ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ Γ1

1800 - 1810

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΧΥ

ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ Γ1

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1800-1810

Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος, λαϊκὸς πολιτισμός, Ἐκκλησία καὶ οἰκονομικὴ ζωή, ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ χρονικά.

Χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι, γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ εὑρίσκουσιν ὀλίγον.
Ἡράκλειτος

Δέκατη έκδοση, Πολιτιστικές εκδόσεις ΕΠΕ, ΑΘΗΝΑ 2003
Μεσολογγίου 5, Αθήνα 106 81 Τηλ./Φαξ: 210.33.03.590

Εκτύπωση: Χ. & Γ. Ζαχαρόπουλος - Σιταράς Ο.Ε., τηλ.: 210.48.28.351

set 960-8032-89-X
ISBN 960-8032-87-3

ΤΟΜΟΣ Γ1: 1800-1810

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ[1]

ΟΙ ΔΥΟ πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΘ' αἰώνα ἀποτελοῦν τὴ σημαντικώτερη περίοδο τῆς περιηγητικῆς γραμματείας. Καὶ γιὰ τὸ πλῆθος καὶ τὸ εἶδος τῶν ξένων ποὺ ταξίδεψαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ γιὰ τὸν ὄγκο τοῦ συσσωρευμένου πληροφοριακοῦ ὑλικοῦ καὶ γιὰ τὴν ἀξία τῶν προσωπικῶν μαρτυριῶν.

Ἕνα νέο περιηγητικὸ ρεῦμα πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἐκδηλώνεται ὕστερα ἀπὸ τὸ 1800 μὲ ταυτόχρονη ἀνάπτυξη τῆς ταξιδιωτικῆς λογοτεχνίας. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο εἶναι παράγωγο καὶ συνάρτηση τῶν σχέσεων τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων μὲ τὴν Πύλη καὶ τῶν ἐξελίξεων τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τους στὰ πλαίσια τοῦ ἀποικιακοῦ ἐπεκτατισμοῦ πρὸς τὴν Ἀνατολή.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα εἶναι πιὰ ὁλοφάνερα τὰ σημάδια τῆς παρακμῆς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ρῶσοι, Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι ἔχουν ἐμπλακῆ σὲ πολεμικὲς περιπέτειες καὶ ἀντιμετωπίζουν τὸ ἐνδεχόμενο διανομῆς τῆς πλούσιας λείας. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα τῆς ἀναταραχῆς καὶ τῶν ἐθνικῶν φιλοδοξιῶν ὁ ἑλληνικὸς χῶρος ἀποκτᾶ στρατηγικὴ σημασία. Οἱ Δυνάμεις βλέπουν τοὺς Ἕλληνες σὰν πιθανοὺς συμμάχους γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ἰμπεριαλιστικῆς πολιτικῆς τους. Παράλληλα ἡ ἑδραίωση τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας στὴν Ἰνδία προκαλεῖ ἀνταγωνιστικὲς πιέσεις καὶ ἀντιπερισπασμοὺς τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή. Ἔτσι ἡ ταξιδιωτικὴ κίνηση πρὸς αὐτὸ τὸ στρατηγικὸ χῶρο εἶναι συχνὰ κατευθυνομένη. Μυστικοὶ πράκτορες, διπλωμάτες, στρατιωτικοί, συρρέουν στὴν Ἑλλάδα μεταμορφωμένοι σὲ φιλέρευνους περιηγητές, διατρέχουν τὴ χώρα μὲ κρυφὲς καὶ φανερὲς ἀποστολές: συγκέντρωση πολιτικοστρατιωτικῶν πληροφοριῶν, ἐπαφὲς μὲ παράγοντες τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας ἢ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, βολιδοσκοπήσεις, σφυγμομετρήσεις κ.λπ.

Στὴν ἴδια περίοδο οἱ εὐρωπαϊκὲς χῶρες πραγματοποιοῦν μεγάλα ἅλματα στὶς κλασσικὲς σπουδές. Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ἔχει ἐξελιχθῆ σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς προσφιλέστερους κλάδους τῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τὰ πανεπιστήμια ἀποφοιτοῦν προικισμένοι φιλόλογοι, οἱ ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραφέων πληθαίνουν. Ταυτόχρονα δημιουργεῖται μιὰ ἔντονη κίνηση πρὸς τὴν Ἑλλάδα γιὰ πληρέστερη γνωριμία μὲ τὸν ἱστορικὸ χῶρο, γιὰ συστηματικώτερη μελέτη τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας τέχνης.

---

1. Ὁ τρίτος τόμος χωρίζεται, γιὰ λόγους τεχνικούς, σὲ δύο ἡμίτομους. Ὁ πρῶτος (Γ1) καλύπτει τὰ περιηγητικὰ χρονικὰ τῆς περιόδου 1800-1810, ὁ δεύτερος (Γ2), τὰ χρονικὰ τῆς περιόδου 1810-1821. Τὰ προλεγόμενα ἀναφέρονται σ' ὁλόκληρη τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία. Γενικὸ εὑρετήριο καὶ βιβλιογραφία στὸ τέλος τοῦ τόμου Γ2.

Ἡ ἀρχαιολατρεία ὡστόσο συμβαδίζει μὲ τὴν ἀρχαιοθηρία. Μαζὶ μὲ τοὺς φλογεροὺς καὶ ἀνιδιοτελεῖς ἑλληνολάτρες ποὺ διψοῦν γιὰ γνώση καὶ ἔρευνα ταξιδεύουν στὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ ἀρχαιοσυλλέκτες καὶ ἀρχαιοκάπηλοι, ἄτομα ἢ ὁμάδες. Εἶναι δύσκολο νὰ ξεχωρίση κανεὶς τὸν φιλάρχαιο ἀπὸ τὸν τυχοδιώκτη κερδοσκόπο. Μερικὲς φορὲς οἱ δυὸ αὐτὲς ἰδιότητες συνυπάρχουν.

Ἡ ἀρχαιοθηρία συντελεῖται, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες, σὲ κρατικὸ καὶ σὲ ἰδιωτικὸ ἐπίπεδο. Κυβερνήσεις, ἐστεμμένοι καὶ μεγιστάνες τοῦ πλούτου φιλοδοξοῦν νὰ ἀποχτήσουν ἑλληνικοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς καὶ ἐπιστρατεύουν κάθε μέσο, θεμιτὸ ἢ ἀθέμιτο, γιὰ τὴν ὑπερφαλάγγιση καὶ ἐξουδετέρωση τῶν ἀντιπάλων τους. Ἡ ἀγγλικὴ ἐκστρατεία γιὰ τὴ λαφυραγώγηση τῶν ἀθηναϊκῶν ἀρχαιοτήτων στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰώνα ἀποκάλυψε στὰ μάτια τῆς Εὐρώπης ὅτι ὁ ἑλληνικὸς χῶρος, κατάσπαρτος ἀπὸ ἀρχαιολογικοὺς θησαυρούς, ἦταν ἀπερίφραχτος καὶ ἀδέσποτος. Τότε ἀκριβῶς ξαναπρόβαλε ἡ Ἑλλάδα στὸ προσκήνιο, τότε ἀφηνίασε ἡ ἀρχαιοσυλλεκτικὴ βουλιμία κι᾿ ἄνοιξε ὁ δρόμος γιὰ εὐγενικὲς φιλοδοξίες ἀλλὰ καὶ γιὰ κερδοσκοπικὰ ἐγχειρήματα μέσα σὲ διάφορα πλέγματα ἀτομικῶν καὶ κρατικῶν συμφερόντων.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἡ ἑλληνολατρεία ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχαιοθηρία. Ὅλοι ἀρχαιολογοῦν, ὅλοι ὀνειρεύονται νὰ ἀνακαλύψουν μιὰ ἀρχαία πολιτεία, ἕνα ναό, καλλιτεχνήματα, νὰ καταρτίσουν συλλογὴ ἀπὸ γλυπτά, ἀπὸ ἐπιγραφές, ἀπὸ νομίσματα[1].

Καραβιὲς μὲ μάρμαρα φορτώνονται στὰ ἑλληνικὰ λιμάνια, ἑταιρίες ἀρχαιοκαπήλων σχηματίζονται, μυστικὲς ἀνασκαφές, ἁρπαγὲς καὶ περιπετειώδεις ἐξαγωγὲς ἀρχαιοτήτων πραγματοποιοῦνται.

ΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ τῆς προεπαναστατικῆς εἰκοσαετίας στὴν Ἑλλάδα παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορὲς σὲ σύγκριση μὲ τὰ ταξίδια τοῦ ΙΗ′ αἰώνα.

1. Οἱ περισσότεροι περιηγητὲς εἶναι εὔποροι καὶ πεπαιδευμένοι, διαθέτουν ἄφθονα ὑλικὰ μέσα, ἐξασφαλίζουν, χάρη στὴν κοινωνική τους θέση καὶ τὶς πολιτικὲς σχέσεις, φιρμάνια ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ μπουγιουρδιὰ ἀπὸ τοὺς πασάδες, ποὺ προστάζουν τοὺς Ἕλληνες προεστούς, τὰ μοναστήρια κ.λπ. νὰ ἀναλάβουν τὴ στέγαση καὶ τὴ διατροφή τους. Μετακινοῦνται μὲ πολυάριθμη συνοδεία ποὺ συχνὰ προκαλεῖ τρόμο στοὺς κατοίκους: μὲ ἔνοπλους τζοχανταραίους, τατάρηδες,

---

1. Ὁ Γερμανὸς ἀρχιτέκτονας Leo Klenze ἔλεγε τὸ 1821 σὲ μιὰ διάλεξή του στὴ Βαυαρικὴ Ἀκαδημία γιὰ τὴ μετελγινικὴ ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα: «Ὅλοι σχεδὸν οἱ ταξιδιῶτες κουβαλοῦν μαζί τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μολύβι καὶ τὸ κουμπάσο, κασμὰ καὶ φτυάρι. Ἔτσι, κρατώντας αὐτὰ στὸ ἕνα χέρι καὶ στὸ ἄλλο τὸν Παυσανία, ἀνασκαλεύουν τὰ ἱερὰ χώματα. Γιὰ ὅλους ἀποδείχτηκε γόνιμη ἡ ἑλληνικὴ γῆ. Σχεδὸν ὅλες — δυστυχῶς — οἱ ἀγγλικὲς ἐπαύλεις διακοσμήθηκαν μὲ τὰ προϊόντα αὐτῶν τῶν ἐξερευνήσεων» (Über das Hinwegführen plastischer Kunstwerke aus dem jetzigen Griechenland und die neuesten Unternehmungen dieser Art. Eine Vorlesung gehalten in der öffentlichen Versammlung der K. Baierischen Akademie der Wissenschaften am 31 März 1821, München 1821).

ἀγωγιάτες μὲ πολλὰ ὑποζύγια, μαγείρους, ὑπηρέτες. Πολλὲς φορὲς συνοδεύει τὸν περιηγητὴ ὁ προσωπικός του ζωγράφος, σχεδιαστὴς ἢ εἰδικὸς τοπογράφος γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοπίων, μνημείων, ἀρχαιολογικῶν χώρων, προσώπων ἢ σκηνῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

2. Οἱ περισσότεροι Εὐρωπαῖοι ταξιδεύουν τώρα ἀποκλειστικὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, δὲν εἶναι διαβατικοί, καὶ τὰ χρονικά τους ἀναφέρονται μόνο στὴν Ἑλλάδα. Οἱ περιηγήσεις τους δὲν περιορίζονται πιὰ στὶς παραλιακὲς περιοχὲς καὶ τὶς πολυσύχναστες ἐμπορικὲς ὁδικὲς ἀρτηρίες. Τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ταξιδιωτῶν στρέφονται στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, σὲ περιοχὲς ποὺ ἐπὶ αἰῶνες ἀποτελοῦσαν ἕναν ἄγνωστο κι' ἀπροσπέλαστο κόσμο. Προχωροῦν ὅλο καὶ πιὸ βαθιά, διασχίζουν τὴ χώρα ἀπὸ τὸ Ταίναρο ὥς τὴ Χιμάρα.

3. Ἡ διάρκεια παραμονῆς τους στὴν Ἑλλάδα εἶναι τώρα μεγαλύτερη (δέκα χρόνια τοῦ Γάλλου Fr. Pouqueville, πέντε τοῦ Ἄγγλου William Leake). Ἔπειτα ἀρκετοὶ περιηγητὲς πραγματοποιοῦν δύο καὶ περισσότερα ταξίδια στὸν ἴδιο τόπο.

4. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν ὁδοιπορικῶν δὲν εἶναι πιὰ ταξιδιῶτες ποὺ κατέχονται ἀπὸ τὴ δίψα τῶν περιπλανήσεων στοὺς ξένους τόπους, ὅπως κατὰ τοὺς περασμένους αἰῶνες, ἀλλὰ εἰδικοὶ ποὺ πραγματοποιοῦν ἀποστολὴ μὲ συγκεκριμένο στόχο. Τὰ χρονικά τους ἀποτελοῦν ἔργα μεγάλων ἀξιώσεων, πολύμοχθες συγγραφὲς ὑψηλῆς ἐπιστημοσύνης: ἀρχαιολογικές, γεωγραφικές, τοπογραφικές, φιλολογικές, γλωσσολογικὲς μελέτες, σχολαστικὲς περιγραφὲς τόπων, συλλογὲς λαογραφικοῦ ὑλικοῦ, κοινωνιολογικὰ δοκίμια, κείμενα λογοτεχνικὰ καὶ ποιητικὲς μετουσιώσεις, φυσιογνωστικὲς ἔρευνες, δρομοδεῖχτες, ὁδηγοὶ ταξιδιωτικοί, ἀποτυπώσεις καὶ ἀκριβεῖς χαρτογραφήσεις. Ἔργα ζωῆς ποὺ καὶ σήμερα προκαλοῦν θαυμασμὸ καὶ ἀναγνωρίζονται ὡς πηγὴ ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία καὶ τοὺς ἐρευνητὲς ὅλων τῶν κλάδων. Ἐπιβλητικὰ σὲ ὄγκο καὶ συχνὰ πολύτομα καλύπτουν δεκάδες χιλιάδες σελίδες. Μερικὰ ἀποτελοῦν μνημειώδεις ἐκδόσεις. Μὲ λαμπρὴ εἰκονογράφηση (πίνακες τοπίων καὶ προσώπων), μὲ χάρτες ἀκριβεῖς, σχεδιαγράμματα, στατιστικές, καταλόγους, λεξικὰ κ. ἄ.

ΕΝΩ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα οἱ περισσότεροι ξένοι ποὺ ταξίδευαν στὴν Ἑλλάδα ἦταν Γάλλοι, στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ ΙΘ' πλειοψηφοῦν οἱ Βρετανοί. Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ ὀφείλεται σὲ μιὰ σειρὰ ἀνακατατάξεις: πολιτικές, στρατιωτικές, οἰκονομικές, πνευματικές.

1. Ἡ πατροπαράδοτη γαλλικὴ ἐπιρροὴ στὸ χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἔπαθε ἀπότομα καθίζηση ὕστερα ἀπὸ τὴ ναπολεόντεια ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν κήρυξη τοῦ γαλλοτουρκικοῦ πολέμου (1799). Οἱ Ἄγγλοι

πέτυχαν ἀμέσως τὸ προβάδισμα καὶ ἐξασφάλισαν προνομιακὴ μεταχείριση ἀπὸ τὴν Πύλη.

2. Ἡ Εὐρώπη ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν καθιερωμένη ταξιδιωτικὴ διέξοδο τῶν προνομιούχων Ἄγγλων ἀποκλείστηκε ἐντελῶς ἐξ αἰτίας τῶν ναπολεοντείων πολέμων. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὅλοι οἱ γόνοι τῆς ἀγγλικῆς ἀριστοκρατίας πραγματοποιοῦσαν, ἀμέσως μετὰ τὴν ἔξοδό τους ἀπὸ τὰ κολλέγια, τὸ γύρο τῆς Εὐρώπης (τὸν περίφημο «grand tour») καὶ κατέληγαν στὴν Ἰταλία γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαιοτήτων. Ἦταν μιὰ παράδοση καὶ μιὰ προπαιδεία ἀναγκαία γιὰ τοὺς μελλοντικοὺς πολιτικοὺς καὶ κυβερνῆτες τῶν ἀποικιῶν. Οἱ ἀναστατώσεις στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο ἔστρεψαν τοὺς κάθε λογῆς ταξιδιῶτες πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολή[1].

3. Οἱ περιηγήσεις στὸ χῶρο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου εἶχαν τὸ θέλγητρο τοῦ ἐξωτικοῦ στοιχείου. Ἔπειτα πρόσφεραν ἐμπειρίες χρήσιμες καὶ πολιτικὰ ἀξιοποιήσιμες. Ἡ γνωριμία μὲ τὴ γλώσσα καὶ τὰ ἤθη λαῶν ποὺ βρίσκονταν ἢ θὰ μποροῦσαν νὰ βρεθοῦν κάτω ἀπὸ τὴ σκιὰ ἢ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἀγγλικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ ἀποτελοῦσε ἕνα κίνητρο διόλου εὐκαταφρόνητο.

4. Γιὰ τοὺς μορφωμένους Ἄγγλους ἡ Εὐρώπη δὲν παρουσίαζε πιὰ ἐνδιαφέρον. Ἦταν πολὺ γνωστή. Ἀκόμα καὶ ἡ Σικελία εἶχε γίνει μιὰ περιοχὴ πολυσύχναστη.

5. Οἱ Ἄγγλοι εἶχαν περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους προδιάθεση γιὰ ταξίδια στὴν Ἑλλάδα ἐξ αἰτίας τῆς παιδείας τους. Στὴ χώρα τους σημείωσε ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη ἡ ἐπιστημονικὴ ἀρχαιολογία ποὺ ἐπέβαλλε συχνὲς ἀποστολὲς στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ μελέτη καὶ ἔρευνα.

6. Τὴν κίνηση ἐπηρέασαν καὶ λόγοι κοινωνικοὶ καὶ οἰκονομικοί. Ἡ εὐημερία τῆς ἀποικιοκρατικῆς Ἀγγλίας ἀνέβασε τὸ ἐπίπεδο τῶν μεσαίων τάξεων καὶ τὶς παρωθοῦσε σὲ μεγάλες περιηγητικὲς ἐξορμήσεις. Ἐνῶ παλαιότερα τὸ πέρασμα τῆς Μάγχης ἦταν προνόμιο τῶν λίγων, τώρα δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ ὑπερπόντια καὶ μάλιστα οἰκογενειακὰ ταξίδια. Στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΘ' αἰώνα τὸ πνεῦμα τῆς ταξιδιωτικῆς περιπέτειας εἶχε κυριέψει καὶ τὶς Ἀγγλίδες, φυσικὰ τὶς ἀριστοκράτισσες, τὶς συζύγους διπλωματῶν καὶ τὶς πλούσιες κληρονόμες. Μερικὲς φτάνουν στὴν Ἑλλάδα μὲ πολυάριθμη συνοδεία, περιοδεύουν, γράφουν ὁδοιπορικὰ καὶ ἀπομνημονεύματα. Ἄλλες κατευθύνονται στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Παλαιστίνη[2].

7. Τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς Ἄγγλους κοσμικοὺς περγαμηνή, τιμητικὸ ἄθλημα, διαβατήριο ποὺ ἄνοιγε τὶς πόρτες τῆς «καλῆς

---

1. J. A. R. Marriott, The Eastern Question, Oxford 1917, σ. 42, A. L. P. Dennis, Eastern Problems at the close of Eighteenth Century, Cambridge Mass. 1901, σ. 14, Quarterly Review, Ἰούλιος 1814, XI,6.458.

2. Lionel Cust and Sidney Colvin, History of the Society of Dilettanti, London 1898, σ. 32.

κοινωνίας». Ἔδινε κῦρος καὶ ἀκτινοβολία. Τὰ μέλη τοῦ *Athenian Club* τοῦ Λονδίνου (τῶν Ἄγγλων περιηγητῶν ποὺ εἶχαν ταξιδέψει στὴν Ἀθήνα) ἐξασφάλιζαν διακρίσεις στὸν κόσμο τοῦ πνεύματος[1]. Κανεὶς πιὰ δὲν μποροῦσε νὰ φέρῃ ἐπάξια τὸν τίτλο τοῦ περιηγητῆ ἂν δὲν εἶχε κολυμπήσει στὸν Εὐρώτα, ἂν δὲν εἶχε γευθῆ τὶς ἐλιὲς τῆς Ἀττικῆς καὶ δὲν εἶχε χαράξει τὸ ὄνομά του στοὺς κίονες τοῦ Παρθενώνα, τοῦ Σουνίου ἢ τῶν Δελφῶν.

Ἀναλογικὰ οἱ Ἄγγλοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία εἶναι διπλάσιοι ἀπὸ τοὺς Γάλλους, τοὺς Γερμανούς, τοὺς Ἰταλούς, τοὺς Ἀμερικανούς. Ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχή τους φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀποκαλοῦσαν ὅλους τοὺς περιηγητὲς «μυλόρδους» κι' ἂς ἦταν Ὁλλανδοί, Πρῶσσοι ἢ Σουηδοί.

Η ΗΡΩΙΚΗ ἐποχὴ τοῦ περιηγητισμοῦ ἔχει περάσει ὁριστικά. Οἱ μετακινήσεις εἶναι τώρα εὐκολώτερες καὶ πιὸ προσιτὲς σὲ μεγαλύτερο κύκλο προσώπων. Ὡστόσο τὰ ταξίδια στὸν ἑλληνικὸ χῶρο δὲν εἶναι ἀκίνδυνα. Οἱ ναπολεόντειοι πόλεμοι, οἱ ναυτικοὶ ἀποκλεισμοί, οἱ ἐκστρατεῖες ποὺ διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, οἱ εἰσβολές, οἱ συγκρούσεις στὴ θάλασσα, οἱ ἀλλεπάλληλες ἀλλαγὲς συμμαχιῶν, ἔχουν δημιουργήσει μιὰν ἀνήσυχη ἀτμόσφαιρα. Ὁ φιλειρηνικὸς ταξιδιώτης θὰ μποροῦσε ξαφνικὰ νὰ αἰχμαλωτισθῆ ἀπὸ τὸ ἀντίπαλο στρατόπεδο. Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἤπειρος γινόταν ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἀδιάβατη. Ἰδιαίτερα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἡ πειρατεία εἶχε σημειώσει νέα ἔξαρση ἐξ αἰτίας τῶν κρίσεων καὶ τῶν πολέμων. Στὰ διάφορα περάσματα (Ἰόνιο, Κυκλάδες, Παγασιτικός, Θερμαϊκός), τολμηροὶ πειρατὲς κυρίευαν καράβια ἢ αἰχμαλώτιζαν ἀπομονωμένους περιηγητὲς γιὰ νὰ εἰσπράξουν λύτρα μὲ τὴν ἀπειλὴ ἀκρωτηριασμοῦ. Οἱ ἐξεγέρσεις καὶ ἡ πολεμικὴ δράση τῶν Κλεφταρματολῶν στὴ στεριὰ καὶ στὴ θάλασσα ἀποθάρρυναν τοὺς ξένους ταξιδιῶτες.

Σ' αὐτὰ τὰ ταραγμένα χρόνια ἦταν δύσκολο νὰ ξεχωρίσῃ κανεὶς τὸν πειρατὴ ἀπὸ τὸν εἰρηνικὸ ναυτικό, τὸν λαθρέμπορο ἀπὸ τὸν κουρσάρο, τὸ πολεμικὸ καράβι ἀπὸ τὸ ληστρικὸ πλεούμενο, τὸν ἀγαθὸ ἔμπορο ἀπὸ τὸ ληστή. Ὅπως ἔλεγε ὁ Γκαῖτε

Δὲν θάημουν ἄξιος ναυτικὸς
ἂν δὲν ἐγνώριζα ὁ φτωχός,
πὼς μάχη, ἐμπόριο, πειρατεία,
ἀχώριστα εἶναι καὶ τὰ τρία[2].

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μωριᾶ οἱ μετακινήσεις ἦταν ἐπικίνδυνες ὥς τὸ 1806, ὥς τὴν καταστροφὴ δηλαδὴ τῶν κλέφτικων σωμάτων. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ἡ ἔνοπλη δράση δὲν σταμάτησε ὥς τὸ Εἰκοσιένα. Στὸν ἠπειρωτικὸ κορμὸ ἐπικρα-

1. William Mac Michael, *The Gold-Headed Cane*, London 1828, σ. 157-158.

2. Φάουστ, III, στ. 77 κ. ἑ., μετ. Δ. Λάμψα, 1938.

τοῦσε μόνιμη ἀναταραχή. Πόλεμοι, ξεσηκωμοί, φονικὲς καταστολές, ἐπιδρομὲς ἀντάρτικων ὁμάδων ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα, σταθερὸς ἔλεγχος ὁλόκληρων περιοχῶν ἀπὸ κλεφταρματολικὰ ἢ διάφορα ληστρικὰ ἀποσπάσματα.

Τὰ δρομολόγια ἔχουν ἀλλάξει, ὅπως καὶ οἱ προτιμήσεις καὶ οἱ συνήθειες τῶν περιηγητῶν. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου στὸ εὐρωπαϊκὸ τμῆμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας βρίσκεται ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Ἀλήπασα. Ἔτσι, τὰ Γιάννενα, ἡ πρωτεύουσά του, κι' ὁ ἴδιος ὁ πολυφημισμένος σατράπης τῆς Ἠπείρου συγκεντρώνουν σταθερὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν περιηγητῶν. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ Ἀθήνα, ὕστερα ἀπὸ τὸ θόρυβο ποὺ προκάλεσε στὴν Εὐρώπη ἡ ἁρπαγὴ τῶν μνημείων ἀπὸ τὸν Ἔλγιν, μεταβάλλεται στὴν πιὸ πολυσύχναστη ἑλληνικὴ πόλη. Εἶναι ὁ μαγνήτης τῶν περιηγητῶν, τῶν νέων, τῶν πλούσιων, τῶν ρωμαντικῶν, τῶν περίεργων, ὁ προορισμὸς τῶν μορφωμένων ταξιδιωτῶν τῆς Εὐρώπης. Γύρω στὰ 1800 ἔχει δημιουργηθῆ κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη ὁλόκληρη εὐρωπαϊκὴ παροικία ἀπὸ μόνιμοὺς καὶ διαβατικοὺς ξένους. Ἡ παραμονὴ στὴν Ἀθήνα γιὰ ἕνα μικρὸ ἢ μεγάλο διάστημα θεωρεῖται ἀπαραίτητη. Ἡ ἐγγραφὴ στὸν κατάλογο τῆς ἀθηναϊκῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων ἀποτελεῖ τίτλο τιμῆς[1].

Τὰ Ἑπτάνησα, ὑπὸ ρωσοτουρκική, γαλλικὴ ἢ ἀγγλικὴ κατοχή, εἶναι συνήθως ἡ πρώτη σκάλα τοῦ ταξιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο οἱ περιηγητὲς διαπεραιώνονται στὴ δυτικὴ Στερεὰ καὶ κατευθύνονται στὰ Γιάννενα. Περνοῦν τὴν ὀροσειρὰ τῆς Πίνδου, διασχίζουν τὴ Θεσσαλία καὶ κατευθύνονται στὴ Θεσσαλονίκη ἢ στὶς νότιες περιοχές. Ἄλλοι διαπεραιώνονται στὸ Μωριὰ καὶ καταλήγουν στὴν Ἀττικὴ διαμέσου Δελφῶν, Βοιωτίας ἢ διαμέσου Κορίνθου.

Ὁ Μωριὰς εἶναι πολυσύχναστος, ὅπως καὶ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, ἀλλὰ ἡ Χίος δὲν θεωρεῖται πιὰ ἀπαραίτητος σταθμὸς τῶν ταξιδιῶν στὴν Ἀνατολή. Τὰ καράβια ἀρμενίζουν κατευθεῖαν στὴ Σμύρνη ποὺ ἔχει ἐξελιχθῆ στὸ μεγαλύτερο ἐμπορικὸ κέντρο τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Μεγάλη συρροὴ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου Ἄγγλοι ταξιδιῶτες ἵδρυσαν τὴν Ottoman Club. Ἡ Κρήτη καὶ τὰ Δωδεκάνησα ἔχουν λησμονηθῆ ὁλότελα.

Τὸ Αἰγαῖο ὡστόσο ἦταν γιὰ πολλοὺς Εὐρωπαίους ἕνας ἐπίγειος παράδεισος. Οἱ εὔποροι περιηγητὲς ἀγόραζαν σπίτια, χτήματα, οἰκόπεδα, νησιὰ ὁλόκληρα, ἀκόμα καὶ ἀρχαιολογικοὺς χώρους[2].

---

1. Τὰ ταξίδια στὴν Ἀθήνα, γράφει μιὰ ἀγγλικὴ ἐπιθεώρηση τὸ 1817, δηλαδὴ μετὰ τὴν εἰρήνευση τῆς Εὐρώπης, εἶναι τόσο συχνὰ ὅσο καὶ στὸ Παρίσι (Quarterly Review, σ. 194). Οἱ Τοῦρκοι ἔβλεπαν μὲ ἔκπληξη καὶ ἀνησυχία τὴ συρροὴ τόσων ξένων στὴν πόλη. Τοὺς θύμιζε τὸ προσκύνημα στὴ Μέκκα (Ἰω. Γενναδίου, Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837, Ἀθῆναι 1930, σ. 20).

2. Fred. Sylv. North Douglas, An essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and Modern Greeks, London 1813, σ. 18 σημ. «Σκέπτομαι ν' ἀγοράσω τὴν Ἰθάκη», ἔγραφε ὁ Byron (Peter Quenell, Byron a selfportrait; letters and diaries, London 1950, σ. 87). Ὁ Γερμανὸς Haller von Hallerstein ἀγόρασε τὸ ἀρχαῖο θέατρο τῆς Μήλου.

Τὰ ταξιδιωτικὰ βιβλία γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴ περνοῦν, ὕστερα ἀπὸ τὸ 1800, στὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ εὐρύτερου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Τὰ φιλολογικὰ περιοδικὰ ἀφιερώνουν δεκάδες σελίδες σὲ κάθε τεῦχος γιὰ τὴν κριτικὴ παρουσίαση τῶν νέων ὁδοιπορικῶν. «Ἡ σημερινὴ κατάσταση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας», ἔγραφε μιὰ ἀγγλικὴ ἐπιθεώρηση τὸ 1806, «ἔχει προκαλέσει ἕνα χωρὶς προηγούμενο ἐνδιαφέρον τῆς Κοινῆς Γνώμης»[1]. Νεαροὶ καὶ γηραιὲς κυρίες, σχολιάζει μιὰ ἄλλη ἐπιθεώρηση, ἀνυπομονοῦν νὰ ἐπαναλάβουν τὴν ἔνδοξη πορεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου[2].

Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος ἔχει ἀποκαλυφθῆ ἐντελῶς. Φιλόλογοι, ἀρχαιομαθεῖς, ἀρχαιολάτρες σπεύδουν στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὰ ἴχνη τοῦ ἔνδοξου παρελθόντος, γιὰ νὰ ἀνασκάψουν, νὰ λεηλατήσουν ἀρχαιότητες καὶ βιβλιοθῆκες, γιὰ νὰ διερευνήσουν τὰ μυστικὰ μιᾶς ἀνεπανάληπτης ἐποχῆς. Καὶ καθὼς ὁ ἑλληνικὸς χῶρος βρίσκεται μέσα στὴ δίνη τῶν γεγονότων ποὺ ἀναστατώνουν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο καὶ τὴ Μεσόγειο, τὰ ὁδοιπορικά τους γίνονται ἀνάρπαστα, μεταφράζονται ἀμέσως, σημειώνουν ἀλλεπάλληλες κερδοφόρες ἐκδόσεις[3].

Ἡ κυκλοφοριακὴ ἐπιτυχία παρακινοῦσε μερικοὺς ἐκδότες νὰ τυπώνουν ἀκόμα καὶ πλαστὰ ὁδοιπορικά, χρονικὰ τοῦ γραφείου, λεηλατώντας τὰ ξένα κείμενα μὲ τὴ μέθοδο τῶν ἐρανισμάτων, τῶν συρραφῶν καὶ τῶν συμπιλημάτων.

Αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κοινοῦ γιὰ κάθε τὶ ἑλληνικὸ εἶχε εὐρύτερους ἀντίκτυπους. Ἐπηρέαζε τὴ σκέψη, τὴν κοινωνικὴ ζωή, τὶς τέχνες. Ἀκόμα καὶ στὴ λογοτεχνία σημειώνονταν ἐπιδράσεις καὶ ἀναπροσαρμογές.

Τὰ χρονικὰ ποὺ κυκλοφοροῦν στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες κατὰ τὴν προεπαναστικὴ περίοδο δὲν μένουν ἄγνωστα στοὺς Ἕλληνες, ὅπως κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Ἐπισημαίνονται ἀπὸ τοὺς λόγιους τῶν παροικιῶν, διαβάζονται ἀπὸ τοὺς μορφωμένους τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὰ ἑλληνόφωνα ἔντυπα ἀσκοῦν κριτικὸ ἔλεγχο, δημοσιεύουν σφοδροὺς ἀντιρρητικούς.

---

1. Eclectic Review, Ὀκτ. 1806, IV, σ. 852.

2. Edinburgh Review, Ἰαν. 1814, XXII, σ. 409-410.

3. Τὸ ἐνδιαφέρον λ. χ. τοῦ ἀγγλικοῦ Κοινοῦ γιὰ κάθε δημοσίευμα ποὺ ἀναφερόταν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο φαίνεται σὲ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὸ Λονδίνο ποὺ δημοσιεύτηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1816 στὴ γερμανικὴ ἐπιθεώρηση τῆς Βαϊμάρης Allgemeine geographische Ephimeriden (βλ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, Βιέννη, 15 Φεβρουαρίου 1818, σ. 65 κ.ἑ.): «Ὅ,τι εἶναι Ἑλληνικὸν τὸ ἀπορροφοῦν περιέργως, τὸ εἰσάγουν, συστήνουν, μετατυπώνουν, καὶ μὲ ἁδρὰν τιμὴν πληρώνουν, καὶ εἰς τὰς περισσοτέρας βιβλιοθήκας κατὰ πρόσωπον βάζουν, καὶ διὰ τῶν πολυτελεστέρων δεσιμάτων τὸ καθιστάνουν ὡραιότερον καὶ ἐπιθυμητότερον εἰς τὸν ἑαυτόν των· δι' αὐτὴν ταύτην τὴν αἰτίαν οἱ Ἄγγλοι περιέρχονται τόσον συνεχῶς τὴν Ἑλλάδα. Πόσα πολύτιμα Ἑλλάδος περιηγήσεως συγγράμματα δὲν ἐξεδόθησαν εἰς Ἀγγλίαν εἰς διάστημα ἓξ ἢ ἑπτὰ μόνον χρόνων !!!» (ἔνθ' ἀν., σ. 66).

Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ στροφὴ πρὸς τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο, γίνεται, ὕστερα ἀπὸ τὸ 1800, ρεῦμα, συρμός, στάση ψυχῆς. Δὲν συνοδεύεται ὡστόσο ἀπὸ τὸν φιλελληνισμὸ ποὺ ἄνθισε κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Στὴ σκέψη τῶν φιλάρχαιων καὶ οὐμανιστῶν Εὐρωπαίων αὐτῆς τῆς περιόδου Ἑλλάδα εἶναι τὰ ἐρείπια τῶν μνημείων, ὄχι οἱ Ἕλληνες[1]. Κάτι χειρότερο: οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες προκαλοῦν ἀπέχθεια γιατὶ ἐνσαρκώνουν τὴν παρακμή. Οἱ περιηγητὲς βλέπουν τὸ «ἔνδοξο λίκνο τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν τεχνῶν» ἀλλὰ καὶ «τὴν ἐπονείδιστη κατοικία τῆς δουλείας καὶ τῆς ἀμάθειας». Πολλοί, γαλουχημένοι ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα, ἀπογοητεύονται, ἐπιχειροῦν συγκρίσεις καὶ ἐξάγουν ὀργίλα συμπεράσματα. Βλέπουν τοὺς Ἕλληνες σὰν ἕνα ἐκφυλισμένο ἔθνος, ἕναν ἀνάξιο καὶ ἐξαχρειωμένο λαὸ ποὺ ζῆ ἀνάμεσα στὰ ἱερὰ λείψανα γιὰ νὰ καταστρέφη τὸ ἐξαίσιο θέαμα. Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες, γράφει ἕνας Ἄγγλος περιηγητής, «ἔτσι ὅπως σαλεύουν ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων ναῶν, μοιάζουν μὲ τὰ σκουλήκια ποὺ ἀναδεύονται στὸ σκέλεθρο ἑνὸς πεθαμένου ἥρωα»[2]. Κι' ἕνας ἄλλος ταξιδιώτης: «Αὐτοὶ οἱ ἀχρεῖοι ποὺ θέλουν νὰ λέγωνται ἄνθρωποι, παραμορφώνουν τὸ κάθε τὶ στὴ χώρα τῶν Θεῶν»[3].

Ἀναζητοῦν οἱ Εὐρωπαῖοι ἑλληνολάτρες[4] ζωντανὸ τὸν κόσμο τῆς φαντασίας τους, σὲ μιὰ χώρα μὲ ἱστορία τόσων αἰώνων δουλείας, καὶ λάμψη παιδείας καὶ πολυμάθεια ποὺ ἦταν ἄγνωστες καὶ στὶς λαϊκὲς μάζες τῆς δικῆς τους πατρίδας. Ὁδοιποροῦσαν μὲ τὸν Ὅμηρο, τὸν Ἡρόδοτο καὶ τὸν Παυσανία στὶς ἀποσκευὲς καὶ ἀξίωναν φιλολογικὴ συζήτηση μὲ τοὺς τσοπάνηδες. Τοὺς χλεύαζαν, ὅπως πρὶν τέσσερες αἰῶνες ὁ Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνιάτης, γιατὶ δὲν γνώριζαν τὴν ἀρχαία ὀνομασία τοῦ χωριοῦ τους καὶ κάποια ἱστορικὴ μάχη ποὺ εἶχε γίνει στὴν περιοχή.

Τὰ αἰσθήματά τους ἀπέναντι στὸν ὑπόδουλο λαὸ εἶναι συνήθως οἶκτος ἀνάμικτος μὲ περιφρόνηση. Ἀγανακτοῦν γιὰ τὴν παρουσία αὐτοῦ τοῦ λαοῦ ποὺ

---

1. Ὁ Γάλλος φιλόλογος Paul-Luis Courier de Méré, προσκυνητὴς στὴν Ἰταλία, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα, θρηνολογοῦσε ποὺ δὲν κατόρθωσε νὰ ταξιδέψη στὴν Ἑλλάδα, νὰ πραγματοποιήση τὸ μεγάλο του ὄνειρο. «Θέλω νὰ πάω στὴν Ἑλλάδα.. Ἡ λαχτάρα μου εἶναι νὰ δῶ τὴν Ἑλλάδα. Γιὰ μένα εἶναι τὸ προσκύνημα στὴ Μέκκα... Θέλω πρὶν πεθάνω νὰ δῶ τὸ Φανάρι τοῦ Δημοσθένη (sic), νὰ πιῶ νερὸ ἀπὸ τὸν Ἰλισσό... Κάθε χριστιανὸς φλέγεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ δῆ μιὰ φορὰ στὴ ζωή του τοὺς Ἁγίους Τόπους. Κάθε Ἕλληνας, λίγο εἰδωλολάτρης ὅπως ἐγώ, πεθαίνει εὐτυχισμένος ἂν χαιρετίση τὴ γῆ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῶν τεχνῶν...» (René Canat, *L'Helhénisme des Romantiques. La Grèce retrouvée*, Paris 1951, σ. 20).

2. John Galt, *Voyages and travels in the years 1809, 1810 and 1811...* London 1812, σ. 717.

3. John Tweddell, *Remains*, London 1816.

4. Ἑλληνολάτρης δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ φιλέλληνας. Ὁ φιλελληνισμὸς ἐκφράζει πάνω ἀπὸ ὅλα πίστη στὴν ἰδέα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας καὶ κυρίως συμπαράσταση ἀγωνιστική.

ἀποτελεῖ θλιβερὴ παραφωνία στὸ τῆς χῶρο ἀρχαίας δόξας καὶ ἀναρωτιοῦνται γιατί δὲν προτιμᾶ τὴν ἐξαφάνισή του, τὸ θάνατο. Γενικὴ σχεδὸν παραδοχή: οἱ Ἕλληνες — ἂν μποροῦσε κανεὶς νὰ τοὺς ὀνομάση ἔτσι—εἶναι ἀνάξιοι ἀπόγονοι ἐνδόξων προγόνων.

Τὸ πνεῦμα τοῦ ρωμαντισμοῦ, ποὺ βρισκόταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια σὲ πλήρη ἄνθιση, καλλιεργοῦσε τὶς ὀνειροπολήσεις καὶ τὶς ἀρχαιόπληκτες αἰσθηματολογίες. Πολλοὶ ταξιδιῶτες, μέσα στὸν πυρετὸ τῆς ἀρχαιολατρείας τους, πίστευαν πὼς στὴν Ἑλλάδα θὰ ἔβρισκαν τοὺς Ἕλληνες τοῦ Ε΄ π.Χ. αἰώνα. Μερικοὶ δὲν ἐννοοῦσαν νὰ μετακινηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φειδία καὶ τοῦ Δημοσθένη. Ἄλλοι μετὰ βίας προχωροῦσαν ὡς τοὺς Σταυροφόρους.

Ἀνέβαιναν στὴν Ἀκρόπολη τυλιγμένοι στὸ θάμβος τοῦ ὀνείρου καὶ δὲν ἔβλεπαν πὼς γύρω τους ὑπῆρχαν ἄνθρωποι. Κάθε Ἕλληνας ποὺ βρισκόταν στὸ δρόμο τους ἔπρεπε νὰ εἶναι φιλόσοφος, ἀρχαιολόγος, ρήτορας, ὁμηριστής, γεωγράφος. Καὶ καθὼς διαψεύδονταν οἱ προσδοκίες τους, ἄφηναν μὲ κάποια αὐταρέσκεια νὰ ἐννοηθῆ ὅτι οἱ γνήσιοι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦταν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, οἱ ἀρχαιολάτρες καὶ ἀρχαιογνῶστες, οἱ ἀπόφοιτοι τῶν εὐρωπαϊκῶν πανεπιστημίων, ποὺ ταξίδευαν γιὰ τὸ ἱερὸ προσκύνημα στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ στάση τους ἀποτελοῦσε, ἀπὸ μιὰ πλευρά, ἔκφραση τῆς πολιτικῆς τῶν ἀνελεύθερων καὶ ἀπολυταρχικῶν καθεστώτων τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἄρχουσα λ.χ. τάξη τῆς ἀποικιοκρατικῆς Ἀγγλίας ἀνεχόταν τὶς ὀθωμανικὲς ἀγριότητες ἐναντίον τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων, γιατὶ μὲ τὰ ἴδια ἀπάνθρωπα μέσα διαιωνιζόταν καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν δούλων τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔνοιωθε ἔτσι πιὸ κοντὰ στοὺς τυράννους παρὰ στοὺς καταπιεζόμενους. Στὰ μάτια μερικῶν ταξιδιωτῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς οἱ Ἕλληνες ἦταν ὅ,τι οἱ φελλάχοι πλάϊ στὶς πυραμίδες, ὅ,τι οἱ Ἰνδοὶ ἀνάμεσα στοὺς πανάρχαιους ἀσιατικοὺς ναούς.

Κάπου - κάπου, αὐτὴ ἡ τυφλὴ προσήλωση τῶν περισσότερων περιηγητῶν στὰ μάρμαρα καὶ τὴν ἀρχαία δόξα προκαλεῖ εὔλογη ἐξανάσταση. «Στοὺς σύγχρονους Ἕλληνες καὶ ὄχι στὶς ἄψυχες πέτρες πρέπει ὁ φιλόσοφος νὰ ἀνακαλύψη τὰ ἴχνη τῶν μεγάλων ἀνδρῶν ποὺ δὲν ὑπάρχουν πιά», γράφει γύρω στὰ 1809 ἕνας Λεβαντίνος περιηγητής[1]. Θυμίζει τὸ μήνυμα τοῦ Γ. Σεφέρη στὸν Saint-John-Perse ὕστερα ἀπὸ 148 χρόνια: «Ναρθῆτε νὰ δῆτε τὶς πέτρες μας ὄχι τὰ μάρμαρα»[2].

Ἡ ἐπίμονη παρελθοντολογία τῶν περιηγητῶν θὰ παρασύρη καὶ τοὺς Ἕλληνες. Ἀνακαλύπτουν κι᾽ ἐκεῖνοι τὸ μέγα προγονικὸ κλέος, ἀγναντεύουν πρὸς τὰ πίσω, ἀναζητοῦν μὲ ζῆλο τὴν αὐτογνωσία στὰ γκρεμισμένα μνημεῖα, φιλοδοξοῦν νὰ ἀναστηλώσουν τὰ ἀφανισμένα μεγαλεῖα ἀνασύροντας καὶ διακο-

---

1. M. Zallony, Voyage à Tine... Paris 1809, σ. X.

2. Ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο Ἡμερολόγιο τοῦ Σεφέρη, Περ. Ἡ Συνέχεια, τεῦχος 7, Σεπτέμβριος 1973, σ. 297.

νώντας τὴν ἀρχαία γλώσσα καὶ τὴ στείρα ἀρχαιομάθεια. Ἀλλὰ ἐνῶ αὐτὴ ἡ εὐλαβικὴ ἐνατένιση τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὑπῆρξε κινητήρια δύναμη κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες γιατὶ συντελοῦσε στὴν ἀφύπνιση ἀπὸ τὴ νάρκη καὶ καλλιεργοῦσε τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα, στὸ κορύφωμα δηλαδὴ τῆς ἀναγεννητικῆς πορείας, ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀποπροσανατολισμὸ καὶ ζήμιωνε τὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση. Γιατὶ δὲν στρεφόταν στὶς δημιουργικὲς ἀξίες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ στὰ σχολαστικὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιρροές, ξεστρατισμένοι οἱ Ἕλληνες πάσχιζαν νὰ ἐπανασυνδεθοῦν μὲ τὸ νεκρὸ χθὲς κι' ὄχι νὰ στήσουν γέφυρα παιδείας καὶ προκοπῆς μὲ τὴ φωτισμένη Εὐρώπη.

Κι' ὅταν μετὰ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση θὰ ἐπιδιώξουν ταύτιση, ὄχι προσαρμογή, μὲ τὴν Εὐρώπη, θὰ ἀγνοήσουν τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, θὰ περιφρονήσουν τὶς μεγάλες κατακτήσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς τουρκοκρατίας (θεσμούς, ἐθνικὲς ἀξίες καὶ παραδοσιακὲς δοκιμασμένες ἀρχές), ποὺ ἀποτελοῦσαν ἐγγύηση εὐνομίας καὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας.

ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ἀπὸ γεγονότα, πολιτικὰ καὶ οἰκονομικά, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἐπιτάχυναν τὶς διαδικασίες καὶ τὶς βαθειὲς ἀνακατατάξεις στὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμὸ κι' ἄνοιξαν τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀναγέννηση καὶ τὴν προετοιμασία τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ. Ἦταν κυρίως τὰ θαυμαστὰ ἐπιτεύγματα στὸν οἰκονομικὸ τομέα: ἡ ραγδαία ἐμποροναυτικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἡ δημιουργία ἀκμαίας ἀνταγωνιστικῆς βιομηχανίας στὶς ὀρεινὲς περιοχὲς (ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἀποτελοῦσε τὸ πρώτιστο ἄθλημα τῶν ὑποδούλων). Τὰ κοινωνικὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ διαφοροποιήθηκαν. Μιὰ ἀστικὴ τάξη, ὑποτυπώδης βέβαια, ἄρχισε νὰ δημιουργῆται σὲ ὁρισμένες περιοχές. Κι' ἐπειδὴ ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν Εὐρώπη γινόταν φορέας νέων ἀντιλήψεων καὶ νέων τρόπων ζωῆς.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀνακατατάξεις ἔχουν ἁλυσιδωτὲς ἐπιπτώσεις: ἐθνοπαιδευτικὲς καὶ πολιτικές. Συντελοῦν στὴν πνευματικὴ ἀφύπνιση. Μεγάλος ἀριθμὸς νέων σπουδάζει στὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια. Σχολεῖα ἱδρύονται κατὰ ἑκατοντάδες. Ὁ Διαφωτισμὸς ἁπλώνεται σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες διευκολύνει τὴ διάδοση τῶν καινούργιων ἰδεῶν. Τὶς κουβεντιάζουν στὰ λιμάνια οἱ ναῦτες καὶ στὰ βουνίσια χωριὰ οἱ πραματευτάδες καὶ οἱ ἀγωγιάτες τῶν καραβανιῶν. Οἱ ἰδέες μεταμορφώνονται σὲ πολιτικὸ καὶ ἐπαναστατικὸ μήνυμα καὶ βρίσκουν ἀπήχηση σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Τὸ σύνθημα «ἐλευθερία, ἰσότητα, ἀδελφότητα» θὰ ἔχῃ μεγαλύτερο ἀντίκτυπο στὴν Ἑλλάδα παρὰ σὲ ἄλλους λαούς. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἔδωσε μιὰ νέα ὤθηση στὶς προσδοκίες τῶν Ἑλλήνων ποὺ πίστεψαν πὼς ζυγώνει ἡ ὥρα τοῦ λυτρωμοῦ. Μέσα στὸν ΙΗ' αἰώνα εἶχαν ἐναποθέσει τὶς ἐλπίδες τους στὴν ὁμόδοξη Ρωσία. Εἰκόνες τοῦ Μεγάλου Πέτρου καὶ φυλλά-

δες μὲ τὰ κατορθώματά του κυκλοφοροῦσαν σ' ὅλη τὴ χώρα. Στὴν ἐποχὴ τῆς Αἰκατερίνης μιλοῦσαν γιὰ παλινόρθωση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ κλεφτουριὰ τῆς στεριᾶς καὶ τῆς θάλασσας πολέμησε στὸ πλευρὸ τῶν Ρώσων κατὰ τοὺς πολέμους μὲ τὴν Τουρκία.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα οἱ Ἕλληνες βλέπουν τὸν Ναπολέοντα σὰν σωτῆρα. Οἱ Μανιάτισσες κρεμοῦν τὴ ζωγραφιά του στὰ εἰκονίσματα. Ἡ παρουσία τῶν Γάλλων στὰ Ἑπτάνησα δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση πὼς ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ ξεσκλαβωμοῦ. Οἱ Ἕλληνες ζοῦν μὲ ψευδαισθήσεις. Παραληροῦν, μάχονται μὲ γενναιότητα πλάϊ στοὺς Γάλλους κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Κέρκυρας. Πολεμοῦν καὶ στὸ Νεῖλο. Ὡστόσο οἱ καινούργιες ἀπογοητεύσεις δὲν θὰ ἀργήσουν.

Σάστιζαν οἱ Ἕλληνες μπροστὰ στὶς ἀντιφάσεις καὶ τὶς παλινωδίες τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων ἀπέναντι στὸν Ὀθωμανὸ δυνάστη. Κάθε τόσο στήριζαν τὶς προσδοκίες τους στὸν ἐχθρὸ τῆς Τουρκίας, ἐπίσημο ἢ φαινομενικό, καὶ ἑτοιμάζονταν ἢ προχωροῦσαν σὲ ἐξεγέρσεις στὸ πλευρό του. Ὕστερα διαπίστωναν πὼς ὁ χθεσινὸς ἐχθρὸς τῶν Ὀθωμανῶν γινόταν ξαφνικὰ φίλος καὶ σύμμαχος. Μόλις ξεσπάθωσε ὁ Ναπολέων στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο (ἐκστρατεῖες 1798, 1799 στὴ Συρία καὶ στὴν Αἴγυπτο) οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Ἄγγλοι ἔγιναν προστάτες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὑπογράφτηκαν οἱ συμφωνίες τῆς Ρωσίας μὲ τὴν Τουρκία (1799) καὶ τῆς Ἀγγλίας μὲ τὴν Τουρκία (1805) κι' αὐτόματα Ρῶσοι καὶ Ἄγγλοι βρέθηκαν σύμμαχοι καὶ ἔσπευσαν νὰ ἐγγυηθοῦν τὴν ἀκεραιότητα τῆς ἐπικράτειας τοῦ σουλτάνου. Ἀπορημένοι οἱ Ἕλληνες ἔβλεπαν, ὕστερα ἀπὸ τόσους πολυαίμακτους ρωσοτουρκικοὺς πολέμους τὸν ἑνωμένο στόλο Ρωσίας καὶ Τουρκίας στὰ Ἑπτάνησα. Σὲ λίγο τὸ σκηνικὸ ξαναλλάζει. Ὁ Ναπολέων μεταβάλλεται σὲ προστάτη τῆς Τουρκίας. Οἱ χθεσινοὶ σύμμαχοι τοῦ σουλτάνου γίνονται ἐχθροί. Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, ἀγγλο-

---

1. Ἰδοὺ πῶς διαγράφει τὴν κατάσταση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς William Miller: «Ἡ εἰς Αἴγυπτον στρατεία τοῦ Βοναπάρτη ἤγαγε τὸν σουλτάνον νὰ κηρύξῃ πόλεμον ἐναντίον τῆς Γαλλίας, τῆς πατροπαραδότου συμμάχου, καὶ νὰ συμμαχήσῃ μετὰ τῆς Ρωσίας, τῆς πατροπαραδότου ἐχθρᾶς. Ἡ Ρωσία ἦτο τεταραγμένη ὑπὸ τῆς ἐπιτυχίας τῶν προσηλυτιστικῶν, παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐνεργειῶν τῆς Γαλλίας, καὶ δὲν ἐπεθύμει, ὅπως ἰσχυρὰ γαλλικὴ πρόστασία τῶν χριστιανῶν τῆς Τουρκίας ὑπὸ τῆς Γαλλίας τεθῇ ἐν τῷ μέσῳ ὡς φραγμὸς τῶν ἰδίων ἑαυτῆς σχεδίων. Ἡ δὲ Βρεταννία, περιπεπλεγμένη εἰς ἀγῶνα περὶ ζωῆς καὶ ὑπάρξεως ἐναντίον τῆς Γαλλίας, προσῆλθεν εἰς τὴν ρωσοτουρκικὴν συμμαχίαν, κατ' ἀκολουθίαν δ' ἐπῆλθεν, ὡς εἰκός, ἡ ἀπώλεια τῶν γαλλικῶν κτήσεων καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Οὕτως αἱ μὲν Ἰόνιοι νῆσοι κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Ρώσων καὶ Τούρκων, οἱ δ' ἐν τῇ Ἀνατολῇ γαλλικοὶ ἐμπορικοὶ οἶκοι κατέπεσον. Διὰ τούτους τοὺς λόγους ἡ Γαλλία, ἀρχομένου τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, δὲν ἦτο πλέον ἡ φρουρὸς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Βοναπάρτης διὰ τοῦ παραβόλου καὶ δαιμονίου αὐτοῦ πνεύματος εἶχεν ἀνατρέψει τὸ ἐπὶ αἰῶνας πολιτικὸν πρόγραμμα τῆς Γαλλίας καὶ ἀναγκάσει τὴν Ρωσίαν, ὅπως ὑπεραμυνομένη ἑαυτῆς ἀναλάβῃ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν Τούρκων» (Ἡ Τουρκία καταρρέουσα. Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1801 μέχρι τοῦ 1913, μετ. Σπ. Λάμπρου, Ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 10-11).

τουρκικὸς πόλεμος. Ὁ στόλος τῆς Μεγ. Βρεταννίας παραβιάζει τὰ Δαρδανέλλια καὶ μὲ τελεσίγραφο ἀξιώνει ἀπὸ τὴν Πύλη νὰ καταγγείλη τὴ συμμαχία μὲ τὸν Ναπολέοντα. Στὸ μεταξὺ οἱ γαλλικὲς στρατιὲς σαρώνουν τὴν Εὐρώπη. Νέα ἀλλαγὴ τοῦ σκηνικοῦ. Οἱ Ἀγγλορῶσοι παραδίνουν τὰ Ἑπτάνησα στὸν Ναπολέοντα. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Ναπολέων τὰ μετα βιβάζει στοὺς Ἄγγλους.

Ἡ κατάρρευση τῆς σύντομης γαλλικῆς ἡγεμονίας στὴν Εὐρώπη τερματίζει καὶ τὴν πρόσκαιρη ἀγγλορωσικὴ συνεργασία. Τώρα οἱ Ἄγγλοι ξαναγυρίζουν στὸ δόγμα τῆς ἀκεραιότητας τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν κάθοδο τῆς Ρωσίας στὴ Μεσόγειο.

Μέσα σ' αὐτὲς τὶς περίεργες ἐναλλαγὲς τῆς πολιτικῆς τῶν Μεγάλων οἱ Ἕλληνες σφυρηλατοῦν τὴν πολιτική τους σοφία καὶ θεμελιώνουν τὴν ἐθνική τους συνείδηση. Γνωρίζουν πιὰ πὼς ἡ ἐλευθερία μπορεῖ νὰ κατακτηθῆ μόνο μὲ τὶς ἑλληνικὲς δυνάμεις καὶ θυσίες καὶ πὼς ἡ ἐξωτερικὴ συμπαράσταση μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθῆ μονάχα ἂν ὁ ἑλληνικὸς ξεσηκωμὸς καὶ ἡ ἀνεξαρτησία ἐξυπηρετοῦν τὰ συμφέροντα τῶν ξένων.

Αὐτὲς τὶς διεργασίες, φανερὲς καὶ ἀθέατες, τοὺς ἐσωτερικοὺς μετασχηματισμούς, τὴν ἀφύπνιση τῆς αὐτοδύναμης πολιτικῆς σκέψης παρακολουθοῦμε στὶς σελίδες τῶν περιηγητικῶν κειμένων. Ὅλα συγκλίνουν στὴν ἴδια κοίτη. Οἱ πόλεμοι τῶν Κλεφταρματολῶν, οἱ μισθοφορίες στὴν Ἰταλία, ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν καραβιῶν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν πειρατῶν στὴ Μεσόγειο, ἡ κατάκτηση τῆς ναυτικῆς τέχνης στὸ κονтραμπάντο ἀνάμεσα στὴν ἀγγλικὴ φλόττα, τὰ γράμματα καὶ τὰ σπουδάγματα, τὰ ἐμπόρια καὶ οἱ διδαχὲς κοὶ τὰ συνωμοτικὰ κινήματα, ὅλα προετοιμάζουν τὸν Ἀγώνα.

ΔΥΣΜΕΝΕΙΣ εἶναι οἱ κρίσεις τῶν περισσότερων ταξιδιωτῶν γιὰ τὸν σύγχρονο ἑλληνισμὸ καὶ τὸ μέλλον του. Δὲν λείπουν ὡστόσο καὶ οἱ διορατικοί, οἱ στοχαστικοὶ περιηγητές, οἱ προφῆτες τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας. Κυρίως κατὰ τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ ΙΘ' αἰώνα.

*Ὁπωσδήποτε, ἐκεῖνο ποὺ βαραίνει στὴν ἀξιολόγηση τῶν χρονικῶν τῆς περιόδου **1800-1821** δὲν εἶναι οἱ κρίσεις ἀλλὰ οἱ μαρτυρίες, τὸ ὑλικὸ γενικὰ ποὺ ἀποδίδει τὴν πραγματικὴ κατάσταση τοῦ ἑλληνισμοῦ. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτουν στὰ ὁδοιπορικά τους οἱ περιηγητές, οἱ ἀφηγήσεις καὶ οἱ περιγραφές, ἀνατρέπουν τοὺς δυσμενεῖς χαρακτηρισμοὺς καὶ ὁδηγοῦν σὲ ἀντίθετα ἐντελῶς συμπεράσματα. Τὰ κείμενα ἀποκαλύπτουν τὴ βαθειὰ ἀλλαγὴ ποὺ εἶχε συντελεσθῆ στὴν Ἑλλάδα, τὴν πορεία πρὸς τὴν ἀναγέννηση, τὸν πατριωτικὸ πυρετό, τὰ προανακρούσματα τοῦ ξεσηκωμοῦ. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ καταφρονητικὴ στάση καὶ οἱ ἀπαισιόδοξες προοπτικὲς εἶναι προκατασκευασμένες, βρίσκονται μέσα στὸ κλίμα ποὺ εἶχαν δημιουργήσει στὴν*

Εὐρώπη ὁρισμένες μισελληνικὲς ἐκδηλώσεις καὶ προκαταλήψεις στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα.

Μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν περιηγητικῶν χρονικῶν τῆς προεπαναστατικῆς εἰκοσαετίας προβάλλει ἡ ψυχολογικὴ προετοιμασία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἡ ὡρίμανσή του. Οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἀπαρνηθῆ πιὰ τὸν μεσσιανισμό, τὶς προσδοκίες γιὰ δοτὴ «ἔξωθεν» ἐλευθερία. Ἔχουν ἀποχτήσει συνείδηση τοῦ γένους[1]. Πατριωτικὴ παραφορὰ κυριαρχεῖ σ' ὅλη τὴ χώρα. Τὰ παιδιὰ καὶ τὰ καράβια βαφτίζονται μὲ ἀρχαῖα ἡρωικὰ ὀνόματα. Ἐπαναστατικὸ μένος ἔχουν ἐνσταλάξει στὶς ψυχὲς τὰ θούρια τοῦ Ρήγα. Τὰ τραγουδοῦν ἄφοβα σ' ὅλους τοὺς τόπους, στεριανοὶ καὶ θαλασσινοί, χωριάτες, πραματευτάδες, περιπλανώμενοι ραψωδοί, λόγιοι καὶ ἄρχοντες. Μυστικὲς παραστάσεις ἀρχαίων τραγωδιῶν γίνονται στὴ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν.

Οἱ περιηγητὲς ἔζησαν ἀπὸ κοντὰ ὅλα τὰ γεγονότα ποὺ ξετυλίχθηκαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία. Παρακολούθησαν τὰ δεινοπαθήματα τοῦ λαοῦ, πολέμους, σφαγές, ἐξεγέρσεις, λιμοὺς καὶ ἐξοντωτικὲς ἐπιδημίες. Αὐτόπτες καὶ αὐτήκοοι δίνουν συναρπαστικὲς περιγραφὲς γιὰ γεγονότα, γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα, ποὺ ἀποτελοῦν ἱστορικὰ τεκμήρια. Παραβρέθηκαν στὶς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μωριᾶ, γνώρισαν τὸν Ἀλήπασα καὶ τὸ τυραννικὸ καθεστώς του, ταξίδεψαν στὰ σουλιώτικα βουνὰ ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφή, κουβέντιασαν μὲ τοὺς ξεριζωμένους πολεμιστὲς ποὺ ἔγιναν μισθοφόροι τῶν ξένων στὰ Ἑπτάνησα καὶ μὲ τοὺς Πρεβεζάνους ποὺ σώθηκαν ἀπὸ τὴ σφαγή, εἶδαν τὰ ἀκρωτηριασμένα μέλη τοῦ παπᾶ-Θύμιου Βλαχάβα κρεμασμένα στὰ γιαννιώτικα πλατάνια, περιεργάσθηκαν τὰ παλούκια, τὰ τσιγγέλια καὶ τὰ ἄλλα σύνεργα βασανισμοῦ τῶν πατριωτῶν, παρακολούθησαν τοὺς ἀπεγνωσμένους ἀγῶνες τῶν Παργινῶν καὶ τὸ ξεπούλημα τῆς γῆς τους. Κατέγραψαν συνομιλίες, συγκέντρωσαν πληροφορίες ἀπὸ πρῶτες πηγὲς καὶ ἀπὸ κείμενα ποὺ δὲν ὑπάρχουν πιά.

Οἱ περισσότεροι διαπίστωσαν τὸ ἄγριο πάθος τῶν Ἑλλήνων γιὰ ἐλευθερία, τὴν ἀνειρήνευτη συμβίωσή τους μὲ τὸν δυνάστη, τὸ ἀνήσυχο καὶ ἐφευρετικό τους πνεῦμα, τὴν ἐργατικότητα καὶ τὴν καρτερία τους.

Εἶδαν ἀπὸ κοντὰ τὸ οἰκονομικὸ θαῦμα τῶν Ἀμπελακίων καὶ τῶν ἄλλων ἐμποροβιομηχανικῶν ὀρεινῶν Κοινοτήτων τῆς Θεσσαλίας, ποὺ κατέκτησαν ἐπὶ ὁλόκληρες δεκαετίες τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορές. Ἐρεύνησαν τὶς συνθῆκες δημιουργίας τοῦ μεγάλου ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, ποὺ ἐπὶ 25 χρόνια ἐκάλυπτε τὶς μεσογειακὲς μεταφορές, καὶ μνημονεύουν τοὺς ἄθλους τῶν ὠκεανοπόρων καραβιῶν ποὺ ἀρμένιζαν ὡς τὴ Ν. Ἀμερική. Πρόσεξαν ἀκόμα τὰ περίλαμπρα ἐπιτεύγματα τῆς ἐθνοπαιδευτικῆς ἀναγεννητικῆς ἐκστρατείας καὶ κυρίως τὴν ἐποποιία τοῦ ἀγώνα ἐναντίον τῶν πολέμιων τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῶν τουρκο-

---

1. Κ. Θ. Δ η μ α ρ ᾶ, Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα ἑλληνικὴ κοινωνία, Ἐποχές, 1-9-1964, σ. 6.

λατρῶν. Δυστυχῶς, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση, καταχωνιάστηκε στὰ χρονοντούλαπα αὐτὴ ἡ ἐποποιία καὶ ἐξωραΐσθηκε ἡ σκοταδιστικὴ δράση τῶν τυραννοφρόνων.

Στὰ ὁδοιπορικὰ τῶν δύο πρώτων δεκαετιῶν τοῦ ΙΘ' αἰώνα προβάλλει ὁλοζώντανος ὁ ἑλληνισμὸς ποὺ προπαρασκεύασε καὶ πραγμάτωσε τὸ Εἰκοσιένα. Οἱ ταξιδιῶτες ἐξεικονίζουν τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία σὲ πολιτεῖες καὶ σὲ χωριά, σὲ βουνά, σὲ κάμπους καὶ νησιά, τὸν καθημερινὸ βίο στὸν ἀγρό, στὸ ἐργαστήρι, στὸ μαγαζί, στὸ καράβι, σημειώνουν ὅ,τι βλέπουν κι' ὅ,τι ἀκοῦνε: γιὰ τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ, γιὰ τὰ μεγάλα πνευματικὰ κέντρα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, γιὰ σχολειὰ καὶ σχολιαρόπαιδα καὶ δασκάλους καὶ ἀκαδημίες, γιὰ τὰ βιβλία καὶ τοὺς συγγραφεῖς, γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας, τὴν παραγωγή, τοὺς φόρους καὶ τὰ αὐθαίρετα δοσίματα, τὶς τιμές, τοὺς μισθοὺς καὶ τὰ μεροκάματα, γιὰ τὴ μετανάστευση, γιὰ τοὺς πραματευτάδες, τοὺς ναυτικούς, τοὺς καρβανάρους, τοὺς τσοπαναραίους, γιὰ τὰ φτωχόσπιτα καὶ τ' ἀρχοντόσπιτα, τοὺς ξωμάχους καὶ τοὺς κοτζαμπάσηδες, τοὺς καραβοκύρηδες, τοὺς δουλοπάροικους καὶ τοὺς μεγαλονοικοκυραίους, γιὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες. Μελετοῦν τὴ ζωὴ τῶν πολεμικῶν λαῶν (Μανιάτες, Σουλιῶτες, Χιμαριῶτες, Σφακιανοί), καταγράφουν τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Ἑλλήνων, τὶς παραδόσεις καὶ τὴ λαϊκὴ σοφία, συγκεντρώνουν μὲ εὐσυνειδησία καὶ συχνὰ μὲ σχολαστικότητα πληροφορίες γιὰ τὴν ἀμφίεση καὶ τὴν ψυχαγωγία, γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση καὶ τὸ κοινοτικὸ σύστημα, γιὰ τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κλήρου, γιὰ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου. Δίνουν τὸ ψυχογράφημα τῶν Ἑλλήνων στὶς παραμονὲς τοῦ Εἰκοσιένα, τὰ ἀτομικὰ καὶ ἐθνικὰ χαρακτηριστικά τους.

Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν ἀναδύεται ἕνας κόσμος μὲ ἐκχειλίζουσα ζωτικότητα, ὥριμος καὶ διαποτισμένος ἀπὸ τὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα ποὺ γαλβανίστηκε στὰ πλαίσια τῶν διαφόρων ἑνοτήτων, κοινοτικῶν, συντεχνιακῶν, ἐμποροναυτικῶν, στρατιωτικῶν κ.λπ., ὅπως δημιουργήθηκαν κι' ἄνθισαν στὰ χρόνια τῆς δουλείας.

— Ποῦ εἶναι ὁ κοτζάμπασης; ρώτησε ἕνας περιηγητὴς μπαίνοντας στὴ Δημητσάνα.

— Ὅλοι κοτζαμπάσηδες εἴμαστε ἐδῶ! ἀπάντησαν οἱ Δημητσανίτες.

Σὲ μιὰ συγκέντρωση τσοπαναραίων στὰ Γιάννενα οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀλησασαλίδικης ἐξουσίας ἀξίωσαν νὰ σχηματισθῆ ἐπιτροπὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς, ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους.

— Ὅλοι ἴσοι εἴμαστε! εἶπαν αὐθόρμητα οἱ βοσκοί.

ΤΑ ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΑ χρονικὰ διαφύλαξαν στοιχεῖα ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλη πηγή, περιστατικὰ ποὺ συμπληρώνουν τὴν ἱστορία τῆς ἐποχῆς, λεπτομέρειες καίριας σημασίας γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν γεγονότων, μαρτυρίες ποὺ ἐπιβεβαιώνουν ἢ

προεκτείνουν σκέψεις, ὑποθέσεις καὶ ὑπαινιγμοὺς ἢ ἀπορρίπτουν διάφορα ἀδιαφιλονείκητα ὣς τώρα δεδομένα τῆς ἱστοριογραφίας.

Κυρίως ὅμως ἐπιτρέπουν τὴν ἐμβάθυνση στὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου, ὅπου βρίσκονται οἱ ἀπαρχὲς τῶν κατοπινῶν ἐξελίξεων, καθὼς καὶ τὴν ἀναζήτηση τῶν αἰτίων ποὺ προκάλεσαν τὰ δεινὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ στὸν ὑπόλοιπο ΙΘ΄ αἰώνα ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχή μας. Τὸν ρόλο τῶν ξένων Δυνάμεων στὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση. Τὴν παρακίνηση σὲ αἱματηρὲς ἐξεγέρσεις γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἰδιοτελῶν σκοπῶν κι᾿ ὕστερα τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἐπαναστατῶν στὸ φάσγανο τοῦ Ὀθωμανοῦ. Τὴ μεταβολὴ τῆς ἑλληνικῆς γῆς σὲ στρατιωτικὸ καὶ πολιτικὸ προγεφύρωμα ἢ σὲ ἐφεδρεία ἐπίκαιρων ἀντιπερισπασμῶν. Τὶς βίαιες ἀντιδράσεις τῶν Δυνάμεων σὲ κάθε προοπτικὴ δημιουργίας ἀνεξάρτητου καὶ ἰσχυροῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐξ αἰτίας τῶν ἀνησυχιῶν τους μήπως αὐτὴ ἡ χώρα τῶν ἀπαράμιλλων θαλασσινῶν ἐξελιχθῆ σὲ ἀνταγωνιστικὴ ἐμποροναυτικὴ δύναμη. Ἀποκαλύπτουν τέλος τὰ σφάλματα τῶν Ἑλλήνων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τὸν ἄτυχο μονοκόμματο προσανατολισμὸ τῆς παιδείας στῶν προγόνων τὰ κλέη καὶ τὸν σκοταδιστικὸ ρόλο μεγάλης μερίδας τοῦ ἀνώτατου κλήρου.

Στὰ γεγονότα τῆς περιόδου 1800-1821 μπορεῖ κανεὶς νὰ βρῇ ἀπάντηση σὲ πολλὰ πικρὰ ἐρωτηματικά. Γιατί πέτυχε ὁ ἔνοπλος ἀπελευθερωτικὸς ἀγώνας καὶ γιατί ναυάγησε ὁ πολιτικὸς καὶ κοινωνικός. Πολλὲς ἀπὸ τὶς συμφορὲς ποὺ ἔπληξαν τὸ ἔθνος καὶ τὸ λαὸ στὸν ἑνάμιση αἰώνα ποὺ ἀκολούθησε καὶ κυρίως οἱ καταστροφικὲς ξένες ἐπεμβάσεις ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴν προεπαναστατικὴ περίοδο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1800-1810
ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΟΡΑΜΑΤΩΝ

ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΧΩΡΙΣ ΕΛΛΗΝΕΣ

ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ δεκαετία τοῦ ΙΘ' αἰώνα ὁ ἑλληνικὸς χῶρος βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ βαρειὰ σκιὰ τῆς πολεμικῆς ἀναταραχῆς στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο καὶ στὴ Μεσόγειο καὶ τῶν ἀλληλοδιαδόχων συμμαχιῶν καὶ ρήξεων τῆς Πύλης μὲ τὶς χριστιανικὲς Δυνάμεις.

Στὸ εὐρωπαϊκὸ τμῆμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ὁ ἑλληνισμὸς διατελεῖ ὑπὸ τὴν κυριαρχία δύο μισοανεξάρτητων τοπαρχῶν: τοῦ Ἰσμαὴλ μπέη τῶν Σερρῶν καὶ τοῦ Ἀλήπασα τῆς Ἠπείρου. Ἡ ἐξουσία τῶν πασάδων τῶν ἄλλων περιοχῶν (Θεσσαλονίκης, Εὐρίπου, Ἔπαχτου, Μωριᾶ) εἶναι περιορισμένη. Τὰ περισσότερα νησιὰ ἀνήκουν στὴ δικαιοδοσία τοῦ καπουδὰν πασᾶ.

Ἡ ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Κορινθιακὸ ὣς τὴν Ἀχρίδα κι' ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ ὣς τὸν Ὄλυμπο. Στὴν περίοδο 1807-1812 ὁ σατράπης τῆς Ἠπείρου ἐλέγχει καὶ τὸ Μωριὰ διαμέσου τοῦ γιοῦ του Βελήπασα τῆς Τριπολιτσᾶς.

Οἱ γαλλοκρατούμενες παλιὲς βενετικὲς κτήσεις στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα ἔχουν καταληφθῆ ἀπὸ τὸν Ἀλῆ (1798) μὲ ἐξαίρεση τὴν Πάργα. Τὰ Ἑπτάνησα περνοῦν διαδοχικὰ ἀπὸ τὰ χέρια τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων (1797), στοὺς Ρώσους καὶ Τούρκους (1799), στοὺς αὐτοκρατορικοὺς Γάλλους (1807) καὶ ὕστερα κλιμακωτὰ στοὺς Βρετανοὺς.

Ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς ἑνότητες ἡ Χιμάρα καὶ τὸ Σούλι ἐξουδετερώνονται ἀπὸ τὸν Ἀλῆ (1798 καὶ 1803). Ἀπομένουν ἡ Μάνη καὶ τὰ Σφακιά, ἐπαναστατικὲς ἑστίες ποὺ ἀγωνίζονται μὲ τὰ ὅπλα γιὰ τὴν προάσπιση τῆς αὐτονομίας τους. Ἀντάρτικα σώματα πολεμοῦν στὸ Μωριὰ καὶ στὴ Ρούμελη. Ἀρχὲς 1806 ἐξολοθρεύονται οἱ Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ. Ἕνα χρόνο ἀργότερα ἀρχίζουν οἱ ἐξεγέρσεις στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα: ἡ παράτολμη ἐκστρατεία τοῦ Νικοτσάρα στὴ Μακεδονία, ὁ ξεσηκωμὸς τῶν Βλαχαβαίων στὴ Θεσσαλία, ἡ δράση τῶν κλεφτοπειρατῶν στὸ Β. Αἰγαῖο.

Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὸν λόρδο Ἔλγιν ἡ κατεδάφιση καὶ ἡ λεηλασία τῶν ἀθηναϊκῶν μνημείων. Ὁ σάλος, ἡ κατακραυγὴ καὶ ἡ ἀντιδικία γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν παίρνουν πανευρωπαϊκὲς διαστάσεις καὶ προβάλλουν γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴν Ἑλλάδα στὸ παγκόσμιο προσκήνιο. Μὲ τὸν Ἔλγιν ἐγκαινιάζεται ἡ περίοδος τῶν ἀρχαιοσυλλεκτικῶν ἐπιδρομῶν.

Ὅλοι οἱ περιηγητὲς τῆς περιόδου 1800-1810 ποὺ ἔγραψαν ὁδοιπορικὰ εἶναι πεπαιδευμένοι. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν ὁ Γάλλος Chateaubriand μὲ τὴ ρωμαντικὴ ὅραση, ὁ Πρῶσσος Bartholdy μὲ τὸν μισελληνισμό του καὶ

ὁ Ἄγγλος μυστικὸς πράκτορας λοχαγὸς Leake μὲ τὰ πολυσήμαντα χρονικά του. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐμφανίζονται στὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ πρῶτοι Ἀμερικανοί.

Ὅλοι ἀρχαιολογοῦν — καὶ δίκαια θεωροῦνται πρωτοπόροι τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας — καὶ ὅλοι εἶναι φιλέλληνες. Ἀλλὰ ὁ φιλελληνισμός τους δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τοὺς σύγχρονους κατοίκους. Ἀφορᾶ ἀποκλειστικὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο, τὰ μνημεῖα καὶ τὸ τοπίο. Κι' ἐνῶ κινοῦνται ἀνάμεσα σ' ἕνα χριστιανικὸ λαὸ τὸν καταφρονοῦν γιατὶ δὲν εἶναι καθολικὸς ἢ προτεστάντης. Ἡ στάση τους ἀπέναντι στὸν Ἑλληνισμὸ εἶναι συνήθως ἀρνητικὴ καὶ ἀπαισιόδοξη. Τὰ χρονικά τους ὅμως ἀποτελοῦν θησαυροὺς πληροφοριῶν.

ΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ ΙΘ' αἰώνα εἶναι εὔποροι καὶ τὰ ταξίδια τους γίνονται μὲ ἄνεση καὶ ἀσφάλεια. Ὁ Ἄγγλος William Gell, ποὺ περιηγήθηκε ἐπανειλημμένα τὴν Ἑλλάδα μεταξὺ 1801 καὶ 1806 προσφέρει στὸν ταξιδιώτη τῆς ἐποχῆς ἕνα σύντομο ὁδηγὸ μὲ πληροφορίες καὶ συμβουλές.

Τὸ πρῶτο ποὺ χρειάζεται ὁ ξένος στὴν Ἑλλάδα, γράφει ὁ Gell, εἶναι τὸ φιρμάνι, ποὺ θὰ τοῦ ἐξασφαλίση ἀνεμπόδιστες μετακινήσεις καὶ προστασία ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς Ἀρχές. Καλὸ θὰ ἦταν νὰ συνοδεύεται τὸ φιρμάνι καὶ ἀπὸ διαταγὴ γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ παροχὴ μεταγωγικῶν. Ἔτσι μπορεῖ κανεὶς νὰ βρίσκη καλὰ ἄλογα καὶ χωρὶς πληρωμή. Τὴν ἔκδοση τοῦ φιρμανιοῦ ἀναλαμβάνει ὁ πρεσβευτὴς στὴν Πόλη, ποὺ φροντίζει κιόλας γιὰ τὴν ἀποστολή του στὸν πρόξενο ἢ τὸν πράκτορα τοῦ λιμανιοῦ ὅπου θὰ ξεμπαρκάρη ὁ περιηγητής. Ἂν εἶναι ἀδύνατη ἡ ἔκδοση φιρμανιοῦ, ὁ ταξιδιώτης ἐπισκέπτεται μαζὶ μὲ τὸν τοπικὸ ἀντιπρόσωπο τῆς χώρας του τὸν Τοῦρκο κυβερνήτη τῆς πόλης (μολά, βοεβόδα, μπέη ἢ ἀγὰ) καὶ ἐφοδιάζεται μὲ συστατικὸ γράμμα γιὰ τὶς γειτονικὲς ἐπαρχίες. Στὶς ἕδρες τῶν πασάδων ἐφοδιάζεται μὲ μπουγιουρδί, ποὺ ἰσχύει σ' ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτειά του.

Ἐπειδὴ δὲν χρησιμοποιοῦνται ἁμάξια στὴ νότια Ἑλλάδα — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πασάδες — ὁ καλύτερος τρόπος ταξιδιοῦ εἶναι μὲ ἄλογα. Μερικοί, γράφει ὁ Gell, προτιμοῦν μουλάρια, ἐπειδὴ πιστεύουν πὼς εἶναι πιὸ κατάλληλα στὶς βραχώδεις καὶ ἐπικίνδυνες περιοχές. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλογα ἔχουν συνηθίσει στὶς κακοτοπιές, εἶναι ἤρεμα καὶ ὑπάκουα καὶ τὸ κυριώτερο δὲν μηχανεύονται τὶς πονηριὲς τῶν μουλαριῶν, ποὺ ὅταν βρεθοῦν σὲ νερὸ πέφτουν καταγῆς μὲ τὶς ἀποσκευὲς ποὺ μεταφέρουν.

Μερικοὶ ταξιδιῶτες χρησιμοποιοῦν δικές τους σέλλες ποὺ φέρνουν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Ἀλλὰ οἱ ἀγωγιάτες δὲν τὸ δέχονται γιατὶ πληγιάζουν τὴ ράχη τῶν ζωντανῶν τους. Καλύτερα εἶναι ν' ἀγοράζη κανεὶς ντόπια σέλλα καὶ νὰ προσαρμόζη μὲ πιὸ ἄνετο τρόπο τοὺς ἀναβολεῖς.

Μπορεῖ ἐπίσης νὰ χρησιμοποιήση φορεῖο. Σ' αὐτὸ τὸ φορεῖο, ποὺ τοποθετεῖται ἀνάμεσα σὲ δύο μουλάρια (τὸ ἕνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο), κάθονται συνήθως

δύο άτομα. Ένα τέτοιο όχημα συνηθίζουν οἱ Τοῦρκοι ἐπίσημοι. Στὴ νότια Ἑλλάδα ὡστόσο δὲν εἶναι τόσο βολικὸ ἐπειδὴ οἱ δρόμοι εἶναι δύσβατοι.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ βρῆ ἄλογα στοὺς μετζὶλ-χανέδες (ταχυδρομικοὺς σταθμούς). Ὁ περιηγητὴς ὅμως σπάνια ἀκολουθεῖ τοὺς καθιερωμένους δρόμους τοῦ ταχυδρομείου. Γι' αὐτὸ καλύτερα νὰ νοικιάση ἄλογα ἀπὸ τοὺς χωριάτες. Τὸ κακὸ εἶναι ποὺ οἱ ἀγωγιάτες καυγαδίζουν ἀδιάκοπα στὸ φόρτωμα καὶ τὸ ξεφόρτωμα, κάτι πολὺ δυσάρεστο στὸ ταξίδι. Ὁ καλύτερος τρόπος νὰ ἀποφύγη κανεὶς αὐτὲς τὶς ταλαιπωρίες εἶναι νὰ ἀγοράση ὅσα ἄλογα χρειάζεται καὶ νὰ μισθώση Ἕλληνες ἢ Τούρκους ἀγωγιάτες. Τὰ ἄλογα στοιχίζουν 5-6 λίρες τὸ καθένα. Στὸ τέλος τοῦ ταξιδιοῦ μπορεῖ νὰ τὰ πουλήση.

Ἔτσι δίνει ὁ περιηγητὴς ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τὶς κατάλληλες ὁδηγίες κι' ὅλα γίνονται μὲ τάξη. Τὸ ταΐνι τῶν ἀλόγων δὲν κοστίζει τίποτα. Ἔπειτα, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀλλάξη δρομολόγιο, ἀφοῦ τὰ μεταφορικὰ μέσα εἶναι ἰδιόκτητα.

Χρήσιμο εἶναι νὰ προσλαμβάνη ὁ περιηγητὴς γενίτσαρο μὲ καλὲς συστάσεις. Γιατὶ αὐτὸς θὰ κυβερνάη πιὰ τοὺς ἀγωγιάτες καὶ τὸ ἄλλο προσωπικό. Δεκαπέντε πιάστρα[1] τὸ μήνα εἶναι ἀρκετά. Πολλοὶ ταξιδιῶτες προτιμοῦν Ἕλληνες γι' αὐτὴ τὴ δουλειά. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ξέρουν ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶναι τὰ ἀφεντικὰ καὶ ἔχουν παντοῦ τὸ προβάδισμα. Ὁ Τοῦρκος μπορεῖ εὔκολα νὰ βάλη σὲ τάξη τοὺς ἀγωγιάτες, νὰ δίνη προσταγὲς ποιὸς θὰ κάνη τοῦτο, ποιὸς θὰ κάνη ἐκεῖνο χωρὶς νὰ ἀντιμετωπίζη μεμψιμοιρίες. Ἔπειτα οἱ Ἕλληνες εἶναι συνήθως ἐξουθενωμένοι ἀπὸ τὶς μεγάλες θρησκευτικὲς νηστεῖες καὶ δὲν ἀντέχουν στὸν φυσικὸ κάματο. «Λένε πὼς καλύτερα δέχονται οἱ χωριάτες τὸν ξένο ὅταν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ Τοῦρκο, ἀλλὰ ἡ πεῖρα ἔχει ἀποδείξει τὸ ἀντίθετο».

Οἱ ταξιδιῶτες ποὺ ἔχουν ἄφθονα οἰκονομικὰ μέσα προσλαμβάνουν καὶ ἕνα τάταρη (ταχυδρόμο). Κι' εἶναι πολὺ χρήσιμο νὰ εἰδοποιῆς τὸν τόπο τοῦ προορισμοῦ σου μιὰ μέρα πρὶν γιὰ νὰ ἑτοιμάσουν κατάλυμα. Γιατὶ συνήθως πρέπει νὰ περιμένης τέσσερες καὶ πέντε ὧρες ὥσπου νὰ δειπνήσης, εἰδικὰ στὰ σπίτια τῶν προεστῶν τῶν μεγάλων πόλεων.

Τὸ πιὸ ἀπαραίτητο ἀντικείμενο γιὰ τὸν ταξιδιώτη εἶναι τὸ κρεβάτι. Πρέπει νὰ τὸ μεταφέρη πάντοτε μαζί του τυλιγμένο σὲ μουσαμά. Χρειάζεται ἐπίσης ἕνα χαλὶ ὀχτὼ τετραγωνικὰ πόδια, μαχαίρι, κουτάλι, πηρούνι, πιάτο, κούπα καὶ ἕνα σκεῦος γιὰ βραστὸ νερό. Ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ὀμπρέλλα γιὰ τὸν ἥλιο. Ἂν μάλιστα ἔχει καὶ μεταλλικὴ αἰχμὴ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῆ καὶ γιὰ μπαστούνι.

Συχνὰ οἱ ταξιδιῶτες διανυκτερεύουν σὲ μικρὰ χωριὰ ποὺ βρίσκονται κοντὰ σὲ ἀρχαῖα ἐρείπια. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ γενίτσαρος ἢ κάποιος τῆς συνοδείας πρέπει νὰ ἀναγγείλη στοὺς χωριάτες ὅτι οἱ ξένοι δὲν θὰ πάρουν τίποτα χωρὶς πληρωμή. Ἔτσι θὰ βρεθῆ ἕνα σπιτάκι, ποὺ πολλὲς φορὲς εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὰ ἀρχοντικά. Ὅπως εἶναι φυσικὸ οἱ χωριάτες μαζεύονται γύρω ἀπὸ τοὺς ξένους γιὰ νὰ τοὺς περιεργαστοῦν καὶ νὰ παρακολουθήσουν τὶς συνήθειες καὶ τὰ ἔθιμά

1. Γρόσια.

τους. Καλὸ εἶναι νὰ τοὺς ἀφήνουν νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν περιέργειά τους κι' ὕστερα ἀπὸ λίγη ὥρα νὰ τοὺς διώχνουν μὲ τὴ δικαιολογία πὼς θὰ φᾶνε ἢ θὰ κοιμηθοῦν.

Οἱ ληστὲς ἀποφεύγουν συνήθως ἐπιθέσεις ἐναντίον ξένων. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ σὲ ὥρα ἀνάγκης βρίσκουν καταφύγιο στὴ Ζάκυνθο καὶ τὴ Λευκάδα, ὅπου θὰ ἀντιμετωπίσουν αὐστηρὴ τιμωρία γιὰ τὴν πράξη τους. 'Αλλὰ καὶ ἂν αἰχμαλωτίσουν ξένο τὸν καλομεταχειρίζονται γιατὶ προσδοκοῦν τὴν καταβολὴ λύτρων. Αὐτὰ τὰ λύτρα πληρώνονται ὑποχρεωτικὰ ἀπὸ τὴν ἐπαρχία ὅπου γίνεται ἡ αἰχμαλωσία τοῦ ταξιδιώτη[1].

Γιὰ τὰ ταξίδια στὰ νησιὰ οἱ περιηγητὲς ναύλωναν καράβια, συνήθως ἀγγλικά, στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὴ Σμύρνη. «Ἔχουν ὅλες τὶς ἀνέσεις», γράφει ὁ Πρῶσσος Bartholdy, «κι' ἐπειδὴ οἱ ἀποστάσεις εἶναι μικρὲς μπορεῖς νὰ μένης μόνιμα στὸ πλοῖο. Ἔπειτα, δὲν κινδυνεύεις ἀπὸ τὶς σαλοῦπες τῶν πειρατῶν ποὺ στήνουν καρτέρια ἀνάμεσα στοὺς βράχους»[2]. 'Επειδὴ τὸ ναῦλο τῶν ἀγγλικῶν καραβιῶν ἦταν πολὺ ἀκριβὸ προτιμοῦσαν ἑλληνικὰ ποὺ ὑστεροῦσαν ὅμως σὲ ἀνέσεις καὶ σὲ καθαριότητα[3].

Γιὰ τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια τοῦ περιηγητῆ κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ΙΘ' αἰώνα μᾶς πληροφορεῖ καὶ ὁ Ἄγγλος John Hobhouse ποὺ ἔφτασε μαζὶ μὲ τὸν Byron στὴν Ἑλλάδα τὸ φθινόπωρο τοῦ 1809. «Οἱ ἀποσκευές μας ἦταν βαρειές. 'Αλλὰ δὲν νομίζω πὼς μπορούσαμε νὰ ἔχουμε λιγώτερες, γιατὶ ὁ ταξιδιώτης χρειάζεται πολλὰ ἀσπρόρουχα ὅταν βρίσκεται σὲ καράβι ἢ μετακινεῖται γοργὰ κι' ἀντιμετωπίζει δυσκολίες στὸ πλύσιμο».

Ἦταν λοιπὸν ἐφοδιασμένοι μὲ τέσσερα μεγάλα μπαοῦλα καὶ τρία μικρότερα, τρία ξύλινα κρεβάτια ἐκστρατείας, στρώματα, κουζινικὰ κ.ἄ. «Εἴχαμε ἐπίσης ἐφοδιασθῆ μὲ τέσσερες ἀγγλικὲς σέλλες καὶ χάμουρα γιατὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ σταθῆ κανεὶς πάνω στὰ πανύψηλα ἑλληνικὰ ξυλοσάμαρα».

'Επειδὴ ὅλες αὐτὲς οἱ ἀποσκευὲς φορτώνονταν σὲ ἄλογα χρειάζονταν σακκιά. «Βρήκαμε ἐξαιρετικὰ στὴν Ἑλλάδα. Ἔχουν τρεῖς στρώσεις. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀπὸ πανὶ λιναρένιο, ἡ μεσαία ἀπὸ ἀλογότριχα καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἀπὸ δέρμα. Τὰ σακκιὰ ποὺ ἀγοράσαμε στὰ Γιάννενα ἦταν τόσο μεγάλα ποὺ χωροῦσε στὸ καθένα ἕνα κρεβάτι, ἕνα μεγάλο μπαοῦλο καὶ ἕνα ἢ δύο ἄλλα ἀντικείμενα»[4].

---

1. Narrative of a journey in the Morea, London 1823, σ. VX—III.
2. Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804, Paris 1807, τ. Α', σ. 2-7.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 35-36.
4. Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 and 1810 by the Right Hon. *Lord Broughton*, London 1855, τ. Α', σ. 20-22.

Η ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΤΡΙΠΟΛΙΤΣΑ (1800)

Ο ΓΑΛΛΟΣ γιατρὸς François-Charles-Hughes-Laurent Pouqueville ἦταν ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ταξιδιώτης ποὺ ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα στὸ κατώφλι τοῦ ΙΘ′ αἰώνα. Ἀκούσιο ταξίδι. Ὁ Pouqueville βρέθηκε, σὲ ἡλικία 29 χρόνων, στὴν Ἑλλάδα αἰχμάλωτος τῶν Τούρκων καὶ ἡ περιήγησή του ἔγινε μὲ ἔνοπλη συνοδεία. Πέρασε τὸ χειμώνα τοῦ 1799 στὴν Τριπολιτσὰ καὶ τὸ 1800 ὁδηγήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου παρέμεινε φυλακισμένος δύο χρόνια.

Καρπὸς αὐτῆς τῆς περιπέτειας ἦταν ἡ ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἕνα περιηγητικὸ χρονικὸ[1] ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1805 καὶ σημείωσε μεγάλη κυκλοφοριακὴ ἐπιτυχία. Μέσα σὲ λίγα χρόνια μεταφράστηκε στὰ ἀγγλικά, στὰ γερμανικὰ καὶ στὰ ἰταλικά[2].

Ὁ Pouqueville εἶχε ἀκολουθήσει τὸ ἱερατικὸ στάδιο. Ἦταν καλὸς στὰ λατινικὰ καὶ ἡ παπαδοσύνη φαινόταν σίγουρο καὶ προσοδοφόρο ἐπάγγελμα. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὸν βρῆκε μὲ τὸ ράσο τοῦ κληρικοῦ. Κατάλαβε πὼς ἡ σταδιοδρομία ποὺ διάλεξε ἦταν ἡ χειρότερη σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τοῦ ἀντικληρικισμοῦ καὶ ταυτόχρονα ἀρκετὰ ἐπικίνδυνη. Πέταξε τὸ ράσο τὸ 1796 καὶ σπούδασε ἰατρική. Εἶχε πρακτικὸ μυαλό, ἦταν τολμηρὸς καὶ ἀποφασιστικός, φίλος τῶν περιπετειῶν καὶ κυρίως βοναπαρτικός[3]. Ἔτσι δὲν δυσκολεύτηκε, μόλις πῆρε τὸ δίπλωμά του, νὰ προσκολληθῇ ὡς γιατρὸς στὴν περίφημη γαλλικὴ Ἀποστολὴ στὴν Αἴγυπτο. Ἔζησε τὴν καταστροφὴ τοῦ Ἀμπουκὶρ καὶ διαπραγματεύτηκε — ὡς μέλος τῆς γαλλικῆς ἀντιπροσωπείας — μὲ τὸν Νέλσωνα τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν αἰχμαλώτων.

Ἀρχὲς 1799 ὁ Pouqueville ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Αἴγυπτο γιὰ λόγους ὑγείας. Ταξιδεύει γιὰ τὴ Γαλλία μὲ μιὰ λιβορνέζικη ταρτάνα, τὴ «Μαντόνα ντὲλ Μοντενέγκρο». Τὸ καράβι γλύτωσε ἀπὸ τὰ περιπολικὰ τῶν Ἄγγλων ἀλλὰ ἔπεσε στὰ χέρια ἑνὸς μπαρμπαρέζου πειρατῆ, κάπου στὴν Ἀδριατική[4].

1. Voyage en Morée, à Constantinople, et en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801. Comprenant la description de ces pays, leurs productions, les moeurs, les usages, les maladies et le commerce des leurs habitans, avec des raprochemens entre l'état actuel de la Grèce, et ce qu'elle fut dans l'antiquité... Paris 1805, τ. Α′, σ. 51-52.

2. Σ' αὐτὴ τὴν πανευρωπαϊκὴ ἐπιτυχία συντέλεσε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Pouqueville εἶχε στὸ μεταξὺ διορισθῇ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα.

3. Γιὰ τὴ νεότητα τοῦ Pouqueville βλ. *J. Rombanet,* F. Pouqueville, membre de l'Institut (Bulletin de la Société Historique et Archéologique de l'Orne, 1887, τ. ΣΤ′, σ. 433-449).

4. *Jules Lair*, La captivité de François Pouqueville à Constantinople 1800-1801, Caen 1904.

«Μᾶς ἔρριξαν μερικὲς κανονιές, ζύγωσαν καὶ εἶδαν πὼς δὲν κρατούσαμε ὅπλα. Σὲ λίγες στιγμὲς βρεθήκαμε ὅλοι ἀλυσοδεμένοι». Αὐτὰ γράφει στὸ περιηγητικὸ χρονικό του. Ἀλλὰ στὸ χειρόγραφο ἡμερολόγιό του, ποὺ βρέθηκε μετὰ τὸ θάνατό του καὶ κυκλοφόρησε τὸ 1902, φαίνεται ἀπελπισμένος. Ἤθελε νὰ πέση νὰ πνιγῆ γιὰ νὰ γλυτώση ἀπὸ τὰ βάσανα ποὺ τὸν περίμεναν.

Ὁ ἀρχιπειρατὴς ἦταν φίλος τῶν Γάλλων ἀλλὰ κακὸς καπετάνιος. Τὸ καράβι ξεστράτισε κι' ἔπεσε στὶς δυτικὲς ἀκτὲς τοῦ Μωριᾶ. Ὁ Pouqueville καὶ οἱ σύντροφοί του βγῆκαν στὴν Πύλο. Καινούργια κακοτυχία. Ἐκεῖνες τὶς μέρες κηρύχτηκε ὁ γαλλοτουρκικὸς πόλεμος. Ἐλευθερώθηκαν ἀπὸ τὸν πειρατὴ ἀλλὰ αἰχμαλωτίστηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Ὁ Pouqueville ὅμως εἶναι γιατρός, δηλαδὴ πρόσωπο πολυσέβαστο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ κυρίως χρήσιμο. Ὁ μπέης τῆς Πύλου τοῦ ἀναθέτει τὴν ὑγιειονομικὴ ἐπίβλεψη τοῦ λιμανιοῦ μὲ ἀντάλλαγμα τὴ στέγαση καὶ τὴ διατροφὴ τῶν αἰχμαλώτων.

Ὡστόσο οἱ Τοῦρκοι τοῦ Ναυαρίνου εἶχαν ἐξαγριωθῆ. Γιουχάϊζαν καὶ ἀπειλοῦσαν τοὺς Γάλλους.

— Οἱ Φραντσέζοι δὲν ἔχουν μπέσα! φώναζαν.

Κι' αὐτὸ γιατὶ ἡ εἰσβολὴ στὴν Αἴγυπτο ἔγινε χωρὶς νὰ προηγηθῆ κήρυξη πολέμου. «Ἔχουν δίκιο», γράφει ὁ Pouqueville στὸ χειρόγραφο. Ἀλλὰ στὸ βιβλίο τοῦ 1805, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὸ Ναπολέοντα, προτίμησε τὴ σιωπή.

Ὁ μπέης ἔστειλε τοὺς αἰχμαλώτους μὲ συνοδεία στὴν Τριπολιτσά, ἕδρα τοῦ πασᾶ, ὅπου θὰ παραμείνουν ὁλόκληρο τὸ χειμώνα τοῦ 1799. Ἡ πορεία εἶχε τὶς δυσκολίες καὶ τὰ ἀπρόοπτά της. Στὴν Ἀνδρούσα τῆς Μεσσηνίας τοὺς ὑποδέχτηκαν μὲ ἄγριο πετροβολητό. Ὁ Pouqueville διανυκτέρευσε στὸ σπίτι μιᾶς Ἑλληνίδας ποὺ κάθε τόσο τὸν ἔλουζε «κερατὰ»[1] καὶ φώναζε πὼς ἔπρεπε νὰ τοῦ κόψουν τὸ κεφάλι[2]. Τοῦ ἔδινε ὡστόσο ψωμὶ λέγοντάς του:

---

1. Βρισιὰ σὲ καθημερινὴ χρήση κατὰ τὴν τουρκοκρατία χωρὶς τὴν εἰδικὴ σημασία ποὺ εἶχε κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχή, τοῦ ἀτιμαζομένου δηλαδὴ συζύγου (βλ. καὶ *William Gell*, Narrative of a journey in the Morea, London 1823, σ. 29).

2. Εἶχε ἀρχίσει ἔντονη ἀντιγαλλικὴ προπαγάνδα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόβαση τῆς στρατιᾶς τοῦ Ναπολέοντα στὴν Αἴγυπτο. Τὸ πατριαρχεῖο κυκλοφόρησε προκηρύξεις ποὺ στηλίτευαν τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τοὺς βασιλοκτόνους. Ἔγραφε ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε' πρὸς τοὺς Ἑπτανησιῶτες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Γάλλων στὸ Ἰόνιο καὶ τὴν ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου (1797-1798): «Ὁ πονηρὸς καὶ ἀρχέκακος ὄφις...ἐπινοήσας τὸ γένος τῶν Γάλλων δεκτικώτερον τῆς πονηρίας, ἔχυσε δαψιλῶς εἰς τὰς ψυχάς των τὸ φάρμακον τῆς ἀποστασίας πρὸς τὸν Θεόν· καὶ ἀφοῦ τοὺς ἔφερεν εἰς μίαν ἀλληλομαχίαν καὶ εἰς ἐλεεινὴν βασιλοκτονίαν, τότε ἀμέσως τοὺς ἔρριψεν εἰς παντελῆ ἀθεΐαν καὶ ἀσέβειαν». Ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου χαρακτηρίζεται «ληστρικὴ ἔφοδος». Ὅσο γιὰ τὸν σουλτάνο, τὸν κραταιότατον βασιλέα, «δικαίως ἐκήρυξε πόλεμον διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης κατ' αὐτῶν, διὰ νὰ ἐκδικηθῇ τῇ Θείᾳ συνάρσει, αὐτοὺς τοὺς ὀλετῆρας τῆς ἀνθρωπότητος, τοὺς ἀντάρτας τοῦ Θεοῦ καὶ τοὺς λυμεῶνας τῆς κοινῆς εὐταξίας καὶ εἰρήνης» (*Γ. Γ. Παπαδοπούλου - Γ. Π. Ἀγγελοπούλου*, Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον πρωταθλητὴν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων Ἀγῶνος, τὸν πατριάρχην Κωνσταντι-

— Τρῶγε, σκυλόφραγκε!..[1]

Μ' αὐτὸ τὸ ὑβρεολόγιο τῆς 'Ανδρουσανῆς ἄρχισε ὁ Pouqueville νὰ μαθαίνη ἑλληνικά.

Στὴν Τριπολιτσὰ οἱ Γάλλοι αἰχμάλωτοι θὰ ἐγκατασταθοῦν, μὲ ἐντολὴ τῶν τουρκικῶν 'Αρχῶν, στὸ σπίτι τοῦ Κωσταντῆ, κοντὰ στὴν πύλη τῆς Καρύταινας. Πόρτα χαμηλή, ἔτσι ποὺ ἔπρεπε νὰ σκύψης γιὰ νὰ μπῆς καὶ μιὰ τρύπα γιὰ καμινάδα. 'Απὸ τὶς χαραμάδες τῆς στέγης περνοῦσε τὸ χιόνι[2]. Κάθε αἰχμάλωτος ἔπαιρνε 15 παράδες τὴν ἡμέρα γιὰ τὴ τροφή του. Κουβέντιαζε μὲ τοὺς νοικοκυραίους, μὲ τοὺς γείτονες, καθόταν πλάϊ στὶς κεντῆστρες, ἄκουγε παραμύθια, πήγαινε σὲ γάμους, ὅλο καὶ προόδευε στὴ ρωμαίικη γλώσσα. Καλοῦσε καὶ τὸν Ἕλληνα ραψωδὸ τῆς πόλης νὰ τραγουδήση. Ἕνα ἀπὸ τὰ τραγούδια του ἀναφερόταν στὴν ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου[3]. Τὸ μόνο ποὺ κατάλαβε ὁ Pouqueville ἦταν πὼς οἱ μανάδες εἶχαν καταπικραθῆ. 'Η γειτονιὰ βρισκόταν στὸ πόδι, οἱ γυναῖκες θαύμαζαν, οἱ γριὲς δάκρυζαν. Οἱ Γάλλοι κέρασαν τὸν τραγουδιστή, τοῦ ἔδωσαν μερικοὺς παράδες, ὅλος ὁ κόσμος εὐχαριστήθηκε.

Ὕστερα ἀπὸ ἑφτὰ μῆνες οἱ αἰχμάλωτοι θὰ μεταφερθοῦν στ' 'Ανάπλι κι' ἀπὸ κεῖ θὰ μπαρκάρουν γιὰ τὴν Πόλη. 'Ο Pouqueville γράφει στὸ χρονικό του πὼς τὸ πρωὶ ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ εὐχήθηκε γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν 'Ελλήνων. Καὶ προσθέτει μὲ καμάρι πὼς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔκανε τέτοια πρόποση στὰ ἑλληνικά[4]. 'Υπερβολές. Στὸ χειρόγραφο ἡμερολόγιο ἐξηγεῖ τί ἀκριβῶς συνέβη ἐκεῖνο τὸ πρωί. Οἱ Γάλλοι ἤπιαν μωραΐτικο κρασὶ καὶ μέθυσαν. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τραγούδησε μεγαλόφωνα τὸ ἐμβατήριο γιὰ τὴν ἐλευθερία, τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἀδελφότητα. Κι' ὁ Pouqueville ἐπανέλαβε τὸ ρεφραίν: «Εἰρήνη στοὺς λαούς, πόλεμος στοὺς τυράννους». Καὶ προσθέτει: «Καὶ τί δὲ λέει κανεὶς ὅταν θολώση τὸ μυαλό του ἀπὸ τὸ κρασί!»[5].

Φτάνοντας στ' 'Ανάπλι ἀνέβηκαν στὸ Παλαμήδι καὶ ἀγνάντεψαν τὴ γύρω

νουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε', 'Εν 'Αθήναις 1865-1866, τ. Α', σ. 201 κ. ἑ.). Καταγγέλλει ἐπίσης ὁ Γρηγόριος Ε' «τὴν φθοροποιὸν λύμην τὴν προερχομένην ἐκ τῶν Γαλλιῶν» (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 504). 'Ο δραγουμάνος τοῦ Στόλου 'Αλ. Σοῦτσος χαρακτηρίζει τοὺς Φραντσέζους «ἀθέους» καὶ «θεοστυγεῖς» (*Βασ. Σφυρόερα*, Οἱ δραγουμάνοι τοῦ Στόλου, 'Αθῆναι 1965, σ. 138).

1. 'Ελληνικὴ βρισιὰ κατὰ τῶν Φράγκων πολυσυνηθισμένη στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. «Σκύλε μαγαρισμένε», ἔλεγαν οἱ Βυζαντινοὶ («δύσοσμε κύον», ἔγραφε ὁ Ψελλός, τὸ σημερινὸ βρωμόσκυλο). Βλ. *Φαίδ. Κουκουλέ*, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τ. Γ', σ. 299.

2. Φυσικὰ δὲν ἦταν ὅλα τὰ ἑλληνικὰ σπίτια τρῶγλες. 'Ο Pouqueville κρίνει ἀπὸ τὸ φτωχοκάλυβο ὅπου ξεχειμώνιασε ὁ ἴδιος. 'Αλλὰ αἰχμάλωτος ἦταν, δὲν μποροῦσε νὰ περιμένη καλύτερη τύχη. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὅταν θὰ ταξιδεύη στὴν 'Ελλάδα ἐφοδιασμένος μὲ μπουγιουρδὶ τῶν πασάδων, θὰ φιλοξενῆται στὰ ἀρχοντικὰ τῶν κοτζαμπάσηδων, προεστῶν, δραγουμάνων καὶ δεσποτάδων.

3. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 113.

4. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 65.

5. Σελ. 222 τοῦ χειρογράφου.

περιοχή. Αὐτὴ ἦταν ἡ γνωριμία του μὲ τὸν τόπο. Στὸ χρονικό του ὅμως περιγράφει συστηματικὰ τὴν Ἀργολίδα, ἀφήνοντας νὰ ἐννοηθῇ πὼς τὴν εἶχε περιηγηθῇ ὁλόκληρη.

Ταξιδιώτης μὲ τὸ στανιό, χωρὶς ἐλευθερία κινήσεων, χωρὶς γνώση τῆς ἑλληνικῆς, χωρὶς δυνατότητα γιὰ συγκέντρωση πληροφοριῶν. Δύσκολα μποροῦσε νὰ συνεννοηθῇ μὲ τοὺς δεσμοφύλακές του. Τί μποροῦσε νὰ δῇ, τί μποροῦσε νὰ ἐννοήση ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα αὐτὸς ὁ αἰχμάλωτος τῶν Τούρκων κατὰ τὴν ὁδοιπορία του ἀπὸ τὴν Πύλο στ' Ἀνάπλι ; Τί μποροῦσε νὰ ξέρη ἀπὸ τὴν ὁλότελα ἄγνωστή του Ἀλβανία ; Ὡστόσο ἔγραψε ἕνα τρίτομο χρονικὸ μὲ τὸν τίτλο : «Ταξίδι στὸ Μωριά, στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν Ἀλβανία καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα μέρη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας».

Περιγράφει ὁλόκληρο τὸ Μωριά, τὴν Ἀρκαδία, τὴ Λακωνία, τὴ Μάνη, τὴν Ἀργολίδα, ποὺ δὲν εἶδε διόλου. Εἶχε ὅμως ταξιδέψει μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν ἄλλων περιηγητῶν, ὅπως λίγο ἀργότερα ὁ συμπατριώτης του Chateaubriand. Ἔτσι τὰ περισσότερα τοπογραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει δὲν ἔχουν καμμιὰ ἀξία. Ἀνακρίβειες, μυθοπλασίες, παραμορφώσεις, αὐθαίρετες ἑρμηνεῖες, ἐπιπόλαιες κρίσεις[1].

Εἶναι καὶ φιλότουρκος. Πιστεύει στὸ μέλλον τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀντίθετα, κακομεταχειρίζεται τοὺς Ἕλληνες. Εἶναι, γράφει, πανοῦργοι, ὑποκριτές, ψεῦτες, ματαιόδοξοι, μωρολόγοι, ἐπίορκοι. Δὲν νομίζει πὼς ὡρίμασαν γιὰ χειραφέτηση καὶ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία. Καὶ κάτι χειρότερο : τὸν φοβίζει ἡ ἀπελευθέρωση. «Οἱ παπάδες θὰ μεταβάλουν τοὺς Ἕλληνες στὸν πιὸ δειλό, στὸν πιὸ διεφθαρμένο λαὸ τοῦ κόσμου».

---

1. Φυσικὰ αὐτὴ ἡ σαθρὴ πλευρὰ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Pouqueville δὲν πολυάργησε νὰ ἐπισημανθῇ. Καὶ δέχτηκε σφοδρότατα πυρὰ ἀπὸ σύγχρονους Εὐρωπαίους ποὺ εἶχαν πραγματικὰ περιηγηθῇ τὴν Ἑλλάδα καὶ μποροῦσαν νὰ ἀνακαλύψουν τὶς ἀνακρίβειες. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *William Leake*, ἐπικρίνοντας τὸν συμπατριώτη του Hobhouse, τὸν συνταξιδιώτη τοῦ Byron, γιὰ τὶς παραπομπὲς στὸν Pouqueville, γράφει ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ βρῇ πιὸ παραπλανητικὸ ὁδηγὸ (Researches in Greece, London 1814, σ. 405). Ὁ *Byron* παρατηρεῖ ὅτι «ὁ Pouqueville πέφτει πάντοτε ἔξω» (Childe Harolde, Canto II, XLVII σημ. The Poetical Works, London 1935, σ. 861). Καὶ ὁ *Chateaubriand*: «Ὁ καλύτερος ὁδηγὸς τοῦ Μωριᾶ θὰ ἦταν σίγουρα ὁ κ. Pouqueville, ἂν εἶχε ἐπισκεφθῇ τοὺς τόπους ποὺ περιγράφει. Δυστυχῶς ἦταν αἰχμάλωτος στὴν Τριπολιτσά. Ὅλο μᾶς μιλάει γιὰ τὶς μεγάλες προσωπικότητες ποὺ γνώρισε καὶ τὶς φλυαρίες μὲ κάποιον ἀμαθέστατο Ἕλληνα» (Itinéraire, Γ' ἔκδ., τ. Α', εἰσαγωγή, σ. XXIII). Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς εἶναι σωστές. Ἀλλὰ ὁ Chateaubriand δὲν εἶχε τὴν ἠθικὴ κάλυψη γιὰ τέτοιες ἐπικρίσεις ἐναντίον τοῦ Pouqueville. Γιατὶ καὶ στὸ δικό του «Ὁδοιπορικὸ» κυριαρχοῦν οἱ φανταστικὲς περιγραφὲς καὶ οἱ ἀνακρίβειες. Θεώρησε ὅμως ἀναγκαῖο νὰ ἀπαντήση στὸ εὔστοχο ἀλλὰ ἐξίσου ἠθικὰ τρωτὸ κατηγορητήριο τοῦ Pouqueville ποὺ ἔγραφε ἐναντίον του: «Κανεὶς περισσότερο ἀπὸ μένα δὲν τιμᾶ τὸ ὡραῖο τάλαντο τοῦ κ. Chateaubriand. Θὰ εἶχε ἀναστηλώσει τὴν Πελοπόννησο δίνοντάς της μιὰ νέα λάμψη ἂν εἶχε τὸν καιρὸ νὰ τὴν περιγράψη. Αὐτὸ ποὺ μᾶς ἔδωσε ἀποτελεῖ ἕνα ὁδοιπορικὸ τόσο γρήγορα σχεδιασμένο ποὺ δὲν ἀναγνωρίζει κανεὶς τίποτα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο».

῾Ο ἑλληνικὸς πατριωτισμός; Δὲν μπόρεσε νὰ διακρίνη πουθενὰ οὔτε ἴχνος. Γράφει ὅμως ὅτι στὴν Τριπολιτσά, ἕνας πραματευτὴς ἔδειχνε στοὺς Γάλλους τὰ λευκάζοντα ὀστὰ τῶν θυμάτων τῶν ᾽Αλβανῶν. Καὶ τὸν ἄκουσε νὰ λέη περήφανος ὅτι ἀνάμεσα σ᾽ αὐτὸ τὸν ἔνδοξο σωρὸ ὑπῆρχαν καὶ τὰ κόκκαλα τοῦ πατέρα του.

῾Ωστόσο ἔδειξε μεγαλύτερη ὀξυδέρκεια κατὰ τὸ θαλασσινὸ ταξίδι του ἀπὸ τ᾽ ᾽Ανάπλι στὴν Πόλη. Πρόσεξε τὴν ἀξία τῶν ῞Ελλήνων ναυτικῶν καὶ πρόβλεψε ὅτι ἡ ἐλευθερία θὰ κατακτηθῆ κάποτε ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Χλευάζει τὸν κλῆρο καὶ τὴν ὀρθόδοξη λατρεία. ᾽Αλλὰ σ᾽ ἕνα σημεῖο τοῦ χειρόγραφου ἡμερολογίου του σημειώνει ὅτι φοίτησε σὲ πολλὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα γιὰ νὰ διδαχτῆ ἀνάγνωση καὶ γραφὴ κι᾽ ὅτι στὴν Τριπολιτσὰ καὶ στὸ ῾Επταπύργιο κάθισε πλάϊ σὲ μικρὰ παιδιὰ καὶ μάθαινε ἑλληνικὰ μαζί τους. «῏Ηταν οἱ πρῶτες μου ᾽Ακαδημίες»[1]. Καὶ ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του στοὺς δασκαλοπαπάδες γιατὶ σ᾽ αὐτοὺς χρωστάει τὴν κατοπινή του σταδιοδρομία[2].

Εἰρωνευόταν τοὺς ῞Ελληνες ἐπειδὴ νήστευαν. Τὸν ἄκουσε ἡ σπιτονοικοκυρά του στὴν Τριπολιτσὰ καὶ μάζεψε τὶς εἰκόνες ἀπὸ τὴν κάμαρα ποὺ εἶχε παραχωρήσει στοὺς Γάλλους, δίνοντάς τους ἕνα μάθημα εὐπρέπειας.

᾽Επιστρέφοντας ὁ Pouqueville στὴ Γαλλία τύπωσε τὸ χρονικό του καὶ τὸ ἀφιέρωσε στὸ Ναπολέοντα. ῞Ενα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1806, διορίστηκε ἀπὸ τὸν προστάτη του ἐπίσημος ἐκπρόσωπος τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα μὲ προξενικὰ καθήκοντα στὴν Αὐλὴ τοῦ ᾽Αλῆ. Τότε ἄρχισε ἡ πραγματικὴ γνωριμία του μὲ τὴν ῾Ελλάδα, ἡ περιήγηση ποὺ θὰ κρατήση δέκα περίπου χρόνια καὶ θὰ καταγραφῆ στὸ δεύτερο ταξιδιωτικό του, τὸ πολυσήμαντο πεντάτομο «Ταξίδι στὴν ῾Ελλάδα»[3].

Τὰ δύο χρονικὰ εἶναι δύο διαφορετικοὶ κόσμοι. ῾Ο Pouqueville τοῦ «Ταξιδιοῦ στὸ Μωριὰ» δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τὸν Pouqueville τοῦ «Ταξιδιοῦ στὴν ῾Ελλάδα». ῾Ο πρῶτος ἔχει περιορισμένους ὁρίζοντες, εἶναι ἑτερόφωτος, ὁ δεύτερος ἔδωσε ἀληθινὸ περιηγητικὸ ἔργο. Θὰ παρακολουθήσουμε καὶ τὰ δυὸ ταξίδια, καθένα στὴν ἐποχή του, στὰ δικά του πλαίσια[4].

Στὸ χρονικὸ τοῦ 1805 οἱ μόνες ἀξιοπρόσεχτες καὶ σχετικὰ ἀξιόπιστες πληροφορίες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρονται στὴν Τριπολιτσά, ὅπου ὁ Pouqueville παρέμεινε αἰχμάλωτος ἑφτὰ περίπου μῆνες καὶ εἶχε προσωπικὲς ἐμπειρίες χάρη στὴ σχετικὴ ἄνεση ἐπικοινωνίας ποὺ ἐπέτρεπε ἡ ἰατρική του ἰδιότητα.

---

1. *De Monmerqué*, Notice Historique sur Pouqueville, Biographie Universelle, τ. LXXVII, σ. 2.
2. Voyage en Morée, τ. Α', σ. 139.
3. Voyage dans la Grèce... Paris 1820, τ. 1-5.
4. Γιὰ τὸ δεύτερο χρονικὸ βλ. κεφ. «Pouqueville: ῾Ο πρόξενος περιηγητής».

Θὰ ἀγνοήσουμε γι' αὐτὸ ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ χρονικοῦ του ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τοὺς τόπους ποὺ εἶδε μὲ τὰ μάτια του.

Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἀποκήρυξε τὸ «Ταξίδι στὸ Μωριὰ» ὁμολογώντας στὸ δεύτερο χρονικό του πὼς ἦταν γραμμένο περισσότερο ἀπὸ αἴσθημα παρὰ ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπιες ἔρευνες[1].

Ὁ Pouqueville μᾶς δίνει τὴν εἰκόνα τῆς πρωτεύουσας τοῦ Μωριᾶ δυὸ μόλις δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση. Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι στὴν ἴδια κατάσταση βρισκόταν ἡ πόλη στὰ χρόνια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ καὶ τῆς πολιορκίας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ ἡ περιγραφὴ τοῦ Pouqueville εἶναι πηγὴ αὐθεντικῶν πληροφοριῶν.

Ἡ Τριπολιτσά, γράφει ὁ Γάλλος «περιηγητής», περιβαλλόταν ἀπὸ πέτρινο τεῖχος ποὺ χτίστηκε ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς ἐδῶ καὶ 30 χρόνια. Στὰ ΝΔ, πάνω σ' ἕνα ὕψωμα ὑπῆρχε μικρὸ τετράγωνο φρούριο. Ἡ πολεοδομία φαινόταν ἀκανόνιστη, τὸ ἔδαφος ἀσύμμετρο καὶ ἀνώμαλο. Στὰ ΒΑ ἁπλώνονταν βαλτοτόπια. Τὰ κανόνια ποὺ διακρίνονταν πάνω σὲ μερικοὺς προμαχῶνες τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἶχαν ἀκόμα τὰ βενετικὰ σύμβολα[2].

Ἔξη πύλες εἶχε ἡ Τριπολιτσὰ καὶ μιὰ μικρὴ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ σεραγιοῦ. Ἡ κυριώτερη — ἐπιχρυσωμένη καὶ μὲ ὑψωμένες ἡμισελήνους — ἦταν ἡ πόρτα τ' Ἀναπλιοῦ, πρὸς τ' ἀνατολικά. Δεύτερη τῶν Καλαβρύτων, στὰ βορει-

---

1. Voyage en Morée... Paris 1805, τ. Α', σ. 2. Στὸ δεύτερο χρονικὸ θὰ προσπαθήση νὰ ἐπανορθώση τὶς ἀνακρίβειες μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε ἀπὸ τὶς πραγματικὲς περιηγήσεις του. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Leake*, ποὺ βρισκόταν κατὰ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα, ἐπεκτείνει τὶς ἀμφισβητήσεις του, μᾶλλον ἄδικα, ἀκόμα καὶ στὶς πληροφορίες γιὰ τὴν Τριπολιτσά. «Ὁ κ. Pouqueville, κατὰ τὴν παραμονή του σ' ἕνα ἑλληνικὸ σπίτι στὴν Τριπολιτσά, συγκέντρωσε μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὶς ἀπασχολήσεις τῶν κατοίκων. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ἦταν ἀκόμα ἐξοικειωμένος μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα δὲν φαίνεται ἀξιόπιστος οὔτε σ' αὐτὲς τὶς πληροφορίες» (Researches in Greece, London 1814, σ. 416).

2. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Leake* (Travels in Morea, τ. Α', σ. 85) γράφει στὸ χρονικό του πὼς οἱ ὀχυρώσεις τῆς Τριπολιτσᾶς ἦταν ἕνα φτωχὸ τεῖχος μὲ μικροὺς πύργους σὲ μεγάλες ἀποστάσεις ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ὑπολογίζει ὅτι τὸ κάστρο χτίστηκε πρὶν ἀπὸ 16 χρόνια, δηλαδὴ τὸ 1789. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὸ κάστρο δὲν χτίστηκε ἀπὸ Ἀλβανοὺς τὸ 1770 ἢ τὸ 1789 ἀλλὰ τὸ 1785 μὲ ἀγγαρεῖες Ἑλλήνων. Οἱ σχετικὲς πληροφορίες ὑπάρχουν σὲ ἔγγραφο τῆς δημογεροντίας τῆς Τριπολιτσᾶς (12 Ἰουνίου 1833) πρὸς τὴ Νομαρχία Ἀρκαδίας. «Ἡ χρονολογία τῆς κατασκευῆς του εἶναι κατὰ τὸ τουρκικὸν ἔτος 1201... Αἱ πέτραι συνήχθησαν ὅλαι, ἀφ' ὅσα ἰδιόκτητα ἐρείπια τῶν χριστιανῶν ἦτον εἰς ταύτην τὴν πόλιν... Οἱ μαστόροι ἐχάλαττον ἀκωλύτως τὰ ἀγκωνάρια καὶ μάνδρας των... Τὰ μάρμαρα ὅλα μετεκομίσθησαν ἀγγάρεια μὲ τοὺς κατοίκους τῆς ἐπαρχίας ταύτης καὶ ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς ἐρειπίας ἀρχαιότητας... Ὁ ἀσβέστης καὶ αἱ λοιπαὶ ὕλαι, ὅλα καὶ αὐτὰ μετεκομίσθησαν ἀγγάρεια ἀπὸ τοὺς κατοίκους πολίτας καὶ χωρικούς...» (*Τάσου Γριτσόπουλου*, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1973, τ. Α', σ. 391 σημ. 2). Κατὰ τὸν *Leake* (ἔνθ' σ. 85), ἀν., μέσα στὸ κάστρο ὑπῆρχαν γυμνὲς ἐκτάσεις καὶ βραχώδη ὑψώματα. Τὰ σπίτια (2.500, τὰ 1.000 ἑλληνικὰ) ἦταν χτισμένα μὲ πλιθιά, ὅπως ὅλες οἱ πολιτεῖες τοῦ Μωριᾶ. Οἱ δρόμοι ρυπαροὶ καὶ κακοστρωμένοι.

νά, τρίτη ἡ πόρτα τῆς Καρύταινας, στὰ βορειοδυτικά, τέταρτη, κοντὰ στὸν πύργο, ἦταν ἡ ἔξοδος πρὸς τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰ δάση, πέμπτη ἡ πόρτα τοῦ Λονταριοῦ ἢ τοῦ Ναυαρίνου καὶ ἕκτη ἡ πόρτα τοῦ Μυστρᾶ, πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Τεγέας[1].

Ἡ Τριπολιτσὰ εἶχε κρῆνες μὲ τρεχούμενο νερὸ ἀπὸ τὸ ὑδραγωγεῖο. Τὸ τροφοδοτοῦσαν πηγὲς ἀπὸ τὰ διπλανὰ βουνά. Ἕνα μικρὸ ποτάμι ἐφοδίαζε μὲ νερὸ τὰ δημόσια λουτρὰ καὶ τὰ βυρσοδεψεῖα. Ἀλλὰ ξεραινόταν τὸ καλοκαίρι[2]. Ἕνα ἄλλο νεραύλακο ἐρχόταν ἀπὸ τὰ νότια. Ὁ πασάς, ποὺ φοβόταν εἰσβολὴ τῶν Φράγκων, φρόντισε νὰ ὑψωθῆ ἐκεῖ ἕνα ὀχύρωμα γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὸ κανάλι ποὺ ὕδρευε ὅλο τὸ χρόνο αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς Τριπολιτσᾶς.

Τὸ σεράϊ τοῦ πασᾶ, ποὺ βρισκόταν ἀνάμεσα στὴν Πόρτα τ' Ἀναπλιοῦ καὶ τὴν Πόρτα τῶν Καλαβρύτων[3], μποροῦσε νὰ στεγάση 1.200 ἄτομα. Ἦταν ἕνα πελώριο ξύλινο οἴκημα, ἕνα μικρὸ κάστρο μέσα στὴν πόλη, μὲ τὰ τείχη του καὶ τὶς πύλες του. Ὁ κρατούμενος μπόρεσε νὰ συγκεντρώση πληροφορίες γιὰ τὸ προσωπικὸ τοῦ σεραγιοῦ. Ὑπῆρχαν οἱ ὑπηρέτες ποὺ ἑτοίμαζαν καὶ πρόσφεραν τὸν καφὲ στὸν πασά, ἐκεῖνοι ποὺ φρόντιζαν γιὰ τὰ τσιμπούκια, γιὰ τὰ πιοτὰ (οἱ σερπετσῆδες), οἱ λουτράρηδες, οἱ ραφτάδες, οἱ μπαρμπέρηδες, οἱ τσαουσάδες, τὰ ἴτσ-ὀγλάνια (τὰ παιδόπουλα ποὺ διασκέδαζαν τὸν πασά), οἱ γελωτοποιοί, οἱ μουζικάντες, οἱ χορευτές, οἱ καραγκιοζοπαῖχτες, οἱ παλαιστὲς (πεχλιβάνηδες), ἕνας ἰμάμης καὶ ὁ ἀπαραίτητος δήμιος (ὁ τζελάτης), τὸ δεξὶ χέρι τοῦ πασᾶ, ὁ μόνος ποὺ εἶχε δικαίωμα νὰ κάθεται μπροστὰ στὸν αὐθέντη του[4].

Στὴ μέση περίπου τοῦ κεντρικοῦ δρόμου, ποὺ διαιροῦσε τὴν πόλη σὲ δύο, ἀπὸ βορρὰ σὲ νότο, βρισκόταν τὸ παζάρι, χωρισμένο σὲ πολλὰ σοκάκια, καθένα μὲ τὴ δική του πραμάτεια : γουναρικά, ἅρματα, ἐδώδιμα κ.λπ. Πλατάνια καὶ ἄλλα πελώρια δέντρα ἴσκιωναν τὸ παζάρι. Παντοῦ ἔβλεπε κανεὶς φωλιὲς πελαργῶν. Ἐκεῖ στὸ παζάρι γίνονταν καὶ οἱ ἐκτελέσεις. Οἱ Τοῦρκοι ἀπαγχόνιζαν τοὺς κατάδικους στὸν πλάτανο, σὲ κοινὴ θέα[5].

Παντοῦ καλοδιατηρημένες κρῆνες. Κάθε σπίτι εἶχε τὸ πηγάδι του ἀλλὰ τὸ νερὸ βρισκόταν σὲ μεγάλο βάθος καὶ δὲν ἦταν καλό. Ὑπῆρχαν στὴν πόλη τέσσερα μεγάλα τζαμιὰ καὶ πέντε ἢ ἔξη ἐρειπωμένες ἑλληνικὲς ἐκκλησίες.

---

1. Συμφωνοῦν γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν πυλῶν καὶ οἱ Ἕλληνες ἀπομνημονευματογράφοι.

2. Τὸ ποταμάκι τῆς Συλίμνας.

3. Τὸ σεράϊ βρισκόταν στὴ σημερινὴ πλατεῖα τοῦ Ἄρεως. Στὸ τέλος τοῦ χρονικοῦ ὑπάρχει χάρτης τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τῆς περιοχῆς μὲ λεπτομερῆ τοπογραφικὰ στοιχεῖα, ἔργο τοῦ *J. Barbié de Bocage* (1804).

4. Ἔνθ' ἀνωτ., τ. Α', σ. 50-52.

5. Διηγόταν ὁ Κολοκοτρώνης ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης: «Ὅταν ἐβγῆκα εἰς τὴν Τριπολιτσά, μοῦ ἔδειξαν εἰς τὸ παζάρι τὸν πλάτανο ὅπου ἐκρέμαγαν τοὺς Ἕλληνας καὶ εἶπα:

— Ἄντε, πόσοι ἀπὸ τὸ σόγι μου καὶ ἀπὸ τὸ ἔθνος μου ἐκρεμάσθησαν ἐκεῖ, καὶ διέταξα καὶ τὸν ἔκοψαν» (*Τερτσέτη*, Ἅπαντα, ἐπιμ. Βαλέτα, σ. 78).

Οἱ δρόμοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κεντρικό, ἦταν πλακοστρωμένοι μόνο στὸ μεσαῖο τμῆμα. Κάθε τόσο ὑπῆρχαν γεφυροῦλες ποὺ ἔδιναν διέξοδο στὰ νερά. Ὅλα τὰ βρωμόνερα τῶν σπιτιῶν κατέληγαν στοὺς δρόμους, ποὺ μεταβάλλονταν ἔτσι σὲ ὀχετούς. Μερικοὶ πλούσιοι Τοῦρκοι εἶχαν σπίτια πελώρια ἀλλὰ ἀκαλαίσθητα. Ἀνάμεσά τους ξεχώριζαν τὰ ἀρχοντικὰ τοῦ δεφτὲρ-κιαγιᾶ καὶ τοῦ ἀδερφοῦ του Ἀλῆ ἐφέντη, πρεσβευτῆ τῆς Πύλης στὸ Παρίσι[1]. Ὁ κοσμάκης κατοικοῦσε στοὺς δρόμους κοντὰ στὰ τείχη. Τὰ σπίτια ἦταν πανάθλιες καλύβες. Ἄναβαν φωτιὰ στὴ βάση ἑνὸς τοίχου καὶ ὁ καπνὸς ἔφευγε ἀπὸ τὰ κεραμίδια.

Τὸ μόνο στέρεο κτίριο τῆς Τριπολιτσᾶς ἦταν τὸ καραβὰν-σεράϊ, τὸ χάνι, πέτρινο, μὲ σιδερόπορτες, ποὺ κάθε βράδυ ἀσφαλίζονταν μὲ χοντρὲς ἁλυσίδες. Σ' αὐτὸ τὸ χάνι ὑπῆρχε ἕνα θαυμάσιο ὑπέρθυρο ἐντοιχισμένο στὴν ποτίστρα ὅπου ξεδιψοῦσαν τὰ ἄλογα τῶν ἐμπόρων[2].

Κοντὰ στὸ φρούριο, σ' ἕνα τόπο ποὺ τὸν ἔλεγαν Νεκροταφεῖο τῶν Μόσκοβων, οἱ Τοῦρκοι ἔδειχναν τὰ ὀστὰ τῶν Ρώσων ποὺ ἔπεσαν κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1770[3]. Ὑπῆρχαν ἐπίσης δυὸ πυραμίδες χτισμένες μὲ κρανία[4].

Ὁ Pouqueville παρακολούθησε καὶ τὶς ἐπίσημες τελετὲς ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν ἐγκατάσταση στὸ πασαλίκι τῆς Τριπολιτσᾶς τοῦ νέου βαλῆ Ἀχμὲτ πασᾶ[5]. «Ἡ εἴσοδος τοῦ πασᾶ συνοδευόταν ἀπὸ κανονιοβολισμούς. Προπορευόταν

---

1. Γιὰ τὸν Ἀλὴ ἐφέντη βλ. Leake, Travels in Morea, τ. Α', σ. 80.

2. Εἶχαν μεγάλη παράδοση τὰ χάνια τῆς Τριπολιτσᾶς. Ἐπιβλητικὰ κτίρια μὲ πλούσιες διακοσμήσεις καὶ χώρους γιὰ ἐργαστήρια καὶ ἐκθέσεις ἐμπορευμάτων. Φημίζονταν ἀκόμα καὶ κατὰ τὴ μετεπαναστατικὴ περίοδο (*Τάσου Γριτσόπουλου*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 329 καὶ *Δ. Ι. Ἀθανασιάδη*, Τὰ χάνια καὶ τὰ ξενοδοχεῖα τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀρκαδικὸς Τύπος, 25 Νοεμβρίου 1951).

3. Ὁ λοχαγὸς Μπάρκωφ μὲ 40 Ρώσους στρατιῶτες καὶ γύρω στοὺς 8.000 ἄτακτους Μωραΐτες, κυρίως Μανιάτες, ἔφτασαν στὸ κάστρο τῆς Τριπολιτσᾶς τὸ μεσημέρι τῆς 29 Μαρτίου 1770, Μεγάλη Δευτέρα. Οἱ Τοῦρκοι ντελῆδες, ἐπιχειρώντας ὁρμητικὴ ἔφοδο, κατέκοψαν τὸν συρφετό. Οἱ περισσότεροι Ρῶσοι ἔπεσαν. Ὅσοι γλύτωσαν — ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Μπάρκωφ — μεταφέρθηκαν τραυματισμένοι στὸ Μυστρά.

4. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 69-72. Ἦταν τὰ κεφάλια τῶν Ἀλβανῶν δυναστῶν τοῦ Μωριᾶ ποὺ ἐξοντώθηκαν τὸ 1779 ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασά. Ἡ φρικαλέα πυραμίδα ὑπῆρχε ὡς τὸ 1807 (βλ. τ. Β' Ταξιδιωτῶν, σ. 683 σημ. 1). Εἶχε στηθῆ στὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο τῆς πόλης. Ὁ Τριπολιτσιώτης γιατρὸς Πύρλας ὑπολόγιζε σὲ 6.480 τὰ κεφάλια τῶν Ἀλβανῶν. «Ἐκ δὲ τῶν κεφαλῶν αὐτῶν διέταξεν ὁ πασιᾶς καὶ ἐκτίσθη πύργος ἔχων ἐπὶ τῆς ἔξω ἐπιφανείας τὰ πρόσωπα τῶν κεφαλῶν τῶν Ἀλβανῶν. Ὁ χῶρος εἶχεν ἔκτασιν ἑνὸς στρέμματος τετραγωνικοῦ, ἀνὰ τεκτονικῶν πήχεων 45 ἑκάστη πλευρά. Ὁ πύργος εἶχεν ὕψος 4 πήχεων» (*Γιάννη Βλαχογιάννη*, Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, Ἑτ. Ἑλλ. Ἐκδ., σ. 90).

5. Διαδέχτηκε τὸν Μουσταφὰ καὶ ἀντικαταστάθηκε πρὶν συμπληρώση χρόνο, μέσα στὸ 1799, ἀπὸ τὸν Μουσταφὰ πασὰ τοῦ Ἔπαχτου. Ἀκολούθησαν ὁ Ὀσμὰν (1805), ὁ Βελῆς, γιὸς τοῦ Ἀλήπασα (1807) καὶ ὁ Ἀχμὲτ (1812). Τὶς ἀκριβεῖς χρονολογίες τῶν μεταβολῶν γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Ρήγα Παλαμήδη. Τὸν Ἀχμὲτ εἶχαν προϋπαντήσει στὸν Ἰσθμό, σύμφωνα μὲ τὰ καθιερωμένα, οἱ μπέηδες, οἱ ἀγάδες καὶ οἱ Ἕλληνες κοτζαμπάσηδες. Ἡ ὑποδοχὴ αὐτὴ καὶ τὰ προσκυνήματα συνοδεύονταν ἀπὸ μιὰ αἴτηση στὸν πασὰ νὰ προτιμήση

μιὰ βάρβαρη ὀρχήστρα καὶ οἱ τρεῖς ἀλογοουρές, σύμβολο τῆς ἐξουσίας τοῦ βαλῆ. Ἀκολουθοῦσαν γελωτοποιοὶ ντυμένοι μὲ δερμάτινες φορεσιὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες κρέμονταν ἀμέτρητες ἀλεπoουρὲς — τὸ ἴδιο καὶ ἀπὸ τοὺς μυτεροὺς σκούφους τους — μὲ λαρυγγισμοὺς καὶ στριφογυρίσματα. Τὰ ἄλογά τους ἔκαναν ἀσκήσεις, ἀναπηδοῦσαν, ἀνορθώνονταν καὶ γονάτιζαν. Ξάπλωναν οἱ τζουτζέδες ἀνάσκελα πάνω στὰ καπούλια τῶν ἀλόγων ἢ πηδοῦσαν κάτω καὶ ἔτρεχαν πίσω τους. Κι' ἐνῶ ἐκεῖνα κάλπαζαν οἱ γελωτοποιοὶ περνοῦσαν κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιά τους. Ὕστερα ἔρχονταν στρατιῶτες ποὺ κρατοῦσαν ἀρχαία ἀσπίδα στὸ ἀριστερὸ καὶ τὴν κροτοῦσαν μὲ τὸ γιαταγάνι. Κάθε τόσο σταματοῦσαν γιὰ αὐτοσχέδιες παραστάσεις μονομαχίας ποὺ διεξάγονταν μὲ μεγάλη ἐπιδεξιότητα. Ἡ παρέλαση συνεχιζόταν μὲ τοὺς Ἀλβανούς. Βάδιζαν κατὰ μπουλούκια, μὲ τὰ τουφέκια ἀνάστροφα στὸν ὦμο καὶ τραγουδοῦσαν ἐγκώμια γιὰ τὸν πασά, μ' ἕνα ὕφος λιτανείας. Ἐμφανίσθηκαν ὕστερα οἱ ἄντρες τοῦ πυροβολικοῦ τῆς Τριπολιτσᾶς. Φοροῦσαν κωνικοὺς σκούφους, χοντροὺς σὰν κυψέλες. Τὸ σῶμα τοῦ ἱππικοῦ, μὲ τὴ σημαία στὸ κέντρο, ἔπιανε ὅλο τὸ πλάτος τοῦ δρόμου, ἐμπρός, γύρω καὶ πίσω ἀπὸ τὸν βεζύρη. Πλάϊ του διακρίνονταν οἱ μεγάλοι ἀξιωματοῦχοι καὶ οἱ δυὸ γιοί του. Ὁ πασάς, πάνω σὲ μεγαλόπρεπο ἄλογο, μὲ χρυσὰ χάμουρα κι' ἕνα τιγροτόμαρο, προχωροῦσε ἀνέκφραστος. Εἶχε μιὰ σπασμωδικὴ σύσπαση στὸ πρόσωπο (ὕστερα ἀπὸ κάποιο τρόμο ποὺ πέρασε) καὶ κρατοῦσε σφιχτὰ τὰ γένεια γιὰ νὰ τὰ διατηρῇ κάθετα. «Τὸ πλῆθος ἔτρεχε καὶ ξεφώνιζε δείχνοντας τὴ χαρά του, ἐνῶ ἐκεῖνο πλήρωνε τὰ ἔξοδα»[1].

Ὁ νέος πασὰς κάλεσε τοὺς αἰχμαλώτους νὰ παρουσιασθοῦν στὸ σεράϊ. Τοὺς δέχτηκε πρῶτα ὁ δραγουμάνος Καρατζᾶς, ποὺ ἦταν ὁ τελετάρχης καὶ ἐνδιάμεσος γιὰ κάθε ἐπαφὴ τοῦ πασᾶ μὲ τοὺς ξένους. Γύρω στὸν Καρατζὰ στέκονταν οἱ 24 κοτζαμπάσηδες τοῦ Μωριᾶ κι' ἕνας Ἕλληνας ἀπὸ τὸ Μυστρὰ ντυμένος στολὴ Ρώσου ἀξιωματικοῦ[2].

Ὁ Pouqueville μᾶς πληροφορεῖ καὶ γιὰ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τοῦ

γιὰ ἕδρα του τὴν Τριπολιτσὰ καὶ ὄχι τ' Ἀνάπλι, μαζὶ μὲ 150.000 πιάστρα (χαμένα πιάστρα τὰ ἔλεγαν οἱ Ἕλληνες). Αὐτὴ ἡ ἔκτακτη ἐπιβάρυνση εἶχε καταντήσει πιὰ ἔθιμο (δῶρο, πεσκέσι στὸν πασά). Οἱ Μωραΐτες ἐνδιαφέρονταν νὰ ἐγκατασταθῇ ὁ πασὰς στὴν Τριπολιτσὰ γιατὶ τὸ κάστρο της ἦταν ἕνα ἁπλὸ μαντροτοίχι καὶ σὲ περίπτωση κινδύνου μποροῦσαν νὰ καταφύγουν στὰ γειτονικὰ ἀρκαδικὰ βουνά, ἐνῶ στ' Ἀνάπλι δὲν ὑπῆρχε σωτηρία (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 2 καὶ σημ. 1).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 74-76.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 76-77. Δὲν ἦταν Μυστριώτης ἀλλὰ Μανιάτης. Πρόκειται γιὰ τὸν Δημητράκη Γρηγοράκη ἢ Δημητράκη τοῦ Κουτσο-Γρηγοράκη, ἀνηψιὸ τοῦ Ἀντώνμπεη Γρηγοράκη, μπέη τῆς Μάνης μεταξὺ 1803 καὶ 1808 (γεννήθηκε τὸ 1751). Σύμφωνα μὲ μανιάτικη οἰκογενειακὴ παράδοση ὁ Δημητράκης ὑπηρέτησε στὸ ρωσικὸ στρατό, ἔδειξε πολεμικὲς ἀρετές, ἀνδραγάθησε καὶ πῆρε τὸ βαθμὸ τοῦ ταγματάρχη καὶ τὸ παράσημο τῶν ἱπποτῶν. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀναγνώστη Ἀνδριανόπουλου ἀπὸ τὴν Πετρούπολη (4 Μαΐου 1795) πρὸς τὸν ἀδερφό του, τὸν περίφημο πρωτοσύγκελλο Χριστιανουπόλεως Ἄνθιμο: «...ἠξιώθη μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ πρώτου μαγιόρου, λαμβάνοντας καὶ δύο χιλιάδαις φλω-

Μωριᾶ. Ἦταν χωρισμένος σὲ 24 βιλαέτια : 1. Τριπολιτσὰ (πόλη), 2. Τριπολιτσὰ (περιοχή), 3. Καρύταινα, 4. Φανάρι, 5. Λάλα, 6. Πύργος, 7. Γαστούνη, 8. Πάτρα, 9. Καλάβρυτα, 10. Βοστίτσα, 11. Κόρινθος, 12. Ἀνάπλι (ἕδρα πασᾶ μὲ δυὸ οὐρὲς σὲ περίπτωση πολέμου), 13. Ἅγιος Πέτρος, 14. Ἄργος, 15, 16. Μυστρὰς (πόλη καὶ περιοχή), 17. Μονεμβασία, 18. Λοντάρι, 19. Ἀνδρούσα, 20. Καλαμάτα, 21. Κορώνη, 22. Μεθώνη, 23. Νιόκαστρο, 24. Ἀρκαδιά[1].

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση ἦταν διαρθρωμένη σὲ μητροπόλεις, ἀρχιεπισκοπὲς καὶ ἐπισκοπές. Μητροπόλεις ἕξη : Μονεμβασίας, Ναυπλίας, Κορίνθου, Παλαιῶν Πατρῶν, Χριστιανουπόλεως (Ἀρκαδιᾶς) καὶ Λακεδαίμονος. Ἀρχιεπισκοπὲς πέντε : Δημητσάνας, Ὀλενοῦ (ἕδρα ἡ Γαστούνη), Ζαρνάτας (ἕδρα τὸ Βαρούσι), Καλαβρύτων, Λαγκαδίων (ἕδρα ἡ Ζάτουνα). Ἐπισκοπὲς ὀχτώ : Κορώνης, Μεθώνης, Ἀνδρούσας, Κακαβουλίας, Βρεσθαίνης, Πραστοῦ, Ἀμυκλῶν καὶ Ἕλους[2].

Ὁ Pouqueville ἀναφέρεται καὶ στὴ διαδικασία καταβολῆς τῶν φόρων. Ὁ πασὰς ὅριζε τὸ ποσὸ καὶ ἀνέθετε στοὺς κοτζαμπάσηδες τὴν εἴσπραξη. Ἐκεῖνοι καλοῦσαν τοὺς προεστοὺς τῆς περιοχῆς τους στὴν ἐκκλησία καὶ συζητοῦσαν τὴν κατανομὴ τῶν ποσῶν.

Τυραννικούς, ἀδικητὲς καὶ ἅρπαγες χαρακτηρίζει ὁ Γάλλος περιηγητὴς τοὺς κοτζαμπάσηδες. «Θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ αὐτοῦ τοῦ καταπιεσμένου λαοῦ θὰ τὸν παρηγοροῦσαν, ὅτι θὰ πάσχιζαν ν' ἀνακουφίσουν τοὺς συμπατριῶτες τους. Ἀλλὰ οἱ κοτζαμπάσηδες εἶναι οἱ πιὸ χυδαῖοι πράκτορες κι' οἱ πιὸ ἀξιοκαταφρόνητοι σατράπες τοῦ σουλτάνου. Ἐνδιαφέρονται μονάχα γιὰ τὶς ἐκβιαστικὲς ἁρπαγές τους, γιὰ νὰ θησαυρίζουν ἀπὸ τὴν ἀνισότητα ποὺ ἐπιβάλλουν καὶ ἀπὸ τὴν καταπίεση τοῦ λαοῦ. Τέρατα ἀποτρόπαια, μανιάζουν ποὺ οἱ σκλαβωμένοι Ἕλληνες λαχταροῦν τὸ λυτρωμό τους. Καὶ καθὼς ἀνήκουν σὲ οἰκογένειες ποὺ κατέχουν ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καλοῦν τοὺς ἱεράρχες, ὅταν

ρία διὰ χάρισμα καὶ σταυρόν...» (*Τάσου Γριτσόπουλου*, Μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρωτοσύγκελλο Χριστιανουπόλεως, Πελοποννησιακά, τ. Γ'-Δ' [1958-59], σ. 405-406). Ὁ Δημητράκης πρόσθετε πάντοτε στὸ ὄνομά του καὶ τὸν τίτλο: «Καβαλιὲρ Δημήτριος Γρηγοράκης» (*Ἰω. Φιλήμονος*, Δοκίμιον ἱστορικόν, Ἀθῆναι 1859, τ. Α', σ. 161) καὶ φοροῦσε ρωσικὴ στρατιωτικὴ στολή. Βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Gell.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 233-234. Στὸ δεύτερο ὅμως χρονικό του, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1820, περιορίζει τὰ βιλαέτια σὲ 20 (Voyage dans la Grèce, τ. Δ', σ. 341). Ὁ *Hughes* (Travels in Sicily, Greece... London 1820, τ. Α', σ. 112) ἀναφέρει 19. Ὁ *Ι. Φιλήμων* (Δοκίμιον Ἱστορικόν, τ. Γ', σ. 243), μὲ βάση σημείωμα τοῦ Νικηταρᾶ, σημειώνει 23 ἐπαρχίες. Ὁ Καποδίστριας ἀπαντώντας στὸ ἐρώτημα τῶν Πρέσβεων, ἀνεβάζει τὰ βιλαέτια σὲ 24 (*Μάμουκα*, Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος (τ. ΙΑ', σ. 401). Ὁ *Μιχ. Σακελλαρίου*, ἐλέγχοντας τὶς πηγές, συμπεραίνει ὅτι τὰ βιλαέτια ἦταν 24 στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα κι' ὅτι μετὰ τὸ 1819 ἔγιναν 25 μὲ τὴν προσθήκη τοῦ Πραστοῦ (Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι 1939, σ. 259).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 235-236.

δημιουργοῦνται ταραχές, νὰ ἐπαναφέρουν μὲ τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἀφορισμοῦ στὴν τάξη τοὺς πιὸ θερμόαιμους».[1]

Ὁ Pouqueville εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση ἀπὸ κοντὰ τὴν τραγωδία τοῦ σκλαβωμένου ἑλληνισμοῦ. «Οἱ μεγαλύτερες καταπιέσεις προέρ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 236-237. Οἱ περισσότεροι περιηγητὲς χρησιμοποιοῦν σκληρὴ γλώσσα γιὰ τοὺς κοτζαμπάσηδες. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἡ κατακραυγὴ ἦταν μεγάλη. Πολλὲς ἐπικρίσεις εἶχαν διατυπωθῆ ἐναντίον τους στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καὶ τοῦ ξεσηκωμοῦ. Ὁ Καποδίστριας ἔλεγε πὼς ἦταν «Τοῦρκοι φέροντες χριστιανικὰ ὀνόματα», ὁ Κουντουριώτης τοὺς ἀποκαλοῦσε «τουρκοπροεστούς», ὁ λαὸς «τουρκοκοτζαμπάσηδες». Καὶ πρῶτα-πρῶτα ὁ τρόπος ἐκλογῆς τους. Οἱ Τοῦρκοι ἔδιναν ἐντολὴ νὰ γίνεται ἐλεύθερη ἡ ἀνάδειξη τοῦ κοτζάμπαση. «Ὅποιον ἤθελον εὕρει εὔλογον, ἐκεῖνον νὰ ἐκλέγουν». Στὴν ἀνάδειξή του ὅμως δὲν ἔπαιρνε μέρος ὁ λαὸς ἀλλὰ μόνο ὁ μητροπολίτης, οἱ ἡγούμενοι καὶ προηγούμενοι τῶν μοναστηριῶν τῆς περιοχῆς, οἱ ἄρχοντες, οἱ προεστοί, οἱ δημογέροντες καὶ οἱ «ἐπισημότεροι τῶν λαϊκῶν τάξεων», ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ πατριάρχη Κύριλλου ΣΤ' πρὸς τὸν μητροπολίτη Ἄνδρου καὶ Σύρου (30 Μαρτίου 1813). Σπεύδει μάλιστα ὁ πατριάρχης νὰ καταστήση προσεχτικὸ τὸ μητροπολίτη «μὴ τυχὸν εἰς τὴν ἐκλογὴν εἰσχωρήσωσί τινες ἐκ τῆς τάξεως τῶν γεμιτζήδων ἢ ἄλλοι τινὲς ἐκ τῶν ἐγχωρίων ραγιάδων» (*Δ. Πασχάλη*, Κοτζαμπάσηδες, Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος 1935, σ. 305-306). Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις οἱ ἐκλογές, ποὺ γίνονταν «δι' ἐπιφωνήσεως καὶ οὐχὶ διὰ ψηφοφορίας», δὲν ἦταν ἐλεύθερες, «πρὸ πάντων ὁσάκις οἱ Ὀθωμανοὶ διὰ τῆς βίας ἐπενέβαινον, προσπαθοῦντες ὅπως ἐκλεχθῶσιν οἱ ἀφωσιωμένοι αὐτοῖς» (*Νικ. Γ. Μοσχοβάκη*, Τὸ ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 83-84). Δριμύτερος *ὁ Φωτάκος* (Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἔκδ. Φιλ. Χρονικῶν, 1960, σ. 42): «Οἱ κοτζαμπάσηδες ἢ προύχοντες δὲν ἦσαν λαοπρόβλητοι, καθὼς τινες γράφουσι καὶ λέγουσι ἀλλ' ἦσαν ἕνα σῶμα ἑνωμένον διὰ τοῦ μεταξύ των συμφέροντος. Εἶχαν καὶ αὐτοὶ σύστημα, ἂν καὶ τοῦτο ἐδιαιρεῖτο εἰς δύο, ἕκαστον τῶν ὁποίων παρηκολούθει καὶ ὑπηρέτει τὴν διαίρεσιν καὶ τὴν φατρίαν τῶν Τούρκων καὶ μὲ τὸ φρόνημα τοῦτο ἔτρεχεν... Ὅλος ὁ θόρυβος καὶ ἡ κίνησις ἐγίνετο πρὸς τὸ συμφέρον τῶν Τούρκων καὶ τῶν συντρόφων των κοτζαμπάσηδων... Οὗτοι ἐνήργουν ὡς ὑπηρέται τῶν ὀρέξεων τῶν Τούρκων, καὶ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ ἦτο ὁ πόρος τῆς ἀπαλλαγῆς των ἀπὸ τὰ βάρη τῆς φορολογίας. Εἰσέπρατταν ἑκατὸν καὶ ἔδιδαν μόνον εἴκοσι πέντε ἐξαπατῶντας τοὺς Τούρκους. Τοιοῦτος ἦτο ὁ κοτζάμπασης, ὅστις καὶ κατὰ τὰ ἄλλα πάντα ἐμιμεῖτο τὸν Τοῦρκον, καθὼς εἰς τὴν ἐνδυμασίαν, εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τρόπους καὶ εἰς τὰ τῆς οἰκίας του. Ἡ εὐζωία του ἦτο ὁμοία μὲ ἐκείνην τοῦ Τούρκου, καὶ μόνον κατὰ τὸ ὄνομα διέφερε, ἀντὶ π. χ. νὰ τὸν λέγουν Χασάνην, τὸν ἔλεγαν Γιάννην καὶ ἀντὶ νὰ πηγαίνη εἰς τὸ τζαμὶ ἐπήγαινεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Καὶ μ' ὅλον τοῦτο ὁ Τοῦρκος τοῦ ἔκοφτε τὸ κεφάλι, ὅταν ἤθελε, καὶ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας εἶχεν ἐκτεθειμένον τὸν νεκρόν του εἰς τὴν ἀγοράν, τὴν δὲ κεφαλήν του τὴν ἔθεταν εἰς τὰ ὀπίσθιά του πρὸς περισσοτέραν καταφρόνησιν, ἐνῶ ἐκείνην τοῦ Τούρκου τὴν ἔθεταν ὑπὸ τὴν ἀμασχάλην του». Καὶ *ὁ Κοραῆς*: «Γελῶ καὶ μὴ θέλων ὁσάκις συλλογισθῶ, ὅτι τοὺς νῦν (ἀρχὲς ΙΘ' αἰώνα) ὀνομαζομένους καὶ νομιζομένους ἄρχοντας τῶν Γραικῶν προσφυέστατα ἤθελέ τις συγκρίνη μὲ τὰ πολλὰ ἐκεῖνα τετράποδα ἀρχοντόπουλα, ὅσα βλέπομεν εἰς τὰς αὐλὰς τῶν μακελλείων τρεφόμενα. Λακτίζονται, δάκνονται, τρώγονται συναλλήλως, ἕως νὰ φθάση ἑκάστου ἡ φοβερὰ τῆς σφαγῆς ὥρα. Καὶ τότε ὁ Σουλτὰν χασάπης παραδίδει ἄκριτον καὶ ἀνεξέταστον, εἰς τοῦ δημίου τὰς χεῖρας, τὸν ὑψηλότατον ἄρχοντα διὰ νὰ τὸν πληροφορήση εἰς τὴν ἀκαταμάχητον ἀπόδειξιν τῆς μαχαίρας, ὅτι δὲν ἦτον πλὴν οὐτιδανὸν καὶ κτηνῶδες ἀνδράποδον» (Ἅπαντα, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Α', σ. 59 σημ. 2). «Ὁ νοήμων λαός», γράφει *ὁ Οἰκονόμου* (Ἱστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, ἐπιμ. Πρωτοψάλτη, σ. 21), «ὡς ἀπεσπασμένους ἀπ' αὐτοῦ, ἀπεκάλει

χονται ἀπὸ τὶς αὐθαιρεσίες τῆς ἐξουσίας. Εἶδα τὸν ἔσχατο Τοῦρκο νὰ κατεβαίνη ἀπὸ τ' ἄλογό του, νὰ βγάζη ἕναν Ἕλληνα ἀπὸ τὸ μαγαζί του, νὰ τὸν φορτώνη μὲ τὶς ἀποσκευές του καὶ νὰ τὸν ἀναγκάζη νὰ τὸν ἀκολουθήση χωρὶς οὔτε ἕνα ψίθυρο διαμαρτυρίας. Εἶδα νεαροὺς μουσουλμάνους νὰ χτυποῦν ἀσπρομάλληδες γέροντες».

Προσπάθησε νὰ ἀπεικονίση καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων τοῦ Μωριᾶ. «Εἶναι εὔρωστοι, ρωμαλέοι, ἔχουν πολὺ ἐκφραστικὴ κατατομὴ ἀλλὰ τὰ χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα ἀλλοιώθηκαν ἀπὸ τὴ δουλεία. Πνευματώδεις γενικά, γίνονται ἀναξιόπιστοι, πανοῦργοι καὶ ματαιόδοξοι. Φλύαροι, ψεῦτες, ἐπίορκοι, ἐπικαλοῦνται, καὶ στὴν πιὸ ἁπλὴ κουβέντα καὶ στὴν πιὸ ἀσήμαντη πράξη τους, ὡς μάρτυρες, τοὺς ἁγίους. Εἶναι ἐνεργητικοί, εὔθυμοι, μὲ κλίση πρὸς τὴ διαφθορά, δημιουργοῦν χαρούμενη ἀτμόσφαιρα ἀλλὰ δὲν ἐμπνέουν ἐμπιστοσύνη. Προικισμένοι μὲ ζωηρὴ καὶ γόνιμη φαντασία, ἐπιστρατεύουν στὸ λόγο τους ἄφθονες παραβολὲς καὶ παρομοιώσεις στὴ γλώσσα τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως δὲν ἔχουν μέτρο. Ὑπερβάλλουν καὶ σ' αὐτὰ ποὺ λένε καὶ σ' αὐτὰ ποὺ κάνουν. Ὅταν μιλᾶνε γιὰ ἐλευθερία ἐνθουσιάζονται, φτάνουν

Τουρκολάτρας ἢ Τούρκους ἀπεριτμήτους, ὧν ἐνίους καὶ ἴσα μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ἐφοβεῖτο καὶ ἐμίσει». Σὲ προκήρυξη πατριωτῶν τοῦ 1827 καταγγέλλονταν οἱ «αἱμοβόροι κοτζαμπάσηδες τόσους αἰῶνας νέμοντες τὰ σπλάγχνα τῶν πατριωτῶν των μὲ τοὺς ὁμοπράκτοράς των Ὀθωμανοὺς». Ἀπηχήσεις αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων βρίσκουμε καὶ στὴ δημοτικὴ ποίηση:

Ἕνα κοράκι ξέβγαινεν, μέσα ἀπὸ τὸν ἅδη
σύρει καὶ εἰς τὰ νύχια του ἀνθρώπινο κεφάλι
κι' ὥρας ὥρας τὸ ρώταγε, κι' ὥρας ὥρας τοῦ λέει:
— Κεφάλι, κακοκέφαλο, κακοῦ καιροῦ γραμμένο
τί ἔκαμες στὰ νιάτα σου κι' εἶσαι κριματισμένο;
Μὴν ἤσουν πρῶτος στὸ χωριὸ καὶ μοίραζες τὰ χρέη;
Ἔρριχνες πλούσιους ἑκατὸ καὶ τοὺς φτωχοὺς διακόσια
καὶ μιὰ χήρα μὲ δυὸ παιδιὰ τοὺς ρίχνεις πεντακόσια.

(*Α. Ἰατρίδη*, Συλλογὴ δημοτικῶν ἀσμάτων, Ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 59-60. Ἡ φιλάρπαγος διαγωγὴ τῶν Τουρκοκοτζαμπάσηδων). Ὡστόσο τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἁπλό. Οἱ κοτζαμπάσηδες εἶχαν συσσωρεύσει πλούτη, συχνὰ ἄνομα, ἀσκοῦσαν ἐξουσία πάνω στοὺς ὁμοεθνεῖς καὶ ἀντλοῦσαν τὴ δύναμή τους ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς. Φυσικὰ οἱ ἐκμεταλλευόμενοι ἦταν Ἕλληνες καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔλειπαν οἱ ἐκδηλώσεις ταξικοῦ μίσους, ἀκόμα καὶ οἱ λαϊκὲς ἐξεγέρσεις ἐναντίον τους, ὅπως στὴ Σάμο. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς ἀπουσίαζε ὁ πατριωτισμὸς καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση ἀπὸ ὅλους τοὺς προκρίτους. Ὑπῆρχαν οἱ ἀχρεῖοι τουρκολάτρες ἀλλὰ καὶ μερικοὶ ποὺ πάλλονταν ἀπὸ ἐθνικὴ ἔξαρση. Ἄλλωστε οἱ ἄρχοντες ζοῦσαν μόνιμα μὲ τὴν ἀγωνία τῆς δυσμένειας ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν καρατόμηση καὶ στὴ δήμευση τῶν περιουσιῶν τους. Φυσικό, λοιπόν, ἦταν νὰ προτιμοῦν τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση ποὺ θὰ ἐξασφάλιζε καὶ θὰ διαιώνιζε τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομική τους ἰσχύ. Πρόκριτοι καὶ κλεφτοκαπεταναῖοι ἦταν οἱ πρωταγωνιστὲς τῶν ἐξεγέρσεων ποὺ σημειώθηκαν μὲ ξένη ὑποκίνηση ὡς τὸ Εἰκοσιένα. Ἔπειτα ὁ ρόλος τῶν ἀρχόντων πρέπει νὰ κριθῇ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ μεγαλύτερη κατάκτηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας (βλ. καὶ κεφ. Ὁ Βελήπασας καὶ οἱ Μανιάτες).

σὲ τέτοια ἔξαρση, ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι ἕτοιμοι νὰ ἐπιχειρήσουν τὰ πάντα, νὰ θυσιάσουν τὰ πάντα γιὰ νὰ τὴν ἀποχτήσουν. Ἀλλὰ στὸ βάθος, αὐτὴ ἡ ἀγανάκτηση ποὺ ἐκφράζουν ἐναντίον τῶν καταπιεστῶν τους ξεκινάει λιγώτερο ἀπὸ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ κυριαρχήσῃ ἡ θρησκεία τους. Καταλαβαίνει κανεὶς εὔκολα τί μπορεῖ νὰ περιμένῃ ἀπὸ ἀνθρώπους μὲ τέτοιες φιλοδοξίες. Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Μιλτιάδη καὶ τοῦ Κίμωνα, σκυμμένοι σήμερα κάτω ἀπὸ τὸ διπλὸ δεσποτισμό, τῶν Τούρκων καὶ τῶν παπάδων, εἶναι ἀνίκανοι νὰ συλλάβουν καὶ νὰ πραγματώσουν μιὰ γενναία καὶ δύσκολη ἐξόρμηση ποὺ θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε τὴν πολιτική τους ἀποκατάσταση. Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες, τὸ λέω μὲ σιγουριά, δὲν θὰ ἔβλεπαν στὴν ἐπανάστασή τους τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ θρίαμβο τῆς θρησκείας τους. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία θὰ τοὺς ἄφηνε ἀδιάφορους. Καὶ πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι ἂν μισοῦν τοὺς Τούρκους, μισοῦν περισσότερο τοὺς χριστιανοὺς τοῦ παπικοῦ δόγματος»[1].

Οἱ σκέψεις αὐτές, παρατηρεῖ ὁ Γάλλος περιηγητής, γιὰ τὰ κίνητρα ἑνὸς ἑλληνικοῦ ξεσηκωμοῦ βασίζονται σὲ γεγονότα τοῦ 1770. «Μόλις ἐμφανίσθηκε τὸ νικηφόρο λάβαρο τῆς Αἰκατερίνης, ὁλόκληρος ὁ Μωριὰς ἅρπαξε τὰ ὅπλα. Οἱ Ἕλληνες συγκεντρώθηκαν, μπουλούκια, χωρὶς σχέδιο, χωρὶς μέσα κι᾿ ἔπνιξαν στὸ αἷμα τοὺς μουσουλμάνους, ὄχι γιατὶ ἀποτελοῦσαν ἐπικίνδυνους ἐχθροὺς ἀλλὰ μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἦταν ἄπιστοι. Ἤθελαν περισσότερο νὰ ἐκδικηθοῦν τὴ βεβήλωση τῶν ναῶν τους, τὴ χριστιανικὴ θρησκεία ποὺ βρισκόταν ὑπὸ διωγμόν, παρὰ νὰ ἀποσείσουν τὸ ζυγὸ τῆς δουλείας.

»Οἱ ψυχές τους ἦταν πολὺ ἀδύναμες, ὁ χαρακτήρας τους πολὺ ἄστατος γιὰ νὰ κατευθύνῃ τὶς ἰδέες πρὸς ἕναν εὐγενικὸ σκοπό, ὅπως ἡ ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση. Ἔτσι, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία, πρόσφεραν τὸν τράχηλο στοὺς νικητές, ἀντὶ νὰ καταφύγουν στὰ βουνὰ καὶ νὰ πέσουν μὲ τὸ ὅπλο στὸ χέρι. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ θρησκεία γιὰ τὴν ὁποία ξεσηκώθηκαν τοὺς χάρισε τὸ φωτοστέφανο τοῦ μάρτυρα. Καὶ τὸν δέχτηκαν μὲ τὴν ἴδια χαρὰ ποὺ ἔνοιωσαν ἐξοντώνοντας τοὺς μουσουλμάνους. Τέτοιοι ἄνθρωποι μπορεῖ νὰ φαίνωνται καλοὶ χριστιανοὶ ἀλλὰ σίγουρα εἶναι κακοὶ πρόμαχοι τῆς πατρίδας τους, τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν τους. Μιὰ τέτοια ἄνανδρη λιποταξία στέριωσε ἐπὶ αἰῶνες τὴ δουλεία τῶν Ἑλλήνων.

»Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς αἰτίες ποὺ ἐξηγοῦν τὴ μακραίωνη δουλεία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ὑπάρχει καὶ ἄλλη μιὰ ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἴδιο τὸ χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων : ὁ φθόνος ποὺ τοὺς διχάζει. Ἡ τυραννικὴ ἐξουσία ποὺ ἀσκοῦν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 240. Ἑτερόφωτος ὡς τότε ὁ καθολικὸς Pouqueville μεταφέρει αὐτούσιες σχεδὸν στὸ κείμενό του τὶς μισελληνικὲς παραδοξολογίες τοῦ *Pauw*. Ἔγραφε ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος ὅτι ἂν οἱ νεώτεροι Ἕλληνες «πετύχαιναν τὴν ἀνεξαρτησία τους, ἡ πρώτη χρήση τῆς ἐλευθερίας τους θὰ ἦταν νὰ ἐπιχειρήσουν ἕνα μεγάλο θρησκευτικὸ πόλεμο» (Recherches philosophiques sur les Grecs, Βερολίνο 1788, τ. Α', σ. 103 κ. ἑ.).

τὰ κατώτερα ὄργανα τῶν σατραπῶν, αὐτὰ τὰ ἐλεεινὰ ἐνεργούμενα τοῦ δεσποτισμοῦ, οἱ κοτζαμπάσηδες, εἶναι τὰ μεγάλα ἐμπόδια στὸ διαφωτισμὸ τοῦ λαοῦ. Ἂν προσθέσουμε σ' αὐτὸ τὴν ἀχαλίνωτη φιλαρχία, τὸ πνεῦμα τῆς μηχανορραφίας, ποὺ θαρεῖς πὼς εἶναι μέσα στὴ φύση τους, μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνη ὅτι θὰ περάση πολὺς καιρὸς γιὰ νὰ ἀναστηθῆ αὐτὸς ὁ λαός»[1].

Ἡ παράθεση τοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ αὐτοῦ δοκιμίου τοῦ Pouqueville ἦταν ἀπαραίτητη, παρ' ὅλες τὶς ἀνεδαφικότητες καὶ τὶς πλάνες, τὶς προκαταλήψεις καὶ τὶς ὑπερβολές, γιατὶ ἐκφράζει μὲ ἀκρίβεια τὴν ἀντίληψη ποὺ ἐπικρατοῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀνάμεσα στοὺς περισσότερους Εὐρωπαίους. Δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα ὁ ἐθνικὸς ξεσηκωμὸς θὰ ἀποδείξη μὲ πόση ἐπιπολαιότητα, ἄγνοια ἀλλὰ καὶ ἐμπάθεια ἀντίκρυζαν τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα οἱ ξένοι. Βέβαια μερικὲς διαπιστώσεις τοῦ Pouqueville γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς ἐποχῆς του ἀποδίδουν τὴν πραγματικότητα. Ἀλλὰ τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του εἶναι ἱστορικὰ ἀστήρικτα.

Ὁ Pouqueville διαπιστώνει ὅτι κόχλαζε τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες, ὅμως ἀποδίδει τὸ μίσος κατὰ τοῦ τουρκικοῦ δεσποτισμοῦ ὄχι στὴ φιλοδοξία γιὰ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση καὶ πολιτικὴ ἐλευθερία ἀλλὰ σὲ θρησκευτικὸ φανατισμό. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἐξασφαλίσει ἀπόλυτη σχεδὸν θρησκευτικὴ ἐλευθερία καὶ οἱ δυσκολίες στὴν ἀνοικοδόμηση τῶν ναῶν δὲν μποροῦσαν νὰ δημιουργήσουν ἐπαναστατικὲς θύελλες. Ἡ θρησκευτικὴ πίστη ἐξασφάλιζε τὴν ἐθνικὴ ἑνότητα καὶ ἀποτελοῦσε πολύτιμο προκάλυμμα τῶν πολιτικῶν διεκδικήσεων. Τὸ μίσος ποὺ ἔτρεφαν οἱ Ἕλληνες κατὰ τῶν Φράγκων εἶχε οὐσιαστικὰ πολιτικὸ χαρακτῆρα. Οἱ Δυτικοὶ διατηροῦσαν ἐπὶ αἰῶνες σχέσεις φιλίας καὶ συνεργασίας μὲ τοὺς Ὀθωμανοὺς δυνάστες τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἀποδείχτηκαν οἱ χειρότεροι ἐχθροὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Οἱ προσηλυτιστικὲς ἐκστρατεῖες τῶν παπικῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἡ δράση τῶν καθολικῶν πειρατῶν καὶ ὁ φιλοτουρκισμὸς τῶν Δυτικῶν κυβερνήσεων περιχαράκωσαν τὸν ἑλληνισμὸ στὸ θρησκευτικό του δόγμα καὶ καλλιέργησαν τὸν ἀντιφραγκισμό του. Ἦταν ἐκδήλωση αὐτοάμυνας, ἀγώνας γιὰ ἐθνικὴ ἐπιβίωση.

Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770 ὁ Pouqueville φαίνεται ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς σαθρὲς μισελληνικὲς θεωρίες τοῦ Pauw ποὺ ἀπέδιδε ὅλες τὶς πρωτοβουλίες τῶν Ἑλλήνων σὲ θρησκευτικὰ κίνητρα. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες δὲν ἐπαναστάτησαν ἐπειδὴ ἡ παρουσία τῶν ὁμόδοξων Ρώσων ἔδινε τὴν εὐκαιρία θρησκευτικῶν ἀντεκδικήσεων. Στοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας πολλὲς φορὲς ξεσηκώθηκαν ὑποκινούμενοι ἀπὸ τὶς καθολικὲς Δυνάμεις. Ἡ ἀποτυχία τοῦ 1770 καὶ ἡ συμφορὰ ποὺ ἀκολούθησε βαραίνει ἐκείνους ποὺ εἶχαν τὴν εὐθύνη τοῦ πολέμου καὶ ὄχι τοὺς Ἕλληνες. Ὁ φιλελευθερισμὸς τῶν ὑπόδουλων ἦταν τόσο ἔντονος στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς εὐπιστίας καὶ τῆς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 245-248.

παράλογης ἐλπίδας. Μὲ τὴν παραμικρὴ ὑπόσχεση ἐξωτερικῆς βοήθειας, ἀπὸ ὁποιαδήποτε πλευρά, ἀπὸ Βενετούς, Γάλλους, Ἱσπανοὺς κ.λπ., οἱ Ἕλληνες κατέφευγαν στὰ ὅπλα, μὲ κίνητρο ἀποκλειστικὸ τὴν ἀπόσειση τοῦ ζυγοῦ. Ἡ πλάνη τῶν Ἑλλήνων ὅτι θὰ μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐλευθερία μὲ τὴ συμπαράσταση τῶν ξένων ὁδηγοῦσε πάντοτε σὲ σφαγὲς καὶ δηώσεις. Ἡ ἀποτίναξη τῆς δουλείας ἔγινε ὅταν οἱ Ἕλληνες συνειδητοποίησαν πὼς ἔπρεπε νὰ στηριχτοῦν ἀποκλειστικὰ στὶς δικές τους δυνάμεις.

Ὁ Pouqueville κατέγραψε στὴν Τριπολιτσὰ ἕνα πολύστιχο ἐρωτικὸ ᾆσμα ποὺ τραγουδιόταν στὰ χωριὰ τοῦ Μωριᾶ.

Ἀγάπη δὲν ἐστάθη ποτὲ χωρὶς καημοὺς
μὲ βάσανα καὶ πάθη καὶ ἀναστεναγμούς.
Βραδιάζει, ξημερώνει δὲν εἶναι βολετὸ
ἂν δὲν ἀναστενάξω, τὸ ἄχ ἂν δὲν τὸ πῶ.

Γνωρίζω ὅτι εἶμαι πλέον διὰ νὰ χαθῶ
φίλον πιστὸν δὲν ἔχω, τὸν πόνον μου νὰ εἰπῶ.
Δὲν ἔλπιζα νὰ εἶναι τόσον φαρμακερὰ
τοῦ ἔρωτος τὰ βέλη καὶ τόσον φλογερά.

Ἐλεύθερα πουλάκια μὴν μπῆτε στὸ κλουβί,
στοῦ ἔρωτος τὴν πλάνη καὶ στὴν ἐπιβουλή.
Ζητᾶ νὰ βασανίσῃ νὰ καίῃ ταῖς καρδιαῖς
ὁ ἔρωτας ὁ ψεύστης μὲ ταῖς ἐπιβουλαῖς.

Ἤμουν ἕνα πουλάκι χωρὶς συλλογισμοὺς
σὲ ζεύκια μαθημένο καὶ ὄχι σὲ καημούς.
Θαρώντας ν' ἀπολαύσω καλύτερην χαρὰν
ἐπιάστηκα σ' ἀγάπη καὶ καίομαι σκληρά.

Ἴσως δὲν μὲ πιστεύουν ἐκεῖνοι ὁποὺ ποτὲς
δὲν ἔκαμαν ἀγάπην, οὔτ' ἔχασαν ποτές.
Καημὸν μεγάλον ἔχω, ποῖον νὰ τὸν εἰπῶ
ποὺ μ' ἔχουν κακιωμένο τὰ μάτια π' ἀγαπῶ.

Λοιπὸν ἐγὼ θωρώντας σένα διὰ νὰ χαρῶ
καὶ τώρα τί νὰ λέγω θαμάζω κι' ἀπορῶ.
Μαραίνομαι σὰν ἄνθι, λειώνω σὰν τὸ κερί,
κανεὶς τὴν ἀρρωστιάν μου νὰ μάθῃ δὲν μπορεῖ.

Νὰ καταλάβω, φῶς μου, πλέον δὲν ἠμπορῶ,
πὼς μ' ἔχεις κακιωμένο τώρα τόσον καιρό.

Ξεχωριστὴ ἀγάπη, ἐρωτικὸ πουλὶ
δὲν ἔλπιζα σὲ σένα νὰ δῶ μεταβολή.

Χύσετε μάτια δάκρυα καὶ πιῆτε ποταμοὺς
ποιὸς ἄλλος εἰς τὸν κόσμον ἔχει τόσους καημούς.
Σπλαχνίσου με, πουλί μου, καὶ μὴ μὲ τυραννεῖς
τὸν πόνο μου ἰατρεύεις, ὅποτε μοῦ μιλεῖς.

Τὸ αἷμα μου θολώνει καὶ ὁ νοῦς μου ἀπορεῖ,
ἡ γλῶσσα νὰ μιλήσῃ τίποτα δὲν μπορεῖ.
Ὑπομονὴ τὴν ἔχω σ' αὐτὴ τὴν ἀδικιὰ
ἡ μιὰ καρδιὰ νὰ χαίρεται κι' ἡ ἄλλη νὰ χτικιᾶ.

Φαρμάκι πότισέ με καὶ κάμε ψυχικὸ
καὶ μὴ φοβᾶσαι, φῶς μου, δὲν κάμνεις φονικό.
Χίλιαις φοραῖς τὸ εἶπα μὴν εἶχα γεννηθῆ
τὴν ἐδική σου ἀγάπη μὴν εἶχα μπερδευθῆ.

Ψυχή μου πληγωμένη, καρδιά μου ταπεινή,
κορμὶ τυραννισμένο, ἔχε ὑπομονή.
Ὣς τόσο τὸ γνωρίζω, τὸ βλέπω φανερὰ
ποτὲ χωρὶς τὴν λύπη δὲν ἔρχεται χαρά[1].

Ὁ ποιητικὸς καὶ μουσικὸς αὐτοσχεδιασμός, γράφει ὁ Pouqueville, ἐκφράζει τὸ τάλαντο τῶν νεώτερων Ἑλλήνων. «Ἀκοῦς συχνὰ τὰ πιὸ ὄμορφα λόγια νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸ στόμα πολὺ νεαρῶν προσώπων. Εἶναι τὰ αὐτοσχέδια κοτσάκια ποὺ ἔχουν μεγάλη διάδοση στὴν Ἑλλάδα. Μὲ αὐτὰ τὰ αὐθόρμητα στιχάκια ἀστράφτουν τὰ καλλιτεχνικὰ πνεύματα τῆς χώρας. Ἀφοῦ χειροκρο-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 282-284. Φαίνεται πὼς τὸ ἐρωτικὸ αὐτὸ τραγούδι ἦταν γνωστὸ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἀφοῦ δέκα περίπου χρόνια ἀργότερα τὸ ἄκουσε ὁ Byron στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ μετέφρασε (Translation of a Romaic Love Song). Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ παράρτημα τοῦ χρονικοῦ τοῦ *John Cam Hobhouse* (A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810, Philadelphia 1813, τ. Β', σ. 485-486). Ὕστερα τυπώθηκε ἀπὸ τὸν *Byron* στὴν ἕβδομη ἔκδοση τοῦ Childe Harold's Pilgrimage (London 1814, σ. 252-255, No. XXV). Ἀλλὰ τὸ 1826 ὁ *P. M. L. Joss* δημοσίεψε μιὰ ἄλλη παραλλαγὴ (Παραδείγματα Ρωμαϊκῆς Ποιητικῆς, Specimens of Romaic Lyric Poetry, London 1826, σ. 6-15 No. II). Τὸ τραγούδι ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν λεγόμενων «ἀλφάβητων τῆς ἀγάπης», ἐρωτικῶν δηλαδὴ ποιημάτων ἀπὸ δίστιχα καταταγμένα ἀλφαβητικά, ποὺ εἶναι γνωστὰ καὶ ὡς ἐρωτοπαίγνια. Ἀλλὰ κανεὶς δὲν τὸ εἶχε προσέξει, οὔτε ὁ Pouqueville, οὔτε ὁ Byron, οὔτε ὁ Hobhouse (βλ. *C. M. Dawson and A. E. Raubitscher*, A Greek Folksong copied for Lord Byron, Hesperia, τ. XIV, No. I, σ. 47 κ. ἑ.). Ὁ Pouqueville ἔχει παραλείψει δύο δίστιχα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ γράμματα Ο καὶ Π, σίγουρα ἐπειδὴ δὲν ὑποπτευόταν τὴν ἀλφαβητικὴ κατάταξη τῶν στίχων τοῦ

τοῦνται πρῶτα στὴν περιοχὴ ὅπου γεννήθηκαν, ταξιδεύουν σ' ἄλλους τόπους καὶ διατηροῦνται μὲ τὴν παράδοση. Τὰ παίρνουν οἱ ραψωδοὶ τοῦ Μωριᾶ, τὰ τραγουδοῦν στὶς περιοδεῖες τους μαζὶ μ' ἐκεῖνα ποὺ οἱ ἴδιοι φιλοτεχνοῦν ἢ κληρονόμησαν ἀπὸ τοὺς παλιότερους. Τόση ἀγάπη ἔχουν οἱ Ἕλληνες στὰ κοτσάκια[1], ποὺ στὶς ψυχαγωγικές τους συγκεντρώσεις χαιρετοῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο μὲ τέτοια αὐτοσχέδια δίστιχα». Καὶ παραθέτει τρία ἀπ' αὐτὰ ποὺ ἄκουσε κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἑλλάδα.

Τὸν οὐρανὸν κάμνω χαρτὶ τὴν θάλασσα μελάνι
νὰ γράψω τὰ πεισματικὰ καὶ πάλι δὲν μὲ φθάνει.

Ἴσως θαρεῖς κι' ἂν μ' ἀρνηθῇς πὼς θὲ νὰ κιτρινίσω
γαροφαλάκι θὰ γενῶ γιὰ νὰ σὲ δαιμονίσω.

Κυπαρισσάκι μου ἀψηλὸ σκύψε νὰ σὲ λαλήσω
ἔχω δυὸ λόγια νὰ σὲ πῶ κι' ἀπὲ νὰ ξεψυχήσω[2].

Κατέγραψε ἐπίσης καὶ μερικὲς λαϊκὲς παροιμίες:

— Μὴ πατήσῃς τὸ φίδι ὁποὺ κοιμᾶται.
— Ὅποιος θέλει τὸ ρόδο πρέπει νὰ θελήσῃ καὶ τ' ἀγκάθι.
— Τὸ χέρι ποὺ δὲ μποροῦμε νὰ κόψουμε πρέπει νὰ τὸ φιλήσουμε.
— Τὸ χαρισμένο ξίδι γλυκὸ σὰν μέλι.
— Ὅποιος λέει τὴν ἀλήθεια διώχνεται ἀπ' τὴν πόλη.
— Δὲν πετροβολάει κανεὶς ἄκαρπο δέντρο.
— Ὁ σκύλος γαυγίζει καὶ τὸ καράβι περνᾶ[3].

ποιήματος. Τὸ κενὸ συμπληρώνει ὁ *P. M. L. Joss* στὰ «Παραδείγματα Ρωμαϊκῆς Ποιητικῆς».

Ὅλος ὁ κόσμος μ' ἔχει τέλεια γιὰ τρελλὸν
καὶ ὅλοι μ' ὀνομάζουν, μὲ λέγουν πελελόν.
Πέρδικα ποῦ 'σαι φῶς μου, ἄφες με νὰ σὲ δῶ
μὴν κρύβεσαι στὰ δάση γιατὶ σὲ κυνηγῶ.

Ἐπίσης τὸ πρῶτο δίστιχο τῆς ἔνατης στροφῆς

Χύσετε μάτια δάκρυα καὶ πιῆτε ποταμοὺς
ποιὸς ἄλλος εἰς τὸν κόσμον ἔχει τόσους καημοὺς

ἔχει ἀντικατασταθῆ στὴν παραλλαγὴ τοῦ Joss μὲ τὸ πιὸ συναρμοστὸ

Ρόδ' εἶσαι πλουμισμένη καὶ θάνατον θὰ ἰδῇς
ἐλεημοσύνη κάμε καὶ μὴ μὲ τυραννεῖς.

(*Dawson*, ἔνθ' ἀν., σ. 49). Ὀχτὼ στίχοι τοῦ τραγουδιοῦ, ἀνάμικτοι καὶ σὲ παραλλαγές, περιλαμβάνονται στὴν ἀνθολογία «Τραγούδια Ρωμαίικα» τοῦ *Passow* (σ. 452).

1. Δίστιχα δεκαπεντασύλλαβα ἢ ὀκτασύλλαβα τῆς ἀγάπης ἀλλὰ καὶ γνωμικά, σκωπτικά, παινέματα, πεισματικὰ κ. ἄ. μὲ διαφορετικὲς ὀνομασίες κατὰ τόπους: λιανοτράγουδα, μανέδες ἢ ἀμανέδες καὶ κοτσάκια.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 287-288.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 290-291.

Γιὰ τοὺς Ἕλληνες, γράφει ὁ Pouqueville, ἡ ἄφεση ἁμαρτιῶν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξομολόγηση τῆς Μεγαλοβδομάδας εἶχε τεράστια σημασία. Γιὰ τὴν ψυχικὴ γαλήνη τους ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλισθῆ μὲ κάθε θυσία. Κι' ἀφηγεῖται ἕνα διάλογο μὲ τὸν Κωσταντή, τὸ σπιτονοικοκύρη του στὴν Τριπολιτσά. Ἦταν πολὺ θυμωμένος ὁ Ἕλληνας.

— Τί ἔχεις, Κωσταντή ; τὸν ρώτησα.

— Νὰ ψοφήση ! Νὰ τὸν πάρη ὁ ὀξαποδῶ καὶ νὰ τὸν σηκώση, τὸν κερατά !

— Ποιόν ; Κανένα Τοῦρκο;

— Μπά ! Κάτι χειρότερο ! Τὸν παπὰ τοῦ Ἀη-Δημήτρη...

— Τί; Μιλᾶς ἔτσι γιὰ τὸν παπά;

— Ναί, γιατὶ δὲν μοῦ ἔδωσε συχώρεση. Ἤθελε 12 πιάστρα.

— Καὶ τί θὰ κάνης τώρα;

— Θὰ πάω σ' ἄλλον παπά.

Καὶ τὰ κατάφερε, γράφει ὁ Pouqueville. Γύρισε θριαμβευτικὰ στὸ σπίτι κι' ἔκανε μιὰ κίνηση ποὺ ἔδειχνε πὼς συχωρέθηκε. Εἶχε πληρώσει πέντε πιάστρα, δηλαδὴ ἕνα τσεκίνι πολίτικο[1].

Στὴν Τριπολιτσὰ παρακολούθησε τὸ γάμο μιᾶς γειτονοπούλας. Τὰ προικιὰ μεταφέρθηκαν στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ μὲ ἄλογα ποὺ ἡ χαίτη τους ἦταν στολισμένη μὲ κορδέλλες καὶ κεντητὰ χερομάντηλα. Παιδιὰ κουβαλοῦσαν τὰ φορέματα τῆς νύφης μέσα σὲ ἀνθοστόλιστα πανέρια στερεωμένα πάνω στὸ κεφάλι τους.

Μπῆκε μὲ τοὺς συντρόφους του στὸ σπίτι τῆς νύφης. Τὰ μαλλιά της, πλεγμένα μὲ χρυσοκλωστές, τὸ πρόσωπό της φκιασιδωμένο, ὁ γύρος τῶν ματιῶν βαμμένος μαῦρος μὲ σουλιμά. Πορφυρὸ φακιόλι στὸ κεφάλι. Ζύγωσε καὶ φίλησε ταπεινὰ τὸ χέρι τῶν ξένων.

Στὴν πόρτα τοῦ καινούργιου νοικοκυριοῦ της ἡ νύφη στεκόταν στὰ δεξιὰ τοῦ γαμπροῦ. Πάνω στὸ ζευγάρι ἔπεφτε βροχὴ ἀπὸ λουλούδια, καρύδια, ζαχαρωτά, σύμβολα ἀφθονίας. Ἀνασήκωσαν τὴ νύφη γιὰ νὰ μὴν πατήση τὸ κατώφλι μπαίνοντας στὸ σπίτι.

Πρὶν ὁδηγηθῆ στὴν παστάδα, γράφει ὁ περιηγητής, ἔγινε ἡ δοκιμασία τῆς ἁγνείας. Πάτησε πάνω σ' ἕνα πέτσινο κόσκινο[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 305-306.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 331-336. Κατάλοιπο πρωτόγονων ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν δοξασιῶν καὶ λαϊκῶν ἐθίμων γιὰ τὴ δοκιμασία τῆς παρθενίας. Παρόμοια «ἁγνείας πεῖρα» ἀναφέρει καὶ ὁ *Ψελλός*: «Εἰ δὲ βούλει γνῶναι κόρην εἰ παρθένος ἐστί, γαγάτην λίθον κάτωθεν θυμιῶν περισκέπασον καὶ εἰ μὴ τοῦ στόματος αὐτῆς ὁ καπνὸς ἀνάπτη, παρθενίας τοῦτο δοκιμασίαν γίγνωσκε» (Περὶ παραδόξων ἀναγνωσμάτων). Στὴ Γερμανία τοῦ ΙΔ' αἰ. ἔδιναν στὴ δοκιμαζόμενη κόρη νὰ πιῆ νερὸ στὸ ὁποῖο ἔμεινε ἐπὶ τρεῖς μέρες γαγάτης λίθος. «Ὅποια κόρη πιεῖ αὐτὸ τὸ νερό, ἂν εἶναι παρθένος, δὲν παθαίνει τίποτα, ἂν δὲν εἶναι ὅμως κατουριέται» (Τὸ «ὕδωρ τοῦ ἐλεγμοῦ» τῆς Π. Διαθήκης). Στὴν Πρωσσία γιὰ νὰ ἐλέγξουν τὴν παρθενία ἔρριχναν τὴν κόρη σὲ μιὰ κυψέλη. Ἂν δὲν τὴν κεντοῦσαν οἱ μέλισσες, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σύμβολο τῆς παρθενίας, ἡ κόρη ἦταν ἁγνή. Ὑπῆρχαν καὶ χειρότερα. Στὸ μύθο τοῦ Καρλομάγνου κατηγο-

Κατὰ τὶς 'Αποκριὲς οἱ δρόμοι τῆς Θλιβερῆς Τριπολιτσᾶς ἦταν γεμάτοι ψησταριές. Εἶδε καὶ μάσκες. Παιδιὰ ἀκολουθοῦσαν κραυγάζοντας «ἴο! ἴο!»[1]. Τὴν τελευταία μέρα τῆς 'Αποκριᾶς, ἀμέσως μετὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα, ἄναψαν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη φωτιὲς μὲ ἄχερα. Γύρω ἀπ' αὐτὲς τὶς φωτιὲς οἱ Ἕλληνες χόρευαν καὶ τραγουδοῦσαν[2].

Ὁ Pouqueville συγκέντρωσε στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς παιδείας. «Στὰ γαλλικὰ σχολεῖα ὑπάρχουν Ἕλληνες ἄξιοι νὰ μεταφυτέψουν τὶς ἐπιστῆμες στὴν πατρίδα τους. Ἡ Ἑλλάδα ἐπίσης ἔχει σοφοὺς διαπρεπεῖς ποὺ θὰ τιμοῦσε ἡ Εὐρώπη. Πολυάριθμοι Ἕλληνες γράφουν καὶ μιλᾶνε ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ὅπως στὰ ἔνδοξα χρόνια τῆς 'Αθήνας».

Πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, τὰ βιβλία ποὺ τυπώνονταν στὴ Βιέννη, πρόσφεραν περισσότερη ἀμάθεια παρὰ διαφωτισμό. Ἦταν συνήθως ἁπλοϊκὲς ραψωδίες, ὅπως ὁ 'Ερωτόκριτος[3], κακὲς γραμματικές, μερικὲς κατηχήσεις, κηρύγματα σχοινοτενῆ, ὅπως τοῦ Μηνιάτη, ποὺ γράφονταν μὲ χάρη ἀλλὰ μιλοῦσαν στὴν ἔρημο καὶ πολλὰ ἀσκητικὰ βιβλία, σχόλια καὶ ὁμιλίες, ποὺ ἀναπαύονταν πάντοτε στὸν κονιορτὸ τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Φαναριοῦ. Ὁ γεωγράφος Μελέτιος δὲν ἀξίζει σπουδαῖα πράματα. Τί νὰ πῆ κανεὶς

ρήθηκε ἡ βασίλισσα 'Ολίβη ὅτι ἀπάτησε τὸν αὐτοκράτορα. Ἡ δοκιμασία τῆς βασίλισσας ἦταν: νὰ βυθισθῆ γυμνὴ σὲ κοχλαστὸ νερό, ἔπειτα νὰ ἐξακοντισθῆ στὸν ἀέρα μὲ καταπέλτη καὶ νὰ πέση ἀπάνω σὲ αἰχμὲς λογχῶν καὶ τέλος νὰ ὁδηγηθῆ σὲ ἀνοιχτὸ πέλαγος καὶ νὰ ριχτῆ στὴ θάλασσα (*G. Paris*, La Karlamanus Saga, Histoire islandaise de Charlemagne, Paris 1861, σ. 107). Βλ. καὶ *'Αδ. 'Αδαμαντίου*, 'Αγνείας Πεῖρα, Λαογρ., τ. Γ', σ. 51-147, 390-440.

1. Ἦταν τάχα ἡ ἐπιφώνηση ποὺ ἄκουσε ὁ Pouqueville παραφθαρμένο κατάλοιπο τῆς κραυγῆς «Ἴακχε! Ἴακχε!» ποὺ ἀκουγόταν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πομπῆς τῶν 'Ελευσινίων ἢ τῆς ἑορταστικῆς κραυγῆς «ἰὼ Βάκχε!» τοῦ ἀρχαίου ὕμνου;

2. Φωτιὲς ἄναβαν καὶ στὸν 'Ορχομενὸ τῆς Βοιωτίας καὶ μάλιστα σ' ὅλα τὰ Σαββατοκύριακα τῆς 'Αποκριᾶς ὡς τὴν Καθαρὴ Δευτέρα. Ἦταν οἱ λεγόμενες «καλὲς φωτιές». Οἱ γειτονιὲς συναγωνίζονταν ποιὰ θ' ἀνάψη τὴ μεγαλύτερη. Μόλις φούντωναν οἱ πυρὲς οἱ συγκεντρωμένοι τραγουδοῦσαν δημοτικὰ τραγούδια καὶ χόρευαν (Λαογρ., τ. ΙΖ' [1958], σ. 631).

3. Δὲν εἶναι περίεργο ποὺ ὁ περιηγητὴς χαρακτηρίζει τὸν 'Ερωτόκριτο ἁπλοϊκὴ ραψωδία. 'Ακόμα καὶ ὁ Κοραῆς τὸν θεωροῦσε ἐξάμβλωμα. «'Ομολογῶ», ἔγραφε τὸ 1805 στὸν 'Αλ. Βασιλείου, «ὅτι δὲν εἶναι νόστιμος διατριβὴ νὰ ἀναγινώσκη τις τὸν 'Ερωτόκριτον καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἐξαμβλώματα τῆς ταλαιπώρου 'Ελλάδος» (Ἅπαντα, 'Επιστολές, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Β1, σ. 490). 'Αλλὰ ὁ *Κων. Οἰκονόμος* ἔγραψε τὸ 1817 ὅτι οἱ εἰκόνες τοῦ 'Ερωτόκριτου «γέμουσιν ἀπὸ πάθος καὶ ποιητικὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ αἰσχύλειον ἰσχὺν καὶ ζέσιν ὁμηρικήν» (Γραμματικῶν ἢ ἐγκυκλίων μαθημάτων βιβλίον Δ', τ. Α', Βιέννη 1817, σ. 273 σημ. α). Μισὸν αἰώνα ἀργότερα ὁ *Γ. Τερτσέτης*, ἔλεγε σὲ μιὰ διάλεξή του πὼς ὁ 'Ερωτόκριτος «εἶναι ποίημα ἐθνικόν, ἀντιπροσωπεύει τὴν ἑλληνικὴν ψυχήν, πνέει τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα» (Λόγοι καὶ Δοκίμια, ἐπιμ. Ντ. Κονόμου, 1969, σ. 175). «...τὸ ἐδιάβαζεν ὁ ναύτης εἰς τὴν ποντοπορίαν του, τὸ ἐδιάβαζεν ἡ κορασιά, φανερὰ ἢ κρυφὰ τῆς μητρός της, τὸ ἐδιάβαζεν ὁ στρατιώτης πολεμιστὴς εἰς τὴν Ρουσία, ἢ εἰς τὴν 'Ιταλίαν, τὸ ἐδιάβαζαν εἰς ταῖς καλύβαις καὶ εἰς τὰ παλάτια» (ἔνθ' ἀν., σ. 182).

γιὰ ἕνα συγγραφέα ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ ἴχνη τοῦ Στράβωνα καὶ διαπράττει χονδροειδῆ λάθη, ἀκόμα καὶ στὴν περιοχὴ τῆς ἐπισκοπῆς του;[1]

Κατὰ τὸν Pouqueville, οἱ Ἕλληνες πέτυχαν περισσότερο στὶς μεταφράσεις. Μεταγλώττισαν τοὺς καλύτερους Γάλλους συγγραφεῖς. Ὁ «Τηλέμαχος» καὶ ἡ «Ἀρχαία Ἱστορία» τοῦ Rollin ἦταν τὰ πρῶτα ἔργα ποὺ βρέθηκαν στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες καθολικοὺς μεταφράστηκαν ἡ «Ἔκθεση τοῦ δόγματος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας» τοῦ Bossuet[2]. Μεταφράστηκαν ἀκόμα τὸ «Περὶ ὑγείας» τοῦ Tissot[3], μερικὰ ἔργα τοῦ Lieutaud, ἄχρηστα ἂν ὄχι ἐπικίνδυνα γιὰ κείνους ποὺ τὰ κατέχουν, οἱ «Χίλιες καὶ μιὰ νύχτες» καὶ παραμύθια ὅπως ἡ «Μαντὰμ Μπὸν»[4] ἢ τὸ «Περιοδικὸ γιὰ παιδιά»[5].

«Τελευταῖα τυπώθηκαν βιβλία Μαθηματικῶν καὶ πραγματεῖες Φυσικῆς ποὺ κανεὶς ὡστόσο δὲν διαβάζει. Γιατὶ σ' αὐτὸ τὸ δύστυχο ἔθνος φοβοῦνται τὸν διαφωτισμό. Ἄκουσα Ἕλληνες νὰ λένε ὅτι οἱ «Κόσμοι» τοῦ Fontenelle εἶναι βιβλίο ποὺ πρέπει νὰ καταδικασθῆ (τὸ ἔχει μεταφράσει ὁ Κοδρικᾶς ἀλλὰ τὸ ἀποκήρυξε τὸ Πατριαρχεῖο)[6]. Ἡ μετάφραση τοῦ Ροβινσώνα Κρούσου δὲν εἶναι λιγώτερο ὕποπτη, μ' ὅλο ποὺ αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὸ ἔργο ἔχει ἀκρωτηριασθῆ σὲ

---

1. Ὁ Μιχαὴλ Μήτρου, διδάσκαλος στὰ Γιάννενα καὶ ὕστερα μητροπολίτης Ἀθηνῶν (1703), γνωστὸς ὡς Μελέτιος, ἦταν «πανεπιστήμων». Κατὰ τὸν *Γαζῆ* ὑπῆρξε «οὐ μόνον φιλόσοφος καὶ μαθηματικὸς ἀλλὰ καὶ ρήτωρ ἄριστος καὶ ἀστρονόμος» (Προλεγόμενα εἰς Γεωγραφίαν Μελετίου, τ. Α', σ. ιδ). Τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Μελετίου, ποὺ θεωρεῖται ἕνας δεύτερος Νικήτας Χωνιάτης, εἶναι ἡ «Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα» (Βενετία 1728). Λάθη ἀσφαλῶς ὑπάρχουν. Ἀλλὰ εἶναι ὁ πρῶτος νεοέλληνας ποὺ ἔγραψε γεωγραφία συστηματική, μὲ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ μέθοδο. Τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε, κυρίως ἐπιγραφὲς καὶ τοπογραφικὲς ταυτίσεις, καθιστοῦν τὸ ἔργο πολύτιμο ὁδηγὸ γιὰ τὸν ἐρευνητή, ἀκόμα καὶ σήμερα (*Σπ. Λάμπρου*, Ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν ὡς ἀρχαιοδίφης καὶ στηλοκόπας, Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. Γ' [1906], σ. 104 κ. ἑ., *Α. Μηλιαράκη*, Νεοελληνικὴ Γεωγραφικὴ Φιλολογία, Ἀθῆναι 1889, σ. 2, *Φ. Μιχαλόπουλου*, Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση, Ἀθήνα 1930, σ. 30-31, *Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 322-323). Καὶ ὁ Κοραῆς εἶχε ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ Γεωγραφία τοῦ Μελετίου. Ἀντίθετα ὁ Κοδρικᾶς ἦταν θαυμαστής του (Ἅπαντα Κοραῆ, Διατριβὴ Αὐτοσχέδιος, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Α1, σ. 208-209).

2. Exposition de la doctrine de l'Église Catholique.

3. Avis au Peuple sur la Santé.

4. Madame Bonne.

5. Magasin des enfants.

6. Ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ *Fontenelle* «Ὁμιλίαι περὶ πληθύος κόσμων» (Entretiens sur la pluralité des mondes), ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1794, ἦταν τολμηρὸ ἐγχείρημα γιατὶ μόλις πρὶν ἕνα χρόνο τὸ πατριαρχεῖο εἶχε καταδικάσει τὶς ἰδέες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ. Καὶ γινόταν τολμηρότερο ἐξ αἰτίας τῶν σχολίων τοῦ Κοδρικᾶ ποὺ ἔβαλλαν ἐναντίον ἐκείνων «ὁποὺ ὑπὸ δεισιδαίμονος ἀμαθείας κινούμενοι δὲν στέργουν τὰς ἀποδεδειγμένας ἰδέας τοῦ κοπερνιακοῦ συστήματος». Ἀλλὰ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἐπέμενε ὅτι ἡ γῆ ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τοῦ Σύμπαντος. Ἕνας μάλιστα ἀπὸ τοὺς στυλοβάτες τοῦ δεσποτισμοῦ, *ὁ Σέργιος Μακραῖος*, καθηγητὴς τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἔγραψε, γιὰ νὰ ἀνατρέψη τὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα τοῦ Κοπέρνικου, ὁλόκληρη πραγματεία μὲ τίτλο «Τρόπαιον ἐκ τῆς ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου».

πολλὰ σημεῖα καὶ ἀρχίζει σὰν παραμύθι τοῦ Κυανοπώγωνα, ἔτσι ποὺ καταντᾶ γελοῖο. Ὡστόσο οἱ συγγραφεῖς ποὺ προτιμοῦν εἶναι ὁ Marmontel καὶ ὁ Βολταῖρος. Φαίνεται πὼς ἡ λογοκρισία δὲν τολμᾶ νὰ θίξῃ τὰ ἔργα τους[1]. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ἐξωφρενικὴ ἀντίφαση. Εἶναι γνωστὴ ἡ τύχη τοῦ δύστυχου μεταφραστῆ τοῦ «Ἀνάχαρση», τοῦ ἔργου ποὺ θὰ ζῆ ὅσο καὶ ἡ γαλλικὴ γλῶσσα. Ὁ ἄτυχος συγγραφέας, τὴν ὥρα ἀκριβῶς ποὺ ἄρχισε νὰ τυπώνῃ τὸ ἔργο, παραδόθηκε ἀπὸ τὴν Αὐλὴ τῆς Βιέννης στὴν Πύλη καὶ ἀποκεφαλίσθηκε[2]. Ὡστόσο βρέθηκε ἕνας Ἕλληνας μὲ ἀρκετὸ ζῆλο ποὺ ἀψήφησε τὸ θάνατο καὶ συνέχισε τὸ ἔργο τοῦ φίλου του. Καὶ παρὰ τὶς διώξεις ποὺ ἀντιμετώπισε ἐλπίζει νὰ φτάσῃ στὸ σκοπὸ ποὺ ἔταξε».

Ὁ Pouqueville πιστεύει ὅτι τὸ μεγαλύτερο ἐμπόδιο γιὰ τὴ διάδοση τῶν

1. Ὄχι γιατὶ δὲν τόλμησε ἡ λογοκρισία τοῦ πατριαρχείου, ποὺ εἶχε ἐγκαθιδρυθῆ τὸ 1798, ἀλλὰ γιατὶ ὁ Βολταῖρος ἦταν σπουδαῖο σύμβολο τῆς πολεμικῆς τῶν συντηρητικῶν κύκλων. Ἐπειδὴ οἱ ἐγκυκλοπαιδιστὲς «ἀντιπροσώπευον τὴν συνείδησιν τῶν χρόνων καὶ διὰ τοῦτο συνεκίνουν τὰς καρδίας καὶ τὰς ψυχὰς» (*Δὲ Βιάζη*, περ. Νέα Ζωή, Ἀλεξάνδρεια, Ε΄ [1908-1909], σ. 354), ἡ κυκλοφορία τῶν σχετικῶν βιβλίων ἀποτελοῦσε εὐκαιρία γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν φιλελευθέρων ἰδεῶν. Τὸ πατριαρχεῖο εἶχε καταδικάσει ἀπὸ τὸ 1793 τὸν Βολταῖρο. Μέσα στὴν 50ετία τῶν μεγάλων ἰδεολογικῶν ζυμώσεων (1766-1821) ὁ πρωτοπόρος τοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ παραμείνῃ στὸ ἐπίκεντρο τῆς πνευματικῆς διαμάχης στὴν Ἑλλάδα. Στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο τυπώθηκε τὸ 1798 ἡ «Χριστιανικὴ Ἀπολογία», ἀντιρρητικὸς λόγος κατὰ τοῦ Βολταίρου «προφυλακτικὸν ἰατρικὸν εἰς ἐκείνους ὁποὺ θείῳ ἐλέει ἀκόμη δὲν ἔπιον τὸ Βολταιρικὸν φαρμάκι». Σ᾽ αὐτὸ τὸν ἀντιρρητικὸ οἱ Γάλλοι τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀποκαλοῦνται «ἰλουμινάτοι χοῖροι» καὶ ὁ Βολταῖρος «ψεύστης, συκοφάντης, γελοιαστής, χλευαστής, ἀπατεών, κόλαξ, φαυλοβιώτατος, ἐμπαθέστατος, ἀσελγέστατος, μὲ τὴν παλλακίδα εἰς τὰ δίπλα του ἕως εἰς τὴν ἐσχάτην του ἀναπνοήν». Ὁ Βολταῖρος ἔγινε σύμβολο καὶ γιὰ τοὺς φωτισμένους καὶ γιὰ τοὺς σκοταδιστές, καὶ γιὰ τὴν πρόοδο καὶ γιὰ τὴ συντήρηση. Οἱ ὀπαδοὶ τῶν φιλελευθέρων ἰδεῶν ἦταν «βολταιρόφρονες», «βολταιρολάτραι», «βολταιροψαλιδῖται». Ὁ Γάλλος φιλόσοφος ἀποκαλεῖται «ἀχρεῖος, σαρκολάτρης, κακόφρων καὶ στραβός». Ὁ διδάσκαλος *Πολυζώης Κοντὸς* σατιρίζει ἀπλοϊκὰ τὶς νέες ἰδέες.

Φεῦ, οἱ φραντζεζοερασταί, φιλόσοφοι ὀγκώδεις,
στὰς λέξεις φαίνονται σοφοὶ καὶ εἰς τὸ ζῆν χοιρώδεις.

(Νεκρικοὶ Διάλογοι Ι. Συντεθέντες καὶ στιχουργηθέντες παρὰ τοῦ Αἰακοῦ εἰς τὸν Ἅδην προτροπῇ τοῦ Πλούτωνος). Ὄργανο τοῦ πατριαρχείου ἦταν ὁ *Κάλφογλου* ποὺ σὲ στιχούργημά του (κυκλοφόρησε τὸ 1797) καταριέται τὸ «γαλλικὸ φῶς» καὶ ἐπισημαίνει τὶς συνέπειες γιὰ κείνους ποὺ διάβαζαν «ὀλέθρια βιβλία», «ἀθεΐας λίμπερα», «φθοροποιοὺς πηγάς»

Ὅθεν, μὲ αὐτὰ τὰ φῶτα, μὲ φραντζέζικα χαρτιὰ
ἀναιδῶς οἱ νέοι βάζουν εἰς τὰ σπίτια των φωτιά.

(*Κρέμου*, Ἠθικὴ στιχουργία πρὸς τὸν ἐν Βουκουρεστίῳ ἀνεψιὸν αὐτοῦ, εὑρεθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ ἔτους 1797, Λειψία 1870). Βλ. ἐπίσης *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, La Grèce au temps des lumières, Genève 1969, σ. 60-102, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Β΄ ἔκδ., σ. 142, 148, 180 καὶ Ὁ ἑλληνικὸς διαφωτισμός, Ἀθήνα 1964, σ. 23. Ἐναντίον τοῦ Βολταίρου ἔγραψε καὶ ὁ *Δημ. Καταρτζῆς*, ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ φωτισμένου δεσποτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ὁ *Εὐγ. Βούλγαρις* ἐπίσης, μετὰ τὴν προσχώρησή του στὸ στρατόπεδο τοῦ συντηρητισμοῦ, κατέταξε τὸν Βολταῖρο «ἀνάμεσα στὰ πιὸ διαβόητα γιὰ τὴ μιαρότητά τους ὀνόματα».

2. Ὁ Ρήγας εἶχε μεταφράσει τὸν τέταρτο τόμο τοῦ «Νέου Ἀνάχαρση» τοῦ Barthélemy.

γνώσεων στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι ἡ ἀπαγόρευση τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων, ἀφοῦ ἡ λογοκρισία ἐπιτρέπει τὴ δημοσίευση πολλῶν βιβλίων τοῦ Βολταίρου, ἀλλὰ μιὰ ἑλληνικὴ ἐφημερίδα ποὺ κυκλοφορεῖ στὴ Βιέννη —«ἔμαθα πὼς στὸ μεταξὺ ἡ Αὐλὴ τῆς Βιέννης ἔκλεισε αὐτὴ τὴν ἐπαίσχυντη φυλλάδα» — ποὺ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ γαλλοτουρκικοῦ πολέμου ἔγινε «ὁ ὀχετὸς τῆς συκοφαντίας καὶ τῶν πιὸ ἐλεεινῶν κατηγοριῶν γιὰ κάθε τι γαλλικό. Στὸ μεταξὺ Ἕλληνες πραγματικὰ μορφωμένοι σχεδιάζουν τὴν ἔκδοση ἑνὸς περιοδικοῦ, ποὺ χωρὶς νὰ ξεφεύγη ἀπὸ τὸ σεβασμὸ πρὸς τὴ θρησκεία καὶ τὰ ἤθη, θὰ ξαναζωντανεύη τὴ γεύση τῶν γραμμάτων καὶ θὰ ἐπιτρέπη νὰ φτάνουν στὴν Ἑλλάδα τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης. Τότε ὁ παραλογισμὸς τῶν μύθων αὐτοῦ τοῦ δημοσιογράφου ποὺ ἐμφανίζεται ὡς Ἕλληνας θὰ δεχτῆ τὴν περιφρόνηση ποὺ τοῦ ἀξίζει»[1].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 343 κ. ἑ. Ὁ Pouqueville δὲν ἀναφέρει οὔτε τὸν τίτλο τῆς ἐφημερίδας οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ δημοσιογράφου. Ἀλλὰ τὸ μόνο ἑλληνικὸ ἔντυπο ποὺ εἶχε κυκλοφορήσει σ' αὐτὴ τὴν περίοδο στὴ Βιέννη ἦταν ἡ «Ἐφημερὶς» τῶν Σιατιστάνων Μαρκίδων Πούλιου, (31 Δεκεμβρίου 1790 ὡς τὸ 1799). Τὸ τυπογραφεῖο ἔκλεισε καὶ οἱ ἐκδότες ἐξορίσθηκαν ἐπειδὴ τύπωσαν τὴν ἐπαναστατικὴ προκήρυξη τοῦ Ρήγα. Ἀκολούθησαν οἱ «Εἰδήσεις ἀπὸ τὰ Ἀνατολικὰ Μέρη» (1811) καὶ ὁ «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» (ἀπὸ τὸ 1812). Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι ἡ «Ἐφημερὶς» εἶναι τὸ ἔντυπο ποὺ ἐννοεῖ ὁ Pouqueville. Ἡ ἔκδοσή της εἶχε διακοπῆ τὸ 1798 ἀλλὰ ὅπως φαίνεται ὁ περιηγητὴς ἀντλοῦσε τὶς πληροφορίες του ἀπὸ τοὺς συγκρατούμενους στὸ Ἑπταπύργιο Γάλλους διπλωμάτες, λόγιους κ. ἄ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ «Ἐφημερὶς» τῶν Μαρκίδων Πούλιου καταπολέμησε, κατὰ τὴν πρώτη περίοδο, τὶς δημοκρατικὲς ἰδέες ποὺ διακήρυξε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἐναρμονίζοντας τὴ γραμμή της μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Καισαροβασιλικῆς Αὐλῆς. Στὰ ἄρθρα καὶ τὰ σχόλιά της κυριαρχοῦσαν οἱ εἰρωνεῖες, οἱ ἀρές, οἱ ὕβρεις καὶ οἱ ἀπειλὲς ἐναντίον τῶν Γάλλων. Ὑμνολογοῦσε τὸν «μεγαλόψυχο» Λουδοβίκο καὶ στηλίτευε τοὺς Ἰακωβίνους, τὰ «ἄγρια θηρία», τὰ «βδελύγματα», τὶς «Ἐριννύες τοῦ Ἄδη». Ἐγκωμίαζε τὶς ἀριστοκράτισσες, ὅπως τὴν ἄλλοτε ἐρωμένη τοῦ Λουδοβίκου, γιὰ τὴν ἀφοσίωσή τους στὴ μοναρχία. Ἀκόμα καὶ στιχουργήματα σὲ ἡρωικὸ ἑξάμετρο μὲ κεραυνοὺς ἐναντίον τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων δημοσιεύονταν στὴν «Ἐφημερίδα» (28 Ἰανουαρίου 1793, σ. 85-88). Ἀλλὰ τὸ 1796, ὅταν ὁ Ρήγας ἔφτασε γιὰ δεύτερη φορὰ στὴ Βιέννη καὶ ὀργάνωσε τὴν ἐπαναστατική του ὁμάδα, οἱ Μαρκίδες Πούλιου ἐγκολπώθηκαν μ' ἐνθουσιασμὸ τὶς δημοκρατικὲς ἰδέες καὶ παραχώρησαν τὸ τυπογραφεῖο τους γιὰ τὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση. Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ὁ Ναπολέων, ἀρχιστράτηγος τοῦ δημοκρατικοῦ στρατοῦ τῆς Γαλλίας, σάρωνε τὴν Ἰταλία, ἡ «Ἐφημερίς», παρὰ τὴν αὐστηρὴ λογοκρισία δημοσίευε τὶς εἰδήσεις τῶν γαλλικῶν ἐπιτυχιῶν καὶ μάλιστα μὲ δημοκρατικὸ πνεῦμα. Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Αὐστρίας στὴν Πόλη βαρῶνος Herbert ζήτησε ἀπὸ τοὺς προϊσταμένους του νὰ ἀπαγορευθῆ ἡ κυκλοφορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐντύπου στὴν Τουρκία. Αὐτὴ ἄλλωστε ἦταν καὶ ἡ ἀξίωση τῶν Τούρκων. «Ὁ πρίγκιψ Ὑψηλάντης ἐξέφρασε πρὸ καιροῦ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς Πύλης διὰ τὴν παῦσιν τῆς ἑλληνικῆς ἐφημερίδος τῆς Βιέννης... διότι τὰ φύλλα αὐτὰ ἀναγιγνωσκόμενα ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς, τοὺς ἐμπόρους, τοὺς ἀργοσχόλους καὶ γενικῶς ἀπὸ ὅλας τὰς τάξεις τῶν Ἑλλήνων παρέχουν ὕλην διὰ τὰς πλέον παραλόγους συζητήσεις ἐπὶ τῆς πολιτικῆς» (βλ. *Γ. Λαΐου*, Οἱ Μαρκίδες Πούλιου... Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρίας, τ. ΙΒ' [1957-1958], σ. 248 κ. ἑ.). Ἡ ἑλληνικὴ ἐφημερίδα χαρακτηρίζεται «ἀπεχθὲς σύρραμμα» ποὺ διαδίδει «μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τὰ διαγγέλματα τοῦ Βοναπάρτου καὶ τοῦ Γεντίλη» (ἔνθ' ἀν., σ. 252, 253). Ὁ ἐκδότης χαρακτηρίζεται ἀναιδής, πανοῦργος καὶ κακοήθης. Ἀλλὰ ἡ Αὐλικὴ καγκελλαρία ἔχει διαφορετικὴ γνώμη. Ἂν ἐπιβληθῆ τὸ κλείσιμο τῆς ἑλληνικῆς ἐφημερίδας, ἀπαντᾶ στὶς 17

Τὸν Pouqueville ἀπασχόλησε καὶ ἡ διατροφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Σ' ὅλα σχεδὸν τὰ γεύματα ὑπῆρχαν μαῦρες ἐλιὲς καὶ χαβιάρι. «Τὸ χαβιάρι εἶναι, θἄλεγε κανείς, τὸ ἐθνικὸ φαγητό, κι' ἀλίμονο σὲ κεῖνον ποὺ θὰ μιλοῦσε γι' αὐτὸ χωρὶς σεβασμό. Ἡ Ρωσία πραγματοποιεῖ μεγάλες ἐξαγωγὲς στὸ χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι μαῦρο καὶ ἀπαίσιο στὴν ὄψη. Στὴν ἀρχὴ προκαλεῖ ἀηδία στοὺς ξένους, τελικὰ ὅμως γίνεται περιζήτητο».

Ἔπιναν κρασὶ μὲ τὴ σειρὰ γύρω-γύρω καὶ ἐπανειλημμένα ἐπὶ πολλὴ ὥρα μετὰ τὸ φαγητό. «Οἱ Ἕλληνες ἔχουν τὴ συνήθεια νὰ τρῶνε πρόχειρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γιορτάδες».

Ἀπόφευγαν μὲ ἀηδία τὰ πελώρια σαζάνια τῆς Στυμφαλίας καὶ τῶν βάλτων τῆς Ἀρκαδίας, γιατί, ὅπως ἔλεγαν, μετέδιδαν τὴ λέπρα[1].

Τὰ πιὸ συνηθισμένα φροῦτα στὸ Μωριὰ ἦταν τὰ πεπόνια, τὰ καρπούζια καὶ τὰ ἀγγούρια. Ἰδιαίτερα αὐτὰ τὰ τελευταῖα ἀποτελοῦσαν «μάννα ἐξ οὐρανοῦ γιὰ

Ὀκτωβρίου 1797, θὰ ζημιωθῆ τὸ αὐλικὸ θησαυροφυλάκιο 700 δουκάτα τὸ χρόνο καὶ τὸ κυριώτερο θὰ σπεύσουν οἱ Γάλλοι «ὅπως ἐκτυπώσουν μίαν τοιαύτην ἐφημερίδα ἐν Βενετίᾳ ἢ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ ἐν Ἰταλίᾳ, διὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν περιέργειαν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ὁ ὁποῖος θὰ ἦτο τοσοῦτον εὐνοϊκὸς πρὸς τὰς δημοκρατικὰς ἀρχὰς ὅσον θὰ ἦτο ἐπιβλαβὴς πρὸς τὴν περιωπὴν καὶ τὸ κῦρος τῆς αὐστριακῆς Μοναρχίας· ἐνῶ ἀντιθέτως διὰ μιᾶς ἐπιμελημένης λογοκρισίας αὐτῆς τῆς ἐφημερίδος θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ ὄχι μόνον ἡ ἀποτροπὴ ἀπρεπῶν ἄρθρων, ἀλλὰ καὶ ἡ παρεμβολὴ ὡρισμένων εἰδήσεων ἐξυπηρετικῶν τῆς δόξης καὶ τοῦ συμφέροντος τῆς Αὐλῆς μας» (*Γ. Λάϊου*, Ὁ Ἑλληνικὸς Τύπος τῆς Βιέννης ἀπὸ τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821, Ἀθῆναι 1961, σ. 70). Τὸ 1798 εἶναι πιὰ γνωστὲς στὴν αὐστριακὴ Ἐξουσία οἱ δημοκρατικὲς ἰδέες τῶν Μαρκίδων καὶ τὰ δημοσιεύματα τῆς «Ἐφημερίδος» προκαλοῦν τὴ λύσσα τοῦ δραγουμάνου τῆς Πύλης Κωνσταντίνου Ὑψηλάντη καὶ τοῦ Αὐστριακοῦ πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη βαρώνου Herbert. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀπορία τοῦ καισαροβασιλικοῦ πρεσβευτῆ στὴν ἀναφορά του πρὸς τὸν Καγκελλάριο Thugut τὸ 1798: «Θὰ ἐθλιβόμην πολύ, ἐὰν ἕνας ἄνθρωπος ὅπως ὁ Πούλιου... παρὰ τὴν φανερὰν ὁμολογίαν του ὑπὲρ τοῦ δημοκρατισμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ εὑρίσκῃ ἀκόμη ἀρκετὴν προστασίαν εἰς τὰς χώρας μας διὰ νὰ ἀνθίσταται εἰς τὰς διαφόρους ἐπιθέσεις, τὰς ὁποίας τοῦ ἔκαμα ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος» (*Γ. Λάϊου*. Οἱ ἀδελφοὶ Πούλιου Γεώργιος καὶ Θεοχάρης καὶ ἄλλοι σύντροφοι τοῦ Ρήγα, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βιέννης, Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρίας, τ. ΙΒ' [1958], σ. 212). Ἀλλὰ τὸ τέλος τῆς «Ἐφημερίδος» πλησιάζει. Ὕστερα ἀπὸ τὴ φυλάκιση τοῦ Ρήγα, γίνονται συλλήψεις συντρόφων καὶ συνεργατῶν του στὴ Βιέννη. Ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Πούλιος. Στὶς 2 Φεβρουαρίου 1798 ἀναγγέλλει ὁ καγκελλάριος Thugut στὸν πρεσβευτὴ Herbert: «Ἐπειδὴ μεταξὺ τῶν μέχρι τοῦδε συλληφθέντων συνενόχων εὑρίσκεται καὶ ὁ γνωστὸς Ἕλλην ἐφημεριδογράφος Πούλιος καὶ ἐπειδὴ οὗτος, παρὰ τὸν διορισθέντα λογοκριτήν, ἐτόλμησε νὰ παρεμβάλῃ ἐσχάτως εἰς τὴν ἐφημερίδα του διάφορα ἀπρεπῆ δημοσιεύματα, ἀπηγορεύθη πλέον τελείως ἐκ μέρους τῶν Ἀρχῶν ἡ ἐξακολούθησις αὐτῆς τῆς ἐφημερίδος καὶ τοιουτοτρόπως ἐξεπληρώθη ἐπίσης ἡ ἐπανειλημμένως ἐκφρασθεῖσα ἐπιθυμία τῆς Πύλης» (ἔνθ' ἀν., σ. 70-71). Σχετικὰ μὲ τὴν «Ἐφημερίδα» καὶ τοὺς Μαρκίδες Πούλιου βλ. καὶ *Ν. Βέη*, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ καταστήματος τῶν Μαρκίδων Πούλιου ἐν Βιέννῃ, περ. «Νέοι Δρόμοι», Ἀθῆναι 1942, ἀρ. 51, 52, 53, 54, 55, *Ν. Δραγούμη*, Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἐφημερίς, Πανδώρα, τ. ΙΖ' [1866-67], σ. 347 κ. ἑ. καὶ *Ν. Νεστορίδη*, Ἡ ἐφημερὶς ἐν ἔτει 1791, ἐφ. «Ἐφημερίς», Ἀθῆναι 19 Ὀκτωβρίου 1893.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 384-386.

τοὺς Μωραΐτες. Ὅλοι ροκάνιζαν ἀγγούρια τὸ καλοκαίρι. Μερικὲς φορὲς τὰ ἔκοβαν κομματάκια καὶ τὰ ἔρριχναν στὸ γάλα».

Οἱ εὔποροι ἔτρωγαν μακαρόνια μὲ τυρὶ τριμμένο ἀπὸ τὸ Βασιλικὸ (Συκυώνα). Κι' ἀπὸ γλυκά, μπουρέκια, κουραμπιέδες, χαλβάδες καὶ καταΐφια, «πραγματικὰ μολύβια γιὰ τὸ στομάχι τῶν ξένων». Οἱ σαλάτες ἦταν ἄγνωστες καθὼς καὶ τὰ ἐπιδόρπια. Τὸ φαγητὸ τελείωνε πάντοτε μὲ τσιμπούκι. «Ἀφοῦ πλύνουν τὸ στόμα τους, τὴ μύτη καὶ σαπουνίσουν τὰ μουστάκια τους, κάθονται σταυροπόδι σὲ μιὰ ἄκρη τοῦ σοφᾶ γιὰ νὰ φουμάρουν. Καὶ νοιώθουν πανευτυχεῖς»[1].

Τὸ γιαούρτι καὶ τὸ καϊμάκι ἦταν οἱ ἑλληνικὲς ἀμβροσίες. Ἀπὸ τὰ τυριὰ φημίζονταν τοῦ Βασιλικοῦ καὶ τοῦ Μυστρᾶ (κεφαλοτύρι).

Οἱ Τοῦρκοι, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες ἔπιναν μποζὰ (παχύρρευστο ἠδύποτο ποὺ γινόταν ἀπὸ ἀλεσμένο κριθάρι ὕστερα ἀπὸ ζύμωση) καὶ σερμπέτια (ἀπὸ βατόμουρα, φράουλες ἢ βερύκοκκα) ποὺ διαλύονταν στὸ νερό. Κυκλοφοροῦσαν στὸ ἐμπόριο καὶ σὲ παστίλιες. Ἡ κορινθιακὴ σταφίδα μέσα σὲ ροδόνερο ἐλαφρὰ ἀρωματισμένο ἦταν σωστὸ νέκταρ[2].

Σὰν γιατρὸς ὁ Pouqueville ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν ἁρμόδιος νὰ συγκεντρώση πληροφορίες γιὰ τὴ νοσηρότητα καὶ τὶς ἀρρώστιες ποὺ μάστιζαν τὸ Μωριά. Καὶ πρῶτα-πρῶτα οἱ θέρμες, ἀπὸ τοὺς βάλτους καὶ τὰ ριζοχώραφα, ἰδίως στὴν Ἀργολίδα. «Βλέπεις τοὺς κατοίκους μὲ δέρμα κάτωχρο, νὰ ὑποφέρουν ἀπὸ βρογχοκήλη καὶ ἀπὸ χοιραδικὰ νοσήματα». Εἶδε ἐπίσης ἄτομα ποὺ ἔπασχαν ἀπὸ ἐλεφαντίαση καὶ ὑδρωπικία.

Γιὰ τὴ θεραπεία τῆς σύφιλης οἱ Μωραΐτες χρησιμοποιοῦσαν ὄπιο καὶ κολοκύθι[3]. Ἡ ἐλεφαντίαση τῶν ποδιῶν εἶχε μεγάλη διάδοση στὴν Ἤλιδα, γύρω ἀπὸ τοὺς βάλτους τοῦ Ἀλφειοῦ.

Στὴν Τριπολιτσὰ εἶδε ἕνα περιστατικὸ λέπρας. Οἱ κάτοικοι ἔλεγαν πὼς ἡ ἀρρώστια δὲν μεταδίδεται μὲ τὴν ἐπαφή[4].

Ὅσο γιὰ τοὺς γιατροὺς (τοὺς καλογιατρούς, ὅπως τοὺς ἔλεγαν), Ἰταλοὺς ἢ Ἕλληνες, ὁ Pouqueville πιστεύει πὼς εἶναι ἀμαθέστατοι. Ὁ κυριώτερος γιατρὸς τῆς Τριπολιτσᾶς ἦταν ἕνας Ἕλληνας ποὺ πουλοῦσε ταμπάκο στὸ παζάρι. Εἶχε δουλέψει μάγερας σ' ἕνα καμπαρὲ τοῦ Μονπελιέ. Γιὰ καταπραϋντικὰ τῶν πόνων ἔδινε ξόρκια καὶ φυλαχτά.

Τὸ διακριτικὸ γνώρισμα τῶν γιατρῶν ἦταν τὸ καλπάκι. Οἱ περισσότεροι

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 386-388.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 389-393.
3. Λίγα χρόνια πρίν, εἶχε τυπωθῆ στὴ Βιέννη σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἕνα βιβλίο γιὰ τὴ σύφιλη μὲ τὸν τίτλο «Ἑρμηνεία περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ θεραπεύεται τὸ Γαλλικὸν πάθος, ἤγουν ἡ Μάλα φράντζα, συνθεμένον ἁπλὰ Ρωμαίικα πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν καὶ διηρημένον εἰς δύο μέρη. Πόνημα *Ἰωάννου Νικολαΐδου τοῦ Πίνδου*, Ἐν Βιέννη τῆς Ἀουστρίας 1794».
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 394-400.

ζητοῦσαν ἀπὸ τὸ Γάλλο συνάδελφο συνταγές. Οἱ ἀφαιμάξεις ἦταν τὸ κυριώτερο θεραπευτικὸ μέσο. «Ὡστόσο ὁ λαὸς τοῦ Μωριᾶ εἶχε δικά του ἀποτελεσματικὰ φάρμακα καὶ ἀπόφευγε τοὺς φονικοὺς καλογιατρούς».

Ἐντύπωση βαθειὰ προκάλεσε στὸν Pouqueville ἡ μέθοδος θεραπείας τοῦ σηπτικοῦ πυρετοῦ ποὺ συνήθιζαν οἱ χωριάτες : μερικὰ φλυτζάνια κρασὶ νερωμένο, ρόδια καὶ λεμόνια. Ἀντιμετώπιζαν ἀποτελεσματικὰ τοὺς διαλείποντες πυρετοὺς μὲ ἕνα διάλυμα χυμοῦ λεμονιοῦ στὸν καφέ. Οἱ γυναῖκες μπόλιαζαν τὰ παιδιά τους ἐναντίον τῆς εὐλογιᾶς. Ἡ συνταγή : ἔξη δράμια τριμμένος καφές, δυὸ οὐγγιὲς χυμὸς λεμονιοῦ, τρεῖς οὐγγιὲς νερό. Τὄπιναν νηστικοὶ σὲ κατάσταση ἀπυρεξίας.

Ἡ χειρουργικὴ εἶχε σημειώσει ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη ἀνάμεσα στοὺς Ἀρβανίτες ποὺ βρίσκονταν ὁλοζωῆς μὲ τὸ τουφέκι στὸ χέρι. Τὰ ἐργαλεῖα τους ἦταν ἕνα σιδερένιο ραβδάκι, ποὺ χρησιμοποιόταν ὡς καθετήρας, μιὰ πένσα μὲ ράμφος κοράκου γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ τῶν ἀποσχίδων ἀπὸ τὰ κατάγματα τῶν ὀστῶν, μιὰ ἄλλη πένσα δακτυλιωτὴ καὶ μερικὰ ξουράφια ἀντὶ νυστέρια.

Ἀλλὰ ἐκεῖ ποὺ ξεχώριζε ἡ δεξιοτεχνία τῶν Ἀρβανιτῶν χειρουργῶν ἦταν ἡ ἐγχείρηση τῆς μὴ περιεσφιγμένης βουβωνοκήλης. Ὁ Γάλλος πρόξενος στὴν Ἀθήνα Fauvel ποὺ ἐγχειρήθηκε τὸν Μάϊο τοῦ 1798 ἀπὸ ἕναν Ἀρβανίτη, ἔδωσε στὸν Pouqueville γραπτὴ ἔκθεση γιὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ πρακτικοῦ αὐτοῦ χειρουργοῦ[1].

«Βασανιζόμουν ἀπὸ αὐτὴ τὴν κήλη 24 χρόνια. Ἔβγαινε σὰν αὐγὸ καὶ γλυστροῦσε στὸ ὄσχεο, κυρίως ὅταν ὁ καιρὸς ἦταν ψυχρός, ὑγρὸς ἢ ἀνεμώδης. Ὁ ἐπίδεσμος ποὺ χρησιμοποιοῦσα ἦταν ἀδύνατο νὰ τὴ συγκρατήση.

»Μὲ ξάπλωσαν σὲ μιὰ σανίδα καὶ μὲ ἔδεσαν σφιχτὰ μὲ τὰ χέρια σταυρωτὰ καὶ τὰ πόδια ἁπλωμένα καὶ ἑνωμένα. Ὕστερα μοῦ γύρισαν τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω καὶ ὁ χειρουργός, ἀφοῦ στάθηκε ἱππαστί, ἔκανε τὴν τομὴ μ' ἕνα συνηθισμένο ξουράφι ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω. Φάρδυνε ἔπειτα τὴν τομὴ ποὺ ἄρχισε, ἕνα δάχτυλο πάνω ἀπὸ τὸ βουβωνικὸ δακτύλιο, καὶ ἀνέταξε τὰ σπλάχνα. Ὕστερα ἔφερε τὸν ὄρχι ἀπέναντι ἀπὸ τὸν βουβωνικὸ δακτύλιο καὶ τὸν τοποθέτησε στὴ θέση του μαζὶ μὲ τὸν σπερματικὸ τόνο. Τράβηξε ὕστερα τὸν κηλικὸ σάκκο μὲ τὰ δάχτυλα, προσέχοντας σχολαστικὰ νὰ ἐπαναφέρη στὴ θέση τους τὰ σπλάχνα. Ἔπιασε τὸν σάκκο μ' ἕνα εἶδος διαβήτη ποὺ κρατιόταν ἀπὸ ἕνα δαχτυλίδι γιὰ νὰ μὴ γλιστρήση κι' ἔδεσε ἕνα δυνατὸ κόμπο μὲ καννάβινη κερωμένη κλωστή, ἀφήνοντας τὶς δυὸ ἄκρες νὰ ἐξέχουν, κάπου τρία δάχτυλα, ὥστε νὰ μπορῆ εὔκολα νὰ τὸν μετακινήση σὲ κάθε ἐπίθεμα καὶ νὰ τὸν ἀφαιρέση ὕστερα ἀπὸ τὴ διαπύηση. Ἔκοψε τὸν σάκκο πάνω ἀπὸ τὸν κόμπο καὶ τὰ ξανάβαλε ὅλα στὸ ὑπογάστριο κρατώντας τὶς ἄκρες τῆς κλωστῆς. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἐγχείρηση. Μ' ἔλυσε καὶ μὲ

1. Συναντήθηκαν στὸ στρατόπεδο τοῦ Ἑπταπυργίου τῆς Πόλης ὅπου εἶχαν μεταφερθῆ ὅλοι οἱ Γάλλοι ὕστερα ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ γαλλοτουρκικοῦ πολέμου (1799).

ξάπλωσε στὸ κρεβάτι μου ὕπτιο. Καθάρισε τὴν πληγὴ καὶ τὴν ἔδεσε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίθεση μιᾶς κομπρέσσας ἀπὸ τὸ ἄσπρο τοῦ αὐγοῦ χτυπητὸ μὲ ἁλάτι μέσα σ' ἕνα μικρὸ ἐπίδεσμο ἀπὸ τούλι.

»Μισὴ ὥρα ἀργότερα ἀφαίρεσε τὸν πρῶτο ἐπίδεσμο καὶ τοποθέτησε γύρω ἀπὸ τὴν πληγὴ ἕνα στεφάνι καννάβινο καὶ ἕνα κρόκο αὐγοῦ.Μ' ἄφησε ἔτσι πολλὲς ὧρες καὶ ὕστερα ἔβαλε μιὰ κομπρέσσα ἀπὸ καννάβι ἐμποτισμένο μὲ τὸ ἀσπράδι αὐγοῦ καὶ ζεστὸ κρασί. Μέσα σὲ 24 ὧρες ἔγιναν τρεῖς ἐπιδέσεις. Τὴν τρίτη μέρα ἔγινε ἡ ἐπούλωση χωρὶς πυρετό. Τὴν ἕκτη ἀφαιρέθηκε τὸ ράμμα. Ἔγινε ἐπίδεση μὲ μιὰ ἀλοιφὴ ἀπὸ κερί, λάδι καὶ τερεβινθίνη. Τὴ δέκατη μέρα σηκώθηκα. Τὴ δέκατη πέμπτη περπατοῦσα»[1].

Ἀλλὰ δὲν ἦταν ἀρκετὴ ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἀρβανίτη χειρουργοῦ. Χρειάζονταν καὶ τὰ μαγικά. Τοποθέτησαν ἕνα δρεπάνι πίσω ἀπὸ τὸ προσκέφαλο τοῦ ἀρρώστου, κρέμασαν μὲ μιὰ κλωστὴ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του τὸν κηλικὸ σάκκο ποὺ ἔκοψαν, ἀφοῦ προηγουμένως τὸν παραγέμισαν μὲ μπαμπάκι καὶ μιὰ σκελίδα σκόρδο. Ἔβαλαν ἐπίσης σκόρδο κάτω ἀπὸ τὸ μαξιλάρι καὶ σ' ὅλες τὶς τρύπες τῆς κάμαρας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τζάκι, ὅπου ἔκαιγαν λιβάνι. Ὁ Fauvel παραλίγο νὰ πάθη ἀσφυξία ἀπὸ τὸ θυμίαμα. Κανένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ παρακολούθησαν τὴν ἐγχείρηση δὲν ἔπρεπε νὰ βγῆ ἀπὸ τὴν κάμαρα. Τὴν αὐγὴ ἄνοιξαν πόρτες καὶ παράθυρα. Φρόντισαν νὰ μὴν ἀφήνουν ποτὲ τὸν ἄρρωστο μόνο. Τὸν παράστεκε ἕνα παιδάκι. Ὅλα αὐτὰ ἐπὶ 15 μέρες.

1. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἀρβανίτη, ἐμπειρικοῦ γιατροῦ, δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴ σύγχρονη τεχνικὴ τῶν ἐγχειρήσεων μὴ περιεσφιγμένης βουβωνοκήλης. Σύμφωνα μὲ τὴ σημερινὴ χειρουργικὴ ὁρολογία ἔγιναν οἱ ἀκόλουθοι χειρισμοὶ ἀπὸ τὸν ἐμπειρικὸ γιατρό: Τομὴ κάθετη, ποὺ ἄρχιζε 1 cm. πάνω ἀπὸ τὸ ἔξω βουβωνικὸ στόμιο. Ἀνάταξη τῶν σπλάχνων ἀπὸ τὸν κηλικὸ σάκκο πρὸς τὴν περιτοναϊκὴ κοιλότητα. Ἐξωτερίκευση τοῦ ὄρχεος διαμέσου τοῦ ἔξω βουβωνικοῦ στομίου μαζὶ μὲ τὸν σπερματικὸ τόνο. Ἀποψίλωση τοῦ κηλικοῦ σάκκου καὶ τοποθέτηση τοῦ ὄρχεος μέσα στὸ ὄσχεο. Ἐπιμελὴς ἔλεγχος στὴν ἀνάταξη τῶν σπλάχνων καὶ ἀπολίνωση τοῦ κηλικοῦ σάκκου μὲ καννάβινη κερωμένη κλωστή. Ἄφησε τὰ ράμματα μεγάλα ὥστε, καθὼς θὰ προχωρῆ ἡ ἐπούλωση, νὰ ἕλκεται ἡ ἀπολίνωση τοῦ σάκκου πρὸς τὰ ἔξω καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν πλήρη ἐπούλωση νὰ ἀφαιρεθῆ τὸ ράμμα. Τέλος, μετὰ τὴν ἀπολίνωση, ἐκτομὴ τοῦ σάκκου. Τὴν πείρα σ' αὐτὲς τὶς δύσκολες ἐγχειρήσεις ἀπόχτησαν οἱ πρακτικοὶ ἀπὸ τοὺς εὐνουχισμοὺς τῶν ζώων ποὺ γίνονταν κάθε χρόνο σ' ὅλα σχεδὸν τὰ ἑλληνικὰ νοικοκυριά. Εἰδικοὶ εὐνουχιστὲς «μουνούχιζαν» τὰ γουρούνια, ἀρσενικὰ καὶ θηλυκά, γιὰ νὰ γίνουν θρεφτάρια (τὸ χοιρινὸ παστὸ κρέας ἀποτελοῦσε τὸ κυριώτερο ἐφόδιο κάθε ἑλληνικοῦ σπιτιοῦ), τὰ ταυριά, τὰ κριάρια, τὰ τραγόπουλα, τὰ ἄλογα. Ὁ εὐνουχιστὴς ἔσχιζε μὲ σουγιὰ τὸν θύλακο τῶν ὄρχεων τοῦ γουρουνιοῦ, ἀφαιροῦσε τοὺς ὄρχεις, καὶ ἔρραβε τὴν τομὴ φροντίζοντας νὰ τὴν ἐπαλείψη μὲ ἀλοιφὴ ἀπὸ κοπανισμένο σκόρδο, ἁλάτι καὶ λάδι γιὰ νὰ ἀποτραπῆ ἡ μόλυνση. Ὅσο γιὰ τὰ θηλυκὰ γουρούνια ποὺ προορίζονταν ἐπίσης γιὰ σφαγὴ ἔσχιζαν μὲ τὸ σουγιὰ τὴ«γρούλλα» στὸ πλευρό, στὸ σημεῖο δηλαδὴ ποὺ βρίσκονται οἱ ὠοθῆκες, ἔβγαζαν τὰ ἔντερα, ἀποσποῦσαν τὶς ὠοθῆκες (τὰ συκαμίνια ὅπως τὰ ἔλεγαν), ξανατοποθετοῦσαν τὰ ἔντερα στὴ θέση τους, ἔρραβαν τὴν τομὴ μὲ λινὸ σπάγγο καὶ πρόσθεταν τὴν παραπάνω ἀλοιφὴ (*Ἀναστ. Καραναστάση*, Οἱ ζευγάδες τῆς Κῶ, Ἡ ζωὴ καὶ οἱ ἀσχολίες των, Λαογρ., τ. ΙΔ' [1952], σ. 234-235).

Γιὰ τὴ θεραπεία τῶν καταγμάτων οἱ Ἀρβανίτες χειρουργοὶ (βλέποντάς τους κανεὶς νόμιζε πὼς ἦταν χαλκωματάδες) συνήθιζαν νὰ περιβάλλουν τὸ πονεμένο μέλος μὲ παφιλένιους νάρθηκες. Μερικὲς φορὲς χρησιμοποιοῦσαν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ στέρεη φλούδα δέντρου. Γιὰ νὰ γίνεται καλὴ ἐπαφὴ καὶ κανονικὴ πίεση πρόσθεταν μπαμπάκι καὶ τὶς περισσότερες φορὲς φύκια. Γιὰ τὰ κατάγματα τοῦ μηροῦ κατέφευγαν στὴν ἀνάταξη μὲ βαθμιαία ἕλξη.

Ἡ ἀφαίμαξη γινόταν μὲ μεγάλη δεξιοτεχνία ἀπὸ τοὺς μπαρμπέρηδες. Πετύχαιναν τὴ συμπίεση μ' ἕνα μεταξωτὸ κορδονάκι κι' ἔκλειναν τὴ φλέβα τοποθετώντας μπαμπάκι πάνω στὸ ἄνοιγμα καὶ δένοντας τὸ μπράτσο μ' ἕνα μεταξωτὸ μαντήλι[1].

Ὅσο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, τὸ ἀλέτρι δὲν εἶχε πολυαλλάξει ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Τὸ ὑνὶ ἦταν ξύλινο καὶ μόνο στὶς δυὸ ἄκρες εἶχε μεταλλικὴ ἐνίσχυση.

Στὴν ὕπαιθρο ζύμωναν πάνω σ' ἕνα ἁπλωμένο δέρμα καὶ ἔψηναν τὸ ψωμὶ στὴ χόβολη. Οἱ μαραγκοὶ ἔχτιζαν ὁλόκληρα σπίτια μὲ μοναδικὰ ἐργαλεῖα ἕνα πριόνι, ἕνα σκεπάρνι καὶ ἕνα σφυρί. Τὰ μεταλλουργεῖα τῆς Καλαμάτας ἦταν πρωτόγονα. Οἱ τεχνίτες τοῦ Μυστρᾶ εἶχαν εἰδικευθῆ στὴ διακόσμηση τῶν ὅπλων καὶ στὴν κατασκευὴ μαχαιριῶν. Στὴν Τριπολιτσὰ καὶ τὴν Καρύταινα παρασκευαζόταν καλὸ σαπούνι[2].

Κατὰ τοὺς μῆνες Ἀπρίλιο καὶ Μάϊο 1799 ἡ Πύλη ἐπέβαλε στοὺς Μωραΐτες εἰσφορὰ 1.500.000 δραμιῶν ἀσημιοῦ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν τοῦ πολέμου. Ἀναταραχὴ ἐπικρατοῦσε παντοῦ. Ἀπὸ τοὺς 6.000 στρατιῶτες ποὺ μετέφερε ἡ Πύλη ἀπὸ τὴ Μακεδονία στὸ Μωριὰ γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς περιοχῆς οἱ περισσότεροι λιποτάχτησαν ἐξ αἰτίας τῶν στερήσεων. Ὅσοι ἀπόμειναν, ἀφοῦ πούλησαν τὰ ὅπλα τους καὶ μὴ βρίσκοντας πιὰ τίποτα νὰ κλέψουν, ἀποφάσισαν νὰ ἀξιώσουν τὸ δίκιο τους μὲ τὴ βία. Ἡ φρουρὰ τ' Ἀναπλιοῦ ἐγκατέλειψε τὴν πόλη καὶ βάδισε ἐναντίον τῆς Τριπολιτσᾶς γιὰ νὰ τὴ λεηλατήση.

«Ὡς τὸ προηγούμενο βράδυ κανεὶς δὲν ἤξερε τίποτα γιὰ τὴν πορεία τῶν ἐπαναστατημένων στρατιωτῶν. Τοὺς ἀνακάλυψαν ὅταν εἶχαν φτάσει σὲ ἀπόσταση ἑνὸς τετάρτου τῆς λεύγας ἀπὸ τὸ κάστρο. Ἡ Τριπολιτσὰ σώθηκε ἀπὸ τὶς φωνὲς μιᾶς γριᾶς ποὺ καθόταν πάνω στὸ τεῖχος καὶ ἔγνεθε τὴ ρόκα της. Ἔκλεισαν ἀμέσως οἱ πύλες, δόθηκε τὸ σῆμα τοῦ κινδύνου καὶ ὅλοι ἅδραξαν τ' ἅρματα».

Ὁ πληθυσμὸς ἀναστατώθηκε. «Οἱ γυναῖκες οὔρλιαζαν, ξέσχιζαν τὰ μάγουλά τους μὲ τὰ νύχια, ξερίζωναν τὰ μαλλιά τους. Οἱ Ἕλληνες κουβαλοῦσαν βιαστικὰ τὰ πιὸ πολύτιμα ἀγαθά τους στὰ τούρκικα σπίτια, ἐλπίζοντας ἔτσι νὰ σώσουν κάτι. Ὅλοι οἱ κάτοικοι ἁρματώθηκαν καὶ ταμπουρώθηκαν στὰ τείχη

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 430-431.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 433-437.

γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς ἀντάρτες. Ἂν ἔπεφτε ἔστω καὶ μιὰ τουφεκιὰ ἡ καταστροφὴ θὰ ἦταν ἀναπόφευκτη».

Ὁ πασὰς ἄρχισε διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς ἐπαναστάτες. Τοὺς ἐφοδίασε μὲ τρόφιμα καὶ τὴν ἑπομένη ἐπέτρεψε νὰ μποῦν στὴν πόλη κατὰ τμήματα. Πληρώθηκαν ἕνα ποσὸ ἀπὸ τὰ ὀφειλόμενα κι' ἀφοῦ ἐγκατέλειψαν τὴν πόλη λιποτάχτησαν ὅλοι[1].

Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Τριπολιτσὰ ὁ Pouqueville κατάρτισε πίνακα γιὰ τὴν παραγωγὴ τοῦ Μωριᾶ καὶ τὶς τιμὲς τῶν προϊόντων μὲ ἀναλυτικὰ στοιχεῖα κατὰ περιοχές[2].

Σταφίδα (Πάτρα, Βοστίτσα), 42.500 καντάρια, 15 πιάστρα τὸ καντάρι.

Λάδι, 42.200 βαρέλες τῶν 48 ὀκάδων, 20 πιάστρα ἡ βαρέλα (ἡ μεγαλύτερη παραγωγὴ στὴν Κορώνη, 10.000 βαρέλες, Μάνη 8.000, Ἀρκαδιὰ 6.000).

Κρασί, 32.300 βαρέλες τῶν 50 ὀκάδων, τρία πιάστρα ἡ βαρέλα.

Στάρια 442.000 κοιλὰ (τῶν 22 ὀκάδων), δυόμιση πιάστρα τὸ κοιλό. Ἡ μεγαλύτερη παραγωγὴ στὶς περιοχὲς Τριπολιτσᾶς καὶ Λακωνίας (100.000 κοιλά).

Ἀραποσίτι, 75.000 κοιλά, ἑνάμιση πιάστρο τὸ κοιλό. Ἡ μεγαλύτερη παραγωγὴ στὶς περιοχὲς Καλαμάτας, Ἀνδρούσας, Νησιοῦ (30.000 κοιλά).

Λιναρόσπορος, 4.000 ὀκάδες, 10 παράδες ἡ ὀκὰ (Γαστούνη, Πύργος).

Πρινοκόκκι, 22.000 ὀκάδες, ὀχτὼ πιάστρα ἡ ὀκά. Τυρί, 56.000 καντάρια, ἑφτὰ πιάστρα τὸ καντάρι. Κόμι τραγάκανθας, 4.000 ὀκάδες (70 παράδες ἡ ὀκά). Κυρίως ἀπὸ τὶς περιοχὲς Πάτρας, Βοστίτσας, Καλαβρύτων. Κατράμι, 3.000 καντάρια, ἕξη πιάστρα τὸ καντάρι (Κόρινθος, Πύργος, Γαστούνη). Μετάξι, 79.000 ὀκάδες (ἀπὸ τὸ Μυστρὰ 50.000). Μαλλιά, 12.800 καντάρια, 15 πιάστρα τὸ καντάρι. Γιδοτόμαρα, 49.000 κομμάτια, ἑνάμιση πιάστρο τὸ κομμάτι. Βελανίδια, 16.000 καντάρια (δυόμιση πιάστρα τὸ καντάρι). Κερὶ 14.000 ὀκάδες, λαγοτόμαρα 30.000 κομμάτια (πέντε παράδες τὸ κομμάτι).

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1799 οἱ αἰχμάλωτοι θὰ μεταφερθοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ταξίδι ἔγινε διὰ θαλάσσης ἀπὸ τ' Ἀνάπλι ἐπειδὴ κάθε ἄνοιξη ἡ Στερεὰ ἦταν ἀδιάβατη. Ἄρχιζε ἡ δράση τῶν ἐνόπλων συμμοριῶν.

Στοὺς δρόμους τ' Ἀναπλιοῦ εἶδε Ἕλληνες νὰ ζητιανεύουν γιὰ νὰ ξεσκλαβώσουν τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ ποὺ κρατοῦσε ὅμηρους ὁ Ἀλὴ πασάς. Ἦταν χρεωμένοι, κι' ὁ βεζύρης, ἐπειδὴ δὲν μποροῦσαν νὰ τοῦ καταβάλουν τὶς ὀφειλές τους, κρατοῦσε τὰ ἀδύνατα πλάσματα σκλαβωμένα καὶ ἔστελνε τοὺς πατεράδες στὶς ἐπαρχίες νὰ συγκεντρώσουν τὰ λύτρα[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 460-468. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ἀνταρσία τῶν Ἀλβανῶν καὶ τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Τριπολιτσᾶς δὲν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἄλλη πηγή. Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Ρήγα Παλαμήδη δὲν ἀναφέρεται παρόμοιο γεγονὸς τὸ 1799.

2. Τυπώθηκε ἐκτὸς κειμένου στὴν ἀρχὴ τοῦ Α' τόμου.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 507. Βλ. καὶ τὸ δεύτερο χρονικὸ τοῦ Pouqueville.

Τὸ καράβι θὰ ποδίση στὶς Σπέτσες (600 σπίτια καὶ πολλοὶ ἀνεμόμυλοι μὲ ἔξη φτερά). Πληροφορήθηκε ἐκεῖ πὼς ὁ σπετσιώτικος ἐμπορικὸς στόλος εἶχε φτάσει τὰ 60 καράβια. Ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἔπαθε συμφορὰ μεγάλη. Οἱ Μπαρμπαρέζοι αἰχμαλώτισαν 11 ἢ 12 σπετσιώτικα καὶ ὑδραίικα καράβια, σκλαβώνοντας γύρω στοὺς 250 Ἕλληνες ναυτικούς[1].

Στὴν Κωνσταντινούπολη θὰ φυλακισθῇ στὸ Ἑπταπύργιο ποὺ εἶχε μεταβληθῆ σὲ γαλλικὴ παροικία. Ὅλοι οἱ Γάλλοι ποὺ βρέθηκαν στὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια κατὰ τὴν εἰσβολὴ στὴν Αἴγυπτο, ἀκόμα καὶ τὰ μέλη τῆς πρεσβείας, εἶχαν συλληφθῆ.

Ὁ Pouqueville ἦταν ἀπελπισμένος. Περνώντας τὶς πύλες τοῦ Ἑπταπυργίου πίστευε πὼς δὲν θὰ ξαναβγῆ ζωντανός. Ἀντίθετα, ἡ περιπέτεια αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ μεγάλη του τύχη. Ἐκεῖ βρῆκε τὸν δραγουμάνο Kiefer, ἄλλοτε καθηγητὴ στὸ Κολλέγιο τῆς Γαλλίας, τὸν ἐπιτετραμμένο Ruffin, τὸν «Νέστορα τῆς Ἀνατολῆς», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ στὸ χρονικό του, καὶ πολλοὺς ἄλλους πεπαιδευμένους Γάλλους. Οἱ Τοῦρκοι ἐρεύνησαν τὶς ἀποσκευὲς καὶ κράτησαν ὅλα τὰ βιβλία τῶν Λατίνων συγγραφέων. Ἀλλὰ οἱ νέοι φίλοι τοῦ στρατοπέδου τὸν ἐφοδίασαν μὲ ἑλληνικά. Ἔτσι ἡ φυλακὴ ἔγινε πραγματικὴ Ἀθηναϊκὴ Σχολή. Δυὸ χρόνια συστηματικῆς μελέτης ἦταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἐκμάθη ὁ Pouqueville τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα.

Ὁ Α′ τόμος τοῦ χρονικοῦ του ἀναφέρεται στὸ Μωριά, ὁ Β′ καὶ ὁ Γ′ στὴ φυλάκισή του στὸ Ἑπταπύργιο. Ἐκεῖ ὁ Pouqueville συγκέντρωσε ὑλικὸ γιὰ τὶς φανταστικὲς περιηγήσεις του. Περιγράφει τὴν Ἤπειρο, ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμα

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 517-518. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὰ ὑδραιοσπετσιώτικα καράβια ποὺ αἰχμαλώτισαν οἱ Μπαρμπαρέζοι τὸ 1798. Τὰ πληρώματα ἔμειναν σκλαβωμένα στὴν Τριπολίτιδα καὶ στὸ Ἀλγέρι ἐνάμιση χρόνο (*Ἀντ. Λιγνοῦ,* Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας, Ἀθῆναι 1946, σ. 139 κ. ἑ.). Εἶναι γνωστὰ τὰ ὀνόματα τεσσάρων Ὑδραίων πλοιάρχων (ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Μιαούλης) καὶ 19 ναυτῶν (τρεῖς πέθαναν στὴν αἰχμαλωσία). Ἔνθ' ἀν., σ. 141. Γράφει ὁ *Γ. Δ. Κριεζῆς* (Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας πρὸ τῆς (ἑλληνικῆς) Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Ἐν Πάτραις 1860, σ. 441): «...Ἐν διαστήματι ἓξ μηνῶν τῷ 1799 κατέσχον οὗτοι (οἱ Ἀλγερίνοι) ὀκτὼ πλοῖα Ὑδραϊκὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἐκ τῶν δύο ναυτικῶν νήσων, αἰχμαλωτίσαντες περὶ τοὺς τριακοσίους Ὑδραίους, ρίψαντες αὐτοὺς ἀπανθρώπως, ὡς κακούργους, εἰς τὴν εἱρκτὴν τοῦ ναυστάθμου, ὅπου ὑπέφεραν φρικτὰ καὶ πάνδεινα κακά, ἐπιβαρυνόμενοι μὲ ἀφορήτους ἐργασίας, μεταφέροντες λίθους εἰς ἀνοικοδομὴν μεγάλων οἴκων τῶν ἐκεῖ βέηδων καὶ τῶν τειχῶν ἄνευ διαφορᾶς προσώπων». Καὶ χρειάστηκε ἡ ἐντολὴ τοῦ σουλτάνου ὕστερα ἀπὸ παρέμβαση τοῦ καπουδὰν πασᾶ Χουσεῒν (τὴ ναυαρχίδα κυβερνοῦσε ὁ Γεώργιος Βούλγαρης, ποὺ ἀργότερα ἔγινε μπὰς κοτζάμπασης τῆς Ὕδρας), γιὰ νὰ ἐλευθερωθοῦν οἱ ναυτικοὶ τὸ 1800, ὕστερα ἀπὸ αἰχμαλωσία δέκα μηνῶν (ἔνθ' ἀν., σ. 48). Ὡς τὸ 1811 αἰχμαλωτίστηκαν ἄλλα πέντε καράβια ἀπὸ Μαλτέζους καὶ Ἀλγερίνους (ἔνθ' ἀν., σ. 49). Τὸ 1811 «οἱ Ἀλγερίνοι ἐξακολουθοῦντες τὰς καταδρομὰς εἰς τὴν Μεσόγειον, συνέλαβον δέκα πλοῖα Ὑδραϊκά, δύο Σπετσιώτικα, δύο Γαλαξειδιώτικα καὶ ἓν Μυκονιάτικον» (*Ἀντ. Μιαούλη,* Ὑπόμνημα περὶ τῆς νήσου Ὕδρας ἀφ' ἧς στιγμῆς κατῳκήθη μέχρι τοῦ 1821, Ἐν Ἀθήναις 1864, σ. 42).

ἐπισκεφθῆ, χρησιμοποιώντας στοιχεῖα ἀπὸ τὶς σημειώσεις μερικῶν Γάλλων ἀξιωματικῶν, ποὺ εἶχαν κρατηθῆ κάμποσον καιρὸ αἰχμάλωτοι στὰ Γιάννενα[1].

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του ὁ Pouqueville εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ περιηγηθῆ τὴν Κωνσταντινούπολη. Στὸ χρονικό του βρίσκουμε μερικὲς χαρακτηριστικὲς εἰκόνες ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα τοῦ 1801. Εἶδε παράσταση καραγκιόζη, γόητες φιδιῶν ποὺ ἔκαναν τὰ ἑρπετὰ νὰ χορεύουν ὑπὸ τοὺς ἤχους ἑνὸς νταουλιοῦ, παῖχτες ζαριῶν, ἀρκουδιαραίους καὶ τσιγγάνους μουζικάντες. Στὶς ταβέρνες (ὑπῆρχαν πολλὲς χιλιάδες στὴν Κωνσταντινούπολη) εἶδε τὰ γιαμάκια, νεαροὺς χορευτές, ἑλληνόπουλα ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ντυμένα ἀκριβὰ φορέματα καὶ καταστόλιστα μὲ βραχιόλια, δαχτυλίδια καὶ περιδέραια, μὲ μακριὰ μαλλιά, φκιασιδωμένα, ἀρωματισμένα, νὰ συμπεριφέρωνται σὰν πόρνες[2]. Οἱ Τοῦρκοι καλιοτζῆδες τὰ φόρτωναν μὲ δῶρα, κολλοῦσαν νομίσματα στὸ μέτωπό τους. Συχνὰ γίνονταν συμπλοκὲς ἀνάμεσα στοὺς θαμῶνες. Ἔσπευδε τότε ἡ φρουρὰ γιὰ νὰ τοὺς χωρίση, κυλώντας ἀνάμεσά τους βαρέλια ἄδεια ἢ γεμάτα[3].

Οἱ πυρκαγιὲς ἀποτελοῦσαν πάντοτε τὴ μεγάλη μάστιγα τῆς Πόλης. Κάθε οἰκογένεια ἔκλεινε τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα σὲ μιὰ κασετίνα καὶ κάθε βράδυ τὴν τοποθετοῦσε πάνω σ' ἕνα τραπέζι ὥστε σὲ περίπτωση φωτιᾶς νὰ μὴ χάνουν καιρὸ ψάχνοντας γιὰ τὸ θησαυρό τους. Πολλὲς φορὲς ἡ πυρκαγιὰ φούντωνε καὶ ἁπλωνόταν τόσο γρήγορα ποὺ μόλις πρόφταιναν οἱ κάτοικοι νὰ πηδήξουν ἀπὸ τὸ παράθυρο. Γι' αὐτὸ συνήθιζαν νὰ κοιμοῦνται φορώντας κάτι. Οἱ γυναῖκες πάλι ἔπεφταν στὸ κρεβάτι μὲ τὰ βραχιόλια τους, τὰ δαχτυλίδια, τὰ σκουλαρίκια καὶ ὅλα τὰ διαμαντικά τους[4].

---

1. Γιὰ τὶς ἀνακρίβειες τοῦ Pouqueville βλ. *William Leake*, Researches in Greece, London 1814, σ. 405.

2. Ἦταν παιδιὰ ἀφανισμένων ἑλληνικῶν ἢ ἑβραϊκῶν οἰκογενειῶν ποὺ παρασύρονταν στὴ διαφθορά. Ποτὲ τουρκόπουλα (βλ. καὶ *Hobhouse*, A journey through Albania... London 1813, τ. Δ', σ. 262).

3. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 135-137.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 141. Παραστατικὴ εἰκόνα τῶν ἐφιαλτικῶν σκηνῶν ποὺ ξετυλίγονταν στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα κατὰ τὶς ἀλλεπάλληλες πυρκαγιὲς δίνει ἕνας Κωνσταντινουπολίτης σὲ νεώτερη ἐποχή: «Αἴφνης... τὸ τρομερὸν «γιαγκὶν βάρ» σὲ ἀνατινάζει ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ βλέπεις φεγγοβολοῦντα τὸν κοιτῶνα ὅπου ἡ πυρκαϊὰ ἐξερράγη τρεῖς οἰκίας παρέκει, ἂς μὴ εἴπω ἐντὸς αὐτῆς. Οἱ ὑπηρέται ἀνεβοκατεβαίνουσι τρέχοντες καὶ φωνάζοντες καὶ συμπατοῦντες ἀλλήλους... Ἡ γειτονιὰ ὅλη ἐπὶ ποδός, μεταφέρει τὰ ἔπιπλά της, ὁ μὲν ἀνυπόδητος ἢ ἑτεροσάνδαλος, φορῶν ἐξανάστροφα τὴν γοῦναν ἢ τὸν κοιτώνιον χιτῶνα του, σύρει ἀσθμαίνων τὸ «σεπέτιον» μετὰ τῶν ἀξιοτιμοτέρων του πραγμάτων, ὁ δέ, κρατῶν ἐν θριάμβῳ τὸν σκουπιδολόγον τῆς οἰκίας, ἢ σφίγγων ὑπὸ μάλης τὴν ἐσχάραν τοῦ μαγειρείου, ὅ,τι τοῦ ἔτυχε δηλαδὴ ἐμπρός, νομίζων ὅτι σώζει τὸ κειμήλιόν του· τρέχει παραζαλισμένος, ἄλλος, φορτώσας τρεῖς ἢ τέσσαρας ἀχθοφόρους, τοὺς ἀκολουθεῖ δεμένους πρός τε ἀλλήλους καὶ ἑαυτόν, μήπως παρεκφύγωσι «κατὰ λάθος», μετὰ τῶν πραγμάτων του· οὗτος εἶναι ὁ φρονιμώτερος... ἐκεῖνος ἐκεῖ λογοπραγεῖ μετὰ τῶν πυροσβεστῶν διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς οἰκίας του, ἀπὸ τῆς ὁποίας

ΤΟ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ (1801)

ΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ τῆς προεπαναστατικῆς εἰκοσαετίας ἔχουν συγκεκριμένους στόχους. Συνδυάζουν τὴν τέρψη τοῦ ταξιδιοῦ μὲ τὴν ἔρευνα. Ἀποφεύγουν τὶς περιπλανήσεις τῶν μεγάλων ἀποστάσεων καὶ τὰ διηπειρωτικὰ ταξίδια. Προτιμοῦν νὰ παραμείνουν περισσότερο καιρὸ σ' ἕνα τόπο γιὰ νὰ τὸν μελετήσουν. Δὲν εἶναι πιὰ διαβατάρηδες.

Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Ἄγγλος Edward Daniel Clarke, διδάκτωρ τοῦ Καίμπριτζ, γιὸς περιηγητῆ καὶ συγγραφέα καὶ ἔγγονος ἀρχαιολόγου, ποὺ θυμίζει μὲ τὴ μεγάλη ἀκτίνα τῶν μετακινήσεων, τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ καὶ τὸν ὄγκο τοῦ χρονικοῦ του, τὴν ἡρωικὴ ἐποχὴ τῶν περιηγήσεων[1].

μόλις ἐξῆλθον πρὸ μιᾶς ἑβδομάδος οἱ βαφεῖς. Δέκα χιλιάδες γρόσια!.. Σᾶς δίδω τρεῖς, τέσσαρας, ἕξ, συμφωνοῦσιν εἰς τὰς ἕξ, καὶ αἱ ἀντλίαι παρατάσσονται εἰς τὴν οἰκίαν· ἀλλὰ ποῦ νερόν;.. Ἡ ὑστεραία τῆς πυρκαϊᾶς ἐν Κωνσταντινουπόλει εἶναι θέρος σκέψεων. Ὑποκάτωθεν σκηνῶν, ἢ ἐν ὑπαίθρῳ, μεταξὺ τοῦ κυπαρισσῶνος καὶ τῶν μνημάτων μοιρολογοῦσιν οἰκογένειαι ὁλόκληροι. Τὰ βοηθήματα ἐν τοσούτῳ καταφθάνουσι πανταχόθεν· τὰ θρησκευτικὰ μίση σιωπῶσιν... Οἱ ἐπίτροποι τῶν ἐκκλησιῶν, οἱ μουταβελῆδες τῶν τζαμίων, τρέχουσι ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ὁμίλου εἰς τὸν ἄλλον· οἱ πρωτομάστορες τῶν συντεχνιῶν, οἱ ἔφοροι τῶν Ἀδελφοτήτων, οἱ ἀρτοπῶλαι, οἱ κρεοπῶλαι, οἱ παντοπῶλαι, κανεὶς δὲν μένει ἀσυντελής... Παρήγορον θέαμα, τὸ ὁποῖον ἂς μὴ συσκοτίσωμεν ἀναφέροντες τοὺς τρισαθλίους ἐκείνους ὅσοι, ἕρμαιον ἡγούμενοι τὴν κοινὴν συμφοράν, τρέχουσι ὡς οἱ λύκοι ἐν καιρῷ καταιγίδος, ὑφαιρούμενοι ὅ,τι εὕρωσι» (*Σ. Δ. Βυζάντιου,* Ἑστία, τ. Α' [1876], σ. 666 κ. ἑ.). Ὄχι μόνο στὴν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ καὶ στὴ Θεσσαλονίκη ἀφάνιζε ἡ φωτιὰ ὁλόκληρες συνοικίες κατὰ τὴν ἴδια περίοδο. Τὸ 1804 οἱ συντεχνίες τῆς Θεσσαλονίκης ἀποφάσισαν εἰδικὰ μέτρα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν πυρκαγιῶν: «...ὅλοι οἱ πρόκριτοι καὶ οἱ πρόεδροι καὶ ἐπιστάται τῶν συντεχνιῶν ἐνέκριναν ὅπως ἀνὰ τρεῖς νεανίαι ἐξ ἑκάστης ἐν τῇ πόλει Θεσσαλονίκῃ συντεχνιῶν, ραπτῶν κεντημάτων, ὑφαντῶν, ἀχτάρηδων, γουναράδων, παντοπωλῶν, ραπτῶν, Ἑβραίων ραπτῶν, παντοπωλῶν, Ἑβραίων βαφέων, φόρου ὑποτελῶν βαφέων καὶ βαφέων ὑφασμάτων, ἤτοι δώδεκα συντεχνιῶν, ἔχοντες εἰς χεῖρας αὐτῶν ἀνὰ δύο καδίσκους, σπεύδουν ἀμέσως εἰς τὴν πυρκαϊὰν καὶ μεταφέροντες βαθμηδὸν ὕδωρ ἀπὸ τὰς γύρωθεν τοῦ τόπου τῆς πυρκαϊᾶς κρήνας συντελοῦν ὥστε αἱ ἀντλίαι νὰ λειτουργοῦν ἀκαταπαύστως. Οἱ ὑδρονόμοι, ἀντιλαμβανόμενοι ποῦ εἶναι ἡ πυρκαϊά, νὰ κλείουν τοὺς διακόπτας τῶν ὑδάτων στρέφοντες τὴν ροὴν αὐτῶν πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο. Ὁ ἀρχιτέκτων ἐπίσης καὶ οἱ κτίσται, ἔχοντες εἰς χεῖρας των τὰ ὀδοντωτὰ σφυριά, ἔρχωνται εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο...» (*Ἰω. Κ. Βασδραβέλλη,* Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α', Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 389-390).

1. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀντιλήψεις του γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ περιηγητῆ θυμίζουν τοὺς ἀκαταπόνητους, εὐσυνείδητους, ἀτρόμητους καὶ πάντοτε ἀνικανοποίητους ταξιδιῶτες τῶν περασμένων αἰώνων. Ἔγραφε στὸν συμπατριώτη του H. D. Whittington συμβουλεύοντάς τον: «Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶς ποτὲ νὰ συμπληρώνης κανονικὰ τὸ ἡμερολόγιό σου κάθε βράδυ. Δὲν ἔχεις δικαίωμα νὰ κοιμηθῆς ἐπειδὴ εἶσαι κουρασμένος. Δὲν μπορεῖς νὰ φτάνης στὰ ριζὰ ἑνὸς βουνοῦ καὶ νὰ μὴν ἀνεβαίνης στὴν κορφή. Νὰ μὴν παραλείπης νὰ ἐπισκέπτεσαι τὰ μεταλλεῖα, ὅπου ὑπάρχουν. Νὰ μὴν ἐπηρεάζεσαι ἀπὸ τὶς ἱστορίες γιὰ ληστές. Νὰ μὴ φοβᾶσαι τοὺς κλέφτες. Μὴν ξεχάσης τοὺς σταλακτίτες στὸ σπήλαιο τῆς Ἀντίπαρου, τὸ περίφημο ἀνάγλυφο στὸ κάστρο τῆς Κῶ καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς Πάτμου. Νὰ ζῆς, ὅσο μπορεῖς, ὅπως οἱ κάτοικοι τοῦ τόπου. Νὰ ἀναποδογυρίζης ὅσα μάρμαρα βρίσκεις καταγῆς. Στὶς ἀποσκευές σου νὰ

Σὲ ἡλικία 30 χρόνων θὰ διασχίση τὴν Εὐρώπη, ἀπὸ τὴν ὑπερβόρεια Λαπωνία ὡς τὸ Κάϊρο διαμέσου τῶν ρωσικῶν στεππῶν καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἑλλάδα. Τὸν συνοδεύουν ὁ Γάλλος ζωγράφος Préaux ποὺ εἶχε στὸ παρελθὸν ἐργασθῆ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Πόλη καὶ περιηγητῆ Choiseul-Gouffier καὶ ὁ πιστὸς μαθητής του Crips.

Ἡ περιήγηση ἄρχισε τὸν Μάϊο τοῦ 1799 καὶ τέλειωσε τὸ 1804 μὲ διαδοχικοὺς σταθμούς: Ἀμβοῦργο, Δανία, Σουηδία, Λαπωνία, Νορβηγία, Φινλανδία, Πετρούπολη, Μόσχα, Δόν, Κριμαία, Κωνσταντινούπολη, Τρωάδα, Κύπρο, Ἱερουσαλήμ, Κάϊρο, Ἀμπουκίρ, Ἀλεξάνδρεια, Κυκλάδες, Στερεά, Κωνσταντινούπολη, Βαλκανική, Βιέννη, Παρίσι, Λονδίνο. Γύρισε φορτωμένος μὲ ἔργα τέχνης, νομίσματα καὶ παλαιὰ χειρόγραφα. Τὸ κυριώτερο ὅμως ἀπόχτημά του ἦταν τὸ ἄγαλμα τῆς κιστοφόρου Δήμητρας ποὺ ἅρπαξε στὴν Ἐλευσίνα[1].

Ἦταν ἕνας ἀκούραστος, ἀνήσυχος καὶ ἐρευνητικὸς περιηγητής. Κατεχόταν ἀπὸ τὴ δίψα τῆς ματιᾶς ποὺ ἀποτελεῖ τὴ σπουδαιότερη ἀρετὴ τοῦ περιηγητῆ. Τὸ χρονικό του, ἑφτὰ ὀγκώδεις τόμοι μεγάλου σχήματος, κυκλοφόρησε μεταξὺ 1810 καὶ 1822. Στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀναφέρονται ὁ Β', ὁ Γ' καὶ ὁ Δ' τόμος[2].

Ὁ Clarke καὶ οἱ ἀκόλουθοί του ἔφτασαν στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1801 καὶ συνέχισαν, σχεδὸν ἀμέσως, τὸ ταξίδι στοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ στὴν Αἴγυπτο. Τὸ καράβι πέρασε ἀπὸ τὴ Χίο, τὸν «παράδεισο τῆς νέας Ἑλλάδας», ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ περιηγητής. «Τὰ σπίτια εἶναι βαμμένα κάτασπρα, ζωηρὴ ἀντίθεση στὸ πλούσιο πράσινο ποὺ τὰ τυλίγει, καὶ μοιάζουν μικρὰ παλάτια ἀνάμεσα στὶς λεμονιές, στὰ λιόδεντρα καὶ τὶς ροδιές»[3].

Στὴν Κῶ εἶδε τὸν περίφημο πλάτανο ποὺ θαύμαζαν ὅλοι οἱ περιηγητές, ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰώνα. Εἶχε ἀρχίσει πιὰ ἡ παρακμή του. Ὡστόσο ἀποτελοῦσε πάντοτε τὸ ἀξιοπερίεργο τοῦ νησιοῦ. Τὰ κλωνάρια στηρίζονταν σὲ κολῶνες ἀπὸ μάρμαρο ἢ γρανίτη. Δέντρο καὶ ὑποστύλωση εἶχαν γίνει ἕνα μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων.

Κατὰ τὴν περιοδεία του στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ διαπίστωσε ὅτι οἱ

ὑπάρχουν πάντοτε πυξίδα καὶ καννοκιάλια. Καὶ μὴν ξεχνᾶς πὼς ὅλα μποροῦν νὰ γίνουν μὲ τὰ πεσκέσια στοὺς ἀγάδες» (*William Otter,* The life and remains of the Rev. Edward Daniel Clarke, London 1824, σ. 534-535).

1. Χάρη στὰ πλούσια δῶρα (ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες) ποὺ πρόσφερε στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ ἔγινε τὸ 1808 καθηγητὴς τῆς Ὀρυκτολογίας. Πούλησε τὴν ἀρχαιολογικὴ συλλογή του στὴ Bodleian Library γιὰ 1.000 λίρες καὶ ἄλλα σὲ ταξιδιῶτες (*William Nickerson Bates,* Early travellers in Greece, Crozer Quarterly, τ. XXII, ἀρ. 4, σ. 322). Πέθανε τὸ 1824.

2. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa, Part the second, Greece, Egypt and the Holy Land, Section the First, London 1812. Τὸ χρονικὸ τοῦ Clarke σημείωσε μεγάλη κυκλοφορία. Οἱ εἰσπράξεις ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση ἔφτασαν τὶς 7.000 λίρες.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 188-189.

χελῶνες ἀποτελοῦσαν περιζήτητο ἔδεσμα. Οἱ ναῦτες τοῦ καραβιοῦ τὶς ἄνοιγαν καὶ ἀφαιροῦσαν τὰ αὐγά τους, πού, ὅπως ἔλεγαν, ἦταν πεντανόστιμα. Φορτία ὁλόκληρα ἀπὸ χελῶνες ἐφοδίαζαν τὴν ἀγορὰ τῆς Πόλης[1].

Ἔμαθε ἀπὸ τὸν Γάλλο κόνσολο πῶς ἕνας ἐμποράκος τῆς Κῶ εἶχε συλλογὴ παλαιῶν χειρογράφων. Τὸν βρῆκε μὲ τὸν κόκκινο σκοῦφο του ἀνάμεσα στὴν πραμάτεια τοῦ μαγαζιοῦ νὰ διαβάζη τὴν Ὀδύσσεια. Τὰ περιθώρια ἦταν γεμάτα σχόλια. Δὲν δέχτηκε ὡστόσο νὰ πουλήση τίποτα ἀπὸ τὴ συλλογή του. Τὴν προόριζε γιὰ τὸ γιό του ποὺ θὰ σπούδαζε, ὅπως εἶπε στὸν Clarke, στὴ σχολὴ τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Πάτμου. Καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀναρωτιέται μὲ εἰρωνεία τί θὰ μποροῦσε νὰ διδαχτῆ ὁ γιός του ἀπὸ τοὺς ἀγράμματους καλόγερους αὐτῆς τῆς Σχολῆς[2].

Ὁ Clarke σημειώνει στὸ χρονικό του ὅτι στὴ Ρόδο εἶχε ἐπιβιώσει τὸ ἀρχαῖο ἔθιμο τῆς πομπῆς τοῦ Σειληνοῦ. Τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα ἕνα τσοῦρμο

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 210-211.

2. Ἡ σχολὴ τῆς Πάτμου ἦταν ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἑλληνικὲς ἐκπαιδευτικὲς ἑστίες. Γύρω στὰ 1700 περιλαμβανόταν ἀνάμεσα στὰ ἔξη ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς Βαλκανικῆς μαζὶ μὲ τὶς σχολὲς τῆς Πόλης, τοῦ Βουκουρεστίου, τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Μεσολογγίου (*Κ. Ξανθόπουλου*, Συνοπτικὴ Ἔκθεσις τῆς πνευματικῆς Ἀναπτύξεως τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῶν μέχρι τοῦδε, Κωνσταντινούπολις 1880, σ. 10). Φημιζόταν σὰν τὸ καλύτερο τῆς Ἀνατολῆς (*John Montague Earl of Sandwich,* A Voyage... London 1799, σ. 333). Εἶχε γίνει μάλιστα τὸ διδασκαλεῖο τοῦ Γένους γιατὶ τροφοδοτοῦσε μὲ δασκάλους τὶς διάφορες ἑλληνικὲς περιοχὲς (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 332). Ἀλλὰ στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ σχολὴ βρισκόταν σὲ παρακμή. Δὲν μπόρεσε νὰ ἀνανεωθῆ, νὰ ἀφομοιώση τὶς νέες ἰδέες, νὰ δεχτῆ τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς νεωτερισμούς. Ἔγραφε ὁ *Νεόφυτος Δούκας:* «Ἡ διδασκαλία περιωρίζετο εἰς ξηρὰν ἐξήγησιν καὶ συντακτικὴν ἀνάλυσιν Ἑλλήνων τινῶν καὶ Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων· φιλολογικὴ θεωρία καὶ ἀνάλυσις δὲν ἐγίνετο. Διότι οἱ διδάσκαλοι δὲν ἤξευραν οὔτε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν οὔτε ἄλλην τινὰ εὐρωπαϊκὴν» (*Ἀναστ. Γούδα,* Βίοι Παράλληλοι, Ἀθῆναι 1872, σ. 190). Ἡ σχολὴ εἶχε ὁλότελα ἀπομονωθῆ, στάθηκε μακριὰ ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀπὸ τὰ σύγχρονα ρεύματα τῆς παιδείας, ἀπολιθώθηκε. Καὶ οἱ ἀπόφοιτοι καταντοῦσαν ἄχρηστοι γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀναγεννητικὴ ἐξόρμηση, ἔτσι ὅπως χαράμιζαν, ἐξ αἰτίας τοῦ σχολαστικοῦ συστήματος, τὰ χρόνια τους στὴ σπουδὴ τῶν γραμματικῶν κανόνων. Ἔγραφε ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» τὸ 1806: «Ἐγὼ ἐγνώρισα ἕναν νέον ποὺ εἶχε σπουδάξει δέκα ἓξ χρόνους εἰς τὸ σχολεῖον τῆς Πάτμου καὶ ἦτον εἴκοσι ἓξ χρόνων ὅταν ἐβγῆκε μὲ τὸν τίτλον τοῦ λογιωτάτου. Μ' ὅλον τοῦτο δὲν ἤξευρε νὰ παραστήση πῶς γίνεται ἡ ἔκλειψις τῆς σελήνης, ἤξευρεν ὅμως ἐκ στήθους ὅλον σχεδὸν τὸ τρίτον τοῦ Γαζῆ» (ἔνθ' ἀν., ἔκδ. Βαγιονάκη, σ. 177 σημ.). Ὡστόσο οἱ διδάσκαλοι τῆς σχολῆς δὲν ἦταν ἀναλφάβητοι. Ὁ ἴδιος ὁ Clarke, σὲ ἄλλη σελίδα τοῦ χρονικοῦ του, σημειώνει ὅτι ὁ συμπατριώτης του περιηγητὴς Walpole, ποὺ ταξίδεψε στὴν Πάτμο τέσσερα χρόνια ἀργότερα, βρῆκε ἕναν ἀπὸ τοὺς διδασκάλους αὐτῶν τῶν παιδιῶν νὰ διαβάζη Ὅμηρο: «Στὴν Πάτμο λειτουργοῦσε παλιότερα μιὰ πολυφημισμένη σχολή. Τώρα τὴν πρώτη θέση κατέχει ἡ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν. Ἕνας Ἕλληνας ποὺ μᾶς συνόδεψε στὸ σπήλαιο τῆς Ἀντίπαρου μοῦ εἶπε πῶς σπούδασε στὴν Πάτμο. Μοῦ ἀπάγγειλε μάλιστα τὴν ἀρχὴ τῶν «Αἰθιοπικῶν» τοῦ Ἡλιόδωρου. Κατὰ τὴν παραμονή μου στὴν Πάτμο κατέβηκα καὶ στὸ σπήλαιο τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, ποὺ ὀνομαζόταν Θεοσκέπαστη. Ἐκεῖ

παιδιὰ στεφανωμένα μὲ κλαδιὰ τοποθετοῦσαν πάνω σὲ μιὰ ἅμαξα ἕνα παχύσαρκο γέροντα καὶ τὸν ἔσερναν στὸ δρόμο τῆς πολιτείας. Συγκέντρωσε τὶς σχετικὲς πληροφορίες ἀπὸ δυὸ συμπατριῶτες του ποὺ κατοικοῦσαν στὴ Ρόδο καὶ εἶχαν παρακολουθήσει τὴν τελετή. Τὸ ἴδιο ἔθιμο, γράφει ὁ Clarke, εἶχε ἐπιβιώσει καὶ στὴ Χίο[1].

Ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Σύμη ἔρχονταν στὴ Ρόδο πολλὲς γυναῖκες ἀναζητώντας ἐργασία. Δούλευαν χαμάληδες καὶ νεροκουβαλητάδες. Ἡ φορεσιά τους ἦταν ἰδιόρρυθμη. Φοροῦσαν ὅλες ἄσπρα σαρίκια στὸ κεφάλι, κι' ἔμοιαζαν μὲ τὶς τσιγγάνες ποὺ εἶδε στὴ Ρωσία[2].

Ἡ Σύμη διατηροῦσε καὶ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα τὴ φήμη γιὰ τοὺς ἀσύγκριτους βουτηχτάδες της. Ὅταν ναυάγησε στὸ Τσιρίγο τὸ καράβι μὲ τὶς ἀρχαιότητες ποὺ εἶχε ἀποσπάσει ὁ Ἔλγιν ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ὁ γραμματέας του Hamilton ἔστειλε ἀμέσως στὴ Σύμη καὶ μίσθωσε δύτες γιὰ τὴν ἀνέλκυση τῶν ἀρχαιοτήτων. Οἱ Συμιῶτες κατόρθωσαν νὰ εἰσδύσουν στὸ ἀμπάρι τοῦ βυθισμένου καραβιοῦ καὶ νὰ ἐμπήξουν σιδερένιους πασσάλους στὶς κάσσες μὲ τὰ μάρμαρα ποὺ βρίσκονταν στὸ βυθό, δέκα ὀργιὲς βάθος. Σ' αὐτοὺς τοὺς πασσάλους ἔδεσαν ὕστερα σκοινιὰ κι' ἔτσι κατόρθωσαν νὰ ἀνασύρουν ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς θησαυρούς[3].

κοντὰ ὑπῆρχε ἕνα μικρὸ σχολεῖο. Βρῆκα τὸ δάσκαλο νὰ διαβάζη ἕνα χειρόγραφο μὲ στίχους τοῦ Ὁμήρου καὶ σχόλια» (ἔνθ' ἀν., σ. 346 σημ. 3). Γιὰ τὴν Πατμιάδα βλ. ἐπίσης *Μ. Η. Μαλανδράκη*, Ἡ Πατμιὰς σχολή, Ἐν Ἀθήναις 1911, *Μελ. Γαλανόπουλου*, Ἡ Πατμιὰς τοῦ Γένους σχολή, Ἐν Ρόδῳ 1951 καὶ *Ματθ. Παρανίκα*, Σχεδίασμα, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 169-171.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 229. Ἦταν ἡ λεγόμενη «στρατούρα», ἕνα εἶδος βάρκας μὲ τροχούς. Στὶς στρατοῦρες ἔμπαιναν τὰ παιδιὰ κι' ἔκαναν περίπατο στοὺς δρόμους. Τὶς τραβοῦσαν μὲ σκοινιὰ δύο μεγάλοι (*Α. Βρόντη*, Ροδιακὴ λαογραφία, Λαογρ., τ. ΙΑ' [1937], σ. 591).

2. Ἐξήγηση γιὰ τὴν ἀμφίεση αὐτὴ τῶν γυναικῶν τῆς Σύμης δίνει ὁ Ὀλλανδὸς περιηγητὴς *Aegidius van Egmont* ποὺ ταξίδεψε στὸ Αἰγαῖο τὸ 1720 (βλ. τ. Β', σ. 161-162).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 230 σημ. 2. Πρόκειται γιὰ τὸ ἰδιόκτητο πλοῖο τοῦ Ἔλγιν «Μέντωρ». Τὸ ναυάγιο τοῦ πλοίου ποὺ μετέφερε στὴν Ἀγγλία 17 κιβώτια μὲ ἀρχαιότητες ἔγινε στὶς 17 Σεπτεμβρίου 1802 στὸν κόλπο τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Κυθήρων (*Ι. Γεννάδιου*, Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς, Ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 27 κ. ἑ.). Ὁ Hamilton ποὺ συνόδευε τὸ φορτίο πῆρε ἐντολὴ ἀπὸ τὸν πάτρωνά του μετὰ τὸ ναυάγιο νὰ φροντίση γιὰ τὴν ἀνέλκυση τῶν κιβωτίων μὲ τὰ μάρμαρα. Συμφώνησε διαδοχικὰ μὲ Καλύμνιους βουτηχτάδες (10 Ὀκτωβρίου 1802), μὲ τὸν Σπετσιώτη καπετάνιο Παναγῆ Ἀνδριτσάκη (δούλεψε 10 μέρες ὡς τὶς 11 Δεκεμβρίου) καὶ μὲ τὸν Σπετσιώτη καπετάνιο Ἀναγνώστη γιὰ νὰ «βοηθήση διὰ τὸ ρικούπερο τῶν κασελῶν μὲ τὰ μάρμαρα» μὲ τὸ καράβι του, μιὰ «ταρτανέλλα». Τελικὰ ἀκύρωσε αὐτὲς τὶς συμφωνίες καὶ ἔκλεισε ἄλλη μὲ Καλύμνιους βουτηχτάδες (20 Σεπτεμβρίου 1803). «Διὰ τοῦ παρόντος κοντράτου ἐσυμφώνησαν μὲ τὸν Μιχαὴλ Παπαμαΐλη, Μιχαὴλ Σκλάπα, Γιάννη Κούρτη, Μιχαὴλ Καθοπούλη, Μιχαὴλ Μαλιὰ καὶ Χριστοφίλη Κουσκουτά, βουτηχτάδες ἀπὸ Κάλυμνο... ὅτι χωρὶς νὰ χασομερήσουν, ἔξω ἀπὸ αἰτίαν καιροῦ, νὰ ἀκολουθήσουν νὰ βγάλουν μὲ τὴν βάρκα τους ταῖς ἄλλαις ὀκτὼ κασέλαις τὰ μάρμαρα κομπρέζα (συμπεριλαμβανομένη) ἢ μαρμαρένια

'Επιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Παλαιστίνη ὁ Clarke καὶ οἱ σύντροφοί του θὰ ξαναεπισκεφθοῦν τὰ Δωδεκάνησα καὶ διαμέσου τῶν Κυκλάδων θὰ φτάσουν, στὶς 29 'Οκτωβρίου 1801, στὸν Πειραιά. Ἦταν ἐφοδιασμένοι μὲ ἐπιστολὴ τοῦ καπουδὰν πασᾶ καὶ γίνονταν παντοῦ δεκτοὶ μὲ φιλοφρονήσεις. Στὸ μοναστήρι τῆς Πάτμου ζήτησαν τὴν ἄδεια νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴ βιβλιοθήκη. Ἦταν μιὰ κάμαρα μὲ θολωτὴ ὀροφὴ γεμάτη βιβλία καὶ χειρόγραφα σὲ φοβερὴ ἀκαταστασία. Μερικὰ βρίσκονταν πεταμένα στὸ πάτωμα, βορὰ τοῦ σκώρου καὶ τῆς μούχλας. Στὰ ράφια εἶχαν τοποθετηθῆ τὰ τυπωμένα κυρίως βιβλία γιατὶ σ' αὐτὰ ἔδιναν οἱ καλόγεροι περισσότερη σημασία. Τὰ χειρόγραφα ἀποτελοῦσαν γι' αὐτοὺς σκουπιδολόϊ. Περγαμηνὲς ἀνεκτίμητες ἦταν πεταμένες σωρὸ σὲ μιὰ γωνιά.

'Αλλὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴ στοίβα τῶν περιφρονημένων κωδίκων οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς ἀνακάλυψαν θησαυρούς: πανάρχαια κείμενα, ὅπως ὁ 24ος Διάλογος τοῦ Πλάτωνα, τὸ Λεξικὸ τοῦ Κυρίλλου τῆς 'Αλεξανδρείας, δυὸ τόμοι «Ἑλληνικῶν Ὕμνων» μὲ νότες ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς. Οἱ μοναχοί, ἀκόμα καὶ ὁ ἡγούμενος, γράφει ὁ Clarke, δὲν ἤξεραν νὰ διαβάσουν τὰ χειρόγραφα. Ἔτσι δέχτηκαν νὰ πουλήσουν τὸν Πλατωνικὸ Διάλογο καὶ μερικὰ ἄλλα χειρόγραφα, καὶ οἱ περιηγητὲς ἀνέλαβαν τὴν ὑποχρέωση νὰ κρατήσουν μυστικὴ τὴ συναλλαγὴ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ. Γιὰ τὴ φυγάδευση τῶν κωδίκων ὣς τὸ καράβι θὰ φρόντιζαν ὁ ἡγούμενος καὶ δυὸ καλόγεροι[1].

καθίγλα, όπου εὑρίσκονται εἰς τὸ βουλιασμένο καὶ χαλασμένο 'Ιγγλέζικο μπεργαντί, τὸ Μέντορα...» (*'Αντ. Μηλιαράκη*, Περὶ τῶν 'Ελγινείων μαρμάρων, 'Εστία, τ. ΚΕ' [1888], σ. 729). Δὲν ἦταν λοιπὸν Συμιῶτες οἱ δύτες ποὺ ἀνέλκυσαν τὰ μάρμαρα ἀπὸ τὸ καταποντισμένο καράβι. Βλ. καὶ *'Αντ. Μανίκη*, 'Η ἀνέλκυσις τῶν ἐλγινείων μαρμάρων, Τρία ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ 'Αρχείου Ὕδρας, 1934, σ. 16.

1. 'Αγανακτεῖ ὁ Κοραῆς. Ὣς τώρα καλά. Οἱ ξένοι ἀγόραζαν ἀπὸ τοὺς ἀπαίδευτους Ἕλληνες «τὰ μαρτύρια καὶ λείψανα» τῆς ἀρχαίας δόξας. 'Αλλὰ τὸ γένος ἀφυπνίσθηκε πιὰ κι' ἀποτελεῖ καταισχύνη ἡ πώληση τῶν κωδίκων. «Εἰς δὲ τὸ ἑξῆς, ἐὰν εἰς αὐτοὺς εἶναι συγχωρημένον ἀκόμη νὰ μᾶς δελεάζωσι μὲ ἀργύριον, διότι ἰσχυρογνωμόνως ἐπιμένουσιν εἰς τὴν περὶ ἡμῶν κακὴν ὑπόληψιν τῆς βαρβαρότητος, εἰς ἡμᾶς εἶναι ἐλεεινὴ καταισχύνη νὰ μὴ τοὺς πιστώσωμεν, ὅτι ὁ καιρὸς τῆς βαρβαρότητος ἡμῶν ἐπέρασεν, μηδὲ θέλει πλέον ἐπιστρέψει. Καὶ ἀναντίρρητον τῆς ἀναγεννήσεως ἡμῶν πίστιν, ποίαν ἄλλην, ἢ ἀπόδειξιν, εἶναι δυνατὸν νὰ δώσωμεν εἰς αὐτούς, πῶς ἄλλως ἐμποροῦμεν νὰ κλείσωμεν τὰ στόματα τῶν κατηγόρων τοῦ γένους, ἂν δὲν τοὺς πληροφορήσωμεν μὲ σταθερὰν καὶ ἀμετακίνητον ἀπόφασιν, ὅτι μήτε χαρίζομεν, μήτε πωλοῦμεν πλέον τὰ προγονικὰ κτήματα;» (Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης, Προλεγόμενα στὴν ἔκδοση τοῦ 'Ισοκράτους, 1807, Ἅπαντα, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, τ. Α2, σ. 917). 'Ο Κοραῆς θεωρεῖ τὶς σχολὲς τῆς Πάτμου καὶ τοῦ Ἄθω ὑπεύθυνες γιὰ τὴ λεηλασία τῶν χειρογράφων. «Καὶ ὅμως αἱ δύο πηγαὶ τῶν καλῶν τούτων γραμματικῶν ἐγύμνωσαν ὅλην τὴν 'Ελλάδα ἀπὸ τὰ πολύτιμά της ἀντίγραφα καὶ ἐπρόδωσαν εἰς ἔθνος ἀλλότριον, διὰ πολλὰ ὀλίγον ἴσως ἀργύριον, τὰ προγονικὰ κτήματα» (ἔνθ' ἀν., σ. 919, 'Ισοκρ., τ. Α', σ. λε'). 'Η εὐθύνη τῶν συλήσεων βαραίνει κυρίως τὰ μοναστήρια ποὺ ἐμπορεύονταν ἀπὸ ἀμάθεια καὶ γιὰ ἀργυρολογία τοὺς θησαυροὺς τῶν βιβλιοθηκῶν. 'Ο Γάλλος

Τὴν ὥρα ποὺ κλεινόταν ἡ συμφωνία μπῆκε κι' ἕνας Γάλλος στὴ βιβλιοθήκη. Ρώτησε:

— Βρήκατε τίποτα τῆς προκοπῆς σ' αὐτὸ τὸ σκουπιδαριό;

Τοῦ ἀπάντησαν, πὼς ναί, ὑπῆρχαν πολλὰ καὶ θὰ ἤθελαν νὰ τ' ἀγοράσουν.

— Νὰ τ' ἀγοράσετε; Ἐγὼ δὲν συνηθίζω ν' ἀγοράζω ποτὲ καὶ τίποτα ἀπὸ αὐτὸ τὸ γουρνοκόπαδο. Ὅταν βρίσκω κάτι ποὺ μ' ἀρέσει, τὸ παίρνω χωρὶς κουβέντα, τὸ βάζω στὴν τσέπη μου καὶ λέω «καλημέρα σας»[1].

Ὁ διάλογος ἀποκαλύπτει εὔγλωττα τὴ νοοτροπία καὶ τὴ μέθοδο τῶν λαφυραγωγῶν. Καὶ φυσικὰ ὄχι μονάχα τῶν Γάλλων.

Ἡ Πάτμος, γράφει ὁ Clarke, ἀποτελοῦσε τὸ πανεπιστήμιο τοῦ Αἰγαίου. Ἐκεῖ ἔστελναν οἱ ἑλληνικὲς οἰκογένειες τὰ παιδιά τους γιὰ νὰ μορφωθοῦν ἀπὸ ἀμαθεῖς καλόγερους ποὺ δὲν ἤξεραν νὰ διαβάσουν οὔτε τὴ δική τους οὔτε ἄλλη ξένη γλώσσα[2].

Στὸ λιμάνι τῆς Σκάλας τῆς Πάτμου βρίσκονταν πολλὰ καράβια μὲ Γάλλους στρατιῶτες αἰχμάλωτους τῶν Ἄγγλων, ποὺ γύριζαν στὴν πατρίδα τους ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄτυχη ἐκστρατεία τοῦ Βοναπάρτη. Ἀνάμεσά τους βρισκόταν καὶ ὁ περίφημος Ἕλληνας πειρατὴς Βαρθολομαῖος, ποὺ ἔδρασε κατὰ τὴν ἐκστρατεία στὸ πλευρὸ τῶν Γάλλων, ἐπικεφαλῆς ἑνὸς συντάγματος Μαμελούκων.

Εἶχε πολεμικὸ καὶ ἀλαζονικὸ ὕφος. Φοροῦσε μαμελούκικη στολὴ καὶ τὸν ἀκολουθοῦσε ὁλόκληρο τσοῦρμο ἁρματωμένων[3].

Στοὺς Ἄγγλους προκάλεσε ἐντύπωση ἡ ὀμορφιὰ τῶν γυναικῶν τῆς Πάτμου καὶ ἡ καθαριότητα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ σπίτια τους. Τὰ κρεβάτια ἦταν ὑπερυψωμένα, κάπου τρία μέτρα ἀπὸ τὸ πάτωμα. Ἀνέβαιναν ὡς ἐκεῖ μὲ σκαλοπάτια[4].

Τὸ καΐκι ἦταν ἕτοιμο νὰ σαλπάρῃ ἀλλὰ τὰ χειρόγραφα ποὺ εἶχαν ἀγοράσει ἀπὸ τὸν ἡγούμενο τοῦ μοναστηριοῦ δὲν εἶχαν ἀκόμα παραδοθῆ.

«Ὁ ἥλιος βασίλευε καὶ μεῖς κυττούσαμε ψηλὰ στὸ μοναστήρι. Ἀνησυχούσαμε καθὼς ζύγωνε ἡ νύχτα μήπως μᾶς ἐξαπατήσουν. Ξαφνικὰ βλέπουμε νὰ

περιηγητὴς *Pouqueville* βρῆκε σὲ μιὰ περιοδεία του τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου νὰ λαναρίζῃ μαλλιά. Τὸν ρώτησε ἂν ὑπάρχουν χειρόγραφα στὸ μοναστήρι.

— Θεὸς φυλάξοι! εἶπε ὁ ἡγούμενος. Ἐμεῖς εἴμαστε ὀρθόδοξοι κι' ὅσα ἔγραφαν αὐτοὶ οἱ ἑλληνοβριοί, ὅλο αἱρετικὰ πράματα, τὰ κάψαμε. Κι' ἂν πέσῃ στὸ χέρι μου καμμιὰ περγαμηνὴ θὰ τὴν πετάξω στὴ φωτιά!

— Μὰ αὐτὲς τὶς περγαμηνὲς τὶς ἔχουν γράψει καλόγεροι. Αὐτοὶ μᾶς διαφύλαξαν τὰ ἀρχαῖα ἀριστουργήματα!

— Δὲν ξέρω τί μοῦ λές. Καλύτερα θἄκαναν νὰ λαναρίζουν μαλλιά!

(Voyage dans la Grèce... Paris 1820, τ. Α', σ. 398).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 344-351.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 353.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 359.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 361.

κατεβαίνη κάποιος. Μόλις έφτασε στην ακρογιαλιά προσέξαμε πώς κουβαλούσε πάνω στο κεφάλι του ένα μεγάλο κοφίνι. Έκανε σινιάλα στο καΐκι. Στείλαμε μιά βάρκα κι' εκείνος φώναξε δυνατά πώς έφερε τα ψωμιά πού είχε διατάξει ο καπουδάν πασάς[1]. Ανέβηκε στο καράβι κι' αφού με λοξοκύτταξε με νόημα είπε μεγαλόφωνα:

— Ὁ γούμενος μὲ διάταξε νὰ πάρω τὸ κοφίνι ἄδειανὸ καὶ νὰ μετρήσετε, λέει, τὰ καρβέλια ἂν εἶναι σωστά!..

»Καταλάβαμε, τρέξαμε στὴ γωνιά μας καὶ ἀναποδογυρίσαμε τὸ κοφίνι. Μὲ μεγάλη χαρὰ εἴδαμε τὸν Πλατωνικὸ Διάλογο[2], τὸ Λεξικὸ τοῦ Κύριλλου καὶ ἄλλα χειρόγραφα. Τὰ κρύψαμε κάτω ἀπὸ τὰ στρώματα. Γυρίσαμε στὴν κουβέρτα καὶ παραδώσαμε τὸ κοφίνι μαζὶ μ' ἕνα καλὸ μπαξίσι λέγοντάς του:

— Νὰ πῆς στὸ γούμενο χαιρετίσματα κι' ὅτι ὅλα ἦταν στὴν ἐντέλεια![3]

Τὸ στρατήγημα ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ νὰ μὴν ἀντιληφθοῦν οἱ ναῦτες καὶ οἱ ἐπιβάτες τοῦ καϊκιοῦ τὴ συναλλαγὴ τῶν ξένων μὲ τοὺς καλόγερους. Γιατὶ ἀπαγορεύονταν αὐστηρὰ αὐτὲς οἱ συναλλαγές. Κι' ἂν ἔφτανε στ' ἀφτιὰ τοῦ καπουδὰν πασᾶ θὰ ἀποτελοῦσε μιὰ χρυσοφόρα ἀβανιά, εὐκαιρία δηλαδὴ γιὰ ἐκβιαστικὸ χαράτσωμα τοῦ μοναστηριοῦ[4].

---

1. Οἱ δυὸ Ἄγγλοι ἦταν ἐφοδιασμένοι μὲ ἐπιστολὴ τοῦ Τούρκου ἀρχιναυάρχου ποὺ πρόσταζε νὰ προμηθέψουν στοὺς περιηγητὲς τὰ ἀναγκαῖα τρόφιμα κατὰ τὴν παραμονή τους στὸ νησί.

2. Τὸ χειρόγραφο κατέληξε στὴ Bodleian Library τῆς Ὀξφόρδης (ἔνθ' ἀν., σ. 348 σημ. 2).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 362.

4. Ὡστόσο ἡ λαθραία ἐξαγωγὴ τῶν πολύτιμων χειρογράφων δὲν ἔμεινε κρυφή. Καὶ φαίνεται πὼς ξέσπασε σκάνδαλο, ποὺ δὲν περιορίσθηκε μέσα στὰ τείχη τοῦ μοναστηριοῦ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ ποὺ χαράχτηκε στὴν πόρτα τῆς βιβλιοθήκης τὸ 1802, λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἁρπαγὴ τῶν χειρογράφων, σὲ ἑξάμετρους στίχους (ἄλλη ἀπόδειξη πὼς δὲν ἔλειπαν οἱ πεπαιδευμένοι στὸ μοναστήρι τῆς Πάτμου). Τοὺς στίχους κατέγραψε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Walpole*.

Δεῦρ' Ἄνερ, κεῖνται ὅσαι φαειναὶ χειρόγραφοι βίβλοι,
Ἀνδρὶ ρὰ φέρτεραι πινυτοῦ χρυσίου δοκέουσαι·
Ταῦτ' ἄρα τήρεε φύλαξ σεῖο μᾶλλον βιότοιο
Τῶν δόμος οὕνεκα ὃς νῦν τοι γίνατο φεγγόβολός γε.
ἐπὶ ἔτους ,αωβ' Μηνὸς Αὐγούστου.

(ἔνθ' ἀν., σ. 346-347). (Σ' αὐτὸ τὸ χῶρο βρίσκονται φαεινὰ χειρόγραφα βιβλία. Γιὰ τὸν σοφὸ ἄντρα εἶναι πολυτιμότερα ἀπὸ τὸ χρυσάφι. Φύλαξέ τα, λοιπόν, μὲ προσοχή, περισσότερο κι' ἀπὸ τὴ ζωή σου. Γιατὶ χάρη σ' αὐτὰ ἔγινε περίλαμπρο τοῦτο τὸ μοναστήρι).

Εἶναι, λοιπόν, τουλάχιστον ἄτυχη ἡ προσπάθεια τοῦ *Ἰω. Σακελίωνα* νὰ ἀποδώση σὲ τουρκικὴ παρέμβαση τὴν ἀπώλεια τοῦ πολύτιμου χειρογράφου. «Καὶ δὴ λέγομεν, ὅτι κατὰ τὰς πονηρὰς ἐκείνας καὶ βαρυστόνους ἡμέρας, τὰς τοῦ τουρκικοῦ κράτους χώρας περιηγούμενοι ἐπίσημοι ξένοι, τῇ τῶν οἰκείων πρέσβεων αἰτήσει, οὐ μόνον σουλτανικῷ ἐφωδιάζοντο φιρμανίῳ ἀλλὰ καὶ ὑπ' ἀνθρώπων τῆς ἐξουσίας, τῶν καλουμένων μουμπασιραίων, ὡς ἐπὶ τῷ πολὺ συνωδεύοντο προσωπικῆς τε ἀσφαλείας χάριν καὶ εὐχερεστέρας τῶν αἰτημάτων αὐτῶν

Ἡ Σάμος, γράφει ὁ Clarke, ζοῦσε κάτω ἀπὸ τὴ στυγνὴ ἐκμετάλλευση τοῦ κλήρου. Ἔτσι ἀπόμειναν στὸ νησὶ μόνο 12.000 ψυχές. «Τὸ κοπάδι τῶν καλογέρων καὶ τῶν παπάδων ἔχει ἐρημώσει τὸ ὡραῖο νησί. Τὸ μόνο προσὸν ποὺ χρειάζεσαι στὴ Σάμο γιὰ νὰ γίνῃς παπὰς καὶ νὰ ἀποζῇς εἰς βάρος τῶν ἄλλων εἶναι νὰ ἀποστηθίσῃς τὴ λειτουργία. Ὁ ἐπίσκοπος ἔχει ἐτήσιο εἰσόδημα 2.000 κράουν. Ἔχει ἀκόμα ἔσοδα ἀπὸ τὸν ἁγιασμὸ τῶν ὑδάτων καὶ τὴν εὐλογία τῶν κοπαδιῶν ποὺ γίνεται κάθε πρώτη τοῦ Μάη. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ὁλόκληρη ἡ παραγωγὴ γαλακτοκομικῶν εἶναι δική του. Παίρνει ἐπίσης δυὸ κεφάλια ἀπὸ κάθε κοπάδι».

Στὴ Νάξο οἱ πλούσιες οἰκογένειες συναγωνίζονταν μεταξύ τους σὲ φιλόξενες ἐκδηλώσεις: προσκλήσεις, τραταρίσματα (λεμονάδα καὶ γλυκὸ) καὶ τραπεζώματα. Οἱ Ναξιώτισσες ρωτοῦσαν μὲ ἐπιμονὴ πῶς ντύνονταν οἱ Ἀγγλίδες «τῆς ἀνώτερης τάξης».

«Τοὺς εἴπαμε ὅτι οἱ κυρίες τῆς ἀριστοκρατίας ντύνονται μὲ τὸν ἁπλούστερο τρόπο. Ὅτι στὴν ἐμποροκρατικὴ Ἀγγλία ὁ πλοῦτος περνάει συχνὰ στὰ χέρια ἀνθρώπων ταπεινῆς καταγωγῆς. Ὅτι τὰ πλούσια φορέματα καὶ τὰ στολίδια δὲν ἀποτελοῦν πιὰ χαρακτηριστικὰ ἀρχοντιᾶς, ἀντίθετα θεωροῦνται σημάδια ταπεινῆς καταγωγῆς. Ὅτι οἱ γυναῖκες καὶ οἱ θυγατέρες τῶν εὐγενῶν ντύνονται μὲ τὰ πιὸ ἁπλὰ καὶ τὰ πιὸ φτηνὰ φορέματα. Ἀλλὰ στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἱκανοποιήσουμε τὴν περιέργειά τους»[1].

Ἐντύπωση προκάλεσαν στοὺς περιηγητὲς οἱ πελώριοι σωροὶ πράσινων κίτρων ποὺ περίμεναν στὸ μουράγιο νὰ φορτωθοῦν στὰ καράβια γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Μερικὰ ἦταν μεγάλα σὰν κεφάλι ἀνθρώπου[2].

Στὴ Τζιὰ οἱ κάτοικοι βεβαίωσαν τὸν Clarke ὅτι τὸ περίφημο Πάριον Χρονικόν, ποὺ εἶχε μεταφερθῆ στὴν Ἀγγλία πρὶν ἀπὸ δυὸ αἰῶνες δὲν βρέθηκε στὴν Πάρο ἀλλὰ στὸ νησί τους, στὰ ἐρείπια τῆς Ἰουλίδος[3].

Ἀπὸ τὶς Κυκλάδες στὴν Ἀθήνα. Ὁ Clarke ὑπολόγισε τὸν πληθυσμὸ σὲ 15.000 ψυχές. Οἱ κυριώτερες ἐξαγωγές: μέλι καὶ λάδι. Κάθε χρόνο φορτώνονταν

διεξαγωγῆς. Οὕτω δὴ καὶ ὁ Κλάρκιος (καθ' ἃ ἔχω ἀκούσας ἀπὸ στόματος τῶν γεραιτέρων τῆς τοῦ Θεολόγου μονῆς, τῶν καὶ αὐτοπτῶν γενομένων τοῦ πράγματος) εἰς Πάτμον κατάρας καὶ τοὺς τῆς μονῆς προϊσταμένους ὁρῶν ἀνενδότως ἔχοντας πρὸς πλήρωσιν τοῦ οἰκείου ἐφετοῦ, τῇ τῶν συνοδευόντων αὐτῷ δύο τῆς ἐξουσίας ὀργάνων βίᾳ καὶ δυναστείᾳ ἐχρήσαντο. Οἱ δὲ εἰς τὴν ὑποσχομένην αὐτοῖς γενναίαν ἀποβλέψαντες φιλοδωρίαν (τοῦτο δὴ τὸ ὑπεράγαν πεφιλημένον τοῖς Τούρκοις μπαχτσίς), οὐδὲν εἶχον τὸ ἐμποδὼν εἰς διάπραξιν τῆς ἱεροσυλίας, προκειμένου μάλιστα περὶ βίβλων τῶν ἀπίστων, μηδὲν ἕτερον ἀλλ' ἢ παχυλὰ περιεχουσῶν ψεύδη. Τοῦτον δὴ τὸν τρόπον ἀπεσυλήθησαν ὑπὸ τοῦ Κλαρκίου τὰ πατμιακὰ χειρόγραφα» (Ματθαίου βασιλέως τοῦ Καντακουζηνοῦ λόγοι ἀνέκδοτοι δύο, Δ.Ι.Ε.Ε.Ε., τ. Β' [1885], σ. 427 σημ. 1).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 389-390.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 387.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 440. Τὸ Πάριον Χρονικὸν ἀγοράστηκε ἀπὸ Ἄγγλο ἀρχαιοσυλλέκτη τὸ 1627 (βλ. τ. Α', σ. 140 σημ. 3).

πέντε καράβια λάδια γιὰ τὸ ἐξωτερικό. Στὰ καταστήματα διαπίστωσε ἕνα μικρὸ ἐμπόριο γουναρικῶν καὶ ἐνδυμάτων. Τὸ καλύτερο γαλάζιο ὕφασμα ποὺ εἶδε στὴν Ἀθήνα ἦταν γερμανικὸ μὲ ἀγγλικὸ ὄνομα. «Πραγματικά», σημειώνει ὁ περιηγητής, «σχεδὸν σ' ὅλες τὶς χῶρες τῆς Εὐρώπης, ὅταν προσφέρεται ἕνα ἐμπόρευμα σὲ ποιότητα πάνω ἀπὸ τὴ συνηθισμένη, εἶναι ἀγγλικὸ ἢ παρουσιάζεται ὡς ἀγγλικό, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἡ ὑψηλὴ τιμή του»[1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς μελέτησε καὶ τὴ δραστηριότητα καὶ ἐπίδοση τῶν σύγχρονων Ἀθηναίων λεπτουργῶν καὶ καλλιτεχνῶν. Οἱ ἀργυροχόοι κατασκεύαζαν χοντροειδῆ δαχτυλίδια γιὰ τὶς Ἀρβανίτισσες. Καὶ τὰ φτωχὰ λείψανα τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων φιλοτεχνοῦσαν εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἁγίων. Ἡ μέθοδος ἐργασίας ποὺ ἀκολουθοῦσαν ἀποκάλυπτε πῶς διαφορετικοὶ καλλιτέχνες ζωγράφιζαν μιὰ εἰκόνα μὲ ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ ἢ ὁρισμένο θέμα, χωρὶς καμμιὰ ἀπολύτως διαφορὰ ἢ παραλλαγή. Κρατοῦσαν τὸ πρωτότυπο καὶ τὸ μεταβίβαζαν ἀπὸ πατέρα σὲ γιό. Στὴν Ἑλλάδα, παρατηρεῖ ὁ Clarke, ὅπως καὶ στὴν Κίνα τὰ ἐπαγγέλματα εἶναι συχνὰ κληρονομικὰ καὶ συνεχίζονται στὴν ἴδια οἰκογένεια ἐπὶ πολλὲς γενεές. «Αὐτὸ τὸ πρωτότυπο, ὁ ὁδηγός, εἶναι ἕνα κομμάτι χαρτὶ ὅπου τὸ περίγραμμα καὶ τὰ διάφορα μέρη τοῦ σχεδίου, ἀκόμα καὶ οἱ μικρότερες λεπτομέρειες, σημειώνονται μὲ τρυποῦλες ποὺ γίνονται μὲ τὴ μύτη μιᾶς καρφίτσας ἢ βελόνας. Ὁ ἁγιογράφος τοποθετεῖ αὐτὸ τὸ ἀχνάρι πάνω στὴν ἐπιφάνεια ποὺ θὰ ζωγραφίσῃ. Ὕστερα ἁπλώνει καὶ τρίβει πάνω στὸ ἀχνάρι λεπτὴ καρβουνόσκονη. Καθὼς περνάει ἡ σκόνη ἀπὸ τὶς τρυποῦλες σχηματίζεται μὲ μικρὲς κουκίδες τὸ περίγραμμα τῆς εἰκόνας. Ἔτσι ὁ ζωγράφος ἀρχίζει νὰ τοποθετῇ τὰ χρώματα ἀκολουθώντας τὴν ἴδια μέθοδο. Χρησιμοποιεῖ ἄλλα φύλλα χαρτιοῦ μὲ τὶς θέσεις τῶν διαφόρων χρωμάτων ἀνάλογα ψαλιδισμένες. Γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς εἰκόνας δὲν χρειάζεται μεγάλη ἐπιδεξιότητα. Ὁ ἁγιογράφος δουλεύει ὅπως ὁ ράφτης. Τὸ μόνο πρόβλημα εἶναι τὸ καλὸ ἀχνάρι. «Ἔτσι καταλάβαμε», προσθέτει ὁ Clarke, «γιατί οἱ εἰκόνες τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν παρουσιάζουν αὐτὴ τὴν τραχύτητα καὶ τὸ γωνιῶδες περίγραμμα»[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 519-520.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 520-521. Τὸν ἴδιο ζωγράφο φαίνεται πὼς γνώρισε στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ Πρῶσσος περιηγητὴς *Bartholdy* τὸ 1803. Τὸν ἀποκαλοῦσαν, γράφει, δάσκαλο. Ὁ περιηγητὴς παράγγειλε στὸν καλλιτέχνη ζωγράφο μερικὲς Παναγίες. Ἐκεῖνος ἄνοιξε ἕνα μεγάλο κομμάτι χαρτὶ ὅπου εἶχαν σημειωθῆ μὲ τὴ μύτη τῆς βελόνας τὰ διάφορα περιγράμματα τῆς εἰκόνας. Ξεδίπλωσε τὸ χαρτὶ σὲ μιὰ σανίδα καὶ σκόρπισε πάνω καρβουνόσκονη. Ὕστερα ἅπλωσε τὰ χρώματα: πρῶτα τὸ χρῶμα τῆς σάρκας, ἔπειτα τὸ κόκκινο, τὸ πράσινο, τὸ γαλάζιο, τὸ κίτρινο κ.λπ. Τὸ χρυσὸ φόντο γινόταν πάντοτε πάνω στὸ ξύλο. Τὸ λάδι ἦταν ἄγνωστο. Χρησιμοποιοῦσαν μόνο τὸ ἀσπράδι τοῦ αὐγοῦ. Αὐτὴ ἡ παραδοσιακὴ μέθοδος ζωγραφικῆς, παρατηρεῖ ὁ *Bartholdy*, δίνει στὰ ἔργα μιὰ χαρακτηριστικὴ ἁπλότητα, ἀφέλεια, ἀκόμα καὶ ἁγιοσύνη. Οἱ φιγοῦρες ἦταν παράξενες, μερικὲς φορὲς γελοῖες. Ἀλλὰ δὲν ἄλλαζαν ποτέ. Ὁ Ἁη-Γιώργης ζωγραφιζόταν πάντοτε σὲ ἄσπρο ἄλογο, ὁ Ἁη-Δημήτρης σὲ ἄλογο ξανθοκόκκινο. Στὰ καπούλια τοῦ ἀλόγου τοῦ Ἁη-Γιώργη ὑπῆρχε πάντοτε ἕνα παιδὶ μὲ μακρὺ ἔνδυμα

'Ανασκαφικὸς πυρετὸς ἐπικρατοῦσε στὴν 'Αθήνα. Δὲν ἔχασε καὶ ὁ περιηγητής μας τὴν εὐκαιρία. Μίσθωσε μερικοὺς 'Αρβανίτες χωριάτες, ἐξασφάλισε ἄδεια τοῦ βοεβόδα κι' ἄρχισε ν' ἀνοίγη ἕνα τύμβο κοντὰ στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε στὸν Πειραιά. 'Αλλὰ εἶχαν προλάβει ἄλλοι.

«Οἱ δυσκολίες ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἐργασίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐξ αἰτίας τῆς ἀντιζηλίας ὄχι μόνο τῶν Τούρκων ἀλλὰ καὶ τῶν 'Ελλήνων, ποὺ πάντοτε ὑποπτεύονται πὼς οἱ ἀνασκαφὲς ἀποβλέπουν στὴν ἀνακάλυψη κάποιου μυστικοῦ θησαυροῦ ἀπὸ χρυσάφι, προκαλοῦσαν συχνὲς διακοπές[1]. 'Αφοῦ δουλέψαμε δυὸ μέρες γιὰ νὰ ἀνοίξουμε τὸν τάφο διαπιστώσαμε πὼς ἦταν συλημένος. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ὁ βοεβόδας μᾶς ἔδωσε μὲ τόση εὐκολία ἄδεια γιὰ νὰ ἀνασκάψουμε τὸν ἴδιο τάφο δυὸ φορές»[2].

Ἦταν ὅμως τυχερὸς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ μερικῶν φρεάτων. Βρῆκε μεγάλο ἀριθμὸ ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων[3].

'Ο Clarke θὰ συνεχίση τὴν περιήγησή του μὲ καράβι στὸν 'Αργοσαρωνικὸ καὶ θὰ διαπεραιωθῆ μὲ τὴ συντροφιά του στὶς ἀκτὲς τῆς 'Επιδαύρου. Στὸ Λιγουριὸ τοὺς ὑποδέχτηκε ὁ 'Ιμπραήμ, ὁ ἔμμισθος Τοῦρκος τζοχαντάρης, ποὺ συνόδευε πάνοπλος τὸν περιηγητὴ στὶς μετακινήσεις του. Εἶχε προηγηθῆ στὸ χωριὸ γιὰ νὰ ταχτοποιήση τὸ ἐπισιτιστικό. Μόλις ἔφτασε ἡ συντροφιὰ ὁ 'Ιμπραὴμ καβαλλίκεψε τὸ ἄλογό του καὶ συγκέντρωσε γύρω του μερικοὺς χωριάτες. Τοὺς ζήτησε τρόφιμα ἀλλὰ ἐκεῖνοι μὲ ταπεινὸ ὕφος ἀπάντησαν πὼς δὲν ὑπάρχει τίποτα φαγώσιμο στὸ σπίτι τους. 'Ακούστηκε τότε τὸ καμτσίκι τοῦ 'Ιμπραὴμ νὰ σφυρίζη πάνω στὰ κεφάλια καὶ τοὺς ὤμους τους. Κατάλαβαν καὶ σκόρπισαν πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις.

— Μόνο ἔτσι θὰ μᾶς φέρουν νὰ φᾶμε αὐτὰ τὰ μπασταρδόσκυλα! εἶπε ὁ 'Ιμπραήμ.

«Σάστισα βλέποντας αὐτοὺς τοὺς ρωμαλέους ἄντρες, ποὺ καθένας μποροῦσε νὰ τσακίση πολλοὺς 'Ιμπραήμηδες, νὰ δέχωνται τὶς βουρδουλιὲς ἀδιαμαρτύρητα. Αὐτὰ κάνει ὁ τρόμος ποὺ ἐμπνέει τὸ ἔθνος τῶν ἠλίθιων καὶ ἀχρείων Μωαμεθανῶν»[4].

ποὺ κρατοῦσε στὰ χέρια μιὰ λεκάνη καὶ εἶχε στὸν ὦμο πετσέτα γιὰ νὰ πλυθῆ ὁ ἅγιος ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ δράκοντα μετὰ τὴ μάχη. 'Αλλὰ πίσω ἀπὸ τὸν 'Αη-Δημήτρη ὑπῆρχε πάντοτε ἕνας ἐπίσκοπος μακρυγένης ποὺ μὲ ἑνωμένα χέρια δεόταν νὰ νικήση ὁ ἅγιος τὸν γίγαντα εἰδωλολάτρη (Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804... Paris 1807, σ. 108-111).

1. Καὶ δὲν εἶχαν ἄδικο. Οἱ ἀνασκαφὲς ἦταν συνήθως κερδοσκοπικὲς ἐπιχειρήσεις. Οἱ ἀρχαιολογικοὶ θησαυροὶ μεταφέρονταν στὸ ἐξωτερικό.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 568-569.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 571 κ. ἑ.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 614. 'Η ἐμφάνιση περιηγητῆ μὲ Τοῦρκο ὁδηγὸ ἀποτελοῦσε πραγματικὴ συμφορὰ γιὰ τοὺς χωριάτες. Γιατὶ ἐκμεταλλευόταν τὸ φιρμάνι ἢ τὸ μπουγιουρδὶ τοῦ ξένου γιὰ ἀνέξοδη καλοπέραση. Οἱ ἐξαθλιωμένοι κάτοικοι ἀντιστέκονταν ἀλλὰ τελικὰ ἀναγκάζονταν, κάτω ἀπὸ τὴ βία τοῦ γενίτσαρου ἢ τάταρη, νὰ προσφέρουν στέγη καὶ τρόφιμα καὶ ζῶα, συνή-

Ὁ Clarke μπῆκε στ' Ἀνάπλι ἀρχὲς Νοεμβρίου 1801, τὴν ἡμέρα ἀκριβῶς ποὺ ἔφτασε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἡ κυβερνητικὴ ἀνακοίνωση γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Γάλλων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Στὴν ἀνακοίνωση ἀναφερόταν ἀνάμεσα στὰ ἄλλα:

«Δημόσιος ἑορτασμὸς θὰ γίνῃ σ' ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Μισσιριοῦ ἀπὸ τὰ χέρια τῶν καταραμένων ἀπίστων χάρη στὴν ἀνδρεία καὶ τὴ σύνεση τοῦ Χουσεῒν πασᾶ καὶ τῶν στρατευμάτων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης».

Ὁ ρόλος τῶν Ἄγγλων μνημονευόταν στὸ ὑστερόγραφο: «Ἡ στάση τῶν Ἄγγλων ἀπίστων ὑπῆρξε φιλικὴ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση»[1].

Ἄρχισαν ἀμέσως στ' Ἀνάπλι οἱ πανηγυρικὲς ἐκδηλώσεις: κανονιὲς σὲ ἀκανόνιστα χρονικὰ διαστήματα, ἀθλητικὲς ἐπιδείξεις κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ Κυβερνήτη καὶ μερικὰ πυροτεχνήματα. Οἱ ἀθλητικὲς ἐπιδείξεις ἦταν κυρίως ἀγῶνες πάλης. Οἱ παλαιστὲς ἔμπαιναν στὸν ἀγωνιστικὸ χῶρο φορώντας δερμάτινες περισκελίδες ποτισμένες μὲ λάδι. Νικητὴς ἀνακηρυσσόταν ἐκεῖνος ποὺ κρατοῦσε τὸν ἀντίπαλό του μὲ τὴ ράχη στὸ χῶμα. Ἀκολούθησε χορὸς πολεμιστῶν μὲ σπαθιὰ καὶ ἀσπίδες. Ἦταν ὁ ἀρχαῖος πυρρίχιος, γράφει ὁ Clarke.

Ὁ πληθυσμὸς τ' Ἀναπλιοῦ εἶχε ἀποδεκατισθῆ ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιδημίας ποὺ κράτησε τρία ὁλόκληρα χρόνια. Ἀπὸ 6.000 κατοίκους ἀπόμειναν μόνο 2.000. Ἡ περιοχὴ ὑπέφερε καὶ ἀπὸ θέρμες. Γι' αὐτὸ οἱ ἔμποροι ἐγκατέλειπαν τὴν πόλη κατὰ τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες. Ὁ Clarke ἔπεσε στὸ στρῶμα μὲ πυρετό. Τὸ

θως χωρὶς ἀμοιβὴ ἢ μὲ πληρωμὴ μηδαμινή. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Gell* (1804) γράφει ὅτι ὁ Τοῦρκος συνοδὸς κατέφευγε πάντοτε στὸ ραβδὶ γιὰ νὰ βρεθῆ κατάλυμα (Narrative of a journey in the Morea, London 1823, σ. 101). Ὁ ἐξωμότης Γάλλος ἀξιωματικὸς *Ibrahim Manzour,* μισθοφόρος στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλήπασα, σημειώνει στὸ χρονικό του πῶς οἱ δύο Ἀλβανοὶ ἱπποκόμοι του, ὅταν ἔμπαιναν σὲ χωριό, ξυλοκοποῦσαν ἄγρια τοὺς Ἕλληνες. «Δὲν τὸ ἤθελα. Ἀλλὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ τοὺς ἐμποδίσω. Εἶναι κάτι σὰν ἔνστικτο ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς βαρβάρους» (Mémoires sur la Grèce... Paris 1827, σ. 224-225). Ὡστόσο, ὅταν οἱ ξένοι δὲν συνοδεύονταν ἀπὸ Τοῦρκο ἔβρισκαν παντοῦ φιλοξενία. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Peter Edmund Laurent,* ποὺ ταξίδευε χωρὶς γενίτσαρο, γράφει ὅτι παντοῦ οἱ Ἕλληνες τὸν ὑποδέχτηκαν μὲ προθυμία καὶ καλωσύνη. «Οὔτε μᾶς ἔκλεψαν οὔτε μᾶς πρόσβαλαν, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ περίπτωση ποὺ τὸ φταίξιμο ἦταν δικό μας». Καὶ προσθέτει ὅτι ἡ ἀφιλόξενη συμπεριφορὰ τῶν Ἑλλήνων ποὺ καταγγέλλουν μερικοὶ ταξιδιῶτες ὀφειλόταν στὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὴν ἁρπακτικότητα τοῦ γενίτσαρου ποὺ τοὺς συνόδευε (Recollections of a classical tour through various parts of Greece... London 1821, σ. 135). Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ συνηθισμένες καταπιέσεις τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων ἦταν ἡ ὑποχρέωσή τους νὰ προσφέρουν σ' ὅσους ταξίδευαν γιὰ κάποια ὑπηρεσία ἢ καὶ στοὺς περιηγητὲς ἄφθονες προμήθειες. Ἦταν τὸ λεγόμενο ταΐνι ποὺ ἀποτελοῦσε εὐκαιρία γιὰ καταχρήσεις (*William Turner,* Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 433-434). Τὸ καθημερινὸ ταΐνι τοῦ Turner κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Τριπολιτσὰ ἦταν δέκα ὀκάδες ψωμί, δύο ρύζι, τέσσερες κρέας, δύο γιαούρτι, δύο γάλα, μισὴ ὀκὰ καφὲ κι' ἀκόμα ζάχαρη, πουλερικὰ καὶ 15 αὐγὰ (ἔνθ' ἀν., σ. 227).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 639-640.

μοναδικὸ φάρμακο κατὰ τῆς ἑλονοσίας, γράφει ὁ περιηγητής, εἶναι ὁ «φλοιὸς τοῦ Περοῦ». Ὅλοι οἱ ταξιδιῶτες κουβαλοῦσαν στὶς ἀποσκευές τους αὐτὸ τὸ φάρμακο[1].

Τὸ ἀναπλιώτικο ἐμπόριο βρισκόταν σὲ παρακμή[2]. Οἱ ἐξαγωγὲς περιορίζονταν στὸ λάδι, τὰ σφουγγάρια καὶ τὸ κρασί. Παλαιότερα οἱ ἐτήσιες ἐξαγωγὲς λαδιοῦ ἔφταναν τὸ ἕνα ἑκατομμύριο κοιλὰ (τῶν 22 ὀκάδων). Μιὰ βαρέλα (τῶν 48 ὀκάδων) καλὸ λάδι πουλιόταν 26-28 πιάστρα. Ἀπὸ τὸ λιμάνι τ' Ἀναπλιοῦ ἐξάγονταν ἐπίσης βελανίδι, πρινοκόκκι, κρασιὰ καὶ 40 - 50.000 ὀκάδες μετάξι τοῦ Μυστρᾶ[3].

Στὴ Νεμέα — τὴν ἔλεγαν Κολώνα ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς[4] — ὁ Τοῦρκος τζοχαντάρης διάλεξε τὴν καλύτερη καλύβα γιὰ νὰ καταλύσουν οἱ ξένοι. Οἱ θεόφτωχοι νοικοκυραῖοι σάρωσαν τὸ χωματένιο πάτωμα κι' ἄναψαν φωτιά. Οἱ καπνοὶ ἔφευγαν ἀπὸ ἕνα ἄνοιγμα τῆς σκεπῆς. Τὴ μιὰ ἄκρη τῆς καλύβας εἶχαν καταλάβει τὰ τετράποδα καὶ τὰ πουλερικά, τὴν ἄλλη ἡ οἰκογένεια καὶ οἱ ξένοι. Ἔσφαξαν μιὰ κόττα καὶ στρώθηκε τὸ τραπέζι, δηλαδὴ καθήσαμε ὅλοι γύρω ἀπὸ τὴ φωτιά. Ὕστερα, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ σπιτονοικοκύρη καὶ τῆς φαμίλιας του, ἁπλώσαμε τὰ πόδια στὴ φωτογωνιά, κοντὰ στὴ θράκα, γείραμε στὸ πάτωμα καὶ κοιμηθήκαμε. Τὴ νύχτα διαπιστώσαμε πὼς οἱ γυναῖκες τοῦ σπιτιοῦ ξαγρυπνοῦσαν γιὰ νὰ συντηροῦν τὴ φωτιά. Κάθε τόσο ἔφερναν ξύλα, ἀνασκάλευαν καὶ ἅπλωναν τὰ κάρβουνα γιὰ νὰ ζεσταίνωνται ὅλα τὰ πόδια ποὺ ἁπλώνονταν ἀκτινωτὰ γύρω ἀπὸ τὴν ἑστία. Οἱ ἄντρες, ἀφοῦ ἔπαιρναν ἕναν ὑπνάκο, ξυπνοῦσαν καὶ ἄρχιζαν τὴν κουβέντα. Γύρισε ἡ συζήτηση καὶ στὴν τουρκικὴ καταπίεση. Ὁ νοικοκύρης τοῦ σπιτιοῦ μᾶς εἶπε ὅτι κάθε ἀρσενικὸ μέλος τῆς οἰκογένειας πλήρωνε φόρο 70 πιάστρα. Ἔτσι, μαζὶ μὲ τὰ τρία παιδιά του, χρειάζονταν 280 πιάστρα τὸ χρόνο. Ἀφήνω τὰ ἄλλα δοσίματα. Ἱδρωκοποῦσαν τὰ παιδιά του νύχτα μέρα γιὰ νὰ καλύψουν τὰ χρέη τους. Μὰ δὲν γινόταν τίποτα, μ' ὅλο τὸ βαρὺ μόχθο. Κι' ἐνῶ διηγόταν τὰ βάσανά του δάκρυα ἔτρεχαν ἀπὸ τὰ μάτια του. Μᾶς ρωτοῦσε: δὲν θἄρθη ὁ καιρὸς νὰ λευτερωθῆ ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας; Καὶ πρόσθεσε:

— Ἂν εἴχαμε ἕναν ἀρχηγό, θὰ μαζευόμαστε κοντά του χιλιάδες καὶ γρήγορα θὰ διώχναμε τὸν Τοῦρκο[5].

---

1. Ὁ περουβιανὸς φλοιὸς ἦταν ἡ κίνα (ἡ κιν-κινά, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσαν οἱ ἰθαγενεῖς τῆς Ν. Ἀμερικῆς) ποὺ ἔφεραν οἱ Ἱσπανοὶ στὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰώνα στὴν Εὐρώπη. Ἀργότερα, ὁ βοτανικὸς Λινναῖος ὀνόμασε cinchona τὰ δέντρα τῶν Ἄνδεων ποὺ παρέχουν τὸν ἀντιπυρετικὸ φλοιό. Μεταχειρίζονταν τὴν κίνα κονιοποιημένη σὲ γουδί, συνήθως σὰν ἀφέψημα.

2. Ἡ παρακμὴ τ' Ἀναπλιοῦ δὲν ὀφειλόταν στὴν ἐπιδημία καὶ τὸ ἀνθυγιεινὸ κλίμα ἀλλὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς Ὕδρας καὶ τῶν Σπετσῶν ὕστερα ἀπὸ τὰ προνόμια ποὺ ἐξασφάλισαν ἀπὸ τὴν Πύλη.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 642-643.

4. Στὸ σημερινὸ χωριὸ Ἡράκλειο. Ὁ ναός, δωρικὸς περίπτερος.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 715-716.

Στὴν Κόρινθο θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν Τοῦρκο διοικητή. Ἦταν ὀργισμένος ἐπειδὴ οἱ ξένοι δὲν τοῦ πρόσφεραν τὸ καθιερωμένο πεσκέσι. Δὲν δίστασε μάλιστα νὰ μιλήση ὠμὰ γι' αὐτὸ τὸ δικαίωμα ποὺ παραβιαζόταν.

— Ὁ τζοχαντάρης (ἐννοοῦσε τὸν δραγουμάνο) μοῦ λέει πὼς θέλετε νὰ μείνετε σ' αὐτὸ τὸν τόπο, νὰ ξεκουραστῆτε καὶ νὰ πάρετε τὸ καΐφι σας (νὰ διασκεδάσετε, νὰ εὐχαριστηθῆτε), ἀλλὰ δῶρο δὲν μοῦ φέρατε.

— Ἐμεῖς δὲν δίνουμε οὔτε παίρνουμε δῶρα.

— Καὶ ποιοὶ εἶστε σεῖς; ρώτησε ἐπιθετικὰ ὁ Τοῦρκος.

— Ἄγγλοι ἐφέντηδες.

— Ἐφέντηδες! Καὶ τί ἐφέντηδες εἴσαστε σεῖς ποὺ μαζεύετε παλιόπετρες καὶ σπασμένα πηλοτσούκαλα μέσα στὰ σκουπίδια;[1]

Ὁ Clarke ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ φιρμάνι τοῦ σουλτάνου καὶ μὲ συστατικὸ γράμμα τοῦ καπουδὰν πασᾶ. Ἀλλὰ τὸ πεσκέσι πεσκέσι[2].

Στὴν Κόρινθο πῆγαν καὶ στὸ κυριακάτικο παζάρι. Τὸ μοναδικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ εἶδαν ἦταν ἕνας βοσκὸς ποὺ ἔπαιζε τὴ φλογέρα του: ἕνα γιδοκέρατο μὲ πέντε τρύπες γιὰ τὰ δάχτυλα καὶ ἕνα μικρὸ ἄνοιγμα στὴν ἄκρη γιὰ τὰ χείλη. Κανονικὰ εἶναι δύσκολο νὰ βγάλη κανεὶς ἦχο ἀπ' αὐτὸ τὸ κέρατο. Ἀλλὰ ὁ τσοπάνης ἔκανε νὰ ἀντιλαλῆ τὸ παζάρι ἀπὸ τοὺς στριγγοὺς ἤχους τοῦ μουσικοῦ του ὀργάνου. Τελικὰ τὸ ἀγόρασαν[3].

Συνεχίζοντας τὴν πορεία πρὸς τὴν Ἀττικὴ ἔφτασαν σ' ἕνα μικρὸ ἀρβανίτικο οἰκισμὸ (ἕξη σπίτια), τὴν Καρνέτα ἢ Κανέττα[4]. Οἱ κάτοικοι ἦταν ἐξαθλιωμένοι καὶ ἀρρωστιάρηδες. Κυττοῦσαν μὲ περιέργεια τὰ γάντια τῶν ξένων γιατὶ δὲν εἶχαν ξαναδῆ τέτοιο πράγμα. Οἱ καλύβες τους ὡστόσο ἦταν πεντακάθαρες, μ' ὅλο ποὺ ἄνθρωποι καὶ ζωντανὰ ζοῦσαν κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη. Τὸ πάτωμα χωματένιο ἀλλὰ καλοστρωμένο, οἱ τοῖχοι ἀσπρισμένοι. Ἀντὶ γιὰ τζάκι ὑπῆρχε στὴ σκεπὴ μιὰ τρύπα γιὰ νὰ φεύγη ὁ καπνός[5].

Στὴν Ἐλευσίνα, στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρας, βρῆκαν (ἀκολουθώντας τὶς ὁδηγίες τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας στ' Ἀνάπλι), ἀνάμεσα σ' ἕνα σωρὸ κοπριά, θαμμένο ὣς τὸ λαιμό, τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς. Γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ μικροῦ χωριοῦ, ποὺ εἶχε χτιστῆ στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ἐλευσίνας, τὸ ἄγαλμα ἦταν ἱερό. Σ' αὐτὸ ἀπέδιδαν τὴν εὐφορία τῆς γῆς τους. Γύρω του ὑπῆρχαν σωροὶ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 737-738.

2. Τὸ πεσκέσι ποὺ πρόσφερε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Turner*, ἀπεσταλμένος τοῦ Ἄγγλου στρατιωτικοῦ διοικητῆ τῶν Ἑπτανήσων, στὸν πασὰ τῆς Τριπολιτσᾶς, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1813, ἦταν 100 λίτρες καφὲ καὶ ἄλλες τόσες ζάχαρη, 10 γυάρδες κόκκινο ὕφασμα καὶ 10 πράσινο, ἕνα ρολόϊ ποὺ σήμαινε τὶς ὧρες καὶ ἕνα τηλεσκόπιο (Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 225).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 759.

4. Προφανῶς Κινέττα.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 761.

κοπριὰ ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴ λίπανση τῶν ἀγρῶν. Οἱ χωριάτες πίστευαν πὼς ἂν ἔχαναν τὸ ἄγαλμα κάποια μεγάλη συμφορὰ θὰ ἔπεφτε πάνω τους. Στὶς γιορτὲς ἄναβαν καντήλι πλάϊ του καὶ δέονταν γιὰ καλὴ σοδειά. Τὰ ἀνάγλυφα στάχια ποὺ στόλιζαν τὴν κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος ἀποτελοῦσαν ἀδιάψευστο τεκμήριο γιὰ τὴ γονιμότητα τῆς περιοχῆς[1]. Σ' αὐτὴ τὴν προσήλωση τῶν κατοίκων καὶ τὴ δεισιδαιμονία τους ὀφειλόταν, γράφει ὁ Clarke, ἡ σωτηρία τοῦ ἀγάλματος. Ὅλες οἱ προσπάθειες γιὰ μετακίνησή του ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ πρωτοεπισημάνθηκε ἀπὸ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Wheler[2] ναυάγησαν γιατὶ οἱ Ἕλληνες ἀντιδροῦσαν μὲ πεῖσμα.

Ὁ Clarke ἀποφάσισε νὰ ἁρπάξῃ μὲ κάθε τρόπο τὸ ἄγαλμα. Κατέφυγε πρῶτα-πρῶτα στὸν παπὰ τοῦ χωριοῦ, τοῦ πρότεινε νὰ τὸ ἀγοράσῃ καὶ τοῦ ζήτησε νὰ ἀσκήσῃ τὴν ἐπιρροή του στοὺς χωριάτες γιὰ νὰ μὴν ξεσηκωθοῦν. Ὁ παπὰς τὸν πληροφόρησε ὅτι ἕνας μόνο τρόπος ὑπῆρχε: νὰ ἐξασφαλίσῃ μπουγιουρδὶ ἀπὸ τὸν βοεβόδα τῆς Ἀθήνας. Γιατὶ σ' αὐτὸν ἀνήκει ὅλη ἡ περιοχή. Μόλις ἄκουσε ὁ περιηγητὴς τὴν πολύτιμη αὐτὴ πληροφορία ἔσπευσε στὴν Ἀθήνα. Ὁ βοεβόδας δέχτηκε νὰ δώσῃ τὴν ἄδεια μὲ τὸν ὅρο νὰ τοῦ χαρίσουν τὸ ἀγγλικὸ τηλεσκόπιο τοῦ Ἰταλοῦ καλλιτέχνη Lusieri, ἐπίσημου ἀντιπρόσωπου τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ Ἔλγιν, ποὺ μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι λεηλατοῦσε τὴν Ἀκρόπολη. Ὁ Lusieri ἦταν φίλος τοῦ Clarke. Ἀλλὰ πῶς νὰ τοῦ ἀποκαλύψῃ τὸ μυστικὸ ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Ἰταλὸς εἶχε ἀναλάβει τὴν ἁρπαγὴ τῶν ἀρχαιοτήτων μὲ ἐντολὴ τοῦ πρεσβευτῆ καὶ «ἐν ὀνόματι τοῦ ἀγγλικοῦ ἔθνους;» Ὁ Ἔλγιν ἀπαγόρευε σὲ ὁποιονδήποτε Ἄγγλο τὴ μεταφορὰ ἀρχαιοτήτων. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα ἔπρεπε νὰ συγκεντρώνωνται στὶς ἀποθῆκες του. Ὡστόσο δὲν ὑπῆρχε καιρὸς γιὰ χάσιμο. Ὁ βοεβόδας μποροῦσε νὰ ἐκμυστηρευθῆ τὴν ὑπόθεση σὲ κάποιον ἐπιτήδειο πρόξενο. Ἔσπευσε λοιπὸν στὸ φίλο του Lusieri καὶ τὸν ἐνημέρωσε παρακαλώντας τον νὰ τοῦ δώσῃ τὸ τηλεσκόπιο κι' αὐτὸς θὰ τοῦ ἔστελνε ἄλλο ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Ὁ Ἰταλὸς δέχτηκε ἀλλὰ ζήτησε νὰ τὸ παραδώσῃ ὁ ἴδιος στὸν βοεβόδα γιὰ νὰ τὸν πείσῃ νὰ κρατήσῃ τὸ στόμα του κλειστό, ὥστε νὰ μὴν πληροφορηθῆ τίποτα ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας.

Ἔτσι ἐκδόθηκε τὸ περιπόθητο μπουγιουρδί. Ἔπρεπε ὅμως νὰ ἐξασφαλίσουν καὶ πλοῖο γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ ἀγάλματος στὸν Πειραιὰ ἀπὸ τὴν ἀκτὴ τῆς

1. Ἡ παράδοση γιὰ τὸ θαυματουργὸ ἄγαλμα, ὅπως καταγράφεται ἀπὸ τὸν *Ν. Πολίτη*: «Σ' ἕνα ἀλώνι στὴ Λεψίνα ἦταν ἕνα μαρμαρένιο ἄγαλμα, ποὺ προστάτευε τὸ χωριὸ καὶ μὲ τὴ βοήθειά του πήγαιναν πάντα καλὰ τὰ γενήματα. Κάθε γιορτὴ τοῦ ἄναβαν καντήλι καθὼς στὰ κονίσματα. Κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ τὸ πάρῃ, ὅποιος δοκίμασε νὰ τὸ κουνήσῃ ἀπὸ κεῖ ποὺ ἦταν στημένο τοῦ κοβόταν τὸ χέρι. Μιὰ φορὰ τὸ πῆραν Φράγκοι καὶ τὸ τράβηξαν ὣς τὸ γιαλὸ καὶ ἤθελαν νὰ τὸ φορτώσουν, ἀλλὰ τὴ νύχτα ἐγύρισε μονάχο του στὴ θέση του» (Παραδόσεις, τ. Α', σ. 74). Βλ. καὶ *Chandler*, Travels in Greece, London 1825, σ. 237, *Dodwell*, A classical and topographical tour through Greece, London 1819, τ. Α', σ. 583 καὶ *Michaelis*, Ancient marbles in Great Britain, London, σ. 242-244.

2. Ὁ Spon τὸ ἀνακάλυψε πρῶτος καὶ ὄχι ὁ συνταξιδιώτης του Wheler, τὸ 1676.

'Ελευσίνας. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἦταν ἀπαραίτητο τὸ πορθμεῖο τῆς Σαλαμίνας. 'Αλλὰ γιὰ τὴ μίσθωσή του χρειαζόταν παρέμβαση τοῦ πρόξενου. 'Αναγκάστηκαν λοιπὸν νὰ καταφύγουν καὶ σ' αὐτόν. 'Ο πρόξενος ὑποπτεύθηκε πὼς κάτι περίεργο συμβαίνει ἀλλὰ ὁ Clarke κατόρθωσε νὰ τὸν ἀποκοιμίση.

"Ολα πιὰ εἶναι ἕτοιμα γιὰ τὴν ἐπιχείρηση ἁρπαγῆς τοῦ ἀγάλματος. 'Ο Clarke καὶ οἱ σύντροφοί του ἐπιστρέφουν στὴν 'Ελευσίνα ἐφοδιασμένοι μὲ ἐλάχιστα ἐργαλεῖα: ἕνα σκοινὶ καὶ μερικὰ μεγάλα καρφιά. Αὐτὰ μόνο μπόρεσαν νὰ βροῦν στὴν 'Αθήνα. Οὔτε τροχοφόρο, οὔτε μακαράδες, οὔτε σιδεροπρίονο. Βρῆκαν ὅμως στὴν 'Ελευσίνα μεγάλα δοκάρια καὶ ἕνα μικρὸ πριόνι, ἕξη ἴντσες μακρύ. Μ' αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα τεμάχισαν τὰ πιὸ δυνατὰ δοκάρια καὶ τὰ κάρφωσαν κατασκευάζοντας μιὰ τριγωνικὴ σχάρα. Τὰ ὑπόλοιπα δοκάρια τὰ χρησιμοποίησαν γιὰ κατρακύλια (κυλινδρικὰ ξύλα). Πάνω σ' αὐτὰ τὰ κατρακύλια θὰ προχωροῦσε ἡ σχάρα, δεμένη μὲ σκοινιά. Μ' αὐτὸ τὸ ἁπλὸ μηχάνημα τὸ ἄγαλμα τῆς Δήμητρας, ποὺ ζύγιζε δύο τόννους, μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῆς 'Ελευσίνας στὴ θάλασσα μέσα σὲ ἐννέα ὧρες[1].

Γιὰ τὴν ἐπιχείρηση χρησιμοποίησαν 100 ἄντρες ἀπὸ τὴν 'Ελευσίνα καὶ τὴ γύρω περιοχὴ καὶ 40 περίπου παιδιά. Οἱ χωριάτες πῆραν θέση 40 ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ 40 ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ δούλευαν τὰ σκοινιά. Μερικοὶ ἀνασήκωναν μὲ λοστοὺς τὴ «μηχανὴ» ὅπου συναντοῦσε βράχους καὶ ἐμποδιζόταν ἡ προώθησή της. Τὰ παιδιά, ποὺ δὲν εἶχαν τόση δύναμη, μετέφεραν τρέχοντας τὰ κατρακύλια ἀπὸ πίσω, μόλις ἐλευθερώνονταν ἀπὸ τὴ μετακίνηση τῆς σχάρας, καὶ τὰ τοποθετοῦσαν μπροστά.

'Αλλὰ ἡ δεισιδαιμονία τῶν κατοίκων τῆς 'Ελευσίνας, ἀφηγεῖται ὁ Clarke, καὶ ἡ λατρευτικὴ ἀφοσίωσή τους στὸ ἄγαλμα ποὺ προστάτευε τοὺς ἀγρούς τους, δὲν ἦταν τὸ μόνο ἐμπόδιο ποὺ ἀντιμετωπίσαμε. «Τὸ βράδυ ποὺ φτάσαμε μὲ τὸ μπουγιουρδὶ συνέβη ἕνα ἀτύχημα ποὺ παραλίγο νὰ ματαιώση ὁλόκληρη τὴν ἐπιχείρηση. 'Ενῶ οἱ κάτοικοι συζητοῦσαν μὲ τὸν τζοχαντάρη σχετικὰ μὲ τὰ μέσα ποὺ χρειάζονταν γιὰ τὴ μετακίνηση τοῦ ἀγάλματος, ἕνας ταῦρος λύθηκε ἀπὸ τὸ ζυγό του κι' ἦρθε καὶ στάθηκε μπροστὰ στὸ ἄγαλμα. Κι' ἀφοῦ χτύπησε κάμποση ὥρα τὸ μάρμαρο μὲ τὰ κέρατά του, χύθηκε μὲ καλπασμὸ καὶ μουκανίζοντας στὸν κάμπο τῆς 'Ελευσίνας. "Ενα μουρμούρισμα ἀνατάραξε τὸ πλῆθος. "Ετρεξαν καὶ κάμποσες γυναῖκες, ὁ θόρυβος μεγάλωνε. Καθένας ἔλεγε τὸ δικό του. "Αν φύγη τὸ ἄγαλμα δὲν θὰ καρπίζουν τὰ χωράφια. Πέρασαν πολλὲς ὧρες γιὰ νὰ κατασιγάσουν οἱ φόβοι καὶ νὰ ἠρεμήσουν τὰ πνεύματα»[2].

1. 'Ο "Αγγλος περιηγητὴς *Wheler* ποὺ εἶδε τὸ ἄγαλμα τὸ 1676 γράφει πὼς ἦταν τρεῖς φορὲς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικό. 'Υπῆρχε μόνο τὸ πάνω μέρος τοῦ ἀγάλματος (A journey into Greece, London 1682, σ. 427-428). 'Ο *Pococke* ποὺ τὸ μέτρησε σημειώνει ὅτι τὸ πλάτος ἀνάμεσα στοὺς δύο ὤμους ἦταν 5 ½ πόδια (A description of the East... London MDCCXLV, τ. Β', μέρος 2, σ. 170-171).

2. 'Αντίθετα οἱ Μενιδιάτες ὑπερασπίσθηκαν, λίγες βδομάδες ἀργότερα, μὲ ἀποφασιστι-

Τὴν ἄλλη μέρα (22 Νοεμβρίου) ἔφτασε τὸ πορθμεῖο ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα μαζὶ μὲ τέσσερες καλόγερους ποὺ ἄσκησαν ὅλη τὴν ἐπιρροή τους στὸ ἀνήσυχο πλῆθος.

Οἱ ἐργάτες εἶχαν συγκεντρωθῆ καὶ στέκονταν γύρω ἀπὸ τὸ ἄγαλμα. 'Αλλὰ κανεὶς δὲν τολμοῦσε ν' ἀρχίση. Πίστευαν πὼς τὸ χέρι ποὺ θὰ ἄγγιζε τὸ ἄγαλμα καὶ θὰ τὸ μετατόπιζε ἀπὸ τὴ θέση του θὰ ἔπεφτε. Τὸ ἄγαλμα συγκέντρωνε τὴ γενικὴ εὐλάβεια.

Τελικά, μὲ τὴ δραστήρια ἐπέμβαση τοῦ παπᾶ, ὑποχώρησε ὁ πανικός. Τρομοκρατημένος ἀπὸ τὶς ἀπειλὲς τοῦ τζοχαντάρη, φόρεσε τὰ ἄμφιά του, ὅπως στὴν ἐκκλησία κατὰ τὴ λειτουργία, κατέβηκε στὸ βαθούλωμα ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ γλυπτοῦ (στεκόταν ὄρθιο) κι' ἔδωσε τὴν πρώτη κασμαδιὰ στὰ χώματα γιὰ νὰ πεισθοῦν οἱ χωριάτες πὼς κανένα κακὸ δὲν τοὺς ἀπειλοῦσε. Τότε ρίχτηκαν ὅλοι στὴ δουλειά. 'Ο πελώριος ὄγκος τοῦ μαρμάρου ἄρχισε νὰ γέρνη.Τοποθετήθηκε ἀμέσως πλάϊ ἡ τριγωνικὴ σχάρα, ἔτσι πού, ὅταν τὸ ἄγαλμα πλάγιασε ὁλότελα, βρέθηκε πάνω στὰ δοκάρια. Δέθηκαν σκοινιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριὲς καὶ τὸ «μηχάνημα» ἄρχισε νὰ μετακινῆται πάνω στὰ κατρακύλια. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔφτασε κατὰ τὸ μεσημέρι στὸ φρύδι τοῦ λόφου, πάνω στὸ παλαιὸ λιμάνι. 'Απὸ ἐκεῖ ἡ κάθοδος, μ' ὅλο ποὺ γινόταν ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια καὶ ἐμποδιζόταν ἀπὸ ὀγκόλιθους, ἦταν πιὸ εὔκολη.

'Αλλὰ σὲ λίγο οἱ ἀπαγωγεῖς βρέθηκαν μπροστὰ σὲ καινούργιες δυσκολίες. Τὰ νερὰ τῆς ἀκτῆς ἦταν ρηχὰ καὶ τὸ πορθμεῖο ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα δὲν μποροῦσε νὰ ζυγώση γιὰ τὴ φόρτωση τοῦ ἀγάλματος. Τὸ ἀρχαῖο μουράγιο τῆς 'Ελευσίνας, ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν πελώριοι ὄγκοι μαρμάρων τοποθετημένοι στὰ βαθύτερα νερά, ἦταν ἐρειπωμένο. 'Ανάμεσα στοὺς ὀγκόλιθους εἶχαν δημιουργηθῆ χάσματα ἀπὸ ὅπου κυλοῦσαν τὰ νερά. Ἔπρεπε νὰ καλυφθοῦν αὐτὰ τὰ κενὰ μὲ προσωρινὲς γεφυρώσεις. 'Αλλὰ καὶ ὅταν στήθηκε ἡ γέφυρα διαπιστώθηκε πὼς τὸ πλεούμενο ἦταν ἀδύνατο νὰ πλησιάση στὴν ἄκρη τοῦ μουράγιου γιὰ νὰ παραλάβη τὸ ἄγαλμα.

«Ὅλη ἡ ἐπιχείρηση φαινόταν πὼς ναυάγησε ὁριστικά. Γιατὶ ἦταν ἀδύνατο, χωρὶς μηχανικὰ μέσα, νὰ ὑψωθῆ ἕνας τέτοιος ὄγκος μαρμάρου καὶ νὰ τοποθετηθῆ στὸ πορθμεῖο. Σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη στιγμὴ κι' ἐνῶ ἑτοιμαζόμαστε νὰ ἐγκαταλείψουμε κάθε προσπάθεια, φάνηκε ἕνα μεγάλο κασιώτικο καράβι νὰ πλέη ἀνάμεσα στὴ Σαλαμίνα καὶ τὴν ἀκτὴ τῆς 'Ελευσίνας. 'Αμέσως πηδήξαμε στὸ πλεούμενό μας καὶ τὸ σταματήσαμε. 'Ο καπετάνιος δέχτηκε ὄχι μόνο νὰ μισθώση τὸ καράβι του γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ ἀγάλματος στὴ Σμύρνη ἀλλὰ πρόσφερε καὶ τὴ βοήθεια τοῦ πληρώματος, καθὼς καὶ τὰ βοηθητικὰ πλεούμενα καὶ τὶς μηχανὲς

κότητα ἕνα ἀρχαῖο λείψανο. Ὅπως ἀφηγεῖται ὁ Clarke ὑπῆρχε στὸ Μενίδι ἕνα μάρμαρο μὲ ἀνάγλυφο ἀγγεῖο καὶ μιὰ ἐπιγραφή. Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ἀρχαιοσυλλέκτες τὸ μετέφεραν στὴν 'Αθήνα. Ξεσηκώθηκαν ὅμως οἱ Μενιδιάτες καὶ τὸ μάρμαρο γύρισε στὴ θέση του. «'Ενῶ ἀντέγραφα τὴν ἐπιγραφὴ ζύγωσαν μερικοὶ χωριάτες καὶ μοῦ εἶπαν νὰ μὴν ἐπιχειρήσω νὰ μετακινήσω τὸ μάρμαρο γιατὶ δὲν θὰ μοῦ τὸ ἐπέτρεπαν» (ἔνθ' ἀν., σ. 522).

τοῦ καραβιοῦ γιὰ τὴ μετακίνηση τοῦ μαρμάρου. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἄντρες δούλεψαν μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ δεξιοτεχνία. Ἔτσι, μὲ τὸ ἡλιοβασίλεμα, τὸ ἄγαλμα βρισκόταν στὴν ἄκρη τῆς προβλῆτας».

Τὴν ἄλλη μέρα (23 Νοεμβρίου) δυὸ καΐκια ποὺ συνόδευαν τὸ κασιώτικο καράβι, καὶ τὸ πορθμεῖο τῆς Σαλαμίνας, ἄραξαν τὸ ἕνα πλάϊ στὸ ἄλλο ἀνάμεσα στὸ καράβι καὶ τὴν τεχνητὴ ἀποβάθρα. Πάνω τους τοποθετήθηκαν κάθετα σανίδες ἔτσι ποὺ σχημάτισαν ἕνα εἶδος σκαλωσιᾶς ἀπὸ ὅπου οἱ Κασιῶτες ναῦτες μποροῦσαν νὰ χειρισθοῦν τοὺς μακαράδες καὶ τὰ σκοινιά. Κι' ἀφοῦ τυλίχτηκε τὸ ἄγαλμα μ' ἕνα παλαμάρι κι' ἄρχισαν νὰ δουλεύουν δώδεκα μακαράδες μαζί, τὸ μάρμαρο ἀνασηκώθηκε, ἔμεινε γιὰ λίγο μετέωρο κι' ὕστερα ἀφέθηκε στὸ ἀμπάρι. Ἀποχαιρέτησαν οἱ Ἐλευσινιῶτες τὴ θεά τους καὶ τὸ καράβι σήκωσε πανιὰ γιὰ τὴ Σμύρνη[1].

Οἱ κάτοικοι, προσθέτει ὁ Clarke, προφήτεψαν ὅτι θὰ βούλιαζε τὸ καράβι ποὺ θὰ ἔπαιρνε τὸ ἄγαλμα. Καὶ κατὰ περίεργη σύμπτωση ἡ πρόβλεψη βγῆκε ἀληθινή. Τὸ καράβι ναυάγησε ἀργότερα στὸ Beach Head, ἀλλὰ τὸ ἄγαλμα σώθηκε.[2]

Ὁ περιηγητὴς θὰ παραμείνῃ μιὰ βδομάδα στὴν Ἀθήνα ὅπου, χάρη στὶς γνωριμίες τοῦ φίλου του Lusieri, γνώρισε καὶ μερικὲς ἑλληνικὲς οἰκογένειες.

Παρατήρησε ὅτι οἱ περισσότερες Ἀθηναῖες ἦταν ὄμορφες κι' ὅτι ὡς τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου δὲν εἶχαν ἄλλη ἀπασχόληση ἀπὸ τὰ στολίδια καὶ τὸν καλλωπισμό. Ζοῦσαν ὅμως περιορισμένες στὰ σπίτια ὅπως οἱ τουρκάλες στὰ χαρέμια. Ὅλα τὰ σπίτια τῶν εὐπόρων Ἀθηναίων εἶχαν τὸ «γυναικεῖο», τὸ διαμέρισμα δηλαδὴ τῶν θηλυκῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας. «Ἀδύνατο νὰ ἀντικρύσῃ κανεὶς Ἀθηναία ἂν δὲν εἶναι στενὸς φίλος τοῦ σπιτιοῦ. Ὅταν πάλι βγαίνουν στὸ δρόμο, — κι' αὐτὸ συμβαίνει μονάχα στὶς μεγάλες γιορτὲς ἢ ὅταν πηγαίνουν στὸ λουτρὸ — σκεπάζουν τὸ πρόσωπό τους καὶ τυλίγονται μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ μαντέψῃ κανεὶς τὴ μορφὴ ἢ τὴν ἡλικία τους».

Ἀνάγνωση καὶ γραφὴ ἀποτελοῦσαν ἄγνωστα πράγματα. «Ἄλλωστε ὅλοι θεωροῦσαν τὰ γράμματα ταπεινὴ ἀπασχόληση τῶν γραφιάδων καὶ ὄχι τῶν προσώπων ποὺ ἀνῆκαν στὴν καλὴ κοινωνικὴ τάξη»[3].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 771-776, 784-790. Ὁ *Clarke* ἔγραψε εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Κιστοφόρου (Testimonies of different authors respecting the colossal statue of Ceres, placed in the vestibule of the public library at Cambridge, July the first 1803; with a short account of its removal from Eleusis, Nov. 22 1801, Cambridge 1802). Βλ. καὶ *Dodwell,* ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 583, τ. Β', σ. 40-41, *Chandler,* ἔνθ' ἀν., σ. 237 καὶ *Michaelis,* ἔνθ' ἀν., σ. 242 κ. ἑ., ὅπου καὶ περιγραφὴ τοῦ ἀγάλματος.

2. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1805 ἔφτασε στὴν Ἐλευσίνα ὁ Ἰταλὸς ζωγράφος *Simone Pomardi* συνοδεύοντας τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Dodwell. Οἱ κάτοικοι τοῦ εἶπαν ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἁρπαγῆς τοῦ ἀγάλματος δὲν εἶδαν οὔτε μιὰ καλὴ σοδειὰ (Viaggio nella Grecia, Roma 1820, τ. Β', σ. 88).

3. Δὲν εἶναι ἀκριβὴς ἡ πληροφορία τοῦ περιηγητῆ. Ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι γνώριζαν ἀνά-

Τὸν κάλεσε κι' ὁ πρόξενος τῆς 'Αγγλίας σ' ἕνα χορό. Ὅλες οἱ κυρίες τῶν πλουσιώτερων ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν βρίσκονταν ἐκεῖ καθισμένες γύρω-γύρω μὲ τὶς θυγατέρες μπροστά τους[1].

Στὶς 30 Νοεμβρίου ὁ Clarke ἄρχισε τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς στὴν Κωνσταντινούπολη διαμέσου Μακεδονίας.

Στὸ Μαραθῶνα θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν τύμβο τῶν 'Αθηναίων ποὺ εἶχε ἀνασκάψει ὁ Γάλλος πρόξενος στὴν 'Αθήνα Fauvel[2]. Γύρω ἀπὸ τὸν τύμβο βρῆκε μεγάλον ἀριθμὸ αἰχμῶν ἀπὸ πυριτόλιθο.

'Η πορεία πρὸς τὰ βορεινὰ θὰ γίνη μὲ μεγάλες προφυλάξεις ἀπὸ τὸ φόβο τῶν 'Αρβανιτῶν. «Μποροῦν νὰ σὲ σκοτώσουν καὶ νὰ σὲ φᾶνε», ἔλεγε ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς ἔνοπλης συνοδείας τοῦ Clarke Τοῦρκος 'Ιμπραήμ.

Στὴ Θήβα εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀντιληφθῆ τὶς προόδους τῆς ἑλληνικῆς ὀδοντιατρικῆς. «Στὸ μαγαζὶ ἑνὸς φαρμακοποιοῦ παρέχονταν ἐξυπηρετήσεις ἀπὸ ὅλους τοὺς κλάδους τῶν ἰατρικῶν καὶ χειρουργικῶν ἐπαγγελμάτων. 'Εκείνη τὴν ἡμέρα ἔφτασε ἕνας πλούσιος Τοῦρκος μὲ τὴν ἀκολουθία του: τὸ παιδὶ ποὺ κρατοῦσε τὸ τσιμπούκι καὶ ἄλλους παρατρεχάμενους. Μπῆκε στὴν αὐλὴ καὶ κάλεσε τὸν 'Ασκληπιάδη μας νὰ τὸν ἀνακουφίση ἀπὸ ἕνα φοβερὸ πόνο στὸ δόντι. Ἄρχισαν ἀμέσως τὰ παζάρια ἀνάμεσα στὸν ἄρρωστο καὶ τὸν Ἕλληνα. Τελικὰ ὁ Ἕλληνας εἶπε στὸν Τοῦρκο πὼς ἡ μοναδικὴ ἐλπίδα νὰ γλυτώση ἀπὸ τοὺς πόνους ἦταν νὰ βγῆ τὸ δόντι. 'Ο ἄρρωστος δέχτηκε ἤρεμος καὶ καρτερικός. Κάθησε σ' ἕνα κούτσουρο στὴν αὐλὴ καὶ ὁ χειρουργὸς βύθισε στὸ στόμα του ἕνα φρικαλέο ἐργαλεῖο καὶ ξερίζωσε δυὸ ἀπὸ τὰ πιὸ γερὰ δόντια του. Ψύχραιμος ὁ Ἕλληνας ἔκανε τὸ σταυρό του κι' εἶπε στὸν πελάτη νὰ ξανάρθη τὴν ἄλλη μέρα ἂν ὁ πόνος συνεχισθῆ γιατὶ βλέπει καὶ ἕνα ἄλλο χαλασμένο δόντι κι' ἴσως αὐτὸ νὰ εἶναι ἡ αἰτία. Ἂς μὴν ἀνησυχῆ ὅμως, θὰ τὸ βγάλη στὴ στιγμή. Ὅταν ὁ Τοῦρκος θέλησε νὰ δῆ τὰ δόντια ὁ γιατρὸς τὸν ἔπεισε πὼς τὰ πέταξε καὶ κάτι πεινασμένα γαλιὰ ποὺ γύριζαν στὴν αὐλὴ τὰ ἔχαψαν. Αὐτὰ σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς ἐπιδόσεις του στὴν ὀδοντιατρική. Σὰν γιατρὸς πάλι θεωροῦσε ἀποτελεσματικὰ φάρμακα γιὰ τὶς θέρμες κάτι χάπια ἀπὸ κίτρινο μετάξι καὶ ζωντανὲς ἀράχνες».

'Ο περιηγητὴς ὡστόσο παραδέχεται ὅτι οἱ Ἄγγλοι δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ χλευάζουν τὴν πρακτικὴ τοῦ Ἕλληνα γιατροῦ γιατὶ κι' ἐκεῖνοι δὲν ὑστεροῦν

γνωση καὶ γραφή. Μόνο οἱ γυναῖκες ἦταν ἀναλφάβητες. Τὰ κορίτσια ὅμως τῶν εὔπορων οἰκογενειῶν μάθαιναν μὲ ἰδιωτικὸ δάσκαλο στὸ σπίτι τὰ γράμματα τοῦ δημόσιου σχολείου. Στὴν 'Αθήνα ἐπίσης ἄρχισε στὰ χρόνια τοῦ ξεσηκωμοῦ (1825-1826) ἡ συστηματικὴ ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν σὲ ἀλληλοδιδαχτικὸ σχολεῖο. Διορίστηκαν μάλιστα γυναῖκες «παιδονόμοι», «εὐταξίαι», «γενικοὶ ἐπιθεωρηταὶ» καὶ «γενικοὶ ἐπιστάται» τοῦ σχολείου (*Διον. Σουρμελῆ,* 'Ιστορία τῶν 'Αθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα... 'Εν 'Αθήναις 1853, σ. 133, 134).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 2-6.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 18.

σὲ δεισιδαιμονίες στὴ θεραπευτική. Σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη γιατρεύουν τοὺς πυρετοὺς μὲ διάφορα ματζούνια. Στὴν 'Αγγλία συνήθιζαν τέτοια ἐλιξήρια ὄχι μόνο οἱ λαϊκὲς ἀλλὰ καὶ οἱ ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις[1].

Παρακολούθησε καὶ τὸ κυριακάτικο ἀρβανίτικο παζάρι ποὺ ἔδινε μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα τῆς παραγωγῆς τῆς Βοιωτίας. Πουλοῦσαν στάρια, βόδια, ψάρια, κρέατα, ξύλα. Εἶδε κι' ἕνα ὁμαδικὸ ἀρβανίτικο γεῦμα. Καθένας πρόσφερε ὅ,τι εἶχε φέρει ἀπὸ τὸ σπίτι του. Ψωμὶ ψημένο στὴ στάχτη καὶ ξηροὺς καρπούς.

Στὴν περιοχὴ ὑπῆρχε ἄφθονο κυνήγι ἀλλὰ οἱ κάτοικοι εἶχαν τὴ δεισιδαιμονία, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ἀρχαῖοι, νὰ μὴν τρῶνε ποτὲ σκοτωμένο λαγὸ οὔτε νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ τομάρι του. 'Απόφευγαν ἀκόμα καὶ νὰ τὸν ἀγγίξουν. Καὶ εἶναι τόση ἡ ἀποστροφή τους γι' αὐτὸ τὸ ζῶο ποὺ δὲν βρίσκεις 'Αρβανίτη νὰ τὸ γδάρη. Ἂν πάλι σ' ἕνα σπίτι μαγειρεύεται λαγὸς ὁ 'Αρβανίτης σηκώνεται καὶ φεύγει[2].

'Ο Ἄγγλος πρόξενος τῆς Θεσσαλονίκης Charnaud, γράφει ὁ Clarke, ἦταν μανιώδης κυνηγὸς ἀλλὰ ἀπόφευγε νὰ σκοτώνη λαγούς. Τὸ θεωροῦσε ἄχρηστη καταστροφή, γιατὶ οἱ ὑπηρέτες του, ὅλοι ντόπιοι, ἀρνιόνταν νὰ φᾶνε ἢ νὰ μαγειρέψουν αὐτὸ τὸ θήραμα[3].

Μάταια ἀναζητοῦσε ὁ Clarke τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων Πλαταιῶν. 'Αλλὰ στὸ γειτονικὸ χωριὸ Πλατάνα διαπίστωσε μὲ ἔκπληξη ὅτι εἶχε διατηρηθῆ ζωντανὴ ἡ παράδοση τῆς ἱστορικῆς μάχης. «Οἱ κάτοικοι μοῦ μίλησαν γιὰ μιὰ μεγάλη μάχη ποὺ ἔγινε σὲ περασμένους καιροὺς ἐκεῖ κοντὰ καὶ προθυμοποιήθηκαν νὰ μὲ ὁδηγήσουν τὴν ἄλλη μέρα. Ἤξεραν ποῦ ἀκριβῶς ἔγινε ἡ μάχη, πρῶτα-πρῶτα γιατὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ χωράφια εἶναι πιὸ καρπερὰ κι' ἔπειτα γιατὶ ἐκεῖ ἔβρισκαν κάθε τόσο σιδερένια καὶ χάλκινα ἀντικείμενα»[4].

'Ο νοικοκύρης τοῦ σπιτιοῦ ὅπου κατέλυσαν οἱ ξένοι τοὺς ὑποδέχτηκε μὲ ἐγκαρδιότητα. «Καθισμένος κατάχαμα στὸ καθαρὸ χωματένιο πάτωμα κι'

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 36.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 51-52.
3. 'Η Ἄρτεμη ἐκφράζει τὴν ἀποστροφή της γιὰ τοὺς ἀητοὺς ποὺ κατασπάραζαν μιὰ ἑτοιμόγεννη λαγίνα, αὐτὸ τὸ δειλὸ δυστυχισμένο πλάσμα, ὅπως διαβάζουμε στὸν Αἰσχύλο:

οἰωνῶν βασιλέως βασιλεῦσι νε-
ῶν ὁ κελαινός, ὅ τ' ἐξόπιν ἀργᾶς
....
βοσκόμενοι λαγίναν, ἐρικύμονα φέρματα, γένναν,
βλαβέντα λοισθίων δρόμων.
....
Οἴκτῳ γὰρ ἐπί-
φθονος Ἄρτεμις ἁγνὰ
πτανοῖσιν κυσὶ πατρὸς
αὐτότοκον πρὸ λόχου μογερὰν πτάκα θυομένοισι·
στυγεῖ δὲ δεῖπνον αἰετῶν.

('Αγαμέμνων, στ. 115-138).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 80.

ἀκουμπώντας τὴ ράχη του σὲ σακκιὰ γεμάτα στάρι πρόσταξε τὴ γυναίκα του νὰ ψήση γρήγορα ψωμὶ στὴ χόβολη. Κι' ἐνῶ ξεφλούδιζε κρεμμύδια τῆς ἔλεγε:

— Οἱ ξένοι πρέπει νὰ φᾶνε καὶ νὰ εὐχαριστηθοῦν!..

Ζυμώθηκε ἡ κουλούρα καὶ σκεπάστηκε μὲ τὴ θρακιά. Ἡ γυναίκα παραμέριζε κάθε τόσο τὰ κάρβουνα μὲ τὰ δάχτυλά της γιὰ νὰ δῆ ἂν ἔσκασαν οἱ ἄκρες. Τέλος ἔβγαλε τὴν πίττα ἀπὸ τὴ στάχτη, τὴ σκέπασε μὲ τὴν ποδιά της, καὶ ἀφοῦ τὴν ἔκοψε προσεχτικὰ σὲ κομμάτια, ἔδωσε στὸν καθένα τὸ μερδικό του, ἀχνιστὸ ἀκόμα, μαζὶ μ' ἕνα μεγάλο ξεφλουδισμένο κρεμμύδι. Συνηθίζουν νὰ τρῶνε τὸ κρεμμύδι ὠμὸ μὲ ἄζυμο ψωμί[1]. Τὸ γευτήκαμε προσθέτοντας λίγο ἁλάτι, ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε κι' ὁ σπιτονοικοκύρης μας. Κάθε τόσο μᾶς ἔδινε κουράγιο νὰ φᾶμε ὅλο τὸ κρεμμύδι μας, λέγοντας:

— Φάτε! μὴ σᾶς νοιάζει, τὰ σακκιὰ εἶναι γεμάτα!..

Σὲ λίγο μπῆκαν στὸ σπίτι οἱ γείτονες, περίεργοι νὰ δοῦν τοὺς ξένους. Ἡ νοικοκυρὰ ἔσπευσε νὰ ἑτοιμάση κι' ἄλλη λειψοκουλούρα γιὰ νὰ τοὺς περιποιηθῆ. Ὕστερα κι' ἄλλη κι' ἄλλη. Κι' ὅταν ἔφαγαν ὅλοι καὶ χόρτασαν ἄρχισαν νὰ μιλᾶνε γιὰ τὰ βάσανά τους. Γιὰ τοὺς κακοὺς κυβερνῆτες καὶ γιὰ τὴν ἀβάσταχτη τυραννία.

«Ἀρχίσαμε νὰ καταλαβαίνουμε πὼς αὐτοὶ οἱ φτωχοὶ χωριάτες δὲν ἦταν βυθισμένοι ὁλότελα στὴν ἀμάθεια. Εἶχαν συνείδηση τῆς ἀρχαίας δόξας τῆς πατρίδας τους καὶ τῶν σημερινῶν δυνατοτήτων τοῦ τόπου τους. Μᾶς ἔλεγαν πὼς τὴ γῆ αὐτὴ ὄργωνε κάποτε μιὰ φυλὴ ξακουσμένων πολεμιστῶν. Κι' ὅτι ἀκόμα καὶ σήμερα εἶναι γεμάτη ἥρωες. Ἀρκεῖ νὰ φανερωθῆ ἕνας ἀρχηγός».

Ὁ σπιτονοικοκύρης εἶχε ὀχτὼ παιδιά. Τὰ ἀγόρια ἦταν εὔρωστα καὶ τὰ κορίτσια πανέμορφα. Γιὰ τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τοῦ νοικοκυριοῦ χρειάζονταν τρεῖς παράδες τὸ ἄτομο ἐνῶ τὰ ἐτήσια δοσίματα ἔφταναν τὰ 150 πιάστρα. Ὁ περιηγητὴς ὑπολογίζει ὅτι τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα τῆς οἰκογένειας μὲ τὰ ὀχτὼ παιδιὰ μόλις ἔφτανε τὶς δώδεκα λίρες[2].

«Τὸ σπίτι, ὅπως σ' ὅλα τὰ χωριά, δὲν εἶχε τρύπα στὴ σκεπὴ γιὰ νὰ φεύγη ὁ καπνός. Ἦταν ὅμως πεντακάθαρο. Τὸ πάτωμα, μὲ πατημένη λάσπη, ἄστραφτε, οἱ τοῖχοι ἦταν ἀσπρισμένοι. Τὸ μισὸ καλύβι προοριζόταν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, τὸ μισὸ γιὰ τὰ ζωντανά. Ὡστόσο δὲν ὑπῆρχαν διόλου ζωύφια, ὅπως στὰ κρεβάτια τῶν πλουσιόσπιτων. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ ἀγροτιὰ στοὺς ἑλληνικοὺς κάμπους διατηροῦσε τὴν ἁπλότητα τοῦ ἀρχαίου βίου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου. Τὸ ψωμὶ ψηνόταν στὴ χόβολη. Ὁ νοικοκύρης ὑποδεχόταν τοὺς ξένους ἀκουμπισμένος στὰ σακκιὰ μὲ τὴ σοδειά. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔδινε τὶς προσταγές του στὴν οἰκογένεια ὥσπου νὰ τελειώση τὸ γεῦμα. Κι' ὅταν ἐρχόταν ἡ ὥρα τοῦ ὕπνου, ὅλοι

1. Ἐπὶ χιλιάδες χρόνια οἱ Ἕλληνες τρέφονταν μὲ ἄζυμο, μὲ λειψὸ ψωμί. Εἶναι ὁ «ἐγκρυφίας» ἢ «σποδίτης» ἄρτος τῶν ἀρχαίων (*Ἀθήναιου, Δειπνοσοφισταί*, βιβλ. Γ', 110 καὶ 76, ἔκδ. Παπύρου, σ. 462 καὶ 470). Λεγόταν κουλούρα, σταχτοκουλούρα, λειψοκουλούρα.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 81-82.

ἔγερναν στὸ πάτωμα καὶ κοιμόνταν μὲ τὰ πόδια πρὸς τὴν ἑστία. Καὶ πρῶτος ἔδινε τὸ παράδειγμα ὁ νοικοκύρης χωρὶς νὰ μετακινηθῆ διόλου ἀπὸ τὴ θέση του»[1].

Στὴ Λειβαδιὰ θὰ καταλύσουν στὸ σπίτι τοῦ ἄρχοντα Λογοθέτη[2]. Ἦταν ἕνας ἔμπορος γνωστὸς καὶ στοὺς ἄλλους Ἄγγλους περιηγητές, γράφει ὁ Clarke, γιὰ τὴ φιλοξενία καὶ τὴν ἐξυπηρετικότητά του. Ὁ ἀδερφός του καρατομήθηκε στὴν Πόλη πρὶν ἀπὸ δυὸ χρόνια. Αἰτία, τὰ πλούτη του.

Στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Λογοθέτη βρῆκε ὁ Clarke τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήση τὰ ἤθη τῆς ἀνώτερης τάξης στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Δὲν εἶχαν διόλου ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὶς συνήθειες τῶν ἄλλων χωρῶν. Δὲν εἶχε γίνει καμμιὰ διασταύρωση μὲ τὰ ξένα ἔθιμα.

«Μᾶς φάνηκαν πανάρχαια, ὅπως στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ συγχρόνως βάρβαρα καὶ ἀποκρουστικά. Τὰ γεύματα ἦταν πανάθλια. Τὸ βασικὸ φαγητό, κόττες βραστές, σκληρὲς καὶ σκοινιασμένες. Σφάζονται καὶ μπαίνουν ἀμέσως στὴ χύτρα. Τὶς σερβίρουν σ' ἕνα πλατὺ χαλκωματένιο δίσκο[3] ποὺ τοποθετεῖται πάνω σ' ἕνα χαμηλὸ σκαμνί. Γύρω-γύρω κάθονταν οἱ καλεσμένοι πάνω σὲ μαξιλάρια. Ἡ τιμητικὴ θέση βρισκόταν στὸν μακρόστενο σοφὰ κατὰ μῆκος τοῦ ἀσπρισμένου τοίχου. Μιὰ μακρόστενη κακοπλυμένη χοντροπετσέτα (πλάτος 12 ἴντσες) εἶχε ἁπλωθῆ γύρω στὸ τραπέζι πάνω στὰ γόνατα τῶν συνδαιτημόνων. Πρὶν καθήσουν οἱ καλεσμένοι στὸ τραπέζι προσφέρεται ρακί. Ὅλοι πλένουν τὰ χέρια τους πρὶν καὶ μετὰ τὸ φαγητό. Ἕνα κορίτσι μὲ γυμνὰ καὶ βρώμικα πόδια μπῆκε στὴν κάμαρα καὶ πέταξε στὸν καθένα μας ἀπὸ μιὰ πετσέτα. Ἀκολούθησε μιὰ κυρία, ποὺ ζύγωνε κάθε καλεσμένο, γονάτιζε μπροστά του μὲ τὸ ἕνα πόδι καὶ τοῦ παρουσίαζε ἕνα χαλκωματένιο δοχεῖο μὲ νερὸ καὶ μιὰ λεκάνη σκεπασμένη μὲ σχάρα. Πάνω στὴ σχάρα ὑπῆρχε ἕνα κομμάτι σαπούνι. Ἀκολούθησε μιὰ ἀηδιαστικὴ ἐπίδειξη. Γέμιζαν τὸ στόμα σαπουνόνερο κι' ὕστερα τὸ ἄφηναν νὰ πέση μαζὶ μὲ σάλια στὴ λεκάνη. Τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ οἱ νοικοκυραῖοι τοῦ σπιτιοῦ: ἔπλεναν τὰ χείλη καὶ τὰ δόντια τους. Κι' ἐνῶ πλένονταν ἅπλωναν ἐπιδεικτικά, μὲ μελετημένες κινήσεις, τὰ μπράτσα τους. Εἶναι ἡ καλύτερη εὐκαιρία νὰ προκαλέσουν τὴν προσοχή. Ὕστερα κάθησε ὁ νοικοκύρης, μὲ τὴ γυναίκα του πλάϊ, μπροστὰ στὸν κυκλικὸ δίσκο. Καὶ ἀφοῦ ἀνασήκωσε τὰ μανίκια τοῦ ἀντεριοῦ του πρὸς τοὺς ὤμους σέρβιρε τὴ σούπα καὶ τὸ κρέας. Στὸ τραπέζι δὲν βρίσκονταν ποτὲ δυὸ εἴδη φαγητὰ μαζί. Τὶς κόττες καὶ τὰ κρέατα τὰ διαμέλιζε ὁ νοικοκύρης μὲ τὰ δάχτυλά του. Μαχαίρια καὶ πηρούνια ὑπῆρχαν ἐλάχιστα καὶ δὲν ἄλλαζαν μαζὶ μὲ τὰ καινούργια φαγητά. Ὅταν σερβιριζόταν κρέας ἢ ψάρι ὁ νοικοκύρης ἔστιβε ἕνα λεμόνι πάνω στὸ δίσκο. Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα ἡ κάμαρα ἦταν γεμάτη ἀπὸ τὰ κορίτσια τοῦ σπιτιοῦ καὶ τὶς ὑπηρέτριες, ὅλες ξυπόλυτες.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 95-96.

2. Πρόκειται γιὰ τὸν μεγαλοκοτζάμπαση Γιαννάκη Στάμου, πανίσχυρο ἄρχοντα τῆς Λειβαδιᾶς (βλ. τ. Β', σ. 456 σημ. 1, ὅπου καὶ βιβλ.).

3. Τὸ σινί.

Κι' ἀκόμα ἀπὸ παπάδες, γιατροὺς καὶ ξένους ποὺ ἐπισκέπτονταν τὴν οἰκογένεια. Ὅλοι αὐτοὶ ἔπαιρναν θέση στὸ σοφά. Οἱ ἄλλοι, γριές, χωριάτες, δοῦλοι, κάθονταν κατάχαμα. Στὴν ἴδια κάμαρα ὅπου δινόταν τὸ γεῦμα ἔβλεπες καὶ ἕνα ἀκατονόμαστο σκεῦος τοῦ νοικοκυριοῦ. Ἡ παρουσία του ἦταν ὁλοφάνερη καὶ ἐξοργιστική. Φαίνεται ὅτι στὰ σπίτια τῶν πλούσιων Ἑλλήνων, ἡ ἐπίδειξη τοῦ δοχείου νυκτὸς ὀφειλόταν στὴ ματαιοδοξία τῶν νοικοκυραίων νὰ φανοῦν πὼς κατέχουν εἴδη ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Στὶς φτωχότερες τάξεις, εἴτε ἀπὸ κοσμιότητα εἴτε ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀδυναμία, δὲν γίνονται τέτοιες ἐπιδείξεις[1].

»Μόλις τέλειωσε τὸ δεῖπνο μπῆκε ὁ ραψωδός, ὁ σύγχρονος Ὅμηρος, ἕνας περιπλανώμενος τραγουδιστὴς μὲ τὴ λύρα του. Γονάτισε στὸ ἕνα πόδι καὶ ἄρχισε νὰ παίζῃ τὸ ὄργανο. Δὲν ζήτησε ἄδεια γιὰ νὰ μπῆ. Παραμέρισε τὸ πλῆθος ποὺ συνωστιζόταν στὴν πόρτα, προχώρησε ὑπεροπτικὰ στὸ σοφὰ καὶ θρονιάστηκε ἀνάμεσα στοὺς πιὸ ἐκλεκτοὺς ἐπισκέπτες. Ἐκεῖ, παίζοντας λύρα καὶ ἀνασηκώνοντας τὸ πρόσωπό του πρὸς τὸ ταβάνι, ἄρχισε μιὰ θλιβερὴ ἀπαγγελία, συνοδεύοντας τὴ φωνή του, ποὺ ἀκουγόταν κατὰ διαστήματα, μὲ τοὺς ὄχι λιγώτερο θλιβεροὺς ἤχους τῆς τρίχορδης λύρας του. Ἡ ἀπαγγελία ἦταν μερικὲς φορὲς αὐτοσχέδια καὶ τὰ λόγια ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωση. Γενικὰ ὡστόσο ἦταν ἕνα θρηνητικὸ ἐρωτικὸ ᾆσμα μὲ μιὰ σειρὰ μικρὲς φράσεις. Ἡ ἐρωτικὴ θρηνωδία ἔφτανε σὲ μιὰ κορύφωση κι' ὕστερα ἄρχιζε ἀπὸ τὴν ἀρχή. Φυσικὰ ἀπουσίαζε καὶ ἡ μελῳδία καὶ ἡ ζωντανὴ ἔκφραση[2]. Ἀλλὰ ἡ φωνητικὴ πλευρὰ τοῦ ᾄσματος ἔμοιαζε μὲ οὐρλιαχτὰ σκύλων τὴ νύχτα καὶ σὲ καμμιὰ περίπτωση μὲ μουσική».

Ἡ ἐντύπωση τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ ἦταν πὼς οἱ Ἕλληνες εἶχαν τὴ χειρότερη μουσικὴ μὲ ἐξαίρεση τὴ μουσικὴ τῶν Λαπώνων. Οἱ ἑλληνικὲς μπαλ-

---

1. Τὸ δοχεῖο τῆς νυκτὸς ἦταν μεγάλη πολυτέλεια στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ πρόκριτοι τῆς Πάτρας ἀδελφοὶ Χειλόπουλοι ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς προξένους - - ποὺ χρησιμοποιοῦσαν αὐτὸ τὸ σκεῦος. Ὅλοι ἔβγαιναν στὸ ὕπαιθρο (*Στ. Ν. Θωμόπουλου,* Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν, Πάτραι 1888, σ. 552 σημ. 2).

2. Ὁ Clarke παραθέτει μεταφρασμένο μὲ ἀκρίβεια τὸ τραγούδι ποὺ ἄκουσε στοῦ Λογοθέτη:

For black eyes I faint
for light eyes I die
for blue eyes I go to my grave and am buried.

Πρόκειται γιὰ κάποια παραλλαγὴ τῶν ἐρωτικῶν δίστιχων ποὺ ἀναφέρει ὁ *Passow*.

Γιὰ μαῦρα μάτια χάνομαι, γιὰ γαλανὰ πεθαίνω,
γιὰ κειὰ τὰ καταγάλανα στὸν Ἅδη κατεβαίνω.

Ὁ δεύτερος στίχος σὲ ἄλλη μορφή:

Γιὰ κεῖνα τὰ μαυρειδερὰ σκάβω τὴ γῆ κι' ἐμβαίνω.

Ἤ: σχίζω τὴ γῆ καὶ μπαίνω.

(Τραγούδια Ρωμαίικα, Ἀθῆναι 1860, σ. 499). Καὶ μιὰ κρητικὴ μαντινάδα σὲ παραλλαγή:

Στὰ μαῦρα μάτια χάνομαι, στὰ γαλανὰ πεθαίνω
κι' ἂν πεῖς γιὰ τὰ τσακίρικα τὴ γῆς σχίζω καὶ μπαίνω.

(*Μαρίας Λιουδάκη,* Κρητικὲς Μαντινάδες, Ἀθῆναι 1933, σ. 22).

λάντες εἶχαν γενικὰ ἐρωτικὰ θέματα καὶ οἱ ἀρβανίτικες πολεμικὰ (αἱματηρὲς μάχες, ἄγριες λαφυραγωγίες, ἡρωικὰ κατορθώματα).

Πάντως κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Clarke στὴ Λειβαδιὰ δὲν ἔλειψε καμμιὰ μέρα ὁ ραψωδὸς ἀπὸ τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Λογοθέτη.

Μόλις τέλειωσε τὸ γεῦμα μπῆκε ἕνα κορίτσι καὶ σκούπισε τὸ χαλί. Καὶ τότε οἱ καλεσμένοι στήθηκαν στὴ γραμμή, προσέχοντας σχολαστικὰ τὴν προτεραιότητα, καὶ στρώθηκαν στὸ σοφά. Ὁ σπιτονοικοκύρης καὶ ἡ γυναίκα του στὴν πάνω μεριὰ καὶ οἱ ὑπόλοιποι πλάϊ τους, σχηματίζοντας δυὸ σειρές. Καθένας ἔπαιρνε τὴ θέση ποὺ ταίριαζε στὴν τάξη του. Ἀφοῦ ταχτοποιήθηκαν ὅλοι καὶ κάθησαν σταυροπόδι ξανάρθε ἡ λεκάνη καὶ ξανάρχισε ἡ τελετὴ μὲ τὰ σαπουνίσματα καὶ τὶς γαργάρες. Ὕστερα ἔφεραν τὰ τσιμπούκια. Ὅταν ἀρνήθηκε ὁ Clarke νὰ καπνίση, δὲν πρόσφεραν τὸ τσιμπούκι, ποὺ ἦταν ἐκλεκτό, στὸ διπλανό του. Τὸ πῆραν ἔξω ἀπὸ τὴν κάμαρα καὶ ἔδωσαν ἄλλο τσιμπούκι χωρὶς πολυτέλεια.

Περιγραφὴ ἐπίσημου ἑλληνικοῦ γεύματος μᾶς δίνει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Dodwell. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1801 φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸν δεσπότη Σαλώνων στὸ Χρισό.

«Τὸ καθιερωμένο πλύσιμο τῶν χεριῶν πρὶν καὶ μετὰ τὸ φαγητὸ ἀποτελεῖ πραγματικὴ ἱεροτελεστία. Ἕνας ὑπηρέτης, κρατώντας παφιλένια λεκάνη μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κι' ἕνα μπρίκι μὲ τὸ δεξὶ καὶ μιὰ πετσέτα στὸν ὦμο, πέρασε μπροστὰ ἀπὸ ὅλους τοὺς καλεσμένους[1]. Τὸ γεῦμα ἔγινε πάνω σ' ἕνα στρογγυλὸ χαλκωματένιο τραπέζι, τὸ σινί, ποὺ στηριζόταν σ' ἕνα πόδι, ὅπως τὰ «μονοπόδια» τῶν ἀρχαίων. Καθήσαμε σὲ μαξιλάρια τοποθετημένα στὸ πάτωμα. Ἐπειδὴ τὰ ροῦχα μας δὲν ἦταν φαρδειά, ὅπως τὰ ἑλληνικά, δυσκολευτήκαμε νὰ βολευτοῦμε σταυροπόδι, ὅπως ἔκαναν οἱ ἄλλοι καλεσμένοι μὲ τέλεια ἄνεση καὶ θαυμαστὴ εὐλυγισία. Πολλὲς φορὲς κινδύνεψα νὰ γκρεμιστῶ ἀνάσκελα ἀναποδογυρίζοντας τὸ δεσποτικὸ τραπέζι μὲ ὅλα τὰ καλά του.

»Ὁ δεσπότης ἐπέμενε νὰ καθήση κι' ὁ ὑπηρέτης μου στὸ τραπέζι. Ἔφερα ἀντίρρηση λέγοντας ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀντίθετο μὲ τὰ δικά μας ἔθιμα. Ἀλλὰ ἐκεῖνος μοῦ ἀπάντησε ὅτι δὲν ἀνέχεται τέτοιες γελοῖες διακρίσεις στὸ σπίτι του. Μὲ μεγάλη δυσκολία πέτυχα τὸ προνόμιο νὰ πίνω ἀπὸ τὸ δικό μου ποτήρι κι' ὄχι ἀπὸ τὸ μοναδικὸ πλατὺ κύπελλο ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ δεσπότης γιὰ νὰ κερνάη ὅλη τὴ συντροφιά, Ἕλληνες καὶ Τούρκους.

»Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα ἦρθε ὁ καφές: δυνατὸς καὶ παχὺς καὶ χωρὶς ζάχαρη. Τὸ φλυτζάνι δὲν ἦταν τοποθετημένο σὲ πιατελάκι ἀλλὰ σ' ἕνα κύπελλο, τὸ ζάρφι,

1. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς γίνονταν καὶ στὴν ὁμηρικὴ ἐποχή:

> Χέρνιβα δ' ἀμφίπολος προχόῳ ἐπέχευε φέρουσα
> καλή, χρυσίη, ὑπὲρ ἀργυρέοιο λέβητος
> νίψασθαι. (Ὀδυσ. δ', στ. 52).

γιὰ νὰ μὴ καίγωνται τὰ δάχτυλα. Γιατὶ ὁ καφὲς προσφερόταν καὶ πινόταν ὅσο γίνεται πιὸ καυτός.

»Παρατήρησα ἀκόμα πὼς ὅταν ὁ οἰκοδεσπότης ἤθελε νὰ καλέση τοὺς ὑπηρέτες χτυποῦσε παλαμάκια»[1].

Γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γεύματα μᾶς πληροφορεῖ καὶ ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς Bartholdy ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1803.

«Στὰ σπίτια τῶν εὔπορων Ἑλλήνων ἡ μαγειρικὴ ἔχει τὴν τέχνη της. Τὰ φαγιὰ εἶναι βαρειὰ ἀπὸ μπαχαρικὰ καὶ λίπη. Κάθε εἶδος μαγειρεύεται μὲ πολλοὺς τρόπους. Τὸ ρύζι λ.χ. παρουσιάζεται στὸ τραπέζι ἔξη φορές: σὰν πιλάφι, μὲ ἀμπελόφυλλα, σὰν γλυκὸ κ.λπ. Τὸ ἀρνί, μὲ κόκκινη καὶ ἄσπρη σάλτσα. Σπάνια βλέπει κανεὶς στὸ τραπέζι ἕνα ὁλόκληρο στερεὸ κομμάτι κρέας. Τὸ ψιλοκόβουν, τὸ διαλύουν σχεδὸν κατὰ τὸ μαγείρεμά του. Κι' αὐτὸ ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὸν τρόπο ποὺ τρῶνε. Γιατὶ στὴν Ἑλλάδα δὲν χρησιμοποιοῦν μαχαίρι καὶ πηρούνι. Κι' ἂν καμμιὰ φορά, γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν τοὺς Εὐρωπαίους, φέρουν στὸ τραπέζι μαχαιροπήρουνα, τὰ ξεχνᾶνε σὲ λίγο καὶ ἐπιστρατεύουν τὰ δάχτυλά τους. Ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ μορφωμένοι. Τραπέζια δὲν ὑπάρχουν πουθενά. Κι' ἂν δῆς κανένα, ἔχει κουβαληθῆ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Γράφουν πάντοτε στὰ γόνατα. Ἄγνωστες εἶναι καὶ οἱ καρέκλες. Ὅλοι κάθονται στοὺς σοφάδες ποὺ πιάνουν τοὺς τοίχους τῶν δωματίων γύρω-γύρω.

»Τὴν ὥρα τοῦ γεύματος ὁ ὑπηρέτης φέρνει ἕνα σκαμνάκι καὶ τὸ τοποθετεῖ σὲ μιὰ γωνιὰ ἀνάποδα. Πάνω στὰ πόδια τοῦ ἀναστραμμένου σκαμνιοῦ ἀποθέτει ἕναν κυκλικὸ παφιλένιο ἢ μπρούτζινο δίσκο. Αὐτὸ εἶναι τὸ τραπέζι. Ἂν ἀφαιρεθῆς καὶ ἀκουμπήσης πάνω στὸ δίσκο ὑπάρχει κίνδυνος νὰ τὸν γκρεμίσης. Ὁ δίσκος βρίσκεται σὲ ὕψος 30 περίπου ἑκατοστῶν. Γιὰ τὸ γεῦμα πρέπει νὰ καθίσης σταυροπόδι πάνω σὲ μαξιλάρια. Ὁ ὑπηρέτης ἁπλώνει γύρω-γύρω στὰ γόνατα τῶν συνδαιτημόνων ἕνα μακρὺ πανί. Κι' ὁ καθένας σκουπίζεται στὸ κομμάτι ποὺ βρίσκεται μπροστά του. Ὕστερα φέρνουν ψωμί, κομμένο κομματάκια, ὅπως κάνουν στὴ Γερμανία γιὰ τὰ παιδιά. Καθένας παίρνει μπροστά του 20-30 ἀπ' αὐτὰ τὰ ψωμάκια καὶ τὰ χρησιμοποιεῖ καὶ γιὰ νὰ σκουπίζη τὰ δάχτυλά του. Ὕστερα ἔρχονται τὰ φαγιά, πάντοτε ἕνα-ἕνα, μέσα σὲ πήλινα τσουκάλια, Οἱ ὁμοτράπεζοι γεύονται τὴ σάλτσα ἐμβαπτίζοντας τὰ ψωμάκια τους. Καθένας ἁπλώνει τὸ χέρι του καὶ παίρνει ὅσα κομμάτια θέλει. Τὸ πιλάφι ἔρχεται τελευταῖο. Τὸ τρῶνε συνήθως μὲ ξύλινα χουλιάρια. Εἶδα ὅμως πολλὲς φορὲς νὰ τὸ παίρνουν μὲ τὸν ἀντίχειρα καὶ τὰ δυὸ πρῶτα δάχτυλα»[2].

Ὁ Clarke παρατήρησε ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν υἱοθετήσει ὅλες τὶς ἀδυναμίες

1. Τὸ ἔθιμο, ποὺ ἔχει ἐπιβιώσει ὡς τὴν ἐποχή μας στὶς λαϊκὲς ταβέρνες, εἶναι πανάρχαιο. Ὁ Παυσανίας, περιγράφοντας ἕνα πίνακα τοῦ Πολύγλωττου, ἐξηγεῖ ὅτι ὁ Πάρις ἀπεικονίζεται νὰ καλῇ τὴν Πενθεσίλεια χτυπώντας παλαμάκια: «ἐοικέναι τὸν Πάριν φήσεις τῷ ψόφῳ τῶν χειρῶν Πενθεσίλειαν παρ' αὐτῷ καλοῦντα» (Φωκικά, κεφ. 31, 8).

2. Voyage en Grèce... Paris 1807, τ. Α', σ. 22-25.

τῶν Τούρκων. Καὶ κυρίως τὴν ἐπιδειξιομανία. Οἱ ἀκριβὲς γοῦνες ἦταν ὁ πιὸ ἑλκυστικὸς θησαυρὸς καὶ γιὰ τοὺς Τούρκους καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἄντρες ἢ γυναῖκες. Καὶ οἱ ὡραιότερες γοῦνες ἐξευτελίζονταν στὰ μάτια τους ἂν ἦταν φτηνές. Ἐκτιμοῦσαν τὶς φορεσιὲς ἀνάλογα μὲ τὸ ποσὸ ποὺ στοίχισαν. Ἀλλαγὲς ἐξ αἰτίας τῆς μόδας ἦταν ὁλότελα ἄγνωστες.

Ἡ σκούφια τοῦ μωροῦ τοῦ Λογοθέτη τῆς Λειβαδιᾶς ἦταν ἕνας σωρὸς μαργαριτάρια, τόσο πυκνὰ ποὺ σκέπαζαν τὸ κεφάλι του. Γύρω-γύρω κρέμονταν χρυσὰ τσεκίνια καὶ ἄλλα νομίσματα τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Τὸ φόρεμα τῆς γυναίκας του ἦταν ἀπὸ πράσινο βελοῦδο ἢ πράσινο σατὲν στολισμένο μὲ πολὺ βαρειὰ χρυσὴ δαντέλλα. Οἱ ὦμοι καὶ ἡ ράχη σκεπάζονταν ἀπὸ σαμουρόγουνα.

Ἡ σχολαστικὴ προσήλωση τῶν καλεσμένων στὴν ἱεραρχία φαινόταν καὶ ἀπὸ τὶς παντοῦφλες. Οἱ σημαντικοὶ καλεσμένοι τοποθετοῦσαν τὶς παντοῦφλες τους στὸ σκαλοπάτι τοῦ σοφᾶ. Γιὰ τοὺς παρακατιανοὺς ὅμως αὐτὸ ἀπαγορευόταν αὐστηρά. Τὶς ἄφηναν κάτω ἀπὸ τὸ σοφὰ κοντὰ στὴν πόρτα.

Ὁ Clarke παρακολούθησε καὶ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἄρχοντα ἀπέναντι στοὺς χωριάτες ποὺ εἶχε στὴ δούλεψή του.

«Μιὰ μέρα, ἐνῶ γευματίζαμε — ἦταν γιορτὴ — δυὸ Ἀρβανίτες μὲ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους ἦρθαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν ἄρχοντα. Μπαίνοντας στὴν αἴθουσα ἀπόθεσαν καθένας ἀπὸ ἕνα σακκὶ μὲ τρόφιμα σὲ μιὰ γωνιὰ κι' ὕστερα ζύγωσαν νὰ χαιρετήσουν τὸν ἀφέντη τους. Οἱ γυναῖκες ἄγγιξαν μονάχα τὸ χέρι του κι' ὕστερα ἀκούμπησαν τὰ δυό τους χέρια στὸ μέτωπό τους σχηματίζοντας τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ. Τὰ παιδιὰ ἔπιασαν τὸ χέρι του, τὸ φίλησαν καὶ ὕστερα ἀκούμπησαν τὴν ἀνάστροφή του στὸ μέτωπό τους»[1].

Ἡ Λειβαδιὰ εἶχε 1.500 σπίτια, στενοὺς καὶ κακοστρωμένους δρόμους. Ἀλλὰ παντοῦ ἔτρεχαν νερά[2].

Στὸ χωριὸ Σκριποῦ ζοῦσαν μερικὲς ἑλληνικὲς οἰκογένειες. Τὰ παιδιὰ φοροῦσαν στὸ λαιμὸ πετραδάκια στὰ ὁποῖα οἱ γονεῖς ἀπέδιδαν μαγικὲς ἰδιότητες. Δὲν δέχτηκαν νὰ τὰ πουλήσουν οὔτε ἐπέτρεψαν στὰ παιδιὰ νὰ τὰ βγάλουν γιὰ νὰ τὰ ἐξετάσουν ἀπὸ κοντὰ οἱ ξένοι[3].

Στοὺς Δελφοὺς — τὸ Καστρὶ — (70 σπίτια), οἱ Ἕλληνες ζοῦσαν στὴν ἔσχατη ἐξαθλίωση. Ὁ περιηγητὴς κατέλυσε σ' ἕνα φτωχοκάλυβο. «Μᾶς δέχτηκαν μὲ τὴ χαρὰ ποὺ νοιώθει ὁ δυστυχισμένος ἄνθρωπος ὅταν βρίσκει κάποιον

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 118-125. Οἱ κοτζαμπάσηδες τῆς Λειβαδιᾶς ἦταν ξακουστοὶ γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴ δύναμή τους. «Τὰ καλπάκια τῆς Λειβαδιᾶς», ἔλεγαν οἱ Ἕλληνες. Οἱ Τοῦρκοι πάλι ἀποκαλοῦσαν τὴν πόλη «γκιαοὺρ Λειβαδιά», ἐπειδὴ κυριαρχοῦσε τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 125.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 170. Δεισιδαιμονία μὲ πανάρχαιες ρίζες. Ὁ Παυσανίας καταγράφει στὰ Βοιωτικά του τὴ σχετικὴ παράδοση: «Τὰς μὲν δὴ πέτρας σέβουσί τε μάλιστα, καὶ τῷ Ἐτεοκλεῖ φασὶν αὐτὰς πεσεῖν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ» (IX, 38, 1).

γιὰ νὰ ἐξομολογηθῇ τὰ βάσανά του». Ὁ συνοδὸς Τοῦρκος τζοχαντάρης ἀξίωσε ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς Καστριῶτες νὰ ἑτοιμάσουν τραπέζι. Κατέφυγε μάλιστα στὸ ραβδί. Ἀλλὰ ὁ Clarke καὶ οἱ ἄνθρωποί του εἶχαν ἐφόδια ἀπὸ τὴ Λειβαδιὰ καὶ δὲν χρειάστηκε ἡ ἄσκηση βίας[1].

Ἡ ἐξαθλίωση τοῦ χωριοῦ ὀφειλόταν στὰ βαρειὰ δοσίματα ποὺ ἐπέβαλλε ὁ Ἀλής: 15.000 πιάστρα τὸ χρόνο. Οἱ κάτοικοι βρίσκονταν σὲ ἀδυναμία νὰ πληρώσουν τέτοιο ποσὸ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τοὺς καταγδύσουν οἱ ἄνθρωποί του[2].

Στὴν Ἀράχωβα (250 σπίτια, ἑλληνικὰ καὶ ἀρβανίτικα) δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἕνας Τοῦρκος. Αὐτὴ ἡ φράση «οὔτε ἕνας Τοῦρκος», παρατηρεῖ ὁ Clarke, προκαλεῖ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἀγαλλίαση. Κι' ἔχει πάντοτε «ἕνα τόνο θριάμβου καὶ χαρᾶς»[3].

Κουβεντιάζοντας μὲ τοὺς Ἀραχωβίτες διαπίστωσε ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς περιοχῆς εἶχαν διατηρήσει πολλὲς πανάρχαιες παραδόσεις σχετικὰ μὲ τὴν τοπικὴ μυθολογία. Οἱ Καστριῶτες λ.χ. ἐπέμεναν ὅτι οἱ Μοῦσες ἦταν πέντε καὶ ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὑπῆρξαν ἐννέα ἀποτελεῖ αἵρεση. Οἱ Ἀραχωβίτες ὅμως τὶς περιόριζαν σὲ τρεῖς[4].

Στὴ Βελίτσα (80 σπίτια), ποὺ ἀνήκει στὸ Λογοθέτη τῆς Λειβαδιᾶς, οἱ κάτοικοι δέχτηκαν μὲ χαρὰ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ ἐπειδὴ πίστευαν ὅτι οἱ ξένοι φέρνουν πάντοτε τὴν πολυπόθητη βροχή. Καὶ δὲν εἶχε πέσει σταγόνα στὴν περιοχὴ δώδεκα ὁλόκληρους μῆνες. Ἦταν ἐξαθλιωμένοι ἀπὸ τὰ ληστρικὰ δοσίματα στὸν Ἀλήπασα καὶ τὶς λεηλασίες ποὺ γίνονταν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους του. Μέσα σὲ ἕξη μῆνες ἀναγκάστηκαν νὰ πληρώσουν 80 πουγγιά, δηλαδὴ 40.000 πιάστρα. Ὁλόκληρο τὸ εἰσόδημά τους πηγαίνει στὰ Γιάννενα. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ συμφορὲς ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες, τὴ φωτιὰ καὶ τὴ ληστεία. Ἡ Βελίτσα κάηκε δυὸ φορὲς σ' ἕνα χρόνο ἀπὸ τοὺς ληστές.

Ἀλλὰ μέσα σ' αὐτὴ τὴ δυστυχία ὑπῆρχε μιὰ παρηγοριά.

— Δὲν ἔχουμε Τούρκους ἀνάμεσά μας! εἶπαν οἱ κάτοικοι στὸν Ἄγγλο περιηγητή[5].

Τὸ Ζητούνι, μὲ 800-1.000 σπίτια (ἑλληνικὰ καὶ τούρκικα), βρισκόταν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Ἀλῆ. Ὁ βοεβόδας, ὁ δισδάρης κι' ὁ καδὴς ἔτρεμαν στὸ ὄνομά του. Τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο εἶχε ὁλότελα καταστραφῆ[6].

Μέσα Δεκεμβρίου ἔφτασε στὴ Θεσσαλία. Στὰ Φάρσαλα (2.000 σπίτια) κατοικοῦσαν περισσότεροι Τοῦρκοι παρὰ Ἕλληνες[7]. Καὶ στὴ Λάρισα (20.000

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 178.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 196.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 201-202.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 203.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 218-219.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 253.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 263.

ψυχὲς) λιγοστοὶ οἱ Ἕλληνες. Ὁ Clarke καὶ ἡ συνοδεία του ἀντιμετώπισαν ἐχθρικὴ ὑποδοχὴ ἀπὸ τοὺς Λαρισινοὺς Τούρκους. Τὰ παιδιὰ τοὺς πετροβολοῦσαν στὸ δρόμο καὶ τοὺς φώναζαν «χριστιανικὰ σκυλιά», «βρωμογκιαούρηδες», «θεοκατάρατους». Δὲν τολμοῦσαν νὰ ἀμυνθοῦν γιατὶ κινδύνευε ἡ ζωή τους.

Τὸ κονάκι ποὺ ὅρισαν οἱ Ἀρχὲς γιὰ κατάλυμα τῶν ξένων ἦταν πανάθλιο. Ὁ Clarke πῆγε στὸ μπέη νὰ διαμαρτυρηθῆ. Τὸν βρῆκε στὸ σοφὰ νὰ παίζῃ τάβλι μ' ἕνα Τοῦρκο ἀξιωματοῦχο. Τὸν τριγύριζαν ἕνα σωρὸ θηλυπρεπεῖς νέοι, ποὺ, ξαπλωμένοι στὸ πάτωμα, κάπνιζαν ἢ κοιμόνταν.

Ὁ μπέης τὸν ἔστειλε στὸ σπίτι τοῦ δεσπότη καὶ τὸν συμβούλεψε νὰ προσέχῃ γιατὶ οἱ Λαρισινοὶ Τοῦρκοι εἶναι δύστροποι καὶ ἀπείθαρχοι[1].

Τὰ καταστήματα ἦταν ἐφοδιασμένα μὲ ὅλα τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἔβρισκε κανεὶς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πολλὰ γερμανικὰ εἴδη, κυρίως γυαλικά. Ὑπῆρχε καὶ τσάϊ σὲ καλὴ ποιότητα[2].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1803 τὰ Ἀμπελάκια καὶ τὰ περίφημα βαφεῖα τους. Ἦταν γνωστὰ στὴν Ἀγγλία τὰ Ἀμπελάκια γιατὶ οἱ φάμπρικές τους καὶ τὸ ἐμπόριο ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη εἶχε, ὅπως γράφει ὁ Clarke, ἐπηρεάσει σοβαρὰ τὴν ἀγγλικὴ βιομηχανία.

«Τετρακόσια σπίτια κρέμονταν στὴν πλαγιὰ τῆς Ὄσσας, πάνω ἀπὸ τὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν. Κανένας Τοῦρκος δὲν κατοικεῖ στὴν πόλη καὶ οἱ κάτοικοι ἀπολαμβάνουν ἐλευθερία ἐντελῶς ἄγνωστη στὴν περιοχή. Νόμιζες πὼς βρισκόσουν στὴ Γερμανία. Οἱ Ἀμπελακιῶτες φαίνονται εὔρωστοι καὶ ὑγιεῖς. Φοροῦν ἀνατολίτικα ἀλλὰ ἔχουν υἱοθετήσει πολλὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθιμα. Μερικοὶ Γερμανοὶ ἔμποροι ποὺ βρίσκονται στὴν πόλη μᾶς ἔστειλαν τὶς τελευταῖες ἐφημερίδες τῆς Φραγκφούρτης».

Ὁ Clarke θὰ ἐπισκεφθῆ, μαζὶ μὲ τοὺς Γερμανούς, τὶς φάμπρικες ὅπου βάφονταν τὰ μπαμπακονήματα. «Αὐτὴ ἡ βαφικὴ τέχνη ὄχι μόνο πλουτίζει τοὺς κατοίκους ἀλλὰ ἔχει ἀναπτύξει καὶ σημαντικὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο. Ὁλόκληρα καραβάνια φορτωμένα μὲ βαμμένα νήματα ταξιδεύουν στὴν Πέστη, Βιέννη, Λειψία, Δρέσδη. Δὲν περνᾶ μέρα χωρὶς νὰ γίνῃ ἐξαγωγή[3]. Τὰ φορτία φτάνουν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 266-268.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 269.

3. Παραγωγικὸς πυρετὸς ἐπικρατοῦσε στὴν πόλη. Τὴ νύχτα, γράφει ὁ περιηγητής, δὲν μποροῦσε νὰ κοιμηθῆ ἀπὸ τοὺς θορύβους. Φώναζαν οἱ κιρατζῆδες καθὼς φόρτωναν ἄλογα, μουλάρια καὶ καμῆλες, βροντοῦσαν τὰ κουδούνια, γενικὴ ἀναστάτωση. Τὸ καραβάνι (100 μουλάρια καὶ ἄλογα, κάπου-κάπου καὶ καμῆλες) συνοδευόταν ἀπὸ ὁπλοφόρους. Ὁ δρόμος ποὺ ἀκολουθοῦσαν ἦταν: Ἀμπελάκια - Θεσσαλονίκη - Σέρρες - Νικόπολη - Βελιγράδι - Λαζαρέττο Ζέμενο (Σεμλίνο). Ἐκεῖ τὰ νήματα φορτώνονταν σὲ ἁμάξια καὶ μεταφέρονταν στὴ Βιέννη διαμέσου Πέστης (*Ἠλ. Γεωργίου*, Νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς Συντροφίας τῶν Ἀμπελακίων, Ἀθῆναι 1950, σ. 12). Τὴ μεταφορὰ τῶν μπαμπακονημάτων μὲ καραβάνια ἀναλάμβαναν ἐργολαβικὰ Τοῦρκοι πασάδες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν κιρατζῆδες καὶ δεβετζῆδες. Ἔτσι ἐξασφαλιζόταν μεγαλύτερη σιγουριὰ κατὰ τὸ πολύμηνο ταξίδι στοὺς ἀνήσυχους δρόμους τῆς Βαλκανικῆς (ἔνθ' ἀν., σ. 1).

ἀκόμα καὶ στὸ Ἀμβοῦργο. Γιὰ τὴ λειτουργία τῶν βαφείων γίνεται τέτοια κατανάλωση ξύλων ποὺ ὑπάρχει κίνδυνος νὰ καταστραφῆ ἡ φυσικὴ ὀμορφιὰ τῆς περιοχῆς τῶν Τεμπῶν».

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς διαπίστωσε ὅτι οἱ ἔμποροι τῶν Ἀμπελακίων εἶχαν ἀρχίσει νὰ αἰσθάνωνται τὸν ἀντίκτυπο τοῦ ἀγγλικοῦ συναγωνισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἀγορά. Οἱ Γερμανοὶ προτιμοῦσαν πιὰ ἀγγλικὰ κόκκινα νήματα. Καὶ οἱ Ἀμπελακιῶτες δὲν ἔκρυβαν τὰ παράπονα καὶ τὴν ἀνησυχία τους.

«Προβλέπουν τώρα ὅτι ἡ ἀνώτερη τεχνικὴ τῶν Ἄγγλων βιομηχάνων καὶ ἡ ἱκανότητά τους νὰ ἀντιμετωπίσουν στὶς τιμὲς ὁποιονδήποτε ἀνταγωνιστὴ στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη θὰ ὁδηγήση τελικὰ στὴ χρεωκοπία τῶν δικῶν τους ἐργοστασίων. Τὰ ἀγγλικὰ νηματουργεῖα κατόρθωσαν νὰ βελτιώσουν τὴν τεχνική τους ἢ νὰ χρησιμοποιήσουν ἀτμοκίνητες μηχανὲς μειώνοντας ἔτσι τὸ κόστος. Στὰ Ἀμπελάκια, ἀντίθετα, ὁλόκληρη ἡ νηματοπαραγωγὴ εἶναι χειροποίητη. Μ' ὅλα αὐτὰ τὸ ὡραῖο κόκκινο τῶν μπαμπακονημάτων θὰ διατηρήση γιὰ πολὺν ἀκόμα καιρὸ τὴν παλιά του φήμη. Στὴν Ἀγγλία δὲν μπόρεσαν νὰ τὸ μιμηθοῦν τέλεια[1]. Τὰ ἀγγλικὰ μπαμπακονήματα εἶναι πιὸ λεπτὰ ἀλλὰ δὲν ἔχουν τὴ συνεκτικότητα τῶν ἀνατολικῶν. Ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἀμπελακίων, κάπου 4.000 ψυχές, ἀκόμα καὶ τὰ παιδιά, ἀπασχολοῦνται σ' αὐτὴ τὴ βιομηχανία. Οἱ ἄντρες στὰ βαφεῖα, οἱ γυναῖκες στὸ γνέσιμο. Μιὰ γοητευτικὴ εἰκόνα γενικῆς φιλοπονίας παρουσιάζουν τὰ Ἀμπελάκια. Καὶ τὰ λαμπρὰ ἀποτελέσματα τοῦ δημιουργικοῦ μόχθου σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺ ἄλλοτε καταπιεζόταν βυθισμένη στὸ τέλμα καὶ τὴν ἀδράνεια, φαίνονται καθαρὰ στὴν ὑγεία, στὴ χαρούμενη διάθεση καὶ στὰ καλὰ αἰσθήματα ποὺ καλλιεργεῖ πάντοτε ἡ ἐργασία».

---

1. Σχετικὰ μὲ τὸ μυστικὸ τῆς λαμπερῆς καὶ ἀνεξίτηλης κοκκινοβαφῆς προβάλλει τὸ ἐρώτημα ἂν ἦταν ἀποτέλεσμα χημικῶν ἐρευνῶν, μιὰ κατάκτηση δηλαδὴ ἐπιστημονικὴ τοῦ ἐργαστηρίου. Ἡ πολύπλοκη διαδικασία τῆς βαφῆς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ξένοι δὲν κατόρθωσαν, μ' ὅλη τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας τους, νὰ μιμηθοῦν ἀπόλυτα τὸ ἀμπελακιώτικο ἄλικο χρῶμα, ὁδήγησε στὴν εἰκασία ὅτι στὸν Κίσσαβο λειτουργοῦσε ἐξοπλισμένο χημεῖο (*Γ. Λαζόπουλου*, Περὶ τοῦ ἑκουσίου συνεταιρισμοῦ τῶν Ἀμπελακιωτῶν καὶ τῆς πολιτείας καὶ παιδείας αὐτῶν, Περιοδ. Ἑλλ. Φιλ. Σύλ. Κωνσταντινουπόλεως, τ. Γ' [1875-1876], σ.49). Κάτι τέτοιο πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ὁλότελα. Ἡ βαφικὴ τέχνη ἦταν ἐμπειρική, καρπὸς παρατηρήσεων καὶ πρακτικῶν ἐφαρμογῶν ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. Ὁ Ἄγγλος *D. Urquart* (Turquie. Ses ressources... Paris 1836, τ. Β', σ. 109), παρατηρεῖ ὅτι ἡ τέχνη τῆς βαφῆς ἀποτελοῦσε μιὰ οἰκιακὴ βιοτεχνία «ποὺ τὴ σπούδαζαν καθημερινὰ στὸ μαγειριὸ τοῦ σπιτιοῦ». Καὶ ὁ *F. Rochetin*, Les premières Associations Coopératives en Grèce, vers la fin du XVIII siècle et au commencement du XIX. Revue Pol. et Parl. XIX, 1899, σ. 104-105). Τὸ θαῦμα τῶν Ἀμπελακίων ὀφείλεται περισσότερο στὴν ἁπλότητα τῶν μέσων καὶ τὴν εὐσυνειδησία τῶν τεχνιτῶν παρὰ σὲ ἐπιστημονικὲς μεθόδους. Φαίνεται ὅτι ἡ δυσκολία τῶν Ἄγγλων γιὰ τὴν τέλεια ἀπομίμηση τῆς ζωηράδας τοῦ χρώματος ἀποτελοῦσε συνάρτηση πολλῶν παραγόντων. Ἐκλεκτὴ ποιότητα ριζαριοῦ, ἀφθονία τῶν φυσικῶν νερῶν, ἐπιδεξιότητα τῶν τεχνιτῶν κ.λπ. (*Ἠλία Γεωργίου*, Ἱστορία καὶ Συνεταιρισμοὶ τῶν Ἀμπελακίων, Ἀθῆναι 1951, σ. 48).

Δὲν ὑπῆρχε οὔτε μιὰ κλωστικὴ μηχανή. Μόνο ἀδράχτια καὶ ρόκες χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν νημάτων. Στὶς 24 φάμπρικες βάφονταν κάθε χρόνο 2.500 μπάλλες (250 λίτρα ἡ μπάλλα). Ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῆς παραγωγῆς μεταφερόταν στὴ Βιέννη.

Ὁ Clarke, ὅπως ὅλοι οἱ ξένοι περιηγητές, προσπάθησε νὰ μάθη τὸ μυστικὸ τῆς ἀμπελακιώτικης κοκκινοβαφῆς. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε κονιοποιοῦσαν τὴ ρίζα τοῦ ἐρυθρόδανου — τοῦ φυτοῦ ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη βαφικὴ ὕλη — καὶ τὴν ἀνακάτευαν μέσα σὲ λεβέτι μὲ νερὸ σὲ ἀναλογία 35 μέρη ριζάρι 100 νερό. Σ' αὐτὸ τὸ διάλυμα πρόσθεταν ὕστερα αἷμα προβάτου. Ἡ σπουδαιότερη ὅμως φάση τῆς διαδικασίας ἦταν ἡ μέθοδος προπαρασκευῆς τοῦ μπαμπακιοῦ γιὰ νὰ δεχτῆ τὴ βαφή. Τὰ μπαμπακονήματα ἐμβαπτίζονταν πολλὲς μέρες διαδοχικὰ σὲ σαπουνοῦχο διάλυμα (δηλαδὴ σὲ ἀλισίβα μὲ λάδι καὶ ἐλαφρὴ διάλυση σόδας) κι' ὕστερα πλένονταν καὶ στέγνωναν. Ἀκολουθοῦσε ἡ βαφή. Γιὰ νὰ στερεωθῆ τὸ χρῶμα βράζονταν τὰ μπαμπακονήματα σ' ἕνα ἀκόμα διάλυμα σόδας[1].

Ὁ Πρῶσσος περιηγητὴς Bartholdy, ποὺ θὰ ἐπισκεφθῆ τὶς φάμπρικες τὸ 1804, γράφει στὸ χρονικό του ὅτι, ὅπως πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν ὁδηγό του, τεχνίτη Ἀμπελακιώτη, πρὶν ἀπὸ τὴ βαφὴ τῶν νημάτων γινόταν ἡ λεύκανσή τους μὲ ἀτμό: «Κι' ἐνῶ αὐτὴ ἡ τεχνικὴ ἦταν πασίγνωστη στὰ Ἀμπελάκια ἀπὸ ἀπροσδιόριστο χρόνο οἱ Γάλλοι ὑποστηρίζουν μὲ ἔπαρση πὼς αὐτοὶ εἶναι οἱ ἐφευρέτες τῆς μεθόδου τοῦ ἀτμοῦ»[2].

Κατὰ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Leake, ποὺ βρισκόταν στὰ Ἀμπελάκια τὸ 1806, «τὸ ριζάρι (τὸ ἀλιζάρι ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ ὁ λαός), ποὺ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ συστατικὸ τῆς βαφῆς, εἰσάγεται ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ ἀλέθεται ἐδῶ σὲ ἀλογοκίνητους μύλους[3]. Ἡ διαδικασία τῆς βαφῆς, ὅπως κατάλαβα ἢ ὅσο μὲ ἄφησαν νὰ καταλάβω οἱ Ἀμπελακιῶτες, ἀκολουθεῖ τρεῖς φάσεις. Στὴν πρώτη γίνεται ὁ καθαρισμὸς μὲ τὴ χρήση λαδιοῦ. Στὴ δεύτερη ὁ ἐμποτισμὸς τῶν νημάτων μὲ ζωικὲς ὕλες, μὲ βασικὸ συστατικό, ὅπως φαίνεται, τὸ βοδινὸ αἷμα. Στὴν τρίτη φάση πραγματοποιεῖται ἡ βαφή. Μ' αὐτὴ τὴ διαδικασία, ἡ ἀξία τῶν νημάτων ποὺ στοιχίζουν τρία ἢ τέσσερα πιάστρα ἡ ὀκά, διπλασιάζεται. Ὡστόσο, τὸ τελικὸ κέρδος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὑπερβολικό, γιατὶ τὰ μεταφορικὰ ὡς τὸ Βελιγράδι δὲν εἶναι λιγώτερα ἀπὸ 60 πιάστρα τὸ ἀλογοφόρτωμα. Ἔπειτα χρειάζονται κάπου δυὸ χρόνια γιὰ νὰ ἀποδώσουν κέρδος οἱ ἀρχικὲς δαπάνες. Ἄλλη δυσχέρεια εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ κόστους. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴ σπανιότητα τοῦ ριζαριοῦ ποὺ ἀναπτύσσεται στὰ βουνὰ τῆς Μ. Ἀσίας».[4]

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 285-288. Βλ. καὶ τ. Β', σ. 706 κ. ἑ.
2. Voyage en Grèce... Paris 1807, σ. 112-113.
3. Ὄχι μόνο μὲ ἀλογοκίνητους μύλους ἀλλὰ καὶ μὲ χειροκίνητους καὶ μὲ γουδιὰ (*Ν. Μουτσόπουλου*, Τὰ Θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια, Ἠὼς 1966, σ. 141).
4. Travels in Northern Greece, τ. Γ', σ. 387.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Holland (1812) γράφει ὅτι τὰ μπαμπακονήματα ἐμβαπτίζονταν σὲ διάλυμα σόδας, στάχτης καὶ ἀσβεστιοῦ σὲ ἴσες δόσεις. Ὕστερα τὰ λεύκαιναν πλένοντάς τα τρεῖς ἢ τέσσερες φορὲς μὲ σόδα καὶ τὰ ἐμβάπτιζαν διαδοχικὰ σὲ ἐκχύλισμα ταννίνης καὶ στυπτηρίας. Στὴ στυπτηρία πρόσθεταν καὶ μικρὴ ποσότητα σόδας. Ἀκολουθοῦσε ἡ βαφὴ μὲ ριζάρι. Γιὰ νὰ δυναμώσῃ τὸ χρῶμα πρόσθεταν καὶ αἷμα προβάτου. Τέλος ἔπλεναν τὰ νήματα σὲ ἀλισίβα μὲ ἀλκαλικὲς οὐσίες ὥστε νὰ στερεωθῆ ἡ βαφή[1].

Στὴν Κατερίνη (140 ἑλληνικὰ κυρίως σπίτια) ὁ Clarke βρῆκε ἕνα μάρμαρο «σπάνιας μεγαλοπρέπειας καὶ ὀμορφιᾶς» ποὺ εἶχε μεταφερθῆ ἀπὸ τὸ Παλαιόκαστρο Ὀλύμπου (τρεῖς ὧρες ἀπὸ τὴν πόλη), ὅπου ὑπῆρχαν καὶ πολλὲς ἄλλες ἀρχαιότητες. Ἀλλὰ ὅπως ἔμαθε, μερικοὶ Φράγκοι πῆγαν πρὶν τρία χρόνια στὸ Παλαιόκαστρο, ξεσήκωσαν ἀρκετὲς ἐπιγραφὲς καὶ πῆραν διάφορα μάρμαρα. Τὸ ἔμαθε ὁ ἀγάς, νόμισε ὅτι τὰ μάρμαρα ἔκρυβαν κάποιο θησαυρὸ καὶ πρόσταξε νὰ γίνουν ἀνασκαφές. Ἔτσι πολλὰ μάρμαρα θρυμματίστηκαν κι' ἕνα μεταφέρθηκε στὴν Κατερίνη[2].

Στὰ ἀνατολικὰ τῆς Κατερίνης συνάντησαν Ἀρναούτηδες τσοπάνηδες ὁπλισμένους μὲ μεγάλες πιστόλες καὶ μαχαίρια. Ἐντύπωση προκάλεσε στοὺς ξένους ποὺ τὰ τσοπανόσκυλα ἦταν ντυμένα μὲ ροῦχα γιὰ νὰ προστατεύωνται ἀπὸ τὸ κρύο[3].

Μπῆκαν στὴ Θεσσαλονίκη ἐνῶ θέριζε ἡ ἐπιδημία. Ἀλλὰ ὅπως πληροφορήθηκαν, τὸ θανατικὸ περιοριζόταν στὴν περιοχὴ τῶν Παζαριῶν, στὴν κάτω δηλαδὴ περιοχὴ τῆς πολιτείας καὶ στὴ συνοικία τῶν Ἑβραίων[4].

Ἀπὸ τὸν πρόξενο τῆς Ἀγγλίας Charnaud ἔμαθε ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν 53.000 (15.000 Ἑβραῖοι, 8.000 Ἕλληνες, οἱ ὑπόλοιποι Τοῦρκοι)[5].

Ὁ Clarke συγκέντρωσε στοιχεῖα γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν οἰκονομία τῆς Μακεδονίας. Τὰ βασικὰ ἐξαγώγιμα προϊόντα ἦταν στάρια, μπαμπάκια, μαλλιά, καπνά, κερὶ καὶ μετάξι. Οἱ εἰσαγωγὲς καλύπτονταν κυρίως ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ προϊόντα: ὑφάσματα, μουσελίνες, κασσίτερο, μολύβι, σιδερικά, ρολόγια, χρυσαφικά, γυαλικά, πορσελάνες, γουναρικά, μπαχαρικά, ζάχαρη καὶ καφὲ ἀπὸ τὶς Δυτικὲς Ἰνδίες. Αὐτὸς ὁ καφὲς ἦταν γνωστὸς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὡς καφὲς Μόκας[6].

---

1. Travels... London 1815, σ. 288.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 317-318.
3. Ἡ συνάντηση μὲ τοὺς Ἀρναούτηδες ἔγινε στὶς 26 Δεκεμβρίου.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 347.
5. Ὁ *Beaujour*, πρόξενος τῆς Γαλλίας σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ὑπολόγιζε τὸν πληθυσμὸ σὲ 60.000 (βλ. τ. Β', σ. 697).
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 364 κ. ἑ.

Ἡ Καβάλα εἶχε 500 σπίτια (τουρκικὰ καὶ ἑλληνικὰ)[1] καὶ ἡ Γκιουμουλτζίνα 1.000 (400 ἑλληνικά, 60 ἑβραϊκά, 15 ἀρμένικα, τὰ ὑπόλοιπα τουρκικά). Στοὺς δρόμους τῆς Γκιουμουλτζίνας ὁ Clarke καὶ ἡ συνοδεία του ἀντιμετώπισαν λιθοβολισμοὺς καὶ προσβολὲς ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ὄχλο. Τοὺς φώναζαν ἄπιστους. Ἀκόμα καὶ οἱ Ἕλληνες, βλέποντας πὼς οἱ ξένοι συνοδεύονταν ἀπὸ Τοῦρκο τάταρη καὶ νομίζοντας πὼς ἦταν Γάλλοι αἰχμάλωτοι, τοὺς μεταχειρίστηκαν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Μπῆκαν στὸ μαγαζὶ ἑνὸς Ἕλληνα ἀργυροχόου καὶ τοῦ ζήτησαν ἀρχαῖα νομίσματα (γαζέτες παλιὲς) ἀλλὰ ἐκεῖνος τοὺς πέταξε ἔξω χουγιάζοντας γιατὶ φοβόταν τοὺς Τούρκους. Τοὺς ψιθύρισε ὅμως νὰ τὸν περιμένουν στὸ χάνι[2].

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1801 ὁ Clarke ἔφτασε στὴν Πόλη καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Πέραν. Φαίνεται ὅμως πὼς εἶχε κλονισθῆ ἡ ὑγεία του. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ δυσαρέσκεια ποὺ χαρακτηρίζει τὶς περιγραφές του, οἱ ὑπερβολὲς καὶ οἱ γενικεύσεις. «Δὲν ὑπάρχει πιὸ ἀποκρουστικὸς τόπος ἀπὸ τὸ Πέραν. Εἶναι χτισμένο κυριολεκτικὰ πάνω σὲ νεκροταφεῖα. Τὸ νερὸ περνάει ἀπὸ τὰ μνήματα γιὰ νὰ καταλήξη στὰ χείλη τῶν κατοίκων. Ὁ ξενοδόχος μας, ἐπιχειρώντας κάτι ἐπισκευὲς στὸ κτίριο, βρῆκε στὰ θεμέλια μνήματα. Καὶ τὰ ποντίκια εἶναι τόσο πολλὰ ποὺ τὶς νύχτες μπερδεύονται στὰ πόδια τοῦ διαβάτη»[3].

Στὶς εὐρωπαϊκὲς πρεσβεῖες δίνονταν κάθε βράδυ χοροί. Ὁ Clarke βρῆκε τὶς δεξιώσεις πληκτικὲς καὶ μονότονες. Εἶδε στὸ χορὸ τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ κυρίες νὰ διπλώνουν ψητὲς μπεκάτσες καὶ νὰ τὶς κρύβουν στὰ φαρδομάνικά τους. Στὶς γωνίες δραγουμάνοι παζάρευαν μετάλλια, δακτυλιόλιθους καὶ κεντήματα. Πιὸ κάτω δυὸ Ἕλληνες γιατροὶ φιλονεικοῦσαν γιὰ τὰ ρεμέντια τους. Στοὺς σοφάδες κάθονταν ἡλικιωμένες Ἑλληνίδες «μὲ χέρια καὶ κεφάλια σὲ ἀδιάκοπη κίνηση, μὲ ψεύτικα ἢ βαμμένα μαλλιά, καὶ φλυαροῦσαν σὲ ρωμαίικη γλώσσα, μὲ φωνὴ στριγγιὰ καὶ παράτονη»[4].

Γιὰ τὴν καθαριότητα τῆς Πόλης οἱ Ἀρχὲς δὲν πλήρωναν ὁδοκαθαριστές. Ἀντίθετα οἱ ὁδοκαθαριστὲς πλήρωναν τὸ δοβλέτι γιὰ νὰ ἀποχτήσουν αὐτὸ τὸ «προνόμιο». Γιατὶ συγκεντρώνοντας τὸ ρύπο τῆς πολιτείας καὶ καθαρίζοντας τοὺς δρόμους ἀπὸ τὰ βρωμόνερα, τὶς λάσπες καὶ τὰ κάθε λογῆς ἀπορρίμματα ἔβρισκαν πολύτιμα ἀντικείμενα, ἀρχαῖα νομίσματα καὶ χρυσαφικά. Αὐτοὶ οἱ ὁδοκαθαριστὲς ἦταν ἀποκλειστικὰ Τοῦρκοι. Τοὺς εἶδε ὁ Clarke νὰ κουβαλοῦν μὲ μεγάλους κουβάδες τὰ βρωμόνερα τῶν δρόμων καὶ νὰ τὰ περνοῦν ἀπὸ ψιλὴ σήττα. Κι' ὅπως ἔλεγαν, πλούτιζαν μὲ τὰ πράγματα ποὺ ἔβρισκαν[5]. Πολύτιμα ἦταν καὶ τὰ εὑρήματα στὸ παζάρι ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ χρυσοχόοι μὲ τὴν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 414.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 433.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 483-484.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 487.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 492. Βλ. καὶ τ. Β', σ. 48.

πραμάτεια τους. Οἱ Τοῦρκοι σκουπιδιαραῖοι μάζευαν τὰ πάντα καὶ ἔψαχναν σχολαστικὰ τὴ σκόνη. Ἐκεῖ ἀνακάλυπταν μικρὰ κομμάτια χρυσάφι καὶ ἀσήμι, ἀκόμα καὶ διαμάντια ποὺ ἔπεφταν ἀπὸ τὰ δέματα καὶ χάνονταν.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1802 θὰ ἀρχίση τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς. Ὁ Clarke ἀνέλαβε νὰ συνοδέψη τὸν νέο Τοῦρκο πρεσβευτὴ στὸ Παρίσι ποὺ ἀναχωροῦσε γιὰ τὴν ἕδρα του καὶ θὰ διέσχιζε τὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο.

Ἡ συνοδεία τοῦ πρεσβευτῆ θὰ περάση ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι ὅπου ἡγεμόνευε ὁ Μουρούζης. Δὲν ὑπάρχει πιὸ ἐπαίσχυντη μορφὴ δουλείας, γράφει ὁ Clarke, ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ ὀσποδάρου τῆς Βλαχίας. «Δὲν ἀντιμετωπίζει μονάχα τοὺς ἐξευτελισμοὺς τῆς πανάθλιας ὑποταγῆς του στὸ σουλτάνο, ποὺ γιὰ τὴν παραμικρὴ αἰτία τοῦ ἀφαιρεῖ τὴν ἐξουσία, τὴν περιουσία καὶ τὴ ζωή. Εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ συμπεριφέρεται μὲ δουλοπρέπεια μπροστὰ σ' ὅλα τὰ ὑποκείμενα τῆς Αὐλῆς καὶ εἰδικὰ στοὺς φιλοχρήματους «Ἕλληνες πρίγκιπες». Πρέπει νὰ ἐξασφαλίση τὴν εὔνοιά τους μὲ ἀδιάκοπα πεσκέσια. Οἱ ἐχθροὶ ποὺ συνωμοτοῦν γιὰ τὴν πτώση του εἶναι ἄπειροι. Καὶ μ' ὅλο ποὺ κερδίζει αὐτὸ τὸ ἀξίωμα τόσο ἀκριβὰ καὶ μὲ τόσους κινδύνους, σπάνια παραμένει στὴν ἡγεμονία περισσότερο ἀπὸ δυὸ ἢ τρία χρόνια. Γιατὶ ὅταν ἡ Πύλη ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ χρήματα ἐκδιώκει τὸν ὀσποδάρο τῆς Βλαχίας καὶ ξαναφέρνει στὴ δημοπρασία τὴν ἡγεμονία.

»Ὁ ὀσποδάρος ποὺ ἡγεμόνευε ἐκείνη τὴν περίοδο στὴ Βλαχία εἶχε ἐκθρονισθῆ τρεῖς φορές[1]. Συγκέντρωσε ὅμως τόσα πλούτη ποὺ κατόρθωσε νὰ ξανακαταλάβη τὸ ἀξίωμα. Τώρα περιμένει ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ τὴν τέταρτη ἀπομάκρυνσή του. Ἡ ἐπιτυχία τῶν ὑποψηφίων θὰ ἐξαρτηθῆ ἀπὸ τὸ βάρος τῶν πουγγιῶν τους καὶ ἀπὸ τὴ δεξιοτεχνία τοῦ παρτίδου τους νὰ μανουβράρουν μὲ τὴ μέθοδο τῶν δωροδοκιῶν». Ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἀπάτης καὶ διαφθορᾶς, παρατηρεῖ ὁ Clarke, ἦταν ἡ ἔσχατη ἐξαθλίωση καὶ ὑποδούλωση τοῦ λαοῦ[2].

---

1. Τὸ 1802 ὀσποδάρος τῆς Βλαχίας ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 580-581. Σχετικὰ μὲ τὴν ἄγρια διαμάχη τῶν Φαναριωτῶν γιὰ τὰ ἀξιώματα τῆς ὀσποδαρίας, τῶν δραγουμανιῶν κ.λπ., ἔγραφε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Walpole*: Ἕξη εἶναι οἱ διασημότερες ἑλληνικὲς οἰκογένειες ποὺ ζοῦν στὸ Φανάρι: Ὑψηλάντη, Μουρούζη, Σούτσου, Χαντζερῆ καὶ Μαυροκορδάτου. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς οἰκογένειες προέρχονται οἱ ὀσποδάροι τῆς Μολδοβλαχίας. Τὸ 1806 οἱ Γάλλοι ἔπεισαν τὴν Πύλη ὅτι οἱ ὀσποδάροι τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας Ὑψηλάντης καὶ Μουρούζης ἦταν ρωσόφιλοι. Τὸν Σεπτέμβριο αὐτοῦ τοῦ χρόνου ἐκδιώχθηκαν καὶ ἀντικαταστάθηκαν, μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ Σεμπαστιάνι, ἀπὸ τὸν Σοῦτσο καὶ τὸν Καλλιμάχη. Ὁ Μουρούζης γύρισε στὴν Πόλη ἐνῶ ὁ Ὑψηλάντης προτίμησε νὰ καταφύγη στὴ Ρωσία, ἀφήνοντας τοὺς δικούς του στὸ ἔλεος τοῦ σουλτάνου. Ὁ πατέρας του, ποὺ εἶχε διατελέσει τέσσερες φορὲς ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας, ἀποκεφαλίσθηκε στὶς 25 Ἰανουαρίου 1807 μὲ διάφορες κατηγορίες (ὅτι ὑποκίνησε τὴν ἀνταρσία τῶν Σέρβων, ὅτι ἀναμίχθηκε στὸ κίνημα τῶν γενιτσάρων κ. ἄ.). «Αὐτοὶ οἱ εὐγενεῖς τοῦ Φαναριοῦ ἦταν τὰ μόνα πρόσωπα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀνασύρουν τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ἀμάθειας ὅπου ἔχουν βυθισθῆ. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἐπιρροή τους στὴν Πύλη γιὰ νὰ ἐνθαρρύνουν καὶ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἵδρυση σχολείων, ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικὰ μὲ τὶς πολιτι-

Στὸ Βουκουρέστι λειτουργοῦσαν δύο δημόσια σχολεῖα: «Τὸ ἕνα δίδασκε ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ τὸ δεύτερο, ποὺ ὀνομαζόταν Δόμνα Balescha, λατινικά, γαλλικά, ἰταλικά, γερμανικὰ καὶ βλάχικα»[1].

Ὁ Clarke θὰ ἐπιστρέψη στὸ Λονδίνο διαμέσου Οὐγγαρίας, Αὐστρίας, Γερμανίας.

κὲς μηχανορραφίες, κατέχονται ἀπὸ τὴ μανία τοῦ πλουτισμοῦ καὶ ἡ μόνη φιλοδοξία-τους εἶναι ἡ κατάκτηση τῶν ἀξιωμάτων τοῦ δραγουμάνου τῆς Πύλης, τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ἢ τοῦ ὁσποδάρου τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας» (*Walpole's* MS Journal, σ. 52 κ. ἑ.). Οἱ Φαναριῶτες ἦταν χωρισμένοι σὲ δύο φατρίες. Οἱ Ὑψηλάντες καὶ οἱ Μουρούζηδες ἦταν ρωσόφιλοι, οἱ Σοῦτσοι γαλλόφιλοι. Ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Γάλλοι στὴν Ἀνατολὴ ἀνέβαιναν καὶ κατέβαιναν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ κάθε παρτίδου στὰ ἀνώτατα ἀξιώματα τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ὁσποδαριῶν καὶ τῆς δραγουμανίας. Τὸν Γρηγόριο Ε' ἀνέβασαν στὸ θρόνο τρεῖς φορὲς οἱ Σοῦτσοι: 1797, 1806, 1819 (*Μανουὴλ Γεδεών*, Περὶ τῆς Φαναριωτικῆς Κοινωνίας, Ὁ ἐν Κων/λει Ἑλλ. Φιλ. Σύλλογος, τ. ΚΑ' [1887], σ. 67). Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἀνταγωνισμῶν, μὲ τὴ δύναμη τῶν ξένων, ἔπεφταν καὶ μερικὰ κεφάλια. Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ *Εὐστ. Κνέζου*, ποὺ ἀναφέρεται σὲ γεγονότα τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς, φαίνεται ποιὸ ἦταν τὸ τίμημα τῆς ὁσποδαρίας καὶ τῆς δραγουμανίας γιὰ τοὺς Φαναριῶτες: 1806. Ἐσήκωσαν τὸν αὐθέντη Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη στὸ Φοῦρνο (φυλακὴ) ἡμέρα β κάμνοντάς του σκεντζὲ (μηχάνημα βασανιστηρίων) ἡμέρες 34 καὶ εἰς τὰς 13 τοῦ Ἰανουαρίου 1807 τὸν ἀποκεφάλισαν εἰς τὸ Ζινδάνι (φυλακή). 1807 Ἀπριλίου 23... Ἐσήκωσαν τὸν αὐθέντη Ἀλέξανδρον Μουρούζην ὁμοῦ μὲ τὸν ἀδελφόν του πεϊζαδὲ Δημητράκη καὶ ἐξωρίσθη ὁ αὐθέντης στὴν Ἐγκουρὶ καὶ ὁ πεϊζαδὲς στὴν Καισάρεια. 1807 Σεπτεμβρίου 22. Ἀποκεφάλισαν τὸν μέγαν δραγουμάνο πεϊζαδὲ Ἀλέκο Σοῦτζο. 1812 Ὀκτωβρίου 25. Ἐσκότωσαν τὸν πεϊζαδὲ Δημητράκη στὴ Σούμνη ὄντας δραγουμάνος καὶ μουφαχασὰ (ἀναπληρωτὴς) στὸ ὀρδὶ (στρατόπεδο). Εἰς τὸ 1812 Νοεμβρίου 8 ἀποκεφάλισαν ἐδῶ τὸν ἀδελφόν του πεϊζαδὲ Παναγιωτάκη Μουρούζη μέγα δραγουμάνο» (*Μαριέττας Μινώτου*, Ἄγνωστο Ἡμερολόγιο πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 21, Ἑλληνικά, τ. Γ' [1930], σ. 471 κ. ἑ.).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 596.

ΚΥΝΗΓΟΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ (1801)

ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ τοῦ ΙΘ' αἰώνα ὁ ἀγγλογαλλικὸς ἀνταγωνισμὸς ἔχει προσλάβει ἄγρια μορφή: στὴ στεριὰ καὶ στὴ θάλασσα, στὴ διπλωματία, ἀκόμα καὶ στὸν πολιτιστικὸ τομέα. Ἡ ἀνατολικὴ Μεσόγειος, ὁ χῶρος ὅπου ἀναπτύχθηκαν οἱ ἀρχαῖοι πολιτισμοὶ ἀποτελεῖ τὸ πεδίο δράσης τῶν Εὐρωπαίων ἀρχαιολατρῶν, ποὺ ἐπιδίδονται στὴ μελέτη ἀλλὰ κυρίως στὴ λεηλασία τῶν μνημείων. Ἡ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων συστηματοποιεῖται ἀκόμα πιὸ πολύ. Οἱ Κυβερνήσεις ἀξιοποιοῦν τὴν πολιτικὴ ἐπιρροὴ στὴν ὀθωμανικὴ Πύλη καὶ ἀποσποῦν εἰδικὰ προνόμια στὸν ἀρχαιοσυλλεκτικὸ μαραθώνιο. Ὁ ἑλληνικὸς χῶρος παραμένει πάντοτε στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀρχαιοθηρίας.

Τὸ 1728 - 1730 ἡ Αὐλὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ' εἶχε ὀργανώσει τὴν ἀποστολὴ τῶν ἀρχαιολόγων καὶ ἀνατολιστῶν Sevin καὶ Fourmont[1] στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν ἐξερεύνηση τῆς βιβλιοθήκης τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων πού, κατὰ τὴν παράδοση, εἶχε διασωθῆ στὸ ἀνάκτορο τῶν σουλτάνων. Ἡ ἀποστολὴ ἐκείνη εἶχε ναυαγήσει γιατί, ὅπως διαπίστωσαν οἱ δυὸ Γάλλοι εἰδικοὶ καὶ οἱ πράκτορές τους, ἡ βιβλιοθήκη τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων ἀποτελοῦσε μύθο[1].

Ἑβδομήντα χρόνια ἀργότερα ἀναλαμβάνουν οἱ Ἄγγλοι πρωτοβουλία γιὰ ἀναζήτηση τῶν θησαυρῶν, πού, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια παράδοση, σώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ κατὰ τὴν Ἅλωση καὶ φυλάσσονταν στὰ σουλτανικὰ παλάτια, στὰ τζαμιά, στὰ πατριαρχεῖα καὶ στὰ μοναστήρια. Αὐτὴ ἡ καθυστερημένη ἀναβίωση τῶν ἐξερευνητικῶν φιλοδοξιῶν θὰ δώση νέα ὤθηση στὸν ἀγγλογαλλικὸ ἀρχαιοσυλλεκτικὸ διαγκωνισμὸ καὶ θὰ προκαλέση νέες συμφορὲς στὰ ἑλληνικὰ μνημεῖα.

Τὸ 1799 διορίζεται πρεσβευτὴς τῆς Ἀγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ λόρδος Ἔλγιν[2]. Ἡ Κυβέρνηση, μὲ πρωτοβουλία τοῦ πρωθυπουργοῦ Πὶττ καὶ τοῦ λόρδου ἐπίσκοπου τοῦ Λίνκολν, εἶχε τὴν ἰδέα νὰ ἐκμεταλλευθῆ τὶς φιλικὲς σχέσεις μὲ τὴν Πύλη καὶ νὰ ζητήση διευκολύνσεις γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἐπίμαχων θησαυρῶν, τὴν ἁρπαγὴ καί, στὴ χειρότερη περίπτωση, τὴν ἀντιγραφή τους. Ἀποφασίστηκε ἔτσι ἡ τοποθέτηση στὴν πρεσβεία ἑνὸς εἰδικοῦ στὴν κλασσική, βιβλικὴ καὶ γενικώτερα στὴν ἀνατολικὴ φιλολογία γιὰ νὰ ἀναλάβη τὶς σχετικὲς ἔρευνες. Ὁ κλῆρος ἔπεσε στὸν ἱερέα Carlyle, καθηγητὴ τῆς ἀραβικῆς στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ καὶ ποιητή. Ὁ Carlyle θὰ ἀρχίση τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1801, μαζὶ μὲ τὸν δόκτορα Hunt, ἐφημέριο στὴν ἀγγλικὴ πρεσβεία τῆς Πόλης, τὴν ἐξερευνητικὴ περιοδεία, ὅπως κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα οἱ Sevin καὶ Fourmont. Πρῶτος στόχος οἱ βιβλιοθῆκες τῶν μοναστηριῶν τῆς Πόλης, τῶν Πριγκιποννήσων καὶ τοῦ πατριαρχείου. Ἦταν ἐφοδιασμένοι μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι καὶ

1. Βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 128 κ. ἑ.
2. Βλ. κεφ. «Ὁ Ἔλγιν καὶ ἡ λεηλασία τῶν μνημείων».

ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχη γιὰ νὰ ἀνοίγουν οἱ πόρτες, νὰ διευκολύνωνται οἱ ἔρευνες καὶ νὰ ἐξασφαλίζωνται περιποιήσεις. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀρχαιοθηρικῆς αὐτῆς ἀποστολῆς ἐκθέτουν ὁ καθηγητὴς Carlyle στὶς ἀναφορὲς πρὸς τοὺς πάτρωνές του[1] καὶ στὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιό του, καὶ ὁ δόκτωρ Hunt μὲ τὸ ταξιδιωτικό του χρονικό[2].

Γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε καὶ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε ὁ Carlyle στὴν ἀγγλικὴ ἀρχαιοσυλλεκτικὴ ἐκστρατεία στὴν Ἀνατολὴ ὑπάρχουν πληροφορίες στὸ Memorandum τοῦ Ἔλγιν (τὸ ἔγραψε ὁ ἰδιαίτερος γραμματέας του N. G. Hamilton).

«Ὁ μακαρίτης δόκτωρ Carlyle, καθηγητὴς τῆς Ἀραβικῆς στὸ Καντέρμπουρυ, συνόδεψε τὸν λόρδο Ἔλγιν στὴν Τουρκία μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἀνακαλύψη τοὺς κρυμμένους θησαυροὺς ἑλληνικῆς ἢ ἀραβικῆς φιλολογίας. Ὁ λόρδος Ἔλγιν ἐξασφάλισε γι' αὐτὸν τὴν ἄδεια νὰ μελετήση τὰ χειρόγραφα τοῦ σεραγιοῦ. Μαζὶ μὲ ἕνα μέλος τῆς πρεσβείας (τὸν Hunt) μελέτησε πολλὲς συλλογὲς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ γειτονικὰ νησιά, καθὼς καὶ σὲ 30 περίπου μοναστήρια, στὸν Ἄθω καὶ ἄλλα θρησκευτικὰ ἱδρύματα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ Αἰγαῖο»[3].

Ὁ κύριος, πάντως, ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ Carlyle ἦταν ἡ ἀναζήτηση ἑλληνικῶν καὶ συριακῶν χειρογράφων τῶν εὐαγγελίων γιὰ μιὰ νέα ἔκδοση τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Ὁ Philip Hunt, φανατικὸς ἀρχαιοθήρας, ἀδίσταχτος προπαγανδιστὴς καὶ ἐπιδέξιος διπλωμάτης, ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους βοηθοὺς τοῦ Ἔλγιν στὴν ἐπιχείρηση λεηλασίας τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων. Αὐτὸς ὁ Ἄγγλος ἱερέας ἀποδείχτηκε μέγας λαφυραγωγός. Στὶς Μυκῆνες, ὅταν εἶδε τοὺς λαξευμένους λέοντες πάνω ἀπὸ τὴν πύλη, σκέφτηκε ἀμέσως νὰ τοὺς ἀποσπάση. Ἀλλὰ περιορίστηκε νὰ ἐκφράση τὴ λύπη του γιατὶ ἡ θάλασσα βρισκόταν πολὺ μακριὰ κι' ἦταν ἀδύνατη ἡ μεταφορὰ τῶν γλυπτῶν. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1801 τὸ καράβι ποὺ τὸν μετέφερε στὴν Ἀλεξάνδρεια ἀναγκάστηκε ν' ἀράξη κοντὰ στὴν Ἁλικαρνασσὸ καὶ τὴν Κνίδο. Ὁ Hunt δὲν ἔχασε καιρό. Ἔτρεξε στὰ ἐρείπια καὶ μετέφερε στὸ πλοῖο ὅσες ἀρχαιότητες μπόρεσε. Ἅρπαζε κάθε μάρμαρο ποὺ ἔβρισκε μπροστά του. Στὴν Καλλίπολη, ὅπου πόδισε γιὰ λίγο τὸ καράβι, βρῆκε εὐκαιρία νὰ περισυλλέξη ἕνα ἀκέφαλο ἄγαλμα[4].

---

1. Αὐτὲς οἱ ἀναφορὲς ἔχουν περιληφθῆ στὴ συλλογὴ ταξιδιωτικῶν χρονικῶν τοῦ *Robert Walpole,* Letters of the late professor Carlyle to the Lord Bishop of Lincoln (Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, edited from manuscript journals, 1818, σ. 164-177) καὶ Letters from the late professor Carlyle to the Lord Bishop of Durham (ἔνθ' ἀν., σ. 178-197). Τὸ ἀνέκδοτο χειρόγραφο μετέγραψε καὶ δημοσίευσε ὁ *Ἄλκης Ἀγγέλου* (J. D. Carlyle's Journal Mount of Athos, Ἐρανιστής, τ. Γ', τεῦχος 14, σ. 33-75).

2. Asia Minor, στὴ συλλογὴ Walpole, σ. 84-140.

3. Memorandum of the subject of the Earl of Elgin's pursuits in Greece, Second edition, London 1815, σ. 36-37.

4. Βρίσκεται σήμερα στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο.

'Εκτελώντας ἐντολὲς τοῦ Ἔλγιν θὰ περιηγηθῆ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν 'Ανατολή (ἡ ἀποστολή του ἦταν ἀρχαιολογικὴ καὶ διπλωματική). Στὴν 'Αθήνα κατόρθωσε νὰ θέση ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τὶς τοπικὲς 'Αρχές. Ἔγραφε στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1801 στὸν πρεσβευτή: «Εἶμαι εὐτυχὴς νὰ γνωρίσω στὴν 'Εξοχότητά σας ὅτι κατὰ τὴν παραμονή μου στὴν 'Αθήνα ὅλοι οἱ ὑπάλληλοι τῆς Πύλης καὶ οἱ κάτοικοι συναγωνίζονται ποιὸς νὰ πρωτοϊκανοποιήση τὶς ἐπιθυμίες σας, ἰδίως ὁ βοεβόδας, ὁ μητροπολίτης[1] καὶ ὁ ὑποπρόξενος Λογοθέτης, οἱ τρεῖς δηλαδὴ ποὺ ἐξουσιάζουν τὸν τόπο».

Σὲ νέο μήνυμα πρὸς τὸν πάτρωνά του θριαμβολογεῖ: «Ἡ εἴσοδος στὸ Κάστρο (στὴν 'Ακρόπολη) εἶναι τόσο ἐλεύθερη, ὅσο τὸ σεργιάνι στοὺς ἀθηναϊκοὺς δρόμους».

Μόλις ἀποκαλύφθηκαν οἱ Καρυάτιδες, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τῶν τειχισμάτων ποὺ τὶς ἀπέκρυβε, ὁ Hunt σκέφτηκε νὰ μεταφέρη ὁλόκληρο τὸ μνημεῖο στὴν 'Αγγλία. Καὶ ἔσπευσε νὰ γράψη στὸν Ἔλγιν: «Ἂν βρισκόταν στὸν Πειραιὰ μεγάλο ἀγγλικὸ πολεμικὸ καράβι θὰ μπορούσαμε νὰ φορτώσουμε ὁλόκληρο τὸ ἐξαίσιο αὐτὸ κτίσμα κι' ὄχι μιὰ μονάχα κόρη»[2].

Ἡ σοδειὰ τῶν δύο Ἄγγλων παπάδων ἦταν πλούσια. Βρῆκαν στὶς βιβλιοθῆκες τῶν μοναστηριῶν ἄφθονους κώδικες τοῦ ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰώνα, χειρόγραφα εὐαγγέλια κ.λπ. «Τὰ ὡραιότερα», γράφει ὁ Hunt, «τὰ ἀγοράσαμε ἀπὸ τοὺς καλόγερους, ποὺ χρησιμοποιοῦν μόνο τυπωμένα βιβλία γιὰ τὶς λειτουργίες καὶ περιφρονοῦν τὰ χειρόγραφα. Ὅλα αὐτὰ βρίσκονται τώρα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἀρχιεπίσκοπου τοῦ Καντέρμπουρυ».

Πολλὰ χειρόγραφα, θεολογικὰ ἀλλὰ καὶ κλασσικά, βρῆκαν στὴν κατοικία τοῦ πατριάρχη τῆς Ἱερουσαλὴμ ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένος στὴν Πόλη. Ὅπως τὸ 1729 ἔτσι καὶ τὸ 1801 ὁ πατριάρχης Ἱερουσαλὴμ ἔσπευσε νὰ ἐξυπηρετήση μὲ μεγάλο ζῆλο τοὺς ξένους ἀρχαιοσυλλέκτες.

«Μᾶς βοήθησε πρόθυμα. Ὄχι μόνο ἔστειλε ἕναν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς του νὰ μᾶς ἐνισχύση στὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης ἀλλὰ καὶ ἐπέτρεψε νὰ στείλουμε στὴν 'Αγγλία τὰ χειρόγραφα ποὺ θέλαμε νὰ ἐξετασθοῦν καὶ νὰ παραβληθοῦν. Ὅσα βρίσκαμε ἐνδιαφέροντα τὰ προωθούσαμε στὸ Λονδίνο μαζὶ μὲ ἐκεῖνα ποὺ εἴχαμε προμηθευθῆ στὰ Πριγκιποννήσια. Καὶ τώρα ἔχουν ἐναποτεθῆ στὴν ἀρχιεπισκοπικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λάμπεθ»[3]. Δανεικὰ δηλαδὴ κι' ἀγύριστα.

'Αντίθετα μὲ τοὺς Γάλλους ἀπεσταλμένους τοῦ 1729 οἱ Ἄγγλοι κατόρθω-

---

1. Ὁ μητροπολίτης Γρηγόριος ἔδωσε ἄδεια στοὺς ἀνθρώπους τοῦ Ἔλγιν νὰ ἐρευνήσουν τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηριῶν τῆς 'Αθήνας καὶ τῶν περιχώρων καὶ νὰ ἀποκομίσουν διάφορες ἀρχαιότητες (βλ. κεφ. «Τρεῖς 'Αγγλίδες περιηγήτριες»).

2. Καὶ ἕνας ἄλλος ἀπεσταλμένος τοῦ Ἔλγιν πρότεινε τὸ ξεθεμέλιωμα καὶ τὴ μεταφορὰ ὁλόκληρης τῆς στοᾶς μὲ τὶς Καρυάτιδες. Ὁ λοχαγὸς Thomas Lacy ποὺ ὑπηρετοῦσε στὸν τουρκικὸ στρατὸ (*'Ιω. Γενναδίου,* ἔνθ' ἀν., σ. 15).

3. *Walpole's* Memoirs, σ. 84-85.

σαν, «χάρη στὴν ἐπιρροὴ τοῦ λόρδου Ἔλγιν», νὰ ἐρευνήσουν τὶς βιβλιοθῆκες τοῦ σεραγιοῦ. Δὲν βρῆκαν ὅμως κανένα κλασσικὸ κείμενο. Περιορίστηκαν ἔτσι στὴ σύνταξη καταλόγων τῶν ἀραβικῶν, περσικῶν καὶ τουρκικῶν χειρογράφων.

Ὁ ἑπόμενος στόχος ἦταν τὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω. Ὁ Ἔλγιν φρόντισε νὰ ἐφοδιάση τοὺς πράκτορές του μὲ φιρμάνι καὶ μὲ πατριαρχικὰ γράμματα πρὸς τὴ διοίκηση τῶν μοναστηριῶν.

Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη οἱ δυὸ Ἄγγλοι θὰ διαπεραιωθοῦν στὴν ἀσιατικὴ ἀκτὴ καὶ θὰ διασχίσουν τὴν Τρωάδα. Στὸ χωριὸ Γενῆ-Ἰσσὰρ ἢ Γκιούρκιοϊ, πάνω στὸ ἀκρωτήριο Σίγειο, φιλοξενήθηκαν ἀπὸ τὸν παπά. Τὸν εἶχε γνωρίσει ὁ Hunt δυὸ χρόνια πρίν, ὅταν ἡ φρεγάτα ποὺ μετέφερε τὸν Ἔλγιν στὴν Πόλη πόδισε στὸ Σίγειο καὶ ἡ ἀγγλικὴ ἀποστολὴ βγῆκε γιὰ νὰ θαυμάση τὸ περίφημο ἀρχαῖο γλυπτὸ μὲ τὴ θαυματουργὴ ἐπιγραφή, ποὺ εἶχαν ἐπισημάνει καὶ οἱ περιηγητὲς τοῦ ΙΗ′ αἰώνα[1]. Μὲ περηφάνεια ἔδειξαν τότε στὴν ἀγγλικὴ διπλωματικὴ ἀντιπροσωπεία οἱ Ἕλληνες τοῦ Γενῆ-Ἰσσὰρ τὸ μάρμαρό τους. Τώρα ὁ παπὰς δὲν μποροῦσε νὰ κρατήση τὰ δάκρυά του. Τὸ μνημεῖο, ὁ θησαυρός τους, δὲν ὑπῆρχε πιά. Τὸ ἅρπαξε ἡ ἀγγλικὴ στρατιωτικὴ ἀποστολὴ ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐνίσχυση τοῦ ὀχυροῦ τῶν Δαρδανελλίων.

«Ἦρθε μιὰ ὁμάδα στρατιῶτες μαζὶ μὲ τοὺς ἀξιωματικούς τους, ἐφοδιασμένη μὲ μπουγιουρδὶ τοῦ Χαντὶμ Ὀγλοῦ καὶ φιρμάνι ἀπὸ τὴν Πόλη καὶ εἶπαν στοὺς κατοίκους πὼς αὐτὰ τὰ μάρμαρα τὰ χάρισε ὁ σουλτάνος στὸν Ἔλγιν, τὸν Ἄγγλο πρεσβευτή»[2].

Ὁ Ἔλγιν εἶχε κιόλας ἀρχίσει τὴ λεηλασία τῶν ἀρχαιοτήτων μὲ μιὰ πράξη ἀπάνθρωπη. Γιατὶ οἱ Ἕλληνες τοῦ Γενῆ-Ἰσσὰρ θεωροῦσαν ἱερὸ τὸ μάρμαρό τους καὶ ἐπὶ αἰῶνες ἀγωνίζονταν μὲ κίνδυνο ζωῆς νὰ τὸ κρατήσουν. Πίστευαν πὼς εἶχε θαυματουργὲς ἰδιότητες[3].

Οἱ ἀναστεναγμοὶ καὶ τὰ δάκρυα ποὺ συνόδευαν τὴν ἀφήγηση τοῦ παπᾶ, γράφει ὁ Hunt, δὲν ὀφείλονταν στὴν ἀρχαιολατρεία του ἢ στὴν ἐπίγνωση τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀξίας τοῦ μαρμάρου, ἀλλὰ στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ποίμνιό του ἔχασε, μὲ τὴν ἁρπαγὴ τοῦ γλυπτοῦ, ἕνα ἀλάνθαστο φάρμακο γιὰ πολλὲς ἀρρώστιες. Τὸ χειμώνα καὶ τὴν ἄνοιξη ποὺ πλημμύριζε ὁ γειτονικὸς

---

1. Βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ *Morritt*, τ. Β′, σ. 597 καὶ σημ. 2 καὶ 3.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 97. Τὸ ἀνάγλυφο καὶ ἡ περίφημη βουστροφηδὸν ἐπιγραφὴ βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Θὰ ἀποτελέσουν τὴν πρώτη λεία τῆς ἀρχαιοθηρικῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἔλγιν. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ βλ. *Χ. Φιλητᾶ*, Πανδώρα, 1 Νοεμβρίου 1857, σ. 333-341.

3. Ὁ Hunt εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώση ὁ ἴδιος τὴ θρησκευτικὴ προσήλωση τῶν Ἑλλήνων στὰ ἀρχαῖα λείψανα. Εἶδε στὰ χέρια κάποιου χωριάτη ἕνα δακτυλιόλιθο ἐξαιρετικῆς τέχνης. Τοῦ πρόσφερε 600 γρόσια γιὰ νὰ τὸν ἀποχτήση. Ὁ Ἕλληνας ἀρνήθηκε. Οὔτε μὲ 2.000 δὲν τὸν πουλοῦσε. Γιατὶ πίστευε πὼς σ' αὐτὸ τὸν δακτυλιόλιθο χρωστοῦσε «τὴν ὑγεία τῶν παιδιῶν του καὶ τοῦ κοπαδιοῦ του».

κάμπος καὶ ἔπεφταν ἐπιδημίες στὸν τόπο, τοὺς προστάτευε τὸ μάρμαρό τους.

«Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες εἶναι βυθισμένοι σὲ τέτοιες δεισιδαιμονίες ποὺ ὅταν μιὰ ἀρρώστια παρατείνεται καὶ δὲν ἀντιμετωπίζεται μὲ τὰ συνηθισμένα φάρμακα, πιστεύουν πὼς ἔχει δαιμονικὴ προέλευση. Ὁ παπὰς καλεῖ τὸν ἄρρωστο στὸ κατώφλι τῆς ἐκκλησίας καὶ διαβάζει ἐπάνω του τὸν ἐξορκισμὸ καὶ μεγάλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ Γραφὴ (μερικὲς φορὲς καὶ τὰ τέσσερα εὐαγγέλια). Στὸ Γενῆ-Ἰσσὰρ ἰδιαίτερα ἄφηναν τὸν ἄρρωστο νὰ γλιστρήση πάνω στὸ μάρμαρο πιστεύοντας πὼς ἡ ἐπιγραφή του, ποὺ κανένας ἀπὸ τοὺς δασκάλους τους δὲν μπόρεσε νὰ ἀποκρυπτογραφήση, ἦταν προικισμένη μὲ θεραπευτικὲς ἰδιότητες[1]. Ἔτσι ὅμως, ἀπὸ τὴ συχνὴ τριβή, ἡ ἐπιγραφὴ εἶχε σχεδὸν ἐξαφανισθῆ»[2].

Οἱ ἐξορκισμοί, γράφει ὁ Hunt, ἀποτελοῦσαν τὴν πιὸ συνηθισμένη θεραπευτικὴ πρακτικὴ στὰ χέρια τῶν παπάδων. «Γίνονται ὄχι μονάχα γιὰ ἀνθρώπινα ὄντα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ζῶα καὶ γιὰ ἄψυχα ἀντικείμενα. Εἶδα ἕνα παπὰ νὰ διαβάζη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας ἐξορκισμὸ γιὰ τὸ κακὸ μάτι ποὺ ἐμπόδιζε τὸν μεταξοσκούληκα νὰ πλέξη τὸ κουκούλι του. Εἶδα ἀκόμα ἕνα παπὰ μὲ τὴν ἁγιαστούρα στὸ χέρι νὰ ραντίζη τὸ κατώφλι, τὰ παράθυρα καὶ τὸ τζάκι ἑνὸς νεόχτιστου σπιτιοῦ καθιστώντας το, ὅπως ἔλεγε, ἀπρόσβλητο ἀπὸ τὰ κακὰ πνεύματα[3].

Τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα τοῦ παπᾶ τοῦ Γενῆ-Ἰσσὰρ ἦταν 350 πιάστρα (26 στερλίνες). Ἔπρεπε ὅμως νὰ καταβάλη τὰ 150 στὸ μητροπολίτη. Γιὰ τὰ βαφτί-

---

1. Συνήθως ἄφηναν νὰ γλιστρήσουν ἀπὸ λειασμένη πέτρα ἐπίτοκες γυναῖκες γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῆ γρήγορος καὶ ἀκίνδυνος τοκετός. Ἡ συνήθεια ἦταν πανελλήνια. Στὴν Ἀθήνα, στὰ ΒΑ τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν, ὑπῆρχε ἡ λεγόμενη Κυλίστρα. Οἱ Ἀθηναῖες κάθονταν στὴν κορυφὴ καὶ ἀφήνονταν νὰ κατολισθήσουν ὡς τὴ βάση (*Ν. Πολίτη*, Ὠκυτόκια, Λαογραφία, τ. ΣΤ' [1918], σ. 300 κ. ἑ.). Γιὰ τὴ συνήθεια αὐτὴ ὑπάρχει παλαιότατη μαρτυρία. «Αἱ νῦν ἔγκυοι τῶν Ἀθηνῶν γυναῖκες, ἐν τῷ προσπελάζειν τῷ τοκετῷ... ἐπί τινος λείας τε καὶ κατωφεροῦς καθήμεναι πέτρας, κατολισθαίνουσιν, εὐτοκίας τυχεῖν ἐκ τούτου οἰόμεναι» (*Α. Γεωργιάδη Λευκίου*, Ἀνατροπὴ τῶν δοξασάντων... Ἀθῆναι 1843, σ. 43). Καὶ σὲ ἄλλες ὅμως χῶρες εἶναι γνωστὴ ἡ συνήθεια. Στὴ Γαλλία, λ. χ., ὑπῆρχαν οἱ λεγόμενες glissades. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ μαρμάρου καὶ τῆς πέτρας στὴ λαϊκὴ θεραπευτικὴ βλ. τὶς πληροφορίες τοῦ περιηγητῆ *Morritt* ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1794 (Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 597).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 97-98. Τὸ μνημεῖο μὲ τὴν ἐπιγραφὴ βρίσκεται στὴ συλλογὴ τῶν Ἐλγινείων μαρμάρων.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 98. Ὄχι μόνο οἱ ἄνθρωποι ἀλλὰ καὶ ὁ ζωικὸς κόσμος, ἀκόμα καὶ ὁ φυσικός, κινδύνευε, σύμφωνα μὲ τὶς λαϊκὲς δοξασίες, ἀπὸ τὸ κακὸ μάτι, τὴ βασκανία καὶ τοὺς ἐπίβουλους καταδέσμους. Ἡ πρόληψη γιὰ τὸν κίνδυνο τοῦ μεταξοσκούληκα ἀπὸ τὸ «κακὸ μάτι» ἦταν διαδομένη καὶ στὴ Θράκη (βλ. *Ἐλπιν. Σαραντῆ-Σταμούλη*, Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες τῆς Θράκης, Λαογρ., τ. ΙΓ' [1951], σ. 222). «Τὸ μάτι ἔπιανε τὰ σκουλήκια. Γιὰ νὰ μὴ ματιάζονται τὸν καιρὸ ποὺ ἔπλεχαν, ὅποιος τἄβλεπε ἔλεγε: «Φτοῦ, φτοῦ, μὲ τὸ καλὸ νὰ πλέξνε, σκόρδα νἄχνε». Τὸν καιρὸ ποὺ ἔβγαζαν τὸ μετάξι, γιὰ νὰ μὴ ματιάζονται καὶ δὲν ἔβγαινε ἡ κλωστή, ἔρριχναν μέσα στὴ μπακίρα μιὰ σκελίδα σκόρδο κι' ἕνα κουκκὶ ἅλας». Γιὰ τὸ μάτιασμα (κάρφωμα) καὶ τὸ ξεμάτιασμα ζώων καὶ φυτῶν βλ. *Φ. Κουκουλέ*, Μεσαιωνικοὶ καὶ Νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι, Λαογρ., τ. Η' (1925), σ. 342 κ. ἑ.

σια έπαιρνε πέντε παράδες (δυόμιση πέννες) καὶ γιὰ τοὺς γάμους ἑφτὰ πιάστρα (μισὴ γκινέα)[1].

Στὸ χωριὸ 'Εβλιγιὰ τοῦ Κὰζ-Ντάγ, ὅπου διανυκτέρευσαν, τοὺς ζύγωσαν μερικοὶ Ἕλληνες ἐργάτες καὶ ζήτησαν ἐλεημοσύνη. Ἦταν ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, ἐπιταγμένοι ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασὰ — ἔστελνε κάθε χρόνο ἕνα καράβι στὸ νησὶ καὶ στρατολογοῦσε ὅσους χρειαζόταν — γιὰ νὰ δουλέψουν στὰ δάση τῆς Ἴδης»[2].

Στὸ χωριὸ Γενήκιοϊ, τὸ Νεοχώρι, ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ Ἕλληνες, ὁ Hunt συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωή.

'Απὸ τὶς 100 οἰκογένειες τοῦ χωριοῦ οἱ 70 καλλιεργοῦσαν δική τους γῆ καὶ οἱ 30 ἦταν ἐργάτες γῆς ἢ ἐμπορευόμενοι. Ἡ δεκατιὰ ἦταν ληστρική. Ὁ ἀγὰς ἔπαιρνε τὸ ἕνα ὄγδοο ἀπὸ τὸν καλλιεργητή. Τὸ χαράτσι κλιμακωνόταν ἀπὸ πέντε πιάστρα τὸ χρόνο γιὰ τοὺς ἐνήλικους (4 σελλίνια καὶ 6 πέννες) σὲ δυόμιση πιάστρα γιὰ τοὺς ἀνήλικους (3 σελ., 10 πέννες). Γυναῖκες καὶ παιδιὰ ἀπαλλάσσονταν. Στοὺς ἐργάτες γῆς πρόσφεραν κατοικία, ἐνδυμασία καὶ μισθὸ 60 - 115 πιάστρα τὸ χρόνο. Αὐτοὶ οἱ ἐργάτες εἶχαν ἐπίσης δικαίωμα νὰ καλλιεργήσουν χωρὶς καμμιὰ δαπάνη ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴ γῆ τοῦ ἀφεντικοῦ τους καὶ νὰ κρατήσουν γιὰ λογαριασμό τους τὴν παραγωγή, ποὺ δὲν μποροῦσε, ὡστόσο, νὰ ξεπεράση τὰ τρία κοιλὰ [3] σταριοῦ.

Οἱ περισσότερες νέες γυναῖκες ἔγνεθαν μπαμπάκι. Ὁ μέσος ὅρος παραγωγῆς ἔφτανε μιὰ ὀκὰ κάθε τέσσερες μέρες. Γι' αὐτὴ τὴν ἐργασία ἀμείβονταν μὲ 25 παράδες (ἕνα σελλίνι), ἕνα καρβέλι ψωμὶ (2 πέννες) καὶ δυὸ λίτρες φασόλια ἢ ἄλλα ὄσπρια.

Κάθε χτηματίας ἔδινε ἐνάμιση κοιλὸ στάρι τὸ χρόνο στὸν παπά. Οἱ ἄλλοι ἐνορίτες ἀπὸ 60 παράδες.

Στὸ χωριὸ εἶχε ὀργανωθῆ καὶ κοινωνικὴ πρόνοια. Οἱ ἀνίκανοι γιὰ ἐργασία, οἱ ἄρρωστοι, οἱ ὑπερήλικες ἐνισχύονταν ἀπὸ τοὺς συχωριανούς. Κάθε φτωχὴ οἰκογένεια ἐξασφάλιζε ἔτσι 18 κοιλὰ στάρι τὸ χρόνο ἀπὸ τὰ βοηθήματα τοῦ χωριοῦ. Συγκεντρώνονταν ἐπίσης χρήματα γιὰ τοὺς ἐνδεεῖς μὲ δίσκο ποὺ ἔβγαζαν οἱ παπάδες στὴν ἐκκλησία κατὰ τὶς μεγάλες γιορτές. Ἔτσι καλυπτόταν καὶ τὸ νοίκι τῶν φτωχῶν οἰκογενειῶν[4].

Στὰ ἑλληνικὰ χωριὰ τῆς Τρωάδας μὲ μεγάλη δυσκολία ἔβρισκαν προμήθειες οἱ δυὸ περιηγητές. Οἱ Ἕλληνες ἢ ἦταν πάμπτωχοι ἢ ἀπόφευγαν νὰ ἐκδηλώσουν τὴ φιλόξενη διάθεσή τους γιατὶ φοβόνταν μήπως οἱ Τοῦρκοι ἀνακαλύψουν τὸ κομπόδεμα ποὺ ἀπόχτησαν μὲ σκληρὸ μόχθο καὶ ἀρχίσουν τὶς ἀβανιές[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 99.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 124.
3. Τῶν 22 ὀκάδων.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 136-137.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 137.

Στὶς 21 Μαρτίου 1801 πέρασαν ἀπὸ τὴν Τρωάδα στὴν Τένεδο ὅπου φιλοξενήθηκαν ἀπὸ τὸν πρωτόγερο ποὺ ἐκτελοῦσε καὶ χρέη ὑποπρόξενου τῆς Ἀγγλίας. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἦταν συγκεντρωμένος σ' ἕνα χωριό: 450 μουσουλμανικὲς καὶ 300 ἑλληνικὲς οἰκογένειες. Μοναδικὴ παραγωγὴ τὸ κρασί. Τιμές: τὸ κόκκινο 8 παράδες (4 πέννες) ἡ ὀκά, τὸ ἄσπρο 30 παράδες. Τελωνειακοὶ δασμοί: 2 παράδες ἡ ὀκά, τὸ ρακὶ τέσσερες. Τὸ λιμάνι ἦταν γεμάτο ραγουζέϊκα, αὐστριακὰ καὶ τούρκικα καράβια ποὺ φόρτωναν κρασιά. Τὸ ἐμπόριο τῶν κρασιῶν τῆς Τενέδου ἀποτελοῦσε κρατικὸ μονοπώλιο.

Ὅσο γιὰ τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῶν κατοίκων οἱ Τοῦρκοι παράδιναν τὸ ἕνα δέκατο τῆς παραγωγῆς, οἱ Ἕλληνες τὸ ἕνα ὄγδοο. Οἱ Ἕλληνες ὅμως ἐπιβαρύνονταν καὶ μὲ τὸ χαράτσι (5 ½ πιάστρα οἱ ἄντρες, 2 πιάστρα τὰ ἀρσενικὰ παιδιὰ πάνω ἀπὸ 10 χρόνων). Κι' ἀκόμα μὲ τὶς καθιερωμένες εἰσφορὲς γιὰ τὸ βοεβόδα, τοὺς γενίτσαρους, τοὺς ἀστυνόμους, χωρὶς νὰ ὑπολογίζωνται τὰ ἔκτακτα δοσίματα σὲ περίπτωση πολέμου.

Οἱ Ἕλληνες τῆς Τενέδου ξανάχτισαν τελευταῖα τὴν ἐκκλησία τους. Στὸ φιρμάνι ἀναφερόταν ὅτι ἡ ἄδεια δόθηκε μὲ τὴν καλὴ θέληση τοῦ σουλτάνου. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι ὁ ναὸς στοίχισε στοὺς κατοίκους κάπου 5.000 πιάστρα σὲ δωροδοκίες καὶ κάθε λογῆς πεσκέσια στοὺς διάφορους ἀξιωματούχους τῆς Πύλης[1].

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1801 οἱ δυὸ Ἄγγλοι ἀπεσταλμένοι ἔφτασαν στὸν Ἄθω ὕστερα ἀπὸ παραμονὴ μιᾶς βδομάδας στὴ Λῆμνο[2]. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ ἡ ἀναζήτηση παλαιῶν χειρογράφων[3].

Ἡ περιοδεία τῶν δύο Ἄγγλων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 139-140.

2. *Robert Walpole,* Travels in various countries of the East, being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, London 1820, σ. 54-63.

3. *Henri Omont,* Missions archéologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII siècle, Paris 1902, σ. 1 κ. ἑ. Ὁπωσδήποτε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ τῶν δύο Ἄγγλων παπάδων στὸν Ἄθω, οἱ κώδικες ἦταν ἀποδεκατισμένοι ἀπὸ τὶς διαδοχικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Δυτικοευρωπαίων συλλεκτῶν. Ἡ λεηλασία εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰώνα. Τὸ 1491 ὁ Ἕλληνας λόγιος Ἰανὸς Λάσκαρις, ἀπεσταλμένος τοῦ ἡγεμόνα τῆς Φλωρεντίας Λαυρέντιου τῶν Μεδίκων κατόρθωσε νὰ ἀποσπάση μεγάλον ἀριθμὸ κωδίκων μὲ ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Ὁ Μιχ. Τριβώλης (γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα Μάξιμος ὁ Γραικὸς) μετέφερε τὸ 1516 στὴ Ρωσία ἄγνωστον ἀριθμὸ κωδίκων ἐνῶ ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς κατόρθωσε νὰ ἀποσπάση 300 κώδικες γύρω στὸ 1542 γιὰ λογαριασμὸ τοῦ τότε βάϊλου τῆς Βενετίας στὴν Πόλη Mentoza. Ὁ Μαζαρῖνος χρησιμοποίησε τὸν παπικὸ μοναχὸ Ἀθανάσιο τὸν Ρήτορα γιὰ τὴν ἁρπαγὴ χειρογράφων. Ὁ Ἀθανάσιος, «ὑποκρινόμενος τὸν ὀρθόδοξον... πολλὰ βιβλία τῶν ἁγίων πατέρων καὶ τῆς ἔξω σοφίας ἠγόρασεν ὀλίγου τιμήματος». Ἀκολούθησε ἡ φοβερὴ ἁρπαγὴ τοῦ 1654 ἀπὸ τὸν Ρῶσο μοναχὸ Ἀρσένιο Σουχανώφ, ἀπεσταλμένο τοῦ τσάρου. Ἀποκόμισε 500 σχεδὸν κώδικες (*Στ. Κυριακίδη,* Ἡ ἐξαγωγὴ χειρογράφων ἐξ Ἁγίου Ὄρους, Μακεδονικά, τ. Δ' [1955-1960], σ. 532-533). Ἔγραφαν στὸν τσάρο τὸ 1654 οἱ μοναχοὶ τῶν Ἰβήρων: «Ἐστείλαμεν κατὰ τὸν ὁρισμὸν τῆς ὑψηλοτάτης σου βασιλείας, βιβλία πολλὰ καλὰ καὶ ὠφέλιμα ρνς', τὰ ὁποῖα ἐδιάλεξεν ἀτός του ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ μοναστηριοῦ» (*Μ.*

Carlyle στὸν λόρδο ἐπίσκοπο τοῦ Dunham, κράτησε τρεῖς βδομάδες. Ὁ Carlyle ὑπολογίζει τοὺς κώδικες τῶν μοναστηριῶν σὲ 13.000. «Δὲν ἀφήσαμε οὔτε ἕνα χειρόγραφο χωρὶς νὰ τὸ μελετήσουμε». Ἀνακρίβειες. Πρῶτα-πρῶτα οἱ κώδικες τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἄθω ἦταν λιγώτεροι. Ἔπειτα ἦταν ἀδύνατο μέσα σὲ τρεῖς βδομάδες, ἀκόμα καὶ νὰ ξεφυλλίσουν τέτοιον ἀριθμὸ χειρογράφων. Μὲ τὶς ὑπερβολὲς εἶχαν σκοπὸ νὰ προβάλουν τὸ ἔργο τους καὶ νὰ ἐντυπωσιάσουν τοὺς πάτρωνές τους [1].

Στὸ μεταξὺ κατόρθωσαν νὰ ἀποσπάσουν πολλοὺς κώδικες ἀπὸ τὰ μοναστήρια μὲ τὶς γνωστὲς μεθόδους· δωροδοκία, ἐξαγορά, ἀκόμα καὶ μὲ ὑφαρπαγή. Ὁ Carlyle πάντως γράφει στὸν λόρδο Dunham: «Δὲν ἔκλεψα κανένα χειρόγραφο».

Ὁ Hunt σημειώνει στὸ χρονικό του: «Ἡ ὑπομονή μας πέρασε μεγάλη δοκιμασία. Ἔπρεπε νὰ ὑπερνικήσουμε τὶς δυσκολίες, τὶς προκαταλήψεις, τὸ φθόνο καὶ τὴν ἀμάθεια τῶν βιβλιοθηκάριων τῶν μοναστηριῶν» [2].

Lascaris, Arsène Suchanov et les manuscrits de l'Athos, Byzantion, τ. ΚΗ' [1958], σ. 543-545, *H. Omont,* Minoide Mynas et ses missions en Orient [1840-1855], Paris 1916). Οἱ ἁρπαγὲς συνεχίστηκαν καὶ κατὰ τὸν περασμένον αἰώνα. Πράκτορας τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου Παιδείας ἀπέσπασε μεταξὺ 1840-1855 πολλοὺς κώδικες ἀπὸ τὶς βιβλιοθῆκες τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Κατὰ τὴν ἴδια περίπου περίοδο ὁ διάσημος Ρῶσος βυζαντινολόγος Οὐσπένσκυ ὄχι μόνο καταλεηλάτησε τὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Ἄθω ἀλλὰ καὶ πολλὲς περγαμηνὲς ἀπέκοψε. Ἕνας Ἄγγλος περιηγητὴς ἀγόρασε τὸ 1837, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα χειρόγραφα, καὶ ἕνα κώδικα γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνό. Καὶ ἀφηγεῖται: «Ἀγόρασα τέλος γιὰ 22 λίρες τὸν μεγάλο τόμο τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. Τὸν πιὸ σημαντικὸ κώδικα τοῦ Εὐαγγελίου μοῦ τὸν χάρισαν. Βγῆκα λοιπὸν κρατώντας στὶς μασχάλες δυὸ ὀγκώδεις τόμους ἀντιμετωπίζοντας μὲ σκυφτὸ κεφάλι τοὺς χλευασμοὺς τῶν καλογέρων. Δὲν μποροῦσαν νὰ κρατήσουν τὰ γέλια τους ὕστερα ἀπὸ τὸ παιγνίδι ποὺ ἔπαιξαν στὸν Δυτικὸ περιηγητή» *Robert Curzon,* Visits to the monasteries in the Levant, London 1916, σ. 370). Γιὰ τὶς ἁρπαγὲς καὶ καταστροφὲς χειρογράφων τοῦ Ἄθω βλ. *Χ. Γ. Πατρινέλη,* Βιβλιοθῆκαι καὶ Ἀρχεῖα τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Ἀθῆναι 1963, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Στὸν ἀποδεκατισμὸ συντελοῦσε καὶ ἡ ἀμάθεια τῶν ἀπελέκητων καλογέρων. Ὅπως ἔγραφε ὁ *Σπ. Λάμπρου,* ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα στὸν Ἄθω, 80 περίπου χρόνια μετὰ τὴν περιήγηση τοῦ Carlyle καὶ τοῦ Hunt, τὰ χειρόγραφα τῶν βιβλιοθηκῶν «ἐχρησίμευον, ἀντὶ πάσης ὕλης, πρὸς θέρμανσιν τῶν φούρνων, φύλλα δὲ περγαμηνῆς ἐχρησίμευον διὰ τὴν ἐπικάλυψιν τοῦ ἀγγείου τοῦ γλυκοῦ· ἄλλοτε ἀντικαθίσταντο δι' αὐτῶν τεθραυσμέναι ὑελοθυρίδες, ἄλλοτε τέλος, ἐγίνετο χρῆσις τῶν παλαιῶν μεμβρανῶν πρὸς κατασκευὴν τῶν ἀλεξηλίων καλυμμάτων τῶν μοναχῶν. Ἀλλὰ μήτοι ἔτι καὶ νῦν δὲν κόπτει ἐνίοτε ἀμαθὴς ψαλὶς φύλλα περγαμηνῆς, ἵνα κατασκευασθῇ ἰχθυόμορφον δέλεαρ χρήσιμον πρὸς τὴν ἁλιείαν;» (Ἔκθεσις πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς εἰς Ἅγιον Ὄρος ἀποστολῆς αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1880, σ. 17).

1. Τὸ 1880 ὁ Σπ. Λάμπρου κατέγραψε 5.759 χειρόγραφα σὲ 18 μονὲς (ἐκτὸς Λαύρας καὶ Βατοπεδίου). Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς κωδίκων (μαζὶ μὲ τὰ χειρόγραφα τῶν δύο μονῶν) ὑπολογιζόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας σὲ 9.744 (*Γερ. Σμυρνάκη,* Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 368). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Robert Curzon* ποὺ περιηγήθηκε τὸν Ἄθω τὸ 1837, ὑπολογίζει τοὺς κώδικες τῶν ἁγιορείτικων βιβλιοθηκῶν σὲ 17.600. Ἀπ' αὐτοὺς 3.300 χαρτῷοι καὶ 3.552 σὲ περγαμηνὴ (ἔνθ' ἀν., σ. 371).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 220.

Πρῶτος σταθμὸς τὸ Βατοπέδι: «Ζυγώνοντας τὴν πύλη τοῦ μοναστηριοῦ νοιώσαμε πὼς βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ κάστρο κι' ὄχι σὲ ἐρημητήριο εἰρηνικῶν μοναχῶν. Ἡ ἐξωτερικὴ πύλη ἦταν διπλοαρματωμένη μὲ σιδερόφυλλα. Περάσαμε ἕνα μακρὺ σκοτεινὸ διάδρομο, ὅπου εἴδαμε δυὸ κανόνια πάνω σὲ τροχούς, καὶ τρεῖς ἀκόμα πύλες ἀσφαλισμένες μὲ δυνατὰ μάνταλα καὶ ἀμπάρες [1].

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη στὸ ναὸ ὁ Carlyle καὶ ὁ σύντροφός του θέλησαν νὰ δοῦν καὶ τὴ βιβλιοθήκη. «Οἱ καλόγεροι προσπάθησαν εὐγενικὰ νὰ τὸ ἀποφύγουν. Ὁ ἡγούμενος μᾶς βεβαίωσε ὅτι ὑπῆρχαν μονάχα ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς».

Τελικά, μὲ τὴν ἐπιμονή τους, πῆραν τὴν ἄδεια καὶ μπῆκαν σὲ μιὰ ἄθλια σκοτεινὴ τρύπα ὅπου βρῆκαν τὰ βιβλία σωριασμένα τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο σὲ ἀπερίγραπτη ἀταξία, βορὰ τῶν σκώρων, ρυπαρὰ καὶ σκωληκόβρωτα»[2].

Τὸ ἴδιο βράδυ γνώρισαν τὸν πατριάρχη Προκόπιο ποὺ εἶχε ἐκθρονισθῆ πρὶν ἀπὸ 15 χρόνια καὶ διάλεξε τὸ Βατοπέδι γιὰ τόπο ἐξορίας. Τὸ διαμέρισμά του ἦταν μικρὸ καὶ ἁπλὸ ἀλλὰ ὁ ἔκπτωτος πατριάρχης συγκέντρωνε τὸ σεβασμὸ τῶν καλογέρων. Ἦταν πάνω ἀπὸ 70 χρόνων, πεπαιδευμένος, ἀνήσυχος καὶ λαμπρὰ ἐνημερωμένος [3].

Ἦταν ἡ μέρα τῆς Λαμπρῆς καὶ στὴν αὐλὴ τοῦ μοναστηριοῦ γευμάτιζαν κάπου 1.500 ἄτομα, κυρίως Ἀρβανίτες, Βούλγαροι καὶ Βλάχοι.

Οἱ καταπιεσμένοι χωριάτες τῶν γειτονικῶν περιοχῶν, παρατηρεῖ ὁ Hunt, ἀποταμιεύουν ἕνα ποσὸ γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν προσκύνημα στὸ Ἅγιον Ὄρος. «Κι' ἂν εἶναι πειρατὲς καὶ πετύχουν μιὰ γερὴ λεία ξεκινοῦν γιὰ τὸν Ἄθω ὅπου ζητοῦν ἄφεση ἁμαρτιῶν προσφέροντας ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ λάφυρα. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ προσκυνητὲς ἔχουν τὴν εὐτυχία νὰ ἀκοῦνε τὶς καμπάνες ποὺ ἠχοῦν ἀδιάκοπα, νὰ ἀποθαυμάζουν τὶς μεγαλόπρεπες ἐκκλησιές, τὶς εἰκόνες τῶν ἁγίων καὶ τὰ ἱερὰ λείψανα».

Διακόσιοι πενήντα ἦταν οἱ καλόγεροι καὶ οἱ παπάδες τοῦ Βατοπεδίου. Ἄλλα 250 ἄτομα δούλευαν στὰ χτήματα τοῦ μοναστηριοῦ [4].

Οἱ δυὸ Ἄγγλοι θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ ἔρημο πιὰ κτίριο τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἄθω ποὺ εἶχε ἀνεγερθῆ κοντὰ στὸ Βατοπέδι [5]. Ἔκλεισε ἀπὸ ἔλλειψη πόρων τὸ

---

1. Mount Athos. An account of the monastic Institutions and the Libraries on the Holy Mountain (στὴ συλλογὴ τοῦ *Walpole,* Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, London 1818, σ. 198). Σήμερα (1975) ὑπάρχει μονάχα ἡ ἐξωτερικὴ πύλη.

2. *Joseph Dacre Carlyle,* Journal of a route through Greece (βλ. *Alkis Angelou,* J. D. Carlyle's journal of Mount Athos, Ἐρανιστής, τ. Γ', τεῦχ. 44, σ. 36-37).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 37.

4. Hunt, ἔνθ' ἀν., σ. 199.

5. Φαίνεται πὼς ἡ ἀνέγερση τῆς σχολῆς ἔγινε μεταξὺ 1749 καὶ 1753. Σιγίλλιο τοῦ πατριάρχη Κυρίλλου Ε' καθόριζε τὸ 1750 τὰ τῆς λειτουργίας της καὶ θέματα σχετικὰ μὲ τοὺς πόρους τοῦ ἱδρύματος. Ἀκολούθησε ἡ ἀναζήτηση σχολάρχη. Τὸ 1753 ὁ Κύριλλος κάλεσε τὸν

χρήσιμο αὐτὸ ἵδρυμα, ὅπου διδάσκονταν ἀρχαῖα ἑλληνικά, σημειώνει ὁ περιηγητής.

Ὑπῆρχε ἕνα διαμέρισμα γιὰ τὸν διευθυντὴ τῆς σχολῆς καὶ 170 δωμάτια γιὰ τοὺς μαθητές. Ἕνα ὑδραγωγεῖο πάνω σὲ καμάρες ἐφοδίαζε τὸ κτιριακὸ συγκρότημα μὲ νερό[1].

Ἂν ὁ καθαρὸς ἀέρας, γράφει ὁ Hunt, τὸ εἰδυλλιακὸ τοπίο καὶ ἡ ἀπομόνωση ἀπὸ τὴν τύρβη τοῦ κόσμου[2] εὐνοοῦν τὴ μάθηση, τότε τὸ ἵδρυμα αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναστηλωθῆ καὶ νὰ λειτουργήση.

«Πρὶν σαράντα χρόνια διευθυντὴς τῆς σχολῆς ἦταν ὁ περίφημος Εὐγένιος, Κερκυραῖος, ἄλλοτε διδάσκαλος στὰ Γιάννενα. Μὲ τὴ βαθειὰ γνώση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς φιλοσοφίας, ἔδωσε κύρος καὶ φήμη στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βατοπεδίου[3].

»Ὅταν ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς βρῆκε ἑφτὰ καλόγερους νὰ μελετοῦν τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία. Ἀλλὰ μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα οἱ μαθητὲς ἔγιναν 200, ὅλοι παιδιὰ καλῶν οἰκογενειῶν, ὄχι μονάχα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα

Εὐγένιο Βούλγαρι ν' ἀναλάβη τὴ διεύθυνση. Φαίνεται ὡστόσο ὅτι ἡ λειτουργία εἶχε ἀρχίσει γύρω στὸ 1751. Τὸ 1754 ἔγραφε ὁ Βούλγαρις στὸν Κύριλλο ὅτι «οἱ πτωχοὶ μαθηταὶ στενοχωροῦνται ἐπισωρευόμενοι ἐπ' ἀλλήλοις ἀνὰ δύο τρεῖς ἐν στενωτάτοις οἰκίσκοις στοιβαζόμενοι, οἱ δὲ καλύβας αὐτοσχεδίους πηγνύουσιν ἀπὸ τοῦ χειμῶνος ἐπηρειῶν ἀμυνόμενοι».

1. Τὰ ἐρείπια τοῦ ὑδραγωγείου διακρίνονται καὶ σήμερα.

2. Πραγματικὰ τὸ τοπίο ἦταν γραφικώτατο. Τὸ περιγράφει ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις σὲ ἐπιστολὴ τοῦ 1756: «Ἐδῶ καὶ ὕδατα καλλίρροα, καὶ ὁ ἀὴρ εὐκραέστατος, καὶ αὖραι ποντιάδες τὸ περιέχον ἡμᾶς καταψύχουσαι. Ἄλση τε συνηρεφῆ καὶ κατάσκια, πανταχόθεν, καὶ χλόη ἀειθαλὴς τὴν ὅρασιν κατατέρπουσα· φυτῶν τε εἴδη παντοῖα, ἐλαῖαι, ἄμπελοι, δάφναι, μυρσίναι, τὰ μὲν εἰς τροφὴν τὰ δὲ εἰς τρυφὴν συμβαλλόμενα, γῆς ὑγιαινούσης βλαστήματα. Καὶ πτηνῶν στίφη καλλικελάδων, ἐν οἷς πολλὴ ἡ ἀηδών, καὶ ὁ κόσσυφος, καὶ ἡ χελιδών, ταῖς φωναῖς τῶν τῆδε κακεῖσε περιιόντων καὶ ἐπ' ἀδείας μελετώντων μουσοτρόφων τούτων νεανίσκων συναμιλλώμενα. Λιμενίσκος τε ὑπὸ τὸν λόφον μικρὸς ἐν μέρει, καὶ ἑτέρωθεν ἄκρα προβλῆτις· καὶ ἰχθῦες ἐντεῦθεν τοὺς καταβῆναι καὶ ἀγρεύσασθαι μὴ ὀκνοῦντας ἀπαντῶντες καὶ δεξιούμενοι. Θάλασσά τε ὑπεστρωμένη κυκλόθεν καὶ εἰς πλάτος πολὺ ἁπλουμένη, νῦν μὲν γαληνιῶσα καὶ κρυσταλλίζουσα, νῦν δ' ὑπαφρίσσουσα καὶ πρὸς τὸ οὖλον ὑποτραχυνομένη, νῦν δ' ἐπαφρίζουσα καὶ ἐκ μυχῶν αὐτῆς ταρασσομένη, ἄλλοις ἄλλως ποικίλων παρίσταται θέαμα. Ὅλα καλά, ὅλα γλυκοθυμίας οὐκ ἔχω εἰπεῖν ὅσης πρόξενα» (Κῶδιξ Ἐθνικῆς Βιβλ. 2958, σ. 47).

3. Σχετικὰ μὲ τὰ μαθήματα ποὺ διδάσκονταν γνωρίζουμε τὶς προθέσεις τοῦ πατριάρχη Κυρίλλου Ε', τοῦ ἱδρυτῆ τῆς Σχολῆς, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν Εὐγένιο «ἄνδρα πεπαιδευμένον καὶ λόγιον καὶ παντοδαπαῖς ἐπιστήμαις κεκοσμημένον καὶ γεγυμνασμένον καὶ δυνάμενον παιδεῦσαι τοὺς μαθητὰς οὐ μόνον τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν λογικὴν τέχνην, ἀλλὰ καὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας...» (*Γερ. Σμυρνάκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 143 κ. ἑ.). Ὁ ἴδιος ὁ Εὐγένιος, περιγράφοντας στὴν παραπάνω ἐπιστολὴ τὴ λειτουργία τῆς σχολῆς σημειώνει: «...ἐδῶ καὶ Πλάτων θεολογεῖ, ἐδῶ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πολυπραγμονεῖ καὶ ἐξετάζει τὰς ἀρχὰς καὶ γενέσεις τῆς φύσεως. Ἐδῶ καὶ Γάλλοι καὶ Γερμανοὶ καὶ Ἄγγλοι προβάλλονται τὰ νεωτερικὰ αὐτῶν συστήματα» (ἔνθ' ἀν., σ. 47).

ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ Γερμανία, τὴ Βενετία, τὴ Ρωσσία[1]. Τελικά, ὁ φθόνος τῶν καλογέρων ξεσήκωσε τέτοιο κύμα συκοφαντιῶν σχετικὰ μὲ τὰ ἤθη τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν μαθητῶν, ποὺ ἀνάγκασε τὸν Εὐγένιο νὰ ἐγκαταλείψη ἀηδιασμένος τὴ σχολή[2]. Γιὰ κάμποσον καιρὸ δίδαξε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ φήμη τῆς

---

1. Στὴν Ἀπολογία του πρὸς τὸν πατριάρχη Κύριλλο Ε' (1799) γράφει ὁ Εὐγένιος: «...τὸ σχολεῖον τὸ εὗρον μὲ 20 μαθητὰς καὶ τὸ ἐπλήθυνα σχεδὸν εἰς 200» (*Γ. Αἰνιᾶνος,* Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίμου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, Ἀθῆναι 1838, τ. Α', σ. 58).

2. Ἕξη μόνο χρόνια δίδαξε ὁ Εὐγένιος στὴν Ἀθωνιάδα (1753-1759). Ἡ ἀποχώρησή του καὶ ἡ διάλυση τῆς σχολῆς ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν ἀντιδράσεων τῶν Ἁγιορειτῶν καλογέρων «οἵτινες ἔχαναν τοὺς νέους ὑποτακτικούς των τρέχοντας εἰς τὴν φιλοσοφίαν» (*Μ. Γεδεών,* Δύο ἀνέκδοτα γράμματα περὶ τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας, Ἐκκλ. Ἀλήθεια, τ. Γ' [1882-1883], σ. 688). Ξέσπασαν ἐπίσης ἐσωτερικὲς διχόνοιες καὶ φατριασμοὶ ποὺ ὑποθάλπονταν καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πατριάρχη Κύριλλο (βλ. *Ἄλκη Ἀγγέλου,* Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδος, Ἀθήνα 1963, σ. 98, ὅπου καὶ βιβλιογραφία). Ὁ Βούλγαρις κυριολεκτικὰ ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὴ Σχολή. Ὁ χθεσινὸς προστάτης του, ὁ Κύριλλος, πρόσταξε νὰ σφραγισθῆ ἡ κάμαρά του καὶ δὲν ἐπέτρεψε οὔτε τὰ ροῦχα καὶ τὰ βιβλία του νὰ παραλάβη (*Κ. Μέρτζιου,* Ἠπειρωτικά, Ἰωάννινα 1956, σ. 5). Ὁ Εὐγένιος κατηγορεῖ τὸν Κύριλλο ὅτι τὸν κατασυκοφάντησε καὶ μάλιστα ὅτι τὸν εἰδοποίησε μὲ τὸν πορτάρη, μπροστὰ στοὺς μαθητές, ὅτι θ' ἀνέβαινε ἀπὸ τὸ μοναστήρι γιὰ νὰ τὸν «ξυλίσῃ» (*Γ. Αἰνιᾶνος,* Συλλογή, τ. Α', σ. 54 κ. ἑ.). Ἡ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Ἀκαδημίας εἶχε ἀφορμὴ τὴν παρουσία στὴ Σχολὴ τοῦ Βατοπεδίου ἀγένειων νέων, ἐνῶ τὸ τυπικὸ τῶν Βυζαντινῶν μοναστηριῶν δὲν ἐπέτρεπε τὴν εἴσοδο σὲ νέους κάτω τῶν 24 χρόνων. Ἀλλὰ ἡ Σύνοδος εἶχε ἀποφασίσει τὸ 1753, εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀθωνιάδα, νὰ γίνωνται δεκτὰ καὶ παιδιὰ (*Γ.Σμυρνάκη,* ἔνθ' ἀν., σ. 142). Ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ Κύριλλος ὑπῆρξε θῦμα διαβολῶν τῶν καλογέρων. «Ἀλλ' ἀτυχῶς ὁ μισόκαλος Σατὰν ὑποκρυβεὶς ὑπὸ τὸ ράσον τῶν μοναχῶν καὶ δὴ τοῦ εἰρημένου πατριάρχου (τοῦ Κυρίλλου Ε'), διαβιοῦντος τότε ἐν τῇ ἱερᾷ Σκήτῃ τῆς Ἁγίας Ἄννης καὶ καταλλήλως ὑπὸ τούτων ὑποδαυλισθείς, διήγειρε τοὺς μαθητὰς αὐτῆς, σχεδὸν πάντας, κατὰ τοῦ σοφοῦ διδασκάλου εἰς τρόπον ὥστε, μετ' οὐ πολύ, ἀποχωρήσαντος τοῦ Εὐγενίου, παντελῶς διελύθη αὕτη, ὡς ἦν ἑπόμενον, πρὸς χαρὰν μεγίστην τῶν μοναχῶν τοῦ Ἄθω, οἱ ὁποῖοι ἀνέκαθεν ἐμίσουν τὰ Γράμματα καὶ πολὺ περισσότερον τοὺς ἀνεπτυγμένους μοναχούς» (*Χρ. Κτενᾶ,* Τὰ Γράμματα ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καὶ ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, Οἱ καταδιωγμοὶ τῶν λογίων Ἁγιορειτῶν καὶ τὸ βασιλεῦον ἐκεῖ παχὺ καὶ ἐρεβῶδες σκότος, Ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 26). Βλ. καὶ Ἀπολογητικὴ ἐπιστολὴ Εὐγενίου (*Αἰνιᾶνος,* Συλλογή, ἔνθ' ἀν., σ. 57). Ἄλλα γράφει ἡ «Καλλιόπη» τῆς Βιέννης: «Εἶναι γνωστὴ εἰς τοὺς εἰδήμονας ἡ ὀλέθριος φιλονεικία ὁποῦ ἀνεφύη μεταξὺ τῶν διδασκάλων καὶ μαθητῶν τοῦ Σχολείου τοῦ Ἄθωνος περὶ τοῦ ὅτι τὰ εἰς μνημόσυνον τῶν ἀποθαμένων προσφερόμενα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κόλλυβα, πρέπει νὰ γίνωνται τὸ Σάββατον, ἥτις εἶναι ἡμέρα Νεκρώσιμος καὶ ὄχι Κυριακήν, ἥτις εἶναι ἡμέρα Ἀναστάσιμος. Αὕτη ἡ νηπιώδης σχολαστικὴ φιλονεικία προήχθη εἰς τοσοῦτον βαθμὸν ἔριδος καὶ διχοστασίας, ὥστε ὁ βαθμὸς τῶν ἐνθουσιασμένων πνευμάτων κατήντησε τοὺς φατριαστὰς εἰς χειρομαχίαν. Ὅθεν ὁ Μουσηγέτης Εὐγένιος διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὰ ἐνδεχόμενα ἄτοπα, παραιτήθη τῆς Σχολαρχίας, καὶ κατέφυγεν εἰς τὴν Ρωσίαν. Καὶ οὕτω διελύθη δυστυχῶς τὸ σύστημα τοῦ Σχολείου...» (Σύμμικτα, ἔνθ' ἀν., ΙΓ', 1 Ἰουλίου 1819, σ. 116 σημ. α). Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τοῦ Εὐγενίου ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς ὁ Μετσοβίτης Νικ. Ζερζούλης ποὺ δίδασκε μαθηματικὰ στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία. Ἀλλὰ οἱ μαθητὲς ἄρχισαν νὰ διαρρέουν. Δυὸ χρόνια ἀργότερα ἀναγκάστηκε καὶ ὁ Ζερζούλης νὰ ἀποχωρήσῃ. Σὲ λίγο ἔκλεισε ἡ σχολή.

σοφίας καὶ τῆς εὐγλωττίας του εἶχε φτάσει ὣς τὴν Πετρούπολη. Ἔτσι τὸν κάλεσε ἡ Αἰκατερίνη στὴ ρωσικὴ πρωτεύουσα καὶ τοῦ πρόσφερε τὴν ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Χερσώνας. Ἀπὸ τὶς φιλολογικές του ἐργασίες ξεχωρίζει ἡ μετάφραση τῆς Αἰνιάδας σὲ ἑλληνικὸ ἑξάμετρο».

Οἱ ἐντυπώσεις τοῦ Carlyle ἀπὸ τὸ κτίριο τῆς Ἀθωνιάδας: «Τέτοια ἐρημιὰ καὶ ἐγκατάλειψη δὲν ξανάδα. Ὁ μοναδικὸς ἐγκάτοικος τῆς Ἀκαδημίας ἦταν ἕνας κόκορας, παντέρημος κι' αὐτὸς ἀφοῦ στὸν Ἄθω δὲν ἐπιτρέπεται ἡ παρουσία θηλυκῶν πλασμάτων. Ἡ Ἀκαδημία εἶχε χτιστεῖ γύρω ἀπὸ μιὰ αὐλή, ὅπως τὰ μοναστήρια. Στὰ διάφορα πατώματα ὑπῆρχαν 170 δωμάτια, βυθισμένα τώρα στὸν κονιορτό. Κάθε δωμάτιο εἶχε ἐμβαδὸν 12 τετρ. πόδια. Ἕνα ἑρμάρι βρισκόταν στὴ μιὰ γωνία. Τὰ δωμάτια εἶχαν ἀπομείνει στὴν κατάσταση ποὺ τὰ ἄφησαν οἱ τελευταῖοι ἔνοικοι. Στοὺς τοίχους βλέπεις ἀκόμα μερικὰ ἀποσπάσματα γραμματικῆς καὶ ἄλλα»[1].

---

1. Τὸ 1765 ἕνας παλαιὸς σπουδαστὴς τῆς Βατοπεδινῆς Σχολῆς, ὁ *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ*, ὁ φλογερὸς λόγιος, ἔγραφε: «Βροντὴ νεμέσεως ἐπέπεσε καὶ ἐσκόρπισε διδάσκοντας καὶ διδασκομένους καὶ ἡ οἰκοδομὴ ἐκείνη, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ὁ τοσοῦτος θροῦς ἐν τῇ βασιλευούσῃ καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι, κατήντησεν (οἴμοι!) ἡ κατοικία, ἡ φωλεὰ τῶν κοράκων» (Ἀπολογία, Μέρος πρῶτον, Βιέννη 1780, σ. 128). Σαράντα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1815, ὁ *Νεόφυτος Δούκας* ἔγραφε σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν πατριάρχη Κύριλλο ὅτι ἡ Ἀκαδημία τοῦ Βατοπεδίου ἦταν χρήσιμη μόνο «ταῖς γλαυξὶ καὶ τοῖς ἄλλοις ὀρνέοις». Ἡ σχολὴ θὰ ξαναλειτουργήση μετὰ τὸ 1769. Ἀλλὰ ἔχει πιὰ ξεπέσει στὴ διδασκαλία τῶν γραμματικῶν μονάχα μαθημάτων. Τὸ 1799 θὰ ξανακλείση. Δυὸ χρόνια ἀργότερα, ἀκριβῶς κατὰ τὴν περίοδο τῶν περιηγήσεων τῶν δύο Ἄγγλων κληρικῶν στὸν Ἄθω, καταβάλλεται μὲ πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχη Καλλίνικου, προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς Ἀκαδημίας. Γίνεται πανελλήνια ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἐξεύρεση πόρων. Ἐνθουσιάζεται καὶ ὁ *Κοραῆς*. Ἀλλὰ δὲν κρύβει τὶς ἀνησυχίες του. Ἔγραφε στὸ φίλο του Βασιλείου (18 Ὀκτωβρίου 1802): «Ὁ φόβος εἶναι μὴ μᾶς καταισχύνωσιν οἱ καλόγηροι» (Ἐπιστολές, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Β1, σ. 375). Τελικὰ κι' αὐτὴ ἡ προσπάθεια θὰ ναυαγήση. Καὶ ὁ *Κοραῆς* γράφει ἀρχὲς 1804, ἀπογοητευμένος, στὸν Βασιλείου: «Μ' ἐπλήγωσες, φίλε, μὲ τὸ μήνυμα τῆς ἀτυχίας τῆς σχολῆς τοῦ Ἄθω. Καθὼς βλέπω, δὲν εἶναι χαΐρι ἀπὸ τοιούτους διαβόλους» (ἔνθ' ἀν., σ. 424). Ἡ Ἀθωνιὰς ἦταν καταδικασμένη ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή. Τὸ ἁγιορείτικο κλίμα δὲν ἀνεχόταν τὴ μάθηση, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸ διαφωτισμό. Ἔγραφε ὁ *Δωρόθεος Πρώιος* τὸ 1805: «Ποτὲ Μουσεῖον (δηλαδὴ ἀνωτάτη, πανεπιστημιακὴ σχολὴ) ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει οὐ συσταθήσεται, καὶ εἰ συσταθήσεται, ἐντὸς ὀλίγου καταστραφήσεται» (Περ. Ἑλλ. Φιλ. Συλλ. Κωνσταντινουπόλεως, τ. ΙΓ' [1878-1879], σ.237). Φαίνεται ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν κίνηση ἐναντίον τῆς Ἀκαδημίας κρύβονταν τὰ ὑπερσυντηρητικὰ στοιχεῖα τῶν Κολλυβάδων ὑπὸ τὸν Ἀθανάσιο τὸν Πάριο καὶ τὸν Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 336-337). Στὸ τέλος ἔβαλαν φωτιὰ στὴ Σχολὴ καὶ τὴν ξεθεμέλιωσαν. «Μικρὸν ὅμως μετὰ τὸ 1759 λειτουργήσασα ἐπυρπολήθη ἢ κατερειπώθη παραμεληθεῖσα ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἕνεκα δῆθεν ἀτόπων συμβεβηκότων, ἢ ἕνεκεν φανατισμοῦ ὡς ἐκ τῶν διδασκομένων ἐν τῇ σχολῇ ἀσυμφόρων δῆθεν τῷ μοναχικῷ πολιτεύματι καὶ ὡς προσφοιτώντων ἀναμὶξ λαϊκῶν τε καὶ μοναχῶν» (*Γερ. Σμυρνάκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 142). Οἱ γουναράδες καὶ οἱ ἄλλοι εὔποροι Ἕλληνες τῆς Πόλης, ποὺ πρόσφεραν πρόθυμα μεγάλα ποσὰ γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Ἀκαδημίας (ἀκόμα καὶ στὶς ἐκκλησίες εἶχαν ἀναρτηθῆ κιβώτια γιὰ τὸν ὀβολὸ τῶν φτωχῶν) καὶ ὀνειρεύονταν μιὰ πνευματικὴ ἀναγεννητικὴ

Καραβάνια ἀτέλειωτα ἀνέβαιναν ἀδιάκοπα στὸ Βατοπέδι. Οἱ προσκυνητὲς ἦταν ὅλοι ἁρματωμένοι: μουσκέτο, ἕνα ζευγάρι πιστόλες καὶ σπαθί. Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα ἡ εὐθυμία τους[1] ἔγινε πολὺ θορυβώδης[2].

Στὴν αὐλὴ τοῦ μοναστηριοῦ καὶ στὴν «τράπεζα» βρῆκαν νὰ γευματίζουν 500 Ἀρβανίτες προσκυνητές. Τὸ φαγητὸ ἦταν ἕνα πιάτο μὲ φακές, ἕνα ἄλλο μὲ παστόψαρο, ἕνα καρβέλι ψωμὶ καὶ ἕνα λαγήνι κρασί (ἦταν μεγαλοβδομάδα καὶ σαρακοστή). Κάθε μέρα φουρνίζονταν στὸ Βατοπέδι 600 ὀκάδες ψωμὶ καὶ ἡ ἐτήσια κατανάλωση κρασιοῦ ἔφτανε τὶς 180.000 ὀκάδες. Ἡ μισὴ ἀπ' αὐτὴ τὴν ποσότητα ἀποτελοῦσε παραγωγὴ τοῦ μοναστηριοῦ. Ἡ ὑπόλοιπη ἀγοραζόταν. Τὸ μοναστήρι εἶχε ἐπίσης κοπάδια ἀπὸ 5.000 γίδια καὶ 3.000 πρόβατα γιὰ τὸν ἐφοδιασμό του μὲ τυρί. Κάπου 250 καλόγεροι ζοῦσαν στὸ μοναστήρι καὶ ἄλλοι τόσοι δούλευαν στὰ μετόχια.

ἑστία μακριὰ ἀπὸ τὰ βλέμματα τοῦ δυνάστη, δὲν μποροῦσαν νὰ ἀντιληφθοῦν ὅτι τὰ μοναστήρια δὲν εὐνόησαν ποτὲ τὰ γράμματα καὶ τὴν πρόοδο. Ἔγραφε ὁ *Κων. Σάθας*: «Ἡ μέχρι κόρου ἐπαναληφθεῖσα φήμη, ὅτι τὰ μοναστήρια ἐχρησίμευσαν ὡς ὁ πυρὴν τῆς πνευματικῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀναπτύξεως ἐξελέγχεται ὑπὸ τῆς ἱστορίας πάντη ἀσύστατος. Αὐταὶ αἱ ἐν τῷ Ἄθωνι πολυάριθμοι Μοναί, ἀπορροφῶσαι τὰ πλούσια ἐλέη τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος, καὶ τὸ σπουδαιότερον, ἀπηλλαγμέναι τῆς παρουσίας τῶν ἀγρίων δυναστῶν, οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἐξεπλήρωσαν τὴν μεγάλην ταύτην ἀποστολήν, ἀλλ' ἁπλῶς ἐχρησίμευσαν τὰ καταφύγια τῶν ποθούντων νὰ ἀνταλλάξωσι τὴν ἡσυχίαν τῆς ἐρήμου πρὸς τὴν κοσμικὴν τύρβην καὶ πρὸ πάντων τοὺς διωγμούς, εἰς οὓς κατὰ τόπους ἦσαν ἐκτεθειμένοι· οὐδὲν σχολεῖον συνέστη ἐν Μετεώροις καὶ ἐν Ἄθωνι κατὰ τοὺς στυγητοὺς τούτους χρόνους· ἀπ' ἐναντίας μάλιστα καὶ ἡ μόλις περὶ τοὺς ὑστάτους χρόνους ἱδρυθεῖσα διὰ πολλῶν μόχθων Ἀθωνιὰς σχολὴ πρόξενος πολλῶν σκανδάλων ἐγένετο καὶ ἀνηλεῶς διελύθη. Τὴν αὐτὴν δὲ τύχην ὑπέστη καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Θασίου Σωτήρη Δούκα συστᾶσα Ἀθωνιὰς τυπογραφία» (Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Βενετία 1872, τ. Γ', σ. ο'). Γιὰ τὴν Ἀθωνιάδα βλ. ἐπίσης *Κ. Κούμα*, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. Β', σ. 560, *Τρ. Εὐαγγελίδη*, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθῆναι 1936, τ. Α', σ. 86 κ. ἑ., *Παϊσίου Βατοπεδινοῦ*, Ἡ παρὰ τὴν Ἱερὰν Μονὴν Βατοπεδίου Ἀθωνιὰς Σχολή, Μακεδ. Ἡμερολόγιον, τ. Δ' (1928), σ. 318-323, *Κ. Μέρτζιου*, Περὶ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, Διατί ἐγκατέλειψε τὸ 1759 τὴν Ἀθωνιάδα Σχολήν, Ἠπ. Ἑστία, τ. Ε' (1956), σ. 417-420. Γιὰ τὴν Ἀθωνιάδα καὶ τὸ θλιβερὸ τέλος της γράφει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *William Leake* ποὺ ἔφτασε στὸ Βατοπεδινὸ μοναστήρι στὶς 28 Ὀκτωβρίου 1806: «...Τώρα (ἡ Ἀκαδημία) εἶναι κλειστή, ἀλλὰ γιὰ ἕνα διάστημα, ἐπὶ Εὐγενίου Βούλγαρι, τοῦ Κερκυραίου σοφοῦ, ἀπόχτησε τέτοια φήμη, ποὺ δὲν ἐπαρκοῦσαν τὰ κτίρια γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν μαθητῶν, μ' ὅλο ποὺ ὑπῆρχαν 170 κελλιὰ γιὰ σπουδαστές. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἄθως ἀποτελοῦσε καὶ ἀπὸ ὑγιεινὴ ἄποψη καὶ σὰν ἀπομονωμένη περιοχὴ ἰδεώδη χῶρο γιὰ τὴν παιδεία, οἱ Ἕλληνες φίλοι τῶν γνώσεων ἀναγκάστηκαν νὰ συνεχίσουν ἀλλοῦ τὸν ἀγώνα τους. Οἱ ἀμαθεῖς ὑπῆρξαν πάντοτε διῶκτες τοῦ πνεύματος. Ἡ χυδαία ἀγέλη τῶν καλογέρων εἶδε μὲ φθονερὸ μάτι τὴ λειτουργία τῆς Σχολῆς. Αὐτὲς οἱ ἀντιδράσεις, μαζὶ μὲ μιὰ σειρὰ ἄλλα ἐμπόδια, ὁδήγησαν τελικὰ στὴ διάλυσή της» (Travels in Northern Greece, London 1835, τ. Δ', σ. 132-133).

1. *Carlyle*, ἔνθ' ἀν., σ. 37-38. Τὰ τραγούδια τους, σημειώνει ὁ *Hunt*, ἱστοροῦσαν τοὺς μικροπολέμους τῶν Ἀρβανιτάδων ἐναντίον τῶν πασάδων ποὺ ἔστελνε γιὰ τὴν ὑποταγή τους ἡ Πύλη (ἔνθ' ἀν., σ. 201).

2. *Carlyle*, ἔνθ' ἀν., σ. 39-40. Αὐτοὶ οἱ πάνοπλοι καὶ φοβεροὶ προσκυνητὲς μπορεῖ νὰ

Τὴν ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς ξέσπασε τὸ ἑορταστικὸ πανηγύρι. Γράφει ὁ Carlyle: «Ἀπόψε διασκεδάσαμε ἢ ἐνοχληθήκαμε ἀπὸ τὴ θορυβώδη εὐθυμία τῶν Ἀρβανιτῶν προσκυνητῶν. Τραγουδοῦσαν, χόρευαν καὶ ἔπιναν καὶ στὰ διαλείμματα πυροβολοῦσαν ἀδιάκοπα μὲ τὰ μουσκέτα τους ἀπὸ τὰ παράθυρα. Τί περίεργα πλάσματα αὐτοὶ οἱ προσκυνητές. Οἱ περισσότεροι ἦταν ληστὲς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν τραγουδιῶν ἀναφερόταν στὰ κλέφτικα κατορθώματά τους. Ἡ ἐμφάνισή τους ἦταν ἄγρια καὶ στὴν ὄψη τους ἔλαμπε ὁ θρίαμβος ὕστερα ἀπὸ κάθε ἐκπυρσοκρότηση τοῦ τουφεκιοῦ τους. Ἔμπαιναν στὴν ἐκκλησία μὲ ταπείνωση καὶ μὲ ἔμφοβα βλέμματα. Μοῦ φάνηκε πὼς εἶδα ἕνα δάκρυ νὰ κυλᾶ ἀπὸ τὰ μάτια ἑνὸς μπροστὰ στὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ.

Στὶς Καρυὲς οἱ δύο Ἄγγλοι θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν Τοῦρκο ἀγά, τὸν διοικητὴ τοῦ Ἄθω. «Τὸ σπίτι του βρισκόταν πλάϊ στὸ ναὸ τοῦ Πρωτάτου. Γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ εἶχαν συγκεντρωθῆ κάμποσα ἄνεργα παιδόπουλα καὶ μερικὲς ἑκατοντάδες προσκυνητές. Οἱ καμπάνες ἠχοῦσαν, κανόνια καὶ μουσκέτα βροντολογοῦσαν ἀδιάκοπα. Κι' ἐνῶ στὸ ναὸ ἔψαλλαν τὴ λειτουργία τοῦ Πάσχα, ὁ ἀγὰς καθόταν σταυροπόδι μεθυσμένος ἀνάμεσα στοὺς προσκυνητὲς καὶ κάπνιζε τὸ τσιμπούκι του»[1].

Στὶς Καρυὲς ὑπῆρχαν καὶ διάφορα μαγαζιὰ ποὺ πουλοῦσαν παπούτσια, ρολόγια καὶ μερικὰ εἴδη πολυτελείας γιὰ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, καφέ, ζάχαρη, καπνό, πρέζα καὶ διάφορα τονωτικά[2]. Κάθε Σάββατο γινόταν παζάρι. Οἱ ἐρημίτες ἔφερναν τὰ ἐργόχειρα ποὺ ἑτοίμαζαν στὶς μοναχικὲς σκῆτες τους: εἰκόνες ἁγίων, πλεχτὲς κάλτσες, διάφορα ἔλαια ἀπὸ φυτά, σουγιάδες καὶ πηρούνια (στὶς κεράτινες λαβές τους χάραζαν μὲ ἄκουα-φόρτε ἀρχαιοελληνικὰ γνωμικά)[3].

Στὴ μονὴ Κουτλουμουσίου ἡ βιβλιοθήκη βρισκόταν σὲ καλύτερη κατάσταση. Βρῆκαν ἐκεῖ καὶ ἕναν ἐξόριστο ἀρχιεπίσκοπο. «Φαινόταν ἀμαθής, ἔμοιαζε μὲ μαγαζάτορα τῆς Προύσσας». Ὁ ἡγούμενος ὅμως ἦταν ὁ πιὸ καλλιεργημένος καὶ ὁ καλύτερα ἐνημερωμένος ἄνθρωπος τοῦ Ἄθω. Εἶχε γνώση καὶ τῶν σύγχρονων ἠθῶν καὶ τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας. Ἦταν καὶ πολυταξιδεμένος. Ἀπορῶ πῶς ἕνας τέτοιος ἄνθρωπος βρέθηκε ἀνάμεσα στοὺς καλόγερους τοῦ Κουτλουμουσίου [4]. Σ' αὐτὸ τὸ μοναστήρι ζοῦσαν 60 μοναχοί».

ἦταν ἡ ὁμάδα τοῦ Νικοτσάρα (*Ἀπ. Βακαλόπουλου,* Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 434). Εἶναι γνωστὸ πὼς τὸ 1801 ὁ θρυλικὸς κλεφτοπειρατὴς ἐμφανίστηκε στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἀντιμετώπισε τουρκικὲς δυνάμεις, ποὺ εἶχαν κινηθῆ ἐναντίον του, κοντὰ στὴ μονὴ Χιλιανδαρίου (*Ἀλεξ. Λαυριώτη,* Τὸ Ἅγιον Ὄρος, ΕΕΒΣ, τ. 32 [1963], σ. 164 κ. ἑ.). Τὸ πιθανώτερο ὅμως εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ Ἕλληνες ἁρματολούς. Οἱ περιηγητὲς θεωροῦσαν Ἀρβανίτες τοὺς Ἕλληνες τῶν ἠπειρωτικῶν περιοχῶν τῆς χώρας.

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 205.
2. Τὰ ἴδια καὶ σήμερα.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 105-206.
4. *Carlyle,* ἔνθ' ἀν., σ. 42.

Στὴ μονὴ Παντοκράτορος συνάντησαν μιὰ μεγάλη ὁμάδα προσκυνητῶν ἀπὸ τὴ βόρεια Βαλκανική. Ἔφτασαν ὕστερα ἀπὸ ταξίδι 15 ἡμερῶν γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὶς λειτουργίες τῆς Μεγαλοβδομάδας κι' ἂς μὴ καταλάβαιναν οὔτε λέξη ἀπὸ τὴ γλώσσα. Καθένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς προσκυνητὲς πρόσφερε στὸ μοναστήρι 50 παράδες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν καλογέρων ἦταν γύρω στοὺς 40[1].

Στοῦ Σταυρονικήτα, οἱ κῆποι ἦταν σωστὸ κλουβὶ ἀηδονιῶν. Ἕνας καλόγερος διηγήθηκε στοὺς δύο Ἄγγλους περιηγητὲς μιὰ παλιὰ ἱστορία.

«Κάμποσοι μοναχοί, συγκεντρώθηκαν, ὅπως λένε, κάποτε, στὸ παλάτι τοῦ βοεβόδα τῆς Βλαχίας. Καθένας καμάρωνε γιὰ τὰ φημισμένα προϊόντα τοῦ μοναστηριοῦ του, ὁ ἕνας γιὰ τὴ σοφία, ὁ ἄλλος γιὰ τὸ κρασί. Ὅταν ἦρθε ἡ σειρὰ τοῦ καλόγερου ἀπὸ τοῦ Σταυρονικήτα εἶπε πὼς τὸ καύχημα τοῦ μοναστηριοῦ ἦταν τὰ πράσα, ζύγιαζε 500 δράμια τὸ ἕνα. Ὁ βοεβόδας δὲν τὸ πίστεψε. Στέλνει ὁ δικός μας ἀμέσως ἕνα ταχυδρόμο καὶ φέρνει τὰ μεγαλύτερα πράσα τοῦ κήπου. Τὰ εἶδε ὁ βοεβόδας καὶ θαύμασε. Καὶ νὰ ξέρῃς, τοῦ λένε οἱ ἄλλοι καλόγεροι, εἶναι ξερικὰ πράσα γιατὶ τὸ μοναστήρι δὲν ἔχει νερό. Σκέψου τί θεριὰ θὰ γίνονταν ἂν ποτίζονταν κιόλας. Ὁ βοεβόδας τότε εἶπε πὼς θὰ φέρῃ νερὸ στὸ μοναστήρι. Καὶ κράτησε τὸ λόγο του. Ἔδωσε χρήματα κι' ἔγινε τὸ μεγάλο ὑδραγωγεῖο»[2].

Στὴ Μονὴ Ἰβήρων (μὲ 200 - 250 καλόγερους) οἱ δυὸ Ἄγγλοι περιηγητὲς συνάντησαν πολλοὺς ἐξόριστους ἱεράρχες. Τὸν πατριάρχη Γρηγόριο Ε' (βρισκόταν δυὸ χρόνια ἐκτοπισμένος στὸ μοναστήρι), δυὸ ἀρχιεπισκόπους καὶ μερικοὺς μητροπολίτες. Ὁ Γρηγόριος εἶχε εὐχάριστους τρόπους καὶ φαινόταν ἀρκετὰ καλὰ πληροφορημένος. Δὲν δίσταζε νὰ ρωτήσῃ γιὰ κάτι ποὺ δὲν ἤξερε καὶ δὲν φοβόταν μήπως ἀποκαλυφθῇ ἡ ἀμάθειά του. Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τοῦ πατριάρχη δὲν ἦταν καὶ τόσο κατανοητά. Ὅταν δὲν ὑπῆρχε δραγουμάνος, ἕνας Μαλτέζος γιατρὸς ποὺ εἶχε καλογερέψει, οἱ Ἄγγλοι προσπαθοῦσαν νὰ συνεννοηθοῦν καταφεύγοντας σὲ μερικὰ νεοελληνικὰ καὶ ὁ Γρηγόριος στὰ φτωχὰ ἀρχαῖα του [3].

Στὴ βιβλιοθήκη ὑπῆρχαν ράφια μὲ γυάλινα καλύμματα γιὰ τὰ τυπωμένα βιβλία. Ἀλλὰ οἱ ἄτυχοι κώδικες κείτονταν σωριασμένοι χωρὶς καμμιὰ προστασία ἀπὸ τὴ σκόνη καὶ τὰ σκουλήκια.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 43.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 44. Πραγματικά, ἡ κατασκευὴ τοῦ ὑδραγωγείου τῆς μονῆς ἔγινε τέλη ΙΖ' αἰώνα ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Σερβάνο Κανταχουζηνὸ (*Μαν. Γεδεών,* Ὁ Ἄθως, Ἀναμνήσεις - Ἔγγραφα - Σημειώσεις, Ἐν Κωνσταντινουπόλει ΑΩΠΕ, σ. 190).

3. Ἔνθ' ἀν.. σ. 45. Ὁ Γρηγόριος Ε' ἐξορίστηκε δυὸ φορὲς στὸ Ἅγιον Ὄρος. Μετὰ τὴν πρώτη πατριαρχία του (1η Μαΐου 1797 - Δεκέμβριος 1798) καὶ μετὰ τὴ δεύτερη (1806 - Σεπτέμβριος 1808). Γιὰ τρίτη φορὰ ἀνέβηκε στὸ θρόνο στὶς 14 Ἰανουαρίου 1819 (*Μαν. Γεδεών,* Πατριαρχικοὶ πίνακες... Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885-1890, σ. 675). Τὸ καλοκαίρι ἔμενε στὴ Λαύρα καὶ τὸ χειμώνα στὴν Ἰβήρων (*Γερ. Σμυρνάκη,* Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 171). Οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς Λαυριῶτες δὲν ἦταν καλές, «διότι δὲν συνεμορφοῦτο, ὡς λέγεται, πρὸς τὰ ἔθιμα αὐτῶν» (ἔνθ' ἀν., σ. 168).

«Ἐνῶ ἐρευνούσαμε τὰ χειρόγραφα ἔρχεται μήνυμα ἀπὸ τὸν πατριάρχη πὼς τὸ γεῦμα εἶναι ἕτοιμο. Παρατήσαμε τὴ βιβλιοθήκη καὶ τρέξαμε στοῦ παναγιώτατου. Στὸ τραπέζι παρακάθησαν οἱ δυὸ ἐξόριστοι ἀρχιεπίσκοποι, ὁ ἡγούμενος, ὁ Μαλτέζος δραγουμάνος καὶ ἀρκετοὶ καλόγεροι.

»Ἀρχίσαμε λίγο πρὶν ἀπὸ τὶς 9 τὸ πρωί[1]. Τὸ γεῦμα ἦταν κάπου 30 φαγητὰ τουρκικῆς κουζίνας καὶ διάφορα κρασιά[2]. Μᾶς εἶχαν τοποθετήσει πλάϊ στὸν πατριάρχη κι' ὁ καθένας μας εἶχε δίπλα του ἕναν ἀρχιεπίσκοπο»[3].

Ὁ Hunt μᾶς δίνει περισσότερες πληροφορίες γι' αὐτὸ τὸ πατριαρχικὸ γεῦμα στὸ ἀσκητικό, ὑποτίθεται, Ἅγιον Ὄρος. «Στὸ τραπέζι ὑπῆρχαν, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ἀρνιά, λουκάνικα, χοιρομέρια καὶ γαλλικὰ κρασιά. Ἦταν φανερὸ πὼς ὁ Γρηγόριος διατηροῦσε πολλὲς ἐξουσίες μ' ὅλο ποὺ εἶχε χάσει τὸ θρόνο του[4]. Καὶ οἱ ἑφτὰ-όχτὼ χορτοφάγοι καλόγεροι ποὺ παρακάθησαν στὸ τραπέζι ἔδειχναν ἐνθουσιασμένοι ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τῆς καθημερινῆς δίαιτάς τους».

---

1. Εἶναι ἡ καθιερωμένη ὥρα τοῦ γεύματος στὰ Κοινοβιακὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Σήμερα τὸ σήμαντρο γιὰ τὸ γεῦμα στὴν «Τράπεζα» ἠχεῖ γύρω στὶς 9.30 π. μ.

2. Αὐτὴ ἡ ποικιλία καὶ ἀφθονία τῶν πολυάριθμων ἐδεσμάτων ποὺ προσκομίζονταν διαδοχικὰ στὸ μοναστηρίσιο συμπόσιο τοῦ ἐξόριστου πατριάρχη— τέτοια ἦταν καὶ τὰ τραπεζώματα στὰ ἀρχοντικὰ τῶν κοτζαμπάσηδων ποὺ ἀναφέρονται στὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν— θυμίζει τὸ καλογερικὸ δεῖπνο τοῦ ΙΓ' αἰώνα, ποὺ περιγράφει ὁ βυζαντινὸς ποιητὴς Θεόδωρος Πρόδρομος:

> Πρῶτον διαβαίνει τὸ ἔγζεστον ψησόπουλον τουρδάτον
> καὶ δεύτερον ἀκρόβραστον μαζὶ μ' ἀρβελισμένον,
> καὶ τρίτον ὀξυνόγλυκος, κροκάτη μαγειρεία,
> ἔχουσα στάχος, σύσγουδον, καρυόφυλλον, τριψίδιν,
> ἀμανιτάριν, ὄξος τε καὶ μέλιν ἐκ τακάπνιν,
> καὶ μέσα κεῖται κόκκινος μεγάλη φιλομήλα
> καὶ κέφαλος τρισπίθαμος, αὐγάτος, ἐκ τὸ Ρῆγιν,
> καὶ συναγρίδα πεπανή, ὦ Θεέ μου μαγειρεία!
> Καὶ τέταρτον ὀπτούτσικα, καὶ ἀπέκει τὰ τηγάνου,
> κομμάτια συακοκόμματα, τριγλία μουστακάτα,
> καὶ διπλοτήγανον παχύν, μεγάλαις ἀθερίναις,
> καὶ κίθαργος ὀπτούτσικος ἀκέριος μὲ τὸ γάρος,
> τὸ καρναβάδιν ἄνωθεν ὡς κάτω πεπασμένος.
> Καὶ πάλιν ἀπολάκτισμα μεγάλου λαβρακίου...
> Μετὰ δὲ τὴν παράθεσιν ὧν εἴρηκα βρωμάτων
> εἰσῆλθεν, ὢ τοῦ θαύματος, καὶ τὸ μονοκυθρίτσιν
> ὑπερανθίζον ὀλιγὸν καὶ πέμπον εὐωδίαν...

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 46-47.

4. Ὡστόσο ὁ Γρηγόριος παραπονιόταν ὅτι ἀντιμετώπιζε στερήσεις καὶ ζητοῦσε τὴ μέριμνα τῆς μητέρας Ἐκκλησίας (*Ἡλιουπόλεως Γενναδίου*, Μία ἄγνωστος περιπέτεια τοῦ ἐθνομάρτυρος Γρηγορίου Ε'... ἕνα ἀνέκδοτον γράμμα του (Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. ΙΘ' [1949], σ. 229 κ.ἑ.). Ἀντίθετα ὁ *Κων. Κούμας* (Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων..., Ἐν Βιέννῃ 1832, τ. ΙΒ', σ. 508) γράφει ὅτι ὁ Γρηγόριος «συγκοινοβιάσας μὲ τοὺς μοναχούς... ἔζη μὲ ἀσκητικὴν σκληραγωγίαν».

Ἀπὸ τὴ συζήτηση οἱ δυὸ περιηγητὲς κατάλαβαν πὼς ὁ Γρηγόριος περίμενε τὴν παλινόρθωση τῆς πατριαρχίας του. «Μᾶς εἶπε ὅτι ἐξορίστηκε ὕστερα ἀπὸ σκευωρία πλούσιων μητροπολιτῶν, ἐπειδὴ τοὺς πρόσταξε νὰ παρατήσουν τὴ χλιδὴ καὶ τὶς μηχανορραφίες στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὶς μητροπόλεις τους. Ἀλλὰ ἡ ἐπιρροή τους ἀνάμεσα στὶς πριγκιπικὲς οἰκογένειες τοῦ Φαναριοῦ καὶ στὸ Δραγουμάνο τῆς Πύλης ὁδήγησε στὴν ἐκδίωξή του καὶ στὴν ἀνακήρυξη ἑνὸς λιγώτερο σκληροτράχηλου πατριάρχη»[1].

Ἐνῶ τελείωνε τὸ γεῦμα παρουσιάσθηκε ἕνας παράξενος μοναχὸς ποὺ ἔγινε δεκτὸς μὲ πολὺ σεβασμό. Τὸν ἔλεγαν Μεθόδιο καὶ ἀνῆκε στὴν τάξη τῶν Μεγαλόσχημων. «Τὸ τεράστιο μῆκος τῆς γενειάδας του, ὁ «ποδήρης πώγων» ποὺ μᾶς ἀποκάλυψε ξεδιπλώνοντας τὸ μποξά του, ἐξασφάλιζε περισσότερη ἐκτίμηση ἀπὸ τοὺς δεισιδαίμονες Ἕλληνες, παρὰ ἂν ἦταν σοφὸς στὰ ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου ἢ τοῦ Βασιλείου».

Ὁ Carlyle γράφει στὸ ἡμερολόγιό του ὅτι ὁ ἐρημίτης εἶχε τυλίξει τὴν πελώρια γενειάδα γύρω στὸ λαιμό του. Τὸν παρακάλεσαν νὰ τὴν ξετυλίξη καὶ τότε μὲ ἔκπληξη εἶδαν πὼς σερνόταν κάμποσους πόντους στὸ χῶμα. Μὲ τὴν εὐκαιρία

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 208. Αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια. Ὁ σκληροτράχηλος Γρηγόριος εἶχε συγκεντρώσει τὴν ἀντιπάθεια μερικῶν ἀρχιερέων ἐπειδὴ τοὺς ἐξανάγκασε νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὶς ἐπαρχίες τους. Οἱ ἀρχιεπίσκοποι καὶ μητροπολίτες προτιμοῦσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὄχι κοντὰ στὸ ποίμνιο, στὴν ἕδρα τους, γιὰ δυὸ λόγους. Πρῶτα-πρῶτα, γιὰ νὰ δημιουργοῦν σχέσεις μὲ τοὺς ἰσχυροὺς Τούρκους καὶ Ἕλληνες τῆς πρωτεύουσας, πατριαρχικούς, φαναριῶτες καὶ ἀξιωματούχους τῆς Πύλης καὶ νὰ ἀντιμετωπίζουν τὶς μηχανορραφίες τῶν ἀντιπάλων τους ἢ μνηστήρων τοῦ θρόνου. Γιατὶ ἀπὸ τὸ κέντρο ξεκινοῦσαν οἱ παρασκηνιακὲς συναλλαγὲς (δωροδοκίες καὶ σκευωρίες) ποὺ ὁδηγοῦσαν στὶς σιμωνίες ἢ τὶς ἐκθρονίσεις. Καὶ δεύτερο, γιατί, ἐνῶ ἡ μακρινὴ ἐπαρχία δημιούργοῦσε προβλήματα καὶ εὐθύνες, ἡ κοσμοβριθὴς Κωνσταντινούπολη πρόσφερε εὐκαιρίες εὐφρόσυνου βίου. Στὸ ἑλληνόφωνο περιοδικὸ «Μέλισσα» ποὺ κυκλοφοροῦσε στὸ Παρίσι δημοσιεύτηκε στὶς 25 Ὀκτωβρίου 1820 σχετικὴ ἐπιστολὴ κληρικοῦ ἀπὸ τὴν Πόλη. «Δὲν ἀγνοεῖς, φίλτατε, ὅτι ἡ σημερινὴ κατάσταση τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν κλήρου εἶναι ἀθλιωτάτη, καὶ ὅτι κατ' ἐξοχὴν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει περισσότεροι ἀρχιερεῖς ζῶσιν ὡς ἀληθεῖς δεσπόται, ὡς ἄγριοι λύκοι, καὶ οὐχὶ ὡς ἅγιοι ποιμένες. Αὐτοὶ οἱ Σαρδανάπαλοι, διὰ τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ποικίλων ἡδονῶν τοῦ Θρακικοῦ Βοσπόρου, ἀφήνουσι ζωντοχηρευούσας τὰς ἐπαρχίας των ὑπὸ τὴν αἰσχροκερδῆ ἐπιστασίαν ἐπισκόπων ἢ ἐπιτρόπων, οἵτινες διὰ νὰ εὐχαριστήσωσι τὴν ἀργυρομανίαν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγίων γερόντων καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῶν φιλαργυρίαν ἀφανίζουσιν ἄπειρον πλῆθος ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν» (ἔνθ' ἀν., σ. 314-315). Ἡ ἐκθρόνιση ὡστόσο τοῦ Γρηγορίου Ε' ὀφειλόταν κυρίως στὴν καρατόμηση τοῦ προστάτη του ὁσποδάρου τῆς Βλαχίας Γεωργίου Χαντζερῆ καὶ στὴν ἐναντίον του πολεμικὴ τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη. Ἡ ἐχθρικὴ στάση καὶ οἱ παρεμβάσεις τοῦ πρεσβευτῆ ἐκδηλώθηκαν τὸ 1798 ὅταν ὁ Γρηγόριος, «προσταχθεὶς ἀπὸ τὸ Κράτος (ἀπὸ τὴν Πύλη) νὰ διδάξη τὸν χριστιανικὸν λαὸν νὰ μὴ προσέχη εἰς τὰς ἀπατηλὰς διδασκαλίας τῶν ἐν Αἰγύπτῳ τότε στερεωθέντων Γάλλων, ὑπερέβη τὰ ὅρια τῆς προσταγῆς» (*Κων. Κούμα*, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων... Ἐν Βιέννη 1832, τ. ΙΔ' σ. 503). Φάνηκε δηλαδὴ βασιλικώτερος τοῦ βασιλέως(βλ. κεφ. «Ἡ προεπαναστατικὴ Τριπολιτσά»).

αὐτὴ ὁ ἀσκητὴς διηγήθηκε καὶ τὴν ἱστορία του. Εἶχε, λέει, πολὺ μελωδικὴ φωνή, ἀλλὰ σ' ἕνα ταξίδι του στὴ Ρωσία ἅρπαξε πούντα καὶ τὴν ἔχασε. Δεόταν λοιπὸν στὴν Παναγία νὰ τοῦ ξαναδώση τὴ φωνή του. «Δὲν ἱκανοποίησε τὴν παράκλησή του, εὐλόγησε ὅμως τὰ γένεια του, ποὺ ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ ἄρχισαν νὰ μεγαλώνουν πλουσιοπάροχα».

Κάποιος ἀπὸ τοὺς συνδαιτημόνες παρατήρησε πὼς ὑπῆρχε κι' ἕνας ἄλλος καλόγερος μὲ τόσο μεγάλη γενειάδα. «Μιὰ σπίθα φθόνου ἔλαμψε στὰ μάτια τοῦ Μεθόδιου, ποὺ ἔσπευσε νὰ ἐξηγήση, πολὺ ταραγμένος, ὅτι ἡ δική του γενειάδα εἶναι, δόξα νάχη ὁ Θεός, πολλοὺς πόντους μεγαλύτερη».

Καὶ ὁ Carlyle παρατηρεῖ: «Αὐτὴ εἶναι ἡ φύση τοῦ ταλαίπωρου τοῦ ἀνθρώπου. Ἐγκαταλείπει τὸν κόσμο, ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτό του ἐθελοντικὰ τὴν πιὸ βάρβαρη ἐγκράτεια, τὴν πιὸ βασανιστικὴ ζωή, περνᾶ τὸ βίο του μὲ προσευχὴ καὶ περισυλλογή, περιφρονεῖ πλούτη καὶ τιμὲς καὶ ἡδονὲς καὶ οἰκογένεια καὶ φίλους, χωρὶς οὔτε ἕναν ἀναστεναγμό. Καὶ νὰ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποφέρη νὰ τοῦ μιλᾶνε γιὰ τὰ γένεια ἑνὸς ἄλλου ἀνθρώπου»[1].

Τὸ βράδυ οἱ περιηγητὲς κοιμήθηκαν σὲ πουπουλένια στρώματα[2].

Στὴ Μονὴ Φιλοθέου (55 καλόγεροι) ἡ βιβλιοθήκη βρισκόταν σὲ φριχτὴ κατάσταση. Ἀμαθέστατοι οἱ μοναχοὶ[3] ἀλλὰ καλοκάγαθοι καὶ φιλόξενοι. Οἱ δυὸ περιηγητὲς γεύτηκαν σούπα φακές, τὸ μόνο φαγητὸ ποὺ πρόσφερε τὸ μοναστήρι, χωρὶς καμμιὰ διαμαρτυρία[4].

Οἱ καλόγεροι τῆς μονῆς Καρακάλλα πληροφόρησαν τοὺς ξένους ὅτι τὸ μοναστήρι πῆρε τ' ὄνομά του ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο αὐτοκράτορα ποὺ ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς εὐεργέτες του. «Γέλασα μέσα μου», γράφει ὁ Carlyle, «μὴ μπορώντας νὰ τοὺς πῶ ὅτι ὁ Καρακάλλας εἶχε πεθάνει αἰῶνες ὁλόκληρους πρὶν χτιστεῖ τὸ μοναστήρι»[5].

---

1. *Hunt*, ἔνθ' ἀν., σ. 209.

2. *Carlyle*, ἔνθ' ἀν., σ. 47. Καὶ σήμερα ὑπάρχουν στὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω πολυτελέστατα διαμερίσματα γιὰ «ἐκλεκτοὺς» φιλοξενούμενους, τὰ λεγόμενα «δεσποτικά».

3. Σημείωση τοῦ προηγουμένου Νεοφύτου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων: «...εὔγαλαν... τὰ ὅσα παλαιὰ χειρόγραφα βιβλία εὑρίσκονταν καὶ τἄβαλαν κάτω εἰς τὸν ἔξωθεν νάρθηκα καὶ ἔπαιρνεν ὁ καθεὶς ὅποιον βιβλίον τοῦ ἄρεσεν...» (*Μ. Γεδεών*, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες, Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500-1912, Ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 354).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 218.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 49. Δὲν ἔπρεπε νὰ γελάση ὁ πολυμαθὴς περιηγητής. Γιατὶ ναὶ μὲν ἡ μονὴ ἱδρύθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸν Καρακάλλα, τὸν γνωστὸ ὡς Μάρκο Αὐρήλιο Ἀντωνῖνο (211 μ. Χ.), ἀλλὰ σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση ὁ αὐτοκράτορας εἶχε χτίσει, κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Μακεδονία, ὀχυρὸ πύργο στὴν περιοχή, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη παράδοση κτίτωρ τοῦ μοναστηριοῦ ἦταν κάποιος Νικόλαος ἀπὸ τὴν κωμόπολη Καρακάλλα (*Γερ. Σμυρνάκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 575 κ. ἑ.). Ὁ *Σπ. Λάμπρος* εἰκάζει ὅτι τὸ ὄνομα τῆς μονῆς «δὲν εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Ε' (1748-1751) ὅστις ἦτο Καράκαλος τὸ γένος». Καὶ ἀποδίδει τὴν ὀνομασία σὲ πιθανὲς εὐεργε-

Πλησιάζοντας στὴν Ἁγία Λαύρα κόντευε νὰ βασιλέψη ὁ ἥλιος. Οἱ δύο περιηγητὲς ἔρριξαν μιὰ πιστολιὰ εἰδοποιώντας τοὺς καλόγερους νὰ μὴ κλείσουν τὴν πύλη[1].

Ἡ βιβλιοθήκη βρισκόταν σὲ ἀνεκτὴ κατάσταση ἀλλὰ χωρὶς σπουδαῖο ὑλικὸ γιατὶ τὰ χειρόγραφα εἶχαν πουληθῆ, σὲ μιὰ περίοδο ἀνάγκης, στοὺς Βενετούς. «Καὶ τώρα βρίσκονται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἁγίου Μάρκου».

Στὴ Μονὴ Διονυσίου (200 καλόγεροι) συνάντησαν τὸν Γιαννάκη Φραγκόπουλο, ἄλλοτε δραγουμάνο τῶν Ρώσων στὴν Πόλη, ποὺ ἐγκατέλειψε τὰ ἐγκόσμια καὶ ἔγινε μοναχός. Τοὺς πρόσφερε ἕναν κόκκορα. «Ἐπειδὴ εἴχαμε πολλὲς μέρες νὰ δοκιμάσουμε κρέας, τὸ δῶρο μᾶς φάνηκε ἐξαίσιο». Τὰ βιβλία τοῦ μοναστηριοῦ, κλεισμένα σὲ δυὸ κασσέλλες, εἶχαν σωθῆ ἀπὸ τὴν καταστροφή[2].

Στὴ Μονὴ Ξενοφῶντος γνώρισαν τὸν Παναγιώτη Βάϊλα ἀπὸ τὴ Ζαγορά, ἔμπορο στὴν Πόλη (περιουσία 50.000 πιάστρα) ποὺ ἀκολούθησε, μαζὶ μὲ τὰ ἀγαθά του, τὸ μοναχικὸ βίο[3].

Ὁ Ἰωακείμ, ἕνας καλόγερος 84 χρόνων, ἦταν τὸ ἀξιοπερίεργο τῆς μονῆς Γρηγορίου. Ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης γενειάδας του, ποὺ εἶχε προκαλέσει τὴν ὀργὴ τοῦ ἀσκητῆ Μεθόδιου στὸ Βατοπέδι. Ἐπὶ 44 χρόνια δὲν ἔβαλε στὸ στόμα του κρέας, γάλα καὶ αὐγά. Τρεφόταν μονάχα μὲ χόρτα καὶ ψάρι. Τρεῖς φορὲς τὴ βδομάδα ἔπινε λίγο κρασί. Δὲν καμάρωνε τὴ γενειάδα του ὅπως ὁ Μεθόδιος. Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, προσθέτει ὁ Carlyle, ἦταν μικρότερη ἀλλὰ περισσότερο φουντωτή[4].

Ἡ ἐπιβλητικὴ μονὴ τῆς Σιμονόπετρας, χτισμένη πάνω σ' ἕνα βράχο μπροστὰ στὸ πέλαγος, προκάλεσε βαθειὰ συγκίνηση στὸν Carlyle. Καθὼς εἶναι λογοτέχνης περιγράφει μὲ ζωντάνια καὶ ἔξαρση τὸ τοπίο.

«Ὁ ἥλιος βασίλευε ὅταν φτάσαμε στὸ μοναστήρι. Ζύγωνε τὸ σούρουπο. Δὲν θὰ ξεχάσω ποτὲ τὸ θέαμα ἀπὸ τὸ χαγιάτι ποὺ τριγυρίζει τὸ μοναστήρι. Στέκεται κυριολεκτικὰ πάνω σὲ μιὰ βραχοκολώνα. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ βαθειὲς λαγκαδιὲς κατάφυτες καὶ χαραγμένες ἀπὸ χειμάρρους. Μπροστὰ ἡ θάλασσα, θαρεῖ κανεὶς πὼς ἂν πετάξη μιὰ πέτρα θὰ φτάση στὸ νερό. Πίσω ἀνεβαίνει ἕνας ἀπότομος βράχος καὶ ἀπὸ ψηλὰ στὸ βάθος κρυφοκυττάζει ὁ Ἄθως. Ὅταν μὲ τὸ σούρουπο ἔγινε τὸ τοπίο πιὸ ἁπαλὸ κι' ἄρχισε νὰ χρυσώνη ἀπὸ τὴ λάμψη τῆς σελήνης, ὅταν πιὰ κανένας ἦχος δὲν ἔφτανε στ' ἀφτὶ ἔξω ἀπὸ τὰ τραγούδια τῶν ἀηδονιῶν, τὸ μούρμουρο τῶν νερῶν ποὺ κατέβαιναν ἀπὸ τὸ βουνὸ

σίες του πρὸς τὸ μοναστήρι (Σύμμικτα, Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Ζ' [1910], σ. 236-237). Ἄλλη ἐξήγηση: Πρόκειται γιὰ παραφθορὰ τοῦ τούρκικου Κουρούκαλε = Ξεροκάστελλο (*Μ. Λαμπρυνίδη,* Ἡ Ναυπλία, Ἐν Ἀθήναις 1898, σ. 56 σημ.).

1. Καὶ σήμερα ἡ πύλη τῶν μοναστηριῶν κλείνει μετὰ τό ἡλιοβασίλεμα.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 50.
3. *Hunt,* ἔνθ' ἀν., 116.
4. *Carlyle,* ἔνθ' ἀν., 55-56.

καὶ τὸν μακρινὸ ὀρυμαγδὸ τῶν κυμάτων, ἔνοιωθες μέσα σου κάτι ἀνεπανάληπτο. Ὅταν θὰ φύγω ἀπὸ τὸν κόσμο πρέπει νὰ πάω στὴ Σιμονόπετρα»[1].

Ἀπὸ τὴ Σιμονόπετρα στὴ μονὴ Ξηροποτάμου καὶ στὸ Ρωσικό. Ξαφνικὰ οἱ δυὸ Ἄγγλοι μαθαίνουν ἀπὸ προσκυνητὲς πὼς στὴ μονὴ Γρηγορίου βγῆκαν πειρατές. Οἱ καλόγεροι τοῦ Ξηροποτάμου προσπαθοῦν νὰ καθησυχάσουν τοὺς ξένους. «Μᾶς βεβαίωσαν ὅτι σπάνια σκοτώνουν, κι' ὅτι συνήθως περιορίζονται στὴν ἀπογύμνωση τῶν αἰχμαλώτων. Καμμιὰ φορὰ κόβουν καὶ κανένα πόδι ἢ χέρι. Τίποτα περισσότερο».

Ἀλλὰ οἱ δυὸ Ἄγγλοι δὲν ἡσύχασαν διόλου μ' αὐτὲς τὶς παρηγορητικὲς πληροφορίες. Πανικόβλητοι ἐγκαταλείπουν τὴν ἰδέα νὰ ταξιδέψουν στὸ Ρωσικὸ μὲ καράβι ἢ νὰ περιμένουν τὰ μουλάρια ποὺ εἶχαν παραγγείλει. Πῆραν τρέχοντας τὸ μονοπάτι καὶ σὲ μισὴ ὥρα εἶχαν περάσει τὴν πύλη τοῦ Ρωσικοῦ[2]. Τὸ παλαιὸ μοναστήρι βρισκόταν ψηλὰ στὴν πλαγιὰ ἀλλὰ οἱ καλόγεροι, καθὼς ἦταν βυθισμένοι στὰ χρέη, συγκέντρωσαν μιὰ μέρα τὰ ἱερὰ λείψανα καὶ τὰ κειμήλια καὶ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 56-57. Ἡ γοητεία ποὺ ἄσκησε στὸ πνεῦμα τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ τὸ Ἅγιον Ὄρος φαίνεται ἀπὸ τὸ ποίημά του «Ἐγκαταλείποντας τὸν Ἄθω» (19 τετράστιχα).

Ἐξαίσια γῆ! Τὸ κάλλος σου μπορεῖ ἀπ' τὸ βλέμμα μου νὰ σβήση,
μὰ στῆς θύμησης τὰ βάθη, κάθε χρῶμα, κάθε στιγμὴ
ἀπ' τὸ πέρασμά μου, κάθε εἰκόνα σου ἀκέρια θ' ἀπομείνουν.

Κι' ὁ ποιητὴς καταλήγει μὲ τὴ βεβαιότητα πὼς ὅταν ἡ ὠχρὴ ἡμισέληνος χαθῆ μέσα στὸν κονιορτό, θὰ ξαναζωντανέψη ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ πίστη

τότε θὰ ξαναγίνουν σκέπη εὐλογημένη
καὶ στὴν Ἑλλάδα θὰ σκορπίση πάλι ἡ ἀρχαία σοφία.
Τὸ μέτωπό τους τὸ σκυφτὸ θὰ ὀρθώσουν τὰ παιδιά της,
θ' ἀναστηθῆ ἡ ἀλήθεια καὶ ξανὰ θ' ἀστράψη
τὸ καθάριο φῶς τῆς πίστης.

(Poems, Suggested chiefly by scenes in Asia Minor, Syria and Greece, with prefaces from the author's journal by the late *J. D. Carlyle,* London 1805, σ. 50-54).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 58-59. Μὲ τὶς πολεμικὲς ἀναστατώσεις στὴ Μεσόγειο φούντωσε ἡ πειρατεία σ' ὅλες τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Ὑπολογίζεται ὅτι τὰ κάθε λογῆς πειρατικὰ ποὺ λυμαίνονταν τὴ Μεσόγειο κατὰ τὴν ἀνώμαλη προεπαναστατικὴ περίοδο ξεπερνοῦσαν τὰ 1.500: γαΐτες, τράτες, περάματα, μίστικα, τρεχαντήρια (βλ. *Γ. Ε. Γεωργακοπούλου,* Τὸ Ἑλληνικὸν Ναυτικὸν διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 58). Ἡ Χαλκιδικὴ καὶ οἱ ἄλλες ἀκτὲς τοῦ βορείου Αἰγαίου ἦταν μόνιμα ὁρμητήρια τῶν θαλασσινῶν ληστῶν. Ἡ Θάσος ἰδιαίτερα ζοῦσε πάντοτε μὲ τὸν ἐφιάλτη τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν. Νύχτα καὶ μέρα, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητὴς *E. M. Cousinéry,* ἀγρυπνοῦσαν σὲ παρατηρητήρια βιγλάτορες μισθωμένοι ἀπὸ τὴν κοινότητα, γιὰ νὰ παρακολουθοῦν κάθε ὕποπτη κίνηση καραβιοῦ καὶ νὰ δίνουν τὸ σύνθημα τοῦ συναγερμοῦ. Σὲ περίπτωση κινδύνου ὅλα τὰ γυναικόπαιδα κατέφευγαν στὰ δάση καὶ οἱ ἄντρες μὲ τὴν τουρκικὴ φρουρὰ ἔστηναν καρτέρι γιὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν ἔξοδο τῶν πειρατῶν. Οἱ χωριάτες προστάτευαν τὴ σοδειά τους σὲ ὑπόγειες κρυψῶνες ποὺ δύσκολα μποροῦσαν νὰ ἀνακαλύψουν οἱ ἐπιδρομεῖς. Ὡστόσο ἦταν αἰσιόδοξοι. «Μιὰ μέρα θὰ ἐλευθερωθοῦμε», εἶπαν στὸν περιηγητὴ (Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays, Paris 1831, τ. B', σ. 103-104, 107). Στὴν Παναγία τῆς Θάσου σώζονταν κατὰ τὸν περασμένο αἰώνα οἱ κρυψῶνες ὅπου κατέφευγαν

κατέβηκαν στὴν παραλία[1]. «Τὸ σημερινὸ μοναστήρι εἶναι κελλὶ μπροστὰ στὸ παλαιό»[2]. Ἐκεῖ ζοῦσαν 15 καλόγεροι ἐξαθλιωμένοι καὶ ἀμαθέστατοι.

Σὲ μιὰ γωνιὰ τῆς ἐκκλησίας βρῆκαν πεταμένα μερικὰ βιβλία[3].

Πεζοπορώντας θὰ φτάσουν στὴ μονὴ Ζωγράφου (50 καλόγεροι). Ἦταν κοινόβιο καὶ οἱ περιηγητὲς γευμάτισαν στὴν «τράπεζα» μαζὶ μὲ τοὺς καλογέρους τρώγοντας κρεμμύδια καὶ τυρί[4].

Σύντομη ἐπίσκεψη στὴ μονὴ Δοχειαρείου (70 μοναχοὶ) καὶ ἀναχώρηση γιὰ τὴν Κωνσταμονίτου. Ἀλλὰ ἡ ἄθλια ὑποδοχὴ ποὺ συνάντησαν σ' αὐτὸ τὸ ἐξαθλιωμένο μοναστήρι (εἶχαν ἀπομείνει πέντε ἢ ἔξη καλόγεροι) τοὺς ἀνάγκασε νὰ συνεχίσουν νύχτα τὴν πορεία τους πρὸς τὴ βουλγαρικὴ μονὴ Ζωγράφου (100 καλόγεροι καὶ ἄλλοι τόσοι καλλιεργητές).

Στὸ Χιλιανδάρι συζήτησαν μὲ τὸ μορφωμένο ἡγούμενο, «τὸν εὐφυέστερο ἄνθρωπο ποὺ συναντήσαμε ὥς τότε». Τὸ γεῦμα ἦταν αὐγὰ μὲ ψάρι καὶ κρεμμύδια μαζὶ μὲ μιὰ κουταλιὰ λάδι[5].

Ἡ πορεία τοῦ Carlyle καὶ τοῦ Hunt στὸν Ἄθω θὰ τελειώσῃ στὶς μονὲς Ἐσφιγμένου καὶ Ἁγίου Βασιλείου ποὺ βρίσκονταν σὲ παρακμὴ (τὸ πρῶτο μὲ 30 καλόγερους, τὸ δεύτερο, ποὺ εἶχε καταστραφῆ ἀπὸ πυρκαγιὰ πρὶν λίγα χρόνια, μόνο μὲ δυὸ ἢ τρεῖς)[6].

Ὁ Hunt ὑπολόγισε τὸν πληθυσμὸ τοῦ Ἁγίου Ὄρους σὲ 6.000 ψυχὲς (παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μοναστήρια κατέβαλλαν χαράτσι μόνον γιὰ 3.000)[7].

οἱ κάτοικοι σὲ περίπτωση ἐπιδρομῆς καὶ ὅπου προστάτευαν τὰ ἀγαθά τους. Ἦταν οἱ λεγόμενες κρυφτάνες ἢ κρυβτσάνες» (*Π. Κοντογιάννη,* Οἱ πειραταὶ καὶ ἡ Θάσος, Ἐν Ἀθήναις 1915, σ. 37 καὶ σημ. 1).

1. Ἡ κάθοδος στὴν παραλία ἔγινε τὸ 1765 ἐπὶ πατριαρχίας Σαμουὴλ Α' τοῦ Χαντζερῆ. Ἐκεῖ ἔχτισαν μονύδριο ποὺ ὀνομάστηκε «Ρούσικο». Φαίνεται ὅτι ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ παλιοῦ μοναστηριοῦ, τοῦ Θεσσαλονικέως, ὅπως λεγόταν, ἔγινε «κατόπιν ἐμπρησμοῦ αὐτῆς καὶ φονικῶν τινων γεγονότων μεταξὺ τῶν ἐν αὐτῇ Ἑλλήνων καὶ εὐαρίθμων Σέρβων κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα» (*Γερ. Σμυρνάκη,* ἔνθ' ἀν., σ. 662).

2. Πραγματικὰ ἦταν κελλὶ γιατὶ ἡ ἀνέγερση τῶν μεγάλων κτιρίων ἔγινε ἀργότερα, μεταξὺ 1816 καὶ 1819, μὲ τὰ 200.000 γρόσια ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὴν πώληση τῆς μολδαβικῆς μονῆς Δόμνα.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 59.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 60.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 64.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 65-66. Ἡ μονὴ Ἐσφιγμένου εἶχε καταστραφῆ ἀπὸ ἕνα πολυδάπανο δικαστικὸ ἀγῶνα ποὺ ἄρχισε τὸ 1795 ἐναντίον τῆς μονῆς Ξενοφῶντος γιὰ κάποια διαφορὰ στὰ σύνορα τῶν κτημάτων (*Γερ. Σμυρνάκη,* ἔνθ' ἀν., σ. 663). Οἱ ἔριδες γιὰ οἰκονομικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς μονὲς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἔπαιρναν πολλὲς φορὲς τὴ μορφὴ μανίας ἀφανισμοῦ τοῦ ἀντίπαλου καὶ αὐτοκαταστροφῆς. Ἡ μονὴ Διονυσίου δαπάνησε μεταξὺ 1860 καὶ 1870 10.000 ὀθωμανικὲς λίρες σὲ δικαστικοὺς ἀγῶνες μὲ τὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Παύλου γιὰ μιὰ συνοριακὴ διαφορὰ στὰ μετόχια τῆς Κασσάνδρας (ἔνθ' ἀν., σ. 516).

7. *Hunt,* ἔνθ' ἀν., σ. 219.

Ἐγκαταλείποντας τὸν Ἄθω οἱ δυὸ περιηγητὲς θὰ διασχίσουν τὴ Χαλκιδικὴ ὁδοιπορώντας πρὸς τὰ βορεινά. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἱερισσοῦ ἦταν ἑλληνικός. Στὴ γύρω ὅμως περιοχὴ εἶχαν ἐγκατασταθῆ Ἀρβανίτες μετανάστες καὶ οἱ ἀγροτικὲς ἐργασίες γίνονταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ γυναῖκες. Ἡ ἐνδυμασία τους ἔμοιαζε μὲ τὴ σκωτσέζικη. Στὸ κορφοκέφαλο φοροῦσαν μιὰ κόκκινη σκούφια σκεπασμένη μὲ πλῆθος νομίσματα ἔτσι ποὺ ἔμοιαζαν σὰν λέπια ψαριοῦ. Ἦταν ξυπόλυτες μὲ κοντὰ φουστάνια καὶ χωρὶς τούρκικα σαλβάρια. Οἱ μανάδες δούλευαν στὰ χωράφια κουβαλώντας τὰ μωρὰ στὴ ράχη θηκαρωμένα σ' ἕνα τετράγωνο πανὶ δεμένο στοὺς ὤμους. Βάδιζαν στοὺς δρόμους μὲ τὸ μωρὸ κουρνιασμένο στὴν πλάτη τους κι' ἕνα ψηλὸ πιθάρι ἢ σταμνὶ στὸ κεφάλι καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ ἔγνεθαν τὴ ρόκα τους. Οἱ τσοπάνηδες καὶ οἱ γεωργοί, ὅλοι χωρὶς ἐξαίρεση, εἶχαν ἕνα μουσκέτο κρεμασμένο στὸν ὦμο καὶ στὸ ζουνάρι πιστόλα καὶ γιαταγάνι[1].

Συγκέντρωσε καὶ πληροφορίες γιὰ τὶς τιμὲς καὶ τὰ μεροκάματα. Στάρι $5\frac{1}{2}$ πιάστρα τὸ κοιλό[2], κρασὶ τρεῖς παράδες ἡ ὀκά, ἀρνὶ 2 ὀκάδες καὶ 100 δράμια τέσσερα πιάστρα (6 σελλίνια), δύο αὐγὰ ἕνα παρὰ (μισὴ πέννα), ἕνα κοτόπουλο 12 παράδες. Τὰ μεροκάματα στὰ ἀμπέλια 20 παράδες (10 πέννες) μὲ κρέας καὶ κρασί. Οἱ ἄλλοι ἐργάτες 15 παράδες καὶ τροφή. Μουλάρια γιὰ φόρτωμα 150 - 200 πιάστρα, βόδι γιὰ ὄργωμα 60 πιάστρα, ἄλογο γιὰ ἀγώι 50 - 65 πιάστρα[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 225-226.
2. Τῶν 22 ὀκάδων.
3. Πληροφορίες γιὰ τὶς τιμὲς τῶν διαφόρων προϊόντων κατὰ τὴν ἴδια περίπου περίοδο βρίσκουμε καὶ στὰ κείμενα τῶν Ἄγγλων περιηγητῶν *Edward Dodwell* καὶ *George Brown*. Ὁ πρῶτος παραθέτει ἕνα κατάλογο στὸ χρονικό του A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819, τ. Β' παράρτημα, σ. 498): Λάδι 26 παράδες ἡ ὀκά, κρασὶ 7, μπαμπάκι ἀκόκκιστο 25, νίτρο 25, σταφύλια 2, ψωμὶ 10, τυρὶ 13, μαλλιὰ 15, κρέας γιδίσιο 15, ἀρνιοῦ 16, ἀλεύρι $4\frac{1}{2}$, βούτυρο 2 πιάστρα, ριζάρι $27\frac{1}{2}$, γαλοπούλα 100 παράδες, κοτόπουλο 20, λαγὸς 40. Ὁ *William George Brown* (Journey from Constantinople through Asia Minor in the year 1802 στὴ συλλογὴ περιηγητικῶν κειμένων τοῦ *Robert Walpole,* Travels in various countries of the East, London 1820, σ. 177) παραθέτει συγκριτικὸ πίνακα τῶν τιμῶν στὴ Σμύρνη τοῦ 1780, τοῦ 1800 καὶ τοῦ 1812: Βοδινὸ 1780 6 παράδες ἡ ὀκά, 1800 26-28, 1812 36-44, ἀρνὶ 8, 34, 42, βούτυρο 36-40, 66-70, $4\frac{1}{2}$ - $4\frac{3}{4}$ πιάστρα, λάδι 12 παράδες, 36-49, 60, στάρι 60 (τὸ κοιλὸ τῶν 22 ὀκάδων), $5\frac{1}{2}$ - 6 πιάστρα, $14\frac{1}{2}$ - 15, κρασὶ 3 παράδες ἡ ὀκά, 14, $5\frac{1}{2}$ - 6 πιάστρα, ἔξη αὐγὰ ἕνας παράς, ἕνας παρὰς τὸ ἕνα, 3-5 τὸ ἕνα, κοτόπουλο 4-5 παράδες, 25-30, 40-50, ψάρι 8-14 ἡ ὀκά, $5\frac{1}{2}$ - $5\frac{3}{4}$ πιάστρα, $7\frac{1}{2}$ πιάστρα, ἐνοίκιο βάρκας γιὰ δύο ὧρες 15-20 παράδες, 40-60, 70-80. Καὶ μιὰ διατίμηση τοῦ 1804 στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ ὁρισμένα εἴδη: Γάλα ἡ ὀκὰ 3 παράδες, γιαούρτι 4, τυρὶ νωπὸ 9, ἁλατισμένο 11, ἀρνὶ 18, βοδινὸ 15, ψωμὶ (80 δράμια) 2 παράδες, σιμίτια καὶ τσουρέκια (43 δράμια) 2, στάρι τὸ κοιλὸ 20 γρόσια, ἀλεύρι ἄσπρο ἡ ὀκὰ 13 παράδες (*Ι. Κ. Βασδραβέλλη,* Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τ. Α', Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 390). Σ' ἕνα ἔγγραφο τοῦ μπὰς-κοτζάμπαση τῆς Ὕδρας Γ. Βούλγαρη (26 Μαρτίου 1803), ποὺ ἀπευθύνεται πρὸς τὴ συντεχνία τῶν ταβερνιαραίων τοῦ νησιοῦ, ὁρίζονται οἱ τιμὲς τοῦ κρασιοῦ: «Εἰς δὲ τὰ ἐρχόμενα νέα κρασιὰ

Παρακολούθησαν κι' ένα γάμο. Πρόσφεραν ένα δώρο στή νύφη κι' εκείνη αφοῦ ἔπιασε τὰ χέρια τους, τὰ ἔφερε στὰ χείλη, τὰ φίλησε κι' ἀποσύρθηκε σιωπηλή. Όπως πληροφορήθηκαν ἡ νύφη θὰ ἔμενε ἀμίλητη ἐπὶ ὀχτὼ μέρες μετὰ τὸ γάμο της. Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα θὰ ἐπισκεπτόταν μὲ τὶς παράνυμφες τὰ σπίτια τῶν συγγενῶν τοῦ ἄντρα της καὶ θὰ ἔπαιρνε δῶρα, μερικοὺς παράδες ἢ πιάστρα, ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομική τους κατάσταση. Μικρὰ νομίσματα εἶχαν στερεωθῆ στὶς πλεξίδες της, ποὺ ἔπεφταν στὴ ράχη καὶ σχεδὸν ἀκουμποῦσαν στὸ χῶμα. Ἀνάμεσά τους εἶδαν καὶ μερικὰ ἀρχαῖα μετάλλια. Πρόσφεραν ἕνα σημαντικὸ ποσὸ γιὰ νὰ τ' ἀγοράσουν ἀλλὰ μάταια. Τοὺς ἐξήγησαν πὼς ἡ συλλογὴ ἀποτελοῦσε οἰκογενειακὸ θησαυρὸ ποὺ μεταβιβαζόταν ἐμπλουτισμένος ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. Κι' ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ λείπη κανένα ἀπὸ τὰ προηγούμενα στολίδια[1].

Οἱ δύο περιηγητὲς θὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ τὰ ἀργυρωρυχεῖα τοῦ Ἴσβορου[2]. Ἡ κυριώτερη φλέβα βρισκόταν σὲ βάθος 50 ὀργιές. Μέτρησαν πέντε ἢ ἕξη φούρνους μὲ διπλὰ φυσερὰ ποὺ δούλευαν μὲ ὑδροκίνητους τροχούς.

Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων γινόταν μὲ τὴν ἑξῆς μέθοδο. Ἕνας ἐπιχειρηματίας ποὺ εἶχε κεφάλαιο μερικὲς χιλιάδες πιάστρα ἐξασφάλιζε ἀπὸ τὴν Πύλη τὸ δικαίωμα ἐκσκαφῶν σὲ ὁρισμένη ἔκταση ἐπὶ ἕνα χρόνο. Προσλάμβανε μιὰ ὁμάδα ἐργάτες, ἀγόραζε τὰ μηχανήματα, ἔχτιζε καμίνια, ἑτοίμαζε κάρβουνο. Ἡ παραγωγὴ μοιραζόταν. Τὸ μολύβι ἀποτελοῦσε ἰδιοκτησία τοῦ σουλτάνου ποὺ παραχωροῦσε τὸ ἕνα πέμπτο στὸν ἀγά, τὸν ἁρμόδιο γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν φόρων. Ὁ ἀγὰς εἶχε τὸ μονοπώλιο τοῦ ἀσημιοῦ. Τὸ ἀγόραζε 80 πιάστρα τὴν ὀκὰ (3 περίπου σελλίνια τὴν οὐγγιὰ) ἀπὸ τὸν ἐπιχειρηματία ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ μεταλλείου. Στὸ τέλος τοῦ χρόνου γινόταν ἡ διανομή: ὁ κεφαλαιοῦχος ἔπαιρνε τὸ ἕνα πέμπτο καὶ τὰ ὑπόλοιπα μοιράζονταν ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες κατὰ τὴ συμφωνία[3].

δίδει νάρκι ἡ κατζελλαρία νὰ πωλήσουν τὰ καπηλεῖα πρὸς δεκατέσσερους παράδες τὴν μπότζαν (2 ὀκάδες) καὶ ὄχι παραπάνω, τὸ ὁποῖον συμφέρει διὰ ὄφελον τῆς πτωχολογιᾶς» (*Ἀντ. Μανίκη,* Τὸ συνάφι τῶν Ταβερνιαραίων εἰς τὴν προεπαναστατικὴν Ὕδραν, Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, τ. Η' [1940], σ. 18).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 226-227.

2. Νίζβορο, γράφει ὁ περιηγητής. Εἶναι ἡ Στρατονίκη, ὅπου σήμερα γίνεται ἐξόρυξη σιδηροπυρίτη.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 228. Στὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς τῶν ἀργυρωρυχείων τῆς Χαλκιδικῆς, τὰ λεγόμενα Μαντεμοχώρια, μὲ πρωτεύουσα τὴ Λιαρίγκοβη (Hunt) εἶχε δημιουργηθῆ κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα εὐρύτατος μεταλλευτικὸς συνεταιρισμός. Γιὰ νὰ αὐξήση ἡ Πύλη τὴν παραγωγὴ ἀσημιοῦ καὶ νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὶς καταχρήσεις τῶν μουσουλμάνων ἐκμισθωτῶν δέχτηκε ν' ἀναλάβουν τὰ χωριὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ὀρυχείων. Εἰδικὸ φιρμάνι ὅριζε ὅτι τὰ Μαντεμοχώρια ποὺ ἀποτελοῦσαν ὁμοσπονδία ἑλληνικῶν κοινοτήτων θὰ καταβάλλουν ἕνα ποσοστὸ τῆς παραγωγῆς— 550 λίτρες ἀσήμι τὸ χρόνο κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο— καὶ κανέναν ἄλλο φόρο. Γιὰ τὶς συνθῆκες ποὺ ὁδήγησαν στὴ δημιουργία τοῦ μεταλλευτικοῦ συνεταιρισμοῦ τῶν Μαντεμοχωριῶν βλ. *Ἀπ. Βακαλόπουλου,* Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 507 κ. ἑ.

Οἱ φλέβες τοῦ ἀσημιοῦ εἶχαν ἐξαντληθῆ καὶ ἡ ἐργασία ἦταν πιὰ καταναγκαστική. «Οἱ ἐργάτες μᾶς ἐξομολογήθηκαν μὲ δάκρυα στὰ μάτια ὅτι τὸ μερδικό τους στὰ δυὸ τελευταῖα χρόνια ἦταν δυὸ παράδες τὴν ἡμέρα. Ὡστόσο ὁ σουλτάνος ἐπιμένει νὰ συνεχιστοῦν οἱ ἐργασίες. Ἡ ἐτήσια παραγωγὴ μολυβιοῦ ἔφτανε τὶς 4 - 5.000 ὀκάδες καὶ ἀσημιοῦ τὶς 50 ὀκάδες».

Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀργυρωρυχείων καὶ τὶς αὐτόνομες κοινότητες τῆς Χαλκιδικῆς βρίσκουμε στὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ William Martin Leake[1], ποὺ θὰ ταξιδέψη στὴν περιοχὴ πέντε χρόνια ἀργότερα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1806.

Τὸ Ἴσβορο, γράφει ὁ Leake, ἀποτελοῦσε τὸ ἐπίκεντρο τῶν μεταλλείων τῆς περιοχῆς τῶν Σιδηροκαύσων, ὅπως τὰ ἀποκαλοῦσαν ἀπὸ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχή[2]. Περνώντας ἀπὸ τὸ Στρατώνι, τὸ ἐπίνειο τοῦ Ἴσβορου, ἕνας ἀγωγιάτης τοῦ εἶπε πὼς «αὐτὴ ἦταν ἡ πατρίδα τοῦ Ἀριστοτέλη»[3].

Τὸ Ἴσβορο, μὲ 300 σπίτια, χωριζόταν σὲ δυὸ ἰσοδύναμους μαχαλάδες. Στὸν ἕνα κατοικοῦσαν οἱ Ἕλληνες (ἡγέτης τους ὁ ἐπίσκοπος Ἱερισσοῦ) καὶ στὸν ἄλλο οἱ Τοῦρκοι ὑπὸ τὸν Ρουστὲμ ἀγά. Αὐτὸς ὁ Ρουστὲμ ἀγὰς διοικοῦσε τὰ μεταλλεῖα τῆς περιοχῆς καὶ τὰ δώδεκα ἐλεύθερα χωριὰ τῆς Χαλκιδικῆς ποὺ ὀνομάζονταν ἐπίσης Σιδεροκάψικα καὶ Μαντεμοχώρια[4].

«Τώρα τελευταῖα ὁ Ρουστὲμ ἀγὰς ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὸ πόστο του ὕστερα ἀπὸ παράπονα καὶ διαβήματα τῶν χωριῶν. Ἐπειδὴ ὅμως ἦταν προστατευόμενος τοῦ Ἰμπραὴμ μπέη τῶν Σερρῶν κατόρθωσε νὰ ὑπερνικήση τὶς δυσκολίες καὶ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Πόλη καὶ νὰ ξαναγυρίση στὴν ἕδρα του. Γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ τὸν Ἕλληνα προεστὸ τοῦ Ἴσβορου ποὺ ὑποκίνησε τὰ διαβήματα ἐναντίον του, τὸν κατέβασε σ' ἕνα πηγάδι καὶ τὸν κράτησε ἐκεῖ, ὥσπου σιγὰ-σιγὰ τὸν

1. Travels in Northern Greece, London 1835, τ. Γ', σ. 139 κ. ἑ.

2. Ἐκεῖ ἔχτισε κατὰ τὸν Θ' αἰώνα ὁ Ἰω. Κολοβὸς τὴ φερώνυμη μονή.

3. Πρόκειται γιὰ τὰ Στάγειρα. Τὸ ὄνομα αὐτὸ δόθηκε στὸ χωριὸ Καζαντζῆ Μαχαλά, κοντὰ στὸ Στρατώνι μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Leake ταυτίζει τὰ Στάγειρα.

4. Οἱ δώδεκα κωμοπόλεις ποὺ ἀποτελοῦσαν τὰ Μαντεμοχώρια ἦταν: Γαλάτιστα, Βάβδος, Ραβνά, Στανός, Βαρβέρα, Λιαρίγκοβη, Νοβοσέλο, Μαχαιράς, Ἴσβορος, Χωρούδα, Ρεβενίκια καὶ Ἱερισσός. Ἀπὸ τοὺς 12 ἀντιπροσώπους τῶν κωμοπόλεων ἐκλέγονταν οἱ τέσσερες βεκίληδες ποὺ ρύθμιζαν ὅλες τὶς διοικητικὲς καὶ δικαστικὲς ὑποθέσεις τῆς ὁμοσπονδίας. Τὴν τουρκικὴ ἐξουσία ἀντιπροσώπευε ὁ μαντὲμ ἀγὰς ποὺ εἶχε στὴν ἐξουσία του 20 στρατιῶτες. Δὲν ἀνακατευόταν ποτὲ στὰ ἐσωτερικὰ τῶν Μαντεμοχωριῶν. Κατοικοῦσε σ' ἕνα πετρόπυργο στὸ Μαχαλὰ καὶ οἱ στρατιῶτες του σὲ μιὰ ξύλινη παράγκα. Ὡς τὸ 1805 τὰ Μαντεμοχώρια ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1806 ὡς τὸ 1819 ὁ μαντὲμ ἀγὰς διοριζόταν ἀπὸ τὸν Ἰσμαὴλ μπέη τῶν Σερρῶν. Τὸ 1819 ξαναγύρισαν στὸ παλιὸ καθεστώς. Ὡς τὸ 1821 οἱ Μαντεμοχωρίτες ὑποχρεώνονταν νὰ καταβάλλουν στὸ Θησαυροφυλάκιο τῆς Πύλης 220 ὀκάδες ἀσήμι (*Κων. Παπαρρηγόπουλου,* Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἀθῆναι 1932, τ. Ε', μέρος β', σ. 119-120).

ἀνάγκασε νὰ τοῦ παραχωρήση ὅλη τὴν περιουσία καὶ τὰ ἀγαθά του καὶ τελικὰ τοῦ ἔκοψε τὸ κεφάλι»[1].

Ὁ Ρουστὲμ πλήρωνε στὴν Πύλη 120 πουγγιὰ τὸ χρόνο καὶ 200 ὀκάδες ἀσήμι γιὰ τὸ μουκατὰ τῶν Μαντεμοχωριῶν, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ παραγωγὴ τῶν ἀργυρωρυχείων δὲν ξεπερνοῦσε ποτὲ τὶς ἑκατὸ ὀκάδες συμπλήρωνε τὸ ὑπόλοιπο μὲ τὸ ἀντίστοιχο χρηματικὸ ποσό. Αὐτὴ τὴν πρόσθετη εἰσφορὰ γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ ἐλλείμματος τὴν δέχονταν οἱ Ἕλληνες τῶν Σιδεροκάψικων γιατὶ ἔτσι διατηροῦσαν τὰ προνόμια ποὺ παραχωροῦσε ὁ σουλτάνος στὰ Μαντεμοχώρια[2]. Ὁ σπιτονοικοκύρης τοῦ Leake πλήρωνε 300 πιάστρα τὸ χρόνο γιὰ τὰ κάθε λογῆς δοσίματα[3].

Ἡ περιοχὴ τῶν Μαντεμοχωριῶν συνόρευε πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ μὲ τὰ Χάσικα, τὰ 15 δηλαδὴ Ἐλευθεροχώρια ποὺ ἀποτελοῦσαν κι' αὐτὰ ὁμοσπονδία, ὅπως τὰ Μαντεμοχώρια[4]. Κάθε χωριὸ εἶχε «ἀριστοκρατικὴ διοίκηση», ἕνα συμβούλιο ποὺ φρόντιζε γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν φόρων καὶ τὰ ἄλλα προβλήματα τοῦ τόπου. Οἱ συνεδριάσεις του γίνονταν στὸν Πολύγυρο (600 οἰκογένειες), στὴν ἕδρα δηλαδὴ τοῦ Τούρκου ἀγᾶ, ποὺ νοίκιαζε τοὺς φόρους τοῦ δοβλετιοῦ.

Τὰ μεταλλεῖα βρίσκονταν σὲ ἀπόσταση μισῆς ὥρας ἀπὸ τὸ Ἴσβορο, ἀνάμεσα σὲ δυὸ βουνά, σὲ μιὰ βαθειὰ ρεματιὰ μὲ νερό, ἀπαραίτητο γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν μεταλλευμάτων καὶ γιὰ τὴν κίνηση τοῦ τροχοῦ ποὺ θέτει σὲ λειτουργία τὰ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 158-160.

2. Τὴν ἄποψη τῆς ἐθελοντικῆς καταβολῆς τοῦ συμφωνημένου ποσοῦ ἀσημιοῦ γιὰ τὴ διατήρηση τῶν προνομίων υἱοθετεῖ καὶ ὁ *D. Urquart* (The spirit of the East, London 1839, τ. Β', σ. 116): «Ἡ ἐπιχείρηση ἐξελίχθηκε φυσικὰ σὲ μεγάλη ἀποτυχία καὶ γιὰ κάμποσα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση εἶχε πάψει κάθε ἐργασία στὰ μεταλλεῖα. Ἀλλὰ τόσο ἀγαποῦσαν τοὺς θεσμοὺς ποὺ τοὺς εἶχαν παραχωρηθῆ μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ ὥστε δὲν ἔγινε κανένα διάβημα στὴν Πύλη γιὰ νὰ ξαλαφρωθοῦν ἀπὸ τὰ βάρη τοῦ συνεταιρισμοῦ. Ὄχι μόνο δὲν εἶχαν κέρδος ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων ἀλλὰ κάθε χρόνο ἀγόραζαν ἱσπανικὰ τάληρα, τὰ ἔλειωναν καὶ τὰ ἔστελναν στὸ νομισματοκοπεῖο σὲ καθαρὸ ἀσήμι. Δὲν ἐπικαλέσθηκαν τὴ φτώχεια τους γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν ἀπαλλαγὴ ἢ ἀναστολή. Ἀντίθετα, μὲ μεγάλη προθυμία φρόντιζαν νὰ καταβάλλουν τὸ καθορισμένο ποσὸ γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὶς ἔρευνες καὶ νὰ μὴν ἀκυρωθῆ ἡ σύμβαση ποὺ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι σὰν ἐπιχείρηση εἶχε ζημίες, ἦταν ἀνεκτίμητη, γιατὶ ἐξασφάλιζε αὐτοδιοίκηση καὶ ἐπέτρεπε τὴν ἀνεμπόδιστη ἐκμετάλλευση τῆς γῆς τους ὅπου κρύβονταν περισσότεροι θησαυροὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ βρίσκονταν στὰ μεταλλωρυχεῖα». Αὐτὴ ὅμως ἡ εἰκόνα εἶναι κάπως ρωμαντική. Φαίνεται πὼς οἱ Μαντεμοχωρίτες, τουλάχιστον κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, ἀντιμετώπιζαν σκληρὴ καταπίεση. Καὶ τὰ προνόμια εἶχαν ἐξαφανισθῆ καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων συνεχιζόταν μὲ μορφὴ τυραννικῆς ἀγγαρείας. Ὁ ἐνημερωμένος πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Θεσσαλονίκη *Cousinéry* γράφει ὅτι ἡ πρωτεύουσα τῆς ὁμοσπονδίας, ἡ Λιαρίγκοβη, ἔδινε 100 ἐργάτες κι' ὅτι τὰ μεροκάματα ἦταν τόσο χαμηλὰ ποὺ γινόταν ἔρανος γιὰ νὰ ἀνακουφιστοῦν οἱ οἰκογένειές τους. Ὁ μαντὲμ ἀγὰς καταπίεζε ἄγρια τοὺς χωριάτες καὶ παρακολουθοῦσε σχολαστικὰ τὴν ἐξαγωγὴ τοῦ μεταλλεύματος (Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, τ. Β', σ. 141).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 161.

4. Τὰ Χασικοχώρια ἢ Χάσια, ἀνάμεσα στὸν Θερμαϊκὸ κόλπο καὶ τὸν Τορρωναῖο.

φυσερὰ τοῦ καμινιοῦ. Ὅλα γίνονταν μὲ τὸν πιὸ ἀργὸ καὶ πρόχειρο τρόπο. Τὸ πλουσιώτερο μετάλλευμα τὸ κοπάνιζαν μὲ τὰ χέρια σ' ἕνα σανίδωμα καὶ τὸ ἔπλεναν. Ἀκολουθοῦσε ἡ καμίνευση μὲ κάρβουνο. Τὸ μετάλλευμα μὲ τὴ μικρὴ περιεκτικότητα κατακερματιζόταν σὲ μεγάλα κομμάτια καὶ καμινευόταν δυὸ φορὲς χωρὶς νὰ προηγηθῆ πλύσιμο. Τὸ μολύβι μεταφερόταν στὸ Κάστρο ὅπου χωριζόταν τὸ ἀσήμι σὲ ἀναλογία τρία δράμια τὴν ὀκά. «Ὅταν ἐξαντληθοῦν οἱ σημερινὲς φλέβες εἶναι πιθανὸ νὰ ἐγκαταλειφθοῦν ὁλότελα τὰ μεταλλεῖα»[1], γράφει ὁ Leake.

Ὁ Carlyle γύρισε στὴν Ἀγγλία τὸ 1801 καὶ πέθανε τὸ 1804. Ἕνα μήνα μετὰ τὸ θάνατό του κυκλοφόρησε ἕνας τόμος μὲ ποιήματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὶς περιηγήσεις του στὴν Ἀνατολή. Ἀνάμεσά τους καὶ ἕνα πολύστιχο μὲ τὸν τίτλο: «Βλέποντας τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Πνύκα στὴ χάση τοῦ φεγγαριοῦ» [2].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 164.

2. Μιὰ στροφὴ τοῦ ποιήματος, χαρακτηριστικὴ τῆς μεγαλόστομης καὶ κενόλογης ἀρχαιολατρείας τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ:

Τὸ βλέμμα της τὴ σκοτεινιὰ θὰ διαπεράση
καὶ τῆς Φήμης τὸ θρόνο τὸν ἀστραφτερὸ θὰ φανερώση
ξανὰ τρισένδοξο κι' ἀνάλλαχτο ἀπ' τὸ χρόνο,
ἀπὸ τῶν Γότθων τὴ φριχτὴ τὴ λύσσα καὶ τῶν Τούρκων τὴ φριχτὴν ἀνεμελιά.

(Poems, ἔνθ' ἀν., σ. 55-61).

ΕΝΑΣ ΦΙΛΟΤΟΥΡΚΟΣ ΑΓΓΛΟΣ (1801-1805)

ΤΟ 1801 πραγματοποίησε τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τέσσερα ταξίδια του στὴν Ἑλλάδα ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ δραστήριους Ἄγγλους περιηγητές, ὁ ἀρχαιολόγος καὶ τοπογράφος William Gell. Ἦταν ἀπόφοιτος τοῦ Καίμπριτζ καὶ εἶχε ἀποχτήσει ἀξιόλογη κλασσικὴ παιδεία. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ ἡ Τρωάδα καὶ ἡ Ἰθάκη. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν στὴν ἀκμή του τὸ περίφημο «ὁμηρικὸ ζήτημα» ἢ ὁμηρικὸ αἴνιγμα, ὅπως τὸ ἀποκαλοῦσαν. Τὸ πρόβλημα δηλαδὴ—οὐσιαστικὰ συρροὴ προβλημάτων — ἂν ὁ τρωικὸς πόλεμος ἀποτελεῖ ἱστορικὸ γεγονός, ἂν ἡ γραφὴ ἦταν γνωστὴ στὰ χρόνια τοῦ Ὁμήρου, ἂν ὑπῆρξε ὁ Ὅμηρος κ.λπ.[1].

Ὁ Gell θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἰθάκη τὴν ἄνοιξη, καὶ τὸ βασίλειο τοῦ Πριάμου τὸ φθινόπωρο τοῦ 1801 γιὰ τοπογραφικὲς ἔρευνες. Ἔφτασε στὴν Τρωάδα τὸν Νοέμβριο ἀπὸ τὸν Μόλυβο τῆς Μυτιλήνης μαζὶ μὲ ἕναν ἄλλον Ἄγγλο (μᾶλλον σχεδιαστή). Καρπὸς αὐτοῦ τοῦ ταξιδιοῦ ὑπῆρξε ἕνας μεγάλου σχήματος εἰκονογραφημένος τόμος ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1804[2]. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ θεωρήθηκαν σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ὁμηρικοῦ προβλήματος[3].

---

1. Τὸ πρόβλημα εἶχε τεθῆ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἀπὸ τὸν *Robert Wood* ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μ. Ἀσία (1750-1751) καὶ ἔγραψε τὸ χρονικὸ A comparative View of the Ancient and present State of the Troade. To which is prefixed an essay on the original genius of Homer (1767). Θὰ ἀκολουθήσουν ἀντίλογοι, συνηγορίες καὶ ἐπιστημονικὲς ἔριδες ποὺ θὰ κορυφωθοῦν στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Σ' αὐτὲς τὶς ἀντιγνωμίες εἶχαν πρωτοστατήσει φιλόλογοι, ἱστορικοί, ἀρχαιολόγοι καὶ περιηγητὲς (Heyne, F. A. Wolf, Jacob Bryant, Choiseul-Couffier, J. B. Le Chevalier, Andrew Dalzeb, Gilbert Wakefield, William Vincent, James Dallaway, J. P. S. Morritt of Rokeby, William Franklin, Henry Philip Hope κ. ἄ.).

2. The Topography of Troy and its vicinity; illustrated and explained by drawings and descriptions, London 1804.

3. Ὁ *Byron* ὅμως θὰ σατιρίση ἀργότερα τὶς ἀρχαιολογικὲς περιπλανήσεις τοῦ Gell στὴν Τρωάδα. Στὴν ποιητικὴ σύνθεση English Bards and Scotch Reviewers, στηλιτεύοντας τὴ λεηλασία τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸν Ἔλγιν, θυμᾶται καὶ τὸν Gell:

Of dardan tours let Dilettanti tell
I leave topography to rapid Gell

«Ἀφήνω τὴν τοπογραφία στὸν γρήγορο Gell» (The Poetical Works of Lord Byron, London, Oxford University Press 1935, σ. 123). Στὴν πρώτη ἔκδοση ὑπῆρχε ἡ λέξη coxcomb (δοκησίσοφος) ἀντὶ «γρήγορος». Μὲ τὴ λέξη «γρήγορος» ὁ Byron σατιρίζει τὴν ταχύτητα τῆς τοπογραφικῆς ἔρευνας καὶ τῆς ἐκτύπωσης τοῦ βιβλίου. Ἐξηγώντας ὁ ποιητὴς τὸν χαρακτηρισμὸ σημειώνει: «Πραγματικὰ γρήγορος: τοπογράφησε καὶ τυπογράφησε τὴν ἐπικράτεια τοῦ βασιλιᾶ Πρίαμου σὲ τρεῖς μέρες». Ἀλλὰ καὶ τὸ νέο ἐπίθετο «γρήγορος» θὰ ἀλλάξη σὲ μεταγενέστερη ἔκδοση. Θὰ ἀντικατασταθῆ μὲ τὴ λέξη «κλασσικός». Τὸ δηκτικὸ σχόλιο μεταμορφώθηκε τελικὰ σὲ ἔπαινο.

Τὸ 1803 ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἀνέθεσε στὸν Gell εἰδικὴ ἀποστολὴ στὰ Ἑπτάνησα. Γιὰ τὸν ζῆλο ποὺ ἐπέδειξε θὰ τιμηθῇ κατὰ τὴν ἐπιστροφή του μὲ τὸν τίτλο τοῦ σέρ[1]. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1804, θὰ ἐπιχειρήσῃ τὸ τρίτο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα ποὺ θὰ κρατήσῃ ὣς τὸ 1806. Σ' αὐτὴ τὴ διετία θὰ περιηγηθῇ συστηματικὰ τὸ Μωριά, τὴ Στερεὰ καὶ τὴ Θεσσαλία πραγματοποιώντας τοπογραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες καὶ θὰ ἐπισκεφθῇ γιὰ δεύτερη φορὰ τὴν Ἰθάκη ὅπου θὰ μελετήσῃ τὴν τοπογραφία τοῦ νησιοῦ μὲ βάση τὴν Ὀδύσσεια τοῦ Ὁμήρου. Τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε ἀπὸ τὶς περιοδεῖες του (περιηγητικό, τοπογραφικό, ἀρχαιολογικὸ) θὰ ταξινομηθῇ καὶ θὰ κυκλοφορήσῃ σὲ μιὰ σειρὰ τόμους μεταξὺ 1807 καὶ 1827. Ὁ πρῶτος θὰ περιλάβῃ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του στὴν Ἰθάκη[2]. Ἦταν ἡ πρώτη ἀπόπειρα μελέτης τῆς τοπογραφίας τοῦ νησιοῦ μὲ βάση τὰ ὁμηρικὰ κείμενα. Τὰ περισσότερα ὡστόσο συμπεράσματα τοῦ Gell εἶναι αὐθαίρετα. Καταφανὴς ἡ προσπάθεια νὰ προσαρμόσῃ τὰ ἀπροσάρμοστα καὶ νὰ ταυτίσῃ τὰ ἀσυνταύτιστα μὲ βιασμένες ἑρμηνεῖες ὁμηρικῶν στίχων[3].

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποκόμισε ἀπὸ τὰ ταξίδια του στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα μεταξὺ 1804 καὶ 1806 θὰ ταξινομηθοῦν σὲ τέσσερες τόμους. Οἱ τρεῖς εἶναι τοπογραφικὲς μελέτες ποὺ περιορίζονται ἀποκλειστικὰ στὴν καταγραφὴ πληροφοριῶν χρήσιμων γιὰ τὸν ταξιδιώτη, δηλαδὴ τουριστικοὶ ὁδηγοί, ἐνῶ ὁ τέταρτος ἀποτελεῖ κλασσικὸ περιηγητικὸ χρονικό. Ὁ πρῶτος ἀναφέρεται στὴν Ἀργολίδα[4], ὁ δεύτερος στὸ Μωριὰ[5] καὶ ὁ τρίτος στὴ Στερεὰ καὶ τὴ Θεσσαλία[6].

---

1. Ἀργότερα θὰ γίνῃ θαλαμηπόλος τῆς ἀνυπόληπτης πριγκίπισσας Καρολίνας ποὺ ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὸν σύζυγό της, διάδοχο τοῦ ἀγγλικοῦ θρόνου, τὸν κατοπινὸ βασιλιὰ Γεώργιο Δ'.

2. Κυκλοφόρησε τὸ 1807 μὲ τὸν τίτλο The Geography and Antiquities of Ithaca, London 1807. Τὸ πρῶτο ταξίδι στὴν Ἰθάκη ἔγινε τὸν Μάϊο τοῦ 1801. Τὸν Gell συνόδευαν οἱ συμπατριῶτες του περιηγητὲς Dodwell καὶ Raikes (βλ. *Dodwell,* A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819, τ. Α', σ. 62).

3. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ *Byron* ἐγκωμιάζει τὴν «Τοπογραφία» τῆς Ἰθάκης καὶ τῆς Τροίας. Τὸ ἔργο τοῦ Gell, γράφει, «συγκεντρώνει τὴν ἐπιδοκιμασία κάθε ἀνθρώπου ποὺ ἔχει αἴσθηση τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος, τόσο γιὰ τὸ πληροφοριακὸ ὑλικὸ ποὺ παρέχει ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἐρευνητικό του τάλαντο» (Poetical Works, σ. 123 σημ. σ. 851). Τὸ 1810 ἔγραφε στὸν Hobhouse: «Ἔχω μιὰ ἰδέα. Ν' ἀγοράσω τὴν Ἰθάκη. Φαντάζομαι πὼς θὰ κατατάξῃς καὶ μένα σ' αὐτοὺς τοὺς παλαβοὺς τῆς Ἀνατολῆς» (Letters and Journals, ἔκδ. Prothero, i, appendix III, σ. 305).

4. The Itinerary of Greece with a commentary on Pausanias and Strabo and an account of the monuments of antiquity at present existing in that country compiled in the years 1801-2-5-6, Argolis, London 1810, σ. 69.

5. Itinerary of the Morea being a description of the routes of that peninsula, London 1817.

6. The Itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Boetia, Locris and Thessaly, London 1827.

Στὸν πρόλογο τοῦ ὁδοιπορικοῦ τῆς Ἀργολίδας ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1810 ὁ Gell ἐκφράζει τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου. Αὐτὴ ἡ χώρα, γράφει, ἔχει περισσότερα ἀξιοπερίεργα, ἀκόμα κι' ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Δὲν περνάει μιὰ ὥρα χωρὶς νὰ βρεθῆς μπροστὰ σὲ κάτι ποὺ θὰ σὲ κάνῃ νὰ σκεφτῆς. Σὲ κάθε στροφὴ τοῦ δρόμου παρουσιάζεται μιὰ σκηνὴ ποὺ ἀπασχόλησε κάποτε τοὺς ποιητὲς καὶ τοὺς ἱστορικούς.

Ἀλλὰ καὶ στὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο ἀνακαλύπτει ὁ Gell τὴ μοναδικότητα. Μ' ὅλο ποὺ πέρασαν εἴκοσι αἰῶνες ἔχουν διατηρηθῆ πολλὰ ἴχνη τῶν ἀρχαίων τρόπων ζωῆς. «Ἡ Ἀθήνα εἶναι καὶ σήμερα ἡ πιὸ ἐξευγενισμένη ἑλληνικὴ πόλη. Οἱ Ἐλευθερολάκωνες διατηροῦν τὴν ἀνεξαρτησία τους καὶ ἀπεχθάνονται τοὺς ξένους. Οἱ πιὸ ρωμαλέοι Ἕλληνες ζοῦν καὶ σήμερα στὴ Δαυλίδα. Οἱ Ἀκαρνάνες εἶναι οἱ πιὸ ἄνομοι. Ὁ ξένος ποὺ θὰ ἤθελε νὰ διασχίσῃ ἀπαρατήρητος τὴν περιοχή τους πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμα τοῦ Θησέα ποὺ ἔκοψε τὰ μαλλιά του στοὺς Δελφοὺς πρὶν ἀρχίσῃ τὸ ταξίδι στὴ χώρα τῶν Μολοσσῶν. Μιὰ χώρα μοναδικὴ σ' ὅλο τὸν κόσμο. Μπορεῖς νὰ συναντήσῃς τὰ πιὸ πρωτόγονα ἤθη χωρὶς νὰ ἀντιμετωπίσῃς κανένα προσωπικὸ κίνδυνο. Πουθενὰ οἱ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ τὸν ἀσιατικὸ κόσμο δὲν παρουσιάζονται τόσο ἔντονες. Συχνὰ στὰ βουνὰ τῆς Ἀρκαδίας τὸ μόνο σκεῦος ποὺ βλέπεις στὰ σπίτια εἶναι ἕνα χαλκωματένιο σαγάνι. Ἀλλὰ μιὰ ὥρα ἀργότερα, κατηφορίζοντας στὸν κάμπο, μπορεῖς νὰ πιῆς καφὲ σ' ἕνα τάσι κατακόσμητο ἀπὸ ρουμπίνια. Στὰ βουνὰ ἀναλογίζεσαι τοὺς ἡρωικοὺς χρόνους, στὴν Αὐλὴ τοῦ πασᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς τὶς «Χίλιες καὶ μιὰ νύχτες»[1].

Μ' ὅλο ποὺ σ' αὐτὸ τὸν τόμο κυριαρχοῦν τὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς καὶ ἱστορικὲς ἀναγωγές, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισημάνῃ καὶ μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ σύγχρονη ζωή.

Στὸ Ἄργος, τὰ περισσότερα σπίτια ἦταν μονώροφα κι' οἱ δρόμοι εὐθύγραμμοι. Ἀνάμεσά τους πρόβαλλαν ἐπιβλητικὰ οἱ κατοικίες τῶν ἀρχόντων τριγυρισμένες ἀπὸ κήπους. Πληθυσμὸς περίπου 4.000 ψυχές. Ἡ πολιτεία ἀναπτυσσόταν σταθερά. Καινούργιες οἰκοδομὲς χτίζονταν μὲ γοργὸ ρυθμό. Ἐλάχιστοι Τοῦρκοι ζοῦσαν στὴν πολιτεία. Ὁ ξένος μποροῦσε νὰ βρῆ κατάλυμα στὸ σπίτι τοῦ ἄρχοντα Βλασσόπουλου, πλούσιου ἐμπόρου, προστατευόμενου τῶν Ἄγγλων. Ὑποδεχόταν τοὺς ξένους μὲ φιλοφροσύνη καὶ συγκέντρωνε τὴν ἐκτίμηση τῶν συμπατριωτῶν του γιὰ τὸν ἀκέραιο χαρακτῆρα του. Γιὰ νὰ κυκλοφορήσῃ ὁ ξένος στὴν πόλη ἔπρεπε νὰ συνοδεύεται ἀπὸ γενίτσαρο γιατὶ τὰ παιδιὰ ἦταν πολὺ ἐνοχλητικά[2].

Στ' Ἀνάπλι ὁ Gell θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ δημόσιο λουτρὸ (ὑπῆρχαν δύο στὴν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. i-iii.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 69. Τὰ ἴδια ἔπαθε καὶ ὁ Chateaubriand ἀπὸ τὸ παιδομάνι στὸ Μυστρὰ ἕνα χρόνο ἀργότερα (βλ. κεφ. «Τὸ χρονικὸ τοῦ Chateaubriand»).

πόλη) καὶ θὰ τὸ περιγράψη. Στὸ κέντρο τοῦ πρώτου διαμερίσματος ὑπῆρχε φωτιὰ καὶ γύρω-γύρω σοφάδες μὲ καθαρὰ σεντόνια καὶ σκεπάσματα. Ἐκεῖ γδύνεσαι, τυλίγεσαι μὲ ἕνα μπαμπακερὸ ροῦχο, φορᾶς ξυλοπάπουτσα καὶ ὁδηγεῖσαι ἀνάμεσα ἀπὸ πολλὲς θολωτὲς κάμαρες, τὴ μιὰ ζεστότερη ἀπὸ τὴν προηγούμενη, στὸ χαμάμ ὅπου ξαπλώνεις σ' ἕνα τεζάχι ξύλινο, μεγάλο ὅσο μιὰ πόρτα, στερεωμένο σὲ ὕψος τεσσάρων ἰντσῶν ἀπὸ τὸ πάτωμα. Κι' ἐνῶ παθαίνεις δυνατὴ ἐφίδρωση ἕνας λουτράρης σὲ τρίβει καὶ σὲ λούζει ἂν θέλεις. Ὕστερα φέρνουν μιὰ λεκάνη γεμάτη σαπουνάδα κι' ὁ λουτράρης σὲ τρίβει μὲ βούρτσα ἀπὸ κάποιο ἀνατολίτικο φυτό. Ὅταν τελειώσει αὐτὴ ἡ διαδικασία σ' ἀφήνει μόνο μ' ἕνα κύπελλο νὰ ρίχνης πάνω σου ζεστὸ ἢ κρύο νερὸ ἀπὸ τὶς δύο μαρμαρένιες γοῦρνες ποὺ βρίσκονται πλάϊ σου. Ἔπειτα χτυπᾶς παλαμάκια κι' ὁ ὑπηρέτης σοῦ φέρνει ἕνα καθαρὸ μπαμπακερὸ ροῦχο ποὺ τὸ δένεις στὴ μέση σου κι' ἕνα τουρμπάνι γιὰ τὸ κεφάλι. Ὕστερα σὲ ὁδηγεῖ ξανὰ στὴν πρώτη αἴθουσα ὅπου ξαπλώνεις ἀνάμεσα στὰ σεντόνια καὶ πίνεις καφὲ ὥσπου νὰ στεγνώσης. Μπορεῖς ν' ἀφήσης τὰ λεφτά σου στὶς τσέπες χωρὶς φόβο. Στὰ λουτρὰ δὲν γίνονται ποτὲ κλοπές[1].

Ἀπὸ τ' Ἀνάπλι θὰ περάση στὰ νησιὰ τοῦ Σαρωνικοῦ. Ἡ Ὕδρα, γράφει ὁ Gell, ἀποτελεῖ μιὰ μικρὴ κοινοπολιτεία ποὺ κατόρθωσε νὰ ἐξαγοράση ἕνα εἶδος ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ νὰ ἀποφεύγη, μὲ τὴν καταβολὴ ἐτήσιας εἰσφορᾶς, τὶς τυραννικὲς ἐπισκέψεις τοῦ καπουδὰν πασᾶ καὶ τοῦ στόλου του. Δημιούργησε ἔτσι ἕναν ἐμπορικὸ στόλο ἀπὸ 350 ταχύπλοα μικρὰ καὶ μεγάλα καράβια. Κι' ὁ πληθυσμὸς αὐξάνει μὲ τέτοια ταχύτητα ποὺ αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἡ Ὕδρα εἶναι ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πόλεις τοῦ Αἰγαίου.

«Ἡ ἐκπληκτικὴ εὐημερία πάνω σ' αὐτοὺς τοὺς γυμνοὺς βράχους, ὅπου δὲν φυτρώνει οὔτε πράσινο φύλλο καὶ δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ σταγόνα νερό, δείχνει τὶς μεγάλες δυνατότητες τοῦ τόπου».

Ἡ κυριαρχία τῶν Ὑδραίων, γράφει ὁ Gell, ἔχει ἐπεκταθῆ στὴν Αἴγινα, στὸν Πόρο καὶ τὰ γειτονικὰ νησόπουλα. Κι' εἶναι τόσος ὁ πλοῦτος ποὺ συγκέντρωσαν ὥστε πρότειναν στοὺς Ἀθηναίους ν' ἀγοράσουν τὸν Πειραιά[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 90.

2. Τὰ διαβήματα τῶν Ὑδραίων γιὰ ἐγκατάστασή τους στὸν Πειραιὰ ἔγιναν τὸ 1792, ὕστερα ἀπὸ τὸν λοιμὸ ποὺ θέρισε τὸ νησὶ καὶ τὴν ἐγκατάλειψή του ἀπὸ τοὺς κατοίκους καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ καὶ καταλαφυραγώγηση τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς κουρσάρους τοῦ Λάμπρου Κατσώνη. Ἱστορεῖ ὁ *Ἀντ. Μιαούλης*: «Ἀφ' οὗ οἱ Ἀλβανοὶ ἐπῆραν ὅσα πράγματα εὗρον τῶν Ὑδραίων καὶ ἐλεηλάτησαν ὅλην τὴν κωμόπολιν ἀνεχώρησαν· αὐτὸ συνέβη περὶ τὸν Μάρτιον μῆνα τοῦ αὐτοῦ ἔτους (δηλ. 1792). Διηγοῦνται οἱ παλαιότεροι ὅτι κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν τοῦ Λάμπρου ἠθέλησαν οἱ Ὑδραῖοι νὰ κατοικήσουν εἰς τὸν Πειραιᾶ καὶ ν' ἀφήσουν τὴν Ὕδραν. Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν τὸ ἔστερξαν καὶ ἐπειδὴ διὰ νὰ τὸ κατορθώσουν οἱ Ὑδραῖοι ἦτο ἀνάγκη νὰ ἐκβάλουν βασιλικὰς διαταγὰς τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ πολυέξοδον καὶ δύσκολον παρητήθησαν» (Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1821 ἐκραγείσης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1874, σ. 32).

«'Αρχικὰ οἱ Ὑδραῖοι ἦταν ἐπιφυλακτικοὶ καὶ φιλύποπτοι στὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς ξένους. Ἡ ἐπέκταση ὡστόσο τοῦ ἐμπορίου τους ἀπὸ τὴν Ὀδησσὸ ὣς τὰ πέρατα τῆς Μεσογείου, ἀκόμα κι' ὣς τὴν Ἀμερική, ἔφερε μιὰ ἀλλαγὴ νοοτροπίας. Καὶ τώρα ἔγιναν πιὸ πολιτισμένοι καὶ πιὸ εὐγενικοὶ σὲ σύγκριση μὲ τοὺς γειτόνους τους».

Ὁ Gell πληροφορήθηκε ἀκόμα ὅτι οἱ Ὑδραῖοι θὰ ἦταν πρόθυμοι νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Ἀγγλίας σὲ περίπτωση διακοπῆς τῶν σχέσεων μὲ τὴν Τουρκία. Πρότειναν μάλιστα νὰ μεταναστέψουν σὲ μιὰ ἀγγλικὴ ἀποικία[1].

Οἱ δυὸ ἄλλοι ταξιδιωτικοὶ ὁδηγοὶ τοῦ Gell, τὸ «Ὁδοιπορικὸ τοῦ Μωριᾶ» καὶ τὸ «Ὁδοιπορικὸ τῆς Ἑλλάδας» ἀποτελοῦν ἐγκόλπια, ὅπως τὰ χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, μὲ ὅλους τοὺς πιθανοὺς δρόμους ποὺ μπορεῖ νὰ ἀκολουθήση ὁ περιηγητὴς στὴν Πελοπόννησο, Μεγαρίδα, Ἀττική, Βοιωτία, Φωκίδα, Λοκρίδα, Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία καὶ Θεσσαλία. Εἶναι πραγματικὸς δρομοδείχτης, λεπτομερὴς καὶ ἀκριβής. Ὁ περιηγητὴς περιγράφει τὸ δρομολόγιο ὁρίζοντας τὶς ἀποστάσεις, ἄλλοτε σὲ χρόνο πορείας καὶ ἄλλοτε σὲ γυάρδες. Ὁδοιπορεῖ μὲ τὸ ρολόϊ στὸ χέρι. Σημειώνει ὅλα τὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἐπισημαίνει τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους. Πρόκειται γιὰ ἕνα θαυμαστὸ ὁδηγό, σύντομο καὶ σαφῆ, ἀπαραίτητο γιὰ τὸν ταξιδιώτη τῆς ἐποχῆς. Στὴν Ἀθήνα ἀφιερώνεται ὁ μεγαλύτερος χῶρος, 12 σελίδες. Τὰ στοιχεῖα ὅμως περιορίζονται ἀποκλειστικὰ στὰ μνημεῖα.

Ὁ Gell περιγράφει σχολαστικὰ ὅ,τι βλέπει στὸ δρόμο του. Αὐτὴ ἡ λεπτολογία προκάλεσε εὔθυμα σχόλια στὴν Ἀγγλία ὅπου ὁρισμένες λεπτομέρειες χαρακτηρίστηκαν κωμικές[2]. Σημειώνει λ.χ. κάπου: «Δεξιὰ μιὰ γέρικη συκιά», «ἀρχαῖος τοῖχος μὲ 11 πέτρες ἀριστερὰ» κ.λπ.

Ὡστόσο, σ' αὐτὴ τὴ σχολαστικότητα βρίσκεται ἡ ἀρετὴ τοῦ ταξιδιωτικοῦ ὁδηγοῦ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ. Γιατὶ προσφέρει μιὰ αὐθεντικὴ εἰκόνα τοῦ τοπίου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς περιοδείας. Ὁ Gell, εὐσυνείδητος τοπογράφος, σημειώνει στὸ ὁδοιπορικό του τὰ πάντα: ἐκκλησάκια, πηγάδια, μονοπάτια, ρυάκια, μιὰ μαρμαροκολώνα, ἕνα μεγάλο πλατάνι, μιὰ πηγή, ἕνα μύλο, γεφύρια, καλλιέργειες, ἀρδευτικὰ ἔργα. Διαβάζουμε λ.χ. στὸ κεφάλαιο «Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸν Σκαραμαγκὰ περνώντας ἀπὸ τὸ βουνὸ Κορυδαλλός»:

«Βγαίνουμε ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Ἀθήνας κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ Θησέα.

14 λεπτά. Μπαίνουμε σ' ἕναν ἐλαιώνα ἀφήνοντας τὴν Ἱερὰ Ὁδὸ καὶ μιὰ μεγάλη ἄσπρη ἔπαυλη δεξιά μας. Στὸν ἐλαιώνα βλέπουμε δεξιὰ ἴχνη ἀρχαίου ἐργαστηρίου ἀγγειοπλαστικῆς.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 131.
2. Historical Notices of the Society of Dilettanti στὸ The Edinburgh Review, or Critical Journal for January 1857... April 1857, σ. 505.

4 λ. 'Αρχαῖα ἐρείπια καὶ πηγάδια. Πλάϊ στὰ μονοπάτια μυρικιές.
9 λ. 'Εκκλησία δεξιά.
2 λ. Πηγάδι.
6 λ. Γκρεμισμένη ἐκκλησία δεξιά.
9 λ. 'Αφήνουμε τὸν ἐλαιώνα.
3 λ. Ἕνας τύμβος δεξιά. Τὸν ἀνακάλυψε ὁ λόρδος Aberdeen. Πίσω του ἄλλος ἕνας.
3 λ. Περνᾶμε τὴν κοίτη ἑνὸς χειμάρρου κοντὰ σὲ ἴχνη ἀρχαιοτήτων δεξιά. Στρίβουμε λίγο ἀριστερά.
10 λ. Περνᾶμε χαράδρα.
2 λ. Μετόχι τῆς μονῆς 'Ασωμάτων.
27 λ. Πρόποδες τοῦ βουνοῦ δεξιά.
2 λ. Τὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ προεκτείνονται δεξιά.
2 λ. Ἕνα σπήλαιο, ἡ Κόκκινη Σπηλιά, δεξιά»[1].

Καὶ στὸ κεφάλαιο «'Απὸ τὴ Λάρισα στὸ Μπαμπὰ καὶ στὰ Τέμπη»:

«Στὴ Λάρισα χρησιμοποιοῦν καμῆλες γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἐμπορευμάτων. Καραβάνια φτάνουν ὣς τὰ σύνορα τῆς Οὐγγαρίας. Στὸν κάμπο χρησιμοποιοῦν κάρα. Ἕνα τούρκικο ἁμάξι φτάνει ὣς τὸ Θαυμακό, πρὸς τὰ νότια.

5 λεπτά. Περνώντας ἀπὸ νεκροταφεῖα βλέπεις κοντὰ στὸ ποτάμι, στὴ νότια ὄχθη του, πολλὰ μάρμαρα.
14 λ. Παρατηρητήριο (δερβένι). 'Ανάμεσα στοὺς τάφους ἀγάλματα καὶ κιονόκρανα κορινθιακοῦ ρυθμοῦ.
11 λ. Ἕνας τύμβος δεξιά.
8 λ. Ἕνας τύμβος ἀριστερά. Ἕνας δρόμος στρίβει ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν τύμβο.
5 λ. Ἕνας τύμβος δεξιὰ πάνω σ' ἕνα ρέμα.
35 λ. Νησάκι στὸν Πηνειό, ἀριστερά. Ἕνας δρόμος στρίβει δεξιά.
9 λ. Τύμβος ἀριστερά. Ἕνας δρόμος πρὸς τὰ Τέμπη στρίβει ἀριστερὰ ἀλλὰ προχωρεῖ σὲ βαλτότοπο. Τὸ ποτάμι στρίβει ἀριστερά.
8 λ. Τεχνητὴ διώρυγα κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου. Τύμβος ἀριστερά.
25 λ. Περνᾶμε γέφυρα πάνω σὲ κανάλι ποὺ τρέχει ἀπὸ πηγὴ κοντὰ σὲ δέντρο, στὸ λόφο δεξιά.
7 λ. Δεξιὰ μιὰ τούρκικη ἔπαυλη (τσιφλίκι). Στρίβουμε ἀριστερά.
22 λ. Στὸ βάλτο ἀριστερὰ νησάκι. Βουβάλια κυλιοῦνται στὸ βάλτο καὶ λελέκια κυνηγοῦν βατράχια στὰ ρηχὰ νερά. Πηγὴ ἀναβλύζει ἀπὸ βράχο πλάϊ σὲ μιὰ ἐκκλησία δεξιά.
4 λ. Μεγάλος τύμβος ἀριστερά. Δεξιὰ ἡ Ὄσσα ἢ Κίσσαβος.
8 λ. 'Αρχαῖος τάφος δεξιά.

---

1. Itinerary of Greece, σ. 102.

9 λ. Πρώτη ἄποψη τῆς γραφικῆς κοιλάδας τοῦ Πηνειοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὰ Τέμπη.

13 λ. Χωριὸ δεξιά, στὴν εἴσοδο τῆς κοιλάδας. Πηγὴ ἀριστερά.

27 λ. Σ' ἕνα ὑψωματάκι, ἕνα «ἀνάθεμα». Φαίνονται οἱ κορφὲς τοῦ Ὀλύμπου. Κατεβαίνουμε.

15 λ. Τύμβος ἀριστερά. Τάφος. Χωριὸ σὲ ἀπόσταση ἑνὸς τετάρτου τοῦ μιλίου ἀριστερά.

52 λ. Χωριὸ ἀριστερά.

7 λ. Χείμαρρος δεξιὰ καὶ γέφυρα. Μιὰ κοιλάδα στὸν Κίσσαβο δεξιά, δρόμος ἀπὸ τὴν κοιλάδα.

11 λ. Χωριό, ἕνα μίλι δεξιά.

11 λ. Χωριὸ σὲ λόφο δεξιά.

14 λ. Τὸ χωριὸ Χατζήμπαση, δεξιά. Ὁ Πηνειὸς καὶ δέντρα ἀριστερά.

6 λ. Πέρα ἀπὸ τὸ ποτάμι, σὲ μιὰ προεξοχὴ τοῦ Ὀλύμπου, λόφος σὰν κάστρο. Μιὰ κολώνα πλάϊ σὲ πηγάδι.

19 λ. Ἀριστερὰ χωριὸ καὶ τζαμί. Δεξιὰ πάνω στὴ βραχώδη Ὄσσα, κοντὰ στὰ Ἀμπελάκια, ἕνας πύργος.

9 λ. Ἡ κλεισούρα τῶν Τεμπῶν. Εἴσοδος στὴν ὄμορφη κοιλάδα τοῦ Μπαμπᾶ»[1].

Οἱ πληροφορίες τοῦ χρονικοῦ ποὺ ἀναφέρονται στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ ζωὴ εἶναι λίγες.

Ἡ Πάτρα, μὲ πληθυσμὸ 10.000 κατοίκους, Τοῦρκο βοεβόδα καὶ προξένους τῶν κυριώτερων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ἦταν σημαντικὸ κέντρο ἐξαγωγῆς σταφίδας καὶ δερμάτων. Ὁ Gell σημειώνει σὰν ἀξιοπερίεργο τὸ περίφημο κυπαρίσσι ποὺ ἀναφέρουν στὰ χρονικά τους οἱ περιηγητὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα Spon καὶ Wheler[2].

Στὴ Βοστίτσα (2.000 κάτοικοι) ἀξιοθέατο ἦταν ἕνας πελώριος πλάτανος (περίμετρος 38 πόδια)[3].

Στὰ Τρίκαλα (400 σπίτια) ἡ οἰκογένεια τῶν Νοταράδων «εὐημεροῦσε ἀνάμεσα στοὺς ὑπηκόους της»[4].

Τὸ πολυώροφο μοναστήρι τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου μὲ 400 καλογέρους φημιζόταν γιὰ τὸ κρασί του. Ὁ ἡγούμενος δὲν ἐπέτρεψε στοὺς ξένους νὰ δοῦν τὴ βιβλιοθήκη. Τὸ πρῶτο πάτωμα ἀποτελοῦσε μιὰ μεγαλόπρεπη ἀποθήκη γεμάτη μὲ πελώρια βαρέλια[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 273-275.
2. Itinerary of the Morea, σ. 5-6.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 7.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 20.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 131-132.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Τριπολιτσᾶς 20.000 περίπου ψυχές[1], τοῦ Ἄργους 4.000 (τὸ 1809)[2], τοῦ Μυστρᾶ 20.000[3].

Στὰ Κούντουρα (400 σπίτια), ὀρεσίβιος ἀρβανίτικος πληθυσμός, καλοζωισμένος. Εἶναι οἱ φύλακες τῶν δερβενιῶν[4].

Τὰ Μέγαρα, φτωχὸ ἀλλὰ πολυάνθρωπο χωριό, μὲ ἐπίπεδες στέγες[5]. Στὴν Ἐλευσίνα ζοῦσαν μόνο Ἀρβανίτες[6]. Μπροστὰ στὴν πύλη τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Δαφνιοῦ ὑπῆρχε πηγάδι μὲ ἐξαιρετικὸ νερό[7]. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Θήβας 34.000 ψυχές[8].

Στὸ Μαραθώνα ὁ τύμβος ἦταν ἀνασκαμμένος ἀλλὰ ὄχι ὡς τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια. Βρέθηκαν χάλκινες αἰχμὲς βελῶν καὶ ἄλλες ἀπὸ πυριτόλιθο, ἀπὸ κεῖνες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Αἰθίοπες (κατὰ τὸν Ἡρόδοτο πολέμησαν στὸ πλευρὸ τῶν Περσῶν)[9].

Τὸ μοναστήρι τῆς Πεντέλης ἦταν μιὰ εἰδυλλιακὴ γαλήνια τοποθεσία, καταφύγιο τῶν πλούσιων Ἀθηναίων στὶς ζέστες τοῦ καλοκαιριοῦ. Οἱ καλόγεροι ὑποδέχονταν φιλόξενα τοὺς περιηγητές. Σὲ ἀπόσταση 16 λεπτῶν ἀπὸ τὸ μοναστήρι ὑπῆρχε τὸ πρῶτο λατομεῖο μαρμάρου, καὶ τὸ μεγαλύτερο σὲ ἀπόσταση 41 λεπτῶν. Τὰ μάρμαρα κόβονταν ὅπως καὶ στὰ πανάρχαια χρόνια, μὲ τὴ σμίλη[10].

Στὸν Πειραιὰ ὑπῆρχε μονάχα ἡ ντογάνα, ἕνα γκρεμισμένο γαλλικὸ σπίτι καὶ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁη-Σπυρίδωνα. Τίποτα ἄλλο[11].

Ἰδοὺ καὶ ὁ δρομοδείχτης τοῦ Gell ἀπὸ τὴν παραλία τοῦ Σαρωνικοῦ στὴν Ἀθήνα:

45 λ. Ἀπὸ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ. Μετόχι ἀριστερά. Τράχωνες. Στὸ βάθος ἀριστερὰ οἱ Τρεῖς Πύργοι.

45 λ. Περιβόλι δεξιὰ καὶ παρακλάδι τοῦ Ὑμηττοῦ. Περνᾶμε ἕνα χείμαρρο. Ὁ δρόμος γιὰ τὴν Ἀθήνα εἶναι ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καλὸς ἀλλὰ κατάσπαρτος ἀπὸ ἐρείπια κτισμάτων καὶ τάφων.

10 λ. Μεγάλα ἐρείπια, λιθοσωροί.

10 λ. Περισσότερα ἐρείπια.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 139.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 167.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 22.
4. Itinerary of Greece, σ. 12.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 15.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 28.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 32.
8. Ἔνθ' ἀν., σ. 37.
9. Ἔνθ' ἀν., σ. 59.
10. Ἔνθ' ἀν., σ. 63-67.
11. Ἔνθ' ἀν., σ. 99.

5 λ. Ὄγκοι ἐρειπίων. Ἀριστερὰ ἕνα μεγάλο μοναστήρι μὲ ψηλὸ περιστεριώνα. Δεξιὰ ἀρχαῖος πύργος. Ἕνα πηγάδι δεξιά.

3 λ. Κι' ἄλλα ἐρείπια δεξιὰ κι' ἀριστερά.

6 λ. Τάφος καὶ τοῖχος ἀπὸ ὀγκόλιθους.

2 λ. Κι' ἄλλα ἐρείπια. Δέντρα.

5 λ. Κατεβαίνουμε στὴν κοίτη ἑνὸς χειμάρρου. Ἐκκλησία δεξιά, σπίτι στὸ βάθος.

10 λ. Βράχοι ἔχουν ἀποκόψει τὸ δρόμο. Τάφοι. Καρυές, μοναστήρι τοῦ Ὑμηττοῦ.

2 λ. Περνᾶμε ἕνα χείμαρρο κι' ἕνα τύμβο. Ἀριστερά, ἐκκλησία καὶ πηγάδι, ἐρείπια παλαιοῦ χωριοῦ. Ἀπὸ πάνω ἕνα βραχῶδες ὕψωμα. Ἴσως ἡ Αἰξωνή.

20 λ. Περνοῦμε τὸν Ἰλισσὸ κοντὰ στὴν Ἐννεάκρουνο καὶ μπαίνουμε στὴν Ἀθήνα[1].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 91-92. Σὰν πρῶτο ἑλληνικὸ ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ χειρόγραφο ὁδοιπορικὸ ποὺ εἶδε ὁ *Leake* στὰ Τρίκαλα τὸ 1809. Τὸ εἶχε γράψει ἕνας κοτζάμπασης ποὺ περιηγήθηκε τὴ Στερεά, Θεσσαλία καὶ δυτικὴ Μακεδονία (Travels in Northern Greece, τ. Δ', σ. 283). Ὁ δεύτερος τυπώθηκε τὸ 1824 στὴ Βουδαπέστη μὲ τὸν τίτλο «Δρομοδείκτης τῆς Ἑλλάδος». Συγγραφέας του ὁ *Γ. Ρουσιάδης*. Αὐτὸς ὁ περιηγητικὸς ὁδηγὸς περιορίζεται στὶς ἐνδείξεις τῶν ἀποστάσεων ἀπὸ τόπο σὲ τόπο σὲ ὧρες καὶ λεπτά. Ἰδοὺ ὁ δρομοδείκτης «ἀπὸ Ἀθήνας εἰς Εὔριπον» μὲ τὸν ἀντίστοιχο χρόνο ὁδοιπορίας:

Ἀπὸ Ἀθήνας εἰς Κηφισίαν	3
Ἀπὸ Κηφισίαν εἰς Μαραθῶνα	3
Ἀπὸ Μαραθῶνα εἰς Ὠρωπὸν	6
Ἀπὸ Ὠρωπὸν εἰς Σκάμινον (Τανάγρα)	1 ½
Ἀπὸ Σκάμινον εἰς Λιμένα Βαθὺ (Αὐλίδα)	3
Ἀπὸ Λιμένα Βαθὺ εἰς Εὔριπον	3

Καὶ ὁ δρομοδείκτης «ἀπὸ Θήβας εἰς Δελφούς, Σάλωνα καὶ Ἔπακτον»:

Ἀπὸ Θήβας εἰς Διμηνιὰν	4
Ἀπὸ Διμηνιὰν εἰς Λειβάδι	4
Ἀπὸ Λειβάδι εἰς Ἀράχωβαν	7 ½
Ἀπὸ Ἀράχωβαν εἰς Δελφοὺς ἢ Καστρὶ	4
Ἀπὸ Δελφοὺς εἰς Χρισὸν	1
Ἀπὸ Χρισὸν εἰς Σάλωνα	3
Ἀπὸ Σάλωνα εἰς Κράβαρι	4
Ἀπὸ Κράβαρι εἰς Ἔπακτον	5

Πέντε χρόνια ἀργότερα κυκλοφόρησε στὴ Βενετία νέος ὁδηγὸς τῶν ἑλληνικῶν δρόμων: «Δρομοδείκτης τῶν ἀκολούθων ὀκτὼ μερῶν μετ' ἀξιολόγων ὑποσημειώσεων τοῦ καθενὸς μέρους: Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Ἀττικῆς, Θεσσαλίας, Ἠπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας καὶ Θράκης (Ἐν Βενετίᾳ, παρὰ Μιχαήλῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 1829). Τὸ 1833, τέλος, τυπώθηκε στ' Ἀνάπλι ὁ τρίτος τουριστικὸς ὁδηγὸς ἀλλὰ στὰ γερμανικὰ (Itinerarium durch den Peloponnese, gedruckt in der lithogr. Anstalt der Regentschaft. In Stein gravit von A. Foster, Inspector, Nauplia 1833).

᾿Αλλὰ τὸ καθαρὰ περιηγητικὸ χρονικὸ τοῦ Gell εἶναι ἡ ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ του στὸ Μωριά[1]. Τὸ βιβλίο κυκλοφόρησε τὸ 1823, στὴν καρδιὰ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα, 22 χρόνια μετὰ τὴν πρώτη του περιήγηση στὴν ῾Ελλάδα. Αὐτὴ ἡ ὄψιμη ἐμφάνιση τοῦ χρονικοῦ ὀφείλεται σὲ δύο λόγους. Στὴν ἐμπορικότητα ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴ περίοδο κάθε ταξιδιωτικὸ βιβλίο σχετικὸ μὲ τὴν ῾Ελλάδα καὶ στὴν πρόθεση τοῦ συγγραφέα νὰ δυσφημήση τοὺς ῞Ελληνες καὶ τὸν ἔνοπλο ἀγώνα τους καὶ νὰ ὑπονομεύση τὸ φιλελληνικὸ κίνημα ποὺ εἶχε φουντώσει ἐκείνη τὴν περίοδο στὴν ᾿Αγγλία. Γιατὶ ὁ Gell ἦταν φανατικὸς τουρκόφιλος, ἐχθρὸς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημοκρατίας καὶ ὑπέρμαχος τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς βίας. ῾Ο ἀνθελληνισμός του ἀποκαλύπτεται σὲ κάθε σελίδα τοῦ χρονικοῦ. ῾Η κακοπιστία του φαίνεται ἀπὸ τὸν πρόλογο: «῎Εφερα στὴ δημοσιότητα», γράφει, «τὴν ἀφήγηση ἑνὸς ταξιδιοῦ ποὺ ἔγινε πρὶν μερικὰ χρόνια (καὶ ἦταν δεκαεννέα), «γιὰ νὰ προσφέρω ἐπίκαιρη ψυχαγωγία καὶ συγχρόνως νὰ δώσω μιὰ ἰδέα γιὰ τὴ σύγχρονη κατάσταση μιᾶς κοινωνίας (τῆς ἑλληνικῆς) ὅπου λίγες ἀλλαγὲς ἔχουν σημειωθῆ καὶ ὁπωσδήποτε ὄχι πολλὲς βελτιώσεις».

῾Ο Gell ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῶν ἀντιδραστικῶν Εὐρωπαίων ποὺ εἶχαν ποτισθῆ μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς ῾Ιερᾶς Συμμαχίας καὶ τὰ ἀνθελληνικὰ ψευτοεπιστημονικὰ κηρύγματα τοῦ Pauw, κηρύγματα ποὺ τόση ζημιὰ προκάλεσαν στὸν ᾿Αγώνα. ᾿Ισχυρίζεται ὅτι θὰ διασκεδάση τοὺς ἀναγνῶστες του, ὅτι θὰ ἐξηγήση τὴ «σημερινὴ κατάσταση» τῆς ῾Ελλάδας (ποὺ δὲν γνωρίζει), καὶ βεβαιώνει αὐθαίρετα ὅτι δὲν εἶχαν σημειωθῆ ἀλλαγὲς μέσα σὲ μιὰ 20ετία (ὑπῆρχε τάχα μεγαλύτερη ἀλλαγὴ ἀπὸ μιὰ ἐπανάσταση;) καὶ ὅτι οἱ ῞Ελληνες δὲν βελτιώθηκαν διόλου ἀπὸ τότε ποὺ τοὺς γνώρισε (χωρίς, ὡστόσο, νὰ ἔχη ξαναεπισκεφθῆ τὴ χώρα τους). Αὐτὴ ἡ προκατάληψη φτάνει πολλὲς φορὲς στὸ ἐγκώμιο τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας. «Δὲν διστάζω νὰ πῶ ὅτι οἱ ῞Ελληνες ἦταν καλύτερα ὑπὸ τοὺς Τούρκους παρὰ κάτω ἀπὸ δική τους διακυβέρνηση»[2]. Καὶ ἀλλοῦ: «Καθὼς ἀποσυρόμαστε στὴν κάμαρά μας συμφωνήσαμε πὼς ἦταν προτιμότερος ὁποιοσδήποτε καὶ ὁσοδήποτε σκληρὸς δεσποτισμός, ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τῶν Μανιατῶν»[3].

᾿Εξηγώντας ὁ Gell τὴν πολεμική του ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας γράφει ὅτι, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἦταν ὑπέρμαχος τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ῾Ελλήνων, ἄλλαξε γνώμη ὅταν γνώρισε καλὰ αὐτὸ τὸ ἔθνος[4]. «Γιατὶ ὅλες οἱ ἀπόπειρες γιὰ τὴν ὑποκίνηση σταυροφορίας ὑπὲρ τῶν ῾Ελλήνων στηρίχτηκαν στὶς χονδροειδεῖς ψευδολογίες σχετικὰ μὲ τὴ σημερινὴ ἐκπολιτιστική τους κατάσταση καὶ τὴν ἔφεσή τους γιὰ μάθηση καὶ βελτίωση. ῞Οποιος θὰ ὑποστηρίξη τὴν ὑπόθεσή τους

1. Narrative of a journey in the Morea, London 1823.
2. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 166.
3. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 271.
4. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 295.

θὰ τὴν ἐγκαταλείψη στὸ τέλος ἀηδιασμένος. Μόνο ἡ Ρωσία μπορεῖ νὰ τοὺς σώση. Κι' αὐτὴ πρέπει κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ὁλόκληρης γενιᾶς νὰ ἐφαρμόση πολιτικὴ ἄγριας ἀπολυταρχίας γιὰ νὰ καταστήση τοὺς Ἕλληνες εὐτυχεῖς μὲ τὴ βία»[1].

Σ' ὁλόκληρο τὸ χρονικὸ τοῦ Gell κυριαρχεῖ ἡ καταφρόνηση γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν νοιώθει πραγματικὴ ἀπέχθεια.

Δὲν ὑπάρχουν στὸν κόσμο, ἔγραφε ὁ Ἄγγλος περιηγητής, χειρότεροι ἄνθρωποι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες χωριάτες. «Ἀφιλόξενοι, δύστροποι, κακοήθεις, φθονεροί». Καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλους οἱ Μανιάτες. «Εἶναι βυθισμένοι στὴν ἀμάθεια καὶ τὶς δεισιδαιμονίες»[2].

Κατὰ τὸν Gell οἱ Τοῦρκοι ἦταν λιγώτερο ἀμαθεῖς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, πιὸ πολιτισμένοι[3]. Ἀποκλείει κάθε βελτίωση. Καὶ θεωρεῖ μάταιες τὶς προσηλυτιστικὲς προσπάθειες ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας. «Ὁ Ἕλληνας προτιμάει νὰ γίνη Τοῦρκος παρὰ νὰ προσχωρήση σὲ ἄλλο χριστιανικὸ δόγμα»[4].

Ἡ συμπεριφορά του στοὺς Ἕλληνες ἦταν βάναυση καὶ προσβλητική. Χρησιμοποιοῦσε τὸν Τοῦρκο σωματοφύλακά του, τὸν Μουσταφά, γιὰ φόβητρο τῶν Ἑλλήνων ἐπισείοντας πάντοτε τὸ φιρμάνι καὶ ὑπενθυμίζοντας τὶς φιλίες του μὲ τοὺς πασάδες. Δὲν δίσταζε νὰ καταφεύγη καὶ σὲ ἀχρειότητες ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων[5]. Μονάχα οἱ κοτζαμπάσηδες Νοταράδες κέρδισαν τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τὴ συμπάθειά του.

Τὸ τραγικὸ στὴν περίπτωση τοῦ Gell εἶναι ὅτι ἡ τύφλωση καὶ οἱ προκαταλήψεις εἶχαν τόσο βαθιὰ ριζωθῆ μέσα του, ποὺ ἔμεινε ἀσυγκίνητος ἀκόμα κι' ἀπὸ τὸν ἀναπάντεχο γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους ξεσηκωμὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ τοὺς ἡρωικοὺς ἀγῶνες τους γιὰ ζωὴ καὶ γιὰ θάνατο. Κι' ἐνῶ ἡ παγκόσμια Κοινὴ Γνώμη, συγκλονισμένη ἀπὸ τοὺς θριάμβους τοῦ ἐπαναστατημένου λαοῦ, αἰσιοδοξοῦσε καὶ ἐνθουσιαζόταν, ὁ Gell πρόβλεπε ὅτι ἡ ἐπανάσταση θὰ συντριβῆ, ὅτι οἱ Ὑδραῖοι θαλασσομάχοι θὰ ἐξοντωθοῦν ὅλοι κι' ὅτι τελικὰ οἱ Ἕλληνες θὰ χάσουν καὶ τὴ λίγη εὐημερία ποὺ εἶχαν ἐξασφαλίσει ὑποταγμένοι στοὺς Ὀθωμανούς[6].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 306. Πολλοὶ τυραννόφρονες Δυτικοὶ παραχωροῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὴν Ἑλλάδα στὴν ὁμόδοξη καὶ ἀπολυταρχικὴ Ρωσία γιὰ τὸν ἐκπολιτισμό της. Ὁ μισελληνισμὸς τοῦ Gell εἶναι ἐνορχηστρωμένος στὴν ἐπίσημη ἀγγλικὴ πολιτικὴ κατὰ τὰ χρόνια τοῦ ξεσηκωμοῦ (βλ. καὶ κεφ. «Ὁ Bartholdy καὶ οἱ ἄλλοι μισέλληνες»).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 101, 293.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 352.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 196. Βέβαια δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμα ἡ δράση τῶν Ἄγγλων μισσιονάριων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἡ Church Missionary Society ἱδρύθηκε τὸ 1799 καὶ ἡ British and Foreign Bible Society τὸ 1804. Οἱ Προτεστάντες φιλοδοξοῦσαν νὰ δημιουργήσουν βάσεις ἐκεῖ ποὺ ἀπέτυχαν οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ ὕστερα ἀπὸ ἐκστρατεία αἰώνων.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 149-152. Τὸν τυφλὸ ἀνθελληνισμὸ τοῦ Gell στιγμάτισε μὲ δηκτικὸ πνεῦμα ἕνας ἀνώνυμος Ἄγγλος, λαμπρὸς γνώστης τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων, σὲ κριτική του γιὰ τὸ ὁδοιπορικό, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸν Μάϊο τοῦ 1823 στὸ περιοδικὸ «Edinburgh Review» (τεῦχος Μαΐου 1823, σ. 314-332).

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 219, 405, 407.

Ὡστόσο, τὸ χρονικὸ τοῦ Gell, μ' ὅλες τὶς προκαταλήψεις, τὶς ὑπερβολὲς καὶ τὸν μισελληνισμό του παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον. Γιατὶ ἀναφέρεται σὲ πρόσωπα καὶ πράγματα καὶ δίνει μὲ ζωντάνια κι' ἀκρίβεια εἰκόνες τοῦ καθημερινοῦ βίου ποὺ δὲν ἐπιδέχονται παραμορφώσεις καὶ παρανοήσεις καὶ γιατὶ πολλὰ στοιχεῖα τοῦ ὁδοιπορικοῦ φωτίζουν τὰ προβλήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς.

Ἡ περιήγηση τοῦ Μωριᾶ ἄρχισε τέλη 1804 ἀπὸ τὸ Ναυαρίνο. Τὸν φιλοξένησε ὁ ἔμπορος Γεώργιος Οἰκονομόπουλος, κοτζάμπασης τοῦ τόπου. Τὸ γεῦμα δόθηκε σὲ εὐρωπαϊκὸ στύλ. Ὑπῆρχε κανονικὸ τραπέζι μὲ καρέκλες ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο καὶ τὴ Νεάπολη. Σούπα μὲ κρέας, πουλερικά, ρύζι καὶ σαλάτα ἦταν τὰ κυριώτερα ἐδέσματα. Πλάϊ σὲ κάθε πιάτο εἶχαν τοποθετήσει ἕνα λεμόνι. Ἀνάμεσα στοὺς καλεσμένους βρίσκονταν καὶ δυὸ ἄλλοι ξένοι ντυμένοι φράγκικα: ὁ κόνσολος τῆς Ραγούζας καὶ ἕνας ἔμπορος, Ραγουζαῖος ἐπίσης. Τὸ ὅτι ἦταν ξένοι, γράφει ὁ Gell, φάνηκε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, γιατὶ ἔφτυναν ἀδιάκοπα μέσα στὴν κάμαρα. Ἦταν μιὰ συνήθεια ἀποκρουστικὴ στὴν Ἀνατολή, ὅπου οἱ ἄνθρωποι μόνο μὲ παντοῦφλες κυκλοφοροῦσαν στὸ σπίτι. Οἱ Ραγουζαῖοι ἔφτυναν καὶ ξανάφτυναν «μὲ τόση ἐπισημότητα ποὺ νόμιζε κανεὶς πὼς ἤθελαν νὰ ξεχωρίσουν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἢ ἔδειχναν μεγάλη εὐχαρίστηση ἀπὸ τὴν ἀνεκτικότητα ποὺ ἔδειχναν οἱ ἄλλοι συνδαιτημόνες σ' αὐτὴ τὴν ἀηδιαστικὴ συμπεριφορά». Ἦταν πανευρωπαϊκὴ συνήθεια, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής, μὲ ἐξαίρεση τοὺς Ἄγγλους. Οἱ «πολιτισμένοι» Γάλλοι ἔφτυναν ἀγρίως, τὸ ἴδιο οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ἰταλοί.

«Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐπέτρεπαν στοὺς Φράγκους νὰ μπαίνουν στὰ τζαμιά. Ἔφτυναν παντοῦ. Καὶ οἱ Μουσουλμάνοι, ὅπως εἶναι γνωστό, περπατοῦν ἀνυπόδητοι στὸ τέμενος, γονατίζουν καὶ ἀκουμποῦν τὸ μέτωπο στὸ χαλί».

Ὁ Gell θυμήθηκε μιὰ ὁμάδα Ρώσους ποὺ συνάντησε στὴ Θήβα. Ὁ περιηγητής μας θέλησε νὰ τοὺς γνωρίση καὶ ἔστειλε τὸ γενίτσαρό του νὰ ρωτήση γιὰ τὴν ἐθνικότητα τῶν ξένων. Ἐκεῖνος γύρισε καὶ τοῦ εἶπε:

— Δὲν εἶναι Ἐγγλέζοι, φτύνουν παντοῦ [1].

Ἀνάμεσα στοὺς καλεσμένους ἦταν κι' ἕνας Ἕλληνας γιατρός. Φοροῦσε γούνα καὶ μακρὺ ἀντερὶ καὶ γιὰ διακριτικὸ τῆς ἐπιστημοσύνης του γραβάτα καὶ μιὰ ἀνακατωμένη καὶ φουντωτὴ γκρίζα περρούκα μὲ οὐρά.

Ὁ Gell μίλησε γιὰ τὴν ὀμορφιὰ τοῦ τοπίου καὶ γιὰ τὶς ἀνέσεις τοῦ σπιτιοῦ. Τοῦ ἀπάντησε ὅμως ἕνας Ρωμιὸς ἑλληνοϊταλικά:

— Ναί, κύριε, ἀλλὰ ζοῦμε μέσα σὲ μεγάλη τυραννία[2].

Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα οἱ καλεσμένοι πῆγαν ἕνας-ἕνας στὸν πήλινο νιπτῆρα

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 10-12.
2. Si Signori, ma siamo cadrento di una tirannia megali.

(ἦταν ἐπίπεδος ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ κρεμόταν στὸν τοῖχο ἀπὸ ἕνα καρφὶ) γιὰ τὸ καθιερωμένο πλύσιμο τῶν χεριῶν καὶ τοῦ στόματος.

Τὸ γεῦμα τέλειωσε μὲ καφέ, μὲ «μαυροζούμι» ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε ὁ οἰκοδεσπότης[1].

Στὸν κῆπο του ὁ κοτζάμπασης τοῦ Ναυαρίνου καλλιεργοῦσε καὶ ζαχαροκάλαμο. Μ' ὅλο ποὺ δὲν εἶχε μεγάλη ἐπιτυχία ἡ φυτεία, ἐξασφάλιζε ὡστόσο στὸν ἄρχοντα ἕνα πρόσθετο ἐπιδόρπιο: ἔβγαζε ἀπὸ τὸ καλάμι τὸν γλυκὸ πολτὸ καὶ τὸν χρησιμοποιοῦσε γιὰ φροῦτο[2].

Ἀπὸ τὸ Ναυαρίνο ὁ Gell μὲ τοὺς ὑπηρέτες του, ἕνα γιατρό, ἕνα Τοῦρκο σωματοφύλακα καὶ πολλοὺς ἀγωγιάτες ξεκίνησε γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μωριᾶ. Στὶς 31 Ἰανουαρίου 1805 ἔφτασε στοὺς Γαργαλιάνους. Ἡ κωμόπολη ξεχώριζε ἀπὸ τὰ ἀμέτρητα κυπαρίσσια της καὶ τὰ γουρούνια ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὰ σοκάκια κοπάδια-κοπάδια. Θὰ καταλύση στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ πλούσιου κοτζάμπαση πρωτοσύγκελλου Ἀνδριανόπουλου, ἔμπιστου τοῦ πασᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς. Τίποτα δὲν ἀποφάσιζε ὁ βαλὴς τοῦ Μωριᾶ χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ πρωτοσύγκελλου[3]. Καὶ ποῦ ὀφειλόταν αὐτὴ ἡ ἐπιρροή; «Στὴν ἱκανότητά του νὰ μανουβράρη τοὺς Ἕλληνες τῆς περιοχῆς του»[4].

Ὁ πρωτοσύγκελλος ἀφηγήθηκε στὸν περιηγητὴ τὴν ἀπαγωγή του ἀπὸ τοὺς Κλέφτες ποὺ ἔγινε λίγους μῆνες πρὶν[5]. Ὕστερα πρόσταξε νὰ βγοῦν ὅλοι ἀπὸ τὴν κάμαρα, ἔκλεισε προσεχτικὰ τὴν πόρτα καὶ παρακάλεσε τὸν Gell νὰ μεσολαβήση στὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ γιὰ νὰ τοῦ χορηγηθῆ ἡ βρεταννικὴ προστασία. Καὶ ὁ περιηγητὴς βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξηγήση ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ οἱ προστατευόμενοι τῶν ξένων Δυνάμεων, ποιὰ τὰ κίνητρα καὶ ποιὰ τὰ ἀμοιβαῖα συμφέροντα.

«Οἱ Ἕλληνες θεωροῦνται κατακτημένο ἔθνος. Γιὰ νὰ ἀποφύγουν οἱ Τοῦρκοι τὶς αἰώνιες κατηγορίες γιὰ καταπίεση ἀναθέτουν στοὺς πλούσιους Ρωμιοὺς νὰ συγκεντρώνουν τοὺς φόρους ποὺ ὑπολογίζονται πάντοτε σὲ πουγγιά. Αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ἀξιωματοῦχοι ὀνομάζονται κοτζαμπάσηδες. Χάρη σ' αὐτοὺς τοὺς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 13-14.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 17-18.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 62-63.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 65.
5. Ὁ Ἄνθιμος Ἀνδριανόπουλος, πρωτοσύγκελλος τοῦ μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως, ἦταν μέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ Συμβουλίου τῶν μοραγιὰν βιλαετλήδων στὸ πλευρὸ τοῦ πασᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς (*Ἀμβρ. Φραντζῆ,* Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις 1841, σ. 116). Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ποὺ ἀσκοῦσε καὶ ἡ ἐπιρροή του στὶς ὀθωμανικὲς Ἀρχὲς τὸν εἶχαν καταστήσει μισητὸ στοὺς Κλέφτες. Ἦταν τουρκόφιλος, ὅπως καὶ ὁ ἀδερφός του Ἀναγνώστης, καὶ καταπολεμοῦσε κάθε κίνηση ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ βλάψη τὸ δοβλέτι (βλ. *Τάσου Γριτσόπουλου,* Μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρωτοσύγκελλον Ἀνδριανόπουλον, Πελοποννησιακά, τ. Γ'-Δ' [1958-59], σ. 404 κ. ἑ.). Γιὰ τὴν ἀπαγωγή του ἀπὸ τοὺς Κλέφτες βλ. κεφ. «Ὁ χαλασμὸς τῆς Κλεφτουριᾶς τοῦ Μωριᾶ».

ἐνδιάμεσους οἱ Τοῦρκοι κυβερνῆτες τῶν ἐπαρχιῶν ἀποφεύγουν τὶς δυσαρέσκειες, τὰ ἄμεσα παράπονα καὶ τὶς κακολογίες ποὺ συνεπάγεται τὸ ἀξίωμά τους.

»Οἱ ἄρχοντες ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅταν ἡ Πύλη ἀξιώνει 20 πουγγιά, εἰσπράττουν ἀπὸ τοὺς ραγιάδες 25 καὶ ἐνθυλακώνουν τὸ παραπανίσιο[1] προσφέροντας ἕνα πεσκέσι στὸν Τοῦρκο γιὰ νὰ κλείνῃ τὰ μάτια. Γι' αὐτὸ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς συνηθίζει νὰ λέῃ ὅτι δουλεύει γιὰ τὶς τρεῖς μάστιγες: τοὺς παπάδες, τοὺς κοτζαμπάσηδες καὶ τοὺς Τούρκους. Ἡ σειρὰ δὲν ἀλλάζει ποτέ. Ὅταν αὐτοὶ οἱ ἄρχοντες πλουτίσουν ἐπιχειροῦν νὰ ἐπεκτείνουν σταδιακὰ τὸ σύστημα τῆς λεηλασίας. Ἔρχεται ὅμως ἡ στιγμὴ ποὺ τὰ συσσωρευμένα πλούτη γίνονται πειρασμὸς γιὰ τὸν βοεβόδα ἢ τὸν πάτρωνά του στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ πολυάριθμες διαμαρτυρίες τῶν θυμάτων τους ἀποτελοῦν ἕνα θαυμάσιο πρόσχημα γιὰ ἐπέμβαση καὶ κολασμό. Ὅσοι, λοιπόν, ἔχουν δημιουργήσει πελώριες περιουσίες ἐπιζητοῦν νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία μιᾶς ξένης χώρας, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθοῦν καὶ νὰ ἀπολαμβάνουν ἀκίνδυνα τὰ ἀγαθά τους. Φυσικά, μόλις ἀποχτήσουν τὴν ξένη προστασία, χάνουν γιὰ πάντα τὸ ἀξίωμα τοῦ κοτζάμπαση. Γι' αὐτό, μόνο οἱ πολὺ πλούσιοι φιλοδοξοῦν τὴν προστασία, γιατὶ ἡ πατέντα τοῦ προστατευόμενου τοὺς ἀποστερεῖ τὸ δικαίωμα τῆς ἐκβιαστικῆς ἀργυρολογίας.

»Τὶς προστασίες αὐτὲς ἀγόραζαν οἱ κοτζαμπάσηδες ἀπὸ τοὺς ὑπουργοὺς τῶν ξένων Δυνάμεων κι' ἐκεῖνοι μὲ τὴ σειρά τους ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν σουλτάνο, σὰν δῶρο, τὴν ἀπελευθέρωση ἑνὸς ἀριθμοῦ Ἑλλήνων ραγιάδων. Ἔτσι ἐκδίδονταν ἀπὸ τὴν Πύλη τὰ λεγόμενα μπαρὰτ (βεράτια) καὶ παραδίδονταν στοὺς δικαιούχους[2].

---

1. Ὁ Ἀμβρόσιος Φραντζῆς γράφει ὅτι ἐπὶ Βελήπασα εἶχαν πλουτίσει παραφουσκώνοντας τὰ διάφορα δοσίματα (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 16).

2. Ὀνομάζονταν μπερατλῆδες, προτέττοι, φερμανλῆδες, βερατοφερμανλῆδες, μπαρατάριοι καὶ πατενταρλῆδες. Ἀκόμα καὶ τεφτερλῆδες, ἐπειδὴ ἐγγράφονταν σὲ ἰδιαίτερο μητρῶο (*Παντ. Κοντογιάννη,* Οἱ προστατευόμενοι, Ἀθηνᾶ, τ. ΚΕ' [1917], σ. 19-20, *Ν. Παπαδοπούλου,* Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος, τ. Α' [1815], σ. 26, τ. Δ' [1817], σ. 431 κ. ἑ., 449 κ. ἑ.). Σὲ μακροσκελέστατο βεράτιο τοῦ 1806 γιὰ ἔμπορο τῆς Θεσσαλονίκης ἀναφέρεται ἀνάμεσα στὰ ἄλλα: «Ὅταν ὁ ἔμπορος οὗτος Εὐρώπης παρουσιαζομένης ἀνάγκης ἤθελεν ὁ ἴδιος ἢ οἱ ὑπάλληλοί του καὶ οἱ ἄνθρωποί του νὰ μεταβοῦν χάριν ἐμπορίου εἰς ἄλλο τι μέρος... νὰ δίδωνται διαβατήρια... ὅπως ἀκριβῶς δίδονται εἰς τοὺς διερμηνεῖς τῶν ξένων κρατῶν καὶ τοὺς ὑπαλλήλους των. Ὅπως δὲν ἐθίγοντο τὰ τρόφιμα καὶ τὰ ἐνδύματα τῶν ἰδίων διερμηνέων τῶν ξένων κρατῶν καὶ τῶν τέκνων καὶ οἰκογενειῶν των, νὰ μὴ γίνεται οὐδεμία ἐπέμβασις καὶ εἰς τὰ τρόφιμα καὶ ἐνδύματα τούτων καὶ τῶν τέκνων καὶ οἰκογενειῶν των. Οἱ κάτοχοι βερατίων νὰ ἔχουν εἰς τὸ μέρος τῆς διαμονῆς των ἀνὰ δύο ὑπαλλήλους οἵτινες ἤθελον ὁρισθῆ δι' ἰδιαιτέρων ὑψηλῶν φιρμανίων δικαιούμενοι τῶν αὐτῶν προνομίων...» (*Παν. Ζέπου,* Ἀνέκδοτα τουρκικὰ ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Βεροίας καὶ Θεσσαλονίκης, Ἀρχεῖα Ἰδιωτ. Δικαίου, τ. ΙΑ', σ. 85). Οἱ μπερατλῆδες εἶχαν φορολογικὰ προνόμια, πλήρωναν ὅπως οἱ ξένοι δασμὸ μόνο 3% καὶ συμπεριφέρονταν στοὺς Τούρκους σὰν ἴσοι πρὸς ἴσους. Οἱ πρεσβευτὲς κατόρθωσαν νὰ ἐπεκτείνουν τὴν προστασία, ἀκόμα καὶ στοὺς ὑπηρέτες τῶν δραγουμάνων καὶ τῶν ἐμπόρων (*Παντ. Κοντογιάννη,* ἔνθ' ἀν., σ. 5 κ.ἑ.). Μποροῦσαν ἐπίσης νὰ φορέσουν τουρκικὴ ἐνδυμασία καὶ κίτρινα

»'Αλλὰ ἡ προστασία εἶχε καὶ τοὺς κινδύνους της. 'Ο προστατευόμενος δὲν ἦταν πιὰ ὑπήκοος τοῦ σουλτάνου, καὶ σὲ περίπτωση πολέμου τῆς προστάτιδας χώρας μὲ τοὺς Τούρκους εἶχε τὴν τύχη τῶν ὑπηκόων της. Δημευόταν, λ.χ., ἡ περιουσία του. Τελευταῖα ὅμως οἱ Τοῦρκοι ἀπόφευγαν τὶς δημεύσεις καὶ περιορίζονταν στὴ φυλάκιση τῶν προστατευομένων γιατὶ ἡ πεῖρα τοὺς δίδαξε ὅτι

παπούτσια, ὄχι ὅμως σαρίκι πού ἀποτελοῦσε τὸ βασικὸ γνώρισμα τῶν μουσουλμάνων. 'Αντὶ σαρίκι συνήθιζαν καλπάκι ἀπὸ σαμούρι, ὅπως ὁ δραγουμάνος τῆς Πύλης καὶ οἱ ὀσποδάροι (*Παντ. Κοντογιάννη,* ἔνθ' ἀν., σ. 33). Στὰ προνόμια τῶν προστατευομένων ἀναφέρεται καὶ ἡ 'Εμπορικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία «'Ερμῆς ὁ Κερδῷος» τοῦ 1817. «'Ο Βαρατλῆς ὀνομάζεται Ἔμπορος τῆς πρώτης τάξεως, ἤτοι καταγραμμένος εἰς τὸν κατάλογον (τεφτερλῆς) καὶ ἀπολαμβάνει τὰ προνόμια καὶ τὰς περιθάλψεις, ὅσας οἱ διερμηνευταὶ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Πρέσβεων χωρὶς ἐξαιρέσεις εἴς τε τὴν ἐνδυμασίαν καὶ τὰ βρώσιμα, αὐτός τε καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ, καὶ δύο παρ' αὐτοῦ ἐκλεγόμενοι ὑπηρέται, ἔχοντες ἀνὰ ἓν ἕκαστος Φερμάνι. 'Ο Βαρατλῆς ἀπολαμβάνει τὰ προνόμια τῶν ἐμπορικῶν Συνθηκῶν εἰς τὰ βασιλικὰ Τελώνια, μὲ προτίμησιν τοῦ νὰ λογαριάζεται ὡς Ρῶσος εἰς τὰς Ρωσικάς, ὡς Ἄγγλος εἰς τὰς 'Αγγλικὰς κ.λπ. πραγματείας, κατὰ τὴν μεταξὺ τῶν ἐθνῶν ἐκείνων γενομένην τελωνίων ἀποκοπὴν (ταρίφαν). Κρίνεται εἰς μόνον τὸ ἀνώτατον κριτήριον (Ἄρζ 'Οδασὶ) ὅταν ἡ διαφορὰ ὑπερβαίνη τὰ 4.000 ἄσπρα... πληρώνει 2% μόνον Ρέσμι εἰς τὰς κρίσεις καὶ τὰ λοιπὰ ἀπαραλλάκτως κατὰ τοὺς Φράγκους. 'Απὸ δὲ τοὺς ὑπηρέτας του ὁ εἷς ἠμπορεῖ νὰ ἐμπορεύεται εἰς Σμύρνην, ἔχων ὅλα τοῦ Βαρατλῆ τὰ προνόμια, ὁ δ' ἄλλος νὰ ἐγκατοικῇ πλησίον αὐτοῦ, ἀναλαμβάνων τἆλλα πάντα προνόμια, ἐκτὸς τοῦ νὰ γνωρίζηται εἰς τὰ Τελώνια». Τὸ προνόμιο ἦταν ἰσόβιο (ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 432 - 433). Γιὰ τοὺς μπερατλῆδες γράφει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς γιατρὸς *Adam Neal,* πού ταξίδεψε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1805: «'Η παροχὴ προστασίας ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς κυριώτερους τροχοὺς στὸ μηχανισμὸ τῆς τουρκικῆς διπλωματίας. Οἱ εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις πού διατηροῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη πρέσβεις εἶχαν δικαίωμα προστασίας ἑνὸς ἀριθμοῦ ραγιάδων ὑπηκόων τῆς Πύλης. Κάθε ξένη δύναμη ἐξασφάλιζε πατέντες προστασίας σὲ ἀριθμὸ ἀνάλογο μὲ τὴν ἐπιρροὴ πού ἀσκοῦσε στὸ δοβλέτι. Ἔτσι ἡ Γαλλία καὶ ἡ 'Αγγλία, πού ἀποτελοῦσαν τὶς ἰσχυρότερες ἐμποροναυτικὲς χῶρες εἶχαν τὸ προνόμιο νὰ ζητοῦν 40 ἢ περισσότερες πατέντες. Γιὰ τὰ ἄλλα ἔθνη ὁ ἀριθμὸς καθοριζόταν ἀνάλογα μὲ τὴν πολιτική τους σημασία. Τὶς προστασίες διεκδικοῦσαν οἱ πλούσιοι Ἕλληνες, 'Εβραῖοι καὶ 'Αρμένιοι, ἔμποροι, τραπεζίτες κ.λπ. πού ἤθελαν ἔτσι νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ ζωὴ καὶ τὴν περιουσία τους ἀπὸ τὴν τουρκικὴ αὐθαιρεσία καὶ ἁρπακτικότητα. Αὐτὰ τὰ προνόμια ἀγοράζονταν ἀπὸ τὸν πρεσβευτὴ καὶ καθὼς ἦταν περιζήτητα οἱ τιμὲς ἀνέβαιναν σὲ ἀστρονομικὰ ὕψη». (Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey, by Adam Neale, M.D. of the British Embassy at Constantinople, physician of the forces and members of the Royal College of physicians of London, London 1818, σ. 235 κ. ἑ.). 'Αλλὰ τὰ δικαιώματα τῶν μπερατλήδων καὶ φιρμανλήδων δὲν ἦταν πάντοτε σεβαστὰ ἀπὸ τὶς τοπικὲς ὀθωμανικὲς 'Αρχές, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἔγγραφο τῆς Πύλης στὸν ἱεροδίκη τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1803, ὕστερα ἀπὸ κοινὴ διαμαρτυρία τῶν ξένων πρεσβευτῶν: «...οἱ ἐν Θεσσαλονίκῃ διαμένοντες διερμηνεῖς, οἱ ὑπάλληλοι αὐτῶν, αἱ οἰκογένειαί των, οἱ λοιποὶ προστατευόμενοι αὐτῶν, ἂν καὶ διάγουν ἐντίμως, ἀσχολούμενοι μὲ τὰ ἔργα των καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν πρέπει νὰ ἐνοχλῶνται καὶ προσβάλλωνται παρ' οὐδενός, ἡ ἄτοπος ἐν τούτοις καὶ ἡ ἀπρεπὴς συμπεριφορά, ἥτις ἐπιδεικνύεται πρὸς αὐτοὺς παρὰ τὰς συμβάσεις καὶ τοὺς ὅρους τῶν εἰς χεῖρας των βερατίων ἐκ μέρους ἐμπαθῶν στρατιωτικῶν καὶ προπάντων ὑποκινήσει εὐτελῶν καὶ τυχοδιωκτικῶν τινων ραγιάδων, ὑπερβαίνει πᾶν ὅριον» (βλ. *Ι. Βασδραβέλλη,* 'Ιστορικὰ 'Αρχεῖα Μακεδονίας Α', 'Αρχεῖα Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 385-386).

ὕστερα ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τοῦ πολέμου ὑποχρεώνονταν νὰ καταβάλουν ὄχι μονάχα ἐκεῖνα ποὺ λεηλάτησαν ἀλλὰ πολλὰ ἐντελῶς ἀνύπαρκτα περιουσιακὰ ἀγαθά. Πολλοὶ ἀπόχτησαν περιουσίες ἀπὸ τὸ τίποτα. Οἱ Τοῦρκοι κατάλαβαν τὸ τέχνασμα κι' ἀπὸ τότε, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάσχεση, σφραγίζουν τὸ κάθε τὶ μὲ σχολαστικότητα»[1].

Ὁ περιηγητὴς ἀναφέρει καὶ μιὰ περίπτωση ἀπιστίας μπαρατάριου. Ὁ κοτζάμπασης Δεληγιώργης ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα, ποὺ εἶχε διατελέσει προστατευόμενος τῶν Ἄγγλων, παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν προστασία καὶ ἔγινε ξανὰ κοτζάμπασης μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποχτήση τεράστια περιουσία.

«Μοῦ εἶπε ὅτι τὸ μεγαλόπρεπο ἀρχοντικό του χτίστηκε μὲ δαπάνες τῆς περιοχῆς του. Καὶ χλεύαζε τοὺς Ἕλληνες ποὺ ἐπιζητοῦσαν τὴν ἀγγλικὴ προστασία. Δὲν εἶναι τρελλοὶ νὰ καταφεύγουν στὴν προστασία ἀφοῦ μποροῦν νὰ λεηλατήσουν τὸ Κοινὸ καὶ νὰ δωροδοκήσουν τοὺς Τούρκους; Τὴν ἴδια στιγμὴ τράβηξε ἀπὸ κάτι χαρτιὰ τὴν ἀγγλικὴ πατέντα, ἔφτυσε ἀπάνω της, καὶ ἀφοῦ ἀποκάλεσε τὸν βασιλέα Γεώργιο «γουρούνι», κραύγασε «Ζήτω ὁ σουλτάνος Σελίμ!»[2].

Οἱ περιποιήσεις τῶν ξένων στὰ σπίτια τῶν κοτζαμπάσηδων ἐκδηλώνονταν μὲ λουκούλλεια γεύματα. Στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ προξένου τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀρκαδιὰ[3] Ἀναστάση Πασχαλόπουλου ἢ Πασχαλίγκου ὁ Gell μέτρησε 25 διαδοχικὰ φαγιά. Οἱ οἰκοδεσπότες πίεζαν τοὺς καλεσμένους νὰ φᾶνε κι' ἄλλο, νὰ δοκιμάσουν τοῦτο καὶ κεῖνο, πότε γιὰ τὸ χατήρι τῆς κυρᾶς καὶ πότε γιὰ τὴν τιμὴ τοῦ σπιτιοῦ[4].

Στὴν Ἀρκαδιὰ παρακολούθησε μιὰ μέρα φιλονεικία ἀνάμεσα σ' ἕνα νεαρὸ Τοῦρκο κι' ἕνα Ρωμιὸ συνομήλικό του. «Ἀνησυχήσαμε ἀπὸ τὶς ὀργισμένες φωνές τους. Καθὼς εἶχαν ἐξαγριωθῆ ἦρθαν στὰ χέρια. Ὁ Τοῦρκος ἦταν ὁπλισμένος καὶ πολλὲς φορὲς ἀποπειράθηκε νὰ τραβήξη τὴν πιστόλα του, κάτι διόλου εὐχάριστο γιὰ τοὺς θεατές, γιατὶ κανεὶς δὲν ἤξερε ποιὸν θἄβρισκε τὸ βόλι. Ὁ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 65-67.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 68.
3. Κυπαρισσία.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 82. Ὁ Gell γνώρισε τὸν Πασχαλίγκο κατὰ τὴν ἄφιξή του στὸ Ναυαρίνο. «Φοροῦσε μακρὺ ἀντερὶ μπαμπακομέταξο, κεντημένο μὲ λουλούδια καὶ ἀπὸ πάνω μπινίσι μὲ γιακὰ καὶ πέτα ἀπὸ παχὺ γουναρικό. Στὰ πόδια μπόττες ἀπὸ κόκκινο μαροκίνι. Κι' ἀντὶ γιὰ σαρίκι καπέλλο. Τὰ μαλλιά του κρέμονταν πίσω μὲ μακριὰ οὐρά. Κρατοῦσε μπαστούνι μὲ μεταλλικὴ λαβή, ἀρχοντικὸ σημάδι» (ἔνθ' ἀν., σ. 6). Τὸ ὄνομα τοῦ Πασχαλίγκου ἀναγράφεται στὸν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν τῆς ἀθηναϊκῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων (30 Ἰουν. 1814): «Ἀναστάσιος Πασκουαλίγκος, ὑποκόνσολος εἰς τὰ κάστρη τοῦ Μορέα Βρεταννός, κατὰ τὴν αὐτοῦ αἴτησιν» (*Δημ. Καμπούρογλου,* Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 220). Τὸ 1825 διατηροῦσε τὸν τίτλο τοῦ ὑποπρόξενου στὴν Κυπαρισσία (*Charles Swan,* Journal of a voyage up the Mediterranean, principaly among the islands of the Archipelago, London 1826, τ. Α', σ. 291).

Ἕλληνας ἔδειχνε πὼς δὲν φοβόταν διόλου τὸ ὅπλο καὶ στεκόταν ἀκλόνητος μπροστὰ στὸν ἐχθρό του, ποὺ ἔδειχνε πὼς δίσταζε νὰ πυροβολήση. Τελικὰ μπῆκαν στὴ μέση οἱ φίλοι τους καὶ τοὺς χώρισαν. Κι' ἐπειδὴ δὲν ἔπεσαν στὸ χῶμα τὰ σαρίκια τους, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ μεγάλη προσβολή, μπορεῖ τὴν ἄλλη μέρα νἄγιναν φίλοι»[1].

Ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιὰ θὰ συνεχίση τὸ ταξίδι του μὲ προορισμὸ τὴ Φυγαλία γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ τὸ ναὸ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα. Στὸ χωριὸ Ἁη-Σίδερος (Ἰσίδωρος) κατέλυσε σὲ ἕνα σπίτι ὅπου ὅλα-ὅλα τὰ σκεύη ἦταν ἕνα χαλκωματένιο σαγάνι καὶ δυὸ πήλινα τσουκάλια.

Οἱ χωριάτες τοῦ Ἁη-Σίδερου, ποὺ πρώτη φορὰ ἔβλεπαν Εὐρωπαίους, ἔτρεξαν νὰ τοὺς περιεργασθοῦν. Ὁ Gell εἶχε τὴ μεγαλοψυχία νὰ ἐπιτρέψη τὴν παρουσία τους ὥσπου νὰ τελειώση τὸ γεῦμα του. Ὕστερα ἔδωσε ἐντολὴ στὸν Τοῦρκο τζοχαντάρη του νὰ τοὺς πετάξη ἔξω[2].

Στὴν Τριπολιτσά, τὴν πρωτεύουσα τοῦ Μωριᾶ, ἐπικρατοῦσε σκοτάδι στὶς ἐννιὰ τὸ βράδυ. Καὶ στοὺς δρόμους καὶ στὰ σπίτια. Κι' αὐτὸ ἐξ αἰτίας τοῦ ψυχροῦ κλίματος καὶ γιὰ λόγους οἰκονομίας. Ὑπολόγισε τὸν πληθυσμὸ σὲ 20 - 30.000 ψυχές[3]. Τὰ μαγαζιὰ ἦταν γεμάτα μὲ ἐμπορεύματα ἀπὸ διάφορες εὐρωπαϊκὲς καὶ ἀσιατικὲς χῶρες, μετάξια ἀπὸ τὴ Λυὼν καὶ τὸ Χαλέπι, ἀκόμα καὶ προϊόντα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὸ Μαρόκο. Οἱ δρόμοι στενοὶ καὶ σκοτεινοὶ μ' ἕνα βαθὺ ὀχετὸ στεκούμενων νερῶν στὴ μέση[4].

Στὴν Καλαμάτα εἶδε μερικὰ τριώροφα καὶ τετραώροφα ἀρχοντικά. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἔβλεπε τόσο ἐπιβλητικὰ κτίρια. Σ' ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, γράφει ὁ Gell, τὰ μεγαλύτερα σπίτια ἦταν δίπατα.

Θὰ φιλοξενηθῆ στὸ σπίτι τοῦ Τζάνε, ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους κοτζαμπάσηδες τῆς Μεσσηνίας[5].

Φιλότουρκος ὅπως ἦταν ὁ Gell ἄκουγε ἐνοχλημένος τὴν αἰσιοδοξία τοῦ ἄρχοντα γιὰ τὴ δυνατότητα τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀπελευθερωθοῦν μὲ τὶς δικές τους δυνάμεις.

«Μᾶς διασκέδασε καθὼς μωρολογοῦσε γιὰ τὴν εὐφυία τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἀμάθεια τῶν Τούρκων. Οἱ Ἕλληνες, ἔλεγε, δὲν χρειάζονται παρὰ ἕνα ξεκίνημα γιὰ νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Ὀθωμανοὺς ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Τοῦ ἀπαντήσαμε πὼς χρειάζεται κάτι παραπάνω ἀπὸ μιὰ ἀρχή. Ὅτι δὲν γίνεται νὰ πετάξουν ἔξω

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 88.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 129.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 133.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 134-135.
5. Εἶναι ὁ Δημητράκης Τζάνες, ὁ μοραγιάνης τῆς Καλαμάτας, ποὺ ἔπεσε τὸ 1808 σὲ δυσμένεια. Σώθηκε ἀπὸ τὸν τζελάτη δραπετεύοντας, ἀλλὰ γκρεμίστηκε ἀπὸ τ' ἄλογό του καὶ πέθανε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὰ βαρειὰ τραύματα (*Γιάννη Ἀναπλιώτη*, Ἡ Καλαμάτα στὸ χορὸ τῆς Ἱστορίας, Ἀθήνα 1963, σ. 215).

ἀπὸ τὴν Εὐρώπη τοὺς Τούρκους οἱ Ἕλληνες, μόνοι τους, χωρὶς ξένη βοήθεια»[1].

Καὶ τοῦ ἔδειξε τὰ ἐρείπια τοῦ παλατιοῦ τοῦ Μπενάκη, τὸν πύργο[2] καὶ τὰ γκρεμισμένα κτίρια ποὺ φαίνονταν ἀπὸ τὸ παραθύρι, μάρτυρες τῆς καταστροφῆς τοῦ 1770.

Ἀλλὰ ὁ ἄρχοντας πίστευε τὸ ἀντίθετο. «Οἱ ἀτυχίες ἐκείνου τοῦ καιροῦ ὀφείλονταν στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν ἑνωμένοι καὶ δὲν πίστευαν βαθιὰ στὴν ὑπόθεσή τους». Τὸν ρώτησε ὁ Gell πῶς θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀφοσιωθοῦν σταθερὰ σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση οἱ Ἕλληνες. Ἀπάντησε ὅτι βασιζόταν στοὺς ἱερεῖς καὶ στὸν ἐνθουσιασμὸ ποὺ μποροῦσε νὰ ἐμφυσήσῃ ὁ κλῆρος στὸ λαό. Ὅταν τοῦ ἀπάντησα πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἑνωθοῦν οἱ Ἕλληνες κάτω ἀπὸ ἕναν ἀρχηγὸ ἔδειξε πὼς δὲν εἶχε σκεφτῆ τέτοιο ἐνδεχόμενο. Τοῦ ἀνέφερα γιὰ παράδειγμα τοὺς Νοταράδες τῶν Τρικάλων καὶ τῆς Κορίνθου, ποὺ ἦταν καὶ μορφωμένοι καὶ ἀπὸ καλὴ γενιά. Ἀκούγοντας τὸ ὄνομα αὐτὸ ὁ ἄρχοντας τῆς Καλαμάτας ξεφώνισε μὲ φρίκη: «Θεὸς φυλάξοι!». Κι' ὅταν τὸν πίεσε ὁ Gell νὰ τοῦ ἐξηγήσῃ τὶς ἀντιδράσεις του ὁ Τζάνες παραδέχτηκε ὅτι πρῶτος αὐτὸς θὰ θανάτωνε τὸν Ἕλληνα ποὺ θὰ φιλοδοξοῦσε νὰ γίνῃ βασιλιάς. Ξένος ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθῆ γι' αὐτὸ τὸ σκοπό. «Τοῦ ἀντιμίλησα πὼς ὁ φθόνος καὶ ἡ θρησκεία θὰ συνωμοτήσουν ἐναντίον τοῦ ξένου μονάρχη. Ὁ Τζάνες συμφώνησε. Πρόσθεσε ὅμως ὅτι μόλις ἐκδιωχθοῦν οἱ Τοῦρκοι θἄρθη ἡ σειρὰ τοῦ ξένου βασιλιᾶ. Πίστευε ὅτι οἱ Ρῶσοι θὰ μποροῦσαν νὰ βοηθήσουν. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐγκατέλειψαν τοὺς Ἕλληνες στὸν προηγούμενο ξεσηκωμὸ ὁ λαὸς δὲν τρέφει πιὰ σ' αὐτοὺς καμμιὰ ἐμπιστοσύνη. Εἶναι ὅμως γεγονός, εἶπε ὁ Τζάνες, ὅτι μ' ὅλο ποὺ οἱ Ρῶσοι δὲν πολιτεύθηκαν τότε καλά, λίγοι ἄνθρωποι ζοῦν γιὰ νὰ θυμοῦνται τὰ παλιά, κι' ὅτι ἡ ἱστορία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν ἔχει καταγραφῆ ὥστε νὰ παραδοθῆ στὴν ἑπόμενη γενιά.

Ὁ ἄρχοντας ἦταν σίγουρος ὅτι ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς τῆς Καλαμάτας θὰ ἐπαναστατοῦσε καὶ θὰ ἐξόντωνε τοὺς Τούρκους.

«Ἔδειχνε νὰ διασκεδάζῃ ὅταν τοῦ εἶπα πὼς μὲ ἕνα πουγγὶ στὸ χέρι θὰ μποροῦσα νὰ ξανακαταλάβω τὴν Καλαμάτα ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἑλληνικὴ πολιτεία, σώζοντας τὶς τούρκικες οἰκογένειες καὶ προσφέροντας σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες μερικὰ πιάστρα γιὰ νὰ κόψῃ τὸ λαιμὸ τῶν ἄλλων»[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 207.

2. Ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ πολυφημισμένα κτίρια τοῦ ΙΗ' αἰώνα στὴν Καλαμάτα. «Πιὸ κάτω, κατὰ τὸ Γιλντίζ, ξεχώριζε καὶ ὁ ξακουστὸς πύργος τοῦ κὺρ-Παναγιώτη Μπενάκη. Πολεμικός, τετράγωνος, μὲ κυλιντρικὰ πυργάκια καὶ ζεματίστρες σὲ κάθε γωνιά του, ὅλο τάπιες καὶ πολεμότρυπες, μὲ μπιτσιχανέδες γιὰ τὴ δημητσανίτικη, μὲ σκοτεινὴ φυλακὴ—γούβα— κι' ὑπόγειες μυστικὲς κατακόμβες γιὰ καιρὸ κουντίνας. Ἕνα ἀπόκρυφο λαγούμι, ποὺ τὄχαν δουλεμένο κάμποσα χρόνια ἀξιοχέρηδες σκαφτιάδες-ραγιάδες, ξεμπουκάριζε κάτω, στὸ μπενεκιάνικο τῆς Ντουάνας» (*Γιάννη Ἀναπλιώτη*, ἔνθ' ἀν., σ. 169).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 208-210.

Ὁ Gell θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὶς διάφορες φάμπρικες τῆς Καλαμάτας. Μεγάλη ἀνάπτυξη εἶχε σημειώσει ἡ βυρσοδεψία. Οἱ τεχνίτες κατόρθωσαν νὰ μιμηθοῦν τὰ μαροκίνια. Στὰ μεταξουργεῖα ὑφαίνονταν κουρτίνες ποὺ συνδύαζαν τὴ διαφάνεια καὶ τὴ στερεότητα ὅσο κανένα ἄλλο ὑλικό[1]. Εἶχαν λουρίδες κόκκινες, πράσινες, γαλάζιες, κίτρινες καὶ ἄσπρες. Οἱ πιὸ ἀκριβὲς δὲν ἦταν διαφανεῖς. Μερικὲς φορὲς πρόσθεταν καὶ χρυσὲς κλωστές, ὄχι τόσο γιὰ τὴν ὀμορφιὰ ὅσο γιὰ τὴν αὔξηση τῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος[2].

Ὁ Gell πραγματοποίησε κι' ἕνα ταξίδι στὴ Μάνη, διασχίζοντας τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα Καλαμάτα καὶ Μυστρά. Στὶς Κιτριὲς θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν Ἀντώνμπεη, τὸν ἡγεμόνα τῆς Μάνης[3]. Φοροῦσε ἀντερὶ μπαμπακομέταξο ριγωτό, ἀπὸ πάνω ἕνα μακρὺ γαλάζιο μπινίσι καὶ στὴ μέση κόκκινο ζουνάρι. Ἦταν γύρω στὰ πενήντα[4], ἀνυπόκριτα εὐγενικὸς καὶ ἀξιοπρεπής.

Κράτησε συντροφιὰ στοὺς ξένους ὥσπου νὰ ἑτοιμαστῆ ἡ κάμαρα ὅπου θὰ διανυκτέρευαν προσφέροντάς τους στὸ μεταξὺ καφὲ καὶ τσιμπούκι. Ὕστερα τοὺς ρώτησε γιὰ τὸ φαγητὸ τῆς ἀρεσκείας τους, πράγμα σημαντικό, γράφει ὁ Gell, ἐπειδὴ ἦταν περίοδος σαρακοστῆς. Εἶχε ἐπίσης τὴν εὐγένεια νὰ μᾶς ἀφήση νὰ ἀποσυρθοῦμε, κάτι ποὺ δὲν μᾶς εἶχε ξανασυμβῆ[5].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς προσπαθεῖ νὰ δώση μιὰ εἰκόνα τῆς κοινωνίας τῆς Μάνης, τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ, τῆς ἐξουσίας τοῦ μπέη καὶ τῶν σχέσεών του μὲ τοὺς καπεταναίους καὶ μὲ τοὺς Τούρκους, καθὼς καὶ τῶν συνθηκῶν ζωῆς τοῦ λαοῦ.

«Ὁ μπέης ἦταν ὁ προσωρινὸς ἀρχηγὸς μερικῶν ἀπείθαρχων καπεταναίων. Καθένας ἀπ' αὐτοὺς ἀποτελοῦσε ἕνα μικρὸ τύραννο τοῦ χωριοῦ του, καθὼς ζοῦσε σὲ ἀδιάκοπο πόλεμο μὲ τοὺς γείτονες γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἐλέγχου τῆς περιοχῆς του. Κανένας δεσμὸς δὲν ἑνώνει τοὺς καπεταναίους ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ αὐτὴ ἡ ἀντίσταση ἀποδείχτηκε περιττὴ ἐξ αἰτίας τῆς συνθήκης ποὺ καθιέρωσε τὴν καταβολὴ φόρου, οἱ καπεταναῖοι ἦρθαν σὲ σύγκρουση ἀνάμεσά τους, ὅπως συμβαίνει σὲ παρόμοιες κοινωνίες, καὶ ἄρχισαν νὰ καταστρέφουν τὶς περιουσίες ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου. Ἂν ὁ κοινὸς ἐχθρὸς ἦταν ἱκανὸς νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ αὐτὴ τὴ διχόνοια θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 222.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 241.

3. Ὁ Ἀντώνμπεης Γρηγοράκης, καπετάνιος τοῦ Ἀγερανοῦ, διαδέχτηκε τὸ 1803 τὸν Παναγιώτη Κουμουντουράκη, καπετάνιο τοῦ Σταυροπηγίου. Θὰ κρατήση τὸ μπεηλίκι ὡς τὸ 1808.

4. Τὸ 1804 ὁ Ἀντώνμπεης Γρηγοράκης ἢ Κουτσογρηγοράκης, μπέης τῆς Μάνης, ἦταν 47 χρόνων. Ἡ ἡλικία προκύπτει ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν φιλικῶν τοῦ Σέκερη (1819). Πλάϊ στὸ ὄνομα τοῦ Ἀντωνίου Γρηγοράκη σημειώνεται: 62 ἐτῶν (*Β. Μέξα,* οἱ Φιλικοί, Ἀθῆναι 1937, ἀρ. 368).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 261-262.

ἀφανίση. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες ὁ μπέης ἦταν, τουλάχιστον κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ μας, ἕνας ἀμφισβητούμενος ἀρχηγὸς πολλῶν μικρῶν πρωτόγονων ὀλιγαρχιῶν, διστακτικός, ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιζηλιῶν, νὰ υἱοθετήση μιὰ σταθερὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ σχεδὸν τὸ ἴδιο ἀδύναμος νὰ κυβερνήση τὸν τόπο χωρὶς τὴν τουρκικὴ ὑποστήριξη. Ἡ κατάσταση ἦταν ἀπελπιστική. Εὔκολα μπορούσαμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ λαὸς τῆς ἐλεύθερης καὶ ἀνεξάρτητης Μάνης ἦταν πιὸ βασανισμένος, πιὸ τυραγνισμένος, πιὸ ἐξαθλιωμένος ἀπὸ ὅλους τοὺς πάμπτωχους Ἕλληνες τῶν ἄλλων περιοχῶν ποὺ διασχίσαμε. Τίποτα δὲν κερδίζουν ἀπὸ τὶς διενέξεις τοῦ μπέη καὶ τῶν καπεταναίων. Ὅσες φορὲς ἐπικρατοῦν οἱ ὁπλαρχηγοὶ αὐτὸ γίνεται μὲ τὴν ἀναγκαστικὴ στρατολογία τῶν φτωχῶν. Ἐνῶ ὅταν θριαμβεύει ὁ μπέης δὲν ἔχει οὔτε τὴν ἐπιθυμία οὔτε τὴ δύναμη ἑνὸς μονάρχη γιὰ νὰ ἀνταμείψη ἐκείνους ποὺ τὸν βοήθησαν ἢ γιὰ νὰ πραγματοποιήση τὶς ἔντιμες φιλοδοξίες του. Κάτω ἀπὸ τοὺς ἑκατὸ καπεταναίους οἱ Μανιάτες καταπιέζονται ἑκατὸ φορὲς περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸν πιὸ σκληρὸ δεσποτισμό. Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι ἀπολαμβάνουν τουλάχιστον θρησκευτικὴ ἐλευθερία. Ἀλλὰ οἱ γκρεμισμένες ἐκκλησίες τῆς Μάνης εἶναι περισσότερες ἀπὸ ὅλες μαζὶ τὶς ἐρειπωμένες στὴν ὑπόλοιπη ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ὅσο γιὰ τὰ σωριασμένα σπίτια δὲν ὑπάρχει περιοχὴ μὲ περισσότερα χαλάσματα οὔτε εἴδαμε ἄλλη περιοχὴ βυθισμένη σὲ τέτοια θλιβερὴ ἀθλιότητα.

»Ἡ ἐλευθερία τῶν Μανιατῶν μοιάζει μὲ τὴν ἐλευθερία ποὺ ἀπολαμβάνει ἡ φρουρὰ μιᾶς πολιορκημένης πολιτείας μὲ τὸν ἐχθρὸ στὶς πύλες καὶ στρατιωτικὸ νόμο στὸ ἐσωτερικό. Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία τῆς φτώχειας καὶ τῆς ἀμάθειας μπορεῖ νὰ καταστήση τοὺς ἀνθρώπους πιὸ εὐτυχισμένους στὴν Ἀραβία, ὅπου τὸ τσαντήρι τοῦ ἑνὸς εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ τσαντήρι τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ ὄχι στὴ Μάνη ὅπου ὁ λαὸς μοχθεῖ σκληρὰ γιὰ νὰ ἐξασφαλίση μιὰ πρόσκαιρη ἐπιβίωση μέσα σ' ἕνα καλύβι κάποιου κακοτράχαλου καὶ ἄγονου βουνοῦ, ἐνῶ μπροστὰ στὰ μάτια του ἁπλώνονται οἱ κάμποι ποὺ βρίσκονται στὰ χέρια μιᾶς ὀκνηρῆς καὶ καλοζωισμένης φυλῆς καὶ ποὺ οἱ κατοικίες της εἶναι, σὲ σύγκριση μὲ τὶς μανιάτικες, παλάτια»[1].

Ὁ μπέης τῆς Μάνης, γράφει ὁ Gell, δὲν καλεῖται ποτὲ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν καλοῦσε ἡ Πύλη δὲν θὰ ριψοκινδύνευε τέτοιο ταξίδι γιατὶ δὲν ξέρει τί τὸν περιμένει ὄχι μόνο στὴν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ καὶ στὴ Μάνη κατὰ τὸ γυρισμό του. Ἡ στάση τοῦ σουλτάνου ἀπέναντι στὸ μπέη εἶναι μιὰ σιωπηρὴ παραδοχή, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἄλλη λύση[2].

Στὸν πύργο τοῦ μπέη ὁ Gell καὶ ὁ σύντροφός του πέρασαν εὐχάριστες μέρες μὲ κάθε λογῆς περιποιήσεις. Μόνο μὲ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων τους ἀντιμετώπιζαν προβλήματα. Γιατὶ στὴν Ἑλλάδα ἡ πλύση γινόταν μὲ τὸν κόπανο, μὲ ἀποτέ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 266-269.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 275-276.

λεσμα «τὰ λινὰ λεπτὰ ἀγγλικὰ πουκάμισα νὰ καταστρέφωνται μὲ τὸ δεύτερο πλύσιμο καὶ τὰ κουμπιὰ νὰ θρυμματίζωνται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή». Γιὰ νὰ σιδερώσουν ἕνα μαντήλι τοῦ λαιμοῦ ἢ ἕνα ὁποιοδήποτε λεπτὸ ὕφασμα χρησιμοποιοῦσαν ἕνα μεγάλο στρογγυλὸ λιθάρι ἢ μιὰ μπάλλα κανονιοῦ. «Ἅπλωναν τὸ ὕφασμα, τὸ κρατοῦσαν ἀπὸ τὶς γωνιές, καὶ δυὸ ἄνθρωποι κυλοῦσαν ἐπάνω τὴ μπάλλα ἢ τὸ λιθάρι μὲ κίνδυνο νὰ καταστραφῆ τὸ ροῦχο καί, τὸ κυριώτερο, χωρὶς νὰ σημειωθῆ καμμιὰ βελτίωση στὴν ἐμφάνισή του, ἂν λογαριάσουμε τοὺς κόπους καὶ τοὺς κινδύνους»[1].

Ὁ μπέης κάλεσε τοὺς ξένους νὰ παρακολουθήσουν τὴ λειτουργία στὴν ἐκκλησία τοῦ πύργου. Ἦταν χωρὶς σκεπή, ὅπως οἱ περισσότερες ἐκκλησίες στὴ Μάνη, ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἀνοικοδόμηση τῶν ναῶν. Εἶχε ὡστόσο γίνει μιὰ ἀπόπειρα νὰ τοποθετηθῆ ἕνα στέγαστρο στὴν ἀνατολικὴ καὶ στὴ δυτικὴ ἄκρη. Στὰ πλαϊνὰ ὑπῆρχαν χωρίσματα γιὰ τοὺς πιστοὺς καὶ ἡ ἐκκλησία ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ἀρχαίου ὑπαίθριου ἱεροῦ.

Τὴ λειτουργία παρακολούθησε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀντώνμπεη, καὶ ὁ γερο-Τζάνες, ὁ κοτζάμπασης τῆς Καλαμάτας, ποὺ ἔφτυνε «ὕστερα ἀπὸ φοβερή, θορυβώδη προετοιμασία ἐκεῖ ποὺ θὰ γονάτιζε τὸ ἐκκλησίασμα».

Ὁ ἀνηψιὸς τοῦ μπέη, ὁ καβαλιὲρ Δημήτρης μπῆκε στὴν ἐκκλησία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας καί, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἱερότητα τῆς στιγμῆς, χαιρέτησε τὴ συντροφιὰ σὰν νὰ μὴ συνέβαινε τίποτα.

Ἦταν ἕνας γεροδεμένος νέος[2] μὲ εὐχάριστο παρουσιαστικὸ καὶ λιναρένια,

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 276-277.

2. Ὄχι καὶ τόσο νέος. Ἦταν 53 χρόνων τὸ 1804 ὁ καβαλιὲρ Δημητράκης Γρηγοράκης, ἀνηψιὸς τοῦ Ἀντώνμπεη. Ὁ Δημήτρης καὶ ὁ Ἀντώνμπεης, κλάδος τῆς μεγάλης μανιάτικης οἰκογένειας τῶν Γρηγοράκηδων, παρονομάζονταν Κουτσογληγοράκηδες ἢ Ἀγεραναῖοι, ἐπειδὴ κατοικοῦσαν στὸν Ἀγερανό, χωριὸ κοντὰ στὸ Μαραθονήσι καὶ ἦταν ἀπόγονοι τοῦ Κουτσογληγόρη, ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν γιὰ τὴ χωλότητά του (βλ. καὶ *Νικήτα Νηφάκη*, Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, ἔκδ. Σωκρ. Κουγέα, Ἀθῆναι 1964, σ. 122, 128). Στὴ Φιλικὴ Ἑταιρία μυήθηκε τὸ 1819 ἀπὸ τὸν Περραιβό. Στὸν κατάλογο τῶν Φιλικῶν τοῦ Σέκερη ὁ Δημητράκης ἀναφέρεται ὡς «Δημήτριος Γρηγοράκης Ἱππεὺς Σπαρτιάτης χρόνων 68» (*Β. Μέξα*, ἔνθ' ἀν., σ. 368) καὶ στὴν πατριωτικὴ συνθήκη τῶν καπεταναίων τῆς Μάνης τοῦ ἴδιου χρόνου ὡς «καβαλιὲρ Δημήτριος Γρηγοράκης» (*Τάσου Γριτσόπουλου*, Μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρωτοσύγκελλον Ἀνδριανόπουλον, Πελοποννησιακά, τ.Γ'-Δ' [1958-1959], σ. 404-408). Σὲ ἔγγραφο τοῦ ὑποπροξένου τῆς Ἀγγλίας στὸ Τσιρίγο Καλούτση (Νοέμβριος 1802) ὁ Δημ. Γρηγοράκης ἀναφέρεται ὡς «Πριμιὲρ μαγκίορος καὶ καβαλιέρος Ροῦσσος» (*Ἀντ. Μηλιαράκη*, Περὶ τῶν Ἐλγινείων μαρμάρων, Ἑστία, τ. ΚΕ' [1888], σ. 745). Ὁ *Ἀν. Γούδας*, (Βίοι Παράλληλοι, τ. Η', σ. 22-23) γράφει ὅτι «διὰ τὴν εὐφυΐαν του ἀπεστάλη ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ καὶ τοῦ θείου του Ἀντώνμπεη εἰς Ρωσσίαν...» καὶ ὅτι «ἕνεκα τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς ἐπιδεξιότητός του ἀπεστάλη καὶ εἰς διπλωματικὰς ὑπηρεσίας καὶ ηὐδοκίμησεν...». Δὲν φαίνεται πάντως νὰ ἀνταποκρίνωνται στὴν ἀλήθεια τὰ περὶ ἰδιοφυΐας. Τὸ μπεηλίκι πέρασε στὰ χέρια τοῦ ἱκανώτερου ἀνηψιοῦ του Ἀντώνη (βλ. καὶ *Σωτ. Λυριτζῆ*, Οἱ ἐκ Γαργαλιάνων ἀδελφοὶ Ἀνδριανόπουλοι Ἄνθιμος καὶ Ἰωάννης, Πελοποννησιακά, τ. Η' [1971], σ. 116 κ. ἑ.) καὶ ὕστερα στὸν ξάδερφό του Ζερβάκο.

ἀκατάστατα μαλλιά. Φοροῦσε ἄσπρη ζακέττα καὶ ἀνατολίτικα σαλβάρια ποὺ ἔφταναν ὡς τὰ γόνατα»[1].

Μόλις τέλειωσε ἡ λειτουργία ὁ παπὰς πῆγε νὰ χαιρετήση τοὺς ξένους. «Μᾶς εἶπε πὼς ἀνυπομονοῦσε νὰ μάθη ἂν στὴν 'Αγγλία εἴχαμε ἐκκλησίες ἢ τζαμιά, γιατὶ ἄκουσε πὼς οἱ Ἄγγλοι ἦταν ὅλοι ἄθεοι καὶ τρῶνε κρέας κατὰ τὶς μέρες τῶν νηστειῶν, ὅτι δὲν ἔχουν ἅγιες εἰκόνες καὶ ὅτι δὲν πιστεύουν στὴν Παναγία καὶ στὸν ἅγιο Σπυρίδωνα»[2].

'Απὸ τὴ Μάνη στὸ Μυστρά. «Ἡ πόλη προβάλλει σ' ὅλη της τὴ μεγαλοπρέπεια στὶς πλαγιὲς τοῦ βράχου, μὲ τὰ σπίτια χτισμένα ἀμφιθεατρικά, ἔτσι ποὺ νὰ διακρίνωνται ὡς τοὺς πύργους ψηλὰ στὴν ἀκρόπολη. Ὁ Μυστράς, μὲ πληθυσμὸ 2.000 ψυχές, σοῦ δίνει τὴν ἐντύπωση πρωτεύουσας βασιλείου παρὰ πολιτείας τῶν ἐρήμων κοιλάδων τῆς Λακωνίας. Τὰ ἐρειπωμένα μέγαρα τοῦ Μπενάκη κυριαρχοῦν ἀνάμεσα στὰ χαλάσματα»[3].

'Απὸ τὴν Τρίπολη, ὅπου ἔφτασε στὶς 3 'Απριλίου 1805, θὰ προχωρήση στὴν ὀρεινὴ Κορινθία. Ὁ Φενεὸς (Φονιὰ τὸν ἀποκαλοῦσαν οἱ κάτοικοι) ἦταν ὁλόκληρη πόλη μὲ 1.000 σπίτια καὶ πληθυσμὸ γύρω στοὺς 5.000 κατοίκους. 'Αλλὰ οἱ ξένοι βρῆκαν κακὴ ὑποδοχή. Γύριζαν ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι καὶ κανεὶς ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Φενεάτες δὲν ἄνοιγε τὴν πόρτα του. Νύχτωσε, ἀφηγεῖται ὁ Gell, καὶ καθὼς ἄρχισε νὰ πέφτη χιονόνερο ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγη σὲ πιὸ δραστικὰ μέτρα. «'Αναζήτησα τὸ σπίτι τοῦ πρωτόγερου, ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προσφέρη βοήθεια στοὺς ξένους, ξεκαβαλλίκεψα, μπῆκα στὴν κάμαρά του καὶ τοῦ ὁρκίστηκα πὼς θὰ τοῦ κόψω τὸ κεφάλι, πὼς θὰ παραπονεθῶ στὸν πασά, πὼς θὰ κάψω τὸ χωριό, κ.λπ., κ.λπ. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μᾶς πουλήσουν πανάκριβα, ὕστερα ἀπὸ ἀναμονὴ πολλῶν ὡρῶν, μιὰ κόττα καὶ λίγο ρύζι. Τὰ καταφέραμε νὰ πείσουμε καὶ τὸ χωριάτη ποὺ πουλοῦσε κρασὶ νὰ μᾶς γεμίση ἕνα σταμνάκι»[4].

Στὰ Τρίκαλα Κορινθίας θὰ ἀποκομίση λαμπρὲς ἐντυπώσεις ἀπὸ τοὺς Νοταράδες. 'Απὸ ὅλες τὶς οἰκογένειες ποὺ γνώρισα στὴν Ἑλλάδα, γράφει ὁ Gell, μόνο οἱ Νοταράδες διατηροῦν τὴν ἐξουσία μὲ ἕνα εἶδος κληρονομικοῦ δικαιώματος καὶ εἶναι προικισμένοι μὲ τὴ μόρφωση ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ ἀσκοῦν μὲ κάποια εὐπρέπεια τὴν ἐξουσία. «Ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς καλοὺς ἀνθρώπους εἶχε

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 280.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 281.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 324.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 375-376. 'Αντίθετα ὁ συμπατριώτης του περιηγητὴς Dodwell, ποὺ ἔφτασε στὸν Φενεὸ κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, γράφει στὸ ὁδοιπορικό του πὼς οἱ κάτοικοι τὸν ὑποδέχτηκαν μὲ ἐγκαρδιότητα. «Καταλύσαμε στὸ φιλόξενο σπίτι ἑνὸς ἀπὸ τοὺς καλύτερους νοικοκυραίους καὶ καταευχαριστηθήκαμε καθισμένοι γύρω στὴ φωτιά» (*Edward Dodwell*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 437). Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ κάτοικοι ἐξοργίσθηκαν ἀπὸ τὴν παρουσία ἐνόπλων Τούρκων σωματοφυλάκων, ἀπὸ τὴ σκαιότητά τους, τὶς ἀπειλὲς καὶ τοὺς ἐκβιασμούς.

σπουδάσει γιατρὸς καὶ ὁ ἄλλος ἦταν θαυμάσια ἐνημερωμένος πάνω στὰ ἔργα τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς λογοτεχνίας».

Οἱ Νοταράδες δὲν ἔκρυψαν τὴν ἔκπληξή τους βλέποντας πῶς ὁ Gell εἶχε μόνο Τούρκους στὴ συνοδεία του. Μάταια προσπάθησα νὰ τοῦ ἐξηγήσω, γράφει ὁ Gell, τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζα γιὰ νὰ βρῶ ἕναν Ἕλληνα ἀνεκτὰ ἔντιμο[1].

Καὶ μὲ τὸ ἐγκώμιο ποὺ ἔπλεξε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς γιὰ τοὺς Τούρκους κλείνει τὸ χρονικὸ τῆς περιοδείας του στὸ Μωριὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1805.

Ἐπιστρέφοντας ὁ Gell στὴν Ἀγγλία ἔγινε μέλος τῆς Ἑταιρίας τῶν Dilettanti[2], ἑνὸς ὀργανισμοῦ ποὺ πραγματοποιοῦσε ἐπιστημονικὲς ἀποστολὲς στὴν Ἀνατολὴ γιὰ ἀρχαιολογικές, γεωγραφικὲς καὶ τοπογραφικὲς ἔρευνες. Ἡ Ἑταιρία εἶχε κιόλας ἱστορία μισοῦ περίπου αἰώνα καὶ σημαντικὲς ἐκδόσεις στὸ ἐνεργητικό της[3].

Τὸ 1811 οἱ Dilettanti ἀνέθεσαν στὸν Gell εἰδικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μ. Ἀσία γιὰ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες καὶ κυρίως γιὰ τὴ μελέτη τῆς κλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ὁ Gell εἰσηγήθηκε νὰ ἐφοδιασθῆ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του μὲ μιὰ σειρὰ δῶρα ποὺ θὰ διευκόλυναν τὸ ἔργο τῆς ἀποστολῆς. «Τὸ μπαξίσι», ἀναφέρει ἡ ἔκθεση τῆς ἐπιτροπῆς, «μ' ὁποιοδήποτε ὄνομα κι' ἂν εἶναι γνωστό, ἀσκεῖ μεγάλη ἐπιρροὴ σ' ὅλες τὶς χῶρες. Στὴν Ἀνατολή, ὡστόσο, εἶναι ἀπαραίτητο

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 410. Τοὺς Νοταράδες θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Leake* τὸ 1806. Κατοικοῦσαν μαζὶ σ' ἕνα πύργο στὸν Μέσο Μαχαλά. Ἦταν γιοὶ τοῦ Γεωργαντᾶ Νοταρᾶ. Ὁ Πανοῦτσος, ὁ δεύτερος, ἦταν γιατρὸς καὶ ἀνύπαντρος. «Σεμνός, ἀξιαγάπητος, θρησκευόμενος καὶ λαμπρὸς γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Ἐπειδὴ δὲν εἶχε οὔτε διάθεση οὔτε ἱκανότητα γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ κοτζάμπαση, παραχώρησε αὐτὴ τὴν τιμὴ στὸ νεώτερο ἀδερφό του, τὸν Σωτηράκη» (ὁ Σωτηράκης θὰ χάση τὸ κεφάλι του καὶ ὁ Πανοῦτσος θὰ διατελέση κατὰ τὴν ἐπανάσταση Ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν καὶ πρόεδρος τῆς Βουλῆς). Εἶχε μετατρέψει σὲ βιβλιοθήκη μιὰ κάμαρα πλάϊ στὸν πύργο, ποὺ χρησιμοποιόταν καὶ γιὰ τραπεζαρία. Τὰ περισσότερα βιβλία ἦταν ἰατρικὰ καὶ θρησκευτικά. «Ἦταν ἡ πρώτη ἀπόπειρα δημιουργίας ἰδιωτικῆς βιβλιοθήκης ποὺ διαπίστωνα στὴν Ἑλλάδα», γράφει ὁ περιηγητὴς (Travels in Morea, London 1830, τ. Γ', σ. 221-222). Οἱ ἄρχοντες τῆς Κορινθίας εἶχαν βιβλιοθήκη ἀλλὰ ἡ νοοτροπία τους ἦταν τυραννοαριστοκρατικὴ καὶ μεσαιωνική. Ἀπόδειξη τὸ συμφωνητικὸ ἀνάμεσα στοὺς Νοταράδες καὶ τὸ δάσκαλο τῶν Τρικάλων ποὺ βρέθηκε τὸ 1826 στὸ σχολεῖο τοῦ χωριοῦ. Αὐτὸ τὸ συμφωνητικὸ ὑποχρέωνε τὸ δάσκαλο «νὰ μὴ παραδίδη τὰ αὐτὰ μαθήματα, τὰ ὁποῖα θὰ διδάσκη τὰ παιδιά των, καὶ εἰς τὰ παιδιὰ τῶν λοιπῶν κατοίκων, ἀλλὰ ἁπλούστερα καὶ ὄχι ὅμοια· ἂν ὅμως ἤθελε παραβῆ τὴν συμφωνίαν ταύτην, θὰ τοῦ κρατῆται ὁ μισθὸς» (βλ. *Κυρ. Σιμόπουλου* Ἡ γλώσσα καὶ τὸ Εἰκοσιένα, λογιώτατοι, φαναριῶτες, κοτζαμπάσηδες, τίτλοι, ἀξιώματα, προσαγορεύσεις, Ἀθήνα 1971, σ. 85).

2. Members of Dilettanti (1736-1874), Ed. Sir William Fraser.

3. Ἀπεσταλμένος τῶν Dilletanti ἦταν ὁ περιηγητὴς Chandler ποὺ ταξίδεψε τὸ 1765 - 1766 στὴν Ἑλλάδα (βλ. Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 283), ὁ Wilkins (1809), ὁ Hamilton 1811 κ. ἄ.

γιατὶ ἀποτελεῖ μεγάλη προσβολὴ νὰ παρουσιασθῆς σ' ἕναν ἀξιωματοῦχο μὲ ἄδειανὰ χέρια. Ἡ προμήθεια τῶν ἀναγκαίων δώρων πρέπει νὰ γίνῃ στὴν Ἀγγλία γιατὶ ἀλλιῶς θὰ ἀγορασθοῦν στὴν Τουρκία ὅπου καὶ ἀκριβώτερα εἶναι καὶ κατώτερα σὲ ποιότητα. Κι' αὐτὸ οἱ Τοῦρκοι ξέρουν νὰ τὸ ἐκτιμήσουν. Συγκεκριμένα πρέπει νὰ ἐφοδιασθοῦν οἱ ἀπεσταλμένοι μὲ τηλεσκόπια, κάννες πιστολιῶν, γυαλοκόφτες (διαμάντια) καὶ ὑφάσματα τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας. Αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα, κι' ἂν ἀκόμα δὲν διατεθοῦν γιὰ δῶρα, μποροῦν νὰ πουληθοῦν μὲ κέρδος»[1]. Ἡ ἀποστολὴ θὰ ταξιδέψῃ στὴν Ἑλλάδα ἀρχὲς Ὀκτωβρίου 1811 μὲ τὴν τουρκικὴ φρεγάτα «Ἀφρική». Τὸ δρομολόγιο: Ζάκυνθος, Ἐλευσίνα, Σάμος, Μίλητος, Μαγνησία. Ἡ ἐπιδημία ποὺ εἶχε ξεσπάσει στὴ Μ. Ἀσία ἀνάγκασε τὴν ἐπιτροπὴ νὰ διακόψῃ τὴν περιοδεία της καὶ νὰ κατευθυνθῇ (τέλη 1812) στὴν Ἀθήνα[2]. Ἀφοῦ πραγματοποίησε ἀνασκαφὲς στὴ Ραμνούντα καὶ μετρήσεις μνημείων στὸ Θορικό, Σούνιο καὶ στὴν Αἴγινα γύρισε στὸ Λονδίνο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1813. Ἡ Ἑταιρία τῶν Dilettanti θὰ ἐκφράσῃ τὴν ἱκανοποίησή της γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τῆς ἀποστολῆς καὶ θὰ δώσῃ ἐντολὴ νὰ φιλοτεχνηθῇ τὸ πορτραῖτο τοῦ Gell καὶ νὰ ἀναρτηθῇ στὴν εἰδικὴ αἴθουσα τοῦ ἱδρύματος[3].

Τὸ 1820 ὁ Gell ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἰταλία γιὰ λόγους ὑγείας καὶ ἀσχολήθηκε μὲ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴν Πομπηία[4]. Πέθανε τὸ 1834.

---

1. Θὰ τὸν συνοδέψουν οἱ σχεδιαστὲς Francis Bodford καὶ John Candy. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ὑποχρεώσεων τῆς ἀποστολῆς, τὰ εἰδικὰ καθήκοντα τῶν μελῶν καὶ τὶς πρακτικὲς λεπτομέρειες τοῦ ταξιδιοῦ συγκροτήθηκε ἐπιτροπή, ἡ Ionian Committy, ὅπως ὀνομάστηκε. Στὴν ἔκθεσή της ἀναφέρεται ὅτι συμφωνήθηκε μηνιαῖος μισθὸς 50 λιρῶν γιὰ τὸν Gell καὶ 200 λίρες τὸ χρόνο γιὰ τοὺς δύο σχεδιαστές. Ὅλα τὰ ἔξοδα τῆς ἀποστολῆς πληρωμένα.

2. History of the Society of Dilettanti compiled by *Lionel Cust*, M. A. Director of the National Portrait Gallery..., London 1914, σ. 150-151.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 157. Τὸ 1821 ἡ Ἑταιρία τῶν Dilettanti κυκλοφόρησε τὸν τόμο Ionian Antiquites (ἦταν ἡ ἔκδοση τοῦ 1769 ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη μὲ τὸ ὑλικὸ ποὺ προσκόμισε ἡ ἀποστολὴ Gell).

4. Καρπὸς αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ἦταν τὸ ἔργο «Pompeiana» (σὲ συνεργασία μὲ τὸν σχεδιαστὴ Candy).

ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ (1801 - 1806)

ΔΥΟ ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ πραγματοποίησε στὴν Ἑλλάδα ὁ Ἄγγλος ἀρχαιολόγος Edward Dodwell. Τὸ 1801 καὶ τὸ 1805 - 1806. Καὶ τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικό του, δυὸ ὀγκώδεις τόμοι 1.100 σελίδων μεγάλου σχήματος[1], ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα ὁδοιπορικὰ τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου[2]. Τὸν συνοδεύει κατὰ τὶς περιοδεῖες ὁ προσωπικός του ζωγράφος, Ἰταλὸς Pomardi ποὺ φιλοτέχνησε 600 εἰκόνες ἀπὸ τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα[3]. Ἄλλα 400 ἀρχαιολογικὰ κ.λπ. θέματα ζωγράφισε ὁ ἴδιος ὁ περιηγητής[4].

Τοπογραφικὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Dodwell, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ περισσότερα ὁδοιπορικὰ αὐτῆς τῆς περιόδου. Χάρη στὴν κλασσική του παιδεία, τὴν πνευματική του καλλιέργεια, τὴ γνώση τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ τὸ πολύπλευρο τάλαντό του κατόρθωσε νὰ περισυλλέξη τεράστιο ὑλικὸ καὶ νὰ τὸ ταξινομήση μὲ εὐσυνειδησία καὶ κριτικὸ πνεῦμα. Καὶ εἶναι εὐτύχημα ποὺ ἀνάμεσα στὶς περιγραφὲς τῶν μνημείων καὶ στὶς διάφορες ἱστορικὲς ἀναγωγὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισημάνη ἀρκετὰ στοιχεῖα καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὸ σύγχρονο ἑλληνισμό.

Ὁ Dodwell ἀναζητεῖ τὶς ἐπιβιώσεις τῆς ἀρχαίας ζωῆς στὰ σύγχρονα ἑλληνικὰ ἔθιμα. Ἀλλὰ ὄχι ὅπως ὁ Sonnini[5] πρὶν 25 χρόνια ποὺ ἔβλεπε τοὺς Ἕλληνες τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἀπαράλλαχτους μὲ τοὺς ἀρχαίους. Δὲν ἀναπτύσσει προσωπικὲς θεωρίες καὶ δὲν ἀναγκάζεται νὰ καταφεύγη σὲ ἀναιμικὲς ἐπιχειρηματολογίες. Τὰ συμπεράσματά του εἶναι καλύτερα θεμελιωμένα καὶ συχνὰ πετυχαίνει τοὺς στόχους του.

Ἡ περιήγηση τοῦ Dodwell στὴν Ἑλλάδα συμπίπτει μὲ δυὸ σημαντικὰ γεγονότα. Τὴ βάναυση ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὸν λόρδο Ἔλγιν καὶ τὸ χαλασμὸ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μωριᾶ. Παρακολούθησε μὲ τὰ μάτια του τὸ 1801 τὴν καταστροφὴ τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὰ συνεργεῖα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξόντωση τῆς κλεφτουριᾶς τὸ χειμώνα τοῦ 1805 - 1806. Στὴν πρώτη περίπτωση στιγμάτισε τὸ βανδαλισμό, στὴ δεύτερη πῆρε ὁ ἴδιος μέρος στὴν καταδίωξη

---

1. A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819. Ὁ Dodwell εἶχε αἰχμαλωτισθῆ ἀπὸ τοὺς Γάλλους καὶ τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα γιὰ ἀρχαιολογικὲς καὶ τοπογραφικὲς μελέτες καὶ φυσικὰ γιὰ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων πραγματοποιήθηκε μὲ φιλικὴ παρέμβαση τοῦ *Lechevalier,* τοῦ περίφημου Γάλλου τοπογράφου τῆς Τροίας, γνωστοῦ ἀπὸ τὸ ἔργο Voyage dans la Troade ou tableau de la plaine de Troie dans son état actuel, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1799.

2. Ἡ ἀγγλικὴ ἐπιθεώρηση The Classical Journal (No. XLIX, Μάρτιος 1822, σ. 1-9) ἐπαινεῖ τὸ χρονικὸ χαρακτηρίζοντάς το «ἐνδιαφέρον, περίεργο καὶ διδακτικό».

3. Ἔγραψε καὶ ἀξιόλογο ὁδοιπορικό. Βλ. κεφ. «Ἀθηναϊκοὶ γάμοι».

4. Ἔνθ' ἀν., πρόλογος.

5. Βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 388 κ. ἑ.

τῶν Κλεφτῶν στὰ δάση ἔξω ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη. Ἔτσι οἱ μαρτυρίες τοῦ χρονικοῦ του ἀποτελοῦν σπουδαία ἱστορικὴ πηγή[1].

Ὅπως οἱ περισσότεροι ξένοι περιηγητὲς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, ὁ Dodwell ταξίδευε ἐφοδιασμένος μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι καὶ μὲ ὅλες τὶς δυνατὲς ἀνέσεις. Τὸν συνόδευαν ὑπηρέτες, δραγουμάνοι, ἀγωγιάτες, Τοῦρκος τζοχαντάρης καὶ τάταρης.

Στὸ χρονικό του, ἕνα κείμενο γραμμένο μὲ γλαφυρότητα, πυκνότητα καὶ ἀρχιτεκτονική, παρὰ τὸ φόρτο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ καὶ τῆς τοπογραφικῆς ἀναλυτικῆς ἔρευνας, βρίσκουμε πληροφορίες σημαντικὲς γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο στὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τοῦ ἀναγεννητικοῦ κινήματος στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Ὁ περιηγητὴς εἶχε πολλὲς εὐκαιρίες νὰ διαπιστώση τὸν ἄγριο φιλελευθερισμὸ τῶν Ἑλλήνων, καθὼς καὶ τὸ ὑψηλὸ ἦθος, τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὸ φιλόξενο πνεῦμα τῶν πληθυσμῶν ποὺ ζοῦσαν σὲ ἀπομονωμένες περιοχές, μακριὰ ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ δεσποτισμό.

Μὲ δραγουμάνο ἕναν Ἕλληνα ἀπὸ τὴ Σαντορίνη ποὺ συνάντησε στὴν Ἰταλία — Γεώργιος Γαβρᾶς τὸ ὄνομά του — ἔξυπνο, μορφωμένο, τίμιο, ὁ Dodwell ἄρχισε τὸ μεγάλο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Βενετία στὶς 29 Ἀπριλίου 1801 μ' ἕνα ἐμπορικὸ καράβι. Μαζί του ταξίδευαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ζωγράφο Pomardi, καὶ οἱ συμπατριῶτες του περιηγητὲς William Gell καὶ Atkins. Τέλη Μαΐου ἔφτασε στὴν Κέρκυρα. Τὰ Ἑπτάνησα βρίσκονταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὑπὸ ρωσοτουρκικὴ κατοχή[2]. Πολεμικὰ καὶ τῶν δύο Δυνάμεων εἶχαν ἀγκυροβολήσει στὸ λιμάνι. Οἱ Τοῦρκοι ναῦτες ἔβγαιναν κάπου-κάπου στὴν πολιτεία, σεργιάνιζαν πάνοπλοι στοὺς δρόμους καὶ προκαλοῦσαν τὸν πληθυσμό.

Μόλις βγῆκε στὴ στεριὰ ἄκουσε πυκνὸ τουφεκίδι. Ἕνας Τοῦρκος εἶχε σκοτώσει κάποιον Κερκυραῖο. Ὁ φονιὰς θανατώθηκε ἀμέσως ἀπὸ ἕναν ἄλλον Ἕλληνα. Σὲ λίγο ἡ σύρραξη γενικεύτηκε. Ὁ κόσμος ξεσηκώθηκε μὲ μιᾶς. «Μερικοὶ Τοῦρκοι κατέφυγαν σ' ἕνα καφενεῖο καὶ ἔστησαν ὀδόφραγμα». Ἀλλὰ τὸ ἐξαγριωμένο πλῆθος ἀνέτρεψε τὰ ἐμπόδια καὶ εἰσόρμησε στὸ καφενεῖο. Ἕνας Ἕλληνας χύμηξε πρῶτος κρατώντας δύο πιστόλια καὶ σκότωσε δύο Τούρκους. Τὸν κομμάτιασαν ὅμως οἱ ἄλλοι μὲ τὰ σπαθιά τους. Οἱ Κερκυραῖοι ἑτοιμάστηκαν νὰ πυρπολήσουν τὸ κτίριο, ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι ἀποτόλμησαν ἔξοδο, σκότωσαν κάμποσους Ἕλληνες καί, τρέχοντας πρὸς τὴ Σπιανάδα, τρύπωσαν στὸ φρούριο.

---

1. Γιὰ τὶς μαρτυρίες του βλ. κεφ. «Ἡ λεηλασία τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων» καὶ «Ὁ χαλασμὸς τῆς Κλεφτουριᾶς τοῦ Μωριᾶ».

2. Ὕστερα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο (Ἰούλιος 1798) καὶ τὴ ρωσοτουρκικὴ συμμαχία ποὺ συνομολογήθηκε τὸν ἴδιο μήνα, ἀμέσως μετὰ τὴν εἰσβολή, ὁ ἑνωμένος ρωσοτουρκικὸς στόλος ὑπὸ τοὺς ναυάρχους Οὐσακὼφ καὶ Κατὶρ μπέη, ἐκτοπίζει τοὺς Γάλλους ἀπὸ ὅλα τὰ νησιά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, ποὺ παραδόθηκε τελικὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1799. Ἔτσι τὰ Ἑπτάνησα βρέθηκαν ὑπὸ ρωσοτουρκικὴ κατοχή. Κατὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Dodwell στὴν Κέρκυρα εἶχε τεθῆ σὲ ἐφαρμογὴ τὸ σύνταγμα τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας.

'Απολογισμὸς τῆς συμπλοκῆς: 17 Τοῦρκοι καὶ γύρω στοὺς ὀχτὼ Ἕλληνες νεκροί, καὶ 40 Τοῦρκοι τραυματίες.

Ὑπῆρχαν στὴν πόλη κάπου 200 Τοῦρκοι, προστατευόμενοι τῶν Ρώσων, ἐγκατεστημένοι στὸ φρούριο. Ἡ εἴδηση τῆς φονικῆς μάχης διαδόθηκε ἀμέσως στὸ νησὶ καὶ στὶς ἀντικρινὲς ἠπειρωτικὲς ἀκτές. Καὶ τὸ ἴδιο ἀπόγευμα χιλιάδες καλοαρματωμένοι καὶ ἀποθηριωμένοι Ἕλληνες περικύκλωσαν τὸ φρούριο. Ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ βάψουν τὰ σπαθιά τους μὲ τούρκικο αἷμα. Οἱ Ρῶσοι ἀποβίβασαν ἕνα ἄγημα 500 ἀνδρῶν, δόθηκε ἀμνηστία, ἀπαγορεύτηκε στοὺς πολίτες ἡ ὁπλοφορία καὶ ἡ γαλήνη ξαναγύρισε στὴν Κέρκυρα[1].

Ὁ Dodwell καὶ οἱ σύντροφοί του θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν πρόεδρο τῆς Ἑπτανησιακῆς Δημοκρατίας κόντε Γεώργιο Θεοτόκη[2]. «Ὁ ἀξιοσέβαστος γέροντας μᾶς δέχτηκε μὲ κάθε φιλοφροσύνη μαζὶ μὲ τὰ μέλη τῆς Συγκλήτου σ' ἕνα φτωχὰ ἐπιπλωμένο δωμάτιο». Θὰ ἐπισκεφθοῦν ἐπίσης τοὺς Τούρκους τοῦ κάστρου καὶ τὸν σερασκέρη στὴ ναυαρχίδα. Στὴν καμπίνα του εἶδαν τὸ πορτραῖτο τοῦ Νέλσωνα[3].

Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ, ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ (πόλη καὶ 40 χωριὰ) ἦταν 55.000 ψυχὲς (14.000 οἱ κάτοικοι τῆς πρωτεύουσας)[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 29-30. Ἡ παρουσία τῶν Τούρκων στὴν Κέρκυρα καὶ ἡ νέα ὑποτέλεια, εἶχαν ἐρεθίσει τὰ πνεύματα. «Δυσμένεια φιλέκδικος ἐξήφθη μεταξὺ τῶν ἐγκατοίκων τῆς Κερκύρας, ὁρώντων ὑποχειρίους ἑαυτοὺς εἰς τοὺς Τούρκους, οἵτινες ὡς δεσπόται καὶ κατακτηταὶ ἐφέροντο ἐπὶ τούτοις... Αἱ δυσαρέσκειαι καὶ αἱ ἐχθροπάθειαι τέλος ἐξερράγησαν, καὶ ἡμέρα ὀλέθρου διὰ τὴν Κέρκυραν ἀνέτειλεν ἡ 27 Μαΐου 1801» (*Παν. Χιώτη*, Ἱστορία τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἰδίως τῆς Ζακύνθου ἀπὸ βενετοκρατίας μέχρι τῆς ἐλεύσεως τῶν Ἄγγλων 1500-1816... Κέρκυρα 1862, τ. Γ', σ. 775). Οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες προκαλοῦσαν ἐπεισόδια καὶ ὁ ἀναβρασμὸς ἄρχισε νὰ παίρνῃ διαστάσεις. Ἀπαγορεύτηκε ἡ εἴσοδος στὴν πόλη ἐνόπλων Κερκυραίων ἀπὸ τὰ χωριὰ καὶ Ὀθωμανῶν στρατιωτῶν. Ἀλλὰ τὸ μέτρο δὲν ἐφαρμόστηκε μὲ αὐστηρότητα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Τούρκων. Ἔτσι ξέσπασαν οἱ φονικὲς ταραχὲς ποὺ παρακολούθησε ὁ περιηγητής. «Ἀλλ' οἱ ἀπειθεῖς καὶ παρήκοοι στρατιῶται Ὀθωμανοί», ἱστορεῖ ὁ Χιώτης, «οἵτινες πάντοτε παρεβίαζον τὰς διαταγὰς τῶν ἀνωτέρων, λύσαντες πάντα χαλινόν, τὴν 27 Μαΐου ὥφθησαν ὡς μαινόμενοι, οἱ πλεῖστοι τοῦ ναυτικοῦ, νὰ διατρέχωσι φέροντες πῦρ καὶ μάχαιραν εἰς τὴν πόλιν Κορυφῶν. Εἴτε τυχαίως, εἴτε ἐκ προμελέτης περὶ τὰς 17 ὥρας ἤρχισαν αὐτοὶ νὰ προσβάλλωσι, κτυπῶσι καὶ σφάζωσι τοὺς Γραικούς. Πολλοὶ ἐγκάτοικοι ἐπληγώθησαν, ἐσφάγησαν, ἐφονεύθησαν. Ὀγδοηκοντούτης γέρων εὐγενὴς παρακαθήμενος τινὶ καφενείῳ ἡσύχως, ἐρρίφθη καταγῆς ἐσφαγμένος ὑπὸ βαρβάρου χειρός. Τοιοῦτον θέαμα ὑπερβολικῆς σκληρότητος καὶ θηριωδίας ἐξῆψε τὴν ψυχὴν τοῦ περιφρονημένου λαοῦ. Καὶ οἱ μὲν λαμβάνουσι λίθους, οἱ δὲ τρέχουν εἰς τὰς οἰκίας καὶ ἐξέρχονται ἔνοπλοι, καὶ ἄλλοι συμπλέκονται ὡς εὑρέθησαν πληγώνοντες, φονεύοντες ὅσους τῶν Τούρκων συναντῶσιν» (ἔνθ' ἀν., σ. 775-776).

2. Ὁ Σπυρίδων Γεώργιος Θεοτόκης εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ «προσωρινοῦ Πρίγκιπος καὶ πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας».

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 31.

4. Ἔνθ. ἀν., σ. 39.

Ταξιδεύοντας πρὸς τὰ ἄλλα νησιὰ τὸ καράβι θὰ ποδίση στὴν Πάργα. «Δρόμοι στενοὶ καὶ ρυπαροί. Οἱ Παργινοὶ πολὺ ὡραῖοι ἄντρες. Οἱ γυναῖκες καθισμένες στὰ ἰσόγεια τῶν σπιτιῶν τους ἔγνεθαν κι' ἔπλεκαν. Κι' ὅλοι μᾶς ἔλεγαν ἕνα καλὸ λόγο καθὼς περνούσαμε στὰ σοκάκια»[1].

Στὴν 'Αγία Μαύρα τὸ καράβι ἔδεσε κάτω ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ οἱ ταξιδιῶτες πέρασαν τὴ λιμνοθάλασσα βαδίζοντας πάνω στὴ γέφυρα - ὑδραγωγεῖο μὲ τὶς 366 καμάρες. Χάρη στὴ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ἡ ὑποδοχὴ ἦταν ἰδιαίτερα ἐγκάρδια. Δυὸ 'Αρβανίτες στρατιῶτες τοποθετήθηκαν τιμητικὰ μπροστὰ στὴν πόρτα τῶν περιηγητῶν[2]. Πληροφορήθηκαν ἀπὸ καλὴ πηγὴ ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἦταν 18.000 κάτοικοι (ἀπ' αὐτοὺς 5.000 στὴν πρωτεύουσα)[3].

'Απὸ τὴν 'Αγία Μαύρα πέρασαν στὴν Πρέβεζα γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν ἀρχαία Νικόπολη. 'Οχτὼ χιλιάδες κατοίκους εἶχε πρὶν μερικὰ χρόνια ἡ Πρέβεζα. 'Απόμειναν μερικὲς ἑκατοντάδες. Φοβερὴ σφαγὴ ἔγινε μετὰ τὴν ἧττα τῶν Γάλλων ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ 'Αλήπασα (1 'Οκτωβρίου 1798). Οἱ Πρεβεζάνοι, ποὺ εἶχαν ὑποδεχθῆ μὲ ἀνοιχτὲς ἀγκάλες τοὺς Γάλλους πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη ἀντιμετώπισαν ξαφνικὰ τὴν εἰσβολὴ καὶ τὶς λεηλασίες τῶν 'Αρβανιτάδων τοῦ πασᾶ. Τρεῖς χιλιάδες Πρεβεζάνοι μπῆκαν στὰ καράβια γιὰ νὰ μεταναστεύσουν. 'Αλλὰ πρὶν σαλπάρουν τὰ πλεούμενα ἀπὸ τὸ λιμάνι, ὁ 'Αλής, χρησιμοποιώντας τὸν δεσπότη Ἄρτας, ὑποσχέθηκε στοὺς φυγάδες λήθη, φιλία καὶ προστασία καὶ κατόρθωσε νὰ τοὺς πείση νὰ ξαναγυρίσουν στὰ σπίτια τους καὶ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὰ εἰρηνικά τους ἔργα. Μόλις βγῆκαν στὴ στεριὰ ὁ πασὰς τοὺς θανάτωσε ὅλους καὶ δήμευσε τὶς περιουσίες τους[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 47.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 48.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 53.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 54-55. 'Ο ρόλος τοῦ μητροπολίτη Ἄρτας Ἰγνάτιου, τοῦ κατοπινοῦ Οὐγγροβλαχίας, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ὅλες τὶς πηγές. Ἂν παράδωσε τοὺς Πρεβεζάνους στὸ φάσγανο τοῦ 'Αλῆ ἐνσυνείδητα ἢ γιατὶ τὸν παραπλάνησε ὁ βεζύρης μὲ τὶς ὑποσχέσεις του εἶναι ἄγνωστο. 'Ο *Περραιβὸς* τὸν χαρακτηρίζει ἀνοιχτὰ προδότη. Γράφει στὴν Α' ἔκδοση τῆς ἱστορίας τοῦ Σουλίου (1803): «'Ο αὐτὸς κύρ-'Ιγνάτιος τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν τῆς Πρεβέζης ἐστάλη ἀπὸ τὸν Πασᾶ εἰς τὴν Βόνιτσαν διὰ νὰ τοὺς νουθετήση νὰ ὑποταχθοῦν, οἱ ὁποῖοι καὶ ὑπετάγησαν... φθάνοντας δὲ ἀντίκρυς εἰς Πρέβεζαν... ἐκεῖ ἦτον ἀρκετοὶ Πρεβυζάνοι κρυμμένοι εἰς τὰ δάση καὶ λόγγους οἱ ὁποῖοι εἶχον φυλαχθῆ ἀπὸ τὸν ἀφανισμὸν τῆς πατρίδος καὶ βλέποντες ἔτρεξαν εὐθὺς μετὰ δακρύων ὡς τέκνα του πνευματικὰ ζητοῦντες ἔλεον καὶ βοήθειαν ἐπειδὴ ἦτον γυμνοί, τρομασμένοι καὶ πεινασμένοι· αὐτὸς τοὺς ἐδέχθη λέγοντάς τους νὰ ἔλθουν μαζί του, καὶ θέλει τοὺς ζητήση τὴν συγχώρησιν ἀπὸ τὸν Πασιᾶ· αὐτὸν τὸν λόγον ἀκούσας ἕνας Τοῦρκος, ὁποὺ ἦτον μαζί του, τῷ εἶπεν ὅτι νὰ μὴ τοὺς παρρησιάση ἐπειδὴ ἦτον τὸ ἴδιον ὡσὰν νὰ τοὺς ἐπήγαινεν εἰς τὸ μακελλεῖον· παρήκουσεν ὅμως αὐτοὺς τοὺς λόγους τοῦ Τούρκου, ὅθεν ὁ μὲν Τοῦρκος σπλαχνισθεὶς αὐτοὺς καὶ λαβὼν εἰς τὸ πλοῖον του ὅσους ἐχώρει, τοὺς ἀπέρασεν εἰς τὴν ἄντικρυς μεγάλην ξηρὰν καὶ τοὺς εἶπε νὰ φεύγουν ἀπὸ τὸ πρόσωπον τοῦ Πασιᾶ, ὁ δὲ 'Ιγνάτιος λαβὼν τοὺς ἐναπολειφθέντας τοὺς ἐπρόσ-

Δυστυχία ἐπικρατοῦσε στὴν περιοχὴ γιατὶ ὁ 'Αλής, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Πρέβεζας, ἔδωσε ἐντολὴ νὰ κάψουν τοὺς ἐλαιῶνες καὶ τὰ ἀμπέλια[1].

Στὶς 18 Μαΐου θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν 'Ιθάκη. Μὲ ἐντολὴ τῆς Συγκλήτου ἕνα πλοῖο συνοδείας, μὲ ὀχτὼ ἔνοπλους 'Αρβανίτες, ἀνέλαβε τὴν προστασία τοῦ καραβιοῦ τῶν περιηγητῶν ἀπὸ ἐνδεχόμενη ἐπίθεση.

'Εκεῖνο τὸν καιρὸ τὸ στενὸ τῆς Λευκάδας μαστιζόταν ἀπὸ τὴν πειρατεία περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἑλληνικὴ περιοχή. Σὲ μερικὰ σημεῖα τὸ πέρασμα ἦταν τόσο στενὸ ποὺ οἱ πειρατές, ὅταν ἔβλεπαν πὼς εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν ὑπέρτερη δύναμη, ἔστηναν καρτέρι στὴν ἀκτὴ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριές, ἄδειαζαν τὰ μουσκέτα τους πάνω στὸ καράβι ποὺ περνοῦσε κι' ἀφοῦ σκότωναν ὅσους μποροῦσαν πηδοῦσαν στὰ δικά τους πλεούμενα καὶ εὔκολα κατόρθωναν νὰ καταβάλουν τοὺς ὑπόλοιπους.

Οἱ αἰχμάλωτοι ἐλευθερώνονταν μὲ τὴν καταβολὴ λύτρων. Ἕνας ἀπὸ τοὺς πειρατές, ἐφοδιασμένος μὲ ἐπιστολὴ τοῦ θύματος, ἐπισκεπτόταν τοὺς συγγενεῖς του. Ἂν ἦταν δυνατὴ ἡ καταβολὴ τοῦ ποσοῦ ἕνα πρόσωπο συνόδευε τὸν πειρατὴ ὣς τὸ κρησφύγετο καὶ ἐλευθερωνόταν ὁ αἰχμάλωτος. Πειρατὲς καὶ θύματα

φερεν εἰς τὸν φίλον του ὡς δῶρον, ὁ ὁποῖος τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ ἐξανάβαψε τὴν γῆν ἀπὸ τὰ ἀθῷα αὐτῶν αἵματα». Ὁ *Σπ. 'Αραβαντινὸς* ('Ιστορία τοῦ 'Αλῆ πασᾶ, 'Αθῆναι 1895, σ. 121-122) γράφει ὅτι ὁ 'Ιγνάτιος ξεγελάστηκε ἀπὸ τὸν πασά. «Προσεκάλεσε τὸν ἐπίσκοπον Ἄρτης 'Ιγνάτιον, πρὸς ὃν ἀνέθεσε τὴν ἐντολὴν νὰ μεταβῇ πρὸς τοὺς φυγάδας καὶ νὰ προτρέψῃ αὐτοὺς ἐπὶ ἐντίμοις ὅροις νὰ μεταβῶσι προσωρινῶς εἰς Σαλαώραν ἐπὶ τῶν πλοίων τοῦ πασᾶ μέχρις οὗ κατασιγασθῇ ἡ ἐν Πρεβέζῃ στρατιωτικὴ ἔξαψις, ὤμοσε δὲ ὅτι οὐδὲν ἤθελον πάθει ἐπανερχόμενοι εἰς τὰς ἑστίας των. Ὁ ἐπίσκοπος 'Ιγνάτιος πιστεύσας εἰς τὰς ὑποσχέσεις τοῦ 'Αλῆ μετέβη πάραυτα εἰς Ἄκτιον καὶ ἔπεισεν αὐτοὺς νὰ δεχθῶσι τοὺς ὅρους τοῦ 'Αλῆ καὶ νὰ μεταβῶσιν εἰς Σαλαώραν. 'Εκεῖ δὲ ἔσπευσε νὰ μεταβῇ νύκτωρ καὶ ὁ 'Αλῆς, ἔφθασε δὲ περὶ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου, ὅτε εἶχον ἀφιχθῆ καὶ τὰ πλοῖα τὰ μεταφέροντα τοὺς φυγάδας τῆς Πρεβέζης. Ὁ 'Αλῆς τότε καθισθεὶς ἐπὶ ἰκριώματος στηθέντος πλησίον τοῦ τελωνείου, διέταξε νὰ ἀποβιβάσωσιν ἕνα πρὸς ἕνα τοὺς δυστυχεῖς ἐκείνους ἀπὸ τῶν πλοίων, οὓς ἁρπάζων ἀπὸ τῶν τριχῶν ὁ δήμιος ἀπεκεφάλιζεν ἐνώπιον τοῦ εἰς τὸ θέαμα ἐκεῖνο ἐντρυφῶντος πασᾶ. Ἦσαν δὲ οὗτοι διακόσιοι περίπου ἄρρενες ἐνήλικες, τὰ δὲ γυναικόπαιδα ἐπηύξησαν τὸν ἀριθμὸν τῶν αἰχμαλωτισθέντων συμπολιτῶν πεντακοσίων περίπου διαφόρου τάξεως καὶ ἡλικίας καὶ γένους οὓς διενεμήθησαν οἱ στρατιῶται καὶ οἱ εὐνοούμενοι». Κατὰ τὸν *Π. Ζερλέντη* ὅμως, ὁ Περραιβός, «τυφλωμένος ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς διαβολῆς, καὶ ἀνήκων εἰς τὴν ἀντικειμένην μερίδα τῶν ὑπ' αὐτοῦ διαβαλλομένων προσώπων προσπαθεῖ ἀκρίτως καὶ ἀσυστόλως κατά τε τῶν μητροπολιτῶν 'Ιγνατίου καὶ 'Ιεροθέου...» ('Ηπειρωτικὰ Μελετήματα, 'Αθῆναι 1889, σ. 13). Ἄσχετα ὡστόσο μὲ τὶς τυχὸν ἐμπάθειες τοῦ Περραιβοῦ, ἡ σφαγὴ ἔγινε καὶ κανεὶς δὲν ἀμφισβητεῖ ποιὸς ὁδήγησε τὰ θύματα στὸν δήμιο (*Bellaire,* Précis des operations générales de division française en Orient, Paris 1805, σ. 24). Γιὰ τὴ σφαγὴ τῶν Πρεβεζάνων βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ *Holland* (Travels in the Ionian Isles, Albania... London 1815, σ. 66-68). Γιὰ τὸν μητροπολίτη Ἄρτας 'Ιγνάτιο καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν 'Αλὴ βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ *William Leake*. Βλ. τέλος «'Ελληνικὴ Νομαρχία», ἐκδ. Βαγιονάκη, σ. 133 σημ.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 55-56.

τηροῦσαν μὲ σχολαστικότητα καὶ εὐλάβεια τὴ συμφωνία. Ἀλίμονο ὅμως στὸν αἰχμάλωτο ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ καταβάλη λύτρα. Στὴν καλύτερη περίπτωση τὸν ἄφηναν ἐλεύθερο ἀφοῦ τοῦ ἔκοβαν τὰ ἀφτιὰ καὶ τὴ μύτη.

Ὁ Dodwell ἀφηγεῖται τὴ δραματικὴ περιπέτεια ἑνὸς Γάλλου ἐμπόρου ἐγκατεστημένου στὴν Πάτρα ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τοὺς πειρατές. Τὸ ποσὸ ποὺ ζητήθηκε ἦταν τόσο μεγάλο ποὺ οἱ φίλοι τοῦ ἐμπόρου δὲν μποροῦσαν νὰ τὸ καταβάλουν. Τότε οἱ πειρατὲς ἔκοψαν τὴ μύτη τοῦ αἰχμαλώτου καὶ τὴν ἔστειλαν στοὺς φίλους του. Σὲ λίγο, ἐπειδὴ δὲν πληρώνονταν τὰ λύτρα, ἔστειλαν τὸ ἕνα ἀφτὶ καὶ ἀργότερα τὸ ἄλλο. Καὶ καθὼς δὲν ἔπαιρναν ἀπάντηση ἄρχισαν νὰ στέλνουν τὰ δόντια τοῦ αἰχμαλώτου. Καὶ θὰ τὸν θανάτωναν τελικὰ ἂν δὲν ἔβρισκε εὐκαιρία νὰ ἀποδράση. Τελικὰ οἱ κακοῦργοι πιάστηκαν καὶ παλουκώθηκαν[1].

Ἡ ἀποκοπὴ τῶν ἀφτιῶν καὶ τῆς μύτης συνηθιζόταν σὲ πολλὲς περιοχὲς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 58. Καθένας ποὺ ἔπιανε τ' ἄρματα, κυνηγημένος, ἀδικημένος ἢ κακοποιός, κλέφτης ἢ ληστής, ἔκοβε ἢ ἀπειλοῦσε πὼς θὰ κόψη μύτες καὶ ἀφτιά. Ἕνας Κλέφτης, Ραφτογιάννης τὸ ὄνομά του, στέλνει τὸ 1799 ἀπειλητικὸ γράμμα στὸν «κουμαντάντε τῆς Ρωσίας καὶ ἐπίλοιπους ἄρχοντες τῆς χώρας Ἁγίας Μαύρας»: «Ὅπως ἔχεις ἡ ἐντιμότη σου νόμο ὁποὺ ὁ κλέφτης νὰ προσκυνάει, ὅ,τι πῆρε νὰ τὸ δώσει, ἔτζι ἔχομε καὶ ἐμεῖς νόμο, ὁποὺ ὅποιον πιάσομε τὰ ὅ,τι μᾶς ἔκαμε νὰ πλερώσει... Ὅμως σᾶς μιλῶ, νὰ μὴ ντέσω κανέναν ἀπὸ αὐτοῦθε μέσα, ὄχι φτωχὸς νὰ εἰπεῖ, ὄχι φίλος νὰ εἰπεῖ, καὶ τὸν πάρει ὁ θάρρος, διατί, μὰ τοῦ Θεοῦ τὸ ὄνομα, εἶναι γελασμένος καὶ βασανισμένος. Διατὶ ἂν ξαγοράζεται, μπαίνει σὲ ξαγορὰ εἰδὲ καὶ δὲν ξαγοράζεται, θέλα πάρει τὴν εὐχαρίστηση τὴ μύτη καὶ τὰ ἀφτιά του. Καὶ ὅποιος τὰ βαστάγει αὐτά, ἂς ἔβγει οὔθε θέλει νὰ περπατήση, θέλεις εἰς τὸ πέλαγο, θέλεῖς εἰς τὴ στεργιά. Γιατὶ ἐγὼ θέλω νὰ πάρω τὸ σφαχτὸ ἀπὸ τὴν κοπή, ὁποὺ νὰ εἶναι μέρα καὶ οἱ πιστικοὶ τρούρου, ἃ μοῦ βαστᾶν τὰ ποδάρια, ὄχι τὴ νύχτα καὶ νᾶναι μοναχά, χωρὶς πιστικό. Ἔτζι τὄχω σιασμένο... Μοναχὰ διαβάσετε τὸ χαρτὶ νὰ τ' ἀκούσει ἡ φτωχολογιά, νὰ μὴ μὲ λένε καὶ ἄπιστον. Ἂν δὲν φτιαστεῖ τὸ τουφέκι ἀσημένιο, δὲν τραβῶ ἀπ' αὐτὸ τὸ ἰσμέτι...» (*Σπ. Ἀσδραχᾶ*, Δύο μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Τουρκοκρατία, Ἐπιθ. Τέχνης, τ. Γ' [1957], σ. 217). Αὐτοὺς τοὺς διαδοχικοὺς ἀκρωτηριασμοὺς παραλίγο νὰ ὑποστῆ ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς ἀρχαιολόγος καὶ καλλιτέχνης βαρῶνος von Stackelberg ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ πειρατὲς στὴν περιοχὴ τοῦ Παγασιτικοῦ τὸ 1814, ἐνῶ γύριζε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὕστερα ἀπὸ περιήγηση στὴ Μ. Ἀσία. Τὸν ἀπογύμνωσαν καὶ κατέστρεψαν τὰ σχέδια καὶ τὰ χειρόγραφά του. Καὶ τὸ χειρότερο ἀξίωσαν 3.000 λίρες λύτρα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του. Οἱ πειρατὲς ἔστειλαν γράμμα στοὺς φίλους τοῦ Stackelberg στὴν Ἀθήνα καὶ ἀπειλοῦσαν πὼς ἂν δὲν παραδίνονταν τὸ συντομώτερο τὰ λύτρα θὰ ἔπαιρναν κομμάτια τοῦ αἰχμαλώτου. Στὸ μεταξὺ οἱ δεσμοφύλακες ἔδειχναν στὸν Stackelberg φοβερὰ ἐργαλεῖα βασανισμοῦ γιὰ νὰ τὸν τρομοκρατήσουν καὶ νὰ ἀποσπάσουν περισσότερα λύτρα. Τὸν ἄφηναν νὰ κοιμᾶται στὸ ὕπαιθρο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀρρωστήση. Κι'ἐπειδὴ δὲν εἶχαν ποῦ νὰ τὸν κρύψουν, τὸν κουβαλοῦσαν μαζί τους στὶς διάφορες ληστρικὲς ἐπιχειρήσεις τους (*C. R. Cockerell,* Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817, London 1903, σ. 223-224). Ὁ Stackelberg ἀφηγήθηκε τὴν περιπέτειά του στὸν Δανὸ περιηγητὴ *Bramsen*. Οἱ πειρατὲς τὸν ὁδήγησαν στὸ λημέρι τους, τὸν ἔκρυψαν σὲ μιὰ σπηλιὰ καὶ τὸν ἔτρεφαν ἀποκλειστικὰ μὲ λάδι καὶ κρεμμύδια (Travels in Egypt, Syria, Cyprus, the Morea, Greece, Italy etc..., London 1820, τ. Β', σ. 104 κ. ἑ.). Τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ αἰχμαλώτου ἀνέλαβε ὁ συμπατριώτης του ἀρχαιολόγος βαρῶνος Haller. Ἦρθε σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς πειρατὲς καὶ κατόρ-

τῆς Τουρκίας. «Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή μας στὴν Ἁγία Μαύρα ἕνας νέος ζήτησε σὲ γάμο μιὰ Ἀρβανίτισσα ἀλλὰ οἱ γονεῖς της ἀρνήθηκαν. Ὁ νέος ὅμως

θωσε νὰ τοὺς πείση πὼς ὁ κρατούμενος δὲν ἦταν πλούσιος ἀλλὰ ὑπηρέτης ἑνὸς φίλου του. Ἔδειξε ψυχραιμία καὶ ἀποφασιστικότητα.

— Ἔφερα 10.000 πιάστρα (οἱ ἀπαγωγεῖς εἶχαν ζητήσει 60.000). Ἂν θέλετε μοῦ τὸν παραδίνετε. Ἂν ὄχι μπορεῖτε νὰ τὸν κάνετε ὅ,τι σᾶς ἀρέσει. Μοῦ εἶναι ἀδιάφορο.

Αὐτὰ εἶπε καὶ ξαναγύρισε στὸ διπλανὸ χωριὸ λογαριάζοντας πὼς οἱ πειρατὲς δὲν θὰ διακινδυνέψουν τὴν ἀπώλεια αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ. Καὶ πραγματικά, τὴν ἄλλη μέρα τὸν εἰδοποίησαν πὼς δέχονται μὲ 11.000. Ἔγινε τὸ καθιερωμένο ξούρισμα τοῦ αἰχμαλώτου κι' ὕστερα ἀπὸ ἕνα γεῦμα μὲ κρεμμύδια καὶ λάδι τὸν ἄφησαν ἐλεύθερο (*Bramsen*, ἔνθ' ἀν., σ. 110). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Hughes* ἀφηγεῖται τὴν τελευταία φάση τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Stackelberg μὲ περισσότερες λεπτομέρειες. Ἀφοῦ συγκέντρωσαν οἱ φίλοι του 12.000 πιάστρα ἀνέθεσαν τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς πειρατὲς σ' ἕνα πανέξυπνο Ἀρμένη, τὸν Ἀγκόπ. Ὁ Ἀρμένης συνάντησε τοὺς ἀπαγωγεῖς καὶ τοὺς ἔπεισε νὰ τὸν παραδώσουν μὲ 10.000 πιάστρα. «Τὸ ἄλλο πρωὶ ὁ βαρῶνος Haller πῆγε στὸ σημεῖο ποὺ ὅρισαν οἱ πειρατές, κάθισε σταυροπόδι πάνω σ' ἕνα χαλὶ ποὺ ἔστρωσε στὸ βράχο καὶ μέτρησε τὰ 10.000 πιάστρα. Ὕστερα οἱ πειρατὲς ξούρισαν τὸν αἰχμάλωτό τους, ὅπως συνηθίζουν πάντοτε σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, καὶ τὸν παράδωσαν στοὺς φίλους του. Στὸ μεταξὺ ἔψησαν ἕνα ἀρνὶ καὶ πίεσαν τοὺς ξένους νὰ διασκεδάσουν μαζί. Ἀλλὰ ἐκεῖνοι ἤθελαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν τὸ ταχύτερο. Οἱ πειρατὲς τοὺς εὐχήθηκαν καλὸ ταξίδι καὶ δὲν παρέλειψαν νὰ ἐκφράσουν τὴν ἐλπίδα ὅτι κάποιος ἀπ' αὐτοὺς θὰ ξανάπεφτε στὰ χέρια τους γιὰ νὰ εἰσπράξουν περισσότερα λύτρα». Ὁ Stackelberg διηγήθηκε ὅτι οἱ δεσμοφύλακές του ἦταν μιὰ ὁμάδα κακούργων φυγόδικων ἀπὸ διάφορες ἑλληνικὲς περιοχές. Στὸ καράβι τους ἔκαιγε πάντοτε ἕνα καντήλι μπροστὰ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας. Κι' ὅταν ἔπεφταν σὲ φουρτούνα ἔταζαν ν' ἀνάψουν τὰ καντήλια στὸν Ἁη-Νικόλα, μιὰ ἐκκλησία σὲ κάποιο νησὶ ποὺ πολὺ συχνὰ ἐπισκέπτονταν. Τὰ βράδια ἔσερναν τὸ πλεούμενό τους στὴν ἀμμουδιά, τὸ σκέπαζαν μὲ καλάμια καὶ ἔβγαιναν παγάνα. Ὅταν εἶδαν τὸ φιρμάνι τοῦ Stackelberg (τὴν ἔγγραφη ἄδεια τῆς ὀθωμανικῆς Πύλης γιὰ περιηγήσεις καὶ ἀρχαιολογικὲς μελέτες) τὸ ἀσπάσθηκαν μὲ σεβασμὸ καὶ ἄγγιξαν μ' αὐτὸ τὸ μέτωπό τους, σημάδι ὑποταγῆς στὸ σουλτάνο (Voyage à Janina en Albanie, par la Sicile et la Grèce, Paris 1821, σ. 280-282). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ πειρατεία ὀργίαζε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο καὶ γενικώτερα κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Θὰ ἦταν ὡστόσο ἐπιπολαιότητα ἢ τουλάχιστον ὑπεραπλοποίηση νὰ ἀντιμετωπισθῆ τὸ φαινόμενο ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἐγκληματολογίας καὶ τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου ἢ ἀκόμα στὰ πλαίσια μιᾶς ἐποχῆς ὅπου ἡ βία καὶ ἡ ἁρπαγὴ ἀναγνωρίζονταν ὡς νόμος ζωῆς. Τὰ αἴτια τῆς πειρατείας, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῆς ληστείας, ἦταν κοινωνικά, οἰκονομικὰ καὶ πολιτικά. Ἡ διαφθορὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ καθεστῶτος ἡ καταπίεση, ἡ αὐθαιρεσία, ὁ πρωτογονισμὸς τῆς οἰκονομίας, ἡ καταλήστευση τοῦ λαϊκοῦ μόχθου, ἡ πείνα παρωθοῦσαν σὲ ἐνστικτώδεις πράξεις βίας, στὴν ἐξανάσταση καὶ σὲ βιολογικὲς καθαρὰ ἀντιδράσεις ποὺ ὑπαγόρευε ἡ ἀνάγκη. Ἡ Κλεφτουριὰ ἦταν ἀνταρσία κατὰ τῆς ξένης τυραννίας καὶ τῆς ἀδικίας, προσφυγὴ στὴ βία ἐναντίον τῆς βίας. Αὐτοὶ οἱ ἐκτὸς νόμου θαλασσομάχοι θὰ γίνουν σπουδαῖοι ναυτικοὶ καὶ θὰ ἀποτελέσουν τὸν σκληρὸ πυρήνα τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας ποὺ μέσα σὲ νόμιμα πιὰ πλαίσια θὰ κατακτήση στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' τὶς μεσογειακὲς μεταφορές. Πολὺ σύντομα οἱ χθεσινοὶ πειρατὲς καὶ κουρσάροι κι' ὕστερα τολμηροὶ ναυτικοὶ θὰ γίνουν οἱ φοβεροὶ ναυμάχοι τοῦ Ἀγώνα. Ἀπὸ τὸ σχολειὸ τῆς Κλεφτουριᾶς ἀποφοίτησαν οἱ δαιμόνιοι πολέμαρχοι τοῦ Εἰκοσιένα. Γιὰ τὴν ἱστορία ἐλάχιστα βαραίνει ὅτι θύματα τῆς πειρατείας καὶ τῆς κλέφτικης ζωῆς ἦταν συχνότατα οἱ Ἕλληνες ἀδερφοί.

πέτυχε νὰ τὸν ἐρωτευθῆ τὸ κορίτσι. Τότε οἱ συγγενεῖς του ὑποκρίθηκαν πὼς δέχονται νὰ γίνη ὁ γάμος. Καὶ μόλις ἔπεσε ὁ νέος στὰ χέρια τους τοῦ ἔκοψαν μύτη καὶ ἀφτιὰ καὶ ὕστερα τὸν σκότωσαν[1].

Ἡ Ἰθάκη (πληθυσμὸς 8.000, πρωτεύουσα καὶ τρία χωριὰ) βρισκόταν στὰ χέρια τῶν Γάλλων ἀπὸ τὸ 1798. Οἱ βράχοι τῆς Κρήνης τῆς Ἀρέθουσας ἦταν γεμάτοι μὲ δημοκρατικὰ συνθήματα: «Ζήτω ἡ Δημοκρατία», «Ἐλευθερία, Ἰσότης, Ἀδελφότης»[2].

Περνοῦσαν οἱ περιηγητὲς τὸν καιρό τους συντροφιὰ μὲ τοὺς πρόκριτους καὶ τὶς Ἀρχὲς τοῦ νησιοῦ ὅταν μιὰ μέρα ὁ ὑπηρέτης τοῦ σπιτιοῦ τοὺς εἰδοποίησε πὼς ὁ ἀρχηγὸς τῶν Κλεφτῶν καὶ τὰ παλληκάρια του «θέλουν νὰ γνωρίσουν τοὺς μυλόρδους».

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 59. Τὸ κόψιμο τοῦ ἀφτιοῦ ἦταν πολὺ ἁπλὴ ὑπόθεση. Στὸν καιρὸ τοῦ φοβεροῦ κατατρεγμοῦ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μωριᾶ (1805-1806) ἕνας χωριάτης ἀπὸ τὴν Τσερνίτσα τῆς Ἀλαγονίας, ἐνῶ κυνηγοῦσε, εἶδε τὸν Θοδωράκη Κολοκοτρώνη ποὺ κρυβόταν σ' ἕνα σύδεντρο μαζὶ μὲ δυὸ παλληκάρια του. Ἐκτελώντας τὴν ἐντολὴ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, τοῦ πατριαρχείου καὶ τῶν κοτζαμπάσηδων σήκωσε ἀμέσως τὸ τουφέκι του καὶ σημάδεψε κατάστηθα τὸν πρωτοκλέφτη. Ἀλλὰ τὸ καριοφίλι «ἐτσακμάκισε» καὶ δὲν πῆρε φωτιά. Ὁ Κολοκοτρώνης ἄκουσε τὸν κρότο κι' ἀλαφιάστηκε. Ὁ σύντροφός του, ὁ Καλιακούδας, λέει:

— Ἀρχηγέ, γιὰ λαγὸς πέρασε καὶ κλαρὶ τσάκισε, γιὰ κάποιος μᾶς σκραπάκισε!..

Στέλνει ὁ Κολοκοτρώνης νὰ ψάξουν στὰ κλαριὰ καὶ βρίσκουν τὸ χωριάτη ἀπολιθωμένο ἀπὸ τὸ φόβο του μὲ τὸ τουφέκι στὰ χέρια. Τὰ παλληκάρια εἶπαν νὰ τὸν χαλάσουν. Μὰ ὁ ἀρχηγὸς εἶχε ἀντίρρηση.

— Ὄχι ορέ ! Αὐτὸς δὲν ξέρει τί κάνει. Αὐτὸ τοῦ εἶπαν οἱ προεστοὶ στὸ χωριό, αὐτὸ ἔκαμε. Κόφτου μόνο τὸ ἕνα ἀφτὶ γιὰ νὰ πάη νὰ εἰπῆ στοὺς τουρκολάτρες πὼς προδοτικὸ βόλι τὸν Κολοκοτρώνη δὲν τὸν πιάνει (*Κ. Δ. Γεωργούλη,* Ἕνα ἄγνωστο περιστατικὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Θοδωράκη Κολοκοτρώνη (Πελοπ. Πρωτοχρονιά, τ. Δ' [1661], σ. 40). Καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συνηθιζόταν ἡ ἀποκοπὴ μύτης καὶ ἀφτιῶν σὰν ἐκδικητικὴ πράξη ἢ σὰν κολασμός. Ὁ Ἐργῖνος, γιὸς τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Ὀρχομενοῦ Κλύμενου, εἶχε ἐκστρατεύσει ἐναντίον τῶν Θηβαίων γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ, ὕστερα ἀπὸ μιὰ προσβολὴ ποὺ ἔγινε στὸν πατέρα του. Νίκησε τοὺς ἐχθρούς του καὶ ἐπέβαλε ἐτήσιο φόρο 100 βοδιῶν ἐπὶ εἴκοσι χρόνια. Ἐνῶ γύριζε ὁ Ἡρακλῆς ἀπὸ τὸ κυνήγι τοῦ λέοντα τοῦ Κιθαιρώνα ἀπάντησε τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Ἐργίνου ποὺ πήγαιναν στὴ Θήβα νὰ εἰσπράξουν τὸ φόρο. Ὅρμησε τότε ἐναντίον τους καὶ ἔκοψε τὶς μύτες καὶ τὰ ἀφτιά τους λέγοντας πὼς αὐτὸς εἶναι ὁ φόρος. Κατὰ τοὺς γάμους τοῦ Λαπίθη Πειρίθου καὶ τῆς Ἱπποδάμειας ὁ Κένταυρος Εὐρυτίων μέθυσε, ἔχασε τὰ συλλογικά του καὶ χύμηξε νὰ ἁρπάξη τὴ νύφη. Ξεσηκώθηκαν ὅμως οἱ Λαπίθες καὶ τοῦ ἔκοψαν ἀφτιὰ καὶ μύτη. Κι' ὅπως ἀφηγεῖται ὁ Ὅμηρος:

ἥρωας δ' ἄχος εἷλε, διὲκ προθύρου δὲ θύραζε
ἕλκον ἀναΐξαντες, ἀπ' οὔατα νηλέϊ χαλκῷ
ῥῖνας τ' ἀμήσαντας

(Ὀδύσσεια, Φ., στ. 299-301). Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ ρινοτομὴ ἦταν καθιερωμένο εἶδος ποινῆς. Γνωστὴ ἐπίσης εἶναι ἡ συνήθεια τῆς ἀποκοπῆς τῶν ἀφτιῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ἀπὸ Τούρκους καὶ Ἕλληνες, ὡς ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα τῶν ἀπωλειῶν στὶς μάχες.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 70.

«Ἄνοιξε ἡ πόρτα καὶ πρόβαλαν κάπου δώδεκα Ἀρβανίτες[1] μὲ ὄψη ἄγρια καὶ φρικαλέα, ντυμένοι στὰ βελοῦδα καὶ στὰ χρυσὰ καὶ ἀρματωμένοι ἀπὸ τὴν κορφὴ ὣς τὰ νύχια, λὲς καὶ πήγαιναν γιὰ πόλεμο. Μᾶς χαιρέτησαν μὲ μιὰ εὐγενικὴ κλίση τῆς κεφαλῆς λέγοντας τὰ καθιερωμένα «δοῦλος σας» καὶ «πολύχρονοι». Ὕστερα κάθησαν καὶ χωρὶς ἄλλες τσιριμόνιες ἄρχισαν νὰ καπνίζουν τὰ τσιμπούκια τους. Ἀφοῦ πέρασαν μερικὰ λεπτὰ σιωπῆς καὶ ἀμοιβαίων διερευνητικῶν βλεμμάτων, ὁ καπετάνιος ἄνοιξε πρῶτος τὴ συζήτηση, λέγοντας πὼς ἦρθε νὰ ὑποβάλη τὰ σεβάσματά του στοὺς μυλόρδους καὶ νὰ προσφέρη τὶς ὑπηρεσίες του. Εἶπε ἀκόμα ὅτι εἶχε στὶς διαταγές του ἑκατοντάδες παλληκάρια ποὺ ἦταν πρόθυμα νὰ μᾶς ἀκολουθήσουν ὅπου ἐμεῖς θελήσουμε, μιᾶς κι' αὐτὸ τὸν καιρὸ ἦταν εὔκαιροι. Μόλις τώρα τελευταῖα εἶχαν λεηλατήσει τοὺς Τούρκους τῆς ἀντικρινῆς στεριᾶς καὶ εἶχαν κουβαλήσει στὸ νησὶ ὅ,τι ἄξιζε ἀπὸ τὸ βιός τους»[2].

Ἦταν Ἀρβανίτες χριστιανοί, διευκρινίζει ὁ Dodwell, ποὺ δροῦσαν στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλήπασα. Ὑποχρεώθηκαν ὅμως νὰ καταφύγουν στὰ γειτονικὰ νησιά, ὅπου συνήθως ἔβρισκαν ἄσυλο καὶ προστασία. «Λεηλατοῦν μονάχα Τούρκους μὲ τοὺς ὁποίους βρίσκονται σὲ αἰώνιο θρησκευτικὸ πόλεμο, ὅπως οἱ παλαιοὶ σταυροφόροι». Μερικὲς φορὲς ρίχνονταν στὴ θαλασσινὴ ληστεία. Τὰ προϊόντα

1. Ἕλληνες ἦταν, κυρίως Σουλιῶτες, ἀλλὰ οἱ ξένοι χαρακτήριζαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ Ἀρβανίτη κάθε ἀρματωμένο Χριστιανό. Πολλὲς ὁμάδες Κλεφτῶν καὶ Σουλιωτῶν εἶχαν ἐγκαταστήσει τὸ ὁρμητήριό τους κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα σὲ μικρὰ καὶ μεγάλα νησιὰ τοῦ Ἰονίου (Ἰθάκη, Κεφαλονιά, Μεγανήσι, Κάλαμο) καὶ κάθε τόσο ἐνεργοῦσαν ἐπιδρομὲς στὶς ἀντικρινὲς ἀληπασαλίδικες στεριὲς (*Ἀπ. Βακαλόπουλου,* Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1969, τ. Δ', σ. 728).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 72-73. Διόλου περίεργη ἡ προσφορά. Ἐπάγγελμα τῶν πολεμικῶν λαῶν ἦταν πάντοτε ἡ μισθοφορία, ἡ ἐπιδρομή, ἡ ληστεία. Τὸ τουφέκι καὶ τὸ χαντζάρι ἀποτελοῦσαν τὰ σύνεργα τῆς τέχνης τους καὶ τὰ μοναδικὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Ἐνδοιασμοὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἁρμάτων δὲν ὑπῆρχαν. Ἰδιαίτερα σὲ περίπτωση πολεμικῆς ἀναταραχῆς ἔσπευδαν νὰ ἐπωφεληθοῦν. Ἔμπαιναν στὴ δούλεψη ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἐμπολέμους καὶ ἄρχιζαν δράση, στὴ στεριὰ ὑψώνοντας μπαϊράκι, στὴ θάλασσα σὰν κουρσάροι. Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης ποὺ βρισκόταν τὸ 1806 στὴ Ζάκυνθο, ὕστερα ἀπὸ τὸ χαλασμὸ τῆς Κλεφτουριᾶς τοῦ Μωριᾶ, μόλις ἔμαθε πὼς οἱ Ρῶσοι κήρυξαν τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Τουρκίας ἔσπευσε ν' ἀγοράση, μαζὶ μὲ ἕξη συντρόφους, ἕνα πλεούμενο (σιαμπέκο) καὶ ρίχτηκε στὸ κοῦρσο ὑψώνοντας τὴ ρωσικὴ σημαία. Βγῆκε στὶς ἀκτὲς τοῦ Μωριᾶ, λαφυραγώγησε ἕνα χωριὸ καὶ γύρισε στὴ Λευκάδα κουβαλώντας καὶ αἰχμαλώτους. Οἱ Τοῦρκοι ἀπάντησαν μὲ δήμευση τῶν ἑπτανησιακῶν πλοίων ποὺ βρέθηκαν στὰ μωραΐτικα λιμάνια καὶ ἀνακοίνωσαν στὴν Κυβέρνηση τῆς Ἑπτανησιακῆς Πολιτείας ὅτι θὰ ἀπαγορέψουν τὴν ἐξαγωγὴ προϊόντων στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου. Ἔτσι τέλειωσε ἡ κουρσάρικη δράση τοῦ Κολοκοτρώνη. Ἡ Γερουσία, ὕστερα ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὸν Ρῶσο πληρεξούσιο Μοντσενίγο, ἔδωσε ἐντολὴ στὸν Ἰωάννη Καποδίστρια, ἔκτακτο ἀπεσταλμένο στὴ Λευκάδα, νὰ συλλάβη τὸν Κολοκοτρώνη. Μόλις ἐλευθερώθηκε ἔσπευσε νὰ ἑνωθῆ μὲ τὸν καταδρομικὸ στόλο τοῦ ἁρματολοῦ Σταθᾶ (*Λεων. Χ. Ζώη,* Ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ὡς ναυτικός, Γεωγρ. Δελτίον, ἔτος Α' [1906-1907], τεῦχος Δ', σ. 236-237, ὅπου καὶ τὰ κείμενα τῶν συμβολαίων ἀγορᾶς τοῦ κουρσάρικου καραβιοῦ).

τῆς λαφυραγωγίας ἀσφαλίζονταν στὴν Ἰθάκη. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς ὁμάδας, ὁ καπετὰν Γιάννος, καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία κι' εἶχε ἕναν ἀδερφό, καπετάνιο κι' αὐτόν.

«Πρέπει νὰ ἐξηγήσω», γράφει ὁ Dodwell, «ὅτι στὴν Ἑλλάδα ὁ χαρακτηρισμὸς κλέφτης δὲν εἶναι ντροπὴ οὔτε ἐπισύρει ἀτίμωση, ὅταν γίνεται σὲ μεγάλη ἔκταση ἀπὸ ἀποφασισμένους καὶ ἀτρόμητους συντρόφους, ποὺ ληστεύουν ἀνοιχτὰ στοὺς δημόσιους δρόμους, ποὺ αἰχμαλωτίζουν γιὰ νὰ εἰσπράξουν λύτρα, ποὺ ἐπιβάλλουν εἰσφορὰ στὰ χωριὰ καὶ καταφρονοῦν τὸ δοβλέτι. Ὅταν καταδιώκονται ἀπὸ ὑπέρτερες δυνάμεις καταφεύγουν στὰ νησιὰ καὶ ἀκονίζουν τὰ σπαθιά τους γιὰ μελλοντικὲς ἐπιδρομές»[1].

Ὁ Dodwell καὶ οἱ ἄλλοι ξένοι θὰ ἀνταποδώσουν τὴν ἐπίσκεψη τῶν Κλεφτῶν, πρῶτα-πρῶτα γιατὶ «ὁ καπετὰν Γιάννος δὲν ἦταν κανένας συνηθισμένος Κλέφτης», κι' ὕστερα γιατὶ ἤθελαν «νὰ τὰ ἔχουν καλὰ μαζί τους». Τοὺς ὑποδέχτηκε μὲ ἐγκαρδιότητα καὶ εὐγένεια καὶ τοὺς πρόσφερε πλουσιοστολισμένα τσιμπούκια, καφὲ σὲ χρυσὰ κύπελλα καὶ τὰ καλύτερα ροσόλια, ὅλα προϊόντα τῶν κλέφτικων ἐπιδρομῶν. Κι' ἐπειδὴ ἐκφράσαμε τὸ θαυμασμό μας γιὰ τὴν πλούσια καὶ μεγαλόπρεπη φορεσιά του, ὁ καπετὰν Γιάννος δέχτηκε νὰ φιλοτεχνήση ὁ ζωγράφος μου τὸ πορτραῖτο του»[2].

Ἀπὸ τὴν Ἰθάκη ὁ Dodwell διαπεραιώθηκε στὴν Πάτρα καὶ συνέχισε τὴν περιοδεία του στὴ Φωκίδα, Βοιωτία καὶ Ἀθήνα. Ἀπὸ ἐκεῖ πέρασε στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ διαμέσου τῆς Τρωάδας ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου τέλειωσε τὸ πρῶτο ταξίδι στὴν Ἑλλάδα. Οἱ ἐντυπώσεις αὐτοῦ τοῦ τμήματος τῶν περιηγήσεων δὲν θὰ ἀποτελέσουν ἰδιαίτερο χρονικὸ ἀλλὰ θὰ συγχωνευθοῦν μὲ τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε κατὰ τὸ δεύτερο ταξίδι στὴν Ἑλλάδα (Φεβρουάριος τοῦ 1805).

Μπαρκάρησε στὴ Μεσσήνη, μαζὶ μὲ τὸν Pomardi, σ' ἕνα ἑλληνικὸ καράβι φορτωμένο παστόψαρο, μακαρόνια, καρέκλες καὶ ἄλλα ἐμπορεύματα ποὺ ἀγοράζονταν φτηνὰ στὴν Ἰταλία καὶ μοσχοπουλιόνταν στὴν Ἀνατολή. Ὕστερα ἀπὸ ταξίδι ποὺ κράτησε 60 ὧρες ἔφτασαν στὴ Ζάκυνθο.

Ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ 40.000 ψυχές, τῆς πρωτεύουσας 17.000 Χωριὰ 48[3]. Τὸ βασικὸ ἐξαγώγιμο προϊὸν τῆς Ζακύνθου ἦταν πάντοτε ἡ σταφίδα.

---

1. Οἱ περιηγητὲς ὡστόσο ταύτιζαν τοὺς Κλέφτες μὲ τοὺς ληστὲς κι' ἑρμήνευαν τὰ κινήματά τους ἀπὸ καθαρὰ κοινωνιολογικὴ ἄποψη. Παραβίαζαν τὴν πανάχραντη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἔβλεπαν μὲ ἄλλα λόγια τοὺς Κλέφτες μὲ τὰ μάτια τοῦ Εὐρωπαίου ποὺ κρίνει ἕνα παρόμοιο φαινόμενο στὴ δική του τὴ χώρα. Ὡστόσο σ' ὁλόκληρο τὸν Μεσαίωνα ἡ ἁρπαγή, ἡ ληστρικὴ οἰκειοποίηση ἀγαθῶν, ἡ πειρατεία, ἡ βία τῶν ἀρμάτων κυριαρχοῦσε στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Καὶ τί ἦταν οἱ ἱππότες; Ἀντάρτες, πολέμιοι τοῦ κατεστημένου τῆς ἐποχῆς, ἰδεολόγοι ποὺ μάχονταν τὴ φεουδαρχία καὶ τὰ στηρίγματά της (*Δ. Ι. Δανιηλίδη,* Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία. Πρῶτο βιβλίο. Προϋποθέσεις, Ἀθῆναι 1934, σ. 229).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 73-74.

3. Οἱ ὀνομασίες τους δημοσιεύονται στὸ παράρτημα τοῦ Β' τόμου τοῦ χρονικοῦ (σ. 483).

Οἱ ἐτήσιες ἐξαγωγὲς στὴ Μεγάλη Βρεταννία ἔφταναν τὰ ὀχτὼ ἑκατομμύρια λίτρες[1]. Ἐξάγονταν ἐπίσης ἀλατζάδες στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Μπαρμπαριὰ καὶ λάδι στὶς αὐστριακὲς ἐπικράτειες[2].

Στὸ Μεσολόγγι συνάντησε, χάρη στὰ συστατικὰ γράμματα ποὺ πῆρε ἀπὸ τὸν πρόξενο τῆς Ἀγγλίας στὴν Πάτρα Σαμουὴλ Στράνη, τὸν πρόκριτο Παντελῆ Παλαμάρη, ποὺ ἔγινε ὁ κυριώτερος πληροφοριοδότης του. Δὲν περιορίσθηκε ὅμως στὸν Παλαμάρη. Διασταύρωσε τὶς πληροφορίες του, ὕστερα ἀπὸ συνομιλίες μὲ τὸν δάσκαλο τοῦ Μεσολογγιοῦ Γρηγόριο Παλαμᾶ, «μορφωμένο ἄνθρωπο», καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα πρόσωπα. Γνώρισε ἕναν Ἕλληνα ποὺ ἦταν γνωστὸς ὡς «σοφώτατος ἄνθρωπος». «Ἀπαγγέλλει ὅλη τὴν ἡμέρα στίχους τοῦ Τουρκουάτο Τάσσο, τοῦ Μεταστάσιου καὶ ἄλλων Ἰταλῶν ποιητῶν. Δὲν ἔχει ὅμως διαβάσει καθόλου Ὅμηρο καὶ δὲν ἔχει ἰδέα ἀπὸ ἀρχαῖα ἑλληνικά».

Ἀντίθετα ὁ δάσκαλος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἦταν γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. «Μὲ πομπῶδες καὶ σχολαστικὸ ὕφος ἀποστήθιζε ἀποσπάσματα ἀρχαίων συγγραφέων προφέροντας τὸ ἦτα καὶ τὸ ὠμέγα βραχέα, τὸ ἔψιλον καὶ τὸ ὅμικρον μακρά. Ὁ Παλαμᾶς ἄκουσε μὲ καταφρόνηση «τὴ βάρβαρη προσωδιακὴ προφορὰ» τοῦ Dodwell χαρακτηρίζοντάς την «βόρεια κακοφωνία»[3].

Ἡ οἰκογένεια Παλαμᾶ, γράφει ὁ περιηγητής, ἔχει τὸ μονοπώλιο τῆς παιδείας στὸν τόπο της. Ὁ πατέρας τοῦ Γρηγορίου, Παναγιώτης ἦταν πρὶν ἀπὸ αὐτὸν διευθυντὴς τῆς σχολῆς. Πολλοὶ σπουδαῖοι Κωνσταντινουπολίτες ἔστελναν τὰ παιδιά τους νὰ σπουδάσουν στὸ Μεσολόγγι[4]. Ὁ ἀδερφὸς τοῦ Γρηγορίου Ἰωάννης ἦταν ὁ πρῶτος δάσκαλος στὴν Ἀθήνα[5].

Τὸ Μεσολόγγι (περίπου 800 σπίτια) ζοῦσε κάτω ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ Ἀλῆ, ποὺ καταλήστευε τὸ μόχθο τῶν φιλόπονων κατοίκων. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ περιηγητῆ οἱ Μεσολογγίτες πέρασαν μιὰ μεγάλη δοκιμασία. Ὁ πασὰς ἀξίωσε ἕνα ποσὸ ποὺ ἦταν δύσκολο νὰ συγκεντρωθῆ. Καὶ ἐπειδὴ καθυστεροῦσαν κάλεσε τοὺς προκρίτους τῆς πολιτείας νὰ τὸν ἐπισκεφθοῦν ἀμέσως

---

1. Τὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἄγγλο κόνσολο Wright. Ὁ Dodwell δὲν βγῆκε διόλου στὴ στεριὰ ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ ἐγκλεισθῆ, ὅπως ἐπέβαλλαν οἱ ὑγειονομικοὶ κανονισμοί, στὸ λαζαρέττο.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 79-80.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 89-90.

4. Ὁ Παναγιώτης Παλαμᾶς, ὁ Θεσσαλὸς (1722-1803), ἀπόφοιτος τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας τῆς Πόλης, δίδαξε στὴν Ἀθωνιάδα ὑπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι καί, ἐπιστρέφοντας μετὰ τὴ διάλυσή της (1759) στὴ γενέτειρά του, ἵδρυσε (τὸ 1760) σχολὴ ποὺ ὀνομάστηκε Παλαμαία (*Μ. Παρανίκα,* Σχεδίασμα, σ. 94 κ. ἑ.). Ὕστερα ἀπὸ 40 χρόνια διδασκαλίας τὸν διαδέχτηκε ὁ γιός του Γρηγόριος.

5. Δίδαξε στὴν Ἀθήνα μεταξὺ 1810 καὶ 1817 (*Μ. Παρανίκα,* ἔνθ' ἀν., σ. 100). Τὸν μισθοδοτοῦσε ἀπὸ τὸ 1813 ἡ Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων (*Ἐμμ. Πρωτοψάλτη,* Νέα στοιχεῖα περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων, Ἀθηνᾶ, τ. Ξ' [1957], σ. 255). Βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Hughes.

στὰ Γιάννενα. Γνωρίζοντας οἱ προεστοὶ τί τοὺς περιμένει κουβάλησαν στὰ Γιάννενα ὄχι μόνο τὸ ποσὸ ποὺ ζήτησε ὁ Ἀλῆς ἀλλὰ καὶ ἕνα πλούσιο πεσκέσι[1].

Τὸ ἐμπόριο βρισκόταν σὲ ἀκμὴ στὸ Μεσολόγγι. Οἱ μεταφορὲς στὶς δυτικὲς χῶρες γίνονταν μὲ 12 μεγάλα τρικάταρτα καράβια. Ἄλλα 30 δικάταρτα κάλυπταν τὶς συναλλαγὲς μὲ τὰ Ἑπτάνησα. Στενὲς ἐμπορικὲς σχέσεις εἶχαν ἀναπτυχθῆ μὲ τὴ Σικελία, τὴ Γένοβα καὶ τὸ Λιβόρνο. Τὰ βασικὰ ἐξαγώγιμα προϊόντα: λάδι, σταφίδα, στάρι, μαλλιά, μπαμπάκι, ρύζι, λινάρι, παστόψαρο, βελανίδια καὶ ἁλάτι[2].

Ἀπὸ ἐκκλησιαστικὴ ἄποψη τὸ Μεσολόγγι μὲ τοὺς πέντε ναούς του ὑπαγόταν στὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἄρτας. Ὁ Dodwell παραθέτει καὶ τὴν πλήρη προσαγόρευσή του, ὅπως ψαλλόταν στὶς ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς, ὑπογραμμίζοντας τὸν εὐφημιστικὸ πληθωρισμὸ τῶν ἐγκωμιαστικῶν ἐπιθέτων: «Πορφυρίου τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου μητροπολίτου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου Νικοπόλεως καὶ πάσης Αἰτωλίας ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότου πολλὰ τὰ ἔτη».

Ὁ Πορφύριος ἐπισκεπτόταν μιὰ φορὰ τὸ χρόνο τὴν περιοχὴ γιὰ νὰ συγκεντρώση τὰ δοσίματα. Ἦταν εὐνοούμενος τοῦ Ἀλήπασα[3].

Οἱ Μεσολογγίτισσες ξεχώριζαν ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ καὶ πλούσια φορεσιά τους. Τὰ μακριὰ ἐξωτερικὰ φουστάνια τους ἦταν πάντοτε χρωματιστά, κατὰ προτίμηση πορφυρά, γαλάζια καὶ κίτρινα. Ἕνα χρωματιστὸ μαντήλι τυλιγόταν στὸ κεφάλι. Ἡ ἄκρη του κρεμόταν στὴ ράχη[4].

Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὶς ἀρχαιότητες τῆς περιοχῆς συνοδευόταν ἀπὸ ἕνα τμῆμα ἁρματωμένων, γιατὶ τὰ περάσματα ἐλέγχονταν ἀπὸ τὶς ληστοσυμμορίες[5].

Στὸ Κάστρο τῆς κυρὰ-Ρήνης ἄκουσαν ἀπὸ τοὺς χωριάτες μιὰ παράδοση,

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 91.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 92. Ἦταν μιὰ ἀναγέννηση τῆς ἐμποροναυτικῆς πολιτείας ποὺ καταστράφηκε κατὰ τὰ ὀρλωφικά, δυὸ φορὲς σὲ λίγα χρόνια, ἀπὸ Τούρκους καὶ Ἀλβανούς. Ἡ παλιὰ ὡστόσο ναυτικὴ ἀκμὴ δὲν θὰ ξαναγυρίση. Ἡ ἁρπαχτικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλήπασα ἀποτελοῦσε φραγμὸ στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Πάντως στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα τὸ Μεσολόγγι εὐποροῦσε. Λειτουργοῦσαν γραφεῖα ναυτασφαλειῶν καὶ ναυτοδανείων καὶ οἱ ἐξαγωγὲς αὐξάνονταν σταθερὰ (*Κ. Στασινόπουλου,* Μεσολόγγιον, τ. Α', Ἀθῆναι 1925, σ. 303). Οἱ Μεσολογγίτες ξαναπῆραν στὰ χέρια τους τὸ ἐμπόριο τοῦ Κάρλελι καὶ τῆς Ναυπακτίας (*Δημ. Κ. Δημητρακάκη,* Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Μεσολογγίου [1740-1826], Ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 33).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 93.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 94.

5. Ἡ Αἰτωλοακαρνανία ἦταν ληστοκρατούμενη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἱστορεῖ ὁ Θουκυδίδης: «Ἐλῄζοντο δὲ καὶ κατ' ἤπειρον ἀλλήλους. Καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περί τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ τὴν ταύτῃ ἤπειρον» (βιβλ. Α', κεφ. 5). Ἀκόμα καὶ στὸ Εἰκοσιένα δὲν σταμάτησαν οἱ παλιὲς συνήθειες. Βλ. δραματικὴ ἀφήγηση Μακρυγιάννη (Ἀπομνημονεύματα, τ. Α', σ. 143-144).

πῶς τάχα μέσα στὰ ἐρείπια βρίσκονταν κρυμμένες τρεῖς κασσέλλες: οἱ δύο μὲ χρυσάφι, ἡ τρίτη μὲ φίδια ποὺ φρουροῦν τὸ θησαυρὸ μέρα νύχτα [1].

Ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι ὁ Dodwell διαπεραιώθηκε στὴν Πάτρα μὲ σκοπὸ νὰ συνεχίσῃ τὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Ἀθήνα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶχε ἐμφανισθῆ πανούκλα στὴν Κόρινθο ἄλλαξε δρομολόγιο.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Πάτρας ἔφτανε τοὺς 8.000 κατοίκους. Πολλοὶ Ἕλληνες δημιούργησαν περιουσίες ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Ὁ μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν εἶχε στὴ δικαιοδοσία του τοὺς ἐπισκόπους Μεθώνης, Κορώνης καὶ Βοστίτσας. Τὸ ἐτήσιο εἰσόδημά του ἔφτανε τὰ 10.000 πιάστρα. Ὁ μητροπολίτης εἶχε τὸν τίτλο τοῦ πανιερωτάτου, ὁ ἐπίσκοπος τοῦ θεοφιλεστάτου [2].

Ἀπὸ τὴν Πάτρα ὁ Dodwell καὶ ὁ σύντροφός του θὰ παραπλεύσουν τὴν ἀντικρινὴ παραλία καὶ θὰ καταλήξουν στὸ Γαλαξείδι. «Νοικιάσαμε ἕνα σπιτάκι, κι' ὁ ὑπηρέτης μου ὁ Χριστόδουλος, ποὺ μὲ ἀκολούθησε ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, μάζεψε μερικὰ ξερὰ ξύλα καὶ ἑτοίμασε ἕνα λιτὸ δεῖπνο. Ὕστερα ἁπλώσαμε στὸ χωματένιο πάτωμα τὰ φορητὰ κρεβάτια μας» [3].

Τὸ Γαλαξείδι εἶναι μιὰ μικρογραφία τῆς Μυτιλήνης, γράφει ὁ περιηγητής. Σπίτια πλιθόχτιστα. Μερικὰ δίπατα καὶ καλοασπρισμένα. Οἱ κάτοικοι εἶχαν κατορθώσει νὰ ἐξαγοράσουν τὴν ἄδεια νὰ χτίσουν νέα ἐκκλησία, τὸν Ἅγιο Νικόλαο. Οἱ οἰκοδομικὲς ἐργασίες εἶχαν προχωρήσει ἀρκετά.

Οἱ Γαλαξειδιῶτες εἶχαν δημιουργήσει ἐδῶ καὶ 30 χρόνια σημαντικὸ ἐμπορικὸ στόλο κι' ἡ δραστηριότητά τους ἔφτανε ὡς τὴν Ἱσπανία. Κάπου 30 καράβια κάλυπταν τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ 15 πραγματοποιοῦσαν τὶς μεταφορὲς στὸν Κορινθιακὸ καὶ στὰ γειτονικὰ νησιά [4].

Ἦταν Ἀποκριὲς ὅταν ἔφτασαν οἱ ξένοι στὸ Γαλαξείδι. «Γενικὴ εὐθυμία ἐπικρατοῦσε στὴν πόλη. Ἕνα προσωρινὸ ἡλιόλουστο διάλειμμα μιᾶς συννεφιασμένης μέρας. Οἱ Ἕλληνες φαίνονταν ἀποφασισμένοι νὰ χαροῦν αὐτὴ τὴ δια-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 96. Τὴν ἴδια παράδοση γιὰ τὸ θησαυρὸ τοῦ κάστρου τῆς Κυρὰ-Ρήνης θὰ καταγράψῃ ἀργότερα καὶ ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς *Pückler Muskau* (Der Vorläufer... Stuthgart 1838, σ. 13). Πρόκειται γιὰ ἐπιβίωση πανάρχαιων παραδόσεων (δράκοντας φρουρὸς τοῦ χρυσόμαλλου δέρατος στὴν Κολχίδα, τῆς πηγῆς τῆς Δίρκης κ. ἄ.). Γνωστὲς εἶναι ἐπίσης οἱ βυζαντινὲς παραδόσεις γιὰ φίδια ποὺ φρουροῦν τὸ χρυσὸ Δρακοντόκαστρο (Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη) καὶ οἱ νεώτερες γιὰ «δρακοδεμένους θησαυρούς» (βλ. *Γ. Δ. Μέγα,* Παραδόσεις περὶ Θησαυρῶν, Λαογρ., τ. Δ' [1913] σ. 22 κ. ἑ.). Οἱ παραδόσεις αὐτὲς ἔχουν τὸ νόημα πὼς ὁ κρυμμένος θησαυρὸς προστατεύεται ἀπὸ τὸ φόβο ἐκείνου ποὺ θὰ τύχῃ νὰ τὸν ἀνακαλύψῃ μήπως, ἀντὶ ν' ἀνοίξη τὸ πιθάρι μὲ τὰ φλουριά, ἀνοίξη τὸ πιθάρι μὲ τὰ φίδια (*Ι. Χ. Δραγάτση,* Παρνασσός, τ. Ε' [1881], σ. 797). Γιὰ τὶς διάφορες παραλλαγὲς βλ. *Ν. Πολίτη,* Παραδόσεις, Ἐν Ἀθήναις 1904, μέρος Β', σ. 1028 κ. ἑ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 116-117.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 130.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 131.

σκέδαση πού ἀκόμα καὶ οἱ ἀποχαυνωμένοι τύραννοί τους δὲν μποροῦσαν νὰ ἐμποδίσουν».

Πολλοὶ φοροῦσαν μάσκα καὶ ἄλλοι εἶχαν μουτζουρώσει τὰ πρόσωπά τους. Χοροπηδοῦσαν, ξεφώνιζαν, τραγουδοῦσαν. Τελικὰ στήθηκε ὁ χορός, ἕνας κύκλος μὲ τοὺς ἄντρες, ἕνας γιὰ τὶς γυναῖκες. Στὴν ἀρχὴ οἱ χορευτικὲς κινήσεις γίνονταν μὲ περπατητὸ ρυθμό. Ὕστερα ἡ μουσικὴ ζωήρεψε, ἔγινε πιὸ γρήγορη κι' ἔφτασε σ' ἕνα κινητικὸ παραλήρημα. Οἱ ἐξαντλημένοι χορευτὲς ἀποσύρονταν κι' ἔμπαιναν ἄλλοι. Οἱ Ἕλληνες, γράφει ὁ Dodwell, καμαρώνουν γιὰ τὴ χορευτική τους τέχνη. Καὶ καταγράφει μιὰ λαϊκὴ παροιμία: «Ἢ χορέψετε καλὰ ἢ ἀφῆστε τὸ χορό»[1].

Ὁ περιηγητὴς παρατήρησε ὅτι οἱ Ἕλληνες τῶν κατώτερων τάξεων ξούριζαν τὸ μπροστινὸ μέρος τῆς κεφαλῆς τους[2]. Τὰ μαλλιά τους, κυματιστοὶ βόστρυχοι, ἔπεφταν πάνω στοὺς ὤμους. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ εἶχαν μακριὰ μαλλιὰ «ὅπως οἱ πρόγονοί τους, οἱ καρηκομόωντες Ἀχαιοί»[3].

Ὡστόσο ὁ Dodwell θεωρεῖ τὸ ἑλληνικὸ ἀντρικὸ χτένισμα ἀποκρουστικὸ καὶ ἀντιαισθητικό. Ἡ ὄψη τῶν μακρυμάλληδων, γράφει, εἶναι ἀπερίγραπτα ἄγρια[4].

Οἱ Ἕλληνες τῶν ναυτικῶν περιοχῶν καὶ κυρίως τῶν νησιῶν φοροῦσαν κόκκινο ἢ γαλάζιο σκοῦφο. Ὅταν ὁ σκοῦφος εἶναι καινούργιος στέκεται ντοῦρος. Παλιώνοντας ὅμως λύγιζε, καὶ τὸ κενὸ πού σχηματιζόταν χρησιμοποιόταν γιὰ τσέπη, ὅπου ὁ κάτοχός του τοποθετοῦσε τὸ μαντήλι του, ἀκόμα καὶ τὸ πουγγί του. Ἄλλοι φοροῦσαν κόκκινη σκούφια παραγωγῆς Μασσαλίας ἢ σαρίκι.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 132-133.

2. Ἦταν κατάλοιπο ἀρχαίων συνηθειῶν. Ὁ Πλούταρχος ἀποδίδει τὸ ἔθιμο στοὺς Ἄβαντες. Υἱοθετήθηκε γιὰ καθαρὰ στρατιωτικοὺς σκοπούς: γιὰ νὰ μὴ τοὺς ἁρπάζουν οἱ ἀντίπαλοι ἀπὸ τὰ μαλλιὰ καὶ τὰ γένεια κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μαχῶν σῶμα πρὸς σῶμα. «Ὅπως οὖν μὴ παρέχοιεν ἐκ τῶν τριχῶν ἀντίληψιν τοῖς πολεμίοις ἀπεκείραντο. Τοῦτο δὲ ἀμέλει καὶ Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα ἐννοήσαντά φασὶ προστάξαι τοῖς στρατηγοῖς ξυρεῖν τὰ γένεια τῶν Μακεδόνων, ὡς λαβὴν ταύτην ἐν ταῖς μάχαις οὖσαν προχειροτάτην» (Θησεύς, 5). Τὸ ἴδιο γράφει καὶ ὁ Στράβων γιὰ τοὺς Κουρῆτες: «Ἀρχέμαχος δ' ὁ Εὐβοεὺς φησί... ἐπειδὴ οἱ πολέμιοι τῆς κόμης ἐδράττοντο τῆς ἔμπροσθεν καὶ κατέσπων αὐτούς, ὄπισθεν κομῶντας γενέσθαι, τὰ δ' ἔμπροσθεν κείρεσθαι» (Γεωγραφικά, Ι, 465). Ἀλλὰ καὶ οἱ Σπαρτιάτες ξούριζαν τὸ μπροστινὸ μέρος τῆς κεφαλῆς.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 133-134. Καὶ ὁ Πίνδαρος ἀναφέρεται στὸ ἔθιμο τῶν μακριῶν μαλλιῶν:

οὐδὲ τῶν μαλλιῶν του οἱ λαμπροὶ
πῆγαν βόστρυχοι κουροκομμένοι, μὰ ἀκέρια τὴν πλάτη
τοῦ παλάμιζαν, φλόγα χυτή.

(Πυθιονίκης, 4, στ. 95 κ.ἑ., μετάφρ. *Π. Λεκατσᾶ,* Ἀθήνα 1960, σ. 153). Ὁ Ξενοφῶν γράφει ὅτι οἱ Σπαρτιάτες ἄφηναν τὰ μαλλιά τους μακριὰ γιὰ νὰ προκαλοῦν τρόμο στοὺς ἐχθροὺς κατὰ τὴ μάχη. «Ἐφῆκε δὲ (ὁ Λυκοῦργος) καὶ κομᾶν τοῖς ὑπὲρ τὴν ἡβητικὴν ἡλικίαν, νομίζων οὕτω καὶ μείζους ἂν καὶ ἐλευθεριωτέρους καὶ γοργοτέρους φαίνεσθαι» (Λακεδαιμονίων Πολιτεία, XI, 3).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 134.

Οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες φοροῦσαν τρία ἐνδύματα. Τὸ ἐσωτερικό, συνήθως μὲ ραβδώσεις, ποὺ ἔσφιγγε στὴ μέση μὲ ζουνάρι καὶ δυὸ ἐξωτερικὰ ἀναρριχτὰ ζωηρόχρωμα[1].

Ὁ Dodwell περιγράφει καὶ τὴν ἀρβανίτικη φορεσιὰ ποὺ συνηθιζόταν σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Οἱ Ἀρβανίτες εἶχαν μεγάλη ἀδυναμία στὰ χρυσὰ καὶ ἀσημένια στολίδια καὶ στὶς σαμουρόγουνες. Οἱ εὔποροι φοροῦσαν τρία εἴδη ἐνδυμασίας, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ χρόνου. Τὸ χειμώνα κοντὴ προβατόγουνα χωρὶς μανίκια, μὲ τὴν τρίχα πρὸς τὰ ἔξω, συνήθως μαύρη (ἡ διφθέρα τῶν ἀρχαίων)[2]. Τὸ ἐξωτερικὸ ἔνδυμα τῶν πλούσιων Ἀρβανιτάδων ἦταν ἀπὸ βελοῦδο καὶ χρυσοκλωστή. Τὸ χρῶμα ποὺ προτιμοῦσαν ἦταν τὸ πορφυρό. Στὸ στῆθος ὑπῆρχαν δυὸ καὶ μερικὲς φορὲς τέσσερες σειρὲς ἀσημένια ἢ χρυσὰ κουμπιά, μεγάλα σὰν αὐγὰ κόττας, κούφια καὶ περίεργα δουλεμένα. Κι' ὅπως ἦταν ραμμένα τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο ντιντίνιζαν καθὼς βάδιζε ὁ Ἀρβανίτης, κι' αὐτὸ ἄρεσε πολύ.

Τὸ καλοκαίρι φοροῦσαν σουρτοῦκο ἀχειρίδωτο καὶ τὰ χέρια σκεπάζονταν ἀπὸ τὰ πουκαμισομάνικα. Ἡ πουκαμίσα, ὁ χιτὼν τῶν ἀρχαίων, ἔπεφτε ὣς τὰ γόνατα καὶ ἦταν πάντοτε στολισμένη μὲ κόκκινο ἢ μαῦρο γαϊτάνι, πλατὺ κάπου μιὰ ἴντσα. Τὸ βρακί, οἱ ἀρχαῖες ἀναξυρίδες, ἦταν ἄσπρο καὶ δενόταν κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα μὲ χρωματιστὴ καλτσοδέτα. Οἱ τσοπαναραῖοι καὶ οἱ ναυτικοὶ φοροῦσαν φαρδειὲς βράκες ποὺ ἔφταναν ὣς τὸν ἀστράγαλο[3].

Οἱ κάλτσες ἦταν μάλλινες καὶ στολίζονταν μὲ μικρὲς φοῦντες ἀπὸ κόκκινο μετάξι. Οἱ πλούσιες κάλτσες ἦταν ἀπὸ πορφυρὸ βελοῦδο μὲ χρυσὴ διακόσμηση.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 140. Οἱ ἄρχοντες φοροῦσαν συνήθως ἐσωτερικὰ τὸ χρωματιστὸ ἀντερί, μπινίσι μεταξωτό, ραβδωτὸ ποὺ ἔφτανε ὣς τὸν ἀστράγαλο καὶ στὴ μέση μεταξωτὸ ζουνάρι. Κι' ἀπὸ πάνω καβάδι ἢ τζουμπέ, πανωφόρι πολὺ μακρύ. Στὸ κεφάλι γούνινο μαῦρο σκοῦφο, τὸ καλπάκι, στὰ πόδια τερλίκια (κίτρινες παντοῦφλες καὶ στὸ χέρι ραβδί).

2. Εἶναι ἡ μπρούτσα (ἢ μπερούτσα καὶ πριντζίνη), τὸ χοντρὸ πανωφόρι ἀπὸ προβατόμαλλο ποὺ φοροῦσαν σ' ὁλόκληρη τὴν Ἤπειρο φτωχοὶ κι' ἀφεντάδες. Ὁ περιηγητὴς περιγράφει τὴν ἐπίσημη μπρούτσα ποὺ συνήθιζαν οἱ κοτζαμπάσηδες, οἱ ἀγάδες, οἱ παπάδες καὶ οἱ γιατροί. Μαύρη, χωρὶς μανίκια, ἀλλὰ μὲ γιακὰ (λαιμαριά), φλοκάτη ἀπ' ἔξω (μὲ σκουλιά), μακριὰ ὣς κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα. Κούμπωνε μόνο στὸ λαιμὸ καὶ στὴ θέση τῶν μανικιῶν εἶχε δύο ἀνοίγματα γιὰ νὰ βγαίνουν στὴν ἀνάγκη τὰ χέρια. Δύο ἢ τρεῖς σειρὲς γαϊτάνι μαῦρο στόλιζε ὅλο τὸ μῆκος τοῦ μπροστινοῦ ἀνοίγματος. Εἶχε καὶ πρόσθετη κουκούλα (κατσούλα) ποὺ κούμπωνε μὲ θηλιὲς ἀπὸ μεταξωτὸ μαῦρο γαϊτάνι στὴ λαιμαριὰ τῆς μπρούτσας. Καὶ ἡ κατσούλα εἶχε κέντημα ἀπὸ γαϊτάνι. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς φλοκωτὴ μπρούτσα φοροῦσαν ἀκόμα κι' οἱ χωριάτες κι' οἱ τσοπαναραῖοι ἀλλὰ χωρὶς κεντήματα (*Ἀλ. Χ. Μαμόπουλου,* Ἤπειρος..., Ἀθῆναι 1961, τ. Α', σ. 173-174).

3. Οἱ χωριάτες φοροῦσαν ποτούρι ἢ μπενεβρέκι, δηλαδὴ πανταλόνι φαρδὺ ψηλὰ καὶ φουσκωτό, καὶ στενὸ ὅσο κατέβαινε. Σφιγγόταν στὴ μέση μὲ βρακοζώνα καὶ κούμπωνε κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα μὲ τοκάδες. Πάνω ἀπὸ τὴ βρακοζώνα, στὴ μέση, ζουνάρι μάλλινο τοῦ ἀργαλειοῦ κάπου 12 ὀργιές. Στὸ πανωκόρμι πουκάμισο καὶ τζαμαντάνι (ντουλαμὰ) καὶ στὰ πόδια κάλτσες (ἔνθ' ἀν., σ. 173).

Ἔφταναν ὡς τὸν ἀστράγαλο καὶ σφίγγονταν μὲ γαντζάκια καὶ μικρὰ θηλυκωτήρια.

Τὰ κοινὰ παπούτσια ἦταν ἀπὸ κόκκινο ἢ κίτρινο δέρμα. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες δὲν μποροῦν νὰ φορέσουν κίτρινα παπούτσια χωρὶς εἰδικὴ τουρκικὴ ἄδεια. Ὁ λαὸς εἶχε γενικὰ καθιερώσει τὰ μαῦρα παπούτσια. Τὰ ὑποδήματα τοῦ ταξιδιοῦ ἦταν τὰ τσαρούχια, τὰ πολυσχιδῆ σανδάλια τῶν ἀρχαίων, ποὺ ἔσφιγγαν μὲ λουριά, τοὺς ἀρχαίους ἱμάντες.

Ἀπὸ τὴν ἀρβανίτικη ἀμφίεση ἐντύπωση προκάλεσαν στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ οἱ κνημίδες ποὺ συνήθιζαν στὸν πόλεμο καὶ τὰ ταξίδια. Ἦταν ἀσημένιες καὶ μερικὲς φορὲς ἐπιχρυσωμένες καὶ εἰδικὰ ἐπεξεργασμένες. Σκέπαζαν τὸ πίσω μέρος καὶ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ποδιοῦ[1]. Κατασκευάζονταν ἀπὸ πολλὲς μεταλλικὲς πλάκες συναρμολογημένες. Δύο κυκλικὰ καὶ καμπυλωτὰ ἀσημένια τεμάχια ἐφαρμόζονταν στοὺς ἀστράγαλους γιὰ νὰ τοὺς προστατεύουν ἀπὸ τὶς πέτρες καὶ τὰ κάθε λογῆς ἐμπόδια τῆς ὁδοιπορίας. Ἦταν τὰ λεγόμενα ἀργυρόσφυρα καὶ πολλὲς φορὲς τὰ φοροῦσαν χωρὶς παπούτσια. Δένονταν στὰ σφυρὰ μὲ λουριά. Τέτοια ἐπικαλύμματα συνήθιζαν καὶ στὰ γόνατα.

Οἱ μεταλλικὲς κνημίδες ποὺ φοροῦσαν οἱ Ἀρβανίτες ὀνομάζονταν τσουράπια καὶ τὰ συνηθισμένα παπούτσια ποδήματα[2].

Τὰ ὅπλα τῶν Ἀρβανιτῶν ἦταν τουφέκι, ἕνα ζευγάρι ἀσημοκαπνισμένες πιστόλες (μῆκος κάννης 18 ἴντσες), γιαταγάνι, χαντζάρι καὶ σπαθί. Οἱ καλύτερες σπαθολεπίδες προέρχονταν ἀπὸ τὴ Δαμασκὸ (ἡ λαβὴ ἦταν ἀσημένια καὶ μὲ πλούσια διακόσμηση)[3].

Στὸν ὁπλισμὸ τοῦ Ἀρβανίτη περιλαμβανόταν καὶ τὸ κασίκι, ἕνα ξύλινο ἐργαλεῖο μὲ γυριστὴ ἄκρη. Τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ ξύνουν τὴ ράχη τους καὶ νὰ σκοτώνουν τὶς ψεῖρες[4].

«Κοιμοῦνται κατάχαμα καὶ σπάνια πλένονται. Εἶναι οἱ πιὸ σκληροτράχηλοι στρατιῶτες τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀτίθασοι ὅμως, βάναυσοι καὶ πλιατσικολόγοι. Δὲν ἐγκαταλείπουν ποτὲ τὰ ἅρματα, ἀκόμα καὶ στὴν καθημερινὴ εἰρηνικὴ ζωή τους. Σὲ περίοδο ἀναταραχῆς τὰ χρησιμοποιοῦν περισσότερο γιὰ καταστροφὴ καὶ λαφυραγωγία παρὰ γιὰ ἀσφάλεια καὶ ἄμυνα».

Οἱ Ἀρβανίτισσες, γράφει ὁ περιηγητής, ντύνονταν ὁμοιόμορφα σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἀντίθετα, ἡ φορεσιὰ τῶν Ἑλληνίδων ἄλλαζε ἀπὸ τόπο σὲ τόπο καὶ κυρίως στὸ Αἰγαῖο, ὅπου κάθε νησὶ εἶχε τὸ δικό του συρμό. Οἱ Γαλαξειδιώτισσες συνήθιζαν τὴν ἀρβανίτικη φορεσιά. Μακρὺ φουστάνι ἀνοιχτόχρωμο μὲ φαρδὺ μαῦρο γαϊτάνι στὰ πλάγια καὶ πίσω. Τὰ γιορτινά τους ὅμως φουστάνια ἦταν

---

1. Τὰ λεγόμενα τουζλούκια.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 134-136.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 138-139.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 139. Τὴ βρίσκουμε σὰν ἀπαραίτητο ἐξάρτημα καὶ τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ Εἰκοσιένα.

κόκκινα καὶ κάπου-κάπου βαθυπράσινα ὅπως στὴν 'Αθήνα. Τὸ ἐξωτερικὸ φόρεμα ἔπεφτε χαλαρὸ ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸ ἔσφιγγε στὴ μέση μὲ φαρδειὰ ζώνη μὲ μπρούτζινα ἢ ἀσημένια στολίδια καὶ δυὸ μεγάλους ἡμικυκλικοὺς τοκάδες μπροστά. Στὸ κεφάλι φοροῦσαν ἄσπρο μαντήλι ποὺ ἔπεφτε πίσω στὸν ὦμο καὶ διπλωνόταν στὸ λαιμό, ὅπως τὸ ἀρχαῖο στρόφιο ἢ ὁ κεκρύφαλος. Τὰ μαλλιά τους ἔπεφταν στὴ ράχη χωρισμένα σὲ τρεῖς μακριὲς οὐρὲς κι' ἔφταναν σχεδὸν ὣς τὸ ἔδαφος. Οἱ ἄκρες στολίζονταν μὲ κόκκινες φοῦντες, τούρκικα πιάστρα, ἱσπανικὰ τάληρα καὶ κάπου-κάπου βενέτικα τσεκίνια καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ νομίσματα. Κι' ὅταν χόρευαν, τὸ κουδούνισμά τους ἀνακατευόταν μὲ τοὺς ἤχους τοῦ νταουλιοῦ καὶ τῆς πίπιζας. Τὰ περιδέραια καὶ τὰ σκουλαρίκια ἦταν ἀπὸ κοράλι καὶ χρωματιστὰ γυαλιὰ ποὺ ἐναλλάσσονταν μὲ ἀρχαῖα ἑλληνικά, τούρκικα ἢ βενέτικα νομίσματα. 'Ο περιηγητὴς εἶδε μερικὰ νομίσματα τοῦ Φίλιππου καὶ τοῦ 'Αλέξανδρου. Εἰδικὰ τοῦ 'Αλέξανδρου τὰ φοροῦσαν γιὰ φυλαχτό.

Τὰ κορίτσια φοροῦσαν στὸ κεφάλι σκούφια σκεπασμένη μὲ νομίσματα, ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς οἰκογένειας. «Πολλὲς φορὲς κουβαλοῦν τὴν προίκα τους, τρύπια πιάστρα καὶ παράδες, ραμμένα στὸ γύρο τῆς σκούφιας. Στὸ μπροστινὸ μέρος συνηθίζουν μιὰ σειρὰ ἀπὸ βενέτικα τσεκίνια. Κι' ὅταν εἶναι πλουσιοκόριτσα προσθέτουν μερικὰ μεγάλα κομμάτια χρυσάφι γιὰ νὰ προσελκύσουν τὰ βλέμματα τῶν θαυμαστῶν»[1].

'Απὸ τὸ Γαλαξείδι ὁ Dodwell καὶ ἡ συντροφιά του συνέχισαν τὴν πορεία μὲ πέντε ἄλογα καὶ ἕναν ἀγωγιάτη, ἀφοῦ προηγουμένως προμηθεύτηκαν, ὅπως τὸν συμβούλεψαν οἱ ντόπιοι, διάφορα τρόφιμα: καφέ, τσάϊ, ζάχαρη, σταφίδες, σύκα, ἐλιές, χαβιάρι καὶ χαλβά[2].

Στὰ Σάλωνα θὰ καταλύσουν στὸ σπίτι τοῦ Κεφαλλονίτη γιατροῦ 'Αντρέα Καττάνη, φίλου τοῦ Ἄγγλου κόνσολου στὴν Πάτρα Σαμουὴλ Στράνη[3]. 'Ο πληθυσμὸς (4.500 κάτοικοι, οἱ μισοὶ Τοῦρκοι) μαστιζόταν ἀπὸ τὶς θέρμες. Οἱ ἑλληνικὲς ἐκκλησίες ἦταν ἐρειπωμένες. Τὸ κυριώτερο προϊόν, οἱ ἐλιὲς (οἱ κολυμπάδες), ἦταν περιζήτητες στὸ σουλτανικὸ σεράϊ). 'Επίσης μπαμπάκι πολὺ λεπτό, νίτρο καὶ μπαρούτι, ἀλλὰ ὄχι σὲ καλὴ ποιότητα.

Φημισμένα ἦταν σ' ὅλη τὴν 'Ελλάδα τὰ κίτρινα δέρματα τῶν Σαλώνων. 'Η ἐπεξεργασία γινόταν σὲ μιὰ πηγὴ (τὴν ἔλεγαν Κάρμινα). Τὰ μαῦρα ὡστόσο καὶ τὰ κόκκινα δέρματα τῶν Σαλώνων ὑστεροῦσαν.

'Ο Dodwell θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸν Τοῦρκο βοεβόδα (εἶχε στὴ δικαιοδοσία του 36 χωριὰ τῆς περιοχῆς ποὺ πλήρωναν φόρο, μόνο στὴν Πύλη, 100 πουγγιά)[4]. Στὸν προθάλαμο εἶδε μερικοὺς τατάρηδες νὰ καπνίζουν καὶ κάμποσους τσιμπουξῆδες νὰ ἑτοιμάζουν τὰ τσιμπούκια γιὰ τὸν ἀφέντη τους. Θὰ ἔρχονταν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 140-142.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 143-144.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 146.
4. Σὲ παράρτημα τοῦ Β' τόμου δημοσιεύει κατάλογο μὲ τὶς ὀνομασίες τῶν χωριῶν.

ὕστερα τὰ τσιμπούκ-ὀγλάνια γιὰ νὰ τὰ προσφέρουν στὸν βοεβόδα. Μπροστὰ στὴν πόρτα τῆς κάμαρας κρεμόταν ἕνα βαρύ, πλατύ, δερμάτινο παραπέτασμα γιὰ νὰ ἐμποδίζη τὸν ἀέρα. Ἕνας φρουρὸς παραμέρισε τὴν κουρτίνα γιὰ νὰ μποῦν οἱ ξένοι.

Ὁ βοεβόδας πῆρε τὸ φιρμάνι τοῦ περιηγητῆ καὶ τὸ ἔδωσε στὸ γραμματικό του γιὰ νὰ τὸ διαβάση. Εὐχαριστήθηκε μόλις ἄκουσε ὅτι ὁ Dodwell χαρακτηριζόταν «μπεηζαδὲς» (μπεόπουλο). Ἔτσι ἀποκαλοῦσαν ὅλους τοὺς ξένους ποὺ ταξίδευαν στὴν Ἀνατολὴ γιὰ ψυχαγωγία καὶ ὄχι γιὰ ἐμπορικοὺς σκοπούς.

Τοὺς πρόσφεραν καφέ, τσιμπούκια, τοὺς ράντισαν μὲ ροδόνερο καὶ ἔκαψαν γλυκομύριστα ἀρώματα.

Ἡ ζωὴ τοῦ Τούρκου ἄρχοντα, γράφει ὁ περιηγητής, εἶναι τσιμπούκι, καφὲς καὶ κομπολόϊ. Οἱ σωλῆνες τῶν τσιμπουκιῶν κατασκευάζονταν ἀπὸ ξύλο κερασιᾶς ἢ γιασεμιοῦ. Ὁ Dodwell πρόσεξε ὅτι στὰ περισσότερα ἑλληνικὰ σπίτια ὑπῆρχαν γιασεμιά. Οἱ νοικοκυρὲς φρόντιζαν νὰ μεγαλώνουν ἰσιωμένα τὰ κλωνάρια καὶ τὰ μοσχοπουλοῦσαν[1]. Ὅσο γιὰ τὶς χοάνες τῶν τσιμπουκιῶν, γίνονταν ἀπὸ ἕνα εἰδικὸ χῶμα ποὺ ἀφθονοῦσε ἔξω ἀπὸ τὴ Θήβα.

Δὲν παρέλειψε νὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ γιὸ τοῦ βοεβόδα. Ἦταν 15 χρόνων καὶ δέχτηκε τοὺς ξένους ξαπλωμένος μὲ ραχάτι πάνω σὲ ἕνα πλουσιοκεντημένο πουπουλένιο σοφὰ καὶ καπνίζοντας τὸ διαμαντοστόλιστο τσιμπούκι του. Ὁ κηδεμόνας του, ἕνας Ἕλληνας, καθόταν ταπεινὰ στὰ πόδια του, κατάχαμα. Οἱ ἀποκλειστικὲς ἀσχολίες του ἦταν τὸ τσιμπούκι, ὁ καφὲς καὶ οἱ γυναῖκες του[2].

Στὸ Χρισὸ (180 σπίτια) θὰ φιλοξενηθῆ ἀπὸ τὸ δεσπότη Σαλώνων (ἐκεῖ βρισκόταν ἡ μόνιμη κατοικία του). Κοντὰ στὸ χωριὸ εἶδε πολλὰ ἐρείπια ἐκκλησιῶν καὶ σπιτιῶν[3].

Ὁ δεσπότης ἦταν πολυσέβαστος στὸ χωριό. Ὕστερα ἀπὸ τὸ δεῖπνο ἦρθαν πολλοὶ Ἕλληνες νὰ τὸν προσκυνήσουν. Γονάτιζαν μπροστά του, ἄγγιζαν τὸ πάτωμα μὲ τὸ μέτωπό τους καὶ ὕστερα ἀσπάζονταν τὸ χέρι του[4].

Τὸν περιποιόταν μιὰ καλογριά. Ἔτσι γίνεται μ' ὅλους τοὺς δεσποτάδες, γράφει ὁ Dodwell. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἡ καλογριὰ ἦταν ἄρρωστη κι' ὁ δεσπότης παρακάλεσε τὸν Dodwell νὰ τὴ γιατρέψη. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Τούρκους, αἰῶνες τώρα, ὅλοι οἱ Φράγκοι ἦταν γιατροί. Ὁ περιηγητὴς προσπάθησε νὰ πείση τὸν ἱεράρχη πὼς δὲν εἶχε ἰδέα ἀπὸ ἰατρική. Μάταια. «Ὁ δεσπότης ἐπέμενε

---

1. Ὁ Πρῶσσος περιηγητὴς *Bartholdy* γράφει ὅτι ὑπῆρχαν τσιμπουκοσωλῆνες ἀπὸ γιασεμόξυλο 2.70 μ. μάκρος (Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804, Paris 1807, τ. Α', σ. 131 σημ. 1).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 150-154.
3. Ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ἀλβανῶν κατὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770.
4. Τὸν ὀντὰ τοῦ δεσπότη τῶν Σαλώνων καὶ τὴ σκηνὴ ποὺ ἕνας Ἕλληνας προσκυνάει μπρουμυτισμένος ἀπαθανατίζει μιὰ εἰκόνα τοῦ χρονικοῦ τοῦ Dodwell.

μὲ ἀφέλεια νὰ ἐξετάσω τὸ σφυγμό της[1] καὶ νὰ τῆς δώσω κανένα γιατρικὸ ἀπ' αὐτὰ ποὺ εἶχα στὴν κασσέλλα μου. Καὶ πρέπει, εἶπε, νὰ εἶναι θαυματουργὰ αὐτὰ τὰ ρεμέντια ποὺ εἶχα στὰ μικρὰ ὄμορφα μπουκαλάκια».

Τὸ ἄλλο πρωὶ ἡ καλογριὰ πῆγε καλύτερα. Καταγοητευμένος ὁ δεσπότης θερμοπαρακάλεσε τὸν περιηγητὴ νὰ τῆς δώση μιὰ ἀκόμα δόση ἀπὸ τὸ γιατρικό του, γιὰ νὰ μὴ ξαναρρωστήση.

Ὁ δεσπότης ζοῦσε μὲ τὴν ἀσκητικὴ ἁπλότητα τῶν πρώτων χριστιανῶν. Στὸ σπίτι του δὲν βρισκόταν γιὰ φαγητὸ τίποτα ἐκτὸς ἀπὸ ρύζι καὶ ἄθλιο τυρί.

Ἀπὸ τὸ Χρισὸ στὸ Καστρί, ὅπως ὀνομάζονταν ἀκόμα οἱ Δελφοί. Ἐφοδιασμένοι οἱ ξένοι μὲ συστατικὸ γράμμα τοῦ δεσπότη θὰ καταλύσουν στὸ σπίτι τοῦ παπᾶ. Ὁ Dodwell παραθέτει στὸ χρονικὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὸ ὕφος καὶ τὶς προσαγορεύσεις:

«Εὐλαβέστατε παπὰ κὺρ Ἰωάννη σὲ εὐχόμεθα. Αὐτοῦ ἔρχονται οἱ παρόντες ἐγκλέζοι μυλόρδοι, καὶ ἔχουν νὰ σεργιανίσουν. Καὶ θέλεις τοὺς περιποιηθῆ ὅτι εἶναι ἄνθρωποι τιμημένοι καὶ εὐγενεῖς. Εἰς ἡμᾶς εἶναι συστημένοι ἀπὸ τὸν κόνσολον ἐγκλέζον καὶ ἦλθαν ἀπὸ Πάτραν. Ταῦτα. Καὶ ἡ παρ' ἡμῶν εὐχὴ εἴη σοι.

Φευρουαρίου

Εὐχέτης σου[2].

Ἡ ἄφιξη τῶν μυλόρδων ξεσήκωσε τοὺς Καστριῶτες. «Συγκεντρώθηκαν στὸ κατάλυμα, κι' ὅλα τὰ πράγματά μας κέντριζαν τὴν περιέργειά τους. Τόσο

---

1. Ἐπὶ αἰῶνες ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι ἀπὸ τὴν παρακολούθηση τοῦ σφυγμοῦ μποροῦσε ὁ γιατρὸς νὰ διαγνώση κάθε ἀρρώστια. Ἡ σχετικὴ θεωρία, ὅπως ἀναπτύσσεται σὲ παλιὸ ἰατροσόφιο: «Ἀφ' οὗ βάλης τὰ τέσσερα δάκτυλα ἴδια καὶ ἰσοδύναμα ἐπάνω εἰς τὴν ἀρτηρίαν, θεμελίωσε τὸν νοῦν σου προσφυέστατα ἐπάνω εἰς τοὺς κτύπους καὶ ὅταν εἰς τὸ πρῶτον δάκτυλό σου δίδει περισσοτέραν εἴδησιν ἡ ἀρτηρία, διακρίνεις ὅτι πάσχουσι τὰ μέλη τῆς κεφαλῆς. Ὅταν σοῦ δώση περισσότερην εἴδησιν, ἤτοι κέντημα εἰς τὸ δεύτερον (δάχτυλο), διάκρινε ὅτι πάσχουσι στήθη καὶ κεφαλή. Ὅταν εἰς τὸ τρίτον, σημαίνει πάσχουσι τὴν κοιλίαν καὶ τὰ ὑποχόντρια. Ὅταν δὲ εἰς τὸ τέταρτον, δηλοποιεῖ τοὺς πόδας πάσχοντας. Ὁπόταν δὲ πάλιν ἐννοεῖς τὸ κέντημα σφοδρότερον μεταξὺ τῶν δύο πρώτων δακτύλων σου καὶ βαρῆ ἔξω, πάσχει τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ λαιμοῦ καὶ ἂν βαρῆ μέσα πάσχει τὸ ἔσωθεν μέρος τοῦ λαιμοῦ. Κι' ὁπόταν ἐννοῆς τὴν εἴδησιν τοῦ σφυγμοῦ μεταξὺ τῶν τεσσάρων δακτύλων καὶ βαρῆ ἔξω ἐννόησον ὅτι πάσχουσιν αἱ πλάταις· εἰ δὲ καὶ βαρῆ ἔσω ἐννόησον τὸν στόμαχον, τὴν κοιλίαν καὶ τὴν μέσην. Εἰ δὲ καὶ δίδη τὴν εἴδησιν μεταξὺ τῶν τριῶν δακτύλων, ἐννόησον ὅτι τὰ γόνατα πάσχουσι. Καὶ πάλιν, ὅταν εἰς τὸν πρῶτον σου δάκτυλον ἐννοῆς τὸν τόνον τοῦ σφυγμοῦ δυνατότερον, σημαίνει τὴν κορυφὴν καὶ τὰ ἄκρα τῶν χειρῶν πάσχοντα· εἰ δὲ ὁ σφυγμὸς βαρῆ ἐντονώτερον εἰς τὴν ψίχαν τοῦ δευτέρου δακτύλου, δηλοῖ ὅτι πάσχουσι τὰ περὶ τὴν καρδίαν. Ἡ δὲ ψίχα τοῦ τρίτου δακτύλου ἐὰν βαρῆ μέσα, γίγνωσκε ὅτι πάσχουσι τὰ περὶ τὴν κοιλίαν ἔντερα, εἰ δὲ βαρῆ ἔξω, πάσχει ἀπὸ σιάτικα· εἰ δὲ βαρῆ εἰς τὰ δύο δάκτυλα τὰ ἀνάμεσα εἰς τὴν μέσην, τοὺς ἔξω, σημαίνει ὅτι πάσχει ὅλη ἡ ράχη...» (*Ἐπαμ. Σταματιάδη*, Σαμιακά, Ἐν Σάμῳ 1886, τ. Δ', σ. 620-621.).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 165.

πολὺ τοὺς ἄρεσε ἡ ζάχαρή μας ποὺ ὅλοι θερμοπαρακαλοῦσαν νὰ δοκιμάσουν ἕνα κομματάκι. Κι' εἶναι ἀδύνατο νὰ περιγράψω πόσο σάστισαν ὅταν εἶδαν πὼς ἔσβηνα μὲ ἰνδικὸ καουτσοὺκ μερικὲς γραμμὲς ποὺ εἶχα γράψει μὲ τὸ μολύβι μου. Οἱ μεγάλοι κύτταζαν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο κι' ἔλεγαν πὼς εἶμαι «πολὺ γνωστικὸς ἄνθρωπος». Τὰ παιδιὰ σκόρπισαν λέγοντας πὼς εἶμαι ὁ διάβολος»[1].

Οἱ Καστριώτισσες ξεχώριζαν γιὰ τὴ φυσικὴ ὀμορφιὰ καὶ τὴ χάρη τους. Λεπτὰ χαρακτηριστικά, ὄμορφες κατατομές, γερὰ δόντια, μεγάλα μαῦρα μάτια. Ὁ Dodwell διαπίστωσε μὲ χαρὰ πὼς οἱ περισσότεροι Καστριῶτες, μ' ὅλο ποὺ ἦταν βυθισμένοι σὲ μαύρη φτώχεια, ἤξεραν νὰ διαβάζουν καὶ νὰ γράφουν. Καὶ διατυπώνει μιὰ σειρὰ σκέψεις σχετικὰ μὲ τὴν ἐντύπωση ποὺ ἐπικρατοῦσε γιὰ τὴν ἀμάθεια τῶν Ἑλλήνων.

«Ὑπάρχουν περιοχὲς στὴ Μεγάλη Βρεταννία καὶ σὲ ἄλλες πολιτισμένες χῶρες ποὺ εἶναι βυθισμένες στὴν ἴδια ἀμάθεια. Ἐδῶ μᾶς προκαλεῖ ἐντύπωση ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴ σημερινὴ κατάσταση. Ὅταν ἡ Ἑλλάδα κρατοῦσε τὸ μονοπώλιο τοῦ πολιτισμοῦ τὰ βρεταννικὰ νησιὰ ζοῦσαν στὴ βαρβαρότητα. Σήμερα συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Ὁ Ἀπόλλωνας καὶ οἱ Μοῦσες πέταξαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὰ Ὑπερβόρεια κλίματα καὶ ἡ Ἀγγλία ἔγινε πηγὴ χρήσιμων γνώσεων καὶ ἑστία πνευματικῆς προόδου. Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ Καστρὶ ἔχει σχολεῖο, τὸ περίφημο νησὶ Iona, τὸ καμάρι τῆς Σκωτίας, δὲν εἶχε στὰ χρόνια τῆς δόξας του, τότε ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο τῆς σοφίας καὶ τῆς θρησκείας, οὔτε ἕνα σχολεῖο, οὔτε ἕναν ἄνθρωπο ποὺ νὰ γνωρίζῃ ἀνάγνωση καὶ γραφή.

»Αὐτὴ ἡ παραβολὴ ἔχει σκοπὸ νὰ ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὴν πλάνη ἐκείνους ποὺ φαντάζονται ὅτι ἡ σημερινὴ Ἑλλάδα εἶναι καταποντισμένη στὴν ἀμάθεια κι' ὅτι οἱ φτωχότεροι κάτοικοι τῶν πιὸ μακρινῶν περιοχῶν τῆς Μεγάλης Βρεταννίας εἶναι καλύτεροι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ στὴν εὐφυία καὶ στὴν παιδεία. Οἱ Ἕλληνες εἶναι πολὺ ἀνώτεροί μας στὴν εὐστροφία καὶ στὴ φυσικὴ ἐξυπνάδα, ὅπως ἐμεῖς εἴμαστε ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς Ἰσλανδοὺς καὶ τοὺς Λάπωνες[2]. Ἀλλὰ ἡ παιδεία μᾶς ἀνέσυρε ἀπὸ τὸ ζόφο, τὸ ἴδιο ὅπως ἡ ἀνάγκη βύθισε τοὺς Ἕλληνες σ' ἕνα σκοτάδι

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 167.

2. Ἡ παρατήρηση τοῦ Dodwell εἶναι εὔστοχη. Οἱ Εὐρωπαῖοι, ἐλεεινολογώντας τοὺς Ἕλληνες γιὰ τὴν ἀμάθειά τους, σύγκριναν τὴν ἐποχὴ τῆς δουλείας μὲ τὴν ἀρχαία πολιτιστικὴ ἀκμή. Καὶ ἡ σύγκριση ἦταν καταλυτική. Ὡστόσο στὰ κείμενά τους ἀποκαλύπτεται συχνὰ πόσο ἀπελέκητοι ἦταν οἱ δικοί τους συμπατριῶτες. Οἱ ὑπηρέτες τους, λ.χ., ποὺ ὑποτίθεται πὼς ἦταν διαλεγμένοι, βρίσκονταν σὲ πρωτόγονη κατάσταση. Γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Hobhouse*, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα μὲ τὸν Byron (1809-1811): «Εἶναι ἀδύνατο νὰ μάθουν μιὰ ξένη γλώσσα. Κι' αὐτὸ φαίνεται γελοῖο σὲ μιὰ χώρα (στὴν Ἑλλάδα) ὅπου οἱ ἁπλοὶ ἄνθρωποι μιλᾶνε τρεῖς καὶ μερικοὶ τέσσερες καὶ πέντε γλῶσσες» (Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 and 1810 by the Right Hon. Lord Broughton, G.C.B., London 1855, τ. Α', σ. 20). Καὶ ὁ *Byron* γιὰ τὸν δικό του ὑπηρέτη: «Εἶναι ἀνίκανος νὰ μάθῃ ἔστω καὶ πέντε λέξεις ἀπὸ μιὰ ξένη γλώσσα» (Letters and Journals, τ. ΣΤ', σ. 144).

ἀταίριαστο στὴ φυσική τους ἰδιοφυία. Ἀλλὰ εὐτυχῶς ἡ παιδεία ξαναγεννιέται καὶ ἀρχίζει νὰ ριζώνη στὸ φυσικό της ἔδαφος. Κι' ἂν καλλιεργηθῆ ὅπως πρέπει θὰ ξανανθίση. Μόνο ποὺ ἴσως νὰ μὴν ὑψωθῆ καὶ πάλι ἐκεῖ ποὺ βρισκόταν στὶς μέρες τῆς δύναμης καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας.

»Τὸ προστατευτικὸ χέρι ἑνὸς Ἄγγλου ἀριστοκράτη ἀποτελεῖ, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, ἕνα πολύτιμο ἐργαλεῖο γιὰ τὴ διάδοση τῶν γνώσεων σὲ διάφορες ἑλληνικὲς περιοχές. Εὔποροι Ἕλληνες στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ Γιάννενα ἐπεξεργάστηκαν πολλὰ χρήσιμα σχέδια γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Ἀλλὰ μιὰ χώρα, ὅπως ἡ Ἑλλάδα, ποὺ κάποτε βυθίστηκε στὴν παρακμὴ καὶ ἐπὶ αἰῶνες ἔπαψε σχεδὸν νὰ ἀποτελῆ ἔθνος, σπάνια μπορεῖ νὰ ξαναποχτήση τὴν παλιά της δόξα. Ὡστόσο ἡ Ἑλλάδα ἔχει σημειώσει στὰ τελευταῖα χρόνια σημαντικὲς προόδους στὴν παιδεία, στὸν πολιτισμό, στὸ ἐμπόριο, στὴν οἰκονομία. Καὶ παρὰ τὶς σημερινὲς δυσμενεῖς συνθῆκες, θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ ἀποτινάξη τὸν δεσποτισμὸ ποὺ τὴν καταπιέζει καὶ νὰ ξαναγίνη μιὰ ἀπὸ τὶς λαμπρότερες πολιτιστικὲς ἑστίες τῆς Εὐρώπης»[1].

Ἐνενήντα σπίτια μέτρησε ὁ Dodwell στὸ Καστρί. Τὰ φτωχὰ εἶχαν μιὰ μόνο κάμαρα. Τὰ πιὸ εὔπορα, ἀνάμεσά τους καὶ τοῦ παπᾶ, εἶχαν δεύτερο πάτωμα. Τὸ ἰσόγειο ἦταν σταῦλος καὶ ἀποθήκη. Τζάκια καὶ τζάμια δὲν ὑπῆρχαν πουθενά.

Ὁ παπὰς εἶχε τρία ἀγόρια καὶ μιὰ θυγατέρα. Ὁ μεγαλύτερος γιὸς ἦταν νιόπαντρος καὶ πῆγε νὰ ἐπισκεφθῆ μὲ τὴ γυναίκα του τοὺς ξένους. «Μπῆκε στὴν κάμαρα, ἔκανε μερικὲς βαθειὲς ὑποκλίσεις καὶ φίλησε τὰ χέρια μας. Ἡ σύζυγος φίλησε τὸ δικό της χέρι καὶ μ' αὐτὸ ἄγγιξε τὰ χέρια μας λέγοντας: «Προσκυνῶ σας»[2].

Ἐκεῖνες τὶς μέρες εἶχε γεννήσει ἡ γελάδα τοῦ παπᾶ. Κι' ἐπειδὴ ἔκανε πολὺ κρύο τὴν ἀνέβαζαν κάθε βράδυ ἀπὸ τὸ κατώι στὸ σπίτι γιὰ νὰ κοιμηθῆ πλάϊ στὴ φωτιὰ μαζὶ μὲ τὴν οἰκογένεια καὶ τοὺς ξένους.

Μόλις σουρούπωνε, τὸ πρόσωπο ποὺ ἔφερνε τὸ φῶς στὴν κάμαρα, ἔλεγε «καλησπέρα» κι' ὅλοι ἀπαντοῦσαν μὲ τὴν ἴδια εὐχή[3].

Πλάϊ στὴν πηγὴ τῆς Κασταλίας θρασομανοῦσαν τὰ κάρδαμα. Ὁ Dodwell μάζεψε μερικὰ γιὰ τὸ δεῖπνο. Βλέποντάς τα οἱ Καστριῶτες νόμισαν πὼς πρόκειται γιὰ θεραπευτικὰ βότανα. Ἀλλὰ ὅταν ἔμαθαν πὼς τρώγονται, ἐνθουσιάστηκαν. Καὶ τὴν ἄλλη μέρα ἔτρεξαν καὶ μάζεψαν ἀπὸ τὸ φαγώσιμο χορταρικὸ ποὺ ἀποτελοῦσε γι' αὐτοὺς μιὰ σπουδαία ἀνακάλυψη. Εὐχαρίστησαν τὸν περιηγητὴ γιὰ τὴν πολύτιμη πληροφορία καὶ τοῦ εἶπαν:

— Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα θὰ τὸ λέμε φραγκόχορτο[4].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 167-168.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 169.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 170.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 173.

Μιὰ μέρα ποὺ ἐξερευνοῦσε τὴ χαράδρα κάτω ἀπὸ τὴν Κασταλία ἄκουσε τὸν ὁδηγό του, ἕνα παιδὶ ξυπόλυτο ποὺ εἶχαν ματώσει τὰ πόδια του ἀπὸ τὰ σκαρφαλώματα στοὺς βράχους, νὰ λέη:

— Ὅλοι οἱ Φράγκοι εἶναι τρελλοί, ἀλλὰ αὐτὸς εἶναι τρελλότατος[1], ἐγὼ πάω σπίτι μου!

«Κι' ἀμέσως ἐξαφανίστηκε μέσα στὰ λιόδεντρα κι' οὔτε τὸ ξανάειδα»[2].

Στὶς 9 Μαρτίου ἔφτασε διαμέσου Διστόμου (150 πέτρινα σπίτια) στὴ Δαύλεια ὅπου μέτρησε 60 σπίτια καὶ 18 ἐκκλησίες. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ ἐκκλησίες ἦταν μονάχα τέσσερες τοῖχοι χωρὶς σκεπή. Γιὰ ἁγία τράπεζα εἶχαν τοποθετήσει ἕνα ἀρχαῖο ἐνεπίγραφο μάρμαρο, στηριγμένο πάνω σ' ἕνα κομμάτι κολώνας ναοῦ, ἢ βάθρο κάποιου ἀγάλματος. Οἱ πόρτες ἦταν τόσο στενὲς ποὺ μὲ δυσκολία μποροῦσε νὰ περάση ἄνθρωπος. Κι' αὐτὸ γιὰ νὰ μὴ μπαίνουν μέσα οἱ Τοῦρκοι μὲ τὰ ἄλογά τους, μεταβάλλοντας τὶς ἐκκλησίες σὲ σταύλους.

Ἡ φιλόξενη διάθεση καὶ οἱ περιποιήσεις τῶν ἁπλοϊκῶν κατοίκων τῆς Δαύλειας ἦταν συγκινητικές. Γέμιζαν τὶς τσέπες τῶν ξένων καὶ τὰ καπέλλα τους μὲ δῶρα. Ἡ περιέργειά τους ἦταν ἀπερίγραπτη. Συγκεντρώθηκαν στὸ κατάλυμα τῶν περιηγητῶν καὶ παρακολουθοῦσαν κάθε τους κίνηση. Τὸ γεῦμα ἔγινε μπροστὰ σὲ εἴκοσι τουλάχιστον θεατές.

Ὁ Dodwell εἶχε μιὰ μπουκάλα βαθυπράσινη γεμάτη κρασί. Οἱ Δαυλιῶτες νόμισαν πὼς τὸ χρῶμα προερχόταν ἀπὸ τὸ περιεχόμενο. Ὅταν εἶδαν ὅτι ἡ μπουκάλα διατηροῦσε τὸ χρῶμα της, μ' ὅλο ποὺ εἶχε ἀδειάσει ἐντελῶς, ἀπόρησαν. Κι' ἕνας εἶπε μεγαλόφωνα:

— Τί ἄνθρωποι εἶναι τοῦτοι ποὺ ἀδειάζουν τὴ μπουκάλα κι' αὐτὴ μένει γεμάτη; Φαίνεται πὼς εἶναι μαγική, κι' αὐτοὶ ἄνθρωποι τοῦ διαβόλου[3].

Στὸν Ἁη-Βλάση οἱ κάτοικοι εἶδαν μὲ ὀργὴ τοὺς ξένους. Κανένας δὲν εἶχε διάθεση νὰ τοὺς φιλοξενήση. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ τὸ χωριὸ βρισκόταν πάνω στὸ δρόμο Λειβαδιὰ—Σάλωνα καὶ οἱ Τοῦρκοι ποὺ περνοῦσαν διανυκτέρευαν στὰ ἑλληνικὰ σπίτια. Ἔτρωγαν, ἔπιναν, ἅρπαζαν κιόλας. Ἔτσι ἔβλεπαν κάθε ξένο σὰν ἐπιδρομέα καὶ ἀδικητή. «Ἀναγκάστηκα κι' ἐγὼ νὰ καταφύγω στὸν ἀγά», γράφει ὁ περιηγητής, «καὶ νὰ ἐπιδείξω τὸ σουλτανικὸ φιρμάνι»[4].

Στὶς 12 Μαρτίου ἔφτασε στὴ Λειβαδιά. Ἀπὸ τοὺς 10.000 κατοίκους οἱ μισοὶ ἦταν Τοῦρκοι. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν πλούτη καὶ ἐπιρροὴ ἀλλὰ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ Ἀλήπασα, ποὺ κάθε τόσο μηχανευόταν νέα δοσίματα.

Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῆς περιοχῆς ἦταν τὸ μπαμπάκι καὶ τὸ πρινοκόκκι

---

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 185.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 202-204.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 207-208.

πού ἐξαγόταν στὸ Τριέστι, στὸ Λιβόρνο, στὴ Βενετία, στὴ Γένοβα, ἀκόμα καὶ στὴν Ἀγγλία[1].

Τὸ 1785 ἡ Λειβαδιὰ ξεκληρίστηκε ἀπὸ τὴν πανούκλα. Χάθηκαν κάπου 6.000 ψυχές[2].

Μιὰ ἄλλη θεομηνία ξέσπασε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1801: ἐπιδρομὴ ἀκρίδας πού ἀφάνισε τὴν μπαμπακοπαραγωγή. Ὁ Dodwell ρώτησε τούς Λειβαδίτες πῶς κατόρθωσαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὰ ἀδηφάγα ἔντομα. Ἔκαψαν πρῶτα τὰ δέντρα καὶ τὸ χορτάρι, ὅπου ἄφηναν τὰ αὐγά τους, τίποτα. Τελικὰ βρῆκαν τὸ μέσο νὰ τὶς ἐξοντώσουν. Πρὶν ἔρθουν οἱ καλοκαιρινὲς ζέστες καὶ δυναμώσουν οἱ ἀκρίδες, ὅλοι οἱ κάτοικοι βγῆκαν στὰ χωράφια κι' ἅπλωσαν μεγάλα πανιὰ στὸ χῶμα. Ὕστερα ἄρχισαν νὰ τὶς ξεσηκώνουν καὶ νὰ τὶς παρασύρουν πρὸς τὰ πανιά. Κι' ὅταν μαζεύονταν πολλὲς δίπλωναν τὰ πανιὰ καὶ τὶς ἔλειωναν ποδοπατώντας τες. Ὕστερα γέμιζαν μὲ τὶς νεκρὲς ἀκρίδες σακκιά, τὰ κουβαλοῦσαν στούς προεστούς καὶ πληρώνονταν ἕνα παρὰ τὴν ὀκά. Ἡ ἀκριδοσοδειὰ ἔφτασε ἐκείνη τὴν ἄνοιξη τὶς 80.000 ὀκάδες. Ἕνα πρωινό, πού ὁ ἥλιος εἶχε σκοτεινιάσει ἀπὸ τὸ σύννεφο τῶν ἀκρίδων, μάζεψαν 8.000 ὀκάδες. Ἐλάχιστες ἀκρίδες σώθηκαν ἀπὸ κείνη τὴν ἐκστρατεία. Κι' αὐτὲς φαγώθηκαν ἀπὸ τούς πελαργούς.

Μονάχα οἱ παπάδες τῆς Λειβαδιᾶς ἔδειξαν ἀπροθυμία στὸν ἀκριδοπόλεμο. Ἔλεγαν πὼς ἡ ἀκρίδα ἦταν θέλημα Θεοῦ πού τιμωροῦσε μ' αὐτὴ τὴ μάστιγα τούς ἀνθρώπους γιὰ τὶς ἁμαρτίες τους[3].

Στὸ χωριὸ Κάπραινα, κοντὰ στὴ Χαιρώνεια, δυὸ ὧρες ἀπὸ τὴ Λειβαδιά, οἱ κάτοικοι τούς ὑποδέχτηκαν χειρότερα ἀπὸ τούς Ἁη-Βλασιῶτες, μ' ὅλο πού οἱ ξένοι συνοδεύονταν ἀπὸ ἄνθρωπο τοῦ ἄρχοντα Λογοθέτη[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν. σ. 212.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 213.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 213-214.
4. Ὁ Dodwell, ὅπως ὅλοι οἱ περιηγητὲς πού περνοῦσαν ἀπὸ τὴ Λειβαδιά, εἶχε ἐγκατασταθῆ στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ μεγαλοκοτζάμπαση Γιαννάκη Στάμου Λογοθέτη. Στὸ παράρτημα τοῦ χρονικοῦ δημοσιεύεται μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Λογοθέτη πρὸς τὸν Dodwell γραμμένη ἀπὸ τὸ γραμματικό του. Εἶναι ἐθιμοτυπική, καθαρὴ ἐκδήλωση φιλοφροσύνης, ἀλλὰ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη καὶ σὰν δεῖγμα ἐπιστολογραφίας τῆς ἐποχῆς.

«Τὴν εὐγένειαν ὑμῶν, ἄρχοντες, φιλικῶς προσκυνῶ.

Ἐκ Λεβαδείας, 22 Ἰουλίου.

Χαρᾶς ἐπλήσθην, τὸ πανευγενὲς ὑμῶν κομισάμενος γράμμα, δηλῶσαν μοι τὴν ὑμετέραν θεοσωτήρητον ὑγείαν καὶ τὴν εἰς τὰς κλεινὰς Ἀθήνας ἐπέλευσιν, ἐν αἷς θεωροῦντες τὰ ἀρχαῖα ἀγάλλεσθε. Οὔτε ἐγὼ ἐπιλησθήσομαι πώποτε τῆς εὐγενείας ὑμῶν, ἀλλὰ καίπερ ἀποῦσιν, ὡς παροῦσι νοερῶς ἐντυγχάνω καὶ συνευφραίνομαι. Τὴν γὰρ μεταξὺ ἡμῶν φιλίαν, μήτε συγγένεια, μήτε κοινωνία πατρίδος, οὔτε, ὅ φησὶν Ὅμηρος, ὁμηλικίη ἐρατεινή, ὅσον ὁμοιοτροπία, καὶ τοῖς αὐτοῖς χαίρειν, ὅπερ μάλιστα πήγνυσι τὰς φιλίας, καὶ στερροτέρας ἐργάζεται. Ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἐμφύτου καὶ εὐγενεστάτης ὑμῶν διαθέσεως πέφυκε τὸ μεγαλύνειν τὰ παρ' ἐμοῦ, οὐ κατ' ἀξίαν πραχθέντα καὶ τὰ ἐλαττώματα ὡς προτερήματα ἐκθειάζειν. Προσφιλεῖς μοι λίαν ἔσονται μοι αἱ εἰδήσεις ὑμῶν περί τε τῆς εὐκταίας μοι ὑμετέρας ὑγείας, οἷς οὐδέν μοι ἐρασμιώ-

«Ξαφνικὰ ἔφτασαν στὰ ἀφτιά μου στριγγλιὲς γυναικῶν καὶ ξεφωνητὰ παιδιῶν. Μπαίνοντας στὸ χωριὸ εἶδα τοὺς κατοίκους νὰ πετροβολοῦν τοὺς ὑπηρέτες μου καὶ νὰ καταδιώκουν τοὺς ἄλλους μὲ ραβδιά. Τοὺς παρακινοῦσε ὁ παπὰς τοῦ χωριοῦ. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Λογοθέτη, ποὺ εἶχε τραυματισθῆ στὸ πόδι ἀπὸ πετριά, ὅρμησε, ἅρπαξε τὸν παπὰ ἀπὸ τὰ γένεια καὶ τράβηξε τὸ σπαθί του».

Ὁ Dodwell κατάλαβε ὅτι μ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη ποὺ πῆρε ἡ συμπλοκὴ κινδύνευε καὶ ἡ δική του ζωή. Ἔσπευσε λοιπὸν νὰ συγκρατήση τὸν ἀψίκορο Λειβαδίτη. Ὁ παπὰς ἔδωσε ἀμέσως ἐντολὴ νὰ προσφέρουν στοὺς ξένους κατάλυμακαὶ τροφὴ καὶ ἀποκαταστάθηκε ἡσυχία. «Ἦταν περίεργο», παρατηρεῖ ὁ περιηγητής, «μὲ πόση ταχύτητα διαδέχτηκε τὴ λυσσασμένη ὀργὴ ἡ γαλήνη». Οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς συμπλοκῆς ἄρχισαν νὰ μιλᾶνε γιὰ πράγματα ἄσχετα καὶ πολλοὶ χωριάτες, ποὺ πρὶν λίγα λεπτὰ κράδαιναν τὰ ραβδιά, πρόσφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους στοὺς ξένους[1].

Ταξιδεύοντας πρὸς τὴ Θήβα, ἐνῶ ἐρευνοῦσαν καὶ σχεδίαζαν τὸ χῶρο τῶν ἀρχαίων Θεσπιῶν, τοὺς τριγύρισαν οἱ χωριάτες τῆς περιοχῆς καὶ ἐκδήλωναν μὲ κάθε τρόπο τὸν ἐνθουσιασμό τους. Πίστευαν ὅτι οἱ ξένοι σχεδίαζαν τὸν τόπο γιὰ λογαριασμὸ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Φράγκων, «ποὺ γρήγορα θὰ ἀπαλλάξη τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς τυράννους της». Ὁ Dodwell τοὺς ἄκουσε νὰ λένε:

— Καλό! καλό! Πάει ὁ Τοῦρκος, ἦρθε ὁ Φράγκος![2]

Ἡ Θήβα, μὲ πληθυσμὸ 4.000 Ἕλληνες καὶ 1.000 Τούρκους, εἶχε τέσσερα τζαμιὰ (ὁ Spon ἀναφέρει δύο) καὶ πολλὲς ἐρειπωμένες ἑλληνικὲς ἐκκλησίες. Ἡ παραγωγὴ τῆς περιοχῆς: μπαμπάκι, κρασί, στάρι, τυρί, καπνά, ρύζι καὶ λάδι[3].

Ἐφοδιασμένος μὲ συστατικὸ γράμμα τοῦ βοεβόδα τῆς Θήβας ἔφτασε στὰ Κόκλα, στὴν περιοχὴ τῶν Πλαταιῶν. Τὸ κείμενο τοῦ «τεσκερέ»:

Σουλεημάναγα,

Ἐκ στόματος τοῦ ἐνδοξοτάτου καὶ πολυχρονίου βοϊβόνταγα Θήβας εἰς σὲ σᾶς Κόκλητες, βλέποντας τὸν τεσκερέ μου καὶ τὴ βούλα μου. Αὐτοῦ ἔρχονται

τερον, καὶ εἰς ποῖα μέρη κατευθυνθήσονται αἱ ὁδοὶ ὑμῶν, ἃς ἐπεύχομαι ἀπ' οὐρανοῦ εὐτυχεῖς καὶ αἰσίας. Λυπηρά μοι τῷ ὄντι ἡ ἀπουσία τοιούτων φίλων ἀξίων, ἀλλ' ἡ ἀνάμνησις τῆς ὑμετέρας πολυμαθείας καὶ τῶν ἠθῶν ἡ γλυκύτης, ἐλαττοῦσι τὴν ἀθυμίαν καὶ παρηγοροῦσι τὴν στέρησιν. Ταῦτα μὲν ἐπὶ τοῦ παρόντος. Τὰ δὲ ἔτη ὑμῶν εἴησαν παρὰ Θεοῦ πάμπολλα καὶ σωτήρια. Ἔρρωσθε ὡς φιλόπονοι μέλισσαι, τὰ ἐκλεκτὰ συναγαγόντες ἄνθεα, καὶ τὰ ἐν τῇ πατρίδι ἀποταμιευόμενοι, ἥδιστα προσμένοντες τοὺς λαμπροὺς στεφάνους τῆς τιμῆς καὶ τῆς δόξης, καὶ μνημονεύοντες καὶ ἐμοῦ τοῦ τῆς ὑμετέρας εὐγενείας

φίλου καὶ δούλου

Ἰωάννου Λογοθέτου.

Σὲ ὑστερόγραφο προσθέτει καὶ ὁ γραμματικὸς τοῦ Λογοθέτη τὰ δικά του προσκυνήματα: «Καγὼ ὁ γράψας προσκυνῶ ὑμᾶς κατάχρεως».

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 219-220.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 256.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 269.

οἱ μυλόρδοι καὶ νὰ τοὺς ἐδεχθῆτε καὶ νὰ τοὺς κάμετε ἰκράμι. Ταῦτα 1805. Μαρτίου 12, Θήβα»[1].

Στὴν Ἀθήνα (12.000 κάτοικοι)[2] θὰ καταλύση ἀρχικὰ στὸ σπίτι τῆς ἀρχόντισσας Μηνᾶ, μητέρας τοῦ πρόξενου τῆς Ἀγγλίας, ποὺ εἶχε πεθάνει πρὶν λίγα χρόνια[3], καὶ ὕστερα στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων, πλάϊ στὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους. Ὁ ἡγούμενος ἀποκάλυψε στὸν Dodwell ὅτι «κατὰ τὴ μανία κατεδαφίσεων τοῦ 1801»[4] τοῦ ἔγιναν προτάσεις ἀγορᾶς τοῦ μνημείου (ἦταν ἐπὶ αἰῶνες ἰδιοκτησία τοῦ μοναστηριοῦ) καὶ «μεταφορᾶς του σὲ μιὰ βόρεια χώρα»[5].

Ὁ Dodwell συγκέντρωσε στὴν Ἀθήνα πληροφορίες γιὰ τοὺς καταδέσμους καὶ ἄλλες μαγικὲς συνήθειες καὶ δεισιδαιμονίες. Γιὰ νὰ κάνουν κακὸ στὸν ἐχθρό τους οἱ Ἀθηναῖοι τοποθετοῦσαν μπροστὰ στὴν πόρτα του ἕνα σβησμένο δαυλί, τυλιγμένο μὲ τρίχες. Ἕνα τέτοιο μαγικὸ εἶχαν πετάξει, κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ περιηγητῆ στὴν Ἀθήνα, στὴν πόρτα τοῦ κόνσολου τῆς Ἀγγλίας Σπυρ. Λογοθέτη. Ἀλλὰ ὁ κόνσολος ἐξουδετέρωσε τὸν κίνδυνο καλώντας στὸ σπίτι του ἕνα σωρὸ παπάδες ποὺ ἀπόδιωξαν τὸ κακὸ μὲ εὐχέλαια, λιβάνια καὶ ἁγιασμένο νερό.

Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ συνηθισμένες κατάρες ποὺ ἐκτοξεύονταν ἐναντίον τῶν γυναικῶν ἦταν νὰ γεννήσουν θηλυκά. Γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς κατάρας τοποθετοῦσαν στὴν πόρτα τῆς γυναίκας ἕνα σωρὸ τρύπιους παράδες. Μιὰ γριὰ Ἀθηναία εἶπε στὸν Dodwell ὅτι ἡ κόρη της ἔκανε πέντε κορίτσια στὴ σειρὰ ἐπειδὴ κάποιος εἶχε πετάξει τρύπιους παράδες στὴν πόρτα της[6].

Οἱ Ἀθηναῖες κηδεύονταν ντυμένες μὲ τὰ πλούσια φορέματα ποὺ ὡστόσο

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 276.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 59.

3. Στὸ σπίτι τῆς Μαριάννας Μηνᾶ Μακρῆ, μητέρας τοῦ ἄλλοτε ὑποπροξένου τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα Προκόπη Μακρῆ καὶ γιαγιᾶς τῆς Κόρης τῶν Ἀθηνῶν. Βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ συνταξιδιώτη τοῦ Dodwell Ἰταλοῦ ζωγράφου *Pomardi* (Viaggio nella Grecia, Roma 1820, σ. 109).

4. Τότε ἄρχισε ἡ λεηλασία τῶν ἀρχαίων μνημείων στὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὰ συνεργεῖα τοῦ Ἔλγιν.

5. Ἡ πρόταση ἔγινε φυσικὰ ἀπὸ ἀνθρώπους τοῦ Ἔλγιν ἀλλὰ ὁ περιηγητὴς ἀποφεύγει νὰ σημειώση ὅτι ἡ «βόρεια χώρα» εἶναι ἡ πατρίδα του.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 398. Δηλαδὴ «τῆς ἔρριξαν τὰ κορίτσια», ὅπως ἀποκαλοῦσαν τὰ μαγικὰ μέσα ἐπιβολῆς μόνιμης θηλυγονίας. Τὸ «ρίξιμο» γινόταν μὲ τὸ ψαλίδισμα τῆς περισκελίδας ἢ τοῦ φουστανιοῦ τῆς γυναίκας (*Φ. Κουκουλέ*, Μεσαιωνικοὶ καὶ Νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι, Λαογρ., τ. Η' [1925], σ. 332 καὶ σημ. 1). Ὅπως ἀναφέρεται σὲ Νομοκάνονα τοῦ ΙΖ' αἰώνα οἱ γυναῖκες «ἔρρικτον τὰ θηλυκὰ μὲ φακῆν ἢ μὲ μαυρομάνικο μαχαίρι», ἔμπηγαν δηλαδὴ μαχαίρι μαυρομάνικο σὲ ξύλο ἀπαγγέλλοντας ὁρισμένες ἐπωδοὺς γιὰ νὰ γεννοῦν οἱ ἐχθρές τους μόνο κορίτσια (ἔνθ' ἀν., σ. 320). Στὸ Μεσολόγγι, γιὰ νὰ ἀποτρέψουν τὴ γέννηση θηλυκῶν, «κάρφωναν τὶς τσοῦπες». Στὰ Τρίκαλα Κορινθίας κάρφωναν τὸ ὕστερο τῆς γυναίκας ποὺ γεννοῦσε θυγατέρες (ἔνθ' ἀν., σ. 332). Στὴν Πάτρα ἡ γυναίκα ποὺ γεννοῦσε μόνο θηλυκὰ ἔπαιρνε ἕνα σκοινί, ἔδενε τρεῖς κόμπους καὶ σὲ κάθε κόμπο ἔλεγε: «δένω τὶς τσοῦπες». Ὕστερα πετοῦσε τὸ σκοινὶ στὴ θάλασσα (Λαογρ., τ. Ε' [1928], σ. 473).

δὲν θάβονταν μαζί τους. Πάνω στοὺς τάφους χαραζόταν: «Ἐνθάδε κεῖται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ τάδε»[1].

Ὁ Dodwell καὶ ὁ σύντροφός του θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1805 τὸ μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς. Τὸ βρῆκαν ἔρημο καὶ μὲ τὶς πόρτες ἀμπαρωμένες. Σκαρφάλωσαν στὸ τεῖχος καὶ μπῆκαν στὸν ἐσωτερικὸ περίβολο γιὰ νὰ περάσουν τὴ νύχτα τους. Ἀδειανὰ καὶ τὰ κελλιά. Ἀνοιχτὲς οἱ ἀποθῆκες ἀλλὰ γεμάτες μὲ πιθάρια μέλι καὶ κάδους μὲ ἐλιές. Ἀπὸ τὴν ὀροφὴ κρέμονταν σταφύλια, ρόδια καὶ σύκα.

Μονάχα γάτοι τριγύριζαν στὸ μοναστήρι. Ἔκλεισαν τὶς πόρτες, τὶς μαντάλωσαν μὲ μεγάλα παλούκια καὶ κοιμήθηκαν σὲ μιὰ κάμαρα ὅπου ἀνέβηκαν μὲ ξύλινη φορητὴ σκάλα. Γιὰ ἀσφάλεια τράβηξαν τὴ σκάλα ψηλά. Ἐκεῖ ἔμειναν ἀρκετὲς μέρες[2].

Ὁ Dodwell θὰ περιηγηθῇ ὁλόκληρη τὴν Ἀττική. Τὸν συνόδευαν ὁ Pomardi, δυὸ Ἕλληνες καὶ οἱ ἀπαραίτητοι Τοῦρκοι σωματοφύλακες.

Στὸ χωριὸ Βραώνα θέλησαν νὰ ἀγοράσουν προμήθειες γιὰ τὸ ταξίδι τους. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι, μόλις τοὺς εἶδαν ἀπὸ μακριά, μάζεψαν καὶ ἔκρυψαν ὅλα τὰ πουλερικά τους, ποὺ ἀποτελοῦσαν ἄλλωστε τὴ μοναδικὴ τροφὴ στὰ ἑλληνικὰ χωριά, καὶ εἶπαν στοὺς ξένους πὼς δὲν εἶχαν διόλου κόττες[3]. Κατέφυγαν στὸ γειτονικὸ μοναστήρι ἀλλὰ καὶ ὁ ἡγούμενος τοὺς ἔδωσε τὸ λόγο του πὼς δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἕνα πουλερικὸ σ' ὁλόκληρη τὴν περιοχή. Ἀκριβῶς ἐκείνη τὴ στιγμὴ λάλησε δίπλα ἕνας πετεινός. Ἀλλὰ ὁ ἡγούμενος δὲν ταράχτηκε διόλου. Περιορίστηκε νὰ ἐπιτιμήση τὸν κόκκορα γιὰ τὴν κακὴ φωνή του[4].

— Κακοχρονιὰ στὴν κακοφωνία σου![5]

Τελικὰ ἀγόρασαν στὸ χωριὸ κοτόπουλα σὲ διπλὴ τιμή[6].

Ὁ Ἄγγλος ὑποπρόξενος στὴν Ἀθήνα ὀνομαζόταν Σπυρίδων Χωματιανὸς ἀλλὰ ὅλοι τὸν ἤξεραν Λογοθέτη. Αὐτὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ τίτλο διατηροῦσαν κληρονομικὰ μερικὲς ἑλληνικὲς οἰκογένειες[7].

Ὁ Dodwell παρατήρησε ὅτι, παρὰ τὶς πολυήμερες καὶ αὐστηρὲς νηστεῖες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 464-465.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 485-486.
3. Ἦταν φυσικὴ ἡ ἀντίδραση τῶν κατοίκων. Ἡ παρουσία τῶν Τούρκων στὴ συνοδεία τῶν περιηγητῶν σήμαινε πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ περιμένουν καμμιὰ πληρωμή.
4. Θαυμαστὴ ἡ ἑτοιμότητα τοῦ γούμενου.
5. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο. Θὰ εἶπε ἴσως «κακὸ χρόνο νἄχῃς μὲ τὴν κακοφωνία σου».
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 529-530.
7. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 12. Ὁ Σπυρίδων Χωματιανὸς Λογοθέτης, ὑποπρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν περίοδο 1800-1802, ἦταν μπαρατάριος (προστατευόμενος) τῶν Ἄγγλων ἀπὸ τὸ 1786. Ὅταν ἔφτασε στὴν Ἀθήνα (Ἀπρίλιος 1802) ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Ἔλγιν μαζὶ μὲ τὴν οἰκογένειά του γιὰ νὰ ὀργανώση τὴν ἐπιχείρηση ἁρπαγῆς τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὸν Παρθενώνα, ὁ Σπ. Λογοθέτης τοῦ παραχώρησε ὁλόκληρο τὸ σπίτι του (ἔμεινε ὡς τὶς 15 Ἰουνίου). Ἀνταμείβοντας ὁ Ἔλγιν τὸν Λογοθέτη γιὰ τὴ φιλο-

πού ἐπιβάλλει ἡ θρησκεία στούς Ἕλληνες, οἱ πιὸ θρεμμένοι καὶ ρωμαλέοι ἄντρες ἦταν οἱ παπάδες. «Ἡ ὄψη τους δείχνει καθαρὰ πῶς καλοτρῶνε. Δὲν ἀκολουθοῦν τὸ παράδειγμα τῶν ἱερέων τῆς ἀρχαίας Σάμου οὔτε τῶν ἱεροφαντῶν τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἐγκράτειά τους δὲν εἶναι παροιμιώδης, οὔτε τὰ ἤθη τους ἀνεπίληπτα».

Καταγράφει κι' ἕνα ἀνέκδοτο γιὰ τὸν ἁπλοϊκὸ καλογερίστικο θρησκευτικὸ πρωτογονισμό. Τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, κοντὰ στὴν Πρέβεζα, τὴ φρόντιζε ἕνας καλόγερος. Κι' εἶχε ἀρκετὰ ἔσοδα ἀπὸ τὶς εἰσφορὲς τῶν χριστιανῶν ποὺ ἔρχονταν νὰ προσκυνήσουν τὴ θαυματουργὴ εἰκόνα τοῦ ἁγίου. Μιὰ φορά, στὴ γιορτή του, ἔβρεχε ὁλημερὶς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ πατήση κανεὶς στὴν ἐκκλησία. Προσευχήθηκε, ξαναπροσευχήθηκε ὁ καλόγερος, τίποτα. Τότε μανιασμένος, ἅρπαξε τὴν εἰκόνα, τὴν ἔβγαλε στὴν αὐλὴ καὶ τὴν ἄφησε ἐκεῖ νὰ βρέχεται. Κι' ἔλεγε:

— Ἤμουνα ὅλο τὸ χρόνο στὴ δούλεψή σου γιὰ νὰ βγάλω κι' ἐγὼ κάτι τούτη τὴ μέρα. Γιὰ τὸ καλὸ ποὺ σοὔκανα ἐσὺ ἄφησες νὰ βρέξη καὶ νὰ μὴν ἔρθουν οἱ καλοὶ χριστιανοὶ νὰ προσκυνήσουν ἐσένα καὶ νὰ χαρίσουν καὶ σὲ μένα τὰ ἐλέη τους. Βρέξου λοιπὸν καὶ σὺ τώρα![1]

Μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες δοκιμασίες τοῦ ξένου ποὺ ταξιδεύει στὴν Ἑλλάδα, γράφει ὁ Dodwell, εἶναι ἡ μουσικὴ καὶ τὰ τραγούδια. «Οἱ Ἕλληνες προσφέρουν στοὺς περιηγητὲς τραγούδια καὶ μουσικὴ γιὰ νὰ τοὺς εὐχαριστήσουν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ταλαιπωροῦνται τὰ ἀφτιὰ καὶ τὰ νεῦρα τους ἀπὸ τοὺς ὀλολυγμοὺς τῆς λύρας, τοὺς κροταλισμοὺς τοῦ ταμπουρᾶ, τὶς στριγγλιὲς τῆς πίπιζας καὶ τοὺς βρόντους τοῦ νταουλιοῦ». Σπάνια οἱ Ἕλληνες τραγουδοῦσαν χωρὶς νὰ χορεύουν μαζί. Κι' ὅσοι ἔβλεπαν κι' ἄκουγαν δὲν ἄντεχαν στὸν πειρασμὸ νὰ πάρουν μέρος στὸ χορό.

Ὅταν ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἄρχισε τὸ γύρο τοῦ Μωριᾶ πῆρε μαζί του μερικοὺς Ἀθηναίους μὲ τὴ συμφωνία ὅτι δὲν θὰ τραγουδήσουν ποτὲ ὅσο θὰ βρίσκωνται στὴν ὑπηρεσία του. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς δὲν δέχτηκε καὶ παραιτήθηκε ἀμέσως, σίγουρος ὅτι δὲν θὰ μποροῦσε νὰ κρατήση τὸ λόγο του. Ἀλλὰ οὔτε οἱ ὑπόλοιποι φάνηκαν συνεπεῖς. Μόλις πέρασε ἡ πρώτη μέρα ἄρχισαν τὸ χαβά τους.

Τὸ θέμα τῶν τραγουδιῶν ἦταν ὁ ἔρωτας. Οἱ στίχοι τοῦ φάνηκαν ὑπερβολικοὶ καὶ γελοῖοι. Καὶ φέρνει γιὰ παράδειγμα τὸ δίστιχο

Νᾆταν ὁ οὐρανὸς χαρτὶ καὶ ἡ θάλασσα μελάνι
γιὰ νἄγραφα τοὺς πόνους μου κι' ἀκόμα δὲν μὲ φτάνει.

ξενία διόρισε τὸ γιό του Νικόλαο ὑποπρόξενο. Πέθανε τὸ 1815 (*William Miller,* The English in Athens before 1821, London 1926, σ. 29). Ὁ Σπ. Λογοθέτης μιλοῦσε γαλλικά, γερμανικὰ καὶ ἰταλικὰ (*Twedell,*, Remains, σ. 275-276).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 14. Σχετικὲς εἶναι καὶ οἱ λαϊκὲς παροιμίες: «ἅγιου ποὺ δὲν βοηθάει κερὶ μὴν ἀνάφτεις», «τὸν ἅγιο ποὺ δὲν σὲ βοηθᾶ νὰ μὴν τὸν προσκυνᾶς», «ἅγιος ποὺ δὲν θαυματουργεῖ δοξολογία δὲν ἔχει», «κι' ὁ ἅγιος φοβέρα θέλει».

Σημείωσε καὶ τὶς ἐρωτικὲς ἐκφράσεις ποὺ συνήθιζαν οἱ Ἀθηναῖοι: «χήνα μου, πάπια μου, μάτια μου, ζωή μου, ψυχή μου, καρδιά μου»[1].

Οἱ Τοῦρκοι περιφρονοῦσαν τὸ χορό, πίστευαν πὼς ἐξευτελίζει τὸν ἄνθρωπο καὶ πὼς ταιριάζει μόνο στὶς γυναῖκες καὶ στὰ παιδιά. Χαίρονταν ὡστόσο νὰ βλέπουν τοὺς ἄλλους νὰ χορεύουν. «Ἡ ἐπίδειξη εὐλυγισίας καὶ μυικῆς ρώμης τοὺς γαληνεύει. Χαμογελοῦν καὶ μερικὲς φορὲς ξεσποῦν σὲ παράφορα γέλια»[2].

Οἱ Ἀθηναῖες ἦταν ἁπλὲς καὶ φυσικές. Λεπτὰ χαρακτηριστικά, ὠχρὴ ἐπιδερμίδα, κάτασπρα δόντια. Ἡ ἔκφραση ὅμως καὶ οἱ κινήσεις τους ἔδειχναν μαλθακότητα καὶ νωθρότητα. Τὰ μάτια τους σπίθιζαν. Ἐξ αἰτίας τῆς καθιστικῆς ζωῆς, τῶν ζεστῶν λουτρῶν καὶ τοῦ κλίματος ἔπασχαν ἀπὸ πρόωρη παχυσαρκία. Φυσικὰ αὐτὴ ἡ παχυσαρκία δὲν ἀποτελοῦσε μειονέκτημα γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Ἀντίθετα.

Οἱ Τοῦρκοι ζοῦσαν σὲ ἀποχαύνωση, ὅπως οἱ γυναῖκες. Ἀγνοοῦσαν τὴν ἄσκηση σὰν ἔκφραση ὑγείας καὶ ψυχαγωγίας. Ἡ μοναδικὴ μετακίνησή τους γινόταν μὲ ὑποζύγιο. Θεωροῦσαν τὸ περπάτημα ἀταίριαστο γιὰ τὴν ἀξιοπρέπεια, ἀκόμα καὶ τοῦ ἔσχατου Μουσουλμάνου. «Ἕνας Τοῦρκος ποὺ μὲ εἶδε στὰ περίχωρα τῆς Ἀθήνας νὰ πεζοπορῶ ρώτησε τοὺς Ἕλληνες τῆς συνοδείας μου ἂν πραγματικὰ ἤμουν Φράγκος. Γιατὶ κανένας ἄντρας δὲν καταδέχεται νὰ περπατήση ὅταν ἔχη παράδες»[3].

Οἱ προλήψεις καὶ οἱ δεισιδαιμονίες τῶν Ἀθηναίων καὶ ἰδιαίτερα ὁ ἐξορκισμὸς τῆς βασκανίας θύμισαν στὸν Dodwell ἕνα πάθημά του στὴν Κέρκυρα. Τὸν εἶχαν καλέσει στὸ σπίτι μιᾶς οἰκογένειας μὲ δυὸ πανέμορφα παιδάκια. Θέλοντας νὰ εὐχαριστήση τοὺς γονεῖς ἔσπευσε νὰ ἐκφράση μεγαλόφωνα τὸ θαυμασμό του. «Βλέπω τότε τὴ γιαγιὰ τῶν παιδιῶν νὰ τινάζεται ἀπάνω ἀναστατωμένη, νὰ ἁρπάζη τὰ παιδιὰ καὶ νὰ τὰ φέρνη κοντά μου λέγοντάς μου νὰ τὰ φτύσω στὸ πρόσωπο». Ἕνας Ἕλληνας τὸν πληροφόρησε πὼς ἦταν ξόρκι. Ἔφτυσε λοιπὸν ἀνεπαίσθητα ἀλλὰ οἱ γονεῖς δὲν ἱκανοποιήθηκαν. Ἔπρεπε νὰ τὰ φτύση κανονικὰ στὰ πρόσωπα. Καὶ τὰ παιδάκια δέχονταν τὴν ἀηδιαστικὴ τελετὴ χωρὶς καμμιὰ ἀντίδραση. «Ἦταν φαίνεται συνηθισμένα». Ὕστερα ἡ μητέρα πῆρε λίγη σκόνη, τὴ ζύμωσε μὲ λάδι ἀπὸ τὸ καντήλι κι' ἔκανε ἕνα μικρὸ σημάδι στὰ μέτωπα τῶν παιδιῶν[4].

Τὰ χελιδόνια ἔχτιζαν τὴ φωλιά τους καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀθηναϊκῶν σπιτιῶν. Καὶ μ' ὅλο ποὺ δημιουργοῦσαν μεγάλο πρόβλημα καθαριότητας δὲν τὰ ἔδιωχναν ποτέ.

Ὁ ἴδιος σεβασμὸς καὶ γιὰ τὰ λελέκια. Μποροῦσαν νὰ χτίσουν φωλιὰ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 17-19.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 23.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 24-25.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 35-36.

οπουδήποτε. Βαρειά ποινή περίμενε όποιον θά τολμοῦσε νά καταστρέψη φωλιά πελαργοῦ[1].

'Από τήν 'Αθήνα ὁ Dodwell καί ὁ ζωγράφος Pomardi θά ταξιδέψουν στή Θεσσαλία. Τό Ζητούνι (πληθυσμός 3.000 ψυχές, τό μεγαλύτερο μέρος Ἕλληνες) ἦταν ἀνθυγιεινός τόπος. Οἱ κάτοικοι ὠχροί καί ἀρρωστημένοι ἀπό τίς θέρμες ἐξ αἰτίας τῶν βάλτων καί τῶν γειτονικῶν ρυζοχώραφων[2]. Ἡ παραγωγή τῆς περιοχῆς: καπνά, ρύζι καί 80.000 ὀκάδες μπαμπάκι[3].

Ὁ Βόλος, πολυάνθρωπη πολιτεία μέ σπίτια καθαρά καί ἄνετα. «Κάτι πού δέν εἶδα σέ ἄλλη ἑλληνική περιοχή». Τά 24 πλούσια χωριά τοῦ Πηλίου ἦταν σωστές πολιτεῖες, κυρίως ἡ Πορταριά, ἡ Μακρυνίτσα καί ὁ Ἅγιος Γεώργιος.

Στή Λάρισα διαπίστωσε ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀντιμετώπιζαν ἀνήκουστη τυραννία. 'Ενῶ ὁ Pomardi σχεδίαζε τή γέφυρα τοῦ Πηνειοῦ δυό περαστικοί Ἕλληνες «τῆς ἀνώτερης τάξης» στάθηκαν καί παρακολουθοῦσαν ἀπό ἀπόσταση. «Οἱ Τοῦρκοι τῆς συνοδείας μας βάλθηκαν ἀμέσως νά τούς πετροβολοῦν ἄγρια. Ἕνας Ἕλληνας τραυματίσθηκε ἀπό μεγάλη πέτρα στό κεφάλι καί ἔφυγε χωρίς νά τολμήση οὔτε νά παραπονεθῆ». Καί συμπεραίνει ὁ περιηγητής:

«Τά ἀναρίθμητα περιστατικά τῶν βαναυσοτήτων πού ἀντιμετωπίζουν καθημερινά οἱ Ἕλληνες θά ξυπνήσουν τελικά τό ναρκωμένο θάρρος τους καί θά πετύχουν τήν περιπόθητη ἐλευθερία»[4].

Στή Λάρισα ὁ Dodwell πρωτοεῖδε καμῆλες. Ὁ ἀγωγιάτης πού τόν συνόδευε ἀπό τήν 'Αθήνα ἀποσβολώθηκε στό ἀντίκρυσμά τους. «Ἦρθε τρέχοντας νά μᾶς πῆ ὅτι ἐκεῖ στό ποτάμι εἶδε κάτι πελώρια παράξενα ἄλογα»[5].

Στά 'Αμπελάκια σάστισε ἀπό τίς ἀνέσεις, τά ἀγαθά τοῦ πολιτισμοῦ καί τόν μεγάλο ἀριθμό τῶν κατοίκων. Ἡ βιομηχανία βαφῆς μπαμπακονημάτων βρισκόταν στήν ἀκμή της. Ἡ τιμή τῶν βαθυγάλαζων νημάτων ἦταν ὀχτώ τούρκικα

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 40-41. Ὁ Γάλλος περιηγητής *Pouqueville* γράφει ὅτι στά Γιάννενα, κάθε χρόνο, ὕστερα ἀπό τήν ἀποδημία τῶν πελαργῶν, ὁ καδής ἔδινε ἐντολή νά συλλάβουν ὅσα λελέκια δέ μπόρεσαν νά ἀκολουθήσουν στό ταξίδι, καί νά τούς προσφέρουν τροφή καί προστασία ὡς τήν ἄνοιξη (Voyage dans la Grèce, Paris, τ. Β', σ. 216 σημ. 1). Ἦταν τά ἱερά πουλιά τοῦ Ἰσλάμ. Γι' αὐτό οἱ Τοῦρκοι τά ἀποκαλοῦσαν χατζηλελέκια. 'Αλλά καί οἱ Θεσσαλοί κατά τήν ἀρχαιότητα τιμοῦσαν τούς πελαργούς. Κατά τόν Πλούταρχο καί τόν Πλίνιο τιμωροῦσαν αὐστηρά ὅποιον σκότωνε λελέκι. Οἱ λόγοι ἦταν πρακτικοί. Οἱ πελαργοί ἀφάνιζαν τά ἐπικίνδυνα ἑρπετά. Καί οἱ Τοῦρκοι τῆς 'Αθήνας ἀγαποῦσαν τούς πελαργούς (*T. R. Jolliffe,* Narration of an excursion from Corfu to Smyrna..., London 1827, σ. 186-187).

2. Γράφει ὁ *Ι. Λεονάρδος* γιά τή νοσηρότητα τῆς πόλης: «'Εμβαίνοντες εἰς τά ἐνδότερα τό πρῶτον βλέμμα εἰς τά χλωμά πρόσωπα τῶν 3.000 κατοίκων Ἑλλήνων τῆς πόλεως εἰδοποιεῖ ὅτι ὁ ἀήρ τόν ὁποῖον ἀναπνέουν εἶναι διεφθαρμένος καί τούτου ἡ αἰτία ἀποδίδεται εἰς τούς ἀτμούς οἱ ὁποῖοι ἀπό τούς βαλτώδεις τόπους καί χωράφια τῶν ὀρυζίων ἐξατμίζονται...». (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία, 'Εν Πέστη 1838, σ. 32-33).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 77-78.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 99-100.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 102.

πιάστρα ἡ ὀκὰ καὶ τῶν κόκκινων 12. Νηματοβαφεῖα εὐδοκιμοῦσαν ἐπίσης στὸν Τύρναβο καὶ τὴ Ραψάνη. Ἐξαγωγὲς γίνονταν σ' ὁλόκληρη τὴ Χριστιανοσύνη, κυρίως ὅμως στὴ Γερμανία.

Οἱ ταξιδεμένοι Ἀμπελακιῶτες διακρίνονταν γιὰ τοὺς ἐκλεπτυσμένους τρόπους. Τοῦ θύμισαν τοὺς νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου. Πολλοὶ φοροῦσαν φράγκικα: καπέλλο, γραβάτα, κοντοβράκια καὶ κάλτσες. Στὸ χωριὸ λειτουργοῦσε «μεγάλο σχολεῖο γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν»[1]. Ἱδρυτὴς τῆς σχολῆς ἦταν ὁ μητροπολίτης Πλαταμῶνος Διονύσιος[2]. Ὁ ἴδιος ὁ ἱεράρχης ἵδρυσε καὶ τὸ σχολεῖο τῆς γειτονικῆς Ραψάνης[3].

Τὰ Ἀμπελάκια βρίσκονταν σὲ σταθερὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ ὁ πληθυσμὸς εἶχε φτάσει τοὺς 5 - 6.000 κατοίκους. Ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ Ἀλῆ καὶ πλήρωναν κάθε χρόνο 60.000 πιάστρα.

Οἱ ξένοι φιλοξενήθηκαν ἀπὸ τὸν προεστὸ Παπαθεοδώρου ποὺ εἶχε ταξιδέψει γιὰ ἐμπορικοὺς σκοποὺς στὴ Γερμανία, Γαλλία, Ὁλλανδία καὶ Ἰταλία καὶ μιλοῦσε μὲ ἄνεση τὶς γλῶσσες τῶν τεσσάρων αὐτῶν χωρῶν[4]. Τελευταῖα κατόρθωσε νὰ ἐξασφαλίση ἀπὸ τὸν Ἀλή, πληρώνοντας ἕνα χρηματικὸ ποσό, ἔγγραφη προστασία ἀπὸ τὶς ἀβανιὲς καὶ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ κάθε ἔκτακτη εἰσφορά. Ὁ Dodwell διάβασε τὸ παράξενο ἔγγραφο ποὺ ἄρχιζε μὲ τὴν ἑξῆς φράση: «Ἐγὼ ὁ μεγάλος Βεζύρης, Ἀλήπασας, δηλώνω ὅτι τὸν Παπαθεοδώρου ἀπὸ τ' Ἀμπελάκια δὲν θὰ τὸν κεντοῦν σὲ καμμιὰ περίπτωση οἱ μύγες οὔτε θὰ τὸν δαγκώνη τὸ φίδι»[5].

---

1. Πρόκειται γιὰ τὴν «Ἑλληνικὴ σχολὴ Ἀμπελακιωτῶν» ποὺ ἱδρύθηκε τὸ 1749. Μεταξὺ 1796 καὶ 1803 δίδαξε ὁ Γρηγ. Κωσταντᾶς καὶ ἀκολούθησε ὁ Κων. Κούμας (*Μ. Παρανίκα*, Σχεδίασμα, Ἐν Κων/πόλει 1867, σ. 86). Ὁ *Γ. Ζαβίρας* (Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, Ἀθήνησι 1872, σ. 238), ἀναφέρει διδάσκαλο ἐπὶ 30 χρόνια (1777-1807) τὸν Τρικαλινὸ Γεώργιο Τριανταφύλλου, μαθητὴ τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρι στὴν Ἀθωνιάδα. Κατὰ τὸν *Κ. Σάθα* (Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σ. 690-691), *Α. Βρεττὸ* (Νεοελληνικὴ Φιλολογία, τ. ΙΒ' [1887], σ. 286) καὶ *Κων. Κούμα* (Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. ΙΒ', σ. 573), στὴν τετραετία 1799-1803 δίδαξε ὁ Κεφαλονίτης ἰατροφιλόσοφος Σπ. Ἀσάνης. Μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Κούμα δίδαξαν στὴ σχολὴ ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ παπα-Ἀργύρης κ.ἄ. (βλ. *Ἠλ. Γεωργίου*, Ἱστορία καὶ συνεταιρισμὸς τῶν Ἀμπελακίων, Ἀθῆναι 1951, σ. 86-87).

2. Δὲν ἵδρυσε ὁ Διονύσιος (ἐπίσκοπος Πλαταμῶνος καὶ Λυκοστομίου ἐπὶ 30 χρόνια, 1763-1793) τὸ σχολεῖο, γιατὶ λειτουργοῦσε πρὶν καταλάβη τὴν ἐπισκοπικὴ ἕδρα (*Ἠλ. Γεωργίου*, ἔνθ' ἀν., σ. 81 σημ. 3).

3. Τὴ σχολὴ τῆς Ραψάνης ἵδρυσε ὁ Διονύσιος τὸ 1767. Ἀνηψιὸς τοῦ Διονυσίου ἦταν ὁ Ραψανιώτης λόγιος Π. Γοβδελᾶς (*Τρ. Εὐαγγελίδη*, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, σ. 231-232).

4. Ὁ ζωγράφος *Pomardi* ποὺ συνόδευε τὸν Dodwell γράφει στὸ δικό του ὁδοιπορικὸ ὅτι στὸ σπίτι τοῦ Παπαθεοδώρου εἶδε ἀνέσεις ἀσυνήθιστες (καρέκλες, τραπεζάκια κ.λπ.), ὅπως στὴν Εὐρώπη (Viaggio nella Grecia fatto da *Simone Pomardi* negli anni 1804, 1805, e 1806, Roma 1820, τ. Β', σ. 42).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 107-108. Περίεργη ἡ φρασεολογία τοῦ ἀπαλλακτικοῦ ἐγγράφου. Εἶναι

Ἡ ζέστη ἐμπόδισε τὴ συνέχιση τῆς περιοδείας πρὸς τὸν Θερμαϊκὸ καὶ τὸν Ἄθω. Ἀπὸ τὰ Τέμπη ἄρχισε (στὶς 6 Ἰουνίου) τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς στὴν Ἀθήνα.

Τὰ Φάρσαλα (Σαλαλτζὶκ τουρκικά)[1], μὲ 3.500 κατοίκους, ἦταν σημαντικὸ ἐμπορικὸ κέντρο τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου[2]. Εἶχε τέσσερα τζαμιά, πύργο μὲ ρολόϊ, κιόσκι καὶ ἐπίσκοπο. Ὁ Pomardi δὲν τόλμησε νὰ σχεδιάση τὴν κρήνη ἐξ αἰτίας τῆς ἐχθρικῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ὀθωμανῶν.

Στὸν Κηφισὸ εἶδε ἄφθονες νεροχελῶνες. Ἦταν ἀμφίβιες καὶ στὸν παραμικρὸ κίνδυνο βυθίζονταν στὸ νερὸ ἀπὸ ὅπου πρόβαλλαν τὸ κεφάλι τους γιὰ νὰ παρακολουθοῦν τὴν κάθε κίνηση. Τὸ καύκαλό τους ἦταν μαῦρο καὶ τὸ κάτω μέρος κίτρινο. Τὸ κεφάλι τους, πιὸ μακρουλὸ ἀπὸ τῆς χερσαίας χελώνας, ἔμοιαζε φιδίσιο[3].

Στὴ Χαλκίδα, μὲ πληθυσμὸ 12.000 Ἕλληνες καὶ Τούρκους, οἱ Ὀθωμανοὶ ἦταν διαβόητοι γιὰ τὴ σκληρότητα καὶ τὸν ἄγριο δεσποτισμό τους. Οἱ Ἕλληνες ὅμως ποὺ ἀσπάζονταν τὸν ἰσλαμισμὸ γίνονταν πιὸ καταπιεστικοὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἀπὸ τὴν ἀγριότητα αὐτῶν τῶν ἐξωμοτῶν βγῆκε ἡ τουρκικὴ παροιμία «ὁ κακὸς χριστιανὸς δὲν γίνεται ποτὲ καλὸς μουσουλμάνος»[4].

Ὁ Dodwell, ἀφοῦ πέρασε τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες στὴν Ἀθήνα, ξεκίνησε τέλη Νοεμβρίου γιὰ τὸ Μωριά. Οἱ Ἀθηναῖοι τὸν ἀποχαιρέτησαν μὲ τὴν εὐχή:

— Ἄϊντε, μὲ τὸ καλὸ στὸν τόπο σου![5]

Στὴ νέα περιοδεία τὸν συνόδευε ἕνας Τοῦρκος ἀπὸ τὰ Φιλιατρά, ὁ Ἰμπραὴμ κι' ἕνας τάταρης, ὁ Σαλίκ. Αὐτὸν τὸν τάταρη τὸν θεωροῦσε ἀπαραίτητο ὁ Dodwell γιατὶ μὲ τὴν ἐπίσημη στολὴ καὶ τὸ μεγαλόπρεπο καλπάκι του κατατρομοκρατοῦσε τοὺς Ἕλληνες τῶν χωριῶν ποὺ δὲν ἔδειχναν προθυμία νὰ προσφέρουν κατάλυμα καὶ νὰ περιποιηθοῦν τοὺς ξένους.

Στὴν Κακὴ Σκάλα βρέθηκαν μπροστὰ σὲ μιὰ ὁμάδα ἀπὸ ρυπαροὺς καὶ θρασύτατους Ἀρβανίτες μ' ἕνα Τοῦρκο ἐπικεφαλῆς ποὺ φρουροῦσαν τὸ δερβένι.

πάντως πασίγνωστο ὅτι ὁ Ἀλήπασας, ὅταν ἤθελε νὰ ἀπειλήση κάποιον, τοῦ ἔλεγε: «θὰ σὲ φάη τὸ φίδι». Τὸ εἶπε καὶ στὸν Γάλλο ἐξωμότη μισθοφόρο ἀξιωματικό του *Ibrahim Manzour* (Mémoires sur la Grèce et l'Albanie..., Paris 1827, σ. 127). Ὁ Γάλλος στρατηγὸς *Guillaume de Vaudoncourt,* ποὺ γνώρισε τὸν Ἀλὴ γράφει στὸ χρονικό του πὼς ἡ συνηθισμένη του ἀπειλὴ ὅταν πρόσταζε ἦταν: «κύττα νὰ κάνης αὐτὸ ποὺ σοῦ εἶπα γιατὶ μαῦρο φίδι θὰ σοῦ φάη τὰ μάτια». Αὐτὴ ἡ φράση, προσθέτει ὁ Vaudoncourt, προκαλοῦσε μεγαλύτερο τρόμο ἀπὸ ἕναν ὅρκο του στὸ σουλτάνο ἢ στοῦ Μωχαμέτη τὰ γένεια (Memoirs on the Ionian Islands..., London 1816, σ. 33).

1. Τζαταλτζέ, ὄχι Σαλαλτζίκ.
2. Ἡ ἐτήσια ἐμποροπανήγυρη γινόταν στὶς 15 Αὐγούστου.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 144-145.
4. Fena Giaour iyi Musulman olmal.
5. Τοῦ θύμισαν τὸ ὁμηρικὸ «εὖ δ' οἴκαδε ἱκέσθαι» (Ἰλ., α, 19).

Ζήτησαν ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς πιεστικὰ διόδια ἀλλὰ ὁ Dodwell, ἐφοδιασμένος καθὼς ἦταν μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι, δὲν πλήρωσε οὔτε παρά[1].

Ἡ Κόρινθος ἦταν ἕδρα μπέη ποὺ κυβερνοῦσε 163 χωριὰ τῆς περιοχῆς. Τὰ κυριώτερα προϊόντα: στάρια, μπαμπάκι, καπνά, λάδι καὶ κρασί. Ἡ ἐπιδημία εἶχε θερίσει πρὶν λίγους μῆνες 800 ψυχές[2].

Στὸ Ἄργος (πληθυσμὸς 5.000 ψυχές, στὴν πλειοψηφία Ἕλληνες) φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι ἑνὸς τρελλοῦ ἀλλὰ ὁλότελα ἀκίνδυνου Ἕλληνα. Οἱ Τοῦρκοι, γράφει ὁ Dodwell, σέβονται καὶ προστατεύουν περισσότερο τοὺς ψυχοπαθεῖς παρὰ ἐκείνους ποὺ ἔχουν τὰ λογικά τους.

Στὸν Πόρο οἱ κάτοικοι ἦταν πλούσιοι καὶ φιλόπονοι Ἕλληνες, σχεδὸν ἀνεξάρτητοι, ἀλλὰ ἀφιλόξενοι καὶ ἐχθρικοὶ στοὺς ξένους. Μὲ μεγάλη δυσκολία ἔπεισαν ἕναν ἔμπορο νὰ τοὺς παραχωρήσῃ μιὰ ἄθλια κάμαρα γιὰ νὰ περάσουν τὴ νύχτα τους.

«Οἱ χειρότεροι Ἕλληνες», γράφει ὁ Dodwell, «εἶναι οἱ Ποριῶτες καὶ οἱ Ὑδραῖοι, καθὼς καὶ οἱ κάτοικοι μερικῶν ἐμποροναυτικῶν νησιῶν ποὺ νομίζουν πὼς ἀπόχτησαν ἀνεξαρτησία ἐπειδὴ δὲν βρίσκονται ἄμεσα κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῆς τουρκικῆς τυραννίας. Ἔχουν ὅλη τὴν ἀηδιαστικὴ ἀναίδεια τῶν χειραφετημένων σκλάβων, καὶ στοὺς τρόπους τους βλέπεις κάτι ὑπερφίαλο καὶ καταφρονητικό, ποὺ εἶναι πιὸ προσβλητικὸ ἀπὸ τὴν ὑπεροπτικὴ ἀλλὰ ὁπωσδήποτε εὐγενικὴ καὶ ἀξιόπρεπη συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων»[3].

Καὶ ὁ Ἰμπραήμ, γράφει ὁ περιηγητής, βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ ξεσπάσῃ σὲ φοβερὸ ὑβρεολόγιο. Ἀποκαλοῦσε τοὺς Ἕλληνες τοῦ Πόρου «γουρούνια» καὶ «σκυλιά»[4]. Τὸν συναγωνίζεται καὶ ὁ Dodwell στοὺς χαρακτηρισμούς: «Αὐτοὶ οἱ βρωμεροὶ Ποριῶτες μὲ τὴν πεισματικὴ αὐθάδεια καὶ τὴν καταφρονητικὴ ὑπεροψία...»[5].

Στὰ Μ έθανα φιλοξενήθηκαν ἀπὸ τὸν παπὰ τοῦ χωριοῦ.Μαγείρευε ἕνα καλὸ ψάρι ἀλλὰ μόλις εἶδε τοὺς ξένους νὰ πλησιάζουν στὸ σπίτι τὸ καταχώνιασε

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 168.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 215.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 274.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 275.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 281. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ περιηγητής μας ἔβλεπε Ἕλληνες νὰ περιφρονοῦν φανερὰ τοὺς Τούρκους συνοδούς του καὶ νὰ κλείνουν τὴν πόρτα τους ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς φοβέρες τῶν τατάρηδων καὶ τῶν γενιτσάρων, γιὰ τὰ φιρμάνια καὶ τὰ μπουγιουρδιά. Καὶ φυσικὰ ἀπόρησε καὶ ὀργίστηκε. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι τῶν ἐμποροναυτικῶν νησιῶν εἶχαν ἀποχτήσει αὐτονομία. Ὀθωμανὸς δὲν πατοῦσε στὸν τόπο τους καὶ ἔβλεπαν τοὺς τουρκοσυνοδευόμενους «μυλόρδους» μὲ ἀδιαφορία ἂν ὄχι μὲ μίσος (βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 662 κ. ἑ.). Ὁ συνήθως συγκρατημένος καὶ ἀντικειμενικὸς Dodwell δὲν μπορεῖ νὰ κρύψῃ τὴ μνησικακία του. Ὡστόσο ἡ στάση τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόρου καὶ τῆς Ὕδρας δὲν σήμαινε οὔτε ἀφιλόξενα αἰσθήματα, οὔτε ὑπεροψία, οὔτε καταφρόνηση. Ἀντίθετα ἦταν αὐθόρμητοι καὶ ἀξιοπρεπεῖς. Ὁ Dodwell συνοδευόταν στὸ Μωριὰ ἀπὸ Τοῦρκο ὁδηγὸ καὶ τάταρη γιὰ νὰ

γρήγορα-γρήγορα γιατὶ νόμισε πὼς ἦταν Τοῦρκοι. Μόλις κατάλαβε πὼς δὲν ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ φιλοξενήση καὶ τοὺς σωματοφύλακες δέχτηκε τὸν περιηγητὴ μὲ ἀνοιχτὲς ἀγκάλες[1].

Θερμὴ ὑποδοχὴ καὶ περιποιήσεις στὸ χωριὸ Δάρα. «Τὰ σπίτια ἦταν γεμάτα μὲ ἀγροτικὰ προϊόντα. Σ' ἐκεῖνο ποὺ φιλοξενηθήκαμε ἦταν τόσα πολλὰ τὰ βαρέλια μὲ τὶς ἐλιές, τὰ σακκιὰ μὲ τὰ χαρούπια καὶ οἱ ζάρες μὲ τὸ μέλι, ποὺ δύσκολα βρήκαμε μιὰ γωνιὰ γιὰ νὰ ἁπλώσουμε τὰ στρώματά μας». Ὁ νοικοκύρης διασκέδασε τοὺς ξένους μὲ τὴ λύρα του καὶ ἡ νοικοκυρὰ μαγείρεψε ἕνα νόστιμο ψάρι. «Ἦταν εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴ ζωή τους γιατὶ τὸ χωριὸ βρισκόταν ἀπόμερα καὶ δὲν ἐνοχλήθηκαν ποτὲ ἀπὸ τοὺς Τούρκους»[2].

Στὸ Φανάρι, τέσσερες ὧρες ἀπὸ τὸ Δάρα, θὰ καταλύσουν στοῦ παπᾶ τὸ σπίτι. Τοὺς ἔδωσε ἀμέσως ἕνα πρόσφορο ἀφοῦ προηγουμένως τὸ εὐλόγησε. Οἱ κάτοικοι πρώτη φορὰ ἔβλεπαν Εὐρωπαίους. Ἔβρισκαν τὴν ἐνδυμασία τους παράξενη καὶ ἀστεία καὶ δὲν ἔκρυβαν τὰ εἰρωνικὰ σχόλια καὶ τὰ γέλια τους[3].

Στὴν Κόρινθο ὁ Dodwell συνάντησε δύο συμπατριῶτες του περιηγητές, τὸν Raikes[4] καὶ τὸν Mackenzi, ποὺ ταξίδευαν ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴν Ἀθήνα. Ἦταν μιὰ εὐκαιρία γιὰ ἀνταλλαγὴ πληροφοριῶν καὶ γιὰ ἕνα γοητευτικὸ διάλειμμα.

Κοντὰ στὸ χάνι τῆς Καμάρας εἶδαν ἕνα ξύλινο σταυρὸ στὴν κοίτη ἑνὸς χειμάρρου. Ἦταν σημάδι πὼς σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο κάποιος χριστιανὸς βρῆκε βίαιο θάνατο[5].

Ἔξω ἀπὸ τὴ Βοστίτσα, κοντὰ στὴ θάλασσα, ἀντίκρυσαν τὸν περίφημο πλάτανο ποὺ θαύμαζαν ὅλοι οἱ περιηγητὲς τῶν περασμένων αἰώνων. Εἶχε περίμετρο 27 περίπου μέτρα. Στὶς ρίζες του ἀνάβρυζε μιὰ πηγὴ ποὺ μνημονεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Παυσανία[6].

τακτοποιῆ εὐκολώτερα, ταχύτερα καὶ ἴσως ἀνέξοδα τὰ καθημερινὰ προβλήματα τοῦ ταξιδιοῦ. Ἀκολουθοῦσε δηλαδὴ τὴν τακτικὴ τοῦ συμπατριώτη του μισέλληνα Gell. Οἱ Ἕλληνες ἦταν πάντοτε πρόθυμοι νὰ φιλοξενήσουν ξένους ἀλλὰ ποτὲ Τοῦρκο. Ἔπειτα δὲν ἀνέχονταν νὰ θεωρηθῆ ἡ φιλοξενία προϊὸν ἀνάγκης καὶ φόβου ἐξ αἰτίας τῆς παρουσίας τῶν Τούρκων σωματοφυλάκων. Καὶ ὁπωσδήποτε τὰ φιρμάνια καὶ τὰ μπουγιουρδιὰ τῶν περιηγητῶν ἀποτελοῦσαν μιὰ μορφὴ καταναγκασμοῦ καὶ πολλὲς φορὲς δημιουργοῦσαν περιπλοκὲς καὶ προστριβὲς μὲ τὶς τουρκικὲς Ἀρχές.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 281.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 284.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 285.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 291. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Raikes* ἔγραψε ἕνα μικρὸ ὁδοιπορικὸ ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ συλλογὴ τοῦ *Robert Walpole* (Journal through parts of Boeotia and Phocis, communicated by Mr. Raikes στὸν τόμο Memoirs relating to European and Asiatic Turkey; edited from manuscript journals by Robert Walpole, London 1818)..
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 299.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 305.

Στὴν Πάτρα συνάντησε τὸν συμπατριώτη του περιηγητὴ Gell ποὺ μόλις εἶχε τελειώσει τὴν περιοδεία του στὴν 'Αργολίδα. 'Αποφάσισαν νὰ ἐξερευνήσουν μαζὶ τὸν ὑπόλοιπο Μωριά. 'Ο Dodwell μίσθωσε πέντε ἄλογα γιὰ λογαριασμό του καὶ ἀγωγιάτες μὲ 100 παράδες τὴν ἡμέρα[1]. 'Η νέα φάση τοῦ ταξιδιοῦ ἄρχισε στὶς 18 'Ιανουαρίου 1806.

'Ο πληθυσμὸς τοῦ Πύργου ἦταν ὁλόκληρος ἑλληνικὸς μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸν βοεβόδα. «Οἱ κάτοικοι φημίζονταν γιὰ τὸ θάρρος καὶ τὸν ἀνεξάρτητο χαρακτήρα τους. "Εχουν ἕνα ὕφος ἀρχοντιᾶς διόλου ἐπίπλαστο. Κι' αὐτὸ χάρη στὴν οἰκονομικὴ ἄνεση ποὺ τοὺς προσφέρει ἡ γειτονικὴ εὔφορη περιοχή»[2].

Πέρασαν τὸν 'Αλφειὸ κοντὰ στὸ χωριὸ Μίτακα(;) μὲ μονόξυλο. Στὶς δυὸ ἄκρες κάθονταν οἱ δυὸ κωπηλάτες καὶ στὴ μέση ὁ μοναδικὸς ἐπιβάτης[3].

'Η δυσκολία ἦταν μὲ τὰ ἄλογα. Τὰ ἐξανάγκασαν μὲ ραβδιὰ καὶ πετροβολητὸ νὰ πέσουν στὸ νερὸ καὶ νὰ κολυμπήσουν ὣς τὴν ἀντικρινὴ ὄχθη. Στὴν ἀρχὴ τὰ παρέσυρε τὸ ρεῦμα μὲ κίνδυνο νὰ πνιγοῦν[4].

Στὴν 'Αρκαδιὰ τοὺς περίμενε ὁ πρόξενος τῆς 'Αγγλίας γιατρὸς 'Αναστάσιος Πασκαλίγκος[5]. «Στὸ σπίτι ἐπικρατοῦσε γενικὴ ἀναστάτωση. Κόσμος πολὺς ἑτοίμαζε ἀμέτρητα φαγιὰ γιὰ τὸ δεῖπνο μας».

'Ο Dodwell μέτρησε κάπου 40 ἐδέσματα. 'Ο οἰκοδεσπότης πίεζε τοὺς ξένους νὰ δοκιμάσουν ἀπ' ὅλα. «Στὸ τέλος ἀναγκάστηκα νὰ ἀρνηθῶ».

Αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ "Αγγλοι περιηγητὲς ἀποφάσισαν ν' ἀνοίξουν τὸ πουγγί τους. «Τὸν πληρώσαμε καλὰ γιὰ τὴν ἐνόχληση καὶ τὰ ἔξοδα. 'Αλλὰ δυσκολευτήκαμε πολὺ νὰ τὸν πείσουμε νὰ κάνη τὸ λογαριασμό»[6].

'Υπολόγισε τὸν πληθυσμὸ τῆς 'Αρκαδιᾶς σὲ 4.000 ("Ελληνες καὶ Τούρκους). Μέτρησε τέσσερα τζαμιά[7].

Στὶς 27 Φεβρουαρίου ἔφτασε στὸ Μυστρὰ (7.000 κάτοικοι, κυρίως "Ελληνες) κι' ἄρχισε τὴν περιήγηση στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Σπάρτης μὲ ὁδηγὸ τὸν Δημήτρη Μανουσάκη. 'Η θύμηση τῶν βανδαλισμῶν τοῦ Γάλλου βασιλικοῦ ἀπεσταλμένου ἀββᾶ Fourmont, ποὺ εἶχε περιηγηθῆ τὴ Λακωνία πρὶν ἀπὸ 75 χρόνια, ἦταν ἀκόμα ζωντανὴ ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό[8].

Μπαίνοντας στὴν Τριπολιτσά, ἕνας μαῦρος σκλάβος ποὺ βάδιζε στὸ καθαρὸ μεσαῖο τμῆμα τοῦ δρόμου, ὀργισμένος ἐπειδὴ τὸν ἀνάγκασαν τὰ ἄλογα τῶν περιηγητῶν νὰ παραμερίση, φώναξε:

---

1. "Ενθ' ἀν., σ. 308.
2. "Ενθ' ἀν., σ. 323.
3. "Ενθ' ἀν., σ. 339.
4. "Ενθ' ἀν., σ. 340.
5. Ἦταν σαράφης. Τὸν γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Gell.
6. "Ενθ' ἀν., σ. 350.
7. "Ενθ' ἀν., σ. 351.
8. Βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 147.

— Πίσω γουρούνια καὶ σκυλιὰ γιατὶ θὰ σᾶς πάρω τὸ κεφάλι!..

Ἀφοῦ φιλοξενήθηκαν στὸ σπίτι τοῦ Γιαννετάκη[1] καὶ πραγματοποίησαν ἐρευνητικὴ περιοδεία στὴν περιοχή, προχώρησαν στὴ βορειοδυτικὴ ὀρεινὴ Κορινθία καὶ στὶς 17 Μαρτίου ἔφτασαν νύχτα στὸ «βασιλικὸ μοναστήρι» τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

«Βρήκαμε τὴν πύλη τοῦ μοναστηριοῦ κλειστή. Κι' εἴμαστε παγωμένοι καὶ θεονήστικοι. Ὑπῆρχαν βέβαια δωμάτια ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες ἀλλὰ ἐμεῖς θερμοπαρακαλέσαμε τοὺς καλογέρους νὰ μᾶς δεχτοῦν μέσα στὸ μοναστήρι. Ὅταν τοὺς εἴπαμε πὼς εἴμαστε Φράγκοι μᾶς κάλεσαν νὰ σταθοῦμε στὸ ξέφωτο, κάτω ἀπὸ τὸ φεγγαρόφωτο, γιὰ νὰ μᾶς δοῦν ἀπὸ τὰ παραθύρια. Πήγαμε. Ἀλλὰ ἐπειδὴ μονάχα ἐγὼ φοροῦσα φράγκικο καπέλλο μοῦ φώναξαν:

— Παράξενο πράγμα, ἕνας Φράγκος νὰ ταξιδεύῃ μόνος σὲ τέτοιον τόπο καὶ σὲ τέτοια ὥρα μὲ συντροφιὰ μόνο Τούρκους!

Τελικὰ ἀποφάσισαν νὰ τοὺς δεχτοῦν. Ἀλλὰ πέρασε ἕνα τέταρτο ὥσπου νὰ ξαμπαρώσουν τὴν πόρτα.

«Μπαίνοντας, βαδίσαμε σ' ἕνα μακρὺ διάδρομο, ἀνάμεσα σὲ διπλὴ σειρὰ καλογέρων, ποὺ ὅλοι, ὅπως ἔμαθα ἀργότερα, εἶχαν κρυμμένα ὅπλα κάτω ἀπὸ τὰ φαρδειά τους ράσα. Γιατὶ τόση ἀνασφάλεια καὶ ἀνομία ἐπικρατεῖ στὴ χώρα, ποὺ εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ παίρνουν ὅλες τὶς δυνατὲς προφυλάξεις γιὰ νὰ προλάβουν ἐνδεχόμενους αἰφνιδιασμοὺς καὶ λεηλασίες. Μὲ ὁδήγησαν σὲ μιὰ ἄνετη κάμαρα, ὅπου μερικὰ καλογεροπαίδια ἄναψαν δυνατὴ φωτιά. Ὁ Σαλίχ, ὁ τάταρης, μὲ πληροφόρησε πὼς εἶχε κιόλας γευθῆ τὸ περίφημο κρασὶ τοῦ μοναστηριοῦ καὶ ὅτι εἶδε αὐτὰ τὰ «κερατογούρουνα» νὰ βγάζουν καὶ νὰ κρεμοῦν τὰ ὅπλα ποὺ εἶχαν κρύψει στὰ ράσα τους μόλις μπήκαμε[2].

Τὸ μοναστήρι, γράφει ὁ περιηγητής, εἶχε ὀχτὼ πατώματα καὶ 23 παράθυρα στὴ μπροστινὴ πλευρά. Μὲ καμάρι οἱ καλόγεροι ἔδειξαν στὸν ξένο τὸ κελλάρι,

---

1. Ὁ Γιαννετάκης, πράκτορας τοῦ προξένου τῆς Ἀγγλίας στὴν Πάτρα, ἦταν σαράφης. Τὸν ἀναφέρουν καὶ οἱ περιηγητὲς *Leake* (Travels in Morea, τ. Α', σ. 88-100) καὶ *Gell,* σ. 129.

2. Μ' ἐκεῖνα τὰ κρυμμένα ἅρματα θὰ γίνῃ 20 χρόνια ἀργότερα ὁ περίφημος καλογερο-πόλεμος ἐναντίον τῆς ἀνθρωποπαγάνας τοῦ Ἰμπραὴμ πασᾶ κάτω ἀπὸ τὸ Μέγα Σπήλαιο. Ἀφηγεῖται ὁ αὐτόπτης Φωτάκος: «Ἔξαφνα βλέπω νὰ ἐξέρχωνται ἀπὸ τὸ μοναστήριον ὁ εἷς κατόπιν τοῦ ἄλλου μοναχοί· ἦσαν δὲ ὅλοι ὅταν ἐξῆλθον ἕως ἑκατόν, καὶ καπετάνιον εἶχαν τὸν γνωστὸν μοναχὸν Γεράσιμον. Οὗτοι ὅλοι ἔβγαλαν τὰ καλογερικὰ καὶ ἐνδύθησαν στρατιωτικὰ Ἑλληνικά, ἔβαλαν φουστανέλλαις καὶ ἐφόρεσαν φέσια, ἐξάπλωσαν κάτω τὰ πλούσια μαλλιὰ τῆς κεφαλῆς των, καὶ εἶχον ὁπλισθῆ κατὰ τὸν τρόπον τῶν ἀτάκτων στρατιωτῶν. Περνώντας ἔμπροσθεν ἡμῶν μᾶς ἐπροσκάλεσαν οὕτως: «ἐλᾶτε νὰ μᾶς ἰδῆτε πῶς θὰ πολεμήσωμεν» καὶ βαδίζοντες ἐτράβηξαν κατὰ τὸ Παλιάμπελον καὶ φθάσαντες ἐκεῖ, ἀμέσως ἄρχισαν μόνοι τὸν πόλεμον μὲ τοὺς Τούρκους. Τοῦτο δὲ ἰδόντες ἡμεῖς ἐξεροκοκκινήσαμεν ἀπὸ τὴν ἐντροπήν μας καὶ παρευθὺς ἐβγήκαμεν νὰ ὑπάγωμεν εἰς τὸν πόλεμον» (Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1960, σ. 607).

«ένα ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ κόσμου». Ἔπιανε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἰσογείου κι' ἦταν γεμάτο κρασοβάρελα. Τὸ κρασὶ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τὸ καλύτερο τοῦ Μωριᾶ, ἦταν πάντοτε παγωμένο.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν καλογέρων τοῦ μοναστηριοῦ ξεπερνοῦσε τοὺς 550. Οἱ περισσότεροι δούλευαν στὰ μετόχια. Μονάχα ἡ παραγωγὴ σταφίδας τοῦ μοναστηριοῦ ἔφτανε τὶς 80.000 ὀκάδες.

Ὡστόσο ὁ τόπος ἦταν ὑγρὸς καὶ ἀνθυγιεινὸς καὶ οἱ καλόγεροι ὑπέφεραν ἀπὸ ρευματισμούς.

Τὸ μεγαλύτερο μοναστήρι τοῦ Μωριᾶ, μετὰ τὸ Μέγα Σπήλαιο, γράφει ὁ Dodwell, εἶναι τῶν Ταξιαρχῶν, μιάμιση ὥρα ἀπὸ τὴ Βοστίτσα, πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν βουνῶν[1].

Κατὰ τὴν πορεία πρὸς τὴν Πάτρα μὲ δυσκολία κατόρθωσαν νὰ ἀποφύγουν τὴν αἰχμαλωσία καὶ τὴν ἀπογύμνωσή τους ἀπὸ μιὰ ὁμάδα ἐξαθλιωμένων Ἀρβανιτῶν ποὺ πιεστικὰ ζητοῦσαν νὰ συνοδέψουν τοὺς ξένους ὡς ἔμμισθοι φρουροὶ γιὰ νὰ τοὺς προστατέψουν τάχα ἀπὸ τοὺς Κλέφτες[2].

Ἀπὸ τὴν Πάτρα πέρασαν στὸ Βασιλάδι τοῦ Μεσολογγιοῦ. Ἕνας σεβάσμιος ψαρὰς φιλοξένησε τὸν Dodwell καὶ τὴ συντροφιά του στὴν καλύβα του. Ἦταν ἀσπρογένης καὶ στὸ χέρι κρατοῦσε ἕνα καμάκι τρίκλωνο, σὰν τρίαινα τοῦ Ποσειδῶνα. Στὴν καλύβα ὑπῆρχαν μονάχα ἕνα κρεβάτι ἀπὸ καλάμια, δίχτυα, ἀπόχες καὶ ἄλλα ἐργαλεῖα ψαρικῆς. Τοῦ θύμισε θεοκριτικὲς σκηνές[3].

Ὁ Dodwell θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἰθάκη, μαζὶ μὲ τοὺς Gell καὶ Raikes, τὴ Λευκάδα, τὴν Πρέβεζα καὶ τὴν Κέρκυρα καὶ στὶς 16 Μαΐου 1806 θὰ ἀρχίση τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ. Θὰ ἀναγκασθῆ ὅμως νὰ παραμείνη στὴν Ἰταλία[4]. Ἡ Εὐρώπη βρισκόταν ἀκόμα ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Βοναπάρτη.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 448-451.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 453 κ. ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 458.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 461 κ. ἑ.

O BARTHOLDY KAI OI ΑΛΛΟΙ ΜΙΣΕΛΛΗΝΕΣ (1803 - 1804)

Ο ΙΗ' ΑΙΩΝΑΣ ἀνέδειξε ἕνα μαχητικὸ μισέλληνα, τὸν Γερμανὸ φιλόσοφο Pauw, «τὸν κατάρατον Παύιον», ὅπως ἔγραφε ὁ Κοραῆς, «τὸν ὁποῖον ὁσάκις ἐνθυμηθῶ σεληνιάζομαι»[1], πρόδρομο τοῦ δυναμικοῦ ἐπίσης Fallmerayer. Χωρὶς νὰ ἐπισκεφθῆ ποτὲ τὴν Ἑλλάδα ὁ Pauw ἔγραφε πὼς ὁ ἑλληνικὸς λαὸς κατάντησε «ἄχθος ἀρούρης καὶ καταισχύνη τῶν προγόνων του, αὐτῶν τῶν προγόνων ποὺ πατάει τοὺς τάφους τους χωρὶς κἂν νὰ τοὺς γνωρίζῃ»[2].

Στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΘ' αἰώνα ἐμφανίζονται τρεῖς ἀκόμα ἀδιάλλακτοι μισέλληνες: Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς William Gell[3], ὁ Πρῶσσος Jacob Salomon Bartholdy[4] καὶ ὁ Ἄγγλος Thomas Thornton[5]. Ὁ πρῶτος ταξίδεψε τὸ 1801 - 1806 στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔγραψε μιὰ σειρὰ μελέτες καὶ χρονικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ δεύτερος, ἀντίθετα μὲ τὸν Pauw, ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα ἐπὶ ἑφτὰ μῆνες.

Δὲν ἦταν τυχαῖος περιηγητὴς ὁ Bartholdy. Πεπαιδευμένος, ἑλληνομαθής, ἀνήσυχος, ἀρχαιολάτρης, παρατηρητικός, ἐγκαινιάζει ἕνα νέο τύπο ταξιδιωτικοῦ ἀφηγήματος, ὁλότελα ἄγνωστο ὡς ἐκείνη τὴν ἐποχή. Δὲν καταγράφει τὶς ἐντυπώσεις του ἡμερολογιακά. Ἀρχίζει, λ.χ., τὴν ἀφήγηση μὲ τὴν περιοδεία του στὴ Θεσσαλία καὶ τελειώνει πάλι μὲ τὴ Θεσσαλία. Τὸ ὁδοιπορικό του κυκλοφόρησε στὰ γερμανικὰ[6] τὸ 1805 καὶ στὰ γαλλικὰ τὸ 1807[7]. Δὲν εἶναι χρονικὸ ἀλλὰ μιὰ συνθετικὴ ἐργασία, ποὺ ἀναφέρεται περισσότερο στὴν Ἑλλάδα καὶ στοὺς Ἕλληνες σὰν σύνολο, σὰν ἑνότητα, σὰν πρόβλημα, παρὰ στὴν κάθε μιὰ ξεχωριστὰ περιοχή. Εἶναι ἡ πρώτη συστηματικὴ ἐποπτικὴ μελέτη Εὐρωπαίου γιὰ τὴν Ἑλλάδα: πολιτική, κοινωνική, οἰκονομική, γεωγραφική. Μιὰ μεθοδικὴ συνύφανση στοιχείων ποὺ συγκέντρωσε κατὰ τὴν περιήγησή του καὶ μιὰ προσ-

---

1. Ἅπαντα, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, Ἐπιστολές, τ. Β1, σ. 142.
2. Recherches philosophiques sur les Grecs, Berlin 1788 (βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 389 κ. ἑ., 562-563).
3. Narrative of a journey in the Morea, London 1823.
4. 1779-1825. Ἦταν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς. Δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τὸν Γερμανὸ ἱστορικὸ Mendelson Bartholdy.
5. État actuel de la Turquie, Traduit de l'Anglais, Paris 1812.
6. Brüchstücke zur nähern Kenntniss des heutigen Griechenlands, gesammelt auf einer Reise von *J. L. S. Bartholdy* im Jahre 1803-1804, Berlin 1805.
7. Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804 par *J. L. S. Bartholdy*; contenant des details sur la manière de voyager dans la Grèce et l'Archipel; la description de la vallée de Tempé; un tableau pittoresque des sites les plus remarquables de la Grèce et du Levant; un coup-d'oeil sur l'état actuel de Turquie...; un voyage de Nègrepont, dans quelques contrées de la Thessalie, en 1803, et l'histoire de la guerre de Souliotes contre Ali-Visir avec la chute de Souly en 1804. Traduit de l'Allemand par A du C (*Auguste du Coudray*), Paris 1807, σ. 1-2.

πάθεια συναγωγῆς γενικῶν συμπερασμάτων ἀπὸ τὴν ἀξιολόγηση τῶν ἐπὶ μέρους παρατηρήσεων. Ὑπάρχουν κεφάλαια διεξοδικὰ γιὰ τὸ κλίμα, γιὰ τὸ τοπίο, γιὰ τὸν χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ Bartholdy ἐπιχειρεῖ μιὰ ἀναγωγὴ στὶς ἀρχαῖες πηγὲς καὶ καταφεύγει στὰ χρονικὰ τῶν παλαιότερων ταξιδιωτῶν. Ὁ ἴδιος πιστεύει πὼς πέτυχε μιὰ νέα θεώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὅτι εἶδε πράγματα ποὺ δὲν ὑπῆρχαν σὲ κανένα ἄλλο ταξιδιωτικὸ βιβλίο. Καὶ δὲν ὑπερβάλλει. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ ὁδοιπορικό του ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν περιηγητικὴ φιλολογία.

Οἱ στόχοι του εἶναι ὑψηλοί: ἐμβάθυνση στὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα, μιὰ ἀντικειμενικὴ εἰκόνα τοῦ σύγχρονου ἑλληνισμοῦ. Ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ ἕνα παρόμοιο ἐπίτευγμα. Πρῶτα-πρῶτα γιατὶ ὁ Bartholdy ξεκίνησε γιὰ τὴν Ἑλλάδα μὲ προκαταλήψεις. Εἶχε ἐνστερνισθῆ τὶς ἀνθελληνικὲς θεωρίες τοῦ Pauw πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνα. Καὶ συχνὰ μεταφέρει στὰ κείμενά του αὐτούσιες τὶς ἀπόψεις τοῦ δασκάλου του.

Στενοκέφαλος ὁ Bartholdy, κοντόφθαλμος καὶ σχολαστικός, παρὰ τὴν πολυμάθειά του, ἔχασε τὸ μέτρο, παρασύρθηκε σὲ συγκρίσεις ὄχι τοῦ χθὲς μὲ τὸ σήμερα ἀλλὰ τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους, ἢ μὲ τοὺς προηγμένους εὐρωπαϊκοὺς λαούς. Καὶ φυσικὰ οἱ συγκρίσεις ὑπῆρξαν καταλυτικὲς γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Δὲν ἦταν σὲ θέση ἢ δὲν ἤθελε νὰ ἀντιληφθῆ τὴ βαθειὰ ἀλλαγὴ ποὺ εἶχε συντελεσθῆ κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία.

Στὸν πρῶτο τόμο περιορίζεται σὲ περιγραφὲς μνημείων, σὲ ταυτίσεις ὀνομασιῶν καὶ σὲ ἀνώδυνους λίγο πολὺ χαρακτηρισμούς. Τὸ μεγαλύτερο ὅμως μέρος τοῦ δεύτερου τόμου εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἀνασκευὴ τοῦ «Ὑπομνήματος» τοῦ Κοραῆ, τοῦ περίφημου λόγου του στὴ «Σύναξη τῶν σοφῶν τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνθρωποτηρητῶν», ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1803 καὶ ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη τεκμηριωμένη καὶ ὑπερήφανη διακήρυξη τῶν ἑλληνικῶν δικαίων[1].

Σὲ 150 περίπου σελίδες ὁ Bartholdy πασχίζει μὲ ὁλοφάνερη ἐχθρότητα νὰ καταδείξη ὅτι οἱ Νεοέλληνες εἶχαν κατρακυλήσει σὲ τέτοια ἐξαχρείωση ποὺ ἀποκλειόταν ἐντελῶς κάθε σκέψη γιὰ μελλοντικὴ πολιτικὴ ἀποκατάσταση. Ἀπαίδευτοι καὶ χωρὶς καμμιὰ ἔφεση γιὰ πρόοδο, ἕνας φαυλεπίφαυλος κόσμος ποὺ ἐπιδίδεται ἀποκλειστικὰ στὸ ἐμπόριο καὶ ἀναλώνεται στὶς ἡδονές. Ὅλα, γράφει, μαρτυροῦν ἕναν ἀθεράπευτο ἐκφυλισμό, φυσικὸ καὶ ἠθικό.

Οἱ ἐπιπόλαιες αὐτὲς κρίσεις, τὰ αὐθαίρετα συμπεράσματα, ὁ συχνὰ ὑβριστικὸς τόνος καὶ ἡ κακολογία ξεσήκωσαν θύελλα ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες τῶν παροικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὀργίστηκαν οἱ Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ ἀνησύχησαν γιατὶ ἡ μισελληνικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Bartholdy μποροῦσε νὰ ἔχη δυσμενεῖς

1. Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce. Lu à la Société des Observateurs de l'homme le 16 Nivose, an XI (16 Janvier 1803).

ἀπηχήσεις στὴν εὐρωπαϊκὴ Κοινὴ Γνώμη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση[1]. Λύσσα κατέλαβε τὸν Κοραῆ. Πιστεύει πὼς πρέπει νὰ δοθῆ ἀπάντηση, καὶ ἀπάντηση σκληρή, στὸν κατήγορο τοῦ Γένους. Ποιὸς ὅμως θὰ γράψη τὴν ἀντεπίκριση; Ὁ ἴδιος ἀποτελεῖ τὸ καταλληλότερο πρόσωπο. Πάνοπλος εἶναι ἀπὸ ἐπιχειρήματα συντριπτικὰ καὶ κάλαμο βιτριολικὸ διαθέτει. Ἀλλὰ ὁ Κοραῆς ἀποφεύγει πάντοτε τὴν ἐπώνυμη πολεμικὴ σὲ πολιτικὰ θέματα. Προθυμοποιεῖται ὅμως ὁ φίλος του Ἀλέξανδρος Βασιλείου, ὁ λόγιος ἔμπορος τῆς Βιέννης, νὰ γράψη τὸν ἀντιρρητικὸ ἐναντίον τῶν συκοφαντιῶν τοῦ Bartholdy[2].

Φρονεῖ ὁ Κοραῆς ὅτι ἡ ἀντίκρουση θὰ εἶναι εὔστοχη ἂν προέρχεται ἀπὸ ἄλλον Ἕλληνα γιατὶ ἔτσι θὰ καταδειχτῆ ἡ ζωντανὴ πνευματικὴ παρουσία τοῦ ἔθνους. «Ἂς μάθωσι», τοῦ γράφει στὶς 30 Νοεμβρίου 1806, «ὅτι εἶναι σήμερον μεταξὺ τῶν Γραικῶν πολλοὶ οἱ ὁποῖοι ἀναγιγνώσκουσι τὰ συγγράμματά των καὶ ἐξεύρουν νὰ ἀπολογηθῶσιν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους των, διὰ νὰ εἶναι εἰς τὸ ἑξῆς προσεκτικώτεροι»[3]. Καὶ εἰρωνεύεται τὸν Bartholdy ἀποκαλώντας τον «μουσοῦ Μπερτόλδον».

Ὁ Βασιλείου ρίχνεται στὴ δουλειὰ ἀλλὰ διστάζει νὰ ὑπογράψη τὸν μαχητικὸ ἀντίλογο. «Δὲν κάμνεις καλά, διὰ πολλὰς αἰτίας, νὰ μὴ βάλης τ' ὄνομά σου εἰς τὴν κατὰ τοῦ Βαρθόλδου Ἀντίρρησιν. Ὑπόθες ὅτι τὸ ἀπέδωκαν εἰς ἐμέ. Τοιαύτη ὑποψία κάμνει ὅλον τὸ ἐναντίον τοῦ ὅ,τι σπουδάζεις νὰ ἀποδείξης. Ὅσον εἶναι πολλοὶ καὶ διάφοροι οἱ γράφοντες καὶ φωνάζοντες, τόσον εἶναι λαμπροτέρα ἡ ἀπόδειξις ὅτι τὸ γένος ἐξυπνίσθη. Νὰ βάλης χωρὶς δισταγμόν, φίλε, τ' ὄνομά σου, καὶ νὰ μὴν τὸν σπλαχνισθῆς ὁλότελα, ὁσάκις δράξης ἀφορμὴν εὔλογον νὰ τὸν ἀντιδαγκάσης»[4].

Ὁ Κοραῆς τὸν προτρέπει νὰ εἶναι σκληρὸς στὴν ἀπάντησή του. «Πάλιν καὶ πάλιν σὲ λέγω ὅτι πρέπει νὰ εἶναι σφοδρά, ἤγουν τοιαύτη, ὁποία καὶ αὐτοῦ τὴν καρδίαν νὰ πληγώση (καὶ διατί ὄχι; ἐπειδὴ ὁ ἀχρεῖος τολμᾶ νὰ μᾶς πληγώνη ἀδίκως) καὶ ἄλλους εἰς τὸ ἑξῆς νὰ ἐμποδίση ἀπὸ τοιαύτας φλυαρίας»[5].

---

1. Οἱ κρίσεις τοῦ Bartholdy δὲν θὰ προκαλοῦσαν καμμιὰ ἐντύπωση ἂν δημοσιεύονταν μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα. Ἀλλὰ βρισκόμαστε στὴν κρίσιμη ἀναγεννητικὴ περίοδο καὶ οἱ Ἕλληνες ἔδειχναν μεγάλη εὐαισθησία στὶς κατηγορίες τῶν ξένων. Ἔφταναν ὣς τὴν ὑπερβολή, ἐξεγείρονταν καὶ ρίχνονταν μὲ ὁρμὴ στὴν ἀνασκευὴ τῶν ἐπικρίσεων. «Ἅμα λόγιός τις Εὐρωπαῖος ἐξήγγελλεν ἔστω καὶ τὸν ἐλάχιστον κατὰ τῆς Ἑλλάδος ψόγον, καὶ ἅπαντες οἱ τότε Ἕλληνες ἑνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ ἐξανίσταντο κατὰ τοῦ δυσφημοῦντος, ὅσῳ δὲ μᾶλλον προσήγγιζεν ἡ κρίσιμος τῆς ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως στιγμή, τοσούτῳ εὐερέθιστος καὶ εὔφλεκτος ἀπέβαινε προδήλῳ τῷ λόγῳ τῶν Ἑλλήνων ὁ θυμὸς» (*Α. Θερειανοῦ*, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Ἐν Τεργέστῃ 1889, σ. 359).
2. Ἡ πρωτοβουλία τῆς πολεμικῆς ἦταν τοῦ ἴδιου τοῦ Βασιλείου.
3. Ἅπαντα Κοραῆ, Ἐπιστολὲς 1774-1833, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, τ. Β', σ. 570.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 582.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 569.

'Ανυπομονεῖ νὰ διαβάση τὸ φυλλάδιο μὲ τὴν ἀπάντηση. «Καὶ ἰδὲ μὴ μὲ γελάσης»[1].

Τρία χρόνια κράτησε ἡ παραζάλη τοῦ Κοραῆ γιὰ τὸ μισελληνικὸ χρονικὸ τοῦ Πρώσσου περιηγητῆ. Στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Βασιλείου τὸ ἐπίμαχο ἀπαντητικὸ δημοσίευμα ἀποτελεῖ μόνιμο μοτίβο. 'Αγανάκτηση καὶ παραινέσεις γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῶν συκοφαντιῶν.

Τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1807 πληροφορεῖ τὸν Βασιλείου ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ Bartholdy μεταφράζεται στὰ γαλλικά. «Ὅθεν πρέπει νὰ ταχύνης τὴν ἀντίρρησίν σου. Εἷς ἀπὸ τοὺς ἐδῶ (ἀπὸ τὸ Παρίσι δηλαδὴ) δοκησισόφους τὸν ἐπροκήρυξεν εἰς τὰς ἐφημερίδας ὡς ἀρίστην περιήγησιν»[2].

Τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1808 μαθαίνει ὅτι ὁ Bartholdy βρίσκεται στὸ Παρίσι. Γράφει στὸν Βασιλείου, πάντοτε σὲ κατάσταση βρασμοῦ ψυχῆς. «'Ακούω ὅτι τὸν ἔχομεν ἐδῶ· ἂν τὸν ἐφώτιζεν ὁ διάβολος νὰ ἔλθη νὰ μ' εὕρη!..»[3].

Τελικὰ ὁ λόγιος τῆς Βιέννης δὲν θὰ πραγματοποιήση τὴν ὑπόσχεσή του[4]. Καὶ ὁ Κοραῆς θὰ περιορισθῆ σὲ μιὰ αὐστηρὴ ἀλλὰ συγκρατημένη κριτικὴ τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Bartholdy στὰ προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεων τοῦ 'Ισοκράτη (1807) καὶ τῶν Παραλλήλων Βίων τοῦ Πλουτάρχου (1809). «Ὁ καλὸς οὗτος Βαρθόλδυς», γράφει σὲ ὑποσημείωση τῶν προλεγομένων τοῦ 'Ισοκράτη, «ἔκλεισε τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν φανερὰν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους προθυμίαν νὰ ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα, προθυμίαν ἀποδεδειγμένην ἀπὸ τόσων σοφῶν ἀλλογλώσσων συγγραμμάτων μεταφράσεις, ὅσαι ἐκδίδονται καθ' ἡμέραν, ὄχι εἰς τὴν 'Ινδίαν ἢ εἰς τὴν Κίναν, ἀλλὰ πλησίον αὐτοῦ, ἀπ' αὐτὰς τῆς Εὐρώπης τὰς τυπογραφίας, ἢ ἔδωκε προσοχὴν εἰς ὀλίγων τινῶν ἀνοήτων φυλλάδας, ὡς νὰ μὴν εὑρίσκωνται καὶ εἰς αὐτὰ τὰ σοφὰ ἔθνη ἀνόητοι».

Καὶ σὲ ὑποσημείωση τῶν προλεγομένων τῶν Παραλλήλων Βίων: «...τὸ αἴτιον εἶναι, ὅτι πρὶν ἀρχίση τὴν περιήγησιν, δὲν ἐσυλλογίσθη ποῖα πρέπει νὰ εἶναι τὰ ἐφόδια τοῦ περιηγητοῦ. Εἶναι ταῦτα νοῦς καὶ φιλανθρωπία, νοῦς διὰ νὰ παραβάλλη τὰ κακὰ καὶ τὰ καλὰ τοῦ ἱστορουμένου ἔθνους πρὸς τὰ κακὰ καὶ τὰ καλὰ ἄλλου γνωστοῦ ἔθνους, καὶ νὰ τὰ ζυγίζη ἀδεκάστως εἰς τῆς δικαιοσύνης τὴν στάθμην. Φιλανθρωπία, διὰ νὰ μὴ προσκολλᾶται ὡς ἡ μυῖα εἰς τὰ κόπρια τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ νὰ ἀπανθίζη, ὡς ἡ μέλισσα, καὶ τὰ εὑρισκόμενα καλὰ εἰς αὐτό».

Τὸν ἐπρόλαβε ὡστόσο ἕνας ἄλλος Ἕλληνας λόγιος, ὁ ἄσπονδος ἐχθρός του Παναγιώτης Κοδρικᾶς, διερμηνέας τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου 'Εξωτερικῶν, ποὺ ἔσπευσε νὰ δημοσιεύση στὸ Magasin Encyclopédique ἀντιρρητικὸ μὲ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 570.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 601. Ὁ μεταφραστὴς τοῦ χρονικοῦ θὰ ὑπογραμμίση στὸν πρόλογο ὅτι ἡ κυριώτερη ἀρετὴ τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ σχολαστικὴ προσήλωση στὴν ἀλήθεια» (σ. ii).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 624.

4. Γιὰ τὰ πιθανὰ αἴτια τῶν δισταγμῶν του βλ. *'Απ. Δασκαλάκη,* Ὁ 'Αδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, 'Αθῆναι 1965, σ. 180-181.

δριμύτατη καὶ λαμπρὰ τεκμηριωμένη ἀπάντηση στοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Bartholdy[1].

Ἀλλὰ ὁ ἔλεγχος τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Πρώσσου περιηγητῆ δὲν προερχόταν μονάχα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες λόγιους τῆς διασπορᾶς. Ὁ Κούμας τὸν ἀντικρούει στὸ ἔργο του «Στοιχειώδης Σειρὰ τῶν Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῶν πραγματειῶν». Καὶ ξένοι φιλόλογοι σπεύδουν νὰ ἀσκήσουν κριτικὴ τῶν θεωριῶν του. Ἐπιπόλαιο καὶ ἀμαθῆ τὸν χαρακτηρίζει ὁ ἑλληνιστὴς Boissonade[2].

---

1. Ἀνάτυπο τῆς ἀνασκευῆς κυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο Observations sur le voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804 par J. L. S. Bartholdy.

2. Στὸ Journal de l'Empire (11 Σεπτεμβρίου 1808). Βλ. *Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκου,* Δύο Κατήγοροι τοῦ Γένους: C. de Pauw (1788) καὶ J. S. Bartholdy (1805), στὴν ἔκδοση «Περιηγήσεις στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο» (Ἀθήνα 1968, σ. 51-66). Τὸ ὄνομα Βαρθόλδης ἀποτελοῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὴ χειρότερη ὕβρη ποὺ μποροῦσε νὰ ἐκστομίση ὁ ἕνας λόγιος ἐναντίον τοῦ ἄλλου (*Κ. Θ. Δημαρᾶ,* Φροντίσματα, Ἀθήνα 1962, σ. 77). Κατὰ τὸν *Ἐμμ. Πρωτοψάλτη* «παραδόξως ὁ περιηγητὴς οὗτος θεωρεῖται παρ' ἡμῖν ὡς μισέλλην» (Ὁ Γεώργιος Χριστιανὸς Gropius καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι, Ἐν Ἀθήναις 1947, σ. 32 σημ. 4). Ἀλλὰ εἶχε καὶ τὴν ἱλαροτραγικὴ πλευρὰ τὸ ξέσπασμα τῆς ὀργῆς ἐναντίον τοῦ «ὑβριστοῦ τοῦ γένους» Bartholdy. Ἐνῶ ὁ Κοραῆς, ὁ Κοδρικᾶς καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες λόγιοι ἀπαντοῦσαν μὲ περίσκεψη στὶς ἐπικρίσεις τοῦ Πρώσσου, βρέθηκε ἕνας ἐνθουσιώδης πατριώτης ἀλλὰ ἀφελέστατος, ἀμαθὴς καὶ ἀνιστόρητος παπὰς νὰ μεταβάλη τὸν ἀντιρρητικὸ ἀγώνα ἐναντίον τοῦ Bartholdy σὲ ἀπίστευτο εὐθυμογράφημα, σὲ πραγματικὴ παρωδία, ἔτσι ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώνη πανηγυρικώτατα τὶς κατηγορίες τοῦ περιηγητῆ. Ὁ Λευκαδίτης γιατρὸς Λουδοβίκος Σωτήρης, ποὺ βρισκόταν στὴ ρωσικὴ ὑπηρεσία, ἔγραψε μιὰ ἀπάντηση στὸ χρονικὸ τοῦ Bartholdy σὲ ξένη γλώσσα. Καὶ τὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ ἀνέλαβε ὁ Ἀμπελακιώτης ἐφημέριος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἀναστάσιος Οἰκονόμου. Τὸ πόνημα κυκλοφόρησε τὸ 1814 στὴν Τεργέστη μὲ τὸν τίτλο «Ἀπολογία Ἱστορικοκριτική, συντεθεῖσα μὲν ἑλληνιστὶ ὑπό τινος φιλογενοῦς Ἕλληνος, ἐπεξεργασθεῖσα δὲ εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον τῶν Ἑλλήνων μετά τινων σημειωμάτων ὑπὸ Ἀναστασίου ἱερέως καὶ Οἰκονόμου, δι' ἐπιστασίας Σπυρίδωνος Πρεβέτου Ζακυνθίου». Ἀλλὰ ἡ μετάφραση ἦταν πραγματικὸ τερατούργημα. Τὰ πάντα, ὀνόματα, ἔννοιες διαστρεβλώθηκαν, παραχαράχτηκαν, γελοιοποιήθηκαν μὲ τρόπο φρικαλέο. Ἀναφέρει ὁ παπα-Ἀναστάσης τοὺς ποιητὲς καὶ συγγραφεῖς ποὺ ἔλαμψαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα: τὸν «Δύκτην», τὸν «Ἀκμενῆ», τὸν «Κορήνην», τὸν «Φλαγῶνα», τὸν «Λῆσον», τὸν «Ἀντίφων», τὸν «Ζάλωκον», τὸν «Ἡρώδοτον», τὸν «Ὕπαρχον», τὸν «Ἱππονάκην», τὸν «Ἐρασθένην», τὸν «Εὐριπήδην», τὸν «πολυμαθῆ ἱστορικὸν καὶ ρήτορα Παυσανίαν». Διαβάζουμε ἐπίσης στὸ πόνημα τοῦ παπᾶ: «μάχη τῶν Πλατέων», «ἑωλικὰ ἔθνη», «Πολύαινος αὐτουργὸς ἑνὸς συναθροίσματος στρατευμάτων» (εἶχε γράψει τὰ Στρατηγήματα). Ὁ Ἀριστείδης ἔγινε «ἅγιος φιλόσοφος Ἀθηναῖος», ὁ Λόγγος ἀναφέρεται ὡς «περίφημος συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου «ποιμενική». Γράφει ἐπίσης ὅτι «ὁ βίος τοῦ Ὁμήρου ὑπὸ Ἡροδότου εἶναι ἡ ἐνάτη μοῦσα». Εὐτυχῶς ἡ «Ἱστορικοκριτικὴ Ἀπολογία» ποὺ φιλοδοξοῦσε νὰ ἀποδείξη ὅτι τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων «οὔτε ἀμαθὲς εἶναι οὔτε οὐτιδανόν, οὔτε ἀπόβλητον», δὲν ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ Bartholdy. Ὁ καθηγητὴς πέθανε λίγο μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ τερατουργήματος, τὸ 1815. Ἂν τὸ διάβαζε καὶ ἀπαντοῦσε θὰ ἐκάγχαζε ὁλόκληρη ἡ Εὐρώπη. Καὶ ὅπως εὔστοχα παρατηρεῖ ὁ Θερειανός, τὸ ἀνοσιούργημα τοῦ παπᾶ ὄχι μόνο προσεπικύρωνε ὅσα ἔγραφε ὁ Bartholdy ἀλλὰ ἔδειχνε ὅτι «ὁ Γερμανὸς οὗτος περιηγητὴς ὑπῆρξεν ὁ ἐπιεικέστερος, φιλανθρωπότατος καὶ ἐνθερμότατος τῶν φιλελλήνων» (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 370).

"Οχι, ὁ Bartholdy δὲν ἦταν ἀμαθής. Σπούδασε Δίκαιο καὶ Φιλοσοφία, εἶχε συγκρότηση καὶ ὀξυδέρκεια. Ἀλλὰ ἦταν φανατικὸς ἐχθρὸς τῶν δημοκρατικῶν καὶ φιλελεύθερων ἰδεῶν.[1] Καὶ ἐξ αἰτίας τοῦ ἄγριου συντηρητισμοῦ του δὲν ὑπῆρχαν περιθώρια νὰ ἀντιμετωπίση μὲ συμπάθεια ἢ κατανόηση τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων.

Ἂν ἐξαιρέσουμε ὡστόσο τὴν ἐχθρική του στάση ἀπέναντι στοὺς σύγχρονους Ἕλληνες καὶ κάποιες σαθρότητες στὴν ἑλληνομάθειά του[2] τὸ ταξιδιωτικό του χρονικὸ εἶναι πολυσήμαντο καὶ ἀποτελεῖ ἀνεκτίμητη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ′ αἰώνα. Συχνὰ οἱ παρατηρήσεις του εἶναι εὐθύβολες, ἡ κριτική του ἀντικειμενική, τὰ στοιχεῖα του ἔγκυρα.

Τὸ λάθος του εἶναι ὅτι κατηγορεῖ ὁλόκληρο τὸν Ἑλληνισμὸ χαρακτηρίζοντάς τον ἐκφυλισμένο, ὅτι γενικεύει τὴν ἐξαχρείωση τῆς διεφθαρμένης τάξης τῶν συνεργατῶν τοῦ τυράννου, τὴν ὀπισθοδρομικότητα καὶ τὴν τύφλωση τοῦ ἀνώτατου κλήρου. Εὔστοχα ὅμως ἐπισημαίνει τὸν δόλιο διωγμὸ ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ πεπαιδευμένοι ἀπὸ τὸν σκοταδιστικὸ καλογηρισμό. Δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια ἡ παρατήρησή του γιὰ τὶς ἀναγεννητικὲς δυνατότητες τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας. «Ὅλα μποροῦσαν νὰ γίνουν γιὰ τὸ φωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων, ἀφοῦ οἱ Τοῦρκοι τοὺς ἀφήνουν ἐλεύθερους σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὰ πνευματικὰ θέματα. Δὲν ἀπαγορεύουν οἱ Τοῦρκοι τὰ βιβλία καὶ τὴ σπουδή».

Αὐτὴ εἶναι ἡ πικρὴ ἀλήθεια. Καὶ θὰ ἦταν μωρία νὰ φορτώσουμε στὴ δουλεία τὸ θρίαμβο τοῦ σκοταδισμοῦ. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν ἐχθροὶ τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς προόδου. Τὸ ἀπόδειξαν οἱ Κυδωνίες, ἡ Χίος, ἡ Σμύρνη, τὰ Γιάννενα, κ.λπ., κ.λπ.

Ὁ Bartholdy δὲν πραγματοποίησε μόνος τὴν περιήγησή του στὴν Ἑλλάδα. Τὸν συνόδευαν ὁ Αὐστριακὸς καλλιτέχνης Gropius, ὁ κατοπινὸς πρόξενος τῆς Αὐστρίας στὴν Ἀθήνα[3], δύο ὑπηρέτες (ὁ ἕνας ἦταν Ἕλληνας καὶ χρησιμοποιόταν

---

1. Ἀδιάλλακτος ἀντιβοναπαρτικός, πολέμησε ἐναντίον τῶν Γάλλων ὡς ἐθελοντὴς καὶ πληγώθηκε. Θὰ γίνη ἔνθερμος θιασώτης τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας. Θὰ παρακολουθήση τὸ συνέδριο τῆς Βιέννης ὡς ὑπάλληλος τῆς Καγκελλαρίας τῆς Πρωσσίας καὶ θὰ διοριστῆ Γενικὸς πρόξενος στὴν Ἰταλία μὲ ἕδρα τὴ Ρώμη. Θὰ συνδεθῆ μὲ τὸν Μέττερνιχ καὶ ἄλλους πολιτικοὺς ἡγέτες τῆς ἐποχῆς του.

2. Ἐτυμολογεῖ λ.χ. τὴ λέξη ἀγωγιάτης ἀπὸ τὸ ἀγωνία, ἀπὸ τὴν ὁδοιπορικὴ καταπόνηση.

3. Ὁ Gropius ἦταν λαμπρὸς σχεδιαστής. Οἱ 14 ἀπὸ τὶς 15 χαλκογραφίες ποὺ κοσμοῦν τὸ χρονικὸ τοῦ Bartholdy εἶναι δικά του ἔργα. Ἀργότερα θὰ ἐργασθῆ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ λόρδου Aberdeen: ἐρευνοῦσε γιὰ ἀρχαιότητες καὶ σχεδίαζε μνημεῖα. Σύντομα θὰ ἀναδειχτῆ σὲ σπουδαῖο ἀρχαιοκάπηλο καὶ θὰ πάρη μέρος σὲ ἐπιχειρήσεις ἁρπαγῆς γλυπτῶν (βλ.κεφ. Μιὰ πολυεθνικὴ ἑταιρία ἀρχαιοκαπήλων). Οἱ Ἄγγλοι φίλοι του προσπάθησαν νὰ τὸν διορίσουν ὑποπρόξενο τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα (*Ι. Γενναδίου,* Ὁ λόρδος

καὶ ὡς δραγουμάνος) καὶ ὁ Γάλλος δραγουμάνος τῆς Θεσσαλονίκης Fornetti μαζὶ μὲ τὸν γενίτσαρό του 'Οσμάν, Τοῦρκο μπαρμπέρη Θεσσαλονικιό. Στὸ Μωριὰ ταξίδεψε μαζὶ μὲ τὸν λόρδο Aberdeen.

Στὶς 30 Αὐγούστου 1803 ὁ Bartholdy, μαζὶ μὲ τὸν Gropius, βρισκόταν στὰ Τέμπη. Τὸ περίφημο τοπίο τοῦ προκάλεσε φρίκη. Ὁ περιηγητὴς ἐλεεινολογεῖ τὶς ἐξάρσεις τοῦ 'Οβίδιου καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαίων συγγραφέων. Οἱ ποιητικὲς περιγραφές, γράφει, μποροῦν νὰ εἶναι γοητευτικὲς ἀλλὰ δὲν ἔχουν καμμιὰ σχέση μὲ τὴν ἀλήθεια[1].

Θὰ ἀνηφορίση καὶ στὰ γειτονικὰ 'Αμπελάκια, στὴν πλαγιὰ τοῦ Κισσάβου. Σάστισε ἀπὸ τὴν πρόοδο καὶ τὴν εὐημερία. «Πυρετὸς ἐπικρατοῦσε σ' ὅλες τὶς φάμπρικες (μερικὲς ἔβαφαν 2.500 μπάλλες τῶν 100 ὀκάδων τὸ χρόνο)[2]. Ὑγεία καὶ χαρὰ ζωγραφίζονταν σ' ὅλα τὰ πρόσωπα.

Τοὺς ξένους θὰ ἐπισκεφθῆ ὁ προεστὸς 'Ιωάννης Παπαθεοδώρου. Ἄρχισε ἡ συνομιλία ἑλληνικὰ καὶ συνεχίστηκε ἰταλικά. 'Αλλὰ μόλις ὁ προεστὸς διαπίστωσε ὅτι εἶχε μπροστά του Γερμανὸ ἐπιστρατεύθηκαν τὰ γερμανικά. Εἶχε ταξιδέψει πολλὲς φορὲς στὸ Βερολίνο καὶ εἶχε δημιουργήσει ἐπιχειρηματικὲς σχέσεις μὲ τὴ βιομηχανία Syburg καὶ τοὺς τραπεζίτες Oppenheim καὶ Wolf. Πάνω ἀπὸ 200 'Αμπελακιῶτες μιλοῦσαν γερμανικά.

Ἡ συνομιλία μὲ τὸν προεστὸ ἦταν πολὺ ἀποδοτική. Ὁ Bartholdy συγκέντρωσε ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων, τὴ γενικὴ κατάσταση τῆς περιοχῆς καὶ τὶς προοπτικὲς γιὰ τὸ μέλλον. Ὁ πληθυσμὸς εἶχε φτάσει τὶς 6.000 ψυχές. Τὸ ἕνα τρίτο τῶν κατοίκων ἐργαζόταν στὰ νηματοβαφεῖα.

Ὁ Πρῶσσος περιηγητὴς πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν Παπαθεοδώρου ὅτι στὴν περιοχὴ τῶν Τεμπῶν εἶχε κιόλας εἰσαχθῆ ὁ ἐλευθεροτεκτονισμός[3]. Ὁ περιηγη-

---

Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς 'Αθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς, 'Αθῆναι 1930, σ. 36). Θὰ ἱκανοποιηθῆ προσωρινὰ μὲ τὴ θέση τοῦ προξένου τῆς 'Αγγλίας στὸ Τρίκερι ὅπου κερδοσκόπησε μὲ σκανδαλώδεις παρανομίες καὶ πλαστογραφίες. Τὸν περισσότερο ὡστόσο καιρὸ ζοῦσε στὴν 'Αθήνα ὅπου ἡ προξενική του ἰδιότητα κάλυπτε τὶς ἀρχαιοθηρικές του ἀσχολίες. Στὴν 'Αθήνα καλλιέργησε στενὲς σχέσεις μὲ τὴν τουρκικὴ ἐξουσία. Τέλος, τὸ 1816 διορίστηκε ὑποπρόξενος τῆς Αὐστρίας στὴν 'Αθήνα, καὶ τὸ 1830, «κατόπιν ταπεινῶν ἱκεσιῶν», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος, τακτικὸς πρόξενος. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 'Αγώνα παρέμεινε στὴν ἕδρα του (βλ. *Ἐμμ. Πρωτοψάλτη,* ἔνθ' ἀν., ὅπου καὶ βιβλιογραφία). Ἡ γυναίκα του Marie Rose Theophanie d'Escalon, ἑλληνογαλλικῆς καταγωγῆς, ἦταν γνωστὴ μὲ τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα Φανή. Παντρεύτηκε τὸν Gropius στὴν Πόλη τὸ 1816, σὲ ἡλικία 16 χρόνων (ἔνθ' ἀν., σ. 88). Ὁ Gropius ἦταν φιλότουρκος καὶ φιλοχρήματος. Σὲ ὁρισμένες ἀρχαιοκαπηλικὲς δραστηριότητες ὁ ρόλος του ὑπῆρξε ἐπονείδιστος. Εἶχε μεταβάλει τὴν κατοικία του, ὅπως καὶ ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας Fauvel, σὲ ἔκθεση-κατάστημα ἀρχαιοτήτων.

1. Voyage en Grèce, τ. Α', σ. 79.

2. Ὁ Bartholdy γράφει ὅτι οἱ Γάλλοι σφετερίστηκαν τὴ βαφικὴ τέχνη τῶν 'Αμπελακιωτῶν (ἔνθ' ἀν., σ. 112-113).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 109-111. Ὁ *Pouqueville* (Voyage dans la Grèce, τ. ΙΕ', σ. 388), διαψεύδει τὴν πληροφορία. Ὁπωσδήποτε ὁ ἐλευθεροτεκτονισμὸς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἶχε τὴν

τῆς μάλιστα πιστεύει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Παπαθεοδώρου εἶχε ἱδρύσει στὰ 'Αμπελάκια

προϊστορία του. 'Η πρώτη στοὰ ἱδρύθηκε στὴν Κέρκυρα τὸ 1740 μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Βενετὸ Προβλεπτὴ (Πυθαγόρας, τ. Δ' [1926], σ. 1366). 'Ακολούθησε ἡ στοὰ τοῦ Γαλατᾶ τὸ 1744. Συνοδικὸ γράμμα τοῦ 1744 καταδίκαζε τὴ μασονικὴ λέσχη καὶ χαρακτήριζε τοὺς τέκτονες ἄθεους (*Μαν. Γεδεών,* Πατριαρχικοὶ Πίνακες, Κωνσταντινούπολις 1887, σ. 641 καὶ 'Εκκλησιαστικὴ 'Αλήθεια, τ. Η' [1887], σ. 283). Τὸ 1744-1745 εἶχε ἱδρυθῆ στὴ Σμύρνη στοὰ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ *Alexander Drummond,* ἐπιφανὴ τέκτονα. Δηλαδὴ μόλις 14 χρόνια ἀπὸ τὴ διάδοσή του στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο. Στὸ χρονικό του (Travels through different cities of Germany, Italy, Greece and several parts of Asia as far as banks of the Euphrates, in a series of letters, London MDCCLIV (βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 259 κ. ἑ.) ὁ περιηγητὴς δὲν ἀναφέρει ἂν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς νεότευκτης στοᾶς περιλαμβάνονταν καὶ Ἕλληνες. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τεκτονισμοῦ στὴ Σμύρνη βλ. *Π. Γ. Κρητικοῦ,* Μιὰ ἄγνωστος πρώιμος Στοὰ εἰς τὴν περιοχήν μας, Les Nations Réunies, Τεκτ. Δελτίον, τ. Κ' (1969), *Στ. Μακρυμίχαλου,* Ψήγματα ἀπὸ τὴν δρᾶσιν τοῦ τεκτονισμοῦ ἐν Τουρκίᾳ, Τεκτ. Δελτίον (1954). Λίγο ἀργότερα ἱδρύθηκε τεκτονικὴ στοὰ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. 'Η κίνηση ἀφορίστηκε τὸ 1747 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Παΐσιο (*Μαν. Γεδεών,* Πατριαρχικοὶ Πίνακες, Κωνσταντινούπολις 1887, σ. 641, *Ἄλκη 'Αγγέλου,* Οἱ ἀπαρχὲς τοῦ ἐλεύθερου τεκτονισμοῦ στὸν νέο 'Ελληνισμό, Μικρ. Χρονικά, τ. Θ' [1961], σ. 318 κ. ἑ. ὅπου καὶ βιβλιογραφία). Τοὺς «φαρμασόνους» θὰ καταγγείλη καὶ ὁ 'Εφραὶμ ὁ 'Αθηναῖος σ' ἕνα κήρυγμά του στὴν Κύπρο πρὶν ἀπὸ τὸ 1771 (τότε πέθανε ὁ 'Εφραὶμ ὡς πατριάρχης 'Ιεροσολύμων). 'Ο *Γ. Ζαβίρας* (Νέα 'Ελλάς, 'Αθῆναι 1872, σ. 485) γράφει γιὰ ἕνα χειρόγραφο τοῦ Νεόφυτου τοῦ Καυσοκαλυβίτη «περὶ τῶν λεγομένων φαγκμαζόνων» (ὁ Καυσοκαλυβίτης πέθανε τὸ 1780). Τὸ 1793 ὁ πατριάρχης Νεόφυτος Ζ', ἀφοῦ καταδικάζει τὶς παλαιὲς αἱρέσεις, προσθέτει καὶ τὶς σύγχρονες «τοὺς Βολταίρους λέγομεν καὶ Φρανκμαζόνας καὶ Ροσοὺς καὶ Σπινόζας» (*Μαν. Γεδεών,* Κανονικαὶ Διατάξεις, Κωνσταντινούπολις 1888, τ. Α', σ. 273 κ. ἑ.). Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ πατριάρχης δὲν ἔχει σαφὴ ἀντίληψη τοῦ ἐλευθεροτεκτονισμοῦ. Νομίζει πὼς τὸ «φρανκμαζὸν» εἶναι ὄνομα, ὅπως ὁ «Ροσὸ» καὶ ὁ Σπινόζα (βλ. *F. Nésiotès,* La Franc-maçonnerie et l'Église Grecque, Échos d'Orient, τ. ΙΒ' [1912], σ. 333-341). Κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ὁ τεκτονισμὸς εἶχε ἀναπτύξει δράση στὰ 'Επτάνησα ἀρχικὰ καὶ ὕστερα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Σμύρνη. 'Η πρώτη στοὰ ποὺ ἱδρύθηκε στὰ 'Επτάνησα ἦταν ἡ γαλλόφωνη «Philogénie» τῆς Κέρκυρας (Πυθαγόρας, τ. Δ' [1926], σ. 1300). 'Αλλὰ ἐπειδὴ καταδιώχτηκε ἀπὸ τοὺς παπικοὺς ζήτησε τὴν προστασία τῶν Γάλλων καὶ μετονομάστηκε σὲ «Saint Napoléon» (Πυθαγόρας, τ. Ι' [1910], σ. 135). Τρία χρόνια ἀργότερα ἱδρύθηκε στὴ Λευκάδα ἡ στοὰ «Ἕνωσις» ('Αθηνᾶ, Φεβρουάριος 1894, σ. 29). Τὸ 1811 ὁ Διον. Ρώμας δημιουργεῖ στὴν Κέρκυρα τὴν «τεκτονικὴ 'Αρχή», «Γαληνοτάτη 'Ανατολὴ τῆς 'Ελλάδος κατ' 'Ανατολὴν Κερκύρας 1811». Θὰ ἀντικατασταθῆ ἀπὸ τὴν «Μεγάλη 'Εθνικὴ Στοὰ τῆς 'Ελλάδος» (*Θ. Παπαδοπούλου,* Προεπαναστατικὴ παρουσία τοῦ τεκτονισμοῦ ἐν τῷ 'Ελληνικῷ χώρῳ, Στασῖνος, τ. Ι' [1966-1967], 'Εν Λευκωσίᾳ 1968, σ. 52). Τὸ 1814 ὁ 'Ιω. Καποδίστριας, ἀπεσταλμένος τοῦ 'Επτανησιακοῦ Τεκτονισμοῦ, ἵδρυσε στὸ Παρίσι τὸ 'Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχεῖον (ἔνθ' ἀν., σ. 8). Τέλος τὸ 1819 ἱδρύθηκε στοὰ στὴ Σμύρνη μὲ τίτλο «'Εμπορικὴ 'Ιωνικὴ Λέσχη» (ἔνθ' ἀν., σ. 2). Φαίνεται πὼς καὶ στὴν Κύπρο εἶχε σημειωθῆ τεκτονικὴ διείσδυση κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο (βλ. *Θ. Παπαδοπούλου,* ἔνθ' ἀν., σ. 55 κ. ἑ.). 'Οπωσδήποτε, ἡ στοὰ τῶν 'Αμπελακίων εἶναι ἡ πρώτη ποὺ ἐπισημαίνεται στὴν ἠπειρωτικὴ 'Ελλάδα κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Οἱ σχέσεις Φιλικῆς 'Εταιρίας καὶ Τεκτονισμοῦ εἶναι γνωστὲς (βλ. *'Ιω. Φιλήμονος,* Δοκίμιον 'Ιστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς 'Εταιρείας, 'Αθῆναι 1934, κεφ. 1). 'Ο *Διον. Π. Καλογερόπουλος* θεωρεῖ τεκτονικὸ τὸν συνεταιρισμὸ τῶν 'Αμπε-

Οἱ ξένοι φιλοξενήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀδερφοὺς Δρόσους ποὺ εἶχαν σπουδάσει στὰ πανεπιστήμια τῆς Ἰένας καὶ τῆς Λειψίας. Εἶχαν ἐγκαταλείψει τὰ εὐρωπαϊκὰ καὶ ξαναφόρεσαν τὴν ἐνδυμασία τῆς πατρίδας τους, μὲ ἐξαίρεση τὴ γραβάτα, ἐπειδὴ ξεσυνήθισαν ν' ἀφήνουν τὸ λαιμό τους ἀνοιχτό.

Εἶχαν ἱδρύσει στὰ Ἀμπελάκια ἕνα μικρὸ θίασο καὶ παρουσίασαν τὸ ἔργο «Μισανθρωπία καὶ μετάνοια» τοῦ Kotzebue, «ἕνα ἔργο ποὺ συγκίνησε, ὅπως ἄλλωστε παντοῦ, μέχρι δακρύων καὶ κέντρισε τὴν κριτική»[2].

Αὐτοὶ οἱ νέοι ὑπέφεραν ἀπὸ τὶς ταπεινώσεις καὶ τὴν καταφρόνηση ποὺ ἀντιμετώπιζαν ὅταν συναντοῦσαν τυχαῖα ἕνα Τοῦρκο στὸ δρόμο ἢ ὅταν ἦταν

λακίων (Ἱστορία τῆς ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐλευθέρας τεκτονικῆς, Ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 3 κ. ἑ.). Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου «Ἡ ἐν Ἑλλάδι καὶ Τουρκίᾳ Ἐλευθέρα Τεκτονική» (Ἀθῆναι 1926) καὶ «Πῶς παρεσκευάσθη ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις. Ὁ τεκτονισμὸς καὶ ἡ δρᾶσις τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας καὶ τῶν πρὸ αὐτῆς μυστικῶν ἑταιριῶν» (Ἀθῆναι 1929). Ἡ ὕπαρξη τεκτονικῆς στοᾶς στὰ Ἀμπελάκια ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἐπιστολὲς Ἀμπελακιωτῶν τῆς ἐποχῆς. Οἱ «φαρμαζόνοι», ὅπως ἔλεγαν τοὺς τέκτονες, ὁρκίζονταν νὰ μὴ προδίνουν τοὺς συναδέλφους τους ἀλλὰ νὰ τοὺς καλύπτουν μὲ κάθε θυσία. Αὐτὸς ὁ ὅρκος ἦταν τόσο ἰσχυρὸς ποὺ στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἀποκαλυφθῆ μὲ ποιὸ τρόπο ὁ «φαρμαζόνος» Στ. Παπαδιαμαντῆς εἶχε ἰδιοποιηθῆ κέρδη τῆς «Συντροφίας». Γράφει ἕνας Ἀμπελακιώτης γι' αὐτὸν τὸν μασόνο: «...μᾶς κακοφαίνεται ὅμως ὁποὺ δὲν θέλει νὰ μᾶς τὸ βεβαιώση, τὸν παρακαλεσάμεν νὰ μᾶς τὸ βεβαιώση, τόσον τὸν καταλαβάμεν νὰ τὸν ἐφάνηκεν πολλὰ ὁποὺ μᾶς εἶπεν καὶ ἕως αὐτοῦ, διότι αὐτοὶ οἱ φαρμαζόνοι δίνουν ὅρκον νὰ μὴν προδίδουν τοὺς ἄλλους συναδέλφους των...» (*Ἠλ. Γεωργίου,* Νεώτερα στοιχεῖα, ἔνθ' ἀν., ἐπιστ. 28, σ. 28-29). Βλ. ἐπίσης *Β. Π. Παναγιωτόπουλου,* Οἱ τέκτονες καὶ ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία, Ἐμμ. Ξάνθος καὶ Παν. Καραγιάννης, Ἐρανιστής, τ. Β' (1964), σ. 38-157, ὅπου καὶ βιβλιογραφία καὶ *Νικ. Καρβούνη,* Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία καὶ ἡ ἐλευθέρα τεκτονική, Πυθαγόρας, 1923, σ. 500 κ. ἑ.

1. Ἔχει διατυπωθῆ ἡ ἄποψη ὅτι ἱδρυτὴς τῆς Τεκτονικῆς Στοᾶς τῶν Ἀμπελακίων ἦταν ὁ γερμανομαθὴς Ἰωάννης Οἰκονόμου (*Κων. Κουκίδη,* Τὸ πνεῦμα τοῦ συνεργατισμοῦ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ τ' Ἀμπελάκια, Ἀθῆναι 1948, σ. 83). Πολλοὶ ἔχουν ἐπισημάνει τὸν τεκτονικὸ χαρακτήρα τοῦ καταστατικοῦ τῆς Συντροφίας τῶν Ἀμπελακιωτῶν. Μερικὲς διατάξεις δείχνουν μασονικὲς ἐπιδράσεις (βλ. *Κων. Κουκίδη,* ἔνθ' ἀν., σ. 83, *Φάνη Μιχαλόπουλου,* Τὰ Ἀμπελάκια, ὁ πρῶτος συνεταιρισμὸς τῆς Εὐρώπης 1789-1812, ἐφ. «Καθημερινή» 11 Ἀπριλίου 1938, *Δ. Καλογερόπουλου,* ἔνθ' ἀν., σ. 4 κ. ἑ., *Νικ. Μουτσόπουλου,* Τὰ Θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια, Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία, τὴν κοινοπραξία καὶ τὰ ἀρχοντικὰ τῆς κωμοπόλεως, Ἐπιθ. Ἠώς, ἀφιέρ. Θεσσαλία, 1966, σ. 131 κ. ἑ.).

2. Εἶχε κυκλοφορήσει λίγα χρόνια πρὶν μὲ τὸν τίτλο «Μισανθρωπία καὶ Μετάνοια. Δρᾶμα εἰς πέντε πράξεις συντεθὲν ὑπὸ Αὐγ. ἀπὸ Κοζεβοῦ, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ μεταφρασθέν,. Ἐν Βιέννῃ Ἀουστρίας 1801». Τὸν ἴδιο χρόνο τυπώθηκαν καὶ ἄλλες μεταφράσεις θεατρικῶν ἔργων τοῦ Kotzebue: «Πτωχεία καὶ ἀνδρεία. Κωμωδία εἰς τρεῖς πράξεις συντεθεῖσα ὑπὸ Αὐγ. ἀπὸ Κοζεβόν. Μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντίνου Κοκκινάκη τοῦ Χίου, ἐκδοθεῖσα δὲ παρά τινος φιλογενοῦς καὶ εὐγνώμονος. Ἐν Βιέννῃ 1801» (βλ. *Κων. Ἄμαντου,* Τὰ Γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566-1822, Σχολεῖα καὶ Λόγιοι, Πειραιεὺς 1946, σ. 177 σημ. 2) καὶ «Οἱ Κόρσαι. Δρᾶμα εἰς τέσσαρας πράξεις συντεθὲν ὑπὸ τοῦ περιφήμου κωμωδοποιοῦ Αὐγούστου τοῦ Κοτζεβοῦ καὶ μεταφρασθὲν εἰς χρῆσιν τῶν φιλολόγων, Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, 1801».

ὑποχρεωμένοι νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ μαζί τους γιὰ κάποια συναλλαγή. Καὶ σημειώνει ὁ Bartholdy ἕνα ἐπεισόδιο στὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν ὅπου συνταξίδευε μὲ τοὺς Δρόσους. Στὸ βάθος τοῦ δρόμου φάνηκε ἕνας τάταρης. Οἱ νεαροὶ Ἀμπελακιῶτες ἤθελαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸ δρόμο γιὰ νὰ ἀποφύγουν καμμιὰ προσβολή. Μποροῦσε, λ.χ., νὰ τοὺς ἀναγκάσῃ νὰ κατεβοῦν ἀπὸ τὰ ἄλογά τους ἢ νὰ ἁρπάξῃ τὰ τσιμπούκια τους ἂν τοῦ ἄρεσαν. Τοὺς συγκράτησε ὅμως ὁ περιηγητὴς ξέροντας πὼς δὲν θὰ τολμοῦσε μπροστὰ σὲ Εὐρωπαίους τέτοιες βαναυσότητες.

Ἡ κοινοπραξία τῶν νηματοβαφείων τῶν Ἀμπελακιωτῶν δὲν ὑπῆρχε πιά. Εἶχε διασπασθῆ σὲ πέντε ἑταιρίες. Καὶ ζημιώνονταν τώρα ὅλες ἀπὸ τὶς ἀντιζηλίες καὶ τὸν ἄγριο συναγωνισμό[1].

Ὁ μεγάλος κίνδυνος ἦταν ὁ Ἀλῆς ποὺ «ἅπλωνε κάπου-κάπου τὸ τρομερὸ χέρι του ὡς τὰ Ἀμπελάκια». Ὁ ἴδιος ὁ πασὰς ὑποκινοῦσε τὴ δράση τῶν πολυάριθμων ἀλβανικῶν συμμοριῶν ποὺ ἐρήμωναν τὴ χώρα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μάλιστα ποὺ πάντρεψε τὸ γιό του μὲ τὴν κόρη τοῦ Χαλὴλ-ἀγᾶ τῆς Κατερίνης ἡ ἀπειλὴ ζύγωσε πιὸ πολύ. Αὐτὴ ἡ εὔνοια ποὺ ἔδειχνε ὁ Ἀλῆς στὶς ὀρδὲς τῶν Ἀλβανῶν ὀφειλόταν στὸν διορισμὸ τοῦ πασᾶ τοῦ Σκούταρη ὡς Ρούμελη-βαλεσῆ, δηλαδὴ διοικητῆ καὶ ἐπιθεωρητῆ τῶν εὐρωπαϊκῶν κτήσεων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Ἀλῆς ἤθελε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι μόνο αὐτὸς εἶχε τὴ δύναμη νὰ προστατεύῃ ἀποφασιστικὰ τὶς ἐπαρχίες. Ἔπειτα ὁ Ἀλῆς φιλοδοξοῦσε νὰ θέσῃ ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του καὶ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἔβλεπε λοιπὸν μὲ καλὸ μάτι τὴν πειρατικὴ δράση τῶν ἀλβανικῶν συμμοριῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων Κλεφτῶν στὸ Θερμαϊκό. Ὁ πασὰς τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε στὴ διάθεσή του ἕνα πολεμικὸ ἀλλὰ ὁ κυβερνήτης του δὲν ἦταν δραστήριος καὶ θαρραλέος καὶ ἀπόφευγε τὶς ἐκστρατεῖες. Ἔτσι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐξοπλισμένων πειρατικῶν ἔφτασε τὰ 11 μικρὰ καὶ πολλὰ μεγάλα καράβια[2]. Τελευταῖα εἶχαν αἰχμαλωτίσει ἕνα καράβι σμυρνέϊκο φορτωμένο νήματα γιὰ τοὺς Ἀμπελακιῶτες ἐμπόρους. Καὶ χρειάστηκε νὰ πληρωθῆ ἕνα τεράστιο ποσὸ γιὰ νὰ ἐλευθερωθῆ τὸ πλοῖο. Οἱ πιὸ φημισμένοι ἀρχηγοὶ τῶν Ἑλλήνων κλεφτοπειρατῶν ἦταν ὁ Τσάρας[3] καὶ ὁ Galeas (;) ποὺ εἶχαν ὑπὸ τὶς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 112-113.

2. Ὁ Θερμαϊκὸς βρισκόταν ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ΙΗ' αἰώνα ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν πειρατῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ Βενετοῦ προξένου στὴ Θεσσαλονίκη (1795): «Οἱ πειραταὶ εἰς τὰ νερὰ τοῦ κόλπου... δὲν ἐπιβαίνουν μικρῶν λέμβων, ὡς ἐγίνετο μέχρι τοῦδε, ἀλλὰ ἔχουν μεγάλα καράβια, καλῶς ἐξωπλισμένα, τὰ ὁποῖα παρενοχλοῦν τὴν ναυσιπλοΐαν... Ἡ διοίκησις τῆς πόλεως ταύτης δὲν λαμβάνει ἀπολύτως κανὲν μέτρον κατὰ τῶν πειρατῶν... Εἶναι τελείως ἀνάλγητος καὶ ἀνίκανος» (*Κ. Μέρτζιου*, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 42).

3. Πρόκειται γιὰ τὸν ὁπλαρχηγὸ Νίκο-Τσάρα, τὸν περίφημο στεριανὸ καὶ θαλασσινὸ κλεφτοκαπετάνιο. Ὁ Νίκο-Τσάρας ἀπὸ ἁρματολὸς βουνίσιος στὰ δερβένια τοῦ Ὀλύμπου ἔγινε φοβερὸς πειρατὴς τοῦ Αἰγαίου. Ἱστορεῖ ὁ *Κασομούλης*: «Μὲ μόνον τὰ ξίφη εἰς τὰς χεῖρας δοθέντες μετὰ σπουδῆς καὶ ἐπιτυχίας εἰς τὸ ἔργον τῆς πειρατείας, συνηθίσαντες κατ' ὀλίγον εἰς τὴν θάλασσαν νὰ κωπηλατοῦν καὶ οἱ ἴδιοι, καὶ νὰ διευθύνουν τὰ πειρατικὰ πλοιάρια

διαταγές τους 500 ἄντρες. Δροῦσαν μεθοδικά, πότε στὴ στεριὰ καὶ πότε στὴ θάλασσα.

Ὁ προεστὸς τῶν Ἀμπελακίων ἔδειξε στοὺς ξένους μιὰ ἐπιστολὴ τῶν Κλεφτοπειρατῶν ὅπου ἐξαίρονταν τὰ κατορθώματα τῶν ναυτῶν τους. Τοὺς ὀνόμαζαν «θαλασσοπούλια». Ζητοῦσαν εἰσφορὲς καὶ ἐφόδια μὲ ὕφος ἀρχιστρατήγων καὶ ἀπειλοῦσαν μὲ φωτιὰ καὶ σφαγή. Ὡς ἐκείνη τὴ στιγμή, ἐξομολογήθηκε ὁ προεστός, οἱ Ἀμπελακιῶτες δὲν τόλμησαν νὰ ἀψηφήσουν τὶς ἀπειλές[1]. Τελικὰ ὅμως οἱ κάτοικοι θὰ καταφύγουν στὰ ὅπλα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν ἐνδεχόμενη ἐπίθεση[2].

Οἱ ξένοι μίλησαν καὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους γερμανομαθεῖς Ἀμπελακιῶτες. Γνώρισαν καὶ τὸν λόγιο γιατρὸ Γεώργιο Σακελλάριο, ποὺ εἶχε σπουδάσει στὴ Βιέννη καὶ εἶχε μεταφράσει στὰ νέα ἑλληνικὰ τὸ «Ταξίδι τοῦ Ἀνάχαρση» τοῦ Barthélemy[3].

Στὶς 4 Σεπτεμβρίου βρίσκεται στὸ καραβὰν-σεράϊ τῶν Φαρσάλων. Μόλις εἶχε τελειώσει τὸ παζάρι κι' ὅλοι οἱ ἐμπορευόμενοι ἑτοιμάζονταν γιὰ ξεκίνημα. Ἀνάμεσά τους κι' ἕνας δουλέμπορος μὲ τὸ θηλυκὸ κοπάδι του, κάμποσες νέγρες. Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς καὶ ἡ συνοδεία του (τρεῖς ὑπηρέτες, δυὸ Ἕλληνες κιρατζῆδες (ἀγωγιάτες) καὶ ὁ Τηνιακὸς δραγουμάνος, ποὺ ἄλλοτε βρισκόταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἔλγιν, καὶ ἐννέα ἄλογα) ταξιδεύουν γιὰ τὸ Ζητούνι.

Στὸ πρῶτο δερβένι, Ἀρβανίτες ὁπλισμένοι ὣς τὰ δόντια, ἀξιώνουν διόδια. Ὁ Πρῶσσος κραδαίνει τὸ σουλτανικὸ φιρμάνι. Οἱ Ἀρβανίτες τοῦ ἀπαντοῦν πὼς δὲν ἔχει καμμιὰ ἀξία γιατὶ ἐδῶ εἶναι ἐπικράτεια τοῦ Ἀλήπασα καὶ χρειάζεται μπουγιουρδὶ ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ πληρώσουν 100 πιάστρα. Ἄρχισαν τὰ παζάρια καὶ πέρασαν μὲ 15[4].

καὶ μόνοι των, χωρίς τινα δυσκολίαν τρέχοντες ἀπὸ τὴν ξηρὰν εἰς τὴν θάλασσαν, στήνοντες τὸν ἕνα πόδα ἔξω καὶ τὸν ἄλλον εἰς τὰ πλοῖα, παρουσιαζόμενοι εἰς τοὺς Ὀθωμανοὺς ὅλους, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὸν Ἀλήπασαν τρομακτικώτεροι, ἄρχισαν ἐντεῦθεν νὰ καταφρονοῦν περισσότερον τοὺς ἐχθρούς» (Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, τ. Α', σ. 47).

1. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γράμμα ἑνὸς Ἀμπελακιώτη πρὸς τὸν συμπατριώτη του Γεώργιο Δημητρίου Σφάρτζη (Schwartz). Τὸν ἀπειλοῦσε ἀπὸ τὴ Σμύρνη νὰ μὴν πειράξῃ τὸ παιδί του γιατὶ ἀλλιῶς θὰ ἀποκαλύψῃ στὸν Ἀλήπασα τὶς δοσοληψίες μὲ τοὺς Κλέφτες. «Νὰ φυλαχτῆτε, νὰ μὴν πειράξετε τὸ παιδί μου καὶ τὸ σπίτι μου, ὀρθὰ πηγαίνουν ἀπὸ ἐδῶ διὰ τὰ Γιάννινα καὶ ὅσοι πόσοι ταμπακέρις, φέσια καὶ φυσέκια μὲ ἐδίδετε καὶ ἐπήγαινα εἰς τοὺς κλέπτις καπιταναραίους, ὅλα ἔχουν διὰ νὰ τὰ εἰπῶ ὄνομα πρὸς ὄνομα καὶ νὰ μὲ δώσετε τὸν λογαριασμὸν διὰ ὅσα χρόνια σᾶς ἐδούλεψα μὴν στοχάζεσαι ὅτι ἐξοφλήσαμεν καὶ εἶσαι ἥσυχος ὄχι ὄχι ὅποιος σκάφτει κεφάλι διὰ ἄλλον βάζει τὸ κεφάλι του» (*Ἠλ. Γεωργίου,* Νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς συντροφίας τῶν Ἀμπελακίων, Ἀθῆναι 1950, ἐπιστ. ἀρ. 82, σ. 57).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 104-107.

3. Ὁ Κοζανίτης ἰατροφιλόσοφος Γ. Σακελλάριος εἶχε σπουδάσει στὴ Βιέννη, ἔζησε πολλὰ χρόνια στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἦταν ἐμποτισμένος μὲ φιλελεύθερες ἰδέες.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 8-18.

Δεύτερο δερβένι καὶ ἄλλα διόδια ἔξω ἀπὸ τὸ Ζητούνι. Διαμαρτυρήθηκε τὴν ἄλλη μέρα στὸν κυβερνήτη τῆς πολιτείας καὶ ξαναπῆρε τὸ χρῆμα του. Ἀλλὰ γιὰ τὰ 15 πιάστρα τῆς Θεσσαλίας τοῦ εἶπαν νὰ ἀπευθυνθῆ στὰ Γιάννενα. «Ὅταν λίγους μῆνες ἀργότερα συνάντησα τὸν Ἀλὴ καὶ τοῦ μίλησα γιὰ κεῖνο τὸ χαράτσι τῶν Ἀρβανιτάδων του μοῦ ἀπάντησε μὲ μεγάλη ψυχραιμία πὼς «ἔπρεπε νὰ σπάσω τὰ κεφάλια αὐτῶν τῶν παλιόσκυλων»[1].

Στὸ νεόχτιστο χάνι τοῦ Ζητουνιοῦ δείπνησαν μὲ ξερὰ σύκα, λίγο ψωμί, κρεμμύδια καὶ τυρί. Οἱ Ἕλληνες τῆς συνοδείας εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴ διπλανὴ κάμαρα κι' ὅλη νύχτα χόρευαν καὶ τραγουδοῦσαν.

Ὁ Bartholdy θεωρεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες δυσαρέσκειες τῶν περιηγητῶν τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταλύσουν στὰ σπίτια τῶν Ἑλλήνων προεστῶν. «Φιλοξενοῦν τὸν ξένο γιὰ τὸ συμφέρον τους καὶ δὲν κρύβουν τὴ δυσαρέσκειά τους ὅταν τὸ ἀποχαιρετιστήριο δῶρο δὲν τοὺς φαίνεται σημαντικό».

Ὡστόσο ὁ ἴδιος ὁ Bartholdy παραδέχεται ὅτι πολλοὶ ξένοι, ἐπειδὴ ἐξασφάλισαν ἕνα φιρμάνι, γίνονταν ἀπαιτητικοὶ καὶ βάναυσοι: «Δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς νοιώθουν εὐχαρίστηση νὰ καταναγκάζουν τοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ πνίγουν κάθε ἀνιδιοτελὴ διάθεση φιλοξενείας. Ἑρμηνεύουν τὴν καλὴ ὑποδοχὴ ποὺ τοὺς ἐπιφυλάσσουν ὡς ὑποχρέωση καὶ υἱοθετοῦν ἀπέναντι τοῦ νοικοκύρη μιὰ συμπεριφορὰ ποὺ ἐπιτρέπεται μονάχα στὸν ὑπηρέτη τους. Οἱ Ἄγγλοι ἰδίως δείχνουν μιὰ σκληρότητα ἀνυπόφορη. Μονάχα ἡ συστολὴ καὶ ἡ δειλία, ποὺ καλλιεργεῖ ἡ μόνιμη κακομεταχείριση, ἐπιτρέπει στοὺς Ἕλληνες νὰ δέχωνται ὑπομονετικὰ αὐτὴ τὴ συμπεριφορά. Γνώρισα ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς Ἄγγλους στὰ ταξίδια μου. Μιλοῦσε μὲ τὸν πιὸ ἐξευτελιστικὸ τρόπο στοὺς Ἕλληνες ποὺ μᾶς φιλοξενοῦσαν. Ὅταν, λ.χ., παραπονιόνταν γιὰ τὴν τουρκικὴ τυραννία τοὺς ἔλεγε:

— Αὐτὸ τὸ καθεστὼς συμφέρει στὴν Ἀγγλία καὶ θὰ κάνη τ' ἀδύνατα δυνατὰ νὰ τὸ διατηρήση, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι εἶναι πιστοὶ φίλοι της!

Ὁ Bartholdy ἀφηγεῖται πῶς μεταχειριζόταν τοὺς Ἕλληνες τοῦ Μωριᾶ ὁ δικός του τάταρης, ὁ Λατὶφ ἀγάς. «Μάθαινε ἀπὸ πρὶν ποιοὶ ἦταν οἱ καλύτεροι νοικοκυραῖοι τοῦ κάθε τόπου καὶ ὁδηγοῦσε τοὺς ξένους κατ' εὐθεῖαν στὸ σπίτι ποὺ εἶχε ἐπιλέξει, ἀναγγέλλοντας πὼς ὁ πασὰς τοῦ Μωριᾶ τοῦ εἶχε ἀναθέσει νὰ τοὺς συνοδέψη καὶ ὅτι πρέπει νὰ τοὺς περιποιηθοῦν μὲ τὸν καλύτερο τρόπο. Οἱ νοικοκυραῖοι, φυσικά, δὲν εἶχαν καμμιὰ διάθεση ν' ἀναλάβουν τέτοια βάρη, ἀλλὰ ἀναγκάζονταν νὰ ὑποταχτοῦν κάτω ἀπὸ τὶς πιέσεις, τὶς βρισιὲς καὶ τὶς ἀπειλές»[2]. Πολλὲς φορὲς γίνονταν καὶ φοβερὲς ἀθλιότητες. Κάποτε στὸ Νησί, ὅπου

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 19-20.

2. Ἀπαντώντας σ' αὐτὲς τὶς κατηγορίες τοῦ Γερμανοῦ περιηγητῆ ὁ *Παν. Κοδρικᾶς* παρατηρεῖ: «Πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ κατακρίνη τὸν Ἕλληνα, ποὺ ἀφοῦ περιποιήθηκε μὲ γενναιοδωρία τὸν ξένο, ἐκεῖνος τὸν ταπεινώνει μὲ μιὰ γελοία προσφορά; Θὰ ἤθελε (ὁ Bartholdy) νὰ ἀξιώνη ὁ ταξιδιώτης περιποιήσεις μεγάλου ἄρχοντα καὶ νὰ ἀνταμείβη ἐκεῖνον

ὁ Bartholdy ἦρθε σὲ ἀντίθεση μὲ κάποιο σπιτονοικοκύρη, ὁ Τοῦρκος ὁδηγὸς ἔσπευσε νὰ λύση τὴ διαφορὰ μὲ τὸ καμτσίκι του. «Στὴ λύσσα του ἅρπαξε ἕνα σκέπασμα ἀπὸ τὸ κρεβάτι καὶ τὸ ξέσχισε μὲ τὰ δόντια του»[1].

Συχνά, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ, πρόσταζε τοὺς Ἕλληνες ποὺ συναντοῦσε ἡ συντροφιά, «νὰ κατεβοῦν ἀπὸ τὸ ὑποζύγιο καὶ νὰ σταθοῦν παράμερα ὥσπου νὰ περάσουμε. Καὶ γιὰ νὰ μὴ συμβῆ κάτι τέτοιο ἔπρεπε νὰ τὸν θερμοπαρακαλέσω»[2].

Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ κυκλοφόρησε τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ κατάσταση τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων, κι' ὁ Bartholdy ἐπιχειρεῖ, στὸν δεύτερο τόμο τοῦ χρονικοῦ του, ἕνα δριμύτατο κριτικὸ ἔλεγχο καὶ μιὰ ἀναίρεση τῶν ἀπόψεων τοῦ «σοφώτερου», ὅπως γράφει, σύγχρονου Ἕλληνα μετὰ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι. Ἀναγνωρίζει ὅτι πολλὰ σημεῖα τοῦ Ὑπομνήματος εἶναι «σωστὰ καὶ ἐνδιαφέροντα», ἐπισημαίνει ὅμως καὶ πολλὰ ὅπου, κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ μεροληψία τοῦ Κοραῆ εἶναι ὁλοφάνερη.

Κατὰ τὸν Γερμανὸ περιηγητὴ ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος, βυθισμένος στὴν ἀμάθεια καὶ τὶς δεισιδαιμονίες, καλλιεργεῖ στὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ μιὰ ἐπιζήμια ἐπιρροὴ καθὼς διεγείρει τὸ μίσος ἐναντίον τῶν ἄλλων θρησκειῶν καὶ κυρίως τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ. Ἐπισημαίνει ἐπίσης τὴν ἐμμονὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου νὰ ἐπιβάλλη σκληρὲς νηστεῖες στὸ ποίμνιο χωρὶς νὰ ἐξαιρῆ οὔτε τὰ νήπια. Καὶ

ποὺ τὸν φιλοξένησε σὰ νὰ ἦταν ὑπηρέτης του;» (Observations sur le voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804, par J. L. S. Bartholdy, Traduit de l'allemand, par A. D. C., σ. 19).

1. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ὀργὴ τοῦ κοτζάμπαση τῆς Σκάλας Μεσσηνίας ὅταν ἀντίκρυσε τὸ 1801 τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Gell νὰ ζυγώνη τὸν πύργο του μὲ Τοῦρκο ἔνοπλο συνοδὸ καὶ νὰ ἀξιώνη, μὲ τὸ φιρμάνι στὸ χέρι, στέγη καὶ περιποιήσεις. Ὁ ἄρχοντας, ὁ κύρ-Δημητράκης, ἀφοῦ ἀμπάρωσε καλὰ τὴν πόρτα πρόβαλε σ' ἕνα παράθυρο κι' ἄρχισε νὰ τοὺς περιλούζη μὲ βρισιές. Ὁ Μουσταφάς, ὁ ὁδηγὸς τοῦ Gell, τὸν ἀποκαλοῦσε «σκυλὶ» καὶ «γομάρι» ἀλλὰ ὁ κύρ-Δημητράκης συνέχιζε ἀπτόητος. «Κακομεταχειρίστηκε», γράφει ὁ Gell, «τὶς μανάδες μας πρὶν παντρευτοῦν, τὶς ἀδερφάδες μας πρὶν γεννηθοῦν, ἀκόμα καὶ τὴν πίστη τῶν σκυλιῶν μας». Τοῦ ἔδειξαν τὸ μπουγιουρδὶ τοῦ πασᾶ, ἄκουσε κι' ὁ πασὰς καὶ ἡ μάνα του τὰ ἴδια καὶ χειρότερα (Narrative of a journey in the Morea, London 1823, σ. 190-191). Φυσικά, ὅταν τελικὰ ἀναγκάστηκε νὰ ἀνοίξη τὴν πόρτα, δικαιολογήθηκε πὼς ἦταν μεθυσμένος καὶ δὲν θυμόταν τίποτα ἀπὸ ὅσα εἶπε καὶ ἔκανε. Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς *Sieber* ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1817 γράφει στὸ χρονικό του: «Ὅποιος θέλει νὰ γνωρίση ἀπὸ κοντὰ τὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων δὲν πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ γενίτσαρο. Ταξιδεύοντας μαζὶ μὲ Τούρκους δὲν βλέπει καὶ δὲν μαθαίνει τίποτα» (Reise nach der Insel Kreta... Leipzig 1823, σ. 49).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 30-32. Παρατηρεῖ ὁ *Παν. Κοδρικᾶς*: «Θὰ μᾶς πῆ ὁ κ. Bartholdy, πὼς οἱ Ἕλληνες εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ προσφέρουν στοὺς ταξιδιῶτες ὅ,τι ἔχουν ἀνάγκη ἐπειδὴ εἶναι ἐφοδιασμένοι μὲ φιρμάνι τῆς Πύλης. Ἀλλὰ πρέπει νὰ μάθη πὼς αὐτὸ τὸ φοβερὸ καὶ τρομερὸ φιρμάνι μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἀποχτήση μὲ 30 πιάστρα, δηλαδὴ μὲ 45 φράγκα. Καὶ τί σημαίνει τὸ φιρμάνι; Σημαίνει πὼς ὁ κάτοχός του ἔχει δικαίωμα νὰ ζητήση ὅ,τι χρειάζεται πληρώνοντας πάντοτε σὲ μετρητὰ καὶ στὶς τρέχουσες τιμὲς» (ἔνθ' ἀν., σ. 19).

ἀφηγεῖται ἕνα περιστατικὸ ποὺ ὁ ἴδιος παρακολούθησε στὰ Γιάννενα, στὴν κατοικία τοῦ μητροπολίτη Ἱερόθεου:

«Τοῦ εἶχαν ἀναθέσει τὴν κηδεμονία τῶν παιδιῶν τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Σουλιωτῶν Φώτου Τζαβέλα, ὅμηρου τότε στὰ χέρια τοῦ πασᾶ. Ὁ μικρότερος γιὸς τοῦ Τζαβέλα, ὁ Γιαννατάκης, δυόμιση μόλις χρόνων, ἔτρεχε πάνω κάτω στὸ σπίτι. Μιὰ μέρα μπῆκε στὴν τραπεζαρία τὴ στιγμὴ ποὺ τρώγαμε μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους ἱερωμένους καὶ μοναχούς. Ἦταν μέρες νηστείας ἀλλὰ ὁ μητροπολίτης εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ ἐξαιρέση τὸν φιλοξενούμενο. Μόλις εἶδε τὸν μικρὸ Τζαβέλα τὸν κάλεσε κοντά του. Καὶ γιὰ νὰ ἀποδείξη ὅτι ὁ μικρὸς ἦταν σταθερὸς στὶς ἀρχὲς τῆς ἐγκράτειας τοῦ πρόσφερε ἕνα κομμάτι κρέας. Τὸ παιδὶ ἔβαλε τὸ κρέας στὸ στόμα του καὶ ἔτρεξε στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς κάμαρας. Μεγάλη ἀναταραχὴ ξέσπασε τότε. Πολλοὶ ἱερωμένοι σηκώθηκαν, ἄρχισαν νὰ λούζουν τὸ παιδὶ μὲ βρισιὲς καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἀποσπάσουν τὸ κρέας ἀπὸ τὰ δόντια του. Ἀλλὰ ὁ μικρὸς ἀντιστεκόταν μὲ ὅλες του τὶς δυνάμεις καὶ χρειάστηκαν μεγάλες προσπάθειες γιὰ νὰ ἐνδώση καὶ νὰ ἐγκαταλείψη τὴ λεία του. Ὁ μητροπολίτης κάλεσε ἀμέσως τὴ μητέρα τοῦ παιδιοῦ καὶ τὴν παρατήρησε αὐστηρὰ γιὰ τὴν ἀγωγὴ ποὺ ἔδινε στὰ παιδιά της. Ἔγιναν μάλιστα ἀπὸ τὴ μητρόπολη καὶ διάφορες ἀπόπειρες προσηλυτισμοῦ μου στὸ ἑλληνικὸ δόγμα καθὼς καὶ στὸν ὑπηρέτη μου»[1].

Ὁ Bartholdy υἱοθετεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Pauw[2] ὅτι οἱ Ἕλληνες, τὸ πρῶτο ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουν ὅταν θὰ κερδίσουν τὴν ἐλευθερία τους, εἶναι ἕνας θρησκευτικὸς πόλεμος[3]. Καὶ στηρίζει αὐτὸ τὸν ἰσχυρισμὸ στὴ διαπίστωση ὅτι βαθὺ μίσος χώριζε τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς καθολικοὺς στὰ περισσότερα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου[4].

---

1. Ὁ Κοδρικᾶς, στὸ ἀντεπικριτικὸ φυλλάδιό του, δὲν ἀποκλείει – ἂν φυσικὰ ἐπισημανθοῦν οἱ ἐνδεχόμενες ὑπερβολὲς — τὴν αὐστηρότητα τοῦ μητροπολίτη. Ἦταν χρέος του νὰ ἐπιστατῆ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἐπιταγῶν τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ δὲν ἀφοροῦν μονάχα τοὺς μεγάλους ἀλλὰ καὶ τὰ παιδιά. Θεωρεῖ ὅμως μύθο τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Bartholdy ὅτι ἔγινε ἀπόπειρα προσηλυτισμοῦ του ἀπὸ τὸ μητροπολίτη. Πρῶτα-πρῶτα γιατὶ δὲν ἦταν παιδὶ ὁ ταξιδιώτης ὥστε νὰ δεχτῆ κατήχηση. Οὔτε ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχη ἀποτέλεσμα σ' ἕνα περαστικὸ ξένο. Καὶ τὸ κυριώτερο, ἀπαγορευόταν αὐστηρὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους κάθε ἀπόπειρα προσηλυτισμοῦ (Observations, ἔνθ' ἀν., σ. 16-17).

2. Ἔγραφε ὁ Κοραῆς στὸν Βασιλείου τὴν 1η Μαΐου 1805: «Ὁ ἠλίθιος αὐτὸς Βαρθόλδυς ἢ Μπερτόδουλος ἀνακαινίζει τὰς καθ' ἡμῶν κατηγορίας τοῦ Pauw αὐτολεξεὶ» (ἔνθ' ἀν., σ. 509). Κατὰ τὸν Κοραῆ, οἱ δυσμενεῖς κρίσεις τοῦ Pauw γιὰ τοὺς Ἕλληνες προέρχονταν ἀπὸ «μισάνθρωπη κακότητα» καὶ τοῦ Bartholdy ἀπὸ «ἐλαφρότητα» (ἐπιστολὴ στὸν Hobhouse, 13 Δεκεμβρίου 1815, Ἅπαντα, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Β2, σ. 46).

3. Οἱ Ἕλληνες τῆς Τουρκοκρατίας δὲν εἶχαν ποτὲ θρησκευτικοὺς φανατισμούς. Ἡ πίστη τους ἀποτελοῦσε θώρακα τῶν ἐλπίδων γιὰ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση, προέκταση τοῦ πατριωτισμοῦ τους.

4. Ὁ Bartholdy δὲν μποροῦσε νὰ ἀντιδιαστείλη τὴν πίστη τοῦ λαοῦ ποὺ ἀποτελοῦσε καταφυγὴ καὶ μοναδικὴ ἐλεύθερη ἐκδήλωση, ἀπὸ τὴ διαφθορὰ καὶ τὶς ἀθλιότητες ποὺ μάστιζαν τὴν Ἐκκλησία κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας. Πολὺ περισσότερο δὲν μποροῦσε νὰ δια-

Ἐπισημαίνει ἰδιαίτερα τὸν ἀρνητικὸ ρόλο τῶν μοναστηριῶν καὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου στὴν ἐξέλιξη τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. «Αὐτοὶ οἱ καλόγεροι καλλιεργοῦν κάθε δεισιδαιμονία, ἐπιτρέπουν κάθε δολιότητα, καταδιώκουν τοὺς φωτισμένους ἀνθρώπους. Ὅσες φορὲς βρέθηκα πλάϊ σὲ καλόγερους διαπίστωσα, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, πὼς εἶναι ἰδιοτελεῖς, φιλοχρήματοι, μοχθηροί, ἀπελέκητοι καὶ ἀπίθανα ρυπαροί. Εἶναι οἱ βδέλλες ποὺ ἀπομυζοῦν τὸ αἷμα τοῦ λαοῦ καὶ βρίσκουν πάντοτε τὸν τρόπο νὰ ἁρπάζουν γιὰ λογαριασμό τους τὸ καλύτερο»[1].

Στὴ Νέα Μονὴ τῆς Χίου ζήτησε νὰ ἐπισκεφθῇ τὴ βιβλιοθήκη. Τὰ βιβλία βρίσκονταν στὴν ἀποθήκη μαζὶ μὲ τὰ λάδια καὶ τὰ τυριά, θαμμένα κάτω ἀπὸ παχὺ στρῶμα κονιορτοῦ.

Ὁ κλῆρος εἶχε ἐξαχρειωθῇ, γράφει ὁ Bartholdy. Στὰ Γιάννενα, ἦταν ὄργανο τοῦ τυράννου[2]. Ὁ Ἀλῆς χρησιμοποιοῦσε τοὺς δεσποτάδες γιὰ νὰ ἐλέγχῃ καλύτερα τοὺς ὑπηκόους του. «Κι' ἔτσι οἱ Ἕλληνες ἦταν διπλὰ ὑποδουλωμένοι, διπλὰ καταπιεσμένοι καὶ ἠθικὰ ἐξουθενωμένοι».

χωρίση τὸν στεῖρο ἀντιλατινισμὸ τοῦ πατριάρχη, ποὺ κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας ὕψωνε φραγμὸ ἀδιαπέραστο στὶς ἰδέες τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀντίσταση τοῦ λαοῦ ἐναντίον τῆς τυραννίας τῶν ἀλλόθρησκων καὶ τῶν ἐπεκτατικῶν φιλοδοξιῶν τῶν ξένων ὁμοδόξων. Τὸ μίσος κατὰ τῶν Λατίνων εἶχε περισσότερο ἐθνικὸ παρὰ θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Καὶ ἦταν φυσικὸ καὶ αὐθόρμητο. Οἱ παπικοὶ ἐγκατέστησαν στὸ Αἰγαῖο ἱεραποστολὲς ποὺ οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσαν πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ προγεφυρώματα τῶν δυτικῶν Δυνάμεων καὶ ποὺ μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ὑποστήριξη καταδυνάστευαν τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς προσηλυτίζοντας μὲ ἐκβιαστικὰ μέσα ὄχι ἀλλόθρησκους Μωαμεθανοὺς ἀλλὰ ὁμόθρησκους τοῦ ἀνατολικοῦ δόγματος. Τὸ μίσος τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Λατίνων εἶχε καὶ ἄλλα αἴτια: τὴν ἐκμετάλλευση, κυρίως, καὶ τὴν ἄγρια κακομεταχείριση. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἀντιμετώπιζαν τοὺς Ἕλληνες μὲ ὀθωμανική, τυραννόφρονη νοοτροπία. Καὶ ἡ ἔχθρα τους μεγάλωσε ὅταν ἄρχισε ἡ ἐμποροναυτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ὑπόδουλη Ἑλλάδα ἔγινε ξαφνικὰ ἐπικίνδυνος ἀνταγωνιστής. Λιγόστεψε τὰ κέρδη τῶν Εὐρωπαίων. Τί θὰ συνέβαινε, ἀναλογίζονταν ἀνήσυχοι, ἂν αὐτὸς ὁ λαὸς κατόρθωνε νὰ ἀποσείσῃ τὸ ζυγὸ τῆς τυραννίας, ἂν κατακτοῦσε τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία κι' ἂν λειτουργοῦσαν σ' αὐτὸ τὸν τόπο οἱ ἐλεύθεροι θεσμοί; Γιὰ τὸ ρόλο τῆς θρησκείας στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ παρατηροῦσε εὔστοχα ὁ Γάλλος νεοελληνιστὴς *André Mirabel:* «Ἡ θρησκεία (στὴν Ἑλλάδα) κατέχει μικρὴ θέση. Γενικὰ ὁ Ἕλληνας δὲν εἶναι μυστικοπαθὴς καὶ ἡ θρησκεία εἶναι γι' αὐτὸν περισσότερο μιὰ ἐθνικὴ παράδοση» (Μάνη καὶ Μανιάτες, Ν. Ἑστία, τεῦχος 79-80, 1929).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 21-22.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 22. Καταγγέλλει ὁ συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας»: «Ὁ Ἄρτης, ὁ Γρεβενῶν καὶ ὁ Ἰωαννίνων εἶναι οἱ πρῶτοι προδόται τοῦ τυράννου, καθὼς ὅλοι τὸ γνωρίζουσι. Ὁ ὕστερος ἀπὸ αὐτοὺς ἱκέτευσεν τὸν τύραννον καὶ ἐκούρευσεν τὸν ἔγγονά του, ὡς νὰ τοῦ ἐγίνετο νουνός. Ὁ Ἄρτης ἠπάτησεν καὶ ἐπρόδωσεν τοὺς ἥρωας Σουλιώτας. Εἶναι δὲ καὶ οἱ τρεῖς ἀσελγεῖς, ἄσωτοι εἰς τὸ ἄκρον, μοιχοί, πόρνοι καὶ ἀρσενοκοῖται φανεροί» (ἔνθ' ἀν., ἔκδ. Βαγιονάκη, σ. 133 σημ. α). Καὶ ἀλλοῦ: «Δὲν εἶναι κρυφὸν ἀλλ' ὅλοι τὸ ἠξεύρουν ὅτι εἰς τὰ Ἰωάννινα οἱ πνευματικοὶ ἀναφέρουσι κάθε ὑπόθεσιν ὁποῦ ἀκούουσιν ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς εἰς τὸν ἀρχιερέα καὶ αὐτὸς εὐθὺς κάμνει ἕνα κατάλογον μὲ προσθήκην καὶ τὸν προσφέρει τοῦ τυράννου, εἰς τρόπον ὁποῦ ἡ ἐξομολόγησις εἶναι τὴν σήμερον ἓν μέσον προδοσίας» (ἔνθ'

Ὁ περιηγητὴς διαπίστωσε ὅτι τὰ βιβλία ἦταν ἄγνωστα στοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς τεχνίτες. Οἱ νέοι δὲν εἶχαν εὐκαιρία γιὰ σπουδές. Ἄγνωστα τὰ ἐπιστημονικὰ ἐπαγγέλματα — μὲ ἐξαίρεση τοὺς γιατρούς, ἂν καὶ οἱ περισσότεροι ἦταν ξένοι. Μονάχα οἱ ἔμποροι[1] καὶ οἱ ἱερωμένοι διάβαζαν. Δὲν πιστεύει ὅτι ὑπῆρχαν 100 Ἕλληνες μὲ ἐπίδοση στὰ ἀνώτερα μαθηματικά. Καὶ ρωτάει ἐκείνους ποὺ βασίζονταν στὴν ἰδιοφυία τῶν Ἑλλήνων: Γιατί δὲν φάνηκε, ἐδῶ καὶ αἰῶνες, ἔστω καὶ ἕνας μαθηματικὸς νοῦς, τὴ στιγμὴ ποὺ ἀκόμα καὶ οἱ Τοῦρκοι ἐκτιμοῦν αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη καὶ δὲν χρειάζεται καμμιὰ εἰδικὴ προπαρασκευὴ καὶ παιδεία; [2]

Οἱ Τοῦρκοι, γράφει ὁ Bartholdy, δὲν ἀπαγόρεψαν τὰ βιβλία, δὲν καταδίωξαν τὶς ἐπικίνδυνες ἰδέες. «Ἀμφιβάλλω ἂν ἐνδιαφέρθηκαν ποτὲ νὰ μάθουν τί διδάσκονται οἱ μαθητὲς στὶς σχολὲς ποὺ λειτουργοῦν στὴν Πάτμο, τὴ Χίο καὶ τὰ Γιάννενα ἢ σκέφτηκαν νὰ ἐμποδίσουν τοὺς πλούσιους ἐγκάτοικους τῶν μοναστηριῶν νὰ ἀφιερωθοῦν στὶς Μοῦσες. Ἂν ἤθελαν οἱ πρίγκιπες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας νὰ ἐνισχύσουν τὶς ἐπιστῆμες δὲν θὰ συναντοῦσαν κανένα ἐμπόδιο»[3].

Ἀπαντᾶ ὁ Κοδρικᾶς: «Ἀπὸ τὴ Βλαχία καὶ τὴ Μολδαβία ὡς τὴν Αἴγυπτο, καὶ ἀπὸ τὴ Σμύρνη ὡς τὴν Κέρκυρα, δὲν ὑπάρχει πόλη, δὲν ὑπάρχει νησὶ ὅπου δὲν θὰ βρῆτε ἕνα δημόσιο σχολεῖο γιὰ δωρεὰν παιδεία, μὲ δαπάνες τῆς κοινότητας. Ὅλοι ὅσοι κατέχουν κάπως καλύτερα ἀπὸ τὸν συγγραφέα αὐτοῦ τοῦ ταξιδιωτικοῦ χρονικοῦ τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν καὶ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῶν Τούρκων, γνωρίζουν ὅτι οἱ ἄδειες γιὰ τὴ λειτουργία αὐτῶν τῶν σχολείων δὲν ἐξασφαλίζονται μὲ τόση εὐκολία. Καὶ εἶναι πάντοτε προσωρινὲς καὶ πολυδάπανες. Ἀλλὰ καμμιὰ δυσκολία δὲν εἶναι ἀξεπέραστη ἀπὸ τὸ ζῆλο ποὺ κατέχει τὸ ἔθνος γιὰ τὴν πρόοδο τῆς παιδείας. Στὰ κυριώτερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχολεῖα διδάσκεται γραμματική, λογικὴ καὶ ρητορική. Ὑπάρχουν ἀκόμα σχολεῖα ὅπου γίνεται διδασκαλία μαθηματικῶν καὶ φυσικῆς. Ἀκόμα καὶ ἀρχαία καὶ νέα ποίηση καὶ ξένες γλῶσσες, κυρίως γαλλικά, διδάσκονται τὰ παιδιὰ καλῶν οἰκο-

---

ἀν., σ. 137 σημ. α). Σχετικὰ μὲ τὶς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων Ἱερόθεου γιὰ προδοσία βλ. *Χριστόφορου Περραιβοῦ*, Ἱστορία Πάργας καὶ Σουλίου, ἔκδ. Σεφερλῆ, 1956, σ. 140-148. Ἐπίσης *Ν. Βέη*, Ἔρευνες καὶ στοχασμοὶ γύρω στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία καὶ τὸ συγγραφέα της (στὴν ἔκδ. τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» τοῦ Γ. Βαλέτα). Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ἔλειψαν οἱ ἄξιοι, ἀνεπίληπτοι καὶ πατριῶτες ἱεράρχες. Αὐτὸ ἄλλωστε ἀποδείχτηκε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ.

1. Ἔγραφε ὁ παρατηρητικὸς *Κούμας:* «Εἰς τὸ ἐμπόριον, εἰς τὸ ἐμπόριον χρεωστοῦμεν τὰ περισσότερα τῆς σημερινῆς φιλολογικῆς μας καταστάσεως» (Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1820, σ. 486).

2. Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἀβάσιμο. Ἀποκλείεται νὰ λάμψουν ἰδιοφυίες στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες σ' ἕνα χῶρο ὅπου ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογή τους εἶναι ὁλότελα ἄγνωστη. Ὡστόσο ἡ τουρκοκρατία ἀνέδειξε μεγάλης ἀκτινοβολίας πνευματικὲς μορφές, διδασκάλους πανεπιστήμονες, φαινόμενο διόλου συνηθισμένο καὶ στὶς ἐλεύθερες εὐρωπαϊκὲς χῶρες.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 23 κ. ἑ.

γενειῶν. Μεγάλος ἀριθμὸς ἑλληνοπαίδων σπουδάζουν στὰ περισσότερα πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης. Κι' ἂν κρίνη κανεὶς ἀπὸ τὶς ἐλπίδες ποὺ δημιουργοῦν ὅσοι κατὰ τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια σπούδασαν στὸ Παρίσι μπορεῖ νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ ἀργήσουν νὰ φανοῦν οἱ καρποί. Ὑπάρχει ἐπίσης καὶ μιὰ ἄλλη κατηγορία μελετηρῶν ἀνθρώπων πού, ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸ ζῆλο τους γιὰ τὴν τιμὴ τῆς πατρίδας, καταγίνονται ἀκούραστοι στὴ μετάφραση τῶν καλύτερων ξένων ἔργων ἢ στὴ σύνταξη ἐγχειριδίων, μεταφυτεύοντας στὴ χώρα τους ὅλες τὶς γνώσεις ποὺ ἔχουν διαδοθῆ στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη»[1].

Ὡστόσο ὁ ἀντιρρητικὸς πατριωτικὸς λόγος τοῦ Κοδρικᾶ δὲν ἀνατρέπει καμμιὰ ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις τοῦ ὀξυδερκέστατου Πρώσσου περιηγητῆ. Πραγματικά, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδείας δὲν ἐμποδίστηκε ἀπὸ τὸν δυνάστη τοῦ ἔθνους. Ἐλεύθερη ἦταν ἡ λειτουργία σχολείων, ἐλεύθερη ἡ διδασκαλία, ἀκόμα καὶ ἡ ἵδρυση θαυμαστῶν κτιριακῶν συγκροτημάτων γιὰ ἀνώτερες σπουδὲς ὅπως στὶς Κυδωνίες, Χίο, Ἄθω[2]. Χιλιάδες σχολεῖα λειτουργοῦσαν στὸν ΙΗ' αἰώνα[3]. Ἀλλὰ αὐτὰ τὰ σχολεῖα δὲν μπόρεσαν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες περιπτώσεις, νὰ μεταλαμπαδέψουν τὰ φῶτα τῶν ἐπιστημῶν ποὺ ἄνθιζαν καὶ καρποφοροῦσαν στὴν Εὐρώπη. Γιατὶ ἡ στρατιὰ τῶν προικισμένων διδασκάλων, ποὺ μὲ πατριωτικὴ ὁρμὴ πάσχιζε νὰ φωτίση τὸ Γένος, ἀντιμετώπισε λυσσαλέο διωγμὸ ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἀγώνας τῶν λογίων στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἡ μάχη τοῦ διαφωτισμοῦ ἐναντίον τῶν συντηρητικῶν καὶ ὀπισθοδρομικῶν δυνάμεων ἀποτελεῖ πραγματικὴ ἐποποιία. Εἶναι ἡ σκληρότερη πάλη, ἡ πιὸ εὐγενική, ἡ πιὸ δύσκολη καὶ ἡ πιὸ ἄτυχη στὴν ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Κάθε προοδευτική, νεωτεριστική, ἐθνοπαιδευτικὴ προσπάθεια, ἡ εἰσαγωγὴ ἐκσυγχρονισμένων συστημάτων καὶ ἡ διδασκαλία τῶν ἐπιστημῶν χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τοὺς φωτοσβέστες ἀνώτατους κληρικοὺς καὶ τὰ ὄργανά τους ἐπιβουλὴ τοῦ Σατανᾶ, τῆς ἀθεΐας παρακίνηση. Ἥρωες καὶ μάρτυρες ἀναδείχτηκαν οἱ πρωτοπόροι λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας — ἄγνωστοι ἀκόμα ἀλίμονο — ποὺ κονταρομάχησαν ἀτρόμητοι, μὲ ἄγριο πάθος γιὰ νὰ περάση ἡ Παιδεία ἀπὸ τὰ χέρια τῆς Ἐκκλησίας στὰ χέρια τῶν φωτισμένων λαϊκῶν — καθ' ὅλα Εὐρωπαίων — γιὰ τὴν ἀλλαγὴ προσώπων καὶ μεθόδων καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς πλατειᾶς λεωφόρου πρὸς τὴν ἐθνικὴ καὶ πνευματικὴ ἀναγέννηση[4].

Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ διωγμὸς τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικομαθηματικῶν στὰ σχολεῖα, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ καταδίκη τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν.

---

1. Observations, ἔνθ' ἀν., σ. 28-29.

2. *Φάνη Μιχαλόπουλου,* Τὰ Γιάννενα κι' ἡ νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση (1648-1820), Ἀθήνα 1930, σ. 78.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 96. Τὰ περὶ κρυφοῦ σχολειοῦ δὲν ἔχουν θέση στὴν ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας.

4. Βλ. καὶ *Κ. Θ. Δημαρᾶ,* Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του, Ἀθήνα 1953, σ. 17-18.

Οἱ ἐχθροὶ τοῦ διαφωτισμοῦ διασάλπιζαν ὅτι «οἱ Νεύτωνες καὶ οἱ Καρτέσιοι καὶ τὰ τρίγωνα καὶ οἱ λογάριθμοι καὶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ τὰ τοιαῦτα ἔφεραν ἀδιαφορίαν πρὸς τὰ θεῖα»[1].

Ὁ Bartholdy προβάλλει σὰν παράδειγμα τὰ Γιάννενα ὅπου ὑπῆρχαν οἱ ὑλικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ λειτουργία σχολείων. Ἐμπόδια, γράφει, παρεμβάλλει ὁ κλῆρος, ὄχι ὁ πασάς[2].

Ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ στὴ σχολὴ τοῦ Ἄθω, ὅπου, κατὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κοραῆ, διδασκόταν ἡ Λογικὴ μὲ τὴ μέθοδο τοῦ Βούλγαρι μὲ ἐξαιρετικὰ ἀποτελέ-

---

1. *Κοραῆ*, Ἅπαντα, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Α1, σ. 45. Ὁ Βολταῖρος προκαλοῦσε σεληνιασμό. Ὁ *Σέργιος Μακραῖος*, σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μαθητή του Ἰω. Ἄμοιρο σχετικὰ μὲ τὸ βιβλίο τοῦ Clemence «Ἀπόδειξις τοῦ κύρους τῶν τῆς Νέας καὶ Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλίων καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς ἀληθείας ὑπεράσπισις ἢ Ἀνασκευὴ τῆς τοῦ Βολταίρου Βίβλου», ποὺ εἶχε μεταφρασθῆ τὸ 1794, ἀφοῦ χαρακτηρίζει τὸν Βολταῖρο «παράφρονα» συνεχίζει: «Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ἐλέγχεται δι' ὅλου ἀμαθὴς ἱστορικός, συγκεχυμένος λογοποιός, ἀδιανόητος διαλεκτικός, χυδαιότατος φρονηματίας, ἀσυλλόγιστος γεωγράφος, χρονολογικὸς ταραξίας, ἀναιδέστατος ψεύστης, ἀδιάκριτος κριτικός, ἀκατάστατος συγγραφεύς, ἀσύνετος, φλύαρος, ψευδώνυμος φιλόσοφος, ἀηδέστατος κωμῳδός, καὶ βδελυρὸς ἀδολέσχης, πάντολμος τολμητίας, κακεντρεχέστατος ἄθεος, καὶ τῶν ἀσεβῶν ἁπάντων ἐξωλέστατος, τοῦ σύμπαντος χρόνου ἀφρονέστατον ἔκτρωμα, καὶ τῆς ἐσχάτης ἀπονοίας ἀντάρτης τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων γραφῶν» (*Κώστα Π. Κύρρη*, Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Σεργίου Μακραίου [1805], Στασῖνος, τ. Γ' [1966-1967], Λευκωσία 1968, σ. 106).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 25. Ὁ Πρῶσσος περιηγητὴς ἦταν λαμπρὰ πληροφορημένος. Πραγματικά, ὁ Ἀλῆς ἀπόφευγε κάθε ἐπέμβαση στὴ λειτουργία τῶν σχολείων. Ἔσωσε τὸν Ψαλίδα ὅταν οἱ πατριαρχικοὶ τὸν κατηγόρησαν γιὰ ἀθεΐα. Κι' ὁ νεωτεριστὴς διδάσκαλος συνέχισε ἀπερίσπαστος τὸ γόνιμο παιδευτικὸ ἔργο του (*Ἀναστ. Γούδα*, Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν, Ἐν Ἀθήναις 1870, τ. Β', σ. 292). Κάτι παραπάνω: Συμβούλευε— ποιός, ὁ Ἀλής! — τὸν διευθυντὴ τοῦ «ἀρχιγυμνασίου» «ὅπως διδάσκῃ τὴν ἐμπιστευθεῖσαν αὐτῷ νεολαίαν, δίδων αὐτοῖς καλὸν παράδειγμα καὶ μὴ ἀμφιβάλλων περὶ τῆς προστασίας καὶ τῆς ὑποστηρίξεως αὐτοῦ» (*Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 475 σημ. 1). Ἀτέλειωτο εἶναι τὸ μαρτυρολόγιο τῶν φωτισμένων λογίων ποὺ δίδαξαν στὰ Γιάννενα. Ὁ μητροπολίτης Κλήμης ἀφόρισε τὸν πολυσπουδασμένο, πολύγλωσσο καὶ νεωτεριστὴ διδάσκαλο Γεώργιο Σουγδουρῆ (1683-1709) ποὺ πρωτοδίδαξε στὰ Γιάννενα Φυσικὴ καὶ νεώτερη Φιλοσοφία (*Μελετίου*, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, 1784, τ. Γ', σ. 484). Ὁ περίφημος Μεθόδιος ὁ Ἀνθρακίτης (1709-1723), ὁ πρῶτος ποὺ δίδαξε συστηματικὰ Γεωμετρία, Ἄλγεβρα καὶ Τριγωνομετρία στὴν Ἑλλάδα (*Γ. Ζαβίρα*, Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, Ἀθῆναι 1972, ἀνατ. ἐπιμ. Τάσου Γριτσόπουλου, σ. 479), χαρακτηρίστηκε ἄθεος καὶ νεωτεριστής, καθαιρέθηκε — ἦταν ἱεροκήρυκας — ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία Γ' καὶ ἡ διδασκαλία του ἀφορίστηκε (*Μαν. Γεδεών*, Ἀνέκδοτος ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Γ', σ. 9). Ὁ μεγάλος ἀνακαινιστὴς τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων κληρικὸς Εὐγένιος Βούλγαρις, ὁ πρῶτος ποὺ καθιέρωσε στὴν Ἑλλάδα τὴ διδασκαλία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μὲ πειράματα, κατηγορήθηκε γιὰ ἀθεΐα καὶ τελικὰ ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψῃ ὄχι μόνο τὰ Γιάννενα (τὸ 1753) ἀλλὰ καὶ τὶς νεωτεριστικὲς ἀναγεννητικὲς ἰδέες του (*Ματθαίου Παρανίκα*, Σχεδίασμα, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1862, σ. 65). Στὰ Γιάννενα, πάλι, ὁ σχολάρχης Κων. Μπαλανίδης (1799-1818) ἀπαγόρευε στοὺς μαθητὲς νὰ μαθαίνουν ξένες γλῶσσες «λέγων ὅτι αὗται γέμουσιν ἀπὸ ἀθεϊστικὰ βιβλία καὶ κάμνουν νὰ ἀθεΐσουν ὅσους τὰς μανθάνουν». Κι' ὅταν

σματα. «Ὡστόσο ἡ προσπάθεια αὐτὴ ναυάγησε ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀριστοτελικῆς Φιλοσοφίας ποὺ θεωροῦσαν τὴ Λογικὴ τοῦ Βούλγαρι ἐπικίνδυνο νεωτερισμό»[1].

Παραδέχεται ὡστόσο ὁ Bartholdy ὅτι κυκλοφοροῦσε μεγάλος ἀριθμὸς μεταφράσεων, «ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν τυπογραφείων τῆς Βιέννης, τοῦ Λιβόρνου, τῆς Τεργέστης καὶ τῆς Βενετίας». Παρατηρεῖ ὅμως ὅτι στὴν Ἑλλάδα ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων ποὺ κυκλοφοροῦν εἶναι ἀκόμα μικρός[2]. «Ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ θεολογικὰ βιβλία καὶ τὰ προσευχητάρια ἀμφιβάλλω ἂν στὴν Ἀθήνα θὰ βρῆ κανεὶς ἔστω καὶ εἴκοσι βιβλία σὲ νεοελληνικὴ γλώσσα. Ὁ Γλυκὺς ἀπὸ τὰ Γιάννενα, ὁ καλύτερος τυπογράφος τῆς Βενετίας, μοῦ εἶπε πὼς ὁ ἀριθμὸς τῶν θεολογικῶν ἔργων ποὺ στέλνονται στὴν Ἑλλάδα ἦταν τετραπλάσιος ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα μαζί»[3].

Ὁ Bartholdy πιστεύει ὅτι ἀκινησία θανάτου ἐπικρατοῦσε στὴν Ἑλλάδα[4]. Δὲν ὑπάρχει, γράφει, στὴν Ἀνατολὴ κανένα ἀξιόλογο τυπογραφεῖο. Ἀναφέρει τὸ πρωτόγονο τυπογραφεῖο τοῦ Σαραντόπουλου στὴν Κέρκυρα καὶ ἕνα ἄλλο στὸ Φανάρι ποὺ χρησιμοποιόταν γιὰ τὶς δημοσιεύσεις τοῦ πατριαρχείου[5].

μερικοὶ ἀπόφοιτοι ποὺ εἶχαν διορισθῆ διδάσκαλοι στὴ σχολὴ θέλησαν νὰ μάθουν ἰταλικὰ ἀπὸ κάποιο Μεσολογγίτη, «τοῦτο μαθὼν ὁ διδάσκαλος, τοὺς ἐξώρισεν ἀπὸ τὸ σχολεῖον, τοὺς ἔρριψεν κακὴν κακῶς τὰ φορέματα ἔξω τῶν κελλίων, ὅπου κατοικοῦσαν, τοὺς ὠνόμασεν ἀθέους καὶ νεωτεριστὰς κ.λπ.» (*Δ. Ἀθανασίου*, Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1818, σ. 86).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 29. Γιὰ τὴν Ἀθωνιάδα βλ. κεφ. «Κυνηγοὶ Χειρογράφων στὸ Ἅγιον Ὄρος».

2. Δὲν ἦταν διόλου μικρός. Γράφει ὁ *Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλός:* «Κατὰ δὲ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ αἰῶνος τούτου (ΙΘ') ἐσημειώθησαν ἐν Παρισίοις, ἐν Βιέννῃ, ἐν Ἐνετίᾳ, ἐν Λειψίᾳ, ἐν Μόσχᾳ, ἐν Ἰασίῳ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει πλείονα τῶν τρισχιλίων συγγραμμάτων ἢ μεταφράσεων εἰς τὴν καθομιλουμένην ἑλληνικὴν»(Cours de la Littérature moderne, σ. 102-103).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 40-41. Αὐτὸ ἦταν φυσικὸ ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιρροῆς καὶ τῶν δυνατοτήτων τῆς Ἐκκλησίας στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ θρησκευτικὰ βιβλία οἱ ἄλλες ἐκδόσεις δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητες. Ἕξη τίτλοι τὸ χρόνο στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, εἴκοσι σχεδὸν λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση (*Κ. Θ. Δημαρᾶ*, La Grèce au temps de lumières, Genève 1969, σ. 59).

4. Ἀντικρούει ὁ Κοραῆς τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Πρώσσου σ' ἕνα γράμμα του πρὸς τὸν Ἀλ. Βασιλείου (12/20 Δεκεμβρίου 1807): «...τὸ ἔθνος κινεῖται κίνησιν ἀκόμη ἀνώμαλον, κατ' ἐκείνην τοῦ μεθυσμένου, ὅστις φωνάζει καυχώμενος «μποῦ τουβάρντα μπιζίμ, ὅ ντουβάρντα μπιζίμ», ἀλλ' ὅμως κινεῖται. Ἡ ἀσθενὴς ὅρασις τοῦ Βερτόλδου διὰ τοῦτο δὲν ἠδυνήθη νὰ ἰδῆ τὴν κίνησιν, διότι εἶναι ἀκόμη ἀνώμαλος, μήτ' ἐσυλλογίσθη ὁ χηνώδης ὅτι ὅλων τῶν φωτισμένων ἐθνῶν ἡ ἀρχὴ τοῦ φωτισμοῦ μὲ τοιαύτας ἀπαραιτήτους ἀνωμαλίας ἦτο συνωδευμένη» (Ἅπαντα, Ἐπιστολές, τ. Β1, σ. 620).

5. Γίνονταν ὅμως ἀποστολὲς βιβλίων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. «Ὁ Κοραῆς καὶ οἱ φίλοι του, χάρη στὴ γενναιοδωρία τῶν ἀδελφῶν Ζωσιμᾶ, καὶ τὶς φροντίδες τοῦ τυπογράφου Didot, στέλνουν ἀπὸ τὸ Παρίσι κάσσες μὲ βιβλία, μεταφράσεις γαλλικῶν ἔργων, ἐκδόσεις Ἑλλήνων κλασσικῶν στὰ νεοελληνικά, ποὺ ἐφοδιάζουν τὰ σχολεῖα. Πολλὲς φορὲς στήνονται αὐτοσχέδια θέατρα γιὰ νὰ παίξουν Αἰσχύλο καὶ Σοφοκλῆ μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν λαϊκῶν καὶ σχολικῶν

῾Η ἰατρικὴ στὴν ῾Ελλάδα εἶναι τσαρλατανισμός, γράφει ὁ Πρῶσσος περιηγητής, συμφωνώντας σ᾽ αὐτὸ μὲ τὸν Κοραῆ. Καὶ καταγράφει ἕνα περιστατικὸ ποὺ τοῦ διηγήθηκε ὁ Γάλλος ἔμπορος Cayrac, ἐγκατεστημένος στὴν ῾Ελλάδα 40 ὁλόκληρα χρόνια: «Στὸ νοσοκομεῖο τ᾽ ᾽Αναπλιοῦ βρίσκονταν πολλοὶ ναῦτες ποὺ εἶχαν προσβληθῆ ἀπὸ μεταδοτικὴ ἀρρώστια. ῞Ενας ἀπ᾽ αὐτοὺς πέθανε τὴ στιγμὴ ποὺ ἔμπαινε ὁ Cayrac μαζὶ μὲ ἕναν ῞Ελληνα γιατρό. Εἶχαν ἀφήσει τὸ νεκρὸ στὴν κλίνη του ὥσπου νάρθη ἡ στιγμὴ νὰ τὸν θάψουν. Τὸ κεφάλι του ἦταν σκεπασμένο καὶ μόνο ἕνα χέρι πρόβαλλε ἀπὸ τὴν κουβέρτα. ῾Ο Cayrac σκέφτηκε νὰ τοῦ παίξη μιὰ φάρσα. Πλησίασε τὸ νεκρὸ καὶ παρακάλεσε τὸ γιατρὸ νὰ ἐξετάση τὸ σφυγμό του προσέχοντας ὅμως νὰ μὴ τὸν ξυπνήση. Κι᾽ ὁ γιατρὸς ἀποφάνθηκε ὅτι ὁ ἄρρωστος δὲν εἶχε πυρετὸ καὶ γρήγορα θὰ γινόταν καλά»[1].

Κατὰ τὸν Γερμανὸ περιηγητὴ οἱ ῞Ελληνες περιφρονοῦσαν τὴ μηχανική. «Δὲν ἄκουσα», γράφει, «νὰ λένε λ.χ. γιὰ ἕναν καλὸν ῞Ελληνα ρολογά, μ᾽ ὅλο ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶχαν παρακινηθῆ πρὸς αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα μὲ τὴν ἐλπίδα τοῦ πλουτισμοῦ»[2].

Μόνο τὸ ἐμπόριο καὶ οἱ ἀπολαύσεις τῶν αἰσθήσεων ἀπασχολοῦν τοὺς σύγχρονους ῞Ελληνες, γράφει ὁ Bartholdy. «᾽Αλλὰ ὅταν τὰ ἄτομα ἑνὸς ἔθνους προσηλώνονται σὲ ἕνα ἀποκλειστικὰ ἐπάγγελμα ὁδηγοῦνται σὲ βέβαιο ἐκφυλισμό». ῎Ετσι ἐξηγεῖ γιατί οἱ ῾Εβραῖοι δὲν εἶχαν παρουσιάσει τίποτα στὸν τομέα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν μ᾽ ὅλο ποὺ ἡ εὐφυία τους εἶναι ἀδιαμφισβήτητη[3].

ἑορτῶν» (*René Canat,* L'Hellénisme des romantiques, La Grèce retrouvée, Paris 1951, σ. 230-231).

1. Πρόκειται φυσικὰ γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα ποὺ κυκλοφοροῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σ᾽ ὅλες τὶς χῶρες γιὰ τοὺς γιατρούς. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ῾Ελλάδα εἶχε νὰ ἐπιδείξη ἰατρικὲς ἰδιοφυίες. Εἶναι ὡστόσο γεγονὸς ὅτι, ἂν ἐξαιρέσουμε τοὺς ἐμπειρικοὺς καὶ τοὺς κομπογιαννίτες, οἱ περισσότεροι ῞Ελληνες γιατροὶ ἦταν σπουδασμένοι σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια. Τὸ ὅτι ὁ Γάλλος ἔμπορος Cayrac ἀφηγεῖται τὸ χλευαστικὸ ἀνέκδοτο ἀποκαλύπτει μονάχα τὸν μισελληνισμό του. ῾Υπῆρξε ἀχάριστος, μ᾽ ὅλο ποὺ ἔζησε μισὸ σχεδὸν αἰώνα καὶ πλούτισε στὴν ῾Ελλάδα. ῎Αλλωστε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν ὑπῆρχε νοσοκομεῖο στ᾽ ᾽Ανάπλι.

2. Κι᾽ ὅμως ὁ περιηγητὴς Pouqueville γνώρισε στὴν Τρίπολη ἕνα καλὸ ρολογά, τὸν Γιάννη, ποὺ ἤξερε ὄχι μονάχα τὴν τέχνη του ἀλλὰ καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ εἶχε μελετήσει τὸν Παυσανία (*Jules Lair,* La captivité de Pouqueville en Morée, Paris 1902, σ. 116, σ. χειρογρ. 59).

3. ῾Ο Πρῶσσος περιηγητὴς εἶδε τὰ ἐπιφαινόμενα καὶ ὄχι τὴν οὐσία. Οἱ ῞Ελληνες ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἐμπόριο γιατὶ μόνο σ᾽ αὐτὸν τὸν τομέα μποροῦσαν νὰ ἀναλώσουν τὴ δραστηριότητά τους ἐξ αἰτίας τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ μὲ τὴ διάκριση στὸ ναυτικὸ βίο. ᾽Αλλὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐμποροναυτικὴ ἀνάπτυξη ἔφερε τὴ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση. ᾽Αποτελοῦσε ἐκδήλωση δυναμισμοῦ καὶ ὄχι ἐκφυλισμό. Καὶ ἐξασφάλισε τὴν ἐπιτυχία τοῦ ξεσηκωμοῦ. ῎Ετσι μονάχα καταπολεμήθηκε ὁ ἀναλφαβητισμὸς καὶ ἡ ἀμάθεια, ἔτσι εἰσόρμησαν στὴν ῾Ελλάδα οἱ νέες ἰδέες. ῾Η τάξη τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ναυτικῶν ποὺ ἀπόχτησαν προνόμια ἀμέσως μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ-Καϊναρτζῆ (1774) καὶ τοῦ ᾽Ιασίου (1792), ὅταν ἡ Ρωσία ἐξασφάλισε ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα

Φαναριῶτες καὶ κοτζαμπάσηδες καὶ γενικὰ «ἡ τάξη ποὺ φοράει καλπάκι» στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀποτελοῦσαν, παρατηρεῖ ὁ Πρῶσσος περιηγητής, ἕνα κόσμο διεφθαρμένο καὶ τυραννικό.

«Εἶναι ἀπίστευτο ποῦ φτάνει μερικὲς φορὲς ἡ ματαιοδοξία αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων εὐγενῶν καὶ μὲ πόση ἀπόλαυση ἀκοῦνε τὶς πιὸ ἀπίθανες κολακεῖες. Ὅταν βρισκόμουν στὴν Ἀθήνα πέθανε ὁ μικρὸς γιὸς τῆς οἰκογένειας Καπετανάκη, ἐνῶ ἑτοιμαζόταν νὰ παντρευτῆ. Τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του ἔγινε ἔκλειψη ἡλίου. Βρέθηκαν, λοιπόν, ἄνθρωποι νὰ ποῦν πὼς κι' ὁ ἥλιος ἤθελε νὰ ἐκδηλώση τὸν πόνο του».

Γενικὰ οἱ προεστοὶ κατέχονταν ἀπὸ τὴ μανία νὰ μιμοῦνται τοὺς Εὐρωπαίους. «Ἕνας κοτζάμπασης τῆς Κορίνθου ἄκουσε κάπου πὼς οἱ καναπέδες τῶν Γάλλων ἦταν ψηλότεροι ἀπὸ κείνους ποὺ συνήθιζαν στὴν Ἀνατολή. Ἀμέσως ἔδωσε ἐντολὴ νὰ τοῦ ἑτοιμάσουν ἕνα, τόσο ψηλό, ποὺ γιὰ ν' ἀνέβης χρειαζόσουν σκαμνὶ ἢ νὰ δώσης ἕνα δυνατὸ τίναγμα.

Ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς προεστοὺς τῶν πόλεων ἦταν μορφωμένοι. Ἀνάμεσά τους κατατάσσει ὁ Πρῶσσος περιηγητὴς τὸν Γιαννατάκη τῆς Λειβαδιᾶς καὶ τὸν Χριστόφορο, ἀδερφὸ τοῦ μητροπολίτη Ἰγνάτιου τῆς Ἄρτας. «Μπορεῖς τουλάχιστον νὰ περιμένης μιὰν ἀπάντηση ἂν τοὺς ρωτήσης κάτι. Περισσότερη καλωσύνη καὶ ἐξυπνάδα ἔβρισκα πάντοτε ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ποὺ κατοικοῦσαν σὲ καλύβες παρὰ στὰ ἀρχοντικά. Καὶ πάντοτε προτιμοῦσα νὰ ἀναζητῶ στέγη στὶς καλύβες».

Γνώρισε καὶ τοὺς Μαυρογένηδες τῆς Μυκόνου. «Δὲν ὑπάρχει πιὸ γελοῖο φαινόμενο ἀπὸ τὶς ἐπιδείξεις μεγαλείου καὶ τὶς αὐθαιρεσίες τους. Ἂν οἱ ψαράδες πιάσουν ἕνα καλὸ ψάρι, ἂν ὁ περιβολάρης κόψη ἕνα ἐξαιρετικὸ φροῦτο, ἂν ὁ

στὶς θάλασσες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐμπνεόταν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ: γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δημοκρατικὲς ἰδέες, ἀνθρώπινη ἀλληλεγγύη, φωτισμὸς τοῦ Γένους, ἐλευθερία (*Κ. Θ. Δημαρᾶ*, La Grèce au temps des lumières, Genève 1969, σ. 73). Αὐτὴ ἡ ἐπέκταση τῆς ἐπικοινωνίας, ἔγραφε ὁ *Maurer*, «ὁδήγησε σὲ ἀνώτερη πνευματικὴ μόρφωση γιατὶ ἡ ἐμπορικὴ καὶ ἡ πνευματικὴ ἐπικοινωνία εἶναι παντοῦ ἀλληλοεξαρτημένες» (Das griechische Volk, τ. Α', παρ. 6, σ. 20). Καὶ ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς *Finlay* (History of Greece, London 1877, τ. ΣΤ', σ. 6): «Σὲ καμμιὰ εὐρωπαϊκὴ χώρα ἡ ἀναλογία τῶν συγγραμμάτων σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀναλφάβητους δὲν ἦταν τόσο μεγάλη ὅσο στὴν Ἑλλάδα. Μεγάλος ἀριθμὸς σχολείων λειτουργοῦσαν στὴν Ἑλλάδα. Ἕλληνες σπούδαζαν στὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια, πολλοὶ ταξίδευαν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα». Αὐτὴ ἡ στρατιὰ τῶν μορφωμένων καὶ πολυταξιδεμένων Ἑλλήνων ἀποτελοῦσε τὴν ἑστία ἰδεολογικῶν ζυμώσεων σ' ὁλόκληρη τὴ χώρα. Ναυτικοί, ἀγωγιάτες, πραματευτάδες μετέφεραν παντοῦ τὶς νέες ἰδέες καὶ ἔβρισκαν πρόθυμο ἀκροατήριο. Γιατὶ οἱ Ἕλληνες διψοῦσαν γιὰ πολιτικὲς εἰδήσεις καὶ παρακολουθοῦσαν ἀνήσυχοι καὶ ἄγρυπνοι ὅ,τι γινόταν ἔξω ἀπὸ τὴν πατρίδα τους. Αὐτὴ ἡ φιλομάθεια, τὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα, ἡ περιέργεια, ἡ διανοητικὴ εὐστροφία, ἡ ἐπιθυμία γιὰ διάλογο ὅλων τῶν τάξεων τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε προκαλέσει ἐντύπωση σ' ὅλους τοὺς ξένους (*Douglas Dakin*, British and American Philhellenes, Thessalonique 1955, σ. 11).

χασάπης βρῇ ἕνα κομμάτι διαλεχτὸ θὰ τὸ ἀπολαύση ὁ προύχοντας πληρώνοντάς το κατὰ τὴ διάθεσή του ἢ μὴ πληρώνοντας τίποτα. Ἡ μάνα του καὶ ἡ μεγάλη του ἀδερφὴ (παντρεύτηκε τὸν ἔμπορο Πρασακάκη τῆς Σμύρνης), μόλις ξαπλώσουν τὸ βράδυ στὰ κρεβάτια τους, καλοῦν τὶς δοῦλες νὰ τοὺς τρίψουν ἁπαλὰ τὰ πόδια ὥσπου ν' ἀποκοιμηθοῦν. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες ποὺ ἀπόχτησαν, χάρη στοὺς Τούρκους, κάποια ἐξουσία πάνω στοὺς συμπατριῶτες τους, ὅπως οἱ προεστοὶ τοῦ Μωριᾶ, ἢ εἶναι ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, πίνουν τὸ αἷμα τῶν δύστυχων ὑπηκόων τους. Στὴ Νάξο πάλι δὲν συναντᾶς παρὰ ἀπόγονους πριγκίπων καὶ αὐτοκρατόρων ντυμένων μὲ κουρέλια. Δὲν ὑπάρχει ζητιάνος ποὺ νὰ μὴν εἶναι Κομνηνὸς ἢ Παλαιολόγος».

Ὁ Bartholdy ἐπισημαίνει καὶ τὶς συνέπειες τοῦ εἰδικοῦ προνομίου, τῆς «προστασίας» δηλαδὴ ποὺ ἐξασφάλιζαν μερικοὶ Ἕλληνες ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις.

«Αὐτοὶ οἱ προστατευόμενοι τῶν ξένων, οἱ φιρμανλῆδες ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦσαν, διορίζονταν πρόξενοι ἢ ὑποπρόξενοι σὲ κάποιο μικρὸ λιμάνι ἢ σὲ κάποιο ἀσήμαντο νησί. Τὸ ἀξίωμα ἔδινε φτερὰ στὴ ματαιοδοξία τους, ἔπαιρναν τὰ μυαλά τους ἀέρα. Ὕψωναν στὴν κατοικία τους τὴν ξένη σημαία καὶ γίνονταν ἀμέσως πρόσωπα ἀπαραβίαστα. Ὁ κ. Γεώργιος Πάουλ στὴν Πάτρα εἶναι συγχρόνως πρόξενος ἢ ὑποπρόξενος ὀχτὼ διαφορετικῶν ἐθνῶν. Καὶ καθὼς συνηθίζει νὰ ντύνεται εὐρωπαϊκά, σήμερα ἐμφανίζεται μὲ τὴ μιὰ στολὴ καὶ αὔριο μὲ τὴν ἄλλη. Προτιμᾶ ὡστόσο τὴ σπανιόλικη ἐπειδὴ εἶναι πορφυρὴ καὶ φορτωμένη μὲ γαλόνια. Ἂν κηρυχθῆ πόλεμος ἀνάμεσα στὴν Πύλη καὶ τὴν ἄλφα ἢ βήτα Δύναμη, ὁ κ. Πάουλ καταθέτει τὸ ἀντίστοιχο φιρμάνι καὶ τὸ ξαναπαίρνει μόλις ἀποκατασταθῆ ἡ εἰρήνη. Κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι ἕνας ἔντιμος ἄνθρωπος ποὺ δὲν θὰ ἀτιμάση ποτὲ τὸ προξενικὸ ἀξίωμα»[1].

Στὴν Κῶ, ὅπου ταξίδεψε μαζὶ μὲ τὸν Gropius, ὑποπρόξενος τῆς Πρωσσίας ἦταν ἕνας ἐξαθλιωμένος Ἕλληνας ποὺ δούλευε ὑπηρέτης ἢ ἔπαιρνε κάθε Μάϊο αἷμα ἀπὸ τοὺς κατοίκους, ὅπως συνηθιζόταν ἐκείνη τὴν ἐποχή. «Τὸ βράδυ ποὺ γυρίσαμε στὸ πλοῖο μᾶς φώτιζε τὸ δρόμο μ' ἕνα φανάρι. Καὶ κατευχαριστήθηκε ποὺ τὸν ἀνταμείψαμε μὲ μερικὰ πιάστρα».

1. Αὐτὸς ὁ Πάουλ ἦταν Ἕλληνας, μᾶλλον Ζακυνθινὸς (ἴσως Παύλου) καὶ ἐκπροσωποῦσε βασικὰ τὴ Γερμανία. Σὲ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸν πασὰ τῆς Τριπολιτσᾶς (7 Αὐγούστου 1809) κατακοσμεῖ τὸν Βελὴ μὲ ἀπανωτὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπίθετα: «Ὑψηλότατε, γενναιότατε, συνετότατε, πολυχρόνιε, ἀξιοπρεπέστατε ἡγεμὼν τοῦ Μορέως, τὴν γενναιοτάτην, συνετοτάτην καὶ πολυχρονίαν σας ὑψηλότητα ἀξιοπρεπῶς χαιρετῶ καὶ ἐρωτῶ τὸ χατὴρ-σιερίφ σας (γιὰ τὴν πολύτιμη ὑγεία σας). Καὶ προσυπογράφει: «Τῆς γενναιοτάτης, συνετοτάτης καὶ πολυχρονίου σας ὑψηλότητος πιστὸς καὶ καθαρὸς φίλος καὶ εἰς τὰς προσταγάς σας πρόθυμος γεωργιος παουλ Κόνσολος τοῦ ἰμπεράτορος τῆς γερμανίας, Georgio Paul Consolo (*Στ. Ν. Θωμόπουλου*, Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821, Πάτραι 1950, σ. 561-563).

Ποιός τὸν εἶχε διορίσει; Ὁ γενικὸς πρόξενος τῆς Πρωσσίας στὴν Πάτμο. Αὐτὸς ἦταν Πρῶσσος καὶ λεγόταν Gillies.

Μόλις γνώρισε τὸν Bartholdy τὸν ρώτησε ποιὸς ἦταν ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσσίας. Οἱ Ἕλληνες τοῦ εἶχαν κολλήσει τὸ παρατσούκλι «Alza bandiera», ἐπειδὴ κάθε λίγο ἀνέβαζε στὸ κοντάρι τὴν πρωσσικὴ σημαία γιὰ νὰ θέση ὑπὸ τὴν προστασία του ἀνθρώπους τοῦ σκοινιοῦ καὶ τοῦ παλουκιοῦ[1].

Παρατήρησε ὅτι ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία ἦταν προσεχτικὲς στοὺς διορισμοὺς προξένων. Ἡ πρώτη χρησιμοποιοῦσε Γάλλους, ἀκόμα καὶ σὲ λιμάνια μικρῆς σημασίας. Ἡ Ρωσία διόριζε ξένους ἀλλὰ σπάνια Ἕλληνες[2]. Διάλεγε ἐκείνους ποὺ τὴν ὑπηρετοῦσαν πιστὰ καὶ εἶχαν ἀκέραιο χαρακτήρα. Καὶ ἀναφέρει τὸν Μπενάκη καὶ τὸν Μητσάκη[3], γενικοὺς προξένους τῆς Ρωσίας στὴν Κέρκυρα καὶ τὴν Πάτρα, ποὺ τιμήθηκαν μὲ τὸν τίτλο τοῦ Ἱππότη.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 49-55. Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς *C. M. Schrebian* εἶδε τὸ 1822 στὰ Θερμιὰ ἐπιγραφὴ στὰ ἰταλικὰ στὸ μπαλκόνι ἑνὸς σπιτιοῦ: «Προξενεῖο τῆς Ἱσπανίας καὶ ἄλλων ἐθνῶν». Καὶ μέτρησε τὶς σημαῖες πέντε χωρῶν (Aufenthalt in Morea, Attica und mehrere Inseln des Archipelagus, Leipzig 1825, σ. 200). Ὁ περιηγητὴς *Swan,* ποὺ ταξίδεψε στὴν Τῆνο τὸ 1825 ἀφηγεῖται ὅτι ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας, κατὰ τὴν ἄνοδό του στὸ καράβι, φοροῦσε στολὴ Βρεταννοῦ στρατηγοῦ, εἶχε στὶς φτέρνες μπρούτζινα σπιρούνια καὶ στὸ πέτο του κρεμόταν ἕνα ἀστέρι. Τὸ 1836, κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ βασιλιᾶ Ὄθωνα στὴ Μῆλο, ἀνέβηκε στὸ καράβι γιὰ νὰ τὸν ὑποδεχτῆ ὁλόκληρο τὸ «προξενικὸ σῶμα». Οἱ στολές τους θύμιζαν καρναβάλι (τριγωνικοὶ πῖλοι κ.λπ.). Ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας φοροῦσε στολὴ τοῦ 1700. Ἦταν κληρονομιὰ ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ (*Ludwig Ross,* Wanderungen in Griechenland in Gefolge des Königs Otto und der Königin Amalie, Ἐν Ἅλλη 1851, τ. Α', σ. 122-123).

2. Δὲν εἶναι ἀκριβὴς ἡ πληροφορία. Ὅλα τὰ ρωσικὰ προξενεῖα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία διευθύνονταν ἀπὸ Ἕλληνες (*Π. Κοντογιάννη,* ἔνθ' ἀν., σ. 53). Καὶ στὸ τελευταῖο νησόπουλο τοῦ Αἰγαίου ἔβρισκες Ἕλληνα ντυμένο ρωσικὴ στολὴ προξένου (*Lechevalier,* Voyage de la Propontide et du Pont Euxin, Paris 1800, σ. 328). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *MacGill,* ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν τριετία 1803-1806, γράφει ὅτι ἡ Ρωσία εἶχε τὸ 1805 ἀναλάβει ὑπὸ τὴν προστασία της 80.000 Ἕλληνες. Οἱ προστατευόμενοι κρίνονταν ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς προστάτιδας χώρας καὶ πλήρωναν τοὺς προνομιακοὺς δασμοὺς ποὺ εἶχαν ὁρισθῆ γι' αὐτὴ τὴ χώρα. Μποροῦσαν ἐπίσης νὰ φοροῦν κίτρινα παπούτσια. Ἡ ἀγοραπωλησία τῶν βερατιῶν πῆρε ἀπίστευτες διαστάσεις. Μονάχα οἱ πάμπτωχοι δὲν μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν ξένη προστασία. Δὲν ὑπῆρχε ἑλληνικὸ πλοῖο ποὺ νὰ μὴν ταξίδευε μὲ ρωσικὴ σημαία οὔτε ναύτης χωρὶς βεράτι. Ἔτσι σὲ περίπτωση ρωσοτουρκικοῦ πολέμου ἡ Τουρκία κινδύνευε ν' ἀπομείνη χωρὶς ναῦτες. Γι' αὐτὸ ὁ Σελὶμ Γ' κατάργησε τὸ ἐμπόριο τῆς προστασίας. Διακήρυξε ὅτι ἀναλαμβάνει ὁ ἴδιος τὴν προστασία τῶν ὑπηκόων του καὶ περιόρισε τὰ προνόμια μόνο στοὺς δραγουμάνους, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι διαμένουν στὸν τόπο ποὺ ἀναφέρει τὸ βεράτι (Travels in Turkey, Italy and Russia during the years 1803, 1804, 1805 and 1806 with an account of some of the Greek islands, London 1808, τ. Β', σ. 89-91). Περισσότερα γιὰ τοὺς προστατευόμενους βλ. στὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ Gell.

3. Πρόξενος τῆς Ρωσίας Μητσάκης ἢ Μιντσάκης εἶχε διορισθῆ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση στὴν Ἀθήνα. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1816 ἀναφέρεται ἐπίσης ἀνώτερος ὑπάλληλος τῆς ρωσικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. *Παντ. Κοντογιάννη,* Οἱ προστατευόμενοι, Ἀθηνᾶ τ. ΚΒ' [1917], σ. 88).

'Αντίθετα οἱ Ἄγγλοι δὲν πολυνοιάζονταν γιὰ τὰ πρόσωπα. Ἡ Πρωσσία, τέλος, ποὺ δὲν εἶχε ἀναπτύξει ἐμπορικὲς σχέσεις στὴν Ἀνατολὴ καὶ οἱ ταξιδιῶτες της ἦταν ἐλάχιστοι, ἀδιαφοροῦσε ὁλότελα.

Φριχτὴ ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Bartholdy τὸ πλῆθος τῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

«Βαδίζουν πάνω στὸν ἴσκιο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ θέλουν νὰ βλάψουν. Καρφώνουν τὰ παπούτσια του καὶ τὰ κρύβουν κάτω ἀπὸ πέτρες ἀπαγγέλλοντας τὶς φράσεις τοῦ ἀναθέματος. Ὑπάρχει στὴν Ἀθήνα μιὰ πέτρα ὅπου οἱ γυναῖκες ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ τεκνοποιήσουν ἀφήνονται νὰ γλιστρήσουν [1]. Γιὰ νὰ γιατρέψουν τὰ καχεκτικὰ καὶ παραμορφωμένα παιδιὰ τὰ σέρνουν μὲ τὸ φεγγαρόφωτο ἀπὸ ἕνα πέρασμα κοντὰ στὴ σπηλιὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου. Τέλος στρέφουν τὸ παιδὶ πρὸς τὸ φεγγάρι καὶ ἀφήνουν στὸ πέρασμα ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὰ ροῦχα του» [2].

---

1. Στοὺς ὀνειδισμοὺς τοῦ Bartholdy γιὰ τὶς δεισιδαιμονίες ποὺ τυφλώνουν τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες, ὁ Κοραῆς ἔχει ἕτοιμη σκληρὴ ἀπάντηση. Γράφει τὴν 1η Μαΐου 1807 στὸν Βασιλείου ποὺ ἑτοίμαζε τὸ ἀντιρρητικὸ γιὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Πρώσσου περιηγητῆ: «...ἦτον ἀναγκαῖον νὰ ἀναφέρῃς τὰ πρὸ μικροῦ συμβάντα εἰς τὴν Βέρναν (Berne en Suisse) ὅπου πιστεύουσιν ἀκόμη εἰς ὀπτασίας, καὶ φονεύουσι τοὺς οἰκειοτάτους, μὲ σκοπὸν νὰ τοὺς ἐμβάσωσιν εἰς τὸν Παράδεισον, καὶ τὰ συμβάντα εἰς τὴν φωτισμένην Ἀγγλίαν, ὅπου κατὰ τὴν δεκάτην ἐνάτην ἑκατονταετηρίδα οἱ Ριφορμάτοι ἱερωμένοι θέλουσι νὰ τάσσουσι τοὺς καθολικοὺς εἰς τάξιν εἱλώτων. Ἂν εἰς τὰ φωτισμένα ἔθνη γίνονται ἀκόμη τοιαῦτα ἀτοπήματα τυραννικὰ ἐν ὀνόματι τῆς Θρησκείας, τί παράδοξον ἂν εἰς ἔθνος τετρυχωμένον ἀπὸ μακρὰν δουλείαν εὑρίσκονται ὀλίγα τινὰ ἀρσενικὰ γραΐδια ἐχθρὰ καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητος; Φοβούμενος μὴν δὲν ἔχεις εἴδησιν περὶ τῶν νέων τούτων συμβάντων σὲ περικλείω τὰς δύο ἐφημερίδας, διὰ νὰ ἔχῃς νὰ ἀναφέρῃς καὶ τὴν πηγὴν ὅθεν τὰ ἔλαβες, καὶ τὸ ἀκριβὲς μηνολόγημα. Ἂν ἠξεύρῃς ἄλλα τοιαῦτα, μὴν ἀμελήσῃς νὰ τὰ προσθέσῃς, ἂν εἶναι συγχωρημένον. Τὸ αἷμα παραδείγματος χάριν τοῦ ἁγίου Ἰανουαρίου (βοήθειά μας) τὸ ὁποῖον κοκκινίζει καὶ ἀνανεοῦται καθ' ἕκαστον ἔτος εἰς Νεάπολιν» (Ἅπαντα, ἔνθ' ἀν., σ. 582). Καὶ στὴν ἐπιστολὴ τῆς 4ης Αὐγούστου 1807: «...μὴ συσταλῇς νὰ τὸν εἴπῃς ὅτι τὰ τοιαῦτα ἐξεράσματα εἶναι ἀνθρώπου ὅστις δὲν ἐξεύρει νὰ διακρίνῃ τὰ ἴδια ἑκάστου ἔθνους ἀπὸ τὰ κοινὰ εἰς ὅλα καὶ νὰ τὸν πέμψῃς εἰς τὴν Πορτογαλλίαν, εἰς τὴν Ἱσπανίαν, εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ εἰς αὐτῆς τῆς φωτισμένης Γαλλίας τὰς μεσημβρινὰς ἐπαρχίας, ὅπου νὰ πληροφορηθῇ ὅτι εὑρίσκονται καὶ δεισιδαιμονέστεροι ὄχλοι παρὰ τὸν Γραικικὸν ὄχλον» (ἔνθ' ἀν., σ. 602). Πιὸ ἀποστομωτικὴ ἀπάντηση στὸν Bartholdy θὰ ἦταν ἡ ὑπενθύμηση ὅτι οἱ περισσότερες δεισιδαιμονίες ποὺ ἀνακάλυψε στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περιήγησή του ἐπικρατοῦσαν τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ καὶ στὴν πατρίδα του. Ἡ κυλίστρα λ. χ. τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὅπου κατέφευγαν οἱ Ἀθηναῖες ἐπίτοκες, δὲν ἀποτελοῦσε ἑλληνικὸ φαινόμενο ἀμάθειας καὶ ζόφου. Ὑπῆρχε σ' ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Στὴ Γαλλία (οἱ λεγόμενες glissades ἢ roches écriantes), στὴν Αὐστρία, στὴ Γερμανία (*Fr. Panzer,* Beitrag zur deutschen Mythologie, München 1855, τ. Β', σ. 431, *Sébillot,* Folklore de France, τ. Ι', σ. 334, Revue des traditions populaires, τ. ΙΔ' [1901], σ. 65 καὶ *S. Reinach,* Cultes, Mythes et Religions, τ. Γ' [1908], σ. 405).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 56-58. Αὐτὸ τὸ «τρυποπέρασμα» ἀποτελοῦσε ἕνα πολὺ διαδομένο μαγικὸ τρόπο θεραπείας τῶν καχεκτικῶν — συνήθως — παιδιῶν. Ὄχι μονάχα στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ στὴν Αὐστρία, Σουηδία, Δανία, Σερβία καὶ Περσία. Γράφει ὁ *Νικ. Πολίτης:* «Καὶ ἀλλαχοῦ διαπερῶσι διὰ τῆς ὀπῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπίσης καχεκτικὰ παιδία ἢ πάσχοντας ἐν γέ-

Στὴν 'Αθήνα ἔμαθε τὰ μαγικὰ ποὺ ὁδήγησαν στὸν πρόωρο θάνατο τὸ γιὸ τοῦ Καπετανάκη[1]. Κάποιο βράδυ καθόταν μὲ ἕνα φίλο του σ' ἕνα πάγκο ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ ἔπαιζε βιολί. Μιὰ κάμπια (μεταμορφωμένο δαιμόνιο), γοητευμένη ἀπὸ τὴ μουσικὴ ἦρθε καὶ κάθισε πλάϊ του. Αὐτὸς δὲν τὴν εἶδε καὶ καθὼς συνέχιζε νὰ παίζῃ τὴ χτύπησε μὲ τὸ δοξάρι τοῦ βιολιοῦ. 'Απὸ κείνη τὴ στιγμὴ τὸ δαιμόνιο ἀποφάσισε νὰ πάρῃ τὴ ζωή του. "Αρχισε ὁ νέος νὰ λειώνῃ στὸν ἀπάνω κόσμο. Τὸν ἀπομυζοῦσε πολὺν καιρὸ ὥσπου ἔμεινε μονάχα ὁ ἴσκιος του. Τελικὰ πέθανε»[2].

Τὸ ἀμπόδεμα ἦταν ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος τῶν νιόπαντρων. 'Ακόμα καὶ ὁ 'Αλήπασας ἔπεσε θύμα. Τὸ πάθημα τοῦ βεζύρη διηγήθηκε στὸν Bartholdy ὁ μητροπολίτης 'Ιωαννίνων.

'Η γυναίκα τοῦ 'Αλῆ — ἡ μάνα τοῦ Μουχτὰρ καὶ τοῦ Βελῆ — ἐνοχλημένη ποὺ τὴν παραμελοῦσε ὁ ἄντρας της τὸν κρατοῦσε ἀμποδεμένο χρόνια ὁλόκληρα. "Ολα τὰ γιατροσόφια ἀποδείχτηκαν μάταια. Κάποτε πέθανε ἡ γυναίκα του. Καθὼς συγύριζαν τὴν κάμαρά της βρῆκαν στὸ ἀρμάρι ἕνα κουβάρι καὶ τὸ πέταξαν ἀπὸ τὸ παράθυρο στὴ λίμνη. Τὄμαθε ὁ βεζύρης, τὸ εἶπε σ' ἕναν ἔμπιστό του δερβίση, ἐκεῖνος ψυλλιάστηκε. Καλεῖ ὅλους τοὺς ψαράδες καὶ τοὺς προστάζει νὰ ψάξουν στὸ βυθὸ νὰ βροῦν τὸ κουβάρι. Τὸ βρῆκαν, τὄφεραν στὸ δερβίση. Αὐτὸ ἦταν ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ. Τὸ ἔλυσε ὁ δερβίσης κι' ἔστειλε ἀμέσως τὸν 'Αλὴ στὸ χαρέμι του. Τὸ πρῶτο θηλυκὸ ποὺ συνάντησε ἦταν μιὰ σκλάβα ποὺ ὡς τότε δὲν εἶχε σκεφτῆ οὔτε νὰ τὴν κυττάξῃ. Σὲ ἐννιὰ μῆνες τοῦ ἔδωσε ἕνα γιὸ — ὁλόφτυστος ὁ πατέρας του[3].

'Ο Bartholdy ἀμφισβητεῖ ἀκόμα καὶ τὴν ἀξία τῶν 'Ελλήνων ναυτικῶν. Θὰ ἦταν πλάνη μεγάλη, γράφει, νὰ στηριχθῇς σ' αὐτοὺς σὲ μιὰ ὥρα ἀνάγκης. 'Ωστόσο καταγράφει δυὸ περιστατικὰ ποὺ ἀποδείχνουν ἐντελῶς τὸ ἀντίθετο.

«Εἶδα στὸ λιμάνι ἕναν "Ελληνα ἀναχωρητὴ τῶν θαλασσῶν τὴν ὥρα ποὺ φρόντιζε γιὰ τὶς λιγοστὲς προμήθειες ποὺ χρειαζόταν τὸ πλεούμενό του. Ἦταν ἕνα σκαφίδι ποὺ μόλις χωροῦσε τὸν ἴδιο καὶ τὰ φτωχὰ ἐφόδιά του. Μ' αὐτὸ τὸ πλεούμενο, ναυπηγημένο μὲ τρόπο ποὺ νὰ μὴ βουλιάζῃ, ἀκόμα καὶ σὲ περίπτωση ἀνατροπῆς, ταξίδευε ὁλομόναχος καὶ ἀτρόμητος στὶς θάλασσες τοῦ Αἰγαίου.

νει, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας διαφόρους περιστάσεις τοῦ βίου καὶ πρὸς ἀποτροπὴν τῆς ἐπηρείας πονηρῶν πνευμάτων, σπανιωτέρα δὲ εἶναι ἡ προσφυγὴ εἰς τὸν μαγικὸν τοῦτον τρόπον τῶν ἐγκύων πρὸς εὐτοκίαν» ('Ωκυτόκια, Λαογρ., τ. ΣΤ' [1818], σ. 311). Στὴ Ρόδο περνοῦσαν τὰ ἀσθενικά, τὰ «γκιλλωμένα» (χτυπημένα ἀπὸ στοιχειὸ) παιδιὰ ἀπὸ ἕνα γεφυράκι. «Κάθε φορὰ ποὺ περνᾶ τὸ παιδάκι, παίρνει μιὰ πέτρα καὶ τὴν ρίπτει μακριὰ ὅσο μπορεῖ, γιὰ νὰ φύγῃ τὸ κακὸ ἀπὸ πάνω του» (*Δ. Βρόντη*, Ροδιακὴ λαογραφία, Λαογρ., τ. ΙΑ' [1937], σ. 582.

1. Παλιὰ οἰκογένεια 'Αθηναίων ἀρχόντων.

2. "Ενθ' ἀν., σ. 59. Παρόμοιοι μύθοι ὑπάρχουν καὶ στὶς «Χίλιες καὶ μιὰ νύχτες». "Ενας ἔμπορος φτύνοντας ἕνα κουκούτσι χουρμᾶ χτύπησε ἕνα δαιμόνιο στὸ μάτι καὶ τὸ σκότωσε.

3. "Ενθ' ἀν., σ. 61-62.

Πολλὲς φορές, ἐξ αἰτίας τῆς φουρτούνας, ἔμενε μερόνυχτα ὁλόκληρα ἄγρυπνος».

Πρὶν λίγα χρόνια πάλι, δυὸ Ἕλληνες τῆς Ἀλεξάνδρειας μπῆκαν σὲ μιὰ σαλούπα, ἀπ' αὐτὲς ποὺ χρησιμοποιοῦσαν μόνο μέσα στὸ λιμάνι, καὶ πῆγαν στὴ Σμύρνη νὰ φορτώσουν πορτοκάλια. Καὶ τὰ κατάφεραν[1].

Ὁ Πρῶσσος περιηγητὴς βρῆκε στὶς Ἑλληνίδες μιὰ ὀμορφιὰ «πραγματικὰ ἐθνική», κυρίως «χάρη στὸ λαιμό τους». Οἱ Μυκονιάτισσες φημίζονταν γιὰ τὰ ὡραῖα μάτια τους καὶ τὶς μακριὲς μαῦρες βλεφαρίδες. Γενικὰ οἱ Ἑλληνίδες χρησιμοποιοῦσαν πολὺ ἔντονο φκιασίδι, ἰδιαίτερα λευκό, ποὺ καταστρέφει τὸ δέρμα (κυρίως στὴ Χίο καὶ στὴν Πάτμο). Ἐπίσης συνήθιζαν τὰ ψεύτικα μαλλιά. Στὴν Ἀθήνα οἱ γυναῖκες στολίζονταν μὲ μακριὲς μεταξένιες πλεξίδες, τέλεια ἀπομίμηση τῶν πραγματικῶν μαλλιῶν[2].

Ἡ ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν τῆς Πόλης καὶ τῆς Σμύρνης, ποὺ εἶχαν υἱοθετήσει καὶ οἱ γυναῖκες τῆς ἀνώτερης τάξης στὰ νησιὰ καὶ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, διακρινόταν ἀπὸ τὸν πλοῦτο καὶ τὴ μεγαλοπρέπειά της. Οἱ μικρὲς κεντημένες σκούφιες—τόσο μικρὲς ὥστε χωροῦσαν στὴ χούφτα—ποὺ συνήθιζαν οἱ Ἑλληνίδες στὸ Γιάσι καὶ στὸ Βουκουρέστι, στοίχιζαν δυὸ χιλιάδες πιάστρα, τόσο λεπτὸ καὶ καλοδουλεμένο ἦταν τὸ κέντημα. Χωρὶς φυσικὰ νὰ συνυπολογίζεται ἡ ἀξία τῶν μαργαριταριῶν καὶ τῶν χρυσαφικῶν ποὺ τὶς στόλιζαν[3].

Τὸν ἐνθουσίασε τὸ κεφαλοδέσι τῶν γυναικῶν τῆς Πάτμου. Ἦταν ἕνα εἶδος σαρικιοῦ ἀπὸ πολλὲς ἄσπρες μεταξωτὲς λουρίδες, τυλιγμένες μὲ πολλὴ τέχνη. Ἡ ἄκρη τους κρεμόταν πίσω καὶ ἔφτανε ὣς τὶς φτέρνες.

Στὴ Μύκονο τὰ φουστάνια ἔφταναν ὣς τὰ γόνατα. Οἱ γυναῖκες φοροῦσαν πολλὰ ζευγάρια κάλτσες, κόκκινες ἢ ἀνοιχτογάλαζες, καὶ μισόκαλτσες γιὰ νὰ «χοντρήνουν» τὰ πόδια τους. Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐνδυμασίας τους ἦταν τὰ τεράστια μανίκια τῶν πουκάμισων. Μιὰ μέρα ποὺ ὁ Gropius, ὁ σύντροφος τοῦ Bartholdy, ἔπλενε τὰ χέρια του σ' ἕνα σπίτι τῆς Μυκόνου, ἡ νοικοκυρά, μὴ βρίσκοντας πετσέτα ἐκείνη τὴ στιγμή, τοῦ πρόσφερε τὰ φαρδομάνικά της[4].

---

1. Δὲν ἦταν τόσο ἀπαίδευτοι οἱ Ἕλληνες ναυτικοί. Τὸ 1794 ὁ Ὑδραῖος καπετὰν Δημήτρης Χριστόφιλος ταξίδεψε ὣς τὴ Μαρτινίκα καὶ τὴ Ν. Ὀρλεάνη. Τὸ 1804 ὁ Ὑδραῖος πάλι Δήμας Σαρκώσης ἔφτασε τρεῖς φορὲς στὴν κεντρικὴ καὶ νότια Ἀμερικὴ (βλ. *Α. Μανίκη*, Καπετὰν Δημήτρης Χριστόφιλος, Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, 1957, σ. 67-68), *Σ. Γεωργόπουλου*, Ὁ πρῶτος Ὑδραῖος ὠκεανοπόρος, ἔνθ' ἀν., 1933, σ. 136-137, *Α. Μανίκη*, Ὁ καπετὰν Δήμας Σαρκώσης, ἔνθ' ἀν., 1957, σ. 11-14). Στὸ τελευταῖο του ταξίδι (1804) στὴν Ἀμερικὴ ὁ Σαρκώσης (ἢ Σαρχώσης) κέρδισε 80.000 δίστηλα ἀπὸ τὸ ἐμπόρευμα καὶ 25.000 ἀπὸ τὸ ναῦλο. Ἀρρώστησε ὅμως ἀπὸ κίτρινο πυρετὸ καὶ πέθανε στὴ Μαρτινίκα (*Γ. Δ. Κριεζῆ*, Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας πρὸ τῆς (ἑλληνικῆς) ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Ἐν Πάτραις 1860, σ. 6). Στὴν Ὕδρα λειτουργοῦσε ναυτικὴ Σχολὴ μὲ Ἰταλοὺς δασκάλους (*Δ. Ι. Τζαμτζῆ*, Ναυτικοί, καράβια καὶ λιμάνια (ἔκδ. τῆς Ἐθν. Τραπέζης, «Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία», Ἀθῆναι 1972, σ. 60).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 94-95.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 96.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 98-99.

Ὁ Bartholdy κατέγραψε κατὰ τὶς περιοδεῖες του καὶ μιὰ σειρὰ παροιμίες, «λαϊκὰ γνωμικὰ ποὺ ἀποκαλύπτουν τὸν ἀληθινὸ χαρακτήρα τῶν ἐθνῶν ποὺ τὶς δημιουργεῖ»[1].

Τοῦ ἀκριβοῦ τὰ στάμενα σὲ χαροκόπου χέρια.

Τί θὲς τὰ χίλια πέρπερα καὶ κακαειδὴ γυναίκα,
τὰ χίλια πέρπερα πετοῦν καὶ ἡ κακαειδὴ ἀπομένει.

Ὁ βασιλιὰς λογάριν ἔχει κι' ἂν τοῦ δώσουν κι' ἄλλο θέλει.

Τὰ στραβά μας παραθύρια, τὰ χρυσὰ φλουριὰ τὰ σιάζουν.

Τὴν ἡμέρα δὲν ἠβλέπεις καὶ τὴ νύχτα κουσκουτέβεις.

Κουφοῦ καμπάνα κι' ἂν λαλεῖς, στραβὸ κι' ἂν θυμιατίζεις
καὶ μεθυσμένον κι' ἂν κερνᾶς, ὅλα χαμένα τἄχεις.

Μὲ τὰ ἑκατὸ στὴ φυλακὴ καὶ μὲ τὰ χίλια μέσα.

Τὰ κερνᾶς, κερνᾶς καὶ τὰ χρωστᾶς, πλερώνεις.

Ἀξίζει ὁ ἕνας γιὰ ἑκατὸ καὶ οἱ ἑκατὸ γιὰ ἕναν.

Ἡ ξένη ἔγνοια ξυπνᾶ τὸ σκύλο.

Ἐπέρσι ἐκάη κι' ἐφέτο μύρισε.

Κάθησε στραβὰ καὶ κρίνε ἴσια.

Ἄσπρη κόττα στὴν αὐλή σου καὶ γεννήση μὴ γεννήση.

Ὁ διάβολος γίδια δὲν εἶχε καὶ τυρὶ ἐπούλαγε.

Ὅπου ἔχει πρόβατα ἔχει τα κι' ὅπου τὰ βόσκει τρώγει τα.

Φίλον δοκιμασμένον ὠσὰν τὸν δοκιμάσεις
ἀπὸ μακριὰ χαιρέτα τον καὶ κάκια μὴν τοῦ πιάσης.

---

1. Ἡ παράθεση μερικῶν ἀπὸ τὶς παροιμίες τῆς συλλογῆς τοῦ Πρώσσου περιηγητῆ γίνεται γιὰ νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ διάφορες παραλλαγὲς στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα.

῾Η ζήτρα δότρα δὲ γίνεται.

Μὲ τὸν δικό σου φάε καὶ πιὲ καὶ πραγματεία μὴν κάνεις.

῾Η νύφη στὰ πεθερικὰ δίχως γαμπρὸ τί θέλει;

Τῶν καλομαθημένων τὰ παιδιὰ λιχούδικα μὴν κράζεις.

Τὸ καλὸ ἀρνὶ βυζαίνει δυὸ μανάδες, τὸ κακὸ οὔτε τὴ μάνα του.

Λαγὸς πιπέριν ἔτριβε κακὸ τῆς κεφαλῆς του.

Στραβὸς βελόνι γύρευε μέσα στὸν ἀχερώνα
κι᾿ ὁ κουτσοχέρης ἔπλεκε καλάθι νὰ τὸ βάλη.

῎Αλλα πάσχει ὁ γάϊδαρος κι᾿ ἄλλα βρίσκει.

Ψαρὰ μὴν πιάσης σύντεκνο καὶ φίλο μακελλάρη
καὶ κηπουρὸ ἀδελφοποιτὸ γιατ᾿ εἶν᾿ κι᾿ οἱ τρεῖς γαϊδάροι.

῞Οποιος φτεῖ τὸν οὐρανὸ φτεῖ τὰ μοῦτρα του.

᾿Εγλυκάθη ἡ γριὰ στὰ σύκα κι᾿ ὅλη μέρα τ᾿ ἀναζήτα.

Στῶν ἁμαρτωλῶν τὴ χώρα κριτὴς ἄδικος καθίζει.

῞Οταν σοῦ λένε πὼς μεθᾶς κοντὰ στὸν τοῖχο πήγαινε.

῾Η νύχτα βγάζει ἐπίσκοπο καὶ ἡ αὐγὴ μητροπολίτη.

῎Αμαθος βρακὶν ἐφόρει κάθε πάτημα τὸ ἐθώρει.

῞Οταν τὸ σπίτι τοῦ γείτονά σου καίγεται πάντεχε καὶ στὸ δικό σου.

Οἱ πολλοὶ καραβοκύρηδες πνίγουν τὸ καράβι.

῾Η καλὴ γυναίκα ἀπὸ τὴν αὐγὴ δείχνει.

᾿Απὸ κακὸ χρεοφειλέτη καὶ σακκὶ ἄχερα.

Κάλλιο τὸ σημερινὸ αὐγὸ παρὰ ἡ αὐριανὴ κόττα.

'Από χείλη βγαίνει λόγος καὶ εἰς χίλιους κατασταίνει.

Ὅπου τρώγει λινοκόκκι τρώγει τὸ πουκαμισό του.

Τὴν ξένη γνώμη ἀγροίκα τη καὶ τὴ δική σου κράτει
καὶ κείνη ὅπου σ' ὠφελᾶ μὲ τούτηνε περπάτει.

Παλιὸς ἐχθρὸς φίλος δὲ γίνεται.

Βασίλη τίμα τὸν παπὰ καὶ σὺ παπὰ ἔχε γνώση.

Τοῦ κλέφτη καὶ τοῦ ἀδύνατου καθένας τοῦ χρωστάει.

Τὸ σκύλο κάνε σύντεκνο καὶ τὸ ραβδί σου βάστα.

Κάθε ψεύτης ἔχει τὸ μάρτυρά του.

Κάθου γριὰ κι' ἀπόμενε νὰ κάνω γιὸ νὰ σὲ παντρέψω.

Τί θὲς τὸ χρυσὸ βατσέλι καὶ νὰ φτεῖς τὸ αἷμα μέσα.

Τὰ δικά σου ἀμπάρια φράξε καὶ τὰ ξένα μὴ γυρεύεις.

Μὴ ρωτήσεις τὸ γιατρὸ μόνο ρώτα τὸν παθό.

'Αργυρὸ τὸ μίλημα χρυσὸ τὸ στόμα[1].

'Αντιφατικὲς ἦταν οἱ ἀπόψεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμο γιὰ τὸ μέλλον τῶν Ἑλλήνων. Οἱ περιηγητὲς καὶ συγγραφεῖς εἶχαν μοιραστεῖ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Bartholdy, σὲ δυὸ στρατόπεδα.

«'Από τὴ μιὰ μεριὰ ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦν τὴν Ἑλλάδα σὰν ἕνα γόνιμο ἀγρὸ ποὺ ἔμεινε πολὺν καιρὸ χέρσος. Στὸν πρῶτο δουλευτὴ ποὺ θὰ τὸν ὀργώση θὰ δώση πλούσια σοδειά. Ὅλοι αὐτοὶ βλέπουν σὲ κάθε ἐκδήλωση τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων μιὰ ἔξαρση ποὺ θὰ τοὺς ὁδηγήση στὸ ναὸ τῆς σοφίας. Κι' ἐπειδὴ αὐτὸς ὁ λαὸς ὑπῆρξε κάποτε μεγάλος καὶ ἔνδοξος θὰ ἀστράψη καὶ πάλι μόλις ἀφυπνισθῆ ἀπὸ τὸ λήθαργο.

» Στὴν ἀντίθετη πλευρὰ ἀνήκουν ἐκεῖνοι ποὺ βλέπουν σ' αὐτὸ τὸ λαὸ ἕνα σῶμα ἐξαντλημένο ποὺ ἀπόμεινε χωρὶς ἰκμάδα, ἕνα ξερόβραχο ὅπου ὁ κα-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 146-155.

τακλυσμὸς ἀφάνισε ὄχι μόνο ὅλους τοὺς καρπούς του ἀλλὰ καὶ τὶς ρίζες ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ δώσουν νέους βλαστούς. Ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὴν κατάπτωση καὶ τὴ διαφθορὰ ποὺ εἶδαν στὴν Ἑλλάδα, προβλέπουν ὅτι αὐτὴ ἡ βαθειὰ καὶ τρικυμισμένη νύχτα θὰ εἶναι αἰώνια χωρὶς καμμιὰ ἐλπίδα γιὰ ἕνα γλυκὸ ξημέρωμα».

Ὁ Bartholdy διατυπώνει τὴ δική του θεωρία. «Ἡ Ἑλλάδα μοιάζει μὲ δάσος ποὺ ἕναν καιρὸ ἦταν ξακουστὸ γιὰ τὰ μεγαλόπρεπα καὶ σπάνια δέντρα του. Ἀλλὰ τὸ δάσος ἀφανίστηκε, ὅλοι οἱ ἐπιβλητικοὶ κορμοὶ γκρεμίστηκαν. Ἔτσι δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἐλπίδα νὰ πετάξουν καινούργια βλαστάρια. Τὰ ξερὰ κούτσουρα ποὺ ἀπόμειναν στὴ γῆ ὕστερα ἀπὸ τὸ πελέκι ἀποτελοῦν ἐμπόδιο γιὰ τὴ δημιουργία καινούργιας καλλιέργειας. Ὡστόσο δὲν εἶναι ἀδύνατο νὰ ξεριζωθοῦν αὐτοὶ οἱ κατάξεροι κορμοὶ καὶ στὸ ἴδιο χῶμα νὰ ἀναπτυχθῆ μιὰ ἐντελῶς νέα φυτεία. Ἂν θὰ πετύχη αὐτὴ ἡ φυτεία καὶ πῶς κανεὶς δὲν ξέρει. Ἡ ἐκδίωξη τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Εὐρώπη εἶναι ἡ πρωταρχικὴ προϋπόθεση. Ἂν ἐμφανιζόταν κάποτε ἕνας μεγάλος ἄντρας προικισμένος πραγματικὰ μὲ ἱκανότητες ἀναμορφωτῆ θὰ μποροῦσε νὰ κινήση μιὰ ἐπανάσταση»[1].

Ταξιδεύοντας ὁ Bartholdy καὶ ὁ σύντροφός του μὲ καΐκι ἀπὸ τὴ Χαλκίδα στὸ Βόλο πέρασε ἀπὸ τὴ Λιθάδα. Στὸ σπίτι τοῦ προεστοῦ ποὺ τοὺς φιλοξένησε συγκεντρώθηκαν πολλοὶ χωριάτες γιὰ νὰ δοῦν τοὺς ξένους. Ἡ συζήτηση γύριζε καὶ ξαναγύριζε στοὺς Τούρκους τοῦ Εὐρίπου, στὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὶς βιαιότητές τους. Ζύγωσε μιὰ γριὰ καὶ εἶπε στοὺς ξένους μὲ πίκρα καὶ ὀργή.

— Καὶ γιατί δὲν ἐρχόσαστε νὰ μᾶς λευτερώσετε ἀπὸ δαύτους;[2]

Τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Χαλκίδα στὸ Τρίκερι κράτησε τρεῖς μέρες. Συνήθως ἡ συγκοινωνία γινόταν ἀπὸ τὴ στεριά. Οἱ ταξιδιῶτες ἔφταναν μὲ ζῶα ἀπὸ τὴ Χαλκίδα στὸ Ξηροχώρι. Ἐκεῖ ἄναβαν μιὰ μεγάλη φωτιὰ στὴν παραλία εἰδοποιώντας τοὺς Τρικεριῶτες ἀπέναντι νὰ στείλουν καΐκι γιὰ τὴν παραλαβή τους[3].

Στὸ Τρίκερι (πληθυσμὸς 4-6.000 κάτοικοι, ὅλοι Ἕλληνες) ἐπικρατοῦσε εὐημερία χάρη στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου. Βρῆκε τοὺς Τρικεριῶτες ἄγριους καὶ φιλύποπτους. «Αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι ζοῦσαν συνεχῶς σὲ κατάσταση μόνιμης ἀνησυχίας καὶ ἀντιμετώπιζαν ἐχθρικὲς ἐπιθέσεις. Φυσικὸ λοιπὸν εἶναι νὰ καλλιεργηθῆ στὶς ψυχές τους τὸ πνεῦμα τῆς δυσπιστίας»[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 155-158.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 171.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 172. Τὸ ἴδιο γινόταν καὶ στὴν Πάρο. Ὅσοι ἤθελαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν Ἀντίπαρο ἄναβαν φωτιὰ πλάϊ σ' ἕνα ξωκκλήσι στὴν ἔρημη ἀκτή. Οἱ κάτοικοι ἐπίσης τῆς Ἀττικῆς ποὺ ἤθελαν νὰ ταξιδέψουν στὴν Τζιὰ ἄναβαν μιὰ πυρὰ σ' ἕνα ὕψωμα τῆς Κερατέας γιὰ νὰ στείλουν καΐκι ἀπὸ τὸ νησί. Αὐτὸ τὸ μήνυμα ἔστειλε ὁ Chateaubriand τὸ 1806.
4. Σωστὴ ἡ παρατήρηση τοῦ περιηγητῆ. Οἱ Τρικεριῶτες εἶχαν ἀντιμετωπίσει σκληρὲς δοκιμασίες κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα: ἐπιδρομές, δηώσεις, ξεριζωμούς. Ἐξ αἰτίας τῶν ἀναστατώσεων στὸ Αἰγαῖο καὶ τῆς πειρατείας ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ

Ἡ σκάλα τοῦ Τρίκερι ἦταν πολυσύχναστη. Ὅλα τὰ καράβια ποὺ κατευθύνονταν ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴν Εὔβοια πόδιζαν πάντοτε στὸ λιμάνι. Ὑπῆρχε ταρσανὰς γιὰ τὴ ναυπήγηση ἐμπορικῶν σκαφῶν καθὼς καὶ μεγάλες ἀποθῆκες[1].

Ζήτησαν ἕνα κατάλυμα καὶ τοὺς ὁδήγησαν στὸ καφενεῖο τοῦ λιμανιοῦ ποὺ ἦταν συγχρόνως καὶ μπαρμπέρικο. Ἀντὶ γιὰ σοφάδες ὑπῆρχε γύρω-γύρω πατάρι ὅπου εἶχαν στρωθῆ ψάθες. Ἐκεῖ ἔπρεπε νὰ ἀναπαυθοῦν οἱ ξένοι. Μπροστά τους δούλευαν οἱ μπαρμπέρηδες.

«Στὴν Ἑλλάδα ἡ μπαρμπερικὴ γίνεται μὲ μεγάλη δεξιοτεχνία καὶ ἀκρίβεια ἀλλὰ πολὺ ἀργὰ καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἐπισημότητα. Ὁ πελάτης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πάρη τὶς πιὸ ἀπίθανες στάσεις. Ἄλλοτε τὸν ἀναγκάζει ὁ μπαρμπέρης νὰ κάμψη τὸ κεφάλι του πίσω, ἔτσι ποὺ κινδυνεύει νὰ πάθη ἀσφυξία ἢ ἀκόμα κάταγμα στὸν αὐχένα. Ἄλλοτε τοῦ στρίβει τὸ κεφάλι δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ μὲ ἄγριες κινήσεις ἢ τὸ στηρίζει στὸ γόνατό του. Καὶ στὸ μεταξὺ δουλεύει τὰ ξουράφια καὶ τὰ ψαλίδια. Πάνω ἀπὸ κάθε πελάτη κρεμόταν ἕνα δοχεῖο, σὰν τσαγιέρα, μὲ ρουμπινέ, ἀπὸ ὅπου ἔτρεχε νερὸ στὸ κεφάλι του γιὰ τὴν ἀπαραίτητη σαπουνάδα»[2].

Ἀπὸ τὴ Σκάλα ἀνέβηκαν στὴν πόλη ποὺ ἦταν χτισμένη στὸ ψήλωμα. Οἱ Τρικεριώτισσες ἦταν ντυμένες πολὺ κομψά. Φοροῦσαν γαλάζια κεντημένα πουκάμισα κι' ἕνα ὄμορφο κεφαλοδέσι ποὺ χαρακτηρίζει τὴ γυναικεία ἀμφίεση τῆς περιοχῆς.

Ἀνεβαίνοντας στὴν πόλη στάθηκαν σ' ἕνα πηγάδι ὅπου εἶχαν συγκεντρωθῆ πολλὲς γυναῖκες. Μόλις εἶδαν τοὺς ξένους ἄρχισαν νὰ τοὺς λούζουν μὲ κάθε λογῆς βρισιές. «Ἦταν μιὰ μεταχείριση ποὺ σπάνια δοκιμάζει κανεὶς ἀπὸ Ἑλληνίδες», γράφει ὁ Bartholdy. Ἐξηγεῖ ὅμως τί συνέβη. «Ἐξαγριώθηκαν βλέποντας πλάϊ μας τὸν γενίτσαρο»[3].

νησί τους (τὴν ἀρχαία Κικύνηθο, τὸ Παλαιοτρίκερι) καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ χερσόνησο τῆς Μαγνησίας (*Δημητριέων,* Γεωγραφία Νεωτερική, Βιέννη 1792, τ. Α', σ. 234). Τὸ 1790 τὸ Τρίκερι λεηλατήθηκε ἄγρια ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Ἀνδρούτσου ποὺ ἀποβιβάστηκε μὲ τὰ πειρατικὰ τοῦ Κατσώνη. Ἡ ἐπιδρομὴ ἔγινε τὴ δεύτερη μέρα τοῦ Πάσχα ἐνῶ οἱ Τρικεριῶτες βρίσκονταν στὴν ἐκκλησία. Διακόσιοι ἁρματωμένοι λήστεψαν τὸν κόσμο κι' ἅρπαξαν ὅ,τι πολύτιμο βρῆκαν στὸ ναό, αἰχμαλώτισαν τοὺς πλουσιώτερους κατοίκους κι' ἄρχισαν ἄγρια λεηλασία τῶν σπιτιῶν. Ὕστερα ἀπὸ μιὰ βδομάδα ἔφυγαν ἀφοῦ πῆραν ὁμήρους τοὺς πρωτόγερους — γιὰ νὰ πληρωθοῦν λύτρα 160 πουγγιὰ — καὶ αἰχμαλώτισαν ὅσα πλεούμενα βρῆκαν ἀραγμένα στὸ λιμάνι (*Βαγγέλη Σκουβαρᾶ,* Τὸ παλιότερο ἁρματολίκι τοῦ Πηλίου καὶ οἱ Ἀρβανίτες στὴ Θεσσαλομαγνησία, Βόλος 1959, σ. 128-129). Ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἀνδρούτσου ἔγινε γιὰ ἐκδίκηση, ἐπειδὴ οἱ Τρικεριῶτες σὲ μιὰ προηγούμενη ἐπίθεση (τὸ 1789) σκότωσαν τὸν ἀδερφό του καὶ τὰ πρωτοπαλλήκαρά του.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 173-174.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 174-175.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 177-178.

Στὶς 27 Αὐγούστου 1803 ἔφτασαν μὲ τὸ ἐγριπιώτικο καΐκι στὸ Βόλο. Βαλτότοπος, ἀνθυγιεινὴ πόλη, δρόμοι στενοὶ καὶ βορβορώδεις, ἀκόμα καὶ στὸ κατακαλόκαιρο.

Στὴ δογάνα βρῆκαν τὸν Τοῦρκο τελώνη ἄρρωστο ἀπὸ θέρμες. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἔμπαινε κι' ὁ Ἑβραῖος γιατρός. Γιὰ ἀντιπυρετικὸ πρόσταξε τὸ κίτρινο τοῦ αὐγοῦ καὶ χυμὸ λεμονιοῦ καὶ φυσικὰ τὴν ἀπαραίτητη φλεβοτόμηση[1].

Στὸ κάστρο τοῦ Βόλου κατοικοῦσαν, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ἀσήμαντη τουρκικὴ φρουρά, οἱ Ἑβραῖοι, ὅπως ἄλλωστε σ' ὅλα τὰ μουσουλμανικὰ φρούρια στὴν Ἑλλάδα. Στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας εἶδαν πολλὲς Ἑβραῖες. «Ὅλες σχεδὸν κάπνιζαν ἢ τουλάχιστον εἶχαν στὴν τσέπη τὸ τσιμπούκι τους. Εἶναι μιὰ πολυτέλεια ποὺ συνηθίζουν οἱ Ἀρμένισσες καὶ οἱ Ἑβραῖες, ὅπως καὶ οἱ Τουρκάλες, ἀλλὰ πολὺ σπάνια οἱ Ἑλληνίδες»[2].

Στὴ Λάρισα θὰ καταλύσουν σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα καραβὰν-σεράγια ποὺ ὑπῆρχαν στοὺς κεντρικοὺς δρόμους. Δὲν εἶχαν ἐπιγραφὴ ἀλλὰ διακρίνονταν ἀπὸ τὴν ἁλυσίδα ποὺ κρεμόταν πίσω ἀπὸ τὴν πύλη γιὰ νὰ μὴ φύγη κανένας ταξιδιώτης μὲ τ' ἄλογό του χωρὶς νὰ πληρώση τὸ χανιάτικο. Τὰ ἐσωτερικὰ χαγιάτια, ποὺ ἀποτελοῦσαν τοὺς διαδρόμους ἀπὸ ὅπου ἔμπαινε κανεὶς στὶς κάμαρες, ἦταν γεμάτα ἀπὸ κοράκια καὶ κουροῦνες ποὺ ἔκρωζαν ἀπαίσια καὶ ζύγωναν ὅταν ἔβλεπαν κάποιον νὰ γευματίζῃ. Κοπάδια ὁλόκληρα γάτων κυκλοφοροῦσαν ἐπίσης κι' ἀνάγκαζαν τοὺς ταξιδιῶτες νὰ κρατοῦν τὰ παράθυρα κλειστά.

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν περιηγητὴ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς νέγρων καὶ τῶν δύο φύλων ποὺ κυκλοφοροῦσαν στοὺς δρόμους τῆς Λάρισας.

Μετὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα δὲν ἔβγαιναν διόλου ἀπὸ τὸ καραβὰν-σεράϊ γιατὶ ἐπικρατοῦσε μεγάλη ἀταξία στὴν πόλη. Οἱ γενίτσαροι, ὅλοι δηλαδὴ οἱ Λαρισινοὶ Τοῦρκοι, ἦταν δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὸν διοικητή τους καὶ κάθε τόσο δημιουργοῦσαν ἐπεισόδια γιὰ νὰ τὸν ἐκδικηθοῦν. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο ἔκλειναν ὅλα τὰ μαγαζιά, ἀκόμα καὶ τὰ φουρνάρικα, μόλις ἔπεφτε ὁ ἥλιος[3].

Μιὰ ὁλόκληρη συνοικία τῆς Λάρισας ἦταν ἑβραϊκή. Πολλοὶ Ἑβραῖοι εἶχαν πλουτίσει ἀπὸ τὸ ἐμπόριο, ἀπὸ τὶς ἐνοικιάσεις τῶν φόρων καὶ ἀπὸ τὰ σαράφικα. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Ἰσαάκ, εἶχε χτίσει ἕνα παλάτι, θαῦμα ἀρχιτεκτονικῆς[4].

Ἡ αταξία, ἡ ἀνασφάλεια καὶ ἡ ἀναταραχὴ ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν πόλη ὀφείλονταν στὸ διοικητικό της σύστημα. Ἡ Λάρισα ἦταν μουσελιμλίκι, δηλαδὴ ἕδρα μουσελίμη. Αὐτὸ τὸ ἀξίωμα, κατώτερο ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ πασᾶ, ἦταν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 187-188.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 195.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 214 κ. ἑ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 220.

συνήθως ἐτήσιο, ἀπὸ τὸ ἕνα μπαϊράμι στὸ ἄλλο. Ἀλλὰ ὁ μουσελίμης τῆς Λάρισας δὲν εἶχε οὐσιαστικὰ καμμιὰ ἐξουσία καὶ περιοριζόταν μονάχα στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Ἡ ἐξουσία βρισκόταν στὰ χέρια τῶν πλούσιων μπέηδων τῆς Θεσσαλίας, καὶ κυρίως τοῦ Ἀβδίμπ-μπέη. Ἔτσι ὁ μουσελίμης δὲν εἶχε τὰ μέσα γιὰ νὰ κατοχυρώση τὴν τάξη καὶ τὴν ἀσφάλεια στὴν πόλη καὶ στὴν ὕπαιθρο. Οἱ μπέηδες δὲν λογάριαζαν κανένα καὶ καλλιεργοῦσαν οἱ ἴδιοι τὴν ἀναρχία ὅταν εἶχαν διάφορο.

Τὴν ἀνωμαλία μεγάλωναν καὶ οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ ἀκαταπόνητου Ἀλῆ, ποὺ ὑποκινοῦσε κάθε λογῆς ἀναταραχὴ στὴ Θεσσαλία, ὥστε νὰ φαίνεται στὰ μάτια τῆς Πύλης ὁ μοναδικὸς ἄξιος προστάτης τῆς Ρούμελης καὶ ἱκανὸς νὰ ἐπιβάλη τὴν τάξη στὴν περιοχή. Ὅταν τοῦ ἀφαίρεσαν τὴ διοίκηση τῶν Τρικάλων κινητοποίησε τὶς ληστοσυμμορίες μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βυθισθῆ ἡ περιοχὴ στὸ χάος. Δὲν μποροῦσε νὰ μετακινηθῆ κανεὶς οὔτε μισὴ λεύγα ἀπὸ τὴ Λάρισα[1].

Μ' αὐτὴ τὴν τακτικὴ κατόρθωσε ὁ Ἀλὴς νὰ ξαναπατήση τὰ Τρίκαλα. «Πέντε μῆνες ἀργότερα ἀνακοίνωσε μὲ μιὰ ὁμοβροντία πυροβολικοῦ πὼς ἀνέλαβε γιὰ δεύτερη φορὰ τὴ διοίκηση τῶν Τρικάλων»[2].

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Λάρισας (25.000 ψυχὲς) ἦταν κυρίως τούρκικος. Ὁ περιηγητὴς μέτρησε 22 μιναρέδες. Τὰ σπίτια ξύλινα καὶ οἱ δρόμοι στὴν περιοχὴ τῶν παζαριῶν στενοὶ καὶ ρυπαροί. Τὰ μαγαζιὰ ἦταν καλύτερα ἐφοδιασμένα ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις μὲ ἐξαίρεση τὰ Γιάννενα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη.

Ἀνθυγιεινὸ τὸ κλίμα τῆς Λάρισας. Οἱ κάτοικοι φαίνονταν κίτρινοι καὶ ἀρρωστημένοι. Βλέποντας οἱ Λαρισινοὶ τοὺς ξένους στὸ παζάρι φώναζαν:

— Φραγκογιατροί!..

Καὶ ἐκλιπαροῦσαν τὴ βοήθειά τους. Οἱ γυναῖκες τοὺς τραβοῦσαν ἀπὸ τὸ μανίκι.

Στάθηκε ἀδύνατο, γράφει ὁ Bartholdy, νὰ πείσουμε ἕνα ζευγάρι νέγρων, ποὺ ἔτρεχαν κατόπι μας μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα γιὰ νὰ ἐξετάσουμε τὸ σφυγμό τους. Ἀδύνατο νὰ καταλάβουν ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ φοράη καπέλλο φράγκικο καὶ νὰ μὴν εἶναι γιατρός. Καὶ προσθέτει ὅτι ἡ ἰατρικὴ τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς βρισκόταν σὲ ἀξιοθρήνητη κατάσταση. Ὑπενθυμίζει σχετικὰ μιὰ παρατήρηση τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη Saint-Priest: Οἱ μεγαλύτερες μάστιγες αὐτῆς τῆς χώρας εἶναι ἡ πανούκλα, οἱ πυρκαγιές, οἱ γιατροὶ καὶ οἱ δραγουμάνοι.

---

1. Αὐτὴ ἡ ἀνασφάλεια ἀνάγκαζε τοὺς Ἕλληνες τῆς περιοχῆς νὰ μεταναστεύουν πρὸς τὴ Μακεδονία ὅπου δημιουργοῦσαν νέες οἰκονομικὲς ἑστίες, κυρίως σηροτροφίας καὶ ὑφαντικῆς. Κάπου 800 ψυχὲς ἀπὸ τὸν καζᾶ τῶν Τρικάλων εἶχαν ἐγκατασταθῆ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ φιρμάνι τοῦ 1816, στὶς Σέρρες, στὴ Ζίχνα, στὴ Θεσσαλονίκη, στὴ Γκιουμουλτζίνα κ. ἄ. (*Ἀπ. Βακαλόπουλου,* Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 477-478).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 220-222.

Ἡ ἀγορὰ τροφίμων ἔδινε εἰκόνα ἀφθονίας. Κρέατα ἐξαιρετικὰ (βοδινὰ καὶ ἀρνίσια). Ψάρια κάθε λογῆς ἀπὸ τὸν Πηνειὸ καὶ κυρίως χέλια, λαχανικά, τρυφερώτατα καὶ πεντανόστιμα φροῦτα. Ὁ Bartholdy βρῆκε τὰ πεπόνια τῆς Λάρισας πιὸ νόστιμα ἀπὸ τὰ θηβαίικα ποὺ φημίζονταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Καλύτερα ὡστόσο κι' ἀπ' αὐτά, γράφει, ἦταν τὰ πεπόνια τοῦ Κασσαμπᾶ τῆς Μ. Ἀσίας[1].

Ὑπῆρχε ἀκόμα στὴ Λάρισα ὁ ξύλινος πύργος μὲ τὸ ρολόϊ ποὺ ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς τοῦ ΙΗ' αἰώνα Pococke. Ὁ Ἄγγλος ταξιδιώτης ἔγραφε πὼς αὐτὸ τὸ ρολόϊ ἦταν τὸ μοναδικὸ σ' ὁλόκληρη τὴν Τουρκία[2]. Ἀλλὰ ὁ Bartholdy βεβαιώνει πὼς βρισκόταν κι' ἄλλο ἕνα στὴ Θεσσαλία. Εἶδε δημόσιο ρολόϊ στὴν αὐλὴ ἑνὸς καραβὰν-σεραγιοῦ στὰ Φάρσαλα. Γι' αὐτό, τὸ χάνι λεγόταν «χάνι τοῦ ρολογιοῦ»[3].

Ἀμέσως μετὰ τὴν πέτρινη γέφυρα τοῦ Πηνειοῦ μὲ τὶς δέκα καμάρες ὑπῆρχε μιὰ μεγάλη δεντροστοιχία ἀπὸ γέρικες φτελιές. Ἦταν ἡ μόνη κανονικὴ δεντροστοιχία ποὺ εἶδε στὴν Ἑλλάδα. Ὑπῆρχε καὶ μιὰ σ' ἕνα χτῆμα τῆς Χίου. Εἶχαν ὅμως κόψει τὶς κορφὲς τῶν δέντρων[4].

Στὴ Λάρισα ζοῦσε μεγάλος ἀριθμὸς τσιγγάνων (οἱ Τοῦρκοι τοὺς ἀποκαλοῦσαν γύφτους). Ἦταν ἐγκατεστημένοι σ' ἕνα πανάθλιο συνοικισμό. Οἱ κύριες ἀπασχολήσεις τους ἦταν ἡ σιδηρουργία. Ἀγόρια καὶ κορίτσια (ἀρκετὰ μεγάλα ὅπως σημειώνει ὁ περιηγητὴς) ἔτρεχαν κατὰ πίσω του ζητώντας ἐλεημοσύνη.

Οἱ Τοῦρκοι χρησιμοποιοῦσαν τοὺς γύφτους ὡς μουσικούς. Ὁ βοεβόδας τῆς Ἀθήνας εἶχε συγκροτήσει ὁλόκληρη ὀρχήστρα ποὺ ἔπαιζε στὴν Ἀκρόπολη τὴν ὥρα τῆς βραδινῆς προσευχῆς[5].

---

1. Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ χρονικοῦ ὁ Bartholdy ἀναφέρεται στὰ ἀγροτικὰ προϊόντα τῆς Σμύρνης. Τὰ σύκα καὶ τὰ σταφύλια της φημίζονταν καὶ στὴν Εὐρώπη. Τὰ πορτοκάλια ἦταν ἐφάμιλλα τῶν χιώτικων. Κάθε χρόνο, στὶς 24 Μαΐου, τὸ κανόνι τοῦ κάστρου ἀναγγέλλει τὴν ἀποστολὴ τῶν πρώτων ἀγγουριῶν στὸ σουλτάνο μὲ ταχύπλοα σκάφη. Εἶναι συνήθεια, κάθε περιοχὴ νὰ στέλνῃ στὴν Πόλη τὰ πρώϊμα (τὶς ἀπαρχὲς) ἀπὸ τὰ πιὸ φημισμένα προϊόντα της. Τὸ Ναρλίκιοϊ ἔστελνε ρόδια, ἡ Χίος τὰ μπιζέλια (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 127 σημ. 1).

2. «Ἐδῶ κτυπᾶ καὶ ἓν κωδωνωρολόγιον τρόπον τινὰ ὀλίγον σπάνιον ἀκόμη εἰς Τουρκίαν», γράφει ὁ *Ἰω. Λεονάρδος* (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας χωρογραφία συνταχθεῖσα κατ' ἰδιαιτέραν τινὰ μέθοδον γεωγραφικῆς καὶ περιηγητικῆς, Ἐν Πέστῃ 1836, σ. 49).

3. Ὄχι μονάχα στὰ Φάρσαλα ἀλλὰ καὶ στὰ Τρίκαλα ὑπῆρχε «κωδωνωρολόγιον» (*Ἰω. Λεονάρδου*, ἔνθ' ἀν., σ. 60).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 226-230.

5. Οἱ τουρκόγυφτοι ὀργανοπαῖχτες καὶ οἱ τουρκογύφτισσες χορεύτριες ἦταν ἡ προσφιλὴς διασκέδαση τοῦ Ἀλῆ. Γράφει ὁ σφραγιδοφύλακας καὶ ἔμπιστός του *Ἀθ. Λιδωρίκης*: «Ἠγάπα τὰ παιγνίδια (δηλαδὴ τὰ μουσικὰ ὄργανα). Εἰς Ἰωάννινα ἦσαν πολλοὶ γύφτοι ἐπιτήδειοι μουσικοὶ παίζοντες ντέφια, βιολιὰ κ.λπ. ὡς καὶ πότε ἤρχοντο ἐκ τῆς Ρούμελης διάφοροι ντσουβεντέδες (ὀργανοπαῖχτες) καὶ νέαι τουρκόγυφται αἵτινες περιήρχοντο ψάλλουσαι καὶ χορεύουσαι. Τὰς γυναῖκας ταύτας προπάντων εἶχον καὶ εὐθύμουν οἱ ἐν Ρούμελῃ διεσπαρμένοι

Μεγάλη πολιτική φυσιογνωμία θεωρεῖ ὁ Bartholdy τὸν Ἀλῆ πασά. Τὸν γνώρισε καὶ πιστεύει ὅτι κάτω ἀπὸ ἄλλες συνθῆκες θὰ ἀναδεικνυόταν μεγάλος μονάρχης.

«Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Ἀλῆς ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους ἡγέτες τοῦ αἰώνα. Γιὰ τὴν ἐπιδεξιότητα καὶ τὸ θάρρος του θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὸν συγκρίνη μὲ τὸν Φίλιππο τῆς Μακεδονίας. Γιὰ τὴ σκληρότητά του μὲ τὸν Λακεδαιμόνιο Νάβη. Κατόρθωσε νὰ ἐπιβάλη ἀσφάλεια ποὺ μάταια ἐπιδίωκαν οἱ ἄλλες χῶρες τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ ταξιδιῶτες μποροῦν νὰ διασχίσουν τὴν ἐπικράτειά του χωρὶς κίνδυνο καὶ οἱ ἔμποροι ἔχουν ἀναπτύξει ἐξαιρετικὰ τὶς συναλλαγές τους[1]. Τὸ ὄνομά του προκαλεῖ παντοῦ τρόμο[2].

»Ὅταν οἱ Ἕλληνες καταδίδουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, πληροφορώντας τὸν Ἀλῆ γιὰ κάθε τὶ ποὺ λέγεται ἢ προετοιμάζεται ἐναντίον του, ἐκεῖνος γελάει. Καὶ δὲν παραλείπει ποτὲ νὰ ἀποκαλύψη στὸν κατηγορούμενο τί τοῦ ἀποδίδει ὁ ἐχθρός του. Εἶναι ὁ πραγματικὸς τύπος τυράννου καὶ κάνει τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ ἀνάλογα μὲ τὴν ψυχικὴ διάθεση καὶ τὶς ἰδιοτροπίες του.

»Ἀσκημένος στὴν πιὸ βαθειὰ ὑποκρισία παρουσιάζεται εὔθυμος τὴν ὥρα ποὺ τὸν κατατρώει ἡ ἀγωνία καὶ μελιστάλαχτος ὅταν ἔχει στὸ νοῦ του τὸ φονικό. Πολλοὶ ἄνθρωποι ἔφυγαν ἀπὸ τὸ σεράϊ καταγοητευμένοι ἀπὸ τὴν καλωσύνη του. Ἕνα τέταρτο ἀργότερα τοὺς ἔπαιρνε τὸ κεφάλι. Ὅσο γιὰ τὰ πνευματικά του χαρίσματα καὶ τὴν εὐστροφία του ἔχω προσωπικὴ ἐμπειρία. Δίνει μεγάλη σημασία στὴ διατήρηση καλῶν σχέσεων μὲ τὶς χριστιανικὲς Δυνάμεις. Οἱ φιλοδοξίες του εἶναι ἀπεριόριστες. Ὄνειρό του ἡ δημιουργία μιᾶς ἀνεξάρτητης μοναρχίας. Εἶναι ἔκδοτος στὶς ἡδονὲς καὶ στὶς διαστροφὲς ἀλλὰ ἔχει τὴ δύναμη νὰ μὴν ὑποδουλώνεται ποτὲ στὶς ἐπιθυμίες του.

»Ἂν βρισκόταν σ' ἕνα θρόνο ὅπου ἡ ἐπιείκεια καὶ ἡ δικαιοσύνη θὰ ἀποτελοῦσαν καθιερωμένους θεσμούς, ὅπου ἡ δύναμη νὰ βλάψη κανεὶς θὰ περιοριζόταν ἀπὸ τοὺς νόμους, κι' ἂν εἶχε τὴν κατάλληλη μόρφωση, θὰ γινόταν ἕνας μεγάλος βασιλιάς»[3].

χαϊτάδες (ληστές). Ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἔφερε κατὰ καιροὺς διαφόρους μουσικοὺς (νταουσανῆδες) οἵτινες ἔψαλλον διάφορα τουρκικὰ ἄσματα καὶ ὠρχοῦντο. Εἰς τούτους παρεχώρει οἴκημα καὶ μετά τινα καιρὸν τοὺς ἐφιλοδώρει καὶ τοὺς ἔδιδεν ἄδεια νὰ ἀναχωρήσωσι». (Ἀπομνημονεύματα, σ. 877).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 231-232. Καὶ ὁ *Pouqueville* ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ Ἀλῆς ἐξαφάνισε τὴ ληστεία σ' ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτειά του καὶ ὅτι ἐξασφάλισε ἀκίνδυνες μετακινήσεις (Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Β', σ. 434). Μόνο ποὺ φρόντισε νὰ ἀντικαταστήση τὶς συμμορίες τῶν ληστῶν μὲ τὰ δικά του ἀρβανίτικα σώματα, σωστὴ μαύρη ἀκρίδα γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις γινόταν ὁ ἴδιος ἀρχιλήσταρχος, κινητοποιοῦσε δηλαδὴ τὶς συμμορίες γιὰ πολιτικοὺς σκοπούς.

2. *Pouqueville* (Voyage dans la Grèce, τ. Δ', σ. 85). Γράφει ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ Ἀθήνα, ποὺ δὲν εἶχε καμμιὰ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Ἀλή, ἔτρεμε τὸ βεζύρη καὶ φρόντιζε νὰ μὴ τὸν δυσαρεστήση.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 292-293. Βλ. κεφ. «Ὁ Ἀλήπασας καὶ ἡ ἱστοριογραφία».

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ τοῦ Bartholdy ἀναφέρεται στοὺς ἀγῶνες τῶν Σουλιωτῶν κατὰ τοῦ ᾿Αλῆ ἀπὸ τὸ 1792 ὣς τὸ 1803[1]. ῾Ο περιηγητὴς ἐκθέτει τὰ γεγονότα ποὺ ὁδήγησαν στὴν πτώση τοῦ Σουλίου ἀντλώντας πληροφορίες ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα ποὺ εἶχαν γίνει ὣς τὸ τύπωμα τοῦ ὁδοιπορικοῦ του.

Παρεμβάλλει ὡστόσο καὶ μερικὲς πληροφορίες καὶ προσωπικὲς κρίσεις ποὺ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Γνώρισε στὴν Κέρκυρα τὴ Σουλιώτισσα ἡρωίδα Χάϊδω καὶ τὴν παρακάλεσε νὰ δείξη τὴ δεινότητά της στὸ τουφέκι. «῾Η Χάϊδω πυροβόλησε ἀρκετὰ καλὰ ἀλλὰ εἶχε στηρίξει τὸ ὅπλο της καὶ σημάδεψε πολλὴ ὥρα. Τὴ σύστησε στὸν κόντε Μοντσενίγο, ἐπίσημο ἐκπρόσωπο τῆς Ρωσίας καὶ στὸν γενικὸ πρόξενο τῆς Ρωσίας ἱππότη Μπενάκη. Ἦταν μικρόσωμη καὶ ἀδύνατη μὲ ὄμορφα μάτια καὶ εὐχάριστα χαρακτηριστικὰ καὶ πολὺ θαρρετή. Τῆς ἀποδίδει ἔλλειψη περηφάνειας γιατὶ ζητοῦσε μὲ μεγάλη εὐκολία χρήματα καὶ δῶρα. Καὶ προσθέτει ὅτι δὲν πολυλογάριαζε τὸν ἄντρα της ἀφοῦ ὅλοι οἱ Σουλιῶτες τῆς Κέρκυρας ἤξεραν πὼς ἦταν ἐρωμένη τοῦ Φώτου Τζαβέλα».

῾Ο Bartholdy συγκέντρωσε ἐπίσης στὴν Κέρκυρα πληροφορίες γιὰ τὸν Σαμουήλ, ποὺ ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ τραγικὲς μορφὲς στὸν ἀγώνα τῶν Σουλιωτῶν.

«Αὐτὸς ὁ καλόγερος ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Πρέβεζας εἶχε τὸ παρανόμι «Δευτέρα Παρουσία»[2]. ῾Ο λαὸς τὸν θεωροῦσε θεόσταλτο, ἐνῶ μερικοὶ Ἕλληνες, καθὼς δὲν γνώριζαν λεπτομέρειες ἀπὸ τὴ ζωή του, ὑποπτεύονταν πὼς ἦταν μυστικὸς πράκτορας, καὶ μάλιστα σπουδαῖος, κάποιας ξένης χώρας.

»Κατεχόταν ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ ποὺ ἐμπνέει τὶς μεγάλες πράξεις καὶ ὁδηγεῖ ὣς τὴν ἔσχατη θυσία. Μιλοῦσε μὲ ἐμπνευσμένο λόγο καὶ χρησιμοποιοῦσε πάντοτε χωρία τῶν Γραφῶν. Σύντομα ἀπόχτησε μεγάλη ἐπιρροὴ καὶ κατόρθωσε νὰ τεθῆ ἐπικεφαλῆς τῆς 25άδας ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ Συμβούλιο τῶν Σουλιωτῶν. Οἱ ἀποφάσεις αὐτοῦ τοῦ συμβουλίου ἔπρεπε πάντοτε νὰ ἐγκριθοῦν ἀπὸ τὴ λαϊκὴ συνέλευση. Εἶχε ἀναπτύξει τόσο ἔντονη δραστηριότητα ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση πὼς τὴν ἴδια στιγμὴ βρισκόταν πανταχοῦ παρών. Ἄλλοτε ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴν ἀνέγερση πύργων καὶ χαρακωμάτων. Ἄλλοτε διοικοῦσε τὸ μικρὸ σουλιώτικο πυροβολικό. Τὴ μιὰ μέρα ἔτρεχε νὰ διαπραγματευθῆ κάποια ἀγορὰ στὴν Πάργα, τὴν Παραμυθιὰ ἢ τὴν Πρέβεζα. Τὴν ἄλλη βρισκόταν ἐπικεφαλῆς τῶν πιὸ τολμηρῶν ἐφόδων»[3].

---

1. Ἔχει τίτλο «Πόλεμος τοῦ ᾿Αλῆ πασᾶ ἐναντίον τῶν Σουλιωτῶν», καὶ καλύπτει 58 σελίδες τοῦ Β΄ τόμου (235-293).

2. ᾿Επειδὴ μιλοῦσε συχνὰ γιὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία. «Ἔφερε πάντοτε μαζί του», γράφει ὁ *Περραιβός*, «τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὴν ᾿Αποκάλυψιν τοῦ ᾿Ιωάννου τοῦ Θεολόγου, καὶ ἐξηγοῦσε τὰ νοήματά των, κατὰ τὰ περιστατικά, διὰ τοῦτο καὶ ὁ λαὸς τὸν ἐσέβετο ὡς προφήτην» (῾Ιστορία Πάργας καὶ Σουλίου, ἐπιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, ᾿Αθήνα 1956, σ. 177 σημ.).

3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 278-279.

Καὶ γιὰ τὸ τραγικὸ τέλος του: Ὕστερα ἀπὸ τὴ συνθηκολόγηση τοῦ Φώτου Τζαβέλα καὶ τὴν καταφυγὴ μιᾶς μερίδας Σουλιωτῶν στὴν Πάργα «μιὰ χούφτα ἀποφασισμένων μαχητῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν καλόγερο, ὑπερασπιζόταν τὰ τελευταῖα πόστα μ' ἕνα θάρρος ποὺ ξεπερνᾶ κάθε ἐγκώμιο. Ὁ Τζήμας-Ζέρβας καὶ ὁ Δῆμο-Δράκος πολέμησαν σὰν λιοντάρια, ὥσπου ἐξαντλήθηκαν ὁλότελα τὰ ἐφόδια. Τελικὰ ἀναγκάστηκαν νὰ συνθηκολογήσουν».

Ὁ Ἀλῆς ὅρισε τρεῖς Τούρκους νὰ καταγράψουν καὶ νὰ παραλάβουν τὶς ἀποθῆκες πολεμοφοδίων τῶν Σουλιωτῶν. Παρέλαβαν τὴν πρώτη: 375 ὀκάδες μπαρούτι. Ἀπόμεινε μονάχα μιὰ ποσότητα 25 ὀκάδων ποὺ βρισκόταν στὴν ἀπομονωμένη κατοικία τοῦ Σαμουήλ. Οἱ Τοῦρκοι ζήτησαν νὰ τὴν παραλάβουν κι' αὐτή. «Ὕστερα ἀπὸ πολλὲς ἀντιδράσεις ὁ καλόγερος δέχτηκε. Τὸν ἀκολούθησαν οἱ Τοῦρκοι ἀπεσταλμένοι καὶ τρεῖς Σουλιῶτες. Ἕνας ἄλλος Σουλιώτης στάθηκε στὴν πόρτα φρουρός. Σὲ λίγο ἄκουσε νὰ φιλονεικοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀποθήκης καὶ ξαφνικὰ μιὰ φοβερὴ ἔκρηξη. Ὑποθέτουν πὼς ὁ καλόγερος πυροβόλησε τὸ μπαρούτι μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀνατιναχτοῦν ὅλοι, Σουλιῶτες καὶ Τοῦρκοι[1].

Ὁ φρουρὸς ἔπαθε βαρειὰ ἐγκαύματα κι' ἔμεινε παράλυτος καὶ σχεδὸν τυφλός. «Τὸν συνάντησα στὴν Κέρκυρα καὶ μοῦ διηγήθηκε τὸ περιστατικὸ ὅπως τὸ περιγράφω»[2].

---

1. Τὴν τραγικὴ σκηνὴ στὸ λόφο τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἱστορεῖ καὶ ὁ *Περραιβός:* «Καθ' ἣν στιγμὴν ἐγίνετο ἡ παράδοσις, εἷς ἐκ τῶν τριῶν ἀπεσταλμένων Τούρκων διὰ τὴν παραλαβὴν τῶν πολεμοφοδίων, εἶπε πρὸς τὸν Σαμουήλ: «πόσα κολαστήρια στοχάζεσαι, καλόγερε, θὰ σὲ κάμη ὁ Βεζύρης, ὁπόταν σὲ βάλη εἰς τὸ χέρι, ἀπὸ τὸν ὁποῖον δὲν γλυτώνεις;». Δὲν εἶναι ἄξιος ὁ βεζύρης, ἀπεκρίθη ὁ Σαμουήλ, νὰ πιάση ἄνθρωπον ὅστις, ἐκτὸς ὁποὺ δὲν τὸν φοβεῖται, γνωρίζει καὶ ἄλλον δρόμον τοῦ θανάτου». Ἐξελθόντων τούτων τῶν λόγων ἐκ τοῦ στόματός του, μόλις παρῆλθον δέκα λεπτὰ τῆς ὥρας, ἥναψεν ἡ πυρίτις, ἡ ὁποία καὶ τοὺς ἀπεσταλμένους καὶ τοὺς δύο Σουλιώτας καὶ τὸν ἴδιον τὸν Σαμουὴλ κατέκαυσεν. Ὁ τελευταῖος μάλιστα ἀφανὴς ἐγένετο, ἱστάμενος ὄρθιος ἐπί τι κιβώτιον πλῆρες πυρίτιδος» (ἔνθ' ἀν., σ. 189). Ὁ *Περραιβὸς* συνάντησε ἀργότερα δύο συγγενεῖς τοῦ Σαμουὴλ καὶ προσπάθησε νὰ διασταυρώση τὶς πληροφορίες του. Ἔμαθε λοιπὸν ὅτι ὁ Σαμουήλ, «βαστῶν κηρίον ἀναμμένον εἰς χεῖρας, ἀνέβη μετὰ τὰς ἀπειλὰς τοῦ Τούρκου, ἐπί τινος κιβωτίου, ἀφ' ὅπου, δοὺς τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸν Τοῦρκον, ἔρριψε ταυτοχρόνως τὸ φυτήλι τοῦ κηρίου ἐπὶ τὸ ἔδαφος ἐν ᾧ ὑπῆρχε διεσκορπισμένη πυρῖτις καὶ οὕτω γέγονεν ὃ γέγονε» (ἔνθ' ἀν., στὴν ἐκδ. σ. 190).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 287-288. Τὸν Σουλιώτη ποὺ ἀναφέρει ὁ Bartholdy συνάντησε, τρεῖς μέρες μετὰ τὴν ἀνατίναξη τῆς ἀποθήκης, ὁ *Χριστόφορος Περραιβός,* «ἡμιφλογισμένον σχεδὸν ὑπὸ τῆς πυρίτιδος, ἱστάμενον κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν ἐκτὸς τῆς θύρας τῆς πυριταποθήκης» (ἔνθ' ἀν., σ. 190). Ὁ ραψωδὸς ὅμως τοῦ Ἀλῆ πασᾶ *Χατζῆ Σεχρέτης* ἀποδίδει τὴν ἀνατίναξη στὸν Φῶτο Τζαβέλα. Ὁ βεζύρης τοῦ πρότεινε ν' ἀναλάβη τὴν ἐξόντωση τοῦ Σαμουὴλ μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἀπελευθέρωση τῆς αἰχμάλωτης οἰκογένειάς του.

. . . μωρὲ Φώτη,
ἀπόψε τὸν Καλόγερον νὰ κάμης, ντότη,
ἂν ἦσθε ἀληθινοὶ καὶ πιστεμένοι φίλοι,
στὸ Κούγγι, στὸ τζεμπεχανέ, νὰ βάλης τὸ φυτίλι.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Bartholdy, γράφοντας τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ του γιὰ τοὺς πολέμους τῶν Σουλιωτῶν καὶ τὸν ἀφανισμό τους, εἶχε

"Αν κάμης τούτη τὴ δουλειὰ παρακαλὰ τὸ ξέρω
καὶ βέβαια τὴ φαμίλια σου θὰ στείλω νὰ σ' τὴ φέρω.

Ὁ Τζαβέλας δέχτηκε, κατὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ Χατζῆ Σεχρέτη, καὶ ἄρχισε διάλογο μὲ τὸν Σαμουήλ. Τοῦ πρότεινε νὰ προσκυνήση. Ὁ καλόγερος ἀξίωσε νὰ ἀποζημιωθῆ γιὰ τὸ μπαρούτι τῆς ἀποθήκης. Καὶ γιὰ σιγουριὰ ζήτησε κεφίλη (ἐγγυητὴ) καὶ ἐκτιμητὴ τὸν γιὸ τοῦ Παπαγιάννη ἀπὸ τὴ Σωπική.

— Σύρε καὶ πέστου τοῦ πασᾶ ἂν θέλ' νὰ τ' ἀγοράση
τοῦ Παπαγιάννη τὸ παιδὶ νὰ στείλη νὰ ζυγιάση
κι' αὐτὸν σύρε νὰ τοῦ εἰπῆς τὸν θέλω γιὰ κεφίλη.
....
Μικροί, μεγάλοι κίνησαν νὰ ἰδοῦνε τὸν κεφίλη
κι' ὁ Φώτης ἐπροβόδησε καὶ βάνει τὸ φυτίλι.
....
Κι' ἀπάνω στὸ χαιρετισμὸ τοῦ γιοῦ τοῦ Παπαγιάννη
ἐκόρωσ' ὁ τζεμπεχανὲς καὶ πλειὸ καιρὸ δὲν χάνει.

(*Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, Ἀθῆναι 1891, σ. 555-557). Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Χατζῆ Σεχρέτη δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ. Ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη σύγχρονη μαρτυρία ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἐνθύμηση γραμμένη σὲ τοιχογραφία τοῦ ἠπειρωτικοῦ χωριοῦ Σέλιανη τῆς Σωπικῆς (*Π. Η. Πουλίτσα*, Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθύμησις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπείρου, Ἐπετηρὶς Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. Ε' [1928], σ. 71): «1863 Δεκεμβρίου 3. Θύμηση ὄντας ἐπῆρε τὸ Σούλι ὁ βεζὶρ Ἀλήπασας. Τότε εἶχε στειλμένον καὶ τὸν Ζῆσον τὸν υἱὸν τοῦ κυρ πα(πᾶ) Ἰωάννου Οἰκονόμου ἀπὸ τὸ Σούλι μὲ τοὺς ἐργάτας ἀπὸ ὅλα τὰ βιλαέτια· μὲ 600 ἐργάτας ἦταν. Καὶ τὸν ἔστειλεν ὁ Βελήπασας μέσα εἰς τὸ Κούγκι μὲ τὸν πασόμπεγην διὰ νὰ εὐγάλουν τὸν καλόγερον ὁποὺ ἦταν κλεισμένος μέσα. Καὶ τότες ἔβαλε φωτιὰ στὸ μπαρούτι ὁ Φῶτο Τζαβέλας, ἐκεῖ ὁποὺ ἐκουβέντιαζεν ὁ Ζῆσος μὲ τὸν καλόγερον, καὶ τὸν ἔκαψε τὸν κὺρ Ζῆσον μὲ τὸν καλόγερον. Ἦταν καὶ ὁ Χρίστος τοῦ Κυρίτζη Θανάση μὲ τὸν Ζῆσον καὶ ἐκάηκε καὶ αὐτὸς μέσα μαζὶ μὲ τὸν ἀφέντη του. Καὶ ὅποιος λειτουργήσει ἐδῶ νὰ τοὺς μνημονεύει καὶ ἔχει τὸν μισθὸν τοῦ Θεοῦ» (βλ. *Σπ. Ἀσδραχᾶ*, Σουλιώτικα Σημειώματα, Ἐπιθ. Τέχνης, τ. ΙΘ' [1964], σ. 182-183). Ἡ ἀφήγηση τοῦ Χατζῆ Σεχρέτη καὶ ἡ ἐνθύμηση συμπίπτουν. Σὲ ἀνύποπτο χρόνο ἀναφέρεται ὁ Φῶτος Τζαβέλας ὡς ὄργανο τοῦ Ἀλήπασα, καθὼς καὶ ὁ γιὸς τοῦ Παπαγιάννη. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐνθύμηση προέρχεται ἀπὸ τὴ γενέτειρα τοῦ Ζήσου. «Οἱ συμπατριῶτες του καὶ πολὺ περισσότερο ὁ πατέρας του εἶχαν κάθε λόγο νὰ μάθουν τὴν ἀλήθεια γύρω ἀπὸ τὸ θάνατό του, ὅταν μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὑπῆρχαν διαφορετικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸ περιστατικό. Ἔτσι στὴ θύμηση πρέπει νὰ δῆ κανεὶς κάτι περισσότερο ἀπὸ ἁπλὴ φήμη, δηλαδὴ τὴν πραγματικὴ ἐξιστόρηση τοῦ γεγονότος» (*Σπ. Ἀσδραχᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 183). Οἱ συντεχνίες ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ στέλνουν ἐργάτες γιὰ ὑπηρεσία στὸ στράτευμα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλῆ ἐναντίον τῶν Σουλιωτῶν (*Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, σ. 163-164). Ἡ θύμηση γιὰ τὸ σκοτωμὸ τοῦ Σαμουὴλ ἀπόμεινε καὶ στὸ δημοτικὸ τραγούδι:

Πῆραν τὸ Σούλι, πήρανε κι' αὐτὸν τὸν Ἀβαρίκο.
Πῆραν τὴν Κιάφα τὴν κακή, ἐπῆραν καὶ τὸ Κούγγι
κι' ἔκαψαν τὸν καλόγερο μὲ τέσσερους νομάτους.

Ἀλλὰ ποιὸς «ἔκαψε» τὸν Σαμουήλ; Ἰδοὺ ἡ ἀπάντηση σ' ἕνα ἄλλο δημοτικὸ τραγούδι:

Τί χάλεβες, Φῶτο μ', στὰ Γιάννινα, στὴν πόρτα τοῦ βεζύρη
καὶ πρόδωκες τὸν τόπο σου καὶ τὸ καημένο Σοῦλι;

διαβάσει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ William Eton[1], τὸ βιβλίο τοῦ Χριστόφορου Περραιβοῦ ποὺ κυκλοφόρησε σὲ γαλλικὴ γλώσσα (ἡ πρώτη ἔκδοση) τὸ 1803 στὸ Παρίσι[2].

Συμπληρώνει ὅμως τὴν ἀφήγηση τοῦ Περραιβοῦ μὲ πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε κατὰ τὴν περιήγησή του καὶ ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἐπαφὲς καὶ διατυπώνει διάφορες εἰκασίες καὶ κρίσεις σχετικὰ μὲ τὰ αἴτια τῆς καταστροφῆς τῶν Σουλιωτῶν.

«Ὅσο κρίσιμη καὶ ἂν ἦταν ἡ κατάσταση στὸ Σούλι ὑπῆρχαν ἀκόμα δυνατότητες νὰ ἀποτραπῆ ἡ πτώση γιατὶ οἱ σύμμαχοι τοῦ Ἀλῆ ἄρχισαν νὰ προβάλλουν ὅλο καὶ μεγαλύτερες δυσκολίες καθὼς ἀνησυχοῦσαν πῶς μὲ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν Σουλιωτῶν θὰ γίνονταν οἱ ἴδιοι ὑποχείριοι τοῦ βεζύρη. Ὑποστηρίζεται ὅμως ὅτι ἡ πτώση τοῦ Σουλίου ἐπιταχύνθηκε ἐξ αἰτίας τῶν Γάλλων. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1803, τότε ἀκριβῶς ποὺ ὅλοι περίμεναν γαλλοτουρκικὴ ρήξη, ἡ γαλλικὴ κορβέττα «L'Arabe» κατέπλευσε στὸ Ἰόνιο καὶ στὸ Αἰγαῖο καὶ ξεφόρτωσε πολεμοφόδια στὴ Μάνη καὶ στὴ Ζάκυνθο, μὲ μοναδικὸ ἀντάλλαγμα μερικὰ ἀναψυκτικά. Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο πολλὰ σκάφη μετέφεραν πολεμοφόδια στὴν Πάργα, ἴσως μέσα στὰ πλαίσια κερδοσκοπικῶν δραστηριοτήτων κάποιων ἰδιωτῶν»[3].

(*Λαμπρίδη*, Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, τεῦχος 10, σ. 50). Ἐκδοχὲς γιὰ τὸ τέλος τοῦ Σαμουὴλ βλ. ἐπίσης: *Λάμπρου Κουτσονίκα*, Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τ. Α', σ. 73-74), *Σπ. Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, σ. 163-164, *Ἰω. Λαμπρίδη*, Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, τεῦχος 10, σ. 53, *Κων. Σάθα*, Ἱστορικαὶ Διατριβαί, σ. 28, *Μέντελσον Βαρθόλδυ*, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Α', σ. 137, *Γιάννη Μπενέκου*, Οἱ Ἀληθινοὶ Σουλιῶτες, Ἀθήνα 1958, σ. 169 κ.ἑ. Ὁ *Ἀραβαντινὸς* βεβαιώνει ὅτι ἡ παραλαβὴ τῶν πολεμοφοδίων ἔγινε ἀπὸ τὸν Ζήση, γιὸ τοῦ παπᾶ τῆς Σωπικῆς, φίλου τοῦ Ἀλήπασα (*Λαμπρίδη*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 18 καὶ Ζ', σ. 44), ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ δυὸ τρεῖς Ἀλβανούς. Καὶ προσθέτει: «Καὶ κατὰ μὲν τοὺς πλείστους τῶν ὑπομνηματιστῶν τὸ πῦρ ἐτέθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Σαμουήλ, προτιμήσαντος τοῦ ὀνείδους τῆς παραδόσεως ἔνδοξον θάνατον. Κατὰ δὲ τὸν *Χατζῆ Σεχρέτην* (ιε') τὸ πῦρ ἔθετο εἰς τὴν πυρίτιδα ὁ Φῶτος Τζαβέλας παρακινηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ καὶ ἐξαναγκασθεὶς ἐπὶ ἀπειλῇ θανατώσεως τῶν παρ' αὐτῷ διατελούντων ὡς ὁμήρων τέκνων του» (σ. 163-164). Τὰ ἐρωτηματικὰ ποὺ προκύπτουν εἶναι γιατί ὁ Ἀλῆς θυσίασε τὸ γιὸ τοῦ φίλου του παπᾶ καὶ γιατί οἱ ἄνθρωποί του δὲν ἔστηναν καρτέρι νὰ συλλάβουν τὸν Σαμουὴλ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὸ Κούγγι.

1. A survey of the Turkish Empire..., London 1798.

2. Ἱστορία σύντομος τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας περιέχουσα τὴν ἀρχαιότητα αὐτῶν καὶ ἡρωϊκοὺς μετὰ τῶν Τούρκων πολέμους, καὶ μάλιστα τοὺς τοῦ Σουλίου μετὰ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, κατοίκου τῶν Ἰωαννίνων καὶ Ἡγεμόνος τῆς Γραικίας, καὶ Μακεδονίας, τόμος Α', Ἐν Παρισίοις κατὰ τὸ 1803.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 28. Κατὰ τὸν *Περραιβό*, τὰ πολεμοφόδια ἔφτασαν στὴν Ἑλλάδα ὕστερα ἀπὸ πρωτοβουλία τῶν ἴδιων τῶν Σουλιωτῶν: «Λαβὼν ὁ Περραιβὸς παρὰ τῶν ἀρχηγῶν τοῦ Σουλίου (κατὰ παραίνεσίν του) ἀναφορὰν πρὸς τὸν Ναπολέοντα ἀπῆλθεν εἰς τὰ Παρίσια· χάρις εἰς τὸν ἀείμνηστον καὶ φιλογενέστατον Κοραῆ, δι' οὗ καὶ ἡ ἀναφορὰ ἀσφαλῶς ἐνεχειρίσθη καὶ ἡ συνδρομὴ ἀμέσως ἐπραγματοποιήθη δι' ἐπιμελείας του» (ἔνθ' ἀν., σ. 166 σημ. 1). Καὶ γιὰ

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ μισελληνικό χρονικό τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, «Ἡ σημερινὴ κατάσταση τῆς Τουρκίας», κυκλοφόρησε τὸ 1809. Ὁ συγγραφέας του, ὁ Ἄγγλος Thomas Thornton[1], ἔζησε 14 χρόνια στὴν Πόλη καὶ 15 στὴν Ὀδησσὸ καὶ πραγματοποίησε ταξίδια στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ Μ. Ἀσία[2]. Φιλότουρκος καὶ βαθύτατα ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ μισελληνικὴ ἐπιχειρηματολογία τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα βλέπει τὸν Ἑλληνισμὸ παρακμασμένο καὶ ἀποκλείει τὴν ἐθνική του ἀναγέννηση. Ἐπιχειρεῖ νὰ ἀντικρούση τὶς προβλέψεις τοῦ συμπατριώτη του πρόξενου τῆς Ἀγγλίας στὴν Πόλη William Eton ὅτι «οἱ Ἕλληνες θὰ ἀποσείσουν τὸν τουρκικὸ ζυγὸ»[3] καὶ τὴν ἄποψη τοῦ Volney ὅτι οἱ Ἕλληνες «ἦταν ἱκανοὶ νὰ ξανακαλέσουν τὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες στὴ γενέτειρα γῆ τους, νὰ ἐγκαινιάσουν μιὰ ἄνθιση τῆς νομοθεσίας, τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας καὶ νὰ ἐπισκιάσουν τὴ δόξα τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς μὲ τὴν πιὸ λαμπρὴ δόξα τῆς παλιγγενεσίας της»[4].

Θὰ παραδεχτοῦμε μαζὶ μὲ τὸν Eton, ἀναρωτιέται ὁ Thornton, πὼς ἡ ἐκδίωξη τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ ὑγιὴς πολιτικὴ καὶ ἡ δικαιοσύνη[5]; Καὶ γιὰ ἀπάντηση, ἀφοῦ ἐπικαλεῖται τὴν παρατήρηση τοῦ Gibbon ὅτι οἱ Ἕλληνες, «ποὺ μέσα σὲ δέκα αἰῶνες δὲν πρόσφεραν καμμιὰ ἀνακάλυψη ἱκανὴ νὰ ἀνυψώση τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ συμβάλη στὴν εὐτυχία του καὶ

τὴν ἀποστολὴ τῶν πολεμοφοδίων: «Κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον 1802 (καὶ ὄχι 1803, ὅπως γράφει ὁ Bartholdy), ἔλαβον οἱ Σουλιῶται βοήθειαν πολεμοφοδίων ἀπὸ τῆς Γαλλίας, τὰ ὁποῖα ἀπεβίβασαν εἰς Πάργαν καὶ ἐκεῖθεν μετεκόμισαν εἰς Σοῦλιον ἐκ διαλειμμάτων μετὰ πολλῶν κόπων καὶ κινδύνων· ἀλλ' ὅσην ἐμψύχωσιν ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς ἡ συνδρομή, τόσην περισσοτέραν ὀργὴν διήγειρε κατ' αὐτῶν, διότι ὅλοι ἐν γένει οἱ Τοῦρκοι ἐξέλαβον τὸ πρᾶγμα ὡς κακὸν οἰωνόν, ὅτι, δηλαδή, οἱ Γάλλοι προέπεμψαν πολεμοφόδια, καὶ ἑπομένως μέλλουν νὰ στρατεύσωσιν οἱ ἴδιοι κατὰ τῆς Τουρκίας» (ἔνθ' ἀν., σ. 166). Ἔτσι τὸ ζήτημα τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Σουλίου ἀπὸ ἐσωτερικὸ ζήτημα ἔγινε διεθνές. Δὲν ἀποτελοῦσε πιὰ μιὰ ἁπλὴ διένεξη μὲ τὸν Ἀλή. Ἄρχισε νὰ ἐνδιαφέρη τὴν ἴδια τὴν Πύλη ποὺ ἔβλεπε στὰ κινήματα τῶν Σουλιωτῶν ξένο δάκτυλο. Βέβαια τὰ κίνητρα τῶν Σουλιωτῶν ἀπέβλεπαν ἀποκλειστικὰ στὴν προστασία τῆς αὐτονομίας τους. Ὁ βεζύρης ὅμως ἐκμεταλλεύτηκε τὴν ἀποστολὴ τῶν γαλλικῶν πολεμοφοδίων γιὰ νὰ πετύχη τὴν προγραφὴ τοῦ Σουλίου, μὲ πρωτοβουλία αὐτὴ τὴ φορὰ τῆς ἴδιας τῆς Πύλης. Αὐτὴ ἡ διεθνοποίηση ἀποδείχτηκε μοιραία γιὰ τὸ Σούλι. Γιατὶ ὁ σουλτάνος ἔδωσε ἐντολὴ σ' ὅλους τοὺς τοπάρχες νὰ κινηθοῦν ἐναντίον τῶν Σουλιωτῶν ὑπὸ τὸν Ἀλήπασα.

1. The present state of Turkey; or a description of the political civil and religious, constitution, government, and laws of the Ottoman Empire; the finances, military and naval establishments; the state of learning and the liberal and mechanical arts: the maners and domestic economy of the Turks and other subjects of the Grand Signor etc., etc. Together with the geographical, political and civil state of the Principalities of Moldavia and Wallachia, London 1809, τ. 1-2.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. iii.

3. A survey of the Turkish Empire... London 1798, πρόλογος.

4. Considérations sur la guerre actuel des Turks, London 1798, σ. 104.

5. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 185.

ὅτι κράτησαν στὰ ἄψυχα χέρια τους τὰ πλούτη τῶν πατέρων τους χωρὶς νὰ κληρονομήσουν τὸ πνεῦμα ποὺ δημιούργησε καὶ βελτίωσε αὐτὴ τὴν ἱερὴ κληρονομιά»[1], διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι μέσα στὰ 350 χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας οἱ Ἕλληνες ἔχασαν ἀκόμα καὶ τὸν πόθο τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸν τρόπο νὰ χρησιμοποιήσουν αὐτὴ τὴν ἐλευθερία. Καὶ ρωτάει: «Μποροῦν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ ξυπνήσουν ξαφνικὰ ἀπὸ τὴ νάρκη μιᾶς τόσο τρομακτικῆς παρακμῆς καὶ νὰ ἐνστερνισθοῦν τὶς ἀρετὲς τῶν ἀρχαίων ἔνδοξων προγόνων τους; Ἂν βέβαια εἶναι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων», πράγμα ποὺ ὁ Thornton ἀποκλείει ἐντελῶς[2].

Ἡ προκατάληψή του φτάνει στὸ σημεῖο νὰ θαυμάζη τοὺς Τούρκους ναυτικοὺς καὶ νὰ χαρακτηρίζη δειλοὺς καὶ ἄπειρους τοὺς Ἕλληνες. Καὶ πότε; Στὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ, ποὺ εἶχε καλύψει ὁλόκληρο τὸ ἐμπόριο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Σὲ ἕνα ταξίδι του στὴ Μαύρη Θάλασσα ἀνακάλυψε ὅτι τὸ ἑλληνικὸ πλήρωμα τοῦ καραβιοῦ δείλιασε ὅταν βρέθηκε νύχτα σὲ φουρτούνα, ὅτι ἄρχισε τὶς δεήσεις καὶ ὅτι καταριόταν τοὺς ἐπιβάτες γιὰ τὴν κακοριζικιά τους. Μονάχα ὁ Τοῦρκος πιλότος, γράφει ὁ Thornton, ἔδειξε ψυχραιμία καὶ ἐμψύχωσε τοὺς ταξιδιῶτες[3].

Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση, ποὺ ταξίδευε ἀπὸ τὴν Ὀδησσὸ στὴν Πόλη, τὸ καράβι ἔπεσε σὲ πυκνὴ ὁμίχλη. «Καὶ τότε ἕνας μικρὸς μοῦτσος, ἴσως ἐπειδὴ ἦταν ἀκόμα ἀθῶο καὶ ἁγνὸ παιδόπουλο, πῆρε ἕνα θυμιατήρι, ἄναψε λιβάνι καὶ θυμιάτισε ὅλες τὶς γωνιὲς τοῦ καραβιοῦ ἐπαναλαμβάνοντας ἀδιάκοπα «Κύριε Ἐλέησον», γιὰ νὰ φύγη τὸ κακό. Ὁ τιμονιέρης στερέωσε μέσα σ' ἕνα κούφιο κολοκύθι ἀναμμένη λαμπάδα κι' ἀφοῦ τὴν κατέβασε στὴ θάλασσα στεκόταν καὶ τὴν παρατηροῦσε μὲ εὐλάβεια περιμένοντας νὰ διαλυθῆ ἡ ὁμίχλη. Ὁ καπετάνιος μάλωσε τὸ παιδὶ ποὺ δὲν ἄναψε τὸ καντήλι τοῦ ἁγίου. Κι' ὅλοι σταυροκοπιοῦνταν καὶ γονάτιζαν ψιθυρίζοντας προσευχές»[4].

Τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ δέονταν στὸν Ὕψιστο, τὸ ὅτι θυμιάτιζαν, σταυροκοπιοῦνταν κι' ἔταζαν στὸν ἅγιο σὲ περίπτωση φουρτούνας καὶ μεγάλου κινδύνου εἶναι ἀλήθεια. Ἀλλὰ οἱ ἱστορίες γιὰ ἀνικανότητα καὶ δειλία—ἀνάλογες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 168 κ. ἑ.

2. Τὸν φιλοτουρκισμὸ τοῦ Thornton ἐπισημαίνει καὶ ὁ κριτικὸς τῆς Edinburgh Review (Ἰούλιος 1807), σ. 251.

3. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 79.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 80-82. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα ἑλληνικὰ καράβια ταξίδευαν ὡς τὴ Ν. Ἀμερική. Ἀνάμεσά τους καὶ τὰ ἱστιοφόρα τοῦ Δημ. Χριστόφορου, τοῦ Τσαμαδοῦ καὶ τοῦ Ζιάκα ποὺ ἀρμένισαν στὸν Ἀτλαντικὸ ὡς τὴν Οὐρουγουάη (Βαρκελώνη - Μοντεβίδεο 54 ἡμέρες). Ἀφηγεῖται ἕνας ναύτης, σύντροφος τοῦ Ἀθηναίου Παναγῆ Σκουζέ: «Ἐκάμαμεν εἰς τὸ Μόντε-Βιδέο εἰκοσιπέντε ἡμέραις, ἐφορτώσαμεν πετζιὰ καὶ ἐπιστρέψαμεν καὶ τὰ τρία μαζί. Ἐμεῖς ἤλθαμεν, τὰ ἄλλα δύο καράβια τὰ ἔπιασαν οἱ Ἐγγλέζοι εἰς τὸ στενὸν ἀπ' ἔξω· ἤλθαμεν ἐμεῖς εἰς τὴν Βαρτζελώνα διὰ πενηνταμίαν ἡμέρα» (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1892, τ. Γ', σ. 268-269).

ἀναφέρονται στὰ κείμενα καὶ ἄλλων Ἄγγλων καὶ Γάλλων τῆς ἴδιας ἐποχῆς—ξεκινοῦν ἀπὸ προκαταλήψεις ποὺ ἔχουν πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἐλατήρια. Τὸ ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ναυτικὸ εἶχε κυριαρχήσει στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο παραμερίζοντας καὶ ζημιώνοντας τοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Βρεταννούς, τὸ ὅτι ἀκόμα ὁ ἐπικίνδυνος ἀνταγωνιστὴς τῶν ἐμποροναυτικῶν Δυνάμεων ἦταν ἕνας ὑπόδουλος λαός, προκαλοῦσε ὀδυνηρὴ ἔκπληξη καὶ καλλιεργοῦσε μνησικακίες. Οἱ χλευασμοὶ καὶ ἡ καταφρόνηση ἦταν φυσικὸ ἐπακόλουθο.

Τὴν ἀλήθεια ἐπισημαίνει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Fred. Douglas. «Οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Thornton φαίνεται πὼς ἀποβλέπουν περισσότερο στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀνταγωνιστῶν του παρὰ στὴ διερεύνηση τῆς ἀλήθειας»[1].

Οἱ κραυγαλέες προκαταλήψεις τοῦ Thornton προκαλοῦσαν ἀντιδράσεις καὶ ἐπικρίσεις, ἀκόμα καὶ στὴν πατρίδα του. «Ἰσχυρίζεται ὁ Thornton», ἔγραφε ὁ Byron, «ὅτι γνωρίζει καλὰ τοὺς Ἕλληνες ἐπειδὴ ἔζησε 14 χρόνια στὴν Πόλη. Αὐτὸ ὡστόσο δὲν σημαίνει ὅτι γνωρίζει τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς κατοίκους της». Καὶ γιὰ τὰ ταξίδια του στὴ Μαύρη Θάλασσα μὲ ἑλληνικὰ πλοῖα: «Μὲ ποιὸ δικαίωμα καταδικάζει ὅλους τοὺς Ἕλληνες ναυτικοὺς ποὺ ἐλάχιστα γνωρίζει;»[2]

ΕΚΤΟΣ ἀπὸ τὸν Πρῶσσο Bartholdy καὶ τὸν Ἄγγλο Thornton ἀποδίδονταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀνθελληνικὰ αἰσθήματα καὶ στὸν Δανὸ ἱστορικὸ Maltebrun. «Ὁ ἔχθιστος τῶν ἐχθρῶν τῆς Ἑλλάδος, εἶναι ὁ Μαλτεβρύνος», γράφει ὁ Κοραῆς. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ ὁ Δανὸς ἱστορικός, σὲ δημοσίευμά του σὲ γαλλικὴ ἐφημερίδα[3], διατυπώνει ὁρισμένες κατηγορίες ἐναντίον τῶν Μανιατῶν καὶ καταγγέλλει ὅτι ὁ πατριάρχης ἀφόρισε τοὺς Ἕλληνες ποὺ διάβαζαν εὐρωπαϊκὰ βιβλία. Ὁ εὐερέθιστος Κοραῆς ξεσπαθώνει μὲ τὴ συνηθισμένη του βιαιότητα σ' ἕνα γράμμα του πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, ἀπαντώντας ἔτσι ἔμμεσα καὶ στὶς κατηγορίες τοῦ Bartholdy:

---

1. An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and the Modern Greeks, London 1813, σ. 36. Βλ. καὶ New Monthly Magazine, May 1814. Ὡστόσο ὁρισμένες διαπιστώσεις τοῦ Thornton γιὰ τὰ ἐνδοελληνικὰ κοινωνικὰ προβλήματα δὲν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Οἱ μεγαλύτεροι ἐχθροὶ τῶν Ἑλλήνων, γράφει, βρίσκονται ἀνάμεσά τους. «Εἶναι οἱ κοτζαμπάσηδες ποὺ σέρνονται στὰ πόδια τοῦ Τούρκου καὶ φορολογοῦν σκληρὰ ἐκείνους ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀγαποῦν καὶ νὰ παρηγοροῦν. Μὲ τὸ θράσος τους, τὴν ὑπεροψία καὶ τὴ δουλοφροσύνη ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει ξεχώρισαν τὸν ἑαυτό τους ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ λαό. Αὐτὴ ἡ διεφθαρμένη τάξη ἔχει ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῶν δούλων. Στὶς ἐκκλησίες κάθονται στὰ στασίδια ποὺ βρίσκονται πλάϊ στὸ δεσποτικὸ καὶ φαρισαϊκὰ ἐξαγοράζουν μιὰ θλιβερὴ πρωτοκαθεδρία ἀντὶ νὰ ἐπιδιώκουν τὴν εὐτυχία τῶν συμπατριωτῶν τους. Κάτω ἀπὸ τὸ μαχαίρι τοῦ Τούρκου ὁ Ἕλληνας εἶναι δοῦλος, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ συμπατριώτη του ἀπογυμνώνεται καὶ γίνεται ἑκατὸ φορὲς πιὸ δυστυχισμένος» (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 186).
2. Poetical Works of *Lord Byron*, London 1935, σ. 865.
3. Στὴ γαλλικὴ Journal de l'Empire τῆς 20 Μαρτίου 1808.

«Ἡ διατριβὴ τοῦ κατάρατου Δανοῦ δὲν εἶναι διατριβὴ ἐψευσμένης καὶ σοφιστικῆς λογικῆς ἀλλὰ φανερὰ ὕβρις· συγχωρεῖται ὅστις συλλογίζεται, καὶ ἂν οἱ συλλογισμοί του ἐκβαίνουσι τοὺς κανόνας τῆς λογικῆς. Ἡ πλάνη εἶναι ἀξία οἰκτιρμοῦ καὶ συμπαθείας, ὄχι ἐκδικήσεως. Ἀλλ' ὁ κατάρατος οὗτος Σκύθης ὑβρίζει καθαρὰ καὶ ἐκ προαιρέσεως (caso pensato)· καὶ ὄχι μόνον ὑβρίζει, καὶ «κειμένῳ ἐπεμβαίνει» ὡς ἄνανδρος(comme un lâche) ἀλλὰ καὶ συκοφαντεῖ. Ποῖον παρακαλῶσε καὶ πότε ἀφώρισεν ὁ Ἡμέτερος Πατριάρχης δι' ἀνάγνωσιν βιβλίων Εὐρωπαϊκῶν ἀλλογλώσσων; Πόθεν αὐτὸς ἔμαθε τὸν τοιοῦτον ἀφορισμόν; Ποῖος εἶναι ὁ διὰ ταύτην αἰτίαν ἀφορισθείς;... Ἐξεύρεις, φίλε μου, τί εἶπα τὸν Ζ. ὅτι εἰς τοιαύτην μεθυσμένου μεθυσμένην συκοφαντίαν, ἤθελα κάμει ἐγώ, ἐὰν ἤμην Πατριάρχης; Ἤθελα ὑπάγει εἰς τὸν Σεβαστιάνην[1] νὰ προσκλαυθῶ καὶ νὰ σχίσω τὰ ράσα μου ὅτι συκοφαντοῦμαι εἰς τὰς γαλλικὰς ἐφημερίδας ὡς ἄγριος ἐχθρὸς καὶ διώκτης τῶν Φώτων, ὁπόταν εἶναι γνωστὸν εἰς ὅλον τὸν κόσμον ὅτι εἰς τὰ Ἰωάννινα, εἰς τὴν Χίον, εἰς τὰς Κυδωνίας, εἰς αὐτὸ τὸ Βυζάντιον ὅπου εἶναι ὁ πατριαρχικός μου θρόνος, παραδίδονται εὐρωπαϊκὰ μαθήματα, καὶ ἐμβαίνουσι συνεχῶς διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης σανδύκια βιβλίων καὶ ὀργάνων φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν σταλμένων ἀπὸ τὴν Εὐρώπην... Τοιοῦτον κίνημα ἤθελε κάμει ὁ Πατριάρχης Κοραῆς. Καὶ ἔσο βέβαιος, φίλε μου, ὅτι οὗτοι (καθὼς εἶναι βεβαρυμένοι ἀπὸ τὴν ἀναισχυντίαν του καὶ αὐτοὶ) ἢ ἤθελον τὸν ἀναγκάσει νὰ ἀναρροφήσῃ ὀπίσω εἰς τὴν αὐτὴν Ἐφημερίδα δημοσίᾳ ὅσα ἐξέρασεν, ἢ τὸν ἀπαγορεύσει νὰ μὴ γράφῃ πλέον εἰς τὴν Ἐφημερίδα, ἤγουν νὰ τοῦ κόψωσι τὸ ψωμίον· ἐπειδὴ πληρώνεται χονδρὰ διὰ τὰς φλυαρίας του»[2].

Οἱ κατηγορίες τοῦ Κοραῆ ἐναντίον τοῦ Malte-Brun εἶναι καὶ ἄδικες καὶ ἀβάσιμες. Καὶ ἀποκαλύπτουν τὴν περίεργη ἀντιφατικότητα ὁρισμένων ἐκδηλώσεών του. Ὁ Δανὸς σοφὸς ὄχι μόνο δὲν ἦταν μισέλληνας ἀλλὰ θὰ μποροῦσε νὰ τοῦ ἀποδώσῃ κανεὶς μεροληψία ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Ὑπῆρξε ὁ ἐκδότης τῶν πολύτομων «Ταξιδιωτικῶν Χρονικῶν», ὅπου δημοσιεύτηκαν πολλὰ περιηγητικὰ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα, κυρίως τοῦ ΙΗ' αἰώνα[3]. Ἡ συμπάθειά του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση ἦταν ὁλοφάνερη[4].

Ὁ Malte-Brun μελέτησε τὸ 1809 τὰ ἀνέκδοτα χειρόγραφα τοῦ Γάλλου ἑλληνιστῆ D' Ansse de Villoison ἀπὸ τὸ ταξίδι ποὺ πραγματοποίησε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1784[5].

---

1. Τὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη.
2. Ἅπαντα Κοραῆ, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 626-627 καὶ 700.
3. Annales des Voyages, de la Géographie et de l'Histoire, ou collection des voyages nouveaux les plus estimés, traduits de toutes les langues Européennes, des relations originales, inédites communiquées par des voyageurs Français et étrangers, Paris 1809-1814, 24 τόμοι.
4. *Em. Malakis,* French Travellers in Greece, 1770-1820, Philadelphia 1925, σ. 87.
5. Observations faites pendant un voyage dans la Grèce, et principalement dans

'Ο Villoison βρισκόταν στὴν ἀκολουθία τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Πόλη Choiseul-Gouffier[1]. 'Η περιήγηση (Κωνσταντινούπολη[2], Αἰγαῖο[3], Ἄθως[4], ἠπειρωτικὴ 'Ελλάδα καὶ ἀκτὲς τῆς Μ. 'Ασίας) κράτησε 27 μῆνες. Γύρισε στὴ Γαλλία μὲ τεράστιο ἀρχαιολογικό, γλωσσικὸ καὶ φιλολογικὸ ὑλικὸ ἀλλὰ καὶ στοιχεῖα γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Νεοελλήνων σὲ σύγκριση μὲ τὴ ζωὴ στὴν ἀρχαία 'Ελλάδα[5]. 'Ο Villoison σχεδίασε νὰ τυπώση ἕνα τόμο μὲ τὸν τίτλο «Συγκριτικὴ ἱστορία ἀρχαίας καὶ νέας 'Ελλάδας». Δούλεψε περίπου 15 χρόνια πάνω σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ποὺ παραμένει ἀκόμα ἀνέκδοτο[6].

'Ο Κοραῆς θεωρεῖ τὸν Villoison, τὸν παλαιὸ ἐγκάρδιο φίλο του, μισέλληνα. 'Ενῶ πρὶν ἀπὸ τὴν περιήγηση στὴν 'Ελλάδα τὸν χαρακτήριζε «σοφώτατο» κι' ἔγραφε ὅτι «μόνος αὐτὸς ἠξεύρει περισσότερα ἑλληνικὰ ἀπὸ ὅσα ἠξεύρουν ἑκατὸν Ἕλληνες τοῦ Λεβάντε» (ἐπιστολὴ 15 'Ιανουαρίου 1788 πρὸς τὸν Πρωτοψάλτη), μόλις διαπίστωσε ὅτι ὁ Γάλλος ἑλληνιστὴς καταφρονοῦσε τοὺς Ἕλληνες, θεωρώντας τους ἀπαίδευτους καὶ εὐτελεῖς, ὀργίστηκε σφόδρα.

Πραγματικὰ ὁ Villoison ἔβλεπε καταφρονητικὰ τοὺς Νεοέλληνες. Τὰ κείμενά του εἶναι δηκτικά, χλευαστικὰ καὶ μερικὲς φορὲς ὑβριστικά. Δὲν γνώρισε, ἔγραφε, εὐτελέστερο ἔθνος ἀπὸ τὸ ἑλληνικό[7]. Κατηγοροῦσε ἐπίσης τοὺς Ἕλληνες

---

les isles de l'Archipel, par le feu *D'Ansse de Villoison,* de l'Académie des inscriptions et Institut de France etc., τ. Β', σ. 137-183.

1. Τὸ ταξίδι του ἀπέβλεπε κυρίως στὴν ἀνακάλυψη καὶ ἀγορὰ χειρογράφων μὲ κλασσικὰ κείμενα.

2. Ὅπου κατόρθωσε νὰ ἀποχτήση τὰ χειρόγραφα τοῦ Νικομάχου καὶ τοῦ Λαυρεντίου Λυδοῦ.

3. Στὴν Πάτμο ὡστόσο δὲν εἶδε τὸ περίφημο χειρόγραφο τοῦ Πλάτωνα, ποὺ ἀπέσπασε 15 χρόνια ἀργότερα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Clarke.

4. 'Ισχυρίζεται ὅτι στὸ Ἅγιον Ὄρος ἐρεύνησε 7 - 8.000 χειρόγραφα κι' ὅτι δὲν ἀνακάλυψε κανένα κλασσικὸ κείμενο, πρᾶγμα ἀδύνατο μέσα σὲ τρεῖς βδομάδες καὶ ἀνακριβὲς γιατὶ ὑπῆρχαν πολλοὶ κώδικες αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Φαίνεται πὼς ὁ Villoison δὲν ἐρεύνησε διόλου, ἢ ἐρεύνησε ἐπιπόλαια ἢ ἐρεύνησε συστηματικὰ ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ ἀποχτήση τὰ χειρόγραφα καὶ ἀπέκρυψε τὴν ἀλήθεια γιὰ ν' ἀποφύγη τὸν ἔλεγχο τοῦ ἐντολοδότη καὶ χρηματοδότη ἀρχαιοθήρα Γάλλου πρεσβευτῆ. 'Ο Κοραῆς ὑποθέτει πὼς δὲν διέθετε ἀρκετὸ ἀργύριο. «'Η ἐπιθυμία του δὲν ἦτο ὀλιγωτέρα ἀπὸ τῶν Ἄγγλων τὴν ἐπιθυμίαν ἀλλὰ τοῦ ἔλειπεν ὁ 'Αγγλικὸς πλοῦτος, διὰ νὰ δελεάση τοὺς ἀκτήμονας καὶ ἀναργύρους καὶ μισαργύρους καλογήρους».

5. *C. Joret,* D'Ansse de Villoison et l'Hellénisme en France... Bibliotheque de l'École des Hautes Études, τ. 182, Paris 1910, σ. 296.

6. Τὰ χειρόγραφά του βρίσκονται στὴν Παρισινὴ Bibliotheque Nationale.

7. Ἔγραφε ὁ Κοραῆς στὸν φίλο του Βασιλείου στὶς 20 'Απριλίου 1812: «'Ανατριχιάζω ὅταν ἐνθυμηθῶ τὸ «Je n'ai connu de nation plus vile que la nation grecque», τὸ ὁποῖον ἐκήρυττεν εἰς τοὺς Παρισίους ὁ πολυμαθέστατος καὶ ἀνοητότατος Βιλλοισῶν» (Ἅπαντα Κοραῆ, ἐπιμ. Βαλέτα, 'Επιστολές, τ. Β1, σ. 808). 'Αναγνώριζε, ὡστόσο, ὁ Villoison μερικὲς ἀρετὲς στοὺς Ἕλληνες: «Εἶναι καλοὶ πατεράδες, καλοὶ σύζυγοι, ἀντέχουν στοὺς κόπους καὶ τὶς δοκιμασίες, εἶναι ἐγκρατεῖς ὅταν πρέπει ἐνῶ ἄλλοτε μεθοκοποῦν, εὐκίνητοι καὶ εὔθυμοι, καλοκαμωμένοι, λεπτοί, μελαχροινοί, ἔχουν ὄμορφα μάτια, μύτη κάθετη. 'Η φυσιογνωμία

γιὰ ἔλλειψη πατριωτισμοῦ καὶ ἀξιοπρέπειας, γιὰ ἀμάθεια, φθόνο καὶ ἰταμότητα, γιὰ πολιτιστικὴ φτώχεια (στὴ μουσική, στὸ τραγούδι, στὸ χορὸ) κ.ἄ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ περισσότεροι περιηγητὲς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα — καὶ ἀκόμη χειρότερα τῶν δύο πρώτων τοῦ ΙΘ'— διατυμπάνιζαν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἶχε ἐκβαρβαρωθῆ. Ὁ Κοραῆς, ὑπερευαίσθητος πάντοτε στὰ ἐθνικὰ ζητήματα, θεωροῦσε δεινὴ συκοφαντία κατὰ τοῦ γένους τὰ δυσμενῆ σχόλια. Ἦταν μιὰ ἀντίδραση φυσικὴ μέσα στὴν ἀναγεννητικὴ ἀτμόσφαιρα, τὴν ἀνυπομονησία καὶ τὶς φιλοδοξίες τῆς προεπαναστατικῆς 50ετίας.

Κι' ἐνῶ ἡ καταφρονητικὴ στάση τοῦ Villoison ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες ἦταν ἀδιαμφισβήτητη καὶ οἱ κατηγορίες του σαφέστατες ὁ Malte-Brun διατυπώνει τὸ αὐθαίρετο συμπέρασμα ὅτι τάχα ὁ Γάλλος ἑλληνιστὴς ταυτίζει τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους. Προφανῶς, ἐπιθυμώντας νὰ καλύψη τὶς ἀνθελληνικὲς κρίσεις τοῦ Villoison, ἔφτασε σ' αὐτὸ τὸ αὐθαίρετο συμπέρασμα. Δὲν δίστασε ἀκόμα νὰ προχωρήση καὶ σὲ ἐπεμβάσεις στὸ κείμενο, ἴσως γιὰ λόγους ἐκδοτικούς. «Μερικὲς σκληρὲς ἐκφράσεις», γράφει ὁ Malte-Brun, «θὰ τὶς τροποποιοῦσε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἂν δημοσίευε τὴν ἀφήγησή του. Παραλείψαμε μερικές»[1]. Ἀλλὰ δὲν περιορίσθηκε σ' αὐτὲς τὶς διορθώσεις. Κάλεσε τοὺς φωτισμένους Ἕλληνες νὰ τὸν ἐφοδιάσουν μὲ τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπεράσπιση «τοῦ ἔνδοξου καὶ ἄτυχου ἔθνους τους». Καὶ εἶχε ἀνταπόκριση. Ἕνας Κερκυραῖος, ὁ Σταμάτης Βούλγαρης, ἔστειλε ὑλικὸ γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῶν κατηγοριῶν καὶ ἀνακριβειῶν. Μερικὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἀντιρρητικοῦ δημοσιεύτηκαν στὰ «Ταξιδιωτικὰ Χρονικὰ» τοῦ Malte-Brun[2]. Ὁ Βούλγαρης ἀποδίδει τὴν ἐλαφρότητα τῶν κρίσεων τοῦ Villoison γιὰ τὸν χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων στὸ γεγονὸς ὅτι γνώρισε μονάχα τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων ὅπου ὁ ὀθωμανικὸς δεσποτισμὸς ἔπαιζε διαβρωτικὸ ρόλο καὶ ὄχι τοὺς

τους ἀποκαλύπτει τὸ ψέμα, εἶναι ἀδύνατο νὰ σ' ἐξαπατήση» (ἔνθ' ἀν.,σ. 142). Φαίνεται πάντως ὅτι ἡ ἐχθρικὴ στάση τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι στὸν Villoison εἶχε καὶ προσωπικὰ κίνητρα. Ὁ Villoison ὑπολόγιζε πολὺ στὴ βοήθεια τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ἔργου του. Ἦταν δυναμικός, ἐνθουσιώδης, πολυπράγμων. Καὶ κάθε τόσο ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Κοραῆ συμβουλές, διευκρινίσεις, στοιχεῖα γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γλώσσα καὶ τὸν νεοελληνικὸ πολιτισμό. Ὁ Κοραῆς δὲν ἤθελε νὰ γίνη σκαλοπάτι γιὰ τὴ σταδιοδρομία τοῦ φίλου του. Εἶχε τὶς δικές του φιλοδοξίες. Τὸν φθονοῦσε κιόλας γιατὶ τόσο νέος κατέκτησε δύο καθηγητικὲς ἕδρες: Στὴν École des Langues Orientales Vivantes καὶ στὸ Collège de France. Ἡ φιλία ἐπίσης τοῦ Villoison μὲ τὸν Κοδρικᾶ, τὸν θανάσιμο ἐχθρὸ τοῦ Κοραῆ, πρέπει νὰ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴ μεταλλαγὴ τῶν αἰσθημάτων τοῦ Χιώτη φιλόλογου. Ὁπωσδήποτε ὁ σοφὸς Γάλλος ἑλληνιστὴς δὲν πρόλαβε νὰ δημοσιεύση τὰ μεγάλα ἔργα ποὺ ἐπεξεργαζόταν ἐπὶ τόσα χρόνια. Πέθανε πρόωρα, τὸ 1805, σὲ ἡλικία μόλις 52 χρόνων (βλ. *Σωκρ. Κουγέα,* Τὸ ταξίδι τοῦ Villoison εἰς τὴν Ἑλλάδα [1784-1786]. Ἦλθε θιασώτης τῆς ἀρχαίας καὶ ἔγινεν ἐρευνητὴς τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανώλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 200-202).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 139.

2. Extraits de quelques lettres de M. *Stamati Bulgari* de Corfou, sur les Grecs Modernes, Annales des Voyages, τ. Θ', σ. 368-371.

Ἕλληνες τῆς ὑπαίθρου ποὺ διατηροῦσαν τὴν ἁπλότητα τῶν ἠθῶν τους, τὶς παραδόσεις τῆς φιλοξενίας καὶ τὸ θάρρος τους[1].

Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπεράσπιση τοῦ πατριαρχείου ἀπὸ τὸν Κοραῆ ἦταν ἄστοχη καὶ ἀβάσιμη καὶ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ σὲ πατριωτικὰ ἀποκλειστικὰ κίνητρα. Ὁ Κοραῆς πίστευε ὅτι εἶχε χρέος νὰ καλύψη, ἀκόμα καὶ τοὺς φωτοσβέστες τῆς Πόλης, ὅταν ἀντιμετώπιζε τοὺς ξένους σ' ἕνα πρόβλημα ἐθνικό. Ἤξερε ὅτι τὸ πατριαρχεῖο εἶχε, ἀπὸ τὸ 1793 κιόλας, καταδικάσει ἐπίσημα μὲ ἐγκύκλιό του στὸ πρόσωπο τοῦ Βολταίρου τὶς ἰδέες ποὺ ἔθρεψε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ὅτι εἶχε κηρυχθῆ διωγμὸς κάθε ἀνακαινιστικοῦ κινήματος στὴν ἐθνικὴ παιδεία καὶ κυρίως ὅτι ἀπὸ τὸ 1798 εἶχε ἐπιβληθῆ αὐστηρὸ σύστημα λογοκρισίας τῶν βιβλίων ποὺ μεταφράζονταν ἀπὸ εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ Κοραῆς εἶχε στιγματίσει, μὲ τὴν περίφημη «Ἀδελφικὴ Διδασκαλία», τὸ ἐπονείδιστο ἐκεῖνο κήρυγμα ραγιαδισμοῦ (ψευδῶς ἀποδιδόταν στὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἄνθιμο), τὴν «Πατρικὴ Διδασκαλία,ποὺ καλοῦσε τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες νὰ μὴ πέσουν στὴν «παγίδα» τῶν ἰδεῶν τῆς ἐλευθερίας, τῆς παιδείας καὶ τῆς δημοκρατίας. «Ἀδελφοὶ μὴ πλανηθῆτε...Κλείσατε τὰ αὐτιά σας καὶ μὴ δώσετε καμμίαν ἀκρόασιν εἰς ταύτας τὰς νεοφανεῖς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας»[2]. Ὁ Κοραῆς ἀπάντησε ὅτι ὁ «μωρὸς συγγραφέας τῆς «Πατρικῆς Διδασκαλίας» εἶναι ἄσπονδος ἐχθρὸς τῆς θρησκείας καὶ τοῦ ὀνόματος τῶν Γραικῶν, φίλος πιστὸς τῶν Ὀθωμανῶν, τοῦ πάπα καὶ πάντων τῶν παρελθόντων, τῶν παρόντων καὶ τῶν μελλόντων τυράννων»[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 368. Ὁ Σταμάτης Βούλγαρης (1777-1842), προικισμένος μὲ λογοτεχνικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ τάλαντο, πολέμησε στὸ πλευρὸ τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ ὑπολοχαγοῦ καὶ εἰδικεύτηκε στὸ Μηχανικὸ καὶ στὴ Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία. Τὸ 1800 τοποθετήθηκε στὸ ἐπιτελεῖο τοῦ στρατηγοῦ Donzelot στὴν Κέρκυρα, ἀνέλαβε ἀποστολὲς στὴν Ἀλβανία, καὶ τὸ 1812 ἔγινε λοχαγός. Τὸ 1827 ἀκολούθησε τὸν Καποδίστρια στὴν Ἑλλάδα. Γύρισε στὴ Γαλλία τὸ 1830.

2. Ἄπαντα Κοραῆ, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Α1, σ. 45.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 59. Τὸ πατριαρχεῖο καταπολέμησε τὶς φιλελεύθερες ἰδέες ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὴ Δύση, «Ὁ πονηρὸς διάβολος διὰ νὰ φέρη τὴν ἀνθρωπότητα εἰς μίαν ἀκαταστασίαν ἥτις προέρχεται ἐκ τῆς ἀναρχίας ὡς καὶ ἡ φιλοσοφία πρεσβεύει, ἐκίνησε τοὺς Γάλλους εἰς βασιλοκτονίαν καὶ παρὰ χρῆμα ἀπεδείχθη φανερῶς τοῦ διαβόλου τὸ σκοπούμενον, ὅτι ἀφήρεσεν ἀπὸ τὰς ψυχὰς αὐτῶν καὶ τὴν πρὸς Θεὸν ὑποταγήν, οἵτινες διὰ νὰ ἑλκύσωσιν εὐκόλως τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ἀσέβειαν ταύτην ὑπέκρυψαν τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀποστασίαν μὲ τὸ δέλεαρ τῆς ἐλευθερίας καὶ μὲ τὴν πρότασιν τῆς ὁμοιότητος καὶ ἰσότητος» (ἐγκύκλιος πατριαρχικὴ ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1798, ἀμέσως μετὰ τὴν ἄφιξη τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων στὰ Ἑπτάνησα). Οἱ ἀντιδράσεις κατὰ τῶν φιλελευθέρων καὶ δημοκρατικῶν ἰδεῶν θεμελιώνονταν στὸ ἐπιχείρημα ὅτι «μοναρχικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ διοίκησις τῶν πόλεων κατὰ μίμησιν ἐξαιρέτως τοῦ παμβασιλέως τῶν ὅλων Θεοῦ» καὶ ὅτι «οἱ βασιλεῖς κατὰ μίμησιν τοῦ Θεοῦ εἰσὶ διωρισμένοι εἰς τὸν περίγειον τοῦτον κόσμον». Ἤξερε ἀκόμα ὁ Κοραῆς τὸν σκοταδιστικὸ ρόλο τοῦ περίφημου ὀπισθοδρομικοῦ λογίου τῆς ἐποχῆς Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, τυφλωμένου ὀργάνου τῆς πολιτικῆς τοῦ πατριαρχείου καὶ πρωταγωνιστῆ τῆς φανατικῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν

Ο ΦΡΑΓΚΟΜΑΧΑΛΑΣ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ (1804)

ΕΝΑΣ Ἄγγλος ἔμπορος, ὁ Thomas MacGill, πραγματοποίησε μεταξὺ 1804 καὶ 1806 μιὰ σειρὰ ταξιδιῶν στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ καὶ στὴ Μαύρη Θάλασσα. Τὶς ἐντυπώσεις του κατέγραψε στὸ χρονικό του ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1808 σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν.

φυσικομαθηματικῶν καὶ κάθε ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας. Συμβούλευε ὁ Πάριος τοὺς γονεῖς μὲ τὴν περίφημη «ἀντιφώνησή» του (1802) νὰ μὴ στέλνουν τὰ παιδιά τους στὸ ἐξωτερικὸ οὔτε γιὰ ἐμπόριο («χάριν πραγματείας»), γιατὶ ἡ Εὐρώπη εἶναι «τὸ χάος τῆς ἀπωλείας», τὸ «βάραθρον τοῦ Ἅδου» (*Γ. Βαλέτα,* Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας τῶν Κυδωνιῶν, Μικρ. Χρονικά, τ. Δ' [1948], σ. 182). Στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία τῆς Πόλης εἶχε ἀπαγορευθῆ ἡ διδασκαλία τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων. Τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας ποὺ «εἴχετο στερρῶς τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως», διέλυσε τὴν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους θὰ κλείση καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Σμύρνης (*Α. Σταγειρίτη,* Καλλιόπη, 1819, σ. 217, *Κων. Οἰκονόμου,* Τὰ Σωζόμενα Φιλολογικά, τ. Α', σ. 434). Στὶς Κυδωνίες, τὴ «μητρόπολη τῶν φώτων ὅλης τῆς Ἀνατολῆς», ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος θὰ ἀναγκασθῆ νὰ διακόψη τὰ μαθήματα ὕστερα ἀπὸ πιέσεις τοῦ πατριαρχείου (*Γ. Σακάρη,* Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν, Ἀθήνα 1920, σ. 49). Εἶχε δοθῆ ὤθηση πρὸς τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες χάρη στὸν Βενιαμὶν ποὺ ἄρχισε νὰ διδάσκη ἀπὸ τὸ 1810. Ἔγραφε ὁ Βενιαμίν: «Ὅπου πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν, ἐκεῖ πλοῦτος καὶ δύναμις, καὶ ὅπου λείπουν αἱ τέχναι καὶ ἐπιστῆμαι ἐκεῖ ἀθλιότης καὶ δυστυχία». Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ προσανατολισμὸς προκάλεσε τὶς ἀντιδράσεις τῶν σκοταδιστῶν τοῦ πατριαρχείου, ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἐκδίωξη τοῦ σοφοῦ διδασκάλου τὸ 1812. Ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς κατηγορεῖται σ' ἕνα λίβελλο γιατὶ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ συναξάρια ἀλλὰ διδάσκει καὶ τυπώνει «τοὺς ποιητὰς καὶ φιλοσόφους τῶν ἐθνῶν, δηλονότι τοὺς λήρους αὐτῶν... καὶ πάντας διεγείρει πρὸς μυθολογίας καὶ ἐρασχιλίας» (*Μανουὴλ Γεδεών,* Εἰκοσαετὴς πατριαρχικὴ Ἱστορία κατόπιν θυέλλης 1791-1811, Ἀθῆναι 1927, Θεολογία, τ. Ε', τεῦχος ΙΘ', σ. 25. Βλ. ἀκόμα *Γ. Αἰνιᾶνος,* Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγρ. Εὐγενίου, τ. Α', σ. ΙΣΤ', *Ρίζου Νερουλοῦ,* Cours de Littérature Grecque, 1827, σ. 65, *Μανουὴλ Γεδεών,* Χρονικὰ Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, 1883, σ. 248, *Κ. Κούμα,* Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. ΙΒ', σ. 575). Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ ἀντιδράσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας ἐναντίον τοῦ ἀναγεννητικοῦ κινήματος ἔφταναν σὲ ἀκρότητες. Ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας (1809-1813), ἄλλοτε δεσπότης Μυτιλήνης — τὸν διαδέχτηκε στὸ θρόνο ὁ μέθυσος καὶ ἀμαθέστατος ἀνηψιός του, ὁ περίφημος «μπεκρήμπασης» — ἐμπόδισε τοὺς Μυτιληνιοὺς νὰ ἱδρύσουν σχολεῖο. Ἔγραφε ἡ ἑλληνόφωνη παρισινὴ «Μέλισσα» στὶς 12 Ὀκτωβρίου 1820: «Ὁ δὲ καλὸς πατριάρχης, ὢν ἐπὶ τοῦ θρόνου, γράφει πρὸς τοὺς δεισιδαιμονεστάτους καὶ δυστυχεῖς Μυτιληνιούς, οἱ ὁποῖοι διὰ τῆς παρακινήσεως τοῦ φιλοσόφου Βενιαμίν, ἠγωνίζοντο νὰ συστήσουν σχολεῖον· τοὺς καταρᾶται, τοὺς ἐξορκίζει, νὰ παύσουν ἀπὸ τοιοῦτον φθοροποιὸν ἔργον. Τί τὰ θέλετε σεῖς τὰ φιλοσοφικά; τοὺς γράφει· οἱ πατέρες σας φιλοσοφικὰ ἤξευραν; χωρὶς τούτων δὲν ἔζησαν; τοὺς γράφει ὅτι μύρια κακὰ ἔχει νὰ τοὺς προξενήσῃ ἡ φιλοσοφία αὕτη. Καὶ οὕτως, ἔχων ἐκεῖ ὄργανον ἢ συνεργὸν τὸν μικρὸν ἀνεψιόν του, ἔκαμε τοὺς ἀνοήτους Μυτιληναίους νὰ παραιτήσουν τὸ ἔργον, νὰ ἀδιαφορήσουν καὶ ν' ἀφήσουν διδασκάλους καὶ μαθητὰς νὰ ἀναχωρήσουν ἀξιολύπητοι». Τὸ ἴδιο καὶ στὴ Μήθυμνα τῆς Μυτιλήνης, ὅταν κατέλαβε τὸ μητροπολιτικὸ θρόνο κάποιος φωτοσβέστης ἱεράρχης. «Ἐκεῖ πρὸ χρόνων εἶχε συστηθῆ ἓν μικρὸν σχολεῖον· εὐθὺς δὲ ἀφ' οὗ ἦλθεν οὗτος ὁ διάβολος κατερημώθη» (ἔνθ' ἀν., τετρ. γ', σ. 305). Ἀκόμα καὶ στὶς παραμονὲς τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ τὸ πατριαρχεῖο συνεχίζει τὴν ἐκστρατεία του ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τῶν Φυσικομαθηματικῶν

Δὲν κατέχει σπουδαία θέση στὴν περιηγητικὴ φιλολογία ὁ MacGill. Οἱ παρατηρήσεις του εἶναι ἐπιφανειακές, δὲν ἀξιολογεῖ τὸ ὑλικό του, δὲν ξεχωρίζει τὸ σημαντικό, τὸ καίριο ἀπὸ ὅ,τι βλέπει καὶ ὅ,τι ἀκούει. Οἱ πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΘ' αἰώνα εἶναι ἀπαιτητικές. Μ' ὅλα αὐτὰ τὸ χρονικὸ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Γιατὶ ὁ συγγραφέας του, σὰν ἔμπορος ποὺ ἦταν, εἶχε εὐαισθησία στὰ οἰκονομικὰ θέματα καὶ μποροῦσε νὰ συγκεντρώση ἔγκυρα στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς 'Ανατολῆς, νὰ διασταυρώση πληροφορίες, νὰ κρίνη καὶ νὰ συγκρίνη.

Τὸ ταξίδι τοῦ MacGill στὴν 'Ελλάδα ἄρχισε ἀπὸ τὴ Βενετία τὸν 'Ιούνιο τοῦ 1804.

'Εξ αἰτίας τῆς κακοκαιρίας τὸ καράβι πόδισε στὴ Τζιά. Τὸ νησὶ δὲν μαστιζόταν πιὰ ἀπὸ τὴν πειρατεία καὶ οἱ βιοτικὲς συνθῆκες τῶν κατοίκων εἶχαν ἀρχίσει νὰ βελτιώνωνται. Οἱ ἴδιοι οἱ πειρατὲς δημιούργησαν ἕνα παραθαλάσσιο οἰκισμό. Ἔχτισαν σπίτια καὶ μικρὲς ἀποθῆκες καὶ ἐμπορεύονταν ἁλάτι καὶ τοπικὰ προϊόντα[1].

καὶ τῶν νεωτερισμῶν στὴν παιδεία. Καλεῖ τοὺς διδασκάλους νὰ ἀποφεύγουν τὴ διδασκαλία τῶν ἐπιστημῶν καὶ νὰ διδάσκουν κυρίως ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ θεολογία. «'Επιπολάζει ἐνιαχοῦ», ἀναφέρεται σὲ γράμμα τοῦ Γρηγορίου Ε' καὶ τῶν συνοδικῶν (Μάρτιος 1819), «μία καταφρόνησις περὶ τὰ Γραμματικὰ μαθήματα... καὶ περὶ αὐτὴν ἐπὶ πᾶσι τὴν διδασκαλίαν τῆς ὑψηλοτάτης Θεολογίας, προερχομένη ἐκ τῆς ὁλοτελοῦς ἀφοσιώσεως μαθητῶν ὁμοῦ καὶ διδασκάλων εἰς μόνα τὰ μαθηματικὰ καὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ μία ψυχρότης περὶ τὰ τῆς ἀμωμήτου ἡμῶν πίστεως καὶ ἀδιαφορία εἰς τὰς παραδεδομένας νηστείας, προκύπτουσα ἔκ τινων διεφθαρμένων ἀνδραρίων, τὰ ὁποῖα, καθὼς τὰ ζιζάνια μεταξὺ τοῦ καθαροῦ σίτου, οὕτω καὶ αὐτὰ μεταξὺ τῶν πεπαιδευμένων τοῦ γένους ἀνεφύησαν... Προβάλλουσιν οἱ πρῶτοι, ὅτι τῶν προγόνων ἡ γλῶσσα, ἡ 'Ελλὰς ἐκείνη φωνὴ καὶ δύσκολος εἰς τὴν κατάληψιν καὶ ἕξιν, καὶ τρόπον τινὰ περιττὴ εἰς τὸ γένος τὴν σήμερον, καὶ παρεισάγουσιν ἀλλοκότους τινὰς καινοτομίας καὶ νέας νομοθεσίας...». Προτιμότερο λοιπὸν νὰ διδάσκωνται οἱ νέοι τὴν ἀρχαία γλώσσα παρὰ τὶς ἐπιστῆμες. «Καὶ κατὰ σύγκρισιν δὲ καὶ παράθεσιν εὑρίσκεται ἐπωφελεστέρα τῷ γένει, καὶ ἀναγκαιοτέρα ἡ παράδοσις τῶν Γραμματικῶν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῶν Μαθηματικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν... ἐπειδὴ τίς ὠφέλεια προσηλούμενοι οἱ νέοι εἰς τὰς παραδόσεις αὐτάς, νὰ μανθάνωσιν ἀριθμοὺς καὶ ἀλγέβρας, καὶ κύβους καὶ κυβοκύβους, καὶ τρίγωνα καὶ τριγωνοτετράγωνα, καὶ λογαρίθμους, καὶ συμβολικοὺς λογισμούς, καὶ τὰς προβαλλομένας ἐλλείψεις, καὶ ἄτομα, καὶ κενά, καὶ δίνας, καὶ δυνάμεις, καὶ ἕλξεις καὶ βαρύτητας, καὶ φωτὸς ἰδιώματα, καὶ βόρεια σέλα, καὶ ὀπτικά τινα, καὶ ἀκουστικὰ καὶ μύρια τοιαῦτα, καὶ ἄλλα τερατώδη, ὥστε νὰ μετρῶσι τὴν ἄμμον τῆς θαλάσσης καὶ τὰς σταγόνας τοῦ ὑετοῦ, καὶ νὰ κινῶσι τὴν γῆν, ἐὰν αὐτοῖς δοθῇ πῇ στῶσι, κατὰ τὸν 'Αρχιμήδην;.. Αὐτοὶ οἱ πονηροὶ ἄνθρωποι καὶ γόητες εἶναι προφανεῖς λυμεῶνες... πεπαρρησιασμένοι παραβάται τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων...». Καλεῖ λοιπὸν ὁ πατριάρχης τοὺς Ἕλληνες νὰ τοὺς μισοῦν καὶ νὰ τοὺς ἀποστρέφωνται γιατὶ «ἰὸς ἀσπίδος ὑπὸ τὰ χείλη αὐτῶν εἶναι κεκρυμμένος» καὶ ἡ «ψευδοδιδασκαλία» τους ὁδηγεῖ στὴ «διαφθορὰ τῶν ἠθῶν» (Περ. Καλλιόπη, Βιέννη, τ. ΚΒ', 15 Νοεμβρίου 1819, σ. 217-219, Περ. Μέλισσα ἢ 'Εφημερὶς 'Ελληνική..., 'Εν Παρισίοις 1820, τετρ. Β', σ. 219-229).

1. Travels in Turkey, Italy and Russia, during the years 1803, 1804, 1805 and 1806 with the account of some Greek islands, London 1808, τ. Α', σ. 42.

Στὴ Χίο θὰ ἐπισκεφθῆ, ὅπως ὅλοι οἱ ξένοι, τὸ «σχολεῖο τοῦ Ὁμήρου» καὶ θὰ γευθῆ τὸ «κρασὶ τοῦ Ὁμήρου», ὅπως τὸ εἶχαν βαφτίσει οἱ ἐπιχειρηματικοὶ καὶ εὑρηματικοὶ Χιῶτες, ποὺ ὑπῆρξαν οἱ πρόδρομοι τῆς τουριστικῆς βιομηχανίας τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα[1].

Ἡ Σμύρνη ἀπογοήτεψε τὸν περιηγητή μας. Ἄθλια ἀρχιτεκτονική, σπίτια ἀπὸ ξύλο καὶ πλιθιά, δρόμοι στενοὶ καὶ κακοστρωμένοι. Τὰ ἁμάξια ἦταν ἄγνωστα καὶ οἱ μεταφορὲς γίνονταν μὲ καμῆλες καὶ μὲ χαμάληδες.

Τὸν Ὅμηρο διεκδικοῦσε καὶ ἡ Σμύρνη. Ὑπῆρχε τὸ σπήλαιο τοῦ Ὁμήρου σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας ἀπὸ τὸ χωριὸ Μπουρνόβα, ὅπου ὁ ποιητὴς «ἔγραψε τὴν Ἰλιάδα» καὶ ὁ κῆπος τοῦ Ὁμήρου, ἔξω ἀπὸ τὴ Σμύρνη. Ἀλλὰ ὁ MacGill ὑποθέτει ὅτι ἐπειδὴ τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶναι συνηθισμένο στὴ Μ. Ἀσία κάποιος παλιὸς περιβολάρης ποὺ λεγόταν Ὅμηρος ἔδωσε τὸ ὄνομά του στὸν μπαξέ[2].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς πληροφορήθηκε ὅτι στὰ γειτονικὰ βουνὰ ὑπῆρχαν λέοντες καὶ τίγρεις[3].

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Σμύρνης εἶχε αὐξηθῆ σὲ 130.000 ψυχὲς (70.000 Τοῦρκοι, 30.000 Ἕλληνες, 15.000 Ἀρμένιοι, 10.000 Ἑβραῖοι καὶ 5.000 ξένοι). Κατὰ τὴν τελευταία πενταετία δὲν εἶχε σημειωθῆ καμμιὰ ἐπιδημία στὴν πόλη κι' αὐτὸ εἶχε συντείνει στὴ διατήρηση τοῦ πληθυσμοῦ σὲ ὑψηλὰ ἐπίπεδα[4]. Οἱ περισσότεροι ἔμποροι ἦταν Χιῶτες ἐνῶ οἱ τεχνίτες καὶ οἱ ὑπηρέτες κυρίως Τηνιακοί[5].

Ἡ κίνηση τοῦ λιμανιοῦ ἦταν μεγάλη. Σπάνια βρίσκονταν ἀραγμένα λιγώτερα ἀπὸ 15 - 18 καράβια διαφόρων χωρῶν. Μερικὰ φόρτωναν ἐμπορεύματα γιὰ τὴν Ἀμερική. Πληροφορήθηκε ἀπὸ ἁρμόδια πηγὴ ὅτι μέσα σ' ἕνα χρόνο (1 Σεπτεμβρίου - 31 Αὐγούστου) κατέπλευσαν στὴ Σμύρνη ἑξήντα καράβια ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό: ἀπὸ Λονδίνο 7, ἀπὸ Τριέστι 18, ἀπὸ Βενετία 4, ἀπὸ Λιβόρνο 15, ἀπὸ Ὁλλανδία 3, ἀπὸ Μασσαλία 8 καὶ ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ 5. Στὸ ἴδιο

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 54-57.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 72. Πραγματικὰ ὑπῆρχε οἰκογένεια Ὁμήρου στὴ Σμύρνη. Ἐπισημαίνεται μάλιστα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Ὁ *Κων. Οἰκονόμος,* χλευάζοντας τοὺς Χιῶτες ποὺ διεκδικοῦσαν τὸν ποιητὴ προβάλλοντας σὰν ἐπιχείρημα τὴν ἀρχαία οἰκογένεια τῶν Ὁμηριδῶν (εἶχε ἀκμάσει στὴ Χίο), ἔγραφε πὼς καὶ στὴ Σμύρνη ὑπῆρχε οἰκογένεια Ὁμήρων καὶ ἐπομένως, «ἂν ἄλλας ἀποδείξεις δὲν εἶχεν, ἠδύνατο νὰ τοὺς προβάλῃ ὡς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦτο Σμυρναῖος» (Σωζόμενα Φιλολογικὰ συγγράμματα, Ἀθῆναι 1871, σ. 353). Βλ. καὶ *Ν. Καραρᾶ,* Ἡ οἰκογένεια τῶν Ὁμήρων τῆς Σμύρνης, Μικρασ. Χρονικά, τ. Ζ' (1957), σ. 173-200).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 82.

4. Ὁ Γάλλος *Ambroise Firmin Didot* ποὺ ἔφτασε στὴ Σμύρνη τὸ 1816 ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 120.000 κατοίκους (ἀπ' αὐτοὺς 60.000 Τοῦρκοι). Κι' αὐτὸ μ' ὅλο ποὺ τὸ 1841 ἡ πανούκλα θέρισε 40 - 50.000 ψυχὲς (Notice d'un voyage fait au Levant en 1816 et 1817, Paris 1826, σ. 132).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 86-87.

διάστημα φορτώθηκαν 93 καράβια γιὰ διάφορα λιμάνια τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς: γιὰ Λονδίνο 12, γιὰ Τριέστι 41, γιὰ Λιβόρνο 7, γιὰ Βενετία 5, γιὰ Ὁλλανδία 7, γιὰ Μασσαλία 18, γιὰ Ἀμερικὴ 3. Αὐτὰ τὰ τελευταῖα μετέφεραν ἀποκλειστικὰ νομίσματα καὶ ὄπιο[1].

Ἡ πανούκλα καὶ ὁ κίτρινος πυρετὸς ἀποτελοῦσαν τοὺς μεγάλους ἐφιάλτες τῆς Σμύρνης. Σπάνια ὡστόσο ἡ ἐπιδημία ἔφτανε στὸ Φραγκομαχαλὰ γιατὶ μὲ τὰ πρῶτα κρούσματα οἱ κάτοικοι ἀπομονώνονταν ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη πολιτεία.

Τὰ σπίτια τῶν Φράγκων, γράφει ὁ MacGill, εἶναι σὰν φρούρια καὶ γενικὰ καλύπτουν τὸ χῶρο ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ δρόμο ὡς τὴ θάλασσα. Πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ δρόμου κάθε σπίτι εἶχε μιὰ σιδερένια πύλη γιὰ νὰ μὴ κινδυνεύη ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ καὶ μπροστὰ ἀπ' αὐτή, πρὸς τὸ δρόμο, ὑπῆρχαν δυὸ ἄλλες πόρτες καγκελλόφραχτες.

Ἂν τύχη καὶ ξεσπάσει ἐπιδημία ἀμπαρώνονται ἀμέσως καὶ οἱ δυὸ πόρτες καὶ τὰ κλειδιὰ τὰ κρατάει ὁ νοικοκύρης. Ὅταν χτυπήση ἡ ἐξωτερικὴ πύλη τὴν ἀνοίγουν, τραβώντας ἕνα κορδόνι, καὶ ὁ ἐπισκέπτης μπαίνει στὴν πρώτη καγκελλόφραχτη πόρτα ἀπὸ ὅπου ἐπικοινωνεῖ μὲ τοὺς ἐνοίκους. Ἂν φέρνη τρόφιμα, τὰ ρίχνει ἀπὸ μιὰ πορτούλα σὲ μιὰ στέρνα νερὸ ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς δύο πόρτες. Οἱ ἔνοικοι δὲν παραλαμβάνουν τὶς προμήθειες πρὶν ξανακλείση ἡ ἐξωτερικὴ πύλη. Τὸ ψωμὶ πρέπει νὰ εἶναι ζεστὸ γιατὶ μόνο τότε ἀποφεύγεται ἡ μόλυνση. Ἐπιστολὲς καὶ ἄλλα χαρτιὰ τοποθετοῦνται στὴν ἄκρη ἑνὸς ραβδιοῦ, ὅπου ὑπάρχει μιὰ ἐγκοπή, καὶ καπνίζονται μὲ νίτρο καὶ θειάφι[2]. Ὁ μεγάλος κίνδυνος εἶναι στὴν ἀρχή, ὅταν κανεὶς δὲν ξέρει πὼς ξέσπασε ἐπιδημία. Γιατὶ ἡ ἀπομόνωση ἀρχίζει ἀφοῦ πιὰ γίνουν γνωστὰ ὀχτὼ ἢ ἐννέα κρούσματα[3].

Στὴ Μ. Ἀσία ὁ λαὸς πίστευε πὼς δύο θεομηνίες δὲν ἔρχονται ποτὲ μαζί. Ὅταν λ.χ. πέφτει ἀκρίδα ἀποκλείεται ἡ πανούκλα. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1805 ὁ περιηγητὴς βρισκόταν στὸ χωριὸ Μπουζά. Ὅλα γύρω ἦταν καταπράσινα. Τὴ νύχτα ἔπεσε ἕνα σύννεφο ἀκρίδες. Τὸ πρωὶ δὲν εἶχε μείνει οὔτε ἕνα φύλλο σ' ὁλόκληρη τὴν περιοχή[4].

Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1810, ταξίδεψε στὴ Σμύρνη ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς John Hobhouse, ὁ συνοδοιπόρος τοῦ Byron. Ὁ Φραγκομαχαλάς, γράφει ὁ Hobhouse, ἡ εὐρωπαϊκὴ συνοικία ποὺ ἁπλωνόταν στὴν προνομιοῦχα παραλιακὴ ζώνη, ἀποτελοῦσε ἕνα ξεχωριστό, ὁλότελα ἀπομονωμένο κόσμο.

«Ἐκεῖ βρίσκονταν τὰ σπίτια τῶν προξένων καὶ τῶν κυριώτερων Εὐρωπαίων

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 92-93.

2. Θειαφοκάπνισμα ἐπιστολῆς βλ. στὴν εἰκόνα 16 τοῦ τόμου Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία (Ἔκδ. Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθῆναι 1972). Σκηνὴ ἀπὸ τὸ λοιμοκαθαρτήριο τῆς Ἁγίας Μαύρας.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 120-122.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 142-145.

ἐμπόρων». Κομψά, ὄμορφα, μὲ κῆπο καὶ αὐλὴ στὶς τρεῖς πλευρές, ἦταν χτισμένα μὲ πυρίμαχα τοῦβλα καὶ σκελετοὺς ἀπὸ πατερά. Οἱ ἀποθῆκες, οἱ σταῦλοι τὰ γραφεῖα βρίσκονταν στὸ ἰσόγειο, οἱ κατοικίες στὸ ἐπάνω πάτωμα»[1].

Στὸ μουράγιο ὑπῆρχε μιὰ πέτρινη ἀποβάθρα ποὺ ἐκτεινόταν σ' ὁλόκληρη τὴν εὐρωπαϊκὴ συνοικία. Ἐκεῖ γίνονταν οἱ φορτώσεις καὶ οἱ ἐκφορτώσεις τῶν καραβιῶν. Ἡ ἔπαυλη τοῦ Ἄγγλου γενικοῦ προξένου δὲν εἶχε τίποτα νὰ ζηλέψη ἀπὸ τὰ μέγαρα τῶν κεντρικῶν δρόμων τοῦ Λονδίνου[2]. Ὑπῆρχε ἀκόμα ξενοδοχεῖο, καθὼς καὶ πολλὲς ταβέρνες καὶ πανδοχεῖα γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες.

Ἡ ζωὴ στὴ Σμύρνη εἶναι εὐχάριστη, γράφει ὁ Ἄγγος περιηγητής. Καὶ γιὰ τοὺς ξένους καὶ γιὰ τοὺς μόνιμα ἐγκατεστημένους. Λέσχες μεγαλοπρεπεῖς, Καζίνο μὲ ἀναγνωστήριο—ὅπου βρίσκει κανεὶς ὅλα τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔντυπα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγλικά—, δύο αἴθουσες μὲ μπιλιάρδα κ.ἄ. Στὶς Ἀποκριὲς οἱ συνδρομητὲς ἔδιναν χοροὺς στοὺς ὁποίους καλοῦσαν τοὺς πιὸ ἀξιοσέβαστους Ἕλληνες μὲ τὶς οἰκογένειές τους.

Τὸ πιὸ ἀξιοπερίεργο γιὰ τὸν ξένο ποὺ ταξίδευε στὴν Ἀνατολὴ ἦταν τὰ προξενεῖα. «Οἱ Τοῦρκοι, μ' ὅλη τὴν ὑπεροψία καὶ τὸν δεσποτισμό τους, μ' ὅλο τὸ μίσος τους γιὰ κάθε τὶ χριστιανικό, τὰ ἀνέχθηκαν καὶ τὰ ἀνέχονται σ' ὅλες τὶς μεγάλες πολιτεῖες τῆς αὐτοκρατορίας».

Οἱ πρόξενοι ἦταν πρόσωπα ἀπαραβίαστα καὶ ἐφάρμοζαν τοὺς νόμους τῆς πατρίδας τους. Εἶχαν τὶς φυλακές τους καὶ τοὺς στρατιῶτες τους, ποὺ φρουροῦσαν στὶς πύλες τοῦ προξενείου καὶ προπορεύονταν ὅταν ὁ πρόξενος ἔβγαινε στὴν πόλη γιὰ εἰδικὸ σκοπὸ ἢ γιὰ περίπατο. Οἱ κατοικίες τους ἀποτελοῦσαν ἄσυλο ἀπαραβίαστο.

Λίγες μέρες μετὰ τὴν ἄφιξή του στὴ Σμύρνη, στὶς 10 Μαρτίου 1810, ἕνας κάτοικος δολοφονήθηκε κι' ὁ φονιὰς κατέφυγε στὸ γαλλικὸ προξενεῖο.

---

1. Ἦταν οἱ λεγόμενοι βερχανέδες ἀπὸ τὶς τουρκικὲς λέξεις Φρὲγκ (Φράγκος, φράγκικος) καὶ χανὲ (σπίτι), δηλαδὴ φραγκόσπιτα (βλ. *Φιλ. Κ. Φάλμπου,* Ὁ Φραγκομαχαλᾶς τῆς Σμύρνης, Ἀθῆναι 1970). Ὁ βερχανὲς ἦταν μεγάλο, διώροφο κατὰ κανόνα, σπάνια ἰσόγειο, οἰκοδομικὸ συγκρότημα, ἢ συγκρότημα συνεχομένων κτισμάτων, λιθόκτιστο, μπινιαλίδικο, ἀπὸ πέτρα καὶ ἀσβέστη, ποὺ ἦταν προορισμένο γιὰ κατοικία ἢ κατοικίες στὸν ἄνω ὄροφο, καὶ γιὰ μαγαζιά, ἀποθῆκες, ἐργαστήρια, γραφεῖα κ.λπ. κάτω. Ἦταν χτισμένοι οἱ βερχανέδες σὲ οἰκόπεδα στενόμακρα, διαμπερῆ, μὲ πρόσοψη στὴν Εὐρωπαϊκὴ ὁδὸ καὶ ποὺ ἔφθαναν ὡς τὴ θάλασσα... ὁ ἕνας πλάϊ στὸν ἄλλο... Μιὰ κεντρικὴ «δίοδος» (passage)... ἕνωνε τοὺς δύο παράλληλους δρόμους, μὲ κύρια πρόσοψη στὴν εὐρωπαϊκὴ ὁδό. Ἡ δίοδος αὐτὴ τοῦ βερχανὲ ἦταν ἐλεύθερη μόνο γιὰ τοὺς πεζούς, ἐξυπηρετοῦσε ὁλόκληρο τὸ κτιριακὸ συγκρότημα καὶ ἀσφαλιζόταν μὲ δυὸ μεγάλες πόρτες («πορτάρες»), ποὺ ἦταν στὰ δύο ἄκρα, στοὺς δύο δρόμους» (ἔνθ' ἀν., σ. 98 κ. ἑ.).

2. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *William Wilson* ποὺ βρισκόταν στὴ Σμύρνη τὸ 1819 γράφει ὅτι ὁ δρόμος τοῦ Φραγκομαχαλᾶ τοῦ θύμισε τὴν Bond Street τοῦ Λονδίνου καὶ οἱ Σμυρνιές, ὄμορφες καὶ κομψές, τὶς Ἀγγλίδες. Κυριαρχοῦσε ἡ εὐρωπαϊκὴ φορεσιὰ καὶ ἀκούγονταν ὅλες οἱ γλῶσσες (Travels in Egypt and the Holy Land with a journey through Turkey, Greece, the Ionian Isles, Sicily, Spain etc., London 1824, σ. 350).

Τὴν ἄλλη μέρα συγκεντρώθηκαν μπροστὰ στὴν πύλη γενίτσαροι καὶ πολυάριθμοι συγγενεῖς τοῦ θύματος. Ἀλλὰ ὁ πρόξενος ἀρνήθηκε νὰ τὸν παραδώση. Ἄρχισαν τότε τὰ διαβήματα στὸν κυβερνήτη τῆς Σμύρνης. Τὸν κύκλωσαν οἱ Τοῦρκοι καθὼς περνοῦσε ἔφιππος καὶ διαμαρτύρονταν ζωηρά. Ἀλλὰ ὅπως ὁ ἴδιος ἄκουσα, ὁ κυβερνήτης ἀπαντοῦσε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ μιλήση στὸν Γάλλο πρόξενο[1].

Ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῆς Σμύρνης μερικοὶ ζοῦσαν κοντὰ στὸ Φραγκομαχαλὰ καὶ ἄλλοι σκόρπια ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους. Οἱ περισσότεροι ὑπάλληλοι τῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων ἦταν Ἕλληνες καὶ οἱ ὑπηρέτες τῶν οἰκογενειῶν Ἀρμένιοι. Ὅσο γιὰ τοὺς κατώτερους ὑπηρέτες καὶ τοὺς πορτιέρηδες τῶν ἐμπορικῶν οἴκων ἦταν Ἑβραῖοι ποὺ ζοῦσαν μὲ ψωμὶ κι' ἐλιές, δηλαδὴ μὲ τρεῖς παράδες τὴν ἡμέρα, μ' ὅλο ποὺ τὸ μεροκάματό τους ἦταν 30-40 παράδες.

Τὸ πιὸ ἀξιοπερίεργο κτίριο τῆς Σμύρνης ἦταν τὸ δημόσιο νοσοκομεῖο ποὺ βρισκόταν στὴν ΒΑ πλευρὰ τοῦ Φραγκομαχαλᾶ[2]. Τὸ διοικοῦσαν Ἕλληνες γιατροὶ ποὺ εἶχαν δημιουργήσει ἕνα εἶδος ἰατρικῆς σχολῆς καὶ συγκέντρωναν τὴν ἐκτίμηση τοῦ κόσμου.

Τὸ κτίριο χωριζόταν σὲ ἐργαστήριο καὶ σὲ τρία τμήματα γιὰ τοὺς νοσηλευομένους, ποὺ περιβάλλονταν ἀπὸ αὐλὴ ὅπου ὑπῆρχε δεντροστοιχία. Τὸ πρῶτο τμῆμα προοριζόταν γιὰ ἀρρώστους κάθε λογῆς, τὸ δεύτερο γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν ἀρρώστων καὶ γιὰ τὶς ἄστεγες γερόντισσες καὶ τὸ τρίτο γιὰ τοὺς τρελλοὺς καὶ τοὺς διανοητικὰ καθυστερημένους[3].

Ὁ Mac Gill δὲν κρύβει τὴ συμπάθειά του γιὰ τοὺς Τούρκους. Τὸν συγκίνησε ἡ γενναιοφροσύνη τους καὶ ἡ ἀγάπη τους γιὰ τὰ ζῶα.

Θὰ συνεχίση τὸ ταξίδι του στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ πληθυσμὸς τῆς ὀθωμανικῆς πρωτεύουσας ἦταν ὁ ἴδιος μὲ τοῦ Παρισιοῦ, γράφει ὁ περιηγητής. Θαύμασε τὰ μπεζεστένια, τὰ καραβὰν-σεράγια καὶ τὰ κατάμεστα μαγαζιά. Ἀλλὰ οἱ δρόμοι, «στενοί, κακοστρωμένοι καὶ ρυπαροί, εἶναι γεμάτοι ἀπὸ ἀπίθανο ἀριθμὸ σκυλιῶν, ζωντανῶν καὶ ψόφιων»[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 29-32.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 34. Τὸ «Γραικικὸν Νοσοκομεῖον» Σμύρνης, χτίστηκε τὸ 1748. Στὴν ἴδια θέση ὑπῆρχε ἀπὸ τὸ 1723 Νοσοκομεῖο τῶν ὁμογενῶν ποὺ ὀνομαζόταν καὶ «πανδοχεῖο». (*Ν. Κ. Χ. Κωστῆ,* Τὸ ἐν Σμύρνῃ πρῶτον νοσοκομεῖον τῶν ὀρθοδόξων (Ξενοφάνης, τ. Β' [1904], σ. 255).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 38.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 179-180. Γι' αὐτὸ τὸ φαινόμενο τῆς ἀσυδοσίας τῶν σκύλων στὶς τουρκοπόλεις γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson* ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1813-1814: «Οἱ Τοῦρκοι θεωροῦν ἀκάθαρτα ζῶα τὰ σκυλιὰ καὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν παρουσία τους στὰ σπίτια καὶ στὶς αὐλὲς τῶν τζαμιῶν. Τὰ ἀνέχονται ὅμως νὰ κυκλοφοροῦν στοὺς δρόμους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταντοῦν πραγματικὴ μάστιγα. Εἶναι ἐπικίνδυνα τὴν ἡμέρα ἀλλὰ κυρίως τὴ νύχτα γιὰ ὅποιον θέλει νὰ περάση ἀπὸ τὸν ἕνα μαχαλὰ στὸν ἄλλο. Φρουροῦν μὲ πεῖσμα τὴν περιοχή τους καὶ δὲν ἐπιτρέπουν οὔτε σὲ ἄλλους σκύλους νὰ εἰσβάλουν στὰ σύνορά τους οὔτε σὲ διαβάτη νὰ μπῆ στὴ δική τους ἐπικράτεια. Στὴ Σμύρνη τὰ σκυλιὰ εἶναι χρήσιμα

Τὸ Πέραν, ἕδρα ὅλων τῶν ξένων ἀποστολῶν, ὅπου παλαιότερα μόνο πρόσωπα προστατευόμενα τῶν πρεσβευτῶν μποροῦσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν, εἶχε γίνει στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα ἡ κατοικία τῶν Ἑλλήνων καὶ Τούρκων μεγαλεμπόρων, γιατὶ ἐκεῖ ἐξασφάλιζαν περισσότερη δικαιοσύνη (οἱ κάτοικοι κρίνονταν μὲ τοὺς νόμους τῆς χώρας ποὺ τοὺς προστάτευε)[1].

Στὸν Γαλατὰ ζοῦσαν χιλιάδες Ἕλληνες καὶ Ἑβραῖοι ἐπειδὴ τὰ σπίτια ἦταν ἀπυρόβλητα[2].

Ὁ MacGill χαρακτηρίζει μάστιγα τῆς κοινωνίας τῆς Πόλης τοὺς φραγκοπαπάδες. «Κάθε καθολικὴ οἰκογένεια ἔχει καὶ τὸν ἱερέα της. Καὶ καθὼς οἱ φραγκοπαπάδες κατέχουν ὅλα τὰ μυστικά, τὰ δημόσια καὶ τὰ ἰδιωτικά, ἀσκοῦν μεγάλη ἐπιρροή, ἐκβιάζουν καὶ πλουτίζουν. Αὐτοὶ οἱ αἱματοπότες ἐκπαιδεύονται στὴ Χίο καὶ σὲ μερικὰ ἄλλα ἑλληνικὰ νησιὰ καὶ εἶναι γενικὰ ἀμαθέστατοι στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα».

Συγκέντρωσε καὶ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Πόλης. Οἱ κυριώτερες εἰσαγωγές: λευκοσίδηρος, ὑφάσματα, λουλάκι, κοχενίλη, βαφόξυλα, πιπέρι, βιτριόλι, ρούμι, ζάχαρη, ὅπλα, μαχαίρια, ρολόγια, κοσμήματα, κουνελοτόμαρα, γυαλικά, ἔπιπλα κάθε λογῆς, κεχριμπάρι κ.λπ.

Οἱ Τοῦρκοι συνήθιζαν πολὺ τὰ πιάτα ἀπὸ λευκοσίδηρο κι' ἔτσι ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐμπορίου ἐκάλυπτε τὶς ἀνάγκες ἀπ' αὐτὸ τὸ μέταλλο. Ἡ τιμὴ τοῦ λευκοσίδηρου τὸ 1805 ἦταν 160 - 170 πιάστρα τὸ καντάρι.

Ζωηρὸ καὶ τὸ ἐμπόριο ὑφασμάτων. Τὴ μεγαλύτερη ζήτηση στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ εἶχαν τὰ γαλλικὰ καὶ τὰ γερμανικά. Στὰ ἀγγλικὰ εἶχε σημειωθῆ κάμψη. Μουσελίνες ἀγοράζονταν κυρίως ἰνδικὲς καὶ γερμανικές. Μεγάλη ἦταν ἡ κατανάλωση λουλακιοῦ ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες προτιμοῦσαν τὰ γαλάζια φορέματα. Τιμὴ 34 - 46 πιάστρα ἡ ὀκά. Τὸ πιπέρι πουλιόταν 3 πιάστρα ἡ ὀκά, ἡ βαφικὴ κοχενίλη 65 - 100 πιάστρα, τὸ βιτριόλι (ἀπὸ τὴν Ὁλλανδία) 5 πιάστρα, τὸ ρούμι 5 - 7 πιάστρα τὸ γαλλόνι, ἡ ζάχαρη 150 - 170 πιάστρα τὸ καντάρι (σὲ κώνους) καὶ 100 - 140 ἀκατέργαστη. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπορροφοῦσε 15.000 ρολόγια τὸ χρόνο. Ἄλλοτε ἡ Τουρκία ἐφοδιαζόταν μόνο μὲ ἀγγλικὰ ρολόγια. Τώρα ἔχουν ἐπικρατήσει στὴν ἀγορὰ τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς οἱ ρολογάδες τῆς Γενεύης. Ἡ τιμὴ τῶν ἀσημένιων ἀγγλικῶν ρολογιῶν ἦταν 110 - 120 πιάστρα[3].

γιατὶ καταβροχθίζουν φαγώσιμα ἀπορρίμματα προστατεύοντας ἔτσι τὴν πόλη ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες. Εἶναι ἀπόλυτοι κυρίαρχοι στὰ περίχωρα. Τρέχουν ἐδῶ κι' ἐκεῖ σὲ ἀγέλες ἀπὸ 12 ἢ 20 ἀναζητώντας τροφή. Ἂν βροῦν καμμιὰ ψόφια καμήλα ἢ ψόφιο ἄλογο ρίχνονται ἀπάνω τους καὶ καθὼς εἶναι λιμασμένοι δὲν ἀφήνουν οὔτε ἴχνος ἀπὸ τὰ πτώματα. Κι' ἐπειδὴ πρέπει νὰ ἐπιβιώσουν μὲ τὶς δικές τους ἀποκλειστικὰ φροντίδες ἀγριεύουν καὶ γίνονται ἐπικίνδυνοι γιὰ ὅποιον τοὺς ζυγώνει» (Recollections of Smyrna, ἔνθ' ἀν., σ. 451).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 182.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 185-186.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 252-253.

ΑΘΗΝΑΪΚΟΙ ΓΑΜΟΙ

Ο ΙΤΑΛΟΣ ζωγράφος Simone Pomardi, πού συνόδευε τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ καὶ ἀρχαιολόγο Edward Dodwell κατὰ τὴ δεύτερη περιοδεία του στὴν Ἑλλάδα (1804-1806) καὶ σχεδίαζε τὰ μνημεῖα ἢ φιλοτεχνοῦσε πίνακες τῶν τοπίων, κρατοῦσε καὶ προσωπικὸ ἡμερολόγιο. Αὐτὸ τὸ ἡμερολόγιο μὲ τὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι καὶ μὲ τὶς εἰκόνες πού δὲν χρησιμοποίησε ὁ Dodwell ἢ περίσσεψαν κυκλοφόρησε τὸ 1820[1]. Ὁ καλλιτέχνης περιγράφει τὸ χῶρο, δίνει γεωγραφικὰ καὶ τοπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ κάπου - κάπου καταγράφει εἰκόνες τῆς καθημερινῆς ζωῆς μὲ ἁπλότητα καὶ ἀφέλεια ἀλλὰ καὶ ἀκρίβεια. Δὲν ἔχει ἀφηγηματικὸ τάλαντο ὁ Pomardi. Ἀλλὰ σὰν ζωγράφος εἶναι παρατηρητικός, θυμᾶται τὴ λεπτομέρεια καὶ τὴν ἀποδίδει μὲ εὐσυνειδησία. Μερικὲς περιγραφές του, ὅπως τοῦ δημόσιου σχολείου καὶ τοῦ ἀρβανίτικου γάμου στὴν Ἀθήνα, εἶναι πολύτιμες γιατὶ δίνονται μὲ παραστατικότητα. Δυστυχῶς ὁ Ἰταλὸς ζωγράφος κατεχόταν ἀπὸ τὴ μανία τοῦ ἀρχαιολογεῖν, ὅπως ὅλοι οἱ ταξιδιῶτες τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Ἔτσι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρονικοῦ του καλύπτεται ἀπὸ τυπικὲς περιγραφὲς μνημείων καὶ ἄχρηστες ἱστορικὲς ἀναδρομές.

Ὁ Εὐρωπαῖος πού ταξιδεύει γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα, γράφει ὁ Pomardi, βρίσκεται σ' ἕνα καινούργιο κόσμο. Βλέπει ἄντρες μὲ ξουρισμένα κεφάλια νὰ φοροῦν σαρίκια καὶ κόκκινα φέσια ἀντὶ καπέλλο, φαρδειὲς βράκες καὶ πόδια γυμνὰ μὲ παπούτσια πολύχρωμα ἢ στιβάνια. Ἄλλους μὲ μουστάκι καὶ μακριὰ γένεια, ἄλλους μὲ μακριὰ πολύχρωμα ροῦχα καὶ συχνὰ μὲ γοῦνες. Κι' ὅλοι νὰ περνοῦν τὴ μέρα τους καθισμένοι σταυροπόδι πάνω σὲ μαξιλάρια, μὲ χαντζάρια καὶ πιστόλες στὸ ζουνάρι καὶ σπαθὶ καὶ νὰ παίζουν μὲ χίλιους δυὸ τρόπους τὸ κομπολόϊ τους[2].

Ἡ περιήγηση ἄρχισε ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι. Οἱ κάτοικοι ἦταν ὅλοι Ἕλληνες ἐκτὸς ἀπὸ ὀχτὼ Τούρκους. Συνολικὸς πληθυσμὸς 6.000 ψυχές. Οἱ κατάστενοι δρόμοι ἦταν στρωμένοι στὴ μέση μὲ συναρμολογημένες πέτρες. Ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς τοῦ δρόμου ὑπῆρχαν αὐλάκια γιὰ τὰ νερά.

Στὸν πρῶτο δρόμο πλάϊ στὴ θάλασσα, ὅπου βρισκόταν ἡ ντογάνα, εἶχαν ἀνοίξει ἕνα μικρὸ κανάλι πού εἰσχωροῦσε στὸ χωριὸ καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὰ πλεούμενα.

Τὰ σπίτια ἦταν συνήθως ἰσόγεια, χαμηλά, πετρόχτιστα, χωρὶς ἀσβέστη, μὲ προεξέχουσα στέγη καὶ πάντοτε περιμαντρωμένα.

Οἱ Μεσολογγίτισσες φοροῦσαν πολύχρωμα φορέματα ἀπὸ τσόχα, βελοῦδο

1. Viaggio nella Grecia fatto da *Simone Pomardi* negli anni 1804, 1805, 1806, Arricchito di tavole in rame, Roma 1820, τ. 1-2.

2. Ἐννοεῖ φυσικὰ τοὺς Τούρκους.

κ.λπ., στολισμένα μὲ χρυσὲς δαντέλλες. Ὅταν ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ σπίτι φοροῦσαν πάνω στὶς παντοῦφλες τους—συνήθως κίτρινες ἢ κόκκινες—παπούτσια μαῦρα γιὰ νὰ μὴ τὶς λερώσουν στὶς λάσπες. Οἱ παντρεμένες συνήθιζαν στὸ κεφάλι ἕνα εἶδος σαρίκι ἀπὸ πανὶ ἄσπρο ἢ κίτρινο ἢ καὶ τῶν δύο χρωμάτων ποὺ ἔπεφτε στὴ ράχη καὶ ἔφτανε σχεδὸν ὥς τὰ πόδια. Οἱ ἀνύπαντρες φοροῦσαν στὸ κεφάλι μιὰ μικρὴ κόκκινη σκούφια καὶ ἄφηναν τὰ μαλλιὰ ἐλεύθερα ἢ τὰ ἔπλεκαν μικρὲς πλεξίδες ποὺ ἔπεφταν στοὺς ὤμους.

Τὸ Μεσολόγγι ζοῦσε ἀπὸ τὴ ναυτιλία. Δεκαέξη ἢ δεκαεφτὰ καράβια πραγματοποιοῦσαν μεταφορὲς στὰ λιμάνια τῆς Ἰταλίας, τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μαύρης Θάλασσας. Τὰ προϊόντα τῆς περιοχῆς: λάδι, δημητριακά, μαλλιά, τυριά, λινάρι, μπαμπάκια, κρασί, ἁλάτι καὶ βελανίδια. Τὰ βελανίδια, οἱ χαμάδες, ὅπως τὰ ἔλεγαν οἱ Μεσολογγίτες, ἀγοράζονταν 13 σκοῦδα—40 πιάστρα—τὸ χιλιόλιτρο (375 ὀκάδες) μαζὶ μὲ τὰ φορτωτικὰ καὶ τὴν προμήθεια δύο τὰ ἑκατό. Οἱ ἐξαγωγὲς βελανιδιῶν ἔφταναν τὰ 500 μεζούρια τὸ χρόνο[1].

Ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι στὴν Πάτρα. Τοὺς ξένους ἀκολουθοῦσε ὡς δραγουμάνος ὁ νεαρὸς Μεσολογγίτης Ἠλίας Κοντοχρῆστος. Εἶχε δουλέψει σὲ ἐγγλέζικα καράβια καὶ μιλοῦσε λίγα ἀγγλικά, ἰταλικὰ καὶ τούρκικα.

Ἡ περιοχὴ τῆς Πάτρας ἦταν ἀνθυγιεινὴ ἐξ αἰτίας τῶν βαλτότοπων. Τὰ κυριώτερα προϊόντα: λάδι, δημητριακὰ καὶ κρασί[2].

Ἐπειδὴ στὴν Κόρινθο εἶχαν σημειωθῆ κρούσματα πανούκλας τὸ ταξίδι ὥς τὴν Ἀθήνα ἔγινε ἀπὸ τὴ Ρούμελη. Πρῶτος σταθμὸς τὸ Γαλαξείδι. Ἔφτασαν τὶς μέρες τοῦ καρναβαλιοῦ καὶ παρακολούθησαν τὸ χορὸ τοῦ μαντηλιοῦ, ὅπως τὸν ἔλεγαν. Ὁ πρωτοχορευτὴς κρατοῦσε κι' ἀνέμιζε ἕνα χρωματιστὸ μαντήλι κι' ἀκολουθοῦσαν οἱ ἄλλοι ἄντρες πιασμένοι χέρι-χέρι. Στὴν ἴδια γραμμή, ἀμέσως μετὰ τοὺς ἄντρες, χόρευαν οἱ γυναῖκες. Ἕνα ἀγόρι ἢ ἕνα μικρὸ κορίτσι ἕνωνε τοὺς ἄντρες καὶ τὶς γυναῖκες στὸ χορό. Οἱ χορευτὲς σχημάτιζαν ἕνα τέλειο κύκλο[3].

Τὰ μουσικὰ ὄργανα βρίσκονταν στὸ κέντρο, ἕνα μεγάλο νταούλι καὶ δυὸ πίπιζες. Οἱ θεατὲς ἦταν πλουσιοντυμένοι. Οἱ γυναῖκες φοροῦσαν ζῶνες ποὺ ἔδεναν μὲ τοκάδες στρογγυλοὺς ἢ σὲ σχῆμα καρδιᾶς, ἀσημένιους ἢ ἐπιχρυσωμένους[4].

Στὸ Χρισὸ φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸν δεσπότη Σαλώνων. Ὕστερα ἀπὸ τὸ καθιερωμένο τρατάρισμα (καφὲς καὶ τσιμπούκι) καὶ τὰ καλωσορίσματα μπῆκε

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 33-36. Ὁ Pomardi παραθέτει καὶ πληροφορίες γιὰ τὰ μέτρα, τὰ σταθμὰ καὶ τὶς νομισματικὲς ἀντιστοιχίες. Στὸ Μεσολόγγι τὸ κοιλὸ ζύγιζε 26 ὀκάδες, στὴ Ζάκυνθο ὅμως 28. Τριάμιση πιάστρα ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ἕνα ρωμαϊκὸ σκοῦδο. Ἑκατὸν σαράντα παράδες ἰσοδυναμοῦσαν μὲ 100 ρωμαϊκὰ μπαγιόκι (ἔνθ' ἀν., σ. 35-36).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 41.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 44.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 47-48.

στὴν κάμαρα (στρωμένη μὲ χαλιὰ καὶ μαξιλάρια) ἕνας Ἕλληνας ὑπηρέτης κουβαλώντας στὴ ράχη του ἕνα ὀκταγωνικὸ κούτσουρο καὶ τὸ τοποθέτησε καταμεσὶς στὸ πάτωμα. Ἀκολούθησε ἕνας ἄλλος ὑπηρέτης μ' ἕνα πελώριο χαλκωματένιο πιάτο ὅσο ἡ βάση ἑνὸς βαρελιοῦ[1] καὶ τὸ τοποθέτησε πάνω στὴν ξύλινη βάση. Στήθηκε ἔτσι ἕνα εἶδος τραπεζιοῦ ποὺ μὲ τὴν παραμικρὴ κίνηση μποροῦσε νὰ ἀνατραπῆ. Στὴ μέση τοῦ «τραπεζιοῦ» τοποθέτησαν ἕνα σαγάνι μὲ χόρτα γιὰ νὰ στερεωθῆ κάπως καὶ νὰ ἰσορροπήση.

Παντοῦ στὴν Ἑλλάδα, γράφει ὁ ζωγράφος περιηγητής, τρῶνε ὅλοι ἀπὸ τὸ ἴδιο πιάτο καὶ πίνουν ἀπὸ τὸ ἴδιο ποτήρι, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κανάτα τοῦ νεροῦ καὶ τοῦ κρασιοῦ, «πράγμα ἀποκρουστικὸ γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους καὶ ἀνθυγιεινό». Ὁ δεσπότης ὡστόσο εἶχε τὸ δικό του πιάτο καὶ χωριστὸ ποτήρι. Τὸ γεῦμα, ἐξ αἰτίας τῆς σαρακοστῆς, περιοριζόταν σὲ χόρτα, γιαούρτι, αὐγά, ἐλιές. Τὸ δεῖπνο τέλειωσε μὲ καφὲ καὶ τσιμπούκι. Κι' ὕστερα ὕπνος.

Περασμένα μεσάνυχτα μπῆκαν στὴν κάμαρα οἱ ὑπηρέτες τοῦ δεσπότη γιὰ νὰ πάρουν τὶς παντοῦφλες τους. Οἱ Ἕλληνες, γράφει ὁ Pomardi, πέφτουν στὸ στρῶμα πάντοτε ντυμένοι καὶ ἐλάχιστα κοιμοῦνται τὴ νύχτα. Πολλὲς φορὲς ξενυχτοῦν πλάϊ στὴ φωτιά, οἱ γυναῖκες γνέθοντας καὶ οἱ ἄντρες κουβεντιάζοντας[2].

Στὸ Δίστομο (γύρω στοὺς 300 κατοίκους) εἶδε νὰ ρίχνουν τὸ λιθάρι. «Ἡ πέτρα ἦταν μεγάλη καὶ ἐκεῖνος ποὺ τὴν πετοῦσε μακρύτερα ἔπαιρνε βραβεῖο». Τὸ παιγνίδι τῶν Διστομιτῶν τοῦ θύμισε τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἀγωνίσματα[3].

Στὴ Δαύλεια (150 σπίτια) εἶχε ἀναπτυχθῆ βιοτεχνία μουσικῶν ὀργάνων. Κατασκεύαζαν λύρες μὲ τρεῖς χορδές. Παρακολούθησε μάλιστα πῶς δούλευαν οἱ τεχνίτες καὶ δίνει μιὰ ἁπλοϊκὴ περιγραφή. Ἔπαιρναν ἕνα ξύλο, τὸ ἔσκαβαν, τοῦ ἔδιναν σχῆμα ὠοειδές, στρογγυλὸ στὸ κάτω μέρος[4] καὶ μὲ κοντὴ λαβή, μονοκόμματο, λίγο μικρότερο ἀπὸ βιολί. Πάνω στὸ κοίλωμα[5] ἐφάρμοζαν καὶ συγκολλοῦσαν μιὰ σανιδούλα μὲ τρύπες καὶ ἕνα γεφυράκι[6] χονδροειδὲς γιὰ τὰ κλειδιὰ[7] καὶ τὶς χορδές. «Ὁ ἦχος τῆς λύρας ἦταν ὀξὺς ἀλλὰ ἔνοιωθες εὐχαρίστηση νὰ τὸν ἀκοῦς κάτω ἀπὸ τὸν Παρνασσό»[8].

Τὴ Λειβαδιὰ (7.000 κάτοικοι) διοικοῦσαν ὁ βοεβόδας, ὁ στρατιωτικὸς ἀγὰς

1. Τὸ σινί. Ταψὶ μεγάλο χωρὶς γύρο, «χωρὶς κόθρα, πλαδυρό», ὅπως ἔλεγαν στὴν Ἤπειρο.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 59-60.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 71.
4. Ἀπιδόμορφο δηλαδή.
5. Στὸ ἠχεῖο, τὴ σκάφη.
6. Λαιμὸς καὶ κεφάλι.
7. Τὰ στριφτάλια.
8. Ἔνθ' ἀν., σ. 71-72.

καὶ ἕνα τετραμελὲς συμβούλιο προκρίτων κάτω ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο τοῦ βοεβόδα. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ πόλη ὑπαγόταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ 'Αλήπασα. Ὑπῆρχαν πολλὰ τζαμιὰ μολυβοσκέπαστα[1].

Στὶς 26 Μαρτίου ὁ Pomardi ἔφτασε στὴν 'Αθήνα καὶ κατέλυσε στὸ ἐπιπλωμένο σπίτι τῆς Θοδωρούλας Μηνᾶ, ὅπου στεγάζονταν συνήθως οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητές.

Οἱ δρόμοι εἶναι στενοί, γράφει ὁ περιηγητής, καὶ οἱ περισσότεροι χωρὶς καλντιρίμι. 'Αλλὰ καὶ στοὺς στρωμένους τὸ καλντιρίμι εἶναι ἄθλιο γιατὶ ἔχει γίνει ἀπὸ μικρὲς πέτρες. Σ' ὅλους σχεδὸν ὑπάρχει στὴ μέση ἢ στὴ μιὰ ἄκρη ἕνα χαντάκι γιὰ τὰ νερὰ κι' οἱ διαβάτες κινδυνεύουν τὴ νύχτα νὰ πέσουν μέσα.

Τὰ σπίτια ἄβολα, ὅπως ἄλλωστε σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, ἰσόγεια συνήθως καὶ μὲ σκοτεινὲς κάμαρες καὶ χαγιάτι μπροστὰ στὰ παράθυρα ποὺ ἐμποδίζει τὸ φῶς. Ὅλα ἀνεξαιρέτως ἔχουν μιὰ περιτοιχισμένη αὐλή. Γι' αὐτὸ τὰ παράθυρα ποὺ βλέπουν στὸ δρόμο εἶναι ἐλάχιστα. Πέρασε καὶ ἀπὸ τὰ Καμαράκια, ὅπως ἔλεγαν οἱ 'Αθηναῖοι τὰ ἐρείπια τοῦ Ἡρώδειου.

Ὁ Pomardi εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσῃ τὴ διδασκαλία στὰ δημόσια ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς 'Αθήνας. Οἱ πόρτες τους ἦταν πάντα ἀνοιχτές. «Μιὰ κάμαρα στὸ ἰσόγειο χωρὶς κανένα ἔπιπλο. Ὁ δάσκαλος κάθεται στὴ μέση, σταυροπόδι, κρατώντας στὸ χέρι τὸ βιβλίο. Γύρω του, σκόρπιοι ἐδῶ κι' ἐκεῖ, κάθονται οἱ μαθητές, σταυροπόδι κι' αὐτοί. Ἄλλοι διαβάζουν, ἄλλοι γράφουν κι' ἄλλοι ἀκοῦνε τί λέει ὁ δάσκαλος. Τὸ καλαμάρι τους εἶναι στερεωμένο στὸ ζουνάρι καὶ ἡ πέννα σ' ἕνα καλαμάκι. Γράφουν στὸ γόνατο μὲ τὸν πανάρχαιο τρόπο ποὺ ἀναφέρεται στὴ Βίβλο καὶ στὸν Ὅμηρο. Στὴν αἴθουσα ὑπάρχει κι' ἕνα μεγάλο δοχεῖο μὲ νερὸ ὅπου μαθητὲς καὶ δάσκαλοι πίνουν χωρὶς νὰ χρησιμοποιήσουν ποτήρι»[2].

Πῆγε καὶ στὸ παζάρι. «Εἶναι μιὰ πλατεῖα μαζὶ μὲ τοὺς γειτονικοὺς δρόμους.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 109.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 129-131. 'Ιδοὺ καὶ μιὰ ἄλλη περιγραφὴ σχολείου καὶ διδασκαλίας στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας: «Ὁ μαθητὴς ὤφειλε νὰ φέρῃ δερμάτινον σάκκον κρεμασμένον ἀπὸ τὸν λαιμὸν εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ σώματός του (πέτσαν κοινῶς λεγόμενον), ἐν ᾧ εἶχε τὴν πλάκαν του μὲ τὸ κρεμάμενον μικρὸν σφογγάρι, καὶ τὴν φυλλάδα. Εἰς τὸ ζωνάρι τὸ ἐκ σωλῆνος μεταλλικοῦ καλαμάρι, ἐν ᾧ τὰ κονδύλια, καὶ ἐκ δοχείου προστιθεμένου εἰς τὸ ἄκρον, ἐν ᾧ ἦτο τὸ μελάνι ἐμπεποτισμένον εἰς νημάτια (κοινῶς λεγόμενα ράμματα). Ἔφερον δὲ προσερχόμενοι οἱ μαθηταὶ καὶ δύο ξύλα διὰ τὴν θέρμανσιν τῆς αἰθούσης παραδόσεως. 'Εκάθηντο ὀκλαδόν, ἔχοντες εἰς τὴν κορυφὴν τῆς αἰθούσης τὸν διδάσκαλον καθήμενον ἐπὶ μικροῦ σκαμνίου καὶ φέροντα πλαγίως τὸ τσιμπούκι τὸ μακρόν. Οἱ μαθηταί, κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν πινακίδα καὶ διὰ τοῦ δείκτου τῆς δεξιᾶς δεικνύοντες τὰ ἐκφωνούμενα γράμματα συλλαβιστὰ ἢ καπακιστά, ἔκαμνον τὴν ἐκφώνησιν τοῦ ἀλφαβήτου καὶ οἱ μὲν ἐπιμελεῖς ἐτιμῶντο διὰ τῶν εὐσήμων, οἱ δὲ ἀμελεῖς ἐτιμωροῦντο διαφοροτρόπως. Εἴδη τιμωρίας ἦσαν ὁ ἐμπτυσμὸς κατὰ πρόσωπον, ἡ γονυκλισία μετὰ τοῦ δείκτου ἐπὶ τῶν τεταμένων χειρῶν ὕπερθεν τῆς κεφαλῆς καὶ ὁ ραβδισμὸς» (*Παντ. Τσαμίση,* Ἡ Καστοριὰ καὶ τὰ μνημεῖα της, 'Αθῆναι 1949, σ. 75).

Κάπου - κάπου βλέπεις καὶ πλατάνια καὶ κληματαριὲς ποὺ προσφέρουν σκιά. Ἐκεῖ συνηθίζουν νὰ περνοῦν τὴν ὥρα τους οἱ ἄρχοντες τῆς πολιτείας. Συναντᾶς ἀκόμα βρύσες μὲ καλὸ νερὸ ὅπως καὶ σ' ἄλλα σημεῖα τῆς Ἀθήνας. Εἶναι ὅμως μικρὲς καὶ ὄχι καλῆς ἀρχιτεκτονικῆς».

Στὸ παζάρι καὶ σὲ ἄλλους δρόμους εἶδε ἐμπορικά, φαρμακεῖα, ἐργαστήρια τσιμπουκιῶν, σαπουνιοῦ, οἰνοπνεύματος. Ἐπίσης βαφεῖα μαλλιοῦ καὶ μπαμπακιοῦ[1].

Εἶδε καὶ τὴ σπηλιὰ τοῦ Ρωτόκριτου, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο Στάδιο. Ἐκεῖ πήγαιναν οἱ ἀνύπαντρες Ἀθηναῖες γιὰ μιὰ μαγικὴ τελετουργία, ποὺ θὰ βοηθοῦσε στὴν ἀνεύρεση συζύγου. Ὁ Pomardi παρακολούθησε ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς τελετουργίας ποὺ γινόταν καὶ σὲ ἄλλα σπήλαια. Οἱ κοπέλλες ἔπρεπε νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ ὁλόκληρα μερόνυχτα μὲ συντροφιὰ μιὰ ἡλικιωμένη γυναίκα, κάνοντας ἕνα εἶδος σπονδῆς, μιὰ θυσία στὴ Μοίρα. Ἦταν μιὰ ἐπιβίωση τῶν ἀρχαίων θρησκευτικῶν ἐθίμων αὐτὸς ὁ ἐξευμενισμὸς τῆς Τύχης ὥστε νὰ συγκατανεύση στὴν ἐμφάνιση ἑνὸς καλοῦ συντρόφου. Τοποθετοῦσαν, λοιπόν, καταγῆς ἢ πάνω σὲ μιὰ πέτρα ἕνα ἄσπρο ψωμάκι κι' ἀπάνω σ' αὐτὸ μιὰ πίττα σταρένια ψημένη στὴ χόβολη. Προηγουμένως ἀπόθεταν ἕνα μικρὸ φλυτζάνι μὲ μέλι καὶ μερικὰ καθαρισμένα μύγδαλα. Ὕστερα ἄναβαν μιὰ μικρὴ φωτιὰ μὲ μυριστικὰ ξύλα σ' ἕνα σπασμένο πιάτο ἢ ἄλλο δοχεῖο καὶ ψιθύριζαν μαγικὰ λόγια θερμοπαρακαλώντας τὴ Μοίρα νὰ ἱκανοποιηθῆ ἡ ἐπιθυμία τους. Καὶ ἐγκατέλειπαν τὴ σπηλιὰ ἀφήνοντας ἐκεῖ ὅλα τὰ ἀφιερώματά τους.

Ὅλα αὐτά, προσθέτει ὁ Ἰταλὸς ζωγράφος, τὰ εἶδα μὲ τὰ μάτια μου μιὰ μέρα ποὺ πῆγα νὰ σχεδιάσω τὸ σπήλαιο. Παρακολούθησε δυὸ γυναῖκες ποὺ μπῆκαν στὸ βάθος τῆς σπηλιᾶς. Ὅταν τέλειωσαν τὰ μαγικά τους μπῆκε καὶ εἶδε τὴ φωτιὰ καὶ τὰ ἄλλα ἀντικείμενα. Τὰ ἴδια διαπίστωσε καὶ στὴ σπηλιὰ (φυλακὴ) τοῦ Σωκράτη καὶ ἀλλοῦ.

Ἀλλὰ οἱ πιὸ ἐπίσημες μαγικὲς τελετουργίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, γράφει ὁ Pomardi, γίνονταν στὴ σπηλιὰ τοῦ Σταδίου[2]. Ἐκεῖ μαζεύονταν πολλὲς γυναῖκες, χωρὶς φόβο, ἄναβαν μιὰ μεγάλη φωτιὰ γιὰ νὰ φωτιστῆ ἡ σπηλιὰ κι' ὕστερα ἀπὸ τὶς προσφορὲς ἔστηναν χορὸ γυμνὲς χέρι - χέρι γύρω ἀπὸ τὴ φωτιά. Δυὸ γριὲς φρουροῦσαν στὴν εἴσοδο τῆς σπηλιᾶς[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 131-132.

2. Δὲν ἦταν σπηλιά. Πρόκειται γιὰ τὴν ὑπόγεια καμαρωτὴ δίοδο τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό της ἔμοιαζε μὲ σπήλαιο. Τὴν καμαρωτὴ αὐτὴ δίοδο, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὴν εἴσοδο τοῦ σταδίου τῆς Ὀλυμπίας (πλάτος 3,96, ὕψος 3,67) περιγράφει ὁ *Ν. Πολίτης* (Τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον, Ἀπόσπασμα τοῦ Β' μέρους τοῦ Λευκώματος τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων 1896, σ. 38).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 154-157. Βλ. καὶ *Dodwell,* A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806, London 1821, τ. Β', σ. 464 κ. ἑ. Γιὰ τοὺς νυκτερινοὺς γυμνικοὺς χοροὺς ποὺ ἀποβλέπουν στὴ γρήγορη ἀποκατάσταση καὶ

Ὁ Ἰταλὸς ζωγράφος βρέθηκε στὴν Ἀθήνα τὴ Λαμπρὴ τοῦ 1805 καὶ παρακολούθησε τὶς ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις. Ἀνάμεσα στὶς εὐχὲς ποὺ ἄκουσε ἦταν καὶ οἱ ἑξῆς:

— Ζεῖ καὶ βασιλεύει!

Καὶ ἡ ἀπάντηση:

— Εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας[1]!

Παρακολούθησε καὶ ἑλληνικοὺς χοροὺς μὲ νταούλια καὶ πίπιζες. Τὸ περίεργο, γράφει ὁ περιηγητής, εἶναι ὅτι οἱ μουζικάντες ἦταν Τοῦρκοι. «Καλοπληρώνονταν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες νὰ παίξουν στὸ τριήμερο γλεντοκόπι τῆς Λαμπρῆς. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν ἄδεια τοῦ βοεβόδα ἔπρεπε νὰ καταβάλουν 100 πιάστρα».

Τὴν Τρίτη τοῦ Πάσχα κατέβηκε στὸ Θησεῖο, ποὺ εἶχε μετατραπῆ σὲ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, καὶ εἶδε τοὺς Ἀρβανίτες νὰ χορεύουν. Ἦταν πλουσιοντυμένοι καὶ χόρευαν τὸ χορὸ μὲ τὸ μαντήλι. Οἱ ὀργανοπαῖχτες μὲ δύο μεγάλα νταούλια (τὰ χτυποῦσαν ἀπὸ πάνω μὲ ἕνα ξυλόσφυρο καὶ ἀπὸ κάτω μὲ ραβδάκι) καὶ δυὸ πίπιζες, στέκονταν στὴ μέση. Ἦταν ὅλοι Τοῦρκοι, Τοῦρκος καὶ ὁ ἀρχηγός τους[2].

Ὁ Pomardi θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὰ κυριώτερα μοναστήρια τῆς Ἀττικῆς. Ἡ μονὴ Νταοῦ ἦταν ἔρημη καὶ ἐρειπωμένη. Μιὰ νύχτα ληστὲς ἔσφαξαν ὅλους τοὺς μοναχοὺς καὶ λεηλάτησαν τὰ πάντα.

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸ ζωγράφο τὸ μοναστήρι τῆς Πεντέλης. Εἶναι, γράφει, τὸ μεγαλύτερο στὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὸ μοναστήρι τοῦ Ὅσιου Λουκᾶ. Εἶχε 380 μικρὰ καὶ σκοτεινὰ κελλιά. Σὲ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ὑπῆρχε μόνο ἕνα χαλάκι, κι' ἕνα μαξιλάρι στὸ πάτωμα γιὰ τὸν ὕπνο. Οἱ 300 καλόγεροι δούλευαν στὰ χτήματα τοῦ μοναστηριοῦ. Κάθε χρόνο ἔπρεπε νὰ στέλνουν στὸ σεράϊ τοῦ σουλτάνου 9.000 ὀκάδες μέλι.

Ὁ ζωγράφος περιγράφει καὶ τὴν τελετὴ τοῦ γάμου μιᾶς Ἀρβανίτισσας ἀπὸ κάποιο χωριὸ τῆς Ἀττικῆς μὲ ἕναν Ἀθηναῖο. Μεγάλο πλῆθος εἶχε συγκεντρωθῆ ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος κοντὰ στὴν πόρτα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων γιὰ νὰ παρακολουθήση τὸ συμπεθεριό. Ξαφνικὰ φάνηκε ἕνας καβαλλάρης νὰ καλπάζη πρὸς τὴν πύλη. Ἦταν ἕνας νεαρὸς Ἀρβανίτης ντυμένος κόκκινη φορεσιά, χρυσοκέντητη καμιζόλα καταστόλιστη ἀπὸ ἀσήμια, ἄσπρη πουκαμίσα ποὺ κατέβαινε ὡς τὰ γόνατα καὶ στιβάνια ἀπὸ ἄσπρη τσόχα. Τὰ καπούλια

γενικώτερα στὴν ἱκανοποίηση κάποιας εὐχῆς βλ. *Δ. Α. Πετρόπουλου,* Ἡ γύμνωση στὶς μαγικὲς ἐνέργειες, Ἀρχεῖο τοῦ Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησ., τ. ΙΓ' (1947), σ. 101-102.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 166.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 167. Τουρκόγυφτοι πρέπει νὰ ἦταν αὐτοὶ οἱ μουσικοί. Ἀκόμα καὶ στὴ στρατιωτικὴ μουσική τους οἱ Ὀθωμανοὶ χρησιμοποιοῦσαν τσιγγάνους. Οἱ γύφτοι - μουσικοὶ ὀνομάζονταν ρόμδις στὴ συνθηματική τους γλώσσα (βλ. *Στεφ. Μπέττη,* Ἡ κουμπανία τῶν λαϊκῶν ὀργάνων στὸν τόπο μας, Ἠπηρ. Ἑστία, τ. ΙΔ' [1965], σ. 372 κ. ἑ.).

τοῦ ἀλόγου του ἦταν σκεπασμένα μὲ πολύχρωμο κιλίμι. Ὁ νεαρὸς Ἀρβανίτης ἦταν ὁ ἀγγελιαφόρος ποὺ ἔφερνε τὴν εἴδηση πὼς ζυγώνει τὸ συμπεθεριὸ μὲ τὴ νύφη. Σὲ λίγο ἔφτασε καινούργιος ἀγγελιαφόρος, κοκκινοφορεμένος κι' αὐτός. Καθὼς κάλπαζε ἀνέμιζε στριφογυρίζοντας μιὰ κόκκινη κορδέλλα. Τὸν ἀκολουθοῦσαν μερικοὶ Ἀρβανίτες καβάλλα σὲ ἄλογα καὶ ἄλλοι, ἄντρες καὶ γυναῖκες, πάνω σὲ γαϊδούρια στολισμένα μὲ κιλίμια πολύχρωμα. Ὕστερα φάνηκε ἕνας Ἀρβανίτης μὲ ἕνα μεγάλο νταούλι[1] καὶ ἕνας ἄλλος ποὺ ἔπαιζε πίπιζα. Πίσω ἀπὸ τοὺς ὀργανοπαῖχτες ἔρχονταν ἕνα τσοῦρμο Ἀρβανίτες, ἄντρες καὶ γυναῖκες, καβάλλα σὲ γαϊδούρια. Τὴ γαϊδουροκαβαλλαρία ἀκολουθοῦσαν ἄλλα δύο ὄργανα, νταούλι καὶ πίπιζα. Πρόβαλαν ὕστερα κάμποσοι πλουσιοντυμένοι Ἀρβανίτες πάνω σὲ ἄλογα καὶ γαϊδούρια. Ἀνάμεσά τους καὶ οἱ συγγενεῖς τῆς νύφης. Ἀπὸ κοντὰ δυὸ ἀκόμα ὀργανοπαῖχτες. Τέλος φάνηκε ἡ νύφη ταπεινὰ καθισμένη πάνω σ' ἕνα ἄλογο ἄσπρο γιὰ νὰ καταδείξῃ τὴν ἁγνότητά της. Ἦταν ψηλή, μὲ ἄσπρη ἐπιδερμίδα, καλοκαμωμένη καὶ ντυμένη ἀρβανίτικα. Μιὰ ποδιὰ ἀπὸ κόκκινο μετάξι μὲ χρυσὰ κρόσσια στὸ ποδογύρι. Στὸ κεφάλι φοροῦσε καλύπτρα πορτοκαλιά, κεντημένη μὲ χρυσὰ λουλούδια, ποὺ ἔπεφτε στὴ ράχη σκεπάζοντας τὶς πλάτες. Ἀπ' αὐτὴ τὴν καλύπτρα ἔπεφτε ἕνα μεγάλο ἄσπρο πέπλο ὣς τὸ στῆθος καὶ ἔκρυβε σχεδὸν τὸ πρόσωπο[2]. Τὸ μέτωπο στολιζόταν ἀπὸ μιὰ σειρὰ χρυσὰ νομίσματα καὶ στὸ λαιμὸ κρέμονταν ἄλλα μεγάλα ἀσημένια ποὺ ἔφταναν ὣς τὸ στῆθος. Τὸ ἄλογο τῆς νύφης ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ χαλινάρι ἕνας Ἀρβανίτης ἀσπροντυμένος. Βάδιζε ἀργὰ στὸ πλευρὸ ἀκουμπώντας τὸ δεξί του χέρι στὴ χαίτη τοῦ ἀλόγου. Τὸ σαμάρι ἦταν σκεπασμένο μ' ἕνα πολύχρωμο κιλίμι ποὺ ἔπεφτε πολὺ χαμηλά.

Πλάϊ στὴ νύφη βάδιζαν δυὸ πλουσιοντυμένες γυναῖκες. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἀκουμποῦσε τὸ ἀριστερὸ χέρι στὰ καπούλια τοῦ ἀλόγου καὶ μὲ τὸ δεξὶ κρατοῦσε τὸ πόδι τῆς νύφης λίγο πάνω ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀκουμποῦσε τὸ

1. Ὁ γάμος ποὺ περιγράφει ὁ Ἰταλὸς ζωγράφος ἦταν ἑλληνοαρβανίτικος. Μόνο οἱ Ἀρβανίτες χρησιμοποιοῦσαν νταούλια. Περιγραφὴ ἑλληνοαρβανίτικου γάμου δημοσιεύτηκε τὸ 1828 στὴ Revue Britanique, τ. ΚΑ', σ. 119 (ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὸ New Monthly Magazine) μὲ τὸν τίτλο «Ἑλληνικοὶ γάμοι στὴν Ἀθήνα». Τὰ ἔθιμα τῆς νύφης ἦταν ἀθηναϊκά, τοῦ γαμπροῦ ἀρβανίτικα.

2. Εἶναι ἡ ἀρβανίτικη «σκέπη» ποὺ διατηρήθηκε στὸν ἀλβανόφωνο πληθυσμὸ τῆς Ἀττικῆς ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας. Στὴ νεώτερη ἀμφίεση τῆς Ἀρβανίτισσας νύφης «τὸ μὲν ἓν ἄκρον (τῆς σκέπης) ἐρρίπτετο ὄπισθεν κατὰ μῆκος τοῦ σώματος ἀπὸ κεφαλῆς μέχρι πτερνῶν, τὸ δ' ἕτερον, μετὰ τοῦ ἑτέρου χρυσοῦ κεντήματος καὶ τῶν χρυσῶν κροσσίων, ἐτίθετο ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ πρὸ τοῦ προσώπου, οὕτως ὥστε νὰ σκέπη αὐτὸ σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου· καὶ παλαιότερον μὲν τὸ πρόσωπον τῆς νύμφης ἐκαλύπτετο ὁλόκληρον, βραδύτερον δ' ἤρξατο νὰ μένῃ ἀκάλυπτον τὸ μέχρι τοῦ στόματος μέρος» (*Π. Λ. Φουρίκη*, Γάμος καὶ γαμήλια σύμβολα παρὰ τοῖς ἀλβανοφώνοις τῆς Σαλαμῖνος, Λαογρ., τ. Θ' [1928], σ. 533). Ἡ ποδιὰ γινόταν ἀπὸ βελοῦδο, ἀτλάζι καὶ καλαματιανὸ μεταξωτό. Τὰ κεντήματα ἦταν ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς οἰκογένειας (*Π. Λ. Φουρίκη*, Ἑλληνοαλβανικαὶ λαογραφικαὶ ἔρευναι, Λαογρ., τ. Ι' [1929], σ. 16 σημ. 2).

δεξί της χέρι στὰ καπούλια τοῦ ἀλόγου. Φαίνεται πὼς οἱ δύο αὐτὲς γυναῖκες εἶχαν ἀναλάβει τὴν προστασία τῆς νύφης ἀπὸ κανένα ἀπροσδόκητο ἀτύχημα. Στὸ ἀριστερὸ τῆς νύφης ἦταν ἕνας παπὰς πάνω σὲ ἄλογο στολισμένο μὲ κιλίμι. Φοροῦσε γαλάζιο μπινίσι, ἄσπρη γούνα καὶ μαντύα ἱππασίας καὶ στὸ κεφάλι μαύρη σκούφια. Ἀκολουθοῦσαν ἀνακατωμένοι ἄντρες καὶ γυναῖκες πάνω σὲ ἄλογα καὶ γαϊδούρια μὲ κιλίμια, μὲ δισάκια καὶ κάνιστρα. Τελευταῖο ἐρχόταν ἕνα ἄλογο φορτωμένο μὲ κουβέρτες καὶ μαξιλάρια ἄσπρα καὶ γαλάζια. Ἦταν τὸ νυφικὸ κρεβάτι. Τὸ πλῆθος ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸ ἄλογο πρόσφερε μὲ τὴν ποικιλία τῶν ἐνδυμασιῶν καὶ τὶς χειρονομίες ἕνα πολὺ γραφικὸ θέαμα. Ἦταν πιὰ νύχτα ὅταν ἔφτασε ἡ νύφη στὴν πόλη. Στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τοῦ γαμπροῦ πολλὲς Ἀρβανίτισσες ἔστησαν χορό. Ἦταν καλοντυμένες κι᾽ ὁ χορός τους μεγαλόπρεπος. Ἔκαναν ἀργοὺς γύρους ὑψώνοντας ἕνα ὄμορφο μεταξωτὸ μαντήλι πότε μὲ τὸ ἕνα καὶ πότε μὲ τὸ ἄλλο χέρι[1]. Ἦταν ὅλες παντρεμένες, ὅπως ἔδειχναν οἱ κόκκινες φοῦντες ποὺ ἔπεφταν ἀπὸ τὸ κεφάλι στὴν πλάτη. Οἱ ἀνύπαντρες πάλι ξεχώριζαν ἀπὸ τὰ χρυσὰ καὶ ἀσημένια νομίσματα ποὺ, περασμένα σὲ κορδόνι, κρέμονταν στὴ ράχη τους.

Τὴν ἄλλη μέρα ὁ σύζυγος ὁδηγήθηκε ἑορταστικὰ στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας ἀπὸ μιὰ ὁμάδα νέων. Φοροῦσε γαλάζιο μαντύα μὲ μανίκια καὶ κόκκινο περιλαίμιο καὶ τὴν κουκούλα ριγμένη στὴν πλάτη του. Ἕνα χρυσὸ νόμισμα ἦταν ραμμένο πάνω στὴν κουκούλα. Ὁ γαμπρὸς συνοδευόταν ἀπὸ πολλὰ νταούλια καὶ πίπιζες καὶ πολλοὺς νέους ποὺ χόρευαν ὅλοι μαζὶ κρατώντας καθένας ἕνα κλαδὶ λεμονιᾶς ἢ πορτοκαλιᾶς μὲ πολλὰ μπουκέττα κίτρινων λουλουδιῶν καὶ πράσινα φύλλα πάνω σ᾽ ἕνα ραβδί[2]. Ἔτσι κουβαλοῦσαν ἄνεργο

---

1. «Ἐχόρευαν τὴ νύφη», ὅπως ἔλεγαν. Ἦταν τὸ «καγκέλι» ποὺ χορευόταν μονάχα κατὰ τὴ διαδρομὴ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ὡς τὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Πρὸ τῆς νύμφης ἐτάσσετο ἡ μήτηρ τοῦ γαμβροῦ καὶ πρὸ τούτου ἡ μήτηρ τῆς νύμφης κρατοῦσαι μεγάλα μεταξωτὰ μανδήλια «καλαμάτες» ἢ «πολίτικα», ἅτινα εἶχον διπλώσει οὕτως ὥστε νὰ γίνωσι τρίγωνα, κρατοῦσαι δὲ τὰς δύο γωνίας τοῦ τριγωνικοῦ μανδηλίου ἐχόρευον ρυθμικώτατα κινοῦσαι τὰ μανδήλια πρὸ τῶν νεονύμφων, αἴρουσαι ὁτὲ μὲν τὴν δεξιάν, ὁτὲ δὲ τὴν ἀριστεράν... (συγχρόνως) ἄλλαι συγγενεῖς ἀνὰ δύο τασσόμεναι ἀπέναντι ἀλλήλων ἐχόρευον κρατοῦσαι ὅμοια μανδήλια καὶ κινοῦσαι αὐτὰ ὁμοίως» (*Π. Λ. Φουρίκη*, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 538-539). Καὶ στὰ Ζαγοροχώρια συνηθιζόταν «ού χουρὸς τς νύφ᾽ς» (*Γ. Π. Ἀναγνωστόπουλου*, Λαογραφικὰ ἐξ Ἠπείρου, Λαογρ., τ. Ε΄ [1915], σ. 32).

2. Ἦταν τὸ φλάμπουρο τοῦ γάμου (ἀλλοῦ ὀνομαζόταν μπαϊράκι καὶ παντιέρα). Τὸ ἔθιμο τοῦ φλάμπουρου ἀπὸ κλαδιὰ εἶχε ἐπιβιώσει κυρίως ἀνάμεσα στοὺς ἀρβανιτόβλαχους. Τὸ περιγράφει ὁ *Κώστας Κρυστάλλης* (Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου, Ἑβδομάς, τ. Η΄ [1891], φύλ. 5, σ. 3): «...φέρουσι δὲ (τὰ κορίτσια) μεθ᾽ ἑαυτῶν καὶ κλάδον μακρὺν μὲ πέντε μικροὺς κλώνους εἰς τὴν ἄκραν του, ἐπὶ τοῦ μεσαίου ἐκ τῶν ὁποίων προσηλοῦσι μῆλον, ἐπὶ δὲ τῶν τεσσάρων ἄλλων καὶ τεμάχια ἐρυθροῦ μαλλιοῦ. Ἐπιστρέφουσαι κρατοῦσι τὸν κλάδον τοῦτον δίκην σημαίας ὑψηλὰ καὶ πηγνύουσιν αὐτὸν ἐπὶ τῆς γαμηλίου στέγης φωνάζουσαι πλήρεις χαρᾶς ἅπασαι: — Κρόε φλάμπουρα; Κρόε κούκελα; (τίνος εἶναι τὸ φλάμπουρο, τίνος εἶναι τὸ κόκκινο;) Τὸ φλάμπουρο, γράφει ὁ Κρυστάλλης, «εἶναι ἑλληνικὸν ἔθιμον, λείψανον τῆς ἐποχῆς

τὸν ταλαίπωρο γαμπρὸ ἕξη μέρες συνέχεια. Καὶ μόλις τὴν ἑβδόμη τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ συναντήση τὴ νύφη[1].

Ἕξη χρόνια πρὶν εἶχε παρακολουθήσει ἀθηναϊκὸ γάμο ἕνας Ἄγγλος περιηγητὴς καὶ προικισμένος ἀρχαιολόγος, ὁ κλασσικὸς φιλόλογος καὶ ὑφηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ John Tweddell, ποὺ πέθανε στὴν Ἑλλάδα[2]. Παραβρέθηκε σ' ὅλες τὶς φάσεις του, ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ προικοσύμφωνου ὣς τὰ στεφανώματα.

«Παρακολούθησα πρῶτα - πρῶτα, μαζὶ μὲ τὸ σπιτονοικοκύρη μου, τὴν καταγραφὴ τῆς προίκας μπροστὰ στοὺς συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ. Ὁ νοτάριος σημείωνε στὸ κατάστιχο[3] ἕνα - ἕνα τὰ προικιά, καθὼς τὰ ἅπλωνε ἕνας συγγενὴς τῆς νύφης μπροστὰ στὰ μάτια ὅλου τοῦ κόσμου. Ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς τελετῆς εἶναι νὰ ἐπιστραφοῦν τὰ προικιὰ στὰ πατρογονικὰ τῆς συζύγου σὲ περίπτωση ποὺ θὰ πέθαινε ἄτεκνη. Ἡ προίκα ἦταν χρήματα, ἔπιπλα καὶ διάφορα προσωπικὰ ἀντικείμενα τῆς νύφης: ἕνα κρεβάτι, ἕνα στρῶμα, δυὸ τρία σκεπάσματα, σεντόνια, πετσέτες, κεντημένα μαντήλια, παντοῦφλες, ἕνα περιδέραιο ἀπὸ μικρὲς πέρλες ἀνάμικτες μὲ τσεκίνια, μιὰ σκούφια στολισμένη μὲ χρυσὰ νομίσματα, πιάτα τσίγκινα, φλυτζάνια κ.ἄ. Ὅλα αὐτὰ καταγράφονταν πολὺ προσεχτικὰ καὶ μὲ λεπτομέρειες (ποσότητα, χρῶμα, κέντημα). Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὰ κοσμήματα (ἀριθμὸς καὶ ἀξία). Ἕνας ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τῆς νύφης ἀξίωσε νὰ καταγραφοῦν καὶ τὰ χρήματα ποὺ εἶχε πάρει ὣς τότε ὁ γαμπρὸς ἀπὸ τὴ νύφη. Ὁ συγγενὴς τοῦ γαμπροῦ ἀρνήθηκε. Στὸ συμβόλαιο, εἶπε, σημειώνεται

τῆς διὰ σημαίας ἁρπαγῆς τῆς γυναικός». Ἕνα καραγκούνικο τραγούδι γάμου:

Τίνος εἶν' τὸ φλάμπουρο τἄσπρο καὶ τὸ κόκκινο;
Ποιὸς τὸ φκιάν', ποιὸς τὸ στολίζει, ποιὸς τὸ κατακοκκινίζει,
μῆλα ροΐδα τὸ γεμίζει;

Στὴ Θράκη «ἔπαιρναν ἕνα ξύλο, μιὰ ψηλὴ βέργα καὶ στὴν ἄκρη τῆς βέργας ἔδεναν ἕνα μαντήλι καλὸ κι' ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ νυφικὸ φουστάνι καὶ ξερὸ βασιλικὸ κι' ἔμπηγαν κι' ἕνα λεμόνι στὴν ἄκρη» (*Γ. Α. Μέγα*, Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, Ἐπετ. τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου, τ. Β' [1940], σ. 128).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 92-96. Ἡ ἕνωση τῶν νεονύμφων ἦταν πρακτικὰ ἀδύνατη γιατὶ τὰ γλεντοκόπια τοῦ γάμου συνεχίζονταν πολλὰ μερόνυχτα στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ καὶ δὲν ὑπῆρχε συνήθως ὁ κατάλληλος χῶρος γιὰ τὴν ἀπομόνωσή τους. Ἀλλὰ καὶ στὰ εὔπορα σπίτια ὅπου ὑπῆρχαν δυνατότητες στολισμοῦ «νυμφικοῦ θαλάμου», ἡ ἕνωση ἀποκλειόταν ὅσες μέρες διασκέδαζαν οἱ συμπεθέροι. Κι' ὅσοι ἔδειχναν βιασύνη χαρακτηρίζονταν «λυσσασμένοι» (τὲ λυσσάξουρε) (*Π. Α. Φουρίκη*, Γάμος καὶ γαμήλια σύμβολα ἐν Σαλαμίνι, ἔνθ' ἀν., σ. 547-548).

2. Βλ. κεφ. «Τὸ μαυσωλεῖο τῶν Ἄγγλων».

3. Ὁ νοτάριος, ὁ συμβολαιογράφος, «γενειοφόρος, σοβαρὸς μέχρι σκαιότητος, ἐπιβλητικός, διοπτροφόρος, ἀδιακόπως ξεροβήχων, μὲ ἀντεριὰ καὶ καλπάκιον, φέρων ὑπὸ μάλης τὸ μέγα προικοσύμφωνον βιβλίον...» (*Δημ. Καμπούρογλου*, Ἀθηναϊκά, Γάμος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἑστία [1892], σ. 581). Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἀντικειμένων τῆς προίκας καὶ τὴν καταγραφὴ στὴ λεγόμενη «κόπια», γινόταν ἡ ἀντιγραφή της στὸ βιβλίο τῶν προικοσυμφώνων.

ὅ,τι δίνεται τώρα. Ἔτσι ἄρχισε ζωηρὸς διάλογος ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀντίμαχους «δικηγόρους». Τελικὰ συμφωνήθηκε ἀπὸ ὅλη τὴν ὁμήγυρη ὅτι καὶ τὰ χρήματα ἔπρεπε νὰ σημειωθοῦν στὸ συμβόλαιο[1]. Καὶ ἡ τελετὴ τελείωσε μὲ τὰ τραταρίσματα: καφὲ καὶ γλυκίσματα.

»Ὁ γάμος ἔγινε τὸ ἴδιο βράδυ. Ἡ νύφη ἔφτασε στὴν ἐκκλησία βαδίζοντας μὲ μελετημένη βραδύτητα, φορτωμένη μὲ πολὺ βαρειὰ στολίδια καὶ μὲ χαμηλωμένα μάτια. Τὴν ὑποβάσταζαν ἀπὸ τὰ μπράτσα δύο γυναῖκες ἐνῶ προπορεύονταν πολλοὶ νέοι. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς κρατοῦσε μιὰ λαμπάδα ἀπὸ πράσινο κερί. Ὁ σύζυγος μπῆκε ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ μὲ παρόμοια συνοδεία. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος στεκόταν μπροστὰ σ' ἕνα τραπέζι στὴ μέση τῆς ἐκκλησίας. Πέντε ἢ ἕξη παπάδες τὸν ἔντυσαν τὰ ἀρχιερατικά του ἄμφια μπροστὰ σ' ὅλο τὸν κόσμο. Οἱ μελλόνυμφοι στέκονταν ὄρθιοι μπροστά του, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ τραπεζιοῦ κρατώντας τὶς πράσινες λαμπάδες ποὺ εἴδαμε στὴν ἀρχή. Τοὺς παρατήρησα μὲ προσοχή. Ὁ γαμπρὸς εἶχε πάνω ἀπὸ τὸ σκουφί του ἕνα στεφάνι ἀσημένιο. Ἡ νύφη εἶχε στὸ κεφάλι ἕνα εἶδος κορώνας ἀπὸ ἕνα μαξιλαράκι σκεπασμένο μὲ μικρὰ μαργαριτάρια ἀπὸ ὅπου ὑψώνονταν κάθετα τρία ἢ τέσσερα στολίδια σὰν λοφία[2]. Τὰ μαλλιά της ἦταν πλεγμένα μὲ χρυσὰ

---

1. Σὲ παρόμοια ἀντιδικία τοῦ 1824 οἱ Κ. Μεταξᾶς καὶ Ἰω. Θεοτόκης γνωμοδότησαν πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τοῦ Δικαίου: «...ἐννοοῦνται ὑπὸ τὸ ὄνομα προικὸς καὶ ὅσα δωρεὰν ἐδόθησαν εἰς τὴν νύμφην ἄχρι τῆς στιγμῆς τοῦ στεφανώματος» (*Ἰακ. Βισβίζη*, Ἡ πολιτικὴ Δικαιοσύνη κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, Ἀθῆναι 1941, σ. 336). Ἀντίθετα ὁ ἐπίσκοπος Κοζάνης σὲ ἐγκύκλιο τοῦ 1796 ὁρίζει ὅτι δὲν πρέπει «νὰ λογαριάζωνται ποτέ, οὔτε νὰ ἀπερνῶνται εἰς τὰ προικοσύμφωνα, τὰ δῶρα στοὺς πεθεροὺς καὶ τὶς πεθερές, ὅταν γίνωνται καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς» (*Μιχ. Καλινδέρη*, Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης [1676-1808], Θεσσαλονίκη 1951, σ. 95).

2. Ἦταν τὰ περίφημα σεργούτσα ἢ σεργούτζια ἢ κορώνα ποὺ συνηθίζονταν ἀπὸ ὅλες τὶς νυφάδες, Ἑλληνίδες καὶ Ἀρβανίτισσες. Ὁ ἀλλόκοτος αὐτὸς στολισμὸς τοῦ κεφαλιοῦ τῆς νύφης ἀπεικονίζεται στὸ λεύκωμα τοῦ Γάλλου περιηγητῆ καὶ ζωγράφου *Dupré* (Voyage à Athènes et à Constantinople... Paris 1825), ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1819. Ἰδοὺ μιὰ περιγραφὴ τοῦ καλλωπιστικοῦ πύργου ἀπὸ τὸν *Δημ. Καμπούρογλου*: «Μικραὶ μετάλλιναι ράβδοι, αἵτινες, ὡς τὰ στελέχη φέρουσι τὸ ἄνθος, ἔφερον ἐπὶ τῆς κορυφῆς των ὀγκώδεις θυσσάνους ἐκ πυκνῶν λεπτῶν καὶ χρυσῶν συρμάτων, ἐν οἷς ἐπερῶντο πούλιαις διαφόρων χρωμάτων, διατελοῦσαι εἰς ἀέναον καὶ τρομώδη κίνησιν. Πέντε συνήθως τοιαῦται μετάλλιναι ράβδοι ἦσαν κατὰ σειρὰν προσηλωμέναι εἰς χρυσῆν ταινίαν πλήρη ἀνθέων περιστέφουσαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μέγα σύμπλεγμα ἐκ νομισμάτων, ὅπερ ἐλέγετο ἰδίως κορώνα... Ἡ κορώνα ἦτο ὕφασμα βελούδινον ἐρυθρὸν ἐν σχήματι περιλαιμίου τῶν νηπίων (σαλιαρίτσα) ἀνεστραμμένου· προσαρμοζομένη αὕτη ὑπεράνω τοῦ μετώπου καὶ κατερχομένη ἑκατέρωθεν παρὰ τὰς παρειάς, ὑπεβαστάζετο ὑπὸ ταινίας χρυσῆς (καψάλι) κάτωθεν τῆς σιαγόνος διερχομένης καὶ ἑκατέρωθεν, ὑπὸ τὴν κόμην ἐπὶ τοῦ χοτοζίου (παρθενικοῦ φεσίου) ἢ φεσίου κοινοῦ κεκαλυμμένου ὑπὸ μαργαριτῶν, πορπουμένης. Ἡ κορώνα ἦτο κατάφορτος ἐκ πολυτίμων κοσμημάτων, νομισμάτων κ.λπ., ἅτινα συνήθως ἐδανείζοντο παρὰ διαφόρων κατόχων» (Ἀθηναϊκά, Γάμος ἐπὶ τουρκοκρατίας, Ἑστία 1882, σ. 593).

ελάσματα καὶ τσεκίνια[1]. Ἕνα περιδέραιο ἔπεφτε πάνω στὸ στῆθος καὶ ἔφτανε ὣς τοὺς γοφούς. Ἦταν ἀπὸ μικρὰ μαργαριτάρια καὶ χρυσὰ νομίσματα τῶν πέντε κυρίως πιάστρων, ἀλλὰ σφυρηλατημένα ἔτσι ποὺ νὰ φαίνωνται μεγαλύτερα. Μιὰ χρυσὴ ἁλυσίδα τύλιγε τὸ λαιμό της καὶ ἔπεφτε ὣς τὴ ζώνη[2]. Στὸ μεσόφρυδο αὐτῆς τῆς κούκλας ὑπῆρχε ἕνα «μούς»[3] καὶ πιὸ πάνω, στὸ μέτωπο, χρυσὰ φύλλα στερεωμένα στὸ δέρμα μ' ἕνα εἶδος γόμας. Τὰ μάγουλά της ἔλαμπαν ἀπὸ τὸ φκιασίδι[4].

»Ὕστερα ἀπὸ τὴ γαμήλια τελετὴ σχηματίσθηκε πομπὴ ποὺ μὲ ἐπικεφαλῆς τὰ μουσικὰ ὄργανα ἔφτασε στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ. Οἱ γυναῖκες ὑποδέχτηκαν

---

1. Ὅταν ἡ νύφη στολιζόταν μόνο μὲ σεργούτσα «ἔφερε ἐπὶ τῶν μηνίγγων δύο μεγάλα φλωριὰ ἔχοντα προσηρμοσμένα πέριξ μικρὰ νομίσματα ἢ μαργαριτάρια ἢ ρουμπιέδες, ἐλέγοντο δὲ μασαλάδες καὶ ἀνηρτῶντο ἐκ τῆς κόμης δι' ἀγκίστρων (γάντζων). Ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς ἡ νύφη ἐφόρει μικρὸν φέσιον, χοτόζι ὀνομαζόμενον, δεδεμένον διὰ χρυσοῦ τσεβρὲ» (ἔνθ' ἀν., σ. 595).

2. «Τὸ ὑπὸ τὸν λαιμὸν γυμνὸν μέρος τοῦ στήθους ἐκάλυπτε γιορντάνι, ἤτοι πλέγμα ἐκ νομισμάτων χρυσῶν, ἀργυρῶν καὶ μαργαριταρίων, ἅτινα ἐπέρων εἰς νῆμα· κατέληγε δὲ τὸ γιορντάνι εἰς μέγα κωνσταντινᾶτο ἢ εἰς σταυρὸν πολύτιμον· πρὸς τούτοις ἐκ τοῦ λαιμοῦ ἐκρεμᾶτο ἡ κανάκα, δηλαδὴ ταινία πολύτιμος χρυσῆ ἐν ᾗ προσέρραπτον φλωριά, ρουμπιέδες καὶ κωνσταντινᾶτα» (ἔνθ' ἀν., σ. 593).

3. Διακοσμητικὰ κομματάκια ἀπὸ μαῦρο μεταξωτὸ ποὺ ἐπικολλοῦσαν οἱ γυναῖκες στὸ πρόσωπο.

4. Τὸ φκιασίδωμα τῆς νύφης ἦταν ἔργο τῆς στολίστρας, εἰδικευμένης στὰ ψιμμύθια. Ἰδοὺ πῶς γινόταν ἡ βαφὴ τοῦ προσώπου κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο στὴν Ἀθήνα. «Πρῶτον ἔργον τῆς στολίστρας ἦτο νὰ θέτῃ πέλεκυν ἐπὶ τῆς πυρᾶς, ἐπ' αὐτοῦ δὲ κηκίδια καὶ γαρύφαλλα. Ταῦτα ἐκάλυπτε δι' ἄλλου σιδήρου, ἐφ' οὗ ἔθετεν ἄνθρακας ἀνημμένους. Ἅμα ἐκαίοντο ἀπέσυρε τὸν πέλεκυν ἐκ τῆς πυρᾶς, ἔρριπτεν ὀλίγον ἔλαιον ἐπ' αὐτῶν, διαλύουσα δὲ καὶ μιγνύουσα καλῶς ταῦτα, κατεσκεύαζε μέλαιναν βαφήν, δι' ἧς ἔβαφεν ἀφειδῶς τὰς ὀφρῦς τῆς νύμφης. Μετὰ ταῦτα τὴν ἐχρύσωνεν, ἔθετε δηλαδὴ ἓν χρυσοῦν ἄστρον εἰς τὸ κέντρον τοῦ μετώπου της, ἄνωθεν δὲ τῶν ὀφρύων σειρὰν ὅλην μικρῶν ἀστέρων βαθμηδὸν μικρυνομένων καὶ ἀκολουθούντων τὴν διεύθυνσιν τῶν ὀφρύων. Τὰ ἄστρα κατεσκευάζοντο διὰ μικρῶν τεμαχίων χρυσῶν κροσσῶν (ἰντράδες) καὶ τεμαχίων χρυσοκανθάρων (ἐντόμων), ἐκολλῶντο δὲ δι' ἀραβικοῦ κόμεως. Εἰς τὴν μίαν παρειὰν τῆς νύμφης διὰ τῶν αὐτῶν μειγμάτων ἐζωγράφιζε τὸν ἥλιον καὶ εἰς τὴν ἄλλην τὴν σελήνην πλησιφανῆ· πέριξ δὲ τῶν οὐρανίων τούτων σωμάτων ἔθετε μικρὰ στρογγυλὰ στίγματα (πούλιες) καὶ τεμάχια μικρότατα χρυσοκανθάρων. Εἰς διάφορα μέρη τοῦ προσώπου καὶ τραχήλου τῆς νύμφης, ἀπαραιτήτως δὲ εἰς τὴν σιαγόνα, ἐτοποθέτει ἡ στολίστρα ἐλιές, καὶ ἐπὶ τῆς ρίζης τῆς ρινός, ἀκριβῶς μεταξὺ τῶν ὀφρύων, κατεσκεύαζε μεγάλην ἐλιάν, κολλῶσα πρὸς τοῦτο μαύρην τινὰ στιλπνὴν καὶ στρογγυλὴν κανθαρίδα. Προσέτι ὑπὸ τὰς βλεφαρίδας καὶ εἰς τοὺς κανθοὺς τῶν ὀφθαλμῶν της ἔσυρε λεπτὰς μαύρας γραμμὰς (σουρμέδες) τῇ βοηθείᾳ τοῦ εἰδικοῦ ἐργαλείου (σουρμεντένι). Διὰ τῶν γραμμῶν τούτων κατώρθουν νὰ φαίνωνται οἱ ὀφθαλμοὶ μεγαλύτεροι καὶ ἀμυγδαλωτοί. Μετὰ ταῦτα, ἔκοπτε τὸ ὑπὲρ τὸ μέτωπον μέρος τῆς κόμης τῆς νύμφης, ἐσχηματίζοντο δὲ οὕτω τὰ λεγόμενα κιανκιούλια (ἀφέλειες). Εἶτα ἔπλεκε τὰς πλαγίας πλεξίδας καὶ τὰς ἔρριπτεν πρὸς τὰ ἐμπρὸς (περτσέμια) ἀναμεμιγμένα μετὰ χρυσῶν νημάτων (ἰντράδες καὶ ἄφρες), ἐνῶ ὄπισθεν ἐκρέμαντο αἱ ὑπερτεσσαράκοντα πλεξίδες (πισκιούλια) καλύπτουσαι πᾶσαν τὴν ὠμοπλάτην» (ἔνθ' ἀν., σ. 583).

τοὺς νεόνυμφους κρατώντας μιὰ μπουκάλα λάδι, ἕνα ψωμὶ καὶ ἕνα ρόδι. Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε. Ἀνεβήκαμε τὰ σκαλιά. Στὴν πόρτα τῆς σάλλας ἕνα ἀγόρι πρόσφερε στὴ νύφη μύγδαλα μὲ μέλι. Ἔφαγε ἕνα. Πῆρε ἡ νύφη ἕνα μαχαίρι, ἔκανε τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ στὸν παραστάτη τῆς πόρτας καὶ τὸ κάρφωσε στὸ ξύλο[1]. Ὕστερα κάθησε σ' ἕνα θρόνο. Ἅπλωσε στὰ γόνατά της ἕνα μαντήλι κεντημένο καὶ ἐκεῖ ἀπίθωσε τὰ χέρια της, χωρὶς νὰ ὑψώση τὰ μάτια καὶ χωρὶς νὰ δείχνη πὼς ἔπαιρνε μέρος σ' ὅ,τι γινόταν δίπλα της[2]. Ἡ τελετὴ τέλειωσε καὶ ἔσπευσα νὰ σημειώσω ὅλες αὐτὲς τὶς κουραστικὲς ἀνοησίες»[3].

---

1. Ὁ Καμπούρογλου γράφει ὅτι τὸ μαχαίρι κάρφωνε ὁ γαμπρός. «Ἡ νύμφη ἵσταται ἐπὶ τοῦ οὐδοῦ τῆς ἔξω θύρας, θέτουσα δὲ τὸν μικρὸν δάκτυλον τῆς χειρὸς ἐπὶ τοῦ μέλιτος χαράσσει τέσσαρας σταυρούς, εἰς τὸ ἄνω μέρος, εἰς τὰς δύο πλευρὰς καὶ εἰς τὸν οὐδὸν τῆς θύρας, ὁ δὲ γαμβρὸς προχωρεῖ, ἐξάγει ἐκ τοῦ ζωναρίου του τὸ μαυρομάνικο μαχαίρι, χαράσσει τρὶς τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ὅπου ἤλειψεν ἡ νύμφη μέλι καὶ εἶτα καρφώνει αὐτὸ ἰσχυρῶς εἰς τὰ ἄνω τῆς θύρας καὶ εἰσέρχεται εἰς τὴν αὐλήν, οἱ δ' ἑπόμενοι ἀνασπῶσιν αὐτὸ» (ἔνθ' ἀν., σ. 595). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Tertius Kendrick*, ποὺ περιηγήθηκε τὰ Ἑπτάνησα τὸ 1813 καὶ παρακολούθησε ἕνα γάμο στὴ Ζάκυνθο γράφει: «Ὁ γαμπρὸς φεύγοντας ἀπὸ τὸ σπίτι του κάρφωνε στὴν πόρτα τὸ μαχαίρι, μέσο προστασίας κατὰ τῶν δαιμονικῶν ἐπιδράσεων. Ἐνδεχόμενη πτώση τοῦ μαχαιριοῦ ἀποτελοῦσε κακοσημαδιὰ» (The Ionian Islands. Manners and customs; sketches of the ancient history; with anecdotes of the Septinsulars, London 1822, σ. 18). Τὸ ἔθιμο τοῦ μαχαιριοῦ ἐπισημαίνεται καὶ σ' ἄλλες περιοχές. Στὴ Λάσπη τῆς Εὐρυτανίας, ὅταν ἔμπαινε στὸ σπίτι ἡ νύφη, ὁ κουμπάρος ἔδινε στὸ γαμπρὸ ἕνα χαντζάρι κι' ἐκεῖνος τὸ κάρφωνε στὸ ἀνώφλι τῆς πόρτας τρεῖς φορές.

— Τί κόβ'ς; τὸν ρωτοῦσαν.

— Τὴν ἀστέρα τῆς νύφης! ἀπαντοῦσε.

Δηλαδὴ κάρφωνε τὴ γαστέρα τῆς νύφης, τὴν ἐνδεχόμενη στειρότητά της. Στὴν Κρήτη οἱ συμπέθεροι τοῦ γαμπροῦ χάραζαν μὲ τὰ μαχαίρια τους γραμμὲς ἢ σταυροὺς στὸ ἀνώφλι τῆς πόρτας μόλις ἔμπαινε ἡ νύφη. Στὴ Γορτυνία πάλι ὁ ἴδιος ὁ γαμπρὸς χάραζε στὴν πόρτα ἕνα σταυρὸ μὲ μαυρομάνικο μαχαίρι (*Φαιδ. Κουκουλέ*, Μεσαιωνικοὶ καὶ Νεοελληνικοὶ Κατάδεσμοι, Λαογρ., Δ' [1925], σ. 332-333).

2. Σκέπη καὶ σεργούτσα φοροῦσαν καὶ οἱ Ὑδραῖες νυφάδες τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Τὸν εἰδικὸ αὐτὸ καλλωπισμὸ περιγράφει ὁ *Γ. Κριεζῆς*: «...ἐσκέπαζον τὴν κεφαλήν της μὲ μίαν καλύπτραν λευκήν, ἐμπόλιαν ὀνομαζομένην, κεντημένην μὲ μαῦρα στίγματα εἰς τὰς δύο ἄκρας αὐτῆς ἔχουσαν ἐπ' ἴσης κροσσοὺς (φοῦντες) καὶ κλώσια, εἰς τρόπον ὥστε ἡ μία ἄκρα ἐδένετο εἰς τὴν κεφαλήν της, ἡ δὲ ἄλλη κατέβαινε διὰ τῶν ὤμων καὶ ἐκρέματο εἰς τὰ ὀπίσθιά της. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἐμπόλια καὶ τὰ δύο μπινίσια (ποὺ φοροῦσε ὁ γαμπρὸς καὶ ἡ νύφη) κατεσκευασμένα ἐπίτηδες ἀπὸ τὸ κοινὸν τῆς χώρας, ἐβάλλοντο κατὰ μέρος μετὰ τὸν γάμον, διὰ νὰ χρησιμεύσουν καὶ ἄλλοτε δι' ἄλλους μελλονύμφους. Ἐπάνω δὲ τῆς ἐμπόλιας ἐπέβαλλον τὰ τρία πτερὰ τοῦ παγωνίου, σεργόντζια ὀνομαζόμενα τουρκιστί, καὶ ἐπὶ τέλους, καλύπτουσαι τὸ πρόσωπόν της μὲ ἐρυθρὰν σκέπην, κατερχομένην μέχρι τοῦ ἐδάφους, τὴν ἐκάθιζον ἐπὶ καθήκλας, καὶ οὕτω κρατοῦσα τὰς χεῖρας ἡνωμένας ἔσωθεν τῆς σκέπης χωρὶς νὰ κινῆται, οὔτε νὰ λαλῇ διόλου, ἀλλ' ἔχουσα τοὺς ὀφθαλμούς της προσηλωμένους κατὰ γῆς, ἐπερίμενεν ἕως οὗ ἔλθη ὁ μέλλων νυμφίος της» (Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἐν Πάτραις 1860, σ. 202).

3. Remains of *John Tweddell*, late fellow of Trinity-College Cambridge, being a selection of his correspondence..., London 1816, σ. 306-311.

Ο ΧΑΛΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΛΕΦΤΩΝ (1806)

ΤΟ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΟ γεγονὸς τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ ΙΘ' αἰώνα στὸ Μωριὰ ἦταν ἡ ἐξόντωση τῆς Κλεφτουριᾶς ὕστερα ἀπὸ συντονισμένες ἑλληνοτουρκικὲς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις. Ἡ τελικὴ δραματικὴ φάση τῆς ἐκστρατείας ἐκτυλίχθηκε τὸν χειμώνα τοῦ 1805-1806 καὶ εἶχε κεραυνοβόλα ἀποτελέσματα.

Στὰ χρονικὰ τῶν περιηγητῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὑπάρχουν πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἔνοπλη δράση τῶν Κλεφτῶν στὸ Μωριὰ καὶ γιὰ τὰ περιστατικὰ ποὺ ὁδήγησαν στὸν ὄλεθρό τους. Μερικοὶ ξένοι ταξιδιῶτες πέρασαν ἀπὸ τὶς κλεφτοκρατούμενες περιοχὲς καί, τρεῖς τουλάχιστον, παρακολούθησαν τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις.

Ἡ κατάσταση στὸ Μωριὰ ἦταν ἔκρυθμη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα. Μ' ὅλο ποὺ ὁ ξεσηκωμὸς τοῦ 1770 πνίγηκε στὸ αἷμα, τὰ βουνὰ ξαναγέμισαν ἁρματωμένους. Ἡ Μάνη ἔγινε καὶ πάλι ἐπίκεντρο ἐπαναστατικῶν ζυμώσεων. Γάλλοι καὶ Ρῶσοι ὑποκινοῦσαν ἐξεγέρσεις. Ὁ Βοναπάρτης ἀνέθεσε στὸν Dimo Stephanopoli μυστικὴ ἀποστολὴ στοὺς Μανιάτες γιὰ βολιδοσκοπήσεις καὶ πολιτικοστρατιωτικὴ ἐνημέρωση[1]. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1801, γαλλικὸ πολεμικὸ θὰ ξεφορτώσῃ πολεμοφόδια στὸ Μαραθονήσι γιὰ τὸν Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη[2]. Τὸ 1802 ἄλλο καράβι θὰ ἀνταλλάξῃ μὲ τοὺς Μαυρομιχαλαίους στὸ Οἴτυλο πυρομαχικὰ μὲ τοπικὰ προϊόντα[3]. Τὸ 1803 θὰ ἐφοδιάσουν οἱ Γάλλοι μὲ ὅπλα καὶ μπαρουτόβολα τὸν καπετὰν Ζαχαριὰ Μπαρμπιτσιώτη, τὸν ξακουστὸ πρωτοκλέφτη τοῦ Μωριᾶ[4].

Οἱ Ρῶσοι εἶχαν ὑποθάλψει ἀπὸ τὸ 1795 κάποια ἐπαναστατικὴ κίνηση στὴ Μάνη. Ὁ Δημητράκης Κουτσο-Γρηγοράκης ταξίδεψε στὴ Μόσχα, ὀνομάσθηκε μαγγιόρος, ἐφοδιάστηκε μὲ ἔγγραφα καὶ χρήματα καὶ ἀνέλαβε μυστικὴ ἀποστολὴ στὸ Μωριά[5].

---

1. Βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 722 κ. ἑ.

2. *Ἀνώνυμου*, Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τινων τῆς Μάνης ἀπὸ τοῦ 1769 καὶ ἐντεῦθεν. Ὁ Τζαννέτμπεης Καπετανάκης Γρηγοράκης καὶ ἡ οἰκογένειά του, Ἀθῆναι 1858, σ. 37.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 13.

4. Στὴ βιογραφία τοῦ Ζαχαριᾶ ἀπὸ τὸν *Γ. Ἀντωνόπουλο* στὸ περ. «Δραγατσάνιον» (3 Ἰουλίου 1888). *Ἀναγν. Κοντάκη*, Ἀπομνημονεύματα, ἐπιμ. Πρωτοψάλτη, σ. 21.

5. *Τάσου Γριτσόπουλου*, Μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρωτοσύγκελλον Ἀνδριανόπουλον, Πελοποννησιακά, τ. Γ'-Δ' (1958-1959), σ. 409 κ. ἑ. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ρώσων γιὰ τὴ δράση τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μωριᾶ φαίνεται κι' ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ προξένου τους στὴν Πάτρα Μηντσάκη πρὸς τὸν Πετιμεζᾶ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγία σώματος στὴ Ζάκυνθο (*Ἀν. Γούδα*, Βίοι Παράλληλοι, τ. Η', σ. 167, *Τ. Κανδηλώρου*, Ὁ Ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου, 1500-1821, Ἐν Ἀθήναις 1824, σ. 297).

Οἱ Ἄγγλοι παρακολουθοῦσαν ὅλες αὐτὲς τὶς κινήσεις μὲ ἀνησυχία καὶ ἐνημέρωναν τοὺς Τούρκους συμμάχους τους. Ἀλλὰ περισσότερο ἀνησυχοῦσε ἡ Πύλη γιατὶ εἶχε χάσει τὸν ἔλεγχο τῶν συγκοινωνιῶν καὶ φοβόταν γενικώτερη ἀναταραχή.

Ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μωριᾶ ἀπεικονίζεται στὸ χρονικὸ τοῦ Fr. Pouqueville. Βρισκόταν στὴν Τριπολιτσὰ τὸν χειμώνα τοῦ 1799-1800. Κλέφτες ἔστησαν ἐνέδρα κοντὰ στὴ Δημητσάνα καὶ ξεγύμνωσαν τρεῖς Ζακυνθινούς. Ὁ πασὰς ἔδωσε ἀμέσως ἐντολὴ στὸ ἱππικό του νὰ κινηθῆ ἐναντίον τους. Καὶ νὰ πῶς ἔγινε ἡ καταδίωξη:

«Ἀκούγοντας οἱ Ἕλληνες γιὰ τὴν ἐκστρατεία ὕψωναν τὰ χέρια τους στὸν οὐρανὸ καὶ θρηνοῦσαν γιὰ τὴ συμφορὰ ποὺ περίμενε τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν. Μοῦ διηγήθηκαν πῶς ἐκτελοῦσαν οἱ ντελῆδες τὶς διαταγὲς τοῦ πασᾶ. Κύκλωναν τὸ χωριὸ καὶ ρωτοῦσαν τὸν προεστὸ ἂν ὑπῆρχε ἐκεῖ κανένας ξένος. Ὕστερα πρόσταζαν νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ κάτοικοι καὶ γινόταν προσκλητήριο. Ἂν βρισκόταν κάποιος παραπανίσιος τὸν ἔπιαναν καὶ κατὰ τὴν κρίση τους τὸν ἀποκεφάλιζαν χωρὶς καμμιὰ ἀποδεικτικὴ διαδικασία. Κι' ὅταν ἡ παγάνα ἔπεφτε στὸ κενό, οἱ ντελῆδες, γιὰ νὰ μὴ γυρίσουν στὸ σεράϊ τοῦ πασᾶ χωρὶς αἰχμαλώτους καὶ κεφάλια, ἔκοβαν τοὺς πρώτους χωριάτες ποὺ ἔβρισκαν μπροστά τους. Κάποιος κατηγόρησε τοὺς ντελῆδες πὼς σκοτώνουν ἀθώους ἐπειδὴ δὲν βρίσκουν Κλέφτες.

—Μπά! ἀπάντησε ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ θηρία, Ἕλληνες εἶναι!

Ἡ ἐκστρατεία κράτησε 10-12 μέρες. Σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἔβλεπες κεφάλια νὰ κρέμωνται στὶς πόρτες τοῦ σεραγιοῦ. «Ἔπιασαν καὶ μερικοὺς Κλέφτες, ἀνάμεσά τους καὶ τὸν ἀρχηγό τους τὸ Ζαχαριά[1], ποὺ εἶχε καταφύγει σ' ἕνα σπίτι τῆς Τριπολιτσᾶς. Αὐτὸς ὁ Ζαχαριὰς παλουκώθηκε τὴν ἄλλη μέρα ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο. Κανεὶς ἀπὸ μᾶς δὲν τόλμησε νὰ παρακολουθήση αὐτὸ τὸ βάρβαρο θέαμα. Μᾶς διηγήθηκε ὅμως τὴν ἐκτέλεση ὁ Τοῦρκος Μουσταφὰς μὲ κάθε λεπτομέρεια. Αὐτὸς ὁ Κλέφτης, ἔλεγε ὁ Μουσταφάς, ἔδειξε τέτοιο θάρρος ποὺ ἐνῶ ἦταν παλουκωμένος ἀπαντοῦσε στὶς βρισιὲς ποὺ δεχόταν ἀπὸ τοὺς θεατὲς καὶ τὰ παιδιά, ὥσπου ἕνας Ἀρβανίτης, γιὰ νὰ συντομέψη τὸ μαρτύριό του, τὸν ἀποτέλειωσε. Τὸ παλούκωμα τοῦ Ζαχαριᾶ ἔγινε Κυριακή, παζαριοῦ μέρα, ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῆ στὴν Τριπολιτσὰ πολλοὶ χωριάτες. Ταυτόχρονα κρέμασαν στὰ δέντρα καὶ μερικοὺς Ρουμελιῶτες.

»Τὴν ἴδια μέρα γύρισαν καὶ οἱ ντελῆδες ἀπὸ τὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρή-

---

1. Ὁ *Pouqueville* ἄκουσε γιὰ κάποιον αἰχμάλωτο. Ἀλλὰ δὲν ἦταν ὁ Ζαχαριάς. Ὁ κλεφτοκαπετάνιος τοῦ Μωριᾶ δολοφονήθηκε τὸ 1804. Τὸ φονικὸ ὀργανώθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν καβαλιέρη Δημήτριο Κουτσογρηγοράκη, ὕστερα ἀπὸ διαταγὴ τῆς Πύλης στὸν Ἀντώνμπεη, στὸ χωριὸ Τσέρια τῆς Ἀντρούβιστας (Βλ. *Νικήτα Νηφάκη,* Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, ἔκδ. Σ. Κουγέα, Ἀθῆναι 1964, στ. 41-48).

σεις φορτωμένοι μὲ τὰ κουφάρια τῶν σκοτωμένων καὶ τραβολογώντας μερικοὺς δύστυχους αἰχμαλώτους καταδικασμένους ἀπὸ πρίν. Κράδαιναν περήφανοι τὰ ματωμένα σπαθιά τους, ἔδειχναν τὰ κεφάλια ποὺ κουβαλοῦσαν καὶ κραύγαζαν μὲ ἄγρια χαρά»[1].

Τὰ σώματα τῶν Κλεφτῶν κυριαρχοῦσαν στὴν Ἀρκαδία καὶ τὶς γειτονικὲς ὀρεινὲς περιοχές, κι' εἶχαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὰ κυριώτερα περάσματα. Τὰ ταξίδια χωρὶς ἰσχυρὴ ἔνοπλη συνοδεία ἦταν ἐπικίνδυνα.

Ἀρχὲς Μαΐου 1802 ἔφτασε στὴν Τριπολιτσὰ ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη λόρδος Ἔλγιν καὶ ἡ σύζυγός του. Πραγματοποιοῦσαν περιήγηση στὸ Μωριὰ καὶ σκόπευαν νὰ προχωρήσουν πρὸς τὴ Μεσσηνία. Ἀλλὰ ὁ πασὰς συμβούλεψε τὸν πρεσβευτὴ καὶ τὴ συνοδεία του νὰ μὴ συνεχίσουν τὸ ταξίδι στὸ Λοντάρι καὶ τὴν Κυπαρισσία γιατὶ ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ βρισκόταν στὰ χέρια τῶν Κλεφτῶν «ποὺ ἀψηφοῦσαν τὴν Πύλη καὶ καθιστοῦσαν ἐπικίνδυνη τὴ διάβαση τῶν ταξιδιωτῶν»[2].

Πῶς ἀντέδρασαν οἱ Τοῦρκοι σ' αὐτὴ τὴν ἀνώμαλη κατάσταση; Ἔστρεψαν πρῶτα-πρῶτα τὴν προσοχή τους στὴ Μάνη. Ἀνησυχοῦσαν ἀπὸ τὶς πληροφορίες γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν Γάλλων καὶ ὀργάνωσαν αὐστηρὴ ἐπιτήρηση τῶν λακωνικῶν καὶ μεσηνιακῶν ἀκτῶν. Τὸ 1801 ὁ Χασάνμπεης, διοικητὴς τοῦ κάστρου τῆς Μονεμβασίας, ἀρχίζει περιπολίες στὰ παράλια τῆς Μάνης. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Leake, ποὺ φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸν Χασάνμπεη μεταξὺ 26 Μαρτίου καὶ 1 Ἀπριλίου 1805, πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὴ δράση του κατὰ τὴν τετραετία ποὺ μεσολάβησε. Τοῦ διηγήθηκε μὲ περηφάνεια τοὺς πολέμους του ἐναντίον τῶν Μανιατῶν. Δὲν τοὺς ἄφησε, εἶπε, οὔτε τράτα γιὰ νὰ συνεχίσουν τὶς πειρατικές τους συνήθειες. Ἀνατίναξε 18 μανιάτικα φρούρια καὶ κατέστρεψε ἄλλα τόσα χωριά. Λίγους μῆνες πρίν, κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἐπιδρομῆς στὸ Μαραθονήσι, κατέλαβε μεγάλο φορτίο πολεμικοῦ ὑλικοῦ ποὺ εἶχε ξεφορτώσει ἕνα γαλλικὸ πολεμικὸ (90 καντάρια μπαρούτι σὲ βαρέλια τῶν 400 ὀκάδων καὶ 40 καντάρια μολύβι)[3]. Τὸ ἴδιο πολεμικὸ μετέφερε πολεμοφόδια ἀπὸ τὴ Μάνη στὴν Κρήτη, μὲ προορισμὸ τὰ Σφακιά, ἀλλὰ αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τὸν διοικητὴ τῶν Χανίων[4].

Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν οἱ Τοῦρκοι καὶ τὸν πολιτικὸ ἔλεγχο τῆς Μάνης ἀντικατέστησαν μὲ βίαιη ἐπέμβαση τὸν μπέη Κουμουντουράκη. Ἡ καθαίρεση ἔγινε τὸν Αὔγουστο τοῦ 1803 ἀπὸ τὸν ἀντιναύαρχο Σερεμὲτ-μπέη ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ τὸν Ὑδραῖο μπὰς-κοτζάμπαση καὶ ναζίρη (ἐπιτηρητὴ) τῶν νησιῶν

1. Voyage en Morée... Paris 1805, τ. Α', σ. 331-336.
2. *Lady Elgin,* The letters of Mary Nisbet of Dirleton Countess of Elgin, London 1926, σ. 189.
3. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὰ πολεμοφόδια ποὺ ξεφορτώθηκαν τὸ 1801.
4. Travels in Morea, London 1830, τ. Α', σ. 206-207.

τοῦ 'Αργοσαρωνικοῦ Βούλγαρη. Στὴ θέση τοῦ Κουμουντουράκη τοποθέτησαν τὸν ἀντίπαλό του 'Αντώνιο Γρηγοράκη, τὸν 'Αντώνμπεη, δίνοντάς του καὶ τὴν ἐντολὴ νὰ ἐξοντώση τὸν καπετὰν Ζαχαριά[1]. 'Η δολοφονία τοῦ Ζαχαριᾶ, ποὺ ἦταν τὸ στήριγμα τῆς μωραΐτικης κλεφτουριᾶς, ἔγινε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1804. Πλῆγμα ὀλέθριο[2].

'Η καταδίωξη ὡστόσο τῶν Κλεφτῶν εἶχε ἀρχίσει δυὸ χρόνια πρίν. Δὲν ἦταν πάντως συστηματική. Πολλὲς φονικὲς συγκρούσεις εἶχαν σημειωθῆ μὲ κλέφτικα σώματα. Στὶς 7 Μαρτίου 1804 μὲ τοὺς Κολοκοτρωναίους στὴν Τουρκοκερπινή[3]. Στὶς 11 'Ιουλίου σκοτώθηκε ὁ Θανάσης Πετμεζᾶς στὰ Σουδενά[4]. Σὲ ἐννέα μέρες ἦρθε ἡ σειρὰ τοῦ Ζαχαριᾶ.

Οἱ ἐπιτυχίες αὐτὲς τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καὶ τῶν κοτζαμπάσηδων δὲν περιόρισαν τὴ δράση τῶν ἀντάρτικων σωμάτων. 'Αντίθετα τὴ δυνάμωσε. Οἱ καταδιώξεις καὶ οἱ σκοτωμοὶ ἐνόχων καὶ ἀθώων ἀνάγκαζαν κι' ἄλλους Μωραΐτες νὰ βγοῦν στὸ κλαρί. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῶν κρίσιμων ἀναμετρήσεων δροῦσαν στὸ Μωριὰ πέντε ὡς ἑφτὰ μεγάλες ὁμάδες. Δύο ἀπ' αὐτὲς εἶχαν δύναμη 140 ἀνδρῶν[5].

'Αλλὰ τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1804 σημειώθηκε μιὰ ἐνέργεια τῶν Κλεφτῶν ποὺ ἐπέτρεψε στοὺς Τούρκους νὰ ἀναλάβουν πρωτοβουλία καὶ νὰ δημιουργήσουν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὸν ἀφανισμό τους. Ἔστησαν ἐνέδρα καὶ αἰχμαλώτισαν τὸν γέροντα πρωτοσύγκελλο Χριστιανουπόλεως καὶ πάμπλουτο κοτζάμπαση

---

1. *'Αθαν. Γρηγοριάδη,* 'Ιστορικαὶ 'Αλήθειαι, ἤτοι ἱστορικὸν χειρόγραφον τοῦ 'Αρχείου Χειρογράφων ἀγωνιστῶν τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης περιέχον τοὺς ἑλληνικοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1479-1834 τοῦ νομοῦ Μεσσηνίας, 'Εν 'Αθήναις 1934, σ. 17-20.

2. 'Ο Κοντάκης γράφει στὰ 'Απομνημονεύματά του: «'Ηκολούθησε λοιπὸν ὁ θάνατος τοῦ Ζαχαρία κατὰ τὸ 1804, 'Ιουλίου 20· ἦτον γεννημένος τὸ 1766, ὥστε ἔζησε χρόνους 38. Μετὰ ταῦτα συνέβη ἡ τρομερὰ καταστροφὴ τῶν κλεπτῶν κατὰ τὸ 1806, καθ' ὅτι αὐτὸς ἦτον ἡ βάσις καὶ ἡ φύλαξίς των» (ἔνθ' ἀν., σ. 22).

3. 'Αφηγεῖται ὁ *Κολοκοτρώνης:* «'Επιάσαμε τὸ ντοφέκι... παίρνουν τὸν ψυχογιόν μου ὀκτὼ βόλια. 'Ο ἀδελφός μου ὁ Γιάννης λαβώνεται. Κλειόμεθα ὅλην τὴν ἡμέρα. 'Εσκοτώσαμεν καὶ ἡμεῖς· τὸ βράδυ κάνομε γιουρούσι καὶ ἐφύγαμε» ('Απομνημονεύματα, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, σ. 34).

4. *Καν. Δεληγιάννη,* 'Απομνημονεύματα, ἐπιμ. Πρωτοψάλτη, τ. Α', σ. 36.

5. *'Ο Γρηγοριάδης* ὑπολογίζει τοὺς Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ τὸ 1800 σὲ 7.000, χωρισμένους σὲ ὁμάδες ἀπὸ 100, 150, 200, 300, 400, 500 ἄντρες, μὲ γενικὸ ἀρχηγὸ τὸν Θ. Κολοκοτρώνη καὶ τὸν Μέλλιο. «Τότε ἐπεκράτει φοβερὰ ἀναρχία καὶ τρομοκρατία, τῶν Τούρκων καὶ 'Αλβανῶν μὴ τολμούντων νὰ πράξωσι οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ἐναντίον τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν, περιερχομένων πλέον ἀφόβως καὶ ἀνενοχλήτως τὰς διαφόρους ἐπαρχίας τῆς Πελοποννήσου» ('Ιστορικαὶ 'Αλήθειαι, ἔνθ' ἀν., 'Εν 'Αθήναις [1934], σ. 32). 'Ο *Φραντζῆς* ὑπολόγιζε τοὺς Κλέφτες σὲ 5.000 ('Επιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης 'Ελλάδος, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1715 καὶ λήγουσα τὸ 1839, τ. Α', σ. 23). 'Ο *Ρήγας Παλαμήδης* σὲ 300-500. Βλ. καὶ *Μιχ. Β. Σακελλαρίου,* 'Η Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821), 'Αθῆναι 1939, σ. 242 σημ. ὅπου ἐπιχειρεῖται ἔλεγχος τῶν ἀριθμῶν.

τῶν Γαργαλιάνων Ἄνθιμο Ἀνδριανόπουλο, Μοραγιὰν Βιλαετλῆ[1] καὶ ἔμπιστο τοῦ πασᾶ, ἐνῶ ταξίδευε στὴν Τριπολιτσὰ μὲ ἔνοπλη συνοδεία καὶ πολλὰ χρήματα.

Ὁ ἴδιος ὁ πρωτοσύγκελλος ἀφηγήθηκε τὴν περιπέτειά του στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ William Gell ποὺ ἔφτασε στοὺς Γαργαλιάνους λίγους μῆνες ἀργότερα, στὶς 31 Ἰανουαρίου 1805[2].

«Ἐνῶ πήγαινε στὴν Τριπολιτσά, ὅπου τὸν εἶχε καλέσει ὁ πασὰς γιὰ κρατικὲς ὑποθέσεις, τὰ πλούτη του προκάλεσαν τὴ βουλιμία μερικῶν καλοαρματωμένων Κλεφτῶν, ποὺ ἀφοῦ ἔστησαν καρτέρι στὸ πιὸ ἀπότομο πέρασμα τῆς Τσιμπαροῦς, τραυμάτισαν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους του, αἰχμαλώτισαν τὸν ἴδιο καὶ τὸν ἔκλεισαν σὲ μιὰ στεγνὴ στέρνα. Ἐκεῖ τοῦ κατέβαζαν ψωμὶ καὶ νερὸ ὥσπου πλήρωσε ἕνα ὑπέρογκο ποσὸ λύτρα στέλνοντας γραπτὲς ὁδηγίες στοὺς Γαργαλιάνους. Ἂν ὁ ἴδιος ὁ πασὰς μηχανεύτηκε τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ πρωτοσύγκελλου, σὰν τὸ μοναδικὸ μέσο νὰ ἀπαλλαγῆ ὁ τόπος ἀπὸ τοὺς Κλέφτες, ἐνέργειες συνηθισμένες στοὺς Τούρκους—τὸν κατηγόρησαν μάλιστα μερικοὶ γι' αὐτὸ—δὲν μπορῶ νὰ βεβαιώσω. Τὸ ἀποτέλεσμα πάντως ὑπῆρξε ἄμεσο. Ἡ ἀσύνετη αἰχμαλωσία τοῦ κληρικοῦ ἀναστάτωσε τὸ ἱερατεῖο ποὺ ἐξαπέλυσε τοὺς κεραυνοὺς τοῦ ἀφορισμοῦ ἐναντίον ὅλων ἐκείνων ποὺ θὰ ἔδιναν ψωμὶ καὶ νερὸ στοὺς Κλέφτες. Ἔτσι οἱ Κλέφτες, ἀφοῦ δὲν προστατεύονταν πιὰ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες μὲ τὴ δικαιολογία πὼς πολεμοῦσαν τοὺς Τούρκους, ἀντιμετώπιζαν τὸ ξερίζωμα ἢ τὸ χαλασμό τους ἀπὸ τοὺς ἀγάδες τῶν διαφόρων περιφερειῶν»[3].

---

1. Ὁ ἀδερφός του Ἀναγνώστης, ποὺ βρισκόταν στὴ Ρωσία, κατέδωσε, διαμέσου τοῦ πρωτοσύγκελλου στοὺς Τούρκους τὴ μυστικὴ ἐπαναστατικὴ ἀποστολὴ τοῦ Μανιάτη Δημητράκη Κουτσο-Γρηγοράκη (*Τάσου Γριτσόπουλου,* Μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρωτοσύγκελλον Ἀνδριανόπουλον, Πελοποννησιακά, τ. Γ'-Δ' [1958-1959], σ. 404 κ. ἑ.).

2. Narrative of a Journey in the Morea, London 1823, σ. 173-174.

3. Ὁ *Καν. Δεληγιάννης* γράφει ὅτι ἡ ἀπαγωγὴ τοῦ πρωτοσύγκελλου ἔγινε «εἰς τῆς Μαρμαριᾶς τὰ Σαπιολίβαδα, πέντε ὥρας ἀπέχοντα τῆς Τριπολιτσᾶς» (ἔνθ' ἀν., σ. 38) καὶ ὁ *Παν. Παπατσώνης* «εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ραψωματαίικου βουνοῦ» (Ἀπομνημονεύματα, ἐπιμ. Πρωτοψάλτη, Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 36). Τὴν ἀπαγωγὴ τοῦ πρωτοσύγκελλου ἀπαθανάτισε καὶ ἡ λαϊκὴ μοῦσα:

Τὸ κλέφτικο εἶναι στὸ Μωριά, τὸ τούρκικο στὴν Πόλη.
Ὁ Γιάννης εἶναι βοϊβοντας, τρανὸς καὶ ξακουσμένος
κι' ὁ Γιῶργος ἀπὸ τὸν Ἀητὸ εἶναι κατῆς καὶ κρένει.
Πιάνουν καὶ κάνουν γράμματα, στέλνουν τοῦ Θοδωράκη.
— Νὰ βγῆς στὸ Σαπιολίβαδο, στῆς Μαρμαριᾶς τὸν κάμπο,
ποὔρχεται ὁ πρωτοσύγκελλος ἀπὸ τοῦ Γαργαλιάνου,
φέρνει τὰ γρόσια στὸ ντορβά, φλωριὰ μέσ' στὸ δισάκι.

Γιὰ τὴν αἰχμαλωσία καὶ τὴ μεταχείριση τοῦ πρωτοσύγκελλου ἀπὸ τοὺς Κλέφτες βλ. *Μιχ. Οἰκονόμου,* Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, ἐπιμ. Πρωτοψάλτη, τ. Α', σ. 35, *Παν. Παπατσώνη,* ἔνθ' ἀν., σ. 35, *Καν. Δεληγιάννη,* ἔνθ' ἀν., σ. 38, *Γιάννη Βλαχογιάννη,*

Ἡ παράτολμη αὐτὴ ἐνέργεια τῶν Κλεφτῶν εἶχε συγκλονιστικὲς ἀπηχήσεις. Καὶ στὸ δοβλέτι καὶ στοὺς κοτζαμπάσηδες καὶ στὸ λαό. Ὁ Ὀσμὰν πασὰς τῆς Τριπολιτσᾶς[1] κάλεσε τὴν Πύλη νὰ προχωρήση σὲ ἀποφασιστικὰ μέτρα γιὰ τὴν πάταξη τῶν ἀνταρτῶν[2]. Ταυτόχρονα κινητοποίησε τοὺς δεσποτάδες καὶ τοὺς κοτζαμπάσηδες τοῦ Μωριᾶ νὰ ζητήσουν ἐπέμβαση τοῦ πατριαρχείου[3].

Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἐκδοθῆ ἀπὸ τὴν Πύλη φιρμάνι γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν καὶ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Καλλίνικο Δ' ἐπιτίμιο, καὶ νὰ στραφοῦν ἐναντίον τῶν Κλεφτῶν ὄχι μόνο ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀλλὰ καὶ ὁ λαός.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἀφορμὴ γιὰ τὸ σουλτανικὸ φιρμάνι καὶ τὸ πατριαρχικὸ ἐπιτίμιο ποὺ ὁδήγησε στὴν ἐξόντωση τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων ὑπῆρξε ἡ αἰχμαλωσία τοῦ πρωτοσύγκελλου Ἀνδριανόπουλου[4]. Πῶς ἐξηγεῖται ὅμως αὐτὴ ἡ ἀφροσύνη τῶν κλεφτοκαπεταναίων; Ἀπομνημονευματογράφοι καὶ ἱστοριογράφοι δίνουν διάφορες ἑρμηνεῖες. Ὁ Λαγκαδιανὸς κοτζάμπασης Καν. Δεληγιάννης γράφει ὅτι οἱ Κλέφτες ἀποφάσισαν τὸ ἐγχείρημα «φθάσαντες εἰς

Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, ἐκδ. Ἑτ. Ἑλλ. Ἐκδόσεων, σ. 152 κ. ἑ., *Ν. Βέη* Ἀρκαδικὰ γλωσσικὰ μνημεῖα, Δημώδη ἄσματα Φιγαλίας μεθ' ὑπομνημάτων, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑταιρίας, τ. ΣΤ' (1901-1906), σ. 233, *Σ. Λυριτζῆ,* Οἱ ἐκ Γαργαλιάνων ἀδελφοὶ Ἀνδριανόπουλοι, Ἄνθιμος καὶ Ἰωάννης, Πελοποννησιακά, τ. Η' (1971), σ. 97, *Τάσου Γριτσόπουλου,* Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, τ. Α', σ. 441 κ. ἑ.

1. Ὁ 38ετὴς Ἀλβανὸς Ὀσμὰν εἶχε ἀντικαταστήσει (10 Ἰανουαρίου 1805) τὸν Ἀχμὲτ πασά, ὕστερα ἀπὸ διαβήματα τῶν Τούρκων τοῦ Μωριᾶ, γιὰ ἀνεπάρκεια στὴν ἀντιμετώπιση τῶν Κλεφτῶν.

2. *Ἀμβρ. Φραντζῆ,* Ἐπιτομή, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 40. Ὁ Ἀχμὲτ πασὰς παύθηκε στὶς 14 Δεκεμβρίου 1804. Κατὰ τὸν *Ἀθ. Γρηγοριάδη* ἦταν ἡλικίας «55 ἐτῶν καὶ μετρίου ἀναστήματος, καστανόχρους τὴν κόμην, τὸν μύστακα καὶ τὴν γενειάδα, μέλανας δὲ ἔχων τοὺς ὀφθαλμούς, πείσμων, ὀργίλος, αἱμοβόρος καὶ πολὺ τυραννικός, φιλόδοξος, φιλοχρήματος, πανοῦργος, δόλιος, ἐπίβουλος, θηλυμανὴς καὶ ἀρρενομανὴς εἰς τὸ ἄκρον» (Ἱστορικαὶ Ἀλήθειαι, σ. 43).

3. Καὶ ὅπως ἀναφέρεται στὸ δημοτικὸ τραγούδι

Ἔρχεται ὁ πρωτοσύγκελλος ἀπὸ τοῦ Γαργαλιάνου,
κάλλιο νἆχε τον πεθάνουν,
πᾶνε καὶ λένε τοῦ πασᾶ τοῦ κάνουν ἀρτζιχάλι
πρωτοσύγκελλος καὶ ἄλλοι...

(*Μιχ. Οἰκονόμου,* ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 35).

Οἱ γέροντες κι' οἱ προεστοί, κι' οἱ προύχοντες τοῦ τόπου
πιάνουν καὶ γράφουν μιὰ γραφὴ στὸ βασιλιὰ στὴν Πόλη.
— Ἄκουσ' ἀφέντη βασιλιὰ καὶ πολυχρονεμένε
οἱ Κλέφτες ποὖναι στὸ Μωριὰ γίνηκαν βασιλιάδες.

(*Τάκη Κανδηλώρου,* Ὁ Ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου, Ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 324).

4. Ὁ *Τ. Κανδηλῶρος* παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀπαγωγὴ τοῦ πρωτοσύγκελλου «ἦτο κατ' οὐσίαν πρόφασις ὅπως καὶ διὰ τῆς φωνῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐπισπευσθῆ ἡ ἐξόντωσις τοῦ ἀρματολισμοῦ» (ἔνθ' ἀν., σ. 324). Βλ. τοῦ ἴδιου, Ἡ Δημητσάνα, Ἱστορικὴ μονογραφία μετὰ βιογραφιῶν τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ Γερμανοῦ, Ἀθῆναι 1897, σ. 182 κ.ἑ.).

ἄκραν ἀψηφησίαν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν εἰς ἀπόγνωσιν»[1]. Ὁ γυναικάδελφος τοῦ Δεληγιάννη, κοτζάμπασης ἐπίσης, Παπατσώνης θεωρεῖ τὴν ἐπίθεση ληστρικὴ πράξη καὶ ἐκβιασμό. «...ἐζήτουν παρ' αὐτοῦ τὰ λεγόμενα χάρτζια πάλιν διὰ νὰ εἶναι ἁρματολοὶ καὶ τοῦ ἐζήτουν συγχρόνως λύτρα δέκα χιλιάδων γροσίων»[2]. Ὁ Μιχ. Οἰκονόμου γράφει ὅτι ἡ ἀπαγωγὴ ἔγινε «χάριν ἐκδικήσεως ἢ ἱκανοποιήσεώς των»[3]. Ὁ Ἀναγν. Κοντάκης θεωρεῖ τὴν αἰχμαλωσία τοῦ κοτζάμπαση τῶν Γαργαλιάνων ἀποτέλεσμα τῆς δολοφονίας τοῦ Ζαχαριᾶ[4].

Ὑποστηρίζεται ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη ἐκδοχή. Ὅτι ἡ ἐπιχείρηση ἀποτελοῦσε πολιτικὴ πράξη, ἦταν προσχεδιασμένη ἀπάντηση τῶν Κλεφτῶν, ἀντεπίθεση καὶ πρόκληση, μὲ σκοπὸ τὴν κατατρομοκράτηση τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καὶ τῶν κοτζαμπάσηδων καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ λαοῦ. Γιατὶ ἡ σύλληψη ἑνὸς Μοραγιὰν Βιλαετλῆ διαλαλήθηκε σ' ὁλόκληρο τὸ Μωριὰ καὶ προκάλεσε ἔκπληξη καὶ συγκίνηση[5].

Ἡ πιθανώτερη ὡστόσο ἐξήγηση τῆς ἀσύνετης πρωτοβουλίας τῶν Κλεφτῶν βρίσκεται στὴν παραπάνω εἰκασία ποὺ διατυπώνει στὸ χρονικό του ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Gell: «Ἡ ἀπαγωγὴ τοῦ πρωτοσύγκελλου ἦταν τέχνασμα τοῦ πασᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς»[6]. Ὁ Gell βρισκόταν στὸ Μωριὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντίον τῶν κλέφτικων σωμάτων καὶ θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ συγκεντρώση πληροφορίες ἀπὸ Τούρκους καὶ ἀπὸ Ἕλληνες. Ὁ Ὀσμὰν πασάς, ποὺ ἀντικατέστησε τὸν Ἀχμὲτ γιὰ νὰ ἐπαναφέρη τὴν τάξη στὸ Μωριά, ἤξερε πὼς οἱ Κλέφτες εἶχαν τὴν ὑποστήριξη (ἐφόδια καὶ ἄσυλο) μιᾶς μεγάλης μερίδας τοῦ πληθυσμοῦ. Γιὰ νὰ τοὺς ξεριζώση ἔπρεπε, μαζὶ μὲ τὰ ἔνοπλα καταδιωκτικὰ τμήματα, νὰ κινητοποιήση τὸν ἴδιο τὸ λαὸ ἐναντίον τους. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ χρησιμοποίησε γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ προβοκάτορες στὶς γραμμὲς τῶν Κλεφτῶν γιὰ τὴν αἰχμαλωσία καὶ τὸν διασυρμὸ τοῦ κοτζάμπαση-κληρικοῦ. Ἔτσι ἐξασφάλιζε τὴ συμπαράσταση τοῦ μωραΐτικου κλήρου, τὸν πατριαρχικὸ ἀφορισμὸ καὶ τὴν ἀπομόνωση τῶν ἀντάρτικων σωμάτων ἀπὸ τὸ λαό.

Οἱ ἐνέργειες τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας ποὺ ἀκολούθησαν ἀποκαλύπτουν ὅτι ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ πρωτοσύγκελλου εἶχε ἐνταχθῆ σ' ἕνα γενικὸ καλομελετημένο σχέδιο. Ἡ Πύλη φοβόταν ἐξωτερικὲς ἐπεμβάσεις μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀνταρτῶν.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 38.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 35.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 35.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 22.
5. *Τάσου Γριτσόπουλου*, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972, τ. Α', σ. 466, ὅπου καὶ κριτικὸς ἔλεγχος τῶν πηγῶν καὶ βιβλιογραφία.
6. Ἦταν ἰσχυρὴ προσωπικότητα ὁ Ἀλβανὸς αὐτὸς πασάς: «...συνετός, ὀλιγόλογος, περιποιητικός, φιλόδοξος, ἀγέρωχος, μεγαλόδωρος, πανουργότατος, ἀτρόμητος, τολμηρός, φιλοπόλεμος καὶ δραστηριότατος» (*Ἀθ. Γρηγοριάδη*, Ἱστορικαὶ Ἀλήθειαι, σ. 44).

Οἱ Τοῦρκοι τοῦ Μωριᾶ, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Leake, ποὺ βρισκόταν τὴν ἄνοιξη τοῦ 1805 στὴ Μάνη, «ἐπειδὴ νοιώθουν ἀδύνατοι, ἀνησυχοῦν μήπως οἱ Γάλλοι ἐπιχειρήσουν νὰ ξεσηκώσουν τοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ πραγματοποιήσουν ἀπόβαση. Αὐτὸς ὁ φόβος τοὺς ὁδηγοῦσε, καθὼς εἶναι καὶ ἀπὸ φυσικοῦ τους σκληροί, σὲ κάθε λογῆς πιέσεις κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ποὺ ἀνησυχοῦν κι' αὐτοὶ ἀπὸ τὶς φῆμες ὅσο καὶ οἱ Τοῦρκοι»[1].

Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης μιλάει γιὰ γαλλικὴ ὑποκίνηση ἐναντίον τῶν Κλεφτῶν. Ἦταν ἀντιπερισπασμὸς στὴν ἐπιτυχία τῶν Ρώσων νὰ στρατολογήσουν ἐμπειροπόλεμους Ἕλληνες ἐναντίον τοῦ Βοναπάρτη γιὰ τὸν πόλεμο τῆς Ἰταλίας[2].

Τὸ τουρκικὸ σχέδιο γιὰ τὴν ἐξόντωση τῶν Κλεφτῶν ἐκτυλίχθηκε σὲ διαδοχικὲς φάσεις. Στὴν πρώτη ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀπομόνωση τῆς Μάνης ἀπὸ στεριά, μὲ τὴν ἐγκατάσταση πειθήνιου μπέη, καὶ ἀπὸ θάλασσα μὲ περιπολίες πολεμικῶν[3]. Ἀκολούθησε τὸ προπαρασκευασμένο ἐπεισόδιο τοῦ πρωτοσύγκελλου, ὁ τεχνητὸς θόρυβος, ἡ κινητοποίηση κοτζαμπάσηδων καὶ ἀρχιερέων καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ σουλτανικοῦ φιρμανιοῦ καὶ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐπιτιμίου. Στὴν τρίτη φάση ἔγινε συγκέντρωση στὴν Τριπολιτσὰ «μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων τοῦ Μωρέως, ὁμοῦ μετὰ τῶν κοτσαμπάσηδων προεστῶν καὶ δημογερόντων»[4] καὶ ἡ ἀνάγνωση τῶν ἐγγράφων, καὶ ἀποφασίσθηκε ἡ ἡμερομηνία τῶν ἐπιχειρήσεων[5].

---

1. Travels in Morea, London 1830, τ. Α', σ. 80.

2. «Τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ στρατεύματα γράφονται καὶ πηγαίνουν εἰς τὴν Νεάπολη. Οἱ Τοῦρκοι βλέπουν αὐτὰ τὰ κινήματα καὶ γράφουν ἀναφορὲς εἰς τὸν Σουλτάνο, καὶ τοῦ ἐξηγοῦν τὰς ὑποψίας τους. Ἡ ἀναφορὰ τῶν Τούρκων συμφωνεῖ μὲ τὰς πληροφορίας τοῦ Καμπινέτου τῆς Γαλλίας, ὅτι νὰ χαλάσουν τοὺς καπεταναίους τοὺς λεγομένους Κλέφτας καὶ τοὺς καπεταναίους τῶν καραβιῶν, διότι μία ἡμέρα ἠμποροῦν νὰ κάμουν ἐπανάστασιν» (ἔνθ' ἀν., σ. 35).

3. Γιὰ τὰ ἔκτακτα μέτρα τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας στὴ Μάνη γράφει ὁ *Leake* στὶς 5 Μαΐου 1805: «Ἀπὸ τότε ποὺ ἄφησα τὴ Μάνη, ὁ Τοῦρκος ναύαρχος (δηλ. ὁ Σερεμέτμπεης) φορολόγησε τοὺς Βοιτιλιῶτες 5 γρόσια τὸ σπίτι καὶ τοὺς ὑποχρέωσε νὰ παραδώσουν ὁμήρους γιὰ ἐξασφάλιση τῆς καλῆς τους διαγωγῆς στὸ μέλλον. Τὴν ἴδια ἐγγύηση πῆρε κι' ἀπὸ τὸν Τζαννέτμπεη· κράτησε ὁμήρους τὸ γιό του Γιώργη κι' ἕναν ἔγγονό του, ὑποχρέωσε καὶ τὸν καπετὰν Χρηστέα νὰ παραδώση τὸ γιό του κι' ἕνα κανόνι ποὺ χρησιμοποιοῦσε στοὺς πολέμους ἐναντίον τῶν πύργων τῶν ἐχθρῶν του» (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 475). Καὶ ὁ *Θ. Κολοκοτρώνης*: «Ὁ Ἀντώνμπεης τῆς Μάνης μᾶς ἐκυνηγοῦσε καὶ κεῖνος» (Ἀπομνημονεύματα, ἐπιμ. Βαλέτα, σ. 41).

4. Πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Δημητσάνας Φιλόθεο (*Εὐ. Σαβράμη*, Συμβουλαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Δημητσάνης, ΕΕΒΣ, τ. Θ' [1932], σ. 235-236). Ὁ πατριάρχης προειδοποιοῦσε τοὺς δεσποτάδες: «Οἱ δὲ Ἱερωμένοι θὰ χάσετε τὸ ἐκκλησιαστικόν σας ἀξίωμα, καὶ ἡ ἀρχιερωσύνη σου θὰ ἀποδιωχθῆς παντοτεινὰ ἀπὸ τὴν ἐπαρχία σου καὶ ἀπὸ κάθε ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα».

5. Τὸ ἐπιτίμιο ἐναντίον τῶν Κλεφτῶν καὶ ἐναντίον ἐκείνων ποὺ τοὺς ἔκρυβαν ἢ ποὺ γνώριζαν τὴν παρουσία τους ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Καλλίνικο Ε' τὸν ἀπὸ Νικαίας, καὶ ἔφτασε στὸ Μωριὰ μαζὶ μὲ πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ ἐπιστολὴ τέλη Νοεμβρίου 1805

Ἡ συγκέντρωση ἔγινε μὲ ἀπόλυτη μυστικότητα. Δὲν βρέθηκε κανεὶς νὰ εἰδοποιήση τοὺς Κλέφτες γιὰ τὴν αἰφνιδιαστικὴ συντονισμένη κινητοποίηση ποὺ προετοιμαζόταν ὥστε νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ Μωριὰ καὶ νὰ καταφύγουν στὰ Ἑπτάνησα[1]. Ἡ τελικὴ ἐξόρμηση ἔγινε τὸ χειμώνα τοῦ 1805-1806. Τουρκικὴ δύναμη στρατοπέδευσε στοῦ Σινάνου (Μεγαλόπολη) κι' ἔστησε «τὰ φονικὰ ὄργανα, τὸ τῆς ἀπαγχονίσεως, τοῦ ἀνασκολοπισμοῦ, σφύρας, πελέκεις κ.λπ.»[2].

(*Εὐ. Σαβράμη*, ἔνθ' ἀν., σ. 229). Ἡ ἀνάγνωση τῶν ἐγγράφων στὴ σύναξη τῶν κοτζαμπάσηδων καὶ τῶν ἀρχιερέων ἔγινε τέλη Δεκεμβρίου (ἔνθ' ἀν., σ. 330). Καὶ ἀμέσως ἄρχισε ἡ ἐκστρατεία μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ χειμώνα.

1. Μυθιστορηματικὰ εἶναι τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν *Ἀθ. Γρηγοριάδη* (Ἱστορικαὶ Ἀλήθειαι, σ. 46-47) ὅτι οἱ μωραγιάνηδες καὶ προεστοί, «συνεννοηθέντες μεθ' ὅλων τῶν ἐπισκόπων, συνῆλθον πολλοὶ ἐξ ἐκείνων κατά τινα σκοτεινήν, ψυχρὰν καὶ ἀνεμώδη νύκτα, τὴν 8ην Ἰανουαρίου 1805, ἐν τῇ Μονῇ Βουλκάνου καλουμένην... καὶ ἐκεῖ ὅλοι ὁμοῦ συνδιασκεφθέντες ἀπεφάσισαν ὁμοφώνως καὶ μετὰ μεγίστης μυστικότητος καὶ δραστηριότητος νὰ φροντίσωσι διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν. Εἰδοποίησαν δὲ δι' ἐπιστολῶν τοὺς τότε κλέφτας καὶ ἁρματολοὺς ἀρχηγοὺς διὰ τὸν ἐπαπειλοῦντα κίνδυνον καθιστῶντες αὐτοὺς πολὺ προσεκτικούς». Πρῶτα-πρῶτα ἦταν πρακτικὰ ἀδύνατη αὐτὴ ἡ μετακίνηση μέσα στὸ καταχείμωνο τῶν κοτζαμπάσηδων καὶ προεστῶν ἀπὸ τὶς ἕδρες τους. Θὰ γινόταν γνωστὴ ἀμέσως στὴν τουρκικὴ ἐξουσία ἀπὸ τοὺς σπιούνους. Ἂν εἶχαν σκοπὸ νὰ συναντηθοῦν γιὰ μυστικὴ πατριωτικὴ σύσκεψη θὰ πήγαιναν στὸ βουνὸ Ἰθώμη καὶ μάλιστα στὸ μοναστήρι τοῦ Βουρκάνου ποὺ ἀποτελοῦσε μόνιμο λημέρι τῶν Κλεφτῶν; Κι' ἔπρεπε νὰ γράψουν τὸ μήνυμα στὸ μοναστήρι; Δὲν μποροῦσαν νὰ τὸ στείλουν ἀπὸ ὁπουδήποτε; Καὶ τί χρειαζόταν κοινὸ γράμμα ποὺ θὰ μποροῦσε κιόλας νὰ τοὺς ἐνοχοποιήση; Ἕνας ἀπὸ τοὺς προεστοὺς ἢ τοὺς δεσποτάδες ἂν ἤθελε θἄστελνε σίγουρα, ἀκίνδυνα καὶ μυστικὰ τὴν εἴδηση τῆς ἐπικείμενης καταστροφῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι καμμιὰ σκέψη δὲν ἔγινε γιὰ τὴν προειδοποίηση τῶν Κλεφτῶν. Γιατὶ ὅλοι οἱ μωραγιάνηδες, οἱ προεστοὶ καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, ἦταν σύμφωνοι γιὰ τὴν ἐξόντωσή τους. Ὁ ἱστορικὸς *Ἀμβρ. Φραντζῆς* ἐξηγεῖ πῶς κρατήθηκε ἀπόρρητη ἡ ἐκστρατεία. Ὅταν ὁ πασὰς ἀνακοίνωσε στοὺς κοτζαμπάσηδες καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς τὴν ἀπόφαση, «ἔκαμεν ἐνώπιον αὐτῶν τρομερὰς ὁρκωμοσίας λέγων... ὅστις ἤθελε φανῇ προδότης τοῦ μυστικοῦ τούτου, βαλλαχὰ-μπιλλαχὰ (μὰ τὸν Θεόν), μὰ τὸ κεφάλι τοῦ βασιλέως, καὶ νὰ εἶμαι ἔξαρνος τοῦ Μωαμέτη, θέλω τὸν κάμη κομμάτια καὶ θέλω τὸν ρίψει νὰ τὸν φάγουν οἱ σκύλοι» (Ἐπιτομή, τ. Α', σ. 43). Εἰδικὰ γιὰ τοὺς δεσποτάδες, τὸ τρίτο ἄρθρο τῆς πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς ὅριζε: «Εἰς οἱανδήποτε ἐπαρχίαν ἤθελε φανῇ κλέπτης καὶ κακοποιὸς ὁ ἐκεῖ μητροπολίτης θὰ ἐκδιώκεται καὶ δὲν θὰ ἠμπορῇ νὰ λάβῃ ποτὲ ἄλλην ἐπαρχίαν».

2. Ἱστορεῖ ὁ *Μιχ. Οἰκονόμου*: «Ἔχων δὲ ὁ κεχαγιάμπεης καὶ ὀνομαστικὸν κατάλογον προγεγραμμένων τινῶν ὡς σχετικωτέρων φίλων τῶν Κλεφτῶν, οἷον γιατάκηδων, κατασκόπων, ἀποκρυπτόντων, τροφοδοτούντων ἢ ἐφοδιαζόντων αὐτοὺς ἐν προτέραις καταδιώξεσιν, διέταξε νὰ προσέλθωσι καὶ ἐμφανισθῶσιν οἱ τοιοῦτοι ἐνώπιόν του· ἐμφανιζομένων δέ, ἔκ τινος κινήματος ἢ ἐκ τῆς χροιᾶς ἢ τοῦ τρόμου ἢ καὶ φαινομένης ἀφοβίας ἢ ἀταραξίας, ἑνὶ λόγῳ διὰ ψύλλου πήδημα, τὸ δὴ λεγόμενον, ἀφορμὴν λαμβάνων, τινὰς μὲν ἀνεσκολόπιζε, τινῶν δὲ τὰ ὀστᾶ ζώντων διὰ τοῦ πελέκεως ἢ τῆς σφύρας συνέτριψεν ὁ ἴδιος, οὓς μὲν ἐκρεούργησεν, οὓς δ' ὤπτησε καὶ ἄλλας ὠμότητας ἐπεδείξατο διὰ νὰ ἐμποιήσῃ τρόμον, πολλῶν βλεπόντων καὶ ἐκδιηγουμένων αὐτάς» (ἔνθ' ἀν., σ. 36). Ὁ *Καν. Δεληγιάννης*: «Ἐδιώρισε δὲ καὶ τὸν κεχαγιάμπεην μὲ δύο χιλιάδας Τούρκους καὶ ἐξῆλθεν ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰν καὶ ὑπῆγεν εἰς τὸ χωρίον Σκάλα τῆς Μεσσηνίας καὶ ἔστησε τὸ στρατορχεῖον του ἐκεῖ κατὰ τὰ μέσα τοῦ Δεκεμ-

Ταυτόχρονα διαβάζονταν στὶς ἐκκλησίες φιρμάνι καὶ ἐπιτίμιο. Μὲ τὸν φριχτὸ ἀφορισμὸ τῶν Κλεφτῶν («ἐρράγιζαν καὶ οἱ πέτρες», γράφει ὁ Ἀμβρόσιος Φραντζῆς), καὶ ἐκείνων ποὺ τοὺς βοηθοῦσαν, τὸ πατριαρχεῖο παρότρυνε τὸ λαὸ νὰ συνδράμη τὴν τουρκικὴ ἐξουσία γιὰ τὸν κατατρεγμὸ καὶ τὴν ἐξολόθρευσή τους. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἄγριας τρομοκρατίας ἀναγκάστηκαν νὰ βγοῦν καὶ οἱ χωριάτες παγάνα σὲ λόγγους καὶ κλεισορέματα. Οἱ Κλέφτες δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ ζυγώσουν σὲ χωριό. Καταδιώκονταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Μωραΐτες στὰ κρησφύγετά τους καὶ ἐξοντώνονταν.

Πολλοὶ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς ὑπῆρξαν αὐτόπτες μάρτυρες τῶν δραματικῶν γεγονότων τοῦ 1805-1806. Στὰ χρονικά τους βρίσκουμε ἄγνωστες λεπτομέρειες γιὰ τὸ ἀνελέητο ἀνθρωποκυνηγητὸ καὶ τὴν ἄγρια ἀντίσταση τῶν ἐγκλωβισμένων Κλεφτῶν[1].

Ὁ Ἄγγλος λοχαγὸς Leake ταξίδευε στὸ Μωριὰ ἀπὸ τὶς 22 Φεβρουαρίου ὣς τὶς 12 Ἰουνίου 1805. Δηλαδὴ μερικοὺς μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ ἐξόρμηση ἐναντίον τῶν Κλεφτῶν. Στὶς ἀρχὲς Μαΐου βρισκόταν στὴν Καλαμάτα καὶ σχεδίαζε νὰ ταξιδέψη στὸ Μυστρὰ διασχίζοντας τὸν Ταΰγετο. Ἐγκατέλειψε ὅμως τὸ σχέδιο γιατὶ ἡ περιοχὴ ἐλεγχόταν ἀπὸ τοὺς Κλέφτες.

βρίου 1805, ὁ ὁποῖος ἅμα ἔφθασεν ἐκεῖ, ἔστειλεν ἀμέσως καὶ συνέλαβε τοὺς δύο ἀδελφοὺς Μανταίους ἀπὸ τὴν Ἁλωνίσταιναν καὶ δώδεκα ἄλλους ἐκ τῆς ἐπαρχίας τῆς Καρύταινας παραχειμάζοντας εἰς τὴν Μεσσηνίαν, ἀνθρώπους φιλησύχους καὶ οἰκοκυραίους καὶ τοὺς ἐπαλούκωσεν, ὡς τροφοδότας τῶν Κολοκοτρωναίων καὶ τοῦ ἀρχιληστοῦ Γιώργου ἀπὸ τὸν Ἀετόν, καὶ ἄλλους εἰκοσιεπτὰ ποιμένας ἐκ διαφόρων ἐπαρχιῶν καὶ τοὺς ἐκρέμασεν ὡς λησταποδόχους... Φρίκη καὶ ἀπελπισία κατέλαβεν ὅλους τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Πελοποννήσου βλέποντας τοιοῦτον τραγικὸν καὶ σκληρὸν θάνατον καὶ τοιαύτην καταστροφήν. Ὥστε ἐκ τῆς φρίκης καὶ τοῦ τρόμου ἐκινήθησαν ἅπαντες καὶ ὡπλισμένοι καὶ ἄοπλοι πρὸς καταδίωξιν τῶν ληστῶν» (Ἀπομνημονεύματα, ἔνθ' ἀν., σ. 42). Ὁ *Ἀμβρ. Φραντζῆς*: «...ἐξῆλθε πανστρατιᾷ κατὰ τῶν κλεπτῶν φέρων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ κρεμάθρας καὶ παλούκια χρωματισμένα... καὶ ἅμα ὅτε ἔφθασαν αἱ διαταγαί... ἐξήρχοντο ἅπαντες, ἄνευ τῆς παραμικρᾶς ἀναβολῆς. Ὀθωμανοί τε καὶ Ἕλληνες, κατὰ τῶν Κλεπτῶν... ἔτρεχον... καὶ εἰς τὰ ὄρη, καὶ εἰς τὰ δάση καὶ εἰς τὰ σπήλαια, καὶ ὅσους ἐκ τῶν Κλεπτῶν συνελάμβανον ζῶντας... τοὺς μὲν ἐθανάτωνε διὰ τῆς ἀγχόνης, τοὺς δὲ ἔψηνεν εἰς τὴν σούβλαν καὶ ἄλλους ἔσχιζεν εἰς τέσσερα τμήματα καὶ ἐκρέμα εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς» (Ἐπιτομὴ τ. Α', σ. 44). Ὁ *Τ. Κανδηλῶρος* (Ἡ Δημητσάνα, Ἐν Ἀθήναις 1897, σ. 36) γράφει ὅτι ὁ Κεχαγιάμπεης «ἀπεβιβάσθη τὸ 1805 εἰς Καλάμας φέρων εἰκοσακισχιλίους πασσάλους πρὸς ἀνασκολοπισμὸν τῶν Κλεπτῶν. Τραπεὶς δὲ εἰς τὰ ἐνδότερα συνέλαβε καὶ ἐσούβλισε περὶ τοὺς ἑξακοσίους». Καὶ ὁ *Ἀναγνώστης Κοντάκης* «Ὁ δὲ Κεχαγιὰς τοῦ Ὀσουμὰν πασιᾶ ἐκστράτευσεν διὰ τὴν Μεγαλόπολιν καὶ Μεσσηνίαν, ἔχων φορτία παλούκια διὰ τοὺς κλέπτας καὶ κλεπταποδόχους. Ὥστε κατήντησεν ὁ πατὴρ νὰ συλλαμβάνη τὸν υἱὸν νὰ τὸν παραδίδη» (Ἀπομνημονεύματα, ἐπ. Πρωτοψάλτη, σ. 22).

1. Ἡ Μάνη, τὸ παλιὸ σίγουρο καὶ φιλόξενο καταφύγιο τῶν κάθε λογῆς καταδιωκομένων ἀπὸ τὴν τουρκικὴ ἐξουσία καὶ τῶν ἀνταρτῶν, ἦταν πιὰ ἀπροσπέλαστη γιὰ τοὺς Κλέφτες. Γράφει ὁ *Κολοκοτρώνης* στὰ Ἀπομνημονεύματά του: «Τοὺς φίλους μας ὁποὺ εἴχαμε εἰς τὴν Μάνην, καθὼς Κουμουντουράκηδες, Μούρτζινους καὶ λοιπούς, τοὺς εἶχεν ὁ Ἀντωνόμπεης ἐξορίσει εἰς τὴν Ζάκυνθον, καὶ δὲν εἴχαμε πλέον καταφύγιον εἰς τὴν Μάνην. Καὶ τὰ βουνὰ ἦταν γεμάτα χιόνια καὶ δὲν ἠμπορούσαμε νὰ πᾶμε» (ἔνθ' ἀν., σ. 37).

«Πρὶν ἀπὸ δύο μῆνες κατέβηκαν στὸν κάμπο τῆς Καλαμάτας κι' ἔκαναν λεηλασίες. Ὡστόσο ὁ κὺρ-Ἡλίας[1] φρόντισε νὰ βρῆ μουλάρια καὶ μιὰ συνοδεία ἐνόπλων ἀπὸ τὰ βουνίσια χωριὰ ποὺ διατηροῦν καλὲς σχέσεις μὲ τοὺς Κλέφτες. Γιὰ ἀτυχία μου ὅμως, τρεῖς μέρες πρίν, ὁ καπετὰν Γιώργης Κολοκοτρώνης[2], μ' ἕνα μεγάλο σῶμα ὀπαδῶν του, ἦρθε στὰ περιβόλια τῶν Καλυβιῶν τῆς Καλαμάτας κι' ἄρπαξε πέντε ἢ ἕξη πρόσωπα. Ἡ φρουρὰ τῶν Ἀλβανῶν ποὺ εἶχαν σταλῆ τελευταῖα ἀπὸ τὸν πασά, βγῆκε ἀμέσως ἀπὸ τὴν πόλη,συγκρούσθηκε μὲ τοὺς Κλέφτες κοντὰ στὸ Μοναστήρι τοῦ Ἁη-Λιᾶ καὶ τραυμάτισε ἕναν ἢ δύο. Ξέφυγαν ὅμως μαζὶ μὲ τὴ λεία τους καὶ τώρα βρίσκονται στὴν Κούτσοβα[3]. Ὁ γενίτσαρός μου, ὁ Ἀμούς, πρότεινε νὰ μὲ ὁδηγήση στὸν Ταΰγετο μὲ τὴ βοήθεια τοῦ φίλου του καπετὰν Ἀντωνάκη ἀπὸ τὴ Λογκάστρα, ποὺ θὰ διαθέση ἕναν ἢ δυὸ ἀπὸ τοὺς γιούς του γιὰ ἀσφάλεια. Ἀλλὰ οἱ προεστοὶ τῆς Καλαμάτας, ποὺ τελευταῖα παραπονέθηκαν στὸν πασὰ γιὰ ἀνεπάρκεια τῆς φρουρᾶς, φοβοῦνται πὼς ἂν περάσω σῶος, οἱ ἰσχυρισμοί τους γιὰ ἀνασφάλεια θ' ἀποδειχτοῦν ἀβάσιμοι. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ Κλέφτες θὰ μᾶς ὁδηγοῦσαν στὸ Μυστρὰ ἂν τοὺς πρόσφερα ἕνα ποσό. Ἀλλὰ ὁ σπιτονοικοκύρης μου, ὁ κοτζάμπασης, τρομοκρατήθηκε σ' αὐτὴ τὴ σκέψη καὶ μοῦ εἶπε πὼς ἂν γίνη κάτι τέτοιο θὰ χάση σίγουρα τὸ κεφάλι του. Ἔτσι ἐγκατέλειψα τὸ σχέδιο»[4].

Στὶς 5 Μαρτίου 1805, περνώντας ἀπὸ τὰ δερβένια, ἔμαθε ὅτι οἱ Κλέφτες βρίσκονταν στὸ Μακρυπλάϊ[5] κι' εἶχαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὸν ὀρεινὸ ὄγκο ποὺ ἐκτεινόταν ἀπὸ τὸν Ταΰγετο ὣς τὸ Λύκαιο. «Ὕστερα ἀποσύρθηκαν στὰ Μπαρδουνοχώρια[6] ὅπου τοὺς δέχτηκε ὁ Ἀμοὺς ἀγάς. Καὶ τώρα περιφέρονται γύρω

---

1. Ὁ κοτζάμπασης τῆς Καλαμάτας Ἠλίας Τζάνες.

2. Δὲν ἦταν Κολοκοτρώνης αὐτὸς ὁ ἀρχικλέφτης. Πρόκειται γιὰ τὸν Γιώργα Κοσμᾶ ἀπὸ τὸν Ἀετὸ (Κοντοβούνια) τῆς Τριφυλλίας (*Μιχ. Οἰκονόμου,* ἔνθ' ἀν., σ. 36, *Παπατσώνη* ἔνθ' ἀν., σ. 36, *Δεληγιάννη,* ἔνθ' ἀν., σ. 38, 42, *Κοντάκη,* ἔνθ' ἀν., σ. 12, *Βλαχογιάννη,* ἔνθ' ἀν., σ. 140), γνωστὸ ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι «κι' ὁ Γιῶργος ἀπὸ τὸν Ἀητὸ εἶναι κατὴς καὶ κρένει». Ἦταν ἀνεξάρτητος ὁπλαρχηγὸς ἀπὸ τὸ 1791. «Πάντοτε δὲ ἔχων ὑπ' αὐτὸν 100 ἐπίλεκτα παλληκάρια Ἀρκαδίους καὶ φέρων μίαν κλέφτικην σημαίαν, διέμενεν ἀνεξάρτητος κλεφταρχηγὸς μόνον ἀπὸ τοῦ 1791-1804, ἐλεηλάτει τὰς κωμοπόλεις καὶ κώμας τῶν Τούρκων ἐξ ὧν πολλοὺς συλλαμβάνων κατέσφαζεν ὡς πρόβατα. Τὸ δὲ σῶμα τοῦ Γιώργου ἐνεποίει τρόμον ἀπερίγραπτον εἰς τοὺς Τούρκους καὶ εἰς αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς φύσει ἀτρομήτους καὶ ἐμπειροπολέμους Ἀλβανούς» (*Ἀθ. Γρηγοριάδη,* Ἱστορικαὶ Ἀλήθειαι, ἔνθ' ἀν., σ. 32).

3. Χωριὸ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ταΰγετου.

4. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 473-475.

5. Ἀνάμεσα Λοντάρι καὶ Καλαμάτα.

6. Μπαρδούνια καὶ Μπαρδουνοχώρια ὀνομαζόταν ἡ νότια περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Λακεδαίμονος (πρὸς τὰ βορεινὰ τῆς πεδιάδας τοῦ Εὐρώτα, στὰ νότια τῆς προσηλιακῆς Μάνης, δηλαδὴ τῆς περιοχῆς Γυθείου, καὶ στὰ ἀνατολικὰ τοῦ Βασιλοπόταμου), ὅπου κατοικοῦσαν Ἀλβανοὶ ἐξισλαμισμένοι ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰώνα, οἱ λεγόμενοι Τουρκομπαρδουνιῶτες. Ἦταν ἀνθρωπομαζώματα ἐπίβουλα, ἀτίθασα καὶ ἐκδικητικά, μερικὲς ἑκατοντάδες οἰκογένειες ὑπὸ τὴν κυριαρχία κάμποσων ἀγάδων πυργοδεσποτῶν. Δὲν εἶχαν οὔτε ἰμάμη, οὔτε τζαμὶ καὶ ὑπάκουαν στὸν πα-

στὴ Γιωργίτσα. Ὁ Ἀμοὺς εἶχε ἀπειλήσει νὰ κάψη τὸν Μυστρὰ ἂν οἱ κάτοικοι δὲν τοῦ πλήρωναν 20 πουγγιά. Πρὶν λίγο καιρὸ πῆγε στὴν Τριπολιτσὰ ὅπου τὸν καλοδέχτηκε ὁ πασὰς χάρη σὲ μερικὰ πλούσια πεσκέσια. Τὸ ἔμαθε ὁ νέος βοεβόδας τοῦ Μυστρᾶ, ὁ Χασάν, καὶ διαμαρτυρήθηκε στὸν πασὰ ποὺ ἐνθαρρύνει τοὺς Μπαρδουνιῶτες»[1].

Ὁ Ἱσπανὸς περιηγητὴς Domingo Badia y Leblich, ποὺ ταξίδεψε μὲ τὸ ψευδώνυμο Ali Bey el Abassi καὶ βρέθηκε στὴ Μεθώνη τὸ Γενάρη τοῦ 1806, γράφει στὸ χρονικό του: «Κατὰ τὴν παραμονή μου στὴ Μεθώνη, ὅλοι οἱ ἔνοπλοι ἄντρες βγῆκαν γιὰ νὰ καταδιώξουν ἕνα σῶμα Κλεφτῶν, ποὺ λίγες μέρες πρὶν εἶχαν εἰσβάλει σ' ἕνα χωριὸ καὶ στραγγάλισαν ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιά»[2].

Στὴν πιὸ κρίσιμη φάση τοῦ κατατρεγμοῦ τῶν Κλεφτῶν, ἀρχὲς Φεβρουαρίου 1806, δυὸ Ἄγγλοι περιηγητές, ὁ Edward Dodwell καὶ ὁ William Gell, βρίσκονταν στὴν περιοχὴ τῶν ἐκκαθαριστικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιὰ[3] προχώρησαν (2 Φεβρουαρίου) πρὸς τὴν Ἰθώμη. Ὁ βοεβόδας εἰδοποίησε τοὺς ξένους ὅτι ἡ περιοχὴ βράζει ἀπὸ Κλέφτες.

«Μᾶς εἶπε νὰ μὴ προχωρήσουμε χωρὶς συνοδεία», γράφει ὁ Dodwell. Ἂς περιμένουμε λίγες μέρες νὰ γυρίσουν οἱ στρατιῶτες του. Δὲν τὸν ἀκούσαμε

σὰ τῆς Τριπολιτσᾶς. Ἄλλοτε συνεργάζονταν μὲ τοὺς Κλέφτες ἐναντίον τῶν Τούρκων κι' ἄλλοτε μὲ τοὺς Τούρκους ἐναντίον τῶν Μανιατῶν. Τὸ 1803 οἱ Μπαρδουνιῶτες πρόκριτοι Μουσάγας καὶ Γιουσούφαγας βοήθησαν τοὺς Τούρκους στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τοῦ Τζαννέτμπεη καὶ τοῦ Κουμουντουράκη (*Τάκη Κανδηλώρου,* Ὁ ἁρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου 1500-1821, Ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 282). Πῆραν ἐπίσης μέρος στὴν καταδίωξη καὶ τὸν ἀφανισμὸ τῶν Κλεφτῶν τὸν χειμώνα τοῦ 1805-1806. Ὁ Βελήπασας (1807-1812) τοὺς ἀντιμετώπισε ἐχθρικὰ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξεγερθοῦν (τὸ 1809). Πολιορκήθηκαν τότε ἀπὸ 6.000 ἄντρες τοῦ Πασόμπεη καὶ ἀναγκάστηκαν νὰ παραδοθοῦν (*Γ. Καψάλη,* Ἡ Βαρδούνια καὶ οἱ Τουρκοβαρδουνιῶτες, Πελοποννησιακά, τ. Β' [1957], σ. 114-115).

1. Ὁ Ἀμοὺς ἀγὰς ἢ Μουσάγας ἢ Μουσὰ Μπαρδούνιας ἢ Μπουλουμπασάκος ἦταν πλούσιος καὶ ξακουστὸς Μπαρδουνιώτης. Πῆρε μέρος στὸν τουρκορωσικὸ πόλεμο (1807-1811) ἐπικεφαλῆς ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἀπὸ Τουρκομπαρδουνιῶτες καὶ Χριστιανοὺς Λάκωνες ὑπὸ τὸν Γ. Γιατράκο καὶ σκοτώθηκε στὴ Σόφια. Τὸ θάνατό του ἀπαθανάτισαν δημοτικὰ μωραΐτικα τραγούδια:

Ἐσεῖς πουλιὰ τῆς ἄνοιξης κι' ἀηδόνια τῆς Μπαρδούνιας
Τὸ Μάη νὰ μὴν ἀνθίσετε...
Ὁ Σὰς Μπαρδούνιας πέθανε στῆς Ρούμελης τὰ μέρη.

(*Μιχ. Τρανοῦ,* Ἀρκαδικὰ Τραγούδια, Λαογρ., τ. Ε' [1915], σ. 143). Βλ. καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι στὴ συλλογὴ Passow, ἀρ. 180-181: «Χασὰν Μουσάγας πέθανε στῆς Σόφιας τὸ σεφέρι». Ὑπῆρχαν καὶ Τοῦρκοι ἀντάρτες ποὺ συνεργάζονταν μὲ τοὺς Κλέφτες. Ὅλοι οἱ κυνηγημένοι κατέφυγαν στὰ Μπαρδουνοχώρια ὅταν ἀποκλείστηκε ἡ Μάνη (ὕστερα ἀπὸ τὶς μεταβολὲς στὸ μπεηλίκι).

2. Travels of *Ali Bey* in Marocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, and Turkey, between the years 1803 and 1807, London 1816, τ. Α', σ. 253. Αὐτὰ φυσικὰ τοῦ εἶπαν οἱ Τοῦρκοι.

3. Τὴν Κυπαρισσία.

καὶ ξεκινήσαμε. Ποῦ νὰ φανταστοῦμε ὅτι θὰ πέφταμε πάνω στοὺς Κλέφτες».

Ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνο ἦταν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ χωριὸ Κλεισούρα, πέντε ὧρες ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιά. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐξορμοῦσαν τὰ κλέφτικα σώματα στὸν κάμπο τῆς Μεσσηνίας, «ὅπου ρήμαζαν ὁλόκληρα χωριὰ κι' ἅρπαζαν τὰ κοπάδια»[1].

Τὴν ἀσφάλεια τῶν ξένων κατὰ τὴ διάβασή τους ἀπὸ τὸ ἐπικίνδυνο στενὸ ἀνέλαβε μιὰ ὁμάδα ρωμαλέων καὶ καλοαρματωμένων κατοίκων τῆς Κλεισούρας. Στὸ Παλαιόκαστρο ἢ Κλεφτόκαστρο (ἕνα βενετσιάνικο φρούριο) εἶδαν Κλέφτες στὰ χαλασμένα μπιντένια. Ἀκούστηκε μιὰ τουφεκιά. Ἀλλὰ δὲν σημειώθηκε καμμιὰ κίνηση ἐναντίον τους. Ὅπως ἔμαθαν ἀργότερα τὸ κύριο σῶμα τῶν Κλεφτῶν ἦταν πολιορκημένο σ' ἕνα χωριὸ στὰ ριζὰ τῆς Ἰθώμης. Ἦταν 4 Φεβρουαρίου 1806.

Πραγματικά, σὲ λίγο θὰ ἔχουν τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσουν μιὰ πραγματικὴ μάχη στὸ χωριὸ Ἀλειτούργι, ἀπὸ ἀπόσταση μόλις 500 μέτρων.

«Οἱ Κλέφτες, γύρω στοὺς 140, εἶχαν καταλάβει τὸ χωριό. Τοὺς βλέπαμε καθαρὰ νὰ πυροβολοῦν ἀπὸ τὰ παράθυρα τοὺς ἀντιπάλους τους ποὺ πολιορκοῦσαν τὴν τοποθεσία. Ἡ δύναμη τῶν πολιορκητῶν ἦταν 100 περίπου Ἕλληνες καὶ 60 Τοῦρκοι, ὅλοι καλὰ ὁπλισμένοι. Ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ μάλιστα περίμεναν ἐνισχύσεις»[2].

Ἡ συνοδεία ὡστόσο τῶν περιηγητῶν θεώρησε ἐπικίνδυνη τὴν παραμονὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ μάλιστα σὲ τόσο μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ μάχη. Ἀποφασίστηκε λοιπὸν νὰ προχωρήσουν σ' ἕνα γειτονικὸ χωριό. Τὸ βρῆκαν ἔρημο γιατὶ οἱ κάτοικοι φοβήθηκαν πὼς οἱ Κλέφτες θὰ ἐπιτεθοῦν καὶ θὰ κάψουν τὰ σπίτια τους. Συνάντησαν μιὰ ὁμάδα 30 ἀρματωμένων Ἑλλήνων μὲ ἐπικεφαλῆς ἕνα παπά, ἀρματωμένο ἐπίσης, ποὺ πήγαιναν στὸ Ἀλειτούργι ὅπου γινόταν ἡ μάχη.

«Στὴν ἀρχὴ νομίσαμε πὼς ἦταν ἡ ἐνίσχυση τῶν Κλεφτῶν ἀλλὰ ἡ παρουσία τοῦ παπᾶ μᾶς καθησύχασε. Τοὺς πληροφορήσαμε τί εἴδαμε καὶ τότε προχώρησαν βιαστικά». Οἱ περιηγητὲς ἔφτασαν σὲ λίγο στὸ χωριὸ Κωνσταντίνοι.

Τὴν ἄλλη μέρα ἔμαθαν νέα γιὰ τὴν ἔκβαση τῆς μάχης. Δὲν ἦταν τόσο αἱματηρὴ ὅσο μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποθέση ἀπὸ τὸν ὀρυμαγδὸ καὶ τὴ διάρκειά της. Ἐλάχιστοι σκοτώθηκαν ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές. Τὴ νύχτα οἱ Κλέφτες πραγματοποίησαν ἔξοδο διαμέσου τῶν πολιορκητῶν τους καὶ ἀποσύρθηκαν στὸ κάστρο καὶ στοὺς λόγγους τῆς Ἰθώμης[3].

---

1. A Classical and Topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819, τ. Β', σ. 353.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 354-355.

3. Εἶναι φανερὸ πὼς τὰ ἀντάρτικα σώματα ἐγκατέλειψαν τὸν κλεφτοπόλεμο καὶ ἐγκαινίασαν μάχες ἐκ παρατάξεως. Πολεμοῦσαν σὰν συγκροτημένα τμήματα. Τὸ ἐπιβεβαιώνει ὁ κοτζάμπασης *Παπατσώνης*: «Περιεφέροντο ἀναφανδὸν μὲ τὰ μπαϊράκια». Γιὰ τὴ μάχη στὸ Ἀλειτούργι ποὺ παρακολούθησαν οἱ δυὸ Ἄγγλοι περιηγητὲς γράφει ὁ *Παπατσώνης*: «Εὐρι-

«Ἐπικεφαλῆς ἦταν ἕνας Ἕλληνας, ὁ τρόμος τοῦ Μωριᾶ, καπετὰν Γιώργης τὸ ὄνομά του. Ὅπως μᾶς εἶπαν δὲν χαριζόταν οὔτε σὲ Ἕλληνες, οὔτε σὲ Τούρκους, οὔτε σὲ Φράγκους. Λίγα χρόνια ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ περιστατικὸ ὁ William Gell[1], κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς ἄλλου ταξιδιοῦ του στὴν Ἑλλάδα, γνώρισε αὐτὸν τὸν καπετὰν Γιώργη καὶ κουβέντιασε μαζί του. Εἶχε καταφύγει μαζὶ μὲ τοὺς συντρόφους του στὰ Ἑπτάνησα καὶ ὑπηρετοῦσε στὸν ἀγγλικὸ στρατό»[2].

Ὁ Dodwell παραθέτει στὸ χρονικό του ἀπόσπασμα ἀπὸ ἕνα γράμμα τοῦ Gell γιὰ τὸν περίφημο αὐτὸ Κλέφτη.

«Τὸ ὄνομά του εἶναι Γεώργιος Κολοκοτρώνης. Βρισκόταν στὸ Ἀλειτούργι τὴν ἡμέρα ποὺ περάσαμε καὶ θυμᾶται καλὰ πὼς μᾶς εἶδε. Μοῦ εἶπε πὼς ἂν δὲν ἦταν ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἀπασχολημένος θὰ μᾶς αἰχμαλώτιζε ὁπωσδήποτε. Ἐπειδὴ ὅμως εἴμαστε μυλόρδοι δὲν θὰ μᾶς ἔκανε κακό. Καταγοητεύθηκε ποὺ ἤξερα τόσο καλὰ τὰ βουνά, τὶς χαράδρες κι' ὅλα τὰ περάσματα καὶ εἶπε στοὺς συντρόφους του:

— Αὐτὸς ὁ μυλόρδος ξέρει τὸν τόπο σὰν νὰ ἦταν ὁ ἴδιος Κλέφτης. Μοῦ ξέφυγε μέσα ἀπὸ τὰ χέρια μου!

»Ἔπειτα χόρεψε ἕνα ζωηρὸ χορὸ σὰν ἐκείνους τοὺς βακχικοὺς ποὺ βλέπουμε πάνω στὰ ἀρχαῖα ἀγγεῖα»[3].

Συνεχίζοντας τὴν ὁδοιπορία στὴν ὀρεινὴ περιοχή, πάντοτε μὲ τὸ φόβο τῶν Κλεφτῶν, ἔφτασαν σ' ἕνα μεγάλο μοναστήρι στὴν πλαγιὰ τῆς Ἰθώμης[4]. Τὸ βρῆκαν ὅμως παντέρημο. Στὴν αὐλὴ ὑπῆρχαν γελάδια καὶ γουρούνια, στὸ τζάκι ἔκαιγε φωτιά. Δυὸ γάτοι γεύονταν τὰ ἀποφάγια ἑνὸς γεύματος γιὰ πολλὰ

σκόμενοι τότε οἱ κλέφται, ἕως 150 τὸν ἀριθμόν, εἰς τοῦ Μελιγαλᾶ, ὅπου οἱ Τοῦρκοι οἱ Ἀνδρουσανοὶ ἐξεκίνησαν κατ' αὐτῶν μὲ ὅλους τοὺς ραγιάδες, ὅσοι εἶχαν ἅρματα, ἕως 1.500 τὸν ἀριθμόν, τοὺς ὁποίους ἔκλεισαν εἰς τὸ παλαιὸν φρούριον κείμενον εἰς τὸ χωρίον Ἀλειτούργι, καὶ πολεμήσαντες ἡρωϊκῶς (οἱ Κλέφτες), ἔτρεψαν τὴν στρατιὰν ταύτην εἰς φυγὴν ρίψαντές τους εἰς τὸν ποταμὸν τῆς Μαυροζούμαινας, πνιγέντων οὐκ ὀλίγων Τούρκων» (Ἀπομνημονεύματα, ἔνθ' ἀν., σ. 35). Καὶ ὁ *Κολοκοτρώνης:* «Τὸ βράδυ ἐπήγαμεν εἰς τὸ Ἀλειτοῦρι, καὶ ἐκεῖ μᾶς ἐπλάκωσαν Ἀνδρουσανοί, Λεονταρίτες καὶ λοιποὶ ἕως 700. Ἦλθαν τὴν αὐγή, ἀρχίσαμε πόλεμο, ἡμεῖς ἐβγήκαμε ἀπὸ τὸ χωριό, τοὺς ἐπήραμε κυνηγῶντας ἕως μίαν ὥραν μακριά, τοὺς ἐπήραμε τέσσερα ἄτια, πολλοὶ ἐπνίγηκαν εἰς τὸ ποτάμι καὶ ἄλλους ἐσκοτώσαμεν, καὶ ἐπήραμε πολλὰς ζωοτροφίας καὶ πολεμοφόδια. Ἤκουσαν τὸν πόλεμον τὰ στρατεύματα ὁποὺ ἦταν εἰς τὴν Σκάλα καὶ ἦλθον εἰς βοήθειαν τῶν ἐδικῶν των. Ἡμεῖς ὀπισωγυρίσαμεν καὶ ἐκλεισθήκαμεν εἰς τὸ χωριὸ Ἀλειτοῦρι καὶ ἐπολεμήσαμεν ὅλην τὴν ἡμέραν καὶ τὸ βράδυ ἐτραβήξαμεν τὰ σπαθιὰ καὶ ἐπήγαμε κατὰ τῆς Ἀρκαδίας τὰ χωριὰ» (Ἀπομνημονεύματα, ἔνθ' ἀν., σ. 37-38).

1. Ὁ συνταξιδιώτης του.

2. Μᾶλλον τὸν Θοδωράκη Κολοκοτρώνη συνάντησε στὴ Ζάκυνθο ὁ Gell. Ἦταν ὁ μόνος πρωτοκλέφτης ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὸ χαλασμό. Ὁ Γιώργας ἀπὸ τὸν Ἀετὸ σκοτώθηκε στὸ ληνὸ τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Παναγίας τῆς Αἱμυαλοῦς (*Τάσου Γριτσόπουλου,* Ἡ παρὰ τὴν Δημητσάναν μονὴ Παναγίας τῆς Αἱμυαλοῦς, Ἐν Ἀθήναις 1947).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 356.

4. Τὸ μοναστήρι τοῦ Βουρκάνου.

πρόσωπα πού, κατὰ τὰ φαινόμενα, εἶχε τελειώσει λίγο πρὶν φτάσουν. Ἦταν καλόγεροι ἢ Κλέφτες; Κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ καταλάβη τίποτα[1].

«Ψάξαμε στὰ ἔρημα κελλιά, περιπλανηθήκαμε στοὺς σιωπηλοὺς διαδρόμους ἀλλὰ δὲν βρήκαμε ψυχή. Οἱ ἐξαιρετικὲς συνθῆκες τῆς περιπέτειάς μας, ἡ τρομακτικὴ μοναξιὰ καὶ ἡ βαθειὰ σιωπὴ τοῦ μοναστηριοῦ, ἡ γῆ τῶν κλασσικῶν χρόνων ποὺ πατούσαμε, τὸ ἐπιβλητικὸ τοπίο, ὅλα μαζὶ μὲ εἶχαν συγκλονίσει καὶ ξυπνοῦσαν μέσα μου ἕνα πλῆθος συγκινήσεις. Καθὼς εἴμαστε ἐξαντλημένοι ἀπὸ τὴν κούραση καὶ εἴχαμε ἀρκετὲς προμήθειες θὰ περνούσαμε μὲ μεγάλη εὐχαρίστηση τὴ νύχτα στὸ μοναστήρι.᾿Αλλὰ οἱ φρουροί μας εἶχαν πανικοβληθῆ. Δὲν μποροῦσαν νὰ καταπολεμήσουν τὸν τρόμο ποὺ προκαλοῦσε ἡ μυστηριώδης σιωπή, αὐτὴ ἡ σιωπὴ ποὺ βασίλευε στὸ μοναστήρι καὶ δημιουργοῦσε φόβους καὶ ὑποψίες καθὼς διάβαινες τὰ ἔρημα διαμερίσματα. Σὲ μιὰ κάμαρα ἀνακαλύψαμε μιὰ τετράγωνη καταπακτὴ στὸ ταβάνι κι᾿ ἀνεβήκαμε μὲ μιὰ σκάλα. Βρεθήκαμε σ᾿ ἕνα εἶδος ὀχυροῦ μὲ ἀπόλυτη ἀσφάλεια ἔτσι ὅπως τραβήξαμε πάνω τὴ σκάλα καὶ κλείσαμε τὴν κλαβανή.᾿Αλλὰ ἐπειδὴ οἱ φρουροί μας ἦταν σίγουροι πὼς οἱ Κλέφτες κρύβονταν μέσα στὸ μοναστήρι κι᾿ὅτι θἄβρισκαν τρόπο νὰ μᾶς ἐξοντώσουν τὴ νύχτα, ἀνεβήκαμε μὲ μεγάλη ἀπροθυμία στὰ ἄλογά μας καὶ προχωρήσαμε στὸ χωριὸ Μαυρομάτι, στὰ νότια ριζὰ τῆς ᾿Ιθώμης, ποὺ σήμερα λέγεται Βουρκάνο. Ἔβρεχε ἀδιάκοπα. Καταλύσαμε στὸ σπίτι τοῦ παπᾶ, τὸ καλύτερο τοῦ χωριοῦ. Εἶχε ἕνα δωμάτιο ὅλο-ὅλο. Στὴ μιὰ ἄκρη ἁπλώσαμε τὰ κρεβάτια μας καὶ στὴν ἄλλη ἡ κόρη τοῦ παπᾶ γέννησε τὴ νύχτα ἕνα ὄμορφο ἀγοράκι»[2].

῾Οδοιπορώντας πρὸς τὴν κορφὴ τῆς ᾿Ιθώμης, ὅπου βρίσκονταν τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, ἔφτασαν στὸ μοναστήρι τοῦ ῾Αη-Λιᾶ. Ἔρημο κι᾿ αὐτό. Οἱ καλόγεροι εἶχαν φύγει ἐξ αἰτίας τῶν Κλεφτῶν. ῾Η πόρτα ἦταν διάτρητη ἀπὸ βόλια. «Τὴν εἶχαν βάλει σημάδι οἱ Κλέφτες γιὰ διασκέδαση»[3].

῾Η πορεία γινόταν σὲ ἀτμόσφαιρα γενικῆς ἀνησυχίας. Οἱ ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Κλεφτῶν βρίσκονταν στὸ πιὸ κρίσιμο σημεῖο. Κάθε τόσο οἱ περιηγητὲς ἄκουγαν φωνὲς «Κλέφτες!», κάθε τόσο ἡ συνοδεία τους διασταυρωνόταν ἢ συνοδοιποροῦσε μὲ τούρκικα ἀποσπάσματα.

---

1. Τὸ βουνὸ καὶ τὸ μοναστήρι τοῦ Βουρκάνου ἦταν καταφύγιο τῶν Κλεφτῶν ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια τοῦ Μωριᾶ:

> Λύπη τὄχουνε τὰ βουνά, λύπη τὄχουν κι᾿ οἱ κάμποι
> κ᾿ ἕνα βουνό, ψηλὸ βουνό, ψηλὸ σὰν τοῦ Βουρκάνου,
> κ᾿ ἐκεῖνο λύπη τὸ κρατεῖ καὶ λύπη τὸ βασταίνει
> πού ᾿χε τοὺς κλέφτες τοὺς πολλούς, τοὺς Κολοκοτρωναίους.
> ῾Ολημερὶς ἐπίνανε ψηλὰ στὸ μοναστήρι
> τὸ βράδυ ἐβγαῖναν στὶς κορφές, ψηλὰ στὰ κορφοβούνια.

(*Μ. Τρανοῦ*, ᾿Αρκαδικὰ Τραγούδια, Λαογρ., τ. Ε' [1915], σ. 147).

2. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 358-359.

3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 363.

Ἀπὸ τὴν Ἰθώμη θὰ προχωρήσουν πρὸς τὴν ἀρχαία Λυκόσουρα. Πέρασαν στὶς 8 Φεβρουαρίου ἀπὸ ἕνα χάνι κοντὰ στὸ Λοντάρι καὶ ἀπὸ τὸ χάνι τοῦ Τσάκωνα κοντὰ στοὺς Χράνους. Ἀπὸ ψηλά, στὸ Ἴσαρι[1], στὸ φρύδι τοῦ Λυκαίου, ἀκούγονταν τουφεκιές. Οἱ Κλέφτες εἶχαν ἐπιτεθῆ ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἀλλάζουν ἀμέσως δρόμο καὶ κατευθύνονται στὸ Σινάνου[2].

Στὶς 10 Φεβρουαρίου ἀνεβαίνουν στὰ ἄλογα γιὰ μιὰ περιοδεία στὸν μεγαλοπολίτικο κάμπο. Ἀλλὰ δὲν πρόλαβαν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ Σινάνου καὶ βλέπουν γυναῖκες καὶ παιδιὰ νὰ τρέχουν πρὸς τὰ σπίτια τους, σπρώχνοντας μέσα τὰ ζωντανά τους καὶ νὰ ἀμπαρώνουν τὶς πόρτες. Ἡ κραυγὴ «Κλέφτες!» ἀντηχοῦσε ἀπὸ ὅλες τὶς μεριές.

Ὡστόσο οἱ περιηγητὲς ἀποφάσισαν νὰ προχωρήσουν πρὸς τὰ δασόφυτα ριζοβούνια τῆς περιοχῆς. Τοὺς συνόδευαν τρεῖς ἔνοπλοι Ἕλληνες, οἱ δυὸ ἀγωγιάτες, καὶ οἱ δυὸ Τοῦρκοι τζοχαντάρηδες, ὁ Ἰμπραὴμ τοῦ Dodwell καὶ ὁ Μουσταφὰς τοῦ Gell. Εἴκοσι Σινανιῶτες, βλέποντας πὼς ἡ ὁμάδα τῶν ξένων σκόπευε νὰ περάση μέσα ἀπὸ τὸ λόγγο, τοὺς ἀκολούθησαν, μὲ τὸν ἀγά τους ἐπικεφαλῆς. Πέρασαν τὸν ποταμὸ Ἐλισσώνα καὶ μπῆκαν σ' ἕνα πυκνὸ ρουμάνι βελανιδιές. Σὲ λίγο ἔπεσαν πάνω σ' ἕνα μπουλούκι Κλέφτες[3].

«Ὁ δικός μου Τοῦρκος, ὁ Ἰμπραήμ, κι' ἕνας χωριάτης ἀπὸ τὸ Σινάνου ρίχτηκαν ἀμέσως πάνω σ' ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς κακούργους καὶ μὲ κάποιον κίνδυνο τὸν ξαρμάτωσαν καὶ τοῦ ἔδεσαν τὰ χέρια. Οἱ ἄλλοι, ποὺ ἦταν λιγώτεροι ἀπὸ μᾶς, χάθηκαν μέσα στὸ λόγγο χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀντίσταση. Καὶ ἐνῶ τοὺς ἀκολουθούσαμε καταπόδι, ἀλλὰ κάπως ἀπρόσεχτα, πέσαμε ἀπρόσμενα σὲ ἐνέδρα καὶ βρεθήκαμε κυκλωμένοι σ' ἕναν ἀδιαπέραστο λαβύρινθο ἀπὸ χαμόδεντρα καὶ βάλτους. Οἱ Κλέφτες μᾶς φώναξαν ἐπιταχτικὰ νὰ πέσουμε ἀμέσως καταγῆς. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς δικούς μας πυροβόλησαν τοὺς Κλέφτες καὶ κεῖνοι ἀποκρίθηκαν ἀμέσως ἀδειάζοντας πάνω μας μουσκέτα καὶ πιστόλες. Δυὸ δικοί μας ἔπεσαν βαριὰ λαβωμένοι. Αὐτὸ ἦταν τὸ σύνθημα τῆς γενικῆς σφαγῆς. Νὰ σωθοῦμε φαινόταν πιὰ ἀδύνατο καὶ ἡ ἀντίσταση μάταιη. Περιμέναμε, λοιπόν, νὰ πληρώσουμε ἀκριβὰ τὴν ἀφροσύνη μας. Ἐκείνη τὴν κρίσιμη στιγμὴ ἀκούστηκαν φωνὲς καὶ ποδοβολητὰ ἀλόγων ποὺ ζύγωναν καλπάζοντας. Κάπου 300 Τοῦρκοι ντελῆδες μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν βοεβόδα τῆς Καρύταινας ποὺ καταδίωκαν

1. Τὸ Ἴσαρι εἶχε ὁρμητήριο ἡ μωραΐτικη κλεφτουριά, «κώμην κειμένην ὑπὸ τὴν κορυφὴν ὑψηλοῦ καὶ πετρώδους βουνοῦ, ὡς ὀρεινὴν καὶ πολὺ ὀχυράν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν κατεφαίνοντο σχεδὸν αἱ ἐπαρχίαι Φαναρίου, Λεονταρίου καὶ αὐτὴ ἡ Μεσσηνία. Ἐπίσης δὲ καὶ τὴν ὀρεινὴν καὶ ὀχυρὰν κώμην τῶν Ἄνω Καρυῶν τῆς ἐπαρχίας Καρυταίνης» (*Ἀθ. Γρηγοριάδη*, Ἱστορικαὶ Ἀλήθειαι, ἔνθ' ἀν., σ. 43).

2. Ἡ σημερινὴ Μεγαλόπολη.

3. Οἱ Κλέφτες δηλαδὴ εἶχαν φτάσει ἔξω ἀπὸ τὸ Σινάνου. Ὁ λόγγος μὲ τὶς βελανιδιὲς βρισκόταν σὲ ἀπόσταση ἐλάχιστων χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ καμπίσιο αὐτὸ χωριό.

τοὺς Κλέφτες, ρίχτηκαν ἀπάνω μας θαρώντας πὼς εἴμαστε ἀντάρτες καὶ τσαλαπάτησαν μερικούς. Ἀλλὰ μόλις κατάλαβαν τὸ λάθος τους ὅρμησαν ἐναντίον τῶν Κλεφτῶν. Δὲν θυμᾶμαι πιὸ συνταρακτικὸ θέαμα ἀπὸ αὐτὴ τὴ μοναδικὴ μάχη. Οἱ τουρκικὲς στολὲς εἶχαν μιὰ ἐντυπωσιακὴ στρατιωτικὴ μεγαλοπρέπεια. Οἱ ἱππεῖς κάλπαζαν μπροστὰ καὶ πότε πρόβαλλαν ἀνάμεσα στὰ δέντρα, πότε ἐξαφανίζονταν φωτίζοντας τοὺς ἴσκιους τοῦ λόγγου μὲ ξαφνικὲς πολύχρωμες λάμψεις. Ὅλα μαζὶ δημιουργοῦσαν ἕνα φανταχτερὸ πίνακα. Αὐτὴ βέβαια ἡ αἴσθηση ὀφειλόταν καὶ στὸ ὅτι γλυτώσαμε τὸν κίνδυνο καὶ νοιώθαμε πιὰ ἀσφαλισμένοι. Σὲ λίγο ἀνταμώσαμε πάλι μὲ τοὺς Κλέφτες. Μ' ὅλο ποὺ ἀποτελοῦσαν ἕνα σῶμα ἀπὸ 140 ἄντρες αἰφνιδιάστηκαν καὶ σκόρπισαν. Κι' ἂν σώθηκαν, αὐτὸ τὸ χρωστοῦσαν στὴν πυκνότητα τοῦ λόγγου καὶ στὴν κακοτοπιά. Ἀπὸ τοὺς δικούς μας τραυματίσθηκαν μόνο ἑφτά. Ἀπὸ τοὺς Κλέφτες ἕνας σκοτωμένος, πολλοὶ βαριὰ τραυματισμένοι καὶ πέντε αἰχμάλωτοι ποὺ ὁδηγήθηκαν στὴν Τριπολιτσὰ καὶ ἀποκεφαλίσθηκαν. Ἦταν ὅλοι κακοντυμένοι, ὑπερβολικὰ βρώμικοι καὶ εἶχαν μαζί τους ἐλάχιστα πολεμοφόδια καὶ χρήματα. Ἀνῆκαν στὸ μεγάλο σῶμα τοῦ Γιώργη Κολοκοτρώνη ποὺ τὸν εἴδαμε τελευταῖα νὰ πολεμάη στὰ ριζοβούνια τῆς Ἰθώμης. Ὁ Κλέφτης ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τὸν δικό μου τὸν Ἰμπραὴμ εἶχε μονάχα ἕνα φυσέκι καὶ 20 παράδες. Δυὸ ὧρες κράτησε ἡ καταδίωξη. Ὕστερα συγκεντρωθήκαμε σ' ἕνα ξέφωτο κοντὰ στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Μεγαλόπολης. Ὁ βοεβόδας ἔδωσε τὸ βραβεῖο παλληκαριᾶς στὸν Ἰμπραὴμ ποὺ ἔπιασε τὸν Κλέφτη ζωντανό: μαχαίρι, σελάχι, δαχτυλίδι καὶ κεμέρι. Ὁ Ἕλληνας ποὺ τὸν βοήθησε πῆρε τὸ τουφέκι. Ὅλοι καὶ ἰδιαίτερα οἱ Κλέφτες ἀποροῦσαν ποὺ ἔβλεπαν ἕνα φραγκοφορεμένο ἀνάμεσά τους»[1].

Ὅλα αὐτὰ ἔγιναν στὶς 10 Φεβρουαρίου 1806.

Ἀπὸ τὸ Σινάνου οἱ ξένοι προχώρησαν στὶς 12 Φεβρουαρίου πρὸς τὴν Καρύταινα κι' ὕστερα ἀνηφόρισαν στὸ δασόφυτο Λύκαιο. Οἱ ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις εἶχαν τελειώσει στὴν περιοχή. «Περνούσαμε», γράφει ὁ Dodwell, «τοὺς λόγγους τοῦ Λυκαίου καὶ τὰ λαγκάδια ποὺ λίγες μέρες πρὶν ἀποτελοῦσαν σίγουρο καταφύγιο πολυάριθμων Κλεφτῶν. Τελικὰ ὁ βοεβόδας τῆς Καρύταινας τοὺς ἔβγαλε ἀπὸ τὰ ὀχυρὰ καὶ τὰ γιατάκια τους ὕστερα ἀπὸ μερικὲς ἀψιμαχίες καὶ ἀπώλειες κάμποσων ἀνδρῶν καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές»[2].

Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ περάσματα βρῆκαν ἕνα ἀνθρώπινο κεφάλι. Ἀπὸ τὸ χτένισμα κατάλαβαν πὼς ἦταν Ἕλληνας. Ἕνα παιδὶ ἀμούστακο μὲ εὐγενικὴ φυσιογνωμία. Καὶ νὰ ποιὰ ἐξήγηση δίνει ὁ περιηγητής, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε, γιὰ τὸ μυστήριο τοῦ ἔρημου κεφαλιοῦ.

«Οἱ Κλέφτες ποὺ ἐκδιώχθηκαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Σινάνου καὶ τὰ βουνὰ τῆς Ἰθώμης κατέφυγαν στὰ πυκνὰ δάση καὶ τὶς σκοτεινὲς σπηλιὲς τοῦ Λυκαίου,

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 371-373.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 390.

ἀπὸ ὅπου ἐπίσης κυνηγήθηκαν ὕστερα ἀπὸ πολλὲς μέρες. Ἡ πρώτη δουλειὰ τοῦ Τούρκου ποὺ σκότωνε Κλέφτη ἦταν νὰ κόψη τὸ κεφάλι του καὶ νὰ τὸ παρουσιάση στὸν βοεβόδα τῆς περιοχῆς γιὰ νὰ εἰσπράξη τὸ καθιερωμένο μπαξίσι. Οἱ Κλέφτες πάλι, γιὰ νὰ μὴ προσφέρουν στοὺς ἐχθρούς τους τὴν εὐκαιρία αὐτῆς τῆς ἀμοιβῆς, ἔκοβαν οἱ ἴδιοι τὰ κεφάλια τῶν σκοτωμένων συντρόφων τους καὶ τὰ πετοῦσαν στὰ γκρέμια ἢ στὰ γειτονικὰ ρέματα. «Αὐτὴ ἴσως ἦταν ἡ τύχη τοῦ κεφαλιοῦ ποὺ βρέθηκε», σημειώνει ὁ Dodwell. «Γιατὶ μάταια ψάξαμε γιὰ τὸ πτῶμα».

Οἱ περιηγητὲς ἀποφάσισαν νὰ προσφέρουν ἕνα εἶδος ταφῆς στὸ λείψανο αὐτοῦ τοῦ σκοτωμένου. Ἄνοιξαν λοιπὸν μιὰ λακκούβα στὴ ρίζα μιᾶς βελανιδιᾶς καὶ τὸ ἀπόθεσαν. Ὁ Ἰμπραὴμ εἶπε πὼς δὲν ἔχει καμμιὰ διάθεση νὰ θάψη τὸ κεφάλι ἑνὸς γκιαούρη σκύλου. «Ἄναψε τότε καυγὰς ἀνάμεσα στὸν Ἕλληνα ποὺ μὲ συνόδευε καὶ τὸν Τοῦρκο. Ὁ Ἕλληνας ἔλεγε ὅτι σκύλοι εἶναι οἱ Τοῦρκοι καὶ ὄχι οἱ Χριστιανοί»[1].

Στὶς 16 Φεβρουαρίου ξαναπέρασε στὸ Μωριὰ ὁ Ἄγγλος Leake πραγματοποιώντας τὴ δεύτερη περιοδεία του. Γράφει δυὸ μέρες ἀργότερα στὴν Πάτρα: «Ὁ πασὰς τοῦ Μωριᾶ κατόρθωσε νὰ συλλάβη πολλοὺς Κλέφτες ποὺ μάστιζαν τὴ χερσόννησο καὶ εἶχαν αὐξηθῆ σὲ ἀριθμὸ τὸν περασμένο χρόνο. Σκοτώθηκε κι' ἕνας Κολοκοτρώνης»[2].

Στὶς 4 Μαρτίου σημειώνει: «Ἑκατὸν εἴκοσι κεφάλια Κλεφτῶν ἔστειλε ὁ πασὰς στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ Κλέφτες διασκορπίστηκαν, χτυπήθηκαν χωριστὰ καὶ ἀποδεκατίστηκαν[3]. Ὕστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ κατόρθωμα ὁ πασὰς ἐλπίζει νὰ διατηρήση τὸ ἀξίωμα ἕναν ἀκόμα χρόνο[4]. Ἔδιωξε τὸν Σωτηράκη καὶ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 390-391. Ἡ ἀφήγηση τοῦ *Dodwell* ἀποτελεῖ συγκλονιστικὴ μαρτυρία τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας τοῦ χειμώνα 1805-1806. Εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐξιστόρηση τῶν τελευταίων μαχῶν τῶν Κλέφτικων σωμάτων ἀπὸ αὐτόπτη. Αὐτοὶ οἱ «ληστὲς» καὶ «δειλοί», ὅπως τοὺς χαρακτηρίζει ὁ Βλαχογιάννης, μὲ τούρκικη ἐπιχειρηματολογία καὶ κοτζαμπασίδικη ἐμπάθεια (Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ), δὲν εἶχαν οὔτε παρὰ στὸ κεμέρι καὶ πολεμοῦσαν μπροστὰ στὰ στρατόπεδα τοῦ ἐχθροῦ ὡς τὴν ὕστατη πνοὴ τοὺς διῶκτες τους, τυράννους καὶ ἀδερφούς, μὲ ξεδιπλωμένα μπαϊράκια.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 152-153. Ὁ Γιάννης, ἀδερφὸς τοῦ Θεοδωράκη, «...ἐπῆγε εἰς τοὺς Αἱμυαλούς, μοναστήρι, τοῦ ἔδωκε ἕνας καλόγερος φαγὶ καὶ ἔπειτα ἐπῆγε, ἔδωσε εἴδησιν εἰς τοὺς Τούρκους, ἐπῆγαν, τὸν πολιόρκησαν εἰς τὸν ληνὸν καὶ τὸν ἐσκότωσαν» (*Θ. Κολοκοτρώνη*, Ἀπομνημονεύματα, ἔνθ' ἀν., σ. 39).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 282-284. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν σκοτωμένων εἶναι ἄγνωστος. Πρέπει νὰ ὑπολογίση κανεὶς πὼς στὸ Μωριὰ δροῦσαν πέντε ὡς ἑφτὰ σώματα. Ὅλα αὐτὰ ἐξοντώθηκαν. Φυσικὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὶς ἐκτελέσεις τῶν «λησταποδόχων» καὶ ἄλλων ἀθώων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τρομοκρατίας. Ὁ *Ἀθ. Γρηγοριάδης* ἀνεβάζει τοὺς νεκροὺς σὲ 6.000 (Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι, Ἀθῆναι 1934, σ. 48). Ἀπαράδεκτοι ὁπωσδήποτε οἱ ἀριθμοὶ τοῦ *Βλαχογιάννη* (Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, σ. 167, 170). Ὁ *Φραντζῆς* ὑπολογίζει 600 (βλ. καὶ *Μιχ. Σακελλαρίου,* Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι 1939, σ. 241 σημ. 1).

4. Τὸν ἀντικατέστησε ὁ Βελῆς, γιὸς τοῦ Ἀλῆ. Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ *Ρήγα Παλαμήδη* ἀναφέρεται: «1807 Ἰανουαρίου 2, ἦλθεν ὁ Βελήπασας».

τὸν δραγουμάνο, δύο συνεργάτες του μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε καταδυναστέψει ἐπὶ πολλὰ χρόνια τοὺς συμπατριῶτες τους[1]. Ἀπὸ τὸν Σωτηράκη, ποὺ ἀποσύρθηκε στὴ Λειβαδιά, ὁ πασὰς ἀπέσπασε δέκα πουγγιά, καὶ πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὸν Ἀσημάκη[2] τῶν Καλαβρύτων, λέγοντάς τους πὼς τάχα εἶχε φιρμάνι νὰ τοὺς πάρη τὰ κεφάλια. Ἔτσι ὁ Παπαδόπουλος[3] ἔξου δετέρωσε τοὺς ἐχθρούς του. Οἱ Τριπολιτσιῶτες ἀποδίδουν τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκεῖ στὸν πασὰ στὴν εὐγλωττία του. Εἶχε ἀπόλυτη ἐξουσία στὸν Ἅγιο Πέτρο καὶ στὴν Τσακωνιὰ γιατὶ ὁ Τοῦρκος βοεβόδας διαμένει συνήθως στὴν Τριπολιτσά [4].

Καὶ στὶς 13 Μαρτίου σημειώνει στὸ Ἄργος: «Μοῦ εἶπαν ὅτι οἱ περισσότεροι Κλέφτες σκοτώθηκαν ἢ αἰχμαλωτίσθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῶν χωριῶν ἐνῶ τὰ τουρκικὰ στρατεύματα κάθονταν ἄνεργα ἢ ἔκαναν ἄλλα ἀκόμα χειρότερα. Ὁ Β. καὶ τὰ ἀδέρφια του ἔχουν τὴ γνώμη πὼς ἂν οἱ χωριάτες καὶ εἰδικὰ οἱ Μυστριῶτες, οἱ πιὸ ὕποπτοι, ἦταν ἀφοσιωμένοι στοὺς Γάλλους καὶ συνεννοημένοι μαζί τους, δὲν θὰ βοηθοῦσαν στὴν καταστροφὴ τῶν Κλεφτῶν, γιατὶ θὰ ἦταν χρήσιμοι στὴν περίπτωση ποὺ θὰ ξεσποῦσε ἐπανάσταση. Τὸ κίνητρο τῶν χωριῶν ἦταν νὰ βγάλουν ἀπὸ τὴ μέση τὴν ἀφορμὴ ποὺ ἔφερε στὸν τόπο τὴν τουρκικὴ δύναμη, ἀλλιῶς δὲν θὰ βοηθοῦσαν τὸν ξένο κατακτητὴ μὲ τόση λύσσα[5]. Μὲ πληροφόρησαν στὸν Ἀχλαδόκαμπο ὅτι τὰ τούρκικα στρατεύματα χάλασαν καὶ σκλάβωσαν πολλοὺς ἀθώους ἰδίως στὰ Βέρβαινα»[6]. Καὶ στὶς 20 Μαρτίου ἀπὸ τὴν Καστάνιτσα: «Δέκα παλληκάρια γύρισαν στὸ χωριὸ ὕστερα ἀπὸ ἐκστρατεία πολλῶν ἑβδομάδων ἐναντίον τῶν Κλεφτῶν. Δὲν θὰ χανόταν κανένας

---

1. Ὁ Σωτηράκης Λόντος, κοτζάμπασης τῆς Βοστίτσας. Θὰ γίνη τὸ δεξὶ χέρι τοῦ Βελήπασα. Ἀποκεφαλίσθηκε τὸ 1812.

2. Τὸν Ἀσημάκη Ζαΐμη, κοτζάμπαση τῶν Καλαβρύτων.

3. Ὁ Ἀναγνώστης Παπαδόπουλος, προεστὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου.

4. Ἔνθ' ἀν.. σ. 282-284.

5. Αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβη. Οἱ χωριάτες εἶχαν ἀπαυδήσει, ὄχι ἀπὸ τὴ δράση τῶν Κλεφτῶν ἀλλὰ ἀπὸ τὶς συνέπειές της: τὶς ἀλλεπάλληλες ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις ποὺ γίνονταν ἀπὸ τουρκικὰ ἀποσπάσματα μὲ ἀποτέλεσμα σκοτωμοὺς ἀθώων, βασανιστήρια, ἁρπαγὲς καὶ κάθε λογῆς αὐθαιρεσίες. Καὶ τὸ κυριώτερο, τὰ ἔκτακτα χαρατσώματα ἀπὸ τοὺς κοτζαμπάσηδες ἐξ αἰτίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀνωμαλίας, ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Δημητσάνας Φιλόθεο (25 Ὀκτ. 1805):«...ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κοτζαμπάσηδες καὶ δημογέροντες μὲ μίαν πρόφασιν τάχα ὅτι εἰς τὸν τάδε καζὰν ἐφάνησαν κλέπται καὶ ἐσκότωσαν τὸν τάδε διαβάτην, καὶ ἀκολούθως διὰ νὰ ταιριαχθῶσιν ἐδόθησαν τόσα ἄσπρα καὶ ἄλλοτε πάλιν λέγουν ὅτι οἱ κλέπται ἐπίασαν τὸν τάδε ἄνθρωπον εἰς τὴν στράταν καὶ τὸν ἐπῆραν σκλάβον καὶ διὰ τὴν ἐξαγοράν του ἐδόθησαν τόσα ἄσπρα, καὶ μὲ αὐτὰς τὰς αἰτίας χαρατζώνουσι μὲ πλῆθος ἀσπρῶν τοὺς πτωχοὺς ραγιάδες, χωρὶς ἔλεος καὶ καμμίαν συνείδησιν καὶ κερδίζουσιν ἄσπρα ἀσεβῶς καὶ παρανόμως...» (*Εὐ. Σαβράμη*, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Δημητσάνης, ΕΕΒΣ, τ. Θ' [1932], σ. 232-233).

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 346. Ἕνα μήνα πρίν, τὰ Βέρβαινα εἶχαν ὑποστῆ ἐπίθεση καὶ καταστροφὲς ἀπὸ ἕνα κλέφτικο τμῆμα ἐπειδὴ ἀρνήθηκαν νὰ δώσουν ψωμί. «Ἐστείλαμεν εἰς τὰ Βέρβαινα», ἀφηγεῖται ὁ Κολοκοτρώνης, «νὰ μᾶς στείλη ψωμὶ καὶ ζωοτροφὰς καὶ αὐτοὶ μᾶς ἀποκρί-

Κλέφτης ἂν ὁ πασὰς δὲν καθιστοῦσε ὑπεύθυνα τὰ χωριά, ποὺ βρίσκονταν κοντὰ στὰ κλέφτικα κρησφύγετα γιὰ τὴν ἐξόντωσή τους»[1].

Εἶχε ὡστόσο ἀπομείνει ἕνα κλέφτικο τμῆμα μὲ σαράντα περίπου ἀντάρτες ὑπὸ τὸν καπετὰν Νικήτα. Πῆγαν στὸ χωριὸ Πετρίνα, γράφει ὁ Leake, καὶ πῆραν ψωμὶ ἀπὸ κάποιο χωριάτη. Ὕστερα κινήθηκαν πρὸς τὰ βουνὰ στὰ δυτικὰ τοῦ Λονταριοῦ. Τοὺς κυνήγησαν, σκότωσαν δυὸ τρεῖς καὶ ξαναγύρισαν στὴ Μάνη.

Στὶς 27 Μαρτίου ἔφεραν τὸν καπετὰν Νικήτα καὶ τὸν κρέμασαν στὸν πλάτανο τοῦ σεραγιοῦ μαζὶ μὲ ἕνα ἄλλο κεφάλι καὶ ἕνα χέρι[2] ἀπὸ κάτι κλέφτες ποὺ σκοτώθηκαν στοὺς Μύλους τῆς Καλαμάτας. Ἄλλοι εἴκοσι γλύτωσαν στὴ Μάνη. Τὸν ψυχογιὸ τοῦ Νικήτα τὸν ἔφεραν ζωντανό[3].

Στὶς 19 Μαΐου 1805, ποὺ ἔφτασε ὁ Leake στὴν Τριπολιτσά, ὁ χαλασμὸς τῆς κλεφτουριᾶς εἶχε ὁλοκληρωθῆ.

Ὁ Ὀσμὰν πασάς, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, κάλεσε σὲ σύσκεψη τοὺς βοϊβοδάδες, ἀγάδες καὶ κοτζαμπάσηδες γιὰ νὰ συζητήσουν φιρμάνι τῆς Πύλης, ποὺ ἔδινε ἐντολὴ νὰ ἐνισχυθοῦν τὰ στρατεύματα τοῦ Μωριᾶ, ἐξ αἰτίας τοῦ κινδύνου πολεμικῶν ἐνεργειῶν τῆς Γαλλίας. Τὸ φιρμάνι ὅριζε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναλάβη ὁ Μωριὰς τὴ μισθοδοσία καὶ τροφοδοσία 600 ἀνδρῶν, κυρίως Ἀλβανῶν, ἀπὸ τὴ Ρούμελη. Οἱ ἀρχηγοί τους ζητοῦσαν μισθὸ 12 πιάστρα τὸ μήνα γιὰ κάθε στρατιώτη, ὁ πασὰς ἔδινε μόνο ὀχτώ. Τελικὰ ἀποφασίσθηκε νὰ ἀπολυθοῦν οἱ Ἀλβανοὶ ἀφοῦ εἰσπράξουν 15 πουγγιὰ ἀποζημίωση κι' ὁ πασὰς νὰ ἐξηγήση στὴν Πύλη πὼς ὁ Μωριὰς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀντέξῃ τὸ βάρος ἑνὸς τέτοιου στρατιωτικοῦ σώματος ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς σοδειᾶς[4].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Chateaubriand, ποὺ ταξίδεψε στὸ Μωριὰ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1806, γράφει στὸ χρονικό του ὅτι, ὅπως τὸν πληροφόρησε ὁ

θηκαν: «Ἔχομε βόλια καὶ μπαρούτι» καὶ ἐπήγαμε καὶ τοὺς χαλάσαμε» (Ἀπομνημονεύματα, σ. 37). Τὸν χαλασμὸ ἔχει ἀπαθανατίσει τὸ δημοτικὸ τραγούδι:

Πατήσανε τὰ Βέρβαινα, τὰ κάνανε μπιργιάνη
Πῆραν ἄσπρα, πῆραν φλωριά, πῆραν μαργαριτάρια
Ἐπῆραν καὶ μιὰ νιόνυφη ἀπὸ τὸ νυφοστόλι.

(*Μιχ. Τρανοῦ,* Ἀρκαδικὰ Τραγούδια, Λαογρ., τ. Ε' [1915], σ. 148).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 505.

2. Ἴσως ἦταν τὸ κεφάλι καὶ τὸ χέρι τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ Κολοκοτρώνη. «Τοῦ Δημητράκη τοῦ ἔκοψαν τὸ κεφάλι καὶ τὸ χέρι, τὸ παρουσίασαν ὡς δικό μου, ἐπειδὴ εἶχε γράμματα» (*Θ. Κολοκοτρώνη,* ἔνθ' ἀν., σ. 39).

3. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 21-36. Γιὰ τὸν Νικήτα καὶ τοὺς συντρόφους του ἀφηγεῖται ὁ Κολοκοτρώνης: «Ἐκάθισα κρυμμένος ἕνα μήνα εἰς τὸ σπίτι τοῦ Δουράκη (στὴ Μεγάλη Καστάνιτσα τῆς Μάνης). Ἦλθε ἕνας Νικήτας ἀπὸ τὸ Τουρκολέκα καὶ μὲ ηὗρε μὲ μιὰ εἰκοσιπενταριά, καὶ τοῦ εἶπα: «Νὰ εὕρουμε καΐκι καὶ ν' ἀπεράσουμε εἰς τὴν Ζάκυνθον». Αὐτὸς ἐνόμιζε ὅτι δὲν εἶναι πλέον φόβος διὰ νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ μεσόγειον τοῦ Μορέως. Οἱ Τοῦρκοι τοὺς ἐσκότωσαν ὅλους, μόνον ἕνας ἐπιάσθη ζωντανὸς» (Ἀπομνημονεύματα, ἔνθ' ἀν., σ. 41).

4. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 49.

ἀγὰς τῆς Μεθώνης, ἔπεσαν 300 ἢ 400 κλέφτικα κεφάλια. Ὁ ἀγὰς τὸν βεβαίωσε ὅτι ὅλα πιὰ ἡσύχασαν καὶ ὅτι οἱ δρόμοι ἦταν ἐλεύθεροι γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες.

«Καὶ νὰ πῶς ἔχει ἡ ἱστορία τῶν 300 ἢ 400 ληστῶν. Στὴν περιοχὴ τοῦ βουνοῦ Ἰθώμη δροῦσε μιὰ ὁμάδα 50 Κλεφτῶν ποὺ λυμαίνονταν τοὺς δρόμους· Ὁ Ὀσμὰν πασὰς τοῦ Μωριᾶ κινήθηκε ἐναντίον τους καὶ κύκλωσε τὰ χωριὰ ὅπου συνήθως κατέφευγαν οἱ Κλέφτες. Γιὰ τοὺς Τούρκους ἦταν ἀπώλεια χρόνου καὶ μεγάλη ἐνόχληση νὰ ξεχωρίζουν τὸν ἀθῶο ἀπὸ τὸν ἔνοχο. Ἔτσι σκότωναν σὰν ἀγρίμι ὅποιον ἔβρισκαν μπροστά τους. Ἐξοντώθηκαν, βέβαια, οἱ ληστές, ἀλλὰ μαζί τους καὶ 300 Ἕλληνες χωριάτες ὁλότελα ἄσχετοι»[1]. Περνώντας ὁ περιηγητὴς ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἰθώμη (τὸ Βουρκάνο) ἔβλεπε πολλὰ χωριὰ κατεστραμμένα ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν Κλεφτῶν. Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ χωριὰ εἶδε μονάχα μιὰ γυναίκα[2].

Ἔτσι ἐξολοθρεύτηκαν οἱ Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, σ' ἕναν ἄνισο, ἀπελπισμένο ἀγώνα κι' ἔχασε τὸ Εἰκοσιένα τόσους ἀγωνιστὲς ψημένους στὴ φωτιὰ τοῦ ἀνταρτοπόλεμου. Εἶναι ἀπὸ τὶς μαῦρες σελίδες τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας.

---

1. Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce, et revenant par l'Égypte, la Barbarie et l'Espagne par *F. A. de Chateaubriand,* Paris 1811, τ. Α', σ. 25.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 45-46.

ΤΟ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΤΟΥ CHATEAUBRIAND (1806)

ΟΤΑΝ ξεκίνησε γιὰ τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα ὁ Γάλλος ἀριστοκράτης François-René de Chateaubriand ἦταν 38 χρόνων, συνομήλικος μὲ τὸν Ναπολέοντα. Τὸ συγγραφικό του ἔργο, ἡ τρικυμιώδης αἰσθηματική ζωή του, οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Βοναπάρτη, ἡ ἰδιόρρυθμη στάση του στὰ πολιτικοκοινωνικὰ καὶ θρησκευτικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς, εἶχαν συντελέσει στὴν παγίωση τῆς φήμης του.

Φιλοβασιλικὸς εὐγενής, πολέμησε μὲ τὸ στρατὸ τῶν πριγκίπων — καρατομήθηκαν στὸ μεταξὺ ἕνας ἀδερφὸς καὶ μιὰ ἀδερφή του – καὶ ἔζησε ἐμιγκρὲ ὀχτὼ χρόνια στὴν Ἀγγλία. Ἐκεῖ ἔγραψε (1797) τὸ «Ἱστορικό, πολιτικὸ καὶ ἠθικὸ δοκίμιο γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις» προσφέροντας μιὰ πρωτότυπη πολιτειακὴ συνταγὴ γιὰ τὴν εὐτυχία τῶν Γάλλων. Μοναρχία συνταιριασμένη μὲ ἐλευθερία. Ἤθελε νὰ συμβιβάση τὰ ἀσυμβίβαστα. Τὸ ἀπολυταρχικὸ καθεστὼς τῶν Λουδοβίκων μὲ τὶς δημοκρατικὲς ἰδέες ποὺ ἔθρεψε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Ὑπῆρχε καὶ ὁ Καθολικισμός. Ἢ μᾶλλον δὲν ὑπῆρχε. Εἶχε καταποντισθῆ μαζὶ μὲ τὸ παλαιὸ καθεστώς. Ὁ Βοναπάρτης ποὺ ἐπιδιώκει τὴ σταθεροποίηση τοῦ δεσποτισμοῦ του καταλαβαίνει πὼς ἡ θρησκεία εἶναι ὁ φυσικός του σύμμαχος. «Στὴν Αἴγυπτο ἤμουν μουσουλμάνος, στὴ Γαλλία καθολικός, γιὰ τὸ καλὸ τοῦ λαοῦ». Ἀκριβῶς «γιὰ τὸ καλὸ τοῦ λαοῦ» θὰ ἀποκαταστήση τὸ 1802 τὸν καθολικισμὸ στὴν παλαιὰ αἴγλη του ἀναστηλώνοντας πανηγυρικὰ τὴ θρησκευτικὴ λατρεία.

Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ Chateaubriand, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν ἐξορία – φρόντισε γι' αὐτὸ ἡ ἀδερφὴ τοῦ Ναπολέοντα – προσφέρει στὸν ἰσόβιο Ὕπατο τὴ φιλοσοφικὴ θεμελίωση τῆς νέας πολιτικῆς. Τυπώνει τὸ «Δαιμόνιο τοῦ Χριστιανισμοῦ», ἕναν ἀποθεωτικὸ ὕμνο στὸ «μεγαλεῖο τῆς Ἐκκλησίας».

Ἡ ἰδέα ἦταν ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ ἀναστηλωτῆ. Καθοδηγητὴς ὁ βοναπαρτικὸς καὶ ὠμότατα πρακτικὸς Φοντὰν ποὺ συμβούλευε τὸν Chateaubriand: «Μὲ τὸ «Δαιμόνιο τοῦ Χριστιανισμοῦ» πρέπει νὰ ξαναγαπήση ὁ λαὸς τὴ θρησκεία, νὰ ἀνασαίνη μὲ εὐφροσύνη τὸ θυμίαμα, ν' ἀκούη μὲ συγκίνηση τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους».

Τὸ ἀφιέρωσε στὸν Ναπολέοντα: «Δὲν μπορεῖ κανεὶς παρὰ νὰ ἀναγνωρίση στὸ πεπρωμένο σας τὸ χέρι τῆς θείας Πρόνοιας».

Τὸ νέο καθεστὼς καὶ ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία νοιώθουν εὐγνωμοσύνη γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ «Δαιμονίου». Ὁ Ναπολέων τοῦ προσφέρει τιμὲς καὶ ἀξιώματα.

Στὸ μεταξὺ ὁ Chateaubriand γράφει τοὺς «Μάρτυρες», ἕνα ἐπικὸ μυθιστόρημα, ἀναπαράσταση τῶν ἱστορικῶν ἀναμετρήσεων τῶν δύο θρησκειῶν καὶ τοῦ θριάμβου τοῦ χριστιανισμοῦ στὶς ἀρχὲς τοῦ Δ' αἰώνα. Γιὰ νὰ τεκμηριώση τὰ ἐπεισόδια, γιὰ νὰ δῆ μὲ τὰ μάτια του καὶ νὰ περιγράψη μὲ ἀκρί-

βεια τὰ τοπία — ἀνάμεσά τους καὶ τὴν Πελοπόννησο ὅπου ξετυλίγεται τὸ μυθιστόρημα — πραγματοποιεῖ τὸ 1806 ἕνα ταξίδι στοὺς Ἁγίους Τόπους[1]. Θὰ κρατήση 11 μῆνες. Βενετία - Γαλλία - Παλαιστίνη - Μπαρμπαριὰ - Ἱσπανία.

Ὁ Chateaubriand, ὁ φιλελεύθερος μοναρχικός, φιλοδοξοῦσε νὰ δημιουργήση τὸ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα τοῦ βοναπαρτισμοῦ, νὰ γίνη ὁ φορέας τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ γαλλικοῦ καθολικισμοῦ[2]. Ἀλλὰ ὁ Ναπολέων δὲν ἀνεχόταν οὔτε συνεταίρους, οὔτε ἰδεολογικοὺς ὑποβολεῖς, οὔτε πολιτικοὺς κηδεμόνες.

Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1808, τυπώνονται οἱ «Μάρτυρες». Ἂν ἐξαιρέσουμε τοὺς ἐνθουσιασμοὺς τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας[3] τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν πενιχρό. Δὲν ἄντεχε ἡ ἐποχή, ὕστερα ἀπὸ τὴν κοσμογονία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τέτοιες ἀκροβασίες. Ὁ Chateaubriand ἀντιπαραθέτει στὴ ρωμαλέα ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία μιὰ κωμικὴ χριστιανικὴ μυθολογία. Φρόντισε μάλιστα νὰ ἀναπαραστήση τὸν παράδεισο σὰν ὑλικὴ πραγματικότητα: ἡλιόλουστες στοές, διαμάντια ποὺ καταυγάζουν τὸν τόπο τῶν δικαίων, ἐξαίσιοι χοροὶ τῶν ἀγγέλων. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀναπαράσταση τῆς Κόλασης: ὁ θάνατος προβάλλει σὰν σκελετὸς καὶ πίσω του ἕνας συρφετὸς διαβόλων ὀρύεται τόσο φριχτά, ποὺ ὁ Θεὸς ἀγανακτεῖ καὶ τοὺς κατσαδιάζει.

Ὡστόσο τὸ ἄστρο τοῦ Chateaubriand μεσουρανεῖ. Ἀναγνωρίζεται ὡς πρωτοπόρος τοῦ γαλλικοῦ ρωμαντισμοῦ, ὡς συνδετικὸς κρίκος τῶν λογοτεχνιῶν τοῦ ΙΗ′ καὶ τοῦ ΙΘ′ αἰῶνα. Κατὰ βάθος αὐτὸς ὁ κρίκος εἶναι μιὰ κάπως κυνικὴ σύνθεση τοῦ ἀριστοκρατικοῦ σκοταδισμοῦ τοῦ ΙΗ′ αἰῶνα μὲ τὸν ἀριστοκρατικὸ συναισθηματισμὸ τοῦ ΙΘ′[4].

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ κλασσικισμὸς δὲν ἔσβησε μὲ τὸ καινούργιο ρεῦμα ἀλλὰ ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὸν ρωμαντισμό. Ὁ Chateaubriand ἔβλεπε τὸν ἀρχαῖο

---

1. *Ι. Γ. Πράτσικα,* Σατωβριάνδος καὶ Ναπολέων, Ἀθῆναι 1966, σ. 22. Ὁ σαρκαστὴς *Sainte-Beuve* διατυπώνει μιὰν ἄλλη ὑπόθεση γιὰ τὰ κίνητρα τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Chateaubriand στὴν Ἀνατολή: «Ἤθελε νὰ συναντήση μιὰ ἐρωμένη καὶ νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ μιὰ ἄλλη».

2. Χρονικὰ τῆς Ἁγίας Ἑλένης.

3. Γιὰ τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία ἀποτελοῦσε θεῖο δῶρο αὐτὴ ἡ θερμὴ καὶ τόσο ἐμπνευσμένη ἀπολογητικὴ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐρχόταν ἀκριβῶς ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀντιθρησκευτικὸ σεισμὸ ποὺ ἔφερε ἡ Ἐπανάσταση, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀθεϊσμὸ τοῦ Βολταίρου. Φυσικὰ κανεὶς ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐνοχλήθηκε ἀπὸ τὸ χάος ποὺ χώριζε τὶς χριστιανικὲς ἐξάρσεις τῶν βιβλίων τοῦ Chateaubriand ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς πίστης του στὴν προσωπική του ζωή. Ὁ ἴδιος ἐξομολογιόταν πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ προσαρμοσθῆ στὰ πλαίσια τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, νὰ ἀκολουθήση τὸν στενὸ καὶ δύσκολο δρόμο τῶν ἐναρέτων. «Συνεννοοῦμαι», ἔγραφε, «πολὺ καλὰ μὲ τὸ κορμί μου!» (*P. F. Willert,* Chateaubriand on his own life, Quarterly Review, Ἰαν. 1811, σ. 201-202).

4. Ἀργότερα, τὸ 1836, ἕνας σύγχρονος τοῦ Chateaubriand, ὁ *Alfred de Vigny* θὰ γράψη γιὰ τὸ ἔργο του: «Πολιτική, φιλολογικὴ καὶ θρησκευτικὴ ὑποκρισία. Ψεύτικο ὕφος μεγαλοφυΐας. Δὲν ἀνακάλυψε ποτὲ τίποτα».

ἑλληνικὸ κόσμο μὲ τὴ ρωμαντικὴ ματιά του. Ἦταν κλασσικὸς μαζὶ καὶ ρωμαντικός[1]. Ἢ καλύτερα οὔτε κλασσικὸς οὔτε ρωμαντικός. Ἦταν ἕνας λυρικὸς ποιητής[2]. Τὸ αἴσθημα καὶ ἡ ποιητικὴ φαντασία κυριαρχοῦσαν πάνω στὸ λόγο.

Τὸ 1811, πέντε χρόνια μετὰ τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, κυκλοφορεῖ τὸ περίφημο «Ὁδοιπορικό»[3]. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅλοι συμφωνοῦν: εἶναι τὸ καλύτερο, τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο τοῦ Chateaubriand. Ἀλλὰ ἦταν καὶ τὸ βιβλίο του ποὺ σημείωσε τὴ μεγαλύτερη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία[4].

Πραγματικὰ τὸ «Ὁδοιπορικὸ» ἔγινε κλασσικὸ κείμενο τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ καθιέρωσε ἕνα ἀλλιώτικο εἶδος ταξιδιωτικῆς πεζογραφίας. Ἄπειρα περιηγητικὰ χρονικὰ εἶχαν ὣς τότε κυκλοφορήσει. Ἀλλὰ ἦταν εἰδικοποιημένα, περισσότερο ἐπιστημονικὰ — ἀρχαιολογικά, ἱστορικά, ἐθνογραφικά, φυσιογνωστικὰ — παρὰ λογοτεχνικά[5].

Ὁ Chateaubriand γίνεται ὁ προάγγελος τῆς νέας γραφῆς τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Τὸ ταξίδι ἀποτελεῖ τώρα προσωπικὸ βίωμα, ἐμπλουτίζεται μὲ λυρικὰ καὶ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα. Ὁ συγγραφέας τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» ἀποκαλύπτει τὴ μαγεία τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου, συλλαμβάνει τὸ καίριο τοῦ χώρου, τὶς φωτοσκιάσεις του, προχωρεῖ στὸ βάθος, ὑφαίνει τὴ φύση μὲ τὴν ἱστορία, συνδέει τὸ σήμερα μὲ τὸ χθές. Ὁ ρωμαντικὸς ἀρχαιολάτρης ἔδωσε μιὰ ποιητικὴ ἀπεικόνιση τοῦ χαμένου ἑλληνικοῦ κόσμου.

Ὑπῆρξε κυνηγὸς εἰκόνων καὶ οραμάτων καὶ ὄχι σχολαστικὸς περιηγητής. Ξεκινοῦσε χωρὶς βιβλία στὶς ἀποσκευές του[6]. Οὔτε τὸν Παυσανία θυμήθηκε, τὸν

---

1. *Louis Bertrand,* La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde moitié du XVIII siècle et les premières années du XIX en France, Paris 1897, σ.349. Ἂν καί, ὅπως ἔγραφε ὁ *Ούγκὼ* τὸ 1820, «ἀσήμαντες εἶναι οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς κλασσικοὺς καὶ τοὺς ρωμαντικούς».

2. *Sainte-Beuve,* Chateaubriand et son groupe littéraire sous l'Empire, Paris 1961, τ. Β', σ. 430.

3. Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce, et revenant par l'Égypte, la Barbarie et l'Espagne, Paris 1811, τ. 1-3.

4. Πουλήθηκαν χιλιάδες ἀντίτυπα πρὶν ἀκόμα δημοσιευτοῦν κριτικές. Μεταξὺ 1811 καὶ 1831 ἔγιναν πέντε ἐκδόσεις. Χάρη στὸ «Ὁδοιπορικὸ» κατόρθωσε νὰ ἐξοφλήση χρέη 54.000 φράγκων, ποσὸ τεράστιο γιὰ κείνη τὴν ἐποχὴ (*Louis Thomas,* Correspondance générale de Chateaubriand, Paris 1912, τ. Α', σ. 284). Τὴν ἀξιολόγηση ἐπιχειρεῖ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας: «Ἀπὸ τὰ τρία κυριώτερα ἔργα μου, τὸ πιὸ ἀδύνατο, «Τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ», μὲ τίμησε πολύ. Οἱ «Μάρτυρες», τὸ πιὸ καλοδουλεμένο, πρόσθεσαν τὴν εὔνοια τοῦ κοινοῦ. Τὸ «Ὁδοιπορικό», ποὺ μοῦ στοίχισε λιγώτερους κόπους καὶ ἔμεινε τὸ ἀγαπημένο μου βιβλίο, ἐξασφάλισε τὴ μεγαλύτερη ἐπιτυχία» (*Sainte-Beuve,* ἔνθ' ἀν., σ. 90). Κατὰ τὸν *Sainte-Beuve* ἡ ἐπιτυχία αὐτὴ ὀφειλόταν στὴ διασημότητα τοῦ συγγραφέα καὶ στὸ ἁπλὸ ὕφος τοῦ χρονικοῦ.

5. *Eugène Lovinesco,* Les voyageurs Français en Grèce au XIX siècle (1800-1900), Paris 1909, σ. 21-22.

6. Ὁ ἴδιος γράφει στὸ «Ὁδοιπορικὸ» ὅτι τὰ βιβλία ποὺ βρίσκονταν στὶς ἀποσκευές του ἦταν ὁ Ρακίνας, ὁ Τουρκουάτο Τάσσο, ὁ Βιργίλιος καὶ ὁ Ὅμηρος (ἔνθ' ἀν., σ. 115 σημ. 2).

ἀπαραίτητο σύντροφο ὅλων τῶν Εὐρωπαίων ταξιδιωτῶν. Δὲν ἦταν οὔτε φιλόλογος, οὔτε ἀρχαιολόγος, οὔτε ἐρευνητής. Ἦταν μυθιστοριογράφος ἢ καλύτερα ποιητής.

Προορισμός του, ἀντικειμενικὸς σκοπὸς δὲν εἶναι ἡ Ἑλλάδα ἀλλὰ ἡ Παλαιστίνη. «Θὰ εἶμαι ἴσως ὁ τελευταῖος Γάλλος ποὺ ταξίδεψε στοὺς Ἁγίους Τόπους μὲ τὶς ἰδέες, τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ αἰσθήματα ἑνὸς παλαιοῦ προσκηνητῆ»[1].

Πιστεύει ὅτι οἱ Ἅγιοι Τόποι εἶχαν λησμονηθῆ στὴν ἐποχὴ ποὺ ξεκίνησε γιὰ τὸ δικό του ταξίδι. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ρεῦμα τῶν προσκυνητῶν πρὸς τὴν Παλαιστίνη εἶχε ἀνακοπῆ κι' ὅτι ὁ ΙΗ' αἰώνας κατεχόταν ἀπὸ μιὰ ἀντιθρησκευτικὴ προδιάθεση. Ἀλλὰ οἱ περιηγήσεις στὴν Παλαιστίνη δὲν σταμάτησαν. Μέσα σ' αὐτὸν τὸν «ἀντιθρησκευτικὸ» αἰώνα κυκλοφόρησαν κάπου 300 χρονικὰ γιὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους!

Φευγαλέα ἡ παρουσία του στὴν Ἑλλάδα. Εἶχε προγραμματίσει νὰ μὴ ξεπεράση τὶς τέσσερες μέρες[2] ἡ περιήγησή του στὰ χώματά της. Πιὸ βιαστικὸς ἀπὸ τοὺς ταχυκίνητους τουρίστες τῆς ἐποχῆς μας. Μιὰ γρήγορη ματιὰ στὴν Πελοπόννησο γιὰ νὰ δώση αὐθεντικὸ τοπικὸ χρῶμα στὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τῶν «Μαρτύρων». Ἡ νοσταλγία στρεφόταν ὄχι πρὸς τὶς κλασσικὲς ἀρχαιότητες ἀλλὰ πρὸς τὸν ἀρχαῖο χριστιανισμό[3].

Τελικὰ οἱ τέσσερες μέρες ἔγιναν δέκα ἐννέα ἐξ αἰτίας τῶν δυσκολιῶν στὶς μετακινήσεις καὶ ἴσως ἀπὸ τὴν ἀφύπνιση νέων ἐνδιαφερόντων. Οὐσιαστικὰ ταξίδεψε μόνο δεκατρεῖς. Ἔχασε τὶς ἑφτὰ σ' ἕνα ἀρβανιτοχώρι τῆς Ἀττικῆς ὅπου ἀρρώστησε ἀπὸ θέρμες τὴν ἡμέρα τοῦ μισεμοῦ του. Αὐτὲς οἱ δεκατρεῖς μέρες μόλις ἐπαρκοῦσαν γιὰ μιὰ μετάγγιση συγκινήσεων, γιὰ μερικὲς ὀνειροπολήσεις. Ὡστόσο ὁ Chateaubriand κατόρθωσε μὲ τοὺς ἐρεθισμοὺς τῶν 13 ἡμερῶν νὰ καλύψη ἕναν ὁλόκληρο τόμο τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ»[4].

Ἔδωσαν βέβαια ὀγκώδη χρονικὰ καὶ οἱ ἄλλοι Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς τῶν δύο πρώτων δεκαετιῶν τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Ἀλλὰ οἱ περισσότεροι παρέμειναν χρόνια στὴν Ἑλλάδα, εἶχαν εἰδικὴ κατάρτιση καὶ συγκεκριμένους στόχους, πραγματοποίησαν ἐκτεταμένες ἔρευνες καὶ συγκέντρωσαν ὑλικὸ ποὺ ἀποτελεῖ πηγὴ κάθε λογῆς πληροφοριῶν.

Τὸ «Ὁδοιπορικὸ» ἀντίθετα εἶναι προϊὸν ἐργαστηρίου ἐμπλουτισμένο

---

1. Itinéraire, τ. Α', σ. 63.

2. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ ὑπηρέτη του *Julien* ποὺ σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του φτάνοντας στὴ Σμύρνη: «Ἀνησυχοῦσα πολὺ γιατὶ εἶχε ὑποσχεθῆ πὼς θὰ συναντιόμαστε σὲ τέσσερες μέρες» (Itinéraire de Paris à Jérusalem par *Julien* domestique de M. de Chateaubriand publié d'après le manuscript original appartenant à M. Lesouef, avec introduction et notes par Edouard Champion, Paris 1904, σ. 52).

3. *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ὁ Chateaubriand στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1968, σ. 5.

4. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 208.

μὲ ἀπόσταγμα προσωπικῶν συγκινήσεων. Εἶναι περισσότερο ποιητικὴ μυθοπλασία παρὰ ντοκουμέντο, ἡμερολόγιο.

Ὁ Chateaubriand ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀδυναμία τοῦ χρονικοῦ του, τὴν ἀδυναμία κάθε ταξιδιωτικοῦ βιβλίου νὰ προσφέρῃ τὴν πραγματικὴ εἰκόνα ἑνὸς ξένου τόπου. Καὶ προειδοποιεῖ τὸν ἀναγνώστη: «Τὸν παρακαλῶ νὰ μὴ δῇ τὸ ὁδοιπορικὸ σὰν ταξίδι ἀλλὰ σὰν ἀπομνημονεύματα ἑνὸς χρόνου τῆς ζωῆς μου. Δὲν εἶχα σκοπὸ νὰ γνωρίσω τοὺς λαοὺς τῶν χωρῶν ἀπὸ ὅπου πέρασα. Γιὰ τὸν ζωγράφο ἀρκεῖ μιὰ στιγμὴ γιὰ νὰ ζωγραφίσῃ ἕνα δέντρο, νὰ ἀπαθανατίσῃ ἕνα τοπίο. Χρειάζονται ὅμως χρόνια ὁλόκληρα γιὰ νὰ μελετήσῃς τὰ ἤθη τῶν ἀνθρώπων, γιὰ νὰ ἐμβαθύνῃς στὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες»[1].

Ἐπιστρέφοντας ὁ Chateaubriand στὸ Παρίσι συγκεντρώνει καὶ μελετᾶ τὰ χρονικὰ τῶν παλαιότερων περιηγητῶν, τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν καὶ γεωγράφων, εἰκόνες, χάρτες, σχεδιαγράμματα καὶ γράφει τὸ «Ὁδοιπορικό» του ταξιδεύοντας στὰ ξένα βιβλία[2]. Στὸν Chateaubriand τὸ «εἶδα» σημαίνει «διάβασα».

Ἀντιγράφει χωρὶς δισταγμὸ τὸν Coronelli, τὸν Choiseul-Gouffier, τὸν Pococke, τὸν Barthélemy, τὸν Grasset de Saint-Sauveur, τὸν Pouqueville. Ἀκόμα καὶ τὰ ταξιδιωτικὰ τοῦ ΙΖ′ αἰώνα, κι᾿ ἂς ἦταν πιὰ ἀναχρονιστικὰ (Deshays, Spon, Wheler). Καταλεηλατεῖ τὸν Chandler, ἀναπλάθει τὶς εἰκόνες του. Δανείζεται τὶς ἰδέες τοῦ Bartholdy. Ξεσηκώνει τὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἔρευνες ἄλλων περιηγητῶν. Τὰ ξένα κείμενα τοῦ προσφέρουν ἀφορμὴ γιὰ ἀνέκδοτα καὶ περιγραφές. Ἐπικαλεῖται μαρτυρίες περιηγητῶν χωρὶς νὰ ἔχῃ διαβάσει τὰ χρονικά τους ἢ χωρὶς νὰ ἐλέγξῃ τὴν ἀξιοπιστία τους[3]. Ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων ὅταν χρησιμοποιεῖ ἕνα ἀσήμαντο στοιχεῖο καὶ λησμονεῖ τὰ ὀνόματά τους ὅταν σφετερίζεται ὁλόκληρες σελίδες[4]. Ἀποδίδει σὲ παλαιότερους περιηγητὲς ἰδέες ποὺ δὲν τοὺς ἀνήκουν[5].

1. Ἔνθ᾿ ἀν., τ. Α′, σ. VII.

2. *Titus Tobler,* Zwei Bücher.Topographie von Jerusalem, Berlin 1853, τ. Α′, σ. LXVI καὶ LXVII.

3. Τοῦ Guillet λ.χ. (ΙΖ′ αἰώνας), ποὺ ἔγραψε τὸ ὁδοιπορικό του στὴν Ἑλλάδα χωρὶς νὰ μετακινηθῇ ἀπὸ τὸ Παρίσι, τοῦ Fourmont, τοῦ ψευδολόγου καὶ φαντασιόπληκτου ἀρχαιοβάνδαλου, ἢ τοῦ Pouqueville ποὺ περιγράφει (στὸ πρῶτο χρονικό του, τοῦ 1805) τόπους τοῦ Μωριᾶ ποὺ δὲν εἶδε ποτὲ (βλ. καὶ *F. Carabet der-Sahaghian,* Chateaubriand en Orient, Venise 1914, σ. 415).

4. Λ.χ. ἀπὸ τὸν Saint Sauveur. Κι᾿ ὅμως κατηγορεῖ ἄλλους περιηγητὲς γιὰ λογοκλοπή. «Θὰ μποροῦσα νὰ λεηλατήσω χωρὶς νὰ πῶ τίποτα, ὅπως κάνουν τόσοι καὶ τόσοι συγγραφεῖς, ποὺ καμαρώνουν ὅτι ἐξάντλησαν τὶς πηγὲς ἐνῶ τὸ μόνο ποὺ ἔκαναν ἦταν νὰ κατακλέψουν τὰ ἔργα τῶν σοφῶν χωρὶς κἂν ν᾿ ἀναφέρουν τὸ ὄνομά τους. Αὐτὲς οἱ ἀπάτες εἶναι πολὺ εὔκολες στὴν ἐποχή μας. Ἀρχίζει κανεὶς νὰ γράφῃ χωρὶς νἄχῃ διαβάσει τίποτα καὶ συνεχίζει ἔτσι σὲ ὅλη του τὴ ζωή» (Itinéraire, τ. Β′, σ. 318).

5. Tott, Cuilletier, Pockocke κ. ἄ.

Κι' ἐνῶ λαφυραγωγεῖ τὰ ξένα κείμενα διακηρύσσει μὲ ἔπαρση καὶ σιγουριά: «Ἔχω μιὰ καταραμένη ἀγάπη γιὰ τὴν ἀλήθεια. Ὁ φόβος μήπως γράψω κάτι ποὺ δὲν εἶναι πραγματικὸ κυριαρχεῖ πάνω ἀπ' ὅλα μέσα μου»[1].

Περιγράφει τόπους ποὺ δὲν εἶδε ποτέ. Τὴν Κόρινθο, λ.χ., τὰ Μέγαρα, ἴσως καὶ τὴν Ἐλευσίνα. Συχνὰ «ταξιδεύει» παρατηρώντας τὸ χάρτη. Καὶ καθὼς δὲν ἐλέγχει τὶς ἀποστάσεις καταλήγει σὲ παραλογισμούς. Ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη ἀγναντεύει ἕνα πρωινὸ τὸν Σαρωνικό. «Μακριά, ἡ θάλασσα καὶ ὁ Πειραιάς, ὅλα λουσμένα σὲ πάλλευκο φῶς. Καὶ ἡ ἀκρόπολη τῆς Κορίνθου, ἀντανακλώντας τὴ λάμψη τῆς νέας ἡμέρας, ἄστραφτε στὸν ὁρίζοντα, σὰ βράχος ἀπὸ πορφύρα καὶ φῶς»[2].

Ὁ περιηγητής μας ἔβλεπε τὸν Ἀκροκόρινθο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ μάλιστα νὰ καταυγάζη ὁλοπόρφυρος!

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ ἀτέλειωτη σειρὰ ἀπὸ ἀνακρίβειες καὶ μυθιστορίες, συχνὰ χονδροειδεῖς. Οἱ περιγραφὲς εἶναι διαβλητές, τὰ ἐπεισόδια ποὺ ἀναφέρει ὕποπτα. Ὁ παπὰς ποὺ συνάντησε στὸ Μυστρὰ γίνεται πατριάρχης, τὸ ἴδιο κι' ἕνας Ἀρμένης καλόγερος. Ἕνας θλιβερὸς Τοῦρκος μεταβάλλεται σὲ μεγάλο καὶ τρανὸ ἀξιωματοῦχο. Ἕνας Ἕλληνας γιατρὸς γίνεται Ἰταλὸς κι' ἕνας Ἀθηναῖος λόγιος ἀμαθέστατος ἔμπορος κατραμιοῦ. Τὸ ταξίδι του συνοδεύεται ἀπὸ φανταστικὰ κατορθώματα καὶ πλαστὰ περιστατικά.

Μερικὲς φορὲς οἱ Ἕλληνες ποὺ κινοῦνται στὸ «Ὁδοιπορικὸ» ἀνήκουν στὸν ΙΖ' αἰώνα κι' ὄχι στὰ πρόθυρα τοῦ ξεσηκωμοῦ.

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. VIII.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 206-207. Ὁ *Joseph Bédier* (Chateaubriand et l'Amérique, Verité et fiction, Études critiques, Paris 1903) ἐξακρίβωσε ὅτι ὁ Chateaubriand ἔχει ἀντιγράψει ὁλόκληρες σελίδες ἀπὸ ξένα βιβλία (βλ. καὶ τὶς μελέτες *E. K. Armstrong,* Chateaubriand's America, *Madison Stathers,* Chateaubriand et l'Amérique, Grenoble 1906 καὶ *René de Mersenne,* Deux lettres sur les voyages imaginaires de M. de Chateaubriand dans l'Amérique Septentrionale, Paris 1949). Στὴν American Quarterly Review (Φιλαδέλφεια, Δεκέμβριος 1827, σ. 460) καταγγέλλεται ὅτι τὰ πολυφημισμένα ταξίδια τοῦ Chateaubriand σὲ διάφορες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς ἦταν φανταστικά. «Ἰσχυρίζεται (ὁ Chateaubriand) ὅτι ταξίδεψε στὸ Ρίτσμοντ τῆς Βιργινίας, ὅτι συνάντησε τὸν Οὐάσιγκτον στὴ Φιλαδέλφεια, ὅτι εἶδε τὸ πεδίο τῆς μάχης τοῦ Λέξινγκτον, ὅτι πῆγε στὸ Νιαγάρα καὶ στὸν Καναδά. Ἤθελε νὰ πείση πὼς ἔζησε πολὺν καιρὸ ἀνάμεσα στοὺς Ἰνδιάνους, ὅτι πραγματοποίησε μεγάλες πορεῖες στὶς ἀμερικανικὲς ἐρήμους καὶ κυρίως ὅτι γνώρισε στὴν ἐντέλεια τὴ Λουιζιάνα, τὸ Μισσισιπὴ καὶ τὴ Φλωρίδα. Μὰ ὅλα αὐτὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ γίνουν. Οἱ περιγραφικὲς σκηνὲς τῆς «Ἀταλὰ» καὶ τοῦ «Νατσὲζ» εἶναι ὁλότελα πλαστές. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ εἶναι ἱκανὸς νὰ γράφη πὼς στὶς ὄχθες τοῦ Μισσισιπῆ εἶδε παπαγάλους, πίθηκους καὶ φοινικόπτερους δὲν εἶδε ποτὲ αὐτὴ τὴ χώρα». Ὁ *René de Mersenne* (ἔνθ' ἀν.) γράφει ὅτι ἡ καταγγελία ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν ἀμερικανικὴ ἐπιθεώρηση ἔμεινε ἄγνωστη στὴν Εὐρώπη. «Γιατί δὲν τυπώθηκε στὴ Γαλλία; Ἁπλούστατα γιατὶ καμμιὰ ἐφημερίδα, οὔτε στὸ Παρίσι οὔτε στὴν ἐπαρχία, δὲν τολμοῦσε νὰ διακινδυνεύση μιὰ τέτοια δημοσίευση. Ὁ Τύπος, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1830, ἐξακολουθοῦσε ν' ἀνήκη ὁλόκληρος στὸν κ. Chateaubriand».

Γιὰ νὰ φανῇ μὲ ποιὸν τρόπο δανειζόταν αὐτούσια ἢ διασκεύαζε ὁ Chateaubriand ξένα κείμενα καὶ ξένες ἰδέες, ἀρκεῖ ἡ ἀντιπαράθεση ἑνὸς ἀποσπάσματος τοῦ χρονικοῦ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Chandler ποὺ ταξίδεψε τὸ 1764 στὴν Ἑλλάδα[1]. Περιγράφει τὸ τοπίο γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ποσειδώνα στὸ Σούνιο: «Τὰ κύματα ἔσπαγαν μὲ σιγανὸ καὶ εὐχάριστο ψιθύρισμα στὰ ριζὰ τοῦ βράχου κάτω ἀπὸ τὸ ναό». Ὁ Chateaubriand μεταμόρφωσε τὰ κύματα σὲ αὖρες: «Κάθε τόσο αὖρες περαστικὲς θόλωναν τὴν εἰκόνα τῶν οὐρανῶν... καὶ μὲ σιγανὸ ψιθύρισμα ἔσβηναν ἀνάμεσα στὶς κολῶνες»[2].

Ἡ παραβολὴ τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» καὶ τοῦ ἡμερολογίου ποὺ κράτησε ὁ ὑπηρέτης του ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Chateaubriand ἀλλοίωνε συστηματικὰ τὴν ἔκβαση πολλῶν πραγματικῶν περιστατικῶν τοῦ ταξιδιοῦ[3].

Ὁ Chateaubriand βλέπει τὰ πάντα ἀπὸ ἀπόσταση, σφαιρικά. Ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν εἰκόνα, σπάνια γιὰ τὴ λεπτομέρεια[4]. Ὡστόσο διεκδικεῖ τὴ δόξα τοῦ ἐρευνητῆ, τοῦ δαιμόνιου ἀρχαιολόγου, μ' ὅλο ποὺ δὲν τὸν συγκινοῦν διόλου οἱ ἀρχαιότητες σὰν καλλιτεχνικοὶ θησαυροί, σὰν μέλη ἀρχιτεκτονικά, ἀλλὰ σὰν λείψανα ἑνὸς ἀφανισμένου κόσμου (τὸν συναρπάζει ἡ ἰδέα τῆς καταστροφῆς, τοῦ τέλους, τοῦ ἀνεπανάληπτου). Ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Σπάρτης φωνάζει τὸν Λεωνίδα[5] μὲ τὸ ὄνομά του. Καὶ στὴν Πνύκα στυλώνει τ' ἀφτί του γιὰ ν' ἀκούσῃ τοὺς λόγους τοῦ Περικλῆ καὶ τοῦ Δημοσθένη. Διαλαλεῖ ἀλαζονικὰ ὅτι σ' αὐτὸν ἔταξε ἡ μοίρα νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Παρίσι γιὰ νὰ προσδιορίσῃ τὴ θέση τῶν πασίγνωστων ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Σπάρτης καὶ νὰ ἀνακαλύψῃ τὴν ἀνύπαρκτη τέφρα τῆς Κλυταιμνήστρας. Ἐξασφάλισε ἔτσι τὰ εἰρωνικὰ σχόλια τῶν συγχρόνων του[6].

---

1. Travels in Asia Minor or an account of a tour made at the expence of the Society of Dilettanti, Oxford 1774, τ. Β', σ. 245.

2. Itinéraire, τ. Α', σ. 260. Πολλὲς λογοκλοπὲς τοῦ Chateaubriand ἔχει ἐπισημάνει ὁ *Garabet der-Sahaghian*. Βλ. ἐπίσης τὰ ἄρθρα τοῦ *M. L. Hogu* στὴ Revue Littéraire de la France, τ. 22 (1915), σ. 287 κ. ἑ. καὶ τοῦ *P. M. Masson*, Chateaubriand en Orient στὴ Revue des Deux Mondes, τ. 29 (1914), σ. 94 κ. ἑ.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 47 κ.ἑ.

4. Ἔγραφε ὁ *Sainte-Beuve*: «Εἶναι ζωγράφος ὅπως οἱ ἄλλοι εἶναι κατακτητές. Ἦλθον, εἶδον, ἀπῆλθον. Ζωγραφίζει ἀπὸ ψηλὰ κι' ἀφήνει στοὺς ἄλλους τὴ σχολαστικὴ ἀποκρυπτογράφηση, στοὺς σοφοὺς καὶ τοὺς ἀρχαιολόγους. Φλογίζει, φωτίζει τὴ χώρα ἀπὸ τὴν ὁποία περνάει. Οἱ ἀρχαιολόγοι θὰ σᾶς ποῦν τὰ ὑπόλοιπα» (Chateaubriand et son groupe littéraire, Paris, τ. Β', σ. 78). Ὁ *Fauvel* ἔλεγε στὸν Λαμαρτίνο στὴ Σμύρνη γιὰ τὸν Chateaubriand: «Εἶναι ἕνας ψευδοϊερέας τῆς λατρείας τοῦ μαρμάρου. Ἀνασκαλεύει μὲ τὴν ἄκρη τοῦ χρυσόλαβου μπαστουνιοῦ του τὶς τέφρες τῶν ἀρχαίων ἑστιῶν στὴν Ἀκρόπολη. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἀναζητεῖ λέξεις, εἰκόνες, δόξα» (Cours de Littérature, XIII, σ. 224).

5. Ἔγραφε γι' αὐτὴ τὴν ἐπίκληση ὁ *Sainte-Beuve*: «Τὴν ὥρα ποὺ ἡ Γαλλία συγκλονιζόταν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τῆς Ἰένας, αὐτὸς ὁ Βρετόνος δικαιολογοῦσε τὴν ἀδράνειά του θαυμάζοντας τὴ δόξα» (Le voyage de Sparte, Paris 1906, σ. 226).

6. Κυκλοφόρησε μάλιστα καὶ μιὰ δηκτικὴ παρωδία τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ», 200 περίπου

Τὸ λαμπρὸ στύλ τοῦ κειμένου δὲν νομιμοποιεῖ τὶς ἀνακρίβειες. Τουλάχιστον γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Γιατὶ αὐτὲς οἱ ἀνακρίβειες διαιωνίσθηκαν, πέρασαν καὶ περνοῦν ἀκόμα σὲ κείμενα ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα, θεωροῦνται πηγές, ντοκουμέντα, ἀπὸ ἐρευνητὲς καὶ συγγραφεῖς. Ἐντελῶς ἀβασάνιστα μερικὲς φορές, πτωχοπροδρομικά[1].

Ὁ Chateaubriand ναρκισσευόταν, περιαυτολογοῦσε καὶ πίστευε πὼς ἦταν ὁ νέος Μάρκο Πόλο. Εἶχε καλλιεργήσει τὴ φήμη ὅτι ὡς περιηγητὴς ἀποτελοῦσε αὐθεντία, ὅτι οἱ πληροφορίες του ἦταν ὅλες ἐξακριβωμένες κι' ὅτι τὸ «Ὁδοιπορικό» του μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθῆ ὡς ἀξιόπιστος ὁδηγὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς ταξιδιῶτες. Προλογίζοντας τὴν ἔκδοση τοῦ 1827 ἔγραφε μὲ αὐτοπεποίθηση: «Πραγματικά, τὸ «Ὁδοιπορικὸ» χρησιμοποιήθηκε, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, ὡς ὁδηγὸς σὲ πλῆθος ταξιδιῶτες. Ἐκεῖνο ποὺ τὸ συνιστᾶ στὸ κοινὸ εἶναι ἡ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν του. Εἶναι ὁ ὁδηγὸς τῶν ἀρχαιοτήτων»[2]!

Καὶ στὰ «Μεταθανάτια Ἀπομνημονεύματα»: «Μπορεῖ τὸ «Ὁδοιπορικό» μου νὰ ἀποτελέση πολύτιμο ἐγχειρίδιο γιὰ τοὺς περιπλανώμενους Ἰουδαίους σὰν καὶ μένα. Ἔχω σημειώσει μὲ εὐσυνειδησία τοὺς διάφορους σταθμούς, ἑτοίμασα ἀκόμα καὶ δρομοδείχτη. Ὅλοι ὅσοι ταξίδεψαν στὴν Ἱερουσαλήμ, μοῦ ἔγραψαν γιὰ νὰ μὲ συγχαροῦν καὶ νὰ μὲ εὐχαριστήσουν»[3]. Καὶ ἀναφέρει μονάχα τὸ γράμμα κάποιου Folentlot.

Ὅλοι σχεδὸν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ ξένοι ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν Chateaubriand ὑποστηρίζουν μὲ θέρμη πὼς τὸ «Ὁδοιπορικὸ» ὑπῆρξε ἕνα φλογερὸ φιλελληνικὸ κείμενο ποὺ καλλιέργησε τὴ συμπάθεια γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση συμβάλλοντας στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ[4].

σελίδων. Καὶ πρῶτα-πρῶτα ἡ διακωμώδηση τοῦ κάπως ἁπλοϊκοῦ, μὲ τὶς σχοινοτενεῖς καὶ παλαιᾶς μόδας ἐπεξηγήσεις του, δρομολογίου. Τίτλος τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ»: Itinéraire de Paris à Jérusalem, et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce, et revenant par l'Égypte, la Barbarie, et l'Espagne. Ὁ τίτλος τῆς σάτιρας: Itinéraire de Pantin en mont Calvaire, en passant par la Rue Moufferand, le faubourg Saint-Marceau, le faubourg Saint-Jacques, le faubourg Saint-Germain, les quais, les Champs-Elysées, le bois de Boulogne, Neuillu, Suresne, et revenant par Saint-Cloud, Boulogne, Auteuil et Chaillot etc. ou Lettres inédites de Chactas à Atala, ouvrage écrit en style brillant, et traduit pour la première fois du bas-breton sur la neuvième édition par M. de Chateauterne, Paris 1811. Καὶ μὲ μότο «Ἡ παρωδία δὲν ἀφαιρεῖ τίποτα ἀπὸ τὴν ἀξία ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχῃ τὸ ἔργο».

1. Δυστυχῶς οἱ περισσότεροι Ἕλληνες ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν Chateaubriand θεμελιώνουν τὴν ὑμνογραφία τους γιὰ τὸ «Ὁδοιπορικὸ» ὄχι στὴ μελέτη τοῦ κειμένου ἀλλὰ στοὺς Γάλλους κριτικοὺς καὶ μυθογράφους του.

2. Itinéraire, ἔκδ. 1827, σ. 13.

3. Mémoires d'Outre Tombe, Paris 1849, τ. Ε', σ. 71.

4. *Eugène Lovinesco,* Les voyageurs Français en Grèce au XIX siècle (1800-1900), Paris 1909, σ. 111. *Emile Malakis*, French travellers in Greece (1770-1820), Philadelphia 1925, σ. 63-73. Ὁ *Gebhart*: «ἄμεση συμβολὴ στὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων». *Ὁ*

Ἐδῶ πρέπει νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἔννοια τοῦ φιλελληνισμοῦ κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Εἶναι ἡ λατρεία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀθάνατων ἔργων του; Εἶναι μιὰ στάση πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ἀπέναντι στὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα; Εἶναι πίστη στὰ δικαιώματα τῶν Ἑλλήνων καὶ διακήρυξη αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων; Εἶναι ἐμπιστοσύνη στοὺς Ἕλληνες καὶ πεποίθηση γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐθνικῶν τους πόθων; Εἶναι, τέλος, ἡ ἔμπρακτη συμπαράσταση στοὺς ἀγῶνες του; Ἢ πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξισορροπημένη ἀγάπη πρὸς τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο καὶ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες;

Ὁπωσδήποτε ὁ φιλελληνισμὸς πρέπει νὰ κριθῆ ἀπὸ τὴ χρησιμότητα τῆς προσωπικῆς συμπεριφορᾶς ἀπέναντι στὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμό, ἔστω καὶ ἂν ἄλλες ἦταν οἱ προθέσεις καὶ οἱ προσδοκίες τοῦ ὑποθετικοῦ φιλέλληνα.

Τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Chateaubriand ξεχειλίζει ἀπὸ ἀρχαιολατρεία. Εἶναι ὁ ὕμνος τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ τῆς ἔνδοξης ἱστορίας της. Ἀλλὰ φιλελληνισμὸς στὴν περίοδο ποὺ τὸ ὑπόδουλο γένος περνοῦσε τὴν ἀναγεννητική του φάση καὶ στὴν παιδεία καὶ στὴν οἰκονομία καὶ στὴν κοινωνικὴ δομὴ σημαίνει ὅτι ἡ ἀλλαγὴ ποὺ σημειώθηκε στὰ σπλάχνα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔγινε αἰσθητή, ὅτι ἀναγνωρίζονταν οἱ δυνατότητες τῶν Ἑλλήνων νὰ διεκδικήσουν τὴν ἐθνική τους ἀποκατάσταση. Ἡ ἀρχαιολατρεία, ἡ στροφὴ πρὸς τὸ κλασσικὸ πνεῦμα, ἡ εὐλαβικὴ ἀναζήτηση τῶν λειψάνων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας εἶχε ἱστορία αἰώνων. Ὁ φιλελληνισμὸς αὐτοῦ τοῦ εἴδους κυριαρχεῖ σ' ὅλα τὰ περιηγητικὰ χρονικὰ τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ περισσότεροι μάλιστα ταξιδιῶτες στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα δὲν θαύμασαν μόνο τὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ δὲν περιορίσθηκαν στὶς θρηνωδίες πάνω στὰ μάρμαρα τῶν ναῶν ἀλλὰ εἶδαν μὲ συμπάθεια καὶ ἐμπιστοσύνη τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες, πρόσεξαν τὴν ὡρίμανσή τους, ἐπισήμαναν τὸ ἀντιστασιακό τους πνεῦμα, προφήτεψαν τὴν ἀπολύτρωσή τους καὶ συνηγόρησαν γιὰ τὴν ἐθνική τους χειραφέτηση. Ἀπὸ τὸν Guys, τὸν Sonnini καὶ τὸν Choiseul-Gouffier ὡς τὸν Castellan καὶ τὸν Eton.

Γιὰ τὸν Chateaubriand ὡστόσο οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἀποτελοῦσαν ἕναν ὁλότελα ἄγνωστο κόσμο. Στὰ μάτια του ἦταν ἀνδράποδα ἐξαχρειωμένα ἀπὸ τὴ δουλεία. Ταξίδεψε φορτωμένος προκαταλήψεις καὶ ἀπόχτησε καινούργιες διαβάζοντας τὰ χρονικὰ τῶν ἄλλων περιηγητῶν. Πίστευε πὼς ἡ Ἑλλάδα ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένη βυθισμένη σὲ ἄβυσσο ἀμάθειας, ὅτι ὁ λαός της εἶχε παρακμάσει, ὅτι εἶχε ἐκβαρβαρωθῆ. Γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ»

G. Paithès, Chateaubriand, sa femme et ses amis, Paris 1896, σ. 477. Ὁ *Marcellus*: «Ἕνα ἔργο ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Μούσα, ἔργο ποὺ προπαρασκεύασε τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας» (Chateaubriand et son temps, Paris 1859, σ. 472). Ὁ *Janin*: «ὁ Chateaubriand ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἔφερε τὸ «Ὁδοιπορικό», τοὺς «Μάρτυρες» καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας... Ὁ Chateaubriand ἔστειλε στὴν Ἑλλάδα τὸν μεγάλο ποιητὴ Byron γιὰ νὰ βρῆ ἔνδοξο θάνατο» (*Garabet der-Sahaghian,* Chateaubriand en Orient, Venise 1914, σ. 30).

δὲν ὑπῆρχε ἐλπίδα νὰ ἀποσείση αὐτὸς ὁ λαὸς τὰ δεσμά του. Τὰ συναισθήματα ποὺ τὸν κατεῖχαν ἦταν οἶκτος γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες καὶ τὴν ἐρήμωση ποὺ βασίλευε στὴ χώρα καὶ νοσταλγία γιὰ τὸ ἀρχαῖο μεγαλεῖο. Στὸν Ἰσθμὸ τῆς Κορίνθου ἀναφωνεῖ:

– Ἄτυχη χώρα! Δυστυχισμένοι Ἕλληνες[1]!

Ὁ Chateaubriand δὲν ἔβλεπε τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, χανόταν μέσα στὰ ὁράματα τοῦ ἀρχαίου κλέους. Στὴν Ἀκρόπολη, ἀνάμεσα στὰ ἐρειπωμένα μνημεῖα, εἶχε περιπέσει σὲ περίπαθη ρέμβη.

«Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀκούση ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου τὸ θρῆνο τοῦ Οἰδίποδα, τοῦ Φιλοκτήτη, τοῦ Ἡρακλῆ, τὰ χειροκροτήματα τῶν πολιτῶν, τοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη. Ἀλίμονο, κανένας ἦχος δὲν ἔφτανε στὴν ἀκοή μου. Μονάχα μερικὲς κραυγὲς ποὺ ξέφευγαν ἀπὸ τοὺς σκλαβωμένους ἀνέβαιναν σ' αὐτὰ τὰ μνημεῖα ποὺ ἀντηχοῦσαν ἄλλοτε ἀπὸ τὴ φωνὴ ἑνὸς ἐλεύθερου λαοῦ»[2].

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι κάθε βιβλίο ποὺ ἀναφερόταν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἀκτινοβολοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο καὶ στὴ σύγχρονη. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ φιλελληνισμὸς πρέπει νὰ ἀξιολογῆται στὰ σωστὰ πλαίσια, χωρὶς ὑπερβολές, γενικεύσεις καὶ ἀκρότητες. Πρέπει νὰ ἐπισημαίνωνται οἱ πραγματικὲς ἐπιπτώσεις, τὰ θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ στοιχεῖα. Ποιὰ λ.χ. ὠφέλεια μποροῦσαν νὰ προσδοκοῦν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ἀρχαιολατρεία τοῦ Pauw, ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς Ἕλληνες «ἄχθος ἀρούρης», τοῦ Bartholdy, τοῦ Thornton;

Στὸ «Ὁδοιπορικό», βέβαια, στηλιτεύεται ἀνελέητα ὁ ὀθωμανικὸς δεσποτισμός. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἔμμεση συνηγορία στὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἄλλο ἀντιτουρκισμός, δηλαδὴ ἀντιαπολυταρχικὸ καὶ φιλελεύθερο πνεῦμα, καὶ ἄλλο φιλελληνισμός.

Σίγουρα, ὅταν ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση, ὁ Chateaubriand, ὁ πολιτικός, ὁ συγγραφέας, ὁ στοχαστής, θὰ δοκίμασε, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι προεπαναστατικοὶ περιηγητές, ἔκπληξη, ἴσως καὶ τύψεις. Ἀλλὰ καὶ τότε δὲν βιάστηκε νὰ ἐκδηλωθῆ καὶ νὰ ὑπερασπισθῆ τὰ ἑλληνικὰ δίκαια, μ' ὅλο ποὺ πολλοί, ἐξ ἴσου διαπρεπεῖς συμπατριῶτες του, ὁ Διδότος, ὁ Μπενζαμὶν

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 146.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 207. Δὲν εἶναι ὁ πρῶτος. Καὶ ἄλλοι περιηγητὲς τῶν περασμένων αἰώνων ἔδωσαν αὐτὴ τὴ μέθη τῆς ἀρχαιολατρείας, τὸ ὀνειροπόλημα τῶν ἐρειπίων. Ἕνας Σικελὸς ταξιδιώτης, ὁ *Scrofani,* κατέγραψε τὶς συγκινήσεις του πάνω στὴν Ἀκρόπολη, τὴν ὥρα ἀκριβῶς ποὺ ἀτένιζε τὰ μνημεῖα. Τοῦ ἔλειπε τὸ τάλαντο τοῦ Chateaubriand ἀλλὰ σίγουρα εἶχε περισσότερη εἰλικρίνεια καὶ περισσότερο αὐθορμητισμὸ (Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 635). Οἱ ἐπιδράσεις τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» ἦταν κυρίως λογοτεχνικές. Μὲ τὸ χρονικὸ τοῦ Chateaubriand ἡ Ἑλλάδα εἰσβάλλει στὴ γαλλικὴ λυρικὴ ποίηση. Ὁ Οὐγκὼ γράφει τὰ «Orientales», ὁ Λαμαρτίνος (διάδοχος τοῦ Chateaubriand) τὸ «Ταξίδι στὴν Ἀνατολή». Ἀπὸ τὸν Chateaubriand ἐπηρεάσθηκε ὁ Ρενάν, ὁ Πιὲρ Λοτί, ὁ Μωρὶς Μπαρὲς (*Garabet der-Sahaghian,* Chateaubriand en Orient, Venise 1914, σ. 30-31).

Κονστὰν καὶ ἄλλοι, εἶχαν διακηρύξει μὲ λόγο καὶ ἔργο τὴ συμπάθειά τους γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία.

Ὡστόσο, ὅταν τέλειωσαν κάποτε οἱ πολιτικὲς δεσμεύσεις του[1], τὸ 1825, ἔγινε ἀληθινὸς φιλέλληνας. Καὶ μόλις ἀκούστηκε ἡ φωνή του, ἡ φωνὴ ἑνὸς ὥριμου καὶ πολύπειρου πολιτικοῦ, κάλυψε ὅλες τὶς ἄλλες. Γιατὶ ὁ Chateaubriand πέρασε στὸ φιλελληνικὸ στρατόπεδο πάνοπλος. Δὲν ἐπικαλεῖται ἀκαδημαϊκὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα. Μάχεται μὲ πανίσχυρη πολιτικὴ ἐπιχειρηματολογία[2]. Ἡ συμπαράστασή του εἶχε μεγάλη ἀπήχηση. Δίκαια λοιπὸν ἡ Ἑλλάδα τὸν εὐγνωμονεῖ.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ περισσότεροι περιηγητὲς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ἀντιμετώπισαν τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα ὅπως ἀκριβῶς ὁ Chateaubriand. Ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὰ ἐπιφαινόμενα, καταφρονοῦσαν τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες, ἦταν ἀπαισιόδοξοι, δὲν πίστευαν στὸν ἔνοπλο ξεσηκωμὸ καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση. Ὁ Chateaubriand τοῦ 1806, ὅπως καὶ ὁ Byron — λιγώτερο βέβαια — τοῦ 1809-1811 δὲν προοιωνίζουν τίποτα ἀπὸ τὶς φιλελληνικὲς ἐκρήξεις τους στὰ χρόνια τοῦ Εἰκοσιένα.

Θὰ μποροῦσε λοιπὸν νὰ συμπεράνη κανεὶς ὅτι ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Chateaubriand ἐκδηλώνεται ὄχι μὲ τὸ «Ὁδοιπορικό», ἀλλὰ μὲ τὴ χειρονομία τοῦ 1825. Ἀλλὰ ὁ φιλέλληνας τοῦ 1825 ὑπῆρξε δημιούργημα τοῦ περιηγητῆ. Τὸ χρονικὸ τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ 1806 βοήθησε ἔμμεσα τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση: μὲ τὴν καταγγελία τοῦ τουρκικοῦ δεσποτισμοῦ. Ἡ συγκινητικὴ ὑπόμνηση τοῦ ἀφανισμένου ἀρχαίου πολιτισμοῦ εἶχε ὁπωσδήποτε συναισθηματικοὺς ἀντίκτυπους ποὺ ὁδηγοῦσαν καὶ σὲ πολιτικοὺς προβληματισμούς. Κυρίως χάρη στὸν κυκλοφοριακὸ θρίαμβο τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» καὶ τὴν αἴγλη τοῦ δημιουργοῦ του. Μὲ τὸν Chateaubriand ταξινομήθηκε ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος.

Μιὰ θλίψη εἶναι διάχυτη στὸ «Ὁδοιπορικὸ» γιὰ τὴν ἀνεπίστροφη ἀρχαία δόξα. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ θλίψη ἦταν μεταδοτική[3]. Γέννησε στὴν πνευματικὴ Δύση τὴ συμπάθεια καὶ προετοίμασε τὴ στροφή, τὴν προσέγγιση στὴ σύγχρονη

---

1. Τὸ 1814, μετὰ τὴν παλινόρθωση, διορίζεται πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὸ Λονδίνο. Τὸ 1822-1824 εἶναι ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν.

2. Ἐνῶ τὰ στρατεύματα τοῦ Ἰμπραὴμ ἀφανίζουν τὸ Μωριὰ ἀπευθύνεται μὲ τὸ περίφημο ὑπόμνημά του στὶς Μεγάλες Δυνάμεις, διακηρύσσοντας τὸ δικαίωμα τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀγωνίζωνται γιὰ ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία, καὶ ζητώντας τὴ συμπαράσταση τῶν ἐθνῶν. Καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιο ὅτι ἂν δὲν εἶχε προηγηθῆ τὸ ταξίδι τοῦ 1806 δὲν θὰ ἐκδηλωνόταν ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Chateaubriand (*Pierre Quemeneur,* ὁ Σατωμπριὰν καὶ ἡ Ἑλλάς, μετ. Γ. Δάμορη, προλ. Κλ. Τσούρκα, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 13).

3. Καὶ ὁ Καποδίστριας θαύμαζε τὸ «Ὁδοιπορικό». «Ὅταν ξαναδιάβασα τὸν περασμένο χειμώνα στὴ Γενεύη, μέσα στὴ μοναξιά μου, τὶς περιγραφὲς τῶν κοιλάδων τῆς Μεσσηνίας... ἔνοιωσα σὰν νὰ βρισκόμουν στὴν πατρίδα μου» (*René Canat,* L'hellénisme des romantiques, La Grèce retrouvée, Paris 1951, σ. 57 σημ. 28).

'Ελλάδα. Ζύγωνε ἡ στιγμὴ ποὺ ὅταν ἡ Εὐρώπη θὰ μιλάη γιὰ τὴν ἀρχαία 'Ελλάδα αὐτόματα θὰ στρέφη τὸ βλέμμα της πρὸς τὸ δράμα τοῦ σύγχρονου 'Ελληνισμοῦ [1].

Τὰ χρονικὰ τῶν περιηγητῶν ποὺ κυκλοφοροῦν στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο δὲν εἶναι ἄγνωστα στοὺς Ἕλληνες ὅπως κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες. 'Ο 'Ελληνισμὸς διατρέχει μιὰ περίοδο ἀναγεννητική, βρισκόμαστε στὶς παραμονὲς τῆς παλιγγενεσίας. Τίποτα δὲν παραμένει ἀπαρατήρητο. Οἱ Ἕλληνες λόγιοι τῆς διασπορᾶς καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀγρυπνοῦν, ἐνημερώνονται, ἐπεμβαίνουν, κρίνουν καὶ ἀποδοκιμάζουν, ὑπερασπίζονται τὴν ἀλήθεια, τὰ δίκαια τοῦ γένους τους. Στὰ μισελληνικὰ συγγράμματα τοῦ Pauw, τοῦ Bartholdy, τοῦ Thornton ἀπαντοῦν ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Κοδρικᾶς. Θἄρθη καὶ ἡ σειρὰ τοῦ Chateaubriand. 'Ο Κοδρικᾶς διάβασε ἀμέσως τὸ «'Οδοιπορικό», ὅπου ὁ ἴδιος ἀναφέρεται τιμητικὰ ἀπὸ τὸν περιηγητὴ μαζὶ μὲ τὸν Κοραῆ, καὶ ἔγραψε — τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1811 — στὸν Fauvel, πρόξενο τῆς Γαλλίας στὴν 'Αθήνα, μὲ παράπονο: «Δὲν γράφει καλὰ πράματα γιὰ τοὺς συμπατριῶτες μου»[2].

Πέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ 1816, κυκλοφόρησε στὴν Πάδοβα, σὲ ἰταλικὴ γλῶσσα, ἡ περίφημη κριτικὴ τοῦ Ζακυνθινοῦ λόγιου γιατροῦ Διονυσίου 'Αβραμιώτη, ποὺ ἴσως ὑπερβολικὰ χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ξένους λίβελλος[3].

'Ο 'Αβραμιώτης[4] ὑπῆρξε ἕνας δραστήριος λόγιος τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Προικισμένος ἀρχαιολόγος, λαμπρὸς γνώστης τῶν ἀρχαίων πηγῶν, ἀναγνωριζόταν σὰν αὐθεντία ἀπὸ πολλοὺς φημισμένους ἐρευνητὲς τῆς ἐποχῆς[5]. Ἦταν ἐνημερωμένος στὶς τελευταῖες ἀνακαλύψεις καὶ στὶς κάθε λογῆς δημοσιεύσεις, ἀρχαιολογικές, ἱστορικές, τοπογραφικές, φιλολογικές.

---

1. Βλ. *'Απ. Βακαλόπουλου,* 'Ιστορία τοῦ νεώτερου 'Ελληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1973, τ. Δ', σ. 691. Τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ τοῦ Chateaubriand ὑπῆρξε ἀκόμα ἕνας ἐρεθισμὸς ποὺ παρακίνησε κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο πολλοὺς ξένους νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν 'Ελλάδα. 'Ο 'Αμερικανὸς *Edward Everett,* ἔγραφε στὸν Chateaubriand: «Τὸ 'Οδοιπορικό σας μοῦ ἔδωσε τὴν ἰδέα νὰ ταξιδέψω σ' αὐτὴ τὴ χώρα. Καὶ θὰ κρατήσω γιὰ πάντα ἑνωμένα τὸ ὄνομα τῆς 'Ελλάδας καὶ τοῦ Chateaubriand» (*G. Ch. Soulis,* American Travellers in Greece before 1821, «Athene», τ. X, No. I, Spring 1949, σ. 9).

2. Revue de Littérature Comparée, τ. ΙΖ' (1937), ὅπου σχολιάζεται ἡ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν *A. Outrey,* σ. 384.

3. Alcuni cenni critici del dottore *Gian-Dionisio Avramiotti* sul viaggio in Grecia che campone la prima parte dell Itinerario da Parigi a Gerusaleme del signor F. A. de Chateaubriand, con varie osservazioni sulle antichità greche, Padova 1816.

4. Ἦταν συνομήλικος σχεδὸν τοῦ Chateaubriand (γεννήθηκε τὸ 1770).

5. Fauvel, Cockerell, Brönsted, Μουστοξύδη, Gell κ.ἄ. Μὲ τὸν Fauvel, πρόξενο τῆς Γαλλίας στὴν 'Αθήνα, συνεργάστηκε γιὰ τὴ σύνταξη ἑνὸς χάρτη τοῦ Μωριᾶ μὲ τὶς ἀρχαῖες καὶ νέες ὀνομασίες, ποὺ προοριζόταν γιὰ ὁδηγὸς τῶν περιηγητῶν (*Νικ. Κατραμῆ,* Φιλολογικὰ 'Ανάλεκτα Ζακύνθου, 'Εν Ζακύνθῳ 1880, σ. 446).Συνόδεψε τὴν ἀγγλικὴ ἀρχαιολογικὴ ἀπο-

Σίγουρα ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους Ἕλληνες ποὺ μποροῦσαν νὰ ἀξιολογήσουν τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Chateaubriand. Ζοῦσε στὴν Ἑλλάδα, γνώριζε πρόσωπα καὶ πράγματα, τὸν Τοῦρκο καὶ τὸν ὑπόδουλο, εἶχε προσωπικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ χῶρο ποὺ περιγράφει ὁ Γάλλος περιηγητής. Ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ ἁρμόδιο πρόσωπο γιὰ τὸν κριτικὸ ἔλεγχο. Ὁ Κοδρικᾶς καὶ ὁ Κοραῆς ἀνασκευάζουν τοὺς μισελληνικοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Πρώσσου Bartholdy, ἀλλὰ εἶναι καὶ οἱ δυὸ ἐγκατεστημένοι στὸ Παρίσι, μακριὰ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ κορμό. Καὶ στὶς ἀνταποκρίσεις τους ἀπουσιάζει ἡ τεκμηρίωση ποὺ προσφέρει ἡ προσωπικὴ παρουσία.

Ζοῦσε μόνιμα στὸ Ἄργος ὁ γιατρὸς Διον. Ἀβραμιώτης ὅταν ἔλαβε συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ δραγουμάνου τοῦ γαλλικοῦ προξενείου τῆς Κορώνης Fornetti νὰ φιλοξενήση καὶ νὰ ξεναγήση τὸν Chateaubriand.

Πραγματικὰ ὁ Ἕλληνας γιατρὸς τοῦ Ἄργους ὑποδέχτηκε τὸν Γάλλο λογοτέχνη καὶ τὸν ξενάγησε. Δημιουργήθηκε στενὴ γνωριμία, ἔγιναν ζωηρὲς συζητήσεις. Ἀλλὰ ὁ Chateaubriand γράφει στὸ χρονικὸ κραυγαλέες ἀνακρίβειες γιὰ τὸν ἀμφιτρύονά του. Πὼς ὁ Ἀβραμιώτης ἦταν Ἰταλὸς κι' ὅτι νοσταλγοῦσε, ἀφοῦ πλούτισε στὴν Ἑλλάδα, νὰ ἐπιστρέψη στὴν πατρίδα του, τὴ Βενετία. Τὸν παρομοιάζει μάλιστα μὲ τὸν Ἀργείτη στρατιώτη ποὺ ἀκολούθησε τὸν Αἰνεία κι' ἀναθυμᾶται μὲ πίκρα τὴν πατρίδα του, τὸ Ἄργος, καθὼς πεθαίνει στὴν Ἰταλία[1].

Λύσσα κατέλαβε τὸν Ἀβραμιώτη ὅταν διάβασε στὸ χρονικὸ τοῦ Chateaubriand πὼς εἶναι Ἰταλὸς ἀπὸ τὴ Βενετία: «Ἐγὼ νὰ νοσταλγῶ τὴ Βενετία;

στολὴ τοῦ 1811. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση θὰ διατελέση πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα (τὸ ἀγρόκτημά του ἦταν γνωστὸ ὡς «Πύργος τοῦ Ἀβραμιώτη»). Τὸ ὄνομά του ἀναγράφεται στὸν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν τῆς ἀθηναϊκῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων τῆς 30 Ἰουνίου 1814 (D. Dionissio Avramioti, di Zante). Στὸν κατάλογο ὑπάρχει καὶ τὸ ὄνομα τῆς συζύγου του (Μ. Δ. Ἀβραμιώτου, ἡ ἐκ Πελοποννήσου) καὶ τοῦ γιοῦ του Χρήστου (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 218, 220). Κατὰ τὴν ἐπανάσταση κατέφυγε στὴ Ζάκυνθο. Ἔγινε μέλος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης καὶ εὐρωπαϊκῶν ἀκαδημιῶν. Ὅταν ἔφτασαν οἱ Γάλλοι στὴν Ἑλλάδα ἐπὶ Καποδίστρια, ὁ Ἀβραμιώτης ὁδήγησε στὸ Μωριὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας. Ἄφησε ἀτέλειωτη ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ξεσηκωμοῦ (*Παν. Χιώτη*, Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα, τόμος 6ος περιέχων τὴν ἠθικὴν κατάστασιν ἀπὸ τῆς Βενετοκρατίας μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, Ἐν Ζακύνθῳ 1888, σ. 288-290, «Μνημοσύνη», τ. Α' [1967], σ. 243. *Em. Malakis*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 433. Βλ. καὶ *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ὁ Chateaubriand στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1968, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία).

1. Πῶς ἐξηγεῖται αὐτὴ ἡ παραποίηση; Ἴσως χρειαζόταν ὁ Chateaubriand ἕναν Εὐρωπαῖο ἐξόριστο στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴ μυθιστορηματικὴ πλευρὰ τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» του. Ἴσως νὰ μὴ μποροῦσε νὰ ἀναγνωρίση τὴ λογιότητα σ' ἕναν Ἕλληνα ποὺ παραμένει στὴν πατρίδα του. Μονάχα δύο Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς, τὸν Κοραῆ καὶ τὸν Κοδρικᾶ, ἀναφέρει καὶ ἐγκωμιάζει ὁ Chateaubriand. Στὴν Ἑλλάδα δὲν συνάντησε παρὰ ἀμαθεῖς χωρικούς. Ἄλλωστε ἡ ἀδικία ποὺ ἔγινε στὸν Ἀβραμιώτη θὰ ἐπαναληφθῆ δυὸ μέρες ἀργότερα μὲ τὸν Ἀθηναῖο λόγιο

῾Η Βενετία πατρίδα μου; Εἶμαι ῞Ελληνας καὶ στὸ θρήσκευμα καὶ στὸ γένος καὶ κατοικῶ στὴν ῾Ελλάδα»[1].

Καὶ μὲ ἐκδικητικὴ σκληρότητα: «Τὸν παρακάλεσα νὰ διατηρήση τὴν ὡραία ἀνάμνηση τῆς γνωριμίας μας. Καὶ τὴν κράτησε, ὅπως στὸ μύθο τοῦ δελφινιοῦ καὶ τοῦ πιθήκου. Εἶχα διακρίνει στὴ φυσιογνωμία του τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πιθήκου. Δὲν φανταζόμουν ὅτι θὰ ἔμοιαζε καὶ στὸν χαρακτήρα»[2].

῞Οταν διάβασε ὁ Chateaubriand τὴν κριτικὴ τοῦ ᾿Αβραμιώτη δὲν ἔκρυψε τὴν ἔκπληξή του. «Δὲν ξέρω τί ἔκανα στὸ γιατρὸ ᾿Αβραμιώτη. Στὸ «῾Οδοιπορικὸ» τὸν ἀναφέρω πολὺ τιμητικά. Μήπως ἐνοχλήθηκε ἐπειδὴ ἔγραψα ὅτι ἔδειχνε πὼς τὸν κούρασε λίγο ἡ ἐπίσκεψή μου;»

Πραγματικά, ἡ σελίδα ποὺ ἀφιερώνει στὸν ᾿Αβραμιώτη μπορεῖ νὰ ὑποκρύπτη ἀλαζονικὴ ἀδιαφορία ἀλλὰ ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι προσβλητική. Περιέχει ὅμως ἀνακρίβειες ποὺ φυσικὸ ἦταν νὰ ἐνοχλήσουν τὸν σοφὸ Ζακυνθινὸ γιατρό. ᾿Αλλὰ ἀνακρίβειες πολὺ περισσότερες καὶ μάλιστα ἐξοργιστικὲς ὑπῆρχαν σ᾿ ὁλόκληρο τὸ «῾Οδοιπορικό». Κι᾿ ἀκόμα διαστρεβλώσεις, ἀστοχίες καὶ κακολογίες. ῎Ετσι ὁ κριτικὸς ἔλεγχος γινόταν ἀναπόφευκτος καὶ ἀναγκαῖος. ᾿Αποτελοῦσε πρῶτα-πρῶτα ἑλληνικὸ χρέος. ῎Επρεπε νὰ δοθῆ ἀπάντηση ἀπὸ τὸ συκοφαντούμενο γένος. Καὶ ἡ ἀπάντηση πάνω σ᾿ ἕνα θέμα ποὺ ἀφοροῦσε τὴν ἴδια τὴν ὑπόσταση τοῦ ῾Ελληνισμοῦ δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἀβρή. ῎Ας μὴ λησμονοῦμε τὶ ἔγραφε ὁ Κοραῆς στὸν φίλο του ᾿Αλέξανδρο Βασιλείου γιὰ τὸ ἀντιρρητικὸ ἄρθρο ποὺ σχεδίαζε σχετικὰ μὲ τὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ Bartholdy (καὶ κεῖνος ὑποστήριζε λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Chateaubriand ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος εἶχε ἐκφυλισθῆ):

«Πάσχισον ὅμως, ὅσον εἶναι δυνατόν, νὰ κάμης σφοδρὰν τὴν ἀντίρρησιν, καὶ μὴ φοβῆσαι νὰ φανῆς ἀγροῖκος...Πάλιν, καὶ πάλιν σὲ λέγω, ὅτι πρέπει νὰ εἶναι σφοδρά, ἤγουν τοιαύτη, ὁποία καὶ αὐτοῦ τὴν καρδίαν νὰ πληγώση(καὶ διατί ὄχι; ἐπειδὴ ὁ ἀχρεῖος τολμᾶ νὰ μᾶς πληγώνη ἀδίκως)[3]...καὶ νὰ μὴν τὸν σπλαχνισθῆς ὁλότελα, ὁσάκις δράξης ἀφορμὴν νὰ τὸν ἀντιδαγκάσης...»[4].

Ταχλίκαρα. Μπορεῖ ἐπίσης ὁ Chateaubriand νὰ θεώρησε τὸν γιατρὸ τοῦ ῎Αργους ᾿Ιταλὸ ἐπειδὴ γεννήθηκε σὲ παλαιὰ κτήση τῆς Βενετίας (Ζάκυνθο). Μπορεῖ ἀκόμα ἡ ἀνακρίβεια νὰ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἐγωπάθειας καὶ τῆς ὑπεροψίας τοῦ Chateaubriand. Εἶδε ἀφ᾿ ὑψηλοῦ τὸν ῞Ελληνα λόγιο, δὲν κράτησε σημειώσεις κι᾿ ὅταν ὕστερα ἀπὸ χρόνια κατέγραφε τὸ περιστατικὸ δὲν θυμόταν λεπτομέρειες. Τέλος, στὴν καλύτερη περίπτωση, δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ κακὴ συνεννόηση. ῾Ο ᾿Αβραμιώτης δὲν μιλοῦσε γαλλικὰ καὶ ἡ συνομιλία τοῦ λογοτέχνη καὶ τοῦ γιατροῦ γινόταν στὰ ἰταλικὰ μὲ δραγουμάνο ἕναν ἀμαθῆ Μιλανέζο ἔμπορο. ῾Ο ἀρχαῖος στρατιώτης ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Chateaubriand δὲν ἀκολουθοῦσε τὸν Αἰνεία ἀλλὰ τὸν Εὔανδρο (Αἰνειάς, 10, 776-782). Βλ. καὶ *Malakis*, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 246 σημ. 437.

1. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 41-42.

2. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 40. Αὐτὴ ἦταν ἡ μόνη ὑβριστικὴ φράση στὸ κείμενο τοῦ ᾿Αβραμιώτη. Κατὰ τὰ ἄλλα ἀποτελεῖ μιὰ λεπτολόγα καὶ σχολαστικὴ κριτική.

3. 30 Νοεμβρίου 1806. ῞Απαντα, ἐπιμ. Βαλέτα, ᾿Επιστολές, τ. Β1, σ. 569.

4. 1η Μαΐου 1807, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 582.

Κακῶς λοιπὸν χαρακτηρίζεται ἐμπαθὲς λιβελλογράφημα ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀβραμιώτη.

Ὁπωσδήποτε ἡ ἀνελέητη κριτική του ἦταν κάτι ἀναπάντεχο ἀλλὰ καὶ ἀπαράδεκτο γιὰ τὸν ἐγωκεντρικὸ συγγραφέα. Προσπαθεῖ λοιπὸν νὰ μειώσῃ τὸν Ἕλληνα γιατρό. Ἔλεγε στὸν περιηγητὴ De Marcellus:

«Αὐτὸς ὁ μνησίκακος καὶ λεπτολόγος γιατρὸς δὲν μ' ἄφησε σὲ χλωρὸ κλαρί. Κυνήγησε ἕνα-ἕνα τὰ ὄνειρά μου. Κατὰ τὶς περιπλανήσεις μου ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια, πλάϊ στὴ σκιὰ τοῦ Ἀγαμέμνονα, μὲ πίεζε νὰ μετρήσω τὶς πέτρες. Μ' ἔπαιρνε ἀπὸ κοντά, ἦταν ἕνας ἐνοχλητικὸς σύντροφος. Μοῦ θύμιζε τὶς βδέλλες ποὺ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τοὺς ἀρρώστους του στοὺς βάλτους τῆς Λέρνας»[1].

Ἀλλὰ πότε πρόλαβε ὁ Ἀβραμιώτης νὰ γίνη φόρτωμα στὸν ξένο; Οὔτε μιὰ μέρα δὲν κράτησε ἡ παραμονὴ τοῦ Chateaubriand στὸ Ἄργος. Τὸν συνόδεψε μόνο στὸ φρούριο τῆς Λάρισας. Πῶς θὰ μποροῦσε νὰ γίνη πιεστικός, φόρτωμα, σωστὴ βδέλλα; Στὸ κάτω-κάτω ὁ Chateaubriand ἦταν φιλοξενούμενός του. Καὶ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστέψη ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ γιατροῦ ἦταν ἄπρεπη. «Ἀγκαλιαστήκαμε καὶ χωριστήκαμε», γράφει ὁ Ἀβραμιώτης στὴν κριτική του[2].

Ἁπλούστατα ὁ Γάλλος συγγραφέας καὶ ὁ Ἕλληνας σοφὸς εἶχαν διαφορετικὴ ἰδιοσυγκρασία. Ἀποροῦσε ὁ Ἀβραμιώτης γιὰ τὴ στάση τοῦ ξένου του. Ἀντὶ νὰ παρατηρῇ τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων μνημείων, ὅπως ὅλοι οἱ περιηγητές, ὁ Chateaubriand ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸ τοπίο, γιὰ τὸν ὁρίζοντα, γιὰ τοὺς μύθους.

Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ὁ λεπτολόγος Ἀβραμιώτης δὲν μπόρεσε ἢ δὲν ἤθελε νὰ ἐπισημάνη ὅλες τὶς ἀνακρίβειες τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ». Καὶ εἶναι πάμπολλες[3]. Ἀκόμα καὶ οἱ ἡμερομηνίες τοῦ ταξιδιοῦ εἶναι λαθεμένες. Ἀπόδειξη ὅτι ὁ Chateaubriand δὲν κρατοῦσε σημειώσεις κατὰ τὴν περιήγησή του. Βασιζόταν ἴσως στὴ μνήμη του, στὴ φαντασία του καὶ κυρίως στὰ στοιχεῖα τῶν ἄλλων σχολαστικῶν ταξιδιωτῶν. Ὁπωσδήποτε θὰ εἶχε πολὺ περισσότερο στοιχίσει στὸν Chateaubriand ἡ κριτικὴ τοῦ γιατροῦ ἂν γινόταν γνωστὴ στὴν Εὐρώπη καὶ δὲν ἀντιμετωπιζόταν μὲ τὴ συνωμοσία τῆς σιωπῆς. Ἄλλωστε οἱ περισσότεροι Γάλλοι ποὺ ἀναφέρθηκαν στὸ ἀντιρρητικὸ τοῦ Ἀβραμιώτη ἔσπευσαν νὰ μεταβληθοῦν σὲ συνηγόρους τοῦ Chateaubriand[4].

---

1. *Alice Poirier,* Les notes critiques d'Avramioti sur le voyage en Grèce de Chateaubriand, Paris 1929, σ. XVII-XVIII.

2. Ἔνθ' ἀν., σ., 40.

3. Γιὰ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ γράφει ὅτι εἶναι τόσο μικρὸ ὥστε μὲ δυσκολία μποροῦν νὰ ἀράξουν δυὸ φρεγάτες (ἔνθ' ἀν., σ. 220).

4. Δὲν μποροῦσε νὰ γίνη ἀλλιῶς. Ποιὸς θὰ ἔδινε πίστη στὶς κατηγορίες ἑνὸς ἄγνωστου Ρωμιοῦ λόγιου ἐναντίον τοῦ μεγάλου Chateaubriand; Εἶχε καὶ ἕνα μειονέκτημα σοβαρὸ ὁ

Ἡ κριτικὴ ἔγινε γνωστὴ στὴ Γαλλία τὸ 1817 μὲ δύο ἄρθρα τοῦ Millin[1]. Οἱ ἀνακρίβειες ποὺ καταγγέλλει ὁ γιατρὸς χαρακτηρίζονται ἀσήμαντες.

Δυὸ χρόνια ἀργότερα, νέος συνήγορος τοῦ Chateaubriand, ὁ περιηγητὴς ὑποκόμης Forbin, «Ὁ κ. Ἀβραμιώτης φιλτράρησε τὴν ἐκδίκησή του σὲ μιὰ μικρὴ ἑλληνικὴ μπροσούρα, μεταφρασμένη στὰ ἰταλικά, στὴν Πάδοβα, χωρὶς ν' ἀποχτήση ἀπὸ τότε ἄλλη διασημότητα»[2].

Ὁ περιηγητὴς κόμης De Marcellus γράφει ὅτι ὁ Ἀβραμιώτης ὑπῆρξε ὁ πιὸ σκληρὸς κριτικὸς τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ». Ὁ Sainte-Beuve παραδέχεται ὅτι ὁ γιατρὸς ἔχει δίκιο στὶς μισὲς κατηγορίες του[3].

Ὡστόσο μόνο ὕστερα ἀπὸ ἕναν αἰώνα ἄρχισε ὁ συστηματικὸς κριτικὸς ἔλεγχος τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» γιὰ νὰ ἀποκαλυφθῆ ἡ ἔκταση τῆς μυθοπλασίας καὶ τῆς λογοκλοπῆς.

Ὁ Edouard Champion παρατηρεῖ τὸ 1904: «Ὁ γιατρὸς δὲν ἦταν ἱκανὸς νὰ πῆ ψέματα. Ἂν διορθώνει τὸν Chateaubriand τὸ κάνει γιατὶ ὑπερασπίζεται τὴν ἀλήθεια»[4].

Ὡστόσο, ἂν παραβλέψουμε τὶς ἀνακρίβειες καὶ τὶς ἄλλες ἀδυναμίες, τὸ «Ὁδοιπορικὸ» τοῦ Chateaubriand εἶναι κείμενο κλασσικό. Ἀποτελεῖ τὴν πιὸ συναρπαστικὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου. Ὁ Chateaubriand εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ λογοτεχνικοῦ περιηγητισμοῦ καὶ τοῦ ταξιδιωτικοῦ οὑμανισμοῦ. Δὲν βλέπει μονάχα τὸ χῶρο, διαβλέπει, διαισθάνεται, ἀναγνωρίζει, ἀποκαλύπτει, ἀναστηλώνει.

Ἡ περιήγηση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου δὲν ἔχει μονάχα αἰσθητικὴ τελειότητα

ἀντίλογος τοῦ Ἀβραμιώτη. Ἦταν γραμμένος σὲ βρασμὸ ψυχῆς καὶ δημιουργοῦσε τὴν ἐντύπωση προσωπικῆς ἐμπάθειας, φαινόταν σὰν λίβελλος χωρὶς νὰ εἶναι. Ἂν εἶχε διατυπωθῆ πιὸ ψύχραιμα, πιὸ συγκρατημένα, θὰ εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὴν Εὐρώπη.

1. Στὰ Annales Encyclopédiques, τ. Β', σ. 159-166, τ. Γ', σ. 372-377. Φαίνεται ὡστόσο πὼς εἶχαν διατυπωθῆ πολλὲς καὶ ἔντονες ἐπικρίσεις γιὰ τὸ «Ὁδοιπορικὸ» ἀμέσως μετὰ τὴ δημοσίευσή του. Γιὰ σφάλματα ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀντιγραφὲς ξένων κειμένων. Στὸ περιοδικὸ «Magasin Encyclopédique» (Ἀπρίλιος 1811, σ. 445 κ. ἑ.) ὅπου δημοσιεύτηκε ἐπαινετικὴ κριτικὴ τοῦ *A. L. Millin*, ὁ κριτικὸς ὑπερασπίζεται τὸν Chateaubriand καὶ τὸν συμβουλεύει: «Θὰ ἦταν πολὺ δυσάρεστο νὰ υἱοθετήση ὁ κ. de Chateaubriand στάση ὑπαγορευμένη ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ προκαλέσουν μερικὲς ἄδικες κριτικές. Κάποιες ἐλαφρὲς ἀνακρίβειες δὲν μποροῦν νὰ ζημιώσουν ἕνα καλὸ ἔργο». Καὶ γιὰ τὴν αὐθαίρετη ἀναδημοσίευση στὸ τέλος τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» τῆς διατριβῆς τοῦ Danville γιὰ τὴν Ἱερουσαλήμ: «Τὰ ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἴδους καλὸ εἶναι νὰ ἀνατυπώνωνται».

2. Vogage dans le Levant, Paris 1819, σ. 13 καὶ 14.

3. Chateaubriand et son temps, Paris 1859, σ. 438.

4. *Edouard Champion*, Itinéraire de Paris à Jérusalem par Julien, domestique de M. de Chateaubriand, Paris 1904, σ. 18-19. Βλ. ἐπίσης *Giovanni Rabizzani*, Chateaubriand, Lanciano 1910, σ. 161-167, *Alphonse Aulard*, La Revue, 1 Ὀκτωβρίου 1910, σ. 40 καὶ *Pierre-Maurice Masson*, Revue des deux Mondes, 1 Νοεμβρίου 1914, σ. 105-108.

ἀλλὰ καὶ τὴ δύναμη τῆς ὑποβολῆς, τοῦ ὑπαινιγμοῦ καὶ τοῦ ὀνείρου. Ἐπιβάλλει τὴν ἱστορικὴ ἀναδρομή, γίνεται προσκύνημα ἀνάμεσα στὶς σκιὲς προσφιλῶν νεκρῶν. Οἱ φευγαλέες ματιὲς ἔχουν τὴ δύναμη νὰ ἀνασταίνουν ἕνα μακρινὸ ἀφανισμένο κόσμο[1].

Ὁ Chateaubriand, παρατηρεῖ ὁ Sainte-Beuve, εἶναι ζωγράφος, ὅπως οἱ ἄλλοι εἶναι κατακτητές. Veni, vidi, vici. Ζωγραφίζει πετώντας πάνω ἀπὸ τὸ τοπίο ἀντικρύζοντας μὲ τὸ μάτι τοῦ ἀητοῦ. Ἀφήνει τὶς λεπτομέρειες στοὺς σοφούς, στοὺς ἀρχαιολόγους. Περιορίζεται νὰ φωτίση, νὰ πυρπολήση τὸ τοπίο. Οἱ ἀρχαιολόγοι θὰ κάνουν τὰ ὑπόλοιπα[2]. Γιὰ τὸν Sainte-Beuve ὁ Chateaubriand ἦταν ὁ πρῶτος Childe-Harold τοῦ αἰώνα (ἐννοώντας τὸν ἥρωα τοῦ Byron), τὸ πρῶτο ποιητικὸ προσκύνημα[3].

Ὁ ἴδιος ὁ Chateaubriand καυχιόταν στὴν ἔκδοση τοῦ 1827 ὅτι τὸ «Ὁδοιπορικὸ» ὑπῆρξε ὁ τοπογραφικὸς χάρτης τοῦ χώρου ὅπου διεξαγόταν ὁ ἱερὸς πόλεμος τῶν Ἑλλήνων[4].

Ἡ δομὴ τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» εἶναι ἡμερολογιακή. Ἀλλὰ ὁ Chateaubriand δὲν καταγράφει πάντοτε τὰ γεγονότα μὲ τὴν πραγματικὴ χρονική τους ἀλληλουχία. Ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὴ ζωντάνια τοῦ κειμένου, γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ χρονικοῦ. Συχνὰ ἐπιστρατεύει τὴ φαντασία γιὰ νὰ δώση ἔμφαση στὴν ἀφήγηση ἢ νὰ δημιουργήση συγκινησιακὴ ἀτμόσφαιρα. Σκηνοθετεῖ μιὰ φουρτούνα στὴν πρώτη μέρα τοῦ ταξιδιοῦ, μεταβάλλει τὶς ὧρες σὲ μέρες καὶ τὸ ἀντίθετο. Μιὰ πληροφορία ποὺ κατέχει ἀπὸ τὸ Παρίσι τὴν εντάσσει στὸ «Ὁδοιπορικὸ» καὶ τὴν ἐμφανίζει ταξιδιωτικὴ ἐμπειρία. Προσθέτει ἀκόμα στὸ χρονικό του ἀνύπαρκτα ἐπεισόδια γιὰ νὰ αἰχμαλωτίση τὸν ἀναγνώστη: ἀλλεπάλληλες καταιγίδες, ἀτυχήματα, ἡρωικὴ ἀντιμετώπιση τῶν τουρκικῶν προκλήσεων. Τὸ ὅτι τὰ ἐπεισόδια αὐτὰ εἶναι φανταστικὰ φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀναφέρονται στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Julien, τοῦ ὑπηρέτη τοῦ Chateaubriand. Ἂν πραγματικὰ συνέβαιναν αὐτὲς οἱ σκηνὲς θὰ προκαλοῦσαν ἐντύπωση στὸν ἁπλοϊκὸ ἀκόλουθο, ποὺ δὲν θὰ παρέλειπε νὰ τὶς σημειώση στὸ ἡμερολόγιό του. Ἄλλωστε ὁ Julien καταγράφει καὶ τὰ πιὸ ἀσήμαντα περιστατικὰ ποὺ ὁ ἀφέντης του οὔτε καταδέχεται νὰ τὰ ἀναφέρη.

Συχνὰ οἱ εἰκόνες εἶναι τυποποιημένες. Ὁ ἀναγνώστης γνωρίζει ἀπὸ πρὶν ὅτι ὁ Chateaubriand θὰ πιῇ ὁπωσδήποτε νερὸ ἀπὸ τὸν ἔνδοξο ποταμὸ ποὺ θὰ συναντήση, ἔστω κι' ἂν αὐτὸ εἶναι ἀπραγματοποίητο, ἀκόμα καὶ γιὰ κείνη τὴν ἐποχή: στὸν Μισσισιπή, στὸν Τάμεση, στὸ Ρῆνο, στὸν Πάδο, στὸν Τίβερη, στὸν Εὐρώτα, στὸν Κηφισό, στὸ Γρανικό, στὸν Ἰορδάνη, στὸ Νεῖλο, στὸν

1. *René Canat,* ἔνθ' ἀν., σ. 40.
2. Chateaubriand et son temps, τ. Β', σ. 78.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 72.
4. *Edouard Champion,* ἔνθ' ἀν., σ. 33-34.

Ἕβρο. «Πόσοι ἄνθρωποι», γράφει μὲ ἔπαρση, «μποροῦν νὰ ποῦν στὶς ὄχθες αὐτῶν τῶν ποταμῶν, ὅπως οἱ Ἑβραῖοι, sedimus et plevimus;»[1]

Τὸ «Ὁδοιπορικὸ» τοῦ Chateaubriand μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1860 ἀπὸ τὸν Ἐμμ. Ροΐδη καὶ κυκλοφόρησε τὸ 1868 σὲ τέσσερες τόμους[2]. Μαζὶ μὲ τὸ χρονικὸ τυπώθηκαν καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς «Μάρτυρες» καὶ τὸ διήγημα «Ὁ τελευταῖος τῶν Ἀβενσεράγων».

Η ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ τοῦ Chateaubriand στὴν Ἑλλάδα ἄρχισε ἀπὸ τὴ Μεθώνη στὶς 10 Αὐγούστου 1806 ὥρα μία τὸ μεσημέρι. Εἶχε μπαρκάρει μὲ τὸν ὑπηρέτη του Julien[3] στὸ Τριέστι σ' ἕνα αὐστριακὸ ἐμπορικὸ καράβι ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴ Σμύρνη. Συμφώνησε μὲ τὸν καπετάνιο νὰ βγῆ στὴ Μεθώνη, νὰ διασχίση τὸ Μωριὰ καὶ νὰ βρίσκεται σὲ τέσσερες μέρες στὴ Τζιὰ γιὰ νὰ ξαναμπαρκάρη καὶ νὰ συνεχίση τὸ ταξίδι. Τελικὰ ἡ συνάντηση δὲν θὰ γίνη στὴν Τζιὰ ἀλλὰ στὴ Σμύρνη.

---

1. Itinéraire, τ. Α', σ. 171.

2. Ἦταν μόλις 25 χρόνων ὁ μεταφραστὴς καὶ ἡ καθαρεύουσά του παρουσιάζει ἀρκετὲς ἀδεξιότητες (βλ. *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ὁ Σατωμπριὰν στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1968). Προλογίζοντας ὁ Ροΐδης τὴ μετάφρασή του ἐξηγεῖ γιατί προτίμησε νὰ μεταγλωττίση τὸν Chateaubriand στὰ ἑλληνικά. «Γεννηθεὶς εἰς αἰῶνα ἀσεβείας καὶ διαφθορᾶς (ἐννοεῖ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ), ὅτε ἡ μὲν εὐσέβεια ἐκαλεῖτο δεισιδαιμονία, οἱ δὲ λειτουργοὶ τοῦ Ὑψίστου ὡς περικαθάρματα τοῦ κόσμου παρεωρῶντο, ἠδυνήθη διὰ τῆς εὐγλώττου καὶ ἰσχυρᾶς αὐτοῦ φωνῆς, τοὺς μὲν ἀποπλανηθέντας νὰ ἐπαγάγη ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Σταυροῦ μετανοοῦντας, τὰς δὲ κατὰ τῆς θρησκείας ὕβρεις, σοφιστείας καὶ ἐμπαιγμούς, οὓς ὁ Βολταῖρος, Διδερώ, Ὀλβὰχ καὶ οἱ τούτων ὕπατοι συνεφόρησαν ἐν διαστήματι ὁλοκλήρου αἰῶνος, δι' ἑνὸς μόνον βιβλίου νὰ καταδείξη γελοῖα»! Κι' ἀκόμα γιατὶ ὁ Chateaubriand ὑπηρέτησε πιστὰ «τοῖς νομίμοις μονάρχαις ἐπὶ τοῦ πατρίου θρόνου ἐγκαταστᾶσι». Καὶ τέλος γιατὶ τὸν θεωρεῖ «ὡς τὸν μέγιστον ἀναντίρρητον τῶν καθ' ἡμᾶς συγγραφέων» (σ. δ' - στ'). Ὁ Ροΐδης ἔχει διαβάσει ὅσα ἡ γαλλικὴ γραμματολογία ἀναφέρει γιὰ τὸν Chateaubriand καὶ ἐκφράζει τὴ βεβαιότητα πὼς τὸ «Ὁδοιπορικὸ» εἶναι τὸ πιὸ αὐθεντικὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ τῆς ἐποχῆς. «...καθότι ὁ Σατωβριάνδος, φρονῶν ὅτι ἡ φιλαλήθεια εἶναι ἡ πρώτη τοῦ περιηγητοῦ ἀρετή, περιωρίσθη εἰς τὴν ἁπλῆν μόνον ἀφήγησιν «ὧν τε εἶδεν, ὧν τε ἀκήκοε». Στὴν ἐποχή του ὁ Ροΐδης ἦταν δύσκολο νὰ διαπιστώση ὅτι τὸ τελευταῖο ποὺ ἀπασχόλησε τὸν Chateaubriand τοῦ 1806 ἦταν ἡ διερεύνηση τῆς ἀλήθειας.

3. Αὐτὸς ὁ Julien ποὺ συνόδεψε τὸν Chateaubriand κατὰ τὴν περιήγησή του στὴν Ἀνατολὴ ἔγραψε ἕνα ἡμερολόγιο τοῦ ταξιδιοῦ. Γράφει ὁ Chateaubriand στὸ ἔργο του «Mémoires d'outre tombe»: Ὁ Julien, ὁ ὑπηρέτης καὶ σύντροφος τοῦ ταξιδιοῦ, κρατοῦσε τὸ δικό του ἡμερολόγιο. «Τὰ χειρόγραφά του θὰ χρησιμέψουν γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ δικοῦ μου κειμένου». Πραγματικά, τὸ χρονικὸ τοῦ ὑπηρέτη εἶναι πολύτιμο, ὄχι μόνο γιατὶ ἐπιτρέπει διάφορες ἐξακριβώσεις ἀλλὰ καὶ γιατὶ προσφέρει πληροφορίες τῆς καθημερινῆς ζωῆς (τὴν ἀνεκδοτικὴ πλευρὰ τῶν μετακινήσεων, στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦν ντοκουμέντα, ἀκόμα καὶ σχόλια καὶ διάφορες λεπτομέρειες). Ὁ Julien — ἦταν τότε 46 χρόνων — ἁπλὸς καὶ πρακτικὸς ἄνθρωπος, ἐνδιαφερόταν γιὰ τὰ ὑλικὰ προβλήματα τοῦ ταξιδιοῦ. Τὸ ἀτύχημα εἶναι ποὺ δὲν παρακολούθησε τὸν κύριό του κατὰ τὴν περιήγηση στὴν Ἑλλάδα κι' ἔτσι στὸ ἡμερολόγιό του δὲν ὑπάρχουν διόλου πληροφορίες γιὰ τὸ κυριώτερο μέρος τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Chateaubriand.

Στὸ καράβι ἀνακάλυψε ἕνα Μιλανέζο, τὸν Ζοζέφ, ποὺ μιλοῦσε ἑλληνικὰ καὶ τούρκικα καὶ ἐμπορευόταν καλᾶ στὴ Σμύρνη. Συμφώνησε μαζί του νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ στὴν περιοδεία του στὸ Μωριὰ σὰν ὑπηρέτης - δραγουμάνος. Ἔτσι ὁ Julien θὰ συνεχίσῃ τὸ ταξίδι μὲ τὸ καράβι.

Βγαίνοντας στὴ Μεθώνη ὁ Γάλλος περιηγητὴς εἶδε τοὺς Τούρκους καθισμένους στὸ δρόμο σταυροπόδι σὲ ξύλινα πατάρια στὴ σκιὰ ποὺ σχημάτιζαν κάτι παλιόπανα ἁπλωμένα ἀπὸ τὸ ἕνα σπίτι στὸ ἄλλο. «Κάπνιζαν τὸ τσιμπούκι τους, ἔπιναν καφὲ κι' ἀντίθετα ἀπὸ ὅσα λένε γιὰ τὸ σιωπηλὸ χαρακτήρα τους γελοῦσαν, μιλοῦσαν ὅλοι μαζὶ κι' ἔκαναν μεγάλη φασαρία»[1].

Ὁ Chateaubriand, ἀφοῦ ἐξασφάλισε ἀπὸ τὸν ἀγὰ τῆς Μεθώνης ἄλογα καὶ ἕνα γενίτσαρο, ζώστηκε τὸ κεμέρι μὲ ὅλα τὰ χρυσά του νομίσματα, ἀρματώθηκε «ἀπὸ τὴν κορφὴ ὣς τὰ νύχια» καὶ ξεκίνησε[2].

Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς πομπῆς ἕνας ἔφιππος Ἕλληνας ὁδηγὸς ποὺ ἔσερνε κι' ἕνα ἐφεδρικὸ ἄλογο χωρὶς ἀνάβάτη. Ἀκολουθοῦσε ὁ γενίτσαρος μὲ τὸ σαρίκι του, μὲ τὶς πιστόλες καὶ τὸ χαντζάρι του, μ' ἕνα σπαθὶ στὸ πλευρὸ καὶ κουρμπάτσι στὸ χέρι. Ἐρχόταν ὕστερα ὁ Chateaubriand: «Ἤμουν», γράφει, «ἀρματωμένος σχεδὸν σὰν τὸν γενίτσαρο κι' εἶχα ἀκόμα καὶ ἕνα κυνηγετικὸ ὅπλο». Τελευταῖος ὁ Μιλανέζος, ντυμένος στὰ βελοῦδα καὶ μὲ δυὸ πιστόλες ξύλινες στὸ ζουνάρι του.

Οἱ ἀποσκευὲς τοῦ περιηγητῆ ἦταν ἕνα χαλὶ γιὰ νὰ κάθεται, ἕνα τσιμπούκι, ἕνα μαγκαλάκι γιὰ τὸν καφὲ καὶ μερικὰ σάλια γιὰ νὰ τυλίγῃ τὶς νύχτες τὸ κεφάλι του[3].

Γιὰ τὴ διατροφὴ φρόντιζε ὁ γενίτσαρος μὲ τὸν καλύτερο τρόπο. Πήγαινε στὰ χωριὰ γιὰ κυνήγι κι' ἅρπαζε κόττες. Τὶς ἔψηναν μὲ λιόκλαρα ἢ τὶς ἔβραζαν μὲ ρύζι.

Στὸ Νησὶ συνάντησε τὸν βοεβόδα. «Ἦταν ἕνας συμπαθητικὸς νεαρὸς Ἕλληνας ποὺ μοῦ πρόσφερε ζαχαρωτὰ καὶ κρασί»[4].

Κατὰ τὴν πορεία πρὸς τὴν Τριπολιτσὰ ὁ Ἕλληνας ὁδηγὸς τραγουδοῦσε χωρὶς τελειωμό. «Ἦταν μιὰ μακρόσυρτη ἱστορία μὲ ὁμοιοκαταληξία, πολλὲς στροφὲς καὶ θλιμμένο ὕφος, ποὺ θύμιζαν τὶς παλιὲς γαλλικὲς ρομάντσες». Ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ τραγούδια πρέπει νὰ ἦταν πολὺ γνωστὸ γιατὶ ὁ περιηγητής μας τὸ ἄκουγε παντοῦ, ἀπὸ τὴν Κορώνη ὣς τὴν Ἀθήνα[5]. Ὁ Chateaubriand ἀναρωτιέ-

---

1. Itinéraire, Paris 1811, τ. Α', σ. 24.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 26.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 31-32.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 44.
5. Ὁ Chateaubriand σημειώνει δύο μόνο στίχους τοῦ τραγουδιοῦ «Mon coeur charmé de sa chaîne» καὶ ἀπὸ τὸ ρεφραὶν «Toujours, Toujours». Ὁ *Émile Malakis,* στὴν ἔκδοση τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ», παραθέτει ὁλόκληρη τὴν πρώτη στροφή:

   Mon coeur charmé de sa chaîne
   Imite dans ses amours

ται γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τραγουδιοῦ: Εἶναι ἀρχαῖο, εἶναι γενοβέζικο, εἶναι γαλλικό;[1]

Ἔξω ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ ἀπάντησε δύο Τούρκους σπαχῆδες τοῦ πασᾶ ποὺ ταξίδευαν μὲ ταχυδρομικὰ ἄλογα. «Μόλις μὲ εἶδαν στάθηκαν καὶ ζήτησαν τὰ ὅπλα μου. Καὶ ἐπειδὴ ἀρνήθηκα ὁ γενίτσαρος μοῦ ἐξήγησε ὅτι ἤθελαν νὰ τὰ δοῦν ἀπὸ περιέργεια καὶ ὅτι μποροῦσα κι' ἐγὼ νὰ ζητήσω τὰ δικά τους. Ἔγινε ἡ ἀνταλλαγή, περιεργάστηκαν τὶς πιστόλες καὶ τὶς ἄδειασαν πυροβολώντας πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι μου».

Ὁ περιηγητής μας ὀργίστηκε ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀστεῖο καὶ ἔσπευσε νὰ τὸ ἀνταποδώση. «Σπιρούνισα, λοιπόν, τὸ ἄλογό μου, κάλπασα πρὸς τοὺς Τούρκους καὶ βρόντηξα τὶς πιστόλες τους τόσο κοντὰ στὸ πρόσωπό τους ποὺ ἡ μπαρούτη ἔκαψε τὰ μουστάκια τοῦ νεώτερου σπαχῆ»[2].

Un ruisseau qui dans la plaine
Suit rapidement son cours.
Toujours
Toujours
Je cherirai Ismène
Je l'adorerai toujours,

(Chateaubriand, Itinéraire de Paris à Jérusalem, Baltimore-London 1946, τ. Α', σ. 192-193 σημ. 221).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 65.

2. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ὁλότελα. Ἀλλὰ ὁ Chateaubriand διανθίζει τὸ χρονικό του μὲ παρόμοια ἐπεισόδια σὰν ἐπίδειξη φράγκικης παλληκαριᾶς. Σίγουρα δὲν θὰ ἔμενε ζωντανὸς ἂν ἔκαιγε τὰ μουστάκια τοῦ σπαχῆ. Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη ἱστορία φανταστικοῦ ἡρωϊσμοῦ στὸ χρονικὸ τοῦ Chateaubriand. Κατὰ τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὴν Τρωάδα οἱ ὁδηγοὶ ἀρνήθηκαν νὰ συνεχίσουν ἐπειδὴ ὑπῆρχε φόβος νὰ πέσουν σὲ καρτέρι ληστοσυμμοριῶν. Ὁ περιηγητὴς ἐπέμενε κι' ἔτσι κατέληξαν στὸν ἀγὰ τοῦ γειτονικοῦ Κιρκαγκάς. «Ὁ ἀγὰς ἦταν ξαπλωμένος στὴ γωνία τοῦ σοφᾶ. Ἦταν νέος καὶ ἀπὸ σόϊ βεζυράδων. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του κρέμονταν τὰ ὅπλα του. Πλάϊ του καθόταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους τῆς Αὐλῆς του. Κάπνιζε μὲ περιφρονητικὸ ὕφος καὶ κάθε τόσο ξεσποῦσε σὲ προκλητικὰ γέλια βλέποντάς μας. Αὐτὴ ἡ ὑποδοχὴ μὲ ἐνόχλησε. Ὁ ὁδηγός, ὁ γενίτσαρος καὶ ὁ δραγουμάνος ἔβγαλαν τὰ σαντάλια τους στὴν πόρτα, κατὰ τὴ συνήθεια, πῆγαν νὰ ἀσπασθοῦν τὴν ἄκρη τοῦ καφτανιοῦ τοῦ ἀγᾶ καὶ ξαναγύρισαν στὴν πόρτα. Ἀλλὰ γιὰ μένα ἦταν δύσκολα τὰ πράματα. Ἤμουν ὁπλισμένος, φοροῦσα μπόττες καὶ σπιρούνια, κρατοῦσα καμτσίκι στὸ χέρι. Οἱ δοῦλοι θέλησαν νὰ μὲ ὑποχρεώσουν νὰ βγάλω τὶς μπόττες μου, ν' ἀφήσω τὸ καμτσίκι καὶ τὰ πιστόλια μου. Τοὺς εἶπα μὲ τὸ δραγουμάνο πὼς οἱ Γάλλοι ἀκολουθοῦν παντοῦ τὰ ἔθιμα τῆς πατρίδας τους καὶ θὰ τοὺς κάνω νὰ μετανοήσουν γιὰ τὸ θράσος τους. Ἕνας σπαχὴς μὲ ἔπιασε ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ μὲ τράβηξε βίαια πίσω. Τὸν χτυπάω στὸ πρόσωπο μὲ τὸ καμτσίκι, τόσο δυνατὰ ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ μὲ ἀφήση. Ἔβαλε τὸ χέρι στὸ πιστόλι. Ἀλλὰ ἐγώ, χωρὶς νὰ λογαριάσω τὴν ἀπειλή του, προχώρησα καὶ κάθισα πλάϊ στὸν ἀγά, ποὺ κυττοῦσε σαστισμένος καὶ ἔντρομος. Διαμαρτυρήθηκα γιὰ τὸ θράσος τῶν ἀνθρώπων του καὶ τοῦ εἶπα ὅτι μόνο ἀπὸ σεβασμὸ στὸ πρόσωπό του δὲν σκότωσα τὸν γενίτσαρο. Τοῦ εἶπα ὅτι ἔπρεπε νὰ γνωρίζη πὼς οἱ Γάλλοι ἦταν οἱ πιὸ πιστοὶ φίλοι τοῦ σουλτάνου...» (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 37-42). Ἀλλὰ ὁ Julien ὁ ὑπηρέτης του, ποὺ καταγράφει στὸ ἡμερολόγιο καὶ τὸ πιὸ ἀσήμαντο περιστατικὸ σχετικὰ

Θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν πασὰ τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ θὰ θεωρήση μεγάλη τιμὴ τὸ ὅτι τοῦ πρόσφερε καφέ. Παραπονέθηκε ὁ Chateaubriand γιατὶ οἱ φρουροὶ τοῦ σεραγιοῦ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν εἴσοδο τοῦ ὑπηρέτη του. Καὶ ὁ πασὰς προθυμοποιήθηκε, γιὰ ἐπανόρθωση τῆς προσβολῆς, νὰ τιμωρήση τὸν φρουρὸ μπροστά του μὲ πενήντα μπαστουνιές. «Ἀλλὰ ἐγὼ δὲν δέχτηκα, ἱκανοποιήθηκα ἀπὸ τὴν καλὴ προαίρεση τοῦ πασᾶ καὶ ἔφυγα πολὺ εὐχαριστημένος».

Στὶς 17 Αὐγούστου ἔφτασε στὸ Μυστρὰ ὅπου φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰμπραὴμ μπέη, χάρη στὴ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Γάλλου προξένου τῆς Κορώνης. Θὰ ἐπισκεφθῆ, ἀναζητώντας τὴν ἀρχαία Σπάρτη, τὶς Ἀμύκλες (τὸ Σκλαβοχώρι) ὅπου θὰ ἀναλογισθῆ τὸν ἀφανισμένο ἀρχαῖο κόσμο, τὸ Παρόρι, ὅπου οἱ ντόπιοι ἔπιναν καφὲ καθισμένοι σὲ ψαθιὰ κάτω ἀπὸ ἕνα γιγάντιο πλάτανο κοντὰ στὴν πηγή, θὰ σταματήση σ' ἕνα κεφαλάρι, τὰ Πανθάλαμα[1] καὶ θὰ ἀνεβῆ στὸ φρούριο τοῦ Μυστρᾶ περνώντας ἀπὸ τὴ συνοικία τῶν Ἑβραίων. Ἡ συνοικία εἶχε καταστραφῆ ὁλότελα ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς, καὶ ἀπὸ τὰ παράθυρα φαίνονταν ἀκόμα τὰ σημάδια ποὺ ἄφησε ἡ φωτιά.

«Παιδιὰ πονηρά, ὅπως τὰ ἀρχαῖα Σπαρτιατόπουλα, ἔστηναν καρτέρι

μὲ τὸ ταξίδι τοῦ κυρίου του, δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὶς παλληκαριὲς τοῦ Chateaubriand. Καὶ ἦταν παρών. Ἰδοὺ πῶς περιγράφει τὸ ἐπεισόδιο: «Βλέποντας πὼς ὁ κ. De Chateaubriand ἦταν πολὺ ὀργισμένος ἐναντίον τοῦ ὁδηγοῦ μας, τὸν κάλεσα μαζὶ μὲ τὸ δραγουμάνο καὶ τὸ γενίτσαρο. Τὸν ρώτησα τί φοβᾶται καὶ δὲν θέλει νὰ προχωρήσουμε. Εἶπε πὼς ἔπρεπε νὰ εἴμαστε πολλοὶ γιὰ νὰ ἀψηφήσουμε τοὺς ληστές. Τὸ ἴδιο μοῦ εἶπαν ὁ δραγουμάνος καὶ ὁ γενίτσαρος. Πηγαίνω λοιπὸν καὶ ἀναφέρω στὸν κ. De Chateaubriand τί μοῦ εἶπαν οἱ τρεῖς. Κι' ἀκόμα ὅτι σὲ ἀπόσταση μιᾶς μέρας ὑπῆρχε ἕνα μικρὸ χωριὸ μ' ἕνα εἶδος προξένου ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς ξεκαθαρίση τὴν ἀλήθεια. Ὁ κ. De Chateaubriand καλμάρησε καὶ προχωρήσαμε πρὸς αὐτὸ τὸ μέρος. Μόλις φτάσαμε βρῆκε τὸν πρόξενο καὶ βεβαιώθηκε πὼς ὁ κίνδυνος ἦταν μεγάλος. Τότε ὁ κ. De Chateaubriand ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψη τὸ σχέδιό του. Ἔτσι συνεχίσαμε τὸ ταξίδι μας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ ἄλλο δρόμο» (Itinéraire de Julien, ἔνθ' ἀν., σ. 60-62). Ἡ δραματικὴ λοιπὸν ἀναμέτρηση μὲ τὸν ἀγὰ ἦταν μυθοπλασία τοῦ περιηγητῆ μας. Φανταστικὸ πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ ἐπεισόδιο στὸ Δεμὶρ-Καποῦ, ἕνα χάνι, μέσα στὸ δάσος, ὅπου ξεπέζεψε κατὰ τὴν πορεία ἀνάμεσα Σμύρνη καὶ Τρωάδα. «Βαδίζαμε 13 ὁλόκληρες ὧρες. Ὁ νοικοκύρης τοῦ σπιτιοῦ εἶχε μόλις ξεψυχήσει. Πέθανε ξαπλωμένος σ' ἕνα ψαθί. Τράβηξαν τὸ ψαθὶ γρήγορα-γρήγορα καὶ μοῦ τὸ ἔδωσαν. Ἦταν ἀκόμα ζεστὸ καὶ ὅλοι οἱ φίλοι τοῦ νεκροῦ εἶχαν φύγει ἀπὸ τὸ σπίτι. Ἕνας ὑπηρέτης ποὺ ἀπόμεινε μὲ βεβαίωσε πὼς ὁ ἀφέντης του δὲν πέθανε ἀπὸ μεταδοτικὴ ἀρρώστια. Ἅπλωσα τὴν κουβέρτα μου πάνω στὸ ψαθί, ἔγειρα κι' ἀποκοιμήθηκα. Ἄλλοι θὰ κοιμηθοῦν στὴ δική μου τελευταία κλίνη κι' οὔτε θὰ πάει ὁ νοῦς τους σὲ μένα ὅπως ἐγὼ δὲν σκέφτηκα τὸν Τοῦρκο ποὺ μοῦ εἶχε παραχωρήσει τὴ θέση του». Γιὰ τὸ περιστατικὸ αὐτὸ δὲν ἀναφέρει τίποτα στὸ ἡμερολόγιό του ὁ τόσο προσεχτικός, ἀκόμα καὶ γιὰ τὶς μικροδυσαρέσκειες τοῦ ἀφέντη του, Julien. Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Chateaubriand ἐπινόησε τὸ ἐπεισόδιο ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Spon ποὺ εἶχε περάσει ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο πρὶν 130 χρόνια καὶ σημειώνει στὸ χρονικό του (τ. Α', σ. 289): «Μᾶς ἔδωσε ἀπὸ ἕνα ψαθί. Πάνω σ' αὐτὸ ἁπλώσαμε τὸ μικρὸ στρῶμα ποὺ κουβαλούσαμε μαζί μας». Τὰ ὑπόλοιπα ἦταν ζήτημα φαντασίας (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 48-49).

1. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἁη-Παντελεήμονα.

πίσω ἀπὸ τὰ ἐρείπια καὶ ὅταν περνοῦσε ὁδοιπόρος κυλοῦσαν ἑτοιμόρροπους τοίχους καὶ κομμάτια βράχων. Παραλίγο νὰ γίνω καὶ ἐγὼ θύμα αὐτοῦ τοῦ λακωνικοῦ παιγνιδιοῦ»[1].

Ὡστόσο Σπάρτη δὲν ἔβλεπε πουθενά. Ρώτησε τὸ δραγουμάνο:

—Αὐτὸς ἐδῶ ὁ Μυστρὰς εἶναι ἡ Λακεδαίμων;

—Πῶς; Λακεδαίμων;

—Σὲ ρωτάω ἂν ὁ Μυστρὰς εἶναι ἡ Λακεδαίμων.

—Δὲν καταλαβαίνω.

—Μὰ τί Ἕλληνας εἶσαι σὺ ποὺ δὲν ξέρεις τὴ Σπάρτη;

—Ἄ! Σπάρτη! Μεγάλη δημοκρατία! Ξακουστὸς Λυκοῦργος![2]

Κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸ κάστρο πέρασε ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπή. «Βρῆκα τὸν ἀρχιεπίσκοπο νὰ κάθεται ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους κληρικοὺς σὲ μιὰ πεντακάθαρη αἴθουσα στρωμένη μὲ ψαθιά. Ἦταν ὅλοι πνευματώδεις καὶ πολλοὶ μιλοῦσαν ἄνετα ἰταλικά. Μόλις ἄκουσαν πὼς ἀναζητοῦσα τὴν ἀρχαία Σπάρτη γέλασαν χλευάζοντας τὸν ὁδηγό μου. Ἦταν συνηθισμένοι στὴν ἐπαφὴ μὲ τοὺς ξένους γιατὶ στὸ Μωριὰ κυκλοφοροῦσαν ἀδιάκοπα πολλοὶ Ἀνατολίτες, Φράγκοι, Ραγουζαῖοι, Ἰταλοὶ καὶ μάλιστα Βενετσιάνοι καὶ Ἑπτανήσιοι γιατροὶ «Ἀΐδι προϊάπτοντες» κατῆδες καὶ ἀγάδες. Στὸ Μυστρὰ ὑπῆρχε καὶ ἕνα ρωμαίικο σπίτι ποὺ ὀνομαζόταν «Ἀγγλικὸν Ξενοδοχεῖον» ὅπου ἔβρισκε κανεὶς ροσμπήφ καὶ καλὸ κρασὶ πορτό»[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 84-85.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 92 κ. ἑ. Ὁ Chateaubriand ἐπινοεῖ τὸ διάλογο μὲ τὸ δραγουμάνο γιὰ νὰ κατειρωνευθῆ τοὺς Ἕλληνες. Ἀλλὰ ἡ τοποθεσία τῆς ἀρχαίας Σπάρτης ἦταν πασίγνωστη. Ἑκατὸ χρόνια πρὶν ὁ συμπατριώτης του ἀββὰς Fourmont εἶχε ἀνασκάψει τὰ ἐρείπια καταστρέφοντας τὶς ἐπιγραφὲς μπροστὰ στοὺς Μυστριῶτες. Χιλιάδες ξένοι εἶχαν ἐπισκεφθῆ τότε τὴν περιοχὴ τῶν μνημείων, ἄλλοι ἀρχαιολογώντας καὶ ἄλλοι ἀπὸ περιέργεια. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς περιηγητὲς εἶχαν διατηρηθῆ στὴ μνήμη τῶν κατοίκων. Τοὺς βανδαλισμοὺς λ.χ. τοῦ Fourmont διηγόνταν στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ *Dodwell* οἱ Μυστριῶτες ὕστερα ἀπὸ 75 περίπου χρόνια (A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819, τ. Β', σ. 405 κ. ἑ.). Ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρξε Μυστριώτης ποὺ ἀγνοοῦσε τὴν τοποθεσία. Ἀλλὰ ὁ Chateaubriand διάβασε τὸ χρονικὸ τοῦ *Pouqueville* ποὺ εἶχε κυκλοφορήσει πρὶν ἕνα χρόνο στὸ Παρίσι (Voyage en Morée... pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801, Paris 1805), ὅπου ἡ ἀρχαία Σπάρτη ταυτιζόταν μὲ τὸ Μυστρά. Ὁ *Pouqueville* ὅμως δὲν εἶχε ταξιδέψει διόλου στὴ Λακωνία. Ἦταν αἰχμάλωτος τῶν Τούρκων στὴν Τριπολιτσὰ καὶ οἱ πληροφορίες του προέρχονταν ἀπὸ στοματικὲς ἀφηγήσεις (βλ. κεφ. Ἡ προεπαναστατικὴ Τριπολιτσά). Μ' ὅλα αὐτά, ὁ Chateaubriand, ποὺ ἀγνοοῦσε τὰ πραγματικὰ περιστατικά, ἔτρεφε μεγάλη ἐκτίμηση στὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ συμπατριώτη του: «Περιγράφει μὲ ἀκρίβεια», σημειώνει, «κάθε τὶ ποὺ εἶδαν τὰ μάτια του» (ἔνθ' ἀν., σ. 90). Ἔπειτα ὁ ἴδιος ὁ Chateaubriand γράφει ὅτι ὁ Ἕλληνας δραγουμάνος ποὺ εἶχε προσλάβει στὸ Μυστρὰ ἦταν «ἀγαθὸς καὶ ἀμαθέστατος». Φυσικὸ ἦταν νὰ γίνεται δύσκολη ἡ συνεννόηση.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 96.

Οἱ Ἕλληνες ἱερεῖς ξενάγησαν τὸν Γάλλο περιηγητὴ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Δὲν βρῆκε ὅμως τίποτα ἀξιόλογο στὴν ἐκκλησία μ' ὅλο ποὺ γινόταν πολὺς λόγος στὶς γαλλικὲς γεωγραφίες. «Τὸ μωσαϊκὸ τοῦ δαπέδου συνηθισμένο καὶ οἱ εἰκόνες ποὺ ἔχει ἐγκωμιάσει ὁ Guillet μοιάζουν μὲ ἀτελῆ σχεδιάσματα τῆς σχολῆς τοῦ Περουτζίνο. Ἀσήμαντη καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν θόλων. Δὲν ἔχουν τίποτα ἀπὸ τὴν τόλμη τοῦ γοτθικοῦ ρυθμοῦ καὶ τὸ ἁρμονικὸ κάλλος τῆς ἀρχαίας τέχνης».

Καὶ ἐξηγεῖ: «Οἱ θόλοι, ὅταν εἶναι μεγάλοι, δίνουν μεγαλοπρέπεια στὸ ναὸ ἔστω καὶ ἂν τὸν βαραίνουν, ἀλλὰ ὅταν εἶναι μικροὶ φαίνονται σὰν σκούφιες, ἄσχετοι πρὸς τὰ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Καθὼς μάλιστα ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὸν θριγκὸ διαταράσσουν τὴν ἁρμονικὴ γραμμὴ τοῦ γείσου»[1].

Στὴ βιβλιοθήκη τῆς ἀρχιεπισκοπῆς βρῆκε μεταφράσεις γαλλικῶν συγγραμμάτων, ὅπως τοῦ «Τηλέμαχου»[2], τῆς Ἱστορίας τοῦ Rollin καὶ ἄλλων. «Εἶδα καὶ μερικὰ βιβλία ποὺ εἶχαν πρόσφατα τυπωθῆ στὸ Βουκουρέστι. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα βιβλία ἀνακάλυψα καὶ τὴ μετάφραση τῆς δικῆς μου «Ἀταλά».

«Δὲν θὰ τολμοῦσα νὰ τὸ ἀναφέρω ἀλλὰ τὸ σημειώνω γιὰ νὰ ἐκφράσω ἐδῶ τὴν εὐγνωμοσύνη μου στὸν Κ. Σταμάτη ποὺ μετέφρασε τὸ βιβλίο μου στὴ γλώσσα τοῦ Ὁμήρου[3]. Ἡ μετάφραση ποὺ εἶδα στὸ Μυστρὰ δὲν ἦταν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 97-98. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἦταν τέχνη παρακμῆς. Ὁ διάσημος Γάλλος ἀρχαιολόγος Alexandre de Laborde θεωροῦσε τὸ 1811 βάρβαρη τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων (*Alice Poirier,* Les idées artistiques de Chateaubriand, Paris 1929, σ. 317, *Emile Malakis,* ἔνθ' ἀν., σ. 221 σημ. 336). Ὁ Chateaubriand ἀναμασάει τὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς του. Ἐπειδὴ ὁ De Laborde ἔγραφε σὲ ἄρθρο του τὸ 1811 ὅτι «τὸ χονδροειδὲς αὐτὸ ἀρχιτεκτονικὸ σύστημα ἔφτασε στὴν ἀκμή του ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ» μὲ τοὺς βαρεῖς τρούλλους ποὺ ὑποστηρίζονταν ἀπὸ μικροὺς κίονες, ὁ Chateaubriand συμπεραίνει αὐτόματα ὅτι οἱ μικροὶ τροῦλλοι εἶναι ἀντιαισθητικοὶ καὶ μοιάζουν μὲ σκούφιες.

2. Τοῦ Fénelon.

3. Ὁ Κων. Σταμάτης, φίλος τοῦ Ἀθηναίου λόγιου Παν. Κοδρικᾶ, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὸ γαλλικὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, διορίστηκε τὸ 1801 πρόξενος τῆς Γαλλίας (Ἐπίτροπος ἐπὶ τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων τῆς Δημοκρατίας) στὴ Ρώμη (προηγουμένως - 1792 - εἶχε διατελέσει ὑποπρόξενος στὸ Ἀμβοῦργο) καὶ γενικὸς πρόξενος στὸ Βουκουρέστι (1798). Δυὸ χρόνια ἀργότερα ἔφτασε στὴ Ρώμη ὁ Chateaubriand διορισμένος ἀπὸ τὸν Ταλλεϋράνδο ὡς γραμματέας τῆς πρεσβείας. Ὁ Σταμάτης ἦταν 38 χρόνων καὶ ὁ Chateaubriand 35. Ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ὑπαλλήλους τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας θὰ δημιουργηθῆ φιλικὸς δεσμός. Ὁ Chateaubriand θὰ βαφτίση μιὰ κόρη τοῦ Σταμάτη δίνοντάς της τὸ ὄνομα Atala (τὸ ὄνομα τῆς ἡρωίδας τοῦ ὁμώνυμου ἔργου του). Ὁ Barbier de Bocage ἔγραφε ἀπὸ τὸ Παρίσι στὸν Δανιὴλ Φιλιππίδη (Βιέννη), τὸ 1803: «Δὲν ἔχω ἀπ' εὐθείας νέα ἀπὸ τὸν Κων. Σταμάτη, ἀλλὰ βρίσκεται πάντοτε στὴν Τσίβιτα Βέκκια. Τὴν κόρη του ἤθελε ὁ Chateaubriand νὰ βαφτίση Ἀταλά» (*Αἰκ. Κουμαριανοῦ,* Δανιὴλ Φιλιππίδης - Barbier de Bocage - Ἄνθιμος Γαζῆς, Ἀλληλογραφία [1794-1819], Ἀθήνα 1966, σ. 128). Ἐκεῖνο τὸν καιρὸ μεταφράστηκε ἡ «Atala» ἀπὸ τὸν Σταμάτη (κυκλοφόρησε τὸ 1805 ἀνώνυμα στὴ Βενετία μὲ τὸν τίτλο «Ἀταλά, ἤ, οἱ ἔρωτες

ὁλοκληρωμένη. Ἡ ἐργασία εἶχε γίνει ἀπὸ κάποιο Ζακυνθινὸ ποὺ βρέθηκε στὴ Βενετία ὅταν κυκλοφόρησε ἐκεῖ ἡ «Ἀταλὰ» στὰ ἰταλικὰ καὶ τὴ μεταγλώτισσε σὲ ἑλληνικὴ λαϊκὴ γλῶσσα»[1].

Πέρασε καὶ ἀπὸ τὸ παζάρι τοῦ Μυστρᾶ. Οἱ δρόμοι ἦταν γεμάτοι μὲ φτωχὰ ἐργαστήρια σαλιῶν καὶ ψιλικῶν καὶ ἀπὸ μπακάλικα. Τὰ ἐργαστήρια φωτίζονταν μὲ λάμπες ἰταλικῆς κατασκευῆς. Δυὸ γιγαντόσωμοι Μανιάτες πουλοῦσαν σουπιὲς καὶ χταπόδια.

Τελικὰ ὁ περιηγητής μας θὰ κατευθυνθῆ στὴν τοποθεσία Μαγούλα ὅπου βρίσκονταν τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Σπάρτης. Εἶναι ἐνθουσιασμένος καὶ στὸ χρονικό του καυχιέται πὼς ἐκεῖνος πρωτοανακάλυψε τὰ πασίγνωστα λείψανα

δύο ἀγρίων ἐγχωρίων τῆς Βορείου Ἀμερικῆς: ποίημα τοῦ Φραντζέσκου Αὐγούστου Σατωβριάν, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς γαλλικῆς εἰς τὴν μιξοβάρβαρον ἑλληνικὴν φωνήν, Ἑνετίησιν, παρὰ Πάνῳ Θεοδοσίου τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 1805). Περὶ Σταμάτη βλ. *Αἰκ. Κουμαριανοῦ*, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Σταμάτη, Ἐρανιστής, τ. Α' (1963), σ. 12-22. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἐξωτικὸ ἀφήγημα ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ «Παῦλος καὶ Βιργινία» τοῦ Bernardin de Saint-Pierre.

1. Ὁ *Em. Malakis* στὴ δίτομη φιλολογικὴ ἔκδοση τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» (Baltimore, Oxford 1946), ἐνῶ δὲν ἀποκλείει νὰ βρῆκε ὁ Chateaubriand τὴν ἀτέλειωτη μετάφραση τῆς «Atala» στὸ Μυστρὰ ἀποκλίνει στὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἐπεισόδιο εἶναι ὁλότελα φανταστικὸ καὶ ὅτι τὸ εἰσάγει ὁ περιηγητὴς γιὰ νὰ συνδέσῃ τὸ ὄνομά του μὲ τὴν ἱστορία τῆς Σπάρτης (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 223 σημ. 339. Βλ. καὶ τὴ μελέτη τοῦ ἴδιου «La decouverte de la traduction d'Atala en grec modern à Mistra», Revue de Littérature comparée, 1931, σ. 755-759). Ἀντίθετα ὁ *Κ. Θ. Δημαρᾶς* φρονεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ δεύτερη μεταφραστικὴ προσπάθεια, ἔργο κάποιου Ζακυνθινοῦ, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ Σταμάτη (Ὁ Chateaubriand στὴν Ἑλλάδα, 1968, σ. 4). Ἡ *Αἰκ. Κουμαριανοῦ* ἀποσαφηνίζει τὸ θέμα (ἔνθ' ἀν., σ. 19 σημ. 21). Ἡ μετάφραση τοῦ Σταμάτη εἶχε τυπωθῆ τὸ 1805 ἀνώνυμα στὴ Βενετία. Ὁ Chateaubriand ἔφτασε στὸ Μιστρὰ τὸ 1806. «Ἀφοῦ, λοιπόν, ὁ Chateaubriand προσγράφει ὁ ἴδιος τὴν προηγούμενη μετάφραση τῆς «Atala» στὸν Σταμάτη, μποροῦμε ἀνεπιφύλαχτα νὰ δεχτοῦμε τὴ μαρτυρία του». Ἴσως ὁ δεύτερος μεταφραστὴς πληροφορήθηκε πὼς εἶχε κιόλας κυκλοφορήσει ἡ μετάφραση καὶ ἄφησε ἀτέλειωτη τὴ δική του ἐργασία. Καμμιὰ ὡστόσο μαρτυρία τοῦ Chateaubriand δὲν πρέπει νὰ δεχόμαστε ἀνεπιφύλαχτα. Εἶναι δεξιοτέχνης μυθοπλάστης. Ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ ἀνώνυμος μεταφραστὴς τῆς «Atala» ἦταν ὁ Ζακυνθινὸς λόγιος γιατρὸς Διονύσιος Ἀβραμιώτης, ὁ κατοπινὸς δεινὸς ἐπικριτὴς τοῦ Chateaubriand καὶ ὄχι ὁ Σταμάτης. Γράφει ὁ *Νικ. Κατραμῆς*, ἀρχιεπίσκοπος Ζακύνθου (Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου, Ἐν Ζακύνθῳ 1880, σ. 445-446): [Ὁ Ἀβραμιώτης] «μετέφρασεν ἀνωνύμως καὶ τὴν Ἀτάλην τοῦ Σατωβριὰνδ εἰς γλῶσσαν μιξοβάρβαρον τυπώσας ἀνωνύμως αὐτὴν ἐν Βενετίᾳ τῷ 1805, παρὰ Πάνῳ Θεοδοσίου. Ὅτι δὲ ὁ ἀνώνυμος μεταφραστὴς τῆς Ἀτάλης ἦτο ὁ Δ. Ἀβραμιώτης ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ μὲν τοῦ Βρετοῦ λέγοντος ἐν τῷ Β' τ. τῆς Ἑλλ. Φιλολ. σ. θ' «μεταφραστὴς δὲ αὐτῆς ἦτο ὁ αὐτὸς Ἀβραμιώτης», ὑπὸ δὲ τοῦ Σατωβριὰνδ γράφοντος...». Καὶ μεταφέρει τὸ ἀπόσπασμα τοῦ χρονικοῦ γιὰ τὸν Ζακυνθινὸ ποὺ βρισκόταν στὴ Βενετία ὅταν κυκλοφόρησε ἡ «Atala» στὰ ἰταλικὰ καὶ ἄρχισε νὰ τὴ μεταφράζῃ σὲ νεοελληνικὴ λαϊκὴ γλῶσσα (Itinéraire, τ. Α', σ. 98-99). Ὁ Κατραμῆς βέβαια σφάλλει γιατὶ ὁ Chateaubriand ἀναφέρει στὸ χρονικό του τὸν Σταμάτη ὡς μεταφραστὴ τῆς «Atala». Ἀλλὰ οὔτε τοῦ Βρετοῦ ἡ πληροφορία εὐσταθεῖ. Τὸν διαψεύδει ὁ ἴδιος ὁ Ἀβραμιώτης. «Ψέμα στὸ ψέμα», γράφει στὸ ἀντιρρητικό του (Quelques notes traduits, σ. 26). Βλ. καὶ *Βάσου Βανδώρου*, Σατωμπριὰν καὶ Ἀβραμιώτης,

τῆς ἔνδοξης πολιτείας[1]. «Δὲν ξέρω ἂν οἱ ἔρευνές μου αὐτὲς θὰ φτάσουν στοὺς μεταγενεστέρους. Μὲ παρηγορεῖ ὅμως ἡ σκέψη ὅτι ἔσμιξα τὸ ὄνομά μου μὲ τὸ ὄνομα τῆς Σπάρτης. Αὐτὴ μόνο μπορεῖ νὰ προφυλάξη τὸ ὄνομά μου ἀπὸ τὴ λησμονιὰ γιατὶ ἀνακάλυψα αὐτὴ τὴν ἀθάνατη πόλη καὶ ἔκανα γνωστὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐρείπιά της»[2].

Ὡστόσο ἡ περιγραφὴ τῆς σκηνῆς ποὺ περιδιαβάζει ὁλομόναχος τὸ χῶρο τῶν ἐρειπίων εἶναι γεμάτη συγκίνηση. Ἀποκαλύπτει τὸ μεγάλο τάλαντο τοῦ Chateaubriand, τὴ γοητεία τοῦ λόγου του, τὴν εὐρηματικότητα τῆς φαντασίας του. «Τί ὄμορφο θέαμα ἀλλὰ καὶ πόσο θλιβερό! Ὁ Εὐρώτας κυλοῦσε μοναχικὸς κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς γέφυρας. Χαλάσματα παντοῦ κι' οὔτε μιὰ ἀνθρώπινη ὕπαρξη ἀνάμεσά τους. Στάθηκα ἀκίνητος, ἀποναρκωμένος ἀποθαύμαζα τὴν εἰκόνα. Κάτι σὰν ἔκσταση καὶ πόνος μαζὶ σταμάτησε τὰ βήματά μου καὶ τὴ σκέψη μου. Βαθειὰ σιωπὴ μὲ τριγύριζε. Θέλησα ν' ἀκούσω τουλάχιστον τὴν ἠχὼ σ' αὐτὸν τὸν τόπο, ὅπου δὲν ἀκουγόταν πιὰ ἀνθρώπινος ἦχος καὶ φώναξα μ' ὅλη μου τὴ δύναμη:

— Λεωνίδα!

»Κανένα ἀπὸ τὰ χαλάσματα δὲν ἀντιλάλησε αὐτὸ τὸ μεγάλο ὄνομα. Ἀκόμα καὶ ἡ ἴδια ἡ Σπάρτη τὸν εἶχε ξεχάσει»[3].

»Ὅλη αὐτὴ ἡ περιοχὴ τῆς Λακεδαίμονος εἶναι χερσότοπος: ὁ ἥλιος τὴν ἀγκαλιάζει σιωπηλὰ καὶ καταβροχθίζει ἀτέλειωτα τὰ μάρμαρα τῶν τάφων. Ὅταν εἶδα αὐτὴ τὴν ἔρημο, κανένα φυτὸ δὲν πρόβαλε ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια, κανένα πουλί, κανένα ἔντομο δὲν τὰ ζωντάνευε ἐκτὸς ἀπὸ χιλιάδες σαῦρες ποὺ ἀνέβαιναν καὶ κατέβαιναν ἀθόρυβα στοὺς φλογισμένους τοίχους. Κάμποσα μισοάγρια ἄλογα ἔβοσκαν ἐδῶ κι' ἐκεῖ στὰ μαραμένα χορτάρια. Ἕνας χωριάτης σκάλιζε σὲ μιὰ γωνιὰ τὰ καρπούζια του. Καὶ στὴ Μαγούλα, ποὺ ἔδωσε τὸ θλιβερό της ὄνομα στὴ Λακεδαίμονα, ὑπῆρχε ἕνα μικρὸ δάσος ἀπὸ κυπαρίσσια. Ἀλλὰ κι' αὐτὴ ἡ Μαγούλα, ποὺ κάποτε ἦταν σπουδαῖο τουρκοχώρι, ἔσβησε

Νέα Ἑστία, Χριστ. 1968, σ. 302). Ἡ δεύτερη βεβαιωμένη μετάφραση τῆς «Ἀταλὰ» ἔγινε ἀπὸ τὸν Ν. Κόκλα καὶ τυπώθηκε μαζὶ μὲ τὸν «Ρενὲ» στὴν Ἀθήνα τὸ 1848 (*Γκίνη - Μέξα*, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία [1800-1863], Ἀθῆναι 1939, τ. Α', σ. 53).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 95.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 117. Τὸ τραγικὸ εἶναι ὅτι ἕναν αἰώνα ἀργότερα ὁ μύθος ὅτι ὁ Chateaubriand πρωτοανακάλυψε τὰ ἐρείπια τῆς Σπάρτης ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελῆ τὴν ἐπίσημη ἐκδοχή. Ὁ *Louis Bertrand,* ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα γράφει στὸ πολυδιαβασμένο ἔργο του La Grèce du soleil et des paysages (Paris 1908) γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ»: «Ἀλλὰ ἂν ὁ Chateaubriand μίλησε μὲ τόση εὐγλωττία γιὰ τὴν Ἀθήνα, τὴ Σπάρτη κατὰ βάθος ἀγάπησε. Πρῶτα-πρῶτα γιατὶ ἦταν δική του ἀνακάλυψη, ἀφοῦ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ γεωγράφοι δὲν ἦταν βέβαιοι γιὰ τὴν πραγματικὴ θέση τῶν ἐρειπίων» (ἔνθ' ἀν., σ. 208-209).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 103.

μέσα σ' αὐτὸ τὸ πεδίο τοῦ θανάτου. Χαλάσματα μόνο ἀπόμειναν, προμήνυμα γιὰ ἄλλα χαλάσματα»[1].

Λίγες ὧρες ἀργότερα γύρισε στὴν ἀκρόπολη: «Τὰ ἄλογα ἔβοσκαν ἥσυχα, ἴσως πάνω στὴν ἑστία τοῦ παλατιοῦ τοῦ Μενέλαου. Ἡ Ἑλένη δὲν εἶχε ἀποθέσει τὴν ὡραία της ἠλακάτη μὲ κόκκινο μαλλὶ γιὰ νὰ τοὺς δώση καθαρὸ κριθάρι σὲ μεγαλόπρεπο παχνί[2]... Μάταια ἔψαχνα καὶ στὶς πιὸ ἀσήμαντες πέτρες τῶν ἐρειπίων γιὰ τὴν τέφρα τοῦ Λεωνίδα[3]. Σὲ μιὰ στιγμὴ μάλιστα νόμισα πὼς ἀνακάλυψα κάτι, βλέποντας στὸν πύργο ποὺ βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης, λείψανα γλυπτικῆς ποὺ θύμιζαν λιοντάρι. Καὶ ὅπως γράφει ὁ Ἡρόδοτος πέτρινο λιοντάρι βρισκόταν στὸν τάφο τοῦ Λεωνίδα...»[4].

Κατέβηκε στὸν Εὐρώτα ἀναζητώντας μάταια τοὺς κύκνους ποὺ ἀναφέρουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς. Ὁ Ἀβραμιώτης ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ συλλάβη αὐτὲς τὶς θρηνητικὲς ἀναπολήσεις, τὴν ποιητική, ἐνορατικὴ ἀπεικόνιση τοῦ τοπίου, σημειώνει στὸν ἀντιρρητικό του μὲ σκληρότητα:

«Στεφανῶστε τον μὲ δάφνες, χειροκροτῆστε τον, ἀναγαλλιάστε. Δὲν εἴμαστε προικισμένοι μὲ τόσο ζωηρὴ φαντασία γιὰ νὰ τὸν ἀκολουθήσουμε στὰ ἐρείπια τῆς Μαγούλας καθὼς τρέχει πάνω κάτω, καθὼς στριφογυρίζει σὰν κίσσα, καθὼς κλαίει καὶ γελάει ἐνῶ ἀναλογίζεται πόσο ἄστατη εἶναι ἡ μοίρα, καθὼς ἀπαγγέλλει στίχους καὶ κόβει κρίνα γιὰ τὴν Ἑλένη, καθὼς τρώει ξερὰ σύκα, πίνει νερὸ ἀπὸ τὸν Εὐρώτα καὶ θλίβεται πικρὰ ποὺ δὲν εἶδε κανένα κύκνο»[5].

Ὁ λεπτολόγος γιατρὸς ἀνακαλύπτει τὶς τοπογραφικές, ἀρχαιολογικές, ἱστορικὲς ἀνακρίβειες, βλέπει παντοῦ παράσταση καὶ ὑποκρισία καὶ ἀπάτη καὶ ὀργίζεται. Ἀπὸ μιὰ πλευρὰ ἔχει δίκιο. Ὁ Chateaubriand παρουσιάζει μὲ ἔπαρση καὶ αὐτοπεποίθηση τὸ ὁδοιπορικό του σὰν τὸν καλύτερο ὁδηγὸ γιὰ τοὺς περιηγητὲς ποὺ ἀκολούθησαν[6].

Στὶς 19 Αὐγούστου ξεκίνησε γιὰ τὴν Ἀργολίδα διασχίζοντας τὸν Πάρνωνα.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 109. Ὁ Chateaubriand περιγράφει τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Σπάρτης ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γραφεῖο του, στὸ Παρίσι. Ἔχει μπροστά του τὸ χάρτη τοῦ Barbier de Bocage. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴ διατύπωση τῶν τοπογραφικῶν προσδιορισμῶν (βλ. καὶ *Malakis,* ἔνθ' ἀν., σ. 225).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 113.

3. Ὁ Chateaubriand φθονεῖ τὴ «δόξα» τοῦ βάνδαλου συμπατριώτη του ἀββᾶ Fourmont ποὺ τὸ 1730 ἀνακάλυψε, ὅπως γράφει κομπορρημονώντας, τὸν τάφο τοῦ Ἀγησίλαου καὶ διασκόρπισε τὴν τέφρα του στοὺς τέσσερες ἀνέμους (βλ. τ. Β' Ταξιδιωτῶν, σ. 142 κ. ἑ.).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 114-115.

5. Les notes critiques, ἔνθ' ἀν., σ. 26-27.

6. Παρατηρεῖ ὁ *Κ. Θ. Δημαρᾶς*: «Ὁ σχολαστικὸς τοπικὸς λόγιος καὶ ὁ λογοτέχνης ποὺ ἐπερνοῦσε πάνω ἀπὸ τὶς πραγματικότητες, δὲν ἑταίριασαν» (Ὁ Chateaubriand στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1968, σ. 7).

Στὸ χωριὸ Ἅγιος Παῦλος, ἐνῶ ἔπινε γάλα σὲ μιὰ πεντακάθαρη—«ὅπως τῆς Ἑλβετίας»—καλύβα, ἕνας νεαρὸς Μωραΐτης, «ὅμοιος μὲ τὸν Μελέαγρο», μπῆκε καὶ κάθησε ἀπέναντί του[1].

Οἱ Ἕλληνες χωρικοί, γράφει ὁ Chateaubriand, φοροῦν χιτώνα ποὺ πέφτει ὡς τὰ γόνατα καὶ σκεπάζει τὸ φαρδύ τους βρακί. Σφίγγουν τὸν χιτώνα στὴ μέση μὲ ζώνη καὶ δένουν τοὺς ἱμάντες τῶν σανταλιῶν στὶς κνῆμες. Ἔτσι μοιάζουν σὰν ἀρχαῖοι Ἕλληνες χωρὶς χλαμύδα[2].

«Ὁ νέος αὐτὸς σύντροφός μου κατασκόπευε ὅλες τὶς κινήσεις μου μὲ ἀφέλεια. Τέντωνε τὸ κεφάλι νὰ δῆ καὶ τὸ γάλα στὸ πήλινο σκουτέλι μου. Σηκώθηκα, σηκώθηκε κι' αὐτός, κάθισα κάθισε. Τοῦ ἔδωσα τσιγάρο τὸ πῆρε μὲ μεγάλη χαρὰ καὶ μὲ νοήματα μὲ κάλεσε νὰ καπνίσουμε μαζί. Ὅταν ἔφυγα μᾶς ἀκολούθησε σιωπηλὸς ἐπὶ μισὴ ὥρα. Δὲν ἤξερα τί ἤθελε καὶ τοῦ πρόσφερα χρήματα. Ἀλλὰ ἐκεῖνος δὲν τὰ δέχτηκε. Ὁ γενίτσαρος προσπάθησε νὰ τὸν διώξη ἀλλὰ παρὰ λίγο νὰ ξυλοκοπηθῆ. Κι' ἐγὼ συγκινήθηκα ποὺ ἔβλεπα τὸν ἑαυτό μου, βάρβαρο ἐκπολιτισμένο, νὰ γίνεται ἀντικείμενο περιέργειας ἑνὸς Ἕλληνα ἐκβαρβαρωμένου»[3].

Στὶς 20 βρισκόταν στὸ Ἄργος ὅπου φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ γιατροῦ καὶ λόγιου Διονυσίου Ἀβραμιώτη, τοῦ κατοπινοῦ κατηγόρου του. Γράφει πὼς ἦταν Ἰταλός, «ἐξόριστος στὴν Ἑλλάδα», ὅτι πλούτισε καὶ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐπιστρέψη στὴν πατρίδα του.

Τὴν ἄλλη μέρα ἔφυγε πρωὶ-πρωὶ βιαστικὰ γιὰ τὴν Κόρινθο. «Νομίζω ὅτι ὁ Ἀβραμιώτης δὲν δυσαρεστήθηκε βλέποντάς με νὰ φεύγω. Γιατί, μ' ὅλο ποὺ μὲ ὑποδέχτηκε μὲ φιλοφρόνηση, κατάλαβα πὼς ἡ ἐπίσκεψη ὑπῆρξε ἄκαιρη»[4].

Ἡ συστατικὴ ἐπιστολὴ ἀνέφερε πὼς ὁ Γάλλος περιηγητὴς εἶχε ταξιδέψει στὴν Ἀμερική, τὴ δημοκρατικὴ καὶ ἀνεξάρτητη, ταξίδι φανταστικὸ γιὰ κείνη τὴν ἐποχή, μὲ συγκινητικὲς προεκτάσεις γιὰ τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες.

«Ἀνοίγω λοιπὸν τὴ συζήτηση», γράφει ὁ Ἀβραμιώτης, «γιὰ τὸν Φραγκλίνο καὶ τὸν Οὐάσιγκτον, γιὰ τὰ γράμματα τοῦ Mably[5] στὸν Adams»[6].

Κι' ἐνῶ περιμένει ν' ἀκούση τὶς σκέψεις τοῦ φιλοξενουμένου του γι' αὐτὸ τὸ φιλόσοφο, ἐκεῖνος τοῦ μιλάει γιὰ τοὺς Ἰροκέζους[7].

Γύρισε, ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ συζήτηση στὸ Ἄργος. Μίλησε στὸν περιηγητὴ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 123.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 124.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 124-125.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 130-132.
5. Gabriel Bonnot de Mably (1709-1785), Γάλλος φιλόσοφος, ἱστορικὸς καὶ κοινωνιολόγος. Εἶχε κηρυχθῆ ὑπὲρ τῆς κοινοκτημοσύνης τῶν ἀγαθῶν.
6. Samuel Adams (1722-1803), Ἀμερικανὸς πολιτικός, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς ἀμερικανικῆς ἀνεξαρτησίας, γνωστὸς ὡς Κάτων τῆς Ἀμερικῆς.
7. Φυλὴ ἰθαγενῶν τῆς Β. Ἀμερικῆς.

γιὰ τὴ Λάρισα, γιὰ τὸν Ἴναχο, γιὰ τὶς Μυκῆνες, γιὰ τὴν Τίρυνθα, γιὰ τὸ Ναύπλιο, ἀρχαίους καὶ ἔνδοξους τόπους, ἀλλὰ ὁ Chateaubriand εἶχε τὸ νοῦ του στὸ φευγιό. «Νὰ ἑτοιμάσετε τὰ ἄλογα». Ἔπρεπε νὰ φύγῃ χαράματα. Ὁ γιατρὸς τὸν συμβούλεψε νὰ δῇ τὸ θέατρο.

— Τὸ εἶδα ὅταν ἐρχόμουν στὸ Ἄργος, ἀπάντησε ὁ ξένος.

— Παρατηρήσατε τὶς κερκίδες ποὺ ἔχουν ἀνοιχτῇ στὸ βράχο;

— Ὄχι, ὄχι, δὲν πλησίασα. Τὸ εἶδα ἀπὸ μακριά, ἀπὸ τὸ δρόμο. Δὲν μ' ἐνδιαφέρουν ἄλλωστε τέτοιες λεπτομέρειες.

Τὸν ἔπεισε τελικὰ νὰ ἀνεβοῦν στὴν ἀκρόπολη τοῦ Ἄργους, τὴ Λάρισα. Ἐνθουσιάστηκε ἀπὸ τὴ θέα. Τοῦ μίλησε ὁ γιατρὸς γιὰ τὶς ἀρχαιότητες, γιὰ τὰ λείψανα τῶν μνημείων, γιὰ τὸ χρέος τοῦ σοφοῦ ταξιδιώτη νὰ ἐρευνήσῃ, νὰ φωτίσῃ.

«Μοῦ ἀπάντησε ὅτι δὲν εἶναι πλασμένος γιὰ τέτοιες δουλικὲς μελέτες, ὅτι τοῦ ἦταν ἀρκετὴ μιὰ ματιὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὕψωμα γιὰ νὰ ξυπνήσῃ στὴ μνήμη του τὶς γελαστὲς εἰκόνες τοῦ μύθου καὶ τῆς ἱστορίας».

Ὁ Chateaubriand ἔδειχνε συνέπεια καὶ εἰλικρίνεια. Ἀποροῦσε ὁ λόγιος Ζακυνθινὸς γιατρός. Τέτοιος περιηγητὴς δὲν εἶχε ξαναβρεθῆ στὴν Ἑλλάδα.

«— Ἀγαπητέ μου κύριε, δὲν μοιάζετε διόλου μὲ τοὺς ἄλλους ταξιδιῶτες, ποὺ δὲν λογαριάζουν κόπους, κινδύνους, ἔξοδα γιὰ νὰ δοῦν τὰ ἀρχαῖα λείψανα καὶ νὰ μὲ συμπαθᾶτε ποὺ θὰ σᾶς πῶ ὅτι αὐτὴ ἡ ὁδοιπορία ποὺ κάνατε ἐδῶ δὲν θὰ σᾶς χρησιμέψῃ σὲ τίποτα. Τὸ πολὺ-πολὺ νὰ σᾶς χαρίσῃ τίποτα θέρμες ποὺ θὰ σᾶς βασανίσουν τὸ χειμώνα»[1].

Ὁ Chateaubriand θὰ συνεχίσῃ τὸ γοργὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Ἀθήνα: Μυκῆνες, Κόρινθος, Ἰσθμός. Στὸ δερβένι τῆς Κακῆς Σκάλας δὲν περίμενε, ὅπως γράφει, νὰ ἀπαντήσῃ ἀνθρώπους καλύτερους ἀπὸ τὸν Πιτυοκάμπτη. Ἔδειξε στὸν Τοῦρκο ἀρχηγὸ τῆς φρουρᾶς τῶν στενῶν τὸ μπουγιουρδὶ τοῦ πασᾶ.

«Ἦταν ἕνας χοντρὸς μὲ νωθρὴ φάτσα, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ μετακινηθῆ ἀπὸ τὸ ψαθὶ ὅπου καθόταν, χωρὶς ν' ἀναστενάξῃ, λὲς καὶ πονοῦσε. Ἐξέτασε τὰ ὅπλα μου, εἶδα τὰ δικά του, κυρίως μιὰ μακρύκαννη καραμπίνα, ποὺ ὅπως μοῦ εἶπε, χτυποῦσε σὲ μεγάλη ἀπόσταση. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἕνας χωριάτης ἀνέβαινε στὸ βουνὸ ἔξω ἀπὸ τὸ δρόμο. Τὸν εἶδαν οἱ φρουροί, τοῦ φώναξαν, δὲν ἄκουσε τὴ φωνή. Τότε ὁ ἀρχηγὸς σηκώθηκε μὲ μεγάλη προσπάθεια, ἔπιασε τὴν καραμπίνα, σημάδεψε ἀρκετὴ ὥρα τὸ χωριάτη ἀνάμεσα στὰ πεῦκα καὶ πυροβόλησε. Ἔπειτα ξανακάθισε στὸ ψαθί, τὸ ἴδιο ἥσυχος καὶ καλοκάγαθος, ὅπως καὶ πρίν. Ὁ χωριάτης κατέβηκε στὸ φυλάκιο πληγωμένος. Τοῦ ἔδωσαν 50 μπαστουνιὲς γιὰ νὰ τὸν γιατρέψουν».

Ὁ Chateaubriand ἀπέδωσε τὸν τραυματισμὸ τοῦ χωριάτη στὴν ἐπιθυμία

---

1. *Alice Poirier,* ἔνθ' ἀν., σ. 36-40.

«αὐτοῦ τοῦ μπόγια», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ, νὰ ἐπιδείξῃ τὴ σκοπευτική του δεινότητα. «Ὁ δραγουμάνος δὲν ἤθελε νὰ μεταφράσῃ αὐτὰ ποὺ ἔλεγα...Ἀνέβηκα στὸ ἄλογο καὶ ἔφυγα χωρὶς νὰ περιμένω τὸ γενίτσαρο. Σιγὰ-σιγὰ ἡ ἀγανάκτησή μου καταλάγιασε ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ τοπίου»[1].

Στὰ Μέγαρα ἀρρώστησε ἀπὸ θέρμες. Ὑποχρεώθηκε ὅμως νὰ παίξῃ καὶ τὸ ρόλο τοῦ γιατροῦ. Τὸν ὁδήγησαν στὸ προσκέφαλο ἑνὸς ἄρρωστου κοριτσιοῦ γιὰ νὰ τὸ γιατρέψῃ[2]. Τῆς ἔδωσε λίγη καμφορὰ ἀπὸ κείνη ποὺ κρατοῦσε γιὰ φάρμακο κατὰ τῆς πανούκλας. «Τὴν ἔτρεφαν μὲ σταφύλια. Ἔδωσα τὴν ἔγκρισή μου γιὰ τὴ δίαιτα. Στὸ τέλος δεηθήκαμε στὸ Χριστὸ καὶ στὴν Παναγία καὶ ὑποσχέθηκα πὼς γρήγορα θὰ γίνῃ καλά. Δὲν ἔτρεφα βέβαια τέτοιες ἐλπίδες»[3].

Βγαίνοντας ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς ἄρρωστης βρῆκε συγκεντρωμένο τὸ χωριό. Οἱ γυναῖκες ὅρμησαν πρὸς τὸ μέρος του φωνάζοντας:

— Κρασί! Κρασί!

«Ἤθελαν νὰ μοῦ δείξουν τὴν εὐγνωμοσύνη τους ἀναγκάζοντάς με νὰ πιῶ».

Στὸν κάμπο τῆς Ἐλευσίνας ξεπέζεψαν μπροστὰ σὲ μιὰ καλύβα. Ἀπέναντι ἁπλώνονταν τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια. Ξαφνικὰ βλέπει νὰ ζυγώνῃ ἕνας Ἕλληνας.

«Μὲ χαιρέτησε ἰταλικὰ καὶ μοῦ διηγήθηκε τὴν ἱστορία του. Ἦταν Ἀθηναῖος. Καὶ οἱ ἀσχολίες του: παρασκευὴ κατραμιοῦ ἀπὸ τὰ ρετσίνια τῶν Γερανίων. Γνώριζε καὶ τὸν πρόξενο Fauvel. Καταγοητεύθηκα ποὺ συνάντησα αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο. Θὰ μποροῦσε σίγουρα νὰ μοῦ δώσῃ μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τῆς περιοχῆς καὶ γιὰ τὸν τόπο. Ἕνας Ἀθηναῖος καὶ μάλιστα φίλος τοῦ Fauvel θὰ ἦταν ὁ καλύτερος ξεναγός. Τὸν παρακάλεσα λοιπὸν νὰ μὲ καθοδηγήσῃ. Ἔβαλε τὸ χέρι στὴν καρδιὰ καὶ ὑποκλίθηκε ταπεινά.

— Ἄκουσα πολλὲς φορὲς τὸν κ. Fauvel νὰ τὰ ἐξηγῇ ἀλλὰ ἐγὼ εἶμαι ἀγράμματος καὶ δὲν ξέρω ἂν ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀληθινά. Βλέπετε πρῶτα-πρῶτα στὰ ἀνατολικά, πάνω ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο τὴν κορφὴ ἑνὸς κίτρινου βουνοῦ. Εἶναι

---

1. Itinéraire, σ. 147-149. Φαίνεται κάπως περίεργο νὰ ἀποφεύγῃ ὁ χωριάτης τὸ δρόμο τῶν στενῶν καὶ κρυφὰ νὰ ἀνεβαίνῃ στὸ βουνό. Ἂν ἤθελε στ' ἀλήθεια νὰ ἀποφύγῃ τὸ δερβένι θὰ προτιμοῦσε τὸ γύρο τοῦ βουνοῦ καὶ δὲν θὰ ζύγωνε σὲ ἀπόσταση βολῆς. Ὁ *Ἀβραμιώτης* παρατηρεῖ (ἔνθ' ἀν., σ. 52) ὅτι ἂν πραγματικὰ ὁ χωριάτης προσπάθησε νὰ διαφύγῃ, «ὁ δερβέναγας ἔκανε τὸ καθῆκον του, ὅπως συμβαίνει σ' ὅλα τὰ φυλάκια, ἀκόμα καὶ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου».

2. Οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν τοὺς Φράγκους ἢ γιατροὺς ἢ ἐμπόρους.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 152-153. Ὕποπτη ἡ ἀφήγηση. Ὁ Chateaubriand ἔχει τὴ μανία τῆς συναρμογῆς ἀρχαίων περιστατικῶν μὲ τὴν ἐπικαιρότητα. Ἐμπλουτίζει ἔτσι μὲ μυθιστορηματικὰ στοιχεῖα τὸ κείμενό του. Γράφει: «Ὁ Βιργίλιος ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἐγώ, ἀρρώστησε στὰ Μέγαρα. Κι' ἐγὼ βασανίστηκα ἀπὸ πυρετὸ» (ἔνθ' ἀν., σ. 154). Τὸ ἐπεισόδιο τοῦ ἄρρωστου κοριτσιοῦ ἔχει ἐνταχθῆ καὶ στοὺς «Μάρτυρες»: «Ἐνῶ σκεπτόμουν πὼς ὁ Βιργίλιος εἶχε προσβληθῆ στὰ Μέγαρα ἀπὸ τὴν ἀρρώστια ποὺ τὸν ἔστειλε στὸν τάφο, ἦρθαν καὶ μὲ παρακάλεσαν νὰ ἐξετάσω μιὰ ἄρρωστη» (βιβλ. 20, σ. 322). Στὸ «Ὁδοιπορικὸ» ὅμως προτίμησε ν' ἀρρωστήσῃ κι' ὁ ἴδιος.

τὸ Τρελλοβούνι. Τὸ νησὶ ποὺ βλέπετε ἀντίκρυ εἶναι ἡ Κούλουρη, ὁ κ. Fauvel τὸ λέει Σαλαμίνα. Ὁ κ. Fauvel λέει πὼς σ' αὐτὸ τὸ στενὸ ἔγινε μιὰ μεγάλη ναυμαχία ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸν περσικὸ στόλο. Οἱ Ἕλληνες κρατοῦσαν τὸ στενό. Οἱ Πέρσες ἦταν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πρὸς τὸ Πόρτο Λεόνε. Ὁ βασιλιὰς τῆς Περσίας, δὲν θυμᾶμαι τ' ὄνομά του, καθόταν σ' ἕνα θρόνο στὴν ἄκρη αὐτῆς τῆς πούντας. Ὅσο γιὰ τὸ χωριὸ ὅπου βρισκόμαστε, ὁ κ. Fauvel τὸ λέει Ἐλευσίνα, ἐμεῖς οἱ ἄλλοι Λεψίνα. Ὁ κ. Fauvel λέει πὼς ὑπῆρχε ἕνας ναὸς ἐδῶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σπίτι. Κι' ἂν βαδίσετε λίγο θὰ δῆτε τὸ σημεῖο ὅπου βρισκόταν τὸ ἀκρωτηριασμένο ἄγαλμα. Τὸ πῆραν οἱ Ἐγγλέζοι.

»Ὁ Ἕλληνας ἔφυγε γιὰ τὸ κατράμι του κι' ἐγὼ ἔμεινα μὲ τὰ μάτια στυλωμένα σ' ἕνα ἔρημο χωριὸ καὶ πάνω σὲ μιὰ θάλασσα ὅπου φαινόταν μονάχα μιὰ ψαρόβαρκα δεμένη στὸν ἐρειπωμένο μῶλο».

Καὶ ὁ Chateaubriand ἀναφωνεῖ μὲ ἀγανάκτηση: «Ποιὸς θὰ τὸ πίστευε! Ἡ Σαλαμίνα ἔχει σήμερα σβήσει ὁλότελα ἀπὸ τὴ μνήμη τῶν Ἑλλήνων!»[1]

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 157-161. Ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ συνειδητὴ διαστρέβλωση τῆς ἀλήθειας καὶ διασυρμὸ ἑνὸς λογίου. Ὁ Chateaubriand ἤθελε νὰ ἀποδείξη ὅτι οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἦταν βυθισμένοι σὲ ἄβυσσο ἀμάθειας καὶ διάλεξε γιὰ θύμα τὸν Τακλίκαρα, χωρὶς νὰ ὑποπτεύεται ὅτι αὐτὴ ἡ παραχάραξη θὰ ἐρχόταν κάποτε στὸ φῶς. Ὁ Τακλίκαρας βέβαια δὲν χρειάζεται ὑπεράσπιση. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀναλογισθῆ κανεὶς ποῦ ὁδηγοῦν ἡ προκατάληψη ἢ οἱ φαμπρικαρισμένες κρίσεις ἐναντίον ἑνὸς ἀνυπεράσπιστου λαοῦ. Γιὰ τὸν Τακλίκαρα μᾶς πληροφορεῖ ὁ *Ἀβραμιώτης*: «Γεννήθηκε στὴ Ραιδεστὸ καὶ ἀπόχτησε λαμπρὴ μόρφωση πλάϊ στὸ θεῖο του μητροπολίτη Ἀθηνῶν Ἀθανάσιο. Σπούδασε στὴ Νεάπολη, ὅπου ἔμαθε λατινικὰ καὶ ἰταλικὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ποὺ τὰ γνώριζε, μπορεῖ νὰ πῆ κανείς, ἀπὸ μικρὸ παιδί. Δημόσιος διδάσκαλος σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκὰ σχολεῖα συγκέντρωνε τὴν ἐκτίμηση ὅλων τῶν περιηγητῶν ποὺ τὸν συμβουλεύονταν σὲ κάθε ἀμφιβολία τους πάνω σὲ κείμενα κλασσικῶν συγγραφέων» (ἔνθ' ἀν., σ.57). Χρημάτισε διδάσκαλος στὴν Ἀθήνα (τὸ 1808) καὶ στὰ Τρίκαλα (τὸ 1817-1823) καὶ μετονομάσθηκε Εἰρηναῖος ἐπὶ τὸ ἑλληνοπρεπέστερον (*Τάσου Γριτσόπουλου,* Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ραιδεστοῦ, Ἀρχ. Θρακ. Λαογρ. Γλωσ. Θησ., σ. 184-185). Ὁ Τακλίκαρας, γνωστὸς ὡς Τσελεπῆ Γιάγκος, ἀντικατέστησε τὸ 1808 στὴ σχολὴ Ντέκα τὸν λόγιο Ἰωάννη Μπενιζέλο καὶ τὸ 1817 τὸν Μεσολογγίτη Ἰωάννη Παλαμᾶ (*Θ. Ν. Φιλαδελφέως,* Περὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐν Ἀθήναις σχολείων, Χρυσαλλίς, τ. Α' [1866], σ. 315 κ. ἑ.). Ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς τέσσερες Ἐφόρους τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τῆς 1 Σεπτεμβρίου 1813. Ὑπογράφει τρίτος, μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο Λογοθέτη Χωματιανὸ καὶ τὸν Ἰωάννη Μαρμαροτούρη (*Δημ. Καμπούρογλου,* Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, τ. Α', σ. 217). Περισσότερες πληροφορίες ἔχει συγκεντρώσει ὁ *Σοφ. Οἰκονόμος* (Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθήνησι 1866, τ. Γ', σ. 111 σημ. α): «Ἦν δὲ οὐ μόνον τοῦ Ἕλληνος καὶ Λατίνου λόγου ἐν τοῖς μάλιστα εἰδήμων, ἀλλὰ καὶ τὰ ἰταλικὰ καὶ τὰ τουρκικὰ εἶ εἰδὼς καὶ τὰ κατὰ τὴν ἰατρικὴν ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας δεδιδαγμένος. Περί γε μὲν τὸ 1815 ἐδίδαξεν ἐν Ἀθήναις τά τε Λατινικὰ γράμματα καὶ τὴν Ρητορικὴν καθ' Ἑρμογένην. Ἐκραγείσης δὲ τῆς Ἐπαναστάσεως ἐκλεγεὶς ἐκ τῆς Ἀττικῆς μέλος τοῦ Ἀρείου Πάγου μετωνομάσθη Εἰρηναῖος» (*Μάμουκα,* Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, τ. Α', σ. 85). Στὴν Ἀθήνα δίδασκε καὶ ἰταλικὰ (*Γ. Ψύλλα,* Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου, Ἀθῆναι 1974, ἔκδ. Ἐλ. Πρεβελάκη, σ. 337). Γιὰ τὴ φιλεκπαιδευτικὴ δρά-

Εἶναι ὁλοφάνερη ἡ προσπάθεια τοῦ Chateaubriand νὰ διακωμωδήση καὶ νὰ χλευάση τὸν Ἀθηναῖο συνομιλητή του. Τὸν μεταβάλλει σὲ καρικατούρα, σὲ πρόσωπο σάτιρας. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ἀμαθέστατος Ἀθηναῖος, ποὺ ἐνῶ δὲν ἤξερε τὴ Σαλαμίνα, τὸν Πειραιὰ ἢ τὸν Ξέρξη διηγόταν σωστὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ὅπως τὰ ἄκουσε ἀπὸ τὸν Fauvel, ἦταν τὸ —ἀποκάλυψε— ὁ Διον. Ἀβραμιώτης, ὁ Ἰωάννης Τακλίκαρας, πεπαιδευμένος Ἕλληνας, μὲ σπουδὲς στὴν Ἰταλία καὶ γλωσσομαθής, διδάσκαλος, κοντὰ στὰ ἄλλα, τῶν ἑλληνικῶν καὶ ἔφορος τῆς ἀθηναϊκῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων[1]!

Προβάλλει ὅμως ἕνα ἐρώτημα: Εἶδε ὁ Chateaubriand πραγματικὰ τὴν Ἐλευσίνα; Ἢ καλύτερα: πέρασε ποτὲ ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ καὶ τὰ Μέγαρα; Σύμφωνα μὲ τὸ «Ὁδοιπορικὸ» ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο: Ἄργος - Κόρινθος - Ἰσθμὸς - Μέγαρα - Ἐλευσίνα - Ἀθήνα. Ὁ Fauvel ὅμως ποὺ τὸν φιλοξένησε στὴν Ἀθήνα ἀναφέρει, σὲ ἐπιστολές του ἐκείνων τῶν ἡμερῶν, ἀποκαλυπτικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὰ δρομολόγια τοῦ Chateaubriand. Οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς εἶναι ἀπαντήσεις - ἀναφορὲς πρὸς τὸν Choiseul - Gouffier καὶ τὸν Ταλλεϋράνδο ποὺ εἶχαν ἐφοδιάσει τὸν περιηγητὴ μὲ συστατικὰ γράμματα γιὰ τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα. Στὴν ἐπιστολὴ τῆς 30 Σεπτεμβρίου πρὸς τὸν Choiseul-Gouffier γράφει ὁ Fauvel γιὰ τὸν Chateaubriand: «Ἔφτασε ἐδῶ στὶς 19 Αὐγούστου διὰ θαλάσσης, ἀπὸ τὴν

ση του καὶ τὰ μαθήματα ποὺ δίδασκε στὸ δημόσιο σχολεῖο τῆς Ἀθήνας βλ. *Ἐμμ. Πρωτοψάλτη,* Νέα στοιχεῖα περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων, Ἀθηνᾶ, τ. ΞΑ' (1957). Ὁ Τακλίκαρας εἶχε παρουσιάσει καὶ κάποια συγγραφικὴ ἐργασία στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ λόγιος μὲ τὴν κλασσικὴ παιδεία ἀγνοοῦσε τὶς ὀνομασίες τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Σαλαμίνας. Σκέφτεται κανεὶς μὲ θλίψη ὅτι ἂν δὲν εἶχε ταυτισθῆ ὁ ἐπιχειρηματίας κατραμιοῦ τῆς Λεψίνας θὰ ἀποτελοῦσε τὴν ἐνσάρκωση τῆς ἑλληνικῆς ἀμάθειας. Ὁπωσδήποτε ὁ Chateaubriand πέτυχε νὰ ψυχαγωγήση τοὺς ἀναγνῶστες του. Τὴ μέθοδό του θὰ μιμηθοῦν ἀργότερα καὶ ἄλλοι συμπατριῶτες του περιηγητές. Ὁ Chateaubriand παρασύρεται ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν ποὺ διαβάζει καὶ ἀπὸ τὶς νέες ὀνομασίες τῶν ἱστορικῶν τόπων. Ἐπικαλεῖται τὸν Spon καὶ τὸν Fauvel γιὰ τὴ Σαλαμίνα ποὺ ἔγινε Κούλουρη καὶ προχωρεῖ σὲ ἐπιπόλαια συμπεράσματα. Παρατηρεῖ σχετικὰ ὁ Ἀβραμιώτης: Ἕνας Ἕλληνας δὲν γνωρίζει τὸ ὄνομα τοῦ Ξέρξη κι' αὐτὸ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Chateaubriand εὐκαιρία νὰ κατηγορήση πικρὰ τοὺς σημερινοὺς Ἕλληνες ὅτι ξέχασαν τὴ γλώσσα καὶ τὴν ἱστορία τῶν ἐνδόξων προγόνων τους... Κατηγορεῖ ἕνα ἔθνος ὁλόκληρο, λὲς καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Νουμᾶ, τοῦ Φάβιου καὶ τοῦ Καρλομάγνου βρίσκονται στὰ χείλη τοῦ λαοῦ τῆς Ρώμης καὶ τῆς Γαλλίας. Ἀλλὰ πρὶν καταφρονήσης τόσο ἀνάξια ἕνα ἔθνος πρέπει νὰ κατέχης τὴ γλώσσα του, νὰ ἐπισκεφθῆς τὶς κυριώτερες πολιτεῖες. Οἱ Ἕλληνες διακρίνονται στὰ πιὸ φημισμένα μέρη τῆς Εὐρώπης. Τὰ μαθηματικά, ἡ φυσική, ἡ ἰατρική, ἡ ἱστορία, ἡ γεωγραφία, ἡ ποίηση, ἡ μουσικὴ καλλιεργοῦνται μὲ ἐπιτυχία. Ἔργα τους τυπώνονται κάθε μέρα καὶ δείχνουν ὡς ποιὸ σημεῖο, παρὰ τὴ δυστυχία τους, καρποφορεῖ τὸ πνεῦμα τους» (ἔνθ' ἀν., σ. 57-58).

1. *L. Hogu,* Revue d'Histoire littéraire de la France, τ. XIX (1912), σ. 632-633 καὶ *E. Malakis,* ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 277 σημ. 605

Ἐπίδαυρο, ὅπου μπαρκάρησε, ἀφοῦ διέσχισε τὸ Μωριά, καὶ πέρασε στὴν Αἴγινα». Τὸ δρομολόγιο ἑπομένως τοῦ Ἰσθμοῦ εἶναι φανταστικό. Ὁ Chateaubriand δὲν εἶδε οὔτε τὴν Κόρινθο, οὔτε τὰ Μέγαρα. Ὁ Fauvel εἶναι σαφής.

Τὸ ὅτι δὲν προχώρησε μετὰ τὸ Ἄργος πρὸς τὴν Κόρινθο ἀλλὰ προτίμησε τὸ συντομώτερο, πιὸ ἄνετο καὶ πιὸ σίγουρο θαλασσινὸ ταξίδι διαμέσου Ἐπιδαύρου-Αἴγινας[1] προκύπτει καὶ ἀπὸ ἕνα ἄλλο στοιχεῖο. Κατὰ τὸ ταξίδι του στὸ Μυστρὰ ὁ Chateaubriand εἶδε στὸ γειτονικὸ Παρόρι, πλάϊ στὴν πηγή, μιὰ βαθύσκια ἰτιὰ κλαίουσα. «Δὲν ξέρω», γράφει, «πῶς βρέθηκε ἰτιὰ στὸν Μυστρά. Εἶναι ἡ μοναδικὴ ποὺ εἶδα στὴν Ἑλλάδα».

Σὲ ὑποσημείωση ὅμως τῆς ἴδιας σελίδας προσθέτει: «Δὲν θυμᾶμαι ὅμως μήπως εἶδα μερικὲς ἰτιὲς στὸ περιβόλι τοῦ ἀγᾶ τ' Ἀναπλιοῦ, στὶς ἀκτὲς τοῦ Ἀργολικοῦ»[2]. Πουθενὰ ὡστόσο στὸ χρονικὸ δὲν ἀναφέρει ὅτι πέρασε ἀπὸ τὸ Ἀνάπλι. Φαίνεται ὅτι γράφοντας τὸ «Ὁδοιπορικό» του στὸ Παρίσι θεώρησε ἀπαράδεκτο γιὰ τὴν ἐγκυρότητα, τὴν καλὴ φήμη καὶ τὴν πληρότητα τοῦ χρονικοῦ τὴν ἀπουσία τοῦ χερσαίου δρομολογίου ἀπὸ τὸ Ἄργος στὴν Ἀθήνα διαμέσου τοῦ Ἰσθμοῦ, ἀπὸ μιὰ ἱστορικὴ δηλαδὴ περιοχὴ ὅπου ὑπῆρχαν τόσοι ἔνδοξοι τόποι. Σκέφτηκε λοιπὸν νὰ συμπληρώση τὸ κενὸ ἀπὸ τὸ γραφεῖο του περιγράφοντας, μὲ βάση τὰ χρονικὰ καὶ τοὺς χάρτες ἄλλων περιηγητῶν, ἕνα φανταστικὸ ταξίδι. Φρόντισε μάλιστα νὰ ἐμπλουτίση τὴν ἀφήγηση μὲ μερικὰ ἐπεισόδια (ὅπως ὁ τραυματισμὸς τοῦ χωριάτη στὸ δερβένι τῆς Κακῆς Σκάλας, ἡ μικρὴ ἄρρωστη τῶν Μεγάρων κ.ἄ.). Καὶ γιὰ νὰ γίνη πιστευτὸς παράλειψε

1. Οἱ περισσότεροι ταξιδιῶτες ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὸ Μωριὰ στὴν Ἀττικὴ προτιμοῦσαν τὸν θαλάσσιο δρόμο. Μπαρκάριζαν στὴν Ἐπίδαυρο, ἔβγαιναν στὴν Αἴγινα καὶ περνοῦσαν ὕστερα στὸν Πειραιά. Ἦταν πιὸ σύντομος δρόμος καὶ κυρίως πρόσφερε ἀσφάλεια. Οἱ ταξιδιῶτες ἀπόφευγαν τὰ ἐπικίνδυνα περάσματα, τὶς καθυστερήσεις καὶ τὰ χαρατσώματα στὰ στρατοκρατούμενα δερβένια καὶ τὶς ταλαιπωρίες τῶν πολυήμερων χερσαίων μετακινήσεων διαμέσου τοῦ Ἰσθμοῦ (χρειαζόταν καὶ εἰδικὸ μπουγιουρδὶ τοῦ πασᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς). Τὸ δρομολόγιο Ἐπίδαυρος - Αἴγινα - Πειραιὰς ἀκολούθησαν ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Edward Clarke* τὸ 1801 (Travels..., London 1812, τ. Β', σ. 614) καὶ ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς στὴν Πόλη Ἔλγιν ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀττικὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν περιήγησή του στὴν Πελοπόννησο τὸν Μάϊο τοῦ 1802 (*Lady Elgin,* The letters of Mary Nisbet of Dirleton countess of Elgin, Arranged by Lieut. - Colonel Nisbet Hamilton Grant, London 1926, σ. 190-191). Τὸ ἴδιο δρομολόγιο πρὸς τὴν μιὰ καὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀκολούθησαν καὶ ἄλλοι τέσσερες περιηγητές: Ὁ Ἄγγλος *Frederic Sylv. North Douglas,* τέσσερα χρόνια μετὰ τὸν Chateaubriand (An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and the Modern Greeks, London 1813, σ. 84), ἡ πριγκίπισσα Καρολίνα ὕστερα ἀπὸ 10 χρόνια (*Louise Demont,* Voyages and travels of her Majesty's, Caroline, Queen of Great Britain, including visits to various parts of Germany, France, Italy, Greece, Palestine, etc., etc. by one of H. M. Suite, London 1821, σ. 517), ὁ *Peter Edmud Laurent,* τὸ 1818 (Recollections of a Classical Tour through various parts of Greece, Turkey and Italy, made in the years 1818 and 1819, London 1821, σ. 128-129). καὶ ὁ Γάλλος *Villoison,* πρὶν 24 χρόνια (*Charles Joret,* D'Ansse de Villoison ou l'hellénisme en France pendant le dernier tiers du XVIII siècle, Paris 1910, σ. 288).

2. Itinéraire, σ. 82.

νὰ ἀναφέρῃ τὸ ταξίδι στὴν Ἐπίδαυρο. Λησμόνησε ὅμως τὴν ὑποσημείωση κι' αὐτὴ ἀποκαλύπτει τὴν παραποίηση[1].

Γιὰ τὴν Ἐλευσίνα πάλι ἔχουμε κατηγορηματικὴ βεβαίωση τοῦ Fauvel. Πληροφορεῖ τὸν Choiseul-Gouffier μὲ τὸ γράμμα τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1806: «Δὲν εἴχαμε καιρὸ νὰ πᾶμε οὔτε στὸν Μαραθῶνα, οὔτε στὴν Ἐλευσίνα»[2].

Θὰ ἦταν ὡστόσο δυνατὸν νὰ φθάσῃ στὴν Ἐλευσίνα ἀπὸ τὴν Αἴγινα; Ἀντὶ δηλαδὴ νὰ συνεχίσῃ τὸ ταξίδι πρὸς τὸν Πειραιὰ νὰ διαπεραιωθῇ ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὴν Ἐλευσίνα; Δὲν εἶναι ἀπίθανο[3]. Ἔχουμε ὅμως τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀβραμιώτη γιὰ τὴ συνάντηση Chateaubriand-Τακλίκαρα στὴν Ἐλευσίνα. Δὲν γνωρίζουμε πάντως ἂν ὁ γιατρὸς τοῦ Ἄργους ἀντλεῖ τὴν πληροφορία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Τακλίκαρα καὶ ἂν ἡ συνάντηση ἔγινε κάπου ἀλλοῦ.

Στὶς 23 Αὐγούστου ὁ Chateaubriand καὶ ἡ ἀκολουθία του ἔφτασαν στὴν Ἀθήνα. Εἶχαν προηγηθῆ ἑορταστικὲς προετοιμασίες καὶ ἐπισημότητες γιὰ τὴ μεγάλη αὐτὴ στιγμή. «Φορέσαμε τὰ καλά μας γιὰ τὴ γιορτή. Ὁ γενίτσαρος εἶχε γυρίσει τὸ σαρίκι του τὸ μέσα ἔξω. Εἴχαμε ξυστρίσει καὶ τ' ἄλογά μας»[4].

Ὁ Chateaubriand ἔχει μιὰ σπάνια δύναμη νὰ φιλοτεχνῆ εἰκόνες, νὰ συνθέτῃ ἐπιγραμματικὰ τὴν πρώτη ἐντύπωση, νὰ δίνῃ τὸ καίριο. Μόλις ἔβγαινε ὁ ἥλιος ὅταν ἀντίκρυσε τὴν Ἀθήνα.

«Τὸ πρῶτο ποὺ χτύπησε στὰ μάτια μου ἦταν ἡ Ἀκρόπολη ποὺ φωτιζόταν ἀπὸ τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιο. Τὴν ἔβλεπα μπροστά μου, στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ κάμπου. Νόμιζα πὼς ἀκουμποῦσε πάνω στὸν Ὑμηττό, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ φόντο τῆς ζωγραφιᾶς. Μέσα στὴ θαμπάδα ξεχώριζες τὰ κιονόκρανα τῶν Προπυλαίων, τοὺς κίονες τοῦ Παρθενώνα, τὶς ἐπάλξεις τοῦ τείχους μὲ τὰ κανόνια, τὰ γοτθικὰ ἐρείπια τῶν Χριστιανῶν, τὰ σεράγια τῶν Μουσουλμάνων. Οἱ ἐπίπεδες στέγες, ἀνακατωμένες μὲ μιναρέδες, μὲ κυπαρίσσια, χαλάσματα,

---

1. Ὁ *Émile Malakis* σχολιάζει τὴν ὑποσημείωση: «Εἶναι πολὺ περίεργη γιατὶ πουθενὰ δὲν ἀναφέρει ὅτι πέρασε ἀπὸ τ' Ἀνάπλι (ἔνθ' ἀν., σ. 213 σημ. 211). Ὁ *Garabet der-Sahaghian,* Chateaubriand en Orient, σ. 151) δέχεται ὅτι πραγματοποιήθηκε ἡ ὁδοιπορία διαμέσου τοῦ Ἰσθμοῦ. Καὶ παρατηρεῖ: «Εἶναι ἀπίθανο νὰ ἀποχωρίστηκε ὁ Chateaubriand στὴν Ἐπίδαυρο ἀπὸ τοὺς ὁδηγούς του καὶ τὰ ἄλογα ποὺ τὰ χρειαζόταν γιὰ νὰ περάσῃ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴν Κερατιά». Ἀλλὰ τὰ ἄλογα δὲν χρειάζονταν πιά. Οἱ ἀγωγιάτες μποροῦσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὸν τόπο τους. Οὔτε γνώριζε ὁ Chateaubriand ὅτι θὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα διαμέσου Κερατέας. Τὸ δρομολόγιο αὐτὸ ὑπέδειξε ἀργότερα ὁ Fauvel. Τὸ ἄλογο τοῦ γενίτσαρου μποροῦσε νὰ μεταφερθῆ μὲ τὸ καΐκι στὸν Πειραιά.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 278 σημ. 605.

3. Βλ. καὶ *Κ. Θ. Δημαρᾶ,* Ὁ Chateaubriand στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1968, σ. 12 σημ. 10. Ἕνα χρόνο πρὶν ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Dodwell μαζὶ μὲ τὸν Ἰταλὸ ζωγράφο Pomardi πέρασαν μὲ καΐκι ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὴν Ἐλευσίνα (*Simone Pomardi,* Viaggio nella Grecia, Roma 1820, τ. Β', σ. 87).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 165.

μοναχικὲς κολῶνες, μὲ θόλους τζαμιῶν στεφανωμένους μὲ πελώριες φωλιὲς πελαργῶν, ὅλα ἦταν γοητευτικὰ κάτω ἀπὸ τὶς ἀκτῖνες τοῦ ἥλιου[1].

Εὐκαιρία γιὰ ἱστορικὲς ἀναγωγές, γιὰ τὸ παιγνίδι τῶν ἰδεῶν, γιὰ ποιητικοὺς διαλογισμούς, τόσο προσφιλεῖς στὸν Chateaubriand:

«Τὰ περισσότερα αἰσθήματα δὲν γεννιοῦνται στὶς πρῶτες στιγμὲς τῶν μεγάλων συγκινήσεων. Προχωροῦσα πρὸς τὴν Ἀθήνα μὲ μιὰ ἡδονικὴ αἴσθηση ποὺ μ' ἐμπόδιζε νὰ σκεφτῶ. Ὄχι γιατὶ ἔνοιωθα ὅπως ὅταν πρωτοεῖδα τὴ Σπάρτη. Οἱ δυὸ πολιτεῖες ἔχουν διατηρήσει, ἀκόμα καὶ ἐρειπωμένες, τοὺς διαφορετικοὺς χαρακτῆρες τους. Τῆς Σπάρτης τὰ ἐρείπια εἶναι θλιμμένα, σκυθρωπὰ καὶ μοναχικά. Τῆς Ἀθήνας γελαστά, ἀνάλαφρα, κατοικημένα. Μπροστὰ στὴν πατρίδα τοῦ Λυκούργου ὅλες οἱ σκέψεις γίνονται σοβαρές, ἀντρίκιες καὶ παίρνουν βάθος. Ἡ ψυχὴ ἁρματώνεται, ἀνεβαίνει, μεγαλώνει. Μπροστὰ στὴν πολιτεία τοῦ Σόλωνα νοιώθεις τὴ γοητεία ποὺ ἀποπνέει τὰ θαύματα τῆς μεγαλοφυίας. Ἀποχτᾶς τὸ μέτρο τῆς τελειότητας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἀποτελεῖ διάνοια μαζὶ καὶ ἀθανασία. Τὰ ὑψηλὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα ἔπαιρναν στὴν Ἀθήνα μιὰ κομψότητα, μιὰ χάρη ἄγνωστη στὴ Σπάρτη. Ἡ φιλοπατρία, ὁ φιλελευθερισμὸς δὲν ἀποτελοῦσαν γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ἕνα τυφλὸ ἔνστικτο, ἦταν αἰσθήματα φωτισμένα, θεμελιωμένα πάνω στὴν ἔμφυτη καὶ πληθωρικὴ αἴσθηση τοῦ ὡραίου ποὺ τοὺς χάρισε ὁ οὐρανός τους. Περνώντας ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Σπάρτης στὰ ἐρείπια τῆς Ἀθήνας ἔνοιωθα πὼς θὰ ἤθελα νὰ πεθάνω μὲ τὸν Λεωνίδα καὶ νὰ ζήσω μὲ τὸν Περικλῆ»[2].

Ἦταν μιὰ καινούργια γλώσσα αὐτὸ τὸ περιηγητικὸ χρονικό. Ἡ θεώρηση τῶν πραγμάτων καὶ τῶν γεγονότων ἔφτανε ὡς τὸ βάθος, περνοῦσε ἀπὸ τὴν καρδιά.

Πέρασε τὰ νεοεπισκευασμένα τείχη τῆς Ἀθήνας, ποὺ τοῦ θύμιζαν μαντρότοιχο περιβολιοῦ[3], καὶ μπῆκε στὴν πόλη. Μικροὶ δρόμοι, ἀρκετὰ καθαροί. Κάθε σπίτι εἶχε τὸν κῆπο του φυτεμένο μὲ πορτοκαλιὲς καὶ συκιές. «Οἱ κάτοικοι μοῦ φάνηκαν εὔθυμοι καὶ περίεργοι, δὲν εἶχαν τὸ συντριμμένο ὕφος τῶν Μωραϊτῶν».

Ὁ Chateaubriand θὰ κατευθυνθῆ στὸ σπίτι τοῦ πρόξενου τῆς Γαλλίας Fauvel, γνωστοῦ μας ἀπὸ τὴν ἀρχαιοσυλλεκτικὴ δράση του γιὰ λογαρασμὸ τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη Choiseul-Gouffier[4] κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα.

«Γνωρίζει τὴν Ἀθήνα περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἕνας Παρισινὸς τὸ Παρίσι. Ἡ προξενικὴ ἰδιότητα τοῦ χρειαζόταν μονάχα γιὰ λόγους προστασίας. Ἐργαζόταν ἀκόμα ὡς ζωγράφος γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Choiseul-Gouffier»[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 166-167.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 168-169.
3. Τὰ τείχη τοῦ Χασεκῆ.
4. Τὸ κείμενο τῆς συστατικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Choiseul-Gouffier βλ. *Emile Malakis* (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 277 σημ. 605).
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 172-173. Ὁ Β' τόμος τοῦ Voyage-Pittoresque θὰ κυκλοφορήση τὸ

Τὸ σπίτι τοῦ Fauvel ἦταν σωστὸ ἀρχαιοπωλεῖο. Ὁ περιηγητὴς θὰ ἐγκατασταθῇ σὲ μιὰ αἴθουσα γεμάτη μάρμαρα, ἀγγεῖα καὶ μετάλλια. «Σάρωσαν τὴ σκόνη. Τοποθέτησαν ἕνα κρεβάτι ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ θαύματα. Κι' ὅπως ἕνας νεοσύλλεκτος ποὺ φτάνει στὸ μέτωπο τὴν παραμονὴ μιᾶς ἐφόδου ἔτσι κι' ἐγὼ στρατοπέδεψα στὸ πεδίο τῆς μάχης»[1].

Τὸ γεῦμα στὸ σπίτι τοῦ Fauvel: ἀρνὶ καὶ πουλερικά, μισὴ γαλλική, μισὴ τουρκικὴ κουζίνα. Βρῆκε τὸ κρασὶ ἀπαίσιο καὶ τὸ μέλι τοῦ Ὑμηττοῦ ἀηδιαστικό[2].

Θὰ ἐπισκεφθῇ καὶ τὸν Γάλλο χρηματομεσίτη Roque[3] ποὺ θὰ τοῦ μιλήσῃ γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία. «Ἔχουμε τὰ κουτσομπολιὰ γιὰ τὸ σπίτι τοῦ Σωκράτη καὶ τσουχτερὰ λόγια ἀπὸ τοὺς κήπους τοῦ Φωκίωνα. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἀποτρέψῃ τὴν ἐπιβολὴ εἰσφορᾶς ἀπὸ τὸν πασὰ τοῦ Εὐρίπου. Ὡστόσο ὅλοι βασίζονται στὸν ἀρχιευνοῦχο τοῦ σεραγιοῦ, τὸν ἀφέντη τῆς Ἀθήνας, ποὺ ἔχει περισσότερη ἐπιρροὴ στὸ σουλτάνο ἀπὸ τὸν πασά».

Καὶ ὁ Chateaubriand ἀναφωνεῖ: «Ὦ Σόλων, ὦ Θεμιστοκλῆ! Ὁ ἀρχιευνοῦχος, ἀφεντικὸ τῆς Ἀθήνας κι' ὅλες οἱ ἑλληνικὲς πολιτεῖες νὰ ὀνειρεύωνται μιὰ τέτοια εὐτυχία[4].

Στὴν Ἀθήνα, σημειώνει ὁ Chateaubriand, ζοῦσε ἀπομονωμένος κι' ἕνας Ρῶσος ζωγράφος[5].

Τὸ ἀπόγευμα βγῆκε σεργιάνι μὲ τὸν Fauvel. Στὸ παζάρι, οἱ Ἀθηναῖοι σήκωναν τὸ χέρι πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους καὶ χαιρετοῦσαν μεγαλόφωνα.

1808. Ὁ Chateaubriand ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ συστατικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὸν Fauvel, ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν Ταλλεϋράνδο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν παλαιὸ πάτρωνα τοῦ προξένου, τὸν Choiseul-Gouffier, φίλο πιὰ τοῦ βοναπαρτικοῦ καθεστῶτος.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 176.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 177.

3. Πρόκειται γιὰ τὸν Pierre-Nicolas Roque, ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἐμπόριο λαδιῶν. Παντρεύτηκε κόρη τῆς καθολικῆς οἰκογένειας Βιτάλη καὶ σὲ δεύτερο γάμο τὴν ἀδερφὴ τοῦ ὑποπρόξενου τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα Μακρῆ, θεία τῶν τριῶν ἀδελφῶν ποὺ ἀπαθανάτισε ὁ Byron. Πέθανε τὸ 1815 καὶ ἄφησε δυὸ παιδιά, μιὰ κόρη (γνωστὴ ἀπὸ τὸ πορτραῖτο ποὺ φιλοτέχνησε γι' αὐτὴ ὁ Dupré) καὶ ἕνα γιό, τὸν Φωκίωνα Ρόκ, ποὺ πῆρε τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια καὶ διακρίθηκε ὡς συγγραφέας καὶ διπλωμάτης. Ἕνας ἐγγονός του, ὁ Φωκίων Ρόκ, ὑπῆρξε ταλαντοῦχος γλύπτης (*Amedée Outrey,* Note sur la maison habitée par Chateaubriand pendant son séjour à Athènes au mois d'Août 1806, Extrait du Bulletin de la Société de Chateaubriand, 1936). Βλ. καὶ *Malakis,* ἔνθ' ἀν., σ. 281 σημ. 613.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 179-180.

5. Πρόκειται γιὰ τὸν Καλμοῦχο Θεόδωρο Ἰβάνοβιτς ποὺ ἐργαζόταν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἔλγιν. Βλ. *Edward Clarke,* Travels in various countries of Europe..., London 1812, τ. ΣΤ', σ. 376.

— Καλῶς ἤρθατε ἄρχοντες! Καλὰ πᾶτε στὴν παλιὰ 'Αθήνα![1]

«Κάθε τόσο σταματούσαμε. Οἱ γενίτσαροι καὶ τὰ παιδιὰ ποὺ βάδιζαν μπροστά μας στέκονταν ὅταν ἔβλεπαν μιὰ κολώνα, ἕνα κιονόκρανο. Κυττοῦσαν τὸν Fauvel στὰ μάτια γιὰ νὰ μαντέψουν ἂν μᾶς ἐνδιαφέρει. Ὅταν κουνοῦσε ὁ πρόξενος τὸ κεφάλι ἔκαναν τὸ ἴδιο καὶ προχωροῦσαν λίγα βήματα παραπέρα· σὲ ἄλλα ἐρείπια»[2].

'Ανέβηκε καὶ στὴν Πνύκα. 'Απογοήτευση: «'Εδῶ λοιπόν, ἀπ' αὐτὸ τὸ βῆμα ἀκούγονταν οἱ λόγοι τοῦ Περικλῆ, τοῦ 'Αλκιβιάδη, τοῦ Δημοσθένη; 'Απὸ ἐδῶ μιλοῦσαν στὸ λαὸ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Φωκίων;»

'Αναθυμᾶται πῶς ἀπ' αὐτὸ τὸ βῆμα οἱ γενναῖοι 'Αθηναῖοι πολίτες κατακεραύνωναν τὴν τυραννία. 'Αναθυμᾶται τοὺς λόγους τῆς πρεσβείας τῶν Κορινθίων στὴ Σπάρτη ποὺ ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης στὸ πρῶτο βιβλίο του. Καὶ ἀναρωτιέται:

«Τί ἔγινε αὐτὸς ὁ λαός; Ποῦ θὰ τὸν βρῶ; 'Εγὼ ποὺ μετέφραζα αὐτὸ τὸ χωρίο ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια[3], ἔβλεπα τοὺς μιναρέδες τῶν μουσουλμάνων κι' ἄκουγα τὴ φωνὴ τῶν χριστιανῶν»[4].

Στὶς 25 Αὐγούστου ἐπισκέπτεται τὴν Πειραϊκὴ μαζὶ μὲ τὸν Fauvel. Οἱ ἀκτὲς ἦταν παντέρημες. Στὰ τρία λιμάνια δὲν εἶδε οὔτε μιὰ βάρκα. «Μονάχα χαλάσματα, βράχοι καὶ θάλασσα. Μοναδικοὶ ἦχοι οἱ κρωξιὲς τῶν ἀλκυόνων καὶ ὁ θόρυβος τῶν κυμάτων ποὺ συντρίβονταν πάνω στὸν τάφο τοῦ Θεμιστοκλῆ ἀφήνοντας ἕναν ἀναστεναγμὸ αἰώνιο μέσα στὴν κατοικία τῆς αἰώνιας σιωπῆς»[5].

'Αλλὰ ὁ Chateaubriand βιάζεται. Τὸ αὐστριακὸ καράβι θὰ τὸν περίμενε στὴ Τζιὰ γιὰ νὰ συνεχίση τὸ ταξίδι στὴ Σμύρνη, ὅπου θὰ ἐπιβιβαζόταν στὸ πλοῖο ποὺ κάθε χρόνο μετέφερε προσκυνητὲς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στοὺς 'Αγίους Τόπους.

'Ο Fauvel τὸν συμβουλεύει νὰ φτάση στὴν Κερατιὰ ἀπὸ ὅπου θὰ εἰδοποιοῦσαν τὴ Τζιά, μὲ τὸ συνηθισμένο σινιάλο, ἀνάβοντας φωτιὰ σ' ἕνα ὕψωμα, ὥστε νὰ σταλῆ πλεούμενο νὰ τὸν παραλάβη. «Ἂν δὲν βρῆς τὸ καράβι σου θὰ ναυλώσης μιὰ φελούκα γιὰ τὴ Χίο ἢ τὴ Σμύρνη». Γιατὶ στὸν Πειραιὰ δὲν ὑπῆρχε κανένα καράβι καὶ οἱ ταραχὲς τῆς Ρούμελης καθιστοῦσαν τὸ χερσαῖο ταξίδι στὴν Κωνσταντινούπολη ἀδύνατο[6].

---

1. 'Ο Chateaubriand ἀντιγράφει τοὺς χαιρετισμοὺς τῶν 'Αθηναίων ποὺ ἀναφέρουν οἱ Spon καὶ Wheler στὰ χρονικά τους πρὶν ἀπὸ 130 χρόνια! (Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 92).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 182. 'Εδῶ ὁ Chateaubriand ἀντιγράφει τὸν συμπατριώτη του ἀββᾶ Fourmont ποὺ ταξίδεψε στὴν 'Αθήνα τὸ 1729.

3. Φυσικὰ ἡ μετάφραση τοῦ Θουκυδίδη δὲν ἔγινε στὴν Πνύκα. 'Ο Chateaubriand δὲν εἶχε στὶς ἀποσκευές του κανένα βιβλίο.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 186.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 218-219.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 242-243 καὶ σημ. 1.

Τὸ βράδυ τῆς 22 πρὸς 23 Αὐγούστου ξεκίνησε μὲ τὸν δραγουμάνο κι' έναν 'Αθηναῖο ποὺ πήγαινε στὴ Τζιὰ γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ τοὺς γονεῖς του. Ἦταν βαθιὰ συγκινημένος ποὺ ἄφηνε τὴν 'Αττική. «Καλύτερα ποὺ φεύγω νύχτα. Θὰ ἦταν μεγάλος πόνος νὰ ἐγκαταλείψω αὐτὰ τὰ ἐρείπια μὲ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας». Ἄφησε τὰ γκέμια πάνω στὸ λαιμὸ τοῦ ἀλόγου καὶ βυθίστηκε στὴν ὀνειροπόληση.

«'Ονειρεύτηκα πὼς τάχα μοῦ εἶχαν χαρίσει τὴν 'Αττική, φέουδό μου. 'Αμέσως ἔστειλα γραφὴ σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη: ὅποιος εἶναι κουρασμένος ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις καὶ θέλει λίγη γαλήνη μπορεῖ νἄρθη ἐδῶ καὶ νὰ παρηγορηθῆ ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τῆς 'Αθήνας. Κι' ἐγὼ τοῦ προσφέρω ἀνάπαυση καὶ ἀσφάλεια. Ἄνοιξα δρόμους, ἔχτισα πανδοχεῖα, φρόντισα γιὰ κάθε λογῆς ἀνέσεις ποὺ χρειάζονται οἱ ταξιδιῶτες. 'Αγόρασα ἕνα λιμάνι στὸν Κορινθιακὸ ὥστε νὰ γίνη πιὸ εὔκολο τὸ ταξίδι ἀπὸ τὸν Τάραντα στὴν 'Αθήνα. Φυσικὰ δὲν παραμέλησα διόλου τὰ μνημεῖα. 'Αναστήλωσα ὅλα τὰ ἀριστουργήματα τῆς 'Ακρόπολης. Φρόντισα νὰ περικλείσω τὴν 'Αθήνα μὲ γερὰ τείχη ὥστε νὰ μὴ κινδυνεύη ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἵδρυσα πανεπιστήμιο ὅπου ἔρχονταν τὰ παιδιὰ ὅλης τῆς Εὐρώπης γιὰ νὰ διδαχτοῦν ἀρχαῖα καὶ νέα ἑλληνικά. Κάλεσα τοὺς Ὑδραίους νὰ ἐγκατασταθοῦν στὸν Πειραιά, ἀπόχτησα ναυτικό. Τὰ γυμνὰ βουνὰ φυτεύτηκαν μὲ πεῦκα γιὰ νὰ ξαναδώσουν νερὸ στὰ ποτάμια μου. Θὰ βοηθοῦσα τὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας. Ἑλβετοὶ καὶ Γερμανοὶ θὰ ἀνακατεύονταν μὲ τοὺς 'Αρβανίτες μου. Κάθε μέρα θὰ γίνονταν νέες ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις καὶ ἡ 'Αθήνα θὰ ἔβγαινε ἀπὸ τὸν τάφο της».

'Αλλὰ ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἔφτασαν στὴν Κερατέα καὶ τὸ ὄνειρο διαλύθηκε[1]. Εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ παθητικές, τὶς πιὸ τρυφερὲς σελίδες τοῦ χρονικοῦ. 'Εδῶ ἡ ἀρχαιολατρεία τοῦ Chateaubriand παίρνει προεκτάσεις, γίνεται προοπτική. 'Αλλά, ὅπως πάντοτε, ἐξωκοσμική, προσωπικὴ ἐνατένιση, ἄσχετη μὲ τοὺς Ἕλληνες. Ἂν ἤμουν ἡγεμόνας τῆς 'Αττικῆς... Δέκα χρόνια ἀργότερα ἡ 'Αθήνα εἶναι ἐλεύθερη. Τὸ ὄνειρο τοῦ Chateaubriand ἦταν ὄνειρο τῶν Ἑλλήνων. Ὁ φιλάρχαιος ρωμαντικὸς δὲν τὸ εἶχε συλλάβει, δὲν τὸ εἶχε κἂν ὑποπτευθῆ. Ἡ

1. 'Αλλὰ καὶ ὁ Καποδίστριας εἶχε παρόμοιες χιμαιρικὲς ὀνειροπολήσεις κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, μ' ὅλο ποὺ ἦταν πολιτικὸς καὶ μποροῦσε νὰ συλλάβη τὴν οὐσία τοῦ ἑλληνικοῦ προβλήματος χωρὶς κούφιες ἰδεοληψίες. Ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο τῶν μυστικῶν ἀρχείων τῆς αὐστριακῆς πρωτεύουσας (1815) σχετικὰ μὲ τὴν Φιλόμουσο Ἑταιρία τῆς Βιέννης ὁ Καποδίστριας ὀνειρευόταν πὼς ἡ Ἑλλάδα θὰ γίνη μιὰ πλατωνικὴ πολιτεία. «..ἀπέβλεπεν (ὁ Καποδίστριας) εἰς τὴν πλήρη πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος, ἵνα αὕτη ἀφοσιωθῆ ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ εἰς τὸν διαφωτισμὸν τῆς ἀνθρωπότητος, κηρυσσομένη παμψηφεὶ ὑφ' ὅλων τῶν Δυνάμεων ὡς περιοχὴ ἀπαραβίαστος καὶ ἀνεπηρέαστος ἐσωτερικῶς ἀπὸ πάσης ξένης ἐπιρροῆς καὶ ὡς κράτος ἱερὸν δι' ὁλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος...ἡ Ἑλλάς, πρωτοστατοῦσα εἰς τὸν ἠθικὸν τομέα θὰ ἐφοδιάζη τὸ ἀνθρώπινον γένος μὲ διδασκάλους, καλλιτέχνας, νομοθέτας καὶ σοφοὺς συμβούλους, ὁσάκις δὲ παρίσταται ἀνάγκη, καὶ μὲ δικαίους καὶ ἀμερολήπτους διαιτητάς» (*Γ. Λαΐου*, Ἡ Φιλόμουσος Ἑταιρία τῆς Βιέννης [1814-1820], Νέα Ἔγγραφα, 'Επ. τοῦ Μεσ. 'Αρχείου, τ. ΙΖ' [1962], σ. 190).

προστασία τῶν μνημείων ἦταν ἡ πρώτη σκέψη τῶν 'Αθηναίων μετὰ τὴν ἐκδίωξη τοῦ δυνάστη. Καὶ ἡ παιδεία. Τείχη δὲν χρειάζονταν πιά.

Τὸ ἄλλο βράδυ, 23 Αὐγούστου, ἄναψαν πυρὰ ἀπὸ μυρτιὲς καὶ ρείκια σὲ μιὰ κορφή. Τὴν ἴδια μέρα ἔπεσε στὸ στρῶμα – στὴν καλύβα ἑνὸς 'Αρβανίτη – μὲ πυρετό. Καὶ τὸ καΐκι δὲν φάνηκε ἀκόμα ἀπὸ τὴ Τζιά[1]. Τελικά, ὁ Fauvel θὰ στείλη κίνα στὸν θερμασμένο Chateaubriand καὶ καΐκι στὴν 'Ανάβυσσο. Στὶς 29[2] σαλπάρησε τὸ πλεούμενο. 'Αλλὰ ἡ μπουνάτσα τὸ ἀνάγκασε νὰ ποδίση στὸν κόρφο τοῦ Σουνίου. 'Εκείνη τὴ νύχτα, κάτω ἀπὸ τὸ ναό, οἱ τελευταῖες ὀνειροπολήσεις. 'Ο περιηγητὴς ἐπιχειρεῖ ἕναν ἀπολογισμὸ τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν 'Ελλάδα.

«Οἱ ταξιδιῶτες ποὺ περιορίζονται στὸ γύρο τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης εἶναι εὐτυχεῖς: δὲν βυθίζονται σ' αὐτὲς τὶς κάποτε ἔνδοξες χῶρες, ὅπου ἡ καρδιὰ μαραίνεται σὲ κάθε βῆμα καθὼς τὰ ζωντανὰ ἐρείπια τραβοῦν κάθε στιγμὴ τὴν προσοχὴ ἀπὸ τὰ μαρμάρινα καὶ πέτρινα χαλάσματα. Μάταια πασχίζεις στὴν 'Ελλάδα νὰ παραδοθῆς στὶς φαντασιώσεις σου: ἡ θλιβερὴ ἀλήθεια σὲ καταδιώκει. Τρῶγλες ἀπὸ πλιθιά, κατάλληλα περισσότερο γιὰ ζῶα παρὰ γιὰ ἀνθρώπους, ρακένδυτα γυναικόπαιδα ποὺ ἔμφοβα φεύγουν μόλις ζυγώνει ξένος ἢ γενίτσαρος, γίδια τὸ ἴδιο ἔντρομα, ποὺ διασκορπίζονται στὸ βουνὸ καὶ σκύλοι, οἱ μόνοι ποὺ στέκονται νὰ σὲ ὑποδεχτοῦν μὲ οὐρλιάσματα. Αὐτὸ τὸ θέαμα σοῦ ἀποδιώχνει τὴ γοητεία τῆς νοσταλγίας».

'Η Πελοπόννησος, γράφει ὁ Chateaubriand, εἶναι ἔρημη. «'Απὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου τῶν Ρώσων ὁ ζυγὸς τῶν Τούρκων πάνω στοὺς Μωραΐτες ἔγινε πιὸ βαρύς. Οἱ 'Αλβανοὶ κατέσφαξαν ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ πάντα ἀφανισμένα μὲ φωτιὰ καὶ σίδερο. Στὶς πόλεις, ὅπως στὸ Μυστρά, ὁλόκληρες συνοικίες εἶναι ἔρημες. Πολλὲς φορὲς ὁδοιπόρησα δεκαπέντε λεῦγες χωρὶς νὰ ἀπαντήσω οὔτε μιὰ κατοικία. Προκλητικὲς «ἀβανιές», ἐξευτελισμοὶ κάθε λογῆς, καταστρέφουν παντοῦ τὶς καλλιέργειες καὶ ἐξαφανίζουν τὴ ζωή. 'Η ἐκδίωξη τοῦ χωριάτη ἀπὸ τὸ καλύβι του, ἡ ἁρπαγὴ τῆς γυναίκας του καὶ τῶν παιδιῶν του, ὁ σκοτωμὸς μὲ τὴν παραμικρὴ ἀφορμὴ εἶναι τὸ παιγνίδι τοῦ τελευταίου ἀγᾶ τοῦ πιὸ ἀσήμαντου χωριοῦ. Καὶ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς δυστυχίας: οἱ Μω-

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 245-246.

2. Κομφούζιο στὶς ἡμερομηνίες. Οἱ περισσότερες εἶναι λαθεμένες. Γράφει ὁ Chateaubriand ὅτι ἔφτασε στὴν 'Αθήνα στὶς 23 Αὐγούστου, ἀναχώρησε στὶ 26, στὶς 27 βρισκόταν στὴν Κερατιά, στὶς 29 ἔφυγε καὶ στὶς 30 ἔφτασε στὴ Τζιά. 'Αλλὰ στὴν 'Αθήνα ἔφτασε στὶς 19 καὶ ὄχι στὶς 23 (τὸ ἀναφέρει ὁ πρόξενος Fauvel στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Choiseul-Gouffier τῆς 30 Σεπτεμβρίου) καὶ ἀναχώρησε τὸ βράδυ τῆς 22 πρὸς 23. Στοὺς «Μάρτυρες» πάλι γράφει ὅτι ἔμεινε ὀχτὼ μέρες στὴν Κερατιὰ (βιβλ. 20, σ. 183). 'Επιβεβαιώνεται ἑπομένως ἡ πληροφορία τοῦ Fauvel (βλ. ἀν., σ. 296). Ἴσως ἡ μετάθεση τῶν ἡμερομηνιῶν νὰ ἦταν σκόπιμη. 'Ο ἐγωπαθὴς Chateaubriand δὲν ἤθελε νὰ ἀποκαλύψη ὅτι ἔμεινε ἄρρωστος ὀχτὼ μέρες σ' ἕνα ταπεινὸ ἀρβανιτοχώρι, ὅπου παραμιλοῦσε ἀπὸ τὸν πυρετὸ ξαπλωμένος κατάχαμα.

ραΐτες ξεριζώνονται ἀπὸ τὴν πατρίδα τους καὶ ἀναζητοῦν καταφύγιο στὴ Μ. Ἀσία. Μάταιη ἐλπίδα. Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγη τὴ σκληρὴ μοίρα του. Ξαναβρίσκει μπροστά του τοὺς καδῆδες καὶ τοὺς πασάδες ὡς τὶς ὄχθες τοῦ Ἰορδάνη καὶ τὶς ἐρήμους τῆς Παλμύρας.

»Γενικὰ ἡ χώρα παραμένει ἀκαλλιέργητη. Γυμνὴ ἡ γῆ, μονότονη, ἄγρια, μ' ἕνα χρῶμα κίτρινο καὶ μαραμένο. Δὲν βλέπεις πουθενὰ ἀγροικίες, γεωργούς, καματερὰ νὰ ὀργώνουν τὴ γῆ. Κάπου-κάπου μερικοὶ χωριάτες μὲ κόκκινη σκούφια σοῦ λένε καλησπέρα. Ὁδηγοῦν γαϊδούρια καὶ κατσίκια. Ἔρημη καὶ ἡ θάλασσα. Μιὰ ξεχαρβαλωμένη βίγλα στὴν πλαγιά, ἕνα παντέρημο μοναστήρι, ἕνας μιναρὲς ποὺ ὑψώνεται ἀνάμεσα στὴν ἐρημιὰ ἀναγγέλλοντας τὴ σκλαβιά. Ἕνα κοπάδι γίδια βόσκει ἀνάμεσα στὶς κολῶνες τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων. Τὸ σαρίκι τοῦ Τούρκου τρέπει εἰς φυγὴν τοὺς βοσκούς, οἱ δρόμοι ἐρημώνονται. Αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει ἡ σημερινὴ Ἑλλάδα»[1].

Ὁ Chateaubriand παραδέχεται ὅτι δὲν γνώρισε ἀρκετὰ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες ὥστε νὰ ἐκφράση γνώμη γιὰ τὸ χαρακτήρα τους. «Ξέρω πόσο εἶναι εὔκολο νὰ συκοφαντῆς τὸν δυστυχισμένο. Τίποτα πιὸ ἁπλὸ νὰ λές, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τὸν ἑαυτό σου ἀπὸ κάθε κίνδυνο: «Μὰ γιατί δὲν συντρίβουν τὰ δεσμά τους»; Καθένας μπορεῖ μπροστὰ στὸ τζάκι του νὰ ἐκφράση τὰ αἰσθήματά του καὶ νὰ ἐπιδείξη ἄγρια ἐνεργητικότητα[2]. Ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ γενικευμένες κρίσεις γιὰ τοὺς λαοὺς διαψεύδονται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τὶς ἀποφεύγω».

Ὡστόσο δὲν τὶς ἀποφεύγει. Ἐκφράζει τὴ γνώμη του γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ τὴν τύχη τους. Καὶ ἡ γνώμη του εἶναι καταδικαστική, ἡ προοπτική του ἀπαισιόδοξη.

«Φοβᾶμαι πὼς οἱ Ἕλληνες δὲν πρόκειται νὰ συντρίψουν σύντομα τὶς ἁλυσίδες τους. Ἀλλὰ κι' ὅταν θὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν τυραννία ποὺ τοὺς καταπιέζει, τὰ σημάδια τῶν δεσμῶν τους θὰ παραμένουν. Δὲν εἶναι μονάχα τὸ βάρος τοῦ δεσποτισμοῦ ποὺ πρέπει νὰ ἀπορρίψουν. Εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς

1. Ὁ *Villemain* γράφει ὅτι ὁ Chateaubriand «ρίψας βλέμμα διαπεραστικὸν ἐπὶ τῆς ποιητικῆς καὶ ἀτυχοῦς ταύτης περιοχῆς, ἐζωγράφισε διὰ τῆς ἀθανάτου λάμψεως τῶν χρωμάτων του, τὴν ἀντίθεσιν τοῦ ὡραίου οὐρανοῦ, τῶν μεγάλων ἀναμνήσεων καὶ τῆς σκληρᾶς καταδυναστεύσεως... ἐφαίνετο ὅτι δι' ἡμᾶς ἀνήγειρεν ἐκ τοῦ τάφου τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς ζωηρᾶς φαντασίας του καὶ τοῦ ὕψους τῶν παραπόνων του· ἐν δὲ τῇ καταστροφῇ τῆς σχεδὸν ἀκατοικήτου ταύτης χώρας, ἐν μέσῳ τῶν νέων ἐρειπίων, ἅτινα ἡ νωθρὰ τυραννία τῶν Τούρκων ἐγκατελίμπανεν ἵνα ἐπισωρεύωνται πανταχόθεν ἐρείπια ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαιότητος, ὁ διάσημος περιηγητὴς διέκρινε τὸ καταστρεπτικὸν στοιχεῖον ὅπερ κατεβίβρωσκε τὴν ὀλεθρίαν κυριαρχίαν τῶν Τούρκων. Τὸ πᾶν εἰς τοὺς ὀφθαλμούς του ὑπῆρχεν ἄνευ ζωῆς ἐν Ἑλλάδι, ἐκτὸς τῆς θρησκείας, ἥτις ἔμελλε νὰ ἀναζήσῃ καὶ ἀπελευθερώσῃ αὐτήν» (Ἱστορικὸν δοκίμιον τῆς καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν ἐπαναστάσεως..., Ἀθήνησι 1856, μετ. Ζ. Γ. Βελίνη, σ. 193).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 261-272.

ὅτι σὰν λαὸς στὰ δυὸ χιλιάδες χρόνια ποὺ πέρασαν ἔχει γεράσει καὶ ἐκφυλισθῆ» [1].

Ὁ Chateaubriand ἐκφράζει τὶς ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὸν φιλελευθερισμὸ τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ἀποδίδει τὰ ἐκφυλιστικὰ φαινόμενα στὴν ἀπουσία τῶν ἀνανεωτικῶν ἐπιμιξιῶν μὲ τὰ βάρβαρα ἔθνη.

Οἱ Τοῦρκοι, γράφει, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ὑποβοηθήσουν αὐτὴ τὴν ἀνανέωση. Ἀντίθετα παρώθησαν τοὺς Ἕλληνες στὴν ἐξαχρείωση. «Δὲν ἔφεραν στοὺς Ἕλληνες τὰ τραχειὰ καὶ ἄγρια ἤθη τῶν ἀνθρώπων τοῦ Βορρᾶ, ἀλλὰ τὰ ἡδονόχαρα τῶν ἀνθρώπων τοῦ νότου... Ἂν οἱ Ἕλληνες ἀπαρνιόνταν τοὺς βωμούς τους δὲν θὰ εἶχαν τίποτα νὰ κερδίσουν ἀπὸ τὸ κοράνι. Αὐτὸ τὸ βιβλίο δὲν διδάσκει οὔτε τὸ μίσος κατὰ τῆς τυραννίας οὔτε τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ἂν οἱ Ἕλληνες ἀσπάζονταν τὴ θρησκεία τῶν τυράννων τους... θὰ ζοῦσαν λαφυραγωγώντας τὸν κόσμο ἢ θὰ κοιμόνταν ξαπλωμένοι σὲ χαλιὰ ἀνάμεσα σὲ ἀρώματα καὶ ὀδαλίσκες».

Μωροὶ τύραννοι εἶναι οἱ Ὀθωμανοί, γράφει ὁ περιηγητής. Εἶναι ἐχθροὶ κάθε προόδου: «Γκρεμίζεται μιὰ γέφυρα καὶ δὲν τὴ ξαναχτίζουν. Ἐπισκευάζει κάποιος τὸ σπίτι του καὶ τὸν ὑποβάλλουν σὲ δημόσιο ἐξευτελισμό. Εἶδα Ἕλληνες καπεταναίους νὰ προτιμοῦν τὸν καταποντισμὸ τοῦ καραβιοῦ τους παρὰ νὰ μπαλώσουν τὰ πανιά, γιατὶ ἔτρεμαν μήπως ἡ ἐπισκευὴ φανῆ στὰ μάτια τῶν Τούρκων εὐμάρεια. Ἂν ἔβρισκα ἀνάμεσα στοὺς μουσουλμάνους, ἐνάρετους καὶ ἐλεύθερους πολίτες στὴν ἴδια τους τὴν πατρίδα, ἔστω καὶ διόλου γενναιόψυχους πρὸς τοὺς ὑπόδουλους, θὰ σώπαινα καὶ θὰ θρηνοῦσα γιὰ τὶς ἀνθρώπινες ἀτέλειες. Ἀλλὰ νὰ βρίσκης συνταιριασμένο στὸν ἴδιο ἄνθρωπο τὸν δυνάστη τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸν σκλάβο τοῦ σουλτάνου, τὸν δήμιο ἑνὸς ἀνυπεράσπιστου λαοῦ καὶ τὸ δουλόπρεπο ὀντάριο ποὺ κάθε πασὰς μπορεῖ νὰ τὸ ἀπογυμνώση ἀπὸ τὰ ἀγαθά του, νὰ τὸ κλείση σ᾽ ἕνα σακκὶ καὶ νὰ τὸ πετάξη στὴ θάλασσα, αὐτὸ εἶναι ἀπαράδεχτο. Ἀπὸ τέτοιους ἀνθρώπους προτιμῶ τὰ κτήνη καὶ τὰ ἄγρια θηρία».

Στὶς 30 Αὐγούστου φτάνει στὴ Τζιά. Τὸ αὐστριακὸ καράβι εἶχε σαλπάρει γιὰ τὴ Σμύρνη [2]. Ὁ Chateaubriand φεύγει γιὰ τὴν Τῆνο ὅπου ναυλώνει «μιὰ

---

1. Ἡ διάψευση τοῦ Chateaubriand ἦρθε πανηγυρικὴ ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια. Τὸ ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν μποροῦσε νὰ δώση τὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων της καὶ κατὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγώνα καὶ μετὰ τὴν ἐθνική της ἀποκατάσταση, τὸ ὅτι δὲν εὐθυγραμμίσθηκε μὲ τὰ προηγμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης, ὀφείλεται στὴν ἀντίδραση τῆς ἴδιας τῆς Εὐρώπης ποὺ ἔσπερνε τὴ διχόνοια καὶ καλλιεργοῦσε τὴν πολιτικὴ διαφθορά. Ὁ ἐκφαυλισμὸς καὶ ἡ διάβρωση ποὺ ἀναφέρει ὁ Chateaubriand ἀποτελοῦν φαινόμενα μεταπελευθερωτικά. Οἱ προεπαναστατικὲς δεκαετίες ἦταν γιὰ τὴν Ἑλλάδα περίοδος πνευματικῆς ἀναγέννησης, περισυλλογῆς, περίοδος δυναμισμοῦ καὶ αἰσιοδοξίας, μ᾽ ὅλο ποὺ δὲν ἦταν ὁρατὰ αὐτὰ τὰ φαινόμενα τῆς ὑγείας καὶ τῆς ἀνανέωσης κάτω ἀπὸ τὸν ἴσκιο τῆς τυραννίας.

2. Ὁ ὑπηρέτης τοῦ Chateaubriand, ὁ *Julien*, ποὺ εἶχε παραμείνει στὸ πλοῖο, γράφει στὸ ἡμερολόγιό του: «Τὴν τέταρτη μέρα (ἐννοεῖ μετὰ τὸ χωρισμό τους στὴ Μεθώνη) φτάσαμε στὸ νησί, ὅπως συνεννοηθήκαμε. Ὁ καπετάνιος βγῆκε στὴ στεριά, ὁ κ. Chateaubriand δὲν ὑπῆρχε. Περάσαμε ἐκεῖ τὴ νύχτα μας ὡς τὶς 7 τὸ πρωί. Ξαναβγαίνει ὁ καπετάνιος καὶ εἰδο-

φελούκα ἀνάλαφρη καὶ πεντάκομψη» μ' ἕνα μοναδικὸ πανί. Ἦταν ἰδιοκτησία μιᾶς οἰκογένειας ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὸ πλήρωμα: ὁ πατέρας καπετάνιος, ὁ ἀδερφός του τιμονιέρης, τὰ ἕξη παιδιὰ ναῦτες. Ἡ μάνα μαγείρευε.

«Δὲν ἔτυχε νὰ δῶ τόσο εὔθυμο, τόσο καθαρὸ καὶ τόσο σβέλτο πλήρωμα. Ἡ φελούκα ἦταν σφουγγαρισμένη, συγυρισμένη, στολισμένη σὰν τὸ ἀγαπημένο σπίτι. Στὴν πλώρη εἶχε κι' ἕνα μεγάλο εἰκονοστάσι μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας στεφανωμένη μὲ κλαδὶ ἐλιᾶς. Εἶναι πολὺ συνηθισμένο φαινόμενο στὴν Ἀνατολὴ οἱ οἰκογένειες ποὺ ἐπενδύουν ὅλη τὴν περιουσία τους σ' ἕνα καράβι. Ἔτσι ἀλλάζουν κλίματα χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπουν τὶς ἑστίες τους καὶ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴ σκλαβιὰ ζώντας στὴ θάλασσα σὰν Σκύθες»[1].

Ἀπὸ τὴν Τῆνο στὴ Χίο. Γεῦμα στὴ γέφυρα τοῦ καραβιοῦ. Ἡ οἰκογένεια χόρεψε καὶ τραγούδησε γύρω του πίνοντας χιώτικο κρασί. Κάποιος ἔπαιζε λύρα. «Δὲν ἔχει κρατήσει ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο μουσικὸ ὄργανο παρὰ μόνο τὸ ὄνομα. Ἐκφυλίστηκε κι' αὐτὴ ὅπως καὶ τὰ ἀφεντικά της»[2].

Στὶς 2 Σεπτεμβρίου ἔφτασε στὴ Σμύρνη, ὅπου τὸν περίμενε ὁ Julien, ὁ ὑπηρέτης του. Προσωπικὲς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Σμύρνη δὲν ὑπάρχουν στὸ χρονικὸ τοῦ Chateaubriand. Τὸ κενὸ ἀναπληρώνει μιὰ δανεικὴ σελίδα ἀπὸ τὸ «Εἰκονογραφημένο Ταξίδι» τοῦ Choiseul-Gouffier.

Ὁ Julien, ὅμως, δὲν παραλείπει νὰ σημειώση στὸ ἡμερολόγιο τὶς ἁπλοϊκὲς καὶ ἀφκιασίδωτες παρατηρήσεις του, ποὺ ἀποτελοῦν ὡστόσο ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴ Σμύρνη τοῦ 1806. Ἔμπαινε παντοῦ, ρωτοῦσε καὶ μάθαινε.

«Γύρισα σ' ὅλη τὴν πολιτεία καὶ μοῦ φάνηκε πολὺ εὐχάριστη γιατὶ ἔχει πολὺ ὡραῖο λιμάνι γεμάτο καράβια ὅλων τῶν ἐθνῶν. Ἔπειτα ἡ Σμύρνη εἶναι τὸ κέντρο τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ γι' αὐτὸ ἔρχονται πολλοὶ ξένοι. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ἡ πολιτεία εἶναι πυκνοκατοικημένη, μένουν ἐδῶ Γάλλοι, Ἕλληνες, Ἑβραῖοι καὶ Τοῦρκοι. Κι' ὅλοι ἔχουν τὴ συνοικία τους. Οἱ Γάλλοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ὡρολογοποιία, χρυσοχοΐα, κοσμηματοποιία καὶ μὲ ἄλλα ἐμπορεύματα πολυτελείας, ἔχουν τὰ καλύτερα ξενοδοχεῖα, καφενεῖα καὶ μπιλιάρδα. Οἱ Ἕλληνες ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ξύλου. Οἱ Ἑβραῖοι εἶναι ἐμπορομεσίτες τῶν Τούρκων. Ἡ τουρκικὴ ἐργατικὴ τάξη δουλεύει στὶς κλειδαριές, στὰ παπούτσια, ροῦχα, χάμουρα, σέλλες κ.ἄ.

»Τὰ περισσότερα σπίτια εἶναι χτισμένα μὲ πλιθιὰ ξεραμένα στὸν ἥλιο, καὶ ἀπὸ ὕψος τρία πόδια μὲ δοκάρια ἀπὸ πευκόξυλο σ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τοίχου. Καὶ εἶναι σκεπασμένα μὲ κεραμίδια. Ξύλινο καὶ τὸ ἐσωτερικό, πατώματα καὶ

ποιεῖ πὼς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ σαλπάρη, γιατὶ ὁ καιρὸς εἶναι καλὸς καὶ πρέπει νὰ τηρήση τὸ δρομολόγιό του. Ἔπειτα εἴδαμε κι' ἕνα πειρατικὸ ποὺ πάσχιζε νὰ μᾶς ζυγώση...» (Itinéraire de Julien, σ. 49).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 14.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 15.

φαρσώματα, μονάχα τὰ σπίτια τῶν ἀφεντάδων καὶ τῶν προξένων καὶ τὰ μεγάλα μαγαζιὰ εἶναι γερὰ καὶ δὲν φοβοῦνται τὴ φωτιά. Ὅλα τὰ μαγαζιὰ τοῦ παζαριοῦ εἶναι ξύλινα ὅπως οἱ δικές μας οἱ παράγκες τῆς ἀγορᾶς. Ἀλλὰ κάθε τόσο βλέπεις καὶ μαγαζιὰ θολωτά, πέτρινα, ἄτρωτα ἀπὸ τὴ φωτιά. Ἔτσι σὲ περίπτωση πυρκαγιᾶς στοιβάζουν ἐκεῖ τὰ ἐμπορεύματα. Γιατὶ ἡ φωτιὰ εἶναι ἡ πρώτη μάστιγα τῆς Σμύρνης. Ἡ δεύτερη εἶναι ἡ πανούκλα, κυρίως στὴν τουρκικὴ συνοικία ὅπου οἱ πλατεῖες εἶναι γεμάτες ἀπὸ ὅλες τὶς ἀκαθαρσίες τῆς πολιτείας, ἀκόμα καὶ μὲ ψοφίμια. Οἱ δρόμοι εἶναι πολὺ στενοὶ καὶ γιὰ νὰ κυλοῦν τὰ νερὰ ὑπάρχει ἕνα αὐλάκι. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ κλίση δὲν εἶναι ἀρκετή, τὰ βρωμόνερα λιμνάζουν. Οἱ ἄλλες συνοικίες εἶναι πιὸ καθαρὲς καὶ λιγώτερο ἀνθυγιεινές.

»Ἡ τρίτη μάστιγα εἶναι οἱ ἀβανιὲς τῶν Τούρκων ποὺ τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ σὲ ληστέψουν, νὰ βάλουν φωτιὰ στὸ σπίτι σου, ἀκόμα καὶ νὰ σὲ σκοτώσουν. Καὶ δὲν κινδυνεύουν νὰ τιμωρηθοῦν, ἐκτὸς ἂν συλληφθοῦν ἐπ' αὐτοφώρῳ.

»Στὸ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι περιπολοῦν στοὺς δρόμους νύχτα μέρα καὶ πιάνουν τοὺς ὕποπτους. Δείχνουν ὅμως μεγαλύτερη αὐστηρότητα στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς Ἑβραίους. Ὅσο γιὰ τοὺς Γάλλους ἔχουν πολὺ μεγάλη ἐλευθερία γιατὶ ὑποστηρίζονται ἀπὸ τὸν κόνσολό τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπόλους βλέπεις κάθε τόσο στὰ σοκάκια καὶ τὰ σταυροδρόμια ἐφτὰ ἢ ὀχτὼ σκύλους ποὺ ἐμποδίζουν τὸ πέρασμα τὴ νύχτα. Αὐτοὶ οἱ σκύλοι τρέφονται ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς συνοικίας. Τὴν ἡμέρα ξαπλώνουν ὁ ἕνας πλάϊ στὸν ἄλλο ὅπου τοὺς βολεύει καὶ δὲν ἐνοχλοῦνται ἀπὸ κανένα, οὔτε ἀπὸ τὰ ἄλογα καὶ τὶς καμῆλες, ποὺ κάνουν γύρο γιὰ νὰ μὴ τοὺς πατήσουν. Δὲν ἀλλάζουν ποτὲ συνοικία. Γιατὶ ἂν κάνουν κάτι τέτοιο, οἱ ἄλλοι σκύλοι ρίχνονται πάνω τους καὶ τοὺς πνίγουν ὅταν δὲν μπορέσουν νὰ γλυτώσουν μὲ τὴ φευγάλα»[1].

Ὁ Chateaubriand βιάζεται νὰ φτάση στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ προλάβη τὸ καράβι ποὺ θὰ ταξίδευε στοὺς Ἁγίους Τόπους μὲ Ἕλληνες προσκυνητές. Θὰ προτιμήση τὸ στεριανὸ δρόμο γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὴν Τρωάδα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ μαστιζόταν ἀπὸ ληστὲς τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ ταξιδιοῦ ἔγινε μ' ἕνα σταροκάραβο.

«Ἀναγκάστηκα γι' αὐτό», γράφει ὁ Chateaubriand, «νὰ ἀφήσω ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ μπαοῦλα μου στὸ προξενεῖο»[2]. Ὁ Julien μᾶς ἐξηγεῖ τί ἀκριβῶς ἦταν αὐτὰ τὰ μπαοῦλα. «Ἔτσι ὁ κ. Chateaubriand ὑποχρεώθηκε ν' ἀφήση στὸ σπίτι τοῦ κόνσολου δυὸ στρώματα, δυὸ ζευγάρια σεντόνια, ἕνα μαξιλάρι κι' ἕνα δοχεῖο νυκτός»[3].

Ὕστερα ἀπὸ ταξίδι 10 ἡμερῶν ὁ Chateaubriand ἀντίκρυζε ἀπὸ τὴ γέφυρα

1. Itinéraire de Julien, ἔνθ' ἀν., σ. 52-55.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 20.
3. Itinéraire de Julien, ἔνθ' ἀν., σ. 57.

τοῦ καραβιοῦ τὴν Κωνσταντινούπολη[1]. Στὸ χρονικό του περιγράφει τὸ τοπίο μὲ λιτότητα καὶ παραστατικὴ ἐπιγραμματικότητα.

«Μπροστά μου, τὸ στενὸ τῆς Μαύρης Θάλασσας σερνόταν ἀνάμεσα σὲ γελαστοὺς λόφους, ἕνας ἐξαίσιος ποταμός. Δεξιά μου εἶχα τὴ γῆ τῆς Ἀσίας καὶ τὸ Σκούταρι. Ἡ γῆ τῆς Εὐρώπης, στ' ἀριστερά μου, σχημάτιζε ἕνα πλατὺ κόλπο γεμάτο ἀπὸ μεγάλα ἀραγμένα καράβια. Ἀναρίθμητα μικρὰ πλεούμενα πηγαινοέρχονταν. Πάνω στὸν κόλπο, κλεισμένον ἀνάμεσα σὲ δυὸ λόφους, ἁπλώνονταν ἀμφιθεατρικὰ ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ ὁ Γαλατάς. Ἡ ἀπεραντοσύνη αὐτῶν τῶν τριῶν πολιτειῶν, τοῦ Γαλατᾶ, τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τοῦ Σκούταρι, τὰ κυπαρίσσια, οἱ μιναρέδες, τὰ ἄρμπουρα τῶν καραβιῶν ποὺ ὑψώνονταν κι' ἔσμιγαν παντοῦ, τὰ δέντρα, τὰ χρώματα τῶν σπιτιῶν, ἄσπρα καὶ κόκκινα, ἡ θάλασσα, γαλάζιο μαντήλι, κι' ὁ οὐρανὸς πάνω μὲ τὸ δικό του λαζουρὶ λιβάδι. Νὰ τὶ θαύμαζα! Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ ποὺ λένε ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη προσφέρει τὸ ὡραιότερο θέαμα τοῦ κόσμου».

Σὲ ὑποσημείωση ὡστόσο προσθέτει ὅτι προτιμᾶ τὸν κόλπο τῆς Νεάπολης[2].

Τέσσερες μέρες θὰ μείνη ὁ Chateaubriand στὴν Πόλη. Τὰ αἰσθήματά του εἶναι ἔκπληξη καὶ ἀποστροφή. Τὸ ἐξωτικὸ στοιχεῖο χάνεται στὰ μάτια του κάτω ἀπὸ τὸν βαρὺ ἴσκιο τοῦ δεσποτισμοῦ. Οἱ ἐντυπώσεις του παρουσιάζουν μιὰ θαυμαστὴ συμπύκνωση, οἱ εἰκόνες ἐναλάσσονται ταχύτατα.

«Εἶδα τὴν κίνηση στὰ μουράγια καὶ τὸ πλῆθος τῶν χαμάληδων, τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ναυτικῶν. Ἀπὸ τὸ χρῶμα τοῦ προσώπου, ἀπὸ τὴ διαφορὰ τῆς γλώσσας, τῆς φορεσιᾶς, καπέλλα, σκοῦφοι, σαρίκια, ἀντεριά, καταλάβαινα πὼς ἦρθαν ἀπὸ ὅλες τὶς γωνιὲς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας νὰ ζήσουν σ' αὐτὸ τὸ σύνορο τῶν δύο κόσμων. Ἡ σχεδὸν ἀπόλυτη ἀπουσία γυναικῶν, ἡ ἀνυπαρξία τροχοφόρων καὶ τὰ κοπάδια τῶν ἀδέσποτων σκυλιῶν ἦταν τὰ τρία χαρακτηριστικὰ ποὺ μὲ ἐντυπωσίασαν στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς ἀνεπανάληπτης πολιτείας. Καθὼς περπατοῦν φορώντας παντοῦφλες, καθὼς δὲν ἀκούγεται ὁ θόρυβος ἀπὸ τοὺς τροχοὺς τῶν ἁμαξιῶν — οὔτε καμπάνες, οὔτε σφυριά —, ἡ σιωπὴ εἶναι βαθειὰ καὶ ἀπέραντη. Βλέπεις γύρω σου ἕνα σιωπηλὸ πλῆθος ποὺ δείχνει σὰν νὰ θέλη νὰ περάση ἀπαρατήρητο, νὰ ξεφύγη ἀπὸ τὰ βλέμματα τοῦ κυρίου του. Περνᾶς ἀδιάκοπα ἀπὸ παζάρια σὲ νεκροταφεῖα, λὲς καὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν κάνουν τίποτα ἄλλο παρὰ μονάχα ἀγοράζουν, πουλᾶνε καὶ πεθαίνουν. Ἀτείχιστα νεκροταφεῖα στὴ μέση τῶν δρόμων, δάση ἀπὸ μεγαλόπρεπα κυπαρίσσια. Περιστέρια φωλιάζουν σ' αὐτὰ τὰ κυπαρίσσια καὶ μοιράζονται τὴν εἰρήνη τῶν νεκρῶν. Ἐδῶ καὶ ἐκεῖ βλέπεις μερικὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ὁλότελα ἄσχετα μὲ τοὺς σύγχρονους ἀνθρώπους καὶ μὲ τὰ νέα μνημεῖα ποὺ τὰ περιβάλλουν. Θαρεῖς πὼς ἔφτασαν σ' αὐτὴ τὴν πόλη τῆς Ἀνατολῆς μὲ κάποιο μαγικὸ τρόπο. Πουθενὰ

1. Στὶς 14 Σεπτεμβρίου.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 64-65 καὶ σημ. 1.

ένα σημάδι χαρᾶς, μιὰ εἰκόνα εὐτυχίας. Αὐτὸς δὲν εἶναι λαὸς ἀλλὰ κοπάδι ποὺ ἕνας ἰμάμης τὸ ὁδηγεῖ κι' ἕνας γενίτσαρος τὸ σφάζει. Ἄλλη χαρὰ δὲν ὑπάρχει ἀπὸ τὴ διαφθορά, ἄλλη τιμωρία δὲν ὑπάρχει ἀπὸ τὸ θάνατο. Θλιβερὲς νότες μαντολίνου βγαίνουν ἀπὸ τὰ βάθη ἑνὸς καφενείου καὶ βλέπεις ἐξαχρειωμένα παιδιὰ ποὺ χορεύουν ἄσεμνους χοροὺς μπροστὰ σὲ πίθηκους καθισμένους γύρω ἀπὸ σοφράδες. Ἀνάμεσα στὶς φυλακὲς καὶ τὰ κάτεργα ὑψώνεται τὸ σεράϊ, καπιτώλιο τῆς δουλείας»[1].

Ἀλλὰ ἡ καρδιὰ τοῦ Chateaubriand εἶναι βαρειά. Νὰ φύγη τὸ ταχύτερο. «Τὰ αἰσθήματα ποὺ δοκιμάζω σ' αὐτὴ τὴν πόλη καταστρέφουν τὴν ὀμορφιά της. Ἂν σκεφτεῖς πὼς κάποτε ζοῦσαν ἐδῶ οἱ Ἕλληνες...»[2].

Πάλι ἡ νοσταλγία, ἡ ἀρχαιοπάθεια.

Στὶς 18 Σεπτεμβρίου μπαρκάρει στὸ χατζήδικο καράβι ἐφοδιασμένος μὲ φιρμάνι καὶ συστατικὰ γράμματα. Ἦταν μιὰ πολάκκα βολιώτικη τοῦ Δημήτρη Στέριου ποὺ εἶχε ναυλωθῆ ἀπὸ τὸν Χατζῆ Πολύκαρπο Χαβιαρτζῆ γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν προσκυνητῶν στὴν Παλαιστίνη.

Ὁ Chateaubriand συμφώνησε μὲ τὸν καπετάνιο νὰ ταξιδέψη, μαζὶ μὲ δυὸ ὑπηρέτες του, στὸν προθάλαμο τῆς καμπίνας τοῦ καπετάνιου, ποὺ εἶχε διαμορφωθῆ γιὰ τὴν περίσταση, καὶ νὰ χρησιμοποιῆ τὴν κουζίνα του.

«Ἡ καμπίνα τοῦ καπετάνιου εἶχε καταληφθῆ ἀπὸ τοὺς παπάδες ποὺ ὁδηγοῦσαν τὸ κοπάδι. Στὴν εἴσοδο εἶχαν διαμορφώσει δυὸ προθαλάμους. Εἶχα τὴν τιμὴ νὰ ἐγκατασταθῶ στὴ μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς μαῦρες τρύπες, κάπου τέσσερα τετραγωνικά, μὲ τοὺς δυὸ ὑπηρέτες μου. Μιὰ οἰκογένεια εἶχε καταλάβει τὸ ἄλλο διαμέρισμα ἀπέναντί μου».

Δὲν πρόκειται γιὰ εἰδικὴ μεταχείριση τοῦ Γάλλου περιηγητῆ. Ὁ Chateaubriand θὰ πληρώση γιὰ τὴν καμπίνα 700 γρόσια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σχετικὸ συμφωνητικό[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 65-67.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 70.
3. Δημοσιεύεται στὸ παράρτημα τοῦ Γ' τόμου: «Διὰ τοῦ παρόντος γράμματος γίνεται δῆλον ὅτι ὁ κύρ Χατζῆ-Πολύκαρπος τοῦ Λαζάρου Χαβιαρτζῆς ὅπου ἔχει ναυλωμένην τὴν πολάκα ὀνόματι ὁ ἅγιος Ἰωάννης τοῦ κύρ-Δημητρίου Στέριου ἀπὸ τὸ Βόλο μὲ ὀθωμανικὴν παντιέραν ἀπὸ ἐδῶ διὰ τὴν Γιάφαν διὰ νὰ πηγαίνη τοὺς χατζήδους Ρωμαίους, ἐσυμφώνησε τὴν σήμερον μετὰ τοῦ μουσοῦ Σατὼ Μπριὰντ μπεϊζαντὲς Φραντζέζος νὰ τοῦ δώσουν μέσα εἰς τὸ ἄνωθεν καράβι νὰ καθίση αὐτὸς καὶ δύο δοῦλοι μαζί, διὰ νὰ κάμη τὸ ταξίδι ἀπὸ ἐδῶ εἰς τὸ Γιάφα, νὰ τοῦ δίδουν τόπον εἰς τὸ ὀτζάκι τοῦ καπετάνιου νὰ μαγειρεύη τὸ φαγί του, ὅσον νερὸν χρειαστῆ κάθε φοράν, νὰ τὸν καλοκυττάζουν ὅσον καιρὸν σταθεῖ εἰς τὸ ταξίδι, καὶ κατὰ πάντα τρόπον νὰ τὸν εὐχαριστήσουν χωρὶς νὰ τοῦ προξενηθῆ καμμιὰ ἐνόχλησις. Διὰ ναῦλον αὐτῆς τῆς κάμαρας ὁποὺ εἶναι ἡ ἀντικάμαρα τοῦ καπετάνιου, καὶ διὰ ὅλες τὶς ἄνω δούλευσαις ἐσυμφώνησαν γρόσια ἑπτακόσια ἤτοι 700, τὰ ὁποῖα ὁ ἄνωθεν μπεϊζαντὲς τὰ ἐμέτρησεν τοῦ Χατζῆ Πολυκάρπου, καὶ αὐτὸς ὁμολογεῖ πὼς τὰ ἔλαβεν, ὅθεν δὲν ἔχει ὁ καπιτάνος νὰ τοῦ ζητεῖ τίποτες, οὔτε ἐδῶ, οὔτε εἰς τὸ Γιάφα, ὅταν φτάσει καὶ ἔχει νὰ ξεμπαρ-

Οἱ ἐπιβάτες ἦταν κάπου 200, ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιά. «Στὶς δυὸ πλευρὲς τοῦ μεσοκαταστρώματος εἶχαν στρωθῆ ψαθιὰ στὴ σειρά, ἕνα γιὰ κάθε ἐπιβάτη. Ἕνα κομμάτι χαρτὶ κολλημένο στὸ παραπέτο ἔδειχνε τὸν ἰδιοχτήτη τοῦ ψαθιοῦ. Κάθε προσκυνητὴς εἶχε κρεμάσει στὸ μαξιλάρι τὸ κομποσκίνι του[1] καὶ ἕνα μικρὸ σταυρό».

Ἦταν ἕνα εἶδος δημοκρατίας, γράφει ὁ Chateaubriand, ὅπου καθένας συγύριζε ἐλεύθερα τὸ νοικοκυριό του. «Οἱ γυναῖκες φρόντιζαν τὰ παιδιά τους, οἱ ἄντρες κάπνιζαν ἢ ἑτοίμαζαν τὸ φαγητό, οἱ παπάδες κουβέντιαζαν ὅλοι μαζί. Ἀπὸ ὅλες τὶς μεριὲς ἄκουγες μαντολίνα, βιολιὰ καὶ λύρες. Τραγουδοῦσαν, χόρευαν, γελοῦσαν, προσεύχονταν. Ὅλοι ἦταν χαρούμενοι. Μοῦ ἔλεγαν «Ἱερουσαλήμ!» καὶ ἔδειχναν κατὰ τὸ νοτιά. Κι᾽ ἐγὼ τοὺς ἀπαντοῦσα: «Ἱερουσαλήμ!» Εἴμαστε οἱ πιὸ εὐτυχισμένοι ἄνθρωποι τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ μόλις σηκωνόταν λίγος ἄνεμος οἱ ναῦτες μάζευαν τὰ πανιὰ καὶ οἱ χατζῆδες φώναζαν: Χριστός! Κύριε Ἐλέησον! Περνοῦσε ἡ θύελλα, ξαναβρίσκαμε τὸ κουράγιο μας».[2]

χαριστεῖ. Διὰ τοῦτο ὑπόσχεται, τόσον ὁ ρηθεὶς Χατζῆ-Πολύκαρπος ναυλωτὴς καθὼς καὶ ὁ καπιτάνος νὰ φυλάξουν ὅλα αὐτὰ ὅπου ὑποσχέθηκαν καὶ εἰς ἔνδειξιν ἀληθείας ὑπόγραψαν ἀμφότεροι τὸ παρὸν γράμμα καὶ τὸ ἔδωσαν εἰς χεῖρας τοῦ μουσοῦ Σατὼ Μπριάντ, ὅπως ἔχε' τὸ κῦρος καὶ τὴν ἰσχὺν ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ. Κωνσταντινούπολις, Σεπτεμβρίου 6/18 1806.

Χατζη Πολικαρπος λαζαρου βεβιόνο
καπητὰν δημητρης στήρηο βεβηονο
Ο καπεταν δημητρης ὑποσχέται μετὰ μένα ἄνευ
ἐξεναντίας καιροῦ νὰ μὴν σταθῆ περισσοτερο
ἀπὸ μίαν ἡμέρα καστρὶ καὶ χίον
ελαβον τὸν ναῦλον γρο. 700 ἤτοι ἑπτακοσια
χατζη πολικαρπο λαζαρου.

1. Δὲν πρόκειται γιὰ κομποσκοίνια. Φαίνεται πὼς εἶδε τὰ κομπολόγια τῶν χατζήδων (βλ. καὶ «Μάρτυρες», Δ', ἀρ. 7).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 73-74. Ὁ *Julien*, ὁ ὑπηρέτης τοῦ Chateaubriand, στὸ ἡμερολόγιό του, εἶναι πιὸ ἀκριβής. Ἀποφεύγει τὶς ὡραιοποιήσεις. Οἱ 150 Ἕλληνες προσκυνητές, γράφει, ἔκαναν πολὺ μεγάλη φασαρία στὸ καράβι, κυρίως κατὰ τὴν ὥρα τῆς ἑτοιμασίας τοῦ φαγητοῦ. Κάθε οἰκογένεια εἶχε τὶς προμήθειες καὶ τὰ κουζινικά της. «Εἶχα κι᾽ ἐγώ, ὅπως οἱ συνεπιβάτες, προμηθευτῆ τρόφιμα καὶ μαγειρικὰ σκεύη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη». Γιὰ τὶς προμήθειες εἶχε φροντίσει ὁ πρεσβευτής: «Ὡραιότατες γαλέτες, ζαμπόν, λουκάνικα, σαλάμια, κρασιὰ κάθε λογῆς, ρούμι, ζάχαρη, λεμόνι, ἀκόμα καὶ κίνα γιὰ τὶς θέρμες». Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε χῶρος στὴν καμπίνα, τὰ ἐκλεκτὰ αὐτὰ τρόφιμα ἔμεναν στὸ κατάστρωμα πάνω στὰ ψαθιά. Καὶ δὲν τ' ἄφηναν διόλου ἀπὸ τὰ μάτια τους. Ὁ δεύτερος ὑπηρέτης ἔτρωγε μαζὶ μὲ τοὺς συμπατριῶτες του, τοὺς Ἕλληνες, γράφει ὁ *Julien*. Δὲν τὸν ἐνοχλοῦσε ἡ δυσωδία. Ἦταν ὁ Γιάννης, ὁ δραγουμάνος τοῦ Chateaubriand. Αὐτὸς ὁ Γιάννης, σημειώνει ὁ Julien, πήγαινε τὴ νύχτα στὸ σωρὸ μὲ τὶς προμήθειες, ἔπαιρνε κρυφὰ τρόφιμα καὶ τὰ ἔδινε στοὺς φίλους του (Itinéraire de Julien, ἔνθ' ἀν., σ. 67-71). Ὁ Chateaubriand ἀφηγεῖται διαφορετικὰ τὸ ἐπεισόδιο, μὲ ὁλοφάνερη πρόθεση νὰ ἐξευτελίση καὶ νὰ γελοιοποιήση τὸν δραγουμάνο: «Τὴν ὥρα τοῦ φαγητοῦ δὲν εἶχε ποτὲ ὄρεξη. Ἀλλὰ μόλις τέλειωνε ὁ Julien τὸ γεῦμα, κατέβαινε στὴ γωνιὰ ὅπου εἴχαμε ἀφήσει τὰ τρόφιμα, καταβρόχθιζε ὁλόκληρα κομμάτια ζαμπόν, ξεκοκ-

Τὴν ἄλλη μέρα ἀρρώστησε. Ἀλλὰ περνώντας τὰ Δαρδανέλλια ὁ πυρετὸς ἐξαφανίσθηκε «κυνηγημένος ἀπὸ τὶς μνῆμες τῆς Τροίας».

«Κατάλαβα ἐκείνη τὴ στιγμὴ τὴ βαθειὰ ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ ἡ δύναμη τῶν αἰσθημάτων καὶ τῆς ψυχῆς πάνω στὸ σῶμα. Ἀνέβηκα στὴ γέφυρα φλεγόμενος ἀπὸ πυρετό. Ξαφνικὰ ὁ πονοκέφαλος σταμάτησε, ἔνοιωσα ξανανιωμένος, γερός, τὸ μυαλό μου ξαστέρωσε. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι 24 ὧρες ἀργότερα ξανάπεσα στὸ στρῶμα μὲ πυρετό»[1].

Στὴ Ρόδο ὁ Chateaubriand μίσθωσε γιὰ λογαριασμό του ἕνα Γερμανὸ πιλότο γιατὶ δὲν εἶχε, ὅπως γράφει, ἐμπιστοσύνη στὸ ἑλληνικὸ πλήρωμα τοῦ καραβιοῦ.

«Εἶναι καταπληκτικὸ νὰ βλέπῃς πῶς θαλασσοποροῦν οἱ Ἕλληνες. Ὁ πιλότος κάθεται σταυροπόδι, μὲ τὸ τσιμπούκι στὸ στόμα. Κρατάει τὴ μπάρα τοῦ τιμονιοῦ, ποὺ γιὰ νὰ βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τοῦ χεριοῦ του, ἰσιάζεται ξυστὰ στὴν πλώρη. Μπροστά του, μισοπλαγιαστὸς καὶ φυσικὰ ἄχρηστος, βρίσκεται ὁ μπούσουλας. Οὔτε ξέρει νὰ τὸν διαβάσῃ οὔτε τὸν κυττάζει διόλου. Στὸν παραμικρὸ κίνδυνο ξεδιπλώνει πάνω στὴ γέφυρα γαλλικοὺς ἢ ἰταλικοὺς χάρτες. Ὅλο τὸ πλήρωμα ξαπλώνει μπρούμυτα μὲ πρῶτο τὸν καπετάνιο. Ἐξετάζουν τὸ χάρτη, ἀκολουθοῦν τὶς γραμμὲς μὲ τὸ δάχτυλο, προσπαθοῦν νὰ καταλάβουν σὲ ποιὸ σημεῖο βρίσκονται. Στὸ τέλος δὲν καταλαβαίνουν τίποτα ἀπ' αὐτὴ τὴ σολωμονικὴ τῶν Φράγκων. Διπλώνουν τὸ χάρτη, ὀρτσάρουν τὰ πανιά. Ὕστερα πάλι τὸ τσιμπούκι καὶ τὸ κομπολόϊ. Ὁ καπετάνιος ἀποθέτει τὶς ἐλπίδες του στὴ Θεία Πρόνοια καὶ περιμένει. Ἔτσι ὅμως μπορεῖ νὰ ξεφύγῃ τὸ καράβι ἀπὸ τὴ ρότα του 200 καὶ 300 λεῦγες κι' ἀντὶ νὰ φτάσῃ στὴ Συρία νὰ βρεθῆ στὴν Ἀφρική. Μὰ ὅλα αὐτὰ δὲν ἐμποδίζουν τὸ πλήρωμα νὰ στήνῃ χορὸ μὲ τὴν πρώτη ἀχτίδα τοῦ ἥλιου. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦταν, ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, ἀξιαγάπητα, εὔπιστα παιδιά, ποὺ περνοῦσαν μὲ ἀπίστευτη εὐκολία ἀπὸ τὴ θλίψη στὸ ξεφάντωμα. Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἔχουν διατηρήσει κάτι ἀπ' αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά. Εὐτυχῶς ποὺ μὲ τὴν ἐλαφρότητά τους βρίσκουν ἕνα ἀντίδοτο στὴ δυστυχία τους»[2].

κάλιζε ἕνα κοτόπουλο καὶ ρούφαγε ἕνα μπουκάλι κρασί, κι' ὅλα αὐτὰ μὲ τέτοια ταχύτητα ποὺ δὲν ἔβλεπες καμμιὰ κίνηση στὰ χείλη του. Ξαναγύριζε ὕστερα γιὰ νὰ προσφέρῃ ταπεινὰ τὶς ὑπηρεσίες του» (Itinéraire, τ. Β', σ. 84). Ἔκλεβε βέβαια ὁ Γιάννης ἀπὸ τὰ ἐκλεκτὰ δῶρα τοῦ πρεσβευτῆ ἀλλὰ γιὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τοὺς συμπατριῶτες του, ὅπως σημειώνει ὁ πάντοτε φιλαλήθης Julien.

1. Ὁ Julien δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὸν πυρετὸ τοῦ κυρίου του. Φαίνεται πὼς ἀποτελεῖ διακοσμητικὸ τῆς ἀφήγησης, ὅπως οἱ καταιγίδες κ.λπ. καὶ ὑποδομὴ γιὰ ἐξάρσεις καὶ ἀναπολήσεις.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 93-97. Ἡ γελοιογραφικὴ ἀπεικόνιση τῶν Ἑλλήνων ναυτικῶν καὶ τὰ εἰρωνικὰ σχόλια γιὰ τὶς ἐπαγγελματικές τους ἱκανότητες ἀποκαλύπτουν τὴν προκατάληψη τοῦ Chateaubriand ἀλλὰ κυρίως ἐκφράζουν ἐθνικιστικὴ ὑπεροψία καὶ ἀπηχοῦν τὴ δυσαρέ-

Φαίνεται ὡστόσο πὼς καὶ ὁ Γερμανὸς πιλότος δὲν ἀποδείχτηκε ἄξιος τῶν προσδοκιῶν τοῦ Chateaubriand. Μεσοπέλαγα ἀναρωτιοῦνται ὅλοι: κατὰ ποῦ νὰ τραβήξουμε; Ὁ πιλότος ἔλεγε τοῦτο, ὁ καπετάνιος ἐκεῖνο. Τελικὰ ζήτησαν τὴ γνώμη τοῦ Chateaubriand. Φυσικὸ ἦταν. «Γιατὶ στὶς δύσκολες περιστάσεις οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Τοῦρκοι καταφεύγουν στοὺς Φράγκους». Ἐκεῖνος τοὺς συμβούλεψε ἀμέσως νὰ τραβήξουν πρὸς τὰ ἀνατολικά.

Αὐτὸ ἦταν. Τὸ καράβι βρῆκε τὴ σωστή του ρότα, χάρη στὸ ναυτικὸ δαιμόνιο τοῦ Chateaubriand!..

σκεια τῶν Γάλλων ἀπέναντι στὸ ἑλληνικὸ ναυτικὸ ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ κυριαρχοῦσε στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἑλληνικὰ καράβια ταξίδευαν τότε καὶ στὴν Ἀμερική. Ὑποπτεύομαι ὅτι ἡ σκηνὴ ποὺ καπετάνιος καὶ πλήρωμα ἐξετάζουν πεσμένοι μπρούμυτα τοὺς χάρτες ἀποτελεῖ ἐπεξεργασία μυθοπλαστικὴ μιᾶς ἀνάλογης περιγραφῆς ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ *Chandler* ποὺ ταξίδεψε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες πρὶν 42 χρόνια (τὸν λεηλατεῖ συχνὰ καὶ ἄγρια ὁ περιηγητής μας): «Βλέποντας ὁ καπετάνιος τὴν ἀπελπισία μας δεόταν στὸ Θεὸ νὰ κατασιγάση τὰ ἄγρια στοιχεῖα. Κάθε τόσο ξάπλωνε μπρούμυτα, ἔκανε ὑπολογισμοὺς μὲ τὸ κουμπάσο κάτω ἀπὸ τὸ τρεμάμενο φῶς ἑνὸς φαναριοῦ κι' ἔδινε προσταγὲς στὸν τιμονιέρη» (Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 286). Ἀλλὰ ὁ Chandler δὲν χλεύαζε. Ἔδινε παραστατικὰ μιὰ ἀληθινὴ σκηνὴ νυχτερινῆς ἀγωνίας σ' ἕνα ἑλληνικὸ καΐκι στὸ φουρτουνιασμένο Αἰγαῖο.

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο ΠΡΩΤΟΣ 'Αμερικανὸς περιηγητὴς ποὺ ταξίδεψε στὴν 'Ελλάδα κι' ἔγραψε ὁδοιπορικό, φαίνεται πὼς ἦταν ὁ Nicholas Biddle ἀπὸ τὴ Φιλαδέλφεια (θὰ διακριθῆ ἀργότερα ὡς τραπεζίτης καὶ θὰ παίξη σημαντικὸ ρόλο στὴν ἱστορία τῶν 'Ηνωμένων Πολιτειῶν)[1]. Εἶχε σπουδάσει κλασσικὴ φιλολογία καὶ νομικὰ στὰ πανεπιστήμια τοῦ Πρίνσετον καὶ τῆς Πενσυλβάνια κι' ἐνωρὶς ἄνθισε στὸ πνεῦμα του ἡ ἑλληνολατρεία. Τὸ 1804, σὲ ἡλικία 18 χρόνων, τοποθετήθηκε στὴν ἀμερικανικὴ πρεσβεία στὸ Παρίσι. Δυὸ χρόνια ἀργότερα, κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς ταξιδιοῦ του στὴν 'Ιταλία, ἀποφάσισε νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν 'Ελλάδα. Στὶς 28 Μαρτίου μπαρκάρησε στὸ ἑλληνικὸ μπρίκι «Θεμιστοκλῆς» μὲ προορισμὸ τὰ 'Επτάνησα. Μὲ συγκίνηση θὰ πατήση τὰ ἑλληνικὰ χώματα. «Εἶναι ἱερὸ αὐτὸ τὸ χῶμα», σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του[2]. «'Η 'Ελλάδα εἶναι ἀφιερωμένη στὸ πνεῦμα καὶ στὰ γράμματα. Δὲν ὑπάρχει πιὰ ἡ φυλὴ ποὺ τὰ κατορθώματά της φλόγιζαν τὴ φαντασία τῆς νιότης μας. 'Αλλὰ τὸ χῶμα ὅπου ἀναπαύτηκαν οἱ ἄνθρωποι ποὺ κάποτε μεγαλούργησαν, ὁ χῶρος ὅπου ἀκούγονταν οἱ ποιητὲς καὶ οἱ ρήτορες, τὰ βουνὰ ποὺ εἶδαν τὸ μεγαλεῖο τους δὲν ἄλλαξαν διόλου[3].

Στὸ ταξίδι πρὸς τὰ 'Επτάνησα — μὲ ἄλλο καράβι καὶ διαμέσου Μάλτας — διάβασε γιὰ τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ Ρήγα. Ἔφτασε στὴ Ζάκυνθο στὶς 6 Μαΐου

---

1. Εἶχε προηγηθῆ ὅμως τὸ πλήρωμα τοῦ «Τζώρτζ Οὐάσιγκτον», τοῦ πρώτου ἀμερικανικοῦ πολεμικοῦ ποὺ ταξίδεψε στὰ ἑλληνικὰ νερά. Τὸ εἶδε τὸ 1800 στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Edward Clarke*. Οἱ Τοῦρκοι ἐπίσημοι ἀπόρησαν ὅταν ἔμαθαν πὼς μιὰ ἀμερικανικὴ φρεγάτα ἄραξε στὸ λιμάνι. Σὲ ποιὸ σημεῖο τοῦ κόσμου βρισκόταν τάχα αὐτὴ ἡ χώρα ποὺ ἔπρεπε νὰ χαιρετήσουν τὴ σημαία της; «Ἔτυχε νὰ εἶμαι στὴν καμπίνα τοῦ καπετάνιου ὅταν ἀνέβηκε στὸ καράβι ἕνας κυβερνητικὸς ὑπάλληλος. Ρώτησε ἂν ἡ 'Αμερικὴ λεγόταν καὶ Νέος Κόσμος. Ναί, τοῦ εἶπαν. Χάρηκε ὁ 'Οθωμανός, καλωσόρισε τοὺς ξένους κι' εἶπε πὼς θὰ γίνονταν δεκτοὶ μὲ ὅλες τὶς τιμές» (Travels in various countries of Europe, Asia, and Africa, Part second. Greece, Egypte and the Holy Land, τ. Β', σ. 33). Στὸ ἡμερολόγιο τῆς φρεγάτας ἀναφέρεται (10 Νοεμβρίου 1800) πὼς τὸ πλήρωμα εἶδε ἀπὸ μακριὰ τὴ χιονισμένη κορφὴ τοῦ 'Ολύμπου καὶ τὴν Ἴδη τῆς Τροίας (4 'Ιανουαρίου 1801) «ὅπου συνάζονταν οἱ Θεοὶ γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὶς μάχες» (*Stephen A. Larabee*, Hellas observed, The American Experience of Greece 1775-1865, New York 1957, σ.8-9).Τὸ 1804 ἔφτασε στὴν 'Ελλάδα ὁ 'Αμερικανὸς συλλέκτης ἔργων τέχνης Joseph Allen Smith. Ἦταν γεννημένος περιηγητὴς αὐτὸς ὁ 'Αμερικανὸς ἀπὸ τὸ Τσάρλεστον ποὺ περιπλανιόταν ἐπὶ 15 χρόνια σὲ 'Ανατολὴ καὶ Δύση. Πέρασε ἀπὸ τὴν 'Αθήνα ὅπου γνώρισε τὸν 'Ιταλὸ καλλιτέχνη Lusieri, τὸν προϊστάμενο τῶν κατεδαφίσεων τοῦ λόρδου Ἔλγιν. Δυστυχῶς ὅμως δὲν ἄφησε ἡμερολόγιο τῶν περιηγήσεών του (ἔνθ' ἀν., σ. 11).

2. Τὸ ἀνακάλυψε ὁ *W. N. Bates* (Nicholas Biddle's Journal to Greece in 1806. Proceedings of the Numismatics and Antiquarian Society of Philadelphia, τ. 28 [1917], σ. 167-183). Βλ. *G. Ch. Soulis*, American Travellers in Greece before 1821, Athene, τ. 10 (1949), τεῦχος 1, σ. 8-9 καὶ *Stephen A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 9 κ. ἑ.

3. *St. Larrabee*,, ἔνθ' ἀν., σ. 12.

1806. Είδε τὸν λόρδο Aberdeen[1] νὰ φορτώνῃ ἀρχαιότητες στὸ καράβι του, τριγύρισε στὰ χωριά, παρακολούθησε μιὰ κηδεία καὶ πρόσεξε πῶς στὰ χείλη τοῦ νεκροῦ τοποθετοῦσαν ἕνα νόμισμα, «τὰ διόδια τοῦ χάρου», διάβασε τὸ σύνταγμα τῆς νεότευκτης «Δημοκρατίας τῆς 'Επτανήσου» καὶ συνέχισε τὸ ταξίδι πρὸς τὴν ἠπειρωτικὴ 'Ελλάδα. Βγαίνοντας στὴν Κυλλήνη (11 Μαΐου) ἔσπευσε νὰ σημειώσῃ στὸ ἡμερολόγιο: «'Επιτέλους πατάω τὰ ἱερὰ χώματα τῆς 'Ελλάδας... Ένοιωθα πῶς ἤμουν ὁλομόναχος σὲ μιὰ ξένη μακρινὴ χώρα, ἀνάμεσα σὲ βαρβάρους ποὺ κρατοῦσαν ἀκόμα ὑπόδουλο ἕνα λαὸ σπουδαῖο γιὰ τὶς πανάρχαιες ἀρετές του καὶ τὰ σημερινά του χαλάσματα»[2].

---

1. 'Ο Σκῶτος George Hamilton Gordon, λόρδος Aberdeen (1784-1866), ὁ κατοπινὸς ὑπουργὸς 'Εσωτερικῶν καὶ πρωθυπουργὸς τῆς Μ. Βρεταννίας, συναγωνιζόταν τὸν λόρδο Ἔλγιν στὴ λεηλασία τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων. Διεκδικοῦσε κι' ἐκεῖνος τὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενώνα. Βρισκόταν στὴν 'Αθήνα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἁρπαγῆς τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὸν συμπατριώτη του. Περιηγήθηκε τοὺς περισσότερους ἀρχαιολογικοὺς χώρους, πραγματοποίησε πολλὲς ἀνασκαφὲς καὶ φόρτωσε καραβιὲς ὁλόκληρες ἀρχαιότητες γιὰ τὴν 'Αγγλία. 'Ο Ἄγγλος περιηγητὴς *Clarke* τὸν ἐπαινεῖ στὸ χρονικό του: «'Ανάμεσα στοὺς Ἄγγλους ὁδοιπόρους ὁ κόμης Aberdeen διακρίνεται γιὰ τὴν ἐλευθεριότητα μὲ τὴν ὁποία ἐνθαρρύνει τέτοια ἔργα (τὶς ἀνασκαφὲς) καὶ εἶναι ἄξιος ἐπαίνου, γιατὶ ἀντιτάχθηκε στὶς ἀξιοθρήνητες ἐπιχειρήσεις ἑνὸς ἄλλου συμπατριώτη του κόμη, ποὺ ὁδήγησαν στὴν καταστροφὴ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἀρχαίας 'Ελλάδας» (Travels in various countries of Europe, Asia, and Africa. Part second. Greece, Egypte and the Holy Land, London 1812, σ. 199). 'Ο Byron ὅμως στιγματίζει τὴν ἀρχαιοθηρικὴ δραστηριότητα τοῦ Aberdeen, μὲ τὴν ἴδια σκληρότητα ποὺ ἐπιστρατεύει γιὰ τὸν Ἔλγιν καὶ τὸν γραμματικό του Hamilton. Εἶναι ὅλοι «κλέφτες περιωπῆς».

Come then, ye classic thives of high degree
dark Hamilton and sullen Aberdeen.

Σ' ἄλλο σημεῖο ὅμως ὁ ποιητὴς ἀναφέρεται στὸν «εὐπατρίδη ταξιδιώτη, τὸν 'Αθηναῖο Aberdeen». 'Ο τίτλος τοῦ 'Αθηναίου ἔχει σχέση μὲ τὴν 'Αθηναϊκὴ 'Εταιρία (Arthenian Society) ποὺ ἵδρυσε ὁ Aberdeen ἐπιστρέφοντας στὸ Λονδίνο. Μέλη τῆς ἑταιρίας γίνονταν ὅσοι εἶχαν ταξιδέψει στὴν 'Ελλάδα. 'Αρχαιολογικὴ μελέτη του δημοσιεύτηκε στὸν Β' τόμο τῶν Ionian Antiquities τῆς Dilettanti Society καὶ στὴ συλλογὴ χρονικῶν ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα τοῦ *Walpole* (Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East, London 1818). 'Η μελέτη κυκλοφόρησε καὶ αὐτοτελῶς τὸ 1822 μὲ τὸν τίτλο «An inquiry into the principles of beauty in Grecian architecture». 'Ο λόρδος Aberdeen θὰ ὑποστηρίξῃ μὲ πάθος τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση στὰ χρόνια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ (ὡς μέλος τοῦ 'Ελληνικοῦ Κομιτάτου). Τὸ ταξίδι του στὴν 'Ελλάδα τὸ 1803 ἀποδείχτηκε χρήσιμο καὶ ἀποδοτικὸ ὄχι μονάχα γιὰ τὴ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κατοπινὴ ὑπουργία του. Στὴν ἀντιμετώπιση λ.χ. πολιτικῶν καὶ διπλωματικῶν προβλημάτων, ὅπως ἡ συνθήκη τῆς 'Αδριανουπόλεως (1829) καὶ τὸ Πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου (1830), καθὼς καὶ κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1843. Ἦταν ὁ πρωθυπουργὸς ποὺ παρέσυρε τὴν 'Αγγλία στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο (βλ. *Lord Stanvere,* Life of Lord Aberdeen, London 1893 καὶ *William Clair,* Lord Elgin and the Marbles, Oxford 1967). Ἄλλοι Ἄγγλοι πολιτικοὶ ποὺ εἶχαν ἐπισκεφθῆ κατὰ τὴ νεότητά τους τὴν 'Ελλάδα ἦταν ὁ Austen Chamberlain (ὡς γραμματικὸς τοῦ πατέρα του), οἱ λόρδοι Salisbury καὶ Curzon καὶ ὁ Ramsay MacDonald.

2. *Larrabee,* ἔνθ' ἀν., σ. 14.

Στὰ Λεχαινά, σὲ ἕνα ράφι τοῦ σπιτιοῦ ποὺ τὸν φιλοξένησε, βρῆκε ἕνα βιβλιαράκι μὲ τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ κλασσικοὺς συγγραφεῖς. Ἡ ἔκπληξή του ἦταν μεγάλη. «Σίγουρα θὰ ντρέπονταν οἱ σοφοί μας ἀκούγοντας ἕνα ρακένδυτο σχολιαρόπαιδο νὰ διαβάζη ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καλύτερα ἀπ' αὐτούς. Ὁμολογῶ πὼς ἔπαψα νὰ καμαρώνω ποὺ εἶμαι ἑλληνιστής»[1].

Ἀπὸ τὰ Λεχαινὰ στὴν Πάτρα. Ὕστερα Βοστίτσα, Δελφούς, Λειβαδιά, Θήβα, Ἀθήνα. Στὴ Λειβαδιὰ σημειώνει: «Ὁ λαὸς μισεῖ τοὺς δυνάστες του. Τὸ μίσος του εἶναι τόσο βαθιὰ ριζωμένο ποὺ ἡ παραμικρὴ σπίθα ἐξωτερικῆς βοήθειας ἢ μιὰ εὐνοϊκὴ στιγμὴ θὰ ξεσήκωναν ὅλο τὸ ἔθνος σὲ ἐπανάσταση»[2].

Στὴ Θήβα διαπίστωσε ἄγρια καταπίεση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία.

Σ' ἕνα γράμμα του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στηλιτεύει τὸν Ἔλγιν γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὸν Παρθενώνα[3].

ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ περίοδο πυκνώνει ἡ παρουσία Ἀμερικανῶν ναυτικῶν στὸν ἑλληνικὸ θαλάσσιο χῶρο, καθὼς ἀρχίζει ἡ πρώτη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου τῶν Ἡν. Πολιτειῶν στὴ Μεσόγειο.

Τὸ ἐμπόριο γίνεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ Σμύρνη ὅπου τὸ 1811 οἱ Ἀμερικανοὶ Edward Woodmas καὶ David Offley ἵδρυσαν ἐμπορικὸ οἶκο. Ὁ Offley μάλιστα θὰ γίνη ἀργότερα καὶ προξενικὸς ἀντιπρόσωπος τῶν Ἡν. Πολιτειῶν[4]. Δυὸ ἀμερικανικὰ καράβια, ὁ «Τηλέμαχος» τὸ 1809 καὶ τὸ «Ἔλινορ» τὸ 1810, ἔφτασαν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἕνα ἄλλο καράβι, τὸ «Κάλουμετ», ἄραξε τὸν ἴδιο καιρὸ στὸ λιμάνι τῆς Ὀδησσοῦ.

Στὸ περιοδικὸ τῆς Φιλαδέλφειας «Portfolio» δημοσιεύτηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1811 μιὰ περιγραφὴ τῆς Σμύρνης καὶ τοῦ ταξιδιοῦ στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἀπὸ ἀνώνυμο Ἀμερικανό. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1812, στὸ ἴδιο περιοδικὸ τυπώθηκε τὸ «Ἡμερολόγιο ἑνὸς ταξιδιοῦ στὴ Μ. Ἀσία» ποὺ ἔγινε τὸν χειμώνα τοῦ 1810-1811. Τὸ 1813 θὰ περιηγηθῆ τὴν Ἑλλάδα τὸ ζεῦγος Ralph Forms ἀπὸ τὸ Salem[5].

Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1815, ἐμφανίζεται στὰ νερὰ τῆς Μεσογείου ἡ πρώτη μοίρα τοῦ ἀμερικανικοῦ πολεμικοῦ Ναυτικοῦ γιὰ τὴν προστασία τῶν ἐμπορικῶν καραβιῶν ἀπὸ τὴν πειρατεία. Ὁρμητήριο καὶ ναύσταθμος τῆς μοίρας τὸ Πόρτ-Μαὸν τῆς Μινόρκας.

Πανηγυρισμὸς στὸ «Portfolio» γιὰ τὴν παρουσία τῶν Ἀμερικανῶν ναυτικῶν στὶς θάλασσες «ποὺ εἶχαν κάποτε ἀναστατωθῆ ἀπὸ τὶς ναυμαχίες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 15.
2. *Soulis,* ἔνθ' ἀν., No. I, σ. 9.
3. *Larrabee,* ἔνθ' ἀν., σ. 18.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 21.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 22.

τῶν Ἑλλήνων». Ὁ σχολιαστὴς δὲν λησμονεῖ καὶ τὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα: «Οἱ πειρατὲς καταφεύγουν στὰ λιμάνια ποὺ κάποτε ὑπῆρξαν φρούρια τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Πειραιάς, ὅπου ἀντηχοῦσαν ἄλλοτε τὰ ἄσματα τῶν Μουσῶν κι' ὅπου ἔφτανε ἡ ἠχὼ τῆς δημιουργίας κάποιου ρήτορα, βουλιάζει τώρα σὲ πικρὴ σιωπή, ποὺ ἀναταράζεται μονάχα ἀπὸ τοὺς στεναγμοὺς τῶν φυλακισμένων καὶ τὸ ζωντανὸ παράπονο τῆς δυστυχίας καὶ τοῦ πόνου»[1].

Ὡστόσο ἡ ἀμερικανικὴ πολεμικὴ μοίρα δὲν ζύγωσε κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο τὰ νερὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἔφτανε τὸ πολὺ ὣς τὴν Ἀδριατική. Μόνο τὸ πολεμικὸ βρίκι «Spark» κατέπλευσε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1820 στὴ Σμύρνη μὲ τὸν ἔκτακτο ἀπεσταλμένο τοῦ προέδρου Μονρόε στὴν Τουρκία Luther Bradish[2].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 20.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 49-50.

ΛΟΧΑΓΟΣ LEAKE: ΜΙΑ ΜΥΣΤΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ (1804-1810)

Ο ΑΓΓΛΟΣ λοχαγὸς William Martin Leake περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ ὁλόκληρη πενταετία κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ναπολεόντειων πολέμων μὲ μυστικὴ στρατιωτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἀποστολή. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε χώρα στρατηγικῆς σημασίας γιὰ τὴ θαλασσοκράτειρα καὶ τὸν Βοναπάρτη μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἄγριου ἀνταγωνισμοῦ γιὰ τὸν πιθανὸ διαμελισμὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸν οἰκονομικὸ ἔλεγχο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἀνήσυχο καὶ ἐρευνητικὸ πνεῦμα ὁ Leake συνδύασε τὴν ἀποστολὴ μὲ τὴν ἔρευνα, τὸν μυστικὸ πράκτορα μὲ τὸν περιηγητή. Πρόσφερε βραχυπρόθεσμα τὶς ὑπηρεσίες του στὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση. Καὶ μακροπρόθεσμα ἀξιοποίησε τὸ τεράστιο ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε κατὰ τὰ ταξίδια του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἡ δραστηριότητά του ξεπερνάει τὰ πλαίσια τοῦ περιηγητισμοῦ. Ὑπῆρξε διπλωμάτης καὶ στρατιωτικὸς ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολόγος, τοπογράφος, νομισματολόγος, ἐπιγραφικός, γλωσσολόγος καὶ ἀρχαιοσυλλέκτης.

Καρπὸς τῶν μακροχρόνιων καὶ πολυποίκιλων ἐρευνῶν του στὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξαν δέκα πολύτομες ἐπιβλητικὲς ἐκδόσεις πολλῶν χιλιάδων σελίδων.

Μὲ τὴν καθιερωμένη ὑπηρεσία σὲ μονάδα τῆς Ἰνδίας ἐγκαινιάζει ὁ Leake τὸ 1794, σὲ ἡλικία 17 χρόνων, τὴ στρατιωτική του σταδιοδρομία. Τὸ 1799, λοχαγὸς κιόλας, διορίζεται μέλος μιᾶς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς στὴν Τουρκία: σκοπὸς ἡ ὀργάνωση τοῦ τουρκικοῦ πυροβολικοῦ. Εἶχε ἀρχίσει ἡ γαλλικὴ εἰσβολὴ στὴν Αἴγυπτο. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1801 θὰ προσκολληθῆ στὴν ἀποστολὴ τοῦ στρατηγοῦ Κέλλερ μὲ προορισμὸ τὴ χώρα τοῦ Νείλου. Ὁ στρατηγὸς εἶχε ἐντολὴ τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Ἀγγλίας στὴν Πόλη Ἔλγιν νὰ χειρισθῆ τὸ θέμα τῆς ὑπογραφῆς ἀνακωχῆς ἢ σὲ περίπτωση ποὺ θὰ παρατεινόταν ὁ πόλεμος νὰ προσφέρη τεχνικὴ βοήθεια στὸ τουρκικὸ ἐπιτελεῖο. Τὰ μέλη τῆς ἀποστολῆς Κέλλερ θὰ διασχίσουν τὴ Μικρὰ Ἀσία μεταμφιεσμένα σὲ Τούρκους ταχυδρόμους (τατάρηδες). Εἶναι ἡ πρώτη περιηγητικὴ γεύση τοῦ Leake καὶ ἡ εὐκαιρία γιὰ νὰ ἀποκαλυφθῆ τὸ ἐξερευνητικό του τάλαντο. Ὁ νεαρὸς λοχαγὸς ἀξιοποιεῖ τὴν ὁδοιπορία, συγκεντρώνει ἀρχαιολογικὸ ὑλικό, καταγράφει στοιχεῖα, παρατηρεῖ, προβληματίζεται[1].

Τὸν Ἰούνιο ἐπιστρέφει στὴν Κωνσταντινούπολη. Νέα ἐντολὴ νὰ μεταβῆ στὸ Ἀρχηγεῖο τοῦ Μεγάλου Βεζύρη, στὴν Παλαιστίνη. Διασχίζει μὲ τὸν τουρκικὸ στρατὸ τὴν ἔρημο καὶ τὸν Μάρτιο τοῦ 1801 φτάνει στὴν Ἀλεξάνδρεια. Οἱ Γάλλοι συνθηκολογοῦν.

1. Μὲ τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε κατὰ τὶς περιθωριακὲς αὐτὲς ἔρευνες θὰ γραφῆ τὸ χρονικό του Journey through some provinces of Asia Minor in the year 1800 ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Walpole's Travels in various countries of the East being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, London 1820, σ. 185-238.

᾿Εκεῖ τὸν περιμένει καινούργια ἀποστολή: χωρομέτρηση τῆς Αἰγύπτου μὲ τὴ συνεργασία τοῦ γραμματέα τοῦ Ἔλγιν Hamilton. Τὸν ᾿Ιούνιο τοῦ 1802 φτάνει στὴν ᾿Αθήνα μαζὶ μὲ τὸν Hamilton καὶ τὸν συνταγματάρχη Squire καὶ πραγματοποιεῖ περιοδεῖες στὴν ᾿Αττικοβοιωτία, Φωκίδα καὶ ᾿Αργολιδοκορινθία. Στὶς 16 Σεπτεμβρίου ἐπιβιβάζεται στὸν «Μέντορα», τὸ πλοῖο τοῦ λόρδου Ἔλγιν, ποὺ σαλπάρει ἀπὸ τὸν Πειραιὰ φορτωμένο μὲ τὰ μάρμαρα τῶν λεηλατημένων ἀρχαίων μνημείων. Τὸ καράβι θὰ βουλιάξῃ στὶς 17 Σεπτεμβρίου ἔξω ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ ὁ νεαρὸς ἀξιωματικὸς θὰ ἐπιστρέψῃ σὲ τέσσερες μῆνες στὸ Λονδίνο[1].

῾Ο προσανατολισμὸς τοῦ Leake πρὸς τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὶς τοπογραφικὲς καὶ γεωγραφικὲς ἔρευνες ἔχει στερεωθῆ ὕστερα ἀπὸ τὸ ναυάγιο τοῦ «Μέντορα». ῾Η τριετία 1799-1802 ἦταν μιὰ ἀποκαλυπτικὴ προπαιδεία. Τὸ ταξίδι στὴ Μ. ᾿Ασία ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὸ πνεῦμα του. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ἔφηβος ἀκόμα, ἄκουγε ἀπὸ τοὺς δασκάλους του γιὰ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν ῾Ηρόδοτο. Καὶ ξαφνικὰ συνειδητοποίησε ὅτι πατοῦσε τὰ χώματα τῶν κλασσικῶν χρόνων. Μὲ τὶς ἔρευνες ποὺ πραγματοποίησε σ᾿ αὐτὴ τὴν περίοδο ἀπόχτησε τὶς ἀναγκαῖες εἰδικὲς γνώσεις καὶ γόνιμη ἐμπειρία.

Τὸ 1804 ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἀναθέτει στὸν Leake μιὰ σημαντικὴ μυστικὴ ἀποστολὴ στὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας. ῾Η ἀποστολὴ βρίσκεται στὰ πλαίσια τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ πολέμου καὶ ἔχει χαρακτήρα κατασκοπευτικό, στρατηγικό, διπλωματικὸ καὶ πολιτικό. ῾Ο νεαρὸς ἀξιωματικὸς ἔχει ἐντολὴ νὰ περιηγηθῆ τὶς δυτικὲς ἑλληνικὲς ἀκτές, ἀπὸ τὴν ᾿Αλβανία ὣς τὸ Μωριὰ καὶ κυρίως τὰ σημεῖα ὅπου θὰ μποροῦσαν οἱ Γάλλοι νὰ πραγματοποιήσουν ἀποβάσεις, καὶ νὰ συνεργασθῆ μὲ τοὺς Τούρκους γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἄμυνας καὶ τὴ βελτίωση τῶν παραλιακῶν ὀχυρώσεων.

Ὕστερα πρέπει νὰ εἰσχωρήσῃ στὰ ἐνδότερα τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ πληροφορίες στρατιωτικῆς σημασίας καὶ νὰ ἐπισημάνῃ τοὺς δρόμους καὶ τὶς διαβάσεις ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα καὶ στὸ Μωριά, νὰ καλλιεργήσῃ φιλικὲς σχέσεις μὲ τὸν ᾿Αλὴ πασὰ καὶ τοὺς Τούρκους διοικητὲς τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ νὰ συμπαρασταθῆ στὴν ὀχύρωση τῶν εὐτρωτων περιοχῶν καὶ στὴν τοπικὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση, νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ κάστρα τοῦ Μωριᾶ καὶ νὰ συνεργασθῆ μὲ τοὺς ᾿Οθωμανοὺς στρατιωτικοὺς γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἄμυνας τῶν φρουρίων, νὰ συγκεντρώσῃ τέλος πληροφορίες πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς σημασίας γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς.

Τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο τῆς ἀποστολῆς τοῦ Leake στὴν ῾Ελλάδα ἀποκαλύπτουν οἱ ὁδηγίες τοῦ πρωθυπουργοῦ λόρδου Harrowby πρὸς τὸν

1. Τὸν ᾿Οκτώβριο ταξιδεύει, ἄγνωστο γιὰ ποιὸ σκοπό, στὴν Κέρκυρα μὲ τὸν συνάδελφό του Squire καὶ ἐπιστρέφει στὴν ᾿Αγγλία διαμέσου ᾿Ιταλίας καὶ Γαλλίας.

νεαρὸ λοχαγό. Τὸ κείμενο παρέχει καὶ μιὰ αὐθεντικὴ εἰκόνα τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ΙΘ' αἰώνα[1].

«Σέρ, ἐπειδὴ ἡ ἄμυνα τῶν ἑλληνικῶν συνόρων τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ἐναντίον ἀπειλουμένων ἐπιθέσεων τῶν Γάλλων ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μεγάλης σημασίας, ἡ Κυβέρνηση τῆς Α. Μ. θεώρησε σκόπιμο νὰ σταλῆ σ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς ἕνας στρατιωτικός. Καὶ ἐπειδὴ ἡ Α. Μ. εὐδόκησε νὰ ἀναθέση σὲ σᾶς αὐτὴ τὴν ἀποστολή, θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ σᾶς δώσω τὶς ἀκόλουθες ὁδηγίες:

1. Πρέπει νὰ γνωρίσετε τὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀλβανίας καὶ τοῦ Μωριᾶ καὶ εἰδικὰ τὰ σημεῖα ποὺ εἶναι ἄμεσα ἐκτεθειμένα, εἴτε ἐπειδὴ γειτονεύουν μὲ τὴν Ἰταλία εἴτε ἐξ αἰτίας τῶν εὐκολιῶν ποὺ παρέχουν γιὰ ἐχθρικὴ ἀπόβαση.

2. Θὰ εἰσηγηθῆτε στοὺς Τούρκους διοικητὲς αὐτῶν τῶν περιοχῶν ὅλες τὶς δυνατὲς ἀμυντικὲς βελτιώσεις.

3. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Βασιλικοῦ Στρατιωτικοῦ Τοπογράφου καὶ τοῦ Σχεδιαστῆ ποὺ σᾶς συνοδεύει ἤ, σὲ περίπτωση ποὺ αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο, μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων προσώπων ποὺ εἴσαστε ἐξουσιοδοτημένος νὰ χρησιμοποιήσετε γι' αὐτὸ τὸ σκοπό, θὰ χαρτογραφήσετε τὶς περιοχές, προσέχοντας νὰ μὴ προκαλέσετε ἀντιδράσεις καὶ δυσαρέσκειες τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Α. Μ. στὴν Πύλη θὰ σᾶς ἐφοδιάση μὲ τὰ ἀπαραίτητα φιρμάνια.

4. Θὰ ἐπισκεφθῆτε ὅλες τὶς ὀχυρώσεις τῶν ἀκτῶν γιὰ νὰ βεβαιωθῆτε ἂν εἶναι ἀξιόμαχες καὶ ἂν ὑπάρχουν δυνατότητες γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν ἐλλείψεων. Σὲ συνεργασία μὲ τὸν κ. Morier[2] θὰ εἰσηγηθῆτε στοὺς τοπικοὺς Τούρκους κυβερνῆτες νὰ λάβουν τὸ ταχύτερο τὰ ἀναγκαῖα μέτρα γιὰ τὸν ἐφοδιασμὸ τῶν πιὸ σημαντικῶν ὀχυρῶν. Θὰ ἐνημερώσετε παράλληλα τὸν πρεσβευτὴ τῆς Α. Μ. στὴν Πύλη γιὰ νὰ ὑποβοηθήση ὅπου κρίνει χρήσιμο.

---

1. Οἱ Ἄγγλοι ἀνησυχοῦσαν ζωηρὰ γιὰ τὶς βλέψεις τοῦ Βοναπάρτη, παρὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐκστρατείας του στὴν Αἴγυπτο. Ἡ ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων ποὺ εἶχε διακηρύξει ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀποτελοῦσε ἐκρηκτικὴ δύναμη γιὰ τοὺς σκλαβωμένους λαούς. Ἀλλὰ στὸ 1804 ὁ Ναπολέων ἀνακηρύσσεται αὐτοκράτορας. Πολὺ σύντομα θὰ ἐγκαταλείψη τὴν ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων καὶ θὰ γίνη προστάτης καὶ σύμμαχος τῆς σουλτανικῆς Τουρκίας. Στόχος του τὰ ἐθνικὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα καὶ ἡ Ρωσία. «Δὲν θὰ βοηθήσω ἐπαναστάτες. Θὰ κλείσω τὰ Στενὰ γιὰ τοὺς Ρώσους καὶ θὰ ἀποκαταστήσω τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία τῆς Πύλης στὴ Μολδοβλαχία. Δὲν θέλω ἐδάφη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ τρία τέταρτά της νὰ μοῦ προσφέρουν δὲν θὰ τὰ δεχτῶ (*E. Driault*, La politique orientale de Napoléon [Sebastiani et Gardane] 1806-1808, Paris 1904, σ. 60). Ὡστόσο κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀποστολῆς τοῦ Leake δὲν εἶχε ἀκόμα διαμορφωθῆ ἡ πολιτικὴ τοῦ Βοναπάρτη. Καὶ οἱ Ἄγγλοι θεωροῦσαν πολὺ πιθανὴ μιὰ εἰσβολὴ στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα γαλλικῶν στρατιῶν καὶ προέλαση πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Παρακολουθοῦσαν μὲ ἀνησυχία τὶς πρόσφατες μυστικὲς ἀποστολὲς πολεμοφοδίων μὲ γαλλικὰ πλοῖα στὴ Μάνη (στὸν Τζαννέτμπεη τὸ 1801, στοὺς Μαυρομιχαλαίους τὸ 1802 καὶ στὸν κλεφτοκαπετάνιο Ζαχαριὰ τὸ 1803).

2. Ὁ J. P. Morier (1784-1877) πῆρε μέρος τὸ 1804, νεαρὸς διπλωμάτης τότε, στὴν ἀγγλικὴ ἀποστολὴ στὰ Γιάννενα.

5. Ἀφοῦ συγκεντρώσετε ἐπαρκεῖς πληροφορίες γιὰ τὶς ἀκτές, θὰ προωθηθῆτε στὸ ἐσωτερικὸ γιὰ νὰ ἀποχτήσετε τὶς γενικὲς γνώσεις τῆς χώρας ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων σὲ περίπτωση ἐχθρικῶν ἀποβάσεων. Οἱ παρατηρήσεις σας πρέπει νὰ προσλάβουν, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Τοπογράφου ποὺ σᾶς συνοδεύει, τέτοια μορφή, ὥστε νὰ εἶναι πάντοτε χρησιμοποιήσιμες. Εἰδικὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνετε τοὺς δρόμους καὶ τὰ περάσματα ποὺ ὁδηγοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὸ Μωριά. Νὰ σημειώνετε τὰ ἐμπόδια ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀντιμετωπίση ὁ εἰσβολέας κατὰ τὴν προέλασή του πρὸς τοὺς δύο αὐτοὺς στόχους καὶ τὰ μέσα ποὺ θὰ καθιστοῦσαν ἀποτελεσματικὰ αὐτὰ τὰ ἐμπόδια.

6. Θὰ ἔλθετε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἀλὴ πασὰ ἢ τὸν μπεηλέρμπεη τῆς Ρούμελης καὶ θὰ διατυπώσετε τὴ γνώμη σας σχετικὰ μὲ τὸ γενικὸ σχέδιο ἄμυνας τῶν ἐδαφῶν τους, τὴν κατανομὴ τῶν δυνάμεων καὶ τὰ ἀπαραίτητα μέτρα γιὰ νὰ καταστοῦν τὰ λιμάνια καὶ τὰ περάσματα χρησιμοποιήσιμα. Θὰ προσφέρετε κάθε δυνατὴ βοήθεια γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ βελτίωση τοῦ πυροβολικοῦ τους. Καὶ γενικὰ θὰ προσφέρετε τὶς συμβουλές σας γιὰ κάθε ζήτημα στρατιωτικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἀσφάλεια ἐναντίον τῆς γαλλικῆς ἀπειλῆς.

7. Ἀφοῦ ἐκπληρωθῆ αὐτὸς ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς στὴ Βόρεια Ἑλλάδα θὰ μεταβῆτε στὴν Κόρινθο ὅπου θὰ μελετήσετε τὶς βασικώτερες ἐλλείψεις τῆς περιοχῆς καὶ εἰδικὰ τῆς σημαντικῆς αὐτῆς τοποθεσίας καὶ τὰ μέτρα ἄμεσου ἐφοδιασμοῦ τοῦ φρουρίου μὲ τὰ ἀναγκαῖα. Θὰ πιέσετε τοὺς Τούρκους διοικητὲς νὰ τοποθετήσουν ἰσχυρὴ δύναμη στὸ φρούριο καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὶς διαβάσεις ποὺ ὁδηγοῦν σ' αὐτὸ ἀπὸ τὰ βορεινὰ ἐγκαθιστώντας ἐνδεχομένως περιχαρακωμένο στρατόπεδο στὸν Ἰσθμό.

8. Θὰ ἐπισκεφθῆτε καὶ ἄλλους στρατηγικοὺς χώρους τοῦ Μωριᾶ καὶ κυρίως τὰ βενετικῆς κατασκευῆς φρούρια καὶ γενικὰ θὰ ἐνεργήσετε ὅπως καθορίζεται στὰ προηγούμενα σημεῖα.

9. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν περιοδειῶν θὰ παρατηρῆτε καὶ θὰ ἀναφέρετε κάθε πληροφορία γιὰ τὶς πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς διαθέσεις τῶν κατοίκων.

10. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς θὰ προσέξετε ἰδιαίτερα τὴ γενικὴ τοπογραφία τῆς Ἑλλάδας, ὥστε ἡ βρεταννικὴ Κυβέρνηση καὶ τὸ ἔθνος νὰ ἀποχτήση ἀκριβῆ γνώση αὐτῆς τῆς σημαντικῆς καὶ ἐνδιαφέρουσας χώρας. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν πρέπει σὲ καμμιὰ περίπτωση νὰ ἐκτρέψη τὴν προσοχή σας ἀπὸ τὸν κύριο ἀντικειμενικὸ σκοπό.

11. Σὲ περίπτωση ποὺ θὰ πραγματοποιήση ὁ ἐχθρὸς ἀπόβαση στὴν Ἑλλάδα καὶ θὰ κινητοποιηθῆ ὁ ρωσικὸς στρατὸς τῆς Κέρκυρας γιὰ νὰ ματαιώση τὸ σχέδιό του στὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία θὰ προσφέρετε στὸ Ρῶσο στρατηγὸ κάθε βοήθεια ποὺ ἐπιτρέπει ἡ γνώση τοῦ τόπου. Καὶ θὰ προσπαθήσετε νὰ διατηρήσετε τὴν προσωπικὴ ἐπιρροή σας, τόσο στὸν διοικητὴ τῶν τουρκικῶν

στρατευμάτων ὅσο καὶ στοὺς ἀνεξάρτητους ὁπλαρχηγούς. Εἰδικὰ θὰ ἀσκήσετε τὴν ἐπιρροή σας γιὰ νὰ τοὺς πείσετε νὰ προσέξουν τὶς ἀποθῆκες καὶ τὶς διάφορες πηγὲς ἐφοδιασμοῦ.

12. Θὰ ἐπικοινωνῆτε μὲ τοὺς Arbuthnot, Morier καὶ Foresti γιὰ κάθε τὶ ποὺ ἀφορᾶ τὴν ἐνημέρωσή τους. Καὶ σὲ κάθε σίγουρη καὶ εὐνοϊκὴ εὐκαιρία θὰ ἀναφέρετε τὸ ἀποτέλεσμα τῶν παρατηρήσεών σας στὸν Sir Alexander Ball, στὸν Nelson καὶ σ' αὐτὸ τὸ Γραφεῖο.

Διατελῶ κλπ.[1]

Harrowby Downing Street, 28 Αὐγούστου 1804

Ἔτσι ἄρχισαν τὰ περίφημα ταξίδια τοῦ Ἄγγλου ἀξιωματικοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Ὁ μυστικὸς πράκτορας μεταμορφώθηκε σὲ φιλέρευνο περιηγητὴ καὶ ὁ κατασκοπευτικὸς καὶ στρατιωτικός του ρόλος μασκαρεύτηκε μὲ τὸ προσωπεῖο τοῦ φιλάρχαιου γεωγράφου. Ἀλλὰ ὁ Leake ὑπῆρξε ἰδιοφυία καὶ στοὺς δυὸ ρόλους : καὶ ὡς μυστικὸς πράκτορας καὶ ὡς ἐρευνητής.

Χρειάστηκε ὡστόσο δύναμη ψυχῆς καὶ μόχθος πολὺς γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ αὐτὸς ὁ ἆθλος. Ταξιδεύει ἀδιάκοπα πέντε σχεδὸν χρόνια. Ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1804 ὣς τὸν Μάρτιο τοῦ 1810, μὲ ἐξαίρεση τοὺς μῆνες τῆς αἰχμαλωσίας του στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τοὺς λίγους μῆνες τῆς ἀνάπαυσής του στὴν Ἀγγλία, βρίσκεται σὲ κίνηση. Ὁδοιπορεῖ ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἤπειρο ὣς τὴ Μάνη καὶ ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα ὣς τὴ Μ. Ἀσία[2]. Καὶ ἐνῶ ὁλοκληρώνει μὲ ἀκρίβεια καὶ συνέπεια τὴν πολιτικοστρατιωτικὴ πλευρὰ τῆς ἀποστολῆς του ἐκτελεῖ παράλληλα καὶ τὴν ἐντολὴ γιὰ τὴ συγκέντρωση τοπογραφικοῦ ὑλικοῦ μὲ μεθοδικότητα καὶ ἐπιστημοσύνη. Συγκρίνει, μὲ τὸν Παυσανία καὶ τὸν Στράβωνα στὸ χέρι, τὴν ἀρχαία καὶ νέα γεωγραφία, ἐπισημαίνει καὶ ταυτίζει τὶς θέσεις πολλῶν ἀρχαίων πόλεων καὶ ἱστορικῶν τοποθεσιῶν, ὀχυρώσεων, δρόμων, ναῶν, προσδιορίζει τὰ σημεῖα ὅπου διαδραματίσθηκαν σημαντικὰ γεγονότα, μάχες καὶ πολιορκίες, ἀποσαφηνίζει πολλὰ σκοτεινὰ γεωγραφικὰ θέματα, ἀποκρυπτογραφεῖ τὰ ἐνεπίγραφα μάρμαρα. Εἶναι ἄριστος ἰχνηλάτης, ἀρχαιολογικὸ δαιμόνιο, ἔχει φαντασία καὶ κριτικὴ σκέψη. Κι' ὅταν δὲν ὑπάρχουν λείψανα καταφεύγει σὲ εὔστοχα συμπεράσματα καὶ ταυτίσεις μὲ μιὰ σειρὰ λογικῶν ἐπεξεργασιῶν[3].

---

1. *John Howard Marsden*, A brief memoir of the life and writing of the late lieutenant-colonel William Martin Leake, London 1864, σ. 16-19.

2. Δὲν περιηγήθηκε διόλου τὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο, ἀνάμεσα Ἄστρος - Μονεμβασία. Δὲν ταξίδεψε στὴν Εὔβοια καὶ στὶς Σποράδες, οὔτε στὰ Ἑπτάνησα γιατὶ οἱ περιοχὲς αὐτὲς βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς μυστικῆς ἀποστολῆς του. Οἱ ἐντολὲς ὅριζαν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀσχοληθῆ ἀποκλειστικὰ μὲ τὶς δυτικὲς περιοχὲς καὶ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας.

3. «Περιηγεῖτο διηνεκῶς εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον. Ἐνῶ δ' ἐξετέλει τὰ σπουδαῖα τῆς ἀποστολῆς του καθήκοντα, διὰ τρόπου ἱκανοποιήσαντος πληρέστατα

Ἦταν πεπαιδευμένος καὶ εὐφυής, λαμπρὸς γνώστης τῶν πηγῶν, ἐξοικειωμένος μὲ τὰ ἀρχαιοελληνικὰ καὶ λατινικὰ κείμενα. Καὶ χάρη στὴν ἀρχαιογνωσία του κατόρθωσε νὰ ἐπιτελέση ἔργο τεράστιο.

Ὑπῆρξε ὁ σπουδαιότερος περιηγητὴς τῆς προεπαναστατικῆς εἰκοσαετίας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Στὶς χιλιάδες σελίδες τῶν πολύτομων χρονικῶν του σπάνια βρίσκει κανεὶς ἀνακρίβειες. Ἦταν πολυμαθής, γνώστης τῆς ἀρχαίας ἀλλὰ καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας, παρατηρητικός, σχολαστικὰ λεπτολόγος, ἀνήσυχος, μεθοδικός, ἀπαθὴς καὶ ἀμερόληπτος, ὅπως ταιριάζει σὲ μυστικὸ πράκτορα ποὺ πρέπει νὰ ἀνακαλύψη τὴν πραγματικὴ κατάσταση ἑνὸς τόπου συγκεντρώνοντας ἐξακριβωμένα στοιχεῖα. Ὁ ρόλος του δὲν ἐπιδεχόταν συναισθηματισμούς, δὲν ἐπέτρεπε ἐλλείψεις, ἀλλοιώσεις καὶ συγκαλύψεις. Τὸ ὑλικὸ τῶν ἐρευνῶν του προοριζόταν γιὰ τὴν κυβέρνηση τῆς πατρίδας του. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ εἶναι αὐθεντικὸ καὶ σχολαστικῆς ἀκρίβειας.

Ὁ Leake ὑπῆρξε περισσότερο στρατιώτης παρὰ περιηγητής. Ἔτσι ἴσως μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὰ ταξιδιωτικά του κατορθώματα. Ἀκαταπόνητος, σκληροτράχηλος, ἐπίμονος, μετακινεῖται κάτω ἀπὸ τὶς πιὸ ἀντίξοες συνθῆκες. Ὁδοιπορεῖ μέσα στὸ καταχείμωνο, διασχίζει ἔρημους καὶ δυσπρόσιτους τόπους. Οἱ περιηγήσεις του ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ πολεμικὴ ἐκστρατεία. Δυὸ φορὲς πέρασε μὲ χιόνια τὴν ὀροσειρὰ τῆς Πίνδου. Δὲν ἀναπαύεται πουθενά. Σὲ κάθε τόπο μένει μιὰ ἢ τὸ πολὺ δυὸ μέρες. Εἶναι ἀεικίνητος καὶ μεγάλης ἀντοχῆς ταξιδιώτης. Ἀλλὰ καὶ σχολαστικὸς καὶ εὐσυνείδητος. Ὑπολογίζει μὲ ἀκρίβεια τὶς ἀποστάσεις. Ξεκινήσαμε στὶς 5,32, φτάσαμε στὶς 7,02. Σημειώνει ὅτι ἔχασε ὀχτὼ λεπτὰ ἀπὸ τὴν προγραμματισμένη πορεία. Καταγράφει τὰ πάντα μὲ τὸ μάτι τοῦ στρατιωτικοῦ τοπογράφου. Βουνά, λαγκάδια, κάμπους, ποτάμια μὲ κάθε λογῆς λεπτομέρειες: ἕνα διάσελο, μιὰ βρύση, ἕνα ξεροπόταμο, ἕνα χάλασμα, μιὰ ἀρχαία κολώνα, ἕνα καλύβι. Σημειώνει ἀκόμα μὲ τί εἶναι σπαρμένα τὰ χωράφια. Παράλληλα ὅμως ἱκανοποιοῦσε καὶ τὴν προσωπική του ἔφεση γιὰ ἔρευνα.

Πρόκειται, φυσικά, γιὰ ἕνα προνομιοῦχο περιηγητὴ ἐξ αἰτίας τῆς μυστικῆς ἀποστολῆς του. Ἔχει σουλτανικὸ φιρμάνι, διαθέτει ἄφθονα χρήματα καὶ εἶναι ἐφοδιασμένος πάντοτε μὲ συστατικὰ γράμματα ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζουν κατάλυμα στὰ σπίτια τῶν πλούσιων Ἑλλήνων κοτζαμπάσηδων, δεσποτάδων, προεστῶν καὶ γενικὰ εὔπορων νοικοκυραίων.

τὰς προσδοκίας τῶν Ἀρχῶν τῆς πατρίδος του, ἡ ἰδιαιτέρα αὐτοῦ κλίσις καὶ τὸ ἔμφυτον πνεῦμα πρὸς τὴν ἀρχαιολογίαν ἀνεπτύχθησαν ἐνταῦθα πληρέστατα, ὅπου καθ' ἑκάστην ἀνεφύετο ἱστορικόν τι ἢ τοπογραφικὸν πρόβλημα ἐπιβάλλον τῇ πολυμαθείᾳ αὐτοῦ καὶ κριτικῇ ὀξυνοίᾳ τὴν λύσιν, καὶ ὅπου ἡ ἐμβριθὴς αὐτοῦ γνῶσις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καθίστα αὐτὸν ἱκανὸν πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν ἀσαφεστάτων καὶ σκοτεινοτάτων ἐπιγραφῶν, δι' ὧν πρῶτον ὡρίσθη ἡ ταυτότης πλείστων κατεστραμμένων μνημείων» (*Κ. Φρεαρίτη*, Ὁ συνταγματάρχης Λήκιος, Πανδώρα, τ. ΙΑ' [1861], σ. 446).

'Ο Leake θὰ ἐκπληρώση τὴν ἀποστολή του μὲ σπάνια δεξιοτεχνία. Κι' ἦταν τόσο σημαντικὴ ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ ὥστε ὁ Νέλσων, μὲ σῆμα του σὲ ὅλους τοὺς κυβερνῆτες τῶν ἀγγλικῶν πολεμικῶν ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἱκανοποιῆται ἀμέσως κάθε αἴτησή του γιὰ γρήγορη μετακίνηση στὸ Μωριὰ καὶ στὴν 'Αλβανία[1]. Σὲ ὅλα τὰ σχετικὰ ἔγγραφα ἀναφέρεται ὡς ἄνθρωπος τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Στέμματος.

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1807 ὅταν ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία ἀπέτυχε στὴν προσπάθειά της νὰ ἀποτρέψη τὴ ρωσοτουρκικὴ ρήξη, μπῆκε στὰ Στενὰ ἡ μοίρα τοῦ Sir John Duckwarth μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κηρυχθῆ πόλεμος μεταξὺ Τουρκίας καὶ Βρεταννίας. 'Ο Leake συλλαμβάνεται καὶ κρατεῖται πολλοὺς μῆνες στὴ Θεσσαλονίκη. Μόλις ἐλευθερώθηκε πῆρε ἐντολὴ νὰ σπεύση στὴν Ἤπειρο γιὰ συνάντηση μὲ τὸν 'Αλή. Οἱ ναπολεόντειοι πόλεμοι, ἡ κρίση ποὺ ξέσπασε στὴν 'Ανατολή, ἡ κατάληψη τῶν 'Επτανήσων ἀπὸ τοὺς Γάλλους καὶ ὕστερα ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους, εἶχαν φέρει στὸ προσκήνιο τὸν σατράπη τῆς 'Ηπείρου.

'Η συνάντηση τοῦ λοχαγοῦ Leake μὲ τὸν 'Αλὴ ἔγινε τὴ νύχτα τῆς 12 Νοεμβρίου 1807 κοντὰ στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Νικόπολης κάτω ἀπὸ περιπετειώδεις συνθῆκες γιὰ νὰ κρατηθῆ μυστικὴ ἀπὸ τὸν Γάλλο πρόξενο στὰ Γιάννενα. Προηγήθηκε μάλιστα καὶ μιὰ σκηνοθεσία γιὰ τὴν παραπλάνηση τῶν Γάλλων. 'Ο 'Αλὴς δέχτηκε μὲ τὸν Γάλλο πρόξενο[2] στὸ πλευρό του, τὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Leake ποὺ ζήτησε ἀπὸ τὸν πασὰ τὴν ἄδεια ἀγορᾶς ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά του διαφόρων ἐφοδίων. 'Ο 'Αλής, σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο. ἀρνήθηκε κατηγορηματικά. Καὶ πρόσθεσε ὑπεροπτικὰ ὅτι ἡ 'Αγγλία καὶ ἡ Τουρκία βρίσκονταν ἀκόμα σὲ πόλεμο καὶ πρέπει ὁ Ἄγγλος ἀπεσταλμένος νὰ θεωρήση τὸν ἑαυτό του πολὺ τυχερὸ ποὺ τὸν ἀφήνει νὰ γυρίση στὸ καράβι του. Τοῦ ἔδωσε μάλιστα νὰ καταλάβη ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψη ἀμέσως τὴν ἀκτή. Δὲν εἶχε φτάσει ὁ Ἄγγλος στὴν παραλία καὶ τὸν πρόλαβε ὁ γραμματικὸς τοῦ 'Αλῆ μὲ προσωπικὸ μήνυμα γιὰ τὸν Leake. Τὸν εἰδοποιοῦσε πὼς ἡ συνάντηση ἔπρεπε νὰ γίνη τὸ ἴδιο βράδυ σ' ἕνα σημεῖο τῶν ἀκτῶν κοντὰ στὴ Νικόπολη. 'Ο καιρὸς ὅμως χάλασε, σηκώθηκε δυνατὴ φουρτούνα καὶ τὸ καράβι δυσκολευόταν νὰ κρατηθῆ κοντὰ στὴν παραλία. Κι' ἂν οἱ ἄνθρωποι τοῦ 'Αλῆ δὲν ἄναβαν μιὰ μεγάλη φωτιὰ καὶ δὲν πυροβολοῦσαν ὁμαδικά, τὸ πλοῖο δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀνακαλύψη τὸ σημεῖο ποὺ εἶχε ὁρισθῆ γιὰ τὴ συνάντηση. Ὅταν ἀποβιβάστηκε ὁ Leake βρῆκε τὸν 'Αλὴ καθισμένο κάτω ἀπὸ ἕνα βράχο μὲ δυὸ ἔμπιστους ἀξιωματούχους στὸ πλευρό του καὶ πολλοὺς φρουροὺς σὲ μικρὴ ἀπόσταση. Ξέφυγε ἀπὸ τὸν κόνσολο μ' ἕνα τέχνασμα καὶ τώρα ἦταν ἕτοιμος γιὰ τὴ συνομιλία χωρὶς φόβο νὰ χάση τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Γάλλων[3].

---

1. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Byron στὸ Β' ᾆσμα τοῦ Childe Harold, ὁ Leake ἦταν ὁ πρῶτος Ἄγγλος ποὺ εἰσχώρησε βαθιὰ στὴν 'Αλβανία. 'Ακολούθησε ὁ ἴδιος μὲ τὸν Hobhouse.

2. Τὸν Pouqueville.

3. «'Εκεῖσε ὁ 'Αλής», ἱστορεῖ ὁ 'Αραβαντινός, «μετέβη νύκτωρ, καταλιπὼν τὸν Pou-

'Ο Leake ἔπεισε τὸν 'Αλὴ νὰ ἀναλάβη πρωτοβουλία, ἀσκώντας ὅλη τὴν ἐπιρροή του γιὰ τὴ συμφιλίωση τῆς 'Αγγλίας μὲ τὴν Πύλη. Τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ εἶχε ἀναθέσει στὸ νεαρὸ λοχαγὸ ὁ "Αγγλος ἀπεσταλμένος στὴν Κωνσταντινούπολη Sir Arthur Paget, ἐπειδὴ οἱ προσπάθειές του γιὰ ἀποκατάσταση σχέσεων μὲ τὴν Τουρκία ὕστερα ἀπὸ τὴν παραβίαση τῶν Στενῶν εἶχαν ναυαγήσει. 'Η συνάντηση τῆς Νικόπολης ἀποδείχτηκε ἀποτελεσματική. Τὸ ἑπόμενο καλοκαίρι εἶχε ἀποκατασταθῆ ἡ ἀγγλοτουρκικὴ εἰρήνη[1].

Στὸ μεταξὺ ὁ 'Αλῆς ἔστειλε ἕναν ἔμπιστό του στὸ Λονδίνο, τὸν Σεῒντ 'Αχμὲτ ἐφέντη καὶ ἐξασφάλισε ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση καὶ εἰδικὴ συμφωνία. Οἱ "Αγγλοι, κατενθουσιασμένοι ἀπὸ τὸν ἀπροσδόκητο καὶ πολύτιμο αὐτὸ σύμμαχο, ὅρισαν τὸν Leake ἐπίσημο ἀντιπρόσωπο τῆς Α. Μ. στὸν 'Αλὴ πασά. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1809 ἔφτασε στὴν Πρέβεζα μὲ ἕνα καράβι φορτωμένο κανόνια καὶ πολεμοφόδια γιὰ τὸν βεζύρη. 'Ο 'Αλῆς εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ χτυπήση τοὺς Γάλλους στὴν περιοχὴ καὶ νὰ ἀντισταθῆ σὲ περίπτωση εἰσβολῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τοῦ George Canning πρὸς τὸν Leake (21 'Οκτωβρίου 1808)[2].

'Απὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1809 ὣς τὸν Μάρτιο τοῦ 1810 ὁ Leake παραμένει στὴν Πρέβεζα ἢ ταξιδεύει στὰ Γιάννενα. Καὶ φυσικὰ βρίσκει εὐκαιρία νὰ πραγματοποιήση περιοδεῖες στὶς περιοχὲς τῆς 'Ηπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας ποὺ δὲν εἶχε ἐπισκεφθῆ κατὰ τὰ παλαιότερα ταξίδια του.

Τὸ 1813 ἔγινε ἀντισυνταγματάρχης. Τώρα μπορεῖ νὰ ἀξιοποιήση τὸ γεωγραφικὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε κατὰ τὶς περιοδεῖες του καὶ νὰ τὸ προσφέρη στὸ Κοινὸ σὰν χρήσιμη πηγὴ γενικῶν πληροφοριῶν. 'Αρχικὰ σχεδίαζε νὰ δημοσιεύση τὰ ἀποτελέσματα τῶν περιηγήσεών του σὲ διαδοχικὲς ἐργασίες ποὺ θὰ εἶχαν τὸν γενικὸ τίτλο «"Ερευνες στὴν 'Ελλάδα». Τὸ 1814 κυκλοφόρησε ἡ πρώτη ἐργασία ποὺ περιορίζεται στὴ μελέτη τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας[3].

'Αλλὰ οἱ φιλολογικὲς αὐτὲς ἐνασχολήσεις θὰ διακοποῦν ἀπότομα ἐξ αἰτίας τῶν πολεμικῶν ἀναστατώσεων ποὺ θὰ σημειωθοῦν στὴν Εὐρώπη μετὰ τὴ διαφυ-

---

queville καὶ τὸν ἀδελφόν του Hughes, ὑποπρόξενον ἐν "Αρτῃ, ἐπὶ νησιδίου τινὸς ἐν τῷ 'Αμβρακικῷ κόλπῳ, ὅπου εἶχε καλέσει αὐτοὺς εἰς συμπόσιον, ὅπως διασκεδάσῃ ὑπόνοιαν αὐτῶν» ('Ιστορία 'Αλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, 'Εν 'Αθήναις 1895, σ. 210).

1. 'Η Μεγ. Βρεταννία εἶχε ἀναμιχθῆ στὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Τουρκίας ἀποκλειστικὰ γιὰ νὰ διατηρήση τὴν ἀγγλορωσικὴ συμμαχία. "Υστερα ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Τίλσιτ, τὴ ρωσογαλλικὴ συμμαχία καὶ τὴν κατάληψη τῶν 'Επτανήσων ἀπὸ τοὺς Γάλλους, ἡ συνέχιση τοῦ πολέμου ἐναντίον τῆς Τουρκίας ἦταν ἄσκοπη, ἐπικίνδυνη καὶ κυρίως πολυδάπανη. "Ετσι ἡ ἀγγλικὴ Κυβέρνηση ἄρχισε ἐπαφὲς γιὰ συνομολόγηση εἰρήνης καὶ χρησιμοποίησε, διαμέσου τοῦ Leake, τὸν 'Αλὴ ὡς μεσολαβητὴ (*Α. Fairfax*, Τὰ αἴτια τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς τῆς Πάργας, Δελτ. 'Αναγν. 'Εταιρίας, Κέρκυρα, τ. Θ' [1972], σ. 55). 'Η ὑπογραφὴ τῆς ἀγγλοτουρκικῆς συνθήκης εἰρήνης ἔγινε ἀρχὲς 1809.

2. "Ενθ' ἀν., σ. 28-31.

3. Researches in Greece, London 1814.

γή τοῦ Βοναπάρτη ἀπὸ τὴν Ἔλβα. Ὁ Leake ἀναλαμβάνει τὴν τελευταία ἀποστολή: σύνδεσμος τοῦ ἀγγλικοῦ ἐπιτελείου στὸν ἐλβετικὸ στρατὸ ποὺ ἑτοιμαζόταν νὰ ἀντιμετωπίση τὸν Ναπολέοντα.

Ἐπιστρέφοντας τὸ 1815 στὴν Ἀγγλία θὰ ἐπαναλάβη τὸ συγγραφικό του ἔργο καὶ θὰ τὸ συνεχίση ὣς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Ὁλόκληρο σχεδὸν ἀναφέρεται στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἔκδοση τῶν ἐργασιῶν του θὰ κλιμακωθῆ μεταξὺ 1815 καὶ 1857. Ἀλλὰ τὰ κυρίως περιηγητικὰ χρονικά, τὸ τρίτομο «Ταξίδια στὸ Μωριὰ» καὶ τὸ τετράτομο «Ταξίδια στὴ Βόρεια Ἑλλάδα», θὰ κυκλοφορήσουν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων, τὸ 1830 καὶ τὸ 1835[1].

Ἡ γλαφυρότητα καὶ οἱ ἐξάρσεις ἀπουσιάζουν ὁλότελα ἀπὸ τὸ κείμενο. Ἡ ἀφήγηση, ψυχρὴ καὶ αὐστηρή, ἔχει τὴ σφραγίδα τῆς ἀκριβολογίας καὶ τῆς ἐπιστημοσύνης. Ὡστόσο ὑπάρχουν σελίδες μὲ ζωντανὸ ὕφος καὶ ἐπιγραμματικότητα.

Ὁ Leake ὑπῆρξε χωρὶς ὑπερβολὴ ὁ δημιουργὸς τῆς ἑλληνικῆς γεωγραφίας. Δὲν βρῆκε οὔτε χάρτες ἀκριβείας οὔτε σοβαρὲς τοπογραφικὲς μελέτες. Ἄρχισε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ τὸν Παυσανία καὶ τὸν Στράβωνα. Καὶ μ' ὅλες τὶς ἐκπληκτικὲς προόδους ποὺ σημείωσαν οἱ τοπογραφικὲς ἔρευνες κατὰ τὸν ΙΘ' αἰώνα, οἱ ἐργασίες του, ποὺ ἀναφέρονται στὴν κλασσικὴ τοπογραφία, θεωροῦνται καὶ σήμερα πολύτιμη πηγὴ αὐθεντικῶν πληροφοριῶν[2].

---

1. Ὕστερα ἀπὸ τὶς Researches in Greece κυκλοφόρησαν: 1821: Topography of Greece. 1824: Journal of a Tour in Asia Minor, with remarks on the Ancient and Modern Geography of the country. 1826: Historical Outline of the Greek Revolution. 1830: Travels in Morea, τ. 1-2. 1835: Travels in Northern Greece. 1841: Demi of Attica. 1846: Ὁ δεύτερος τόμος τῆς Topography of Athens καὶ Peloponnesiaca, συμπλήρωμα τῶν Travels in Morea. 1854: Numismata Hellenica (τὸ 1859, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Leake, κυκλοφόρησε καὶ τὸ συμπλήρωμα τῶν Ἑλληνικῶν Νομισμάτων). 1857: Some disputed questions of Ancient Geography. Γιὰ τὰ περιηγητικὰ χρονικὰ τοῦ Leake δημοσιεύτηκαν κριτικὲς στὸ περιοδικὸ Quarterly Review (Ἰούλιος τοῦ 1814, No. 22, σ. 458-480), στὸ Edinburgh Review (Φεβρουάριος 1815, No. XLVIII, σ. 353-369), στὸ Classical Journal (1820, No. 42, σ. 270-276 καὶ 1824, σ. 402-406) καὶ στὸ Classical Museum (1844, τ. Α', σ. 41-81). Στὸ Classical Journal (σ. 404-412) δημοσιεύτηκε ἀπάντηση τοῦ Leake στὴν κριτικὴ τοῦ Quarterly Review. Ἀπὸ τὰ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ τοῦ Leake μεταφράστηκαν στὰ ἑλληνικὰ τὰ τοπογραφικὰ τῆς Ἀθήνας τὸ 1849 (Τοπογραφία τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν συνταγματάρχην Λήκ, Ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ ὑπὸ Φωκίωνος Ρώκ, Ἀθηναίου, πρώην Γραμματέως τῆς ἐν Λονδίνῳ Ἑλληνικῆς Πρεσβείας, Ἐν Μελίτῃ, παρὰ Γ. Μουίρ 1849).

2. Ἔγραφε ὁ σύγχρονός του περιηγητὴς *William George Clarke*: «Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀγνοήσης ἢ νὰ ὑποτιμήσης τὶς ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε ὁ Leake στὴν ἑλληνικὴ γεωγραφία, ἀρχαιολογία, φιλολογία. Ἡ φιλαλήθεια, ἡ ὀξυδέρκεια, ἡ φιλοπονία καὶ ἡ σοφία του ξεπερνοῦν κάθε ἔπαινο» (στὸν πρόλογο τοῦ Peloponnesus, Notes of Study and Travels, London 1818). Καὶ ὁ κριτικὸς τῆς Edinburgh Review (Ἰούλιος 1842): «Οἱ ἔρευνές του, ποὺ συντελέστηκαν

Ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ βιβλία του τοὺς στόχους τῶν ἐρευνῶν καὶ τὶς φιλοδοξίες του. «Ἀφιέρωσα», γράφει, «ἑξήντα χρόνια ἐργασίας καὶ ἔρευνας[1] γιὰ τὸ διαφωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία καὶ γεωγραφία τῶν χωρῶν ποὺ εἶχαν ἐκπολιτισθῆ ἀπὸ τοὺς προγόνους τους καὶ γιὰ νὰ ἐπισημάνω τὰ σωζόμενα μνημεῖα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἀπαράμιλλου ἐκείνου λαοῦ»[2].

Ὡστόσο ὁ κεντρικὸς στόχος τῶν περιηγήσεων τοῦ Leake ἦταν ὁ γεωγραφικὸς χῶρος καὶ ἡ ἱστορία του ὅπως ἀνιχνεύονται μέσα ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ὁδοιπορεῖ μὲ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ τὰ ἐργαλεῖα γιὰ μετρήσεις, μὲ ἀποτυπώσεις καὶ ὑπολογισμοὺς στὶς ἀποσκευές του. Ἔτσι, παρὰ τὸν ὄγκο τῶν ταξιδιωτικῶν χρονικῶν του, οἱ πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο εἶναι σχετικὰ λίγες. Ὁ ἰδιωτικὸς βίος τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα, βρίσκονται σὲ δεύτερο πλάνο. Σημειώνει ὡστόσο πάντοτε τὸν πληθυσμὸ τῶν χωριῶν καὶ τῶν πόλεων ποὺ ἐπισκέπτεται. Συγκεντρώνει πληροφορίες γιὰ τὴ διοίκηση καὶ καταγράφει πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν οἰκονομικὴ γενικὰ ζωή. Καὶ τὰ στοιχεῖα του εἶναι αὐθεντικά, ἐξακριβωμένα.

Ὁ Leake εἶδε μὲ συμπάθεια τὴν ὑπόθεση τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας. Κατὰ τὶς μακροχρόνιες περιηγήσεις του εἶχε διαπιστώσει τὴ σκληρὴ δοκιμασία τῶν Ἑλλήνων κάτω ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ δεσποτισμό. Πίστευε πὼς προδόθηκαν ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις ποὺ, κατὰ τὴ γνώμη του, εἶχαν χρέος νὰ ἀποδώσουν στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐλευθερία.

Τὸ 1814 κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο βιβλίο του. Εἶχε τὸν τίτλο «Ἔρευνες στὴν Ἑλλάδα». Ἔρευνες οὔτε γεωγραφικὲς καὶ τοπογραφικές, οὔτε ἀρχαιολογικές. Ὁ Leake ἄρχισε τὸ συγγραφικό του ἔργο ἀπεικονίζοντας τὸ πνευματικὸ ἐπιστέ-

---

κάτω ἀπὸ ἄπειρες δυσχέρειες, πρέπει νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ ὅ,τι ἀπομένει νὰ γίνῃ». Κατὰ τὸν Ἄγγλο ἱστορικὸ *George Finlay*, οἱ μακροχρόνιες καὶ κοπιαστικὲς προσπάθειες τοῦ Leake νὰ φωτίσῃ τὰ σκοτάδια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ νὰ ξεκαθαρίσῃ τὶς παρερμηνεῖες τῆς νεώτερης τοῦ χάρισαν τὸν ἔπαινο τῆς Ἀγγλίας καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη τῶν Ἑλλήνων (The History of Greece). «Ἀπόχτησε μεγάλη φήμη γιὰ τὴ δεξιοτεχνία του στὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες. Τὰ βιβλία του εἶναι ἀκόμα καὶ σήμερα χρήσιμα σὲ ὅποιον θέλει νὰ γνωρίσῃ τὴν Ἑλλάδα τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς» (*William Nickers on Bates*, Early Travellers in Greece, Crozer Quarterly, τ. XXII, ἀρ. 4, σ. 322). Ἡ ἐγκυρότητα καὶ ἡ διάρκεια τοῦ ἔργου τοῦ Leake φαίνονται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ξανατυπώθηκε τὸ 1967 στὸ Ἄμστερνταμ ἀπὸ τὸν Hakert σὲ τέσσερες τόμους.

1. A supplement to numismata Hellenica, London 1859 (πρόλογος).

2. Τοπογράφος, μυστικὸς ἀπεσταλμένος, περιηγητὴς ἀλλὰ καὶ μεγάλος ἀρχαιοσυλλέκτης. Δημιούργησε σπουδαία συλλογὴ γλυπτῶν, ἀγγείων, νομισμάτων καὶ παλαιῶν χειρογράφων, συχνὰ μὲ ἀνάξιες μεθόδους. Δώρησε τὰ γλυπτά του στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο καὶ πούλησε τὴν ὑπόλοιπη συλλογή του στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ. Μόνο τὰ νομίσματα, ποὺ ξεπερνοῦσαν τὰ 10.000, ἀποτιμήθηκαν 5.000 λίρες.

γασμα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Οἱ «Ἔρευνες» ἀποτελοῦν μιὰ σειρὰ ἀπὸ μελέτες γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τὸ περίπλοκο ἀπὸ τότε ἑλληνικὸ γλωσσικὸ πρόβλημα[1].

Ὁ Leake ἐπισημαίνει τὸ δίλημμα ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ φωτισμένοι Ἕλληνες στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα, ἀλλὰ καὶ παλαιότερα γιὰ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο ποὺ ἔπρεπε νὰ υἱοθετηθῆ καθὼς καὶ τὴν ἀμηχανία τους ἀνάμεσα στὰ ἀρχαῖα καὶ νέα ἑλληνικά.

Ἀφοῦ ἐπιχειρεῖ μιὰ ἀναδρομὴ στὴν παιδεία τῶν πρώτων μετὰ τὴν ἅλωση αἰώνων τῆς τουρκοκρατίας στὰ κυριώτερα ἐθνικοπαιδευτικὰ κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι, Μοσχόπολη καὶ Γιάννενα) καὶ στὶς μεγάλες μορφὲς τοῦ διαφωτισμοῦ, παραθέτει τὶς πληροφορίες του γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὰ χρόνια τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἑλλάδα.

«Σήμερα δὲν ὑπάρχει ἑλληνικὴ κοινότητα, ἀκόμα καὶ μὲ μέτριες οἰκονομικὲς δυνατότητες, τόσο στὴν κυρίως Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς Τουρκίας ἢ στὶς χῶρες τῆς αὐστριακῆς κυριαρχίας καὶ στὴ Ρωσία, ποὺ νὰ μὴν ἐνισχύη ἕνα σχολεῖο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις καὶ τῶν ἄλλων κλάδων τῆς παιδείας. Ὑπάρχουν ἑλληνικὰ σχολεῖα

---

1. Researches in Greece, London 1814. Στὸν ὀγκώδη αὐτὸν τόμο ὁ Leake μελετᾶ ἐπίσης τὴν ἱστορία τῆς μεταβυζαντινῆς λογοτεχνίας, τὴ νεοελληνικὴ γραμματικὴ καὶ τὴν προφορὰ στὶς διάφορες διαλέκτους. Τὸ ἔργο συμπληρώνεται μὲ ἕνα ἑλληνοαλβανικὸ καὶ ἕνα πεντάγλωσσο γλωσσάριο στὰ ἀγγλικά, νεοελληνικά, ἀλβανικά, βλάχικα, βουλγάρικα, μὲ ἕνα κατάλογο ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τῆς ἐποχῆς καὶ μὲ συλλογὴ λαϊκῶν παροιμιῶν. Ὁ Leake ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔδωσε μιὰ ὁλοκληρωμένη ἐργασία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Οἱ προγενέστεροι περιηγητὲς εἶχαν περιορισθῆ σὲ φτωχὰ γλωσσάρια γιατὶ δὲν εἶχαν οὔτε ἐπαρκεῖς γνώσεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, οὔτε οἰκειότητα μὲ τὴ λαϊκὴ γλώσσα, οὔτε καὶ τὸν ἀναγκαῖο χρόνο. Οὐσιαστικά, τὰ μοναδικὰ δημοσιεύματα σ' αὐτὸ τὸ χῶρο πρὶν ἀπὸ τὸν Leake ἦταν τὸ Μικρὸ Λεξικὸ τοῦ Spon καὶ οἱ σκόρπιες σημειώσεις τοῦ Byron. Μόνο ὁ Hobhouse θὰ προχωρήσῃ κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, ἀλλὰ μετὰ τὸν Leake, σὲ βαθύτερη καὶ μεθοδικώτερη μελέτη τοῦ γλωσσικοῦ. Ἀναδημοσιεύοντας ὁ Λόγιος Ἑρμῆς τῆς Βιέννης τὸν Νοέμβριο τοῦ 1816 (τεύχη 21, 22, 23, 24) κριτικὴ τῶν Researches in Greece τοῦ περιηγητῆ Leake στὴν Wiener Allgemeine Literaturzeitung, σχολιάζει ὅτι ἡ ἐνημέρωση πάνω στὶς ἀπόψεις τῶν ξένων γιὰ τοὺς Ἕλληνες εἶναι ἀναγκαία καὶ χρήσιμη:... «καὶ εἰς μὲν τοὺς ὅσοι ἀπαθῶς (δηλ. χωρὶς ἐμπάθεια) καὶ τωόντι φιλικῶς κρίνουσι καὶ λέγουσι τὴν ἀλήθειαν, ἐλέγχοντες μὲν τὰ ἐλαττώματά μας, συμβουλεύοντες δὲ καὶ δεικνύοντες φιλανθρώπως τὸν τρόπον τῆς διορθώσεως, νὰ ὁμολογήσωσι χάριτας· εἰς δὲ τοὺς ὅσοι ἀπανθρώπως, ἐμπαθῶς, ἀδίκως καὶ ἐχθρικῶς ἐπεμβαίνουσιν εἰς τὴν δυστυχίαν μας καὶ τὸ μικρὸν ἐλάττωμα ἡμῶν εἰς μέγα παραστένουσιν εἰς τὰ ὄμματα ὅλου τοῦ κόσμου, ὑβρίζοντες, κατηγοροῦντες καὶ διόλου ἐξουθενοῦντες τὸ ἡμέτερον γένος ὅλον, διὰ νὰ ἀπολογηθῶσι καὶ ἀναιρέσωσιν, ἂν συμφέρη, εἰδὲ μή, διὰ νὰ γνωρίζωσι κἂν τοὺς φίλους καὶ ἐχθρούς. Ἤτοι φίλον εἰλικρινῆ (λέγει τις τῶν ἡμετέρων προγόνων) ἢ ἐχθρὸν θανάσιμον πρέπει νὰ ἔχη τις διὰ νὰ μανθάνη τὰ ἐλαττώματά του, καὶ νὰ τὰ διορθώνη, ἂν σωφρονῆ» (σ. 363). Ὁ συντάκτης ἐξελληνίζει τὸ ὄνομα τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ: Οὐίλλιαμς Μαρτίνος Λεάκος.

πού λειτουργοῦν μὲ εἰσφορὲς στὴν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας[1], στὴν Κριμαία[2], στὸ Νίζνι Νόβγκοροντ[3], στὴ Χερσώνα, στὴν 'Οδησσὸ καὶ σὲ πολλὲς πόλεις τῆς Οὐγγαρίας καὶ τῆς Μολδαβίας. Τὰ κυριώτερα ἑλληνικὰ σχολεῖα στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια βρίσκονται στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Σμύρνη, στὶς Κυδωνίες, στὴ Χίο, στὰ Γιάννενα καὶ στὴ Θεσσαλονίκη[4]. Αὐτὰ τὰ σχολεῖα ἔχουν σημειώσει μεγάλες προόδους κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαφανισθοῦν τὰ παλαιότερα τῆς Πάτμου, τοῦ Βατοπεδίου, τῆς Δημητσάνας κ.ἄ. Στὰ Γιάννενα οἱ δύο Σχολὲς ἑνώθηκαν, μὲ τὴ γενναιόδωρη συμπαράσταση τῶν ἱδρυτῶν τῆς μιᾶς, τῶν ἀδελφῶν Ζωσιμᾶ. Αὐτοὶ οἱ ἀξιόλογοι ἄνδρες, ποὺ γεννήθηκαν στὰ Γιάννενα ἀλλὰ ἔζησαν τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς τους στὸ Λιβόρνο καὶ στὴ Μόσχα, εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐθνικοὺς εὐεργέτες ποὺ μνημονεύονται γιὰ τὴ συμβολή τους στὴν ἐκπολιτιστικὴ πρόοδο τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ἀδελφοὶ Καπλάνη ἀπὸ τὰ Γιάννενα καὶ ὁ 'Ιωάννης Πρίγκος[5] ἀπὸ τὴ Ζαγορὰ διακρίθηκαν ἐπίσης ὡς προστάτες τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. 'Αλλὰ κυρίως στοὺς πεπαιδευμένους Κερκυραίους Βούλγαρι καὶ Θεοτόκη, μητροπολίτες ὕστερα στὴ Ρωσία, ὀφείλουν οἱ Ἕλληνες τὴ μεγαλύτερη προώθηση τῆς παιδείας. Μὲ τοὺς ἀγῶνες τους πολλαπλασίασαν τοὺς προστάτες τῶν γραμμάτων ἀνάμεσα στοὺς συμπατριῶτες τους καὶ παράλληλα, μὲ τὶς ἐργασίες τους, δημιούργησαν τὴ βάση τῆς ἐθνικῆς παιδείας. Τὸ παράδειγμά τους ἐπίσης βοήθησε πολὺ στὴ διάλυση τῶν ἐκκλησιαστικῶν προκαταλήψεων ποὺ τόσο εἶχαν ἀναστείλει τὴν πρόοδο τῆς παιδείας.

»Στὸ Βουκουρέστι ἱδρύθηκε σχολεῖο τὸ 1810 ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ αὐτοκράτορα 'Αλέξανδρου καὶ προικοδοτήθηκε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο 'Ιγνάτιο μὲ τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βλαχίας. Μέσα σὲ ἔξη μῆνες 250 μαθητὲς διδάσκονταν ἀπὸ 12 διδασκάλους ἀρχαῖα ἑλληνικά, λατινικά, ρωσικά,

1. Στὴν Καισάρεια ὁ λόγιος ἱερομόναχος Γερμανὸς ὁ 'Αλεξανδρινὸς ἵδρυσε ἑλληνικὴ σχολὴ τὸ 1792. «Πολλοὺς δὲ μαθητὰς παρασκευάσας, τοὺς δὲ ἱκανωτέρους αὐτῶν συνδιδασκάλους παραλαβών, νέον δὲ καὶ λαμπρὸν πρὸς τοῦτο ἀνεγείρας οἰκοδόμημα καὶ εἰς Γυμνάσιον μετατρέψας, διατηρηθὲν ἀπροσκόπτως μέχρι τοῦ 1804, πλεῖστα ταῖς χώραις ἐκείναις ὠφέλησε» (*Ματθαίου Παρανίκα,* Σχεδιάσματα... 'Εν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 119-121).

2. Στὴν 'Οδησσὸ λειτουργοῦσε Ἑλληνικὴ Σχολὴ ἀπὸ τὸ 1814 μὲ λαμπροὺς διδασκάλους (τὸν Γ. Γεννάδιο, τὸν Γ. Λασσάνη, τὸν Κων. Βαρδαλάχο).

3. Γιὰ τὴ Σχολὴ τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ ὅπου εὐδοκίμησαν οἱ φιλογενεῖς Ζωσιμάδες βρίσκουμε πληροφορίες στὸν Λόγιο Ἑρμῆ τῆς Βιέννης (1820, σ. 456).

4. Στὴ Θεσσαλονίκη δὲν παρουσιάζεται ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη τῆς παιδείας στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα λειτουργοῦσαν δύο Σχολές. Τὸ 1787 ἱδρύθηκε Ἑλληνομουσεῖο. Κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο δίδασκε ὁ μαθητὴς τοῦ 'Αθανασίου τοῦ Πάριου 'Αναστάσιος Καμπότης Ναουσαῖος (*Παρανίκα,* ἔνθ' ἀν., σ. 147).

5. Βλ. *Βαγγέλη Σκουβαρᾶ,* 'Ιωάννης Πρίγκος (1725-1789) Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Ἄμστερνταμ, Ἡ σχολὴ καὶ ἡ βιβλιοθήκη Ζαγορᾶς, 'Αθήνα 1964.

γαλλικὰ καὶ γερμανικά. Κι' ἀκόμα Μεταφυσική, Ρητορική, Ἱστορία, Μαθηματικά, Γεωγραφία, Ἀστρονομία καὶ Πειραματικὴ Φιλοσοφία[1].

»Τὸ σχολεῖο ποὺ λειτουργεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἀναστατώσεις στὴν πρωτεύουσα. Ἱδρύθηκε μὲ ἄδεια τῆς Πύλης — ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῶν προσπαθειῶν νὰ ἐγκατασταθῆ πιὸ ἀπόμερα — στὸ Κουροὺ-Τσεσμὲ τοῦ Βοσπόρου, τὸ 1804, ὑπὸ τὶς εὐλογίες τοῦ πατριάρχη καὶ τῆς Συνόδου καὶ μὲ δαπάνες τῶν εὐπορώτερων οἰκογενειῶν τῆς Πόλης. Γιὰ ἕνα διάστημα ἡ σχολὴ σημείωσε γοργὴ ἐξέλιξη[2]. Τὸ 1807 εἶχε 180 οἰκότροφους

---

1. Στὸ Λύκειο Βουκουρεστίου δίδαξε μέχρι τὸ 1803 ὁ Λάμπρος Φωτιάδης. Τὸν διαδέχτηκε ὁ Νεόφυτος Δούκας ὣς τὸ 1815 (Λόγιος Ἑρμῆς, 1818, σ. 45, 210, 272, 416). Ἔγραφε τὸ 1810 ὁ διδάσκαλος Κων. Βαρδαλάχος: «Ὁ σπόρος ἔπεσεν εἰς γῆν ἀγαθὴν καὶ ἐκαρποφόρησεν ἐν χίλια καὶ ἐπέκεινα καὶ προχωρεῖ πολλαπλασιαζόμενος, μάλιστα ἐὰν ἡ θεία πρόνοια χαρίσῃ τὴν ἐπιθυμητὴν εἰρήνην καὶ ἀρχίσουν οἱ παῖδες τῶν Ἑλλήνων νὰ τρέχουν εἰς τὸ Λύκειον τῆς Βλαχίας» (*Στ. Καρατζᾶ*, Κοραῆς καὶ Νικολόπουλος, Ἀθήνα 1943, σ. 57). Γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο τοῦ Βουκουρεστίου βρίσκουμε πληροφορίες καὶ στὴν ἀγγλικὴ ἐπιθεώρηση *Quarterly Review* (no. 22 τοῦ 1814). «Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰγνάτιος, ψυχὴ τοῦ ἱδρύματος, κατέφυγε σὲ μιὰ δραστικὴ μέθοδο γιὰ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν προσπαθειῶν τῶν μαθητῶν. Κατὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦ σχολείου κάποιος μαθητὴς ποὺ ἔγραψε ἕνα ἀσήμαντο ἔμμετρο ἐγκώμιο γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρο καὶ τὴ μητέρα του ἀμείφθηκε μὲ ἕνα χρυσὸ νόμισμα γιὰ κάθε στίχο. Στὴν ἀρχαιότητα ἕνας ἄλλος κακὸς στιχοπλόκος θὰ ἔπαιρνε ἀνάλογο ρεγάλο γιὰ τὰ ἔμμετρα ἐγκώμιά του σ' ἕναν ἄλλον Ἀλέξανδρο. Ἡ ἰδιοτυπία αὐτοῦ τοῦ σχολείου εἶναι πὼς δάσκαλοι καὶ μαθητὲς βραβεύονταν. Κατὰ τὶς ἐξετάσεις τῆς 15 Ἰουλίου 1811 δόθηκαν τὰ ἀκόλουθα βραβεῖα: Στὸν Κωνσταντῖνο Βαρδαλάχο, τὸν ἀρχιδιδάσκαλο, «χρυσῆν καὶ πολύτιμον ταμπακέραν», σὲ κάθε διδάσκαλο ἕνα χρυσὸ ρολόϊ καὶ στοὺς ὑποδιδασκάλους ἀσημένια ρολόγια. Στοὺς μαθητὲς ἀσημένια μετάλλια μὲ τὸν Ἀπόλλωνα στὴ μιὰ ὄψη, στὴν ἄλλη κυκλικὰ τὶς λέξεις «Λύκειον Βουκουρεστίου» καὶ στὴ μέση «Ἀρετῆς ἕνεκα καὶ Παιδείας».

2. Στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ βρισκόταν σὲ παρακμή. Δὲν ὑπῆρχαν οἱ κατάλληλοι διδάσκαλοι, ἔλειπε ἡ ἄξια πνευματικὴ ἡγεσία. Ἡ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο καὶ οἱ πολιτικοὶ ἐπηρεασμοὶ ἀποστέγνωσαν τὸ ἵδρυμα καὶ τὸ μετέβαλαν σὲ ἀπολίθωμα. Οἱ ἄνεμοι τῶν νέων ἰδεῶν ποὺ συγκλόνιζαν τὴν Ἑλλάδα, ἠπειρωτικὴ καὶ νησιωτική, δὲν ἔφταναν στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ (*Τάσου Γριτσόπουλου*, Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, Ἐν Ἀθήναις 1971, τ. Β', σ. 59-60). Τὸ 1804 ἔγινε μιὰ προσπάθεια γιὰ ἀνανέωση τοῦ ἱδρύματος. Ἐγκαταστάθηκε στὸ Κουρούτσεσμε (Ξηροκρήνη, Ξηροπηγή, Ξερόβρυση), πάνω στὸ Βόσπορο, σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀγοράστηκε γιὰ 85.000 γρόσια τὸ παλάτι τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Ἡ μεταφορὰ ἔγινε ἐπειδή, ὅπως ἀναφέρεται σὲ σιγιλλιῶδες ἐπὶ Καλλινίκου Ε' γράμμα, ἐκεῖ «κατοικοῦσαν τὸ περισσότερον μέρος τοῦ χρόνου καὶ αὐθένται καὶ ἀρχιερεῖς καὶ ἄρχοντες καὶ πατριάρχαι τὸ θέρος». Τὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς ἀνέθεσαν στὸν «σοφώτατο ἐπιστήμονα» ἀρχιμανδρίτη Δωρόθεο τὸν Πρώιο, τὸν κατοπινὸ μητροπολίτη Φιλαδελφείας καὶ Ἀδριανουπόλεως. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς σχολαρχίας τοῦ Δωρόθεου (1804-1807), σπούδαζαν στὴ λεγόμενη Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία 160 μαθητὲς (*Β. Α. Μυστακίδη*, Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ Κουρούτσεσμε, ἤτοι περὶ τῶν ἐκκλησιῶν, πατριαρχείων, σχολείων, ἀρχιερατικῶν ἐκλογῶν, αὐθεντικῶν οἴκων, κρηνῶν, τάφων κ.λπ., Παρνασσός, τ. ΙΑ' [1887], σ. 475-488). Ἡ Σχολὴ θὰ λειτουργήσῃ στὸ Κουρούτσεσμε ὣς τὸ 1849 μὲ διακοπὴ κατὰ τὴν τριετία 1821-1824. Τὴν αἴγλη της, στὰ πρῶτα τουλάχιστον χρόνια, ἐκφράζει ὁ *Σκαρλάτος Βυζάντιος* (Ἡ Κωνσταντι-

μαθητές, ένα μέρος μὲ δαπάνες τοῦ ἱδρύματος. Ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸ χρόνο ἔπεσαν σὲ δυσμένεια οἱ βασικοὶ ὑποστηρικτές της μὲ ἀποτέλεσμα ν' ἀρχίση ἡ παρακμή. Πολλοὶ μάλιστα φοβοῦνται ὅτι ὁ χαμὸς τοῦ πρίγκιπα Δημητρίου Μουρούζη[1] ποὺ τελευταῖα ἀποζημιώθηκε γιὰ τὶς μακροχρόνιες ὑπηρεσίες του στὴν Πύλη μὲ τὴ συνηθισμένη τουρκικὴ μέθοδο, θὰ ἔχη σοβαρώτερες ἐπιπτώσεις στὴ λειτουργία του»[2].

»Τὰ σχολεῖα τῶν Κυδωνιῶν καὶ τῆς Σμύρνης ὀφείλουν τὴν ἄνθισή τους στὴ συγκριτικὰ ἤπια διακυβέρνηση καὶ τὶς εἰρηνικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια σ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς τῆς Μ. Ἀσίας. Ἀκολουθοῦν τὸ ἴδιο πρόγραμμα διδασκαλίας μὲ τὸ σχολεῖο τοῦ Βουκουρεστίου, ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς σύγχρονες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες».

Στὴ Σμύρνη ὑπῆρχαν 300 μαθητὲς καὶ ἀνάλογος ἀριθμὸς διδασκάλων[3].

Ὁ Leake ἀναζητεῖ καὶ τὶς βαθύτερες αἰτίες αὐτῆς τῆς γοργῆς προόδου τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα.

«Πρέπει νὰ ἀποδοθῆ κυρίως στὶς ἀλλαγὲς ποὺ σημειώθηκαν στὰ αἰσθή-

---

νούπολις, Ἀθήνησι 1962, τ. Β΄, σ. 108 κ. ἑ.). «Ὦ τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, ὅτε ἑκατοντάδες νέων, ὅλων ἐκλελεγμένων, ἐφιλοσόφουν ἢ διελέγοντο ἢ ἐποίουν ἢ ἐμελέτουν ὑπὸ τὰς δροσερὰς τῶν πτελεῶν καὶ φιλυρῶν σκιάς, περὶ κενοῦ καὶ στοιχείων καὶ μετεώρων, ἀνερευνῶντες τά τε γᾶς ὑπένερθε καὶ τὰ ἐφύπερθεν. Ὅταν ὑπὸ τὸν φλοῖσβον τοῦ κελαρύζοντος ὕδατος, ἀνέλυον τὸν Θουκυδίδην ἢ τὸν Εὐκλείδην ἢ ἀπεμιμοῦντο τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Εὐριπίδην» (βλ. *Κων. Κούμα,* Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. ΙΒ΄, σ. 593 κ. ἑ. καὶ *Μυστακίδη*, ἔνθ' ἀν., σ. 490). Γιὰ τὴ λειτουργία καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς Σχολῆς τοῦ Κουρούτσεσμε βλ. *Τάσου Γριτσόπουλου,* ἔνθ' ἀν., σ. 65-144, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

1. Ὁ Δημ. Μουρούζης, Μέγας Δραγουμάνος τῆς Πύλης, ἀποκεφαλίσθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1812 στὴν Ἀδριανούπολη. Εἶχε ὁρισθῆ ἑταῖρος καὶ ἐπόπτης τῆς Σχολῆς. Τὸ 1805 ὁ ἀδερφός του Ἀλέξανδρος, ὁσποδάρος τῆς Μολδαβίας, προικοδότησε τὸ ἵδρυμα μὲ ἐτήσια χορηγία 750 γρόσια. Τὸν ἴδιο χρόνο πρόσφερε μὲ χρυσόβουλο ἄλλα 3.000 γρόσια (*Τάσου Γριτσόπουλου,* ἔνθ' ἀν., σ. 79).

2. Ἡ παρακμὴ ὀφειλόταν στὴ δυσμένεια τῶν προστατῶν, στὶς ἀλλεπάλληλες ἀλλαγὲς σχολαρχῶν καὶ στὶς ἀντιδράσεις ποὺ ἀντιμετώπιζαν στὸ ἔργο τους. Ὁ Δωρόθεος ἀποχώρησε τὸ 1807. Ἀκολούθησαν: Παντολέων Φραγκιάδης, μαθητὴς τοῦ Δωρόθεου, μοναχὸς (1807-1809), Στέφανος Δούγκας, ἱεροδιάκονος, Τυρναβίτης (1809-1811), Ἰω. Παλαμᾶς (1810-1812), Νικ. Λογάδης (1813), *Κων. Κούμας* (1814-1815), Σέργιος Μυστάκης (1815-1820). Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Δούγκας ἀναγκάστηκε νὰ ἀποχωρήση «μὴ δυνηθεὶς νὰ ἀντιπαλαίση εἰς τὰς μυρίας μηχανορραφίας» (*Κων. Κούμα*, ἔνθ' ἀν., τ. ΙΒ΄ σ. 593) καὶ ὅτι ὁ Κούμας «ἀπέθετο τὴν ἀρχὴν τοῦ διευθύνειν τὴν Σχολὴν μὴ ἔχων ἐλευθερίαν ἐνεργείας» (*Μαν. Γεδεών,* Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας... Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1822, σ. 138). Τὸν εἶχε ἀποτρέψει ὁ Κοραῆς νὰ ἐγκαταλείψη τὴ σχολὴ τῆς Σμύρνης. Ἔγραφε στὸν Ἀλέξ. Βασιλείου: «Μυριάκις οὐαὶ εἰς τὸν Κούμαν, ἐπροτίμησε νὰ κολακεύη τοὺς Σαρδαναπάλους τῆς πρωτευούσης πόλεως παρὰ νὰ πρωτεύη εἰς δευτερεύουσαν».

3. Ἡ ἐκπαιδευτικὴ προσπάθεια στὴ Σμύρνη κορυφώθηκε μὲ τὴν ἵδρυση τὸ 1808 τοῦ Φιλολογικοῦ Σχολείου, τοῦ κατοπινοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ τὸν διορισμὸ τοῦ Λαρισινοῦ Κων. Κούμα, στὴ θέση τοῦ σχολάρχη.

ματα τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἐξαναγκάστηκαν ἀπὸ τὴν Πύλη νὰ καταπολεμήσουν μὲ κάθε τρόπο τὰ γαλλικὰ δόγματα τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχαν μεγάλη διάδοση στὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ σήμερα πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς Ἐκκλησίας κατατάσσονται ἀνάμεσα στοὺς πιὸ εἰλικρινεῖς ὑποστηρικτὲς τῆς παιδείας».

Ὅλα αὐτὰ εἶναι φανερὰ στὸν ξένο ποὺ ἐπισκέπτεται τώρα τὴν Ἑλλάδα, γράφει ὁ Leake, ὅταν ἔχει παρατηρητικὸ μάτι. «Κάτι ποὺ ἔλειψε σὲ πολλὲς περιπτώσεις στὸν κ. Bartholdy». Ὁ Leake διαπιστώνει ὅτι «τελευταῖα αὐξήθηκε πολὺ ὁ ἀριθμὸς τῶν δημοσιευμάτων σὲ νεοελληνικὴ γλώσσα» καὶ ὅτι μεταφράζονταν στὰ ἑλληνικὰ οἱ πιὸ ἐπιφανεῖς Εὐρωπαῖοι συγγραφεῖς. «Κι' αὐτὸ θὰ συντείνη στὴ γενικὴ πρόοδο τῆς παιδείας». Καὶ συμπεραίνει: «Ἂν συγκρίνουμε τὰ ἔργα ποὺ ἐμφανίσθηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα (τοῦ Μελετίου λ.χ.) καὶ ποὺ ὁ ἴδιος ὁ κ. Bartholdy χαρακτηρίζει φωτεινὲς παρουσίες, μὲ τὶς σημαντικώτερες ἐργασίες ποὺ τυπώνονται σήμερα, καὶ μόνο αὐτὸ μπορεῖ νὰ μᾶς πείση ὅτι ἡ πρόοδος τοῦ πνεύματος στὴν Ἑλλάδα ἀκολούθησε τὴν ἴδια πορεία, ἂν καὶ ἄνισα, μὲ τὰ γράμματα στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη».

Τὸ ὅτι ἡ πρόοδος ἦταν ἀργὴ δὲν πρέπει νὰ μᾶς προκαλῆ ἐντύπωση, παρατηρεῖ ὁ Ἄγγλος περιηγητής. «Ἀπὸ ἐκείνους ποὺ, ἀφοῦ ἀπόχτησαν μιὰ καλὴ μόρφωση, ἀναγκάστηκαν ἀπὸ τὶς περιστάσεις νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Τουρκία, ἐλάχιστοι μπόρεσαν νὰ ἀξιοποιήσουν τὰ παιδευτικά τους κεφάλαια γιὰ μιὰ παραπέρα ἐξέλιξη ἢ γιὰ τὸ φωτισμὸ τῶν συμπατριωτῶν τους. Ἀπογοητευμένοι ἀπὸ κάθε διδακτικὴ συνομιλία καὶ ὑποχρεωμένοι νὰ στρέψουν τὴν προσοχή τους ἀποκλειστικὰ στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐπιβίωση κάτω ἀπὸ ἕνα καθεστὼς ποὺ λεηλατεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κερδῶν τοῦ μόχθου τους, προσηλώνονται τὶς περισσότερες φορὲς μόνο στὸ σήμερα. Εἶναι μιὰ νοοτροπία ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς ὑπηκόους τοῦ ἀνατολικοῦ συνασπισμοῦ. Ἡ θύμηση τῶν προγόνων δηλητηριάζει τοὺς διαλογισμούς τους γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση καὶ καταλήγει σὲ ἀστήρικτα παράπονα γιὰ τὴν ἀγνωμοσύνη τῶν Δυνάμεων τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης καὶ στὶς νωθρὲς ἐλπίδες γιὰ συμπαράσταση τῶν ξένων. Δὲν σκέπτονται ὅτι τέτοιες ἐκδηλώσεις πολιτικῆς φιλανθρωπίας χωρὶς ἐγωιστικὰ κίνητρα δὲν ἔχουν κανένα προηγούμενο στὴν παγκόσμια ἱστορία.

Κάτω ἀπὸ τὶς σημερινὲς συνθῆκες, γράφει ὁ Leake, ὁ μόνος τρόπος θεραπείας αὐτῶν τῶν κακῶν εἶναι ἡ διάδοση τῶν ἀγαθῶν τῆς παιδείας ἀνάμεσα στὴ νέα γενεά. Καὶ ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι ὥριμοι νὰ ἐπαναστατήσουν μόνοι τους, οὔτε νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ μιὰ ἀλλαγὴ ποὺ θὰ πραγματοποιήσουν ἄλλοι, ἡ συμβουλὴ ἐκείνων ποὺ κατηγοροῦνται γιὰ ἀδιαφορία ἢ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ζητεῖται συμπαράσταση, μπορεῖ νὰ ἐκφρασθῆ στὴ δική τους γλώσσα: «Νὰ φωτισθῆτε»[1].

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο (ἔνθ' ἀν., σ. 230-232). Ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ ἔλεγε ὁ *Κοραῆς*:

῾Ο Leake ἀπαντᾶ στὴν κατηγορία ὅτι ἡ Εὐρώπη ἔδειξε ἀγνωμοσύνη, ὅτι δηλαδὴ ἐνῶ ὀφείλει τὸν πολιτισμό της στὴν ἀρχαία ῾Ελλάδα ἀδιαφόρησε γιὰ τὸν ὑπόδουλο ῾Ελληνισμό, μὲ δύο ἐπιχειρήματα. Τὸ πρῶτο: Οἱ Εὐρωπαῖοι ἔσωσαν τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ σφυρηλάτησαν αὐτὴ τὴν κληρονομιά, τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ ῞Ελληνες εἶχαν πάψει νὰ ὑπάρχουν ὡς ἔθνος. Καὶ τὸ δεύτερο: Χάρη στὴν προστασία τῆς Εὐρώπης καὶ κυρίως τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ρωσίας δημιουργήθηκαν οἱ παροικίες τῶν ῾Ελλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ, ποὺ μπόρεσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τοὺς πόρους γιὰ μιὰ ἀναγέννηση τῆς παιδείας στὸν τόπο τους.

῾Ο Leake πιστεύει ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ «Λόγιου ῾Ερμῆ» στὴ Βιέννη καὶ ἡ ἄνθιση τῶν γραμμάτων στὸ Βουκουρέστι δημιούργησαν τὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς «παλιγγενεσίας». ᾿Επισημαίνει ὅμως τὶς ἀντιθέσεις καὶ τὶς ἀνισότητες, ἀκόμα καὶ τὶς ὑπερφίαλες φιλοδοξίες τῶν ῾Ελλήνων ποὺ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀναγέννηση.

«Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ ζωηρὸς καὶ αἰσιόδοξος χαρακτήρας τῶν ῾Ελλήνων ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στὴ συστηματοποίηση τῆς προόδου. Πρὶν ἀκόμα ἀποκτήσουν συνείδηση τῶν βασικῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, πρὶν ἀκόμα μελετήσουν τὴν ἱστορία τῶν προγόνων τους, πρὶν ἀπὸ τὴ γεύση τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος[1], ἀσχολοῦνται μὲ τὴ Ρητορική, τὴ Λογικὴ καὶ τὴ Φιλοσοφία καὶ συχνὰ ἀφήνουν στὰ χέρια τῶν μαθητῶν τὸν ᾿Αριστοτέλη καὶ τὸν Πλάτωνα ἢ μιὰ μετάφραση κάποιου Γερμανοῦ φιλοσόφου, ἐνῶ τὰ παιδιὰ δὲν ἔχουν ἰδέα ἀπὸ τὸν ῞Ομηρο, τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Εὐκλείδη. Καὶ ἐνῶ δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἐπαφὴ μὲ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἢ μὲ τὴν ἐπιστήμη τοῦ διοικεῖν, ἐνῶ ἀγνοοῦν τὴν ἱστορία καὶ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης, ὀνειρεύονται ἀνεξαρτησία καὶ ἐλευθερία. Μερικοὶ ἀπ᾿ αὐτούς, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὶς φαντασιώσεις γιὰ τὴ φυσικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ῞Ελληνα διανοούμενου, ἀναπτύσσουν τὴ θεωρία ὅτι μὲ μιὰ μικρὴ ἐνθάρρυνση θὰ μποροῦσαν σύντομα νὰ ὑπερφαλαγγίσουν τὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη.

῾Ωστόσο ὁ Leake παραδέχεται ὅτι εἶχε σημειωθῆ μιὰ βαθειὰ ἀλλαγή: «Δὲν

«Δράξασθε παιδείας» (῎Απαντα, ᾿Επιστολές, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Β2, σ. 136). ῾Ο Leake τοποθετεῖ τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα στὴ σωστή του βάση. ῾Η ἐλευθερία δὲν χαρίζεται, καταχτιέται. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀρχὴ διατύπωσε λίγο ἀργότερα ὁ Byron στὸ «Προσκύνημα τοῦ Τσάϊλντ Χάρολντ»: «Μὴν περιμένετε τὴ λευτεριά σας ἀπὸ τοὺς Φράγκους...».

1. ῾Ο Leake παρατηρεῖ ὅτι ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς ῞Ελληνες, ποὺ ἰσχυρίζονται ὅτι ἐνθουσιάζονται ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τῶν προγόνων τους, ἔχουν σωστὴ κρίση ἢ αἴσθηση τοῦ ἀντικειμένου τοῦ θαυμασμοῦ τους. ῾Η ἀτελὴς ἀφομοίωση τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἡ προτίμηση τῆς γαλλικῆς καὶ ἰταλικῆς λογοτεχνίας καὶ γενικὰ ἡ ἔλλειψη πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς καλλιέργειας ἔχουν ἀποστερήσει ἐντελῶς τοὺς ῞Ελληνες ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος ποὺ συναντᾶ κανεὶς ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ μακρινὲς χῶρες τῆς Εὐρώπης, ὅπου μελετῶνται τὰ ἔργα τῶν προγόνων τους (ἔνθ᾿ ἀν., σ. 235 σημ.).

μπορῶ νὰ ἀρνηθῶ ὅτι ἡ πρόοδος ποὺ παρατηρεῖται τελευταῖα, παρ' ὅλη τὴν ἐκφυλιστικὴ ἐπιρροὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς τυραννίας, εἶναι ἐκπληκτική. Ἡ ἑλληνικὴ νεολαία, παρὰ τὰ συντριπτικὰ αὐτὰ μειονεκτήματα, ἔδειξε ὅτι κατέχεται ἀπὸ δίψα γιὰ γνώση καὶ ὅτι εἶναι ἀνυπόμονη νὰ τὴν ἀποχτήση. Ὅλα αὐτὰ μαρτυροῦν ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι ἀληθινὰ τέκνα τῶν ἀρχαίων προγόνων τους».

Πιστεύει ὅτι ἡ τελικὴ συνέπεια αὐτῶν τῶν ἱκανοτήτων, τῆς φιλελεύθερης παιδείας καὶ τῆς φωτισμένης πειθαρχίας ποὺ ἀρχίζει νὰ διαδίδεται ἀνάμεσά τους, πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία, ὅτι τὸ φῶς θὰ νικήση τελικὰ τὰ σκοτάδια. Νομίζει ὡστόσο ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἔφτασαν ἀκόμα στὸ στάδιο τῆς προόδου ποὺ θὰ ἐπιτρέψη τὴ μεγάλη ἀλλαγή, ὅτι ἡ παρέμβαση μιᾶς φιλικῆς ξένης χώρας γιὰ τὴ χειραφέτησή τους πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθῆ μὲ πολὺ μεγάλη προσοχὴ καὶ ὅτι κάθε βίαιο κίνημα ἀπὸ τὴν πλευρὰ ξένου ἔθνους, ὅπως στὸ παρελθόν, μπορεῖ νὰ ὁδηγήση στὴν ἀποξένωσή του καὶ νὰ ἐπιβραδύνη τὴν ἐκπλήρωση τῶν προσδοκιῶν τῶν Ἑλλήνων.

Τί πρέπει νὰ γίνη λοιπόν; Νὰ κυττάξουν οἱ Ἕλληνες τὰ συμφέροντά τους καὶ νὰ βασισθοῦν στὴ βαθμιαία ἀπόδοση καὶ στὰ σίγουρα ἀποτελέσματα τῶν σχολείων ποὺ λειτουργοῦν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὶς ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Κι' ὅλα αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πολιτιστικὴ πρόοδο[1].

ΑΡΧΕΣ Δεκεμβρίου 1804 ὁ Leake φτάνει στὴν Κέρκυρα ἐφοδιασμένος μὲ ὁδηγίες ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση καὶ τὸν Νέλσωνα. Στὶς 9 Δεκεμβρίου διαπεραιώνεται στὴν Αὐλώνα καὶ ἀρχίζει τὴν περιήγησή του στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βόρειας Ἠπείρου μέσα στὶς χιονοθύελλες τοῦ καταχείμωνου[2]. Ἡ βιασύνη τῆς ἀποστολῆς εἶναι ὁλοφάνερη. Ἡ Εὐρώπη βρίσκεται στὶς παραμονὲς τῶν ναπολεόντειων πολέμων καὶ οἱ μυστικὲς ὑπηρεσίες τῶν ἀντιπάλων ἀναπτύσσουν ἔντονη δραστηριότητα.

Ἐπισημαίνει τὶς τοποθεσίες τῆς Ἰλλυρίας ποὺ συνδέονται μὲ ἱστορικὰ γεγονότα, καταγράφει λείψανα ρωμαϊκῶν ὀχυρῶν, παραθέτει χωρία ἀρχαίων συγγραφέων. Κάπου-κάπου προσέχει καὶ τοὺς ἀνθρώπους, συνήθως ὅταν ἡ κακοκαιρία τὸν αἰχμαλωτίζει σὲ κανένα χωριατόσπιτο. Ὅπως λ.χ. στοὺς Ἁγίους Σαράντα ὅπου ἔφτασε παραμονὴ Χριστουγέννων.

«Τὰ πανηγύρια τῶν Ἑλλήνων, οἱ νηστεῖες καὶ ὁ φόβος τους, εἶναι μεγάλα βάσανα γιὰ τὸν ταξιδιώτη. Στὶς γιορτὲς δὲν δουλεύουν. Ὅταν κρατοῦν νηστεία, καὶ μάλιστα σκληρή, σαράντα ὁλόκληρες μέρες, εἶναι ἐξαντλημένοι καὶ ἀνίκανοι γιὰ κάθε σοβαρὴ προσπάθεια. Ὁ φόβος, τέλος, ἀποτελεῖ ἀναγκαία συνέπεια τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ποὺ ἀκολούθησε τὴ μακραίωνη ἐξουθενωτικὴ τυραννία καὶ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 233-236.
2. Θὰ παρακολουθήσουμε τὶς περιηγήσεις του χρονολογικά, ὅπως ἀκριβῶς πραγματοποιήθηκαν, καὶ ὄχι χωριστὰ τῶν νότιων καὶ βόρειων περιοχῶν— ὅπως στὰ ὁδοιπορικά του— περνώντας ἐναλλακτικὰ ἀπὸ τὰ «Ταξίδια στὴ Β. Ἑλλάδα» στὰ «Ταξίδια στὸ Μωριά».

τὶς δεισιδαιμονίες τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ὡστόσο, κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴν πικρὴ κρούστα, προβάλλει ἔντονα ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρας ἑνὸς ἀρχαίου λαοῦ.

»Ὁ ταξιδιώτης ἀγανακτεῖ πολλὲς φορὲς καὶ ἀηδιάζει ἀπὸ τὴν πονηρία, τὴν ψευτιὰ καὶ τὴ δουλοπρέπεια τῶν ἀνθρώπων. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναλογισθῆ πὼς οἱ ἀδυναμίες τους εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τους, πὼς ἡ πονηρία καὶ ἡ ἀπάτη εἶναι τὸ μοναδικὸ ὅπλο ποὺ τοὺς ἄφησαν οἱ τύραννοι καὶ πὼς αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα παρουσιάζονται πιὸ ἔντονα ὅταν σμίγουν μ' αὐτὴ τὴ φυσικὴ διαβολικὴ σπιρτάδα τῶν Ἑλλήνων, ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία ἀποτελεῖ κληρονομιὰ τῆς φυλῆς. Μιὰ παροιμία τους λέει πὼς τὸ γλυκύτερο κρασὶ κάνει τὸ πιὸ ἄγριο ξίδι. Νὰ ἕνα θαυμάσιο παράδειγμα ποὺ ἀποκαλύπτει τὶς διαβρωτικὲς συνέπειες τοῦ διεφθαρμένου δεσποτισμοῦ πάνω σὲ ἕνα εὐγενικὸ καὶ δαιμόνιο πνεῦμα»[1].

Ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Σαράντα ὁ Leake μὲ τοὺς σωματοφύλακες καὶ τοὺς ἀγωγιάτες του ἔφτασε στὴ Νίβιτσα τῆς Χιμάρας. Στὸ χρονικό του ἱστορεῖ τὸν ἀφανισμό της ἀπὸ τὸν Ἀλή. Ἡ Νίβιτσα ἦταν παλιότερα μεγάλη καὶ πλούσια πολιτεία, ἡ σημαντικώτερη ἀπὸ τὶς ἀνεξάρτητες χριστιανικὲς κοινότητες τῆς

1. Travels in Northern Greece by *William Leake* late lieutenant colonel of the Royal Artillery, Hon. D. C. L. in the University of Oxford, F. R. S. one of the Vice-Presidents of the Royal Society of Literature, and of the Royal Geographical Society, member of the Royal Academy of Sciences of Berlin, and corresponding member of the Royal Institute of Paris, London 1835, τ. Α', σ. 14-15. Στὸ παράρτημα τοῦ Α' τόμου ὁ Leake δημοσιεύει ἀνάλυση τῆς «Ἀληπασιάδας», τῆς ἔμμετρης βιογραφίας τοῦ Ἀλήπασα ποὺ ἔγραψε ὁ Τουρκαλβανὸς Χατζῆ Σεχρέτης (σ. 463-497). Ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ στιχουργήματος ἀνακάλυψε πρῶτος ὁ Leake κατὰ τὶς περιηγήσεις του στὴν Ἤπειρο. Ἔχει 4.500 πολιτικοὺς στίχους καὶ ἱστορεῖ τὴ δράση τοῦ Ἀλῆ ὡς τὴν ὑποταγὴ τῶν Σουλιωτῶν (1803). Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλο χειρόγραφο (Ἐθν. Βιβλιοθήκη) ὅπου ἱστοροῦνται τὰ γεγονότα ὡς τὸ 1812 (καταστροφὴ τοῦ Γαρδικιοῦ). Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς «Ἀληπασιάδας» ἔγινε τὸ 1870 ἀπὸ τὸν *Κων. Σάθα*. Ἀκολούθησε ἡ ἔκδοση τοῦ *Émile Legrand*. Μ' ὅλο ποὺ ὁ Ἀρβανίτης ραψωδὸς ὑμνολογεῖ μὲ χαμέρπεια τὸν Ἀλή, τὸ στιχούργημά του ἀποτελεῖ πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸν δυνάστη τῆς Ἠπείρου καὶ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Χατζῆ Σεχρέτης ζοῦσε στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ καὶ σίγουρα τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὸ στιχούργημά του προερχόταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ βεζύρη. Ὁ *Ἀθ. Λιδωρίκης*, ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ Ἀλῆ, ἀφηγήθηκε στὸν Σάθα ὅτι ὁ βεζύρης καλοῦσε συχνὰ τὸν Σεχρέτη γιὰ νὰ διαβάση τὸ ἔργο του. «Πολλὲς φορὲς τὸν πρόσταζε νὰ προσθέση κάποια λεπτομέρεια ποὺ τοῦ εἶχε ξεφύγει» (Ἱστορικαὶ Διατριβαί). Κατὰ τὸν Leake ἡ «Ἀληπασιάδα», παρὰ τὸν ἄγριο πρωτογονισμό της καὶ στὴν τεχνικὴ καὶ στὴ σύνθεση καὶ στὸ αἴσθημα, εἶναι τὸ μοναδικὸ αὐθεντικὸ ντοκουμέντο ποὺ ἀπόμεινε γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀλῆ. Ὅσο γιὰ τὴν ἀξιοπιστία του παρατηρεῖ ὁ Ἄγγλος περιηγητής: «Ἐξετάζοντας τὸ στιχούργημα ὡς ἱστορικὴ πηγὴ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ δημιουργός του, σὰν ποιητὴς ποὺ εἶναι, καταφεύγει σὲ ὑπερβολὲς κι' ἀκόμα ὅτι σὰν μουσουλμάνος θεωρεῖ τοὺς χριστιανοὺς κατώτερη φυλή. Ἔτσι, ἡ προδοσία καὶ ἡ ἀγριότητα τοῦ ἥρωα ἀποτελοῦν θεοσεβέστατες ἀποδείξεις σοφίας καὶ δύναμης» (ἔνθ' ἀν., σ. 463-464). Στὸ τέλος τοῦ τόμου ὑπάρχει πτυσσόμενος «χάρτης τῆς Βόρειας Ἑλλάδας ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ ὡς τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Ἰλλυρία» διαστάσεων 69 X52. Ἐπίσης δημοσιεύονται σχέδια ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ ἐπιγραφές.

᾿Ηπείρου, ποὺ κρατοῦσαν ὁλόκληρη τὴν παραλιακὴ ζώνη ἀπὸ τὸ Βουθρωτὸ ὣς τὴν Αὐλώνα. ᾿Οχυρωμένες πίσω ἀπὸ τὰ ἀπάτητα κράκουρά τους οἱ κοινότητες ἀντιστάθηκαν σ᾿ ὅλες τὶς ἀπόπειρες τοῦ πασᾶ νὰ τὶς ὑποτάξη. ᾿Αλλὰ στὰ 1798 ὁ ᾿Αλῆς φόρτωσε στρατὸ σὲ ἀρβανίτικα καράβια καὶ ἔπεισε τοὺς Γάλλους νὰ κάνουν στραβὰ μάτια καθὼς ἡ μικρὴ ἀρμάδα θὰ περνοῦσε τὰ Στενά. Μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση ἀποτελοῦσε παραβίαση τῆς τουρκοβενετικῆς συνθήκης. Οἱ Γάλλοι ὡστόσο ὑποχώρησαν καθὼς ἀναζητοῦσαν τρόπο νὰ συμφιλιωθοῦν μὲ τὸν ᾿Αλὴ γιὰ νὰ βλάψουν τὴν Πύλη. Ἴσως καὶ νὰ μὴν ὑποπτεύονταν τοὺς πραγματικοὺς σκοποὺς τῆς ἐκστρατείας. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἐπιτυχία ὁ ᾿Αλῆς διάλεξε τὴ νύχτα τῆς Λαμπρῆς ὥστε νὰ αἰφνιδιάση τοὺς χριστιανοὺς ποὺ ξαρματωμένοι θὰ συνάζονταν στὶς ἐκκλησίες. Ἔτσι πέτυχε εὔκολα τὸ σκοπό του καὶ σκλάβωσε ὄχι μονάχα τὴ Νίβιτσα μὰ καὶ τὰ βορεινὰ χωριά. Καὶ τώρα ὁλόκληρη ἡ παραλιακὴ περιοχὴ ὣς τὴ Χιμάρα ἔχει ὑποταχθῆ στὸν ᾿Αλή.

῾Η Νίβιτσα καὶ τὰ δυὸ γειτονικὰ χωριὰ εἶναι τώρα ἰσοπεδωμένα καὶ τὰ χωράφια ἔγιναν τσιφλίκια τοῦ πασᾶ. Γιὰ τοὺς καλλιεργητὲς αὐτῶν τῶν τσιφλικιῶν ἔχτισε ὁ ᾿Αλῆς τοὺς ῾Αγίους Σαράντα ἐνῶ τοὺς περισσότερους χωριάτες τῆς Νίβιτσας τοὺς ἔστειλε νὰ δουλέψουν στὰ χτήματά του κοντὰ στὰ Τρίκαλα[1].

---

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 16-17. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ Ναπολέων ἐπιζητοῦσε τὴ φιλία τοῦ ᾿Αλῆ στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς του στὴν ᾿Ανατολὴ καὶ ἔδινε ἐντολὴ στὸν διοικητὴ τῶν ῾Επτανήσων στρατηγὸ Gentilli, ὄχι μονάχα νὰ ἀποφεύγη κάθε προστριβὴ μὲ τὸν βεζύρη ἀλλὰ νὰ ἐκδηλώνη καὶ τὴ συμπαράστασή του. Ἔτσι βρῆκε ὁ ᾿Αλῆς τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκδικηθῆ τοὺς Χιμαριῶτες ἐχθρούς του αἰφνιδιάζοντάς τους. Χωρὶς τὴν ἄδεια τῶν Γάλλων ὁ στολίσκος μὲ τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα τοῦ Γιουσοὺφ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ περάση τὰ στενὰ τῆς Κασσιώπης καὶ νὰ πραγματοποιήση τὴν ἀπόβαση στὴ Χιμάρα. ᾿Εκτὸς ἀπὸ τὴ Νίβιτσα ὁ Γιουσοὺφ κατέστρεψε καὶ τὴν κωμόπολη Ἅγιος Βασίλειος. Κατὰ τὸν *Ρίζο Νερουλὸ* (Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient, Genève 1828, σ. 151) ἐξοντώθηκαν 6.000 Χιμαριῶτες. Καὶ δὲν εἶχε καθόλου ἄδικο ὁ πασὰς τοῦ Δέλβινου ποὺ ἔγραφε τὸ 1798 στὸ διοικητὴ τῶν ῾Επτανήσων στρατηγὸ Chabot ὅτι οἱ Γάλλοι, ἐνῶ διακηρύσσουν πὼς ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσότητα καὶ κατατρέχουν τοὺς τυράννους καὶ τοὺς ἀριστοκράτες, πουλᾶνε τὴν ἐλευθερία γιὰ τὰ ἀργύρια καὶ ὅτι ἀγαποῦν καὶ προστατεύουν τὸν μεγαλύτερο τύραννο τῆς γῆς (*Σπ. Παππᾶ*, ῾Η Γαλλία καὶ ἡ Ρούμελη, Δελτ. ῾Ιστ. ᾿Εθν. ῾Εταιρ., τ. ΣΤ' [1902-1906], σ. 298). Γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Νίβιτσας καὶ τοῦ ῾Αγίου Βασιλείου βλ. *Π. ᾿Αραβαντινοῦ*, Χρονογραφία τῆς ᾿Ηπείρου (τ. Α', σ. 287-288). ᾿Αβάσιμα δικαιολογεῖ ὁ *Περραιβὸς* τοὺς Γάλλους: «...μὴ γνωρίζοντες ἀκόμη τοὺς καταχθονίους σκοποὺς του, τῷ παρεχώρησαν τὴν ἄδειαν, αὐτὸς δὲ πέμψας ὑπὲρ τὰς τρεῖς χιλιάδας Τουρκαλβανοὺς ἀπεβίβασεν αὐτοὺς εἰς τὰς προμνησθείσας κωμοπόλεις» (῾Ιστορία Πάργας καὶ Σουλίου, ᾿Αθήνα 1956, σ. 96-97). Οἱ Γάλλοι ἀποδείχτηκαν κακοὶ διπλωμάτες καὶ ἐπιπόλαιοι, καὶ ἔπεσαν στὴν παγίδα τοῦ βεζύρη. Εἶναι γνωστὸ τὸ πάθημα τοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ στρατηγοῦ Gentilli στὰ Γιάννενα, ὑπασπιστῆ του συνταγματάρχη Rose. ᾿Εκεῖ ὀργάνωσε ὁ ᾿Αλῆς μὲ τοὺς ἀνθρώπους του τὴν κωμῳδία ποὺ ὁδήγησε στὸ χαμὸ τοὺς Χιμαριῶτες καὶ σὲ φριχτὸ θάνατο τὸν ἴδιο τὸ Γάλλο ἀπεσταλμένο. «῾Ο πανοῦργος δ᾿ οὗτος» (ὁ ᾿Αλῆς), γράφει ὁ *Α. Πολυζωΐδης* (Τὰ Νεοελληνικά, ᾿Εν ᾿Αθήναις 1874, τ. Α', σ. 142-143), «ὑπεκρίθη θαυμασίως δείξας τὸν πλέον ἔνθερμον θαυμασμόν του διὰ τὰς νίκας τῶν ὅπλων τῆς Γαλλίας καὶ ἄκρατον δημοκρατικὸν φρόνημα. ᾿Εδέχθη μετὰ μεγάλης

Στὸ Δέλβινο θὰ φιλοξενηθῇ ἀπὸ τὸν προεστὸ Χρῆστο Κανάκη. Ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ἄλλοι ἦταν κρασοπαραγωγοὶ κι' ἄλλοι ἔπλεκαν κανναβοπάπουτσα. Ἀνθοῦσε καὶ ἡ βιοτεχνία ὅπλων. Ἐκεῖ κατασκεύαζαν τὰ περίφημα ἀρβανίτικα γιαταγάνια καθὼς καὶ μουσκέτα (μονάχα τὶς κάννες ἔφερναν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό).

«Ὁ κύρ-Χρῆστος μοῦ παραπονιέται γιὰ τὰ βάσανα τοῦ ἔθνους του καὶ τὴν τουρκικὴ τυραννία καὶ μὲ ρωτάει γιατί οἱ μεγάλες Δυνάμεις τῆς Εὐρώπης καὶ εἰδικὰ ἡ Ἀγγλία δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀδελφῶν χριστιανῶν. Τοῦ ἐξηγῶ στενοχωρημένος πὼς τὰ ἔθνη ἐνεργοῦν πάντοτε σύμφωνα μὲ τὸ δικό τους συμφέρον, πὼς ἔχουμε ἐμπλακῆ σ' ἕνα σκληρὸ πόλεμο καὶ πὼς ἡ σημερινὴ πολιτική μας εἶναι νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Οἱ δύστυχοι Ἕλληνες ἀπὸ κανένα ἔθνος δὲν ἔχουν σήμερα ἀπαντοχή. Ἂν καταλάβουν τὴ χώρα οἱ Γάλλοι ἢ οἱ Ρῶσοι θὰ τρέφωνται εἰς βάρος τοῦ τόπου. Καὶ οἱ Ἕλληνες θὰ διαπιστώσουν ὅτι ἕνας Γάλλος ἢ Ρῶσος στρατηγὸς δὲν εἶναι καλύτερος γιὰ τὴν ἐλευθερία[1] καὶ τὴν περιουσία τους ἀπὸ τοὺς μπουλουκμπασῆδες τοῦ Ἀλῆ, ποὺ παρ' ὅλη τους τὴν ἁρπακτικότητα, ἐξασφαλίζουν κάποια τάξη στὸ δοβλέτι[2]. Τὰ αἰσθήματα τῶν Ἑλλήνων καὶ στὴν Ἤπειρο καὶ στὶς ἄλλες περιοχὲς ποὺ ταξίδεψα δείχνουν πὼς οἱ Ρῶσοι δὲν ἄφησαν καλὲς ἐντυπώσεις κατὰ τὶς ἐκστρατεῖες τῆς Αἰκατερίνης καὶ στὴ διοίκηση τῆς Ἑπτανησιακῆς

πομπῆς καὶ μεθ' ὅλων τῶν δειγμάτων τοῦ σεβασμοῦ τὸ τρίχρωον ἐθνόσημον (cocarde), ὅπερ ὁ Ρόσιος τῷ προσήνεγκεν ἐν ὀνόματι τοῦ στρατηγοῦ Γεντίλλη, καὶ ἔφερεν αὐτὸ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας προσηρτημένον εἰς τὸν κίδαρίν του. Οἱ υἱοὶ δὲ τοῦ Ἀλῆ καὶ πάντες οἱ περὶ αὐτὸν ἀξιωματικοὶ μετέσχον αὐτῶν τῶν ἐπιδείξεων καὶ ἐχόρευσαν τὸν δημοκρατικὸν χορὸν (la carmagnole) ἐνώπιον τοῦ δημοκράτου γενικοῦ ὑπασπιστοῦ εἰς ὃν τὸ θέαμα ἐνέπνευσε μέγιστον ἐνθουσιασμόν· ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἦτο εἰμὴ τὸ ἀσθενέστερον μέρος τῶν ὅσων ὁ Σατράπης προετίθετο νὰ πράξῃ ὑπὲρ τοῦ καλοῦ του φίλου Ροσίου· ὁ ἐπιτήδειος ὑποκριτὴς ἐξελέξατο ἐν τῇ πλουσιωτάτῃ γυναικωνίτιδί του νεάνιδα τινὰ Ἑλληνίδα λίαν καλλιπάρειον καλουμένην Ζωίτσαν καὶ τὴν προσέφερεν ὡς σύζυγον εἰς τὸν Γάλλον ἀξιωματικόν· οἱ γάμοι ἐτελέσθησαν δι' ἑορτῶν πολυτελεστάτων καὶ ὁ μητροπολίτης τῶν Ἰωαννίνων Ἱερόθεος, δημιούργημα εὐπειθὲς τοῦ πασᾶ, εὐλόγησε τοὺς νεονύμφους, διὰ τῶν παντοίων δὲ τούτων μέσων φενάκης ὁ Ἀλῆς ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ του. Ὁ Ρόσιος ἔγραψε περὶ τῶν προθέσεων αὐτοῦ εἰς τὸν στρατηγὸν καὶ οὗτος, χωρὶς ν' ἀναλογισθῇ τὰς συνεπείας τοιαύτης εὐνοίας, τῷ παρεχώρησε τὸ δικαίωμα τοῦ ναυτίλλεσθαι ἐν τῇ Ἀδριατικῇ θαλάσσῃ, δικαίωμα ὅπερ οἱ Ἑνετοὶ εἶχον ἀρνηθῆ πάντοτε εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τοὺς προκατόχους του». Ὁ Rose πλήρωσε ἀκριβὰ τὴν ἀφέλειά του. Αἰχμαλωτίστηκε κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Πρέβεζας, βασανίστηκε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ συμπέθερου καὶ μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου πέθανε στὴ φυλακή (βλ. καὶ *Ι. Λαμπρίδη* Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, τεῦχος Β', Ἐν Ἀθήναις 1887, σ. 29). Καὶ ὁ σουλτάνος Σελὶμ διασκέδαζε μὲ τοὺς Γάλλους ποὺ χόρευαν τὴν καρμανιόλα (*Mendelson Bartholdy,* Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, μετ. Α. Βλάχου, τ. Α', σ. 104).

1. Ὁ Leake παραλείπει νὰ προσθέσῃ ὅτι καὶ ἕνας Ἄγγλος στρατηγὸς δὲν θὰ ἦταν καλύτερος.

2. Οἱ μπουλουκμπασῆδες τοῦ Ἀλῆ ἀντικατέστησαν τὰ ὄργανα τῶν τοπαρχῶν καὶ τὶς ληστοσυμμορίες. Τὰ βάσανα τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν δὲν ἄλλαξαν ποτὲ καὶ πουθενὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν «τάξη» ποὺ ἐγκωμιάζουν διάφοροι Ἕλληνες καὶ ξένοι ἱστορικοί.

Δημοκρατίας[1]. Μπορεῖ νὰ λαχταροῦν τὴν παρουσία τῶν ὁμοδόξων, μὰ τὴν ἴδια στιγμὴ ἀκοῦνε τοὺς Ρώσους νὰ τοὺς ἀποκαλοῦν «κλέφτες» καὶ «ζωντόβολα»[2]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ φαίνονται πρόθυμοι νὰ δεχτοῦν μὲ ἐνθουσιασμὸ τοὺς Γάλλους, μ' ὅλο ποὺ ἀποφεύγουν νὰ ἐκδηλώσουν αὐτὰ τὰ αἰσθήματα, ὄχι τόσο ἀπὸ φόβο, γιατὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἴσως περισσότερη ἐλευθερία λόγου ἀπὸ κάθε εὐρωπαϊκὴ χώρα, μὰ ἀπὸ ἀμφιβολίες μήπως αὐτὸς ὁ προσανατολισμὸς ἐνοχλήσει τὶς εὐρωπαϊκὲς Κυβερνήσεις ἢ τοὺς πράκτορές τους ποὺ ἀσκοῦν ἐπιρροὴ στοὺς Τούρκους καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀφανίσουν τὸν Ἕλληνα ἂν ἐκδήλωνε φιλογαλλικὰ αἰσθήματα. Ὁ κὺρ-Χρῆστος παραδέχεται ὅτι δύσκολα θὰ διακινδύνευαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἐνισχύσουν μὲ ἐφόδια αὐτοὺς τοὺς ὑποθετικοὺς ἐλευθερωτὲς καὶ δυσκολώτερα ἀκόμα νὰ ἑνωθοῦν μαζί τους, ὅσο τρέμουν τὸ τούρκικο σπαθὶ κι' ὅσο τοὺς λείπει τὸ κουράγιο νὰ πολεμήσουν γιὰ τὴ δική τους ἀποκλειστικὰ ὑπόθεση»[3].

Στὶς 28 Δεκεμβρίου ἔφτασε στὸ Τεπελένι ὅπου φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ Γιουσοὺφ ἀγᾶ Ἀράπη ὡς τὶς 6 Ἰανουαρίου 1805. Ἐκεῖ συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὸν πασά, τὴν οἰκογένειά του, τὴν Αὐλὴ καὶ τὴν πολιτική του.

Δὲν ἐμπιστεύεται, γράφει ὁ Leake, οὔτε τὰ παιδιά του. Ὅλα περνοῦν ἀπὸ τὸ χέρι του ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία. Ὑπαγορεύει τὶς ἐπιστολὲς στὸν Τοῦρκο ἢ Ρωμιὸ γραμματικό. Τὸ γράψιμό του εἶναι φριχτὸ κι' ἀκόμα χειρότερη ἡ ἑλληνικὴ ὀρθογραφία του. Τὰ λίγα γράμματα ποὺ ἔμαθε τὰ ξέχασε γιατὶ δὲν τὰ χρησιμοποίησε ποτέ, ἀφοῦ στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ κάθε μεγάλος ἔχει τὸ γραμματικό του. Διάβαζε ἀραβικὰ μὰ δὲν δοκίμασε ποτὲ νὰ γράψη. Οἱ συνεννοήσεις του μὲ τὴν Πύλη γίνονται σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα διαμέσου τοῦ ἀρχιτζοχαντάρη του, τοῦ ἐπίσημου δηλαδὴ ἀντιπροσώπου του στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς Ἀρβανίτες του ἀλληλογραφοῦσε στὰ ἑλληνικά, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες περιπτώσεις ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ διαβαστῆ ἡ διαταγή του στὰ ἀρβανίτικα. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἐπιστρατεύει τὰ ἀρβανίτικα ἀλλὰ γραμμένα μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες[4].

---

1. Οἱ Ἑπτανήσιοι εἶχαν ἐνστερνισθῆ τὰ δημοκρατικὰ ἰδεώδη ποὺ ἐμφύσησε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὡστόσο ἀποτελεῖ γεγονὸς ὅτι οἱ Ρῶσοι, παρὰ τὸν συντηρητισμό τους, δημιούργησαν τὴν Ἰόνιο Πολιτεία καὶ ὅτι χάρη στοὺς λαϊκοὺς ἀγῶνες, τὶς πιέσεις, ἀκόμα καὶ τὶς ἐξεγέρσεις τῶν νησιῶν καθιερώθηκε ἕνα πολίτευμα καὶ θεμελιώθηκε τὸ πρῶτο «ἑλληνικὸ κράτος» σὲ ἐλεύθερη ἑλληνικὴ γῆ (*Γερ. Μαυρογιάννη,* Ἱστορία τῶν Ἰονίων Νήσων, Ἀθῆναι 1889, τ. Α', σ. 262 κ.ἑ., Β', σ. 3 κ.ἑ.). Αὐτὸ τὸ κράτος ἐνθουσίασε τοὺς Ἕλληνες σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς χαρακτήρισε ὑπαινικτικὰ τὴν Ἑπτάνησο «ὑπομόχλιο» τοῦ Ἀρχιμήδη γιὰ τὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση (*Πολ. Ἐνεπεκίδη,* Κοραῆς, Κούμας, Κάλβος... Ἀθῆναι 1967, σ. 114).

2. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 20-21.

4. Ἀντιφατικὲς οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς γραμματικὲς γνώσεις τοῦ Ἀλῆ. Ἕνας Γιαννιώτης ἔμπορος εἶπε στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ *Hobhouse* τὸ 1809 ὅτι «ὁ Ἀλῆς ἦταν ἕνας βάρβαρος ποὺ δὲν ἤξερε οὔτε ἀνάγνωση οὔτε γραφή» (A journey through Albania..., London

Οἱ σημαντικώτεροι ἀξιωματοῦχοι τοῦ βεζύρη ἦταν ὁ Σιλιχτὰρ ἀγὰς καὶ ὁ Γιουσοὺφ ἀγὰς 'Αράπης, «ἔξυπνος καὶ δραστήριος, γενναῖος, σκληρόκαρδος καὶ αἱμοβόρος». 'Ακολουθοῦσαν ὁ Τάτζα μπουλούμπασης καὶ ὁ Θανάσης Βάγιας, «πρόθυμα ὄργανα γιὰ κάθε λογῆς ἀτιμία».

«"Ολα αὐτὰ τὰ πρόσωπα καὶ οἱ γιοὶ τοῦ βεζύρη συνηθίζουν τὴν ἀρβανίτικη φορεσιά: καμιζόλα μὲ χρυσὸ γαϊτάνι καὶ φουστανέλλα μὲ δίπλες ποὺ πέφτει πάνω στὸ μπενοβράκι, ὅπως ὁ χιτώνας τῶν ρωμαϊκῶν ἀγαλμάτων. "Ομορφη φορεσιὰ ὅταν εἶναι καινούργια καὶ καθαρή. 'Αλλὰ κι' αὐτοὶ ἀκόμα οἱ ἀφεντάδες δὲν χαίρονται τὴν πολυτέλεια νὰ ἀλλάζουν φουστανέλλα κάθε βδομάδα. Οἱ στρατιῶτες τὴν ἀφήνουν λερὴ ὥσπου νὰ λειώση ἀπάνω τους[1]. Κάπου-κάπου τὴ βγάζουν καὶ τὴν ἁπλώνουν πάνω στὴ φωτιὰ ἔτσι ποὺ οἱ ψεῖρες, ζαλισμένες ἀπὸ τὸν καπνό, πέφτουν στὶς φλόγες. 'Απὸ τὰ «κρὰκ» ποὺ ἀκούγονται στὴ θράκα καταλαβαίνουν οἱ 'Αρβανίτες πὼς τὸ ξεψείριασμα πάει καλά[2]. Μερικὲς φορές, στὶς πρῶτες δυό, τρεῖς βδομάδες ποὺ φοροῦν τὴν καινούργια φουστανέλλα, ἢ ὅταν θέλουν νὰ φανοῦν περιποιημένοι, περνοῦν στὸ λαιμὸ ἕνα περιλαίμιο μπαμπακερὸ ἐμποτισμένο σὲ μερκουρόλη[3]. Στήνουν ἔτσι ἕνα φράχτη ποὺ δὲν ἀφήνει τὰ ζωηρὰ ζωύφια νὰ ξεμυτίσουν καὶ ν' ἀρχίσουν τὸ σεργιάνι στὸ σβέρκο ἢ στὴν πατατούκα [4]. Αὐτὴ ἡ ἔλλειψη πάστρας ἔχει ποτίσει ὅλες τὶς τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ στὴν καθημερινὴ ζωή του. 'Ακόμα κι' ὁ ἴδιος ὁ 'Αλὴς ἔχει τόσο πολὺ

1813, σ. 107). 'Ο "Αγγλος περιηγητὴς γιατρὸς *Holland* βεβαιώνει ὅτι ὁ βεζύρης διάβαζε ἑλληνικὰ καὶ τουρκικὰ κι' ὅτι ἤξερε νὰ γράφη (Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia..., London 1815, σ. 183). 'Αντίθετα ὁ Γάλλος ἐξωμότης *Ibrahim Manzour*, διοικητὴς τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ 'Αλῆ, ἰσχυρίζεται ὅτιὁ βεζύρης δὲν ἤξερε οὔτε ἀνάγνωση οὔτε γραφή. "Οταν τοῦ ἔδωσε ἕνα σχέδιο τοῦ κάστρου τῆς Ναυπάκτου μὲ τὶς διάφορες ἐνδείξεις, τὸ κρατοῦσε ἀνάποδα (Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali Pacha... Paris 1827, σ. 129). 'Ο ἴδιος ὁ Ibrahim προσθέτει ὅτι ὁ 'Αλὴς μιλοῦσε τουρκικά, ἀρβανίτικα καὶ ἑλληνικά. Μερικὲς φορὲς ἄρχιζε νὰ μιλάη σὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς τρεῖς γλῶσσες μ' ὅλο ποὺ ἤξερε πὼς ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστη στὸ συνομιλητή του. 'Αδιαφοροῦσε γιὰ τὶς διαμαρτυρίες του καὶ ἀπαγόρευε τὴ μετάφραση στὸν δραγουμάνο (ἔνθ' ἀν., σ. 129). Στὶς ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς ξένους ὁ 'Αλὴς συνήθιζε νὰ αὐτοτιτλοφορῆται «Il capetan general di tutta la Rumelia».

1. 'Ο *Ibrahim Manzour* γράφει ὅτι οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ 'Αλῆ ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες μὲ τὴν καθαρότερη φουστανέλλα τους. Γενικά, τόσο οἱ ἀξιωματικοὶ ὅσο καὶ οἱ στρατιῶτες, χρησιμοποιοῦσαν τὴ φουστανέλλα γιὰ μαντήλι, προσόψιο καὶ πατσαβούρι. Φοροῦσαν δυὸ λογιῶν φουστανέλλα οἱ 'Αρβανίτες καὶ φυσικὰ ὅλοι οἱ "Ελληνες μισθοφόροι τοῦ 'Αλῆ: μὲ τὶς πολλὲς δίπλες (τὰ λαγγιόλια) ποὺ ἔπεφτε κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ τὴν κοντή, τὴν εὐζωνικὴ (φουστάνι μπὶ γκιοῦ χαϊντοῦσε, ὅπως ἔλεγαν οἱ 'Αρβανίτες, φουστανέλλα πάνω ἀπὸ τὰ γόνατα, κλέφτικη). 'Υπῆρχαν φουστανέλλες μὲ 500 δίπλες ποὺ χρειάζονταν ὁλόκληρο τόπι χασέ.

2. Βλ. τ. Α', σ. 649 σημ. 1.

3. 'Οξείδιο τοῦ ὑδραργύρου.

4. Οἱ φτωχοὶ "Ελληνες ἀγρότες, πρὶν ἀπὸ κάμποσες δεκαετίες, ὅταν δὲν εἶχαν πουκάμισο, φοροῦσαν τραχηλιά, ἕνα ὁμοίωμα τοῦ ὁρατοῦ τμήματος τοῦ πουκάμισου, ποὺ στερεωνόταν γύρω στὸ λαιμό. "Ηταν ἕνα τετράγωνο πανί, μὲ δύο ἢ τρία κουμπιὰ ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση

ἐξοικειωθῆ μὲ τὴ σκληρὴ ἀρβανίτικη ζωὴ ποὺ δὲν νοιώθει διόλου ἐνόχληση ἀπὸ τὴ λέρα τῶν ἀνθρώπων του. Κι' ὅπως ὑποχρεώνεται νὰ δέχεται, σὰν πολιτικάντης ποὺ εἶναι, τοὺς ταπεινοὺς 'Αρβανίτες πρόσχαρος καὶ μὲ ὑποκριτικὴ ἐμπιστοσύνη καὶ νὰ τοὺς ἐπιτρέπη νὰ ἀσπάζωνται τὴν ἄκρη τοῦ τζουμπέ του, ν' ἀγγίζουν τὸ χέρι του καὶ νὰ στέκωνται πλάϊ του ὅσο κρατάει ἡ κουβέντα, πολλὲς φορὲς γεμίζουν ψεῖρες τὰ μανικοπουκάμισά του. Κι' ὅταν προσκαλεῖ τοὺς συντρόφους του νὰ καθίσουν στὸ σοφὰ βλέπεις νὰ σεργιανοῦν οἱ ψεῖρες ἀνάμεσα στὰ κεντητὰ βελοῦδα καὶ τὶς χρυσοῦφαντες τσόχες»[1].

Δὲν ἔλειπαν οἱ Εὐρωπαῖοι ποὺ πρόσφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους στὸν 'Αλή. 'Αλλὰ ὁ βεζύρης, γράφει ὁ Leake, ἔνοιωθε ἀντιπάθεια γιὰ ὅλους τοὺς Φράγκους. Ἦταν πολὺ σφιχτοχέρης, ἔταζε γερὴ πληρωμή, μὰ δὲν κρατοῦσε τὴ συμφωνία. Πρόσφερε ὅμως ἀνάλογα μὲ τὰ κέφια του ρεγάλα, ἀκριβὲς φορεσιὲς καὶ γρόσια ὅταν ἀποτελείωναν μιὰ εἰδικὴ παραγγελία του. Ἂν ἦταν ἀνύπαντροι φρόντιζε νὰ τοὺς παντρέψη καὶ κρατοῦσε τὶς γυναῖκες τους ὁμήρους, σὲ περίπτωση ποὺ ὑποψιαζόταν πὼς εἶχαν σκοπὸ νὰ τὸν ἐγκαταλείψουν. Οἱ μόνοι, πάντως, ξένοι ποὺ πλούτιζαν ἦταν οἱ προμηθευτὲς τοῦ σεραγιοῦ[2].

Ὁ Leake ἔζησε πολὺν καιρὸ πλάϊ στοὺς 'Αρβανίτες καὶ μελέτησε τὸ χαρακτήρα τους. Εἶναι, γράφει, πανοῦργοι, κόλακες σὰν τὸν Πύρρο κι' ἀποζητοῦν πάντοτε τὴ φιλία τῶν ἰσχυρῶν. «Πασχίζουν νὰ σιγουρέψουν τὴν εὔνοια

ἑνὸς ὁλοκαίνουργιου καλοσιδερωμένου — χωρὶς γιακὰ βέβαια — πουκάμισου. Φοροῦσαν τὴν τραχηλιὰ ὅταν πήγαιναν στὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ κρύψουν τὴ φτώχεια τους.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 37-40. Καὶ ὁ 'Αλὴς βέβαια δὲν θὰ ξεχώριζε γιὰ τὴν πάστρα του. Στὰ γερατειά του, πάντως, ὅπως ἀφηγεῖται ὁ σύγχρονος *Κουτσαλέξης*, «δύο ὑπηρέται του... ἐχρησίμευον αὐτῷ διὰ τὸ πλύσιμον τοῦ σώματός του καθ' ἡμέραν, διότι ἡ κοιλία του εἶχε πτυχὰς καὶ ἂν δὲν ἐπλύνετο καθ' ἡμέραν, τρομερὰ δυσωδία ἐξέφερε κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Δεσποτόπουλου (ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ὑπηρέτες) καὶ σκώληκες ἀνεπτύσσοντο» (Διαφέροντα καὶ περίεργα τινὰ ἱστορήματα, 'Αθήνησιν 1882, σ. 25-26). Ὁ σύγχρονος τοῦ 'Αλῆ *Γ. Οἰκονόμος* γράφει γιὰ τὸ γιὸ τοῦ 'Αλῆ, τὸν Μουχτάρ: «Διὰ τὸν Μουχτὰρ πασά, ἀηδία νὰ ἐκταθῇ τις, διότι ἡ φύσις τὸν ἐδημιούργησε μόνον διὰ νὰ θησαυρίζῃ, νὰ ἀσελγῇ καὶ νὰ ζῇ ὡς κατάδικος εἰς μίαν ἄκραν χαμέρπειαν, ἀξύριστος μῆνας ὁλοκλήρους, μὲ μυριάδας ἐν τῷ ἀγρίῳ πώγωνί του κοράσια ἀλβανικὰ (ψείραις).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 43. Οἱ περισσότεροι Εὐρωπαῖοι ποὺ κατέληγαν στὴν Αὐλὴ τοῦ 'Αλήπασα ἦταν τυχοδιῶκτες, ἐγκληματίες, φυγάδες κάθε λογῆς, λιποτάχτες κ.λπ. Πολλοὶ δὲν δίσταζαν νὰ ἐξισλαμισθοῦν γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν ἰσοτιμία μὲ τοὺς μουσουλμάνους καὶ νὰ ἀποφεύγουν ἐνοχλήσεις καὶ ἀβανιές. 'Ανάμεσά τους ὁ ἱεραπόστολος Guerini, ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε σ' ἕνα καράβι τὸ 1799, ἐξισλαμίσθηκε, ἔγινε ἰμάμης τῆς Αὐλῆς κι' ἀνέλαβε, μὲ τὸ ὄνομα Μεχμὲτ ἐφέντης, τὴ γραμματεία ἐπὶ τῶν 'Εξωτερικῶν, ὁ ἐξωμότης Γάλλος Michel, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ξυλουργείων τοῦ σεραγιοῦ, ὁ ἄλλοτε πειρατὴς Bassano, διοικητὴς στολίσκου τοῦ 'Αλῆ, ὁ Caretto, διοικητὴς τοῦ πυροβολικοῦ, ὁ Mollah Suleyman, ἀξιωματικὸς τοῦ στρατοῦ τῆς Νεάπολης, ὁ Εὐρωπαῖος ἀξιωματικὸς Watrin ποὺ ἔγινε μουσουλμάνος, ὁ Κορσικανὸς Marcellese, διοικητὴς τμήματος τοῦ στόλου τοῦ 'Αλῆ, ὁ 'Ιταλὸς ἐκπαιδευτὴς τοῦ ἱππικοῦ Pesarini, ὁ 'Ιταλὸς ἀλχημιστὴς ἱερέας don Vincenzo Micarelli (βλ. *'Αλεξάνδρας Πεταλᾶ*, 'Αξιωματοῦχοι στὴν Αὐλὴ τοῦ 'Αλήπασα, Μνήμων, τ. Β' [1972], σ. 269-270).

τοῦ ἀφεντικοῦ τους καὶ εἶναι ἀφοσιωμένοι ὅσο καλοπληρώνονται. Ξεσηκώνονται κάθε τόσο ἐξ αἰτίας τῆς κακοπιστίας τῶν ἀφεντικῶν ποὺ ἀρχίζουν μιὰ δουλειὰ χωρὶς γρόσι στὸ κεμέρι προσμένοντας νὰ καζαντίσουν ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία. Οἱ Ἀρβανίτες εἶναι γενικὰ πιὸ φτωχοὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, πιὸ μετρημένοι στὶς ἀξιώσεις, πιὸ ὑπομονετικοὶ καὶ καρτερικοί, πιὸ συνηθισμένοι στὶς κακουχίες ἀπὸ τὰ παιδικά τους κι' ὅλας χρόνια, μὰ τὸ ἴδιο λιμασμένοι γιὰ γρόσια καὶ σφιχτοχέρηδες.

Ὁ Ἀρβανίτης πολεμιστὴς ἢ ρίχνεται στὸ πλιάτσικο ἢ τρώει ψωμὶ καὶ κρεμμύδι γιὰ νὰ μὴ ξοδέψη οὔτε παρά. Τὸ ὄνειρό του εἶναι νὰ γυρίση στὸ χωριὸ μὲ παραφουσκωμένο τὸ «ζουνάρι»[1].

Ὁ Ἀρβανίτικος πόλεμος ἦταν ὅλο «στρατηγήματα», πλιάτσικα καὶ «χωσιές», ἂν καὶ δὲν ἔλειπε ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες ἡ παλληκαριὰ σὲ ὥρα ἀνάγκης. Δὲν εἶχαν καμμιὰ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Τ' ἅρματά τους γίνονταν στὴν Ἀλβανία, ἔξω ἀπὸ τὶς κάννες τῶν τουφεκιῶν ποὺ εἰσάγονταν ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Ὑπῆρχαν ὅμως μερικοὶ τύποι κάννης μουσκέτου καὶ πιστόλας ποὺ κατασκευάζονταν στὰ ἐργαστήρια τῆς Σκόδρας, τοῦ Πρισρέντ, τοῦ Καλκάντερε, τῆς Πριστίνας καὶ τῶν Γρεβενῶν. Πριόβολα γίνονταν καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἀλβανία. Εἶδε πριόβολα ἀπὸ τὸ Καρπενήσι, γυαλιστερὰ σὰν τὰ ἐγγλέζικα. Ὡστόσο, τὸ ἀρβανίτικο μουσκέτο ἦταν ἄβολο, μακρὺ καὶ βαρύ, δίχως ἰσοζύγιασμα τῆς κάννης καὶ τοῦ κοντακιοῦ, ὁλότελα ἀκατάλληλο γιὰ ἀδιάκοπο τουφεκίδι. Γι' αὐτὸ χρησιμοποιόταν μονάχα γιὰ πόλεμο ἀτάκτων[2].

Τὸ σκληρὸ τραγομαλλίσιο ροῦχο ποὺ φοροῦσαν ἐξωτερικὰ οἱ Ἀρβανίτες, ὑφαινόταν κυρίως στὴ Σκόδρα. Ἦταν χοντρὸ καὶ τραχὺ ἄσπρο ὑφαντὸ κι' ὅταν στολιζόταν μὲ φαρδὺ γαϊτάνι γινόταν «ἡ πιὸ ὄμορφη φορεσιὰ τῆς Εὐρώπης». Ἀνώτερο σὲ ποιότητα ἀπὸ τὴ μαυρόκαπα ποὺ ὑφαινόταν στὴ Μακεδονία καὶ φοριόταν στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀλβανία ἀπὸ τσοπαναραίους καὶ χωριάτες κι' ἀπὸ ναυτικοὺς στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες καὶ στὴν Ἀδριατική[3].

Ὁ Leake περιγράφει καὶ τὰ πολεμικὰ ἤθη ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὰ ἀρβανίτικα ἀσκέρια. «Ὅταν ἀρχίση ὁ πόλεμος ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀντιμαχόμενες δυνάμεις τυχαίνει συχνὰ τὸ ἕνα στρατόπεδο νὰ ἀγοράση ἕνα χωριό, ἕνα σπίτι, μιὰ ντάπια, ἕνα μετερίζι ἢ μιὰ ὀχυρὴ θέση τῆς ἐχθρικῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς κατόχους τους. Τὰ χωριὰ ποὺ βρίσκονται στὸ μέτωπο τῶν ἐχθροπραξιῶν θὰ ὑποφέρουν, μὰ ξέρουν πὼς ἡ ζημιὰ θὰ εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὰ κέρδη ποὺ θὰ ἀποφέρη αὐτὴ ἡ συναλλαγὴ γιατὶ τὰ ἀρβανίτικα σπίτια χτίζονται πολὺ εὔκολα. Κάπου-κάπου ὁ ἀρχηγὸς μιᾶς φάρας ποὺ διαφεντεύει κάμποσα τουφέκια συναντιέται κρυφὰ μὲ ἀντιπρόσωπο τοῦ πασᾶ καὶ παζαρεύει γιὰ νὰ μπῆ στὴ δούλεψή του. Πασχίζει

1. Τὸ κεμέρι.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 44.
3. Ἔνθ' ἀν., σ 45.

νὰ ἀνεβάσῃ ὅσο μπορεῖ τὸ λουφὲ γιὰ κάθε τουφέκι. Ζητάει ἔπειτα κι' ἄλλους λουφέδες γιὰ τὸ ἀσκέρι ποὺ θὰ συνάξῃ γιὰ νὰ φυλάξῃ τὰ σπίτια τῆς φάρας ὅσο θὰ λείπουν οἱ πολεμιστές. Ὕστερα ζητάει κι' ἄλλα γιὰ νὰ στήσῃ μετερίζια μπροστὰ στὸ σπίτι του ἢ μὲ κάποια παρόμοια πρόφαση. Ὅταν κλείσῃ πιὰ ἡ συμφωνία παίρνει τὸν παρὰ προκαταβολικά, τὸν ζώνεται στὴ μέση, προμηθεύεται ἐφόδια γιὰ τὴν οἰκογένειά του, ἐκστρατεύει μὲ τὰ μισὰ τουφέκια ἀπὸ ὅσα ἔταξε καὶ πολεμάει ὥσπου νὰ βρῇ τὴν εὐκαιρία νὰ παζαρέψῃ μὲ τὸν ἐχθρὸ τοῦ ἀφεντικοῦ του.

»Τέτοια προδοσία, μ' ὅλο ποὺ συνηθίζεται στὶς φτωχότερες φάρες, δὲν τὴν ἔχουν σὲ ἐκτίμηση, ἐκτὸς ἂν γίνεται σὲ μεγάλη κλίμακα ἢ γιὰ μεγάλο λουφέ. Μ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες εἶναι φυσικὸ ν' ἀποφεύγουν οἱ 'Αρβανίτες τὸν τακτικὸ στρατό. Παρακολούθησα μιὰ τέτοια προσπάθεια τοῦ Μεγάλου Βεζύρη. Βάλθηκε νὰ στρατολογήσῃ 'Αρβανίτες ταχτικούς, μὰ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ γίνῃ κόσκινο ἡ τέντα του ἀπὸ ἑκατὸ καὶ πάνω σμπάρα.

»Ἡ ἀρβανίτικη πολεμικὴ τέχνη εἶναι νὰ παραμονεύῃς πίσω ἀπὸ τὰ δέντρα καὶ νὰ τραβᾶς ἀπὸ μακριὰ κι' ἀνάρια-ἀνάρια καμμιὰ τουφεκιὰ κι' ἂς κόβονται κι' ἂς λυσσομανοῦν οἱ ἀρχηγοὶ πὼς ἡ ἐκστρατεία τραβάει σὲ μάκρος καὶ τὰ ἔξοδα ἀνεβαίνουν χωρὶς οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα. Στὸ τέλος θὰ νικήσῃ ἐκεῖνος ποὺ ἔχει περισσότερα γρόσια»[1].

Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ στὸ πασαλίκι τοῦ 'Αλῆ ἦταν χριστιανοί. Ὁ πανοῦργος βεζύρης γιὰ νὰ ἐλέγχῃ ἀπόλυτα τοὺς ὑπηκόους του φρόντισε νὰ ἔχῃ μὲ τὸ μέρος του τοὺς δεσποτάδες.

«Τοὺς χρησιμοποιεῖ συχνὰ σὰν ὄργανα ἀργυρολογίας καὶ ἐκμεταλλεύεται κάθε πράξη τους γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ σταθερότητα στὸ πασαλίκι καὶ νὰ μεγαλώσῃ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 46-47. Οἱ 'Αρβανίτες, πολεμικὸς λαός, πρόσφεραν τὸ τουφέκι τους σὲ κεῖνον ποὺ ἔδινε περισσότερο λουφὲ καὶ σίγουρα ταΐνια. Αὐτὴ ἡ παράδοση θὰ καταντήσῃ μάστιγα κάμποσα χρόνια ἀργότερα, κατὰ τὸν ἑλληνικὸ ξεσηκωμό. Οἱ στρατιῶτες ἀκολουθοῦσαν τὸν καπετάνιο ποὺ πλήρωνε καὶ τὸν ἐγκατέλειπαν ὅταν ἔβρισκαν ἄλλον καλοπληρωτή. 'Ακόμα καὶ πάνω στὴ μάχη ἕνας ὁπλαρχηγὸς μποροῦσε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴ θέση ὅπου εἶχε ταχθῆ μὲ τὸ σῶμα του ἢ νὰ παραμείνῃ ἀδρανὴς στὰ ταμπούρια γιατὶ εἶχε ἀξιώσεις καὶ παράπονα ἢ γιατὶ καθυστεροῦσε ὁ λουφές. Ἡ κατάληψη τοῦ κάστρου τῆς Κορώνης μιὰ θυελλώδη νύχτα τοῦ 1823 (28 Φεβρουαρίου) ναυάγησε τραγικὰ γιατί, ἐνῶ 50 τολμηρὰ παλληκάρια εἶχαν σκαρφαλώσει στὰ τειχιά, ὁ Θεοδωράκης Γρίβας ἀξίωσε ξαφνικὰ 110.000 γρόσια γιὰ νὰ πάρῃ τὸ σῶμα του μέρος στὴν ἐπιχείρηση. Τοῦ ἐγγυήθηκαν τὴν καταβολὴ τοῦ ποσοῦ. 'Εκεῖνος ἤθελε μετρητὰ στὴ μαύρη νύχτα μὲ τ' ἀστροπελέκια. Καὶ οἱ 50 σφάχτηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους (*'Αμβρ. Φραντζῆ*, 'Επιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς ἀγωνισθείσης Ἑλλάδος, 'Αθῆναι 1839, τ. Α', σ. 349-351). Κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 1825 οἱ ἀγωνιστὲς ἐγκατέλειψαν τοὺς καπεταναίους τους κι' ἔτρεξαν σ' ἐκείνους ποὺ εἶχαν δεσμοὺς μὲ τὸ ἰσχυρὸ παρτίδο, ἐκεῖνο ποὺ μοίραζε τὶς λίρες τοῦ ἐγγλέζικου δανείου. Ὁ Νικηταρὰς λ.χ. ἀπόμεινε ὁλομόναχος (*Ν. Σπηλιάδη*, 'Απομνημονεύματα, τ. Β', σ. 17 σημ. 1). Ὅλα αὐτὰ ἦταν κληρονομιὰ τῆς ἀρβανίτικης τακτικῆς. Τὰ ἴδια γίνονταν καὶ στοὺς ἄλλους πολεμικοὺς λαοὺς (Σουλιῶτες, Μανιάτες κ.λπ.).

τὴ δύναμή του. Τοὺς προσκαλεῖ συχνὰ στὰ Γιάννενα ἢ ὅπου ἀλλοῦ βρίσκεται καὶ τοὺς κανακεύει γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἐξουσία του πάνω στοὺς χριστιανούς. Καὶ ἂν χρειασθῆ, τοὺς παραχωρεῖ μικρὴ στρατιωτικὴ δύναμη γιὰ νὰ συγκεντρώσουν τὰ δοσίματα, τὴν εἰσφορὰ γιὰ τὴν ἐκκλησία ποὺ ἐπιβαρύνει κάθε χριστιανικὸ σπίτι. Κάπου-κάπου καὶ οἱ ἴδιοι οἱ δεσποτάδες πρέπει νὰ ἀνοίγουν τὸ πουγγί τους γιὰ τὸν 'Αλή. Ὅποιος ἔχει χρήματα πρέπει νὰ πληρώνη, ἔτσι σκέπτεται ὁ βεζύρης»[1].

Ὁ σημαντικώτερος ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες ἦταν ὁ Ναξιώτης μητροπολίτης Ἰωαννίνων, ποὺ εἶχε στὴ δικαιοδοσία του τὴ μεγαλύτερη περιοχὴ τῆς Ἠπείρου[2]. Τὸν συνάντησε ὁ Leake στὸ γεφύρι τοῦ Σούμπαση. Ταξίδευε γιὰ τὸ σεράϊ τοῦ πασᾶ. Ἀπὸ τὸ δεσπότη ἔμαθε ὅτι στὴν ἐπισκοπική του περιφέρεια οἱ Χριστιανοὶ ὑπερτεροῦσαν ἀριθμητικά. Στὴν περιοχὴ τῆς Κορυτσᾶς ὅμως πολλὰ χωριὰ εἶχαν ὁλότελα ἐξισλαμισθῆ. «Σὲ μερικὰ οἱ Μουσουλμάνοι παντρεύονται Ἑλληνίδες. Ἐκεῖ συνηθίζεται τὰ ἀγόρια νὰ τουρκεύουν καὶ τὰ κορίτσια νὰ γίνωνται χριστιανές. Ἔτσι βλέπεις στὸ ἴδιο τραπέζι τὸ ἀρνὶ νὰ συντροφεύη τὸ χοῖρο»[3].

Στὶς ἐπαρχίες Κορυτσᾶς καὶ Βερατιοῦ καὶ βορειότερα ἀκόμα ὁ μωαμεθανικὸς θρησκευτικὸς προσηλυτισμὸς σημείωνε μεγάλη ἄνοδο. Ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἀποστατοῦσαν ὁλάκερα χωριά. Τὸ κύμα τῆς ἀλλαξοπιστίας εἶχε κίνητρο τὰ πλεονεκτήματα ποὺ ἀντλοῦσε ὁ λαὸς αὐτὸς τῶν μισθοφόρων ἀπὸ τὴν ἐπίσημη θρησκεία. Γλύτωνε ἀπὸ τὴν καταφρόνηση ἀλλὰ καὶ τὴν κακομεταχείριση τῆς ἐξουσίας[4]. Οἱ χριστιανοὶ καλλιεργητὲς καὶ ἐμπορευόμενοι λυτρώνονταν ἀπὸ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 48.

2. Ὁ Ἱερόθεος (Ἰωάννης Γκάγκας τὸ κοσμικό του) κατέλαβε τὴν ἕδρα τὸ 1792. Ἔμεινε στὸ θρόνο ὡς τὸ θάνατό του, τὸ 1810. Ὁ *Luigi Giampolini* (Le guerre dei Sulioti contro Ali Pacha di Janina, Firenze 1827) χαρακτηρίζει τὸν Ἱερόθεο ὄργανο τοῦ πασᾶ (uomo tutto dedito alle sue voglie). Τὸ 1803 ὁ Χριστ. Περραιβὸς γράφει ἀπὸ τὸ Λιβόρνο στὸν παπὰ Ἀντρέα Ἱδρωμένο νὰ μὴ δεχτῆ τὸ διορισμό του στὴ Σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων γιατὶ ὁ δεσπότης Ἱερόθεος εἶναι «σκλάβος στὶς προσταγὲς τοῦ Ἀλήπασα» (βλ. *Ν. Βέη.* Ἔρευνες καὶ στοχασμοὶ γύρω στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία καὶ τὸ συγγραφέα της, ἔκδ. Βαλέτα. Βλ. ἐπίσης, τὸ χρονικὸ τοῦ Πρώσσου περιηγητῆ Bartholdy).

3. «Περὶ δὲ τῶν ἐν Ἠπείρῳ μικτῶν γάμων διακηρύττεται καὶ πιστεύεται ὡς ἀληθές, ὅτι ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Λιαπουρίας, εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ τεψίον, ὀψεποιεῖτο πίττα τὸ ἥμισυ παρεσκευασμένη ἐκ χοιρίνου κρέατος καὶ τὸ ἕτερον ἥμισυ ἐκ τράγου ἢ προβάτου, ἵνα ἐκ τοῦ μὲν ἐσθίῃ ὁ ἀνήρ, ἐὰν ἦτο χριστιανός, ἐκ δὲ τοῦ ἑτέρου ἡ γυνή, Ὀθωμανὴ τὴν θρησκείαν οὖσα» *Π. Ἀραβαντινοῦ*, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1856, τ. Β', σ. 246 σημ. 1). «Ἡ πίττα στὸ ἴδιο ταψὶ χωριζόταν στὴ μέση μὲ πίτουρα. Ἡ μισὴ μὲ λάδι, ἡ μισὴ μὲ βούτυρο, ἡ μισὴ μὲ τραγίσιο κρέας, ἡ μισὴ μὲ χοιρινό. Ὁ χότζας ἔπαιρνε γυναίκα γιὰ τὸ γιό του τὴν κόρη τοῦ παπᾶ κι' ὁ παπὰς τὴν κόρη τοῦ χότζα γιὰ τὸ γιό του» (*Ἀλέξ. Χ. Μαμόπουλου*, Ἤπειρος, Ἀθῆναι 1961, τ. Α', σ. 18).

4. Οἱ ἀλλαξοπιστίες στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἄρχισαν στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα, ὕστερα ἀπὸ μιὰ διακήρυξη τοῦ Μουρὰτ Δ' πὼς «ὅσοι Ρωμαῖοι εἶχαν φέουδα, νὰ τουρκεύουν καὶ τὰ παίρ-

τὴν καταπίεση τῶν ἀλλόπιστων καταφεύγοντας στὴν Ἑλλάδα, ἢ ξενητεύονταν σὲ ἄλλες χῶρες. «Κι' ἔτσι ἡ Ἀλβανία ποὺ ἦταν κάποτε χριστιανικὴ χώρα πάει νὰ τουρκέψη ὁλότελα».

Ἡ ληστοκρατία ἦταν ἡ μόνιμη μάστιγα τῆς περιοχῆς. Διαβόητοι ἦταν οἱ Χορμοβίτες. Πρὶν ὑποταχθοῦν στὸν Ἀλή, εἶπε ὁ δεσπότης στὸν Leake, ἔπιαναν τὰ στενὰ τοῦ Τεπελενιοῦ καὶ αἰχμαλώτιζαν τοὺς διαβάτες.

«Ἕνας ἀπὸ τοὺς παπάδες τους τρύπωνε στὴν κουφάλα ἑνὸς δέντρου, ἀνάμεσα Τεπελένι καὶ γεφύρι, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἁρματωμένοι ταμπουρώνονταν ἀπὸ τὶς δυὸ μεριὲς τοῦ δρόμου. Ὁ παπὰς σταματοῦσε τοὺς ταξιδιῶτες καὶ τοὺς ὑποχρέωνε ν' ἀκούσουν τὸν Δωδωναῖο χρησμό. Ἂν ὁ περαστικὸς ἦταν μουσουλμάνος ἡ φωνὴ τοῦ μαντείου πρόσταζε νὰ τὸν γδύσουν καὶ νὰ τὸν κρεμάσουν στὸ δέντρο. Ἂν ἦταν χριστιανὸς ἀπὸ ἐχθρικὸ χωριὸ τὸν γκρέμιζαν στὸ ποτάμι. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις τὸ μαντεῖο ἱκανοποιόταν μὲ τὴν ἁρπαγὴ τοῦ ἀλόγου του ἢ τοῦ γαϊδάρου καὶ τὸν ἐξαναγκασμὸ τοῦ ταξιδιώτη νὰ συνεχίση τὸ δρόμο του πεζοπορώντας»[1].

Ὁ Leake καταγράφει καὶ μιὰ λαϊκὴ προφητεία γιὰ τὸ Τεπελένι. Τὸ χωριὸ δὲν θ' ἀποχτήση ποτὲ περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸ σπίτια! Ὁ ρωμαίικος μαχαλὰς μεγάλωσε τελευταῖα καὶ ζύγωσε τὸν τουρκικό. Ὅλοι περίμεναν πὼς ἡ προφητεία θὰ ἀποδειχτῆ κούφια. «Πέρσι ὅμως ἔπεσε θανατικὸ καὶ θέρισε ὁλόκληρες οἰκογένειες. Ἔτσι σταμάτησε ἡ ἐπέκταση. Τὰ σημάδια τῆς ἐπιδημίας διακρίνονται ἀκόμα: εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς πρόσφατων τάφων. Μερικὰ μνήματα ἄνοιξαν ἀπὸ τὶς τελευταῖες βροχές»[2].

Ἡ ἀνέχεια ἀνάγκαζε τοὺς Ἀρβανίτες νὰ καταφεύγουν στὴ στρατιωτικὴ μισθοφορία γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν οἰκογενειακὸ ἐπιούσιο. Ἐπὶ αἰῶνες ἀκολουθοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ στρατιώτη καὶ στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση. Ἀποκαλυπτικὸ εἶναι τὸ περιστατικὸ ποὺ ἀφηγεῖται ὁ Leake. Ἡ συνοδεία ἔφτασε νύχτα στὸ χωριὸ Στεπέζι, κοντὰ στὸ Ἀργυρόκαστρο.

νουν, ἐνάντιο τὰ χάνουν» (*Κων. Σάθα*, Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα, τ. Α', σ. ρκστ'). Ἔτσι πολλοὶ γαιοκτήμονες ἐξισλαμίσθηκαν γιὰ νὰ διατηρήσουν τὶς περιουσίες τους. Μαζὶ μὲ τὶς γαῖες οἱ ἄρχοντες ἐξασφάλισαν δύναμη καὶ ἐπιρροή, ἀπόχτησαν ἀξιώματα κι' ὡς τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰώνα παρέσυραν στὴν ἀλλαξοπιστία τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἀλβανικοῦ λαοῦ. Μέσα σὲ 30 χρόνια τούρκεψαν στὴ Β. Ἀλβανία 300.000 ἀπὸ τοὺς 350.000 χριστιανούς. Μόνο οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ Μιρδῖτες ἀντιστάθηκαν καὶ κατόρθωσαν νὰ διατηρήσουν τὴν πίστη τους. Στὴ Βόρεια Ἤπειρο οἱ χριστιανοὶ Ἀλβανοὶ ἀρνήθηκαν νὰ ἐξισλαμισθοῦν καὶ πολλὲς φορὲς ἐπαναστάτησαν γιὰ ν' ἀποφύγουν τὸ παιδομάζωμα καὶ τὴν ἀλλαξοπιστία (*Κ. Μπίρη*, Ἀρβανίτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1960, σ. 203 κ. ἑ.).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 50. Οἱ Χορμοβίτες, καθὼς καὶ οἱ κάτοικοι τῶν γειτονικῶν χωριῶν (Λέκλι, Ρέντη, Λάμποβο) ζοῦσαν ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰώνα σχεδὸν ἀνεξάρτητοι. Ἀτίθασοι, σκληροτράχηλοι καὶ μὲ φιλελεύθερο πνεῦμα εἶχαν διατηρήσει τὴν αὐτονομία τους ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλῆ (*Σπ. Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, Ἀθῆναι 1895, σ. 5 σημ. 1).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 53.

Οἱ χωριάτες δὲν ἤθελαν νὰ τοὺς δεχτοῦν κι' ὅταν τοὺς ἀπείλησε ὁ μπουλούκμπασης τῆς σωματοφυλακῆς τοῦ ἀπάντησαν: «Εἴμαστε φτωχοί! Δὲν μᾶς ἀπόμεινε τίποτα! Τὴ ζωή μας νὰ σᾶς δώσουμε;» Μὰ σὲ λίγο ἄλλαξαν στάση ὅταν τοὺς εἶπε[1] ὅτι ἔδωσε ἐντολὴ νὰ καλοπληρωθοῦν. Ἔτρεξαν τότε νὰ δηλώσουν στὸν περιηγητὴ πὼς ἂν ὁ βασιλιὰς τῆς Ἀγγλίας ἤθελε στρατιῶτες, ὅλο τὸ χωριό, κάπου 300 ψυχές, εἶναι πρόθυμο νὰ μπῆ στὴ δούλεψή του. «Λιγώτερα θὰ ξοδεύη γιὰ πενήντα Ἀρβανίτες παρὰ γιὰ ἕναν Ἄγγλο, μοῦ ἐξήγησε ἕνας χωριάτης». Τὸ ἴδιο καὶ στὸ Γαρδίκι. «Ὅλοι οἱ μουσουλμάνοι εἶναι πρόθυμοι νὰ μποῦν στὴ δούλεψη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας. Λένε πὼς τὸ μουσκέτο εἶναι ἡ μοναδικὴ τους τέχνη καὶ ἡ μοναδική τους περιουσία. Τὰ χωράφια καὶ τὰ κοπάδια τ' ἀφήνουν στοὺς Χριστιανούς»[2].

Ἀπὸ τὸ Τεπελένι ὁ Leake γύρισε στοὺς Ἁγίους Σαράντα, μπαρκάρησε σὲ ἕνα δουλτσινιώτικο καράβι καὶ βγῆκε στὴ Χιμάρα ὅπου φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ καπετὰν Ζαχαρία ἢ Ζαχογιώργη. Μονάχα τρία χρόνια εἶχε ἀπουσιάσει ἀπὸ τὸ χωριό του, τότε ποὺ ὑπηρέτησε στὸ στρατὸ τῶν δύο Σικελιῶν. Ζοῦσε μὲ τὸ γιό του, τὴ χήρα νύφη του — ὁ ἄντρας της σκοτώθηκε πολεμώντας γιὰ τὸ βασιλιὰ τῆς Νεάπολης — καὶ τὰ τρία παιδιά της.

Μόλις τέλειωσε τὸ φαγητὸ μπῆκαν στὸ κονάκι οἱ φίλοι τοῦ Ζαχογιώργη καὶ κάθισαν σταυροπόδι γύρω στὴ φωτιά. Διηγήθηκαν στὸ Leake τὶς περιπέτειές τους στὸ στρατὸ τῆς Νεάπολης ἢ σ' ἄλλες χῶρες, γιατὶ οἱ περισσότεροι Χιμαριῶτες ἀποζοῦσαν πολεμώντας ὡς μισθοφόροι στὸ ἐξωτερικό.

Ὅλοι μιλοῦσαν μὲ περηφάνεια γιὰ τὴν ἐλευθερία τους, ἐννοώντας ὅτι ξέφυγαν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ τυραννία. Ἦταν ὅμως πικραμένοι ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀναρχία καὶ τὶς διχόνοιες καὶ συμφωνοῦσαν ὅλοι πὼς θὰ δέχονταν μὲ ἐνθουσιασμὸ μιὰ καλὴ κυβέρνηση ἀπὸ ἕνα ξένο βασίλειο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Τουρκία. Ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ ἀντισταθοῦν σὲ κάθε ἀπόπειρα τῶν Τούρκων νὰ τοὺς ὑποτάξουν. Δὲν πλήρωναν χαράτσι οὔτε ἄλλα δοσίματα. Ἔδιναν μονάχα τριάντα παράδες κατὰ κεφαλὴ κάθε χρόνο στὸν Ἰμπραὴμ πασὰ τοῦ Βερατιοῦ γιὰ νὰ μπαινοβγαίνουν καὶ νὰ ἐμπορεύωνται ἐλεύθερα στὰ λιμάνια του. Ὅλοι οἱ Χιμαριῶτες εἶχαν τὰ ἴδια δικαιώματα στὰ βοσκοτόπια, στὰ βελανίδια καὶ στὸ ψάρεμα.

Τὸ χωριό, ἡ πολιτεία ὅπως ἔλεγαν μὲ καμάρι, εἶχε 300 οἰκογένειες ποὺ χωρίζονταν σὲ φάρες. Πέντε ἦταν οἱ φάρες ποὺ διαφέντευαν τὴ Χιμάρα τὸ 1803: 1. Οἱ Λυγανάτες, ἑξήντα ὡς ἑβδομήντα σπίτια μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἀλεξόδημο Ἀλεξίου. 2. Οἱ Τζακανάτες, μὲ ὀγδόντα σπίτια καὶ ἀρχηγὸ τὸ Ζαχογιώργη. 3. Οἱ Κωγυκάδες, κάπου σαρανταπέντε σπίτια, μὲ κεφαλὴ τὸ Ζαχαρία Ἀνδροῦτσο. 4. Οἱ Μαζάτες μὲ τὸ Γιάννη Τραγιάνο καὶ 5. Οἱ Κουρκουτάδες μὲ τὸν Ἀντρέα Πόλο.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 57-58.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 60.

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1804 μονομάχησαν μὲ σπαθιὰ ὁ Κωσταντής, ἀδερφὸς τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς τρίτης φάρας μὲ τὸν 'Αλεξόδημο, τὸν ἀρχηγὸ τῆς πρώτης μὲ ἀποτέλεσμα νὰ λαβωθοῦν καὶ οἱ δυό. Ἕνας ἄλλος ἀδερφὸς τοῦ 'Ανδρούτσου ἦταν ἀντισυνταγματάρχης στὸ ναπολιτάνικο Σῶμα τῶν 'Αλβανῶν Κυνηγῶν. Χιμαριώτης ἦταν καὶ ὁ συνταγματάρχης του, ἀπὸ τὸ χωριὸ Βουνό.

'Ο Κωνσταντὴς 'Ανδροῦτσος εἶπε στὸν Leake ὅτι ὑπηρέτησε εἰκοσιοχτὼ χρόνια στὸ ναπολιτάνικο στρατὸ καὶ πὼς αὐτομόλησε μόλις μπῆκαν οἱ Γάλλοι στὴ Νεάπολη. Μὰ οὔτε δουλειὰ τοῦ ἔδωσαν οὔτε κουράγιο κι' ἔτσι ἀναγκάστηκε νὰ γυρίση στὴν πατρίδα του. Ὅταν ὁ στρατηγὸς Βιλὲτ ὀργάνωσε ἕνα ἀρβανίτικο σῶμα γιὰ τὸν ἀγγλικὸ στρατὸ ὁ Κωνσταντὴς πῆγε στὴν Κέρκυρα γιὰ νὰ παζαρέψη τοὺς ὅρους συμμετοχῆς τῶν Χιμαριωτῶν. Μιλοῦσε καὶ ἔγραφε ἰταλικὰ καὶ γαλλικὰ καὶ ἦταν ἀρκετὰ κατατοπισμένος γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὶς ἀρχαιότητες τῆς πατρίδας του. Ἤθελε νὰ καταταγῆ στὸν ἀγγλικὸ στρατὸ καὶ βεβαίωνε τὸν Leake πὼς ἦταν δυνατὴ ἡ στρατολογία σώματος 800 ὁπλοφόρων ἀπὸ τὰ ἐλεύθερα χωριὰ τῆς Χιμάρας καὶ τῆς γειτονικῆς περιοχῆς ἂν ἐπέτρεπαν οἱ Τοῦρκοι[1].

Στὴ Χιμάρα ζοῦσαν 100 συνταξιοῦχοι τοῦ βασιλιᾶ τῶν δύο Σικελιῶν, στρατιῶτες κι' ἀξιωματικοί. Τοὺς πλήρωνε ὁ καπετὰν Ζάχος ποὺ μιὰ φορὰ τὸ χρόνο περνοῦσε στὴν Κέρκυρα γιὰ νὰ εἰσπράξη τὰ χρήματα ἀπὸ τὸ ναπολιτάνικο προξενεῖο. 'Ο καπετὰν Ζάχος ἔπαιρνε δώδεκα δουκάτα τὸ μήνα γιὰ τὴ στρατιωτική του ὑπηρεσία, τέσσερα ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ κονσολάτου στὴ Χιμάρα κι' ἄλλα ὀχτὼ γιὰ τὴ χήρα νύφη του.

'Αρχηγοὶ κάθε φάρας ἦταν οἱ μεγαλονοικοκυραῖοι, ὅσοι εἶχαν τὰ περισσότερα ἀμπέλια, σταροχώραφα καὶ κοπάδια. Αὐτοὶ ὅριζαν τὸ συμβούλιο τῆς οἰκο-

1. Οἱ πληροφορίες τοῦ Leake εἶναι ἀκριβεῖς. 'Ο Κωσταντὴς 'Ανδροῦτσος, γιὸς τοῦ Νέστορα 'Ανδρούτσου (γεννήθηκε τὸ 1769) εἶχε καταταγῆ νεώτατος, ὅπως πολλοὶ Χιμαριῶτες, στὸ στρατὸ τῶν δύο Σικελιῶν. Λοχαγὸς τὸ 1799 προσχωρεῖ στοὺς Γάλλους κατὰ τὴν ἐκστρατεία στὴν 'Ιταλία καὶ ἀναλαμβάνει διοικητὴς τῆς πολιτοφυλακῆς μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ ἀντισυνταγματάρχη στὴ Νεάπολη μετὰ τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Γάλλους. 'Αλλὰ σὲ λίγο ὁ βασιλιὰς Φερδινάνδος ἐκδιώκει τὰ γαλλικὰ στρατεύματα καὶ ξαναγυρίζει στὴν πρωτεύουσά του. Κανένας πιὰ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὸν 'Ανδροῦτσο, ποὺ γιὰ νὰ σώση τὴ ζωή του, γυρίζει μεταμφιεσμένος στὴν πατρίδα του. Τὸν θυμήθηκαν οἱ Γάλλοι τὸ 1806 καὶ τοῦ ἀνέθεσαν νὰ στρατολογήση Ἕλληνες μισθοφόρους. 'Απὸ τότε ἔγινε στόχος τῆς ὀργῆς τοῦ 'Αλῆ. Τὸ 1807 ὁ στρατηγὸς Berthier, γενικὸς διοικητὴς τῶν 'Επτανήσων, τὸν τοποθετεῖ διοικητὴ τάγματος στὸ λεγόμενο 'Αλβανικὸ Σύνταγμα. Τὸ 1810, κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἀποστολῆς στὴν Ἤπειρο (γιὰ νὰ ἑνώση τοὺς μπέηδες ποὺ φαίνονταν πρόθυμοι νὰ ἀντισταθοῦν στὸν 'Αλὴ) αἰχμαλωτίστηκε μέσα σὲ γαλλικὸ πλοιάριο μαζὶ μὲ τὸν δεκάχρονο γιό του στὶς χιμαριώτικες ἀκτὲς καὶ φυλακίστηκε στὰ Γιάννενα. Παρ' ὅλα τὰ διαβήματα τῶν Γάλλων ὁ 'Ανδροῦτσος δολοφονήθηκε τὴ νύχτα τῆς 10 'Οκτωβρίου 1812. 'Ο πρόξενος Pouqueville κατόρθωσε νὰ σώση τὸ γιό του (*Jean Savant*, Sous les aigles imperiales, Paris 1946, σ. 19-30. Λεπτομέρειες βλ. *Fr. Pouqueville*, 'Ιστορία τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως, μετ. Ζυγούρα, τ. Α', σ. 239 κ.ἑ.).

γενειακῆς συμμαχίας. Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς φιλικὲς φάρες δὲν κανονίζονταν εὔκολα μ' ὅλο ποὺ καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμα ἡ βάση καὶ ἡ τελευταία λέξη τοῦ νόμου ἦταν ἡ ἐκδίκηση. Ὁ φόνος μποροῦσε νὰ ξεπληρωθῆ μὲ χρῆμα. Ἡ τιμὴ τοῦ αἵματος στὴ Χιμάρα ἦταν 2.000 τούρκικα πιάστρα. Ἀλλὰ στὸ γειτονικὸ χωριὸ Βουνὸ δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 1.000[1]. Ὥσπου νὰ πληρωθῆ αὐτὸ τὸ ποσὸ τὸ τουφεκίδι καὶ τὰ μαχαιρώματα συνεχίζονταν.

Τὰ ἐξωτερικὰ σπίτια τῆς Χιμάρας ἦταν προετοιμασμένα γιὰ ἄμυνα. Ἔτσι τὸ χωριὸ ἀποτελοῦσε ὀχυρὸ γιὰ ὅλη τὴ χιμαριώτικη περιοχὴ καὶ ἀντιμετώπιζε πρῶτο τὶς ἐπιδρομὲς τοῦ Ἀλῆ. Πρὶν τρία τέσσερα χρόνια οἱ Χιμαριῶτες πολέμησαν μὲ τ' ἀσκέρια τοῦ βεζύρη στὸ λόφο τοῦ Παλέριμου.

Ὁ Ἀλῆς πρότεινε στοὺς Χιμαριῶτες ν' ἀγοράση ἕνα κομμάτι γῆς γιὰ νὰ χτίση κάστρο. Φυσικὰ δὲν τρελλάθηκαν νὰ τὸ πουλήσουν. Πολλὲς φορὲς πρόσφερε τὸ λιμάνι στοὺς Ἄγγλους νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν γιὰ τὰ πολεμικά τους. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Ἀλῆς ἐξομολογήθηκε στὸν Leake, ὁ ἀντικειμενικός του σκοπὸς ἦταν νὰ βρῆ, μὲ τὴ φαινομενικὴ αὐτὴ βοήθεια, εὐκαιρία νὰ ὑποτάξη τοὺς Χιμαριῶτες[2].

---

1. Ὁ φόρος τοῦ αἵματος, ἡ ἀποζημίωση δηλαδὴ γιὰ τὸ φόνο, ἦταν καθιερωμένη σ' ὁλόκληρη τὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια ἀπὸ αἰῶνες. Ὁ σχετικὸς νόμος, ποὺ τὸν ἔλεγαν «ντιζέτι», ὅριζε ὅτι ἡ πόλη ἢ ὁ τόπος ὅπου γινόταν φονικὸ καὶ δὲν συλλαμβανόταν ὁ κακοῦργος, ἔπρεπε νὰ καταβάλη 1.200 πιάστρα. Ἔτσι οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι ὑποχρεώνονταν νὰ ἀγρυπνοῦν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς δικαιοσύνης. Ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν εὐνομία καὶ τὴν τάξη (*Alice Poirier*, Les notes critiques d'Avramioti sur le voyage en Grèce de Chateaubriand, Paris 1929, σ. 36). Ἀπόφαση τοῦ καδῆ Θεσσαλονίκης τοῦ 1722 ὅριζε ὅτι σὲ περίπτωση φόνου ἀπὸ ἄγνωστο δράστη ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀποζημίωση τοῦ αἵματος, ἦταν οἱ κάτοικοι τοῦ γειτονικοῦ χωριοῦ, ἂν τὸ φονικὸ ἔγινε σὲ ἀπόσταση ἀπὸ ὅπου μποροῦσε ν' ἀκουστῆ φωνὴ ἀνθρώπου (*Παν. Ζέπου,* Ἀνέκδοτα τουρκικὰ ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων Βεροίας καὶ Θεσσαλονίκης, Ἀρχ. Ἰδιωτ. Δικαίου, τ. ΙΑ' [1944], σ. 82-83). Τὸ 1730 τὸ κοινὸ τῆς Ἀνδρούβιστας τῆς Δυτικῆς Μάνης ἀποφάσισε ἐξαγορὰ αἵματος μὲ χρηματικὸ ποσὸ (*Στ. Σκοπετέα*, Ἔγγραφα ἰδιωτικὰ ἐκ Δ. Μάνης, Ἐπ. Ἀρχ. Ἱστ. Ἑλλ. Δικαίου, τ. Γ' [1950], σ. 83 καὶ 109).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 87-89. Ἡ φτώχεια, ἡ ξεραΐλα τοῦ τόπου καὶ οἱ καταπιέσεις ἀνάγκασαν στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα τοὺς Χιμαριῶτες νὰ μεταναστεύσουν καὶ ν' ἀναζητήσουν πόρο ζωῆς στὴ μισθοφορία. Προσφέρουν πρῶτα-πρῶτα τὴν πολεμικὴ τέχνη καὶ τὴ γενναιότητά τους στὸ στρατὸ τοῦ Ναπολέοντα στὰ Ἑπτάνησα κι' ὕστερα στὴν Ἀλβανικὴ Λεγεώνα ποὺ συγκρότησαν τὸ 1805 οἱ Ρῶσοι στὴν Κέρκυρα. Ἀρχὲς 1806 ὑπηρετοῦν στὰ στρατιωτικὰ σώματα 359 Χιμαριῶτες καὶ μαζὶ μὲ τοὺς Σουλιῶτες παίρνουν μέρος στὶς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Γάλλων στὸ Βασίλειο τῶν δύο Σικελιῶν μὲ στρατηγὸ τὸν Ἕλληνα Ἐμμανουὴλ Παπαδόπουλο (*Κων. Ράδου,* Οἱ Σουλιῶται καὶ οἱ ἁρματολοὶ ἐν Ἑπτανήσῳ 1804-1805, Ἀθῆναι 1916, σ. 45 κ. ἑ.). Δυὸ χρόνια ἀργότερα ἡ Χιμάρα δέχτηκε νέα ἐπίθεση τοῦ Ἀλῆ. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὑποδουλώθηκαν καὶ τὰ χωριὰ ποὺ εἶχαν μείνει ἀνεξάρτητα. Οἱ χριστιανοὶ Χιμαριῶτες ποὺ κρατοῦσαν τουφέκι κατέφυγαν στὴ Νεάπολη ὅπου κατατάχθηκαν μισθοφόροι στὸ ἑλληνοαλβανικὸ τάγμα τῶν Μακεδόνων (*Κώστα Μπίρη,* ἔνθ' ἀν., σ. 300). Ὕστερα ἀπὸ 16 χρόνια, τὸ 1824, διακόσιοι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς Χιμαριῶτες ἐπαγγελματίες τοῦ πολέμου θὰ κατεβοῦν στὴν ἀγωνιζόμενη Ἑλλάδα ὑπὸ τὸν Σπυρομήλιο. Γιὰ τοὺς Σουλιῶτες μισθοφόρους ἔχουμε πληροφορίες ἀπὸ

Στὶς 12 Ἰανουαρίου 1805 ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἐγκαταλείπει τὴ Χιμάρα. Τὸν συνοδεύουν ὡς τὰ σύνορα ὁ καπετὰν Κωνσταντὴς Ἀνδροῦτσος καὶ δυὸ ὁπλοφόροι, ἄλλοτε στρατιῶτες στὴ Νεάπολη. Ἐκεῖ ἔρριξαν δυὸ σμπάρα καὶ ξαναπῆραν τὸ δρόμο τοῦ γυρισμοῦ. Μπαρκάρησε καὶ γύρισε στοὺς Ἁγίους Σαράντα. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔφτασε μὲ καΐκι στὸν ὅρμο τοῦ Βουθρωτοῦ[1], τοῦ Βουτζίντροῦ, ὅπως τὄλεγαν οἱ ντόπιοι. Τὸ διβάρι τῆς λιμνοθάλασσας ἦταν νοικιασμένο ἀπὸ τὸν Ν. Υ. ἀπὸ τοὺς Καλαρύτες, ἀπὸ τὸν δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων καὶ ἀπὸ τὸν Γ. Ζ. ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Σαράντα. Τὸ ψάρεμα γινόταν ἀπὸ Κερκυραίους ποὺ ὑπενοικίαζαν τὸ διβάρι. Τὸ ψάρι παστωνόταν ἐπὶ τόπου καὶ τροφοδοτοῦσε τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν νηστειῶν.

Στὶς 16 Ἰανουαρίου ὁ Leake γυρίζει στὴν Κέρκυρα[2]. Ἕνα μήνα ἀργότερα, στὶς 22 Φεβρουαρίου 1805, ἀρχίζει τὸ πρῶτο ταξίδι στὸ Μωριά.

Ἀποβιβάζεται στὶς ἐκβολὲς τοῦ Πηνειοῦ καὶ πεζοπορώντας φτάνει στὴ Γαστούνη. Πλιθόχτιστη πολιτεία, ἀραιοκατοικημένη, ἀνθυγιεινή. «Ἐξ αἰτίας τοῦ νοσηροῦ κλίματος τῆς περιοχῆς οἱ τρεῖς ἀδελφοὶ Σισίνη ἔγιναν γιατροί», σημειώνει ὁ περιηγητής[3].

Ὁ κάμπος τῆς Ἤλιδας, φημισμένος γιὰ τὴν εὐφορία του, εἶχε μεταβληθῆ σὲ ἔρημο. Ἐλάχιστες καλλιέργειες, γύρω ἀπὸ μερικὰ χωριά, εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ τὸν φυσικό του πλοῦτο. Τὸν ὑπόλοιπο κάμπο χαίρονταν βουβάλια, γελάδια καὶ πρόβατα.

Ἀπὸ τὰ 500 σπίτια τῆς Γαστούνης τὰ μισὰ ἀνῆκαν σὲ Τούρκους[4].

τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ *Tertius T. C. Kendrick*. Ὅσοι κατέφυγαν τὸ 1803 στὴν Κέρκυρα καὶ στρατολογήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ρώσους στὴν Ἀλβανικὴ Λεγεώνα εἶχαν διοικητὴ τὸν συνταγματάρχη Χρηστάκη (πέθανε τὸ 1816). Τὸν διαδέχτηκε ὁ Κερκυραῖος συνταγματάρχης Θεοτόκης. Ὅταν διαλύθηκε ἡ Λεγεώνα (τὸ 1817) ὁ Λόρδος Ἁρμοστὴς πρότεινε στοὺς Σουλιῶτες νὰ καταταγοῦν στὸ στρατὸ τῶν δύο Σικελιῶν. Ἀλλὰ οἱ περισσότεροι, γράφει ὁ περιηγητής, ἀρνήθηκαν νὰ χάσουν ἀπὸ τὰ μάτια τους τὰ ἀντικρινὰ βουνὰ τῆς πατρίδας τους (The Ionian Islands; manners and customs; sketches of the ancient history; with anecdotes of the Septinsulars, London 1826, σ. 50-51).

1. Στὴ Β. Ἤπειρο, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κέρκυρα.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 95 κ. ἑ.
3. Ὁ Χρύσανθος Σισίνης, γιατρός, ἐγκαταστάθηκε στὴ Γαστούνη τὸ 1778 καὶ ἀπόχτησε ἀπὸ καθολικὴ (Γαλλίδα) σύζυγο τέσσερες γιούς, τοὺς Νικόλα, Πέτρο, Μιχαὴλ καὶ Γεώργιο. Ὁ Γεώργιος, κοτζάμπασης τῆς Γαστούνης, εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ δραστηριότητά του στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα. Οἱ ἄλλοι τρεῖς σπούδασαν στὴ σχολὴ τῆς Πάδοβας. Πέθαναν ὅμως πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Οἱ Τοῦρκοι θεωροῦσαν καὶ τὸν Γεώργιο, τὸν κοτζάμπαση τῆς Γαστούνης, γιατρὸ ἐπειδὴ φοροῦσε φράγκικα (*Αναστ. Γούδα*, Βίοι Παράλληλοι, τ. Ζ', σ. 277-279).
4. Ἡ Γαστούνη ἦταν ἕδρα βοεβόδα, καδῆ καὶ μουφτῆ καὶ εἶχε φρουρὰ 200 περίπου ἀνδρῶν. Στὰ γύρω χωριὰ εἶχαν ἐγκατασταθῆ ἀγάδες. Τὴ στρατιωτικὴ δύναμη τῆς Γαστούνης διοικοῦσε μπίμπασης, ποὺ τοποθετοῦσε ὁ πασὰς τῆς Τριπολιτσᾶς. Βοεβόδας τῆς Γαστούνης τὸ 1806 ἦταν ὁ Λαλαῖος Ἰτὲμ μπέης (*Γ. Α. Χρυσανθακόπουλου*, Ἡ Ἠλεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 131).

Στὸν Πύργο ἀντίθετα ὅλοι οἱ κάτοικοι ἦταν Ἕλληνες[1]. Ὁλόκληρο τὸ βιλαέτι τῆς Γαστούνης περιλαμβάνει 140 χωριά. Τὰ μεγαλύτερα, μετὰ τὴ Γαστούνη καὶ τὸν Πύργο, ἦταν τὰ Λεχαινὰ καὶ ἡ Ἀνδραβίδα[2].

Ὁ Leake συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὶς φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις τῶν ἀγροτῶν στὸ μουκατὰ τῆς Γαστούνης. Τὸ σημαντικώτερο ἀπὸ τὰ δοσίματα ἦταν ἡ δεκατιὰ (τὸ ἕνα ἕβδομο τῆς παραγωγῆς) καὶ ἡ ντογάνα, δηλαδὴ οἱ δασμοὶ τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ ἐξάγονταν ἀπὸ τὰ ἑφτὰ λιμάνια τῆς περιοχῆς: Κουνουπέλι, Γλαρέντζα, Κόρακα ἢ Ποτάμι, Πυργί, Κατάκωλο, Ρουφιὰς (ὁ Ἁη-Ἰσίδωρος). Ἄλλοι πόροι ἦταν τὰ ἰχθυοτροφεῖα τῶν τεσσάρων λιμνῶν (Κοτύχι, Παλιὰ Μπούκα, Ἀγουλινίτσα καὶ Καϊάφα), τὸ νόμιστρο, δηλαδὴ ὁ φόρος τῶν κτηνῶν (ἕνα ἄσπρο τὸ κεφάλι γιὰ τὰ γιδοπρόβατα), τὸ γουρουνιάτικο (τέσσερες παράδες ὁ χοῖρος), τὸ μελισσιάτικο (δυὸ παράδες κάθε κουβέλι)[3].

Ἡ πανάθλια διακυβέρνηση τοῦ Μωριᾶ, παρατηρεῖ ὁ Leake, καὶ ἡ τοπικὴ τυραννία ἔφεραν σὲ τέτοια ἀπόγνωση τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς Γαστούνης ποὺ ὅλες οἱ καλλιεργημένες ἐκτάσεις πέρασαν στὰ χέρια τῶν Ὀθωμανῶν. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες ἔγιναν τσοπαναραῖοι, γελαδάρηδες ἢ σκαφτιάδες στὰ τούρκικα χτήματα. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ πολλαπλασιασθοῦν τὰ κοπάδια καὶ νὰ μειωθοῦν οἱ καλλιεργήσιμες γαῖες ἀπὸ ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι «ὑπερόπτες ἢ ὀκνηροὶ» ἀπόφευγαν τὶς ἀγροτικὲς ἀπασχολήσεις[4].

Ἡ ἀπόδοση τοῦ σταριοῦ στὸν κάμπο τῆς Γαστούνης ἦταν δεκατρία στὸ ἕνα. Μέτρο βάρους τὸ κοιλὸ τῆς Πόλης (26 ὀκάδες). Οἱ Ἕλληνες κολλῆγοι τῶν Τούρκων τσιφλικάδων κρατοῦσαν τὰ δύο τρίτα τῆς παραγωγῆς μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς δεκατιᾶς τοῦ μουκατᾶ[5].

Γιὰ κάθε κοπάδι — 500 κεφάλια πρόβατα — χρησιμοποιοῦσαν τρεῖς τσοπάνηδες, ἕνα τσοπανόπουλο καὶ πέντε σκυλιά. Γιὰ τὶς βοσκὲς πλήρωναν ἑνάμιση ἄσπρο στὸ σπαχὴ τοῦ χωριοῦ. Τὸ «βασιλικὸ νόμιστρο», δηλαδὴ ὁ φόρος στὸ δοβλέτι, ἦταν ἑνάμιση ἄσπρο τὸ κεφάλι κι' ἕνας παρὰς τὸ τομάρι[6].

1. Travels in the Morea, London 1830, τ. Α', σ. 2-3. Ὁ Πύργος εἶχε ἐκχωρηθῆ στὴ βαλιδὲ σουλτάνα. Κι' ὅπως ἔλεγαν, ἡ σουλτάνα εἶχε δώσει ἐντολὴ ὅσοι περνοῦσαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ «νὰ τινάσσουν καὶ τὸν κονιορτὸν καὶ τῶν ποδῶν τῶν ἵππων των ἀκόμη» (*Γ. Α. Χρυσανθακόπουλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 131).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 10.

3. Κατὰ τὸν περιηγητὴ *Pouqueville* ὁ πληθυσμὸς τῶν 142 χωριῶν τοῦ καζᾶ τῆς Γαστούνης ἔφτανε τὶς 25.000 ψυχές. Τὰ δοσίματα στὸ σουλτάνο, στοὺς Λαλιῶτες (τοὺς δυνάστες πολεμικοὺς μουσουλμάνους τοῦ γειτονικοῦ Λάλα) καὶ στὸν πασὰ τῆς Τριπολιτσᾶς ὑπολογίζονταν σὲ 900 πουγγιά. Οἱ ἀγάδες τοῦ Λάλα ὑποχρέωναν τοὺς κατοίκους τῆς Ἠλείας νὰ καλλιεργοῦν τὰ χτήματά τους καὶ νὰ μεταφέρουν τὰ προϊόντα χωρὶς καμμιὰ ἀμοιβὴ (Voyage dans la Grèce, τ. Δ', σ. 254).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 11-12.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 14-15.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 15-16. Ὁ Leake σημειώνει καὶ τὶς νομισματικὲς ἀντιστοιχίες: τρία

Ἡ ἀπόδοση τῶν κοπαδιῶν σὲ μαλλιά: οἱ προβατίνες τρεῖς λίτρες, τὰ κριάρια τέσσερες (δέκα παράδες ἡ λίτρα). Τὰ τρία τέταρτα τῆς παραγωγῆς μαλλιῶν ἐξάγονταν, τὰ ὑπόλοιπα ἐκάλυπταν τὶς ἀνάγκες τῆς τοπικῆς ὑφαντουργίας: χοντροκομμένα ὑφάσματα, τὰ λεγόμενα «ράσινα», χαλιὰ καὶ στρωσίδια τῶν σοφάδων (ἀντρομίδες καὶ βελέντζες). Τὰ ἀκατέργαστα προβατίσια τομάρια ἀγοράζονταν 30-35 παράδες, τοῦ κριαριοῦ 40-45, τοῦ ἀρνιοῦ 10[1].

Ἡ κυριώτερη ἀρρώστια τῶν κοπαδιῶν ἦταν ἡ βλογιά[2]. Ἀλλὰ οἱ τσοπαναραῖοι ἀντιμετώπιζαν τὴν ἐπιδημία μὲ τὸ μπόλι. Ἔπαιρναν πῦο (μάρτζο) ἀπὸ τὰ ἑλκώματα τοῦ «βλογισμένου προβάτου» κι' ἔτριβαν τὸ ἀφτὶ τοῦ γεροῦ, τὸ κέντρωναν δηλαδή. Ἄλλη ἀρρώστια ἦταν ἡ «χολιάνιτσα», ποὺ φαίνεται πὼς προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀνθυγιεινὴ τροφή[3].

Ὁ ἀριθμὸς τῶν γιδοπροβάτων τοῦ βιλαετιοῦ τῆς Γαστούνης ὑπολογιζόταν σὲ 300.000. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ 150.000 τῶν ὀρεινῶν περιφερειῶν. Τὶς ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις τοῦ κάμπου χρησιμοποιοῦσαν γιὰ βοσκὲς βοοειδῶν καὶ προβάτων. Τὸ «μουσκάρι» ὀνομαζόταν στὸ δεύτερο χρόνο «παλιομόσκι», στὸ τρίτο δαμάλι, ὕστερα «βόϊδι». Ἡ Γαστούνη ἐφοδίαζε τὴ Ζάκυνθο μὲ γελαδοκρέατα. Οἱ Μωραΐτες σπάνια ἔτρωγαν βοδινό. Οἱ τιμὲς τῶν κρεάτων ἦταν: γίδα 15 παράδες, ἀρνὶ 18, βοδινὸ 10. Ἕνα ζευγάρι βόδια γιὰ ὄργωμα ἀγοραζόταν 150-180 πιάστρα[4].

Στὸν Πύργο φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ κὺρ-Γιωργάκη Αὐγερινοῦ[5].

Ἡ Ἀρκαδιά, μὲ 600 σπίτια, πλήρωνε μαζὶ μὲ τὴν περιοχὴ 4.216 χαράτσια (500 τῶν 13 πιάστρων, 1.500 τῶν 7 καὶ τὰ ὑπόλοιπα τῶν τριῶν). Οἱ ἐξαγωγὲς γίνονταν ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ νησιοῦ Πρώτη (15.000 βαρέλες λάδι, 50.000 κοιλὰ στάρι)[6].

Τριανταπέντε χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄτυχο ξεσηκωμὸ τοῦ 1770 διακρίνον-

---

ἄσπρα ἕνας παράς, 40 παράδες ἕνα πιάστρο ἢ γρόσι, 500 πιάστρα ἕνα πουγγί. Τὸ πιάστρο τοῦ 1805 ἰσοδυναμοῦσε μὲ 15 ἀγγλικὲς πέννες.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 18.

2. Τὴ λένε καὶ ἀνεμοβλόϊ (Ἠλεία), εὐλοὲς (Νάξος), βλογιὰ (Ρούμελη), πλουμάτσι (Κῶς). Τὰ κατσίκια βγάζουν σπειράκια ἢ φουσκίτσες στὸ ρουθούνι τους ἢ στὰ πόδια. Ὅταν προχωρήση ἡ ἀρρώστια στὸν πνεύμονα τὸ κατσίκι ψοφάει. Στὴ Νάξο τὸ θεραπεύουν ραντίζοντας τὸ πονεμένο μέρος μὲ κρασὶ ἢ γάλα (βλ. *Γ. Δ. Ζευγώλη*, Ποιμενικὰ τῆς ὀρεινῆς Νάξου, Λαογρ., τ. ΙΕ' [1953], σ. 102, *Ἀναστ. Καραναστάση*, Ποιμενικὰ τῆς Κῶ, Λαογρ., τ. ΙΣΤ' [1956], σ. 75, *Λουκόπουλου*, Ποιμενικὰ Ρούμελης, σ. 192).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 19.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 20.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 23. Ἦταν ὁ μεγαλύτερος γιὸς τοῦ Κεφαλονίτη Δημήτρη Αὐγερινοῦ ποὺ ἐγκαταστάθηκε κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο στὸ ὀρεινὸ χωριὸ Δούκα τῆς Ἠλείας. Ὁ Γεωργάκης ποὺ φιλοξένησε τὸν Leake εἶχε διατελέσει γραμματικὸς ἀγάδων τοῦ Λάλα. Γι' αὐτὸ τὸν προσονόμαζαν Γραμματικὸ (*Γ. Α. Χρυσανθακόπουλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 52 κ. ἑ.)

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 70.

ταν ἀκόμα τὰ σημάδια τῆς καταστροφῆς. Στὴν 'Αρκαδιὰ εἶδε τρεῖς ἐκκλησίες ἐρειπωμένες. Εἶχαν γκρεμιστῆ γιὰ ἐκδίκηση ἀπὸ τοὺς 'Οθωμανούς[1].

'Εκνευρισμὸς ἐπικρατοῦσε στὸ Μωριὰ ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου στὴν Εὐρώπη. Οἱ Τοῦρκοι ἀνησυχοῦσαν μήπως ὁ Βοναπάρτης ἐπιχειρήση ἀπόβαση στὶς ἑλληνικὲς ἀκτές. Τὸν ἴδιο φόβο εἶχαν καὶ οἱ Ἕλληνες ποὺ γνώριζαν πὼς ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο θὰ ἀποθηρίωνε τοὺς Τούρκους, ποὺ θὰ στρέφονταν, κατὰ τὴ συνήθειά τους, ἐναντίον τοῦ ἀνυπεράσπιστου χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ[2].

Στὴν Τριπολιτσὰ θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν 'Αχμὲτ πασὰ καὶ θὰ γίνη δεκτὸς «μὲ τὴν ἐπισημότητα καὶ τὴν εὐγένεια ποὺ κανένας Τοῦρκος δὲν τολμάει νὰ ἀρνηθῆ σὲ Ἄγγλο». Ὁ πιὸ δραστήριος ὀπαδὸς τοῦ πασᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς ἦταν ὁ Δημήτρης Παπαρρηγόπουλος. Ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του σὰν σαράφης καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἰδιότητα ἐξυπηρετοῦσε τὸν 'Αλὴ ἐφέντη, ἕνα Τοῦρκο τῆς Τριπολιτσᾶς ποὺ εἶχε διατελέσει πρεσβευτὴς τοῦ σουλτάνου στὸ Παρίσι. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀνακάλυψε ὅτι ὁ σουλτάνος εἶχε ἀδυναμία στὰ γαλλικὰ ἐμπορεύματα καὶ στὰ γαλλικὰ κρασιά[3]. Τὸν συμβούλεψε λοιπὸν νὰ τοῦ στέλνη τέτοια δῶρα. Ἔτσι ὁ 'Αλῆς ἐξασφάλισε τὴν εὔνοια τοῦ σουλτάνου. Καὶ γιὰ ἀντάλλαγμα μεσολάβησε γιὰ νὰ δοθῆ ἡ γαλλικὴ προστασία στὸν Παπαρρηγόπουλο.

'Επιστρέφοντας ὁ 'Αλὴ ἐφέντης στὴν Κωνσταντινούπολη διορίστηκε ταρσανὲ-τεφτερντάρ, δηλαδὴ θησαυροφύλακας τοῦ Ναυτικοῦ. 'Απὸ τότε οἱ σαράφικες δουλειὲς τοῦ Παπαρρηγόπουλου μεγάλωσαν τόσο πολὺ «ποὺ τώρα τὸν διεκδικεῖ ἕνας πασὰς μὲ τρεῖς οὐρές».

Τὴν εὔνοια τοῦ πασᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς εἶχαν ἐξασφαλίσει καὶ ἄλλοι δυὸ Ἕλληνες. Ὁ 'Αναγνώστης Παπαδόπουλος ἀπὸ τὸν Ἅγιο Πέτρο[4] καὶ ὁ Τριπολιτσιώτης Μπαρμπόπουλος, ποὺ καταπίεζαν καὶ ἐκμεταλλεύονταν τοὺς συμπατριῶτες τους. Τόσο πολὺ εἶχαν τουρκέψει αὐτοὶ οἱ δυὸ Ἕλληνες «ποὺ ἄκουσα νὰ τοὺς ἀποκαλοῦν Παπάζογλου[5] καὶ Μπάρμπογλου. Καὶ κεῖνοι φαίνονταν καταγοητευμένοι ἀπὸ τὸ τουρκικὸ παρανόμι»[6].

Τὸ βιλαέτι τῆς Τριπολιτσᾶς[7] περιλάμβανε 60 χωριά. 'Ανάμεσά τους καὶ ὁ Ἅγιος Πέτρος. 'Επειδὴ ὁ πληθυσμὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἦταν ἑλληνικὸς τὴ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 75.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 80.
3. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἦταν μπερατλὴς (προστατευόμενος) τῶν Γάλλων.
4. Ἦταν ὁ 'Αναγνώστης Παπάζογλης, ἀπὸ τοὺς «ὀνομαστότερους προεστῶτες τῆς Πελοποννήσου», ὅπως τὸν ἀναφέρει ὁ 'Αναγνώστης Κοντάκης ('Απομνημονεύματα, ἐπιμ. Πρωτοψάλτη, σ. 24 καὶ 26).
5. Σὲ ἄλλο σημεῖο (σ. 100) ὁ Leake ἀναφέρει ὅτι συνάντησε τὸν Παπάζογλη στὴν Τριπολιτσά. Εἶχε πιστόλες στὸ ζουνάρι καὶ τρεῖς 'Αρβανίτες στρατιῶτες συνοδεία. Πήγαινε νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν πασά. Συνήθως ταξίδευε μὲ 20 ἢ 30 ἔνοπλους 'Αρβανίτες.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 86-87.
7. Οἱ Τοῦρκοι τὴν ὀνόμαζαν Ταραμπολούζα.

διοίκηση εἶχε ἀναλάβει Ἕλληνας κοτζάμπασης, ὑποτακτικὸς τοῦ πασᾶ, ποὺ διαπίστωσε ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐξασφάλιζε τὴν τάξη καὶ τὴ συλλογὴ τῶν δοσιμάτων ἀπὸ τὰ δυσπρόσιτα βουνίσια χωριὰ τῆς περιοχῆς»[1].

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Leake ἡ σκληρὴ ἐργασία τῶν γυναικῶν στὰ χτήματα. Στὰ τριάντα τους ὅλες φαίνονταν γριές. Δούλευαν ἀπὸ τὰ χαράματα ὣς τὴ νύχτα. Καὶ τὸ δεῖπνο τους ἕνα κομμάτι μπομπότα[2].

Στὶς 17 Μαρτίου ἔφτασε στὸ Μυστρά. Ἡ πολιτεία εἶχε ἀναλάβει ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1770. Νέα κτίρια εἶχαν οἰκοδομηθῆ σὲ διάφορα σημεῖα. Ὁ περιηγητὴς θὰ ἐπισκεφθῆ μαζὶ μὲ τὸν Ἄγγλο πράκτορα τοὺς κυριώτερους Ἕλληνες γαιοκτήμονες καὶ ἐμπόρους.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1770 ἐξάγονταν ἀπὸ τὸ Μυστρὰ 50.000 ὀκάδες μετάξι τὸ χρόνο. Τὸ 1805 οἱ ἐξαγωγὲς εἶχαν περιορισθῆ στὸ μισὸ καὶ προορίζονταν γιὰ τὴν Τύνιδα (ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Μεθώνης), γιὰ τὴν Εὐρώπη (ἀπὸ τὴν Πάτρα) καὶ γιὰ τὴ Χίο καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη (ἀπὸ τ' Ἀνάπλι). Ἡ παραγωγὴ λαδιοῦ ἔφτανε τὶς 50.000 βαρέλες (τῶν 48 ὀκάδων). Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ποσότητα ἐξάγονταν 5.000 ÷ 10.000 βαρέλες. Τὸ λάδι τοῦ Μυστρᾶ φημιζόταν ὡς τὸ καλύτερο τοῦ Μωριᾶ. Οἱ ἔμποροι τὸ ἀγόραζαν ἀπὸ τοὺς παραγωγοὺς 40-55 παράδες τὴ μπότσα τῶν δύο ὀκάδων. Κάθε μεγάλο σπίτι εἶχε καὶ τὴ στέρνα του γιὰ τὴν ἐναποθήκευση τῶν λαδιῶν. Σημαντικὰ ἦταν τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὸ βελανίδι καὶ τὸ πρινοκόκκι ποὺ συγκέντρωναν στὸν Ταΰγετο. Τὰ βελανίδια ἦταν μονοπώλιο τοῦ μπέη τῆς Μάνης. Τὸ πρινοκόκκι φορτωνόταν στὸ Μαραθονήσι γιὰ τὴν Τύνιδα κυρίως, ὅπου χρησιμοποιόταν στὴ βαφὴ τῶν φεσιῶν. Γινόταν ἐπίσης ἐξαγωγὴ στὸ Λιβόρνο [3].

Οἱ Ἕλληνες τοῦ Μυστρᾶ εἶχαν ἐξασφαλίσει φιρμάνι ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἀνοικοδόμηση τῶν ἐκκλησιῶν μὲ ἀντικαταβολὴ 300 πιάστρων σὲ κάποιο τζαμὶ τῆς Πόλης[4].

Ὁ Μυστρὰς ἦταν ἡ ἑλληνικὴ περιοχὴ ὅπου ὁ Leake πρωτοεῖδε ἁμάξια. Τὰ χρησιμοποιοῦσαν κυρίως γιὰ νὰ μεταφέρουν τὶς λαδοβαρέλες. Ἔμοιαζαν μὲ κεῖνα ποὺ συνηθίζονταν στοὺς κάμπους τῆς Μ. Ἀσίας[5].

Γνώρισε καὶ τὸ δεσπότη. Ἕνας ἀμαθέστατος καλόγερος, σημειώνει ὁ περιηγητής. Ὅταν τοῦ εἶπε ὅτι ἡ Ἀγγλία εἶναι νησί, ὁ ἱεράρχης ἀναφώνησε ἔκπληκτος:

— Κύριε ἐλέησον ![6]

Ὁ Χασάνμπεης, διοικητὴς τοῦ φρουρίου τῆς Μονεμβασίας, διηγήθηκε στὸν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 87.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 101-102.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 131-132.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 133.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 135.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 188.

Leake ὅτι κάθε φορὰ ποὺ ἤθελε νὰ καταστρέψη ἕνα μανιάτικο χωριό, «μποροῦσε εὔκολα νὰ ἐξασφαλίση βοήθεια ἀπὸ κάποιο γείτονα, καὶ πάντοτε ὑπὸ τὶς ὁδηγίες τοῦ παπᾶ, μὲ μοναδικὴ ἀμοιβὴ τὶς πέτρες ἀπὸ τὰ σπίτια ποὺ θὰ γκρεμίζονταν»[1].

Οἱ μανιάτικοι ἐμφύλιοι πόλεμοι, εἶπε ὁ Χασάν, δὲν ἦταν αἱματηροί. Μῆνες ὁλόκληροι περνοῦσαν χωρὶς οὔτε ἕνα θύμα καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές. Οἱ γυναῖκες κουβαλοῦσαν ἐφόδια γιὰ τοὺς ἄντρες καὶ τὰ ἀδέρφια τους καὶ ἀποτελοῦσε παράδοση καὶ θέμα τιμῆς νὰ μὴ πυροβολοῦν ἐναντίον τους[2].

Ὁ Χασάνμπεης ἔδειξε στὸν Leake καὶ ἕνα ποίημα-ἐγκώμιο ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε κάποιος Μανιάτης. Σ' αὐτὸ τὸ ποίημα ὁ Χασὰν ἐμφανιζόταν προικισμένος μὲ τὶς πιὸ ἀπίθανες ἀρετές.

Ὁ Leake παρατήρησε ὅτι ἡ ἀρβανίτικη φορεσιὰ εἶχε μεγάλη διάδοση καὶ στὸ Μωριὰ καὶ στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Τὴν ἐπικράτησή της πέρα ἀπὸ τὸν Κορινθιακὸ ἀποδίδει στὴν ἀλβανικὴ ἰσχὺ σ' αὐτὲς τὶς περιοχές. Γιὰ τὸ Μωριὰ ὑποθέτει ὅτι ὀφείλεται στὴν εὐημερία τῆς ἀρβανιτοκατοικημένης Ὕδρας καὶ στοὺς Ἀρβανίτες ἀγρότες ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ Μωριᾶ, εἰδικὰ στὴν Ἀργολίδα (ὅπως ἄλλωστε καὶ στὴν Ἀττικὴ καὶ Βοιωτία).

Ἡ ἀρβανίτικη φορεσιά, γράφει ὁ Leake, εἶναι ἐλαφρότερη καὶ πιὸ βολικὴ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ καὶ τὴ ρωμαίικη. Οἱ Τοῦρκοι, μάλιστα, τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν συνήθιζαν νὰ ντύνουν τὰ παιδιά τους ἀρβανίτικα[3].

Στὴ Μονεμβασία συγκέντρωσε πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ ναυτικὴ δύναμη τῆς Ὕδρας. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση οἱ Ὑδραῖοι εἶχαν μερικὰ λατινάδικα καὶ ψαράδικα. Τώρα διαθέτουν στόλο 100 καλοαρματωμένων καραβιῶν[4]. Ὁ καπετὰν Γιώργης Κουντουριώτης εἶχε ἀναλάβει, μὲ ἐντολὴ τοῦ καπουδὰν πασᾶ, τὴν εἴσπραξη τοῦ χαρατσιοῦ ἀπὸ τὴν Ὕδρα, τὸν Πόρο καὶ τὴν Αἴγινα κι' ἔτσι ἀπόχτησε μεγάλη ἐπιρροὴ στὴ γενέτειρά του. Ἕνας Σπετσιώτης γύρισε τελευταῖα ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ μὲ ἕνα φορτίο ζάχαρη καὶ καφὲ καὶ κέρδισε τεράστια ποσά[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 206-207.

2. Βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 607 σημ. 1.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 209-210.

4. Τὸ 1806 ἡ Ὕδρα εἶχε 73 μεγάλα καὶ 13 μικρὰ καράβια (*Ἀντ. Λιγνοῦ*, Ἱστορία τῆς Νήσου Ὕδρας, Ἀθῆναι 1946, τ. Α', σ. 103).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 218. Πρόκειται ἴσως γιὰ τὸν Δημήτρη τοῦ Χατζῆ Ἀνδρέα, τὸν ἐπονομαζόμενο Μπακίρη ἢ γιὰ ἕνα ξάδερφο τοῦ Χατζηαναργύρου ποὺ ταξίδεψαν τὸ 1803, ὁ πρῶτος στὸν Ἅγιο Δομήνικο καὶ ὁ δεύτερος στὴ Μαρτινίκα. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ Ἱσπανία, σύμμαχος τῶν Γάλλων, εἶχε προκαλέσει δυσχέρειες στὴ ναυτιλία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργοῦνται εὐκαιρίες μεγάλης κερδοσκοπίας. Τὸ 1801 εἶχε ταξιδέψει στὶς Ἀντίλλες ὁ Σπετσιώτης Γιάννης τοῦ Δημητράκη. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι τὸ 1809 τὸ καράβι τῶν ἀδερφῶν Γιάννη καὶ Δημήτρη Μπούκουρη ταξίδεψε στὸ Μοντεβίδεο τῆς Νότιας Ἀμερικῆς (*Ἀνάργυρου Ἀνδρέου Χατζῆ-Ἀναργύρου*, Τὰ Σπετσιωτικά, Συλλογὴ ἱστορικῶν συγγραφέων ἀφορώντων τὰ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, Ἐν Πειραιεῖ 1925, τ. Β', σ. 124).

'Από τὴ Μονεμβασία πορεία πρὸς τὸ Μαραθονήσι. Στὸ χωριὸ Φοινίκι[1] οἱ κάτοικοι ἐξαφανίστηκαν μόλις εἶδαν τὸν περιηγητὴ καὶ τὴν τουρκικὴ συνοδεία του. Τελικὰ θὰ φιλοξενηθῇ ἀπὸ τὸν καλύτερο νοικοκύρη, χάρη στὸ μπουγιουρδὶ τοῦ Χασὰν τῆς Μονεμβασίας.

«Τὸ σπίτι ἦταν πλιθόχτιστο μὲ καλαμοσκεπή. Σὲ μιὰ ἄκρη βρισκόταν ἕνα ἀνυψωμένο ἡμικύκλιο, ἡ φωτογωνιά. Τζάκι, καμινάδα δὲν ὑπῆρχαν. Στὴν ἄλλη ἄκρη ἕνα χαμηλὸ μεσοτοίχι χώριζε τὸ μέρος ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν οἰκογένεια ἀπὸ τὸ σταῦλο ὅπου ἔβλεπες βόδια καὶ γαϊδούρια. Καὶ τὰ δυὸ διαμερίσματα, τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζωντανῶν, εἶχαν κοινὴ εἴσοδο. Τὰ ἔπιπλα καὶ σκεύη τοῦ νοικοκυριοῦ ἦταν ἀραδιασμένα γύρω-γύρω ἢ κρέμονταν: ἕνας ἀργαλειός, κοφίνια ἀπὸ λυγαριὰ ἐπιχρισμένα μὲ πηλὸ γιὰ τὴν ἀποθήκευση τοῦ σταριοῦ, μιὰ κρησάρα, ἀδράχτια, μερικὰ χαλκώματα καὶ δυὸ λύρες. Τὸ πάτωμα εἶχε ἕνα στρῶμα ἀπὸ ξερὸ πηλό. Ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι ὁ φοῦρνος καὶ στὸν κῆπο κουκιά, ἀγκινάρες καὶ μιὰ κληματαριὰ ποὺ ἀνέβαινε ὣς τὴ σκεπή, σημάδι εὐημερίας ἢ φιλοπονίας. Τὴν ὥρα ποὺ δειπνοῦσα μπῆκαν πέντε βόδια καὶ κατευθύνθηκαν στὸ διαμέρισμά τους γιὰ νὰ περάσουν τὴ νύχτα»[2].

Στὶς 3 'Απριλίου 1805 ὁ Leake καὶ ἡ συνοδεία του ἔφτασαν στὸ Μαραθονήσι[3]. Ἦταν ἕνα χωριὸ ἀπὸ 100 πανάθλια πλιθόσπιτα. Στὴ μέση ὑψωνόταν μιὰ μεγάλη ἐκκλησία μὲ καμπαναριὸ καὶ καμπάνα. 'Επιβλητικὴ διάκριση ἡ παρουσία καμπάνας, παρατηρεῖ ὁ Ἄγγλος περιηγητής.

Δυὸ ὧρες ἀργότερα ἔφτασε στὸ Μαραθονήσι ὁ 'Αντώνμπεης, ὁ ἡγεμόνας τῆς Μάνης μὲ τὴν κορβέτα τοῦ Σερεμέτμπεη. Ψηλὰ στὸ λόφο χτιζόταν ὁ πύργος τοῦ μπέη. Ἡ οἰκογένειά του ἦταν προσωρινὰ ἐγκατεστημένη στὸ Βαθύ[4]. Ἦταν ἕνας ἀσθενικὸς γέροντας[5] μὲ ἀδύναμο καὶ εὐμετάβλητο χαρακτήρα. Τὰ πέντε ἀνήψια του ἔσπευσαν νὰ τὸν ἐπισκεφθοῦν ἀμέσως μετὰ τὴν ἄφιξή του. Ὁ μεγαλύτερος ἦταν ὁ Δημήτριος Γρηγοράκης, γνωστὸς ὡς καβαλιέρης τῆς Μοσκοβίας. 'Ακολουθοῦσαν ὁ Κωνσταντῖνος ἢ Τσιγκούριος ποὺ διαμένει στὸ Σκουτάρι[6],

1. Στὴν περιοχὴ 'Επιδαύρου Λιμηρᾶς.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 222-224.
3. Ἡ ἀρχαία Κρανάη, μεσαιωνικὸ τοπωνύμιο τοῦ Γυθείου.
4. Βαθὺ ἢ 'Αγερανός. Τὸ χωριὸ ἀνῆκε ἀπὸ παλιὰ στὸν κλάδο τῶν Κουτσογρηγοράκηδων, ἀπογόνων τοῦ Γρηγορίου Γρηγοράκη.
5. Ὄχι καὶ γέροντας, 48 χρόνων ἦταν ὁ μπέης τὸ 1805.
6. Ὁ Τσιγκούριος ἢ Τζιγκουριός, Γρηγόρης καὶ ὄχι Κωνσταντῖνος, ἦταν τέταρτος ἀδερφὸς τοῦ Καβαλιέρη Δημητράκη Γρηγοράκη καὶ ἀνηψιὸς τοῦ 'Αντώνμπεη. 'Ονομαζόταν Τσιγκούριος «διότι κατὰ πάντων τῶν ἐχθρῶν, εἴτε τῆς τάξεως εἴτε τῆς πατρίδος, μετεχειρίζετο τὸ τσεκούρι» (*'Αν. Γούδα,* Βίοι Παράλληλοι, 'Εν 'Αθήναις 1876, τ. Η', σ. 23-24). Ὁ Τσιγκούριος ὑπόγραψε τὴν ἑνωτικὴ συμφωνία τῆς 1 'Οκτωβρίου 1819 μὲ τοὺς Τρουπάκηδες καθὼς καὶ τὴν ἀναφορὰ τῆς 15 'Οκτωβρίου 1819 «πρὸς τοὺς Προὔχοντας τοῦ Γένους» μὲ τὸ ὄνομα μπὰς καπιτὰν Τζιγκουργιὸς Γρηγοράκης (*Ι. Φιλήμονος,* Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς ἑλληνικῆς 'Επαναστάσεως, τ. Α', σ. 161-163).

ὁ Γιαννάκης ἢ Κατσάνος[1], ἐγκατεστημένος κι' αὐτὸς στὸ Σκουτάρι, ἀναπληρωτὴς τοῦ μπέη κατὰ τὴν ἀπουσία του ἀπὸ τὸ Μαραθονήσι, ὁ Γεώργιος καὶ ὁ Λάμπρος ποὺ κατοικοῦν στὸ Βαθύ. Ὁ Τσιγκούριος ἦταν ἕνας ψηλὸς ἄντρας μὲ σκληρὰ χαρακτηριστικὰ καὶ μουστάκια ποὺ ἄγγιζαν σχεδὸν τοὺς ὤμους του. Στὸ ζουνάρι του εἶχε ἕνα στιλέττο καὶ δυὸ τεράστιες πιστόλες. Εἶχε διακριθῆ σ' ὅλους τοὺς μανιάτικους πολέμους κι' ὅλοι τὸν θεωροῦσαν ἥρωα.

Κατέφθασαν γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν μπέη καὶ οἱ δυὸ γαμπροί του, ὁ Θεόδωρος Γρηγοράκης ἀπὸ τὸ Μαυροβούνι καὶ ὁ Κωνσταντίνος Ζερβὸς[2] ἀπὸ τὸ Πετροβούνι. Ὅλοι τίμησαν τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ μὲ ἐπισκέψεις. «Ἦταν εὐγενικοὶ ἀλλὰ κάπως ἀμήχανοι στοὺς τρόπους. Τοὺς λείπει αὐτὴ ἡ φυσικότητα καὶ ἡ ἄνεση ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες».

Ὁ Ἀντώνμπεης διαδέχτηκε τὸν πρῶτο ξάδερφό του Τζαννέτμπεη (Τζανήμπεη τὸν ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι) ποὺ ἐκδιώχτηκε ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασὰ ἐπειδὴ «εἶχε ἐπαφὲς μὲ τοὺς Γάλλους ἀπὸ τοὺς ὁποίους πῆρε ἕνα φορτίο μπαρούτι»[3]. Ὁ Τζαννέτμπεης ἔμενε στὸ Βαχὸ ἀνάμεσα Σκουτάρι καὶ Τσίμοβα. Ὁ γιός του Πιέρρος μπεηζαδὲς ἦταν «ἡ ἐλπίδα καὶ τὸ καμάρι» τοῦ ἀντίπαλου κόμματος. Ἔζησε τρία χρόνια στὴ Γαλλία καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ γυρισμό του στὴ Μάνη φοροῦσε φράγκικα. Ἀκόμα καὶ οἱ ἀντίπαλοι μιλοῦσαν γι' αὐτὸν μὲ σεβασμό[4]. Εἶχε δυὸ ἀδέρφια, τὸν Γρηγόρη καὶ τὸν Δημητράκη.

Ἡ πλειοψηφία τῶν Μανιατῶν προτιμοῦσε τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Τζαννέτμπεη στὸ μπεηλίκι. Ἀλλὰ ὁ Σερεμέτμπεης μὲ τὰ πολεμικά του[5] τοὺς ἀναγκάζει νὰ ὑποτάσσωνται στὸν Ἀντώνμπεη. Ἀκόμα καὶ οἱ καπεταναῖοι τῆς περιοχῆς ποὺ ἐκτείνεται μεταξὺ Οἰτύλου καὶ Σκαρδαμούλας, δηλωμένοι ἐχθροὶ τοῦ Ἀντώνμπεη, ὑπάκουαν στὶς διαταγές του.

Γιὰ νὰ ἀπεικονίση ὁ Leake τὶς συνθῆκες τῆς μανιάτικης κοινωνικῆς ζωῆς ἀφηγεῖται ἕνα ἐπεισόδιο ποὺ συνέβη στὸ Βαθύ, λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξή

---

1. Ὁ Κατσάνος ἦταν ἀνηψιὸς τοῦ Ἀντώνμπεη.

2. Ὁ Κωσταντὴς Ζερβάκος, ὁ κατοπινὸς μπέης τῆς Μάνης.

3. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ φορτίου ἔγινε στὸ Γύθειο μὲ γαλλικὴ κορβέττα τὸ 1801.

4. Γιὰ τὴ δράση τοῦ Πιέρρου μπεϊζαδὲ Γρηγοράκη ἢ Μαγγιόρου στὸ ἐξωτερικὸ βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 747. Βλ. ἐπίσης *Ἀν. Γούδα,* Βίοι Παράλληλοι, Ἐν Ἀθήναις 1876, τ. Η', σ. 11 κ. ἑ., *Π. Χιώτη,* Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα Ζακύνθου, Κέρκυρα 1849-1863, τ. Γ', σ. 645, *Τ. Κανδηλώρου,* Ἁρματολοὶ τῆς Πελοποννήσου, Ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 224 κ. ἑ., *Δ. Βαγιακάκου,* Μάνη καὶ Ζάκυνθος, Πρακτικὰ Γ' Παν/νίου Συνεδρίου, 1965, τ. Α' (1967), σ. 19.

5. Ἦταν ὁ Τοῦρκος ἀντιναύαρχος ποὺ δυὸ χρόνια πρὶν (τὸν Αὔγουστο τοῦ 1803) ἔφτασε στὴ Μάνη μὲ ὀχτὼ καράβια μαζὶ μὲ τὸν μπὰς κοτζάμπαση τῆς Ὕδρας καὶ ναζίρη (ἐπιτηρητὴ τῶν νησιῶν) Γεώργιο Βούλγαρη, καθαίρεσε καὶ συνέλαβε τὸν ὡς τότε μπέη Κουμουνδουράκη ἐπειδὴ εἶχε κατηγορηθῆ γιὰ πειρατικὲς ἐνέργειες, γιὰ καθυστέρηση τοῦ φόρου ὑποτελείας (μιρὶ) καὶ γιὰ σφετερισμὸ αὐστριακοῦ ἐμπορεύματος (πρᾶγμα νέμτσικον). Βλ. *Σωκρ. Κουγέα,* Ἱστορικαὶ Πηγαὶ διὰ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Μάνης, τ. Ε' (1962), σ. 114 κ. ἑ.

του στὸ Μαραθονήσι. Ὁ γιὸς ἑνὸς παπᾶ σκότωσε ἀπὸ ἀμέλεια ἕνα παιδί, συγγενὴ ἑνὸς ἄλλου παπᾶ. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος κήρυξε πόλεμο ἐναντίον τοῦ πατέρα τοῦ φονιᾶ, μὲ τὸν ἐπίσημο τρόπο ποὺ συνηθίζεται στὴ Μάνη, διαλαλώντας το δηλαδὴ στοὺς δρόμους[1]. Ὁ πρῶτος παπὰς πήγαινε στὴν ἐκκλησία γιὰ τὴ λειτουργία μὲ πιστόλες στὸ ζουνάρι. Ἀλλὰ μόλις φοροῦσε τὰ ἄμφιά του τὶς τοποθετοῦσε, ὅπως ἐπέβαλλε τὸ ἔθιμο σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα. Ὁ ἄλλος παπὰς μπῆκε στὴν ἐκκλησία μὲ μερικοὺς δικούς του καὶ μόλις τέλειωσε ἡ λειτουργία, ὅρμησε ἐναντίον του, ἐνῶ ἀκόμα φοροῦσε τὰ ἄμφιά του, καὶ τοῦ ἄναψε μιὰ πιστολιά. Τρέχει ἐκεῖνος πίσω ἀπὸ τὴν ἅγια Τράπεζα, ἁρπάζει τὰ ἅρματά του, πυροβολεῖ τὸν ἐχθρό του καὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς δικούς του καὶ ἀναγκάζει τοὺς ὑπόλοιπους νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία[2]. Ἡ ὑπόθεση ρυθμίστηκε μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἴδιου τοῦ μπέη (τὸ ἐπεισόδιο συνέβη στὸ χωριό του). Ὁ πιὸ

---

1. Στὴν ἐπίσημη δημόσια κήρυξη τοῦ πολέμου ἀνάμεσα σὲ δυὸ οἰκογένειες ἀναφέρεται ἕνα νεώτερο μανιάτικο μοιρολόϊ:

Γιατί τὸν κατακρίνετε;
Γιατί τὸν ἀναμπαίζετε
τὸ γιὸ τῆς γριᾶς Μπιλάλαινας;
Κεῖνος τὸ φώναξε πιστὰ
στὸ Λαύριο στὴν ἀγορὰ
τ' ἕνας θὰ μείνῃ στὴ ζωὴ
ὁ Μπιλαλάκος ἢ ὁ Παυλῆς.

(*Δημ. Β.Δημητράκου Μεσισκλῆ,* Οἱ Νυκλιάνοι, τ. Α', 1949, σ. 71).

2. Ὁ παπὰς ἦταν παπὰς ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ ὅλα Μανιάτης. Καὶ στοὺς πολέμους καὶ στοὺς γδικιωμοὺς δὲν εἶχαν καμμιὰ θέση τὰ «εἰρήνη ὑμῖν» καὶ ἡ συχώρεση καὶ ἡ μακροθυμία καὶ ἡ ἐγκαρτέρηση. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Μανιάτη παπά, ποὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα πέταξε καταγῆς τὸ καλυμαύχι του καὶ φώναξε:

— Εἶμαι καὶ παπάς, εἶμαι καὶ Παναγιώτακας!..

Ἡ δράση τῶν παπάδων στὶς βεντέττες ἦταν πλουσιώτατη. Ἀναφέρεται σ' ἕνα σωρὸ μοιρολόγια:

Ἄλλος δὲ φταίει τίποτες
ὁ τουρλομούσης ὁ παπὰς
ποὺ ἔδωκε τὴ διαταγὴ
στὸ γιό του καὶ στὸ Θοδωρῆ:
— Ἄ δὲ τόνε σκοτώσετε
τὴν καταρά μου νἄχετε!

Σ' ἄλλη περίπτωση πῆρε κι' ὁ παπὰς μέρος στὴ «χωσία».

Μὰ ντρέπουμαι νὰ τὴν εἰπῶ
τὴ συφορὰ τοῦ Στουριανοῦ
νόπου τόνε χτυπήσασι
τὰ τρία Λεουτσόγγονα
κι' ὁ νιερέας ὁ παπὰς
ὁ ξάδερφός τους ὁ Θωμὰς
τὸ κεφαλάρι τῆς γενιᾶς.

(*Ν. Θ. Κατσικάρου,* Ἡ βεντέττα ἐν Μάνῃ, Ἀθῆναι 1933, σ. 95 καὶ σημ.)

ἀποτελεσματικὸς τρόπος γιὰ τὴν εἰρήνευση σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις εἶναι ἡ ἀποτίμηση τοῦ αἵματος σὲ χρῆμα[1]. Ὅταν σὲ μιὰ οἰκογένεια ὑπάρχει δολοφονημένος, τὸ πρόσωπο ποὺ ἀναλαμβάνει νὰ ἐκδικηθῆ τὴν προσβολὴ «ὁρκίζεται νὰ μὴν ἀλλάξη, νὰ μὴ ξουριστῆ καὶ νὰ μὴ δοκιμάση κρέας, ὥσπου νὰ πάρη τὸ αἷμα πίσω»[2].

Οἱ παπάδες ἦταν μετὰ τοὺς καπεταναίους οἱ πρωταγωνιστὲς στοὺς μανιάτικους πολέμους καὶ στὸ συμβούλιο καὶ στὸ πεδίο τῆς μάχης. Στοὺς πολέμους ποὺ κάθε τόσο ξεσποῦν ἀνάμεσα στὰ χωριὰ ἢ ἀνάμεσα σὲ οἰκογένειες αὐτοὶ εἶναι γενικὰ οἱ ὑποκινητὲς καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν μαχῶν. Ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων εἶναι τὸ γκρέμισμα τοῦ σπιτιοῦ τοῦ ἀντιπάλου[3].

Στὸν πόλεμο οἱ Μανιάτες ἔπρεπε νὰ στηρίξουν κάπου τὸ τουφέκι τους γιατὶ εἶναι μακρύ. Φημίζονταν ὅμως γιὰ τὴ σκοπευτική τους δεινότητα. Ὅπως οἱ Ἀρβανίτες, σπάνια ἀντιμετώπιζαν τὸν ἐχθρὸ «ἐκ παρατάξεως», στὸ πεδίο τῆς μάχης. Προτιμοῦσαν νὰ πυροβολοῦν ὀχυρωμένοι πίσω ἀπὸ σπίτια, βράχους καὶ δέντρα. «Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ δὲν ὑπάρχει πειθαρχία, ἀφοῦ κανένας Μανιάτης δὲν δέχεται ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ γείτονά του. Μὲ λίγα λόγια, ἡ προτίμησή τους στὸ μουσκέτο μεγάλου βεληνεκοῦς καὶ ἡ πολεμική τους τέχνη ἐπηρεάζει τὴν κοινωνική τους κατάσταση»[4].

Οἱ γυναῖκες τῆς Μάνης συναγωνίζονταν τοὺς ἄντρες σὲ γενναιότητα. «Δὲν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 234-238. Βλ. Ταξιδιῶτες, τ. Β'., σ. 556, 674.

2. Τὸ προαιώνιο πολυαίμακτο ἔθιμο τοῦ γδικιωμοῦ ἐκφράζει ἐπιγραμματικὰ στὸ στιχούργημά του ὁ Μανιάτης Νικήτας Νηφάκης:

> Γιατὶ ὅσοι πηγαίνουσι στὸν Ἄδη σκοτωμένοι
> καὶ δὲν τοὺς ἐδικιώσασι, μεινέγκουν κολασμένοι.
> Δὲν θέλουν νὰ ἀλλάξουσι, δὲν θέλουν νὰ πλυθοῦσι
> καὶ μήτε μπαρμπερίζονται, ἂν δὲν δικαιοθοῦσι.
> Τοὺς βλέπεις μὲ τὰ γένεια καὶ καταλερωμένους
> σὰν βρυκολάκους ἄγριους καὶ πάντα ἁρματωμένους.
> Καὶ γέρους ὀγδοήκοντα χρονῶν καὶ παραπάνω
> τοὺς βλέπεις μὲ τὰ ἅρματα νὰ τὰ βαστοῦν ἀπάνω.
> Τὸ κοίταγμά τους ἄγριο, ἄσχημη θεωρία
> καὶ μάτια ἔχουν κόκκινα καὶ νύχια σὰν θηρία.
> Ἂν ἀποθάνη καὶ κανεὶς ἀσκότωτος, τὸν κλαῖσι,
> ἀσκότωτον, ἁρμάτωτον, ἀδίκιωτον τὸν λέσι.

(Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, ἐκδιδόμενα ἐκ χειρογράφων κωδίκων μὲ προλεγόμενα καὶ σημειώσεις ὑπὸ Σωκρ. Β. Κουγέα, Ἀθῆναι 1964, στ. 261-272). Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ στιχούργημα τοῦ Νικήτα Νηφάκη ἔφερε πρῶτος στὸ φῶς καὶ δημοσίευσε ἀποσπάσματα ὁ περιηγητὴς Leake. Ὅπως σημειώνει στὸ χρονικό του (τ. Α', σ. 314) ἀνακάλυψε τὸ χειρόγραφο στὰ χέρια ἑνὸς κληρικοῦ κατὰ τὸ ταξίδι του στὸ Μυστρὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1808. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ζοῦσε ἀκόμα ὁ Νηφάκης.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 238.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 239.

ἔχει περάσει πολὺς καιρὸς ποὺ μιὰ Μανιάτισσα τοῦ Ταΰγετου ἀντιστάθηκε ἀπὸ τὸν πύργο της ἐναντίον ἑνὸς σώματος Τούρκων. Τοὺς πυροβολοῦσε ἀπὸ τὰ παράθυρα καὶ τοὺς ἀπασχολοῦσε ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς ὥσπου κατόρθωσε νὰ διαφύγη ἀπὸ τὴν πίσω μεριὰ μιὰ δούλα μὲ δυὸ παιδιά. Μ' ὅλο ποὺ ἐξαντλήθηκαν τὰ πυρομαχικά της οἱ Τοῦρκοι ἐγκατέλειψαν τὴν πολιορκία γιατὶ φοβήθηκαν μήπως ἡ Μανιάτισσα ἀνατινάξη τὸν πύργο ἂν ἐπιχειροῦσαν ἔφοδο»[1].

Τὰ βελανίδια ἀποτελοῦσαν τὸ κυριώτερο ἐξαγώγιμο προϊὸν τῆς Μάνης. Κάπου τρία ἑκατομμύρια λίτρες. Τὸ ἑλληνικὸ ἐμπόριο τῶν βελανιδιῶν βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ κὺρ Ε. ἀπὸ τὰ Γιάννενα ποὺ εἶχε ἕναν ἀδερφὸ ἐγκατεστημένο στὸ Λιβόρνο κι' ἕναν ἄλλο στὴ Μάνη. Τὰ μανιάτικα βελανίδια ἦταν ἀκριβώτερα στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγορὰ κατὰ τὸ ἕνα τρίτο σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες περιοχές. Ἕνα μεγάλο μέρος προοριζόταν γιὰ τὴν Ἀγγλία[2].

Ἡ παραγωγὴ λαδιοῦ ἔφτανε σὲ καλὲς χρονιὲς τὶς 8.000 - 10.000 βαρέλες τῶν 48 ὀκάδων. Ἦταν καλύτερο σὲ ποιότητα ἀπὸ τὸ σαλωνίτικο καὶ τὸ ἀθηναϊκό. Τὸ ἀπορροφοῦσε ἡ Μαύρη Θάλασσα, ἡ Ἰταλία καὶ τὸ Τριέστι.

Παλαιότερα ἀνθοῦσε στὴ Μάνη ἡ μπαμπακοπαραγωγή: κάπου 180.000 ὀκάδες. Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι ὅμως περιόρισαν τὴν παραγωγὴ μπαμπακιοῦ στὸ ἕνα τρίτο. Ἐξαγόταν στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου.

Ἡ παραγωγὴ μεταξιοῦ δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 2.000 ὀκάδες. Προοριζόταν γιὰ τὶς ἀγορὲς τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῶν νησιῶν. Μερικὲς φορὲς γίνονταν ἐξαγωγὲς στὸ Λιβόρνο καὶ στὴ Μπαρμπαριά.

Ἡ Μάνη καὶ τὰ Μπαρδουνοχώρια συγκέντρωναν γύρω στὶς 20.000 ὀκάδες πρινοκόκκι[3]. Ἡ παραγωγὴ μελιοῦ ἔφτανε τὶς 10.000 ὀκάδες. Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπορροφοῦσαν ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Κρήτη καὶ τὰ νησιά.

Ὁ μπέης τῆς Μάνης διατηροῦσε τὸ μονοπώλιο τοῦ λαδιοῦ καὶ τῶν βελανιδιῶν. Τὸ χαράτσι ὑπολογιζόταν σὲ 17.000 πιάστρα. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ποσὸ 15.000 εἰσπράττονταν ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ τὰ 20.000 ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασά.

Οἱ ἐτήσιες ἐξαγωγὲς τῆς Μάνης ὑπολογίζονταν χοντρικὰ σὲ 40.000 στερλίνες. Ὁ μπέης νοίκιαζε τοὺς τελωνειακοὺς δασμοὺς στὸν πλειοδότη[4].

Οἱ Μανιάτες ἀνέβαζαν τὸν πληθυσμό τους σὲ 30.000 καὶ τὰ τουφέκια σὲ 10.000[5]. «Δὲν ὑπάρχει Μανιάτης, ποὺ περνάει ἀπὸ τὸ ἕνα χωριὸ στὸ ἄλλο μὲ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 239-240.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 241.
3. Ὅπως γράφει ὁ Νικήτας Νηφάκης ἡ Ἔξω Μάνη «μετάξι, λάδιν περισσὸν καὶ πρινοκόκκι κάνει». Ἡ ἐξαγωγὴ γινόταν κυρίως στὸ Τούνεζι γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς κοκκινοβαφῆς ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὰ φέσια.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 241 κ. ἑ.
5. Κατὰ τὸν *Φιλήμονα,* σύμφωνα μὲ ἀπογραφὴ τῆς 20 Αὐγούστου 1818, οἱ μάχιμοι Μανιάτες ὑπολογίζονταν σὲ 6.000 (Δοκίμιον Ἱστορικόν, τ. Β', σ. 75). Ὁ *Φραντζῆς* (Ἐπιτομή, τ. Δ', σ. 9-10) γράφει ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ 1821 οἱ μάχιμοι Μανιάτες ἦταν 2.000.

τὸ γάϊδαρό του φορτωμένο ξύλα ἢ ποὺ πηγαίνει στὸ χωράφι του, χωρὶς ἕνα μουσκέτο στὴν πλάτη, ἢ τουλάχιστον ἕνα στιλέττο καὶ πιστόλες στὸ ζουνάρι»[1].

Κάπου 400 Μανιάτες ἦταν ναῦτες σὲ ὑδραίικα καράβια. Συνήθως ὁ ἀριθμὸς τῶν σπιτιῶν ἔφτανε τὰ 45-50 (μέσος ὅρος τῶν μελῶν κάθε οἰκογένειας ἕξη ἄτομα)[2].

Τὸ Μαυροβούνι, τὸ μεγαλύτερο χωριὸ τῆς ἀνατολικῆς Μάνης (100 οἰκογένειες) χτίστηκε ἀπὸ τὸν Τζαννέτμπεη καὶ γι' αὐτὸ ὀνομαζόταν Τζαννετούπολη. Ἀπὸ τὸν Τζαννέτμπεη χτίστηκε καὶ τὸ Μαραθονήσι σὲ μιὰ θέση ποὺ ὀνομαζόταν ἄλλοτε Μελίσσι[3].

Στὸ Μαραθονήσι ὑπῆρχαν τρεῖς πύργοι καὶ στὴν κορφὴ τοῦ λόφου ὁ πύργος τοῦ Τζαννέτμπεη, ἐρειπωμένος πιά. Ἀπὸ ἕναν ἔμπορο πληροφορήθηκε ὁ Leake ὅτι ὁ Τζαννέτμπεης χτυποῦσε καμπάνα τὴν ὥρα τοῦ γεύματος καὶ καλοῦσε στὸ τραπέζι ὁποιονδήποτε ἐρχόταν στὸν πύργο του.

Ἀκολούθησε ἐπίσκεψη στὸν πύργο τοῦ Θόδωρου, γαμπροῦ τοῦ Ἀντώνμπεη[4]. Τὸν ὑποδέχτηκε μὲ τὰ καθιερωμένα ἑλληνικὰ τραταρίσματα, κρύο νερό, τσιμπούκι καὶ ὕστερα καφὲ[5].

Οἱ Μανιάτες κρατοῦσαν μὲ εὐλάβεια τὶς νηστεῖες. Τὸ διαπίστωσε ὁ Leake προσωπικά. Ἐνῶ βρισκόταν στὸ σπίτι τοῦ γιατροῦ ἔφτασε ὁ γιὸς τοῦ Δημητράκη Γρηγοράκη, τοῦ καβαλιέρη τῆς Μοσκοβίας καὶ τοῦ ζήτησε ἕνα φάρμακο γιὰ τὴ μητέρα του ποὺ ὑπέφερε ἀπὸ πονόλαιμο. Ὁ γιατρὸς παράγγειλε νὰ κάνη γαργάρα μὲ γάλα. Τὸ ἄκουσε ὁ νέος καὶ ἔφριξε. Ἦταν Σαρακοστή. Τελικὰ ὁ γιατρὸς ἔδωσε ἐντολὴ νὰ γίνη φλεβοτόμηση μ' ὅλο ποὺ ἡ γυναίκα ἦταν ὑγιής, γιατὶ στὴ Μάνη ὅλοι συνήθιζαν νὰ παίρνουν αἷμα κάθε ἄνοιξη[6].

Ἐφοδιασμένος μὲ συστατικὸ γράμμα τοῦ μπέη ἔφτασε στὸ Σκουτάρι ὅπου φιλοξενήθηκε στὸν πύργο τοῦ Κατσάνου[7]. «Ἦταν ἕνας ἄντρας μὲ ἁπλοὺς τρόπους, εὐγενικὸς καὶ πρόθυμος νὰ ἀπαντήση σὲ κάθε ἐρώτηση γιὰ τὴ χώρα του. Τὴν προθυμία αὐτὴ παρατήρησε σὲ ὅλους τοὺς Μανιάτες. Ἡ ἀφέλεια καὶ ἡ εἰλικρίνεια ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει ἀποτελεῖ φυσικὴ συνέπεια τῆς ἀνεξαρτησίας τους. Ἡ ψευτιὰ καὶ ἡ ὑποκρισία εἶναι λιγώτερο ἀναγκαῖες στοὺς Μανιάτες παρὰ στοὺς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 243.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 243-244.

3. Τὸ Μελίσσι ἦταν πύργος ποὺ χτίστηκε ἀπὸ τὸν Τζαννέτμπεη στὴ θέση Λυκοβούνι καὶ ὀνομάστηκε ἀργότερα Μαυροβούνι (*Ἀνώνυμου*, Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τῆς Μάνης, Ἀθῆναι 1858, σ. 6).

4. Πρόκειται γιὰ τὸν Θεόδωρο Γρηγοράκη, τὸν κατοπινὸ μπέη τῆς Μάνης (1812-1816). Ὁ Θεοδωρόμπεης πέθανε στὸ φοβερὸ Μπάνιο τῆς Πόλης.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 253.

6 Ἔνθ' ἀν., σ. 259.

7. Κατσάνος ἦταν παρανόμι τοῦ Ἰωάννη Γρηγοράκη, ἀνηψιοῦ τοῦ Ἀντώνμπεη (*Ἀναστ. Γούδα*, ἔνθ' ἀν , σ. 15).

ἄλλους Ἕλληνες, ποὺ δὲν ἔχουν ἄλλο ὅπλο γιὰ νὰ ἀμυνθοῦν ἐναντίον τοῦ δυνάστη τους» [1].

Τὸν πύργο φρουροῦσαν 15 στρατιῶτες, μισθωτοὶ τοῦ Κατσάνου. Στὸ ὑπόγειο κατοικοῦσε ἡ φρουρὰ καὶ στὸ πάνω—δυὸ κάμαρες, ἢ μᾶλλον μιά, χωρισμένη μὲ ἕνα λεπτὸ σανιδένιο παραπέτασμα—ἡ οἰκογένεια. Στὸ ἕνα μέρος ἦταν ἡ φωτογωνιὰ μὲ τὰ κουζινικὰ καὶ στὸ ἄλλο ἕνας σοφάς. Στρώματα καὶ σκεπάσματα ἦταν διπλωμένα καὶ στοιβαγμένα σὲ μιὰ γωνιά. Τὰ ὑπόλοιπα ἀντικείμενα τοῦ νοικοκυριοῦ ἦταν κρεμασμένα στοὺς τοίχους ἢ κλεισμένα σὲ κασσέλλες ἀραδιασμένες γύρω-γύρω. Στὸ πάτωμα—ἀπὸ ἀσύνδετες σανίδες ποὺ δὲν πλένονται ποτὲ — φωλιάζουν μυριάδες ψύλλοι τὸ χειμώνα καὶ κοριοὶ τὸ καλοκαίρι.

Ὁ Κατσάνος ἦταν 19 χρόνων ὅταν παντρεύτηκε καὶ ἡ γυναίκα του 14. Ἀπόχτησαν 15 παιδιά[2].

Ὁ Leake διαπίστωσε ὅτι πολλὲς Μανιάτισσες ἦταν ἐξαιρετικὰ ἔμπειρες στὸ μουσκέτο. Ἡ γυναίκα τοῦ Κατσάνου τοῦ εἶπε, δείχνοντάς του ἕνα σημεῖο, κάπου 150 γυάρδες μακριά:

— Βάλε τὸ καπέλλο σου ἐκεῖ καὶ θὰ δῇς πῶς θὰ τὸ περάσῃ τὸ βόλι τοῦ τουφεκιοῦ μου !

Ἀλλὰ ἦταν τὸ μοναδικό μου καπέλλο, γράφει ὁ περιηγητής, καὶ δὲν εἶχα καμμιὰ διάθεση νὰ τῆς τὸ ἐμπιστευτῶ, γιατὶ ἔχει δυὸ λαβωματιὲς σὲ μάχη καὶ λέει πὼς ὁ ἄντρας της δὲν εἶναι καλύτερος ἀπὸ κείνη στὴν παλληκαριά[3].

Ὁδοιπορώντας ἀπὸ τὸ Σκουτάρι στὸ Βαχὸ παρατήρησε τὶς κυψέλες ποὺ ἔδιναν τὸ περίφημο μανιάτικο μέλι. Ἦταν τέσσερες πλάκες ἀπὸ σχιστόλιθο στημένες ὄρθιες ὥστε νὰ σχηματίζουν τετράγωνο, μιὰ πλάκα γιὰ βάση καὶ μιὰ γιὰ σκεπή. Ἦταν τοποθετημένες σὲ σειρὲς ἀπὸ ὀχτὼ καὶ μερικὲς εἶχαν δύο καὶ τρία πατώματα, ἔτσι ποὺ ἀπὸ μακριὰ φαίνονταν σὰν τοῖχος χτισμένος μὲ ὀγκόλιθους. Τὰ σημεῖα ὅπου ἑνώνονταν οἱ πλάκες ἔκλειναν μὲ ἀσβέστι[4].

Στὴν Τσίμοβα[5] συνάντησε τὸν Πέτρο Μαυρομιχάλη, τὸν κὺρ-Πετρούνη ὅπως τὸν ἔλεγαν οἱ Μανιάτες[6]. Μ' ὅλο ποὺ δὲν εἶχε τίτλο καπετάνιου ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροὴ σ' ὁλόκληρη τὴ Μέσα Μάνη. Γνώρισε ἐπίσης τὸν Παυλίκο

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 268.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 269.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 270.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 281.
5. Ἡ Ἀρεόπολη.
6. Πρόκειται γιὰ τὸν κατοπινὸ Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη. Λεγόταν Πετρούνης. Ἔτσι τὸν ἀποκαλεῖ κι' ὁ Κολοκοτρώνης. «Ὁ Πετρούνης ἔγινε μεσίτης γιὰ νὰ προσκυνήσῃ ὁ Κουμουνδουράκης» (Ἀπομνημ. ἐπιμ., Βαλέτα, σ. 32). Τὸ Πετρούνης εἶναι ὑποκοριστικὸ τοῦ Πέτρος. Καὶ σήμερα ἐπιχωριάζει στὴ Μάνη (Βασιλούνης, Πετρουσάκος, Παναγιωτούνης κ. ἄ.). Ὁ Πετρούνης Μαυρομιχάλης ἦταν καπετάνιος τῆς Τσίμοβας ἀπὸ τὸ 1798 (*Σωκρ. Κουγέα,* ἔνθ' ἀν., σ. 66).

Τουμπάκη, ἀπὸ τὸ Μπάμπακα, Κακοβουλιώτη καπετάνιο ποὺ ἀνέλαβε ὕστερα ἀπὸ διαταγὴ τοῦ μπέη νὰ τὸν συνοδέψη κατὰ τὴν περιοδεία του στὴν περιοχή. Ἡ πρώτη κουβέντα ποὺ εἶπε ὁ καπετὰν Τουμπάκης στὸν ὑπηρέτη τοῦ Leake ἦταν:

— Ἂν ὁ μπέης δὲν ἔδινε τόσο αὐστηρὲς διαταγὲς γιὰ λόγου σας θὰ εἴχαμε ξαφρίσει ὅλα τὰ μπαγκάζια σας[1].

Ὁ Leake θὰ συνεχίση τὴν περιοδεία του πρὸς τὸ Ταίναρο. Τὸν συνοδεύουν ἕνας συγγενὴς τοῦ μπέη ἀπὸ τὸ Σκουτάρι, ὁ Γκίκας Μαυρομιχάλης ἀπὸ τὴν Τσίμοβα, ὁ Τουμπάκης μ' ἕναν ἀνηψιό του κι' ἕνας ἀκόλουθος τοῦ μπέη ἀπὸ τὸ Μαραθονήσι. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς ταξίδευαν μὲ ἔξοδα τοῦ Leake. Ὑπῆρχε ἀκόμα καὶ μιὰ φρουρὰ ἀπὸ 12 στρατιῶτες μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν κὺρ-Πετρούνη ποὺ συνόδεψε τὸν ξένο 500 μέτρα ἔξω ἀπὸ τὴν Τσίμοβα κι' ὕστερα γύρισε[2].

Στὴν Κίττα μέτρησε 22 πύργους. Πληθυσμὸς 80-100 οἰκογένειες[3]. Στὸ δρόμο πρὸς τὰ Ἄλικα ἡ συνοδεία συναπαντήθηκε μὲ μιὰ φάλαγγα ἀπὸ 200 γαϊδούρια φορτωμένα μὲ φρύγανα ἀπὸ τὸ Πόρτο Κάγιο ποὺ κατευθύνονταν πρὸς τὰ βορεινὰ χωριά. Ζύγωνε ἡ Λαμπρὴ καὶ χρειάζονταν ξύλα γιὰ τὸ ψήσιμο τῶν ἀρνιῶν. Ἡ νηστεία τῆς Σαρακοστῆς ἦταν τόσο αὐστηρὴ ποὺ οἱ Μανιάτες δὲν ἄναβαν διόλου φωτιά.

Ἡ θρησκευτικὴ εὐλάβεια τῶν Μανιατῶν, γράφει ὁ Leake, δὲν παρατηρεῖται πουθενὰ ἀλλοῦ. Ἕνας Κακαβουλιώτης μπορεῖ νὰ στήση καρτέρι στὸν τοῖχο μιᾶς ἐρειπωμένης ἐκκλησίας γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ τὸν σκοτωμὸ κάποιου δικοῦ του ἀλλὰ δὲν περνάει ποτὲ ἀπὸ τὰ ἴδια ἐρείπια, τὰ λείψανα τοῦ παλιοῦ ναοῦ, χωρὶς νὰ κάνη ἑφτὰ φορὲς τὸ σταυρό του[4].

Στὸν Κυπάρισσο τὸν ὑποδέχτηκε μὲ ἐγκαρδιότητα ὁ παπα-Μακάριος. Φοροῦσε ἕνα σουρτοῦκο καὶ πανταλόνια ἀπὸ μανιάτικο χοντρόσκουτο. Θεόφτωχος ὅπως ἦταν δὲ μποροῦσε νὰ περιμένη τίποτα ἀπὸ αὐτὸν ὁ ταξιδιώτης. «Ὡστόσο μοῦ ἔδειξε τὸ μοναδικὸ πουλερικὸ ποὺ εἶχε κάνοντας μιὰ κίνηση ὅπως ὁ πασὰς ὅταν προστάζει καρατόμηση, ἐννοώντας «νὰ τοῦ πάρω τὸ κεφάλι». Ἦταν Κρητικὸς καὶ καλογέρεψε χρόνια πολλὰ στὸ Σινά. Ἕνας τόπος, λέει, χειρότερος ἀπὸ τὴν Κακαβουλία. Κάποτε τὸν ἔστειλε τὸ μοναστήρι στὴν Αἴγυπτο γιὰ ἔρανο. Μάζεψε συνεισφορὲς ἀλλὰ στὸ τέλος ὑπόκυψε στὸν πειρασμό. Ἀντὶ νὰ γυρίση στὸ Σινὰ κατέφυγε στὴ Μάνη καὶ ἐπὶ τριάντα χρόνια εἶναι παπὰς τοῦ Κυπάρισσου. Ἐλπίζει νὰ συχωρεθῆ τὸ κρίμα του μὲ τὶς καθημερινὲς προσευχές. Μοῦ ἔδειξε τὸν τάφο του ποὺ ἑτοίμασε πλάϊ στὴν ἐκκλησία»[5].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 283.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 284.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 288. «Ἡ Κίττα ἡ πολύπυργος», γράφει ὁ Νικήτας Νηφάκης (Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, σ. 207, ἔκδ. Σωκρ. Κουγέα, Ἀθῆναι 1964, σ. 43). Σήμερα σώζονται στὴν Κίττα πύργοι σὲ καλὴ κατάσταση.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 290.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 291.

Ἀπὸ τὸν Κυπάρισσο στὴ Βάθεια. Οἱ κάτοικοι ἦταν, ἐδῶ καὶ 40 χρόνια, χωρισμένοι σὲ δυὸ παρτίδα ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀδιάκοπο πόλεμο. Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα σκοτώθηκαν περίπου 100 ἄντρες [1].

Οἱ Κακαβουλιῶτες[2] ζοῦσαν σὲ ἀπερίγραπτη δυστυχία. Ρωτοῦσαν οἱ ὑπηρέτες τοῦ Leake γιὰ τὰ πιὸ κοινὰ εἴδη διατροφῆς κι' ἔπαιρναν τὴ στερεότυπη ἀπάντηση:

— Ποῦ λάδι; Ποῦ ξίδι; Ποῦ κρασί; Ποῦ ψωμί;

Λὲς κι' αὐτὰ τὰ πράγματα ἦταν πολυτέλειες ἀπρόσιτες[3].

Ἀλλὰ οἱ συνοδοί του ἀπὸ τὴν Τσίμοβα τοῦ εἶπαν πὼς οἱ Κακαβουλιῶτες, ἀκόμα καὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀλώνιζαν τὸ Αἰγαῖο σὰν πειρατὲς καὶ κουβαλοῦσαν στὰ χωριά τους πλούσια λεία, ζοῦσαν ἐξαθλιωμένοι.

Τὸ κυριώτερο ἀπὸ τὰ σκεύη τοῦ νοικοκυριοῦ ἦταν ὁ χερόμυλος γιὰ τὸ ἄλεσμα τοῦ καλαμποκιοῦ. Τὸν δούλευαν τὶς νύχτες οἱ γυναῖκες μοιρολογώντας γιὰ κάποιο δικό τους σκοτωμένο ἀπὸ τὴν ἐχθρικὴ φάρα. Καὶ τὸ μοιρολόϊ κρατοῦσε ὁλόκληρη τὴν περίοδο τοῦ πένθους[4].

Κρέας στὴν Κακαβουλία δοκιμάζουν ἀποκλειστικὰ κατὰ τὶς μεγάλες γιορ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 295.

2. Ἔτσι προσονομάζονταν οἱ κάτοικοι τῆς Μέσα Μάνης γιατὶ κατὰ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές τους καὶ τὰ ρεσάλτα στὰ καράβια φοροῦσαν στὸ κεφάλι κακαβούλια, δηλαδὴ μικρὰ κακάβια (τετζερέδες) γιὰ νὰ προφυλάσσωνται ἀπὸ τὰ χτυπήματα ποὺ δέχονταν ἀπὸ τὶς κουπαστὲς ὅπου ἀντιστέκονταν τὰ πληρώματα (*Σωκρ. Κουγέα*, Κακαβουλία, Ἑλληνικά, τ. Η' [1935] σ. 154 κ. ἑ.).

3. Τὴ φτώχια τῆς Κακαβουλίας, δηλαδὴ τῆς Μέσα Μάνης, διεκτραγωδεῖ ὁ *Νικήτας Νηφάκης*:

Δέντρον ἢ ξύλον ἢ κλαδὶ δὲν εἶναι μήτε ἕνα
δὲν βρίσκουν ἴσκιον νὰ σταθοῦν θεούρια τὰ καημένα.
Νερὸ δὲν βγαίνει πούπετα, σ' ὅλην τὴ Μέσα Μάνη
καρπὸν κουκία μοναχὰ καὶ ξεροκρίθι κάνει.

(Ἔνθ' ἀν., στ. 213-216).

4. Ἔνθ' ἀν., στ. 308-309.

Τὴν νύχτα τὸν χερόμυλον τραβοῦν, γυρίζουν, κλαίγουν
ἀλέθουν τὰ κουκία των καὶ μοιρολόγια λέγουν

(Ἔνθ' ἀν., σ. 227-228). Ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ μοιρολόγια κατέγραψε ὁ *Κ. Πασαγιάννης*:

Ἄλεθε, βρὲ μαυρόμυλε,
κάνε τ' ἀλεύρια σου καλά,
νὰ μὴν τὰ κάνης στρογγυλὰ
γιατὶ τὰ θέω γιὰ πασπαλὰ
καὶ γιὰ χοντροχυλόπιττες
νὰ φᾶσι οἱ χωροφύλατσοι
κι' ὁ νωματάρχης τὸ στσυλὶ
ποὺ κάθεται στὴν ἀγκωνή.

(Μανιάτικα Μοιρολόγια, Ἀθήνα 1928, ἀρ. 182). Φαίνεται κατάλοιπο τῶν ἀρχαίων «ἐπιμυλίων ᾠδῶν».

τές. Μονάχα οἱ πλούσιοι σφάζουν κανένα ἀρνὶ ἢ πουλερικό. Κάπου-κάπου σφάζεται καὶ κανένα βόδι, ὁλότελα ἄχρηστο γιὰ ὄργωμα, ἢ καμμιὰ ἑτοιμοθάνατη προβατίνα ἢ κόττα. Ἡ βασικὴ τροφή τους εἶναι τυρί, σκόρδο καὶ ψωμὶ καλαμποκίσιο. Κρασὶ καὶ λάδι σπάνια γεύονται. Νέοι 15 χρόνων φαίνονται ρυτιδωμένοι, γερασμένοι. Ὡστόσο σπάνια ἀρρωσταίνουν καὶ ζοῦν ὣς τὰ βαθειὰ γεράματα. Ἡ φοβερώτερη λοιπὸν μάστιγα τῆς περιοχῆς εἶναι ὁ ὑπερπληθυσμὸς σ' ἕνα τόπο χωρὶς κανένα πόρο[1].

Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Κακαβουλία ξαναπέρασε ἀπὸ τὴν Τσίμοβα καὶ κατέβηκε στὸν γειτονικὸ κόλπο τοῦ Οἴτυλου. Ἐκεῖ ἄκουσε ἀπὸ τοὺς Βυτιλιῶτες μιὰ ἱστορία γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Ναπολέοντα. Πρὶν ἀπὸ 150 χρόνια κάπου 50 οἰκογένειες ἀπὸ τὸ Οἴτυλο μετανάστευσαν στὴν Κορσική. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς εἶχε τὸ ὄνομα Καλόμερος, ποὺ ἔγινε στὴν Κορσικὴ Μπουονοπάρτε. Αὐτή, λένε, ἡ οἰκογένεια ἦταν οἱ πρόγονοι τοῦ Ναπολέοντα [2].

Ὁ κὺρ-Πετρούνης, γράφει ὁ Leake, ἦταν ἕνας κομψὸς ἄντρας 30-40 χρόνων, ντυμένος μὲ πράσινη βελούδινη φορεσιά, «ὁ εὐγενέστερος Μανιάτης ποὺ γνώρισα». Ὑπῆρξε ὁ πληροφοριοδότης του γιὰ τοὺς καπεταναίους τῆς Μάνης. Τὸ 1805 ἦταν ἑφτά:

1. Γεώργιος Καπετανάκης, μὲ ἕδρα τὸ Σταυροπήγι, κυβερνάει τὴν περιοχὴ Ζαρνάτας, κάπου 700 σπίτια [3].

2. Παναγιώτης Τρουπάκης τῆς Ἀντρούβιστας, 700 σπίτια [4].

3. Χριστόδουλος Χρηστέας ἀπὸ τὸ Λεῦκτρο. Κυβερνάει τὴν Πλάτσα καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Ζυγοῦ, κάπου 1.000 σπίτια[5].

4. Κωνσταντῖνος Νικοράκης[6], καπετάνιος τῆς Καστάνιας. Ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα χωριὰ τῆς Μάνης ἀνάμεσα Μαραθονῆσι καὶ Κιτριές.

5. Γεώργιος Κυβελάκης[7] τῆς περιοχῆς Μηλιᾶς, μὲ 200 σπίτια.

6. Ἀναγνώστης Βενετσανάκης, ποὺ ἔχει στὴ δικαιοδοσία του ἕνα μόνο χωριό, τὴν Καστάνιτσα[8].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 309.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 314. Στὸ Οἴτυλο κυκλοφοροῦσε καὶ μιὰ ἄλλη σχετικὴ ἱστορία. Ἔλεγαν ὅτι κάποιος Φλωρεντινὸς ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Medici ναυάγησε στὸ Οἴτυλο κι' ἔζησε ἐκεῖ πολλὰ χρόνια. Οἱ ἀπόγονοί του πῆραν τὸ ὄνομα Ἰατράνοι (μεταγλώττιση τοῦ Medici). Εἶναι οἱ Γιατράκοι, γνωστὴ καὶ παλιὰ οἰκογένεια τῆς Μάνης.

3. Ὁ καπετὰν Γιωργάκης Καπετανάκης εἶχε τὸ καστροπύργι του στὴν Τρικότσοβα τοῦ δήμου Ἀβίας.

4. Ὁ καπετὰν Τρουπάκης ὀνομαζόταν καὶ Μούρτζινος. Ἡ Ἀντρούβιστα ἦταν ἡ Σκαρδαμούλα (παλαιὰ καὶ νέα Καρδαμύλη).

5. Ὁ Χριστέας ἦταν καπετάνιος τοῦ Ζυγοῦ (δήμου Λεύκτρου). Σώζεται ὁ πύργος του στὴ Σελίνιτσα.

6. Ὁ Κωσταντὴς Ντουράκης. Τῆς Μεγάλης Καστάνιας (Λεύκτρου).

7. Γιωργάκης Κυβέλος. Ὁ πύργος του βρισκόταν στὸ ὕψωμα Γαρμπελιά.

8. Τὴ Μικρὴ Καστάνια ἢ Καστάνιστα (Μελιτίνη).

7. Δημήτριος Γρηγοράκης[1] ἀπὸ τὸ Μαυροβούνι πού δὲν ἀσκεῖ διοίκηση.

Σ' αὐτὸ τὸν κατάλογο πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ ὁ Πέτρος Μαυρομιχάλης ἀπὸ τὸ Λιμένι τῆς Τσίμοβας, πού ὡς πληρεξούσιος διοικητὴς τῆς Μέσα Μάνης, ἔχει περισσότερη δύναμη καὶ ἀσκεῖ μεγαλύτερη ἐπιρροὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς παραπάνω καπεταναίους, μ' ὅλο πού εἶναι χωρὶς τίτλο.

Ὁ Leake ἱστορεῖ τὰ γεγονότα πού ὁδήγησαν στὴν καθιέρωση τῆς ἡγεμονίας τῆς Μάνης μετὰ τὸν ἄτυχο ξεσηκωμὸ τοῦ 1770. Ὡς τότε οἱ Μανιάτες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλλουν φόρο στὴν Πύλη 15 πουγγιά. Ἡ φορολογία ἦταν τυπικὴ γιατὶ δὲν πλήρωσαν ποτὲ οὔτε γρόσι. Ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάπνιξη τοῦ ξεσηκωμοῦ ὁ καπετὰν πασὰς κινήθηκε ἐναντίον τῆς Μάνης καὶ ἐπέβαλε νέο καθεστώς. Ἡ διακυβέρνηση τοῦ τόπου θὰ γινόταν ἀπὸ Μανιάτη πού θὰ ἐκλεγόταν ἀπὸ τοὺς κατοίκους καὶ θὰ εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Πύλης. Ὅσο γιὰ τοὺς φόρους θὰ πλήρωναν τριάντα πουγγιὰ στὴν Πύλη καὶ πέντε στὸν καπουδὰν πασά. Ὁ Ἰωάννης Κουτήφαρης ἀπὸ τὴ Ζαρνάτα πού ὑπόγραψε τὴ συνθήκη διορίστηκε πρῶτος μπέης τῆς Μάνης. Πέθανε σὲ τρία χρόνια ἀπὸ φυσικὸ θάνατο[2] καὶ τὸν διαδέχτηκε ὁ Μιχαὴλ Τρουπάκης[3] ἀπὸ τὴ Σκαρδαμούλα. Κατηγορήθηκε ὅμως ὁ Τρουπάκης ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάδειξή του στὸ μπεηλίκι πραγματοποίησε πειρατικὴ ἐπιδρομὴ μὲ τὴν τράτα του ἐναντίον ἑνὸς εὐρωπαϊκοῦ καραβιοῦ. Τὴν ὑπόθεση ὑποστήριξε ἕνας πρεσβευτὴς στὴν Πόλη. Ὁ Τρουπάκης δὲν εἶχε χρήματα νὰ ἐμποδίση τὶς συνέπειες κι' αὐτὸ ἔφερε τὸ χαμό του. Ἦρθε στὴ Μάνη ὁ καπουδὰν πασάς, ἐπιβίβασε τὸ μπέη στὴ ναυαρχίδα καὶ τὸν ἀποκεφάλισε στὴ Μυτιλήνη.

Ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Γρηγοράκης, ὁ Τζαννέτος ἢ Τζαννέτμπεης,

---

1. Ὁ καβαλιέρης τῆς Μοσκοβίας. Ὁ Νικήτας Νηφάκης παρουσιάζει τὶς ἑφτὰ καπετανίες στὸ ἱστορικὸ στιχούργημά του:

Ἡ ἔξω Μάνη κόβεται τέσσερες ἐπαρχίες
καὶ ἔχει πέντ' ἐπισκοπὲς κι' ἑπτὰ καπετανίες.
Ζαρνάτας καὶ Ἀνδρούβιστας καὶ ἕνας στὴν Μηλέα
καὶ ὁ Μαλτζίνης τοῦ Ζυγοῦ, δὲν εἶναι ἄλλος πλέα.
Εἰς τὴν Ζαρνάτα βρίσκονται δύο καπετανίες
ἢ νὰ εἰπῶ καλύτερα πὼς εἶναι τυραννίες.
Ἡ μία στὴν Τρικότζοβα τοῦ καπετὰν Γεωργάκη
κι' ἄλλη εἶναι στὶς Κιτριὲς τοῦ κὺρ Κουμουντουράκη
καὶ μία στὴν Ἀνδρούβιστα τοῦ καπετὰν Τρουπάκη
καὶ ἄλλη μία στὸν Ζυγὸν τοῦ καπετὰν Χριστάκη.
Καὶ στὴν Μηλέα εἶναι τρεῖς μόνον καπετάνιοι
καὶ ἄλλοι δύο βρίσκονται καὶ εἰς τὴν Κάτω Μάνη.
Κυβέλος εἶναι στὴ Μηλιά, Ντουράκης στὴν Καστάνια
Βενετσανάκης κάθεται εἰς τὴν Μικρὴ Καστάνια.

(Ἔνθ' ἀν., στ. 109-122).

2. Ὁ Τζαννέτος Κουτήφαρης κράτησε τὸ μπεηλίκι στὴν τριετία 1774-1777.

3. Ὁ Μιχάλμπεης Τρουπάκης 1778-1781.

παρέμεινε στὴν ἡγεμονία 15 χρόνια[1]. Κατηγορήθηκε ὅμως γιὰ φιλικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ Γαλλία καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Κουμουνδοῦρο[2], ἐχθρὸ καὶ κατήγορό του, ἄνθρωπο τῶν Τούρκων. Ὁ Κουμουνδοῦρος, ὕστερα ἀπὸ ἡγεμονία ἑφτὰ χρόνων κηρύχτηκε ἔκπτωτος, ὁδηγήθηκε στὴν Πόλη καὶ πέθανε στὸ Μπάνιο. Εἶχε κατηγορηθῆ ἀπὸ τὸν ἰντερνούντσιο τοῦ πάπα ὅτι μοιράστηκε τὴ λεία ἀπὸ ἕνα αὐτοκρατορικὸ πλοῖο ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τὸν ἀδερφὸ τοῦ Πέτρου Μαυρομιχάλη. Αὐτὸς ὁ Μαυρομιχάλης γύριζε ἀπὸ τὸ Λιβόρνο στὴ Μάνη μὲ τὸ αὐστριακὸ καράβι μαζὶ μὲ τὸ πλήρωμα τοῦ καραβιοῦ του ποὺ ναυάγησε ἐνῶ ἔπλεε πρὸς τὸ Λιβόρνο. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ οἱ ἄντρες τοῦ Μαυρομιχάλη κατέλαβαν τὸ καράβι καὶ τὸ ὁδήγησαν στὴ Μάνη.

Τὸν Κουμουνδοῦρο διαδέχτηκε ὁ Ἀντώνιος Γρηγοράκης[3], ποὺ ἦταν μπέης κατὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Leake στὴ Μάνη. Βοήθησε τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση νὰ καταστρέψη τὶς τράτες καὶ τὰ ἄλλα πειρατικὰ πλεούμενα τῶν Μανιατῶν καὶ νὰ τοὺς ἐξαναγκάση σὲ ὑποταγή. Οἱ καλύτερες περιοχὲς τῆς Μάνης (Ζαρνάτα, Ἀνδρούβιστα, Μηλέα καὶ Καστάνια) ἔχουν ταχθῆ ἐναντίον τοῦ μπέη καὶ κλίνουν πρὸς τὸν ἀντίπαλό του Τζαννέτο καὶ τὸ γιό του Πιέρρο, τὸν μπεηζαδέ, ποὺ εἶναι ὁ ἥρωάς τους. Ὁ Χρηστέας, καπετάνιος τοῦ Ζυγοῦ, παραμένει οὐδέτερος. Εἶχε παντρευτεῖ κόρη Μαυρομιχάλη κι' ἦταν προσωπικὸς φίλος τοῦ Χασάνμπεη. Στὴν ἀνατολικὴ ἀκτή, μεταξὺ Σκουτάρι καὶ Πόρτο Κάγιο, ὁ Ἀντώνμπεης εἶχε πολλοὺς ἐχθρούς. Πραγματικὰ ὁ φιλοτουρκισμός του προκάλεσε ἀντιδράσεις ἀνάμεσα στοὺς Μανιάτες. Ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν, πρῶτα πρῶτα ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας τους στὴ θάλασσα καὶ ἔπειτα ἐξ αἰτίας τῶν ἐσωτερικῶν πολέμων. Αὐτὲς οἱ διαμάχες ἀποτελοῦν μεγάλη βοήθεια γιὰ τοὺς Τούρκους. Οἱ ἐχθρότητες καὶ τὰ μίση ἀνάμεσα στὶς διάφορες οἰκογένειες ἀλλάζουν κάθε τόσο. Οἱ χθεσινοὶ ἐχθροὶ γίνονται φίλοι καὶ τὸ ἀντίθετο. Ὑπῆρχε μάλιστα καὶ μιὰ σχετικὴ παροιμία: «Μανιάτικα μηνιάτικα»[4].

Σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς Μάνης στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἔχουμε πληροφορίες καὶ ἀπὸ τὸν Πρῶσσο περιηγητὴ Bartholdy ποὺ βρισκόταν στὴν Ἑλλάδα τὸ 1804. Τὰ στοιχεῖα ἔδωσε στὸν περιηγητὴ ὁ γενικὸς πρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Κέρκυρα καὶ ἱππότης τοῦ τάγματος τῆς Ἁγίας Ἄννας, Μπενάκης, γιὸς τοῦ Μπενάκη τῆς Καλαμάτας.

Πρωτεύουσα τῆς Μάνης καὶ ἕδρα τῶν μπέηδων, γράφει ὁ Bartholdy, ἦταν οἱ Κιτριὲς ποὺ χτίστηκαν ἀπὸ τὸν Τζαννέτο Κουτήφαρη μετὰ τὴν ἀποχώρηση

1. 1781-1796.
2. Τὸν Παναγιώτη Κουμουντουράκη (1797-1801).
3. Ὁ Ἀντώνμπεης Γρηγοράκης (1802-1807). Ἀκολούθησαν ὁ γαμπρὸς τοῦ Ἀντώνμπεη Κωνσταντῆς Ζερβάκος (1808-1810), ὁ Θεοδωρόμπεης Γρηγοράκης (1812-1816) καὶ τέλος ὁ Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης (1816-1821), ὁ ὄγδοος καὶ τελευταῖος μπέης τῆς Μάνης.
4. Ὅπως γράφει ὁ Νικήτας Νηφάκης «εἰς ἄλλον φίλοι τάζονται καὶ ἄλλοι ἀπιστοῦσι» (ἔνθ' ἀν., στ. 256, σ. 45).

τῶν Ρώσων ἀπὸ τὸ Μωριά. Ὁ Κουτήφαρης πέτυχε τὸ ἀξίωμα τοῦ μπέη πείθοντας τὸν καπουδὰν πασὰ Χασὰν πὼς ὁ καλύτερος τρόπος νὰ διατηρῆ ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τοὺς Μανιάτες ἦταν νὰ ἀναθέση τὴ διοίκηση τοῦ τόπου σ' ἕναν ὁμοεθνὴ καὶ ὁμόθρησκό τους. Σὰν ἀντάλλαγμα πρόσφερε ὑποταγὴ στὸ σουλτάνο καὶ καταβολὴ ἐτήσιου φόρου. Αὐτὸς ὁ φόρος πληρωνόταν κανονικὰ κάμποσο καιρό. Οἱ δαπάνες ὅμως γιὰ τὶς Κιτριὲς δημιουργοῦσαν οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο καὶ ἡ Μάνη βρέθηκε σὲ ἀδυναμία νὰ ἐκπληρώση τὶς ὑποχρεώσεις της ἀπέναντι στὴν Πύλη.

«Ὁ σημερινὸς ἡγεμόνας, ὁ Ἀντώνμπεης, πέτυχε νὰ κατασιγάση τὰ πάθη ποὺ χώριζαν τοὺς ἡγέτες τῶν διαφόρων φατριῶν, κυρίως μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ζαχαριᾶ, τοῦ πιὸ ἀνδρείου, ἀλλὰ καὶ τοῦ πιὸ ἀδυσώπητου ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τοὺς ληστές. Φημιζόταν γιὰ τὴν ἱκανότητά του νὰ προφητεύη τὸ μέλλον ἀπὸ τὰ σπλάχνα καὶ τὰ ὀστὰ τῶν ἀρνιῶν. Γλύτωσε ἔτσι ἀπὸ πολλοὺς κινδύνους. Κάποτε, κυκλωμένος ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀναγνώρισε κατὰ τὸ σφάξιμο ἑνὸς ἀρνιοῦ τὸν κίνδυνο ποὺ τὸν ἀπειλοῦσε καὶ μπόρεσε νὰ σωθῆ μὲ τοὺς συντρόφους του. Διηγοῦνται ἐπίσης γι' αὐτὸν καὶ μερικὰ ἐπεισόδια ποὺ φανερώνουν εὐγένεια ψυχῆς. Τὸ ὄνομά του ἀναφερόταν συχνὰ στὰ τραγούδια. Ὁ Σερεμέτμπεης, κυβερνήτης τῆς τούρκικης φρεγάτας, ποὺ ἔφτασε μὲ μιὰ μοίρα στὸ Μαραθονήσι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1803, αἰχμαλώτισε τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ πολλῶν Μανιατῶν ποὺ βρίσκονταν στὸ σῶμα τοῦ Ζαχαριᾶ καὶ ἀπείλησε πὼς θὰ ἐξοντώση τοὺς ὁμήρους ἂν οἱ συγγενεῖς τους ἢ κάποιος σύζυγος δὲν τοὺς ἐξαγοράση μὲ τὸ κεφάλι τοῦ καπετάνιου του. Πραγματικά, τὸν σκότωσαν σὲ μιὰ ἐνέδρα καὶ τὸ κεφάλι του στάλθηκε στὴν Πόλη. Εἶχε προκαλέσει μεγάλες ἀνησυχίες. Ἔλεγαν πὼς ἑτοίμαζε ταραχὲς στὸ Μωριά. Ἔλεγαν ἀκόμα πὼς ὁ Ζαχαριὰς ἦταν ἀνάμεσα σὲ κείνους ποὺ παρέλαβαν μπαρουτόβολα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κορβέττα «L'Arabe». Μοῦ μίλησαν καὶ γιὰ μιὰ γιορτὴ ποὺ ὀργάνωσαν οἱ ἄνθρωποί του γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν κυβερνήτη τοῦ γαλλικοῦ πολεμικοῦ» [1].

---

1. Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804... Paris 1807, τ. Α', σ. 195, σημ. 1. Σύμφωνα μ' ἕνα παλαιὸ χειρόγραφο τὰ πολεμοφόδια συνοδεύονταν καὶ ἀπὸ γράμμα τοῦ Βοναπάρτη πρὸς τὸν Μωραΐτη πρωτοκλέφτη: «Στρατηγὲ Ζαχαριά, Τὸ ὑπουργεῖον τοῦ Αὐτοκράτορος σοῦ προσφέρνει πολεμικὸν καράβι μ' ὅλα τὰ μπαρούτια καὶ ὅλα τὰ χρειαζούμενα τοῦ πολέμου, πρὸς χρῆσιν τῆς πατρίδος σου, καὶ τελειώνοντας ὁ πόλεμος τῆς Βιέννας θέλει κενώσει τὰ στρατεύματα εἰς τὴν Πελοπόννησον, διὰ νὰ γίνη ἀποθήκη πολέμου, νὰ εἶσθε ὅλοι ἕτοιμοι στὰ ἅρματα, νὰ μοιρασθῆτε τὰ κάστρα καὶ σὰν συστηθῆ ὁ σταθμός, τότε νὰ ζητήσης τὴν βοήθειαν τοὺς Φραντζέζους νὰ ἐλευθερωθῆ ἡ πατρίδα σας. Ἐξεφόρτωσε τὸ καράβι εἰς τὴν Σκαρδαμούλαν, τὰ ἔλαβεν ὁ Ζαχαρίας ὅσα τοῦ ἐπαράδωσεν ὁ κουμαντάντης, ἐφίλευσε τὸν κουμαντάντην ἕνα χατζάρι ὅλο πετράδια καὶ εὐχαριστήθη ὁ κουμαντάντης ὡς μέγα δῶρον. Οἱ Μπέηδες ὅταν εἶδαν ὅτι τοῦ Ζαχαριᾶ ἦλθεν πλοῖον φορτωμένον ὅπλα βασιλικὰ (ἦταν καιρὸς ποὺ ἄλλαζαν τὰ μπεηλίκια), Μούρτζινος καὶ Καβαλιέρος ἔστειλαν εἰς τὴν Πόλιν ὅτι τοῦ Ζαχαριᾶ τοῦ ἦλθε καράβι βασιλικόν, μπαρούτι, σπαθιά, μολύβι, τουφέκια πλῆθος, καὶ ἄλλα πολλὰ τοῦ πολέμου. Ὁ βεζύρης τῆς Βούλας ἐδιώρισεν τὴν Ἀρμάταν μὲ καπετὰν πασιὰ

'Αλλὰ ἂς γυρίσουμε στὸ χρονικὸ τοῦ Leake.

'Αντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν ἐσωτερικῶν πολέμων στὴ Μάνη ἦταν τὸ γκρέμισμα τοῦ πύργου τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἡ ἐξόντωση τοῦ μεγαλύτερου δυνατοῦ ἀριθμοῦ συγγενῶν του. Σ' ὅλα τὰ πατώματα τῶν πύργων ὑπῆρχαν πολεμίστρες καὶ στὴν κορφὴ μπιντένια. Κι' ὅποιος εἶχε ἕνα σκουριασμένο παλιοτούφεκο νὰ στεριώση ἀπάνω δύσκολα δαμαζόταν.

Κάθε πύργος εἶχε τὴ στέρνα του, πέτρινη, ἀψιδωτή, μὲ μιὰ μικρὴ ξύλινη πόρτα πάντοτε κλειδωμένη[1].

Στὶς 17 'Απριλίου 1805 ἔφτασε στὴν Καλαμάτα. «Τὸ πρῶτο πράγμα, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, ποὺ προκαλεῖ ἐντύπωση στὸν ταξιδιώτη, καθὼς μπαίνει στὴν πόλη, εἶναι τὸ ἐρειπωμένο ἀρχοντικὸ τοῦ Μπενάκη. Τὸ εἶχαν καταστρέψει οἱ Τοῦρκοι, ὅπως καὶ τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Κρεβατᾶ στὸ Μυστρά, κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1770[2].

'Ο γιὸς τοῦ Μπενάκη ἦταν πρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Κέρκυρα, ἀπολάμβανε ὅμως καὶ τὰ εἰσοδήματα τῆς μεγάλης πατρικῆς περιουσίας στὴν Καλαμάτα. Εἶχε ἀντιπρόσωπο τὴν ἀδερφή του ποὺ κατοικοῦσε σ' ἕναν πύργο στὴν πόλη. 'Ο Leake φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ κύρ-'Ηλία Τζάνε, ἀδερφοῦ τοῦ κοτζάμπαση τῆς περιοχῆς[3].

Μεγάλη Τρίτη, δυὸ ὧρες νύχτα, ἕνας νεαρὸς διάκος χτυποῦσε ὅλες τὶς πόρτες φωνάζοντας:

τὸν Σερεμέτμπεην νὰ ἔλθη εἰς τὴν Μάνην, νὰ τὴν στενοχωρήση μὲ φιρμάνι, καὶ ὅποιος πιάση τὸν Ζαχαριὰν ζωντανὸν θὰ γίνη μπέης τῆς Μάνης. Καὶ ἀφοῦ οἱ μεγαλουσιάνοι τῆς Μάνης ἐδιάβασαν τὸ φιρμάνι, ἐστάθησαν ξεροί, ὁ Ζαχαριᾶς ζωντανὸς δὲν πιάνεται, ὅτι ἡ Μάνη, ἡ μικρολογιὰ τὸν ἀγαπᾶ» (*Δ. Γρ. Καμπούρογλου,* 'Ο Κλέφτης Ζαχαριᾶς, 'Αρμονία, τ. Γ' [1962], σ. 579, ἀπὸ τὸ χειρόγραφο 2133 ἀρ. 5062 τῆς 'Εθν. Βιβλ.) 'Η πρώτη ἐντολὴ ποὺ πῆρε ὁ 'Αντώνμπεης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, διαμέσου τοῦ 'Υδραίου κοτζάμπαση καὶ ἐπιτηρητῆ τῶν νησιῶν Γ. Βούλγαρη, τὸ 1803, μόλις ἀνέλαβε τὸ μπεηλίκι, ἦταν νὰ ἐξοντωθῆ ὁ ἐπίφοβος κλεφτοκαπετάνιος. Δυὸ χρόνια ἀργότερα ὁ Δημητράκης Γρηγοράκης, ὁ Καβαλιέρης τῆς Μοσχοβίας, ἔφερνε μὲ πανηγυρικὴ ἐπισημότητα τὸ κεφάλι του στὸν καπετάνμπεη τοῦ βασιλικοῦ στόλου, Σερεμέτμπεη, ποὺ ναυλοχοῦσε στὶς Κιτριές. Τὴ δολοφονία στιγματίζει ὁ Μανιάτης Νικήτας Νηφάκης:

> Καὶ τόσον ἀδυνάτισεν ὁ σιὸρ Καβαλιέρης
> αὐτὸς ποὺ νίκες ἔκαμνε εἰς τὴν Τουρκίαν μύριες
> καὶ εἰς τὴν Μάνην ἔδειξε πολλὲς παλληκαρίες;
> Τὴν κεφαλὴν τοῦ τρομεροῦ ἐκείνου Ζαχαρία,
> εἰς τὶς Κιτριὲς τὴν ἔστειλε μὲ τόση φανταρία.

(Σωκρ. Κουγέα, ἔνθ' ἀν., σ. 116).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 314-319.

2. 'Ο Παναγ. Μπενάκης πολυφημιζόταν γιὰ τὰ πλούτη καὶ τὴν ἐπιρροή του στοὺς Μανιάτες. 'Επειδὴ εἶχε κερδίσει τὴν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη τῶν Τούρκων ἀπόχτησε τὸ δικαίωμα νὰ κατοικῆ σὲ ὀχυρωμένο πύργο (*Rulhière*, Histoire de l'anarchie de Pologne, Paris 1807, τ. Γ', σ. 343).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 326-327.

— Χριστιανοί, ἐλᾶτε στὴν ἐκκλησία![1]

Στὴν Καλαμάτα τὸ μέτρο βάρους γιὰ τὰ στάρια ἦταν τὸ πινάκι τῶν 60 ὀκάδων. Ἕνα πινάκι καλαμπόκι πουλιόταν 13 πιάστρα [2].

Ἕνα βράδυ εἶδε μιὰ γριὰ νὰ ψάχνη γιὰ τὸ χαμένο μουλάρι της μέσα στὸν ἐλαιώνα. «Κάθε δυὸ βήματα σταυροκοπιόταν κι' ἔκανε βαθειὲς μετάνοιες μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ ἐξασφάλιζε τὴ θεία ἐπικουρία γιὰ νὰ βρῆ τὸ ζωντανό της».

Παρακολούθησε καὶ τὴν τελετὴ τοῦ Ἐπιταφίου. Ἔγινε δυὸ ὧρες πρὶν ἀπὸ τὸ ξημέρωμα. Οἱ κάτοικοι βγῆκαν ἀπὸ τὰ σπίτια τους κι' ἔτρεξαν ν' ἀνάψουν τὸ κερί τους ἀπὸ τὴ λαμπάδα τοῦ παπᾶ. Ἄρχισε ὕστερα ἡ λιτανεία στοὺς δρόμους, ποὺ τὴν ἀκολουθοῦσαν κυρίως γυναῖκες. Ἡ Καλαμάτα ἦταν ἡ μοναδικὴ πόλη μὲ τουρκικὸ πληθυσμὸ ὅπου μποροῦσαν οἱ Ἕλληνες νὰ πραγματοποιήσουν αὐτὴ τὴν τελετή. Συνήθως ἡ πομπὴ γινόταν στὸν περίβολο τῶν ναῶν. Μόνο στὰ μακρινὰ βουνίσια χωριὰ λιτάνευαν οἱ Ἕλληνες ἐλεύθερα τὸν Ἐπιτάφιό τους [3].

Ἀπὸ τὶς 400 οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦσαν στὴν Καλαμάτα μόνο ἔξη ἦταν ὀθωμανικές[4]. Ἕνας Ἀλβανὸς μπουλούκμπασης μὲ 40 ἄντρες προστάτευε τὴν πολιτεία ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Κλεφτῶν [5].

Ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Καλαμάτας γίνονταν οἱ ἐξαγωγὲς προϊόντων τῶν περιοχῶν Ἀνδρούσας, Λονταριοῦ, ἀκόμα καὶ τοῦ Μυστρᾶ, ὅταν ὑπῆρχε ὁδικὴ ἀσφάλεια. Ἀλλὰ καὶ ἐμπορικὸ κέντρο ἐσωτερικῶν ἀνταλλαγῶν γιὰ ὁλόκληρο τὸ Μωριὰ ἦταν ἡ Καλαμάτα. Κάθε Κυριακὴ γινόταν παζάρι. Ἀγροτικὰ καὶ κτηνοτροφικὰ προϊόντα (στάρι, καλαμπόκι, κριθάρι, τυρί, βούτυρο, δέρματα κ.λπ.) μεταφέρονταν ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά, Καρύταινα, Μυστρά, Λοντάρι, Ἀρκαδιά, Ἀνδρούσα. Ἡ Καλαμάτα ἦταν ἐπίσης μεγάλη ἀγορὰ ζώων. Εἶχε τέλος ἀναπτυχθῆ ἡ τοπικὴ βιοτεχνία, κυρίως ἡ μεταξουργία καὶ ἡ βυρσοδεψία. Φημισμένα σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολὴ ἦταν τὰ καλαματιανὰ μεταξωτὰ μαντήλια καὶ οἱ κουνουπιέρες. Κάπου 1.500 ὀκάδες ἀκατέργαστο μετάξι χρησιμοποιόταν κάθε χρόνο γιὰ τὰ δυὸ αὐτὰ προϊόντα. Ἡ ἀξία τῆς πρώτης ὕλης ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία αὐξανόταν στὸ 60πλάσιο.

Ἡ ἐπεξεργασία τῶν δερμάτων γινόταν μὲ βελανίδια καὶ σκινόφυλλα. Ἡ μέθοδος χρωματισμοῦ (μαῦρα, κόκκινα, κίτρινα) ἦταν μυστική [6].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 340. Δὲν ἐπιτρέπονταν οἱ καμπάνες. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Pouqueville* γράφει ὅτι στὴν Πάτρα, μόλις βασίλευε ὁ ἥλιος, ὁ νεωκόρος τῆς ἐκκλησίας, ποὺ τὸν ἔλεγαν καὶ «κράχτη», γύριζε ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι, χτυποῦσε τρεῖς φορὲς τὸ ρόπτρο κάθε πόρτας καὶ φώναζε: «Καιρὸς εἶναι διὰ τὴν ἐκκλησία» (ἑλληνικὰ στὸ κείμενο).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 341.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 341-342.

4. Ἡ Καλαμάτα ἦταν ἀπὸ τὶς λίγες ἀποκλειστικὰ ἑλληνοκατοικημένες πολιτεῖες τοῦ Μωριᾶ (μαζὶ μὲ τὸ Ἄργος, τὴν Καρύταινα, τὸν Πύργο καὶ τὰ Καλάβρυτα).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 342.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 346-347.

Οἱ κυριώτερες ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ Καλαμάτας ἦταν:

1) 7.000 ὀκάδες ἀκατέργαστο μετάξι ἀξίας 180.000 πιάστρων (τρεῖς ποιότητες, μὲ τιμὲς 25, 28 καὶ 30 πιάστρα τὴν ὀκά). Τὸ ἀπορροφοῦσαν κυρίως οἱ ἀγορὲς τοῦ Τουρίνου, τῆς Σμύρνης, Χίου, Πόλης, Σκόδρας καὶ τῶν Ἰωαννίνων. Στὶς δυὸ τελευταῖες πόλεις χρησιμοποιόταν γιὰ δαντέλλα ποὺ συνηθιζόταν στὶς ἀρβανίτικες φορεσιές.

2) Σύκα ἀπὸ τὴν Ἀνδρούσα καὶ τὸ Νησί, κάπου δυὸ ἑκατομμύρια τσαπέλες τὸ χρόνο (δυὸ λίτρα ἡ τσαπέλα). Ἡ μισὴ παραγωγὴ ἐξαγόταν στὸ Τριέστι, τὴν ὑπόλοιπη ἀπορροφοῦσαν ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἀρβανίτικη ἀγορά. Φορτωνόταν κι' ἕνα καράβι γιὰ τὴ Μάλτα.

3. Λάδι ἀπὸ τὴν περιοχὴ Καλαμάτας, 6.000 βαρέλια (30-35 πιάστρα τὸ βαρέλι). Στὰ Γιάννενα ἡ τιμὴ τοῦ βαρελιοῦ γιὰ τὸν καταναλωτὴ ἔφτανε τὰ 84 πιάστρα.

Πρὶν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἔφταναν στὴν Καλαμάτα πολλὰ γαλλικὰ καράβια ποὺ φόρτωναν δημητριακά, μαροκίνια, μετάξι καὶ μπαμπάκια γιὰ τὴ Μασσαλία. Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Leake ἐκτελοῦσαν τὶς μεταφορὲς σκλαβούνικα, ἀλβανικὰ καὶ ἑπτανησιακὰ καράβια. Τὸ λιμάνι ἦταν ἀνοιχτὸ μόνο κατὰ τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες. Ὕστερα ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο ὅλα τὰ πλεούμενα πόδιζαν στὸν Ἁλμυρό. Οἱ Κιτριὲς ὡστόσο ἦταν τὸ πιὸ σίγουρο λιμάνι[1].

Ὅλα τὰ σπίτια στὴν Καλαμάτα εἶχαν μιὰ κάμαρα γιὰ τὰ κουκούλια. Ὁ σπόρος πουλιόταν δύο ὣς πέντε πιάστρα τὰ ὀχτὼ δράμια. Ὁ Leake καταγράφει καὶ τὴ διαδικασία τῆς ἐκτροφῆς:

Τὰ αὐγὰ τυλίγονται μὲ ἕνα πανὶ καὶ τὰ μεταξοσκούληκα ἐκκολάπτονται τέλη Ἀπριλίου ἢ ἀρχὲς Μαΐου. Τότε τοποθετοῦν ἐπάνω τους μικρὰ μουρόφυλλα ποὺ μεταφέρονται σὲ ρηχὲς κόφες. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο τὸ «μαμούδι» λέγεται «μύγα». Τοῦ προσφέρουν μικρὰ φύλλα μιὰ ἢ δυὸ ἀκόμα φορές. Καθὼς μεγαλώνει ἁπλώνονται μεγαλύτερα μουρόφυλλα. Στὶς 15 μέρες τὸ μεταξοσκούληκο κοιμᾶται δυὸ μέρες, ἀποβάλλει τὸ δέρμα καὶ γίνεται «πρωτοκούλι». Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση τρέφεται δώδεκα μέρες μὲ φρέσκα φύλλα κάθε πρωί. Ξανακοιμᾶται δυὸ μέρες, ἀλλάζει τὸ δέρμα του καὶ γίνεται «δευτεράκι». Τώρα χρειάζεται φρέσκα μουρόφυλλα δυὸ φορὲς τὴν ἡμέρα. Ὕστερα μεταφέρεται ἀπὸ τὶς κόφες στὴν «καλαμωτὴ» (τελάρα ἀπὸ καλάμια 10-14 πόδια μάκρος καὶ ἔξη πλάτος). Οἱ καλαμωτὲς τοποθετοῦνται ἡ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη, μὲ κενὰ ἀνάμεσά τους 8-10 ἰντσῶν, ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζουν ἀλλεπάλληλα πατώματα, ὅσο ἐπιτρέπει τὸ ὕψος τῆς κάμαρας (στὴ Μ. Ἀσία τὰ κουκούλια τρέφονται σὲ καλύβες ποὺ στήνονται γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἀνάμεσα στὶς μουριές). Τὸ «δευτεράκι» τρώει φύλλα δέκα μέρες, κοιμᾶται δύο, ξαναλλάζει δέρμα καὶ γίνεται «τριτάκι». Τώρα ἔχει στὴ διάθεσή του φύλλα πρωί, μεσημέρι, βράδυ, τρώει ὀχτὼ μέρες, κοιμᾶται τρεῖς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 347-348.

καὶ ἀλλάζει γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὸ δέρμα του. Στὸ τελικὸ αὐτὸ στάδιο τὰ μεταξοσκούληκα λέγονται «μεγάλες» (μῦγες), τρέφονται τρεῖς φορὲς τὴν ἡμέρα, σταματοῦν νὰ τρῶνε πάνω στὶς ὀχτὼ καὶ τότε ἀρχίζουν νὰ σκαρφαλώνουν. Τὰ κλαδιὰ (συνήθως ἀπὸ σκῖνα), ὅπου θὰ πλέξουν τὰ κουκούλια τους, τοποθετοῦνται δύο, τρία ἢ τέσσερα μαζί. Σὲ 15 μέρες τὰ κουκούλια ἁπλώνονται στὸν ἥλιο[1]. Ἀπὸ τὴ ζέστη βγαίνουν τὰ ἔντομα καὶ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν παραγωγὴ αὐγῶν.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μεταξοσκούληκου, ἡ ποσότητα τῶν φύλλων ποὺ καταναλώνει, ἡ συχνότητα τῆς ἀλλαγῆς τῶν φύλλων ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸν καιρό. Ὅταν εἶναι ζεστὸς καιρὸς μεγαλώνει πιὸ γρήγορα. Εἶναι τόσο εὐαίσθητο ποὺ ἕνας κεραυνὸς ἢ ὁ κρότος μιᾶς πιστολιᾶς μπορεῖ νὰ τὸ σκοτώσῃ[2].

Στὶς 25 Ἀπριλίου 1805 ἔφτασε στὸ Νιόκαστρο καὶ κατέλυσε στὸ σπίτι τοῦ κὺρ-Γιώργη Οἰκονομόπουλου, ἐμπορικοῦ ἀντιπροσώπου πολλῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Εἶχε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του ὅλο τὸ ἐμπόριο τοῦ Νιόκαστρου ἀλλὰ ἐπειδὴ ἦταν ὁ μοναδικὸς πλούσιος Ἕλληνας ἀντιμετώπιζε τοὺς ἐκβιασμοὺς καὶ τὴν ἁρπακτικότητα τῶν φτωχῶν Τούρκων τῆς πολιτείας ποὺ λιμοκτονοῦσαν «ἐξ αἰτίας τῆς ὑπεροψίας καὶ τῆς ὀκνηρίας τους». Οἱ ἀξιώσεις τους ἦταν τόσο ἐνοχλητικὲς ποὺ σκεπτόταν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Ναυαρίνο [3].

Στὴ Μεθώνη κατοικοῦσαν 400 τουρκικὲς οἰκογένειες, βυθισμένες στὴν ἐξαθλίωση καὶ στὴ χαύνωση. Ἡ κυριώτερη ἀπασχόλησή τους ἦταν τὸ ἐμπόριο τῶν μαύρων σκλάβων ποὺ κάθε τόσο ξεμπαρκάριζαν ἀπὸ τὶς ἀφρικανικὲς ἀκτὲς κι' ἀγοράζονταν ἀπὸ τοὺς Μουσουλμάνους [4].

---

1. Στὸ Πήλιο, σπουδαία μεταξοπαραγωγικὴ περιοχή, τὰ τελάρα τὰ ὀνόμαζαν σταντοσιές. Τὸ μεταξοσκούληκο τὸ ἔλεγαν καματερό. Ἅμα ἐρχόταν ἡ ἐποχὴ νὰ καθίσουν τὰ μεταξοσκούληκα γιὰ τὸ μέγα — ἔτσι ἔλεγαν οἱ Πηλιορεῖτες τὴν περίοδο ποὺ τὰ σκουλήκια ἔβγαζαν μετάξι καὶ ἔπλεκαν τὰ κουκούλια τους — δὲν τοὺς ἔρριχναν φύλλα ἀλλὰ λαδανιὲς (κλωνάρια ἀπὸ τὸ φυτὸ λαδανιὰ) ὅπου ἀνέβαιναν τὰ σκουλήκια καὶ ἔφτιαχναν τὰ κουκούλια (*Γιάννη Κορδάτου*, Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Ἁγιᾶς, Ἀθήνα 1960, σ. 241 σημ. 1).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 349-351. Γιὰ τὴν εὐαισθησία τοῦ μεταξοσκούληκου διαβάζουμε στὸν Κερδῷο Ἑρμῆ τοῦ 1816: «Δὲν ὑποφέρει ὑγρότητα ἢ ταραχὴν καὶ πάσχει πολλὰ ἀπὸ τὰς βροντάς, ὥστε καὶ πολλοὶ ἀποθνήσκουν. Ἡ ὑγρὰ ἀναπνοὴ τῶν τρεφόντων αὐτὸν πολλάκις τὸν κάμνει νὰ ἀρρωστήσῃ καὶ διὰ τοῦτο ἔχει χρείαν ἀπὸ μεγάλην προσοχὴν» (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 62).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 399.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 431. Γιὰ τὴ Μεθώνη τῆς ἴδιας ἐποχῆς βρίσκουμε πληροφορίες καὶ στὸ χρονικὸ τοῦ Ἱσπανοῦ περιηγητῆ *Ali Bey el Abbassi*, ψευδώνυμο τοῦ *Domingo Badia y Leblich* ποὺ ταξίδευε ὡς μουσουλμάνος καὶ βρέθηκε στὶς ἀκτὲς ὕστερα ἀπὸ μιὰ θαλασσινὴ περιπλάνηση ἐξ αἰτίας τῆς φουρτούνας τὸν Γενάρη τοῦ 1806. «Πλούσιο Τοῦρκο, περιηγητὴ καὶ ἀστρονόμο», τὸν χαρακτηρίζει ὁ *Chateaubriand* ποὺ τὸν γνώρισε στὴν Ἀλεξάνδρεια (Itinéraire, τ. Γ', σ. 37). Τὸ δίτομο χρονικό του μεταφράστηκε σὲ πολλὲς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Θλιβερὸ θέαμα παρουσιάζει ἡ πολιτεία, γράφει ὁ περιηγητὴς στὸ χρονικό του (Travels of Ali Bey in Marocco, Tripoly, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey, between

Οἱ Ἕλληνες τῆς Μεθώνης ζοῦσαν στὸ Βαρούσι[1], κάπου 40 οἰκογένειες. Ὁ πληθυσμὸς τῶν 45 χωριῶν τοῦ καζᾶ τῆς Μεθώνης ἦταν ἀποκλειστικὰ ἑλληνικός. Γινόταν ἐξαγωγὴ 4.000 βαρελιῶν λαδιοῦ. Μικρὴ ποσότητα μεταξιοῦ φορτωνόταν γιὰ τὸ Τούνεζι (ἐπίσης 2.500 ὀκάδες ἀπὸ τὴν Κορώνη καὶ 3.000 ἀπὸ τὸ Νησί).

Στὸ φρούριο τῆς Κορώνης ζοῦσαν 200 μουσουλμανικὲς οἰκογένειες καὶ στὸ Βαρούσι 130 ἑλληνικές[2]. Κάπου 15.000 βαρέλια λαδιοῦ ἐξάγονταν ἀπὸ τὴν Κορώνη.

Στὰ βουνὰ τῆς δυτικῆς Ἀρκαδίας συνάντησε νομάδες κτηνοτρόφους, βλάχους ὅπως τοὺς ἔλεγαν οἱ Μωραΐτες, ἐγκατεστημένους σὲ τέντες. Τὸ μεγάλο τους πρόβλημα ἦταν ἡ ἔλλειψη ψωμιοῦ. «Αὐτὴ εἶναι ἡ ζωὴ τῶν σύγχρονων ποιμένων τῆς Ἀρκαδίας», παρατηρεῖ ὁ περιηγητής. «Θυμίζουν τοὺς βελανοφάγους προγόνους τους». Τὰ παιδιὰ ὡστόσο φαίνονται γερὰ καὶ ὄμορφα, ὅλα μὲ μεγάλα μαῦρα μάτια, ἁρμονικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ μελαχροινὸ δέρμα[3].

Στὶς 7 Μαΐου ἔφτασε στὸ ναὸ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα στὶς Βάσσες, «στοὺς στύλους» ἢ «στὶς κολῶνες», ὅπως ἔλεγαν οἱ Ἕλληνες. Συνέχισε τὴν πορεία πρὸς τὴν Ἀνδρίτσαινα. Ὁ πληθυσμὸς (300 οἰκογένειες), μὲ ἐξαίρεση μερικοὺς μαγαζάτορες, ὑπηρέτες καὶ ἐργάτες γῆς, ἦταν τούρκικος.

Στὴν Καρύταινα εἶχαν ἀπομείνει μονάχα 200 οἰκογένειες (ἀπ' αὐτὲς μονάχα 20 ἦταν ὀθωμανικές). Εἶχε σημειωθῆ ὁμαδικὴ μετανάστευση τῶν κατοίκων στὴ Μ. Ἀσία, στὰ πλούσια τσιφλίκια τῶν Καραοσμάνογλου[4].

---

the years 1803 and 1807, London 1816). «Τὸ τεφρὸ χρῶμα τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν κεραμιδιῶν, τὰ πανύψηλα τείχη, ὁ ρύπος τῶν δρόμων, οἱ φοβερὲς ἀναθυμιάσεις, ἡ κακὴ ποιότητα τῶν τροφίμων, ἡ ἔλλειψη νεροῦ, ἡ φτώχεια καὶ ἡ νωθρότητα τῶν κατοίκων, ἡ καχυποψία ποὺ ἐπικρατεῖ ἀνάμεσά τους, οἱ ἀντιθέσεις τῶν πάνοπλων φατριῶν, ἡ νεκρικὴ σιγὴ ποὺ κυριαρχεῖ παντοῦ, ὅλα προσδίνουν στὴν πόλη τὴν εἰκόνα ἑνὸς φρικαλέου τόπου» (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 252). Στὸ χωριὸ ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸ κάστρο κατοικοῦν γύρω στοὺς 500 Ἕλληνες σὲ ἄθλια σπίτια. «Ἡ τυραννία ἀναγκάζει τοὺς Ἕλληνες νὰ μεταναστεύουν κάθε χρόνο κατὰ μάζες. Κι' ἂν συνεχισθῆ αὐτὴ ἡ κατάσταση θὰ ἐγκαταλείψουν ὁλότελα τὴ γῆ τῶν πατέρων τους» (ἔνθ' ἀν., σ. 254-255).

1. Ἔτσι λεγόταν τὸ προάστειο τῶν Ἑλλήνων στὶς ἀποκλειστικὰ τουρκοκατοικημένες πόλεις. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μεθώνη οἱ Ἕλληνες διέμεναν σὲ βαρούσι στὴν Κορώνη, στὸ Ναυαρίνο καὶ ἐν μέρει στὸ Μυστρά. Σὲ ἄλλες τουρκοκατοικημένες πόλεις, ὅπως στ' Ἀνάπλι, στὴν Ἀνδρούσα καὶ τὸ Φανάρι, οἱ Ἕλληνες ζοῦσαν σὲ γειτονικὰ κέντρα: στὸ Ἄργος, στὸ Νησὶ καὶ στὴν Ἀνδρίτσαινα. Μόνο στὴν Τριπολιτσὰ καὶ στὴν Πάτρα συγκατοικοῦσαν Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι. Σὲ μερικὲς τέλος ἐπαρχίες — ἄγονες κυρίως — δὲν κατοικοῦσαν διόλου Τοῦρκοι ὅπως στὶς ἐπαρχίες τοῦ Ἁγίου Πέτρου, τοῦ Πραστοῦ καὶ τῶν Ἰμλακίων (βλ. *Μιχ. Σακελλαρίου*, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν [1715-1821], Ἀθῆναι 1939, σ. 118-119).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 433.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 487-488. Βλ. καὶ τ. Β', σ. 676.

4. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 23. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τῶν Ὀθωμανῶν μεγαλοφεουδαρχῶν τῆς

Τὸ Σινάνου, ἡ σημερινὴ Μεγαλόπολη, ἦταν ἕνα χωριουδάκι μὲ 20 ἑλληνικὰ σπίτια καὶ ἕνα πύργο Τούρκου σπαχῆ. Ὁ εὔφορος κάμπος ἦταν ὁλότελα ἀκαλλιέργητος, γράφει ὁ Leake. Ρώτησε ἕναν Ἕλληνα γιατί ἀφήνουν χέρσα αὐτὴ τὴ γόνιμη γῆ.

— Καὶ ποῦ νὰ βροῦμε σπόρο; ἀπάντησε ὁ χωριάτης [1].

Τὸ τουρκοκρατούμενο Λοντάρι ἦταν ἡ πρωτεύουσα τῆς περιοχῆς. Ἀποτελοῦσε καζὰ καὶ ἡ δικαιοδοσία του ἔφτανε ὥς τὴν Ἰθώμη. Πληθυσμὸς τοῦ Λονταριοῦ 250 ὀθωμανικὲς καὶ 40 ἑλληνικὲς οἰκογένειες [2].

Στὶς 19 Μαΐου ἔφτασε στὴν Τριπολιτσά. Οἱ μεγαλύτεροι φεουδάρχες τοῦ Μωριᾶ ἦταν ὁ Ἀρναούτογλου τῆς Τριπολιτσᾶς μὲ 300 τσιφλίκια καὶ ὁ Μπεκὴρ ἀγάς, ἀδερφὸς τοῦ Νουρήμπεη τῆς Κορίνθου μὲ 500 (ἐτήσιο εἰσόδημα 1.000 πουγγιά, δηλαδὴ 30.000 στερλίνες τῆς ἐποχῆς[3]).

Ὅλοι οἱ κῆποι τῶν σπιτιῶν τῆς Τριπολιτσᾶς ἦταν γεμάτοι μουριὲς γιὰ τὰ κουκούλια (ἐτήσια παραγωγὴ 2.000 ὀκάδες μετάξι). Ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἕνα περιβόλι. Τὰ λαχανικὰ μεταφέρονταν ἀπὸ τὸ Ἄργος καὶ τὸ Νησί[4].

Στὴν Τριπολιτσά, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ Μωριᾶ, πίστευαν ὅτι τὰ χελιδόνια ἔρχονται τὴν ἄνοιξη ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ κουρνιασμένα στὴ ράχη τῶν γερανῶν. «Ἕνα σοβαρὸ πρόσωπο μὲ βεβαίωσε ὅτι ταξιδεύοντας μὲ καράβι εἶδε ἕνα γερανὸ νὰ πετάη φορτωμένος χελιδόνια. Οἱ πελαργοὶ φτάνουν στὸ Μωριὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τοὺς γερανοὺς ἀλλὰ δὲν κουβαλᾶνε στὴ ράχη χελιδόνια, εἴτε γιατὶ δὲν εἶναι σπλαχνικοὶ εἴτε γιατὶ δὲν ἔχουν δύναμη» [5].

Στὴ Βυτίνα, τὴ «μεγαλύτερη πολιτεία τῆς ἀρκαδικῆς αὐτῆς περιοχῆς», λειτουργοῦσε ἑλληνικὸ σχολεῖο [6].

μικρασιατικῆς Μαγνησίας Καραοσμάνογλου ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες γράφει ὁ *Χριστόφορος Περραιβὸς* στὴν «Ἱστορία Πάργας καὶ Σουλίου (Ἀθήνα 1956, ἐπιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, σ. 115 σημ.): «Οὗτοι κατήγοντο ἐκ μιᾶς οἰκογενείας, καὶ κατὰ διαδοχὴν ἰσχυροὶ Τοπάρχαι. Καθέδρα αὐτῶν ὑπῆρχεν ἡ ἐν Μικρασία Μαγνησία, ἦσαν κύριοι πολλῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἀπεριορίστων γαιῶν, διετήρουν καθ' ὅλην τὴν ἐπικράτειαν τὴν αὐστηρὰν εὐταξίαν, ἠγάπουν καὶ ἐπεριποιοῦντο τόσον τοὺς Χριστιανούς, ὅσον σκληρῶς ἐπαίδευον τοὺς Τούρκους ἐάν τις ἐξ αὐτῶν ἤθελε τολμήσῃ νὰ ὑβρίσῃ σχεδὸν Χριστιανόν· ἡ τοιαύτη διαγωγή των εἵλκυσε πολλοὺς Ἕλληνας καὶ μάλιστα Πελοποννησιακούς, ὑπὸ τὴν διοίκησίν των, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐχορήγουν γαίας ἀφθόνους, ποίμνια καὶ πᾶν μέσον κατάλληλον διὰ νὰ τοὺς εὐτυχῇ καὶ πλουτίζῃ· ὁ Σολτὰν Μαχμούτης πρὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, κατὰ τὸ 1817 ἔτος, τοὺς ἐξόντωσε διόλου κατακτήσας τοὺς θησαυροὺς καὶ τὰς ἰδιοκτησίας αὐτῶν».

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 28.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 42-43.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 49.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 49-50.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 50.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 57. Στὴ Βυτίνα πρωτοδίδαξαν οἱ ἀδελφοὶ Γαβραῖοι, Δανιὴλ καὶ Παρθένιος, τὸ 1773. Ὕστερα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ἀλβανοκρατίας οἱ Βυτιναῖοι ἔχτισαν «κατάστημα

'Ενῶ ἔμπαιναν στὴ Δημητσάνα (300 οἰκογένειες, ὅλες ἑλληνικές), ρώτησε ὁ ὁδηγὸς ποιὸς εἶναι ὁ κοτζάμπασης.

— "Ολοι εἴμαστε κοτζαμπάσηδες! τοῦ ἀπάντησαν ὑπεροπτικὰ οἱ Δημητσανίτες.

Τὴν ἴδια μέρα θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν πολυφημισμένη Σχολή[1]. Βρῆκε τὸ σχολάρχη στὴ βιβλιοθήκη, ποὺ ἦταν ἐμπλουτισμένη μὲ μερικὲς ἀξιόλογες ἐκδόσεις κλασσικῶν, ἀρκετὲς τοῦ Aldus καὶ πολλὲς θεολογικὲς ἐργασίες, ὄχι ὅμως παλαιὰ χειρόγραφα[2]. Μικρὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν καὶ ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν περιοριζόταν στὴν ἀνάγνωση κειμένων τῶν πατέρων τῆς ἑλληνικῆς 'Εκκλησίας καὶ τοῦ Λουκιανοῦ. Συνήθως τὸ πρῶτο βιβλίο ποὺ πιάνει στὰ χέρια του ὁ δάσκαλος εἶναι ὁ Λουκιανός. 'Ο Leake παρατήρησε ὅτι καὶ ἄλλα σχολεῖα ἀκολουθοῦσαν αὐτὸ τὸ παράδειγμα. Καὶ ὑποθέτει ὅτι ἡ προτίμηση ἔχει τὶς ρίζες της στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἐπειδὴ ὁ Λουκιανὸς γελοιοποιεῖ τὶς παγανιστικὲς θεότητες[3].

εὐρύχωρον κείμενον ἐν τῇ ἐκλεκτοτέρᾳ τοποθεσίᾳ». Ξαναγύρισαν οἱ Γαβραῖοι «καὶ ἔμειναν διδάσκοντες ἐν Βυτίνῃ λόγοις καὶ ἔργοις μέχρι τελευταίας αὐτῶν ἀναπνοῆς» (βλ. *Β. Παπαζαφειρόπουλου,* Περὶ τῆς ἐν Βυτίνῃ 'Ελληνικῆς Σχολῆς, τῶν πρώτων αὐτῆς διδασκάλων καὶ τῆς ἐν αὐτῇ καταρτιζομένης Βιβλιοθήκης, 'Εν Ναυπλίῳ 1858, σ. 15-16).

1. Στὴ Δημητσάνα λειτουργοῦσε ὡς τὸ 1764 σχολεῖο κοινῶν μαθημάτων μὲ δασκάλους ἱερεῖς. Τότε ἱδρύθηκε ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς Γεράσιμο Γούνα καὶ 'Αγάπιο Λεονάρδο, ἀπόφοιτους τῆς Σχολῆς Σμύρνης, νέα σχολὴ ποὺ στεγάστηκε σὲ εἰδικὸ κτίριο. Ἦταν «οἰκία πολύδομος καὶ λίαν εὐρύχωρος πρὸς διδασκαλίαν 300 μαθητῶν καὶ κατοικίαν τῶν διδασκάλων καὶ ὑπηρετῶν. Κι' ἀκόμα «ἐφυτεύθη παρ' αὐτῇ καὶ κῆπος ὄχι εὐκαταφρόνητος δένδρων εὐσκίων πρὸς ἀνάπαυσιν τῶν σχολαζόντων νέων» (*Εὐθ. Καστόρχη,* Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ 'Ελληνικῆς Σχολῆς, περὶ τῶν καθιδρυτῶν καὶ πρώτων αὐτῆς διδασκάλων, 'Εν 'Αθήναις 1847, σ. 9). Τὰ ὀρλωφικὰ καὶ οἱ τραγικὲς δοκιμασίες τοῦ Μωριᾶ διέκοψαν τὴ λειτουργία τῆς Σχολῆς καὶ σκόρπισαν μαθητὲς καὶ δασκάλους. Τὸ 1779 ξανάρχισε ἡ λειτουργία μὲ σχολάρχη τὸν 'Αγάπιο Λεονάρδο (ὁ συνιδρυτὴς Γεράσιμος εἶχε πεθάνει στὸ μεταξύ). Τὸ 1781 ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση ὁ μοναχὸς 'Αντώνιος Παπαδόπουλος ἢ 'Αντωνόπουλος ποὺ ἔγινε μοναχὸς καὶ μετονομάσθηκε κι' αὐτὸς σὲ 'Αγάπιο. Θὰ παραμείνῃ σχολάρχης 32 χρόνια, ὡς τὸ 1812. Στὴ Σχολὴ φοιτοῦσαν κάπου 150 μαθητὲς ἀπὸ ὅλο τὸ Μωριά. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἦταν οἰκότροφοι (*Τάσου Γριτσόπουλου,* Σχολὴ Δημητσάνης, 'Αθῆναι 1962, σ. 37 κ. ἑ.). Φαίνεται ὡστόσο ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν 150 μαθητῶν ἀναφέρεται στὴν περίοδο τῆς πρώτης ἀκμῆς τῆς Σχολῆς. Τὸ 1783 εἶχε ἀποφασισθῆ ἡ ἀνέγερση κελλιῶν γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν ξένων μαθητῶν μὲ ἐνοίκιο (ἔνθ' ἀν., σ. 40 σημ. 1).

2. Στὴ βιβλιοθήκη, ποὺ ἀνακαινίσθηκε τὸ 1780, ὑπῆρχαν 5.000 τόμοι (ἔνθ' ἀν., σ. 71). Θὰ ἀπομείνουν 500 μόνο ὕστερα ἀπὸ τὸν 'Αγώνα (ἔνθ' ἀν., σ. 72). Κατὰ τὸν *Εὐστ. Καστόρχη* «διεσώθησαν περὶ τοὺς 1.500 τόμους» (ἔνθ' ἀν., σ. 35). Οἱ ὑπόλοιποι ἔγιναν φυσέκια.

3. Δὲν διδάσκονταν μονάχα πατέρες τῆς 'Εκκλησίας καὶ Λουκιανό. 'Απὸ τὰ χειρόγραφα τῆς Σχολῆς ποὺ ἔχουν περισωθῆ προκύπτει ὅτι στὴ διδασκαλία περιλαμβάνονταν πολλοὶ ἀρχαῖοι πεζογράφοι, ποιητὲς καὶ φιλόσοφοι (Αἴσωπος, Δημοσθένης, 'Ισοκράτης, Πλούταρχος, 'Ηριδανός, "Ομηρος, ἀποσπάσματα καὶ ἀποφθέγματα τῶν ἑφτὰ σοφῶν κ.ἄ.). Οἱ τραγικοὶ πάντως δὲν διδάσκονταν κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ τουλάχιστον περίοδο. Χρησιμοποιοῦσαν

Ἡ σχολὴ τῆς Δημητσάνας, γράφει ὁ Leake, μ' ὅλο ποὺ θεωρεῖται ἡ καλύτερη τοῦ Μωριᾶ, ἔχει περιπέσει, τώρα τελευταῖα, σὲ παρακμή. «Ἡ ἐξαθλίωση, ποὺ ὅλο μεγαλώνει, καὶ ἡ ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὴ μετανάστευση περιόρισε ἀντίστοιχα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα. Ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν δὲν ἐνθαρρύνεται ἐπειδὴ δὲν ὁδηγεῖ πουθενά. Στὸ μεταξὺ ἱδρύθηκαν μικρότερα σχολεῖα στὸ Μυστρά, στὸ Ἄργος, στὴ Βυτίνα καὶ στὰ Καλάβρυτα, ὅπου προσφέρονται γνώσεις πρόχειρες ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ὅσες δηλαδὴ κρίνονται ἀπαραίτητες γιὰ τὰ παιδιὰ ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν τὸ ἐκκλησιαστικὸ στάδιο[1]. Οἱ φτωχοὶ δάσκαλοι παραπονοῦνται θλιβερὰ γι' αὐτὲς τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸ κακὸ στὸ χειρότερο. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ καταντοῦν σιγὰ-σιγὰ ἄχρηστοι καὶ νὰ μὴ βρίσκουν ἕναν ἄνθρωπο νὰ συζητήσουν πάνω σὲ θέματα ποὺ τοὺς ἐνδιαφέρουν. Ὁ σχολάρχης ἦταν εὐαίσθητος ἄνθρωπος, εὐχάριστος, μὲ ἀνεκτὴ γνώση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ λαμπρὴ μνήμη. Ἀλλὰ ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες τοῦ λείπει ἡ βαθειὰ κριτικὴ σκέψη καὶ σπάνια ἐκφράζει μιὰ δική του ἄποψη γιὰ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ διαβάζει»[2].

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸν δεσπότη, ἕναν ἀμαθέστατο καλόγερο ἀπὸ τὴν Κύπρο[3].

τὴ Λογικὴ καὶ Μεταφυσικὴ τοῦ Ἀθ.Ψαλίδα. Τὰ Μαθηματικὰ καὶ ἡ Φυσικὴ εἶχαν σημαντικὴ θέση στὴ διδασκαλία: Ἀριθμητικὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτική, Εὐκλείδειος Γεωμετρία, Γενικὴ Φυσικὴ (Φυσικὴ Ἱστορία, Ὀρυκτολογία, Φυτολογία, Ζωολογία), Φυσικὴ Πειραματική, Χημεία, Ἀστρονομία, Κοσμογραφία, Μαθηματικά, Γεωγραφία (ἔνθ' ἀν., σ. 107 κ. ἑ.).

1. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μέθοδος διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν στὴ Σχολὴ Δημητσάνας. Οἱ μαθητὲς ἔπρεπε ὄχι μόνο νὰ κατανοοῦν καὶ νὰ μεταφράζουν τὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ νὰ συνδιαλέγωνται σὲ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλώσσα (τὸ ἴδιο σύστημα ἀκολουθοῦσαν καὶ στὴν Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν). Στὰ ἀρχεῖα τῆς Σχολῆς διασώθηκαν ὑποδείγματα τρόπου διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Ἰδοὺ ἕνας διάλογος ποὺ προοριζόταν γιὰ ἀρχάριους μαθητές. Διαλεγόμενα πρόσωπα: Ἀντώνιος - Δημήτριος.

— Λαμπρὰν τὴν ἠὼ καὶ πανευτυχεστάτην Θεὸς παρέξοι τῇ λογιότητί σου.

— Καὶ σοί, ὦ λῷστε, θεόθεν βραβευθείη ἀγαθὸν ἅπαν, ἅμα καὶ σωτήριον.

— Πόθεν ἔρχει, ὦ φίλε;

— Ἀπὸ τῆς ἡμετέρας οἰκίας.

— Τί τὰ ἐν οἴκῳ;

— Αἴσια καὶ ἀγαθά, θεία συνάρσει.

— Ἔγωγε εὔθυμον ἑωρακώς σε ἕωθεν, ἔγνων ἀγαθόν τί σοι συμβέβηκε.

— Καὶ πάνυ ἀγαθόν, ὦ εὐνούστατε.

— Φράσον τοίνυν καὶ ἐμοί, ἵνα ἄμφω συνηδώμεθα.

— Ὁ ἐμοὶ πατὴρ ἐλήλυθεν ἀπὸ τῆς ἀποδημίας ὑγιής, εὔθυμος καὶ εὐτυχής, ὥς μοι δοκεῖ...

— Τί δέ σοι κεκόμικε;

— Ἐμβάδας κοθορίνους, κοχλιάριον ἀργυροῦν, μάχαιραν σὺν δικράνῳ... (ἔνθ' ἀν., σ. 127-128).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 60-62. Ὁ διδάσκαλος ποὺ γνώρισε ὁ Leake πρέπει νὰ ἦταν ὁ Ἀγάπιος ὁ νεώτερος, 53 χρόνων τὸ 1805 (ἔνθ' ἀν., σ. 96 καὶ σημ. 1).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 63.

'Από τὴ Δημητσάνα στὴ Ζάτουνα: κάπου 150 σπίτια — πολλὰ ἀπ' αὐτὰ μεγάλα — μὲ κήπους γεμάτους μουριές, καρυδιές, κυπαρίσσια καὶ λεῦκες, μὲ μαγαζιά, ἐργαστήρια, βυρσοδεψεῖα καὶ βαφεῖα [1].

Τὸ Φανάρι, μὲ ἀποκλειστικὰ ὀθωμανικὸ πληθυσμό, εἶχε 400 σπίτια καὶ πέντε ἢ ἔξη τζαμιά. 'Εκεῖ δέχτηκε τὴν ἐπίσκεψη τοῦ κοτζάμπαση τῆς 'Ανδρίτσαινας παπα-'Αλέξη Οἰκονόμου, βοηθοῦ τοῦ Τούρκου βοεβόδα τοῦ Φαναριοῦ [2].

Στὸν 'Αλφειὸ ἀπάντησε ἕνα Λαλιώτη στρατιώτη μὲ ἀρβανίτικη στολή. Σταμάτησε καὶ ρώτησε τὸν Τοῦρκο ὁδηγὸ τοῦ περιηγητῆ:

— Ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ ἄπιστος; Γιατρός;

— Ὄχι! ἀπάντησε ὁ Τοῦρκος. Εἶναι ἀπὸ κείνους τοὺς μυλόρδους ποὺ ψάχνουν γιὰ παλιὰ κάστρα [3].

Στὸν 'Αη-Γιάννη ὑπῆρχε μονάχα ἕνα πέτρινο σπίτι. Τὰ ἄλλα ἦταν καλαμοσκέπαστες καλύβες σὲ σχῆμα κυκλικῆς τέντας. Ἕνας στύλος στὸ κέντρο ὑποβάσταζε τὴ σκεπή, ποὺ ἔπεφτε μὲ μεγάλη κλίση πολὺ χαμηλά, τρία τέσσερα πόδια ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ στηριζόταν σ' ἕνα κυκλικὸ φράχτη πλεγμένο μὲ λυγαριά. Σὲ μιὰ τέτοια καλύβα πέρασε τὴ νύχτα του ὁ Leake [4].

Οἱ ἐξαθλιωμένοι κάτοικοι ἑτοιμάζονταν νὰ ὑποδεχτοῦν 80 Λαλιῶτες στρατιῶτες ποὺ ἐκτελοῦσαν τάχα περιοδεία γιὰ νὰ προστατέψουν τὴν περιοχὴ ἀπὸ τοὺς Κλέφτες. Τὸ τραπέζι ἦταν ἕτοιμο: 12 ἀρνιά, κρασιὰ καὶ ψωμιά [5].

Στὰ Καλάβρυτα, μὲ 500 χριστιανικὲς οἰκογένειες καὶ 100 ὀθωμανικές, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ἔχουν χτήματα ποὺ καλλιεργοῦνται ἀπὸ Ἕλληνες κολλήγους. Στὰ ἑλληνοκατοικημένα ὅμως 114 κεφαλοχώρια τῆς περιοχῆς οἱ ἀγρότες καλλιεργοῦν τὴ δική τους γῆ. Τὰ κυριώτερα ἐξαγώγιμα προϊόντα εἶναι τυρὶ καὶ βούτυρο [6].

Στὶς 29 Μαΐου ἔφτασε στὴν Πάτρα, τὴ μεγαλύτερη ἑλληνικὴ πόλη, μετὰ ἀπὸ τὰ Γιάννενα. 'Απὸ τοὺς 10.000 κατοίκους μόνο τὸ ἕνα τρίτο ἦταν Τοῦρκοι. Ὑπῆρχαν μερικὰ καλὰ σπίτια εὐπόρων 'Ελλήνων καὶ Τούρκων ἀλλὰ ξεχώριζαν κυρίως οἱ κατοικίες τῶν Εὐρωπαίων προξένων. Τὰ πλουσιόσπιτα εἶχαν γύρωγύρω περιβόλι μὲ πορτοκαλιές, ροδιές, συκιές, μυγδαλιὲς καὶ λαχανικά. Ἡ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 65.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 68-69.
3. Μυλόρδους ὀνόμαζαν τοὺς ξένους «ποὺ ξόδευαν τὸν παρά τους χωρὶς νὰ τὸν λογαριάζουν», γράφει ὁ Οὐγγρος περιηγητὴς *Etienne Széchenyi* (*Sandoz Baumgarten*, Un patriote Hongrois en Grèce, 'Ερανιστής, τ. Ε' [1967], σ. 71). Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς *Stackelberg* ἄκουσε χωριάτες τῆς 'Αρκαδίας νὰ λένε ὅτι οἱ πρόγονοί τους ἦταν Φράγκοι ποὺ εἶχαν κάποτε κυριεύσει τὴ χώρα τους. Ἔτσι ἐξηγοῦσαν τὶς συχνὲς ἐπισκέψεις τους στὴν 'Ελλάδα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα (Der Apollotempel zu Bassae, Rom 1826, σ. 14). Βλ. καὶ Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 453.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 91.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 93.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 100-101.

ἐξέλιξη τῆς Πάτρας σὲ σπουδαῖο κέντρο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου ὀφειλόταν κυρίως στὰ πλεονεκτήματα ποὺ πρόσφερε ἡ παρουσία τῶν προξένων καὶ οἱ ἐξαγωγὲς τῆς ἀχαϊκῆς σταφίδας. Ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν κατὰ τὴν τελευταία τριετία ὁδήγησε στὴν ἐπέκταση τῶν καλλιεργειῶν στὸν κάμπο τῆς Πάτρας. Τὰ σταφιδάμπελα ἁπλώνονταν σὲ ἀπόσταση δύο ἢ τριῶν μιλίων ἀπὸ τὴν πόλη. «Αὐτὸ τὸν καιρὸ βρίσκονται στὴν ἄνθισή τους καὶ ὅταν φυσάει στὸν κάμπο ὁ ἀέρας φέρνει τὸ ἄρωμά τους, ποὺ ὡστόσο εἶναι πολὺ δυνατὸ γιὰ νὰ προκαλῆ εὐχαρίστηση»[1].

Ἀπὸ τὸν πρόξενο τῆς Ἀγγλίας πληροφορήθηκε ὅτι ἡ παραγωγὴ σταφίδας στὴ Ζάκυνθο ἦταν 11 ἑκατομμύρια λίτρες (μέσος ὅρος), τῆς Κεφαλονιᾶς ἑφτὰ ἑκατομμύρια, τῆς Πάτρας πέντε, τῆς Κορινθίας μαζὶ μὲ τὸ Μεσολόγγι καὶ τὸ Βραχώρι, ὅπου τελευταῖα εἶχε εἰσαχθῆ ἡ καλλιέργεια, τέσσερα ἑκατομμύρια λίτρες. Τὸ δεύτερο ἐξαγώγιμο προϊὸν ἦταν τὸ μετάξι. Ἀκολουθοῦσαν τὰ μαλλιά, τὸ λινάρι, τὰ δέρματα καὶ τὸ κεδροκούκι ποὺ ἐξαγόταν στὴν Ἀγγλία. Στὸν κάμπο τῆς Πάτρας καλλιεργοῦσαν ἐπίσης μπαμπάκια καὶ καπνά[2].

Ἡ Πάτρα μαστιζόταν ἀπὸ σεισμούς. Τὸ διαπίστωσε ὁ Leake λίγη ὥρα μετὰ τὴν ἄφιξή του. Ἡ κατοικία τοῦ προξένου τῆς Ἀγγλίας ἦταν γι' αὐτὸ τὸ λόγο ξύλινη.

Στὴν περιοχὴ τῆς Πάτρας ὑπῆρχαν 130 χωριά. Ἀπ' αὐτά, ἂν ἐξαιρέση κανεὶς τὰ 40 κεφαλοχώρια μὲ 20-25 σπίτια καὶ δύο τρία μεγαλύτερα, τὰ ὑπόλοιπα ἦταν τσιφλίκια μὲ 10-20 οἰκογένειες, καὶ μερικὰ ἀκόμα μικρότερα. Ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς ζύγωνε τὶς 10.000 ψυχές[3].

Ὁ Leake εἶδε καὶ τὸ γιγάντιο κυπαρίσσι ποὺ θαύμαζαν στὴν Πάτρα οἱ περιηγητὲς τῶν περασμένων αἰώνων, ὅπως ὁ Wheler. Βρισκόταν ἕνα, δυὸ μίλια στὰ νοτιοδυτικὰ καὶ εἶχε περίμετρο 21 πόδια. Μέσα σὲ 150 περίπου χρόνια χόντρηνε δυὸ πόδια[4].

Στὶς 12 Ἰουνίου 1805 ἀρχίζει τὸ δεύτερο ταξίδι τοῦ Leake στὴν Β. Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὴν Πάτρα διαπεραιώνεται στὸ Γαλατὰ τῆς Βαράσοβας, περνάει τὸν Φίδαρη «στὸ σημεῖο ὅπου ὁ κένταυρος Νέσσος δέχτηκε τὸ φαρμακερὸ βέλος τοῦ Ἡρακλῆ ἐπειδὴ πρόσβαλε τὴ γυναίκα του τὴ Δηιάνειρα» κι' ἔφτασε στὸ Μποχώρι. Ἡ περιοχὴ ἦταν σπαρμένη βρώμη, κριθάρι καὶ γκρηνιά. Αὐτὸς ὁ γκρηνιὰς ἦταν ἕνας τύπος ὄχι πολὺ σκληροῦ σταριοῦ μὲ στάχυ φορτωμένο καρπὸ καὶ μαῦρο ἄγανο. Στὸ Μωριὰ εὐδοκιμοῦσε στὶς ὄχθες τοῦ Ἀλφειοῦ. Μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία ὁ Leake καταγράφει στοιχεῖα γιὰ τὶς ποικιλίες σταριοῦ ποὺ καλλιεργοῦσαν οἱ Ἕλληνες: Τὸ «βλαχόσταρι» ἀπὸ τὸ Τριέστι, τὴ «σιδινίτσα»[5], μικρό, κίτρινο

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 140.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 141-142.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 143-144.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 147.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 112 σημ. 2. Ἡ σιδινίτσα πρέπει νὰ εἶναι τὸ στάρι ποὺ οἱ ἀρχαῖοι

καὶ σκληρὸ σπόρο ποὺ εὐδοκιμοῦσε στὸν κάμπο τῆς 'Αχαγιᾶς, ἀνατολικὰ τῆς Πάτρας καὶ τὸ «ἀτσαλόσταρι» μὲ πολὺ σκληρὸ σπειρὶ ποὺ συνηθιζόταν στὴ Βοιωτία.

Παραθέτει καὶ πίνακα μὲ στοιχεῖα τοῦ Ἄγγλου πρόξενου στὴν Πάτρα γιὰ τὴ μέση ἐτήσια παραγωγὴ σταριοῦ στὶς κυριώτερες ἀγροτικὲς περιοχὲς τῆς νότιας Ἑλλάδας σὲ «πολίτικα κοιλὰ» (τῶν 22 ὀκάδων).

Θήβα 150.000, Λειβαδιὰ 200.000, Σάλωνα 50.000, Κόρινθος καὶ 'Αχαΐα 100.000, 'Αρκαδιὰ 50.000, Πύργος καὶ Γαστούνη καὶ παρόχθιες περιοχὲς τοῦ 'Αλφειοῦ ὣς τὸ Λοντάρι 150.000. Σύνολο 700.000 κοιλά.

Στὶς 13 'Ιουνίου 1805 μπῆκε στὸ Μεσολόγγι. «Κάπου 1.000 οἰκογένειες κατοικοῦν σὲ σπίτια ἀλλόκοτης ποικιλίας, χτισμένα σὲ μεγάλη ἔκταση, στὸ ἀκροθαλάσσι, στὴ λιμνοθάλασσα καὶ στὰ γειτονικὰ βαλτοτόπια». Ἡ λιμνοθάλασσα χωριζόταν ἀπὸ τὸν κυρίως θαλασσινὸ χῶρο μ' ἕνα στενὸ «ράμμα», ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ ντόπιοι, δηλαδὴ μιὰ λουρίδα γῆς.

Ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὸν ὅρμο τοῦ Μεσολογγιοῦ στὴ λιμνοθάλασσα βρισκόταν σὲ ἀπόσταση πέντε μιλίων ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, στὸ Βασιλάδι, ἕνα μικρὸ νησὶ μὲ φρούριο καὶ τελωνεῖο. Τὰ μεγάλα καΐκια δὲν μποροῦσαν νὰ ζυγώσουν πιὸ κοντὰ ἀπὸ ἕνα μίλι στὰ σπίτια τοῦ Μεσολογγιοῦ καὶ μονάχα μὲ ἄδειανὰ ἀμπάρια. Οἱ μεταφορὲς καὶ τὰ ταξίδια γίνονταν μὲ ρηχὰ μονόξυλα, τὶς πάσαρες, βαθουλωμένους κορμοὺς βελανιδιᾶς ἀπὸ τὰ γειτονικὰ βουνά. Μέσα στὴν πολιτεία, ὅπου κι' ἂν ἔσκαβε κανεὶς τρία τέσσερα πόδια, ἀνάβλυζε θαλασσονέρι. Μὰ στὰ γύρω περιβόλια ὑπῆρχαν βαθειὰ πηγάδια μὲ ἄφθονο γλυκὸ νερὸ γιὰ τὴν ἄρδευση τοῦ κάμπου. Τὸ πόσιμο νερὸ μεταφερόταν ἀπὸ τὸ Ζυγὸ μὲ ὑδραγωγεῖο. 'Ανάμεσα στὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ καὶ στὰ περιβόλια ἁπλώνονταν σταφίδες καὶ σταροχώραφα ποὺ ἐξασφάλιζαν τὴ διατροφὴ τῶν κατοίκων γιὰ τέσσερες μῆνες.

Ἡ παραγωγικὴ ἐργασία τῶν Μεσολογγιτῶν περιοριζόταν στὸ «διβάρι» τῆς λιμνοθάλασσας καὶ στὸ ἐμπόριο τῶν ψαριῶν. Τὸ ψάρι πιανόταν μὲ χίλιους δυὸ τρόπους καὶ μέσα. Κυριαρχοῦσε ὅμως ἡ μέθοδος τοῦ φράχτη στὶς μπασιὲς τῆς λιμνοθάλασσας ποὺ ἀνοίγονταν πρὸς τὸ πέλαγος. 'Αφοῦ τρεφόταν τὸ ψάρι στὰ ρηχὰ ξεκινοῦσε γιὰ τὸ ἐτήσιο θαλασσινό του ταξίδι, μὰ αἰχμαλωτιζόταν στὶς μποῦκες καθὼς προσπαθοῦσε νὰ διαβῆ τὰ στενὰ περάσματα. 'Εκτὸς ἀπὸ τὶς ποσότητες φρέσκου ἢ παστοῦ ψαριοῦ ποὺ ἀπορροφοῦσε ἡ κατανάλωση τῆς πολιτείας καὶ τῶν γύρω χωριῶν γινόταν καὶ σημαντικὴ ἐξαγωγὴ (κάπου 200.000 λίτρες).

Οἱ ἄλλες ἐξαγωγὲς τοῦ Μεσολογγιοῦ ἦταν 5.000 βαρέλια λάδι κάθε δυὸ

ὀνόμαζαν σιτανία ἢ σιτάνιον. 'Επειδὴ ὡριμάζει σὲ δυὸ μῆνες οἱ Νεοέλληνες ἀγρότες τὸ ἀποκαλοῦν διμηνιὸ (*Ν. Γ. Πολίτη*, Τοπωνύμια, Λαογρ., τ. Ε' [1916], σ. 535). Ἄλλες ποικιλίες: κουτρουλιάς, κατράνιτσα, ρουσιάς, μονολόγι, γρεμενιά, πλατίτσα, ραφάνη, τσαμπάτο, ἀσπρόσταρο, καπλουτζάς, μαυραγάνι, μαυροθέρι κ.ἄ.

χρόνια, 1.500 βαρέλια κρασί, 300.000 λίτρες σταφίδα, 1.000 όκάδες μετάξι κι' ὅ,τι στάρι περίσσευε ἀπὸ τὸ νότιο τμῆμα τοῦ Κάρλελι. Ὁ ἔμπορος ποὺ φιλοξενοῦσε τὸν Leake τὸν πληροφόρησε ὅτι πρὶν ἕνα χρόνο φόρτωσε ἕνα καΐκι ἀραποσίτι γιὰ τὸ Τούνεζι. Ἡ σταφίδα προερχόταν ἀπὸ τὸν κάμπο τοῦ Βραχωριοῦ καὶ φορτωνόταν στὰ ἴδια ἐγγλέζικα καράβια ποὺ ἐμπορεύονταν στὴν Πάτρα.

Δυὸ μέρες ἀργότερα ἔφτασε στὸ Βραχώρι[1] (500 ὀθωμανικὰ σπίτια, 100 ἑλληνικὰ καὶ 40 ἑβραίικα) Πρὶν ἀπὸ κάμποσα χρόνια ἦταν ὁλότελα τούρκικο χωριό. Τὰ σπίτια τῶν Ἑλλήνων ἦταν μικρὰ καὶ ἔπιαναν τὸ χαμηλότερο σημεῖο τῆς πολιτείας [2].

Τὰ σουλτανικὰ τσιφλίκια τῆς Ρούμελης βρίσκονταν γύρω ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, τὸ Κάρλελι, τὸν Ἔπαχτο, τὰ Κράβαρα, τὸ Πατρατζίκι καὶ τὸ Καρπενήσι. Ὁ Ἀλῆς κρατοῦσε τὸ Μεσολόγγι μὲ τὴ γειτονικὴ Μαγούλα (χωριὸ μὲ 50 σπίτια) καὶ τὸ Νιοχώρι (κάπου 150). Στὸ Κάρλελι ἀνῆκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πόλεις Βραχώρι, Μεσολόγγι, Ἀνατολικὸ καὶ Βόνιτσα καὶ 140 μεγάλα καὶ μικρὰ χωριά. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ χωριὰ βρίσκονταν στὸν κάμπο τοῦ Βραχωριοῦ καὶ ἀποτελοῦσαν τσιφλίκια τῶν Τούρκων τῆς πολιτείας.

Ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ τοῦ Κάρλελι[3], μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὴν πρωτεύουσα, εἶχε ὑποστῆ μεγάλες δοκιμασίες ἀπὸ τοὺς πολέμους ἀνάμεσα στοὺς Κλέφτες καὶ τὸν δερβέναγα. Ὁ πληθυσμὸς δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 20.000 ψυχές.

Στὴ σκάλα τῆς Ἀμβρακίας, τὸν Καρβασαρά, φορτώνονταν στὰ καΐκια σανίδια, σφαχτά, βελανίδια καὶ σταροκρίθαρα. Ὁ Leake θὰ συνεχίση τὴν ὁδοιπορία του ἀφήνοντας ἀριστερά του τὸ δρόμο τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Κεδρομάτας, τῆς Βληχᾶς καὶ τοῦ Μακρυνόρους καὶ θὰ φτάση στὸ Μπαλήμπεη, τσιφλίκι τοῦ Ἀλήπασα, ἕνα μίλι ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἐδῶ φόρτωσε τὸ 1788 ὁ Γάλλος πρόξενος Λασσὰλ τὸν μεγαλύτερο ὄγκο τῆς ξυλείας ποὺ ἔκοψε καὶ κατέβασε ἀπὸ τὰ γειτονικὰ βουνὰ γιὰ τοὺς ταρσανάδες τῆς Τουλών. «Ἀπομένουν ἀκόμα κάμποσα πελώρια δέντρα, τὰ πιὸ μεγαλόπρεπα ποὺ συνάντησα στὴν Ἑλλάδα»[4].

Στὴ Βόνιτσα φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ Λογοθέτη Χαλκιόπουλου, ποὺ ἦταν χτισμένο στὴν ἀκρογιαλιά. Τὸ χωριὸ εἶχε 450 σπίτια χωρισμένα σὲ τρεῖς μαχαλάδες: Τὸ Ρεσίντο, τὸ Μπόργκο καὶ τὸ Μποκάλε. Τὸ ἐμπόριο τῆς περιοχῆς περιοριζόταν στὰ σταροκρίθαρα, στὰ σφάγια καὶ στὰ καυσόξυλα ποὺ ἀνταλλάσσονταν μὲ οἰκιακὰ σκεύη καὶ ἔπιπλα, εὐρωπαϊκὰ καὶ πολίτικα.

Ἀπὸ διοικητικὴ ἄποψη ἡ Βόνιτσα βρισκόταν στὴν ἴδια κατάσταση μὲ τὴν Πρέβεζα καὶ τὴν Πάργα. Ἡ συνθήκη τοῦ 1800 πρόβλεπε τὴν προσάρτηση τῶν βενετικῶν αὐτῶν κτήσεων στὴν Πύλη μὲ τὸν ὅρο νὰ διατηρήσουν τὴν αὐτοδιοί-

1. Τὸ σημερινὸ Ἀγρίνιο.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 122-123.
3. Ὁ Leake ἀποδίδει τὴν ὀνομασία στὸ Φράγκο φεουδάρχη Charles Tocco.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 164. Βλ. Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 532-533.

κησή τους καὶ νὰ μὴ πληρώνουν χαράτσι, ἔξω ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους φόρους καὶ τελωνιακοὺς δασμούς. Ἕνας ἀγὰς καὶ πέντε ὁπλοφόροι εἶχαν ἀναλάβει τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων. Οἱ ὀφειλέτες του ἦταν ὅλοι χριστιανοί. Ὁ ἀγὰς ἔτρεμε μήπως κατηφορίση ὁ Ἀλῆς ποὺ πάντοτε σχεδίαζε νὰ προσαρτήση τὶς βενετικὲς κτήσεις[1].

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Πρέβεζας ἦταν 2.000 οἰκογένειες κατὰ τὴν ἀπόβαση τῶν Γάλλων τὸ 1798. Ἀλλὰ τὸ 1805 δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 1.200.

Μ' ὅλα αὐτά, γράφει ὁ Leake, ἡ Πρέβεζα ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς ὀμορφότερες ἑλληνικὲς πολιτεῖες. «Οἱ γυναῖκες, ἔξω ἀπὸ τὶς ἀγγαρεῖες τοῦ νοικοκυριοῦ, δούλευαν στὰ χωράφια, στὸ θέρο καὶ στὸ λιομάζωμα, ἐνῶ οἱ ἄντρες εἶχαν ἀναλάβει τὰ διβάρια τοῦ κόλπου καὶ ἔκαναν τὸν πραματευτὴ καὶ τὸν καϊξὴ στὰ λιμάνια τῆς Ἀκαρνανίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν νησιῶν ἢ κάπνιζαν τεμπελιάζοντας τὰ τσιμπούκια τους. Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ βαρειὲς δουλειὲς τῶν γυναικῶν ἦταν νὰ κουβαλοῦν πελώρια πιθάρια στεριωμένα πάνω στὸ κεφάλι τους γεμάτα νερὸ ἀπὸ τὶς βρύσες ποὺ βρίσκονται ἕνα μίλι μακριὰ ἀπὸ τὴν πολιτεία». Ἄλλη γυναικεία δουλειά, εὔκολη ὅμως κι' ἀποδοτική, ἦταν τὰ κουκούλια (1.500 λίτρες ἀκατέργαστο μετάξι, τιμὴ 10 πιάστρα ἡ λίτρα). Ἡ παραγωγὴ λαδιοῦ: 10.000 ζάρες (7 λίτρες ἡ ζάρα, τιμὴ δύο τάληρα). Οἱ τελωνειακοὶ δασμοὶ εἶχαν ὁρισθῆ 4% γιὰ τὶς ἐξαγωγὲς καὶ 2% γιὰ τὶς εἰσαγωγές, ὅπως καὶ στὴ βενετικὴ κατοχή. Ὁ μπέης διατηροῦσε φρουρὰ ἀπὸ στρατιῶτες κι' ἀκολουθοῦσε πάντοτε τὶς ὁδηγίες τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων σὲ κάθε ἀστυνομικὴ ἐνέργεια.

«Οἱ Πρεβεζάνοι ἐκφράζουν τὴν εὐγνωμοσύνη τους στὴ Ρωσία γιατὶ ὁ πρόξενός της φροντίζει νὰ μὴ καταπατηθοῦν τὰ δικαιώματά τους ἀπὸ τὸν Ἀλήπασα ἢ ἀπὸ τὸ μπέη. Ἔτσι ἡ Πρέβεζα εἶναι σήμερα μιὰ ἀπὸ τὶς εὐτυχισμένες πολιτεῖες τῆς Ρούμελης μ' ὅλο ποὺ, ἔχοντας γειτόνους σὰν τὸν Ἀλή, δὲν ξέρει κανεὶς πόσο θὰ κρατήσουν οἱ καλὲς μέρες»[2].

Ἡ Πρέβεζα ἔχασε τὸ ἕνα τρίτο ἀπὸ τὰ δέντρα της στὶς πυρκαγιές. Ἕνα τέτοιο περιστατικό, ὄχι καὶ τόσο καταστροφικό, ἔγινε ὅταν βρίσκονταν στὴν περιοχὴ τ' ἀσκέρια τοῦ βεζύρη. «Οἱ Ἀρβανίτες, ὅταν στρατοπεδεύουν τὴ νύχτα στὸ ὕπαιθρο, συνηθίζουν ν' ἀνάβουν φωτιὲς «γιὰ νὰ ψήσουν τὶς φθεῖρες»[3]. Αὐτὴ ἡ ἐπιχείρηση ἀντικαθιστᾶ τὸ πλύσιμο τῆς φουστανέλλας»[4].

Κάπου 400 πρεβεζάνικες οἰκογένειες ζοῦσαν ἀπὸ τὰ διβάρια τῆς πολιτείας ἢ τὰ ἀρτινὰ καὶ τῆς Ἀκαρνανίας ποὺ εἶχαν παραχωρηθῆ ἀπὸ τὴν Πύλη στὸν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 170-171. Ἡ Πρέβεζα καὶ ἡ Βόνιτσα θὰ πέσουν τελικὰ στὰ χέρια τοῦ Ἀλῆ μὲ τὴ βία καὶ τὴ διαφθορά. Μόνο ἡ Πάργα ἀντιστάθηκε. Ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τῆς Ρωσίας ἀρχικὰ καὶ τῆς Γαλλίας ὕστερα, θὰ καταληφθῆ ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους τὸ 1814 γιὰ νὰ παραδοθῆ τὸ 1819 στὸν βεζύρη.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 175-178.

3. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 179-180.

'Αλή. Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν διβαριῶν τῆς Ἄρτας καὶ τῆς Ἀκαρνανίας βρισκόταν στὰ χέρια τῶν πλουσιώτερων Πρεβεζάνων ποὺ εἶχαν συμπήξει ἑταιρίες. Κάθε ἑταιρία νοίκιαζε ἕνα μέρος ἀπ' τὸ διβάρι, μίσθωνε ψαράδες καὶ τοὺς ἐφοδίαζε μὲ δίχτυα καὶ τὰ ἀπαραίτητα σύνεργα τῆς ψαρικῆς. Ὅσο προχωροῦσε ἡ πώληση τοῦ ψαριοῦ τὰ χρήματα συγκεντρώνονταν σὲ κοινὸ ταμεῖο κι' ἀφοῦ πληρωνόταν τὸ μουκατέσι, μοιραζόταν τὸ κέρδος ἀνάμεσα στοὺς ἐμπόρους καὶ στοὺς ψαράδες. Αὐτὸς καὶ ἄλλοι τρόποι συνεργατικῆς ποὺ ἐπέτρεπαν τὴ συμμετοχὴ στὰ κέρδη ὅλων τῶν προσώπων ποὺ ἔπαιρναν μέρος στὴν ἐπιχείρηση συνηθίζονταν ὄχι μόνο στὸ ἐμπόριο ἀλλὰ καὶ στὶς ἀγροτικὲς ἀπασχολήσεις τῶν Ἑλλήνων. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ναυτικοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν βασιζόταν σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή. Πολλὲς φορὲς ὁ ναύτης εἶχε μερίδιο καὶ ἀπὸ τὸ καράβι καὶ ἀπὸ τὸ φορτίο του.

Κατὰ τὸν Leake, αὐτὴ ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ ἐμπορίου ἦταν ἄμεσο ἀποτέλεσμα τοῦ δημοκρατικοῦ πνεύματος ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ. Παρ' ὅλη τὴν ὑποταγὴ στὴ σουλτανικὴ τυραννία, «οἱ δημοκρατικὲς ρίζες πρέπει ν' ἀποδοθοῦν στὴ γεωγραφικὴ δομὴ τῆς χώρας ποὺ χωρίζει τοὺς κατοίκους σὲ κοινότητες μὲ ἐλάχιστη ἐξάρτηση μεταξύ τους.

»Ἡ ἐπιβίωση αὐτῶν τῶν θεσμῶν κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας, ὀφείλεται στὸν φανατισμὸ καὶ στὸν ἀποκλειστικὸ χαρακτήρα τοῦ ὀθωμανικοῦ συστήματος, ποὺ δὲν ἀναγνωρίζει στοὺς Χριστιανοὺς τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων πολιτῶν, οὔτε ἀνακατεύεται στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῶν κοινοτήτων. Μοναδική ἐπέμβασή του ἡ γενικὴ καταπίεση. Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ὁ τρόπος ποὺ ἀντιμετωπίζουν οἱ Ἕλληνες τὰ προβλήματά τους κεντρίζει τὴν πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ ἄσκηση, μὰ τὴν ἴδια στιγμὴ καλλιεργεῖ αὐτὸ τὸ ἀπείθαρχο, ἀτίθασο, φιλόδοξο καὶ ἐριστικὸ πνεῦμα ποὺ σίγουρα θὰ ξεσπάση ὅταν ὁ λαὸς ἀποχτήση ἀρκετὴ ἐλευθερία γιὰ νὰ ἐκδηλωθῇ»[1].

Ὁ Ἄγγλος North, ὁ κατοπινὸς λόρδος Γκίλφορντ, εἶχε προσφέρει 500 πιάστρα γιὰ τὴν ἵδρυση σχολείου στὴν Πρέβεζα. Μ' αὐτὸ τὸ ποσὸ κι' ἄλλες δωρεές, χτίστηκε μπροστὰ στὴν πύλη τῆς μητρόπολης ἕνα μικρὸ οἴκημα. Ἀντὶ ὅμως νὰ στεγάση τὸ σχολεῖο ἔγινε δικαστήριο. Ὑπῆρχε ὡστόσο ἕνα σχολεῖο ὅπου διδάσκονταν ἀρκετὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ γιὰ νὰ εὐκολύνεται ἡ ἀνάγνωση τῆς Ἁγίας Γραφῆς [2].

Πολλὲς Σουλιώτισσες κατέληξαν, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφή, στὴν Πρέβεζα ὑπηρέτριες. Ἕνα κορίτσι 10 χρόνων μπῆκε στὴ δούλεψη τῆς οἰκογέ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 182-183.

2. Σ' αὐτὸ τὸ σχολεῖο ποὺ λειτουργοῦσε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα δίδαξαν ὁ Ἰω. Βλαχογιάννης, μαθητὴς τοῦ Μπαλάνου, καὶ ὁ Πρεβεζάνος Ἀθανάσιος Μάνος, μαθητὴς τοῦ Παλαμᾶ. Ἀπὸ τὸ 1819 δίδαξε ὁ Ἀναστ. Σακελλάριος (*Μ. Παρανίκα,* Σχεδίασμα... Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 75).

νειας τοῦ ὑποπρόξενου γιὰ εἴκοσι χρόνια. «Μόλις τελειώση ἡ θητεία της θὰ εἰσπράξη 150 πιάστρα, γιὰ τὴν προίκα της»[1].

Στὸ ἐπίνειο τῆς Ἄρτας, τὴ Σαλαώρα, ὁ Leake εἶδε τὸν στολίσκο τοῦ Ἀλῆ. Τρία, τέσσερα μικρὰ πολεμικὰ μὲ δύο κανόνια στὴν πλώρη καὶ ἕνα νεότευκτο μπρίκι[2].

Στὶς 26 Ἰουνίου 1805 ἔφτασε στὴν Ἄρτα καὶ κατευθύνθηκε ἀμέσως στὴ μητρόπολη. Τὸν ὑποδέχτηκε ὁ δεσπότης, ὁ Ἄρτης Ἰγνάτιος. «Εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ συμπαθητικοὺς καὶ ἔξυπνους ἱεράρχες, ἐνημερωμένος σὲ ὅλα καὶ λαμπρὸς συνομιλητής. Τὸν φθείρει ὅμως τὸ ἀξίωμά του. Ἀντὶ νὰ καλλιεργῆ τὸ πνεῦμα του καὶ ν' ἀπολαμβάνη τὰ ἀγαθὰ μιᾶς πολιτισμένης κοινωνίας τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ κόσμημα, ζῆ ἀδιάκοπα σὲ ἀτμόσφαιρα τρόμου, μέσα σὲ μόνιμη ἀνασφάλεια καὶ ἀναγκάζεται, ἀντίθετα μὲ τὶς ἰδέες του καὶ τὴ συνείδησή του, νὰ ἐκτελῆ τὶς πιὸ σκληρὲς διαταγὲς ἑνὸς ἐγωιστικοῦ καὶ ἀδίστακτου τυράννου. Ὁ μητροπολίτης εἶχε ἀναλάβει τὴ ρύθμιση ὅλων τῶν περίπλοκων πολιτικῶν προβλημάτων τῆς περιοχῆς. Ἡ ἀστυνομία καὶ τὰ οἰκονομικὰ βρίσκονται στὰ χέρια ἑνὸς Ἕλληνα ἀντιπροσώπου τοῦ Ἀλῆ. Ὅταν ὁ πασὰς ἑτοιμάζει κάποια ἀποστολὴ στὰ Ἑπτάνησα χρησιμοποιεῖ πάντοτε τὸν Ἰγνάτιο. Στὸ τελωνεῖο τῆς Σαλαώρας εἶδα τὴν ὑπογραφή του κάτω ἀπὸ τὶς ταρίφες τοῦ δασμολογίου τῶν εἰσαγωγῶν. Στὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο βλέπεις ἀνατολίτικα μεγαλεῖα. Κανένας Μουσουλμάνος δὲν θὰ τολμοῦσε τέτοια ζωὴ στὴν ἐπικράτεια τοῦ βεζύρη. Ἂν ἐξαιρέσης τὴν ἀπουσία ὅπλων καὶ τὸ παπαδίστικο ράσο, ποὺ βρίσκονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς πλούσιες ὀθωμανικὲς ἐνδυμασίες, τὸ παλάτι τοῦ δεσπότη σοῦ θυμίζει κατοικία πλούσιου ἀγᾶ[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 184.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 200.

3. Ὁ Ἀλῆς εἶχε παραχωρήσει στὸν Ἰγνάτιο καὶ εὐρύτατες πολιτικὲς ἐξουσίες. Ἀντὶ νὰ γίνεται δυσάρεστος στοὺς ραγιάδες μὲ τὶς ἁρπαχτικὲς φορολογίες ἀνέθετε στὸν μητροπολίτη καθήκοντα φοροεισπράκτορα. Κι' ὅπως φαίνεται ὁ Ἰγνάτιος φρόντιζε νὰ ἱκανοποιῆ τὶς ἀξιώσεις τοῦ Ἀλῆ μὲ σχολαστικὴ εὐσυνειδησία. Ὁ *Finlay* (A history of Greece, τ. ΣΤ', σ. 64) γράφει ὅτι κάποτε κατέφυγε σὲ καταπιεστικὰ μέτρα γιὰ νὰ συγκεντρώση τὰ βαρειὰ δοσίματα ποὺ εἶχε ἐπιβάλει ὁ βεζύρης μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σημειωθῆ ἐξέγερση τῶν κατοίκων. Τὸ περιστατικὸ ἐξιστορεῖ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ χρονικοῦ του ὁ Leake. Μιὰ χρονιὰ ὁ Ἀλῆς ἀνέθεσε τὴν ἐπιστασία τῆς περισυλλογῆς τῶν εἰσοδημάτων στὸ δεσπότη τῆς Ἄρτας μὲ τὴν ἐντολὴ «νὰ γίνη καλὰ ἡ δουλειά». Ἐπειδὴ ἀκολούθησαν ἕνα σωρὸ παράπονα γιὰ ἀδικίες ὁ βεζύρης ἀνακοίνωσε στοὺς κατοίκους πὼς ὅταν θὰ παραδώσουν τὴν ἄλλη φορὰ τὰ νέα δοσίματα ὁ δεσπότης θὰ ἀφαιρέση συνολικὰ 80 πουγγιὰ γιὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν. Ἀλλὰ ὅταν ἦρθε ἡ στιγμὴ ἀρνήθηκε νὰ ἀφαιρέση τὰ 80 πουγγιὰ ποὺ εἶχε ὑποσχεθῆ, ἀξίωσε τὸ παλαιὸ ποσὸ κι' ἄφησε τὸ δεσπότη νὰ ξεμπλέξη μὲ τὰ χωριά. Καὶ ὁ Leake παρατηρεῖ: «Ὁ βεζύρης, μ' ὅλο ποὺ ταλαιπωρεῖ κάπου-κάπου τοὺς Ἕλληνες δεσποτάδες, ἔχει ἐπίγνωση τοῦ ρόλου τους στὴ διακυβέρνηση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοὺς χρησιμοποιεῖ ὡς ὄργανα γιὰ τοὺς ἐκβιασμούς του. Γενικὰ δείχνει μεγάλη εὔνοια στοὺς δεσποτάδες καὶ τοὺς μεταχειρίζεται καλύτερα ἀπὸ τοὺς Τούρκους μπέηδες. Σπάνια ἀρνιέται τὴν παροχὴ στρατιωτικῆς βοήθειας γιὰ τὴν εἴσπραξη

»῾Ο βεζύρης ἐνθαρρύνει αὐτὴ τὴ χλιδὴ καὶ τὰ μεγαλεῖα τῶν δεσποτάδων γιατὶ αὐτὰ ἀκριβῶς τὸν βοηθοῦν στοὺς ἐκβιασμοὺς καὶ στοὺς πολιτικοὺς ἑλιγμούς του. Εἶναι ὄργανά του, μὰ τὸ πουγγί τους δὲν γλυτώνει ἀπὸ τὰ ἁρπακτικὰ νύχια του, κυρίως τῶν πλουσίων. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες διόλου παράξενο

τῶν εἰσοδημάτων τους» (ἔνθ' ἀν., σ. 406-407). Γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ 'Ιγνάτιος πρόσφερε σημαντικὲς ὑπηρεσίες στὸν 'Αλήπασα βοηθώντας τον στὴν ἅλωση τῆς Πρέβεζας, στὴν ἐπέκταση τῆς κυριαρχίας του στὶς ἐνετικὲς κτήσεις, στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Σουλιωτῶν καὶ τῶν ἀρματολῶν τῆς Ρούμελης ποὺ εἶχαν καταφύγει στὰ 'Επτάνησα καὶ στὶς διαπραγματεύσεις μὲ τὴν 'Επτάνησο Πολιτεία (*'Εμμ. Πρωτοψάλτη* 'Ιγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας [1766-1828], 'Εν 'Αθήναις 1959, τ. Α', σ. 7 κ. ἑ.). Κατὰ τὸν *Χριστ. Περραιβὸ* ('Ιστορία Πάργας καὶ Σουλίου, 'Αθήνα 1955, σ. 100 σημ.) καὶ τὸν *Emerson* (The history of modern Greece, London 1830, τ. Β', σ. 43 κ. ἑ.) ὁ 'Ιγνάτιος, μὲ δική του πρωτοβουλία, καὶ κατὰ τὸν *Pouqueville* (Histoire de la régénération de la Grèce, Paris 1825, τ. Α', σ. 159 κ. ἑ.) ἐξαπατημένος ἀπὸ τὸν 'Αλή, παρέσυρε τοὺς Πρεβεζάνους τὸ 1798 στὴ σφαγή. Κατὰ τὸν Περραιβὸ (ἔνθ' ἀν., σ. 9) ὁ 'Ιγνάτιος ἔφερε στὸν πασὰ τὰ κεφάλια τῶν Γάλλων ποὺ εἶχαν ἐκτελεσθῆ στὴ Βόνιτσα μετὰ τὴν ὑποταγή της (*Emerson*, ἔνθ' ἀν., σ. 441). 'Ο ἴδιος γράφει ὅτι ὁ 'Ιγνάτιος ἔπαιξε ὕπουλο ρόλο στὴ συμφωνία γιὰ τὴν Πάργα: «...συνέταξε συνθήκην, εὐχάριστον μὲν κατ' ἐπιφάνειαν διά τινα προνόμια, ἐπιτηδείαν δὲ διὰ τοὺς καταχθονίους σκοποὺς τοῦ ἡγεμόνος» (ἔνθ' ἀν., σ. 236). Μὲ ἐντολὴ τοῦ 'Αλῆ ὁ 'Ιγνάτιος ἀπείλησε τοὺς παπάδες μὲ ἀφορισμὸ ἂν βοηθοῦσαν τοὺς Σουλιῶτες (*Pouqueville*, Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Α', σ. 207, *Finlay*, ἔνθ' ἀν., σ. 48). Πῆγε στὴν Παραμυθιὰ καὶ προσπάθησε νὰ πείση τοὺς Ἕλληνες νὰ μὴ βοηθήσουν τοὺς Σουλιῶτες καὶ ἄσκησε πίεση στοὺς ἀρματολοὺς μὲ γράμμα του γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό. 'Ο 'Αλής, τέλος, χρησιμοποίησε τὸν 'Ιγνάτιο στὶς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς 'Επτανήσιους γιὰ τὴν παράδοση τῶν 'Αρματολῶν καὶ Κλεφτῶν ποὺ κατέφευγαν στὰ νησιά. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ψαλίδα— ἦταν κι' αὐτὸς πολιτικὸς σύμβουλος τοῦ 'Αλῆ —στὸν πρόεδρο τῆς 'Ιονίου Γερουσίας (1801) ὅπου προτείνει, παράλληλα μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ 'Ιγνάτιου, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, νὰ στείλουν οἱ 'Επτανήσιοι ἐξουσιοδοτημένο ἀντιπρόσωπο στὸν 'Αλή, κι' ὅταν περάσουν Κλεφταρματολοὶ στὰ 'Επτάνησα, τὰ καράβια τοῦ βεζύρη μὲ τὸν ἀντιπρόσωπο νὰ σπεύσουν στὰ νησιὰ γιὰ νὰ γίνη ἐπίσημη παράδοσή τους. «...ὅπου ἂν τύχη καὶ εὔγουν οἱ κλέφτες, στὴν στεριὰν τῶν νησιῶν σας νὰ κρυφθοῦν, νὰ εὔγουν καὶ τοῦτοι μὲ τὸν κομισσάριόν σας νὰ προστάξουν νὰ τοὺς δοθοῦν οἱ κλέπτες καὶ οἱ φαμίλιες τον» (*Δ.Μ. Σάρρου*, Γράμματα ἀναφερόμενα εἰς ἀγῶνας Σουλίου καὶ Πάργας, 'Ηπ. Χρονικά, τ. Β' [1927], σ. 275 κ. ἑ.). Κατὰ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τῆς «'Ελληνικῆς Νομαρχίας» ὁ Ἄρτης ἦταν «προδότης τοῦ τυράννου» (ἔκδ. Βαγιονάκη, σ. 133 σημ. α).'Ο Χρ. *Περραιβὸς* ἐπίσης τὸν θεωρεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς «ἐξωτερικοὺς προδότας τοῦ Σουλίου» (ἔνθ' ἀν., σ. 97 σημ. α). Τέλη 1805 ὁ 'Ιγνάτιος δραπετεύει στὰ 'Επτάνησα. Εἶχε ἐξαντληθῆ ἡ ψυχικὴ ἀντοχή του; Ἔβλεπε ὅτι ὁ 'Αλὴς τὸν μεταχειριζόταν ὡς ὄργανο τῶν ἐπιδιώξεών του κι' ὅτι οἱ πρωτοβουλίες του κατέληγαν πάντοτε εἰς βάρος τῶν ὁμοεθνῶν του; 'Επηρεάσθηκε ἀπὸ τὴ συγκρότηση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνασπισμοῦ (1805) ποὺ στρεφόταν καὶ κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ προοιώνιζε νέες ἐξορμήσεις τοῦ 'Αλῆ; 'Αντιμετώπισε κινδύνους προσωπικῆς ἐμπλοκῆς; Ἢ ἔνοιωσε τὸ βάρος τῆς εὐθύνης του καὶ τὸν βασάνιζαν τύψεις γιὰ τὴν ὡς τότε πολιτεία του; Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκδοχὲς ἔχουν διατυπωθῆ. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ ὁ 'Ιγνάτιος μεταβάλλεται — ἐγκατεστημένος στὸ ἐξωτερικὸ — σὲ μαχητὴ τῆς ἐθνεγερσίας (βλ. *'Απ. Βακαλόπουλου*, 'Ιστορία τοῦ νέου 'Ελληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1973, τ. Δ', σ. 626). 'Εξήγηση τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τοῦ ρόλου τοῦ 'Ιγνάτιου καθὼς καὶ τῶν σχέσεών του μὲ τὸν 'Αλὴ καὶ τῶν μεγάλων ὑπηρεσιῶν ποὺ εἶχε προσφέρει στὸν σατράπη τῆς 'Ηπείρου ἐπιχειρεῖ ὁ *'Εμμ. Πρωτοψάλτης*

πού ὁ Ἰγνάτιος εἶναι πιὸ κατατοπισμένος γιὰ τὶς σύγχρονες πολιτικὲς ἐξελίξεις παρὰ γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ γεωγραφία»[1].

Ὁ δεσπότης καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς βγῆκαν σεργιάνι ἔφιπποι στὴν πόλη γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν τὰ ἀξιοθέατα καὶ κυρίως τὸν βυζαντινὸ ναὸ τῆς Παρηγορήτισσας.

Τὸ κυριώτερο προϊὸν τῆς Ἄρτας ἦταν τὸ φουντούκι.

Στὶς 28 Ἰουνίου, ὕστερα ἀπὸ δωδεκάωρη πορεία, ὁ Leake ἔφτασε στὰ Γιάννενα. Ἀνέβηκε στὸ σεράϊ τοῦ Ἀλῆ στὸ Κάστρο. Μιὰ μεγαλόπρεπη αἴθουσα ποὺ πρόσθεσε τελευταῖα ὁ βεζύρης συναγωνιζόταν σὲ χλιδὴ τὰ σουλτανικὰ παλάτια. Ἦταν γεμάτο τάπητες Γκομπλὲν μὲ τὸ μονόγραμμα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας. Ἀγοράστηκαν ἀπὸ ἀντιπροσώπους τοῦ Ἀλῆ στὴν Κέρκυρα. Τελευταῖα εἶχε προσλάβει στὴν ὑπηρεσία του τὸν δόκτορα Frank, γιατρὸ τῆς γαλλικῆς στρατιᾶς τῆς Αἰγύπτου, μὲ μισθὸ 10.000 πιάστρα τὸ χρόνο.

Ὁ Leake ρώτησε τὸν βεζύρη ποῦ βρίσκει τὸ χάλκωμα γιὰ τὰ κανόνια του. Ἡ ἀπάντηση:

— Τὰ μαζεύω ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους μου. Ἄλλος δίνει τέτζερη, ἄλλος δίνει καπάκι[2].

στὴ βιογραφία τοῦ ἱεράρχη (Ἰγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας [1766-1828], Ἐν Ἀθήναις 1959, τ. Α', σ. 3-50). Γράφει λ. χ. γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ χλιδὴ τοῦ Ἰγνάτιου: «...ἐγκατεστάθη ἐν Ἄρτῃ μεγαλοπρεπῶς, ὡς ἑλληνικὸν καὶ χριστιανικὸν ἀντίβαρον τῶν ὑπερφιάλων καὶ προκλητικῶν Τούρκων ἀγάδων. Ἐν τῷ οἴκῳ του ἐνεφανίζετο μετ' ἀνατολικῆς μεγαλοπρεπείας, τὴν ὁποίαν διετήρησε καὶ ἀργότερον, ὅτε ἡ Πρέβεζα ὑπήχθη ὑπὸ τὸν Ἀλῆν...» (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 4).

1. Ὁ Ἠπειρώτης *Ι. Λαμπρίδης* γράφει ὅτι ὁ Ἰγνάτιος ὑπῆρξε ὄργανο τοῦ Ἀλῆ. «Μένων ἐν Ἄρτῃ δὲν ἐκαλλιέργει τὸ πνεῦμα, ἐκτελῶν, ἐναντίον τῆς συνειδήσεώς του, τὰς σκληρὰς διαταγὰς τοῦ τυράννου καὶ φοβούμενος περὶ τῆς ὑπάρξεώς του... Ὄργανον ἐγένετο πολλάκις τοῦ Ἀλῆ χάριν ἁρπαγῶν καὶ πολιτικῶν ἀντικειμένων. Δὲν διέφυγε δὲ καὶ τὴν ἀργυρολογίαν του. Ἕνεκα πάντων τούτων μᾶλλον ἦν ἀφωσιωμένος εἰς τὴν πολιτικὴν ἢ εἰς τὸ ἔργον του ἐξ ἀνάγκης» (ἐπιστολὴ Ι. Λαμπρίδη πρὸς Π. Ζερλέντη, Γεν. Ἀρχ. Κρ., Συλλ. Βλαχογιάννη, Δ' 37). Τέλος ὁ Πρῶσσος περιηγητὴς *Bartholdy* γράφει στὸ χρονικό του πὼς ὁ Ἰγνάτιος «εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν εὔνοια τοῦ Ἀλῆ». Ὁ περιηγητὴς πῆρε μέρος σ' ἕνα ὀργιαστικὸ γλεντοκόπι τοῦ Ἀλῆ ὅπου παρευρισκόταν καὶ ὁ μητροπολίτης Ἄρτας (Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804..., Paris 1807, τ. Β', σ. 81). Μερικὲς φορὲς ὡστόσο ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ἀλῆ στοὺς δεσποτάδες ἦταν ἀλλοπρόσαλλη. «Ἐδῶ καὶ κάμποσο καιρό», γράφει ὁ Leake, «ἀπείλησε μὲ θάνατο τὸν μητροπολίτη Γρεβενῶν, ἕναν πρᾶο καὶ φοβισμένο ἄνθρωπο, μ' ἕνα τρόπο ποὺ τελικὰ ἀνέβασε τὸ κῦρος τοῦ ἱεράρχη. Σκοπεύοντας νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ Γρεβενὰ ἔδωσε ἐντολὴ στὸ δεσπότη νὰ ἑτοιμάση τὸ παλάτι τῆς ἐπισκοπῆς γιὰ τὴν ὑποδοχή του. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ πάη στὴν ἐπισκοπὴ τράβηξε σ' ἕνα ἄλλο κονάκι γιατί, τάχα, αὐτὸ πρόσταξε ὁ δεσπότης. Κάλεσε τὸ δύστυχο Ἅγιο Γρεβενῶν, πῆρε ἀγριεμένο ὕφος, ἔδωσε ἐντολὴ νὰ τὸν κλείσουν φυλακὴ καὶ ἀνακοίνωσε στὴν πόλη ὅτι ὅσοι ἔχουν παράπονα ἐναντίον του νὰ παρουσιασθοῦν καὶ νὰ κάνουν τὴν ἀναφορά τους. Δὲν φάνηκε ὅμως κανεὶς κι' ὁ βεζύρης κάλεσε τὴν ἄλλη μέρα τὸ δεσπότη καὶ τὸν παίνεψε ποὺ δὲν εἶχε διόλου ἐχθροὺς καὶ κυβερνοῦσε τὸ ποίμνιό του μὲ ἀγάπη καὶ δικαιοσύνη» (ἔνθ' ἀν., σ. 407).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 222-223.

Δυὸ μέρες ἀργότερα, τὴν 1 Ἰουλίου 1805, ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ξεκίνησε γιὰ τὸ Σούλι ποὺ βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1803 στὰ χέρια τοῦ Ἀλῆ. Τὸν συνόδευαν ὁ Ἰταλὸς ἐξωμότης Μεχμὲτ ἐφέντης, ἕνας Ἀρβανίτης μπουλούκμπασης, ἔμπιστος τοῦ Ἀλῆ, κι' ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ βεζύρη, ὁ κὺρ Πέτρος ἀπὸ τὴν Κορυτσά. Στὶς 3 Ἰουλίου τὸ πρωὶ ἄρχισε ἡ ἀνάβαση στὰ σουλιώτικα βουνὰ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ρωμανάτες. Εἶδε τὰ ἐρείπια ἑνὸς πύργου ποὺ κυριεύτηκε καὶ ἀνατινάχτηκε ἀπὸ τοὺς Σουλιῶτες στὸν πόλεμο μὲ τὸν Ἀλή. Ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο ὁ βεζύρης γκρέμισε τὴν ἐκκλησία στοὺς Ρωμανάτες καὶ μετέβαλε τὸ χωριὸ σὲ τσιφλίκι του[1]. Τὸ χωριὸ Σούλι εἶχε 150 σπίτια, χτισμένα ἀραιὰ ἐδῶ κι' ἐκεῖ. Ὅλα ἦταν γκρεμισμένα ἐκτὸς ἀπὸ πέντε ἢ ἕξη ποὺ ἀνῆκαν σὲ μουσουλμάνους Ἀλβανούς. Ἡ ἐρειπωμένη ἐκκλησία ἔγινε τζαμί.

Στὴν ἀκμή τους, οἱ Σουλιῶτες, γράφει ὁ Leake, εἶχαν στὴν κατοχή τους ὁλάκερο τὸ γειτονικὸ κάμπο τοῦ Γλυκύ, μὲ ρυζότοπους καὶ ἀραποσιτοχώραφα. Γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν χτημάτων χρησιμοποιοῦσαν τοὺς Ἕλληνες τῆς περιοχῆς. Πίστευαν πὼς δὲν τοὺς ταίριαζαν οἱ γεωργικὲς δουλειὲς καὶ χαίρονταν μονάχα μὲ τὴν κλεψιά, τὸν πόλεμο καὶ τὸ ραχάτι. Ἦταν δραστήριοι καὶ εὐκίνητοι καὶ τριγύριζαν τὰ βουνὰ ἀπὸ ἀπάτητους δρόμους καὶ περάσματα. Ἄριστοι σκοπευτές. Εἶχαν μάτι ἀητοῦ — σ' αὐτὸ ξεπερνοῦσαν τοὺς Ἀρβανίτες, ποὺ μονάχα τοὺς Ἄραβες τῆς ἐρήμου ἀναγνώριζαν καλύτερούς τους. Ἡ ἀγρύπνια τους στὸ καρτέρι, ἡ ἐφευρετικότητά τους, τὸ δαιμόνιο νὰ σχεδιάζουν σοφὰ ἐπιθέσεις καὶ ἡ ἱκανότητά τους νὰ ἐκτελοῦν τὰ πολεμικὰ σχέδια, τὰ πανοῦργα στρατηγήματα ποὺ ἐπινοοῦσαν γιὰ ἀντιπερισπασμὸ στὸν πόλεμο θὰ ἦταν ἀπίστευτα ἂν δὲν τὰ ἐπιβεβαίωναν ὅλοι οἱ ἐχθροί τους. Τὴν ἱκανότητά τους νὰ βλέπουν στὸ σκοτάδι σὰν κουκουβάγιες τὴν ἱστοροῦν σαστισμένοι οἱ στρατιῶτες τοῦ Ἀλῆ ποὺ τοὺς πολέμησαν [2].

Ὕστερα ἀπὸ πορεία 35 λεπτῶν ἔφτασε στὸ ὀχυρὸ Κούγγι ποὺ κατέχει τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου. Ἐκεῖ ἔδωσαν τὴν τελευταία μάχη οἱ Σουλιῶτες. Ὁ πασὰς ἔχτισε πύργο σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀφοῦ γκρέμισε ὅλους τοὺς τοίχους, τὶς καλύβες καὶ τὰ μετερίζια τῶν Σουλιωτῶν, ἀκόμα καὶ τὴν ἐκκλησία τους. Ἀνηφορίζοντας στὸ λόφο τῆς Τρούπας (Μπίρα ἀρβανίτικα) βρέθηκε μπροστὰ σὲ καινούριο φρούριο, μισοτελειωμένο ἀκόμα, πάνω στὸ διάσελο. Ὁ Ἀλῆς πρόσταξε νὰ χτιστῆ τὸ ὀχυρὸ ἀμέσως μετὰ τὴν ἅλωση τοῦ Σουλίου. Ἀρχιτέκτονας ὁ κὺρ-Πέτρος, ὁ συνοδοιπόρος τοῦ Leake.

Ἡ κορυφογραμμὴ ἦταν στενὴ ὅσο ἕνα γιδόστρατο κι' ὁ κὺρ-Πέτρος ἀναγκάστηκε νὰ ἰσοπεδώση τὸ βουνὸ γιὰ νὰ θεμελιώση τὸ κάστρο. Πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ βουνοῦ Τσικουράτες, ποὺ διαφεντεύει ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τὰ σουλιώτικα κορφοβούνια, ἔχτισε ἀποθήκη πυρομαχικῶν, στρατώνα καὶ στέρνες,

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 225-226.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 226-227.

σπίτι γιὰ τὸν διοικητὴ ἀξιωματικό. Καὶ τώρα ἑτοιμάζει ἕνα πελώριο σεράϊ καταμεσὶς στὸ ὀχυρό. Ἀπὸ πυροβολικὸ ὑπάρχουν δύο μπρούτζινα κανόνια μὲ μπάλλες τῶν 12 λιτρῶν καὶ δύο λουμπάρδες. Αὐτὰ ὅλα-ὅλα χρησιμοποίησαν οἱ Ἀρβανίτες τοῦ Ἀλῆ στὴν πολιορκία. Ὁ λόφος τῆς Τρούπας ἔχει ἀπότομη πλαγιὰ πρὸς τὸ ποτάμι, ὅλο γκρεμοὺς καὶ σουβλεροὺς βράχους. Μ' ὅλο ποὺ ἡ πλαγιὰ ἔχει κλίση 30 μοιρῶν, οἱ γυναῖκες τῆς Τρούπας τὴν ἀνέβαιναν ἀπὸ τὸ ποτάμι μὲ πελώρια πιθάρια νερὸ στὰ κεφάλια τους. Ἡ νοτιοανατολικὴ ράχη τῆς Τρούπας κατέληγε σὲ τρεῖς μυτερὲς κορφές. Ἀπ' αὐτές, οἱ δύο βορεινὲς ἦταν ὀχυρωμένες μὲ πύργους ποὺ χτίστηκαν τελευταῖα γιὰ τὶς φρουρὲς τοῦ Ἀλήπασα. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ κτίρια ἔπαθε ζημιὲς ἀπὸ τὰ ἀστραπόβροντα.

Σ' ὅλα τὰ κορφοβούνια γύρω ἀπὸ τὸ Σούλι ὑπῆρχαν ἀκόμα χαλάσματα ἀπὸ τὰ μετερίζια καὶ τὰ κονάκια ποὺ ἔχτισαν τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀλῆ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας. Τὰ μετερίζια βρίσκονταν στὰ πιὸ προχωρημένα καὶ ἐπίκαιρα σημεῖα τῶν βουνῶν. Ἁπλοὶ πέτρινοι προμαχῶνες. Ἀπὸ πίσω τους ὁ πολεμιστὴς ἔρριχνε στερεώνοντας τὴν κάννη τοῦ βαρειοῦ τουφεκιοῦ πάνω στὸ ξεροτοίχι. Τὰ κονάκια βρίσκονταν στὶς πιὸ ἀπίθανες τοποθεσίες κι' ἦταν ἀρκετὰ εὐρύχωρα γιὰ νὰ βολεύουν τοὺς ἄντρες στὶς ὧρες ποὺ ξεκουράζονταν. Ὅσο στένευε ἡ πολιορκία, τόσο προχωροῦσαν καὶ τὰ μετερίζια, ὥσπου ζύγωσαν στὰ κεντρικὰ ὀχυρὰ τῶν Σουλιωτῶν καὶ τοὺς ἔκλεισαν ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς καταδικάζοντάς τους σὲ λιμοκτονία. Τὰ κονάκια τῶν Σουλιωτῶν διακρίνονταν ἀκόμα σ' ὅλα τὰ καταράχια καὶ τοὺς γκρεμοὺς στὴν Τρούπα καὶ στὸ Κούγγι[1].

Ἀπὸ τοὺς Σουλιῶτες, γράφει, ποὺ ξέφυγαν, οἱ περισσότεροι βρίσκονται στὰ ἑλληνικὰ στρατιωτικὰ σώματα ποὺ ὀργάνωσαν οἱ Ρῶσοι στὰ Ἑπτάνησα καὶ πολλὲς γυναῖκες καὶ παιδιὰ δουλεύουν στὰ χριστιανικὰ σπίτια τῆς Ἠπείρου. Κάπου ἑβδομήντα ἄντρες εἶναι αἰχμάλωτοι στὰ Γιάννενα κι' ἄλλες τόσες γυναῖκες καὶ παιδιά. Ὁ βεζύρης τοὺς σκορπίζει λίγους-λίγους στὰ τσιφλίκια του καὶ γενικὰ τοὺς στέλνει στὶς πιὸ ἀνθυγιεινὲς περιοχές[2].

Ὁ Leake πέρασε καὶ ἀπὸ τὸ Ζάλογγο, ὅπου ξετυλίχτηκε ἡ τελευταία φάση τῆς τραγωδίας τῶν Σουλιωτῶν. Εἶδε τὰ μετερίζια τους, εἶδε καὶ τὸ θρυλικὸ γκρεμό. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε, ἔξη ἄντρες καὶ 22 γυναῖκες ρίχτηκαν ἀπὸ τὰ βράχια στὸ βάραθρο προτιμώντας τὸ θάνατο ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία[3]. Πολλὲς γυναῖκες ποὺ εἶχαν παιδιὰ τὰ πετοῦσαν στὸ γκρεμὸ κι'

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 227-231.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 239-241.
3. Ὁ *Λαμπρίδης*, ἀντλώντας πληροφορίες ἀπὸ παραδόσεις, γράφει ὅτι στὶς 18 Δεκεμβρίου 1804 «56 γυναῖκες καὶ 13 ἄνδρες, ἐν χοροῖς ὄντως καὶ ᾄσμασι τῇ 11 π. μ. κατεκρημνίσθησαν» (Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, τεῦχος δέκατον, τὰ Σουλιωτικά, Ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 55). Ὁ *Περραιβὸς* ἀνεβάζει σὲ 60 τὸν ἀριθμὸ τῶν γυναικῶν ποὺ ρίχτηκαν στὸ γκρεμό. «...γυναῖκες τινὲς ὡσεὶ ἑξήκοντα, ὅλαι σχεδὸν χῆραι, ἰδοῦσαι τὸν κίνδυνον ἀναπόφευκτον, ἐπρόκρινον, παρὰ τὴν πολυπαθῆ καὶ κατησχυμένην αἰχμαλωσίαν, τὸν ἡρωϊκὸν καὶ στιγμιαῖον θάνατον τῆς αὐτοκτονίας» (Ἱστορία Πάργας καὶ Σουλίου, Ἀθῆναι 1956, σ. 193).

ὕστερα πηδοῦσαν στὴν ἄβυσσο. «Πέρσι τὸν Ἰούλιο πάλι, οἱ Ρῶσοι ἔστειλαν 400 Σουλιῶτες μὲ ἀρχηγὸ τὸν Μπότσαρη νὰ βοηθήσουν τοὺς μπέηδες τῆς Τσαμουριᾶς ποὺ εἶχαν ἀνοίξει πόλεμο μὲ τὸν Ἀλή. Ὀχυρώθηκαν ἐδῶ μὲ πολλοὺς Τσάμηδες καὶ ἀντιμετώπισαν ἕξη βδομάδες τὰ στρατεύματα τοῦ βεζύρη ποὺ τοὺς πολιορκοῦσαν. Τελικὰ συνθηκολόγησαν καὶ ἐγκατέλειψαν τὸ Ζάλογγο μὲ τὰ ἅρματά τους. Τὰ μετερίζια τῶν Σουλιωτῶν φαίνονται ἀκόμα πάνω στοὺς βράχους ποὺ περιζώνουν τὸ λόφο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς καὶ ἰδιαίτερα πλάϊ στὸ φιδωτὸ μονοπάτι ποὺ ἀνεβαίνει ἀπὸ τὸ ἐρειπωμένο μοναστήρι τοῦ Ζαλόγγου στὸ μετόχι Ἅγιος Ταξιάρχης»[1].

Ὁ κὺρ-Πέτρος, ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ Ἀλῆ, διηγήθηκε στὸν ξένο ὅτι ἡ πατρίδα του (ἡ Κορυτσὰ) καὶ ἡ γειτονικὴ Μοσχόπολη εἶχαν πέντε ὡς ἕξη χιλιάδες σπίτια, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν πασάδων οἱ Ἕλληνες ἐγκατέλειψαν τὶς γενέτειρές τους κι' ἀπόμειναν μονάχα 800 οἰκογένειες. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἕλληνες ποὺ ζοῦν στὰ Γιάννενα, «τὰ βάσανά τους ὀφείλονται κατὰ μέγα μέρος στὶς ἀσωτεῖες τοῦ δεσπότη, ποὺ φόρτωσε μὲ τόσα χρέη τὴν ἐπισκοπή του ὥστε ἂν πεθάνη δύσκολα θὰ βρεθῇ ἀγοραστής. Στὸ μεταξὺ γδέρνει τὸ ποίμνιό του γιὰ νὰ ἐξοικονομήση τοὺς βαρύτατους τόκους. Γιατὶ σ' αὐτὴ τὴ χώρα χωρὶς μεγάλο τόκο δὲν βρίσκεις χρήματα»[2].

Δυσκολίες ἀντιμετώπισε ὁ Leake στὰ ταξίδια του μὲ τὴν τουρκικὴ ὥρα. Κάθε πρωὶ ἔπρεπε νὰ προσαρμόζη μὲ προσοχὴ τὸ ρολόϊ του. Ἡ διαφορά, γράφει, ἀνάμεσα στὴν τουρκικὴ καὶ τὴν ἰταλικὴ ὥρα «εἶναι πὼς ἡ πρώτη δὲν ἀναγνωρίζει τὸ εἰκοσιτετράωρο ἀλλὰ χωρίζει τὸ ἡμερόνυχτο σὲ δυὸ δωδεκάωρα. Ἔτσι ὁ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 244-245. Ἡ δεύτερη ἐκστρατεία τοῦ Ἀλῆ ἔγινε ἕξη μόλις μῆνες μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Σουλίου. Ὁ βεζύρης ἤθελε νὰ ἐκκαθαρίση τὴν περιοχὴ Ραδοβιζίου ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθῆ πολλοὶ Σουλιῶτες γιὰ νὰ ἀποτρέψη νέα ἀπόπειρα ἐπιστροφῆς στὰ βουνίσια ὀχυρά τους. Οἱ Σουλιῶτες τῆς φάρας τῶν Μποτσαραίων πολιορκήθηκαν στὴ μονὴ Σέλτσου καὶ ἐξοντώθηκαν (κάπου 1.400). Ἀφηγεῖται ὁ *Κασομούλης*: «Ἀφοῦ δὲν ἐδυνήθησαν νὰ βαστάξουν, ἄλλοι κλεισθέντες εἰς τὴν μονὴν Σέλτσου, ἄλλοι φονευθέντες, πνιχθέντες οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς βράχους τῆς μονῆς εἰς τὸν ποταμὸν ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιά, συλληφθέντες ὁ Νότης Μάρκος καὶ Κώστας ζῶντες...» (Ἐνθυμήματα στρατιωτικά, τ. Α', σ. 58-59). Βλ. καὶ *Λαμπρίδη*, Ἠπειρ. Μελετήματα, τεῦχος 1, σ. 57 κ. ἑ. καὶ *Δ. Καρατζένη*, Ἡ μάχη τοῦ Σέλτσου, δραματικὴ ἀντίστασις τῶν Σουλιωτῶν, Ἀθῆναι 1970).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 254. Γι' αὐτὴ τὴν ἁρπακτικότητα γράφει ὁ ἀνώνυμος τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας»: Αὐτοὶ πέμπουσι τόσους ληστάς, διὰ νὰ εἰπῶ ἔτζι, εἰς τὰ χωρία τῆς ἐπισκοπῆς των καὶ τοὺς δίδουσι τὸν τίτλον ἢ τοῦ πρωτοσυγκέλλου ἢ τοῦ ἀρχιμανδρίτου ἢ ἄλλου τινὸς τάγματος... Αὐτοὶ λοιπὸν περιφέρονται εἰς ὅλα τὰ χωρία τῆς ἐπισκοπῆς καὶ μὲ ἄκραν ἀσπλαγχνίαν ἐκδύουσι τοὺς πολλὰ ἀθώους χωριάτας καὶ μάλιστα τὰς γυναῖκας. Ὅταν δὲν τοὺς εὑρίσκουσι χρήματα, τότε τίνος ἁρπάζουσι ἓν φόρεμα, τίνος ἓν ἐργαλεῖον τῆς γεωργικῆς, τίνος ἓν στολίδι τῆς γυναικός του καὶ φθάνουσι νὰ τοὺς παίρνουσιν ἕως καὶ τὰ δοχεῖα τῶν φαγητῶν. Ἀπὸ ἄλλους πάλιν λαμβάνουσι τόσα κοιλὰ σιτάρι, ἢ τόσον κρασί. Ἐν ἑνὶ λόγῳ τοὺς γυμνώνουσι καὶ ἔπειτα τοὺς εὐλογοῦσι καὶ φεύγουσι. Πολλάκις δὲ περιέρχεται ὁ ἴδιος ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὰ χωρία, καὶ τότε πλέον ἀκολουθοῦν τὰ χειρότερα» (ἔνθ' ἀν., ἔκδ. Βαγιονάκη, σ. 134).

ἥλιος βασιλεύει πάντοτε στὶς δώδεκα. Ἡ πιὸ συνηθισμένη ἐρώτηση ποὺ ἀκοῦς ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο τῆς Ἀνατολῆς ποὺ ἔχει ρολόϊ εἶναι: «Τί ὥρα εἶναι μεσημέρι;» Ρωτάει γιατὶ θέλει νὰ κανονίση τὸ ρολόϊ του. Ὁ χωριάτης ποὺ δὲν ἔχει ρολόϊ ρωτάει: «Σὲ πόσες ὧρες πέφτει ὁ ἥλιος;» Εἶναι ἡ κυριώτερη ἔγνοια τοῦ γεωργοῦ. Μὰ καὶ γιὰ τὸν Τοῦρκο ἀκόμα ἔχει σημασία, γιατὶ ἡ ἀπογευματινὴ προσευχὴ γίνεται τρεῖς ὧρες πρὶν ἀπὸ τὸ ἡλιοβασίλεμα»[1].

Στὶς 8 Ἰουλίου 1805 ὁ Leake μὲ τὴ συνοδεία του βρίσκεται στὸ Λέλοβο, στὴν περιοχὴ τοῦ Λούρου (150 σπίτια). Ὁ παπὰ-Νικόλας ποὺ ἦταν καὶ προεστὸς τοῦ χωριοῦ κατοικοῦσε σ' ἕνα ἐπιβλητικὸ σπίτι, μὲ αὐλὴ καὶ παράσπιτα. Οἱ δαπάνες γιὰ τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ παπᾶ ἦταν μεγάλες ἀλλὰ ὅπως διαπίστωσε ὁ περιηγητὴς ἔλειπαν καὶ οἱ πιὸ στοιχειώδεις ἀνέσεις. Ἦταν τυραννικὸς καὶ οἱ κάτοικοι ἀναγκάστηκαν τελευταῖα νὰ παραπονεθοῦν στὸν Ἀλή. «Ἀλλὰ ὁ πασὰς σπάνια δίνει σημασία στὰ διαβήματα, ἐκτὸς ἂν πρόκειται νὰ χαρατσώση κανέναν». Ἡ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ ποὺ χτίστηκε τὸ 1799 εἶχε πολυδάπανη διακόσμηση, ἐπιχρυσώματα καὶ ἁγιογραφίες. «Εἶναι μιὰ ματαιοδοξία ποὺ ὁ Ἀλῆς ἐπιτρέπει μὲ προθυμία στοὺς Ἕλληνες»[2].

Ὕστερα ἀπὸ περιήγηση δεκατεσσάρων ἡμερῶν πρὸς τὰ σουλιώτικα βουνὰ ὁ Leake θὰ ἐπιστρέψη στὰ Γιάννενα ὅπου θὰ παραμείνη εἴκοσι περίπου μέρες· Στὶς 4 Αὐγούστου ξεκίνησε γιὰ τοὺς Καλαρύτες, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ Συρράκο ἦταν δυὸ ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα βλαχοχώρια — σὲ 500 τὰ ὑπολογίζει ὁ Leake — τῶν βουνῶν τῆς Ἠπείρου, Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας. «Τὸ μεγαλύτερο βλαχοχώρι εἶναι, ὅπως λένε, τὸ Βλαχολίβαδο, κοντὰ στὴν Ἐλασσόνα κι' ἀκολουθεῖ τὸ Μέτσοβο»[3].

Σ' αὐτὰ τὰ βλαχοχώρια, γράφει ὁ Leake, ὑφαίνονταν οἱ περίφημες μάλλινες κάπες, περιζήτητες στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἱσπανία. Οἱ Βλάχοι ἐπιδίδονταν μὲ ἐπιτυχία καὶ στὸ ἐμπόριο. «Μοιράζονται μὲ τοὺς Ἕλληνες τὸ ἐμπόριο τῶν ἀποικιακῶν προϊόντων ἀνάμεσα Ἱσπανία ἢ Μάλτα καὶ Τουρκία. Μερικοὶ ἦταν καραβοκυραῖοι καὶ ἰδιοκτῆτες τοῦ φορτίου μαζί».

Οἱ πλουσιώτεροι κάτοικοι ἦταν οἱ ἔμποροι ποὺ ἔζησαν πολλὰ χρόνια στὴν Ἰταλία, στὴν Ἱσπανία ἢ στὶς κτήσεις τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Αὐστρίας. Ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη ἀπουσία ξαναγύριζαν μὲ τὸ συναγμένο βιός τους στὰ πατρικὰ κεφαλοχώρια, τὰ πλούτιζαν κι' ὣς ἕνα βαθμὸ βοηθοῦσαν στὸν ἐκπολιτισμό τους. Σπάνια ὅμως ξαναγύριζαν γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση ὣς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους. Δυὸ τρία βιαστικὰ ταξίδια καὶ τίποτα ἄλλο. Οἱ μεσαῖες τάξεις ἀκολουθοῦσαν τὸν ἴδιο δρόμο. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ξενητεύονταν σὲ πολὺ μακρινοὺς τόπους γύριζαν πιὸ συχνὰ καὶ πολλοὶ περνοῦσαν τὰ καλοκαίρια στὰ χωριά τους. Ἦταν κυρίως

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 254 σημ. 1.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 257.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 274.

μαγαζάτορες σὲ τούρκικες πολιτεῖες, τεχνίτες — οἱ πιὸ πολλοὶ ραφτάδες — καὶ χρυσοχόοι, ἀσημοδουλευτάδες καὶ χαλκωματάδες. Φημίζονταν γιὰ τὶς πιστόλες καὶ τὰ μουσκέτα ἀρβανίτικου τύπου ποὺ κατασκεύαζαν. Δούλευαν ἐπίσης μὲ τέχνη τὰ ἀσημένια φλυτζάνια τοῦ καφὲ καὶ κεντοῦσαν ἀρβανίτικες φορεσιές[1]. Οἱ φτωχότεροι νοικοκυραῖοι ἦταν κυρίως ἀγωγιάτες ἢ τσοπαναραῖοι.

Στὸ Σταυροδρόμι βρίσκονταν κάμποσοι χρυσοχόοι ποὺ ἐργάζονταν στὴν Πρέβεζα καὶ στὴ Λευκάδα. Ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν τσελιγκάδες, βοσκοὶ κι' ἀγωγιάτες. Τὰ περιβόλια καὶ τὰ λίγα ποτιστικὰ χωράφια ποὺ περίζωναν τὰ χωριὰ τὰ καλλιεργοῦσαν οἱ γυναῖκες, ποὺ κοντὰ στὰ ἄλλα φρόντιζαν τὸ νοικοκυριὸ καὶ ἔγνεθαν.

Οἱ Καλαρύτες καὶ τὸ Συρράκο εἶχαν πληθυσμὸ πέντε ὣς ἔξη χιλιάδες ψυχὲς χωρὶς τοὺς ξενητεμένους ποὺ ὑπολογίζονταν στὸ ἕνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ. Κάθε χωριὸ εἶχε τὸν ἔμμισθο γιατρὸ καὶ τὸ δάσκαλό του. Ἀλλὰ ὁ δάσκαλος σπάνια δίδασκε κάτι περισσότερο ἀπὸ τὰ στοιχειώδη, «γιατὶ οἱ ἀγράμματοι γονεῖς δὲν νοιάζονται διόλου νὰ μορφώσουν τὰ παιδιά τους — ἄχρηστα πράματα λένε — ἐκτὸς ἂν πρόκειται νὰ γίνουν παπάδες. Πραγματικά, τὰ γράμματα δὲν τοὺς πολυβοηθοῦν γιὰ τὴν ἐπιτυχία στὴ ζωή, ὅπως αὐτοὶ τὴν ἀντιλαμβάνονται»[2].

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸ Leake τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα τῆς ἀνεξαρτησίας ποὺ χαρακτήριζε «τὶς κατώτερες τάξεις» στοὺς Καλαρύτες ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα βουνίσια χωριά. Ἦταν ἕνα καθαρὰ ἑλληνικὸ χαρακτηριστικό. Καμμιὰ λ.χ. γυναίκα δὲν δεχόταν νὰ γίνη ὑπηρέτρια. Οἱ νοικοκυραῖοι ποὺ δὲν ξενητεύονταν εἶχαν τὶς συζύγους καὶ τὶς θυγατέρες τους γιὰ τὶς δουλειὲς τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ κοσμογυρισμένοι πάλι ποὺ εἶχαν ἀλλιῶς συνηθίσει στὰ ξένα ἔπαιρναν ὑπηρέτριες ἀπὸ τὰ Γιάννενα καὶ τὰ Τρίκαλα. «Ἕνας Κερκυραῖος γιατρὸς ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὸ χωριό, δὲν ἔβρισκε γιὰ πολὺν καιρὸ γυναίκα νὰ τὸν περιποιηθῆ ἐπειδὴ συνήθιζε,

1. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς χρυσοχοϊκῆς στοὺς Καλαρύτες γράφει ὁ *Κ. Κρυστάλλης* στὴ μελέτη του «Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου, Μαλακάσι, Ἑβδομάς, τ. Η' [1891], φ. 26, σ. 6): «Στολίσματα εὐαγγελίων, δίσκοι, εἰκόνων ὁλόχρυσα περιθώρια, ζῶναι, κανδῆλαι, λυχνίαι καὶ πάντα τὰ κομψοτεχνήματα τῆς τορνευτικῆς τῶν πολυτίμων μετάλλων εἶχον ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἐξερχόμενα ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου Καλαρυτιώτου καλλιτέχνου. Τὰ πλεῖστα τῶν κοσμημάτων, ἅτινα ἐκόσμουν τὰ στήθη καὶ τοὺς βραχίονας τῆς Βασιλικῆς καὶ τῆς κυρᾶ-Φροσύνης τοῦ Ἀλήπασα, ἦσαν ἔργα τῶν χειρῶν τοῦ Ἀθανασίου Τσιμούρη. Μοναδικὸς εἰς τὴν σφυρηλασίαν ἦτο ὁ Δημ. Παπαγεωργίου, τοῦ ὁποίου ἕκαστος κτύπος τοῦ σφυρίου ἐστοίχιζεν ἓν φλωρίον ὅταν ἐπρόκειτο «νὰ δώση τὸν ἀέρα», ὡς ἔλεγε, τῶν ἀργυρῶν μεγάλων δίσκων καὶ σινίων. Ἠπόρησαν οἱ κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων ὅτε, καλέσαντες αὐτὸν νὰ παράσχη ταύτην τὴν ὑπηρεσίαν δι' εὐρὺν δίσκον προωρισμένον διὰ τὸν Σατράπην, ἤκουσαν τὸ βαρὺ αἴτημά του· μάτην τῷ εἶπον, ἱκετεύοντες, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ζωῆς των καὶ προσέφερον αὐτῷ ἐν συνόλῳ, προεκτιμῶντες τὴν ἐργασίαν του, μεγάλα ποσά. Ὁ τεχνίτης ἐπέμενεν· ἀλλ' ἤρκεσαν τρεῖς μόνον θαυματουργοὶ κτύποι του, ἵνα ἐπέλθη τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα». Ὁ *Ἀραβαντινὸς* γράφει ὅτι ἡ χρυσοχοϊκὴ ἦταν «ἀποκλειστικὸν ἐπιτήδευμα τῶν Καλαρυτιωτῶν» (Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, τ. Β', σ. 70).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 274-275.

ὅταν καλοῦσε τὴν ὑπηρέτρια, νὰ χτυπάῃ ἕνα κουδούνι. Τὰ κουδούνια, τοῦ εἶπαν, εἶναι γιὰ τὶς προβατίνες καὶ τὰ τραγιά»[1].

Εἰρηνικοὶ ἄνθρωποι, ὅπως ἦταν οἱ Καλαρυτινοί, γράφει ὁ Leake, δὲν μπόρεσαν νὰ διατηρήσουν τὴν ἐλευθερία τους. Δὲν ἀντιστάθηκαν ἢ ἀντιστάθηκαν λίγο στὸν Ἀλή. Καὶ κεῖνος τοὺς μεταχειρίζεται ἤπια γιατὶ τὸ εἰσόδημα τῶν Καλαρυτῶν ἀνήκει στὴ βαλιδὲ σουλτάνα. Ὁ Ἀλῆς ἀπόφευγε τὶς περιπλοκὲς μὲ τοὺς ραγιάδες γιατὶ φοβόταν μήπως παραπονεθοῦν στὸν κεχαγιὰ τῆς σουλτάνας. Μόλις ὅμως πάτησε τὸ Σούλι πῆρε θάρρος κι' ὁ τόπος ἄρχισε νὰ ὑποφέρῃ ἀπὸ τὶς ἀγγαρεῖες. Κάθε τόσο ζητοῦσε χωριάτες καὶ ζῶα γιὰ τὸ κάστρο τῆς Κιάφας. Τὰ 14.000 πιάστρα ποὺ πλήρωναν παλιὰ οἱ Καλαρύτες ἔγιναν σιγὰ-σιγὰ 45.000. Τελευταῖα ὑποχρεώθηκε τὸ χωριὸ νὰ μεγαλώσῃ τὸ δημόσιο χρέος κάπου 100 πουγγιά, ποὺ τὰ δανείστηκε ἀπὸ Γιαννιῶτες Τούρκους μὲ τόκο 15%. Ὁ σπιτονοικοκύρης τοῦ Leake λογάριασε πὼς πλήρωνε 170 πιάστρα τὸ χρόνο ἄμεσο φόρο, δηλαδὴ 12-13 λίρες.

Κάθε Πέμπτη καὶ κάθε Σάββατο γινόταν στοὺς Καλαρύτες παζάρι μὲ τὰ προϊόντα τοῦ τόπου καὶ διάφορες πραμάτειες ἀπὸ τὰ Γιάννενα[2].

Τὰ σπίτια ἦταν ὅλα μικρὰ ἀλλὰ καθαρά, συγυρισμένα καὶ καλοεπιπλωμένα σύμφωνα μὲ τὶς ἑλληνικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὶς ἀνέσεις τοῦ νοικοκυριοῦ. Οἱ κρεμαστοὶ κῆποι ποὺ χώριζαν τὰ σπίτια ποτίζονταν ἀπὸ ἕνα σωρὸ κεφαλάρια.

Στὸ πρῶτο πάτωμα τῶν καλαρυτιώτικων σπιτιῶν ὑπῆρχε τὸ «χειμωνικό». Ἀπὸ πάνω βρισκόταν ἡ κάμαρα ὑποδοχῆς μὲ πρωτόγονα βενετσιάνικα τζαμλίκια στὰ παράθυρα.

Ὁ Leake κατέγραψε μιὰ παροιμία ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν παλιὰ χωρογραφία τῆς περιοχῆς: «Κάστρο Βηλιζά, χωριὸ Ματσούκι, Ἀκαλαρύτες μαχαλά, Συρράκο πέντε σπίτια». Ἡ παροιμία μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ Βήλιζα ἦταν φρούριο, τὸ Ματσούκι κεφαλοχώρι, οἱ Καλαρύτες συνοικία τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ Συρράκο ἁπλὸς οἰκισμός. «Ἀλλὰ σήμερα οἱ Καλαρύτες καὶ τὸ Συρράκο ἔχουν ἀπὸ 500 σπίτια καὶ τὸ Ματσούκι μόνο 25».

Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια (πρὶν ἐγκατασταθῆ ὁ Ἀλῆς στὰ Γιάννενα) ὑπῆρχαν στοὺς Καλαρύτες 40 τουρκικὲς οἰκογένειες. Ἀλλὰ ἡ ἐπιρροὴ τῶν χριστιανῶν ἦταν τόσο μεγάλη ἐκείνη τὴν ἐποχή, χάρη στὴ βαλιδὲ σουλτάνα, ποὺ οἱ Τοῦρκοι ἀναγκάστηκαν νὰ μετακομίσουν στὴ Βεντίστα, πέρα ἀπὸ τὸν Ἀσπροπόταμο.

Ὁ Leake παρατηρεῖ ὅτι ἡ γοργὴ ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας σ' αὐτὴ τὴ βουνίσια περιοχὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσῃ πλούτη καὶ ἀσφάλεια στοὺς κατοίκους. «Κι' ὅμως δὲν χάνουν εὐκαιρία νὰ προκαλοῦν τὴν ἁρπακτικότητα τῶν τυράννων τους μὲ τὴν ἀφροσύνη καὶ τὴ ματαιοδοξία τους, μὲ τὶς φιλοδοξίες καὶ τὰ πείσματά τους». Ὁ πασὰς παρακολουθοῦσε μὲ τοὺς σπιούνους του τὰ παρα-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 276.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 277-279.

τράγουδα καὶ ἐκμεταλλευόταν γιὰ τὸ πουγγί του τοὺς ἀλληλοσπαραγμοὺς τῶν ραγιάδων. Τελευταῖα ὁ Ἀλῆς ἀνακάλυψε ὅτι ὁ Γ. Τ., ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλονοικοκυραίους, ποὺ δάνεισε στὸ χωριὸ ἕνα μεγάλο ποσό, ὅταν βρέθηκε σὲ ἀνάγκη καὶ ζητοῦσε τὴν ἐξόφληση, τὸ χωριὸ δυσκολευόταν νὰ πληρώση τὸ χρέος. Ὁ πασὰς μήνυσε στὸν Γ. Τ. πὼς εἶναι πρόθυμος νὰ τὸν βοηθήση μὲ ἀντάλλαγμα ἕνα πλούσιο μερίδιο.

Τώρα τελευταῖα πάλι οἱ Καλαρυτιῶτες ἤθελαν νὰ κρεμάσουν σὲ μερικὲς ἐκκλησίες τοῦ χωριοῦ καμπάνες. Ὁ Ἀλής, μ' ὅλο ποὺ δείχνει κατανόηση καὶ ὑποχωρητικότητα σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὸ χτίσιμο ἢ τὴν ἐπισκευὴ τῶν ἐκκλησιῶν δὲν ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ εἰσπράξῃ ἀπὸ τοὺς κατοίκους 15.000 πιάστρα γιὰ νὰ ἱκανοποιήση τὴ ματαιοδοξία τους[1].

Στὸ Ματσούκι τὰ περισσότερα σπίτια ἀνῆκαν σὲ Ἕλληνες ἐμπόρους ποὺ διατηροῦσαν μαγαζιὰ στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ τῆς Ἀδριατικῆς ἢ στὶς ναυτικὲς πολιτεῖες τῆς Ἰταλίας. Οἱ μόνιμοι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ — κι' ἦταν λίγοι — ὕφαιναν κάπες[2], δούλευαν ἀγωγιάτες ἢ βοσκοῦσαν γιδοπρόβατα. Ὁ ἀγωγιάτης τοῦ Leake εἶχε ἐπὶ ἐφτὰ χρόνια μαγαζὶ μὲ κάπες κι' ἄλλες πραμάτειες στὸ Κάδιξ καὶ ἐπὶ ἄλλα τρία στὸ Λιβόρνο. Βρισκόταν στὴ Ρωσία ὅταν πρωτομπῆκαν οἱ Γάλλοι. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ταξιδεμένους χωριάτες μιλοῦσαν ἰταλικὰ καὶ διηγόνταν στὸν Leake τὰ βάσανα τοῦ χωριοῦ, ἀπὸ τὴ «χολέρα», τοὺς Ἀρβανίτες στρατιῶτες. Τὰ ἐτήσια δοσίματα ἦταν 9.000 πιάστρα. Ἀπ' αὐτὰ 6.000 πήγαιναν στὸν Ἀλή, 500 στὸν Τοῦρκο σούμπαση νὰ μὴν πατάη στὸ χωριὸ καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἦταν τόκοι γιὰ τὰ δάνεια καὶ ἄλλες τοπικὲς ὑποχρεώσεις. Ἡ ἐπιβάρυνση μεγάλωνε γιὰ κάθε σπίτι ὅσο λιγόστευε ὁ πληθυσμός.

Ὁ Leake πληροφορήθηκε ὅτι ἀπὸ τὸ Ματσούκι καταγόταν ὁ Μπελντάνης ποὺ διορίστηκε ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας κηδεμόνας τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ ἀδερφοῦ του Κωνσταντίνου. Ἦταν φτωχὸς πραματευτὴς στὸ Λιβόρνο ὅταν τὸν πῆρε στὴν ὑπηρεσία του ὁ Ἀλέξης Ὀρλὼφ καὶ τὸν ἔφερε στὴν Πετρούπολη[3].

Οἱ σπιτονοικοκυραῖοι ποὺ φιλοξένησαν τὸν Leake καμάρωναν πὼς ἦταν «μισόφραγκοι» καὶ πάσχιζαν νὰ ἐπιδείξουν τὶς εὐρωπαϊκές τους συνήθειες. Ἔστρωναν τραπεζομάντηλο στὸ τραπέζι καὶ τὸ δεῖπνο γινόταν μὲ μαχαίρια καὶ πηρούνια[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 279-282.
2. Ἡ βιομηχανία τῶν μάλλινων ὑφασμάτων εἶχε σημειώσει μεγάλη ἀνάπτυξη στὰ βλαχοχώρια τῆς Πίνδου κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Ὕφαιναν στοὺς ἀργαλειοὺς φλοκάτο (σάρικα τὸ ἔλεγαν οἱ Βλάχοι), δίμιτο, κάλτσινο, σαμαρὰ κ.ἄ. Ἐπίσης ὕφαιναν τὸ «σκούτικο», ὕφασμα κατάλληλο γιὰ ναυτικὲς κάπες. Πολλοὶ Βλάχοι ἵδρυσαν καποτάδικα στὶς παραλιακὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας, Γαλλίας καὶ Ἱσπανίας (βλ. *Κ. Κρυστάλλη* ἔνθ' ἀν., σ. 25, σ. 6).
3. Βλ. *Κων. Σάθα,* Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 541 σημ. 2.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 284-285.

Πρόσεξε καὶ τὶς φλογέρες τῶν βοσκῶν. Ἔμοιαζαν μὲ τὴ σύριγγα ποὺ περιγράφει ὁ Θεόκριτος. Εἶχαν ἐννιὰ ὀπὲς ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τὰ δυὸ ἀνοίγματα ἦταν μισοκλεισμένα[1]. Παρατήρησε ὅμως ὅτι μερικὲς ἠπειρώτικες φλογέρες ἦταν πρωτότυπες καὶ δὲν ἀναφέρονταν ἀπὸ κανένα συγγραφέα. «Γίνονται ἀπὸ πόδι «ὄρνιου» ἢ ἀητοῦ γιατὶ τὸ κόκκαλο αὐτῶν τῶν ἀγριοπουλιῶν εἶναι σκληρὸ κι' ἔχει τὸ κατάλληλο μάκρος ποὺ ταιριάζει στὴν τσοπάνικη φλογέρα. Αὐτὰ τὰ ὑλικὰ συνηθίζονται σήμερα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιατὶ μπορεῖς εὐκολώτερα νὰ σκοτώσῃς ἕνα ὄρνιο, χάρη στὸ μπαρούτι, παρὰ μὲ τὸ τόξο»[2].

Στὴν 1 Σεπτεμβρίου 1805 ἔφτασε στὸ Μέτσοβο, μεγαλοχώρι μὲ 700 σπίτια. Οἱ περισσότεροι κάτοικοι ξενητεύονταν στὴν Ἀνατολὴ καὶ δούλευαν ἐργάτες, τεχνίτες ἢ ἄνοιγαν μαγαζιά. Ἄλλοι ἐμπορεύονταν στὴ Γερμανία, Οὐγγαρία, Ρωσία καὶ τὶς μεσογειακὲς χῶρες. Ἐκεῖνοι ποὺ δὲν εἶχαν ἐγκατασταθῆ σὲ πολὺ μακρινὲς χῶρες γύριζαν τὰ καλοκαίρια στὴν πατρίδα[3].

Ἀπὸ τὸ Μέτσοβο στὴ Μηλιὰ κι' ἀπὸ τὴ Μηλιὰ στὴν Κρανιά, βλάχικο χωριό, τσιφλίκι τοῦ Ἀλῆ μὲ 50 πεντακάθαρα σπιτόπουλα, σὲ ἕνα ξέφωτο τοῦ λόγγου ἀνάμεσα σὲ χωράφια περιζωμένα μὲ φράχτες. «Ὅλα δείχνουν ἄνεση καὶ ἀναπτυγμένη βιοτεχνία ποὺ σπάνια βρίσκει κανεὶς σὲ ἑλληνικὰ καὶ τούρκικα χωριά». Ὁ σπιτονοικοκύρης τοῦ Leake ἦταν ἄλλοτε πραματευτὴς στὴ Σμύρνη· «Τώρα κουβαλάει ξύλα στὰ Γιάννενα, Λάρισα καὶ Τρίκαλα γιὰ νὰ πληρώσῃ τὸν τόκο (20 %) ἑνὸς δανείου ποὺ ἔκανε ὅταν τὸν ἔσφιξε ἡ ἀνάγκη»[4].

Κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸ χωριὸ Κιεπερὸ ἡ συντροφιὰ θὰ γευματίσῃ στὸ χάνι τοῦ Βενέτικου, πλάϊ σὲ μιὰ βρύση: αὐγά, βούτυρο, πεπόνι, καρπούζι, ψωμί, κοκκινοπίπερο καὶ κουκιά. «Ὅλα μαζὶ ἔξη πέννες τὸ ἄτομο»[5].

Ἡ Σιάτιστα (500 σπίτια), φημιζόταν γιὰ τὸ κρασί της (τὸ καλύτερο τῆς Ρούμελης, σημειώνει ὁ Leake). Ὑπῆρχαν τεσσάρων εἰδῶν κρασιά: τὸ «ἡλιασμένο», τὸ ξερὸ ἄσπρο, τὸ ξερὸ κοκκινέλι καὶ τὸ «ἀψιθινὸ» ποὺ ἀρωματιζόταν μ' ἕνα βοτάνι. Σκόρπιζαν αὐτὸ τὸ βοτάνι ἀνάμεσα στὰ σταφύλια καὶ τὸ κρασὶ γινόταν γλυκὸ καὶ πολὺ μυρωδάτο. Οἱ μεγάλοι ἀμπελονοικοκυραῖοι εἶχαν ληνοὺς ἰδιόχτητους, καὶ κάτω ἀπὸ τὰ σπίτια τους ὑπόγεια μὲ τὰ βαρέλια ἀράδα, «ὅπως στὴν πολιτισμένη Εὐρώπη».

Πλούσιο κυνήγι στὴ Σιάτιστα. «Τοὺς λαγοὺς τοὺς κυνηγοῦσαν χωρὶς ζαγάρια. Τὸ χειμώνα τοὺς σκότωναν μὲ τὰ ραβδιά».

Κάθε οἰκογένεια τῆς Σιάτιστας εἶχε κι' ἕναν ξενητεμένο πραματευτὴ στὴν Ἰταλία, στὴν Αὐστρία ἢ στὴ Γερμανία. Οἱ περισσότεροι Σιατιστάνοι εἶχαν ζήσει

---

1. σύριγγ' ἔχω ἐννεάφωνον
λευκὸν κηρὸν ἔχουσαν ἴσον κάτω ἴσον ἄνωθεν.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 290.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 296.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 300.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 301.

δέκα καὶ εἴκοσι χρόνια σ' αὐτὲς τὶς χῶρες. Ὅλος ὁ κόσμος μιλοῦσε γερμανικά, ὅπως καὶ ἰταλικά[1]. Τὰ σπίτια ἦταν ἄνετα, καθαρὰ καὶ καλοεπιπλωμένα[2].

Ἡ Σιάτιστα ὑπέφερε ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ Ἀλῆ. Δὲν τοῦ φτάνει, λένε, ποὺ κλέβει αὐτοὺς ποὺ ἔχουν, φυλακώνει κι' ἁλυσοδένει κι' ἐκείνους ποὺ δὲν ἔχουν κι' ἔτσι ἀναγκάζει τοὺς συγγενεῖς νὰ ξεπουληθοῦν γιὰ νὰ ἐλευθερώσουν τὸν ἄνθρωπό τους.

Τὰ ἐτήσια δοσίματα στὸν Ἀλή, κανονικὰ καὶ ἔκτακτα, ἦταν πεντακόσια πουγγιά. Ἔξω ἀπ' αὐτὰ ὁ βεζύρης ἔπαιρνε κάθε χρόνο 4.000 πιάστρα ἀπὸ τὸ δεσπότη. Αὐτὸ γινόταν ἐδῶ καὶ δώδεκα χρόνια. Ὅπως οἱ Καλαρυτιῶτες, ἔτσι καὶ οἱ Σιατιστάνοι ὑποχρεώθηκαν νὰ στείλουν ἐργάτες κι' ἄλογα γιὰ τὰ κάστρα ποὺ ἔχτιζε ὁ Ἀλῆς στὸ Σούλι. Ὅταν ὁ πασὰς περιόδευε στὴν περιοχὴ δὲν ξεχνοῦσε ποτὲ τὴ Σιάτιστα. «Οἱ ἄρχοντες κατέβαιναν στὸν κάμπο, τὸν προσκυνοῦσαν, προσφέροντάς του πεσκέσι εἴκοσι πουγγιὰ καὶ τὸν θερμοπαρακαλοῦσαν νὰ μὴ μπῆ στὴν πόλη τους. Ἐκεῖνος ἔπαιρνε τὸ χαράτσι χαμογελώντας καὶ βεβαίωνε πὼς δὲν θὰ χαλάση τὸ χατήρι τῶν φίλων του. Ὕστερα ζύγωνε πιὸ πολύ, εἰδοποιοῦσε τοὺς προεστοὺς πὼς χρειάζεται προμήθειες κι' ἀφοῦ κατέβαιναν τὰ φορτώματα στρατοπέδευε πολλὲς μέρες ὥσπου νὰ τοῦ στείλουν κι' ἄλλα πεσκέσια. Τὸ ἴδιο συνεχιζόταν σ' ὅλα τὰ χωριά. Καὶ τὸ μικρότερο δῶρο ἀπὸ τοὺς χωριάτες τὸ δεχόταν πρόθυμα ὁ Ἀλῆς».

Τέτοια ληστρικὴ ἐκστρατεία δὲν τολμοῦσε νὰ ἐφαρμόση στὴν Ἀλβανία, γι' αὐτὸ καταλήστευε τοὺς Ἕλληνες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Πίνδου. Οὔτε χολέρα οὔτε πείνα τρομάζουν τοὺς φτωχοὺς Ἕλληνες ὅσο ἐκεῖνα τὰ σημειώματα, κάτι χοντρόχαρτα μὲ κακογραμμένα ἑλληνικὰ ποὺ ἔρχονταν κάθε τόσο καὶ τὴν πασίγνωστη μικρὴ σφραγίδα ποὺ προκαλοῦσε τρόμο στὴν Ἤπειρο, στὴ Θεσσαλία καὶ στὴ Μακεδονία. Μερικὲς φορὲς τὸ σημείωμα ἀξίωνε κάμποσα πουγγιὰ προκαταβολὴ ἀπὸ τὰ κανονικὰ δοσίματα, μὰ ὅταν ἐρχόταν ἡ ὥρα τοῦ λογαριασμοῦ ὁ πασὰς ἤθελε τὰ δοσίματα ἀκέρια καὶ τὰ πουγγιὰ δανεικὰ κι' ἀγύριστα. Ἄλλοτε πάλι ὁ Ἀλῆς ἔβρισκε πρόφαση γιὰ τοὺς ἐκβιασμούς, τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες ποὺ παλάβωναν καὶ τοῦ ζητοῦσαν νὰ τοὺς ξεμπλέξη τὰ νιτερέσια τους. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ἀφοῦ μάζευε κι' ἀπὸ τοὺς δυό, ἔστελνε τὴν ἀπόφαση μ' ἕναν ἄνθρωπό του προστάζοντας νὰ τοῦ μετρήσουν 500 ἢ 1.000 πιάστρα γιὰ τὸν κόπο του νὰ μεταφέρη τὸ γράμμα. Τελευταῖα ὁ πασὰς ὀρέχτηκε τὰ πλούτη κάποιου κτηνοτρόφου, γαμπροῦ τοῦ κύρ-Ν. Τὸν φυλάκισε λοιπὸν μὲ κάποια πρόφαση καὶ τὸν κράτησε στὸ μπουντρούμι ὥσπου πλήρωσε τριάντα πουγγιά. Ὕστερα τὸν ὑποχρέωσε νὰ βόσκη τὰ κοπάδια του στὰ ἀληπασαλίδικα λιβάδια

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 305-307. Γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν Μακεδόνων στὴν Αὐστροουγγαρία βλ. *Θεοδ. Νάτσινα,* Οἱ Μακεδόνες πραγματευτάδες εἰς χώρας Αὐστρίας καὶ Οὐγγαρίας, Θεσσαλονίκη 1939 καὶ *Horvath,* Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα, Budapest 1937.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 305-307.

ἔξω ἀπὸ τὴ Σιάτιστα. Ἐκεῖ ἡ Ὑψηλότης του μίσθωσε κλέφτες καὶ τοῦ ἅρπαξαν 2.000 πρόβατα. Ὁ πιὸ συνηθισμένος τρόπος νὰ ξεζουμίση ὁ Ἀλῆς ἕναν πλούσιο Ἕλληνα εἶναι νὰ τὸν καλέση στὰ Γιάννενα καὶ νὰ τὸν κλείση στὴ φυλακὴ μὲ κάποια κατηγορία. Κι' ὁ μόνος τρόπος νὰ γλυτώση ὁ Ἕλληνας εἶναι ἡ φυγή. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι δύσκολο ὅταν ἔχει κανεὶς οἰκογένεια. Ἔπειτα ὁ Ἀλῆς κατασκόπευε μὲ τοὺς ἀνθρώπους του τὶς κινήσεις τῶν συγγενῶν κάθε εὐκατάστατου ὑπηκόου του.

Ὡστόσο, παρὰ τὴ στενὴ παρακολούθηση, πολλοὶ Ἕλληνες κατόρθωσαν νὰ μεταναστεύσουν ὕστερα ἀπὸ τὸ δυνάμωμα τοῦ Ἀλῆ. Ἔμποροι τῆς Μοσχόπολης, τῆς Κορυτσᾶς, τῆς Καστοριᾶς, τῆς Σέλιτσας, τῆς Κοζάνης καὶ τῶν Σερβίων παράτησαν τὶς συναλλαγὲς μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους τους στὴ Γερμανία καὶ σὲ ἄλλες πολιτεῖες τῆς Εὐρώπης καὶ ξενητεύτηκαν ὁριστικὰ σ' αὐτὲς τὶς χῶρες ἐνῶ ἄλλοι μετανάστευαν σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Τουρκίας. Οἱ Τοῦρκοι τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Μακεδονίας, παρατηρεῖ ὁ Leake, φοβοῦνται τὸν Ἀλὴ ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες κι' ἴσως περισσότερο γιατὶ ἔχουν ἐπίγνωση τῆς στρατιωτικῆς τους ἀδυναμίας[1]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ Ἕλληνες αὐτῶν τῶν περιοχῶν παραδέχονται ὅτι τώρα νοιώθουν περισσότερη ἀσφάλεια. Γιατὶ πρὶν ἀπὸ τὸ δυνάμωμα τοῦ Ἀλῆ ὑπέφεραν ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀλβανῶν καὶ τὶς λεηλασίες, ἐπειδὴ τότε οἱ δρόμοι ἦταν ἀφύλαχτοι καὶ ἐπικίνδυνοι. Ἡ Σιάτιστα ἀναγκάστηκε πολλὲς φορὲς νὰ ἀντιμετωπίση ὀργανωμένες ἐπιθέσεις Ἀλβανῶν πλιατσικολόγων[2].

---

1. Οἱ Ἀλβανοὶ τοῦ Ἀλῆ ἀποτελοῦσαν μάστιγα καὶ γιὰ τοὺς Τούρκους ἀγάδες καὶ μπέηδες γιατὶ οἱ περιουσίες τους βρίσκονταν στὸ ἔλεος τῶν συμμοριῶν ποὺ ἐξαπολύονταν κάθε τόσο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν βεζύρη. Ὁ Βλαχάβας, κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1808, κινητοποίησε τὰ παλληκάρια του μὲ ὀθωμανικὴ σημαία γιατὶ εἶχε τὴν ἠθικὴ τουλάχιστον συμπαράσταση τῶν ντόπιων Τούρκων (*Ν. Κασομούλη*, Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά, τ. Α', σ. 83).

2. Δημοτικὰ τραγούδια ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀντίσταση τῶν Σιατιστάνων ἐναντίον τῶν ἐπιθέσεων τῶν Ἀλβανῶν λαφυραγωγῶν ἔχουν διατηρηθῆ ὡς τὴν ἐποχή μας στὴ μνήμη τῶν κατοίκων. Σὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιθέσεις διακρίθηκε μιὰ γυναίκα ποὺ ἐμψύχωσε τοὺς συμπατριῶτες της ν' ἀποκρούσουν τοὺς εἰσβολεῖς. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ τραγούδια— τραγουδιέται στὸν λεγόμενο «τρανὸ χορὸ»— ἱστορεῖ τὸ πάθημα τῶν Ἀλβανῶν:

Στὸ Γρεβενὸ γευμάτισαν
καὶ στὸ γεφύρι σταμάτ'σαν
καὶ στὴν ἄκρη στὸ γεφύρι
ἔστησαν χρυσὸ τσαντήρι.
Ἀνοῖξαν τὰ μπαϊράκια τους,
δὲν ξέρουν οἱ μαῦροι τὰ φαρμάκια τους,
δὲν τὸ ξέρουν οἱ καημένοι
πῶς θὰ γυρίσουν λαβωμένοι.
Κυρὰ Σανούκου πὲς τὲς βάγιες σου
νὰ διώξουν τὲς φιλενάδες σου,
διῶξε τες νὰ πᾶν ἐκεῖθι
νὰ πατήσωμεν τὸ σπίτι.

Γι' αὐτὸ τὰ σπίτια εἶναι χτισμένα μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἐξασφαλίζουν καὶ καλὴ ἄμυνα καὶ ἀνέσεις [1].

Στὶς 7 Σεπτεμβρίου ὁ Leake ἔφτασε στὴν Καστοριά. Ἐκεῖ διαπίστωσε γιὰ πρώτη φορὰ ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν ἀρχοντοπολιτειῶν τῆς Μακεδονίας ποὺ εἶχαν κάπως «ἐκπολιτισθῆ» μὲ τὰ ταξίδια τους στὴν Εὐρώπη, δὲν ἦταν τόσο φιλόξενοι ὅσο οἱ Ἕλληνες τῶν ἄλλων περιοχῶν ποὺ περιηγήθηκε. Οἱ παρατηρήσεις του πάνω στὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς φιλοξενίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

«Φαίνεται ὅτι σ' αὐτὲς τὶς μακεδονικὲς πολιτεῖες οἱ ἔμποροι ποὺ ἔζησαν στὴν πολιτισμένη Εὐρώπη ἔχασαν κάτι ἀπὸ τὴν πρωτόγονη ἀρετὴ τῆς φιλοξενίας. Στὴν Καστοριὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώση μιὰ ἐμμονὴ στὴ διατήρηση τοῦ παλιοῦ προνομίου ποὺ ἐξαιροῦσε τοὺς Ἕλληνες αὐτῆς τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ προσφέρουν κατάλυμα στοὺς περαστικούς. Ὁ ταξιδιώτης νοιώθει ἀμέσως τὴ διαφορὰ ὑποδοχῆς, γιατὶ οἱ Ἕλληνες ἔχουν γενικὰ ἔντονη κοινωνικότητα καὶ οἱ φιλόξενοι τρόποι τους προξενοῦν ἐντύπωση ὅταν ξέρει κανεὶς τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς τους, τὴ φτώχεια δηλαδὴ καὶ τὴν τυραννία. Χωρὶς αὐτὴ τὴ φιλοξενία θὰ ἦταν ἀδύνατο ἕνα ταξίδι στὴν Ἀνατολή. Βέβαια ὁ ταξιδιώτης μπορεῖ μὲ ἕνα φιρμάνι καὶ μὲ τούρκικη συνοδεία νὰ ἀνοίξη τὴν πόρτα κάθε ἑλληνικοῦ σπιτιοῦ. Ἀλλὰ ἕνας τέτοιος μουσαφίρης θὰ προκαλοῦσε δυσαρέσκειες καὶ ἡ ἔρευνά του θὰ ναυαγοῦσε χωρὶς τὴν αὐθόρμητη φιλόξενη διάθεση. Πραγματικὰ αὐτὴ ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐγκάρδιας ὑποδοχῆς ἐπιτρέπει στὸν ταξιδιώτη νὰ μελετήση τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου καλύτερα ἀπὸ τὴν πολιτισμένη Εὐρώπη ὅπου ταξι-

---

— Δὲν σᾶς φοβοῦμαι σκυλαρβανιτιά,
τ' ἔχω τὰ σπίτια μου ψηλά,
μὲ μολύβι σκεπασμένα
καὶ μὲ μάρμαρα στρωμένα.
Ἔχω τὲς βάγιες μου, ποὺ μὲ βοηθοῦν,
νὰ δίνουν φυσέκια καὶ νὰ πολεμοῦν,
ἔχω καὶ τὰ παλληκάρια, ἕτοιμα σὰν τὰ λιοντάρια.
Σύρτε στὸν πάνω μαχαλὰ
νὰ πάρτε δικέλια καὶ τσαπιά,
σύρτε στὸν Καρυδογιάννη
νὰ τοῦ πάρτε τὸ τηγάνι.

(Γαμήλια ἔθιμα ἐν Σιατίστη, Μακεδονικά, τ. Α' [1940], σ. 271-272).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 308-311. Τὸ ὅτι ἡ Σιάτιστα ἀντιμετώπιζε ἀλβανικὲς λαφυραγωγικὲς ἐπιδρομὲς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν προεπαναστατικῶν ἀρχοντικῶν ποὺ διασώθηκαν. Εἶχαν ψηλούς, πέτρινους, χοντροὺς τοίχους μὲ πολεμίστρες, καὶ στὶς γωνίες ὀχυρωμένους πυργίσκους. Ἡ πόλη χωριζόταν σὲ μαχαλάδες μὲ κοινὴ εἴσοδο, μιὰ μεγάλη πύλη ποὺ ἀμπαρωνόταν σὲ ὥρα κινδύνου. Ὁ πρῶτος ὄροφος εἶχε μικρὰ καγκελλόφραχτα παράθυρα. Ἡ κατοικία βρισκόταν ψηλὰ στὸ δεύτερο πάτωμα μὲ τὰ πολλὰ μεγάλα παράθυρα καὶ τὰ γραφικὰ ἐξώστεγα, τὰ σαχνισιά (*Α. Γ. Λαζάρου*, Σιάτιστα, Μακεδ. Ἡμερολόγιον 1910, σ. 143).

δεύεις ἀπὸ πανδοχεῖο σὲ πανδοχεῖο κι' ἔτσι δὲν ἔρχεσαι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμο. Ὅσο γιὰ τὰ ἔξοδα, ἕνα ταξίδι στὴν Ἀνατολὴ στοιχίζει περισσότερο ἀπὸ τὸ ταξίδι στὴν Εὐρώπη γιατί, μ' ὅλο ποὺ τὸ ξένο νόμισμα ἔχει μεγαλύτερη ἀξία στὴν Τουρκία, ὁ ἀνατολίτικος τρόπος ζωῆς σὲ ξεπαραδιάζει. Πρῶτα-πρῶτα χρειάζεσαι μεγάλη συνοδεία, ἔπειτα εἶναι τὰ δῶρα ποὺ προσφέρεις στὸ φτωχὸ σπιτονοικοκύρη ποὺ σὲ φιλοξένησε ἢ στοὺς ὑπηρέτες τῶν πλουσίων. Ἔτσι πληρώνεις ὅσα θὰ ξόδευες στὸ καλύτερο εὐρωπαϊκὸ ξενοδοχεῖο. Θὰ δυσκολευόμουν καὶ στὸ Μέτσοβο νὰ βρῶ κατάλυμα, ὅπως στὴν Καστοριὰ — στὴ Σιάτιστα μάλιστα ἀκόμα πιὸ πολὺ — ἂν δὲν συναντοῦσα τὸν κύρ-Ν., ἀνηψιὸ τοῦ δεσπότη ποὺ φοβόταν μήπως προσβάλη τὸν μουσαφίρη τοῦ βεζύρη»[1].

Τὸ ἴδιο βράδυ ὁ Leake μπῆκε μαζὶ μὲ τὸν κύρ-Κ. σ' ἕνα μονόξυλο κι' ἔκανε τὸ γύρο τῆς λίμνης. «Τὰ μονόξυλα τῆς Καστοριᾶς εἶναι μακρύτερα καὶ καλύτερα ἀπὸ τὰ γιαννιώτικα. Αὐτὸ ποὺ χρησιμοποιήσαμε εἶχε μάκρος 15 πόδια καὶ ἦταν τόσο βαθὺ ποὺ ἕνας ἄνθρωπος καθισμένος κρύβεται ὁλωσδιόλου. Τὸ συνολικὸ φορτίο μπορεῖ νὰ φτάση τὰ τριάντα ἄτομα. Πλώρη καὶ πρύμη εἶναι ὁλόϊδιες, ἀνασηκωμένες πάνω ἀπὸ τὴν κουπαστὴ καὶ βαθουλωμένες ἀπὸ μέσα γιὰ νὰ δημιουργοῦν ἕνα πολὺ ἀναπαυτικὸ κάθισμα μὲ στήριγμα πίσω. Κοντὰ στὴν πρύμη προβάλλουν δυὸ ξυλοδεσιὲς δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μὲ διχάλα στὴν ἄκρη γιὰ τὰ κουπιά. Αὐτὰ τὰ δυὸ κουπιὰ δουλεύουν καὶ σὰν τιμόνι γυρνώντας τὸ μονόξυλο ἐπιτόπου, γρήγορα καὶ χωρὶς κόπο»[2].

Στὴ λίμνη ψάρευαν κυρίως γριβάδια, χέλια καὶ γουλιανούς. Τὰ γριβάδια ἔφταναν τὶς 15 ὀκάδες καὶ τὰ χέλια τὶς τέσσερες. Ὁ κύρ-Ν. εἶδε ἕνα γουλιανὸ 64 ὀκάδες.

Ἡ πνευματικὴ στάθμη τῶν Ἑλλήνων τῆς Καστοριᾶς ἦταν γενικὰ χαμηλή. Οἱ ταξιδεμένοι Καστοριανοί, παρατηρεῖ ὁ Leake, δὲν ἔδειχναν μεγαλύτερη ἀνησυχία ἀπὸ τοὺς ἄλλους συντοπίτες τους. Στὰ σχολεῖα ἡ διδασκαλία περιοριζόταν σὲ ἁπλὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας γλώσσας. Τὸ τουρκικὸ διοικητικὸ σύστημα ἦταν τόσο καταλυτικὸ ποὺ ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἔνοιωθαν «τὶς συνέπειες τοῦ ἠθικοῦ καταναγκασμοῦ, τῆς ἀδράνειας καὶ τῆς ἀδιαφορίας γιὰ κάθε τὶ ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἢ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀσφάλεια. Ἀκόμα καὶ οἱ ξενητεμένοι ποὺ γύριζαν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ὕστερα ἀπὸ χρόνια ὁλόκληρα δὲν ἀργοῦσαν νὰ διαβρωθοῦν ἀπὸ αὐτὴ τὴ χαύνωση καὶ ἀπόφευγαν κάθε προσπάθεια γιὰ τὴ βελτίωση τοῦ πνευματικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς νέας γενιᾶς»[3].

Ἡ ἀνάπτυξη ποὺ σημείωσε στὰ τελευταῖα χρόνια ἡ παιδεία στὴν Ἑλλάδα, παρατηρεῖ ὁ Leake, εἶναι σχεδὸν στὸ σύνολό της ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 323-324.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 325-326.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 327.

τῶν Ἑλλήνων πού ἔχουν μόνιμα ἐγκατασταθῆ σὲ ξένες χῶρες καθὼς καὶ μερικῶν συμπατριωτῶν τῆς Πόλης. «Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ πρόοδος, ὅσο σταθερὴ κι' ἂν παρουσιάζεται, εἶναι ἀργὴ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Λίγοι ἄνθρωποι ἔχουν περιέργεια καὶ δίψα γιὰ τὴν ἀρχαία γεωγραφία καὶ ἱστορία τῆς πατρίδας τους. Ἀκόμα καὶ οἱ νέοι πού εἶχαν τὸ προνόμιο ν' ἀποχτήσουν εὐρωπαϊκὴ μόρφωση πολὺ γρήγορα χάνουν καὶ τὴν πνευματικὴ εὐαισθησία καὶ τὰ μορφωτικά τους ἐφόδια ὅταν ριζώσουν στὴν πατρικὴ γῆ. Παλεύοντας νυχτοήμερα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς, ὑποχρεωμένοι νὰ ξεγελοῦν καθημερινὰ τοὺς τυράννους τους, στερημένοι ἀπὸ κάθε πνευματικὸ δημιουργικὸ διάλογο, ἀφοσιώνονται πολὺ σύντομα καὶ ὁλόπλευρα στὰ ἔργα πού ἐπιτρέπει ἡ τουρκικὴ διοίκηση. Οἱ Ἕλληνες τῆς Καστοριᾶς δὲν βρίσκονται τόσο ἐκτεθειμένοι στοὺς ἐκβιασμοὺς τοῦ Ἀλήπασα ὅσο στὴν Κοζάνη, Σιάτιστα, Σέλιτσα καὶ Κορυτσά, ὅπου τόσος κόσμος ἀναγκάστηκε νὰ ξενητευτῆ. Ἀλλὰ καὶ ἡ Καστοριὰ ἀδειάζει ἀπὸ τοὺς κατοίκους της. Πολλὰ ἀρχοντόσπιτα Ἑλλήνων καὶ Ἑβραίων εἶναι ἑτοιμόρροπα ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη ἢ ἀδειανά»[1].

Ὁ Leake συνέχισε τὴν ὁδοιπορία του πρὸς τὴ βόρεια Ἤπειρο καὶ στὶς 9 Σεπτεμβρίου 1805 ἔφτασε διαμέσου Κλεισούρας, Δεβὸλ καὶ Πλιάσας στὴν Κορυτσὰ ὅπου φιλοξενήθηκε στὴν ἐπισκοπὴ καὶ μάλιστα στὴ θεόφτωχη κάμαρα τοῦ δεσπότη. Ἦταν ἡ μοναδικὴ κατοικήσιμη κάμαρα τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ κατοικίες τοῦ ἀρχιδιάκου καὶ τοῦ διάκου ἦταν σωστὰ χαλάσματα, ὅλο καπνιὰ καὶ λέρα. Τοῦ δεσπότη ἡ καμαρούλα (τρία μέτρα ἐπὶ ἕνα καὶ ὀγδόντα) φωτιζόταν ἀπὸ δύο μικρὰ παράθυρα. Εἶχε δύο σοφάδες, ἕνα ράφι στὴ γωνία μὲ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία κι' ἄλλα ράφια μὲ πιατικά. Στὸν τοῖχο ἦταν καρφωμένο ἕνα κασονάκι μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας. Μπροστὰ κρεμόταν τὸ καντήλι πού ἔκαιγε μέρα νύχτα. «Ἕνα γερμανικὸ ρολόϊ, ἡ δεσποτικὴ πατερίτσα καὶ μιὰ ξύλινη ξύστρα ἀπὸ τραχὺ ξύλο συμπλήρωναν τὴν ἐπίπλωση τῆς ἐπισκοπικῆς κατοικίας»[2].

Γιὰ τὰ γεύματα τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιοδείας φρόντιζε πάντοτε ὁ προσωπικὸς μάγειρος τῆς συνοδείας του. Ἐκεῖνο τὸ βράδυ ἔβαλε σὲ πειρασμὸ τὸ δεσπότη πού βλέποντας τοὺς γαλλικοὺς μεζέδες ἀποφάσισε νὰ διακόψη τὴ νηστεία. Πρόσταξε ὅμως τὸ διάκο νὰ σταθῆ στὴν πόρτα φρουρὸς μήπως τρυπώσει ξαφνικὰ κανένας παρείσακτος. Εἶχε μπροστά του ἕνα πιάτο μὲ χταπόδι ἀλλὰ ἔφαγε ἀπὸ τὰ φαγιὰ τοῦ περιηγητῆ. Ἀξίωσε μάλιστα νὰ μὴν ἀνοιχτῆ δεύτερος «λάκκος» στὸ πιλάφι καὶ τὴν πουτίγγα καὶ ἀποκαλυφθῆ τὸ ὀλίσθημά του. Ἔφερε κι' ὁ δεσπότης ἕνα κρασὶ ἀπὸ τὸ κελλάρι, καλὸ σὰν τὸ σιατιστάνικο.

«Ἡ Πανιερότης του, ὅπως προσαγορεύεται ὁ μητροπολίτης, ἦταν πολλὰ χρόνια διάκος στὴν Καστοριὰ κι' ἀγόρασε τὸ σημερινό του ἀξίωμα ἀπὸ τὴν Πύλη

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 331-332.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 337.

μὲ τὸ συνηθισμένο τρόπο. Γιὰ νὰ διορίση ἡ Πύλη ἕνα δεσπότη ἢ καλύτερα γιὰ νὰ ἐπικυρώση τὴ σύσταση τοῦ πατριάρχη στέλνει μιὰ βούλα. Στὸ κέντρο εἶναι γραμμένο τούρκικα τὸ ἀξίωμα καὶ γύρω-γύρω ὁ ἑλληνικὸς τίτλος. Μόλις πῆρε τὴν ἕδρα ὁ δεσπότης φορτώθηκε μὲ ἕνα χρέος 50 πουγγιὰ καὶ τόκο 12%. Κι' ὅπως εἶναι ἐξαθλιωμένοι οἱ χριστιανοὶ τῆς ἐπισκοπῆς κι' ἔχει ἐρημώσει ὁ τόπος, θὰ δυσκολευτῆ πολὺ νὰ τὸ ἐξοφλήση»[1].

Στὴν ἐπισκοπικὴ ἐπαρχία τῆς Κορυτσᾶς ἀνῆκαν 80 χωριὰ μὲ 2.800 ἑλληνικὰ σπίτια. Ὁ δεσπότης συγκέντρωνε ὀχτὼ παράδες ἀπὸ κάθε σπίτι κι' ἔτσι τὸ κανονικὸ εἰσόδημά του ἔφτανε τὰ πεντακόσια ὡς ἑξακόσια πιάστρα (36 στερλίνες). Οἱ ἄλλες ἀπολαυές του εἶναι τὰ τυχερὰ καὶ ἡ πληρωμή του γιὰ τὴ μεσολάβηση στὰ νιτερέσα τῶν χριστιανῶν. «Στὶς μεγαλύτερες ἐπισκοπές, ὅπως στὴ Λάρισα καὶ στὰ Γιάννενα, ὅπου οἱ κληρικοὶ εἶναι πολὺ περισσότεροι καὶ οἱ ἑλληνικὲς οἰκογένειες εὔπορες, ὁ δεσπότης ἀξιώνει μερίδιο ἀπὸ τὰ τυχερὰ τῶν παπάδων ποὺ ἐξομολογοῦν, διαβάζουν τρισάγια, ψέλνουν εὐχέλαια κ.ἄ. Ἀλλὰ στὴν Κορυτσὰ δὲν ὑπάρχουν περιθώρια γιὰ τέτοια ἔσοδα»[2].

Οἱ τελευταῖοι σταθμοὶ τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Leake στὴ Βόρεια Ἤπειρο ἦταν ἡ Μοσχόπολη καὶ τὸ Βεράτι. Ἡ Μοσχόπολη βρισκόταν πιὰ σὲ παρακμή. Τίποτα δὲν θύμιζε τὰ παλιὰ μεγαλεῖα. «Ἄκουσα πὼς εἶχε κάποτε ὀχτὼ ἢ δέκα χιλιάδες σπίτια μὰ εἶναι δύσκολο νὰ τὸ πιστέψω[3]. Ἡ μεγαλύτερη ἀκμή της σημειώθηκε ἐδῶ κι' ἕναν αἰώνα. Ὕστερα ἄρχισε ἡ παρακμὴ μὲ τόσο γοργὸ ρυθμὸ ποὺ σήμερα ὁ πληθυσμός της δὲν ξεπερνάει τὶς δυὸ ἢ τρεῖς χιλιάδες κατοίκους»[4].

Στὸ Βεράτι θὰ καταλύση στὸ σπίτι τοῦ κυριώτερου Ἕλληνα ἐμπόρου. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ σπίτι δὲν ἔμοιαζε διόλου μὲ τὶς κατοικίες τῶν Ἑλλήνων τῆς ἴδιας τάξης σὲ ἄλλες περιοχές. Ἀκόμα καὶ ἡ καλύτερη κάμαρα δὲν εἶχε τζάμια οὔτε

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 338-339.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 340.

3. Δὲν πρόκειται γιὰ ὑπερβολή. Δώδεκα χιλιάδες ἦταν τὰ σπίτια στὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τῆς πολιτείας. Μερικοὶ μάλιστα τὰ ὑπολόγιζαν σὲ 18.000 (*Ἰωακεὶμ Μαρτινιανοῦ*, μητροπολίτου Ξάνθης, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως, Ἀθῆναι 1939, σ. 24). Ὑπῆρξε τὸ μεγαλύτερο ἐμπορικὸ κέντρο τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Εὐρωπαῖοι ἐμπορικοὶ πράκτορες ἐγκαταστάθηκαν στὴ Μοσχόπολη τὸ 1694, πενήντα χρόνια πρὶν ὀργανωθοῦν στὴ Θεσσαλονίκη τὰ ξένα πρακτορεῖα (*N. Svoronos,* Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956, σ. 141 κ. ἑ.). Ἡ παρακμή, ἐξ αἰτίας τῆς ληστοκρατίας (βλ. τ. Β', σ. 720) ἄρχισε γοργὰ τὸ 1760 καὶ ὁλοκληρώθηκε δέκα χρόνια ἀργότερα. Στὶς 2 Σεπτεμβρίου 1769 οἱ κάτοικοι ἀποφάσισαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πόλη. Τὸν ξαφνικὸ αὐτὸ χαλασμὸ ἱστορεῖ ἕνας κώδικας τῆς Μονῆς Προδρόμου: «Εἰς δὲ τὸ 1769 Σεπτεμβρίου 2 ἀπὸ τὸν φόβον τῶν μπορτζιλήδων καὶ ἀπὸ τὰ βαρειὰ δοσίματα, εἰς διάστημα τριῶν ἡμερῶν ἐχάλασεν ἡ Μοσχόπολις καὶ σκορπιζόμενοι οἱ ἄνθρωποι πανταχοῦ τῆς γῆς δὲν ἀπέμεινεν εἰς τὴν χώραν οὔτε σκυλί...» (βλ. *Τηλ. Μ. Κατσουγιάννη*, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, Β'. Ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπὶ τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 19, ὅπου καὶ βιβλιογραφία).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 344.

ταβάνι, οὔτε ἔπιπλα. Τὸ φῶς ἔμπαινε ἀπὸ τὰ παραθυρόφυλλα καὶ ἀπὸ τὰ κεραμίδια τῆς σκεπῆς.

Στὸ σπίτι τοῦ ἐμπόρου συνάντησε τρεῖς γιατρούς. Οἱ δύο ἦταν Κερκυραῖοι καὶ ζοῦσαν μέσα στὴν ἀθλιότητα. Ὁ τρίτος, ὁ δόκτωρ Γ. Σακελλάριος, ἦταν ἐγκατεστημένος στὰ Ἀμπελάκια τοῦ Κισσάβου ὅπου ἀσκοῦσε μὲ ἐπιτυχία τὸ ἐπάγγελμά του. Τὸν κάλεσε ὅμως ὁ Ἰμπραὴμ πασάς, κι' ὁ Ἀλῆς τὸν ὑποχρέωσε νὰ ἀλλάξη τὴ θέση του σὲ μιὰ πόλη ποὺ ἀπολάμβανε ὅλες τὶς ἀνέσεις τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης, ὅπως κανένας ἄλλος τόπος στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὸ κέντρο τῆς ἀρβανίτικης βαρβαρότητας.

Ὁ Σακελλάριος, γράφει ὁ Leake, μιλοῦσε γερμανικά, ἰταλικά, γαλλικά, λατινικὰ καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Μετέφρασε τοὺς πρώτους τέσσερες τόμους τῶν περιηγήσεων τοῦ Νέου Ἀνάχαρση στὰ νέα ἑλληνικὰ καὶ εἶχε κιόλας τυπώσει τὸν πρῶτο καὶ τὸν τέταρτο. Σταμάτησε ὅμως γιὰ νὰ μὴ κινήση ὑποψίες ἐπειδὴ ἕνα τμῆμα τοῦ ἔργου εἶχε μεταφρασθῆ ἀπὸ τὸν Ρήγα κι' ἀκόμα ἐπειδὴ ὁ πρῶτος τόμος τυπώθηκε ἀπὸ κάποιο μέλος τῆς ὁμάδας τῶν συνωμοτῶν τῆς Βιέννης ποὺ προδόθηκαν ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ κυβέρνηση στὴν Πύλη. Ὁ δόκτωρ Σακελλάριος, «ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ φανῆ χρήσιμος στοὺς συμπατριῶτες του καὶ εἶναι πραγματικὸς ἄνθρωπος τῶν Γραμμάτων·ἀσχολεῖται τώρα μὲ τὴ μετάφραση στὰ νέα ἑλληνικὰ τῆς «Γενικῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» τοῦ Cousin Despréaux. Ἔχει κιόλας συμπληρώσει τὸν ἕβδομο τόμο τοῦ ἔργου»[1].

Ἀπὸ τὸ Βεράτι ὁ Leake θὰ προχωρήση ὥς τὸ μοναστήρι τῆς Ἀπολλωνίας. Στὸ δρόμο ἀπάντησε τὸ δεσπότη τοῦ Βερατιοῦ. Τὸν συνόδευαν δυὸ παπάδες μὲ γιαταγάνια στὸ ζουνάρι[2].

Στὸ μοναστήρι τῆς Παναγιᾶς τῆς Ἀπολλωνίας οἱ καλόγεροι εἶχαν γκρεμίσει ὅλα τὰ κελλιὰ καὶ τὰ ἄλλα κτίρια γιὰ νὰ μὴ μποροῦν νὰ ἐγκατασταθοῦν τὰ ἔνοπλα ἀλβανικὰ ἀποσπάσματα τοῦ πασᾶ τοῦ Βερατιοῦ καὶ νὰ τὸ λεηλατοῦν[3].

Στὸ μεταξὺ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀρρώστησε ἀπὸ δυνατὸ πυρετὸ καὶ γύρισε, ὕστερα ἀπὸ περιπετειῶδες ταξίδι τριῶν ἡμερῶν, στὸ Βεράτι. «Ταξιδεύω τρεῖς μέρες κουρνιασμένος πάνω στοὺς ἀραμπάδες ἢ γαντζωμένος στὸ σαμάρι τοῦ μουλαριοῦ». Νοσηλεύεται ἀπὸ τὸν Σακελλάριο καὶ μετὰ τὴν ἀποθεραπεία ἀρχίζει τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς στὰ Γιάννενα, ὅπου ἔφτασε στὶς 21 Ὀκτωβρίου. Τὸν φιλοξένησε μερικὲς μέρες ὁ δεσπότης Ἄρτας καὶ ὕστερα μετακόμισε στὸ σπίτι τοῦ Σ. Β., ἑνὸς νέου ποὺ εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τὸν πατέρα του 800 πουγγιά. Μὲ τὴ «βοήθεια» ὅμως τοῦ πασᾶ δὲν τοῦ ἔμεινε οὔτε γρόσι.

«Ὅπως ὅλα τὰ πλουσιόπαιδα σύχναζε στὸ σπίτι τῆς περίφημης Φροσύνης.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 354-355. Γιὰ τὸν Σακελλάριο βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Holland (κεφ. «Ἕνας Ἄγγλος γιατρὸς στὰ Γιάννενα»). τ. Γ2.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 364.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 368.

Φαίνεται ὡστόσο πὼς δὲν ἦταν πολὺ λεπτὸς μὲ τὴ γυναικεία συντροφιὰ κι' ὁ βεζύρης, ἰδιαίτερα αὐστηρὸς σὲ κάτι τέτοια, ὅταν ἐξυπηρετοῦν τοὺς σκοποὺς του, καὶ κυρίως ἐπειδὴ ὀρεγόταν τὰ πλούτη τοῦ κὺρ-Β., πρόσταξε νὰ τὸν παρακολουθήσουν καὶ νὰ τὸν συλλάβουν ἐπ' αὐτοφώρῳ. Ὕστερα, ἀφοῦ τὸν ἀπείλησε ὅτι θὰ τὸν τιμωρήση γιὰ δημόσιο παραδειγματισμό, κατόρθωσε νὰ τοῦ ἀποσπάση 400 πουγγιά»[1].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 401. Στὰ λεγόμενα «θέματα ἠθικῆς» ἦταν ἀμείλικτος ὁ Ἀλῆς, «ὁ μηδὲν ἱερὸν καὶ ὅσιον ἔχων, ὁ μολύνας αὐτοῦ τοῦ υἱοῦ τὴν κοίτην, ὁ ἐν ἀκατονομάστοις ὀργίοις μέχρι τοῦ ἐσχάτου γήρατος κυλιόμενος» (*Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ Τεπελενλῆ, Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 375). Ἄλλωστε τὸ μουσουλμανικὸ δίκαιο πρόβλεπε βαρύτατο κολασμὸ τῶν παράνομων σχέσεων τῶν δύο φύλων. Ἡ τιμωρία τῶν ἀγάμων ποὺ καταλαμβάνονταν ἐπ' αὐτοφώρῳ ἦταν 80 ραβδισμοί. Ἂν ὁ ἄντρας ἦταν ἄγαμος καὶ ἡ γυναίκα ἔγγαμη ὁ πρῶτος καταδικαζόταν σὲ θάνατο διὰ λιθοβολισμοῦ. Τὴν ἔγγαμη μοιχαλίδα τιμωροῦσαν μὲ ραβδισμὸ ἀφοῦ προηγουμένως τοποθετοῦσαν στὴ βράκα της μιὰ γάτα (ἔνθ' ἀν., σ. 374-375). Κατὰ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ *Smart Hughes* οἱ Τοῦρκοι τιμωροῦσαν μὲ πνιγμὸ τὴν μουσουλμάνα μοιχαλίδα. Ἂν ἡ μοιχεία ἔγινε μὲ χριστιανὸ ἐπιβαλλόταν δημόσια ἐκτέλεση γιὰ παραδειγματισμὸ (Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820, τ. Β', σ. 28). Περίπτωση θανατικῆς καταδίκης Τουρκάλας γιὰ μοιχεία ἀναφέρει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson* ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ 1813. «Σὲ περίπτωση ποὺ ὁ ἄντρας δὲν ἦταν Μουσουλμάνος παλουκωνόταν ζωντανὸς ἢ ἐξαναγκαζόταν νὰ τουρκέψη. Ἡ γυναίκα κλεινόταν σ' ἕνα σακκὶ καὶ καταποντιζόταν στὴ θάλασσα. Κατὰ τὴν παραμονή μου στὴν Τουρκία μιὰ μονάχα περίπτωση ἔφτασε στ' ἀφτιά μου, ἑνὸς Εὐρωπαίου μὲ μιὰ παντρεμένη Τουρκάλα. Ἦταν ἕνας νεαρὸς Γερμανὸς ταξιδιώτης στὴν Ἀθήνα ποὺ τὸν εἶδαν νὰ βγαίνη ἀπὸ τὸ χαρέμι κάποιου Ὀθωμανοῦ. Ἔκλεισαν τὴ γυναίκα σ' ἕνα σακκὶ καὶ τὴ μετέφεραν στὸν Πειραιὰ γιὰ νὰ τὴν πνίξουν. Μὲ τὴν ἐπιρροὴ ὅμως τοῦ Ἄγγλου πρόξενου στὴν Ἀθήνα (ποὺ ἴσως συνάντησε τὴ συνοδεία στὸ δρόμο) ἔγινε μετατροπὴ τῆς θανατικῆς καταδίκης σὲ ἰσόβια ἐξορία στὴ Θήβα» (Recollections of Smyrna, ἔκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1968, σ. 446). Δυὸ χρόνια πρὶν ὁ λόρδος Byron ἔσωσε μὲ μιὰ τολμηρὴ πρωτοβουλία τὴ μοιχαλίδα Τουρκάλα Ἀϊσέ, ποὺ ἕνα ἀπόσπασμα μετέφερε στὸ Φάληρο κλεισμένη σ' ἕνα σακκὶ γιὰ νὰ τὴν πνίξη. Ἦταν σύζυγος τοῦ σερδάρη Μιχαὴλ, κόρη τοῦ καδῆ τῆς Θήβας κι' ἀνηψιὰ τοῦ δισδάρη τῆς Ἀκρόπολης Σουλεϊμὰν (Memoirs of the *Lady Hester Stanhope* as related by herself in conversation with her physician; comprising her opinions and anecdotes of some of the most remarquable persons of her time, London 1846, τ. Γ', σ. 193). Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἐπεισόδιο. Παρόμοια αὐστηρότητα ἐπικρατοῦσε καὶ στὴν Κρήτη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἔντυπη ἐγκύκλιο τοῦ Τοπικοῦ Συμβουλίου Χανίων στὰ χρόνια τῆς αἰγυπτιοκρατίας. «Ὅλα τὰ ἔθνη εἶναι πλάσματα τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ ὅμως αἱ θρησκεῖαι καὶ οἱ νόμοι διαφέρουσι, καὶ ἔχει χρέος καθένας νὰ παραιτήση τὰ ὅσα ἡ θρησκεία του τὸν ἐμποδίζει, ἂν ἤθελε πιασθῆ Τούρκισσα μαζὶ μὲ Χριστιανόν, Χριστιανὴ μαζὶ μὲ Τοῦρκον, Τούρκισσα μαζὶ μὲ Ἑβραῖον ἢ Ἑβραία μαζὶ μὲ Τοῦρκον ἢ Χριστιανόν, νὰ φυλακισθῆ ἡ γυναίκα 6 μῆνας, καὶ νὰ δέρνεται πρὸς 20 ξυλιαῖς καθ' ἡμέραν δι' ἐπιστασίας δύο ἀντιπροσώπων. Ἂν ὁ ἄνδρας εἶναι ἐντόπιος, δὲν ἔχει ὑποστατικά, ἀλλὰ εἶναι ποταπὸς ἄνθρωπος, νὰ φυλακωθῆ μαζὶ μὲ τὴν ἁλυσίδα διὰ τρεῖς μῆνας, διότι ἂν ἐξορισθῆ δὲν θέλει τὸν σωφρονίσει ἡ ἐξορία, ἂν ἔχει ὑποστατικὰ καὶ εἶναι πραγματευτής, νὰ ἐξορισθῆ δι' ἕνα χρόνον διότι εἰς αὐτὸν εἶναι ἀρκετὴ παιδεία ἡ ἐξορία, ἂν ὅμως εἶναι ξένος νὰ δαρθῆ 100 ξυλιαῖς καὶ νὰ διωχθῆ διὰ πάντα ἀπὸ τὴν Κρήτην, ἂν ἔχει γυναικόπαιδα καὶ κάμνη καὶ ἐμπόριον νὰ διωχθῆ διὰ πάντα μαζὶ μὲ τὴν φαμίλιαν του· ἂν εἶναι ἄνθρωπος τῆς τοπικῆς ἐξουσίας εἰς ἄλλον μὲν νὰ σμικρύνεται ὁ βαθμός του, εἰς ἄλλον δὲ νὰ κόπτεται ὁ μισθός του,

Ὁ Leake συγκέντρωσε πληροφορίες καὶ γιὰ τὴν «ἀποτρόπαιη σκληρότητα» τοῦ Ἀλῆ, τὸ περίφημο «πνίξιμο»[1] τῆς κυρὰ-Φροσύνης καὶ ἄλλων 16 γυναικῶν ποὺ ἔγινε στὶς 10 Ἰανουαρίου 1801. Πληροφοριοδότης του ὁ κύρ-Ν. Γ.[2] ἀπὸ τοὺς Καλαρύτες. Ἡ γυναίκα του ἦταν ἀνάμεσα στὶς πνιγμένες.

«Ὁ βεζύρης κάλεσε τὸν ἑαυτό του γιὰ δεῖπνο στὸ σπίτι τοῦ Ν. Γ. ἀπὸ τοὺς Καλαρύτες. Ἦταν μιὰ εὔνοια δαπανηρὴ ποὺ συνήθιζε κάπου-κάπου νὰ ἐκδηλώνη σὲ μερικοὺς ἔμπιστους ὑπηκόους του[3]. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἔμπιστους ἦταν καὶ ὁ κύρ-Γ. Ἐκεῖ συγκέντρωσε τὰ θύματά του στέλνοντας τὸν μπουλούκμπαση νὰ τὶς συλλάβη ἢ πηγαίνοντας ὁ ἴδιος στὰ σπίτια τους ἔφιππος. Ἐκείνη τὴ νύχτα ὁ Ἀλῆς βγῆκε κρυφὰ ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ κύρ-Γ., πῆγε μὲ τὰ πόδια ὣς τὸ σπίτι τῆς Φροσύνης, σκαρφάλωσε σ' ἕνα γειτονικὸ σπίτι καὶ πήδησε στὴν αὐλή[4]. Ἔτσι παρουσιάσθηκε ξαφνικὰ μπροστά της καὶ χωρὶς νὰ πῆ λέξη ἔκανε ἕνα σινιάλο στὸν μπουλούκμπαση, ποὺ σήμαινε πὼς ἔπρεπε νὰ τὴν ὁδηγήση μὲ τὶς ἄλλες

καὶ νὰ ἀποβαλθῆ ἀπὸ τὸν βαθμόν του, τέλος, ἂν εἶναι ὑπήκοος ξένος νὰ ἐξορισθῆ ἀπὸ τὸν πρόξενόν του...Θ'. Ὅσοι ἄνδρες περιφέρονται εἰς τὰς γειτονιὰς διὰ νὰ πωλοῦν πραγματείας, νὰ πιάνεται ἂν ἤθελεν ἐμβῆ κανένας μέσα ἀπὸ τὴν θύραν ξένου ὀσπητίου καὶ νὰ ἐνεργεῖται ἐν ταυτῷ ὅ,τι προείπαμεν δι' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι πιασθοῦν νύκτα ἢ ἡμέραν εἰς ξένον ὀσπήτι...» (*Κ. Ε. Λασσιθιωτάκη,* Μία τουρκογραικικὴ ἐγκύκλιος, Κρητ. Χρονικά, τ. Γ'[1950], σ. 355-356). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Jones* παρακολούθησε τὸ 1816 τὴ δημόσια ἐκτέλεση μουσουλμάνας στὰ Γιάννενα μὲ λιθοβολισμό. «Ἐνῶ πηγαίναμε στὸ σεράϊ ἀκούσαμε τὸν τελάλη νὰ καλῆ ὅλους τοὺς πιστοὺς μουσουλμάνους νὰ ρίξουν μιὰ πέτρα ἐναντίον της. Ἡ νέα εἶχε ἀθέμιτες σχέσεις μὲ κάποιο Ναπολιτάνο ποὺ βρισκόταν στὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία τοῦ Ἀλῆ (ἦταν ὁ Ἰταλὸς μηχανικὸς Caretto). Τοὺς εἶχε προδώσει ἕνας Ἑβραῖος. Ξεσκέπασαν τὸ πρόσωπό της καὶ τὴν ὁδήγησαν σ' ἕνα πλάτωμα ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Ἐκεῖ τὴν κατέβασαν σ' ἕνα νιόσκαφο λάκκο κι' ἄρχισε ὁ λιθοβολισμὸς ποὺ συνοδευόταν μὲ βρισιὲς καὶ κατάρες. Ἐπὶ ἕνα τέταρτο ἔπεφταν βροχὴ οἱ πέτρες πάνω της. Ἕνας Ἀρβανίτης, πιὸ φιλάνθρωπος ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἅρπαξε μιὰ μεγάλη πέτρα, κι' ἀποτέλειωσε τὴν Τουρκάλα ποὺ τάφηκε κάτω ἀπὸ τὸ λιθοσωρὸ» (*Ἀραβαντινοῦ,* ἔνθ' ἀν., σ. 375 σημ. 1).

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο. Ἡ Φροσύνη ἦταν 27 χρόνων, παντρεμένη, μὲ δυὸ παιδιά. Ὁ ἄντρας της Δημήτριος Βασιλείου ἐμπορευόταν στὴν Κωνσταντινούπολη (*Α. Π. Κουτσαλέξη,* Διαφέροντα καὶ περίεργα τινὰ ἱστορήματα, Ἀθήνησιν 1882, σ. 4). Κατὰ τὸν *Ἀραβαντινὸ* «εἶχεν ἀποδημήσει δι' ἐμπορικὰς ὑποθέσεις εἰς Βενετίαν» (Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, τ. Β', σ. 228).

2. Πρόκειται γιὰ τὸν Νικόλα Γιάγκο.

3. Ὁ Ἀλῆς φόρτωνε τὶς δαπάνες τῆς ψυχαγωγίας του — καὶ ἦταν τεράστιες — στοὺς πλούσιους Γιαννιῶτες. Ποτὲ δὲν ἔδινε δεξιώσεις στὰ σεράγια. Ὅταν ἤθελε νὰ περιποιηθῆ ξένους πρόσταζε κάποιον πολυτάλαντο Ἕλληνα προεστὸ νὰ ἑτοιμάση τὸ τραπέζι. Ἤξερε καλὰ μὲ τοὺς σπιούνους του τὰ πλούτη τῶν ὑπηκόων του — ἄλλωστε συγκεντρώνονταν μὲ τὴν ἀνοχή του — καὶ φρόντιζε νὰ συχωράη μὲ ξένα κόλλυβα. Αὐτὰ τὰ τραπεζώματα ἀποτελοῦσαν μεγάλο γεγονὸς στὰ Γιάννενα. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Hughes* περιγράφει στὸ χρονικό του μιὰ τέτοια δεξίωση (βλ. κεφ. «Στὴν Ἤπειρο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ»).

4. «Ἡ οἰκία τῆς κυρὰ Φροσύνης», γράφει ὁ *Κουτσαλέξης,* «εἶχε δύο πρόσωπα, τὸ ἓν ἐπὶ τῆς λεωφόρου τῆς φερούσης εἰς τὴν ἀγοράν, τὸ ἕτερον ἐπὶ ὁδοῦ, πλατείας καὶ αὐτῆς, ἀλλὰ κατὰ τὴν νύκτα σχολαζούσης» (ἔνθ' ἀν., σ. 7).

στὴ φυλακή. 'Ανάμεσά τους ἡ σύζυγος τοῦ κύρ-Γ. Οἱ συγγενεῖς της ἔλεγαν πὼς ὁ ἄντρας της ἤξερε τὰ σχέδια τοῦ βεζύρη. 'Ενῶ ἑτοιμαζόταν ἡ γυναίκα του νὰ παρουσιασθῆ στὸν πασά, ὑπακούοντας στὴν πρόσκλησή του, ὁ κύρ-Γ., γιὰ νὰ μὴ χαθοῦν τὰ στολίδια της καὶ ἡ ἀκριβή της φορεσιά, τῆς εἶπε πὼς τάχα ὁ βεζύρης ἐπιθυμοῦσε νὰ τῆς κάνη ἕνα δῶρο κι' ὅτι μπορεῖ ν' ἄλλαζε γνώμη ἂν τὴν ἔβλεπε παραστολισμένη. 'Ο ἴδιος ὅμως ὁ Καλαρυτιώτης ἀρνιέται ὅτι γνώριζε τὰ σχέδια τοῦ ἀφεντικοῦ του κι' αὐτὸ φαίνεται τὸ πιθανώτερο. "Οταν πιὰ συγκεντρώθηκαν στὸ σπίτι ὅλες οἱ γυναῖκες κάθε παρέμβαση ἦταν πιὰ μάταιη. 'Ισχυριζόταν πὼς ὅταν φανερώθηκαν τὰ σχέδια τοῦ βεζύρη προσπάθησε νὰ τὴ σώση ἀλλὰ ὁ 'Αλῆς στάθηκε ἀνένδοτος. Οἱ γυναῖκες ὁδηγήθηκαν στὴν ἐκκλησία τοῦ 'Αη-Νικόλα στὴ βορεινὴ ἄκρη τῆς λίμνης. 'Αλλὰ ὅσο νὰ συλληφθοῦν τόσες γυναῖκες ξημέρωσε καὶ βάρκες δὲν εἶχαν ἀκόμα βρεθῆ γιατὶ οἱ βαρκάρηδες τοῦ νησιοῦ ζητοῦσαν γραπτὴ διαταγή[1]. Κι' ἐπειδή, σύμφωνα μὲ τὸ τουρκικὸ ἔθιμο, ὁ πνιγμὸς πρέπει νὰ γίνεται νύχτα, ἡ ἐκτέλεση ἀναβλήθηκε γιὰ τὸ ἄλλο βράδυ. Εἶχε ξεσπάσει μιὰ ἄγρια καταιγίδα, ἀπὸ κεῖνες τὶς γνωστὲς στὰ Γιάννενα θύελλες, ὅταν κατὰ τὰ μεσάνυχτα φόρτωσαν τὶς γυναῖκες σὲ πέντε, ἔξη βάρκες. Δὲν τὶς ἔκλεισαν σὲ τσουβάλια ὅπως συνήθιζαν στὴν Πόλη καὶ οἱ 'Αρβανίτες ὑποχρεώθηκαν νὰ χρησιμοποιήσουν βία ὅταν οἱ γυναῖκες ἁρπάζονταν ἀπὸ τὰ μονόξυλα. 'Εκείνη τὴ νύχτα τέτοια ἦταν ἡ ψυχικὴ κατάσταση καὶ ἡ ὄψη τοῦ βεζύρη ποὺ κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ τὸν πλησιάση. 'Ο δεσπότης, ποὺ δίχως ἄλλο θὰ προσπαθοῦσε νὰ σώση τὰ δυστυχισμένα θύματα, ἔφτασε στὰ Γιάννενα μιὰ ἢ δυὸ μέρες μετὰ τὸ γεγονός. 'Αργότερα ὁ πασὰς ἐξομολογήθηκε σὲ πολλὰ πρόσωπα, σχετικὰ μ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, ὅτι δὲν εἶχε καλοὺς συμβούλους. Αὐτὸ δείχνει πὼς θὰ μποροῦσαν νὰ σωθοῦν μερικὲς γυναῖκες μὲ τὴν καταβολὴ λύτρων [2].

»'Η Φροσύνη ἦταν ἀνηψιὰ τοῦ δεσπότη τῶν Γρεβενῶν[3], 28 πάνω κάτω χρόνων. Λένε πὼς ἦταν ἔξυπνη, μορφωμένη καὶ φαίνεται πὼς ἐνσάρκωνε τὸν τύπο τῆς ἀρχαίας ἑταίρας. Οἱ Γιαννιῶτες μιλᾶνε μὲ περηφάνεια καὶ συμπάθεια γιὰ τὴ Φροσύνη. Καὶ ἀσφαλῶς θεωροῦσαν τὴν παρουσία τέτοιας προσωπικότητας στὴν πόλη σὰν ἀπόδειξη ὑπεροχῆς τοῦ πολιτισμοῦ τους πάνω σ' ὅλη τὴν 'Ελλάδα, ὅσο καὶ τὸ βιβλιοπωλεῖο τους στὸ παζάρι καὶ τὰ δυό τους σχολεῖα. 'Ωστόσο ἡ συντοφιὰ τῆς Φροσύνης θὰ ταίριαζε καλύτερα στὴ Γαλλία ἢ στὴν 'Ιταλία παρὰ στὴ σημερινὴ 'Ελλάδα. 'Η παρουσία της σὲ μιὰ τουρκικὴ πολιτεία

1. 'Ανακριβῶς γράφει ὁ *Κουτσαλέξης* ὅτι οἱ 17 γυναῖκες (τὶς ἀνεβάζει σὲ 18) ἔμειναν ἐπὶ 20 μέρες φυλακισμένες στὴ Λιθαρίτσα (ἔνθ' ἀν., σ. 10). 'Ο *Παν. 'Αραβαντινὸς* ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐκτέλεση στὴ λίμνη ἔγινε δυὸ μέρες μετὰ τὴ σύλληψη (Χρονογραφία, τ. Β', σ. 228) καὶ ὁ *Pouqueville* (Voyage, τ. Α', σ. 133) ὕστερα ἀπὸ τρεῖς.

2. 'Η σωτηρία τῶν γυναικῶν μὲ λύτρα πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ἐντελῶς. 'Ο 'Αλῆς, ἂν αὐτὴ ἦταν ἡ πρόθεσή του, θὰ καθυστεροῦσε τὴν ἐκτέλεση γιὰ νὰ παζαρέψη τὴν ἐξαγορά.

3. 'Ο Γκάγκας ἦταν τότε μητροπολίτης Λαρίσης.

ἦταν πολὺ ἐπικίνδυνη γιατὶ ἡ συμπεριφορὰ μιᾶς γυναίκας ἀπὸ καλὴ οἰκογένεια εἶχε ὀλέθρια ἐπίδραση πάνω στὶς Ἑλληνίδες. Οἱ Τουρκάλες πάλι τὴν ἔβλεπαν μὲ φρίκη ἢ μὲ ζήλεια.

»Τὰ φθονερὰ παράπονα τῆς γυναίκας τοῦ Μουχτὰρ στὸν πεθερό της εἶχαν κυρίως στόχο τὴ Φροσύνη. Ἡ ἀδερφή της πάλι, σύζυγος τοῦ Βελῆ, φθονοῦσε δυὸ ἢ τρεῖς παντρεμένες Γιαννιώτισσες. Αὐτὲς οἱ κατηγορίες ὑπῆρξαν, χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ ἄμεση αἰτία τοῦ τρομεροῦ γεγονότος. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν θυμάτων ἦταν 17. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ θύματα μόνο πέντε ἢ ἕξη ἀνῆκαν στὴν ἀνώτερη τάξη[1]. Τὰ πτώματα ἐπέπλεαν πολλὲς μέρες[2] καὶ ὁ σατράπης ἦταν ἀμπαρωμένος στὸ χαρέμι του γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὰ διαβήματα διαμαρτυρίας τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Γιαννιῶτες πάντως ἔδειξαν τὴν ἀγανάκτησή τους παρακολουθώντας ὁμαδικὰ τὴν κηδεία, κυρίως τῆς Φροσύνης» [3].

Ὁ Leake εἶναι κοντινὸς στὰ γεγονότα. Βρισκόταν στὰ Γιάννενα τέσσερα μόλις χρόνια μετὰ τὴν ὁμαδικὴ θανάτωση τῶν γυναικῶν καὶ οἱ πληροφορίες του εἶναι οἱ πιὸ ἔγκυρες. Ὡπωσδήποτε τὰ πραγματικὰ αἴτια τοῦ πνιγμοῦ τῶν 17 γυναικῶν δὲν ἔχουν ἐντελῶς ἐξακριβωθῆ. Πολλὲς ἐκδοχὲς διατυπώθηκαν. Τὸ καθεστὼς τοῦ ἀληπασαλίδικου τρόμου δὲν ἐπέτρεπε διερευνήσεις καὶ περιέργειες. Ἔπειτα εἶναι γνωστὸ ὅτι μέσα στὸ ζόφο τῆς τυραννίας βρίσκουν πρόσφορο ἔδαφος οἱ κάθε λογῆς φῆμες. Ἡ λαϊκὴ φαντασία πάλι, ποὺ ὀργιάζει σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, καθὼς καὶ οἱ σκόπιμες διαδόσεις ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη πλευρά, ἐπιτείνουν τὴ σύγχυση καὶ τὴ συσκότιση. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ὁ πνιγμὸς τῆς Φροσύνης εἶχε ζωηρὴ ἀπήχηση στὰ λαϊκὰ στρώματα[4].

Οἱ ἐκτελέσεις ἔγιναν μὲ τὸ πρόσχημα τῆς προστασίας τῶν δημοσίων ἠθῶν[5]. Ὁ Ἀλῆς ἦταν ὁ καταλληλότερος διδάσκαλος χρηστότητας καὶ ἀρετῆς! Φαίνεται ὡστόσο πὼς τὶς ἐκτελέσεις προκάλεσαν παλατιανὲς ἀντιζηλίες καὶ

---

1. Ἀπὸ τὶς 17 δύο μονάχα ἦταν παντρεμένες, ἡ Φροσύνη καὶ ἡ γυναίκα τοῦ Γιάγκου. Ἀνάμεσα στὰ θύματα ἦταν καὶ οἱ τέσσερες ἀδερφὲς Σελεκοποῦλες, ράφτρες, καὶ μερικὲς Τουρκάλες. «Αἱ πλεῖσται διεφθαρμέναι ἢ ὕποπτοι», γράφει ὁ *Ἀραβαντινὸς* (ἔνθ' ἀν., σ. 228).

2. Ὁ *Κουτσαλέξης* γράφει ὅτι «ἐγένοντο βορὰ τῶν ἰχθύων καὶ ἐγχέλεων καὶ καραβίδων, τὰ ὁποῖα ἔπαυσαν νὰ εἶναι βορὰ τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ πολλὰ ἔτη» (ἔνθ' ἀν., σ. 10).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 401-404.

4. Καὶ οἱ ἔμμετρες ἀπηχήσεις τῆς τραγωδίας :

Φυσάει ἀγέρας καὶ βοριὰς κι' ἀχολογάει ἡ λίμνη
νὰ βγάλη τὶς δεκαοχτὼ μὲ τὴν Κυρὰ Φροσύνη.
. . . .
Χίλια καντάρια ζάχαρη θὰ ρίξω μὲς στὴ λίμνη
γιὰ νὰ γλυκάνη τὸ νερὸ νὰ πιῆ ἡ Κυρὰ Φροσύνη.

5. Τὰ ἴδια περίπου γράφει καὶ ὁ Πρῶσσος περιηγητὴς *Bartholdy,* ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1803-1804. Ἡ θανάτωση τῶν γυναικῶν ἔγινε, «ὅπως εἶπε ὁ Ἀλῆς, γιὰ νὰ ἐξυγιανθοῦν τὰ ἤθη τῆς πολιτείας» (Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804, Paris 1807).

διενέξεις, πιέσεις καὶ πολιτικὰ συμφέροντα. Τὴν πολιτικὴ πλευρὰ ἐπισημαίνει ὁ λόγιος Ἀθανάσιος Ψαλίδας ἐξηγώντας τὰ γεγονότα στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Cockerell τὸ 1810. Ὁ βεζύρης ἐπιθυμοῦσε νὰ μὴ δυσαρεστήση τὴ νύφη του, σύζυγο τοῦ Μουχτάρ, κόρη τοῦ πασᾶ τοῦ Βερατιοῦ, γιατὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε μεγάλη ἀνάγκη ἀπὸ τὴ φιλία του[1]. Ἡ Φροσύνη ἦταν ἐπίσημη ἐρωμένη τοῦ Μουχτάρ. Ὅταν ὁ Ἀλῆς μπῆκε στὸ σπίτι της τὴν ἀποκάλεσε ξελογιάστρα τοῦ γιοῦ του καὶ τὴ στόλισε μὲ πολλὲς ἄλλες βρισιές. Ὁ Ψαλίδας εἶπε ἐπίσης ὅτι καὶ οἱ ἄλλες γυναῖκες ποὺ ἐκτελέστηκαν ἦταν κακῆς διαγωγῆς. Ἡ πιστὴ δούλα τῆς Φροσύνης δὲν δέχτηκε νὰ τὴν ἐγκαταλείψη καὶ τὴν ἀκολούθησε στὸ θάνατο[2].

Τὴν ἱστορία τοῦ πνιγμοῦ τῶν γυναικῶν ἀφηγεῖται καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Hobhouse ποὺ βρισκόταν στὰ Γιάννενα μαζὶ μὲ τὸν Byron τὸν Νοέμβριο τοῦ 1809. Στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ χρονικοῦ του καταγράφει μιὰ ἐκδοχὴ ποὺ ἄκουσε ἀρχικὰ στὰ Γιάννενα καὶ ὕστερα στὴν Ἀθήνα «γιὰ τὴ μοίρα τῆς πεντάμορφης Φροσύνης ποὺ ἀκόμα τὴν κλαῖνε. Λένε πὼς ἡ ἄτυχη Φροσύνη, ἡ πιὸ ὄμορφη Γιαννιώτισσα, εἶχε ταυτόχρονα δεσμὸ μὲ τὸν Ἀλὴ καὶ μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς γιούς του. Ἐκείνη κατόρθωσε νὰ τὸ κρατήση μυστικὸ ἀπὸ τοὺς δυὸ ἐραστές, ὥσπου ὁ βεζύρης ἀναγνώρισε στὰ χέρια της ἕνα δαχτυλίδι ποὺ εἶχε χαρίσει στὴ γυναίκα τοῦ γιοῦ του. Ἐξαγριωμένος ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τὴν παράτησε ἀπότομα καὶ ἔδωσε τὴ μοιραία διαταγή. Τὴν ἔπνιξαν τὴν ἴδια νύχτα»[3].

Ὁ Βαλαωρίτης υἱοθέτησε αὐτὴ τὴν ἄποψη καὶ ἔδωσε ρομαντικὸ χαρακτήρα στὴ φριχτὴ ἱστορία. Πὼς τάχα διεκδικοῦσαν τὴ Φροσύνη ὁ Ἀλῆς καὶ ὁ γιός του ὁ Μουχτάρ. Πὼς εἶχε ἀνάψει μίσος ἀβυσσαλέο ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἀντεραστές. Κι' ἀκόμα πὼς ὁ Ἀλῆς ὑποκίνησε ἀπόπειρα κατὰ τῆς ζωῆς τοῦ γιοῦ του.

Ὅλα αὐτὰ βέβαια εἶναι ὡραιοποιήσεις μιᾶς πανάθλιας ἱστορίας. Ἂν ὁ Ἀλῆς διεκδικοῦσε τὴ Φροσύνη θὰ ἔστελνε ἁπλούστατα τὸν ταχὴρ Ἀμπάζη, τὸν ἀστυνόμο του, καὶ θὰ τὴν ἔκλεινε στὸ χαρέμι. Κι' αὐτὸ μποροῦσε νὰ γίνη ὄχι μόνο γιὰ τὴ φαυλόβια Φροσύνη ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πιὸ ἐνάρετη Ἑλληνίδα, κόρη ἢ σύζυγο, σ' ὁλόκληρο τὸ πασαλίκι[4].

---

1. Ἡ πληροφορία τοῦ *Cockerell* δὲν φαίνεται ἀβάσιμη. Οἱ γιοὶ τοῦ Ἀλῆ καὶ οἱ ἄνθρωποί τους εἶχαν διαφθείρει τὰ γιαννιώτικα ἤθη μὲ τὴ βία καὶ τὸ χρηματισμό. Οἱ γυναῖκες τοῦ Μουχτὰρ καὶ τοῦ Βελῆ ἦταν θυγατέρες τοῦ Ἰμπραὴμ πασᾶ τοῦ Βερατιοῦ καὶ μποροῦσαν νὰ ὑψώσουν φωνὴ γιὰ τὶς παραλυσίες τῶν συζύγων τους. Ὁ Ἀλῆς δὲν ἤθελε νὰ δυσαρεστήση τὸν πασὰ γιὰ λόγους πολιτικούς. Φαίνεται μάλιστα ὅτι οἱ δυὸ ἀδερφὲς ἀπειλοῦσαν τὸ βεζύρη ὅτι θὰ φύγουν γιὰ τὸ Βεράτι (*Ἀραβαντινοῦ,* ἔνθ' ἀν., σ. 380).

2. Travels in southern Europe and the Levant, 1810-1817, London 1903, σ. 237-238.

3. A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810, London 1854, σ. 123.

4. «Εἰς τὸν ἐμμανῆ πρὸς τὴν Κυρὰ Φροσύνην ἔρωτα τοῦ Ἀλῆ», παρατηρεῖ ὁ *Σπ. Π.*

Ὁ Hobhouse περιγράφει στὸ χρονικό του τὸ περιστατικὸ τῆς νυκτερινῆς ἐπιδρομῆς στὸ σπίτι τῆς Φροσύνης.

«Ἡ γυναίκα τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ, κόρη τοῦ Ἰμπραήμ, ἦταν εὐνοουμένη τοῦ Ἀλῆ[1]. Μιὰ μέρα ποὺ τὴν ἐπισκέφθηκε τὴ βρῆκε νὰ κλαίῃ. Τὴν πίεσε νὰ τοῦ ἀποκαλύψῃ τί ἀκριβῶς τὴ βασάνιζε καὶ κείνη τοῦ ἐκμυστηρεύθηκε ὅτι ὁ ἄντρας της δὲν τὴν ἀγαποῦσε πιά. Τὴ ρώτησε ἂν εἶχε ὑποψίες πῶς ὑπῆρχαν ἄλλες γυναῖκες στὴ μέση. Ναί, ἀπάντησε ἡ νύφη του. Ὁ βεζύρης ἀξίωσε νὰ μάθῃ ποιὲς ἦταν. Κι' ἐκείνη κάθισε κι' ἔγραψε—στὴν τύχη ὅπως λένε—τὰ ὀνόματα τῶν 15 ὡραιότερων γυναικῶν τῆς πολιτείας (Ἑλληνίδες καὶ Τούρκισσες). Τὴν ἴδια νύχτα πιάστηκαν στὰ σπίτια τους καὶ ὁδηγήθηκαν στὸ φρούριο. Ὕστερα τὶς ἔκλεισαν σὲ σακκιά, τὶς φόρτωσαν στὰ πριάρια καὶ τὶς ἔπνιξαν στὴ λίμνη»[2].

Ἀραβαντινός, «ἂν ὑπῆρχε τῷ ὄντι τοιοῦτος, ἓν καὶ μόνον ἠδύνατο ἴσως ν' ἀντιταχθῇ πρόσκομμα, ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἰδίου οἴκου καὶ ἡ ἀποφυγὴ οἰκογενειακοῦ σκανδάλου. Ἀλλὰ μήπως δὲν παρεῖδε πάντα ταῦτα ὁ νέος οὗτος Βοργίας, συνάψας πρὸς αὐτὴν τὴν νύμφην αὐτοῦ, τὴν σύζυγον τοῦ Βελῆ, πασιγνώστους ἐν τῇ Αὐλῇ του παρανόμους σχέσεις; Ἢ μήπως ἐκήδετο τῆς ἰδίας ἀξιοπρεπείας ὁ ἐν ταῖς ἀκατονομαστοτέραις τῶν ἀκολασιῶν κυλιόμενος νέος Ἡλιογάβαλος ἢ εἶχε περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μουχτὰρ κρείττονα ἢ περὶ τοῦ Βελῆ γνώμην ὁ ἀμφοτέρους τούτους δημοσίᾳ ἀποκαλέσας ὄρνιθας;» (Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 379).

1. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1854 ὁ *Hobhouse* προσθέτει σὲ ὑποσημείωση ὅτι, ὅπως ἔλεγαν στὰ Γιάννενα κι' ὅπως ἄκουσε ἀργότερα στὴν Ἀθήνα, ὁ Ἀλῆς εἶχε ἄνομο δεσμὸ μὲ τὴ νύφη του. Ὁ Γάλλος ἐξωμότης ἀξιωματικὸς τοῦ Ἀλῆ *Ibrahim Manzour ἐφέντης* γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ὁ Ἀλῆς διατηροῦσε ἄνομες σχέσεις καὶ μὲ τὴν ἄλλη νύφη του, τὴ σύζυγο τοῦ μικρότερου γιοῦ του, τοῦ Βελῆ, θυγατέρα κι' αὐτὴ τοῦ Ἰμπραὴμ πασᾶ τοῦ Βερατιοῦ. Τὴν ἀπιστία της πληροφορήθηκε ὁ Βελῆς ἀπὸ τὸν Πασόμπεη. Ὁ βεζύρης τὸ ἔμαθε, τὸν καταδίωξε καὶ προσπάθησε νὰ τὸν δολοφονήσῃ στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ὑπόθεση ὑπῆρξε καὶ ἡ αἰτία τοῦ χαμοῦ του. Καὶ στὸ χειρόγραφο τοῦ σύγχρονου *Οἰκονόμου* ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀλῆς εἶχε ἄνομο δεσμὸ μὲ τὴ νύφη του, σύζυγο τοῦ Βελῆ (*Γ. Π. Κρέμου,* Ἱστορικὰ Ἐπανορθώματα, Παρνασσός, τ. Ζ' [1885], σ. 953).

2. Τὰ ἴδια περίπου γράφει καὶ ὁ *Byron* σὲ μιὰ σημείωση στὸν «Γκιαούρ». Προσθέτει μόνο ὅτι «καμμιὰ δὲν φώναξε κατὰ τὸν πνιγμὸ» (The Poetical Works of Lord Byron, London 1935, σ. 257, σημ. σ. 877 στήλη 1). Ἐλέγχοντας ὁ *Leake* τὶς πληροφορίες τοῦ *Hobhouse* στὸ ἔργο του Researches in Greece (London 1814, σ. 410) παρατηρεῖ ὅτι οἱ τουρκικοὶ νόμοι εἶναι πολὺ αὐστηροὶ γιὰ τὶς γυναῖκες κακῆς διαγωγῆς καὶ ὅτι ὁ πνιγμὸς ἦταν ἡ καθιερωμένη τιμωρία σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις. Καὶ προσθέτει ὅτι ἡ ἴδια ἀκριβῶς τιμωρία ἐπιβαλλόταν καὶ κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Πραγματικὰ ὁ *Ἀθήναιος* (1.102.60) ἀναφέρει: «Θεόπομπος περὶ Μηθυμναίων τάδε λέγει: ...Κλεομένης ὁ τύραννος, ὁ τὰς μαστροπούς, τὰς εἰθισμένας προαγωγεύειν τὰς ἐλευθέρας γυναῖκας, καὶ τρεῖς ἢ τέτταρας τὰς ἐπιφανεστάτας πορνευομένας, ἐνδύσας εἰς σάκκους καταποντῖσαι τισὶν προστάξας. Καὶ Ἕρμιππος, ἐν τοῖς περὶ τῶν Ἑπτὰ σοφῶν, Περίανδρος τὸ αὐτὸ ποιῆσαι». Στὴν ἔκδοση τοῦ 1854 ὁ *Hobhouse* ἀπαντᾶ μὲ ὀργὴ στὴν παρατήρηση τοῦ Leake καὶ στὴν ὑπόμνηση τῶν ἀρχαίων προτύπων. «Σίγουρα ὁ συνταγματάρχης ἔχει δίκιο. Καὶ μάλιστα δὲν θὰ δυσκολευτῇ νὰ ἐπιστρατεύσῃ τὴν ἴδια δικαιολογία γιὰ τὸ παλούκωμα, γιὰ τὸ ψήσιμο, γιὰ τὸ θρυμματισμὸ τῶν ἀρθρώσεων μὲ

῾Ο Hobhouse δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴ βασιμότητα αὐτῆς τῆς ἱστορίας. Ἐπικαλεῖται μάλιστα τὴ μαρτυρία τοῦ Βασίλη, ἑνὸς Ἀρβανίτη τῆς συνοδείας, πού, κατὰ τοὺς ἰσχυρισμούς του, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἦταν στὴ φρουρὰ καὶ πῆρε μέρος στὴ σύλληψη καὶ τὸν πνιγμὸ τῶν γυναικῶν. Καλὰ νὰ πάθουν, εἶπε ὁ Ἀρβανίτης, ἦταν ὅλες τους παλιογυναῖκες. Καὶ ὁ Hobhouse σχολιάζει: «Φαίνεται πὼς αὐτὸς ὁ ρουφιάνος πιστεύει πραγματικὰ πὼς εἶχε συντελέσει στὴν καταπολέμηση τῆς διαφθορᾶς»[1].

῾Ο Γάλλος στρατηγὸς Guillaume de Vaudoncourt, ποὺ βρισκόταν τὸ 1807 στὰ Γιάννενα μὲ πολιτικὴ ἀποστολή, χαρακτηρίζει πολιτικὴ πράξη τὸν πνιγμὸ τῆς Φροσύνης καὶ τῶν ἄλλων γυναικῶν. ῾Ο Ἀλῆς εἶχε διαπιστώσει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐπηρέαζαν τὸ γιό του Μουχτάρ, διαμέσου τῆς Φροσύνης, σὲ ἐπικίνδυνο βαθμὸ γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς ἐξουσίας του.

«῾Ο Μουχτάρ, ἐρωτευμένος μὲ τὴ Φροσύνη, βρισκόταν κάθε μέρα στὸ σπίτι της, ὅπου σύχναζαν ἐπίσης πολλοὶ σπουδαῖοι Γιαννιῶτες μὲ τὶς γυναῖκες τους. ῾Ο Ἀλῆς φοβήθηκε πὼς οἱ συνομιλίες καὶ οἱ σκέψεις τῶν Ἑλλήνων θὰ ἀσκοῦσαν μεγάλη ἐπίδραση στὸ γιό του, πολὺ περισσότερο ὅταν ὑπῆρχε καὶ ἕνας παντοδύναμος ἐρωτικὸς ἐνδιάμεσος. Παρακίνησε λοιπὸν κρυφὰ τὶς γυναῖκες τοῦ Μουχτάρ, καὶ κυρίως τὴν κόρη τοῦ πασᾶ τοῦ Βερατιοῦ, νὰ παραπονεθοῦν, ἀκόμα καὶ διαζύγιο νὰ ζητήσουν. Ἀνακατεύτηκε μάλιστα κι' ὁ ἴδιος ὁ Ἰμπραὴμ καὶ ὑποστήριξε τὰ παράπονα τῆς θυγατέρας του. ῾Ο Ἀλῆς ἔσπευσε τότε νὰ παρουσιάση τὸ ζήτημα σὰν ὑπόθεση ποὺ ἀφορᾶ τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους. Κάλεσε τὸ διβάνι καὶ ἐκεῖ ἀποφασίστηκε ὁ πνιγμὸς τῆς Φροσύνης καὶ ἄλλων 15 γυναικῶν τοῦ περιβάλλοντός της μὲ τὴν κατηγορία ὅτι ξελόγιασαν τὸν Μουχτὰρ καὶ δημιούργησαν κίνδυνο πολέμου μὲ τὸν πασὰ τοῦ Βερατιοῦ. Κι' ἐπειδὴ δὲν ἔβρισκε ἀνάμεσα στοὺς δορυφόρους του ἄνθρωπο τόσο τολμηρὸ ποὺ νὰ ἀψηφήση τὴν ὀργὴ τοῦ Μουχτάρ, πῆγε ὁ ἴδιος στὸ σπίτι τῆς Φροσύνης, τὴ συνέλαβε καὶ

σφυρί, γιὰ τὴν παράδοση τῶν θυμάτων βορὰ στὰ θηρία, γιὰ τοὺς θανάτους ἀπὸ πείνα, γιὰ τὸ γδάρσιμο ζωντανῶν ἀνθρώπων καὶ ἄλλες ποινὲς τοῦ ποινικοῦ κώδικα τοῦ Ἀλῆ. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ εἰπωθῆ καὶ γιὰ τὶς τερατώδεις αἰσθησιακὲς ἀπολαύσεις, γιατὶ ὁ Ἀλῆς δὲν ἦταν ὁ ἐφευρέτης. Εἶχε προηγηθῆ ὁ Τιβέριος. ῾Η πανούργα καὶ ὕπουλη ἐκδίκηση, ὁ θάνατος ποὺ ἔρχεται μὲ τὸ προσωπεῖο τῆς φιλίας, ἡ πιὸ ἐπαίσχυντη λαγνεία, ἡ ἐξευτελιστικὴ ὑποδούλωση στὰ θηλυκά, ἡ ἁρπακτικότητα, ἡ ἐξαγορὰ τῆς δικαιοσύνης, ὅλα αὐτὰ ἀναφέρονται στὴ ζωὴ τῶν καλυτέρων Καισάρων... ῾Η ἐξόντωση ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία ἢ ὁ ἀλληλοσκοτωμὸς σὲ μονομαχία 2.300 αἰχμαλώτων γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν γενεθλίων τοῦ ἀδερφοῦ (ἀναφέρεται στὸν Τίτο καὶ τὸν ἀδερφό του Δομιτιανὸ) ἀποτελοῦσε ἴσως σπουδαῖο κατόρθωμα στὰ μάτια τῶν Ρωμαίων. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ σφαγὴ τῶν Γαρδικιωτῶν μπορεῖ νὰ ἀποτελέση μιὰ ὡραία σελίδα τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ Ἀλῆ πασᾶ» (ἔνθ' ἀν., σ. 111 σημ. β).

1. Τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Βασίλη ἀμφισβητεῖ ὁ Leake. Τὸν εἶχε στὴν ὑπηρεσία του, ὅταν ἔφτασαν στὰ Γιάννενα ὁ Byron καὶ ὁ Hobhouse, καὶ μὲ δικές του συστάσεις ἀποφάσισαν νὰ τὸν προσλάβουν. Ἦταν φανφαρονισμοὶ ἑνὸς σπιούνου τοῦ πασᾶ (Researches in Greece, London 1814, σ. 409).

τὴν παρέδωσε στοὺς δημίους. Ὕστερα, γιὰ νὰ ἀπομακρύνη ὁλότελα τὸν Μουχτὰρ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, διέδωσε ὅτι ἂν οἱ Γιαννιῶτες προεστοὶ καὶ ἰδιαίτερα ὁ μητροπολίτης Τρικάλων, θεῖος τῆς Φροσύνης, ζητοῦσαν νὰ ἀπονεμηθῆ χάρη θὰ δεχόταν. Ἀλλὰ ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς τοὺς ἐμπόδισε νὰ ἐνεργήσουν γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ἐρωμένης ἑνὸς Μουσουλμάνου»[1].

Ὁ Γάλλος Fr. Pouqueville, πρόξενος στὰ Γιάννενα ἀπὸ τὸ 1806 ὡς τὸ 1815, ἀποδίδει τὶς ἐκτελέσεις στὴν ὀργὴ ποὺ κατέλαβε τὸν βεζύρη ὅταν διαπίστωσε πῶς διασπαθίζονταν τὰ διαμάντια τῆς «δυναστείας».

Ἡ Φροσύνη, γράφει ὁ Pouqueville, ἀπὸ καλὴ ἑλληνικὴ οἰκογένεια, πανέμορφη καὶ πλούσια, παντρεύτηκε σὲ πολὺ μικρὴ ἡλικία καὶ ἀπόχτησε δύο παιδιά. Κάποτε ὁ ἄντρας της ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκατασταθῆ στὴ Βενετία. Κατὰ τὴν ἀπουσία του ὁ Μουχτὰρ κατόρθωσε, ἐπιστρατεύοντας τὶς ἀπειλὲς καὶ τὴ βία, νὰ δημιουργήση ἐρωτικὸ δεσμὸ μαζί της[2]. Ἡ Φροσύνη τρόμαξε στὴν

---

1. Ὁ ἀφελὴς Γάλλος στρατιωτικὸς φανταζόταν πὼς ἡ Φροσύνη ἦταν κάποια ἀρχαιοπρεπὴς ἑταίρα ἢ μιὰ σύγχρονη Madame Recamier καὶ τὸ σπίτι της πνευματικὸ ἐντευκτήριο τῆς ἐποχῆς. Χαρακτηρίζει μάλιστα τὸν Μουχτὰρ «φίλο τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν». Καὶ προσθέτει ὅτι «ὁ δεσμός του μὲ τὴ Φροσύνη εἶχε ἐξευγενίσει τὸ πνεῦμα του!» (Memoirs of Ionian Islands... including the life and character of Ali Pacha, London 1816, σ. 298). Στὴν πραγματικότητα ἡ Φροσύνη ἦταν ἕνα ἀγράμματο ἀλλὰ πανέμορφο θηλυκὸ ποὺ ἐξαχρειώθηκε μέσα στὸ καθεστὼς τῆς βίας καὶ τῆς διαφθορᾶς κι' εἶχε πανάθλιο τέλος.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 272-273. Δὲν εἶχαν τέτοιους ἐνδοιασμοὺς οἱ Ἀληπασαλῆδες, νὰ περιμένουν δηλαδὴ τὴν ἀναχώρηση τοῦ συζύγου γιὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν. Ἀνάγκαζαν τοὺς ἄντρες τῶν ὄμορφων γυναικῶν νὰ ξενητευτοῦν καὶ τοὺς ξενητεμένους νὰ μὴ ξαναγυρίσουν στὸν τόπο τους. Αὐτὸ ἔκανε ὁ Μουχτὰρ μὲ μιὰ ἄλλη Ἑλληνίδα, τὴ Βασιλικὴ Πλέσσου, σύζυγο μπακάλη. Ἀφηγεῖται ὁ λόγιος *Ἀ. Ψαλίδας,* ποὺ μπαινόβγαινε στὰ σεράγια, σὰν ἔμπιστος ποὺ ἦταν, καὶ γνώριζε πρόσωπα καὶ πράγματα: «...Τὴν ἔκλεισε στὸ σπίτι της κατὰ τὴν Ἁγίαν Μαρίναν, τῆς ἐδιώρισε μιὰ χατζῖνα γριὰ φυλάχτρα, νὰ ἔχη τὸ κλειδὶ τῆς ἐξώπορτας καὶ κανέναν νὰ μὴν ἐμβάζη, χώρια ἀπὸ τὰ τρία ἀδέρφια της, καὶ ἀντικρὺ ἀπὸ τὸ σπίτι της ἐδιώρισε παλληκάρια νὰ φυλάγουν. Καὶ αὐτὸς κάθε βράδυ ἐπήγαινε ἀπόσκεπα μὲ ἕναν ἄνθρωπόν του· πολλαῖς φοραῖς τὴν ἔπαιρνε καὶ στὸ σαράγι του, καὶ τὴν ἐφύλαε μέραις πολλαῖς, καὶ τὰ παιδιά της ἔμνησκαν μοναχὰ μὲ ταῖς δούλαις». Ὁ Ψαλίδας ποὺ γνώριζε τὴ Βασιλικὴ τὴν περιγράφει παραστατικά: «Ἡ περίφημη Βασιλικὴ τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ ἦταν πολλὰ ὄμορφη, μὲ ἀνάστημα μέτριο, λιγυρὸ καὶ παχουλό, πρόσωπο φεγγάρι, μάτια μαῦρα σχιστὰ καὶ γλυκὰ ποὺ ἔπνεαν τὸν ἔρωτα, φρύδια μαῦρα καὶ καμαρωτά, τζίνορα μαῦρα, μακριὰ καὶ δοξαρωτά, μύτη κοντυλένια, στόμα δακτυλίδι, δόντια μαργαριταρένια, ἀχείλια κοραλένια, ἀστῆθι πλατὺ καὶ κρεβατωτό, βυζιὰ ὀρθὰ καὶ μικρά, χέρια μικρὰ καὶ στρουμπουλά, καθὼς καὶ ποδάρια, φωνὴ γλυκὴ καὶ μελωδική, πνεῦμα πεταχτὸ καὶ διαπεραστικὸ καὶ σύντομα νὰ εἰπῶ ἀριστούργημα τῆς φύσης· ἐτραγουδοῦσε ἀγγελικὰ καὶ ἐχόρευε τεχνικώτατα καὶ ἔπαιζε τὸ ταμπούρι ἁρμονικώτατα». Ὕστερα ὁ Μουχτὰρ τῆς ἀγόρασε ἕνα σπίτι «καὶ τὴν μετατόπισε ἐκεῖ καὶ ἔκαμε καὶ μεσιὰν πόρτα μὲ τὸ σαράγι του διὰ νὰ πηγαίνη σ' αὐτὴν ἀπὸ τὴν μεσιὰν καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ὀξώπορτα: ἐπρόσταξε καὶ τὸν ἀδελφό της νὰ γράψη τοῦ ἀνδρός της νὰ μὴν ἔλθη γιατὶ βάνει καὶ τὸν σκοτώνουν. Κι' ἔτζι ὁ δύστυχος ὁ ἄντρας της ἀπόμεινε στὰς Σέρρας». Ὅταν ἡ κόρη τῆς Βασιλικῆς, ἡ Ρούσσιω, ἔγινε 12 χρόνων ἦρθε ἡ σειρά της: «...ἄρχισε (ὁ Μουχτὰρ) στὸ σαράγι νὰ στολίζη καὶ τὴν Ρούσσιω πασσιάτικα γιατὶ ἦταν τρυφερὴ καὶ τοῦ λιανάρεγε· ἡ μάνα της ὅμως ἐπαρακάλεγε

ἀρχὴ ἀλλὰ ὕστερα ἔνοιωσε περηφάνεια γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ πασᾶ. Τότε ὅμως δημιουργήθηκαν θανάσιμες ἀντιζηλίες. Καὶ οἱ γυναῖκες τοῦ Μουχτὰρ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀπουσία του σὲ μιὰ ἐκστρατεία γιὰ νὰ θέσουν σὲ ἐφαρμογὴ ἕνα ἐκδικητικὸ σχέδιο. Παραπονέθηκαν στὸ βεζύρη καὶ κατηγόρησαν τὴ Φροσύνη ὅτι διαφεντεύει τὰ πλούτη τοῦ συζύγου τους. Αὐτὸ ἔκρινε τὴν τύχη της. Ὁ Ἀλῆς εἰσόρμησε μιὰ νύχτα στὸ σπίτι της μὲ τὴ φρουρά του. Ἐκείνη μάζεψε τὰ κοσμήματά της καὶ τὰ ἀπόθεσε στὰ πόδια του. Ἀλλὰ οἱ σωματοφύλακες τὴν ἁλυσόδεσαν καὶ τὴν ὁδήγησαν στὸ σεράϊ. Γιὰ νὰ δικαιολογήση τὴν πράξη του ὁ Ἀλῆς πρόσταξε νὰ συλληφθοῦν τὴν ἴδια νύχτα κι' ἄλλες 15 γυναῖκες γνωστῶν γιαννιώτικων οἰκογενειῶν. Ἕνας Βλάχος[1] τοῦ παρέδωσε τὴ γυναίκα του ἔγκυο ὀχτὼ μηνῶν.

Ὁ Ἀλῆς ἔκλεισε τὶς γυναῖκες σ' ἕνα μπουντρούμι καὶ περίμενε τρεῖς μέρες νὰ γίνουν διαβήματα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους. Κανεὶς δὲν παρουσιάσθηκε. Τὸ βράδυ τῆς τρίτης μέρας τὶς μετέφεραν στὴ λίμνη καὶ τὶς ἔπνιξαν. Ἡ Φροσύνη πέθανε ἀπὸ τὴν τρομάρα της, πρὶν φτάση στὴ λίμνη. Τὴν ἔθαψαν στὸ μοναστήρι τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων. Ὁ Pouqueville εἶδε τὸ μνῆμα της ἰσκιωμένο ἀπὸ ἰτιὲς κάτω ἀπὸ μιὰ ἀγριελιά[2].

Ὁ Ibrahim-Manzour, Γάλλος ἐξωμότης ἀξιωματικός, διοικητὴς τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ Ἀλῆ στὴν περίοδο 1816-1819, γράφει στὸ χρονικό του πὼς ὅταν ἡ Φροσύνη ἀποκάλυψε στοὺς συγγενεῖς της τὶς ἐρωτικὲς προτάσεις τοῦ Μουχτάρ, ὅλοι, καὶ περισσότερο ὁ θεῖος της ὁ δεσπότης (ὁ Γκάγκας) τὴ συμβούλεψαν νὰ δεχτῆ ἀμέσως—κι' ἂς ἦταν παντρεμένη καὶ μὲ παιδιὰ—«γιὰ νὰ μὴ θυμώση ὁ πασάς». Τὰ ἔμαθε ὁ σύζυγος, ἤξερε τὶ τὸν περιμένει, καὶ τὴν ἴδια μέρα ἐγκατέλειψε τὰ Γιάννενα καὶ κατέφυγε στὸ Βουκουρέστι. Ὁ δεσμὸς τῆς Φροσύνης μὲ τὸν Μουχτὰρ κράτησε ἀρκετὸν καιρό. Ἀνάμεσα στὰ δῶρα

τὸν πασιὰν νὰ τὴν ἀρραβωνίση μὲ τὸν ἰατρόν του Ἰωάννην Κωλέττην τὸν Συρρακιώτην. Καὶ ὁ πασιὰς τῆς ἔκαμε τὸ θέλημα, τὴν ἀρραβώνιασε ἀλλὰ δὲν τὴν ἔδωκε, μόνο τὴν ἐφύλαγε ἀρραβωνιασμένην ὅσο νὰ τὴν ἀπολαύση, νὰ τὴν ξεψαχνίση καὶ νὰ τὴν χορτάση καὶ ὕστερα νὰ τὴν δώκη τοῦ ἰατροῦ του· καὶ διὰ νὰ τὴν ἀπολαμβάνη χωρὶς ἀντίρρηση τῆς μάνας, ἔπαιρνε τὴν θυγατέρα στὸ ἄλλο τὸ σαράγι του συχνὰ καὶ τὴν ἐφύλαγε πολλαῖς ἡμέραις καὶ πάλι τὴν ἔστελνε τῆς μάνας της στὸ σαράγι τοῦ Μπαρδάκη· καὶ ἔτζι ὁ ἄσωτος ἐμεταχειριζόταν καὶ μάνα καὶ θυγατέρα, καὶ τὴν θυγατέρα περισσότερο ὡς τρυφερή, ἐπειδὴ ἡ μάνα εἶχε χοντρήνει καὶ ἀνοστήνει...» (Διηγήματα ἀληθινά, 1821 Μαρτίου 20: Τζεπέλοβο, Διήγημα πρῶτον. Βλ. *Κων. Διαμάντη,* Ἡ Βασιλικὴ Πλέσσου σύζυγος τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ κατὰ χειρόγραφον τοῦ Ἀθ. Ψαλίδα,'Ηπ.'Εστία, τ. Δ' [1955], σ. 1079). Τὸ χειρόγραφο τοῦ Ψαλίδα βρίσκεται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (Κ 71). Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Μουχτάρ, σύζυγος τοῦ Γιώργη Χατζηκώστα Πλέσσου, καταγόταν ἀπὸ τὸ χωριὸ Πλεσίβιτσα τῶν Φιλιατῶν, ἦταν δηλαδὴ συμπατριώτισσα τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἀλῆ.

1. Ὁ Νικόλας Γιάγκος, Βλάχος ἀπὸ τοὺς Καλαρύτες.

2. Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali Pacha, Paris 1827, σ. 181-183.

του ἦταν καὶ τὸ περίφημο δαχτυλίδι τῆς γυναίκας του ποὺ ὁδήγησε τὴ Φροσύνη στὸ θάνατο[1]. Ὁ Ibrahim-Manzour γράφει ὅτι εἶχε ἀντλήσει τὶς πληροφορίες του ἀπὸ τὸν ἀδερφὸ τῆς Φροσύνης Ἀλέξανδρο καὶ τὸ γιό της, ποὺ ἦταν καὶ οἱ δυὸ φίλοι του. Ὁ γιός της ἦταν ἔξη χρόνων καὶ κοιμόταν στὴν κάμαρα τῆς Φροσύνης ὅταν μπῆκε ὁ Ἀλής. Θυμόταν ἀκόμα τὴ σκηνή.

Τὴν ἱστορία τοῦ δαχτυλιδιοῦ ἀναφέρει στὸ χρονικό του καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Smart Hughes ποὺ ἔμεινε στὰ Γιάννενα ὁλόκληρο τὸ χειμώνα τοῦ 1813-1814.

«Ἡ Φροσύνη ἦταν ξακουστὴ ὄχι μονάχα γιὰ τὴν ὀμορφιά της ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ χάρη, τὰ ψυχικὰ χαρίσματα, τὴν ἐξυπνάδα καὶ τοὺς κομψοὺς τρόπους. Εἶχε ἀπαρνηθῆ τὴ ζωὴ τοῦ γυναικωνίτη γιὰ νὰ γίνη τὸ ἐπίκεντρο, ἡ ψυχὴ τῆς γιαννιώτικης κοινωνίας. Ἄκουσα τοὺς πιὸ σοβαροὺς Γιαννιῶτες νὰ μιλᾶνε μὲ ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὶς ἀρετές της καὶ τὴν πνευματώδη κουβέντα της. Ἦταν ἐρωμένη τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ, πρωτότοκου γιοῦ τοῦ Ἀλῆ».

Ὅταν ἡ σύζυγος τοῦ Μουχτὰρ ἀνακάλυψε, χάρη στὸ βαρύτιμο δαχτυλίδι, γαμήλιο δῶρο στὸν ἄντρα της, τὴν ἀπιστία, ζήτησε ἀπὸ τὸν πεθερὸ ἐκδίκηση. Κι' ἐκεῖνος, ποὺ γιὰ λόγους πολιτικοὺς—δὲν ἤθελε νὰ δυσαρεστήση τὸν πατέρα της, τὸν Ἰμπραὴμ πασὰ—ἀποφάσισε νὰ δράση. Ἀνέλαβε ὁ ἴδιος τὴν ἐπιχείρηση γιὰ νὰ μὴ πληροφορηθῆ τίποτα ὁ Μουχτὰρ πασὰς καὶ γιὰ νὰ μὴ διακινδυνέψουν ὕστερα, ἀπὸ τὴν ὀργή του, οἱ ἐκτελεστὲς τοῦ σχεδίου. Μπῆκε νύχτα μὲ μερικοὺς σωματοφύλακες στὸ σπίτι τῆς Φροσύνης, τὴν ξύπνησε βίαια, τῆς ἔδειξε τὸ δαχτυλίδι καὶ τὴ ρώτησε ἂν τὸ γνωρίζει. Ἡ δύστυχη Ἑλληνίδα διάβασε τὴ μοίρα της στὸ μέτωπο τοῦ τυράννου».

Τὴν πρόσταξε νὰ ντυθῆ καὶ νὰ τὸν ἀκολουθήση, ἐπιτρέποντας μονάχα στὴν ἔμπιστη δούλα της νὰ τὴν συνοδέψη. Κατεβαίνοντας στὴν αὐλὴ ἔδωσε ἐντολὴ στοὺς φρουροὺς νὰ ὁδηγήσουν τὶς δυὸ γυναῖκες σὲ μιὰ ἐκκλησία ποὺ βρισκόταν στὴν ὄχθη τῆς λίμνης. Ἐκεῖ εἶχαν συγκεντρωθῆ μὲ διαταγὴ τοῦ βεζύρη εἴκοσι γυναῖκες κακῆς διαγωγῆς.

«Πέρασε ἡ ἄλλη μέρα χωρὶς νὰ δοθῆ ἡ μοιραία διαταγή. Φαίνεται ὅτι ὁ τύραννος κατεχόταν ἀπὸ τύψεις καὶ δίσταζε. Λένε πὼς ἤθελε νὰ κερδίση καιρὸ κι' ὅτι περίμενε διαβήματα γιὰ νὰ τοὺς χαρίση τὴ ζωή. Ἀλλὰ δὲν παρουσιάσθηκε παρὰ ἕνας Ἕλληνας, ἕνας σύζυγος ποὺ πρόσπεσε στὸ βεζύρη ἐκλιπαρώντας τον γιὰ τὴ γυναίκα του. Ὁ Ἀλὴς τὸν ρώτησε μ' ἕνα σαρκαστικὸ χαμόγελο, ἂν μποροῦσε νὰ ζήση μὲ μιὰ γυναίκα ἄπιστη. Ναί, ἀπάντησε ἐκεῖνος. Κι' ὁ βεζύρης πρόσταξε νὰ τὴν ἐλευθερώσουν».

---

1. Ἀπήχηση τῆς ἱστορίας τοῦ δαχτυλιδιοῦ βρίσκουμε καὶ στὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς ἐποχῆς:

Δὲν σ' ἔλεγα Φροσύνη μου, μὴ βάλης δαχτυλίδι
τ' ἀκούει ὁ Ἀλὴ πασάς, σὲ ρίχνει μὲς στὴ λίμνη;

(*Passow,* Τραγούδια Ρωμαίικα, Ἀθῆναι 1860, σ. 277).

Τὴν ἴδια νύχτα ἔκλεισαν τὶς ἄλλες σὲ σακκιά, τὶς φόρτωσαν σὲ βάρκες καὶ τὶς ἔπνιξαν. «Λένε πὼς ἡ Φροσύνη καὶ ἡ πιστή της συντρόφισσα, βρῆκαν εὐκαιρία νὰ ριχτοῦν μόνες, ἀγκαλιασμένες στὰ νερά»[1].

ΣΤΙΣ 11 Νοεμβρίου 1805 ὁ Leake ἀνέβηκε στὸ σεράϊ γιὰ νὰ ἀποχαιρετήση τὸν Ἀλή. Φεύγει γιὰ τὴ Λάρισα καὶ τὴν Ἀθήνα. Τὸν βρῆκε νὰ συνεργάζεται μὲ τὸν εὐνοούμενό του Μπεκτασλὴ-Σεΐχ. «Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνομιλίας μας διάλεγε κάτι μεγάλα μαργαριτάρια γιὰ κομπολόϊ ποὺ τοῦ ἔφεραν Ἕλληνες χρυσικοί. Ἀργότερα ἔμαθα πὼς ἀγόρασε 24 κομμάτια γιὰ 50 πουγγιά. Πρόσθεσε μερικὰ μαργαριτάρια ποὺ εἶχε καὶ δυὸ σμαράγδια ἀκόμα καὶ συμπλήρωσε τὶς 33 χάντρες ποὺ χρειάζεται ἕνα κομπολόϊ»[2].

Τὴν ἄλλη μέρα ξεκίνησε γιὰ τὴ Θεσσαλία διαμέσου τῆς χιονισμένης Πίνδου. Τρεῖς Μετσοβίτες ὁδηγοὶ προπορεύονταν ξανοίγοντας τὸ μονοπάτι πρὸς τὸ διάσελο. Ἡ πομπὴ τῶν ὑποζυγίων κατηφορίζει στὶς πλαγιές. Ὁ Leake ἀντικρύζει τὸν θεσσαλικὸ κάμπο καὶ τὸ ποτάμι, τὸν Σαλαμπριά.

Πέρασαν ἀπὸ τὸν Ἁη-Νικόλα καὶ στάθηκαν σὲ μιὰ πηγὴ ποὺ ἔτρεχε στὴ ρίζα μιᾶς «γαλαχτόπετρας»—γαλακτίτης λίθος, σημειώνει ὁ περιηγητής— ἕνα πέτρωμα φημισμένο στὸ Μέτσοβο καὶ στὴ γύρω περιοχὴ γιατί, ὅπως λένε, ἂν κοπανηθῆ καὶ διαλυθῆ σὲ νερὸ πολλαπλασιάζει τὸ μητρικὸ γάλα[3].

---

1. Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820, τ. Β', σ. 38-40. Ἔχουμε ἀκόμα καὶ μιὰ ἐκδοχὴ ποὺ ὁλοφάνερα ἀποβλέπει στὴν ἡρωοποίηση τῆς Φροσύνης. Ὁ *Κουτσαλέξης* κατέγραψε ἀφήγηση τοῦ θείου του Ἀναστ. Συλήβεργου, ποὺ ὑπηρετοῦσε τὸ 1801 στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ. Κατὰ τὸν Συλήβεργο βρέθηκαν σὲ κρύπτη ἑνὸς ἐπίπλου τοῦ γιατροῦ Κυρίτση Καραγιάννη ἐρωτικὲς ἐπιστολὲς τῆς Φροσύνης. Στὶς ἐπιστολὲς αὐτὲς ἡ Φροσύνη ἔβριζε τὸν βεζύρη «ὃν ἀπεκάλει τύραννον βδελυρὸν καὶ τοῦ ὁποίου... τὰ γένεια» (*Α. Κουτσαλέξη,* ἔνθ' ἀν., σ. 4-10). Πρόκειται φυσικὰ γιὰ μυθοπλασίες. Στὰ Γιάννενα τοῦ 1802 δὲν ὑπῆρχαν περιθώρια γιὰ ρωμαντικὴ ἀλληλογραφία ἢ γιὰ ἀνευλαβεῖς ἐνυπόγραφους ὀνειδισμοὺς τῆς βεζυρικῆς γενειάδας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Βαλαωρίτη καὶ ὁ Δημ. Βερναρδάκης προσπάθησε νὰ ὡραιοποιήση τὴν ὄμορφη Γιαννιώτισσα στὸ δράμα του «Εὐφροσύνη» ποὺ ἀνεβάστηκε στὴ σκηνὴ τὸ 1876 (βλ. *Ἠλ. Ποταμιάνου,* Ἡ «Εὐφροσύνη», δράμα τοῦ Κ. Δ. Βερναρδάκη, περιοδ. Βύρων, τ. Β' [1876], σ. 235-251). Ὁ *Ἰω. Λαμπρίδης* τὴ χαρακτηρίζει «γυναῖκα εἰς τὸν βόρβορον κυλιομένην» (Ὁ Τεπελενλῆ Ἀλῆ πασᾶς, Ἐν Ἀθήναις 1887, σ. 40 σημ. 1). Ὁ *Pouqueville* ἀντίθετα χαρακτηρίζει τὴ Φροσύνη ἐνάρετη καὶ τρυφερὴ ψυχὴ (Voyage dans la Grèce τ. Α', σ, 112 καὶ 239 κ.ἑ.). Τὴν ἱστορία τοῦ πνιγμοῦ τῆς Φροσύνης καταγράφει καὶ ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς *Otto Magnus von Stackelberg* (Der Apollotempel zu Bassae in Arkadien und die daselbst ausgegraben Bildwerke, Rom 1826, σ. 113 κ. ἑ.).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 408.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 415. Ἡ πίστη στὶς ἰδιότητες αὐτῆς τῆς γαλακτόπετρας, τοῦ «γαλακτίτη», ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς (*Διοσκορίδης,* Ε', 150, *Ψελλός,* Περὶ πολυτίμων λίθων, P. Migne Πατρολ., τ. 122, σ. 892). Καὶ τὸ χῶμα τοῦ σπηλαίου τῆς Βηθλεὲμ ἀπόχτησε τὴ γαλακτοφόρο θαυματουργὴ ἰδιότητα σύμφωνα μὲ μιὰ παλιὰ παράδοση:

Ἀλλ' ἐν ἑτέρῳ σκοτεινῷ σπηλαίῳ κόρη μόνη
τὸν Κύριον βαστάζουσα καὶ παρυποκρυβοῦσα

Τρεῖς μέρες ἀργότερα ἡ συνοδεία βρίσκεται στὴν Καλαμπάκα. Φαίνεται πὼς ὁ Leake ἦταν βιαστικός, γιατὶ ἀπέφυγε νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ Μετέωρα. Σημειώνει μονάχα: «Στὶς 10.20 προβάλλει τὸ κυριώτερο μοναστήρι, τὰ Μετέωρα, στὴν κορφὴ ἑνὸς πανύψηλου βράχου, καὶ σὲ λίγο ἕνα ἄλλο χαμηλότερο»[1].

Ὁ δεσπότης Τρικάλων σκανδαλίστηκε ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία ποὺ ἔδειξε ὁ Ἄγγλος περιηγητής.

Ἡ Καλαμπάκα ἀποτελοῦσε χωριστὸ μουκατὰ καὶ βρισκόταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ Βελῆ πασᾶ. Ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Βελῆ ἦταν ὁ μοναδικὸς Τοῦρκος κάτοικος. Τὰ ἐτήσια δοσίματα ὑπολογίζονταν σὲ 30 πουγγιά. Ἄλλα 20 ἐκάλυπταν τὶς ἐπιβαρύνσεις γιὰ τὶς τοπικὲς δαπάνες (κονάκια, συντήρηση ἀλβανικῶν ἀποσπασμάτων κ.λπ.). Ὅλα αὐτὰ τὰ ποσὰ καταβάλλονταν ἀπὸ 120 σπίτια γιατὶ τὰ ὑπόλοιπα 30-40 ἦταν ἐξαθλιωμένα. Τὸ σπίτι τοῦ κὺρ-Γιαννάκη τοῦ κοτζάμπαση ἦταν εὐρύχωρο. Ὑπῆρχαν κι' ἄλλα ἀρχοντικὰ ποὺ ἔδειχναν παλιὲς δόξες. Ὁ τόπος ὅμως εἶχε περάσει τελευταῖα μεγάλες δοκιμασίες ἀπὸ τὶς ληστοσυμμορίες καὶ ἀπὸ τὰ ἀλβανικὰ ἀποσπάσματα ποὺ τὶς καταδίωκαν[2].

Στὴν Καλαμπάκα ἔτρεφαν κουκούλια. Παραγωγὴ 12-15 φορτώματα μετάξι (100 ὀκάδες τὸ φόρτωμα). Ἄλλα 60 φορτώματα παράγονταν στὴν περιοχὴ Τρικάλων.

Τὸ μεταφορικὸ μέσο τοῦ κάμπου ἦταν οἱ ἀραμπάδες ποὺ ἔσερναν βόδια. Οἱ τροχοὶ εἶχαν στεφάνι σιδερένιο γύρω-γύρω.

Ἔξω ἀπὸ τὰ Τρίκαλα ἀπάντησαν ἕνα καραβάνι ἀπὸ 200 περίπου ἄλογα, μουλάρια καὶ γαϊδούρια φορτωμένα μὲ εἴδη νοικοκυριοῦ, γυναῖκες καὶ παιδιά. Ἦταν Βλάχοι ἀπὸ τὴ Γράμμοστα καὶ ταξίδευαν γιὰ τὸ χειμαδιὸ τοῦ Ἁλμυροῦ.

Στὴ Γράμμοστα, ὅπως καὶ σ' ὅλα τὰ χωριὰ τῆς Πίνδου, κατοικοῦσαν μονάχα ἀγωγιάτες καὶ βοσκοὶ ἢ ὅπως συνηθιζόταν στὴν ἑλληνοτουρκικὴ ντοπιολαλιὰ τῆς Θεσσαλίας «κερατζῆδες»[3] καὶ «τζουμπάνηδες»[4]. «Ἀπ' αὐτοὺς πολὺ λί-

---

καὶ τοῦ τιμίου γάλακτος σταλάξαντος ὡς λόγος,
κατάλευκος, ὡσεὶ τυρός, ὁ τόπος ἐγεγόνει,
ἐξ οὗ γυναῖκες, γάλακτος πάμπαν ἐστερημέναι
χοὸς μεταλαμβάνουσαι βλύζουσιν ὑπὲρ φύσιν.

(*Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Β', σ. 647). Πληροφορίες τοῦ 1910 γιὰ τὴ γαλακτόπετρα ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά: Μιὰ οἰκογένεια εἶχε τὴ θαυματουργὴ πέτρα ἀπὸ 150 χρόνια. «...αὕτη εὑρίσκεται εἰς τοὺς μαστοὺς αἰγῶν τινων σπανιώτατα, μετὰ τὸν δωδέκατον τοκετόν, ἂν εἶναι καὶ ὁ τελευταῖος τῆς αἰγὸς ἐκείνης. Κατ' ἄλλην ὅμως πληροφορίαν... αὕτη εὑρίσκεται ἐντὸς σφαιριδίων χαλάζης, οὐρανόθεν πεμπομένη» (Λαογρ., τ. Β' [1910], σ. 191). Βλ. καὶ *Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Β', σ. 835). Δοξασίες γιὰ γαλακτόπετρα ἐπισημαίνονται καὶ σὲ ἄλλους λαούς. Οἱ Γάλλοι ἔχουν τὴν pierre du lait καὶ οἱ Ἰταλοὶ τὴν pierra stellaria.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 418. Ἡ ἀνάβαση θὰ γίνη σὲ ἄλλο ταξίδι του.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 420.
3. Ἀγωγιάτες.
4. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο. Ἡ Γράμμοστα φημιζόταν γιὰ τὴν ὀργανωμένη κτηνοτροφία

γοι ἔμεναν στὸ βουνὸ τὸ καταχείμωνο. Οἱ ἀγωγιάτες[1] ἀπουσίαζαν σχεδὸν ὅλο τὸ χρόνο ἀπὸ τὸ χωριό τους ἐνῶ οἱ τσοπαναραῖοι κατέβαιναν τὸ χειμώνα στὰ καμπίσια λειβάδια τους. Ἔτσι τὰ βουνοχώρια ἔμεναν σχεδὸν ἔρημα. Κάθε χωριὸ εἶχε δικό του χειμαδιὸ καὶ πλήρωνε φόρο γιὰ τὰ βοσκοτόπια».

της. Ὁ μεγαλοτσέλιγκας Πατσιαούρας ποὺ εἶχε πολλὲς χιλιάδες πρόβατα διοχέτευε τὸ γάλα στὰ τυροκομιά του μὲ ὑπόγειους πηλοσωλῆνες σὲ ἀπόσταση τεσσάρων περίπου χιλιομέτρων. Ἴχνη τῶν σωληνώσεων αὐτῶν σώζονται καὶ σήμερα (*Τηλ. Μ. Κατσουγιάννη*, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, Β', Ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων τῆς Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 15 σημ.).

1. Οἱ Βλάχοι καρβανάρηδες ἐκάλυπταν τὶς μεταφορὲς σ' ὁλόκληρο τὸν βαλκανικὸ χῶρο. Ὁ ἀγωγιατισμὸς ἦταν ἕνας πολυσήμαντος κλάδος τῆς οἰκονομίας τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας ποὺ σημειώθηκε στὴ Μακεδονία, σ' ὁρισμένες περιοχὲς τῆς Ἠπείρου καὶ στὴ Θεσσαλία, βασιζόταν στὶς μεταφορὲς ποὺ ἐξασφαλίζονταν ἀπὸ τὰ καραβάνια (*Φ. Νικολόπουλου*, Ἕλληνες Ταξιδιῶτες, 1453-1821, Ἀθήνα 1940, σ. 8). Γιὰ τοὺς ἀγωγιάτες τῆς Πίνδου γράφει ὁ *Κώστας Κρυστάλλης*: «Ἕκαστος τούτων ἔχει τὰ ὑποζύγιά του ἀναλόγως τῶν δυνάμεών του, δηλαδὴ 10, 15, 20, 30, 50, 100, 200 καὶ καθεξῆς. Αἱ πληθύες αὗται λέγονται καραβάνια, ὁ δὲ ἰδιοκτήτης αὐτῶν καρβανάρης. Οἱ εὔποροι ἔχουσι καὶ ὑπηρέτας εἰς τὰ μεγάλα καρβάνια των οὓς καλοῦσι κοπέλια» (Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου, Ἑβδομάς, τ. Η', φ. 7, σ. 6). Συχνὰ ἔφταναν ὥς τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ τὴ Ρωσία. Ἀπηχήσεις τῶν συχνῶν καὶ μεγάλων ταξιδιῶν στὸ ἐξωτερικό, τῶν καραβανιῶν, τῶν μεταναστεύσεων καὶ τῶν τολμηρῶν ἐμπορικῶν περιπετειῶν εἶναι τὰ ἠπειρωτικὰ τραγούδια τῆς ξενητιᾶς.

Ὁ Ρόβας ἐξεκίνησε μέσ' τὴ Βλαχιὰ νὰ πάει.
Νύχτα σελώνει τ' ἄλογο, νύχτα τὸ καλιγώνει
Βάζει τὰ πέταλα χρυσὰ καὶ τὰ καρφιὰ ἀσημένια.

Τὸ ποιά 'χει ἄντρα στὴ Βλαχιὰ καὶ γιὸ στὸ Μπουκουρέστι
πέστους νὰ μὴ τοὺς καρτερεῖ νὰ μὴ τοὺς πανταχαίνει.

Ταξίδια πολύμηνα, πολύμοχθα, περιπετειώδη καὶ συχνὰ ἐπικίνδυνα. Ἦταν μικρὲς ἐποποιίες οἱ μεταφορὲς τῶν ἐμπορευμάτων ἀπὸ τὰ βουνὰ τῆς Ἠπειροθεσσαλίας στὴ Βλαχομπογδανία. Ἀγωγιάτες καὶ πραματευτάδες συμμερίζονταν τοὺς κόπους καὶ τὶς ἀγωνίες τῆς ὁδοιπορίας. Μερικὲς φορὲς ἔπεφταν σὲ ἐνέδρες ληστῶν. Τέτοια βάσανα ἀνιστορεῖ τοῦτο τὸ τραγούδι τῶν Βλάχων καρβανάρων τοῦ Ζαγοριοῦ.

Ὁ Γιάννης ὁ πραματευτὴς ξεβγαίνει ἀπὸ τὴν Πόλη
σέρνει μουλάρια ἀφόρτωτα καὶ φορτωμέναις μούλαις.
Κι' ἡ μούλα ἡ χρυσοπέταλη, ἡ μούλα ἡ συρντάρα
βαστάει τὸ νιὸ πραματευτή, βαστάει τὸ νιὸ λεβέντη.
Στὴ στράταν ὅπου πήγαινε, στὴ στράτα ποὺ παγαίνει
ἀποκοιμήθη ὁ νιούτσικος στῆς μούλας τὰ καπούλια
κι' ἡ μούλα παραστράτησε κι' ἀπ' ἄλλη στράτα πάει.
....
Νάτοι καὶ οἱ κλέφταις πὄρχονται σαρανταδυὸ νομάτοι
ὅλοι ντυμένοι μ' ἅρματα, μὲ λέρα φορτωμένοι.
Δώδεκα πᾶν ἀπὸ μπροστὰ καὶ δώδεκα ἀπὸ πίσω.
Πιάνουν καὶ ξεφορτώνουνε ἀράδα τὰ μουλάρια
κι' ἀνοίγουν ὅλα τὰ σακκιὰ νὰ βροῦν φλουριὰ καὶ γρόσια.

(Ἔνθ' ἀν., φ. 12, σ. 6).

Τὰ Τρίκαλα εἶχαν, ὅπως τὸν πληροφόρησαν, πληθυσμὸ 12-15 χιλιάδες κατοίκους. Οἱ περισσότερες οἰκογένειες ζοῦσαν σὲ ἄθλια πλιθόσπιτα. Μ' ὅλο ποὺ ἄρχισαν νὰ παρακμάζουν ταχύτατα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κυριαρχίας τοῦ 'Αλῆ, γράφει ὁ Leake, ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πολιτεῖες στὴν 'Ελλάδα. «Ἔχουν ἐφτὰ ἢ ὀχτὼ τζαμιά, πολλὲς ἐκκλησίες, δύο συναγωγὲς καὶ καλοεφοδιασμένη ἀγορά. Κάθε Κυριακὴ λειτουργεῖ παζάρι μὲ συμμετοχὴ τῶν κατοίκων τῶν γύρω χωριῶν»[1].

Ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς σπιτιῶν, μ' ὅλο ποὺ ἦταν χτισμένα ἀπὸ Τούρκους καὶ ἀποτελοῦσαν ὀθωμανικὴ ἰδιοκτησία, νοικιάζονταν στοὺς Ρωμιούς. Ἔτσι ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ξεπερνοῦσε τὸ μουσουλμανικό. Αὐτὸ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς τοῦ 'Αλῆ πρὸς τοὺς Τούρκους. Καθὼς οἱ μουσουλμάνοι τῶν Τρικάλων εἶχαν βουλιάξει στὰ χρέη ἀπὸ τὶς ἀσωτεῖες τους, ἀναγκάζονταν νὰ ξεπουλήσουν τὴν περιουσία τους στὸν 'Αλὴ σὲ τιμὴ ἀνάγκης. Ἄλλοι Τοῦρκοι εἶχαν γονατίσει ἀπὸ τὰ δοσίματα γιὰ τὴ χρηματοδότηση τῶν πολέμων τοῦ βεζύρη καὶ ἀπὸ τὶς πολυδάπανες ἐπισκέψεις, τὶς δικές του καὶ τῶν γιῶν του. Τὸ συχνὸ πέρασμα, τέλος, τῶν ἀλβανικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὰ Τρίκαλα καὶ οἱ αὐθαίρετες ἀξιώσεις τους ἀνάγκασαν τοὺς Τούρκους νὰ πουλήσουν τὴν περιουσία τους καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' ἄλλη περιοχὴ ἢ νὰ μετακομίσουν σ' ἕνα χωριὸ καὶ νὰ νοικιάσουν τὰ σπίτια τους στὴν πόλη. Τὸ ταχυδρομεῖο ἦταν ἀπὸ τὶς βαρύτερες ἐπιβαρύνσεις τῶν Τρικάλων καὶ ὁ ἀρχιταχυδρόμος ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαίνουσες προσωπικότητες τοῦ τόπου. Διατηροῦσε γιὰ τὴν ὑπηρεσία του 150 ἄλογα ποὺ στοίχιζαν 200 πουγγιὰ τὸ χρόνο[2].

Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐπισκέψεις του στὰ Τρίκαλα ὁ 'Αλὴς πρόσταξε νὰ συλλάβουν καὶ νὰ φυλακίσουν στὰ Γιάννενα ἕναν Ἕλληνα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 426.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 427. 'Η Λάρισα ἀποτελοῦσε σπουδαῖο διοικητικὸ κέντρο καὶ ἔπρεπε νὰ διατηρῇ ταχτικὴ καὶ ὀργανωμένη ἐπαφὴ μὲ τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα καὶ τὰ πασαλίκια. Ἔφιπποι ταχυδρόμοι, τὰ λεγόμενα μεντζίλια, κρατικοὶ ὑπάλληλοι, μετέφεραν τὰ φιρμάνια καὶ τὶς κάθε λογῆς διαταγὲς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὶς ἐπαρχίες. Φυσικὰ ἐναλλάσσονταν σὲ διάφορους σταθμούς, τοὺς μεντζιλχανέδες. 'Ο ταχυδρόμος ὀνομαζόταν τάταρης καὶ ὁ ἀρχηγὸς τατὰρ-ἀγάς. 'Ο τάταρης φοροῦσε εἰδικὴ στολὴ καὶ ψηλὸ ταταρικο σκοῦφο, τὸ καβούκι. 'Απ' αὐτὸ τὸ σκοῦφο πῆρε τὸ ὄνομα τάταρης. 'Αλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τακτικὸ δημόσιο ταχυδρομεῖο λειτουργοῦσε καὶ ἔκτακτο, μὲ πεζοδρόμους. Αὐτοὶ οἱ πεζοδρόμοι δὲν ἦταν κρατικοὶ ὑπάλληλοι ὅπως οἱ ταταρηδες. Ἔπαιρναν ἀγιακτέρ, ποδοκόπι γιὰ κάθε πορεία τους. Μὲ τὴν ἀμοιβὴ αὐτή, μαζὶ μὲ τὸ κονάκι, τὸ κατάλυμα δηλαδὴ τοῦ ἔκτακτου τάταρη, ἐπιβαρύνονταν τὰ χωριὰ (*Μ. Κ. Κωνσταντίνη*, Τὸ ταχυδρομεῖον κατὰ τὴν 'Ελληνικὴν 'Επανάστασιν, 'Αθῆναι 1971, Εἰσαγωγή). Τὰ ποδοκόπια τῶν ταταρηδων ἀποτελοῦσαν πραγματικὴ μάστιγα γιὰ τοὺς κατοίκους. Οἱ περιηγητὲς ποὺ συνήθως ταξίδευαν μὲ φιρμάνι σουλτανικὸ συνοδεύονταν ἀπὸ τέτοιους ἔκτακτους ταχυδρόμους ποὺ κατατρομοκρατοῦσαν καὶ καταλήστευαν τοὺς χωριάτες ἀξιώνοντας περιποιήσεις — χωρὶς πληρωμὴ φυσικὰ — γιὰ τοὺς ξένους καὶ τὸν ἑαυτό τους.

του ἦταν πλούσιος. Κι' ὅρισε τὸ τίμημα τῆς ἐλευθερίας του σὲ 200 πουγγιά. 'Αφοῦ ἔμεινε δυὸ χρόνια στὴ φυλακὴ κατόρθωσε νὰ δραπετεύση καὶ νὰ καταφύγη στὴν 'Αδριανούπολη. 'Από ἐκεῖ ἔγραψε στὸ γιό του ποὺ ζοῦσε στὰ Τρίκαλα νὰ τὸν ἀκολουθήση. Πρόλαβε ὅμως ὁ 'Αλῆς κι' ἔκλεισε τὸ γιὸ τοῦ δραπέτη στὸ μπουντρούμι. "Αρχισαν τότε τὰ παζαρέματα κι' ὁ πασὰς δέχτηκε νὰ τὸν ἐλευθερώση γιὰ 50 πουγγιά. 'Αλλὰ ὁ πατέρας δὲν εἶχε τόσο μεγάλο ποσό. Πούλησε τὸ σπίτι του κι' ὅλα τὰ οἰκογενειακὰ χτήματα καὶ συγκέντρωσε 36 πουγγιά. Τὰ πῆρε ὁ 'Αλῆς ἀλλὰ δὲν ἐλευθέρωσε τὸν κρατούμενο. Τὸν ἄφησε μόνο ὅταν βεβαιώθηκε πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ συμπληρωθῆ τὸ ποσό. Στὸ μεταξὺ ὁ πατέρας πέθανε στὴν 'Αδριανούπολη κι' ὁ γιὸς ζῆ πάμπτωχος στὰ Τρίκαλα[1].

'Ο Leake συνέχισε τὴν πορεία του πρὸς τὴ Λάρισα. Σταθμὸς στὸ μικρὸ χωριὸ Κουρμπαλί. Οἱ ἄντρες ἔλειπαν ὅλοι στὰ κοπάδια ἀλλὰ τοὺς δέχτηκαν οἱ γυναῖκες χωρὶς κανένα φόβο. Εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς καλὲς πλευρὲς τῆς ἐξουσίας τοῦ 'Αλῆ αὐτὸ τὸ αἴσθημα ἀσφάλειας, παρατηρεῖ ὁ "Αγγλος περιηγητής. Νέος σταθμὸς στὸ Ζάρκο, χωριὸ μὲ 350 πέτρινα σπίτια, γνωστὸ γιὰ τὴν πλούσια μπαμπακοπαραγωγή του: 1.000 φορτώματα ἐκκοκκισμένο μπαμπάκι ἕτοιμο γιὰ γνέσιμο. Κάθε φόρτωμα 20 ὀκάδες μπαμπάκι καθαρὸ ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ 93 ὀκάδες ἀκόκκιστο[2].

Στὶς 19 Νοεμβρίου 1805 ἀντικρύζει τὴ Λάρισα. Εἴκοσι μιναρέδες προβάλλουν πάνω ἀπὸ τὴν πολιτεία. 'Ο περιηγητὴς θὰ καταλύση στὸ παλάτι τοῦ δεσπότη πάνω στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ. 'Η ἐπισκοπὴ περιζωνόταν μαζὶ μὲ τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ ἀπὸ τοῖχο γιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ ἐνδεχόμενη τουρκικὴ εἰσβολή [3].

Οἱ κληρικοί, μ' ὅλο ποὺ εἶχαν ἐντυπωσιακοὺς τίτλους, ὅπως πρωτοσύγκελλος, οἰκόνόμος καὶ ἱεροδιάκονος, ἦταν ὁλότελα ἀπομονωμένοι καὶ δὲν γνώριζαν τίποτα ἀπὸ τὴ ζωὴ ἔξω ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς ἐπισκοπῆς. Γι' αὐτὸ ὁ Leake φρόντισε νὰ μετακομίση στὸ σπίτι τοῦ κύρ-Π., πρακτικοῦ γιατροῦ. Μετάνοιωσε ὅμως γιατὶ ὁ νέος σπιτονοικοκύρης τὸ μόνο ποὺ εἶχε στὸ νοῦ του ἦταν τί θὰ κερδίση ἀπὸ τὸν ξένο. Σύμφωνα μὲ τὰ καθιερωμένα, ἡ πολιτεία ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ἐξασφαλίση τὰ καθημερινὰ ἀναγκαῖα στὸ μουσαφίρη τοῦ πασᾶ: κρέας, ψωμί, ξύλα, λάδι καὶ κεριὰ γιὰ φωτισμό. Τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ εἶχε κι' ὁ γιατρὸς τῆς Λάρισας. "Ελεγε ὅμως πὼς δὲν βρίσκει τέτοια πράματα στὴν ἀγορά. "Ετσι, γιὰ νὰ μὴ πεθάνουμε τῆς πείνας, ἀναγκαστήκαμε νὰ ψωνίζουμε μόνοι μας καὶ νὰ συντηροῦμε τὸ συντηρητή μας κι' ὁλόκληρη τὴν οἰκογένειά του. «"Οσο γιὰ τὸ λογαριασμὸ τῶν δικῶν του δαπανῶν τὸν παρουσίασε τὴ στιγμὴ ποὺ ἔφευγα ὥστε νὰ μὴ μπορέσω νὰ κάνω ἔλεγχο». Καὶ παρατηρεῖ μὲ με-

---

1. "Ενθ' ἀν., σ. 428.
2. "Ενθ' ἀν., σ. 432-433.
3. "Ενθ' ἀν., σ. 435.

λαγχολία ὁ Leake: «Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν ταλαιπωριῶν ποὺ ἐξαντλοῦν τὴν ὑπομονὴ τοῦ ταξιδιώτη σὲ τούτη τὴ χώρα εἶναι ἡ ἀνάγκη νὰ βοηθάη τὴ λιμασμένη φτωχολογιὰ καὶ νὰ ἀνέχεται τὴν κουτοπονηρία τῶν μεγαλονοικοκυραίων. Κι' αὐτὸ εἶναι θλιβερὸ καὶ βασανιστικό. Τὸν περασμένο χειμώνα ὁ κὺρ-Α., Γιαννιώτης κοτζάμπασης, ἀφοῦ ξεθέωσε στὴν πείνα τὸ φίλο μου Μ. καὶ τὴν ἀκολουθία του χρέωσε τὴν πολιτεία ἑξήντα πιάστρα τὴν ἡμέρα γιὰ τὰ ἐφόδιά τους».

Ὁ κὺρ-Π. πληροφόρησε τὸν Leake ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Λάρισας ἦταν 8.000 οἰκογένειες. Ὁ ἴδιος ὅμως νομίζει πὼς δὲν ξεπερνοῦσαν τὶς 4.000. Ὑπῆρχαν ἀκόμα 300-400 ἑβραϊκὰ σπίτια — μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἦταν ἀπὸ τὰ πλουσιώτερα τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας — καὶ 400 ἑλληνικά. Παλαιότερα ζοῦσαν στὴ Λάρισα καὶ πολλὲς ἀρμένικες οἰκογένειες μὰ οἱ περισσότερες εἶχαν τὴ φρονιμάδα νὰ μετακομίσουν σ' ἄλλες περιοχὲς ὅπου οἱ χριστιανοὶ μποροῦσαν μὲ μεγαλύτερη ἀσφάλεια νὰ ἀσκήσουν τὸ ἐμπόριό τους[1].

Στὰ τούρκικα νεκροταφεῖα τῆς Λάρισας ἀνακάλυψε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς τὰ μοναδικὰ ἀρχαῖα λείψανα τῆς περιοχῆς. «Ἀνάμεσα στὶς ταφόπλακες βρίσκεται ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὴν ἀρχαία Λάρισα: τετράγωνοι ὀγκόλιθοι, κομμάτια ἀπὸ κολῶνες μὲ ραβδώσεις καὶ πλῆθος ἐπιτάφιες στῆλες, ποὺ στολίζουν τώρα τὰ τούρκικα μνήματα. Πολλὲς πλάκες μὲ ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς ἔχουν στηθῆ πάνω σὲ μουσουλμανικοὺς τάφους χωρὶς κανένα τούρκικο χαρακτηριστικό. Ἔτσι ὁ Μεμέτης ἢ ὁ Μουσταφὰς ἀναπαύονται μὲ τὸ ὄνομα Ἀριστόμαχος ἢ Κάσσανδρος»[2].

Ἡ Λάρισα, γράφει ὁ Leake, ἦταν ἡ πιὸ ὀθωμανικὴ πολιτεία στὰ νότια τῆς Θεσσαλονίκης γιατὶ ἀποτελοῦσε βασικὸ τουρκικὸ ἀστικὸ κέντρο πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης. «Βαφτίστηκε τότε Γενισεχὲρ κι' αὐτὸ εἶναι ἀκόμα καὶ σήμερα τὸ ἐπίσημο ὄνομά της». Τὸ Γενισεχὲρ ὑπαγόταν διοικητικὰ καὶ στρατιωτικὰ στὰ Τρίκαλα ἀλλὰ οἱ δικαστικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἁρμοδιότητες βρίσκονταν στὰ χέρια τοῦ μολλᾶ ποὺ διοριζόταν, ὅπως ὁ πασάς, κάθε χρόνο στὸ κουρμπάνι τοῦ Μπαϊραμιοῦ. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία στὴ Λάρισα εἶχε κατανεμηθῆ ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς πλούσιους μπέηδες. Ὁ κυριώτερος ἦταν ὁ Ἀβδὶμπ ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πελασγικοῦ κάμπου. Ἔτσι δὲν εἶχε τίποτα νὰ ζηλέψη ἀπὸ τὴν πρόσκαιρη ἐξουσία καὶ τοῦ πιὸ ἰσχυροῦ βεζύρη τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὑπῆρχαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι Τοῦρκοι μὲ μεγάλες ἰδιοκτησίες μὰ οἱ ὑπέρογκες δαπάνες τους γιὰ ὅπλα, μεγαλεῖα, γυναῖκες, τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ ἐξαπατοῦν τὸν Ἕλληνα ἢ Ἑβραῖο πραματευτὴ καὶ νὰ κατατυραννοῦν τοὺς χωριάτες ἀξιώνοντας ὅλο καὶ μεγαλύτερα δοσίματα. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μεταναστεύουν οἱ ἀγρότες

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 438.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 439.

ἀφήνοντας τὴ γῆ χέρσα. Στὰ τσιφλίκια τῶν γειτονικῶν κάμπων ὁ καλλιεργητὴς ἔπαιρνε γενικὰ τὴ μισὴ σοδειὰ γιὰ τὰ κόπια του. Σ' ὁποιαδήποτε ἄλλη χώρα αὐτὴ ἡ ἀναλογία θὰ ἦταν καλὴ γιὰ τὸ χωριάτη. 'Αλλὰ ἡ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων ἦταν τόσο βάναυση ποὺ οἱ Ἕλληνες ἐγκατέλειπαν τὸ θεσσαλικὸ κάμπο καὶ κατέφευγαν στὴν 'Ιωνία, στὰ τσιφλίκια τοῦ Καρασσμάνογλου. 'Απὸ τὴ Μικρὰ 'Ασία πάλι ἔρχονταν στὰ ἀγροκτήματα τῆς Λάρισας Τοῦρκοι χωριάτες. Αὐτοὶ ζοῦσαν καλύτερα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες γιατὶ δὲν πλήρωναν χαράτσι καὶ τὰ ἄλλα δοσίματα ποὺ ἐπιβάρυναν μόνο τοὺς ὑπόδουλους. Ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα βάσανα γιὰ τοὺς Λαρισινοὺς τῆς πολιτείας καὶ τῶν χωριῶν ἦταν ὁ 'Αλῆς ποὺ ὡς πασὰς τῶν Τρικάλων καὶ ἐπιτηρητὴς τῶν δερβενιῶν ταξίδευε κάθε τόσο στὴ Θεσσαλία. Θρονιαζόταν στὴ Λάρισα καὶ δὲν ἔφευγε ἂν δὲν τὸν φόρτωναν πλούσια πεσκέσια. Ἔβρισκε ἐπίσης κάποια δικαιολογία νὰ συλλάβη ἕναν Ἑβραῖο ἢ Ἕλληνα καὶ νὰ τὸν κουβαλήση στὰ γιαννιώτικα μπουντρούμια. 'Εκεῖ τὸν κρατοῦσε φυλακισμένο ὥσπου νὰ τοῦ ἀποσπάση λύτρα. Οἱ Ἕλληνες ἦταν γενικὰ φτωχοὶ καὶ δὲν πρόσφεραν σπουδαία λεία.

Τὸ καλύτερο ἐμπόριο, γράφει ὁ Leake, ἦταν ἡ δουλειὰ τοῦ γιατροῦ. Καὶ ὑπῆρχαν πολλοὶ στὴ Λάρισα. Στὰ Τρίκαλα, ὅμως, «στὸ ἀγαπημένο ἱερὸ τοῦ 'Ασκληπιοῦ», δὲν βρισκόταν οὔτε ἕνας.

Ἡ ἔκφραση «χάλασε ὁ κόσμος», τόσο συνηθισμένη στὴν Ἑλλάδα, ἀκουγόταν συχνὰ ἐδῶ δυνατά, ὄχι μονάχα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες μὰ κι' ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὅλοι παραπονιόνταν πὼς ἡ δυστυχία ἁπλώθηκε πολὺ στὰ τελευταῖα χρόνια καὶ πὼς ἀνέβηκαν οἱ τιμές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀφανισθοῦν πολλὲς οἰκογένειες. Ὅλα αὐτὰ ὀφείλονταν στὶς ἀξιώσεις τῆς Πύλης, στὴν ἀδιάκοπη ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος, στοὺς ἐκβιασμοὺς τῶν τοπικῶν κυβερνητῶν, καί, εἰδικὰ σ' αὐτὴ τὴν περιοχή, στὴν καταστροφὴ τῆς βιοτεχνίας ἐξ αἰτίας τῆς τυραννικῆς πολιτικῆς τοῦ 'Αλήπασα, τῶν πολέμων του, τῶν ἐπιτυχιῶν του, τῶν αὐθαίρετων ἀπαιτήσεων καὶ τῆς παραμονῆς 'Αλβανῶν στρατιωτῶν στὸν κάμπο.

Οἱ Ἕλληνες, καθὼς ἀποτελοῦσαν μειοψηφία στὴ Λάρισα, δὲν ἔβρισκαν ποτὲ τὸ δίκιο τους ὅταν εἶχαν διαφορὲς μὲ Τούρκους καὶ ἐμφανίζονταν στὸν καδή. Πρὶν λίγες μέρες κάποιος Τοῦρκος σκότωσε στὴν ἄκρη τῆς Λάρισας ἕναν Ἕλληνα χωριάτη ποὺ κουβαλοῦσε ἀπὸ τὸ βουνὸ κάρβουνα μὲ τὸ γαϊδαρό του. Ὁ Τοῦρκος ἤθελε νὰ ἁρπάξη τὰ κάρβουνα ἐνῶ ὁ χωριάτης ἐπέμενε νὰ τὰ πάη στὸ παζάρι καὶ νὰ τὰ πουλήση γιατὶ ἤξερε πὼς ἀπὸ τὸν Τοῦρκο δὲν θὰ ἔπαιρνε οὔτε παρά. Ὁ φτωχὸς ὁ Ἕλληνας δὲν εἶχε φίλους νὰ στείλουν πεσκέσια καὶ νὰ μιλήσουν στὸν καδὴ γιὰ τὸ ἄδικο. 'Απὸ τοὺς Λαρισινοὺς ποὺ εἶδαν τὸ φόνο, οἱ Ἕλληνες δὲν τολμοῦσαν νὰ ποῦν τὴν ἀλήθεια καὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν μποροῦσαν ἢ δὲν ἤθελαν νὰ ὁρκιστοῦν ὅτι ὁ Μουσουλμάνος τράβηξε τὴν πιστόλα καὶ σκότωσε τὸν ἄνθρωπο. Ἔτσι ὁ καδής, «διὰ λόγους ἀμφιβολιῶν», ἄφησε ἐλεύθερο τὸ φονιά. «Στὸ τουρκικὸ δικαστήριο οἱ Ἕλληνες δὲν βρίσκουν τὸ δίκιο τους γιατὶ ἡ μαρτυρία ἑνὸς Τούρκου ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴ μαρτυρία τριῶν χριστιανῶν. Ὁ τουρκι-

κὸς νόμος ἐπεμβαίνει μονάχα στὶς ποινικὲς ὑποθέσεις ἀνάμεσα σὲ χριστιανούς. Τὶς ἄλλες διαφορὲς ρυθμίζει ὁ δεσπότης καὶ ὁ κοτζάμπασης. Συχνὰ ὅμως οἱ Ἕλληνες καταφεύγουν στοὺς Τούρκους μ' ὅλο ποὺ γνωρίζουν πὼς στὸ τέλος θὰ μετανοιώσουν»[1].

Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Λάρισας, ὅπως καὶ σ' ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς Τουρκίας, δὲν ἀντιμετώπιζαν καμμιὰ καταπίεση. Κινδύνευαν μονάχα ὅταν ἀπὸ κάποια ἐπιπολαιότητα ἄφηναν νὰ φανοῦν τὰ πλούτη τους.

Ἡ προτίμηση ποὺ ἔδειχναν οἱ Τοῦρκοι γιὰ τοὺς Ἑβραίους, παρατηρεῖ ὁ Leake, δὲν ἀποτελοῦσε ἐκδήλωση σεβασμοῦ, ἀφοῦ δὲν ἔκρυβαν διόλου τὴν περιφρόνησή τους γι' αὐτὸ τὸ λαό, ἀλλὰ στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν τοὺς φοβοῦνταν. «Ἀντίθετα ἤξεραν πὼς οἱ Ἕλληνες ἦταν οἱ φυσικοὶ σύμμαχοι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐχθροῦ ποὺ προετοίμαζε τὴν ἀνατροπὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸν ἀφανισμὸ τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας. Οἱ Ἑβραῖοι πάλι διαλαλοῦσαν πὼς ἦταν φανατικοὶ ἐχθροὶ τῶν Ἑλλήνων. Στὴ Λάρισα μιλοῦσαν ἱσπανικά, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς πολιτεῖες»[2].

Στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ πλούσιου κάμπου ποὺ ἁπλωνόταν ἀνάμεσα Λάρισα καὶ Ὄλυμπο κατοικοῦσε μιὰ τούρκικη φυλὴ ποὺ ἦταν ἀφοσιωμένη ἀποκλειστικὰ στὶς ἀγροτικὲς καλλιέργειες. Οἱ Ἕλληνες τοὺς ὀνόμαζαν Κονιάρηδες. Τὰ κονιάρικα χωριὰ ἦταν περίπου εἴκοσι μὲ συνολικὸ πληθυσμὸ δέκα χιλιάδες ψυχές[3].

Ἀπὸ τὴ Λάρισα στὰ Φάρσαλα, τὴν Τσαλτάτζα ὅπως τὰ ἀποκαλοῦσαν οἱ Τοῦρκοι, κωμόπολη μὲ 600 - 700 σπίτια κατοικημένα καὶ πολλὰ ἔρημα. Ὁ πληθυσμὸς ἦταν μουσουλμανικός. Μονάχα στοὺς ἀνατολικοὺς καὶ τοὺς δυτικοὺς μαχαλάδες ζοῦσαν μερικοὶ Ἕλληνες μαστόροι, πραματευτάδες τοῦ παζαριοῦ καὶ ζευγίτες ποὺ δούλευαν στὰ γειτονικὰ τούρκικα χτήματα[4].

Στὸ Δομοκὸ (300 οἰκογένειες καὶ πολλὰ μεγάλα σπίτια) κατοικοῦσαν μισοὶ Τοῦρκοι καὶ μισοὶ Ἕλληνες. Ἦταν Κυριακή, μέρα τοῦ παζαριοῦ. Κόσμος πολὺς εἶχε συγκεντρωθῆ ἀπὸ τὰ γύρω χωριά. Ἀγόραζε καὶ πουλοῦσε στάρι, ἀραποσίτι κι' ἄλλα ἀγροτικὰ προϊόντα[5].

---

1. Στὶς τουρκικὲς δίκες ὁ μάρτυρας ἀποτελοῦσε τὸ μοναδικὸ ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο. Δικηγόρος δὲν ἐπιτρεπόταν. Ὁ Μωάμεθ διδάσκει πὼς αὐτὸ τὸ μοχθηρὸ καὶ πονηρὸ εἶδος ἀνθρώπων πρέπει νὰ ἐκδιώκεται. Οἱ διάδικοι ὡστόσο μποροῦσαν νὰ διορίσουν ἐπίτροπο. Αὐτοὶ ἦταν οἱ δικολάβοι τῆς Τουρκοκρατίας ποὺ ὀνομάζονταν σερέτηδες — ἡ λέξη σερέτης σημαίνει στὰ τουρκικὰ στρεψόδικος (*Δ. Πασχάλη*, Τουρκοκρατούμεναι Κυκλάδες, Ἡ Δικαιοσύνη ἐν Ἄνδρῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀρχ. Οἰκον. καὶ Κοιν. Ἐπιστημῶν, τ. ΙΗ' [1939], σ. 187 σημ. 1).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 440-443.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 444.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 448.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 456-457.

Στὶς 24 Νοεμβρίου ἔφτασε στὸ Ζητούνι καὶ φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι ἑνὸς ἀπὸ τοὺς καλύτερους Ἕλληνες νοικοκυραίους. «Τὸ πρῶτο πάτωμα εἶναι σταῦλος κι' ἀποθήκη καὶ τὸ πάνω ἔχει τέσσερες κάμαρες καὶ χαγιάτι φαρδὺ ὅσο ὅλο τὸ πάτωμα μαζί. Οἱ κάμαρες ἔχουν πόρτες καὶ παράθυρα μονάχα πρὸς τὸ χαγιάτι κι' ἔτσι τὸ σπίτι εἶναι κατάμαυρο ἀπὸ τὴν καπνουριὰ καὶ τὴ λέρα. Οἱ τοῖχοι τοῦ κατωγιοῦ εἶναι χτισμένοι ἀπὸ πέτρες καὶ λάσπη καὶ τοῦ ἀνωγιοῦ ἀπὸ πλιθιὰ σουβαντισμένα κι' ἀσπρισμένα. Σπάνια βρίσκεις σπίτια μὲ ἴσιους τοίχους καὶ ὁριζόντια πατώματα, κι' αὐτὸ γιατὶ χρησιμοποιοῦν χλωρὴ ξυλεία κι' ὅλα τὰ ὑλικὰ παραμορφώνονται. Τὸ κονάκι μου ἀποτελεῖ ἕνα θαυμάσιο παράδειγμα καὶ δὲν χρειάζεται παρὰ ἕνας ἀνάλαφρος σεισμὸς γιὰ νὰ σωριαστῆ σὲ χαλάσματα. Μ' ὅλα αὐτὰ κρατάει σαράντα χρόνια καὶ λένε πὼς πῆρε τὸ σημερινὸ σουλούπι του λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸ χτίσιμό του»[1].

Τὸ Ζητούνι εἶχε πληθυσμὸ 3.000 Τούρκους καὶ 2.000 Ἕλληνες. Πάμπτωχοι ἦταν οἱ Ἕλληνες ἢ ζοῦσαν μὲ τὸν τρόμο μήπως δὲν δείχνουν ἐξαθλιωμένοι[2]. Στὴ Νέα Πάτρα, τὸ Πατρατζίκι, μὲ 500 μουσουλμανικὲς οἰκογένειες καὶ 150 ἑλληνικές, ἡ ἐξουσία βρισκόταν στὰ χέρια ἑνὸς 'Αλβανοῦ μπέη. Στὴν περιοχὴ ὑπῆρχαν 30 ὡς 40 χωριά, ὅλα ἑλληνικά. Πρὶν κάμποσο καιρὸ ἦταν 70 μὰ τὰ ρήμαξε ἡ μετανάστευση[3].

'Απὸ τὰ 30 σπίτια τῆς Δρακοσπηλιᾶς τὰ 26 ἦταν ἀκατοίκητα. Ἡ ἐρήμωση ὡστόσο εἶχε καὶ τὸ καλό της. Γλύτωσαν οἱ χωριάτες ἀπὸ τὶς συχνὲς ἐπισκέψεις τῶν Τούρκων καὶ κυρίως τοῦ Δερβέναγα, ποὺ ἐπικεφαλῆς ἑνὸς στρατιωτικοῦ σώματος 400 ὁπλοφόρων μετακινιόταν συνεχῶς στὴν περιοχὴ τῶν Στενῶν. Τὴν τροφοδοσία εἶχαν φυσικὰ ἀναλάβει τὰ γύρω χωριά[4].

Ὕστερα ἀπὸ ἐπίσκεψη στὴ Βουδουνίτσα τῆς Λοκρίδας (115 ἑλληνικὲς καὶ 50 ὀθωμανικὲς οἰκογένειες) πέρασε τὸν Κηφισὸ κι' ἔφτασε στὸ Δαδί, μεγαλοχώρι ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴ Λειβαδιά, μὲ 500 οἰκογένειες. 'Εργατικὸς καὶ εὐγενικὸς κόσμος, γράφει ὁ Leake. Ἡ συγκέντρωση τόσου πληθυσμοῦ ὀφειλόταν στὴ μετανάστευση ἀπὸ ἄλλους τόπους. Γιατὶ ὅλοι θεωροῦσαν τὴν περιοχὴ τῆς Λειβαδιᾶς ἀσφαλέστερη «ἐπειδὴ ἔχει τὴν καλὴ τύχη νὰ ἀποτελῆ βακούφιο τῆς Μέκκας»[5].

Στὴ Βελίτσα βρῆκε τὸ γέρο προεστὸ νὰ τυλιγαδιάζη μπαμπάκι στὸ χαγιάτι του[6]. Στὴ Δαύλεια, χωριὸ μὲ 40 σπίτια, οἱ κάτοικοι δούλευαν στὰ ἀμπέλια καὶ στὰ σταροχώραφα ἢ ὡς ἀγωγιάτες μὲ τὰ μουλάρια τους[7].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 462.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 2.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 15.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 37.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 64.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 82.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 96-99.

Παρακολούθησε καὶ μιὰ κηδεία στὴ Δαύλεια. «Ἔφεραν τὸ νεκρὸ στὴν ἐκκλησία καὶ ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία διαβάστηκε μὲ καταπληκτικὴ βιασύνη. Σὲ μιὰ στιγμὴ ἀκούστηκε ὁ θρῆνος τριῶν γυναικῶν, συγγενῶν τοῦ νεκροῦ κι' ἀμέσως τὸν κατέβασαν στὸν τάφο. Ὕστερα μοίρασαν σταρένια ψωμάκια, βραστὸ ἀραποσίτι καὶ κρασί»[1].

Στὸν Ἁη-Βλάση ἡ σπιτονοικοκυρά του φοροῦσε μιὰ σκούφια καπλαντισμένη μὲ παράδες. Πάνω ἀπὸ τὰ ἀφτιά, ἀντὶ γιὰ παράδες, ἦταν στερεωμένα αὐστριακὰ τάληρα καὶ τούρκικα νομίσματα τῶν 100 παράδων. Ἡ γυναίκα ἦταν Δαδιώτισσα καὶ τοῦ εἶπε: «Ἔτσι εἶναι ὁ συρμὸς στὴν πατρίδα μου. Ἐδῶ ἔχουν ἄλλες συνήθειες»[2].

Στὶς 2 Δεκεμβρίου 1805 φτάνει στὴ Λειβαδιὰ ὅπου θὰ παραμείνῃ μιὰ βδομάδα πραγματοποιώντας ἀρχαιολογικὲς ἐκδρομὲς μαζὶ μὲ τὸν συμπατριώτη του περιηγητὴ Gell.

Ἡ Λειβαδιὰ εἶχε «μιὰ ἀτμόσφαιρα εὐημερίας ποὺ δὲν τὴ βλέπεις πουθενὰ στὴ Β. Ἑλλάδα οὔτε στὰ Γιάννενα». Αὐτὸ ὀφειλόταν κυρίως στὸ μικρὸ ἀριθμὸ τῶν Τούρκων ποὺ κατοικοῦσαν στὴν πόλη. Ὑπολογίζει τὰ μουσουλμανικὰ σπίτια σὲ 130 καὶ τὰ ἑλληνικὰ σὲ 1.500. Οἱ Ἕλληνες κατοικοῦσαν σὲ μεγάλα ἀρχοντικὰ μὲ εὐρύχωρες κάμαρες καὶ χαγιάτια. Ἦταν φανερὸ πὼς ἀγωνίζονταν νὰ μιμηθοῦν τὰ τούρκικα μεγαλεῖα. Τὸ πιὸ ἀξιοπερίεργο ἦταν ἕνας πύργος μὲ ρολόϊ[3].

Στὴ λίμνη τῆς Κωπαΐδας ἀφθονοῦσαν τὰ χέλια ποὺ τόσο ἐκτιμοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι. Οἱ καλόγεροι τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Σκριποῦ τὸν πληροφόρησαν πὼς εἶναι «μεγάλα, πεντανόστιμα καὶ πολὺ εὔπεπτα». Τὰ ψάρευαν οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Τοπόλια καὶ τὰ πουλοῦσαν φρέσκα ἢ παστὰ στὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς, κυρίως κατὰ τὶς μέρες τῆς Σαρακοστῆς[4].

Στὸν κάμπο εὐδοκιμοῦσε κυρίως τὸ ἀραποσίτι. Μέτρησε 900 καλαμποκόσπειρα σ' ἕνα «λουμπούσι». Ἡ καλαμιά του, χοντρὴ καὶ δυνατὴ ὅπως ἦταν, ἀποτελοῦσε μαζὶ μὲ τὴ λάσπη τὸ βασικὸ ὑλικὸ γιὰ τοὺς τοίχους τῶν καλυβόσπιτων στοὺς βάλτους τοῦ Κηφισοῦ[5].

Στὸ Ταλάντι[6] (200 ἑλληνικὰ καὶ 100 μουσουλμανικὰ σπίτια) ἐρήμωση. Πρὶν λίγα χρόνια εἶχε πέσει θανατικὸ καὶ θέρισε ὁλόκληρες οἰκογένειες. Ὁ ἐπίσκοπος Ταλαντίου κατοικοῦσε σ' ἕνα καλὸ σπίτι χτισμένο ἀνάμεσα σὲ λεμονοπορτοκαλιὲς κι' ἄλλα φρουτόδεντρα. Ὁ κάμπος ἦταν ἔφορος ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχαν ἐργατικὰ χέρια. Τὸ μεροκάματο ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Λειβαδιᾶς:

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 104-105.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 107.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 120.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 157.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 158.
6. Ἀταλάντη.

σαράντα παράδες τὴν ἡμέρα καὶ μιὰ ὀκὰ κρασί. Κάπου σαράντα χωριὰ ὑπῆρχαν στὴν περιοχὴ Ἀταλάντης, ἀραιοκατοικημένα ὅμως, ἐπειδὴ πολλοὶ κάτοικοι ἐγκατέλειψαν τὸν τόπο τους καὶ κατέφυγαν στὴ Λειβαδιὰ καὶ στὴν Ἀθήνα, μόλις ἡ περιοχὴ ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ Ἀλῆ. Τὸν μουκατὰ τῶν χωριῶν ἐκμεταλλευόταν ὁ γιός του ὁ Βελής. Προσπάθησε λοιπὸν νὰ πείση τοὺς φυγάδες νὰ ξαναγυρίσουν στὰ χωριά τους τάζοντάς τους πὼς θὰ λιγοστέψη τὰ δοσίματα[1].

Στὸ χωριὸ Μεραλὶ βρῆκε κατάλυμα στὸ καλύτερο σπίτι. Ἀλλὰ ἦταν γεμάτο ἀπὸ βόδια, ἄλογα, γαϊδούρια, σακκιὰ μὲ στάρι καὶ κόφες καλαμπόκι καὶ δύσκολα βρῆκε θέση νὰ περάση τὴ νύχτα του. Στὰ σταροχώραφα δούλευαν ἐργάτες γῆς. Τὸ μεροκάματο τῶν θεριστάδων ἦταν ἕνα κουβέλι (22 ὀκάδες) καὶ μιὰ ὀκὰ κρασὶ (ἡ τιμὴ τοῦ κουβελιοῦ στὴ Λειβαδιὰ ἦταν 5 ½ πιάστρα). Τὰ μεροκάματα στὶς ἀμπελοκαλλιέργειες καὶ στὰ μπαμπάκια ἦταν ἕνα πιάστρο καὶ μιὰ ὀκὰ κρασί. Τὸ ἴδιο ποσὸ συνηθιζόταν σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Εἰδικὰ στὸ καλαμπόκι οἱ ἐργάτες ἔπαιρναν τὸ ἕνα δέκατο τῆς παραγωγῆς[2].

Στὶς 14 Δεκεμβρίου ὁ Leake καὶ ἡ συνοδεία του γύρισαν στὴ Λειβαδιά. Καθὼς ἡ περιοχὴ ἦταν βακούφικο εἶχε κυβερνήτη βοεβόδα ἐπιφορτισμένο μὲ τὴ συγκέντρωση τῶν εἰσοδημάτων. Τὴν ἐξουσία τῆς κοινότητας μοιράζονταν οἱ τρεῖς κυριώτερες ἑλληνικὲς οἰκογένειες τῆς πολιτείας. Ἀπ' αὐτὲς ἡ πρώτη ἦταν τοῦ Γιάννη Χοντροδήμα[3], τοῦ Λογοθέτη, ὅπως τὸν ἔλεγαν ἐξ αἰτίας τοῦ ἐκκλη-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 171-172.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 189. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *William George Brown* ποὺ ταξίδεψε τὸ 1812 στὴ Μ. Ἀσία δημοσιεύει στὸ χρονικό του πίνακα τῆς ἀνοδικῆς πορείας τῶν μισθῶν καὶ μεροκάματων στὴ Σμύρνη μεταξὺ 1780 καὶ 1812. Ἡ ἴδια περίπου ἐξέλιξη σημειώθηκε καὶ στὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας. Μεροκάματα 1780 20 παράδες, 1800 40-60, 1812·70-80, ὑπηρέτρια 20-30 πιάστρα τὸ χρόνο, 100, 120-150, μάγειρας 70-80, 250-300, 250-400, ὑπηρέτης 40-50, 150, 200 (Journey from Constantinople through Asia Minor in the year 1812. Στὴ συλλογὴ τοῦ *Robert Walpole*, Travels in various countries of the East, being a continuation of memories relating the European and Asiatic Turkey etc., London 1820, σ. 111). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson* ποὺ περιηγήθηκε τὸ 1813 τὴ Μ. Ἀσία παραθέτει στοιχεῖα γιὰ μεροκάματα ποὺ φαίνονται ἀπίστευτα: Τοῦ σκαφτιᾶ 3 ½ πιάστρα, τοῦ ζευγᾶ 6-7, τοῦ χτίστη 3 ½, τοῦ μαραγκοῦ 6 ½ (Recollections of Smyrna 1813, ἔνθ' ἀν., σ. 463 σημ.). Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἑφτὰ χρόνια πρὶν τὰ μεροκάματα τῶν ἐργατῶν γῆς στὴ Μ. Ἀσία ἦταν κατὰ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Walpole 35-40 παράδες (βλ. *Daniel Clarke*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 184 σημ. 3). Ἴσως τὰ ὑψηλὰ μεροκάματα ποὺ ἀναφέρει ὁ Hanson ὀφείλονταν στην ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν ἐξ αἰτίας τῆς πανούκλας ποὺ θέριζε τὴ Μ. Ἀσία κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ του. Ὁ Hanson γράφει ὅτι στὴ Σμύρνη τοῦ 1813 ὁ ὑπηρέτης εἶχε μισθὸ 250 πιάστρα τὸ χρόνο, ἡ ὑπηρέτρια 120. Ἕνα γεῦμα στοίχιζε 7 παράδες (2 πέννες): 4 παράδες γιὰ ψωμί, 2 γιὰ ἐλιές, 1 γιὰ κρασί. Τὸ νοίκι ὅμως ἦταν ἀκριβό. Γιὰ ἕνα σπίτι στὴν πόλη 5.000 πιάστρα τὸ χρόνο καὶ σὲ χωριὸ 1.500 (ἔνθ' ἀν., σ. 463). Στὴ Θεσσαλία τὰ μεροκάματα τοῦ 1817 ἦταν πολὺ χαμηλά. Ὁ τρυγητὴς ἔπαιρνε 27 παράδες, ὁ χτίστης μέχρι 2 γρόσια (*Ἠλ. Γεωργίου*, Ἱστορία καὶ συνεταιρισμὸς τῶν Ἀμπελακίων, Ἀθῆναι 1953, σ. 8).

3. Παρανόμι τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὰ χρονικὰ τῶν περιηγητῶν μεγαλοκοτζάμπαση Γιαννάκη Στάμου.

σιαστικοῦ του ἀξιώματος. Τὶς διάφορες ὑποθέσεις τοῦ Κοινοῦ διαχειριζόταν ἕνας γραμματικός, διορισμένος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἄρχοντες. Ὁ Τοῦρκος βοεβόδας καὶ ὁ καδῆς ἀπόφευγαν κάθε ἐπέμβαση στὰ ἐσωτερικὰ τῶν Ἑλλήνων, ἐκτὸς ἂν στὴν ὑπόθεση εἶχε κάποια ἀνάμιξη μουσουλμάνος. Ὁ βοεβόδας ἀπόφευγε τὶς ἐπεμβάσεις πρῶτα-πρῶτα γιὰ νὰ μὴ χάση τὰ πεσκέσια ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα. Ἡ βασικὴ φροντίδα του ἦταν ἡ συγκέντρωση τῶν αὐτοκρατορικῶν φόρων. Αὐτὸ τὸν καιρό, γράφει ὁ Leake, τὶς προσόδους ἔχουν νοικιάσει οἱ τρεῖς οἰκογένειες τῶν προεστῶν γιὰ 2.500 πουγγιὰ τὸ χρόνο. Οἱ φόροι αὐτοὶ ἦταν ἡ δεκατιὰ (τὸ μιρί), τὸ τέλος προσωπικῆς περιουσίας (ἀβαρέσι) καὶ ὁ κεφαλικὸς φόρος (χαράτσι). Ἡ δεκατιὰ ὑπενοικιαζόταν κάθε χρόνο. Ὁ ὑπενοικιαστὴς πήγαινε στὰ χωριὰ τὴν ἐποχὴ τῆς σοδειᾶς καὶ ἔπαιρνε τὴν ἀναλογία του. Ἀπὸ τὰ χτήματα ποὺ ἀνῆκαν σὲ Ἕλληνες παρακρατοῦσε τὸ ἕνα ὄγδοο. Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη συγκομιδὴ τὰ δύο τρίτα ἀνῆκαν στὸ νοικοκύρη (τὰ ἐργαλεῖα, τὰ ζῶα καὶ ὁ σπόρος ἦταν δικά του). Οἱ ἐργάτες πληρώνονταν σὲ εἶδος: τὴ συμφωνημένη ποσότητα καρποῦ τὴν ἡμέρα ἢ τὸ ἕνα δέκατο τῆς παραγωγῆς. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ εἴσπραξη τῆς δεκατιᾶς γινόταν ἀπὸ τὸν Ἕλληνα χτηματία. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ παρακράτημα ὁριζόταν στὰ 17/24 τῆς συγκομιδῆς περίπου. Μερικὲς ἀπὸ τὶς γαῖες τῆς Λειβαδιᾶς ἦταν σπαηλίκια καὶ διατηροῦσαν τὴ φεουδαρχικὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Αὐτὰ τὰ σπαηλίκια πλήρωναν λιγώτερο φόρο σὲ σύγκριση μὲ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν ἑλληνικῶν γαιῶν πρὸς τὸν ἐκμισθωτὴ τοῦ βακούφικου. Γενικὰ νοικιάζονταν ἀπὸ Ἕλληνες τῆς Λειβαδιᾶς καὶ καλλιεργοῦνταν ὅπως καὶ τὰ ἄλλα χτήματα. Μερικὲς φορὲς σπαχὴς ἦταν Ἕλληνας. Συνήθως ὅμως τὰ σπαηλίκια βρίσκονταν στὰ χέρια Ἀλβανῶν στρατιωτῶν. Οἱ Ἀλβανοὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δεκατιὰ ἔπαιρναν καὶ εἰδικὴ εἰσφορὰ ἑνὸς πιάστρου τὸ χρόνο ἀπὸ κάθε ἄντρα καὶ μισὸ πιάστρο ἀπὸ κάθε παιδὶ τοῦ χωριοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δικαίωμα δωρεὰν προμηθειῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τους στὸ χωριὸ καὶ ἄλλα ἐκβιαστικὰ δοσίματα.

Ἐλάχιστα πλεονεκτήματα ἔχει ὁ Ἕλληνας ἐργάτης γῆς ποὺ ἀπασχολεῖται στὰ χτήματα τῶν ὁμοεθνῶν του, γράφει ὁ Leake. «Πρῶτα-πρῶτα σπάνια ἐξασφαλίζει καλὴ τιμὴ γιὰ τὸ μερίδιό του στὴν παραγωγή, ἔπειτα εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πληρώνη ἀπ' αὐτὸ τὸ εἰσόδημα (τὴν ἀμοιβὴ σὲ εἶδος) ὑπερβολικὸ τόκο γιὰ τὰ δάνεια ποὺ τοῦ ἐπιβάλλουν οἱ Ἕλληνες γαιοκτήμονες ἢ οἱ σπαχῆδες. Γενικὰ εἴτε ἐργάζεται σὲ ἑλληνικὰ χτήματα εἴτε σὲ τούρκικα τσιφλίκια ἡ κατάστασή του εἶναι ἡ ἴδια. Καὶ ἡ δυστυχία του ὁλοκληρώνεται ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τῆς ἀνώτερης τάξης τῶν Ἑλλήνων τῆς Λειβαδιᾶς. Εἶναι τόσο θρασεῖς καὶ τόσο σκληρόψυχοι ὅσο ἐπίβουλα φθονεροὶ εἶναι μεταξύ τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἔχουν ὅλες τὶς ἀρετὲς τῆς φιλοξενίας, τῆς εὐφυίας καὶ τῆς κοινωνικότητας ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ ἔθνος τους καὶ ὅτι ἀντίθετα μὲ τοὺς Ἑβραίους καὶ Ἀρμένιους, ποὺ ἔχουν πάντα τὸ νοῦ τους στὸν ἀποθησαυρισμό, ἀπολαμβάνουν τὰ ἀγαθά τους[1].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 202-204.

Ἡ μόνη ἀνησυχία τῆς Λειβαδιᾶς ἦταν ὁ Ἀλῆς. «Τὸν φοβοῦνται περισσότερο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ σουλτανικὴ κυβέρνηση. Γι' αὐτὸ θεωροῦν σκόπιμο νὰ στέλνουν στὰ Γιάννενα κάθε ἄνοιξη μιὰ ἀντιπροσωπεία προεστῶν γιὰ νὰ τοῦ προσφέρουν ἕνα πεσκέσι ἀπὸ 100 πουγγιά. Τώρα τελευταῖα ὁ Ἀλῆς προσπάθησε νὰ προσαρτήση τὸ Δαδί, ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ διαβήματα τῶν ἀρχόντων τῆς Λειβαδιᾶς αὐτὴ ἡ κοινότητα ποὺ ἀναπτύσσεται γοργὰ γλύτωσε πρὸς τὸ παρὸν ἀπὸ τὴν καταστροφή. Ὡστόσο ἡ ἀπειλὴ παραμένει ἔντονη ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ γιός του ὁ Βελῆς κέρδισε τὸ μουκατὰ τοῦ Ταλαντιοῦ»[1].

Στὶς 19 Δεκεμβρίου ὁ Leake καὶ ἡ συνοδεία του ἔφτασαν στὴ Θήβα. Ἡ λαϊκή της ὀνομασία ἦταν «τὰ Φήβα»[2]. Οἱ Τοῦρκοι τὴν ἀποκαλοῦσαν «Στήφα»[3]. Ἡ πολιτεία εἶχε περίμετρο ἑνάμιση περίπου μίλι κι' ὁ πληθυσμός της ὑπολογιζόταν σὲ 700 ἑλληνικὲς καὶ 250 μουσουλμανικὲς οἰκογένειες. Δρόμοι στενοί, σπίτια ἑνωμένα τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, κῆποι λίγοι. Στὴν περιοχὴ ὑπῆρχαν 64 χωριά, τὰ περισσότερα μικροὶ οἰκισμοί.

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν περιηγητὴ τὸ πλῆθος τῶν θρυμματισμένων λειψάνων τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γλυπτικῆς. Ἔβλεπε παντοῦ κομμάτια μάρμαρα, μὲ ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφές: σὲ σπίτια, σὲ τζαμιά, σὲ λουτρά, σὲ κρῆνες, στοὺς τοίχους κάθε οἰκοδομῆς, στὰ σκαλοπάτια, στοὺς δρόμους, ἀκόμα καὶ στὰ καλντιρίμια[4].

Ἀπὸ τὴ Θήβα πέρασε στὸν Ἔγριπο, τὴ Χαλκίδα, ὅπου φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸν πρόξενο τῆς Ρωσίας. Ἡ κυριώτερη παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ ἦταν τὸ κρασί. Ἀπὸ τὴν Κούμη καὶ τὸν Καστρεβελὰ ἐξάγονταν 20.000 βαρέλες τῶν 54 ὀκάδων στὴ Σμύρνη καὶ στὴ Μαύρη Θάλασσα. Τιμὴ πέντε πιάστρα ἡ βαρέλα. Γινόταν ἐπίσης ἐξαγωγὴ σταριῶν, ἀλλὰ μόνο σὲ περίπτωση πλούσιας παραγωγῆς, βελανιδιῶν, μπαμπακιοῦ, μαλλιῶν, πίσσας καὶ τερεβινθίνης σὲ μικρὲς ποσότητες.

Ὁ πρόξενος τῆς Ρωσίας ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀνταλλάξη τὴν εὐχάριστη διαμονή του στὴν Ἀθήνα μ' αὐτὸ τὸ θλιβερὸ τόπο, ἐπειδὴ ἀποτελοῦσε τὴν ἕδρα τοῦ πασᾶ τοῦ σαντζακιοῦ τοῦ Ἐγρίπου (περιλάμβανε τοὺς καζάδες τῆς Θήβας, Ἀθήνας, Λειβαδιᾶς, τῶν Σαλώνων καὶ τοῦ Ταλαντιοῦ) κι' ἔτσι μποροῦσε καλύτερα νὰ προστατεύη τὰ πολυάριθμα ἑλληνικὰ καὶ ἑπτανησιακὰ καράβια ποὺ ἔπλεαν μὲ ρωσικὴ σημαία.

Ἡ Εὔβοια καὶ ἡ Χαλκίδα εἶχαν κοινὴ ὀνομασία: Ἔγριπος (οἱ Τοῦρκοι τὴν ἔλεγαν Γριμπὸς ἢ Ἐγριμπός). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν καλύτερων κτημάτων τοῦ νησιοῦ ἦταν ἰδιοκτησία 30 περίπου ὀθωμανικῶν οἰκογενειῶν ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὸ κάστρο. Στὴ Χαλκίδα κατοικοῦσαν 1.000 μουσουλμανικὲς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 204-205.
2. Κατάλοιπο σλάβικης προφορᾶς τοῦ τοπωνυμίου. Στὰ σλάβικα τὸ Θ προφέρεται Φ.
3. Εἰς τὴν Θήβα (Στήφα), ὅπως εἰς τὴν Πόλη (Σταμπούλ).
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 221-222.

οἰκογένειες, ποὺ μαζὶ μὲ ἄλλες 200 τῆς Καρύστου, τῶν Ροβιῶν, τῶν Ὠρεῶν καὶ τοῦ Καστρεβελᾶ, ἀποτελοῦσαν τὸ σύνολο τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὔβοιας. Οἱ Ἕλληνες ἦταν πενταπλάσιοι ἀλλὰ στὴν πόλη τοῦ Ἔγριπου κάλυπταν μόνο τὸ ἕνα τρίτο τοῦ συνόλου τῶν κατοίκων. Πολλὰ σπίτια στὶς ἐξωτερικὲς συνοικίες τῆς πολιτείας, ἰδίως στὶς νότιες, φαίνονταν ἐρειπωμένα καὶ ἀκατοίκητα, ἐξ αἰτίας τῆς τελευταίας ἐπιδημίας ποὺ ἀφάνισε τὸν τόπο[1].

Τὸ στενὸ χωριζόταν σὲ δυὸ ἄνισα μέρη ἀπὸ ἕνα μικρὸ τετράγωνο κάστρο θεμελιωμένο πάνω σὲ βράχο. Δυνατὸς στρογγυλὸς πύργος ὑψωνόταν στὴ βορειοδυτικὴ γωνία. Ἡ βοιωτικὴ ἀκτὴ ἐπικοινωνοῦσε μὲ μιὰ πέτρινη γέφυρα (μάκρος 60-70 πόδια) καὶ ἡ εἴσοδος στὸ φρούριο γινόταν ἀπὸ μιὰ ἀνασυρόμενη γέφυρα ποὺ βρισκόταν στὴ βορειοανατολικὴ γωνία. Μιὰ ἄλλη ξύλινη γέφυρα (μάκρος 35 πόδια) ἀνυψωνόταν ἀπὸ τὰ δυὸ ἄκρα γιὰ νὰ περνοῦν τὰ καράβια[2].

Στὶς 2 Ἰανουαρίου 1806 ἔφτασε στὴν Ἀθήνα ὅπου ἔμεινε τρεῖς βδομάδες. Τὸν ἀπασχόλησαν ἀποκλειστικὰ οἱ ἀρχαιότητες.

Θὰ πραγματοποιήσῃ ἐκδρομὲς στὴν Ἀττική. Ἀπὸ τὸ Μενίδι ἀνέβηκε στὸ μετόχι τοῦ Ἁη-Νικόλα ποὺ ἀνῆκε στὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Τριάδας. Τὸ μοναστήρι βρισκόταν «ἀνάμεσα στὸ μετόχι καὶ στὴν κορφὴ τοῦ βουνοῦ, σὲ μιὰ κοιλάδα μὲ ἄφθονα νερὰ ποὺ ἰσκιώνεται ἀπὸ καρυδιὲς καὶ καστανιές»[3].

Ἡ Πάρνηθα ἐφοδίαζε τοὺς Ἀθηναίους μὲ ξυλοκάρβουνα. Οἱ Μενιδιάτες καὶ οἱ Χασιῶτες, γράφει ὁ Leake, εἶχαν διαδεχτῆ τοὺς ἀρχαίους «ἀνθρακεῖς» τῶν Ἀχαρνῶν. Δὲν ἀνέβαιναν ὅμως στὸ βουνὸ γιὰ τὴ μεταφορὰ ξύλων. Χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἀγριοθύμαρο, τὰ σκῖνα καὶ τοὺς ἄλλους θάμνους ποὺ ἀφθονοῦσαν στὸν Ὑμηττὸ καὶ στὰ ὑψώματα τῆς περιοχῆς γιὰ νὰ ἐφοδιάσουν τοὺς φούρνους καὶ τὰ μαγκάλια. Ὅλα τὰ σπίτια τῶν εὔπορων Ἀθηναίων εἶχαν τζάκια ὅπου ἔκαιγαν ξύλα ἀπὸ γέρικες ἐλιὲς ἢ ἀπὸ πουρνάρια γκρεμισμένα ἀπὸ τὸ βοριά. Στὴν Πάρνηθα ὑπῆρχαν ἀγριογούρουνα ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παυσανία, σπάνια ὅμως ἔβλεπες ἀρκοῦδες[4]. Ἀφθονοῦσαν οἱ λύκοι, οἱ λαγοὶ καὶ οἱ πέρδικες [5].

Ἀφοῦ περιηγήθηκε διάφορους ἀρχαιολογικοὺς χώρους στὴν Ἀττικὴ ξανάρχισε τὴν πορεία πρὸς τὰ βορεινά. Διασχίζει τὴ Βοιωτία, ἀνεβαίνει στὸν Ἑλικώνα, ἐπισκέπτεται τὰ μοναστήρια τοῦ Δομποῦ καὶ τοῦ ὅσιου Λουκᾶ, προχωρεῖ στοὺς Δελφοὺς καὶ στὶς 10 Φεβρουαρίου φτάνει στὰ Σάλωνα, ὅπου ζοῦσαν 300 τούρκικες καὶ 400 ἑλληνικὲς οἰκογένειες. Ὁ κοτζάμπασης τὸν πληροφόρησε ὅτι οἱ Σαλωνίτες ἦταν ἰδιοκτῆτες 100.000 ἐλαιοδέντρων καὶ ὅτι ἡ παραγωγὴ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 253-254.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 257.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 418.
4. Ὁ Παυσανίας ἔγραφε ὅτι ἡ Πάρνηθα ἔδινε «θήραν συῶν καὶ ἄρκτων», Ἀττικά, 32.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 420-421.

ἔφτανε τὸ μισὸ ἑκατομμύριο λίτρες. Στὰ χρόνια τῆς καλῆς σοδειᾶς φόρτωναν τρία καράβια λάδι γιὰ τὸ ἐξωτερικό [1].

Ἡ ὁδοιπορία συνεχίζεται πρὸς τὰ δυτικά. Γαλαξείδι, Λιδωρίκι καὶ Βελούχοβο[2], ὅπου παραθέριζαν τὰ καλοκαίρια οἱ γιοὶ τοῦ Ἀλήπασα. «Ἐδῶ κάμνουν τὸ κέφι στὸ καλοκαίρι», σημειώνει ἑλληνικὰ ὁ Leake, ὅπως τὸν πληροφόρησαν οἱ κάτοικοι. Καὶ τὰ γύρω χωριὰ «νοιώθουν πανευτυχῆ ἂν οἱ ἀπαιτήσεις τῶν πασάδων περιορισθοῦν μονάχα στὶς προμήθειες»[3].

Στὶς 14 Φεβρουαρίου βρίσκεται στὸν Ἔπαχτο. Στὸ κάστρο εἶχαν ἐγκατασταθῆ 400 μουσουλμανικὲς οἰκογένειες καὶ 30 ἑβραϊκές. Οἱ Τοῦρκοι ζοῦσαν σὲ ἑτοιμόρροπα σπίτια. Φτώχεια καὶ δυστυχία βασίλευε ἀνάμεσά τους γιατὶ δὲν καταδέχονταν νὰ δουλέψουν. Ἡ τυραννική τους συμπεριφορὰ καὶ ἡ θηριωδία τους ἐμπόδιζε τοὺς Ἕλληνες νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πόλη. Ὑπῆρχαν κάπου 100 ἑλληνικὰ σπίτια ἀλλὰ τὰ μισὰ ἦταν ἀκατοίκητα. Οἱ Ἕλληνες δούλευαν ἀποκλειστικὰ στοὺς κήπους καὶ τὰ περιβόλια μὲ τὰ ἑσπεριδοειδῆ ποὺ εὐδοκιμοῦσαν χάρη στὴν ἀφθονία τῶν νερῶν. «Μόνο ποὺ οἱ ἀχαλίνωτοι καὶ πειναλέοι ἄνθρωποι τοῦ πασᾶ τὰ ἀφανίζουν κατατρώγοντας κάθε καρπὸ πρὶν ἀπὸ τὸ ὡρίμασμά του. Τέτοια δυστυχία ἐπικρατοῦσε στὴν πόλη, ποὺ ὁ W. — μπῆκε τώρα τελευταῖα στὴ δούλεψη τοῦ πασᾶ τοῦ Ἔπαχτου — παραπονιόταν πὼς δὲν ἔβρισκε στὴν πόλη οὔτε χόρτα, οὔτε λάδι, οὔτε κρασὶ κι' ὅλες οἱ προμήθειες ἔπρεπε νὰ γίνουν στὴν Πάτρα. Πλήρωνε 24 παράδες τὴν ὀκὰ τὴν παλιόγιδα, ἐνῶ στὴν Πάτρα τὸ καλύτερο ἀρνὶ πουλιόταν 20 παράδες ἡ ὀκά» [4].

Ὁ Leake καταγράφει καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε γιὰ τὸ κόστος τῶν οἰκοδομῶν στὴν Ἑλλάδα. Ἡ δαπάνη γιὰ ἕνα μόλις ἀνεκτὸ σπίτι ξεπερνοῦσε τὰ 10.000 πιάστρα (600 στερλίνες), ποσὸ ὑπέρογκο γιὰ μιὰ τόσο φτωχὴ χώρα. Τὸ μεγάλο κόστος ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα τὰ ὑλικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πέτρα καὶ τὸν ἀσβέστη (ξυλεία, γυαλικά, καρφιά), εἰσάγονταν ἀπὸ τὸ Τριέστι καὶ τὸ Φιοῦμε [5].

ΣΤΙΣ 16 Φεβρουαρίου 1806 ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀρχίζει τὸ δεύτερο ταξίδι του στὸ Μωριά: Πάτρα, Γαστούνη, Τρίπολη, Ἀργολίδα. Ὁ δρόμος τοῦ Ἀχλαδόκαμπου ἦταν ὅλος στρωμένος.

Στὸ Ἄργος ἐπικρατοῦσε μεγάλη ἀνησυχία ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες προστατευομένους τῶν ξένων Δυνάμεων, ἰδίως τῆς Ρωσίας[6]. Ὁ πασὰς ζήτησε νὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 588-589.
2. Τὸ σημερινὸ χωριὸ τῆς Δωρίδας Κάλλιον.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 601.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 609-610.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 611.
6. Οἱ ρωσοτουρκικὲς σχέσεις εἶναι τεταμένες τὸ χειμώνα τοῦ 1805-1806. Στὰ Ἑπτάνησα οἱ Ρῶσοι ἔχουν ὀργανώσει στρατιωτικὲς μονάδες ἀπὸ Σουλιῶτες καὶ Χιμαριῶτες. Τμῆμα

καταγραφῆ ἡ περιουσία τῶν μπερατλήδων καὶ φερμανλήδων καὶ πρόσταξε νὰ μένουν μαζὶ μὲ τοὺς προξένους τους. Γενικὴ ἦταν ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ μέτρο εἶχε στόχο τοὺς Ὑδραίους καὶ τοὺς Σπετσιῶτες. Σ' αὐτὰ τὰ νησιὰ ὁ μισὸς ἀριθμὸς τῶν πλούσιων ἐμπόρων καὶ καραβοκυραίων εἶχαν ἐξασφαλίσει ρωσικὴ προστασία. Τὰ καράβια τους μετέφεραν μὲ ρωσικὴ σημαία στάρια στὴ Μεσόγειο μὲ ἀνταλλαγὴ ἀποικιακῶν προϊόντων καὶ κρασιῶν. Μιὰ ὁμάδα μὴ προστατευομένων Ἑλλήνων αὐτῶν τῶν νησιῶν, διεκδικώντας τοὺς χαμηλοὺς δασμοὺς καὶ τὰ ἄλλα πλεονεκτήματα τῶν προστατευομένων συμπατριωτῶν τους ποὺ ἐμπορεύονταν μὲ τοὺς Φράγκους, κατέφυγαν στὴν Πύλη καὶ διαμαρτυρήθηκαν καὶ γιὰ τὴν ἀνισότητα καὶ γιὰ τὶς προκλήσεις τῶν ἀνταγωνιστῶν τους.

Ὁ πρώην καπουδὰν πασὰς Χουσεΐν, θέλοντας νὰ ἐνθαρρύνη τοὺς ναυτικοὺς τοῦ Αἰγαίου καὶ εἰδικὰ τῆς Ὕδρας, τῶν Σπετσῶν καὶ τῶν Ψαρῶν, ἐπειδὴ πρόσφεραν τὸ καλύτερο ἔμψυχο ὑλικὸ στὸ τουρκικὸ πολεμικὸ ναυτικό, χορήγησε σαράντα φιρμάνια γιὰ ναυσιπλοΐα στὴ Μαύρη Θάλασσα σὲ νησιῶτες ποὺ δὲν εἶχαν ἐξωτερικὴ προστασία. Ἀλλὰ ὁ διάδοχός του τὰ ἀνακάλεσε[1].

Οἱ Μωραΐτες, κυρίως οἱ προνομιοῦχες τάξεις, δὲν εἶχαν καλὴ ἰδέα γιὰ τοὺς Ὑδραίους, γράφει ὁ Leake. Μιλοῦν γι' αὐτοὺς μὲ καταφρόνηση, τοὺς θεωροῦν χοντράνθρωπους, ἀπελέκητους Ἀρβανίτες, καλοὺς ναυτικοὺς καὶ πανέξυπνους ἐμπόρους ποὺ ξοδεύουν τὸ χρῆμα τους χτίζοντας καὶ μπεκροπίνοντας στὸ νησὶ καὶ καυγαδίζοντας ἀδιάκοπα μεταξύ τους[2].

μεραρχίας μετέχει στὶς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Γάλλων στὴ Νεάπολη. Ἡ ρωσοαυστριακὴ ἧττα στὸ Ἀούστερλιτς στρέφει τὴν Τουρκία πρὸς τὸν Ναπολέοντα. Ἡ Ρωσία καὶ ἡ Τουρκία βρίσκονται στὰ πρόθυρα νέου πολέμου. Οἱ Ἕλληνες τῆς Μακεδονίας ἀφοπλίζονται. Συνεννοήσεις γίνονται μὲ τοὺς Σέρβους. Ἀναταραχὴ στὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα.

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 344-345. Οἱ Ὑδραιοσπετσιῶτες βρέθηκαν σὲ δύσκολη θέση. Καὶ οἱ δύο Δυνάμεις, Ρωσία καὶ Τουρκία, οἱ χθεσινοὶ σύμμαχοι, προετοιμάζονταν γιὰ ἔνοπλη ἀναμέτρηση. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ προσεταιρισθοῦν τὰ ἑλληνικὰ ναυτικὰ νησιά. Ἡ Ὕδρα καὶ οἱ Σπέτσες βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ δυὸ πυρά. Ὁ ναύαρχος Σινιάβιν θὰ ἀξιώση ἐξέγερση καὶ συμμετοχὴ στὸν ἐπαπειλούμενο πόλεμο. Ὁ καπουδὰν πασὰς ζήτησε ἀπὸ τοὺς Ὑδραιοσπετσιῶτες νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ ρωσικὴ προστασία. Ἡ θέση τῶν νησιωτῶν ἦταν δεινή. Παραίτηση ἀπὸ τὴ ρωσικὴ προστασία θὰ ὁδηγοῦσε σὲ οἰκονομικὴ κρίση.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 346. Φυσικὸ ἦταν νὰ βλέπουν οἱ Μωραΐτες μὲ ζηλόφθονα βλέμματα τὴν εὐμάρεια καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ὕδρας καὶ τῶν Σπετσῶν, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης γεγονὸς ὅτι κατάσταση ἐσωτερικῆς ἀναταραχῆς καὶ ἀταξίας ἐπικρατοῦσε στὴν Ὕδρα σ' αὐτὴ τὴν περίοδο. Φόνοι, παλληκαρισμοί, ἁρπαγές, συμπλοκές. Ὁ καπουδὰν-πασάς, ὕστερα ἀπὸ διάβημα τῶν προκρίτων, διόρισε διοικητὴ τῆς Ὕδρας τὸν εὐνοούμενό του Γεώργιο Βούλγαρη μὲ δικτατορικὰ δικαιώματα. Πραγματικὰ ὁ μπὰς κοτζάμπασης Βούλγαρης κατόρθωσε νὰ ὑποτάξη τοὺς ἀτίθασους ναυτικοὺς μαστιγώνοντας μέχρι θανάτου τοὺς ἀπειθάρχους καὶ ἀπειλώντας τοὺς ἀνυπάκουους πὼς θὰ τοὺς στείλη ἁλυσοδεμένους στὸ φοβερὸ «Μπάνιο» τῆς Πόλης (Ἀρχεῖο Ὕδρας, τ. Β', σ. 316-318, 20 Δεκεμβρίου 1885). Βλ. καὶ *Γ. Κριεζῆ*, Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας πρὸ τῆς (ἑλληνικῆς) Ἐπαναστάσεως, Ἐν Πάτραις 1860, σ. 117-118 καὶ *Ἀντ. Λιγνοῦ*, Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας, Ἀθῆναι 1946, τ. Α', σ. 46 κ. ἑ.

Τὸ βιλαέτι τοῦ Ἄργους ἦταν φέουδο μιᾶς σουλτάνας καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια εἶχε ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ προσφέρη καταλύματα στοὺς ταξιδιῶτες. Ἀκόμα καὶ πασάδες ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὸν κάμπο ἔπρεπε νὰ σταθοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη γιὰ ν' ἀλλάξουν τὰ ἄλογά τους. Τὰ προνόμια αὐτὰ εἶχαν προσελκύσει στὸ Ἄργος πολλοὺς εὔπορους Ἕλληνες. Ἀλλὰ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Leake τὰ προνόμια εἶχαν καταργηθῆ καὶ ἡ πολιτεία ὑπέφερε πολύ, καθὼς βρισκόταν πάνω στὴν κεντρικὴ ἀρτηρία ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ βορρᾶ στὴν Τριπολιτσά. Ὑπέφερε κυρίως ἀπὸ τοὺς θρασύτατους καὶ ἄνομους Τούρκους τοῦ Ἀναπλιοῦ[1].

Τὸ γειτονικὸ Ἀνάπλι βρισκόταν σὲ παρακμή. Ὡς τὸ 1790 ἦταν ἕδρα τοῦ πασᾶ τοῦ Μωριᾶ καὶ συγκέντρωνε ὅλους τοὺς ἀγάδες ἐνῶ τὸ Ἄργος συγκέντρωνε τοὺς Ἕλληνες προεστούς. Ἔτσι τ' Ἀνάπλι εἶχε μεταβληθῆ σὲ τουρκικὴ πρωτεύουσα καὶ τὸ Ἄργος σὲ ἑλληνική. Μὲ τὴ μετακίνηση ὅμως τῆς ἕδρας τοῦ πασᾶ στὴν Τριπολιτσὰ τὸ 1791 καὶ μιὰ φοβερὴ ἐπιδημία ποὺ ἀκολούθησε ἄρχισε ἡ παρακμή. Τ' Ἀνάπλι ἐρημώθηκε. Τὸ 1806 εἶχαν ἀπομείνει μερικοὶ ἀγάδες γαιοκτήμονες τῆς Ἀργολίδας, ὁ γενιτσάραγας καὶ ἡ φρουρὰ τοῦ Παλαμηδιοῦ (250 ἄντρες) καθὼς καὶ μερικοὶ Ἕλληνες μαγαζάτορες καὶ τεχνίτες. Ὁ κυβερνήτης ἦταν μιρμιράν, δηλαδὴ πασὰς μὲ δυὸ οὐρές, ἀλλὰ ἡ ἐξουσία του δὲν ξεπερνοῦσε τὰ τείχη τοῦ κάστρου. Τ' Ἀνάπλι ἦταν ἀκόμα ἕδρα βοεβόδα γιὰ τὸ βιλαέτι, καδῆ καὶ γκουμρουτζῆ (φορατζῆ). Τὰ σπίτια ἦταν ἐρειπωμένα, χαλάσματα ἔκλειναν τοὺς δρόμους. Τὸ μέγαρο τοῦ γαλλικοῦ προξενείου εἶχε μετατραπῆ σὲ χάνι. Τὸ λιμάνι, παραχωμένο μὲ λάσπη καὶ σκουπιδαριό, μποροῦσε νὰ δεχτῆ μόνο μικρὲς πολάκκες. Ἡ σήψη ποὺ βασίλευε στὰ ρηχὰ νερὰ τοῦ λιμανιοῦ, οἱ ἀναθυμιάσεις ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ τὰ βαλτονέρια ποὺ ἁπλώνονταν στὸ μυχὸ τοῦ κόλπου δημιουργοῦσαν ἀτμόσφαιρα νοσηρὴ ποὺ ὁλοκλήρωνε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 347.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 358-360. Ἡ παρακμὴ τοῦ λιμανιοῦ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ὁ Γάλλος *Pouqueville* ποὺ βρέθηκε τὸ 1800 στ' Ἀνάπλι — ἦταν αἰχμάλωτος τῶν Γάλλων καὶ μεταφερόταν στὴν Κωνσταντινούπολη — πρόσεξε τὴν ἐρήμωση. Τὰ καράβια δὲν μποροῦσαν νὰ ζυγώσουν στὸ μουράγιο. Ἔτσι περιορίσθηκε σημαντικὰ ἡ κίνηση καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν πόλη ἀναγκάστηκαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν. Ἀπόμειναν κάμποσοι μικρέμποροι ἀλλὰ ἔφυγαν ἐξ αἰτίας τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν γενιτσάρων. Τοὺς ἀντικατέστησαν Ὑδραῖοι ἀλλὰ κι' αὐτοὶ ἀναζήτησαν ἀλλοῦ τύχη. Ὁ δραγουμάνος τοῦ πασᾶ τοῦ Μωριᾶ Καρατζᾶς διηγήθηκε στὸν *Pouqueville* ἕνα περιστατικὸ ποὺ εἶδε μὲ τὰ μάτια του. Ἐνῶ ἕνας Ὑδραῖος ναύτης ζύγιαζε στάρι στὴν κουβέρτα τοῦ καραβιοῦ, κάποιος γενίτσαρος ποὺ περιδιάβαζε στὴν παραλία τὸν πρόσταξε νὰ κατεβῆ γιὰ νὰ τοῦ ἀνάψη τὸ τσιμπούκι.

— Νὰ γεμίσω τὸ σακκὶ κι' ἔφτασα, ἀγά μου! ἀποκρίθηκε πρόθυμος ὁ Ὑδραῖος.

Ὁ γενίτσαρος δὲν χάνει καιρό, τραβάει τὴν πιστόλα καὶ σκοτώνει τὸ ναύτη λέγοντας:

— Νὰ πῶς γεμίζει γρηγορώτερα τὸ σακκί σου!

Οἱ ἄλλοι γενίτσαροι ἐνθουσιάστηκαν.

— Ἄφεριμ! φώναξαν ὅλοι.

῾Ο Leake ἄκουσε νὰ λένε πὼς οἱ γυναῖκες τ' Ἀναπλιοῦ ἦταν ὄμορφες καὶ οἱ Ἀργείτισσες ἄσχημες. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ ὀφειλόταν στὸ νερό. Τὸ Ἄργος ὑδρευόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ πηγάδια ἐνῶ οἱ Ἀναπλιῶτες ἔπιναν νερὸ ἀπὸ μιὰ πηγὴ τῆς Τίρυνθας ποὺ ἔφτανε στὴν πόλη μὲ ὑδραγωγεῖο. ῾Ο Leake πιστεύει πὼς αὐτὴ ἡ παράδοση ἔχει τὶς ρίζες της στὸ μύθο γιὰ τὴν ἀρχαία πηγὴ τοῦ Ναυπλίου Κάναθο, ὅπου λουζόταν ἡ Ἥρα καὶ ξαναποχτοῦσε κάθε χρόνο τὴν παρθενιά της [1].

Ἀφήνοντας ὁ Leake στὶς 18 Μαρτίου τὸ Ἄργος θὰ διασχίσῃ τὴν ὀρεινὴ Κυνουρία καὶ θὰ φτάσῃ στὸ Μυστρὰ περνώντας ἀπὸ τὸν Πάρνωνα. Στὰ χωριὰ τῆς Τσακωνιᾶς συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴν ἰδιότυπη ντοπιολαλιά, τὴν τσακώνικη «ποὺ ὅπως πιστεύουν οἱ Ἕλληνες, διατηρεῖ πολλὲς ἀρχαῖες δωρικὲς μορφὲς ὁμιλίας». Κατέγραψε μάλιστα λέξεις καὶ φράσεις τοῦ καθημερινοῦ λόγου ποὺ ἀναμφισβήτητα ἔχουν δωρικὴ καταβολή: Νεμὰ (βοσκή), τὰν πορείαν (τὸ δρόμο) [2].

Στὴν Τσακωνιά, παρατηρεῖ ὁ Leake, ἔχουν διατηρηθῆ περισσότερες ἀρχαιοελληνικὲς λέξεις ἀπὸ κάθε ἄλλη ἑλληνικὴ περιοχή: ὅρα, νομεῖς, ἐρίφια, ἠνέγκατε ἢ ἑωράκατε τὸν ἔριφον, παρῆτε (ἐλᾶτε). Παραθέτει ἐπίσης λέξεις καὶ φράσεις μὲ ἴχνη τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ τύπου καὶ ἄλλες σὲ «βάρβαρη παραφθορά»: «πρoυάτα» (πρόβατα), τζινὰ (βελανιδιές), ὕον (νερό), βοτζιὰ (σταφύλιά), ἄτζαπο (ἄνθρωπος), βρέχου (βρέχει), πὶ ἔσσα ἐκιοῦ; (ποῦ εἶσαι;), ὀγὶ (ἐδῶ), ἔα ὃρ ὀγὶ (ἔλα ἐδῶ γρήγορα), ὀγὶ ἐμὲ ἐζοὺ (ἐδῶ εἶμαι), νιλείετε (ὁμιλῆτε), δρανίτζε (τρέχετε), τζάχετε (περπατᾶτε), ἀπὸ κιὰ ἐσπαριού; (ἀπὸ ποῦ ἔρχεσαι;), ἐγγουντερέμε τὰ τζεὰν (ἀφῆστε μας νὰ πᾶμε σπίτι). Στὴν Καστάνιτσα ἔλεγαν τὸ σπίτι ἀντὶ «τζέα» κέλα (στὰ λατινικὰ ἡ πηγή) [3].

Τὸ ταξίδι τοῦ Leake στὸ Μωριὰ θὰ τελειώσῃ μὲ τὴν περιοδεία στὴν ὀρεινὴ Ἀχαΐα καὶ τὴν Κορινθία.

Ἀρχὲς Ἀπριλίου 1806 ἔφτασε στὴ Βοστίτσα. ῾Ο πληθυσμὸς ἦταν ἑλληνικὸς (300-400 χριστιανικὲς οἰκογένειες καὶ 30 ὀθωμανικές). Τελευταῖα αὐξήθηκε

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 360.

2. Στὴν ἐρώτηση «ποῦ πᾶς» οἱ βουνίσιοι τῆς Τσακωνιᾶς ἀπαντοῦν: «τὰμ πορείαν μ' ἔγγω», πάω στὸ δρόμο μου.

3. Τὰ τσακώνικα ἔχουν βάση τὰ ἀρχαῖα λακωνικὰ στὴ νεώτερη μορφή τους. Δέχτηκαν ὅμως ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν κοινὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (*Μαν. Τριανταφυλλίδη*, Νεοελληνικὴ Γραμματική, Ἀθήνα 1938, σ. 304, ὅπου καὶ οἱ δωρισμοὶ ποὺ διατηρήθηκαν στὰ τσακώνικα χωριὰ τῆς Κυνουρίας, στὰ δυτικὰ τοῦ Πάρνωνα). Κατὰ τὸν Leake μερικοὶ δωρισμοὶ τῆς τσακώνικης διαλέκτου ἀποτελοῦσαν ἐφευρήματα λογίων. ῾Ο ἐπίσκοπος Πραστοῦ τοῦ ἀνέφερε ἕνα δίστιχο, «κακὴ μίμηση δωρικοῦ ὕφους, ποὺ ἔγραψε κάποιος λογιώτατος διδάσκαλος».

῾Αμέρᾳ Παρασκευᾷ φθινήσθη ἅλιος ποτὶ τᾶς Σελάνας
Ἐπιλυγαζόμενος ἐν διαστήματι ὥρας μιᾶς.

(Ἔνθ' ἀν., σ. 505-507). Βιβλιογρ. γιὰ τὸ τσακωνικὸ ἰδίωμα βλ. *Μαν. Τριανταφυλλίδη*, ἔνθ' ἀν., σ. 303 κ. ἑ. καὶ *Θάνου Βαγενᾶ*, Χρονικὰ τῶν Τσακώνων, τ. Α' [1956], σ. 153-158).

σημαντικά ὁ πληθυσμός γιατί ἐγκαταστάθηκε στὴν πόλη μεγάλος ἀριθμὸς μεταναστῶν ἀπὸ τὸ Γαλαξείδι. Ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πατρίδα τους γιὰ ν' ἀποφύγουν τὶς αὐθαιρεσίες τοῦ Ἀλῆ ποὺ ἀξίωνε νὰ δουλεύουν στὰ καράβια του χωρὶς πληρωμή. Ἀπὸ τότε ἕνα μέρος τοῦ γαλαξειδιώτικου ἐμπορίου μετακινήθηκε στὴ Βοστίτσα [1].

Τὴ Λαμπρὴ τοῦ 1806 βρισκόταν στὴν Πάτρα. Ὅλα τὰ καράβια ἦταν ἀραγμένα ἀπὸ τὴ Μεγάλη Τρίτη καὶ οἱ ναυτικοί, σκορπισμένοι παρέες-παρέες στὸ μουράγιο, κάθονταν κατάχαμα κάτω ἀπὸ τὸ ζεστὸ ἥλιο γύρω ἀπὸ μιὰ μεγάλη φωτιὰ καὶ περίμεναν μὲ ἀνυπομονησία τὸ συμπόσιο, γιατὶ ὕστερα ἀπὸ 40 μέρες νηστεία μόλις στέκονταν στὰ πόδια τους. Στὶς 9 ἢ τὸ πολὺ στὶς 10 τὸ πρωὶ τέλειωσε σ' ὅλα τὰ σπίτια τῆς Πάτρας τὸ πασχαλινὸ γεῦμα κι' ἄρχισαν οἱ χοροί.

Οἱ Πατρινοὶ ἦταν πανελεύθεροι νὰ γιορτάσουν τὴ Λαμπρή, γράφει ὁ Leake. Φοροῦσαν ὅλοι τὰ καλά τους, πετοῦσαν χαλκούνια ἢ βροντοῦσαν τὶς πιστόλες τους, ἔβαφαν αὐγά, ἔψηναν ἀρνιά, ἔπιναν, χόρευαν καὶ τραγουδοῦσαν. Ἡ ἀναστάσιμη ὅμως νυκτερινὴ τελετὴ δὲν γινόταν τὰ μεσάνυχτα καὶ στοὺς δρόμους ὅπως στὴν Καλαμάτα. Ὁ Leake σημειώνει ὅτι οἱ Καλαματιανοὶ τοῦ μίλησαν μὲ περηφάνεια γι' αὐτὸ τὸ προνόμιο, μοναδικὸ σ' ὁλόκληρο τὸ Μωριά [2].

ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ τοῦ 1806 ἄρχισε τὸ τρίτο ταξίδι του στὴ βόρεια Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ἔφτασε στὴ Λευκάδα. Τὸ κάστρο τῆς Ἁγίας Μαύρας φρουροῦσαν 500 Ρῶσοι.

Ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ ὀνομαζόταν Ἁμαξίκι, «ἴσως ἐπειδὴ εἶναι ὁ μοναδικὸς τόπος ὅπου χρησιμοποιοῦνταν ἢ ἦταν δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἁμάξια». Τὰ σπίτια μονώροφα, ξύλινα καὶ στεριωμένα πάνω σὲ μιὰ πέτρινη βάση ἐξ αἰτίας τῶν σεισμῶν. Σὲ ὅλα ὑπῆρχαν χαγιάτια ποὺ στηρίζονταν σὲ ξύλινες κολῶνες. Μερικὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα σπίτια εἶχαν βενέτικες ταπετσαρίες. Ἀπὸ τὸν μοναδικὸ κεντρικὸ δρόμο ποὺ διασχίζει τὴν πολιτεία ξεκινοῦσαν κάτι στενοσόκακα μὲ ξύλινα φτωχόσπιτα. Οἱ γυναῖκες ἦταν γενικὰ ὄμορφες, ὅπως στὸ Μεσολόγγι, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ζοῦσαν σὲ ἀνθυγιεινὲς περιοχές. Ἀντίθετα πολλοὶ ἄντρες ἦταν κιτρινιάρηδες [3].

Ἡ γέφυρα τοῦ ὑδραγωγείου, ποὺ ἕνωνε τὸ κάστρο μὲ τὴν πολιτεία, ἦταν τόσο στενὴ ποὺ ὅταν φυσοῦσε δυνατὸς ἄνεμος οἱ ἀπρόσεχτοι ἢ πιωμένοι διαβάτες ἔπεφταν καὶ πνίγονταν στὸ βάλτο. Ὁ συνταγματάρχης διοικητὴς τῆς ρωσικῆς φρουρᾶς ἔλεγε στὸν Leake ὅτι θὰ προτιμοῦσε νὰ ζήσῃ στὸ πιὸ ἄθλιο χωριὸ τῆς πατρίδας του παρὰ στὴ μοναξιὰ αὐτοῦ τοῦ φριχτοῦ τόπου.

Ὑπῆρχαν καὶ φοινικιὲς στὴν Ἁγία Μαύρα ἀλλὰ δὲν ἔδιναν καρπό [4].

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 186.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 209-210.
3. Ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 10-12.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 13-14.

Κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Leake στὴ Λευκάδα πραγματοποιήθηκε καὶ ἡ γενικὴ Συνέλευση τοῦ Ἑπτανησιακοῦ Σώματος (γινόταν κάθε πρωτομηνιά). Οἱ ἀντιπρόσωποι (τέσσερες ἀπὸ τὴ Λευκάδα, δέκα ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, δέκα ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, δέκα ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά, δύο ἀπὸ τοὺς Παξοὺς καὶ δύο ἀπὸ τὸ Τσιρίγο) συγκεντρώθηκαν στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Ἕνας Ρῶσος στρατιώτης φρουροῦσε στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ. Τὴν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν κήρυξε ὁ Πρύτανις [1] S. V. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα μ' ἕνα λόγο στὰ ἑλληνικὰ ἐπιστρατεύοντας ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία. «Ἦταν ἀπὸ τοὺς πιὸ μορφωμένους τῶν Ἑπτανήσων καὶ ὁ λόγος του σχολιάστηκε πολύ, μ' ὅλο ποὺ ἄκουσα νὰ ψιθυρίζουν: «καλὰ λόγια ἀλλὰ κούφια».

Ὁ Leake θεωρεῖ τὴ Συνέλευση κωμωδία γιατὶ οἱ ἀντιπρόσωποι ὁρίστηκαν 15 μέρες πρὶν ἀπὸ τὸν πληρεξούσιο τῆς ρωσικῆς ἐξουσίας. «Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδισε τὴν τελετὴ τῆς ψηφοφορίας γιὰ τὴν ἀνάδειξη 26 ὑποψηφίων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ Σύγκλητος θὰ ξεχωρίση τέσσερες. Οἱ ἐκλογὲς διαρκοῦν δυὸ μέρες. Ὕστερα σφραγίζονται οἱ κάλπες καὶ ἀποστέλλονται στὴν Κέρκυρα γιὰ νὰ ἀνοιχτοῦν ἀπὸ τὴ Σύγκλητο». Ὁ Leake ἄκουσε κι' ἕνα λαϊκὸ ἀστεῖο στὴ Λευκάδα. Ἔλεγαν ὅτι οἱ Σύγκλητοι ἦταν Σύγκλεφτοι[2].

Ὁ περιηγητὴς θὰ πραγματοποιήση ἕνα γύρο στὰ νησόπουλα ἀντίκρυ στὴ Λευκάδα. Ὁ Σκορπιὸς καὶ ἡ Σπάρτη ἔδιναν καλὸ στάρι. Ἡ Μαδουρή, κατάφυτη ἀπὸ ἐλιές, ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ Θιακοῦ κύρ-Νικόλα Βρεττοῦ[3].

Στὶς 15 Σεπτεμβρίου 1806 ἔφτασε στὴν Ἰθάκη. Θὰ καταλύση στὸ σπίτι τοῦ ὑποπρόξενου τῆς Ἀγγλίας Κωνσταντίνου Ζαβοῦ (ὁ πατέρας του διατηροῦσε τὸ προξενικὸ ἀξίωμα ἐπὶ μισὸν αἰώνα). «Ὁ Πρύτανις προκάλεσε ἔντονη δυσαρέσκεια στὸ νησὶ ἐπειδὴ ἀφόπλισε ὅλους τοὺς Θιακοὺς ἀφαιρώντας τους ἀκόμα καὶ τὰ μαχαίρια ποὺ εἶχαν στὰ ζουνάρια τους»[4].

---

1. Ὁ Πρύτανις κάθε νησιοῦ μαζὶ μὲ δύο συνδίκους διαχειριζόταν, σύμφωνα μὲ τὸ λεγόμενο σύνταγμα τῆς Ἐντίμου Ἀντιπροσωπείας (Onorada), τὴν τοπικὴ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία.

2. Σύγκλητοι ὀνομάζονταν οἱ Ἐκλογικοὶ Σύλλογοι ποὺ περιλάμβαναν τὰ μέλη τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου. Σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο καταγράφονταν ὅσοι εἶχαν δικαίωμα ψήφου. Ἀνάμεσα στὶς προϋποθέσεις ἐγγραφῆς στὸν ἐκλογικὸ κατάλογο ἦταν καὶ τὰ ἑξῆς προσόντα: «Νὰ μὴ ἐκτελοῦν προσωπικῶς χειρωνακτικὸν ἐπάγγελμα, ν' ἀπολαύουν μεθ'ὅλης τῆς οἰκογενείας ἢ ἀτομικῶς ἐτησίας καθαρᾶς προσόδου 120 ταλήρων (γιὰ τὴ Λευκάδα), προερχομένης εἴτε ἐξ ἰδιοκτησίας, εἴτε ἐξ ἐνασκήσεως ἐμπορίας ἢ βιομηχανίας καὶ ἀπολαύουν τῆς γενικῆς ἐκτιμήσεως, εἴτε λόγῳ τῆς παιδείας των, εἴτε λόγῳ τῆς καλῆς ἐνασκήσεως ἐλευθερίου τινὸς ἐπαγγέλματος ἢ ἐπιστήμης καὶ ἐφ' ὅσον εἶναι εἰς θέσιν νὰ ζοῦν ἀνέτως καὶ νὰ μὴ διατηροῦν ἐμπορικὸν κατάστημα ἐξαιρέσει τῶν φαρμακοποιῶν» (*Κων. Γ. Μαχαιρᾶ*, Πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Λευκάδος, 1797-1810, Ἀθῆναι 1954, τ. Α', σ. 352-354). Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὰ προσόντα ἡ ἐργασία ἀποτελοῦσε καταισχύνη καὶ ἀπέκλειε κάθε ἀνάμιξη στὴ διαχείριση τῶν κοινῶν. Φυσικὸ ἦταν λοιπὸν νὰ ἀντιμετωπίζουν οἱ Σύγκλητοι τὴ λαϊκὴ σάτιρα.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 23.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 25.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἰθάκης ἦταν 8.000 ψυχές. Κάπου 1.200 νησιῶτες ἦταν ξενητεμένοι. Ἄλλοι ἐμπορεύονταν στὴν Κωνσταντινούπολη (εἰσαγωγεῖς σιδήρου καὶ δημητριακῶν ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Μαύρης Θάλασσας) καὶ ἄλλοι ἦταν τσοῦρμα σὲ καράβια τοῦ νησιοῦ. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις συνδύαζαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου καὶ τοῦ καραβοκύρη. Ὑπῆρχαν 50 μεγάλα καράβια κι' ἄλλα τόσα μικρὰ ποὺ κάλυπταν τὶς μεταφορὲς μὲ τὰ γειτονικὰ νησιά. Εἴκοσι ἀπὸ αὐτὰ τὰ πλεούμενα εἶχαν ναυπηγηθῆ στὴν Ἰθάκη.

Οἱ ἐξαγωγὲς τοῦ νησιοῦ: σταφίδα ἀξίας 250.000 λιρῶν Βενετίας, κρασὶ 6.000 βαρέλες (60.000 πιάστρα) καὶ λάδι 1.500 βαρέλες (30.000 πιάστρα). Ἡ παραγωγὴ 20.000 κοιλῶν σταριοῦ καὶ κριθαριοῦ κάλυπτε τὶς τοπικὲς ἀνάγκες γιὰ ἕνα ἑξάμηνο. Οἱ ἐτήσιες δαπάνες γιὰ δημητριακὰ ἔφταναν τὰ 125.000 πιάστρα. «Παλαιότερα ἡ σταφίδα τῆς Ἰθάκης ποὺ φημίζεται γιὰ τὴν ποιότητά της ἀγοραζόταν καὶ ἐξαγόταν στὴν Ἀγγλία ἀπὸ Ζακυνθινοὺς ἐμπόρους. Τώρα ὅμως τὴν ἀγοράζουν κυρίως Σκλαβοῦνοι καὶ Μωραΐτες. Τὸ κρασὶ προορίζεται γιὰ τὴν Κέρκυρα καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὸ λάδι ἀπορροφοῦν ἡ Βενετία καὶ τὸ Τριέστι, τὸ τυρὶ ἡ Ζάκυνθος» [1].

Τὸ μεροκάματο στὴν Ἰθάκη ἦταν 80 παράδες, χωρὶς τροφή, ἀνώτερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα νησιά, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν [2].

Οἱ τρεῖς κυριώτερες οἰκογένειες τῆς Ἰθάκης ἦταν οἱ Πεταλιάδες, οἱ Καραβιάδες καὶ οἱ Δενδρινάδες. «Ἕνας κλάδος τῆς πρώτης οἰκογένειας πῆρε τὸ ὄνομα Ζαβὸς ἐπειδὴ κάποιος πρόγονος ἦταν ἠλίθιος. Αὐτὴ ἡ οἰκογένεια εἶχε στὴν κατοχή της ὁλόκληρη τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀετοῦ, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἀνωῆς κι' ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ χτήματα κοντὰ στὸ Βαθύ. Τὰ ὑπόλοιπα ἀνῆκαν στοὺς Δενδρινάδες καὶ εἰδικὰ στὸν γενάρχη τους Ἀσημάκη Δρακολέοντα. Ἡ κοιλάδα τῆς Ὀξωῆς, τὸ πιὸ παραγωγικὸ τμῆμα τοῦ νησιοῦ, ἦταν ἰδιοκτησία τῶν Βρεττῶν, ἑνὸς κλάδου τῶν Καραβιάδων, λευκαδίτικης καταγωγῆς [3].

Τὸ νησὶ Κάλαμος φημιζόταν στὰ Ἑπτάνησα γιὰ τὸ στάρι του. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ Μεγανήσι [4].

Στὶς 22 Σεπτεμβρίου ὁ Leake ἔφτασε στὴν Κεφαλονιά. Ὁ μοναδικὸς τόπος ὅπου διασκέδαζαν οἱ Ἀργοστολιῶτες ἦταν τὸ Καζίνο. Ἐκεῖ συγκεντρώνονταν οἱ ἄντρες, ἔπιναν καφὲ καὶ ἔπαιζαν χαρτιά. «Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἦταν περιορισμένη ἐξ αἰτίας τοῦ μίσους ποὺ χώριζε τὶς διάφορες οἰκογένειες».

Στὸ Ἀργοστόλι τὰ σπίτια ἦταν γενικὰ μονώροφα γιὰ νὰ σιγουρεύωνται ἀπὸ τοὺς σεισμούς. Τὸ κατώτερο τμῆμα λιθοδομὴ καὶ τὸ ὑπόλοιπο ξύλινο. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ξύλινο ἐπιστέγασμα στηριζόταν σὲ ξυλοδεσιὰ χωνευτὴ στοὺς πέτρινους

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 26-27.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 27.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 28.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 29.

τοίχους, ὥστε σὲ περίπτωση ποὺ θὰ γκρεμιζόταν ἡ λιθοδομὴ νὰ στέκεται τὸ σπίτι ὄρθιο. Ἄθλιες τρῶγλες ὑπῆρχαν στὶς ἀκραῖες συνοικίες. Οἱ φράχτες τῶν κήπων τῶν χωραφιῶν ἦταν ἀπὸ ἀμερικανικὴ ἀλόη [1].

Στὰ βορεινὰ τοῦ Ληξουριοῦ βρίσκονταν τὰ Δεληκλάτα, «ἕνα μεγαλοχώρι μὲ 500 τουφέκια, τὸ πιὸ ἀνυπόταχτο καὶ ταραχοποιὸ τοῦ νησιοῦ» [2].

Στὰ Κύθηρα ὑπῆρχε φρουρὰ ἀπὸ δύο μόνο Ρώσους ἀξιωματικοὺς κι' ἕνα λόχο ἀπὸ μισθοφόρους Ἀλβανοὺς καὶ Σουλιῶτες. Ὁ Leake ἔστησε τὴ σκηνή του στὸ λιμάνι καὶ περίμενε τὴν ἐπίσκεψη τοῦ ὑποπρόξενου τῆς Ἀγγλίας Καλούτση. Πρύτανις τοῦ Τσιρίγου ἦταν ὁ Γ. Ἀρβανιτάκης ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Ὁ μισθός του 90 τάληρα τὸ μήνα, τοῦ βουλευτῆ 80 καὶ τοῦ γερουσιαστῆ 60 [3].

Στὰ Ἀντικύθηρα εἶχαν ἐγκατασταθῆ σφακιώτικες ἀγροτικὲς οἰκογένειες [4].

Στὶς 10 Ὀκτωβρίου ἔφτασε στὴ Μῆλο. Στὴ Χώρα ποὺ ἄλλοτε εἶχε πληθυσμὸ 16.000 ψυχὲς ἀπόμειναν 200 οἰκογένειες. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ δὲν ξεπερνοῦσε τοὺς 2 - 3.000 κατοίκους. Ἐξαγωγὲς σὲ χρόνια καλῆς σοδειᾶς: στάρι 2.000 κοιλὰ πολίτικα (22 ὀκάδες τὸ κοιλό), 12 - 14.000 κριθάρι, 200 - 300 καντάρια μπαμπάκι καὶ 15.000 βαρέλες κρασί.

Οἱ ἄντρες φοροῦσαν ἄσπρα ροῦχα ἀπὸ ντόπιο μπαμπάκι. Μονάχα μερικοὶ πλούσιοι προτιμοῦσαν ριγωτὰ μπαμπακερὰ ἀπὸ τὴν Τουρκία. Καὶ οἱ γυναῖκες μὲ μηλιώτικο μπαμπακερὸ ντύνονταν. Τὰ φουστάνια τους εἶχαν κόκκινο ποδογύρι ἢ φράντζα ἀπὸ λινὴ δαντέλλα [5].

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὶς κατακόμβες τῆς Τρυπητῆς. Μερικὲς εἶχαν μεταβληθῆ σὲ ἀποθῆκες γιὰ τὰ σανὰ καὶ τὰ καλαμπόκια, ἀκόμα καὶ σὲ κατοικίες. Ἄλλες πάλι εἶχαν διαμορφωθῆ σὲ στέρνες γιὰ τὴν ἐναποθήκευση τοῦ βρόχινου νεροῦ κατὰ τοὺς χειμωνιάτικους μῆνες. Κάθε οἰκογένεια εἶχε τὴ δική της στέρνα καὶ τὴν κλείδωνε [6].

Βοεβόδας τῆς Μήλου ἦταν ἕνας Σιφνιός, ὁ Κωνστ. Μπάγος, ποὺ ἀγόρασε τὸν τόπο ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασά. Ὁ ἴδιος συγκέντρωνε τὸ χαράτσι, τὴ δεκατιὰ καὶ τοὺς ἄλλους φόρους. Ἡ δεκατιὰ εἰδικὰ εἶχε ὁρισθῆ στὸ ἕνα ἕκτο τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ τὸ χαράτσι λογαριαζόταν μὲ βάση τὸν παλιὸ πληθυσμὸ τῶν 16.000 κατοίκων. Ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὸ ἀποτελεῖ κατάφωρη ἀδικία χαρίζονταν κάθε χρόνο στὸ νησὶ ἔξη πουγγιά. Ἡ ἐτήσια ὀφειλὴ στὸν καπουδὰν πασὰ ἦταν 25 πουγγιά. Ἀπ' αὐτὰ ὁ βοεβόδας κέρδιζε ἔξη ἢ ἑφτά. Φρόντιζε ὅμως νὰ τὰ αὐξήσῃ μὲ τοὺς ἐκβιασμοὺς καὶ τὶς κάθε λογῆς πιέσεις ποὺ συνήθιζαν οἱ ἐνοικιαστὲς τῶν φόρων [7].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 30.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 61.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 69-70.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 76.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 77-79.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 81.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 83.

Τρεῖς μέρες ἀργότερα ἔφτασε στὴν Πάρο καὶ κατέλυσε στὸ σπίτι τοῦ κὺρ-Μαυρογένη στὴν Παροικιά, «ἀνηψιοῦ τοῦ πρίγκιπα τῆς Βλαχίας ποὺ καρατομήθηκε». Ὅταν ὁ Μαυρογένης ἦταν δραγουμάνος τοῦ καπουδὰν πασᾶ φρόντισε γιὰ τὴν κατασκευὴ ὑδραγωγείου στὴ γενέτειρά του. Ἡ πόλη, μ' ὅλο ποὺ δὲν εἶναι μεγάλη καὶ δὲν δίνει τὴν ἐντύπωση εὐημερίας προσφέρει ἕνα εὐχάριστο θέαμα. Μικρὰ σπίτια μὲ ταράτσες ἀνάμεσα σὲ κήπους ἀπὸ πορτοκαλιές, ροδιὲς καὶ κληματαριές[1]. Τὸ μεγαλύτερο περιβόλι στὸ ἄδεντρο γενικὰ νησὶ ἦταν τοῦ Μαυρογένη σὲ μιὰ παραθαλάσσια περιοχὴ ἀντίκρυ στὴν Ἀντίπαρο.

Σὲ χρονιὲς καλῆς σοδειᾶς γίνονταν σημαντικὲς ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὴν Πάρο: 10 - 11.000 βαρέλες κρασί, 12 - 15.000 πολίτικα κοιλὰ κριθάρι καὶ 5 - 7.000 κοιλὰ στάρι. Ὁ πληθυσμὸς ποὺ ὑπολογιζόταν γύρω στὶς 6.000 ψυχὲς (150 τῆς Ἀντίπαρου), ἦταν ἐγκατεστημένος στὴν Παροικιὰ καὶ σὲ ἄλλα ἕξη χωριά: Ἄουσα (Νάουσα), Λεῦκες, Κοστό, Μάρμαρα, Τζιλίδο καὶ Δραγωτά. Ἡ ἐτήσια φορολογία τῆς Πάρου 60 πουγγιὰ (τῆς Ἀντίπαρου 1.650 πιάστρα)[2].

Μ' ἕνα τετράκουπο πλεούμενο θὰ διαπεραιωθῆ στὴν Ἀντίπαρο, κοντὰ στὸ κάστρο: ἕνα τετράγωνο μὲ σμιχτὰ σπίτια καὶ μιὰ πύλη. Σ' αὐτὸ τὸ «φρούριο» προστατεύονταν οἱ κάτοικοι ἀπὸ τὶς αἰφνιδιαστικὲς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν. Ἡ μοναδικὴ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ ἦταν στάρι.

Φυσικὰ θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ περίφημο σπήλαιο. Ἡ κάθοδος γινόταν μὲ ἕνα σκοινὶ «ποὺ ἔπρεπε νὰ τὸ κρατᾶς μὲ τὰ δυό σου χέρια». Τὰ τοιχώματα ἦταν πολὺ ὀλισθηρὰ καὶ γιὰ νὰ εὐοδωθῆ τὸ ἐγχείρημα χρειαζόταν ἐπιδεξιότητα καθὼς καὶ χεροδύναμοι ὁδηγοί. Ἡ ἀναμνηστικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ εἶχε χαράξει τὸ 1673 ὁ περιηγητὴς Nointel [3] εἶχε σβήσει ἀπὸ τοὺς σταλαγμίτες [4].

Ἡ Νάξος ἢ Ἀξιὰ εἶχε 42 χωριὰ καὶ 16.000 κατοίκους. Ἀπ' αὐτοὺς 350 ἦταν καθολικοί. Κατοικοῦσαν στὸ Κάστρο καὶ προστατεύονταν ἀπὸ τὴ Γαλλία. Εἶχαν μοναστήρι Καπουκίνων, ἕνα Λαζαριστῶν (παλαιότερα ἀνῆκε στοὺς Ἰησουίτες) καὶ ἀρχιεπίσκοπο ποὺ ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῶν λατινόδοξων τοῦ Αἰγαίου.

Οἱ ἐξαγωγὲς τοῦ νησιοῦ: 30.000 κοιλὰ κριθάρι, σημαντικὲς ποσότητες κρασί, λάδι, μέλι, πορτοκάλια, λεμόνια καὶ σμυρίλι[5].

Οἱ ἀκτὲς τῆς Δήλου ἦταν κατάμεστες ἀπὸ συντρίμματα κιόνων καὶ ἐπιστυλίων, μάρτυρες τῆς καταστροφῆς τῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων ποὺ προκαλοῦσαν οἱ Ἕλληνες χτιστάδες καὶ οἱ Τοῦρκοι μαρμαράδες τῶν μουσουλμανικῶν τάφων[6].

Ἡ Μύκονος ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ εὔπορα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἐξ αἰτίας τοῦ ἀναπτυγμένου ναυτικοῦ ἐμπορίου. Εἰκοσιπέντε μεγάλα καράβια καὶ πάμπολλα

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 85.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 87.
3. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 656 σημ. 1.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 88-89.
5. ·Ενθ' ἀν., σ. 94-95.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 96.

μικρὰ πλεούμενα ἀνῆκαν σὲ Μυκονιάτες. Πληθυσμὸς 6.000 ψυχές. Παραγωγὴ 600 κοιλὰ στάρι (ἐπαρκοῦσε μόνο γιὰ ἕνα μήνα), 10.000 κοιλὰ κριθάρι, 5.000 βαρέλες κρασὶ (οἱ 1.000 ἐξάγονταν), 400 κοιλὰ «φασούλια» καὶ 200 κοιλὰ σύκα. «Κάμποσα σπίτια καὶ μερικοὶ δρόμοι βρίσκονταν σὲ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιά. Γενικὰ ὅμως βλέπεις τὴν ἴδια ρυπαρότητα. Οἱ χοῖροι εἶναι οἱ ἀδιαφιλονείκητοι κυρίαρχοι δρόμων καὶ σπιτιῶν» [1].

Στὶς 20 Ὀκτωβρίου βγῆκε μὲ μιὰ σακολέβα στὴ Σκύρο. Τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ νησιοῦ ἦταν σπαρμένο μὲ στάρι (ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ Αἰγαίου) καὶ ριζάρι. Ἀφθονοῦσαν ἐπίσης οἱ ἀμπελῶνες. Ἡ παραγωγή: κρασὶ 10.000 βαρέλες (ἐξάγονταν τὰ τρία τέταρτα), ἀραποσίτι 15.000 κοιλὰ (ἐξάγονταν 2.000) καὶ 500 καντάρια φασόλια. Ἐξάγονταν ἐπίσης 2.000 ὀκάδες κερί, 8.000 ὀκάδες μέλι, 600.000 λεμονοπορτόκαλα, 400 καντάρια ριζάρι (τὸ ἔσπερναν σὲ ἀπότομες πλαγιὲς τὸν Φεβρουάριο) καὶ 2.000 γιδοπρόβατα. Ἡ ἐτήσια φορολογία, 20 πουγγιά, κατανεμόταν ἀνάμεσα στὶς 500 οἰκογένειες ποὺ ζοῦσαν ὅλες στὸν Ἅγιο-Γεώργιο[2].

Τὰ σκυριανὰ σπίτια (ἡ βάση λιθοδομὴ καὶ τὸ ἀνώτερο τμῆμα ξύλινο) ἀκολουθοῦσαν τὴν τουρκικὴ ἀρχιτεκτονικὴ (δίπατα μὲ προεξοχές). Οἱ στέγες ἦταν ἀπὸ εἰδικὸ πατημένο χῶμα, ἀδιαπέραστο ἀπὸ τὴ βροχή. Στὶς κάμαρες, γύρω-γύρω, ἦταν ἀραδιασμένα «κιβώτια παλαιικῶν σχημάτων[3], μὲ ἐπιχρυσώσεις καὶ ἄλλα διακοσμητικὰ φιλοτεχνήματα, καὶ στοὺς τοίχους κρέμονταν, τόσο πυκνὰ ὥστε νὰ μὴ μένη χῶρος ἀκάλυπτος, πήλινα σταμνιὰ καὶ λαγήνια, χαλκωματένια σκεύη, πιάτα κ.λπ. ἀποκλειστικὰ γιὰ διακοσμητικοὺς σκοπούς. Τὰ σπίτια τῶν πλουσίων ἔχουν πιὸ εὐρύχωρα δωμάτια. Τὰ βάζα ὅμως καὶ τὰ πιάτα τους, μ' ὅλο ποὺ εἶναι περισσότερα, δὲν ὑπερέχουν σὲ ποιότητα γιατὶ εἶναι ὅλα γερμανικὰ καὶ χονδροειδέστατα»[4].

Οἱ γυναῖκες, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὰ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, «ζοῦν ἀποτραβηγμένες στὸ σπίτι καὶ σπεύδουν νὰ κρυφτοῦν μόλις ζυγώσει κάποιος ξένος»[5].

Ἀπὸ τὴ Σκύρο ὁ Leake ταξιδεύει στὸ Ἅγιον Ὄρος. Θὰ πραγματοποιήσῃ περιοδεία σ' ὅλα τὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω. Περιγράφει τὰ κτίσματα, ἀναφέρει τοὺς θησαυρούς, τὰ ἱερὰ κειμήλια καὶ τὰ ἅγια λείψανα ἐπιχειρώντας παράλληλα καὶ διάφορες ἱστορικὲς ἀναδρομές. Τὰ περισσότερα στοιχεῖα ποὺ παραθέτει εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Σημασία ἔχουν μερικὲς ἐπικαιρικὲς λεπτομέρειες.

Στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Ἰβήρων — τὴν κρατοῦσε σὲ σχετικὴ τάξη ἕνας

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 105.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 107-108.
3. Κασσέλλες προφανῶς.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 110-111.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 111.

γέρος διδάσκαλος — ὑπῆρχαν κυρίως πατερικὰ καὶ διάφορα ἐκκλησιαστικὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ πολλὰ βιβλία Ἑλλήνων καὶ Λατίνων κλασσικῶν. Αὐτὰ τὰ τελευταῖα ἦταν δωρεὰ τοῦ μητροπολίτη Ἄρτας Μαυρομάτη. Στὸ μοναστήρι ὑπῆρχε καὶ νοσοκομεῖο γιὰ τοὺς ἀρρώστους [1].

Στὴ Λάβρα ζοῦσαν 200 καλόγεροι, ἐκτὸς ἀπὸ κείνους ποὺ ταξίδευαν μὲ ἐρανικὲς ἀποστολές, καὶ τοὺς ἀναχωρητὲς τῶν ἀσκηταριῶν. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ μεγάλος ἀριθμὸς «κοσμικῶν» [2]. Σ' ἕνα κελλὶ πάνω ἀπὸ τὴ μονὴ Ἰβήρων βρῆκε μερικοὺς μοναχοὺς νὰ ναυπηγοῦν ἕνα πλεούμενο. «Ἔτσι ἔμαθα πῶς μπορεῖς νὰ ναυπηγήσης καράβι στὰ βουνὰ ὅταν εἶναι εὐκολώτερο νὰ κατεβάσης τὸ πλοῖο στὴ θάλασσα παρὰ τὴν ξυλεία ποὺ χρειάζεται στὸν ταρσανά» [3].

Τὸ Βατοπέδι εἶχε τὴ μεγαλύτερη περιουσία ἀπὸ ὅλα τὰ μοναστήρια. Ἐλαιῶνες, ἀμπέλια, μετόχια στὸ ἐξωτερικὸ (τὰ καλύτερα στὴ Μολδαβία) καὶ τὶς μεγαλύτερες ἀνέσεις. «Ὡστόσο τὸ θησαυροφυλάκιό του εἶναι φτωχὸ ἐξ αἰτίας τῆς ἀντιδικίας του μὲ τὴ μονὴ Ζωγράφου γιὰ τὴν κατοχὴ ἑνὸς μετοχιοῦ. Τελικὰ κέρδισε τὴν ὑπόθεση ὄχι χάρη στοὺς παλαιοὺς τίτλους ἀλλὰ μετρώντας στὴν Πύλη 200 πουγγιά. Ὁ Μεγάλος Βεζύρης ποὺ ἀνέλαβε νὰ ρυθμίση τὴ διένεξη βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ δώση στοὺς καλόγερους ἕνα καλὸ μάθημα γιὰ τὴ μωρία τους» [4].

Ἡγούμενοι τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἦταν συνήθως πρόσωπα ποὺ εἶχαν συμβάλει στὴν ἐνίσχυση τοῦ θησαυροφυλακίου τους. «Μερικὲς φορὲς καλόγεροι πού, περιοδεύοντας γιὰ ἐλεημοσύνες, παρακρατοῦσαν ἕνα τμῆμα ἀπὸ τοὺς ἐράνους, μποροῦσαν νὰ ἐπηρεάσουν τὸν πατριάρχη, γιατὶ παίζει κάποιο ρόλο στὴν ἀνάδειξη τῶν ἡγουμένων».

Οἱ βιοτεχνίες εἶχαν ἀναπτυχθῆ κυρίως στὰ ἀσκηταριά. Αὐτὰ ἐφοδίαζαν τὸ παζάρι στὶς Καρυὲς μὲ τὰ ἐργόχειρα τῆς μοναστικῆς βιοτεχνίας, ράσα, σκούφιες, ξύλινα χουλιάρια, κομπολόγια, σταυροὺς κ.λπ. Μερικοὶ καλόγεροι, ἀπὸ τὴ σκήτη ἰδιαίτερα τῆς Ἁγίας Ἄννας, ἦταν ἁγιογράφοι, βιβλιοδέτες καὶ καλλιγράφοι [5].

Οἱ περισσότερες ἀνάγκες τῶν κατοίκων τοῦ Ἁγίου Ὄρους καλύπτονταν ἀπὸ τὴν τοπικὴ παραγωγή: ξυλεία, καυσόξυλα, λάδι, ἐλιές, σύκα, καρύδια, λαχανικά, σταφύλια καὶ κρασί. Μὲ στάρια ὡστόσο ἐφοδιάζονταν ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ μετόχια (κάπου 55 ὑπῆρχαν στὴ γειτονικὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θάσο). Ἡ καθημερινὴ τροφὴ τῶν Ἁγιορειτῶν ἦταν χόρτα, παστόψαρο, ἐλιὲς καὶ τυρί. «Σπάνια ἔτρωγαν φρέσκο ψάρι. Ἡ ἀτολμία καὶ ἡ νωθρότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ἤθη τους, ἡ ἀνήσυχη θάλασσα ποὺ περιβάλλει τὸν Ἄθω καὶ ἡ ἔλλειψη πλεού-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 125.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 129.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 130.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 133-134.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 135-136.

μενων τοὺς ἀποστερεῖ ἀπὸ τὴν καλύτερη τροφὴ ποὺ ἐπιτρέπουν οἱ κανονισμοὶ τῆς ἀσκητικῆς ζωῆς».

Τὰ μετόχια ἔφερναν στὴ Μονὴ μοσχάρια, κατσικάκια καὶ ἀρνάκια, ἀρσενικὰ βέβαια. Τὰ ἔτρεφαν καὶ τὰ πάχαιναν. Κάθε τόσο σφαζόταν στὶς Καρυὲς κανένα κριάρι ἢ τραγὶ γιὰ τὸν ἀγὰ καὶ τοὺς ἀνθρώπους του. Ἀλλὰ κι' ὁ Τοῦρκος δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ διατηρῇ θηλυκὸ ζῶο στὸ σπίτι του.

Σχετικὰ μὲ τὸ ἄβατο τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὁ Leake ἄκουσε ἀπὸ ναυτικοὺς τοῦ Αἰγαίου πολλὲς ἱστορίες. Τοῦ εἶπαν γιὰ γυναῖκες ποὺ τιμωρήθηκαν μὲ ἄμεση θανάτωση ἐπειδὴ ἀποτόλμησαν νὰ πατήσουν τὸ ἀπαγορευμένο βουνό [1].

Τὰ κάθε λογῆς δοσίματα τῶν μοναστηριῶν στὴν Πύλη καὶ στὸν πασᾶ τῆς Θεσσαλονίκης ἔφταναν τὰ 150 πουγγιά. Οἱ σταθεροὶ ἐτήσιοι φόροι ἦταν τὸ μιρὶ (7.500 πιάστρα), τὸ ταχρὶ (9.000) καὶ τὸ χαράτσι (22.000).

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς μελέτησε καὶ τὰ κίνητρα τῆς καταφυγῆς τῶν Ἑλλήνων στὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω. «Πρόκειται κυρίως γιὰ ἄντρες στὴν κάμψη τῆς ἡλικίας τους ποὺ ἐγκαταλείπουν τὰ ἐγκόσμια ἀπὸ εὐλάβεια καὶ τὶς περισσότερες φορὲς ἀπὸ ἀνάγκη: γιὰ νὰ ἐκμετρήσουν τὸν ὑπόλοιπο βίο τους μὲ κάποια ἀσφάλεια, μακριὰ ἀπὸ τὸν τουρκικὸ δεσποτισμό. Ὅποιος ἔχει χρήματα εἶναι καλοδεχούμενος στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἂν εἶναι ἡλικιωμένος καὶ χωρὶς χρήματα οἱ πόρτες εἶναι κλειστές. Τοὺς νέους ὅμως καὶ ἐργατικοὺς τοὺς δέχονται καὶ χωρὶς χρήματα. Δουλεύουν κάμποσα χρόνια ὡς κοσμικοὶ καὶ ὕστερα γίνονται καλόγεροι. Εἶναι κυρίως ἄτομα ποὺ ἀναζητοῦν πόρους ζωῆς κι' ἀνήκουν στὴν κατώτερη τάξη. Πολλοὶ εἶναι φυγόδικοι γιὰ κάποιο ἔγκλημα ἢ κρύβονται στὰ μοναστήρια γιὰ νὰ γλυτώσουν τὴν ἐκδίκηση κάποιου Τούρκου. Μερικοὶ εἶναι χριστιανοὶ ἐξωμότες ποὺ «ἀνένηψαν» καὶ κρύφτηκαν στὸ Ἅγιον Ὄρος ὥστε νὰ ἀποφύγουν τὴν τιμωρία γιὰ τὴν ἀποστασία τους. Τώρα τελευταῖα ἦρθε στὸν Ἄθω ἕνας νεαρὸς Ἑβραῖος ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀσπάσθηκε τὸ χριστιανισμὸ καὶ τὸν μοναστικὸ βίο. Ἀλλὰ μόλις βολεύτηκε ξαναγύρισε στὴ Θεσσαλονίκη ὅπου οἱ Ἑβραῖοι τὸν ὑποδέχτηκαν μὲ τιμὲς ἐπειδὴ ἀπαρνήθηκε τὸν χριστιανισμό. Ἕνας ἑλληνομαθὴς νεαρὸς Τοῦρκος ἀπὸ τὴν Πόλη, γιὸς τοῦ γενίτσαρου τοῦ πατριάρχη, εἶχε ἐξοικειωθῆ μὲ τὶς λειτουργίες ποὺ παρακολουθοῦσε καθημερινὰ καὶ κάτεχε ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ σὰν κληρικός. Ὅταν, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του, βρέθηκε στὸ δρόμο, ἦρθε στὸ Βατοπέδι παριστάνοντας τὸν παπά. Καὶ πραγματικὰ ὑπηρέτησε τρία χρόνια ὡς ἐφημέριος. Ἀφοῦ πέρασε ὅλες τὶς δοκιμασίες ποὺ ἐπιβάλλονται στὸν Ἄθω καὶ ἔζησε σὲ ἀσκηταριὸ μόνο μὲ ψωμὶ καὶ νερό, βαρέθηκε κι' ἀποφάσισε νὰ ξαναγυρίση στὰ ἐγκόσμια γιὰ νὰ ξοδέψη κάτι πιάστρα ποὺ εἶχε συγκεντρώσει. Παρουσιάστηκε λοιπὸν στὸν ἡγούμενο καὶ τοῦ εἶπε πὼς τέλειωσαν οἱ δουλειές του στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ πὼς τὸ ὄνομά του εἶναι Ἰσμαήλ» [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 136.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 137-138.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς διαπίστωσε ὅτι πολλοὶ καλόγεροι ἔπασχαν ἀπὸ δερματοπάθειες καὶ κήλη. Καὶ τὶς παθήσεις αὐτὲς ἀποδίδει στὶς συνθῆκες διατροφῆς.

Οἱ πιὸ συνηθισμένες τιμωρίες γιὰ τὴν παραβίαση τῶν κανόνων τῆς νηστείας ἢ γιὰ ἄλλα μικρὰ παραπτώματα ἦταν οἱ μετάνοιες ποὺ γενικὰ ὑπολογίζονταν σὲ ἑκατοντάδες. Ἡ «μεγάλη μετάνοια» ἦταν σταυροκόπημα μὲ ταυτόχρονη γονυκλισία, ἡ «μικρὴ μετάνοια» σταυροκόπημα μὲ μιὰ κλίση τοῦ κορμοῦ χωρὶς γονάτισμα[1].

Στὸ Βατοπέδι ὁ Leake γνώρισε κι' ἕνα Χιώτη καλόγερο ποὺ εἶχε ὑπηρετήσει πολλὰ χρόνια στὸ ρωσικὸ στρατὸ σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Εὐρώπης κι' εἶχε ἀποστρατευθῆ μὲ σύνταξη λοχαγοῦ. Ἐπιθυμοῦσε νὰ ζήση τὰ χρόνια ποὺ τοῦ ἀπόμειναν στὸ Ἅγιον Ὄρος. «Ἀηδιασμένος ὅμως ἀπὸ τοὺς συντρόφους ποὺ βρῆκε στὸ μοναστήρι» ἀποφάσισε νὰ φύγη γιὰ τὴ Ρωσία. «Βρισκόταν στὴ Χερσώνα τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Αἰκατερίνη, ἀνήσυχη γιὰ τὴν τύχη τῆς νεοδημιουργημένης πολιτείας, ἔστειλε ἐκεῖ τοὺς Κερκυραίους Εὐγένιο Βούλγαρι καὶ Θεοτόκη μὲ τὸν πρίγκιπα Γκίκα, πρόσωπα ἱκανὰ νὰ συμπαρασταθοῦν στοὺς συμπατριῶτες τους ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν περιοχὴ μόνο καὶ μόνο γιατὶ ἡ αὐτοκράτειρα εἶχε παραχωρήσει μιὰ σειρὰ ἀπὸ προνόμια. Ὁ κυβερνήτης ὅμως τῆς πολιτείας ἦταν Ρῶσος καὶ σὰν Ρῶσος μισοῦσε τοὺς Ἕλληνες. Γιὰ μιὰ ἀποικία ποὺ βρισκόταν σὲ τόσο μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα αὐτὴ ἡ κατάσταση ἀποδείχτηκε μοιραία. Οἱ φτωχότεροι μεταγάστες ἀφανίστηκαν τὸν χειμώνα τοῦ 1780. Στὴν ἐπιδημία τοῦ 1784 ποὺ ξέσπασε στὴ Χερσώνα ὁ Χιώτης λοχαγὸς ἔχασε πέντε παιδιὰ σὲ τέσσερες μέρες»[2].

Ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος ὁ Leake θὰ συνεχίση τὸ ταξίδι του πρὸς τὰ βορεινά. Πέρασε ἀπὸ τὴν Ἱερισσὸ καὶ στὶς 6 Νοεμβρίου 1806 ἔφτασε στὴν περιοχὴ Ὀρφανῶν ὅπου κυριαρχοῦσαν τὰ τούρκικα χωριὰ τοῦ καζᾶ τῶν Σερρῶν. Οἱ Τοῦρκοι τῶν Ὀρφανῶν ἦταν ἀπόγονοι τῶν Ὀσμανλήδων ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴ χώρα πρὶν ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β' καὶ ὀνομάζονταν, ὅπως οἱ μουσουλμάνοι τῆς Θεσσαλίας, Κονιάροι.

Κατοικοῦσαν ἕνα μεγάλο τμῆμα τῶν βουνῶν τῆς Μακεδονίας καὶ κάμποσες πεδινὲς ἐκτάσεις, μακριὰ ὅμως ἀπὸ τὶς πολυάνθρωπες πολιτεῖες. Οἱ κάμποι γύρω ἀπὸ τὰ ἀστικὰ κέντρα ἀνῆκαν σὲ τσιφλίκια ποὺ ἐκμισθώνονταν σὲ Ἕλληνες. Οἱ Κονιάροι καλλιεργοῦσαν δικά τους χτήματα «κι' ὅπως φαίνεται εἶναι οἱ μόνοι μουσουλμάνοι τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ποὺ δὲν περιφρονοῦν τὶς γεωργικὲς ἐργασίες. Μ' ὅλο ποὺ εἶναι ὅλοι πάνοπλοι ἔχουν εἰρηνικὲς διαθέσεις, προσηλώνονται στὴ γῆ τους καὶ σπάνια ἐπιχειροῦν τυχοδιωκτισμοὺς ἢ ὑπακούουν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 138-139.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 164.

στὶς προσκλήσεις τῆς Πύλης γιὰ συμμετοχὴ σὲ ἐξωτερικοὺς πολέμους»[1]. Γι' αὐτό, παρατηρεῖ ὁ Leake, κανένας ἀπὸ τοὺς Κονιάρους δὲν κατέκτησε μεγάλο ἀξίωμα. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ὁ Μεχμὲτ Αλῆς, «ὁ σημερινὸς πασὰς τῆς Αἰγύπτου». Καταγόταν ἀπὸ ἀγροτικὴ οἰκογένεια τῆς περιοχῆς τῆς Καβάλας. Εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ θείου του διοικητῆ τῆς Καβάλας ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸν ἐξόντωσαν οἱ ἐχθροί του ὁ Μεχμὲτ κατέφυγε στὴν Αἴγυπτο μὲ μερικοὺς πιστοὺς ὀπαδούς του ἀναζητώντας τύχη.

Ἀλλὰ καὶ οἱ Γιουροῦκοι, ποὺ στὴν Ἀσία ἀσχολοῦνται μὲ πολεμικὰ ἔργα, ὅπως οἱ Κοῦρδοι καὶ οἱ Τουρκομάνοι, ἦταν πιὸ ἥμεροι στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, ὅπου εἶχαν μεταβληθῆ σὲ καλλιεργητές. Ὁ ἀρχηγός τους, ὁ Γιουροὺκ μπέης, ἦταν ἐγκατεστημένος στὴ Θεσσαλονίκη. Γιουροῦκοι ζοῦσαν κυρίως στὴ Γκιουμουλτζίνα, Δράμα, στὸ Νευροκόπι, στὶς Σέρρες, στὴ Στρώμνιτσα, στὸ Ραδοβίτσι, Καραντὰγ κ.ἀ.[2].

Ἀπὸ τὰ Ὀρφανὰ στὴν Ἀμφίπολη (Μάρμαρα ἀποκαλοῦσαν τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο οἱ Ἕλληνες) καὶ στὸ Νεοχώρι (ὑπαγόταν στὴν περιοχὴ τῆς Ζίχνας) μὲ 40 ἑλληνικὲς οἰκογένειες, περίφημο γιὰ τὰ χέλια ποὺ ἁλιεύονταν στὸν διπλανὸ Στρυμώνα. Τὸ ψάρεμα γινόταν σ' ἕνα φράγμα μισὸ μίλι κάτω ἀπὸ τὴ γέφυρα τοῦ Νεοχωριοῦ. Ὁ Leake εἶδε τὸν ἀντιπρόσωπο τοῦ μπέη τῆς Ζίχνας νὰ μετράη τὰ χέλια ποὺ εἶχαν ἁλιευθῆ. «Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἦταν τεράστια». Ὁ μπέης ποὺ ἐκμεταλλευόταν τὸ μουκατὰ ἔπαιρνε 20 παράδες γιὰ κάθε ζευγάρι. Οἱ Νεοχωρίτες τὰ πουλοῦσαν 30, 40 ἢ 50, φρέσκα ἢ ἁλατισμένα. Ἡ ἐτήσια παραγωγὴ μεγάλων χελιῶν ὑπολογιζόταν σὲ 40.000 κομμάτια[3].

Μὲ μεγάλες δυσκολίες κατόρθωσε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς νὰ ἐξασφαλίση ἄδεια γιὰ μιὰ ἐπίσκεψη στὴν Ἀμφίπολη. «Αὐτοὶ οἱ βάρβαροι νομίζουν πὼς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 174.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 175. Οἱ Γιουροῦκοι (ἢ Κονιάροι) ἦταν τουρκομανικῆς καταγωγῆς μουσουλμάνοι ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰώνα καὶ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ κρατοῦν σὲ ὑποταγὴ τοὺς κατακτημένους χριστιανικοὺς πληθυσμούς. Ἦταν πολεμιστὲς ποὺ ἀφοῦ ρίζωσαν στὶς εὔφορες περιοχὲς ἐκτοπίζοντας τοὺς ντόπιους ἀνέλαβαν τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀκολουθοῦν τὰ σουλτανικὰ στρατεύματα στὶς διάφορες ἐκστρατεῖες (γιουροὺκ ἀσκέρ). Οἱ ἀπόγονοι τῆς πολεμικῆς αὐτῆς φυλῆς προσαρμόσθηκαν στὸν γεωργοποιμενικὸ βίο μὲ ἐξαίρεση τοὺς Κονιάρους τῶν Καραγιαννίων, στὴν ὀρεινὴ Δ. Μακεδονία. Στὴν ὀρεινὴ κεντρικὴ Μακεδονία ὑπῆρχαν πολλὰ χωριὰ γιουρούκων (ὀνομάζονταν γενικὰ γιουροὺκ μαχαλὲ κι' ἦταν ἐξαρτημένα ἀπὸ τὸν γιουροὺκ μπέη). Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα οἱ Γιουροῦκοι τῆς Μακεδονίας ἐπιδίδονταν στὴν κατασκευὴ χοντρῆς τσόχας, τοῦ λεγομένου ἀμπᾶ. Ἀπ' αὐτὸ τὸ ὕφασμα, ποὺ μεταχειρίζονταν γιὰ τὸ ντύσιμό τους, πραγματοποιοῦσαν ἐξαγωγὲς στὸ ἐξωτερικὸ καὶ διαμέσου ξένων οἴκων τῆς Θεσσαλονίκης (*Laskaris*, Salonique à la fin du XVIII siècle, d'après les rapports consulaires français, Athènes 1939, σ. 22). Οἱ ἀπόγονοι τῶν Γιουρούκων ἢ Κονιάρων μεταφέρθηκαν στὴν Τουρκία τὸ 1923 στὰ πλαίσια τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἑλληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν (βλ. *Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 49-53, 484 ὅπου καὶ βιβλιογραφία).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 184-185.

ὑπάρχουν κρυμμένοι θησαυροί». Ἔρριξε μόνο μιὰ βιαστικὴ ματιὰ καὶ κρυφὰ κατόρθωσε νὰ ἀντιγράψη μιὰ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸν τοῖχο μιᾶς κρήνης. Οἱ Τοῦρκοι ἀπαγόρευαν τὶς ἀντιγραφὲς ἐπειδὴ πίστευαν πὼς περιέχουν πληροφορίες γιὰ τὸ σημεῖο τοῦ κρυμμένου θησαυροῦ[1].

Στὶς 11 Νοεμβρίου 1806 ἔφτασε στὶς Σέρρες. «Ἀπὸ μακριὰ ἡ πολιτεία προσφέρει ἕνα ἐπιβλητικὸ θέαμα μὲ τὰ ἄσπρα τείχη καὶ τοὺς πύργους ποὺ ὑψώνονται κατὰ διαστήματα. Τὰ τείχη, ποὺ ἔχουν περίμετρο γύρω στὰ τρία μίλια, περικλείνουν ὄχι μονάχα τὴν πολιτεία ἀλλὰ καὶ περιβόλια, ἀκόμα καὶ λειβάδια ὅπου βόσκουν τὰ ζῶα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι τίποτα παραπάνω ἀπὸ ἕνα λεπτὸ κατασκεύασμα ἀπὸ ἄψητα πλιθιά[2]. Τὰ σπίτια ἀκολουθοῦν τὴ γνωστὴ τούρκικη ἀρχιτεκτονική: λιθοδομὴ τὸ κατώτερο τμῆμα καὶ ξυλοδεσιὰ τὸ ὑπόλοιπο. Οἱ δρόμοι στριφογυριστοὶ καὶ κακοστρωμένοι. Ἀλλὰ χάρη στὰ ἄφθονα νερὰ ποὺ κατεβαίνουν ἀπὸ τὸ γειτονικὸ βουνὸ βασιλεύει παντοῦ τὸ πράσινο. Κάθε σπίτι ἔχει καὶ τὸ περιβόλι του. Ὁ πληθυσμὸς ὑπολογίζεται σὲ 15.000 Τούρκους, 5.000 Ἕλληνες καὶ Βουλγάρους καὶ λίγες οἰκογένειες Ἑβραίων. Ὁ γύρω-γύρω κάμπος εἶναι πολὺ εὔφορος καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄφθονη παραγωγὴ μπαμπακιοῦ, σταριοῦ, κριθαριοῦ καὶ καλαμποκιοῦ, ἔχει μεγάλα βοσκοτόπια γεμάτα αὐτὸ τὸν καιρὸ μὲ βόδια, ἄλογα καὶ πρόβατα. Δὲν ὑπάρχει διόλου παραμελημένη γῆ καὶ ἡ περιοχή, στὴ γενική της ἐμφάνιση, δὲν ὑστερεῖ ἀπὸ καμμιὰ χώρα τῆς Εὐρώπης»[3].

Ἕνα μεγάλο τμῆμα τῆς περιοχῆς Σερρῶν ἀποτελοῦσε ἰδιοκτησία τοῦ Ἰσμαήλμπεη. Ἦταν ἀπὸ τοὺς πλουσιώτερους καὶ πιὸ ἰσχυροὺς Τούρκους. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀπέραντες γαῖες κέρδιζε καὶ ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Κοντὰ στὰ ἄλλα θησαύριζε ἐνοικιάζοντας τοὺς αὐτοκρατορικοὺς φόρους. «Ἡ δύναμη καὶ ἡ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 186.

2. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ πρόξενος τῆς Θεσσαλονίκης *Cousinéry*, ποὺ ταξίδεψε τὸ 1814 στὶς Σέρρες, ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ γαλλόφιλου Ἰσμαὴλ (τὸν εἶχε διαδεχθῆ ὁ γιός του Γιουσούφ, ἄλλοτε ὑποδιοικητὴς τῆς Θεσσαλονίκης) γράφει στὸ περιηγητικὸ χρονικό του πὼς ἡ πόλη ἀσφαλιζόταν ἀπὸ διπλὰ ἀλλὰ ἀδύναμα τείχη. Οἱ πόρτες ἀμπαρώνονταν τὰ βράδυα. Ἡ ἀνέγερση τῶν τειχῶν, γράφει ὁ *Cousinéry*, ἔγινε πρὶν ἀπὸ 20 χρόνια μὲ ἀγγαρεῖες καὶ μὲ δαπάνες τοῦ Ἰσμαὴλ μπέη ἀπὸ φόβο αἰφνιδιαστικῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἀλήπασα ποὺ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ εἶχε εἰσβάλει στὴ Μακεδονία (Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, τ. Α', σ. 161). Δὲν ἦταν εἰσβολὴ καὶ ἔγινε πρὶν ἀπὸ 10 καὶ ὄχι πρὶν ἀπὸ 20 χρόνια. Ὁ Ἀλῆς πραγματοποίησε τὸ 1804 ἐκστρατεία στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη μὲ 5.000 Ἀλβανούς, ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ σουλτάνου, γιὰ τὴν ἐξόντωση τῶν ληστοσυμμοριῶν, τῶν ἔφιππων Χαϊντούπηδων (Ἑλλήνων καὶ μουσουλμάνων) ποὺ λυμαίνονταν τὴν περιοχή. Ὁ φόβος ὡστόσο τοῦ Ἰσμαὴλ ἦταν δικαιολογημένος. Ὁ πασάς, ποὺ ἔφτασε ὡς τὴ Σόφια καὶ τὴ Φιλιππούπολη, καταλαφυραγωγοῦσε τοὺς πληθυσμούς (*Σπ. Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 176). Ἀκόμη καὶ ἡ Πύλη φοβήθηκε καὶ τὸν πρόσταξε νὰ ἐπιστρέψη στὴν Ἤπειρο (ἔνθ' ἀν., σ. 17).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 200-201.

ἐπιρροή του ἔχει ἀναπτυχθῆ ραγδαῖα κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία καὶ ἡ ἐπικράτειά του φτάνει ὡς τὴ Σόφια, τὴ Φιλιππούπολη καὶ τὴ Γκιουμουλτζίνα»[1].

Ἔδειχνε κάποια μετριοπάθεια στὴν πολιτική του πρὸς τοὺς Ἕλληνες. «Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ἡ ἐπικράτειά του εὐημερεῖ περισσότερο ἀπὸ ὁποιαδήποτε περιοχὴ τοῦ Ἀλήπασα»[2]. Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τῶν Σερρῶν, ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει συναλλαγὲς μὲ τὴ Βιέννη, ἐξασφάλιζαν τὴν προστασία του (ἦταν κι' ὁ ἴδιος ἐξαγωγέας μπαμπακιοῦ), μ' ὅλο ποὺ καθένας χωριστὰ ἀντιμετώπιζε συχνὰ βάναυση μεταχείριση.

«Ὅσο γιὰ τοὺς ραγιάδες ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσουμε μιὰ μόνο ἐκβιαστικὴ ἀξίωσή του ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὲς γιὰ νὰ καταδειχτοῦν οἱ συνθῆκες ζωῆς κάτω ἀπὸ ἕνα Τοῦρκο μεγιστάνα, ποὺ φημιζόταν γιὰ τὴ μετριοπάθειά του. Κάθε χωριὸ ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ παραδίνη στὸ μπέη τὸ μπαμπάκι τῆς δεκατιᾶς πανέτοιμο γιὰ ἐξαγωγή, ἐκκοκκισμένο κι' ὄχι ὅπως μαζευόταν ἀπὸ τὶς φυτεῖες. Κι' ἐπειδὴ τὸ παράδιναν χωρὶς τὸ μπαμπακόσπορο πρόσθεταν τὸ ἀντίστοιχο βάρος σὲ καθαρὸ μπαμπάκι. Ὁ πασὰς δικαιολογοῦσε αὐτὴ τὴν αὐθαιρεσία μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἔτσι γίνεται σ' ὅλες τὶς μπαμπακοπαραγωγικὲς περιφέρειες. Αὐτὴ τὴν ἀπάντηση δίνουν οἱ Τοῦρκοι ὅταν αἰσθάνονται ἰσχυροί»[3].

Τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα κυβερνοῦσαν ὁ μητροπολίτης μὲ τοὺς ἄρχοντες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 202.

2. Ὑπῆρχε ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὸν Ἰσμαὴλ μπέη τῶν Σερρῶν καὶ τὸν Ἀλή. Μαζὶ μὲ τὸν Ἰμπραὴμ πασὰ τῆς Σκόδρας ἦταν οἱ τρεῖς ἰσχυρότεροι τοπάρχες τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 479). Ὁ Ἰσμαὴλ φοβόταν τὶς ἐπεκτατικὲς φιλοδοξίες τοῦ Ἀλῆ.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 203. Ἡ ἐκβιαστικὴ αὐτὴ ἐπιβάρυνση ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ *Cousinéry*. Οἱ καλλιεργητὲς τῶν μπαμπακοπαραγωγικῶν περιοχῶν, γράφει ὁ περιηγητής, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλλουν τὴ δεκατιὰ σὲ μπαμπάκι καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν καλύτερη ποιότητα. Ἀφοῦ τὸ παραλάμβαναν οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἀγᾶ, ἀκόκκιστο φυσικά, τὸ μοίραζαν στοὺς χωριάτες γιὰ νὰ τὸ καθαρίσουν. Δὲν ἀρκοῦσε αὐτό. Ἔπρεπε νὰ τοῦ παραδώσουν μπαμπάκι ἐκκοκκισμένο τοῦ ἴδιου βάρους. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δεκατιά, ὁ χωριάτης δούλευε σκληρὰ γιὰ τὸν ἐκκοκκισμὸ τοῦ μπαμπακιοῦ τοῦ ἀγᾶ καὶ πρόσθετε σ' ὅ,τι εἶχε παραδώσει καὶ τὸ βάρος τοῦ μπαμπακόσπορου σὲ καθαρὸ μπαμπάκι (ἔνθ' ἀν., σ. 162). Σ' αὐτὲς τὶς αὐθαιρεσίες πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἀβανιές. Ἡ σοδειά, οἱ φόροι, οἱ διαφορὲς καὶ οἱ ἔριδες ἀνάμεσα σὲ ἄτομα, τὰ ὀλισθήματα τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς, ὅλα ἦταν λαμπρὲς εὐκαιρίες γιὰ νέες ἐπιβαρύνσεις, γιὰ νέους ἐξευτελισμούς. Ὅταν ἕνας ραγιὰς κατόρθωνε νὰ ξεπεράση τοὺς συμπατριῶτες του, σπάνια μποροῦσε νὰ χαρῆ ἥσυχα τὴν καλή του τύχη. Τὸ καλύτερο ποὺ εἶχε νὰ κάνη ἦταν νὰ ἐγκαταλείψη τὴν πατρίδα του. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἦταν πάντοτε εὔκολο. Ὁ ἐκκοκκισμὸς τοῦ μπαμπακιοῦ, γράφει ὁ *Cousinéry*, ἀπασχολοῦσε ὅλη τὴν οἰκογένεια, ἀπὸ τὰ ἑφτάχρονα παιδιὰ ὡς τοὺς γέροντες καὶ κρατοῦσε σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ χειμώνα. «Ἀπὸ τὶς 4 τὸ πρωὶ ὅλη ἡ οἰκογένεια βρίσκεται στὸ πόδι. Οἱ ἄντρες ἀνακατεύουν τὸ μπαμπάκι σὲ μιὰ μεγάλη καλαθούνα ἀπὸ λυγαριὰ γιὰ νὰ φύγουν τὰ ξερόφυλλα, ὕστερα τὰ παιδιὰ βγάζουν τὸ μπαμπάκι ἀπὸ τὸ καβούκι καὶ οἱ γυναῖκες τὸ ἐκκοκκίζουν μ' ἕνα μικρὸ κύλινδρο ποὺ τὸν κυλοῦν πάνω στὰ γόνατά τους» (ἔνθ' ἀν., σ. 163).

τῶν Σερρῶν. Ὁ κυριώτερος προεστὸς ἦταν ὁ Δημήτριος Ματάκας. Ὁ μπέης ἀπόφευγε συνήθως τὶς ἐπεμβάσεις.

Στὶς Σέρρες ὁ Leake συνάντησε τὸν Γιαννιώτη Π. ποὺ εἶχε ὑπηρετήσει ὡς χειρουργὸς στὴ γαλλικὴ Στρατιὰ τῆς Ἰταλίας ὑπὸ τὸν Βοναπάρτη καὶ ἦταν θαῦμα πῶς γλύτωσε τὸ κεφάλι του ἀπὸ τὸν Ἀλὴ κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Πρέβεζα. Βρισκόταν στὸ στρατόπεδο τοῦ Βελήπασα κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ Σουλίου καὶ «εἶδε μὲ τὰ μάτια του τὸν ἡρωισμὸ μιᾶς γυναίκας, τῆς Χάϊδως, καὶ ὀχτὼ Σουλιωτῶν, ποὺ εἰσχώρησαν νύχτα μεταμορφωμένοι στὸ ἀλβανικὸ στρατόπεδο. Κι' ὅταν τοὺς ἀνακάλυψαν τὸ ἄλλο πρωὶ διέφυγαν μὲ τέτοιον τρόπο καὶ τέτοια γενναιότητα, ποὺ σκότωσαν ἢ τραυμάτισαν κάπου εἴκοσι Ἀλβανοὺς χωρὶς καμμιὰ ἀπώλεια».

Οἱ Σέρρες εἶχαν ἐξελιχθῆ σὲ σπουδαῖο ἐμπορικὸ κέντρο, κυρίως μετὰ τὴν κάμψη τῶν ναυτικῶν συγκοινωνιῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου τῆς Θεσσαλονίκης ἐξ αἰτίας τῶν πολεμικῶν ἀναστατώσεων στὴν Εὐρώπη. Ἔμποροι ἀπὸ πολλὲς χῶρες τῆς Εὐρώπης καὶ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία κατέφευγαν στὶς Σέρρες γιὰ τὴν προμήθεια ἀκατέργαστου μπαμπακιοῦ, γιὰ ἐσωτερικὴ κατανάλωση ὅσο καὶ γιὰ κλωστοποίηση καὶ μεταπώληση στὴν Οὐγγαρία καὶ Πολωνία. Στὰ χρόνια τῆς πλούσιας σοδειᾶς Φράγκοι καὶ Ἕλληνες ἔμποροι ἐγκατεστημένοι στὶς Σέρρες ἔστελναν μὲ καραβάνια στὴ Γερμανία 30 - 40.000 μπάλλες μπαμπάκι καὶ πραγματοποιοῦσαν εἰσαγωγὲς ὑφασμάτων γιὰ τὴν Τουρκία καὶ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν βιομηχανικῶν προϊόντων. Πάντως τὰ ὑφάσματα καὶ τὸ μπαμπάκι ἦταν ἡ βάση τοῦ ἐμπορίου[1].

Διασχίζοντας ὁ Leake τὸν πλούσιο κάμπο πέρασε ἀπὸ τὴ Νιγρίτα καὶ τὸν Σωχὸ καὶ στὶς 14 Νοεμβρίου ἔφτασε στὶς θερμοπηγὲς τοῦ Λαγκαδᾶ. Ὑπῆρχε ἕνα θολωτὸ κτίσμα χωρισμένο σὲ δυὸ διαμερίσματα. Τὸ ἐξωτερικὸ ἦταν ἀποδυτήρια. Στὸ ἐσωτερικὸ ἔτρεχε ἡ θερμοπηγὴ σὲ μιὰ μεγάλη μαρμαρένια χαβούζα μὲ καθίσματα γύρω-γύρω. Ἐκεῖ κοντὰ ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἄλλη θερμοπηγὴ ποὺ ἀνάβλυζε μέσα ἀπὸ παχύρρευστη λάσπη. Σ' αὐτὴ τὴ λάσπη βυθίζονταν ὡς τὸ λαιμὸ ὅσοι ἔπασχαν ἀπὸ ρευματισμοὺς κι' ἄλλα χρόνια νοσήματα[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 204. Οἱ κεντροευρωπαῖοι ἔπαιρναν τὴν πρώτη ὕλη, τὸ μπαμπάκι, τὸ ἐπεξεργάζονταν καὶ τὸ ξανατοποθετοῦσαν στὴν πλούσια μακεδονικὴ ἀγορά. Ὅλες οἱ πωλήσεις μπαμπακιοῦ γίνονταν στὶς Σέρρες. Τὴν ἡμέρα τοῦ παζαριοῦ ἔφταναν οἱ παραγωγοὶ ἀπὸ ὅλο τὸν κάμπο τοῦ Στρυμώνα, ἀπὸ τὸ Μελένικο ὡς τὴ Ζίχνα. Οἱ καλλιεργητὲς τῶν μακρινῶν περιοχῶν ἔφερναν καὶ δείγματα. Ἔτσι συμφωνοῦσαν τὴν τιμὴ κι' ὁριζόταν ἡ μέρα ποὺ θὰ γινόταν ἡ παράδοση σὲ κάθε χωριό. Ὁ ἀγοραστὴς ἔφερνε μαζί του σακκιὰ ἀπὸ ἀλογότριχα. Τὸ μπαμπάκι στοιβαζόταν σὲ μπάλλες καὶ φορτωνόταν στὰ ἄλογα (ἔνθ' ἀν., σ. 49,163). Οἱ Ἕλληνες τῶν Σερρῶν ἐμπορεύονταν, κυρίως μὲ τὴ Γερμανία, μπαμπάκια (περίπου 30.000 μπάλλες) καὶ μαροκίνια, μὲ ἀντάλλαγμα βιομηχανικὰ προϊόντα, κοσμήματα καὶ κυρίως ὑφάσματα (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 103-104).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 233. Αὐτὴ ἡ ἰαματικὴ πηγὴ ἦταν πολυσύχναστη ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰώνα. Τὴν

Τρεῖς μέρες ἀργότερα ἔφτασε στὴ Θεσσαλονίκη ὅπου παρέμεινε εἴκοσι μέρες. Ἦταν μιὰ τυπικὴ τουρκόπολη. Καμμιὰ προσοχὴ γιὰ τὴν καθαριότητα καὶ τὴν καλὴ κατάσταση τῶν δρόμων[1]. Οἱ προσόψεις τῶν σπιτιῶν εἶχαν οἰκοδομηθῆ ἔτσι ποὺ νὰ ἀποκρύπτεται κάθε τεκμήριο πλούτου. Εἶναι δύσκολο, γράφει ὁ Leake, νὰ προσδιορίση κανεὶς τὸ εἶδος τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ κατοικεῖ στὸ κέντρο τῆς πολιτείας. «Τὸ παζάρι ἦταν κατάμεστο ἀπὸ πλῆθος στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἡμέρας ἐνῶ στὴν ὑπόλοιπη πολιτεία ἐπικρατοῦσε ἐρημιά»[2].

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλονίκης ὑπολογιζόταν σὲ 80.000 ἀλλὰ ὁ Leake δὲν νομίζει ὅτι ξεπερνοῦσε τοὺς 65.000 κατοίκους (35.000 Τοῦρκοι, 15.000 Ἕλληνες, 13.000 Ἑβραῖοι καὶ οἱ ὑπόλοιποι Φράγκοι καὶ Ἀθίγγανοι[3]).

Οἱ ἔνοπλοι Τοῦρκοι τῆς Μακεδονίας ἦταν σπαχῆδες, Γιουροῦκοι ἢ γενίτσαροι. Οἱ σπαχῆδες: τὸ ἱππικὸ τῶν γαιοκτημόνων ζαΐμηδων καὶ τιμαριωτῶν ποὺ καλοῦνταν στὰ ὅπλα ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση σὲ περίπτωση πολέμου. Οἱ Γιουροῦκοι: ἀγρότες τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν τῆς Μακεδονίας. Οἱ γενίτσαροι: φρουρὲς τῶν κάστρων. Ἡ στρατολόγηση γινόταν ἀνάμεσα σὲ Τούρκους οἰκογενειάρχες, ἐμπόρους, βιοτέχνες ἢ κτηματίες τῆς περιοχῆς[4].

Οἱ ραγιάδες πλήρωναν τριῶν εἰδῶν χαράτσι. Τὸ πρῶτο λεγόταν «ἐντινὰ» (τρία πιάστρα) καὶ ἀφοροῦσε τὰ παιδιὰ κάτω τῶν 14 χρόνων. Τὸ δεύτερο ἦταν τὸ «ἐφσὰτ» (ἕξη πιάστρα) γιὰ τοὺς τεχνίτες, τοὺς ὑπηρέτες κι' ὅλους γενικὰ τοὺς φτωχούς, ἀκόμα καὶ τοὺς ζητιάνους. Τὸ τρίτο, τὸ λεγόμενο «ἀλιά», καταβαλλόταν ἀπὸ ὅλες τὶς τάξεις (12 πιάστρα κατὰ κεφαλή).

Ἀπὸ τὸν ἔμπορο τῆς Θεσσαλονίκης Ν., πληρεξούσιο τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, πληροφορήθηκε ὅτι ὁλόκληρη ἡ χερσόνησος τοῦ Ἄθω πλήρωνε 3.600 χαράτσια, μ' ὅλο ποὺ μόνο οἱ καλόγεροι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λαϊκούς, ὑπολογίζονταν σὲ 4.000. Ἦταν ἡ μοναδικὴ περίπτωση ποὺ πληρωνόταν λιγώτερο χαράτσι. Οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἐπιβαρύνονταν συχνὰ μὲ διπλάσιο καὶ τριπλάσιο. «Οἱ Τοῦρκοι γνωρίζουν ἴσως ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ Ἄθω εἶναι μεγαλύ-

---

ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς *Ἐβλιὰ Τσελεπῆ*. Τὴν ἐπισκέπτονταν κάθε καλοκαίρι οἱ ἀγιάνηδες καὶ οἱ πλούσιοι τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 588).

1. Ἡ κατάσταση τῶν δρόμων τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο φαίνεται ἀπὸ μιὰ ἀναφορὰ τοῦ 1814: «Ἀπὸ πολλοῦ χρόνου... τὰ λιθόστρωτα τῶν ὁδῶν κατεστράφησαν, τὰ δὲ ζῶα δὲν δύνανται νὰ βαδίσουν καὶ διέλθουν δι' αὐτῶν ἀνέτως. Ἐκτὸς τούτου αἱ συσσωρευθεῖσαι εἰς πολλὰ μέρη ἀκαθαρσίαι καὶ ἡ λάσπη γίνονται πρόξενοι κακῶν εἰς τοὺς κατοίκους. Ἡ μεγαλυτέρα καταστροφὴ τῶν λιθοστρώτων προέρχεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὸ ἄνοιγμα τῶν ὑδραγωγῶν ἐκ μέρους τῶν ἐργατῶν τοῦ ὑδραγωγείου» (*Ἰω. Κ. Βασδραβέλλη*, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α', Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 421).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 239-240.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 248.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 249.

τερος ἀλλὰ ἀπὸ ἔθιμο δείχνουν ἀνεκτικότητα ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἕνα κόσμο ἀφοσιωμένο στὴ θρησκεία»[1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς καταγράφει καὶ στοιχεῖα γιὰ τὶς τιμὲς τῶν διαφόρων εἰδῶν στὴ Θεσσαλονίκη. Τὸ καλύτερο ψωμὶ 15 παράδες ἡ ὀκά, τὸ ἀρνὶ 18-20 παράδες, τὸ βοδινὸ μόνο 8 ἢ 10, γιατὶ τὸ ἔτρωγαν ἀποκλειστικὰ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Φράγκοι, τὸ μετάξι 50 πιάστρα.

Σχεδὸν ὅλα τὰ σπίτια ἔτρεφαν κουκούλια. Πασίγνωστα ἦταν τὰ μπαμπακερὰ προσόψια (μερικὲς φορὲς μὲ χρυσὴ μπορντούρα), ποὺ συνήθιζαν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὸ νίψιμο πρὶν καὶ μετὰ τὰ γεύματα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου[2]. Ἄλλο προϊὸν τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν τὰ μεταξωτὰ ὑφάσματα γιὰ πουκάμισα καὶ κουνουπιέρες. Ὡστόσο ἡ κυριώτερη βιοτεχνία ἦταν τὰ βυρσοδεψεῖα[3]. Ἡ ἐκμετάλλευσή τους εἶχε παραχωρηθῆ προνομιακὰ στὸ δεύτερο τάγμα τῶν γενιτσάρων[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 252.

2. Ἀναφέρεται στὸ α' τῆς Ὀδύσσειας, στ. 136 κ.ἑ.:

Χέρνιβα δ' ἀμφίπολος προχόῳ ἐπέχευε φέρουσα
καλῇ χρυσείῃ ὑπὲρ ἀργυρέοιο λέβητος
νίψασθαι

3. Γιὰ τὴ βυρσοδεψία τῆς Θεσσαλονίκης γράφει ὁ Κερδῶος Ἑρμῆς τοῦ 1816: «Οἱ βυρσοδέψαι της εἶναι πολλοὶ καὶ ἐπιτηδεύονται ἄριστα διὰ τὰ λώκια ἤτοι τὰ ἐρυθροβαφῆ παλτιάνια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαδίδονται εἰς τὴν λοιπὴν Τουρκίαν καὶ ἔχουν τὴν καλυτέραν ὑπόληψιν» (Δ', σ. 26).

4. Ikinci orta. Πληροφορίες γιὰ τὰ ταμπάκικα τῆς Θεσσαλονίκης δίνει ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο *E. M. Cousinéry*. Βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ. Τὴ νύχτα ὁ χῶρος ἔμενε ἀκατοίκητος γιατὶ ἦταν μολυσμένος καὶ ἀνθυγιεινός. Ἡ συντεχνία τῶν βυρσοδεψῶν εἶχε μεγάλη ὑπόληψη στὴ Θεσσαλονίκη. Χρειαζόταν σκληρὴ δουλειὰ καὶ μεγάλες δοκιμασίες γιὰ νὰ μάθη κανεὶς τὴν τέχνη καὶ νὰ γίνη μάστορας. Ἡ μαθητεία τοῦ νέου τεχνίτη κρατοῦσε εἴκοσι χρόνια (ἀπὸ ἡλικία 10 ὡς 30). Ἡ εἴσοδοχὴ τῶν νέων μελῶν στὴ συντεχνία γινόταν πανηγυρικὰ μὲ πάνδημο ἑορτασμό. Πολεμικὴ μουσικὴ ἀντηχοῦσε σ' ὅλους τοὺς δρόμους. Ἑωθινὰ παίζονταν στὶς πόρτες τῶν ἐπισήμων καὶ τῶν ἰδιωτῶν ποὺ βρίσκονταν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἐσναφιῶν. Αὐτοὶ οἱ πανηγυρισμοὶ ποὺ κρατοῦσαν 15 καὶ περισσότερες μέρες τέλειωναν μὲ τριήμερο φαγοπότι ποὺ γινόταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη κάτω ἀπὸ τὰ πλατάνια. Στὴ διασκέδαση καλοῦσαν τοὺς κατοίκους ἀνεξάρτητα ἀπὸ τάξη καὶ θρήσκευμα. Ὡστόσο, σ' αὐτὴ τὴν πολυάνθρωπη ἑορταστικὴ σύναξη δὲν σημειωνόταν καμμιὰ ἀταξία. Διασκεδάσεις κάθε λογῆς, ὁμάδες παλαιστῶν ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ πολὺ μακριὰ γιὰ ν' ἀγωνιστοῦν, μουσική, ζωντάνευαν τὸ πανηγύρι. Οἱ ἐπίσημοι τῆς Θεσσαλονίκης, καθισμένοι κάτω ἀπὸ τὴν τέντα τους, δέχονταν πρῶτοι τὶς περιποιήσεις τῶν ταμπάκηδων. Κάθε νέος τεχνίτης μ' ἕνα ραβδὶ στὸ χέρι ὁδηγοῦσε 10-12 ὑπηρέτες ποὺ κουβαλοῦσαν πάνω στὸ κεφάλι τους τραπεζάκια μὲ φαγητὰ γιὰ τέσσερα ἄτομα. Περνώντας ἀνάμεσα στὸ πλῆθος καλοῦσαν τοὺς θεατὲς νὰ καθίσουν κατὰ γῆς στὸ γρασίδι. Συχνὰ γύρω ἀπὸ τὸ τραπεζάκι κάθονταν τέσσερα ἄτομα ὁλότελα ἄγνωστα μεταξύ τους. Τέτοια λαϊκὰ φαγοπότια, γράφει ὁ *Cousinéry*, γίνονταν καὶ στὰ Γιάννενα ὅταν ὁ Ἀλῆς πάντρευε κάποιον ἀπὸ τοὺς γιούς του. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐκεῖ τὰ ἔξοδα πληρώνονταν ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους ἐνῶ στὴ Θεσσαλονίκη πρόσφεραν τὸ φαγοπότι οἱ ταμπάκηδες ἀπὸ τὴν τσέπη τους (Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays, Paris 1831, τ. A', σ. 50-51).

'Η έμπορική ἀκμή τῆς Θεσσαλονίκης, πού ἀναφέρει ὁ περιηγητής Beaujour στό χρονικό του (1797)[1], βρισκόταν σέ κάμψη. 'Η μόνη σημαντική ἐξαγωγή ἦταν τά καπνά. 'Αγγλικό καράβι εἶχε νά φανῆ στό λιμάνι ἀπό δώδεκα χρόνια. Οἱ ἀποθῆκες τῶν μπέηδων ἦταν κατάμεστες ἀπό στάρια ἀλλά σουλτανικό φιρμάνι τοῦ 1805 — ἀνανεώθηκε καί κατά τήν περιοδεία τοῦ Leake στή Μακεδονία — ἀπαγόρευε κάθε ἐξαγωγή στίς χῶρες τῆς χριστιανοσύνης. 'Αλλά αὐτή ἡ ἀπαγόρευση ἀποτελοῦσε εὐκαιρία πλουτισμοῦ τῶν τοπικῶν Τούρκων διοικητῶν γιατί τό λαθρεμπόριο ὀργίαζε[2].

'Ο Leake παρατήρησε ὅτι πολλές ἑλληνικές λέξεις εἶχαν πολιτογραφηθῆ στόν τουρκικό καθημερινό λόγο, ὅπως «λιμάν» (λιμάνι), κερεμίντ (κεραμίδι), ἐφεντέμ (ἀφέντη μου) κ. ἄ.[3].

'Από τή Θεσσαλονίκη θά συνεχίση τό ταξίδι πρός τά δυτικά: Ἅγιοι 'Απόστολοι, Πέλλα, Γιαννιτσά, γνωστά γιά τά περιζήτητα στήν Τουρκία ἀρωματικά καπνά. Σ' ὅλους τούς τοίχους καί κυρίως στά χαγιάτια κρέμονταν ἀρμαθιές. «Καί καθώς τά σπίτια δέν ἔχουν τζάκια καί καμινάδες, ἡ καπνουριά βγαίνει ἀπό τίς πόρτες, κυκλοφορεῖ ἀνάμεσα στά φύλλα τῶν καπνῶν καί τούς δίνει μιά μυρουδιά πού ἀρέσει στούς Τούρκους. Τά καπνά τῶν Γιαννιτσῶν ὀνομάζονται κηπίσια καί ἔχουν μικρά κίτρινα φύλλα. Σέ καλές χρονιές ἡ παραγωγή ἔφτανε τίς 2.000 μπάλλες τῶν 80 ὀκάδων»[4].

Τήν ἄλλη μέρα ἔφτασε στά Βοδενά (1.500 τούρκικα καί 500 ἑλληνικά σπίτια). Μεγάλο καί πλούσια ἐφοδιασμένο τό παζάρι. Εἶδε ἕναν ψηλό πύργο μέ ρολόϊ καί πέντε ἤ ἕξη τζαμιά. 'Αλλά τό πιό ἐντυπωσιακό κτίριο τῶν Βοδενῶν, «ὄχι τόσο ἀπό τή μεγαλοπρέπειά του ὅσο ἀπό τήν τοποθεσία του», ἦταν τό παλάτι τοῦ μητροπολίτη. Χτισμένο πάνω σέ μιά βραχώδη προεξοχή, στή μέση τῶν βράχων, εἶχε ἐξαίσια θέα πρός τούς κάμπους, ὥς τόν κόλπο τῆς Θεσσαλονίκης καί τοῦ Χορτιάτη[5].

---

1. Βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 682 κ. ἑ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 253. Οἱ παράνομες ἐξαγωγές σταριοῦ, γράφει ἕνας ἀνώνυμος Ἄγγλος περιηγητής τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς, γίνονταν ἀπό ὅλες τίς περιοχές τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, κυρίως ἀπό μικρά λιμάνια, ὕστερα ἀπό ἐξαγορά τῶν τελωνειακῶν ὑπαλλήλων. Οἱ ἐνοικιαστές τῆς δογάνας, ἀγοράζοντας τά ἀξιώματα ἀπό τήν Πύλη, βασίζονταν στούς ἔκτακτους πόρους ἀπό τό λαθρεμπόριο τοῦ σταριοῦ. Οἱ μεγαλύτερες ἐξαγωγές γίνονταν ἀπό τό Κουσάντασι καί τό Σαντερλή, φυσικά διαμέσου τῶν ἐμπόρων τῆς Σμύρνης, ἀπό τόν κόλπο τῆς Θεσσαλίας καί τίς ἀκτές τῆς Καραμανίας. Τά καράβια πού μετέφεραν ρωσικά στάρια ἀπό τή Μαύρη Θάλασσα φρόντιζαν νά ἀποφεύγουν τά τουρκικά ἀραξοβόλια. Οἱ ὀθωμανικές 'Αρχές ἐνεργοῦσαν ἀμέσως ἐπίταξη τοῦ φορτίου μέ αὐθαίρετες τιμές (Unpublished Manuscripts of a traveller in the East, «The Oriental Herald and general Literature», London 1825-1816, σ. 871).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 255.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 267.

5. Τό μητροπολιτικό μέγαρο θαύμασε καί ὁ Γάλλος περιηγητής καί πρόξενος στή Θεσ-

Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῶν Βοδενῶν: μετάξι καὶ φροῦτα. Ἡ ἐτήσια μεταξοπαραγωγὴ ὑπολογιζόταν σὲ 2.000 - 4.000 ὀκάδες (τιμὴ 15-40 πιάστρα ἡ ὀκά)[1].

Ὁ Ἀλῆς εἶχε ἐπισημάνει τὰ πλεονεκτήματα τῶν Βοδενῶν καὶ ἀπὸ τὸ 1796 ἀνέλαβε τὸν ἔλεγχο τῶν στρατιωτικῆς σημασίας δερβενιῶν τῆς περιοχῆς.

Καὶ ἡ Νάουσα, ὅπου ἔφτασε ὁ Leake στὴν 1 Δεκεμβρίου, βρισκόταν τότε ὑπὸ τὴν δικαιοδοσία τοῦ Ἀλῆ. Ἀλλὰ ἡ πολιτεία κυβερνιόταν ἀπὸ ντόπιους ἄρχοντες μὲ αὐτοκρατορικὰ προνόμια καὶ οἱ κάτοικοι ἦταν ὁπλισμένοι. Ἔτσι τὴ σέβονταν ὅλοι οἱ γειτονικοὶ πασάδες, ἀκόμα καὶ οἱ ληστοσυμμορίες.

Ἐξ αἰτίας τοῦ «δημοκρατικοῦ συστήματος τοῦ τόπου» ἀναγκάστηκε νὰ περιμένη δυὸ ὧρες σὲ ἕνα ἄδειο σπίτι ὥσπου νὰ ἀποφασίσουν οἱ Ἀρχὲς ποῦ θὰ καταλύση. Τελικὰ τὸν ὁδήγησαν στὸ σπίτι τοῦ Θωμᾶ ποὺ παντρεύτηκε τὴ χήρα τοῦ Λουκᾶ Παπαφιλίππου, ἄλλοτε προεστοῦ τῆς Νάουσας. Ἡ πολιτεία βρισκόταν σὲ παρακμή. Ἡ ὑποταγή της στὸν Ἀλή, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής, θὰ ἐπιφέρη τὰ συνηθισμένα δεινά, τὶς ἁρπαγὲς καὶ τοὺς ἐκβιασμούς. Ὅλα αὐτὰ ἦταν «συνέπεια τῆς διχόνοιας ποὺ πάντοτε παρασύρει τοὺς Ἕλληνες στὴν καταστροφή». Λίγα χρόνια πρὶν ἡ Νάουσα ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἐμπορικὰ κέντρα στὴ Βόρεια Ἑλλάδα. Εἶχε, ὅπως ἡ Βέροια, ἡ Σιάτιστα καὶ ἡ Καστοριά, ἐμπόρους ποὺ συναλλάσσονταν μὲ τὴν Εὐρώπη καὶ μὲ τὶς διάφορες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Τίποτα ὡστόσο δὲν ἀπόμεινε. «Ὁ Παπαφιλίππου ποὺ θεωρεῖται εὐεργέτης τῆς γενέτειράς του, δηλητηριάσθηκε μαζὶ μὲ πολλοὺς

σαλονίκη *E. M. Cousinéry* ποὺ ταξίδεψε στὴ Δυτικὴ Μακεδονία τὸ 1814. Στὸ πλάτωμα, πάνω στοὺς καταρράχτες, γράφει ὁ περιηγητής, κυριαρχοῦσε τὸ περίφημο κιόσκι τοῦ μητροπολίτη. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἐγκαταλείψει αὐτὴ τὴ συνοικία στοὺς χριστιανοὺς «εἴτε σὰν παραχώρηση στὴν Ἐκκλησία, εἴτε γιατὶ τοὺς ἐνοχλοῦσε ὁ ὀρυμαγδὸς τῶν νερῶν». Τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο προκαλοῦσε τὸ θαυμασμὸ τῶν ξένων. Ἀλλὰ ὁ ἱεράρχης εἶπε στὸν περιηγητὴ ὅτι μετάνοιωσε ποὺ δέχτηκε νὰ ἀνεγερθῆ τέτοιο παλάτι μὲ δαπάνες τῆς ἐπισκοπῆς. «Ἤμουν εὐτυχισμένος στὸ παλιὸ κτίριο. Δὲν ἐρέθιζε τοὺς κυριάρχους μας καὶ δὲν προκαλοῦσε ἀβανιές. Ἀπὸ τότε ποὺ οἱ ἀρχιτέκτονες καὶ οἱ ζωγράφοι ἔχτισαν αὐτὸ τὸ πολυτελέστατο μέγαρο ἀντιμετωπίζω ἐπίβουλες ἐνέργειες καὶ αὐθαίρετες ἀξιώσεις». Ὁ μητροπολίτης δὲν παραπονιόταν γιὰ τοὺς ἀγάδες τῆς περιοχῆς ἀλλὰ γιὰ τοὺς πασάδες ποὺ, περνώντας ἀπὸ τὰ Βοδενά, φορολογοῦσαν τὴν Κοινότητα μὲ τὶς πιὸ ἀστεῖες δικαιολογίες. «Αὐτὸ τὸ κτίριο», εἶπε ὁ ἱεράρχης, «στοίχισε μέσα σὲ 20 χρόνια ἀπὸ τὶς ἀβανιὲς τὴ διπλὴ ἀξία του, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τὶς ἐνοχλήσεις τῶν διαπραγματεύσεων καὶ τὴν ἰταμότητα τῶν κατώτερων ἀξιωματούχων. Ἡ Κοινότητα θἄπρεπε νὰ γκρεμίση αὐτὴ τὴν πέτρα τοῦ σκανδάλου. Θὰ δυσαρεστούσαμε ὅμως τοὺς μεγάλους τοῦ τόπου, ποὺ ἐνῶ δὲν δείχνουν προθυμία νὰ μᾶς ὑπερασπισθοῦν ἀπὸ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν πασάδων, θέλουν τὴν εὐχαρίστησή τους. Τὸ κιόσκι τοὺς ἀρέσει καὶ κάθε τόσο ἔρχονται νὰ τοὺς προσφέρω καφὲ καὶ νὰ δροσιστοῦν. Πρέπει λοιπὸν νὰ διατηρηθῆ μ' ὅλα τὰ δεινὰ ποὺ συνεπιφέρει» (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 76 κ. ἑ.).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 273-274. Στὸν Κερδῶο Ἑρμῆ τοῦ 1816 ἀναφέρεται ὅτι στὰ Βοδενὰ «ὑφαίνονταν καλὰ σαγάκια, ἤτοι ροῦχα στενὰ καὶ λευκά, κρουστὰ καὶ χρήσιμα διὰ τοὺς ἐντόπιους καὶ τοὺς Ἠπειρώτας» (τ. Γ', σ. 405).

ἄλλους, πρὶν 20 χρόνια, ἀπὸ τὸ ἀντίθετο κόμμα, ποὺ εἶχε ἀρχηγὸ κάποιον Ζαφειράκη, γιὸ τοῦ Θεοδόση (ἔγινε ἀργότερα προεστός). Αὐτὸ τὸ κόμμα κράτησε τὴν ἐξουσία ὣς πέρσι, ποὺ ἡ παράταξη τοῦ Παπαφιλίππου ζήτησε τὴ συμπαράσταση τοῦ 'Αλῆ, προσφέροντας ἔτσι τὴν περιπόθητη δικαιολογία στὸν πασὰ νὰ στείλη τοὺς Μυρμιδόνες του στὴ Νάουσα. Συνάντησε ὅμως ἀντίσταση τοῦ Ζαφειράκη καὶ τοῦ ἀδερφοῦ του Κωνσταντίνου Μούσα καθὼς καὶ ἑνὸς ἀλβανικοῦ τμήματος ὑπὸ τοὺς ἀδερφοὺς Βράχο καὶ Λίτζο, ὀχυρωμένων πίσω ἀπὸ τὸ πλιθοτείχι ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὸ μοναδικὸ τεχνικὸ ἀμυντικὸ προκάλυμμα τῆς πόλης. 'Ο 'Αλῆς αὔξησε τὴ δύναμη σὲ 2.000 ἄντρες ποὺ ἀφάνισαν τὰ πάντα ἔξω ἀπὸ τὸ περίφραγμα. 'Αλλὰ ἐπειδὴ δὲν εἶχαν κανόνια στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἀνοίξουν ρῆγμα στὰ τειχιά. Ἄρχισαν τότε μιὰ ἀρχαιότροπη πολιορκία. Ἔχτιζαν πύργους στὸ ὕψος τοῦ προστατευτικοῦ περιβόλου γιὰ νὰ φτάνουν τὰ πυρά τους μέσα στὴν πόλη. Οἱ ἀπώλειές τους ἦταν μεγάλες. Κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν Ναουσαίων, σκοτώθηκαν κάπου πενήντα. Τελικὰ οἱ πολιορκημένοι, ἀφοῦ ἔζησαν κάμποσον καιρὸ μὲ λάχανα, φλοῦδες καὶ ψωμὶ ἀπὸ τὰ σκύβαλα τῶν ριζόμυλων, ἀναγκάστηκαν νὰ παραδοθοῦν, ἀλλὰ ὄχι πρὶν διαφύγουν μιὰ νύχτα οἱ πέντε ἀρχηγοὶ μὲ 50 παλληκάρια διαμέσου τῶν πολιορκητῶν καὶ φτάσουν στὴ Θεσσαλονίκη (τοὺς εἶδα ἐκεῖ κατὰ τὸ τελευταῖο μου ταξίδι). Ὅσοι βρέθηκαν στὸ σπίτι τοῦ Ζαφειράκη μεταφέρθηκαν στὰ Γιάννενα καὶ ρίχτηκαν στὶς φυλακὲς ὅπου βρίσκονται ἀκόμα[1]. Στὸ σπίτι του ἔχει τώρα ἐγκατασταθῆ ὁ 'Αλβανὸς

1. Μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ πρόκριτου Σιώμου Χατζηχειμώνα, τὸ 1798, ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τῶν κοινῶν ὁ Διαμαντῆς ἢ Μάμαντης. Δυὸ χρόνια ἀργότερα τὸν διαδέχτηκε ὁ Ζαφειράκης. 'Αλλὰ ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ζαφειράκη προκάλεσε ὄξυνση τῶν κομματικῶν παθῶν. Τὸ 1799 δολοφονήθηκε ὁ κομματάρχης παλαιὸς ἁρματολὸς Δεληδῆμος ἀπὸ πράκτορες τοῦ 'Αλῆ. 'Αποφασίστηκε τότε ν' ἀναγνωριστῆ ἡ ἐξουσία τοῦ βεζύρη στὴ Νάουσα. 'Ο βαλῆς τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ἔδειξε καμμιὰ διάθεση ν' ἀντιδράση (οἱ Τοῦρκοι τσιφλικάδες ἔτρεμαν μήπως ὁ 'Αλῆς ἐξαπολύση τοὺς 'Αρβανίτες του καὶ καταστρέψη τὰ φέουδά τους). Στὴ Νάουσα ἐγκαταστάθηκε ἀλβανικὴ φρουρά. 'Αλλὰ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1803 ὁ Ζαφειράκης ἐκδίωξε τὴ φρουρὰ ὕστερα ἀπὸ μιὰ βαρειὰ προσβολὴ ποὺ δέχτηκε ἀπὸ τὸν Βελή. Συγκεκριμένα: τὸν Σεπτέμβριο αὐτοῦ τοῦ χρόνου ὁ Βελής, κατὰ τὴ διάρκεια περιοδείας στὴν πατρικὴ τοπαρχία, κατέλυσε στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Ζαφειράκη. «Τὸ ἑσπέρας τῆς τετάρτης ἡμέρας, κορεσθεὶς τροφῆς, ποτῶν καὶ διασκεδάσεων... μεταβὰς εἰς τὸν κοιτῶνα του διέταξε τὸν συνοδεύοντα αὐτὸν Ζαφειράκην νὰ τῷ ἀπεμπολήσῃ τὴν οἰκογενειακήν του τιμήν. 'Ο Ζαφειράκης... ἠθέλησε δι' ἑνὸς καὶ μόνον πλήγματος νὰ πέμψῃ εἰςτὸν Ἅδην τὸν ἀχρεῖον Βελήν. 'Αφοῦ ὅμως ἐσκέφθη ὡριμώτερον καὶ ἀνεμέτρησε τὰ ἐπακόλουθα τῆς τοιαύτης πράξεώς του ἀπεφάσισε νὰ καταφύγῃ εἰς τέχνασμά τι. Προσποιηθεὶς ὅτι εὐχαρίστως συγκατένευεν εἰς τὴν ἀπαίτησίν του παρεκάλεσεν αὐτὸν νὰ περιμένῃ ἐπ' ὀλίγον μέχρις ὅτου καταπείσῃ τὴν σύζυγόν του καὶ καλλωπισθῇ αὕτη, ὡς ἁρμόζει πρὸς τιμὴν τοῦ ἐπισήμου ξένου. 'Εξελθὼν ἔστειλε καὶ ἔφερε γυναῖκα τινὰ ὑπόπτου διαγωγῆς Κρουστάλλων ἢ Δούκαν καλουμένην, κατοικοῦσαν ἐν τῇ αὐτῇ συνοικίᾳ καὶ ἔπεισεν αὐτὴν νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν σύζυγόν του, ἀφοῦ προηγουμένως τὴν ἐνέδυσε τὰ ἐνδύματα τῆς συζύγου του καὶ τὴν περιέβαλε μὲ τὰ κοσμήματα αὐτῆς» *Εὐστ. Στουγιαννάκη,* 'Ιστορία τῆς πόλεως Ναούσης κατὰ ἀνέκδοτα σχεδιάσματα Κ. Πλαταρίδου, 'Εν 'Εδέσσῃ 1925, σ. 87 κ. ἑ.). Ὕστε-

διοικητὴς καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς σουλτάνας ποὺ ἀπολαμβάνει τὰ εἰσοδήματα τῆς πολιτείας καὶ τῆς περιοχῆς. Μέσα σ' ἕνα χρόνο ὁ 'Αλῆς κατόρθωσε νὰ ἀποσπάση 500 πουγγιὰ ἀπὸ τὸ λαό. Καὶ ἐπειδὴ δὲν φοβᾶται πιὰ ἀντίσταση, περιόρισε τὴ φρουρὰ σὲ 20 ἄντρες ποὺ μαζὶ μὲ τὶς φρουρὲς τῆς Βέροιας καὶ τῶν

ρα ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Βελῆ ὁ Ζαφειράκης κάλεσε τοὺς ἐγκριτοτέρους τῶν πολιτῶν καὶ ἔφερεν αὐτοὺς εἰς δωμάτιον, ὅπου τοῖς ἔδειξε γυναῖκα πολυτελῶς ἐνδεδυμένην, ὡς τὴν σύζυγόν του καὶ κλαίουσαν. Διηγήθη δὲ εἰς αὐτοὺς τὸ τῆς νυκτὸς συμβάν, κρύπτων τὴν τῆς συζύγου του ἀντικατάστασιν καὶ ἐζήτησεν ἱκανοποίησιν τῆς τιμῆς καὶ ὑπολήψεώς του καὶ τῆς πόλεως...». Συγκροτήθηκε ἀμέσως ἕνα σῶμα ἀπὸ 150 Ναουσαίους ποὺ ἔσπευσαν, μὲ τὸν Ζαφειράκη ἐπὶ κεφαλῆς, νὰ στήσουν ἐνέδρα στὸν Βελήπασα. «Μόλις δὲ ἐπλησίασεν... ὁ Ζαφειράκης παρουσιασθεὶς ἤλεγξε τὸν Βελὴν διὰ τὴν παράβασιν τῆς φιλοξενίας... καὶ συγχρόνως ἐκκένωσε τὰ εἰς χεῖρας του δύο πυροβόλα». 'Αστόχησε ὅμως «εἴτε ἐκ τύχης εἴτε ἐκ τοῦ ἀκρατήτου θυμοῦ ὑφ' οὗ κατείχετο». Ἄλλωστε «καὶ αὐτὴ ἡ ἡμίονος ἐφ' ἧς ἐπέβαινεν ὁ Βελῆς ἔκαμε κίνησιν τινὰ πρὸς τὰ πλάγια καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀποτυχίαν». Ὕστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο ὁ 'Αλῆς ἀποφάσισε ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Νάουσας. Φυσικὰ ἡ ἐπίθεση τοῦ 'Αλῆ δὲν ἔγινε γιὰ προσωπικοὺς λόγους καὶ ἀντεκδίκηση. Ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς διαμάχης τῶν Ναουσαίων. Ὅπως εὔστοχα παρατηρεῖ ὁ πάντοτε ἄριστα πληροφορημένος Leake, ὁ Ζαφειράκης εἶχε κατορθώσει νὰ προσεταιρισθῆ τοὺς φιλελεύθερους Ναουσαίους καὶ τὴ συντεχνία τῶν ὁπλοποιῶν, δημιούργησε ἕνα εἶδος σωματοφυλακῆς ἀπὸ ἀφοσιωμένους ἄντρες καὶ ἄρχισε νὰ τρομοκρατῆ τοὺς ἀντιπάλους του. 'Οξύνθηκαν ἔτσι τὰ πάθη καὶ οἱ πολιτικοί του ἀντίπαλοι ὑπὸ τὸν Μάμαντη κατέφυγαν στὸν 'Αλή (*Ι. Βασδραβέλλη*, 'Ιστορικὰ περὶ Ναούσης, Μακεδονικά, τ. Γ' [1953-1955], σ. 135). 'Ο *Ν. Γ. Φιλιππίδης* ('Η 'Επανάστασις καὶ καταστροφὴ τῆς Ναούσης, 'Αθήνησι 1881, σ.28) γράφει ὅτι ὁ 'Αλῆς «ἐπωφελούμενος δυστυχῶς κατὰ τὸ 1804, τοῦτο μὲν ἐκ τῆς διαιρέσεως τῶν πολιτῶν Ναουσαίων, εἰς δύο πολιτικὰς μερίδας, ἧς ἡ ἑτέρα ἐζήτησε προστασίαν καὶ φρουράν..., τοῦτο δὲ ἐκ τῆς ἀπουσίας ἁρματολῶν τινων, οἵτινες εἶχον ἀπέλθη εἰς τὴν ἀγωνιζομένην τότε Σερβίαν... ἀπέστειλε στρατὸν πολυάριθμον, ἵνα λαφυραγωγήση τὴν πόλιν, ἀπαγάγη δὲ ζῶντα τὸν ἄρχοντα Ζαφειράκην...». 'Ο Γάλλος περιηγητὴς καὶ πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη *Cousinéry* ἀναφέρει ὡς ἀρχηγοὺς τῶν πολιορκημένων τὸν Βασίλη καὶ ὄχι τὸν Ζαφειράκη. Πρόκειται γιὰ τὸν παλαιὸ κλεφταρματολὸ Βασίλη Ρομφέη ποὺ, μὲ ὑπαρχηγὸ τὸν Καρατάσο, πολέμησε ἐπὶ κεφαλῆς 2.000 Ναουσαίων. Ὕστερα ἀπὸ πολιορκία 4 ½ μηνῶν, γράφει ὁ *E. Cousinéry*, ὁ Βασίλης πραγματοποίησε γενναία ἔξοδο «ποὺ δίδαξε τὴν ἔξοδο τοῦ Μεσολογγίου τοῦ 1826. Βγῆκαν μιὰ σκοτεινὴ νύχτα ἀπὸ τὰ τείχη κι' ἀφοῦ σκότωσαν πολλούς, σκοτώθηκαν κι' ἀπὸ τοὺς ἴδιους πολλοὶ καὶ αἰχμαλωτίσθηκαν οἱ περισσότεροι, μόλις 1.500 ἔφτασαν στὴ Θεσσαλονίκη» (ἔνθ' ἀν., σ. 73 κ. ἑ.). Τὴν ἴδια νύχτα διέφυγε καὶ ὁ Ζαφειράκης. 'Η γυναίκα, ὁ γιὸς καὶ ἡ κόρη τοῦ Βασίλη, γράφει ὁ *Cousinéry*, αἰχμαλωτίσθηκαν στὴ Νάουσα καὶ ὁδηγήθηκαν στὰ Γιάννενα. Μὴ μπορώντας νὰ ἐλευθερώση τὴν οἰκογένειά του οὔτε μὲ λύτρα οὔτε μὲ προστασία κατέφυγε στὸ Ἅγιον Ὄρος ὅπου τρελλάθηκε» (Voyage dans la Macédoine..., Paris 1831, τ. Α', σ. 73-74). Πραγματικὰ ὁ Πασόμπεης ποὺ διοικοῦσε τὰ ἀληπασαλίδικα στρατεύματα, μετέφερε τὴ γυναίκα καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ Ζαφειράκη στὰ Γιάννενα μαζὶ μὲ ὅλη τὴν κινητὴ περιουσία του. Τὸ πὼς παραφρόνησε ὅμως ὁ Ζαφειράκης δὲν εἶναι σωστό. 'Απὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος πέτυχε, μὲ τὴ βοήθεια τῶν μπέηδων τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν ἔκδοση φιρμανιοῦ ποὺ ἀπαγόρευε τὴν παραμονὴ φρουρᾶς τοῦ 'Αλῆ στὴ Νάουσα καὶ ὅριζε τὴν ὑπαγωγὴ τῆς πόλης στὸν κιζλάραγα τοῦ σεραγιοῦ καὶ τὸν διορισμὸ Τούρκου διοικητῆ (*Ν. Γ. Φιλιππίδη*, ἔνθ' ἀν., σ. 30-31). 'Ο Ζαφειράκης θὰ ἐπιστρέψη ὕστερα ἀπὸ 12 χρόνια στὴ Νάουσα καὶ θὰ ἀναλάβη τὴ διαχείριση τῶν κοινῶν ὡς τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1822 (ἔνθ' ἀν., σ. 32). «...ἐπῆρεν φιρμάνι καὶ βοεβόδαν

Βοδενῶν εἶναι ἐπαρκεῖς γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν συμφερόντων του καὶ γιὰ τὴν προστασία τῶν δερβενιῶν ἀπὸ τὶς συμμορίες. Μ' αὐτὴ ἄλλωστε τὴ δικαιολογία πέτυχε τὴν ἄδεια τῆς Πύλης γιὰ τὴν προώθηση στρατευμάτων ὡς τὴν περιοχή. Τὸ περασμένο καλοκαίρι οἱ συμμορίες ἀπέκλεισαν τὴ Βέροια καὶ τὴ Νάουσα καὶ ζυγώνοντας στὰ τειχιὰ τῆς τελευταίας ἅρπαξαν παιδιὰ καὶ κοπάδια. Τελικὰ ὁ 'Αλῆς ἔστειλε τὸν πιστό του Μετζομπόνο ποὺ κατόρθωσε νὰ τοὺς συλλάβη ὅλους ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν 'Αλβανὸ Σούλιο Προσόβα, ἀρχηγὸ πρὶν λίγο 700 ἀντρῶν, χριστιανῶν κυρίως, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ τριγυρίζῃ στὰ βουνά[1].

Οἱ Ναουσαῖοι φημίζονταν γιὰ τὴ λεπτουργικὴ τέχνη στὸ μάλαμα καὶ στὸ ἀσήμι. 'Η παράδοση συνεχιζόταν ἀλλὰ σὲ μικρότερο βαθμό. 'Η παραγωγή: στάρι, κριθάρι, ἀραποσίτι στὴν περιοχή, ρύζια στὰ ἕλη ποὺ γειτονεύουν μὲ τὴ λίμνη τῶν Γιαννιτσῶν, ἐκλεκτὰ κρασιὰ καὶ μετάξι [2].

'Η Βέροια, μὲ πληθυσμὸ 2.000 οἰκογένειες (οἱ 1.200 ἑλληνικὲς) ἦταν «μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ εὐχάριστες πολιτεῖες τῆς Ρούμελης». Εἶχε ἀναπτύξει τὴν ὑφαντουργία μὲ πρώτη ὕλη τὸ καννάβι καὶ τὸ λινάρι. Περιζήτητοι ἦταν κυρίως οἱ μαχρα-

---

ὀθωμανὸν καὶ ἦλθεν εἰς Νάουσαν, ὅπου οἱ Ναουσαῖοι τὸν ὑπεδέχθησαν μὲ λαμπρὰς παρατάξεις» (*Ι. Βασδραβέλλη*, 'Ιστορικὰ περὶ Ναούσης... Μακεδονικά, τ. Γ' [1953-1955], σ. 135). Πληροφορίες γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Νάουσας ἔχουν διασωθῆ στὰ δημοτικὰ τραγούδια ποὺ ἀπαθανάτισαν τὴν ἔνοπλη ἀντίσταση τῶν κατοίκων της:

Βάστα καημένη Νιάουστα τ' 'Αλῆ πασᾶ τ' ἀσκέρι
ὅπως βαστοῦν τὰ Γιάννενα χειμώνα καλοκαίρι.
Τί νὰ βαστάξω ἡ ὀρφανὴ καὶ πῶς νὰ νταγιαντίσω,
δὲν εἶναι μιά, δὲν εἶναι δυό, δὲν εἶναι τρεῖς καὶ πέντε
μόν' εἶναι μῆνες τέσσερες καὶ μέρες δεκαπέντε,
"Αϊντε Ντελὴ Ζαφείρη μου, Μπράχο καὶ Κωνσταντίνε μου.

(βλ. *Ζώτου Μολοσσοῦ*, 'Ηπειρωτικαὶ καὶ Μακεδονικαὶ μελέται, 'Εν 'Αθήναις 1878, σ. 239).

1. "Ενθ' ἀν., σ. 284-286. Λαφυραγωγικοὶ ἦταν οἱ λόγοι ποὺ ὑπαγόρευαν τὴν ἐπιχείρηση τοῦ βεζύρη ἐναντίον τῆς Νάουσας. 'Η ἀνάπτυξη τῆς ὑφαντουργίας καὶ πολλῶν ἄλλων βιοτεχνικῶν κλάδων (ὁπλοποιία, μαχαιροποιία, χρυσοχοΐα, βαφική) καθὼς καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου εἶχε δημιουργήσει μιὰ τάξη εὐπόρων Ναουσαίων. 'Απὸ τὰ τριάντα ὑφαντουργεῖα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ἔβγαιναν περιζήτητα μάλλινα, μεταξωτὰ καὶ λινὰ ὑφάσματα καὶ κυρίως πετσέτες (χαβλιά). 'Ο πλοῦτος αὐτὸς ἀποτελοῦσε πρόκληση γιὰ τὸν 'Αλὴ ποὺ ἀναζητοῦσε εὐκαιρία γιὰ ἐπέμβαση. «'Ιδὼν ποτε γυναικεῖον τινα κεφαλόδεσμον (ἀπὸ τὴ Νάουσα) πλουσίως κεκοσμημένον μὲ λίθους πολυτίμους καὶ χρυσόν, ἐκστατικὸς ἀνεφώνησεν ὅτι οὔτε αὐτὸς δύναται νὰ φορέσῃ τοιαύτην πλουσίαν κορώναν» (*Εὐστ. Στουγιαννάκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 63).

2. "Ενθ' ἀν., σ. 287. 'Ο περιηγητὴς *E. M. Cousinéry* γράφει ὅτι στὴ Νάουσα ἀνθοῦσαν ἡ χρυσοχοΐα καὶ τὸ ἐμπόριο. Τὸ ναουσαίικο κρασὶ ἦταν στὴ Μακεδονία ὅ,τι τὸ κρασὶ τῆς Βουργουνδίας στὴ Γαλλία. Εἶχε διπλάσια τιμὴ ἀπὸ τὰ ἄλλα κρασιά, ἀκόμα καὶ τῶν γειτονικῶν περιοχῶν. Γινόταν μεγάλη κατανάλωση στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὶς Σέρρες. Κατὰ τὸν *Cousinéry*, τὸ κρασὶ τῆς Νάουσας ἦταν τὸ καλύτερο τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας (ἔνθ' ἀν., σ. 72). Βλ. ἐπίσης *Lascaris*, Salonique à la fin du XVIII siècle d'après les rapports consulaires français, Athènes, 1939.

μάδες, μεγάλες πετσέτες πού χρησιμοποιοῦνταν στὰ δημόσια λουτρὰ τῶν τουρκοπόλεων (ὅποιος πήγαινε στὸ χαμὰμ χρειαζόταν τέσσερες μαχραμάδες καὶ δύο ἀκόμα γιὰ σεντόνια κατὰ τὴν ἀνάπαυση ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸ λουτρό)[1]. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς νερόμυλους τῆς περιοχῆς ἦταν καὶ νεροτριβὲς γιὰ τὰ μάλλινα σκεπάσματα καὶ τὰ χαλιὰ ποὺ ὑφαίνονταν στὰ γύρω χωριὰ ἢ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους τῆς Θεσσαλονίκης[2].

Κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Leake στὴ Βέροια θὰ τὸν ἐπισκεφθῆ ὁ Μετσομπόνος, ὁ ἔμπιστος στρατιωτικὸς καὶ τοποτηρητὴς τοῦ Ἀλῆ. «Εἶναι μικρόσωμος καὶ ἰσχνὸς μὲ ἁπλοὺς ἀρβανίτικους τρόπους καὶ εὐγενικὴ ὁμιλία. Κι' ὅπως λένε εἶναι προικισμένος μὲ ἑτοιμότητα, ψυχραιμία καὶ εὐφυΐα»[3].

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ ἡ ταχυποδία τῶν ταχυδρόμων. Ὀνομαστὸς ἦταν ἕνας πεζοδρόμος ἀπὸ τὴ Βέροια. Ἔφτανε στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὰ γράμματα σὲ ἑφτὰ ὧρες, ἔμενε στὴν πόλη μιὰ ὥρα καὶ γύριζε στὴ Βέροια σὲ 15 συνολικὰ ὧρες. Γιὰ τὴν ταχυποδία καὶ τὴν ἀντοχή του τὸν ἀποκαλοῦσαν Ἄνεμο[4].

Στὶς 5 Δεκεμβρίου ἔφτασε στὴν Κοζάνη, πόλη μὲ 600 - 700 σπίτια. Παλαιότερα εἶχε ἀναπτύξει σημαντικὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Γερμανία καὶ τὴν Οὐγγαρία. Ἀλλὰ ἡ τουρκικὴ καταπίεση καὶ κυρίως οἱ ἁρπακτικὲς ἐπεμβάσεις τοῦ Ἀλῆ ἀνάγκασαν τοὺς περισσότερους ἔμπορους νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Οὐγγαρία[5].

Ἡ Κοζάνη ἦταν ἡ πατρίδα τοῦ γιατροῦ καὶ λόγιου Γεωργίου Σακελλάριου, τοῦ μεταφραστῆ τοῦ Ἀνάχαρση. Ὁ γαμπρός του ὁ παπα-Χαρίσης ἦταν κι' αὐτὸς συγγραφέας. Ἔγραψε ἕνα «Πάνθεον» γιὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα[6]. Ἡ περιοχὴ

---

1. Ἡ Βέροια, γράφει ὁ *Cousinéry*, μὲ πληθυσμὸ 18 - 20.000 ψυχὲς (Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι) φημιζόταν γιὰ τὴ βιομηχανία τῶν μαχραμάδων. Ἦταν οἱ πετσέτες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στοὺς λουτρῶνες σ' ὅλη τὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολή, φτωχοὶ καὶ πλούσιοι. Καὶ χρειάζονταν πολλές, γιατὶ τὸ λουτρὸ ἀποτελοῦσε ὁλόκληρη ἱεροτελεστία. Μπαίνοντας τυλιγόσουν μ' ἕνα μαχραμὰ ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Μόλις ἔβγαινες ἀπὸ τὸ χαμὰμ ὁ λουτράρης ἢ ἡ λουτράρισσα σὲ ἐφοδίαζε μὲ δυὸ ἄλλες πετσέτες. Τύλιγες τὴ μιὰ στὸ κεφάλι γιὰ νὰ στεγνώσουν τὰ μαλλιὰ καὶ ἔρριχνες τὴν ἄλλη στοὺς ὤμους. Ὅλες αὐτὲς οἱ πετσέτες ἦταν λινές. Τὶς συναντοῦσε κανεὶς παντοῦ. Ὁ ὑπηρέτης ποὺ ἔφερνε τὴ λεκάνη καὶ τὸ μπρίκι γιὰ νὰ πλυθῆς σοῦ πρόσφερε καὶ τὸ μαχραμὰ ποὺ κρεμόταν στὸν ὦμο του. Στὰ εὔπορα σπίτια τὴν ὑπηρεσία αὐτὴ ἐκτελοῦσαν ὑπηρέτες πρὶν καὶ μετὰ τὸ φαγητό. Τὸ δεύτερο ἀπαραίτητο ἐφόδιο στὸ λουτρὸ ἦταν μιὰ εὐρύχωρη πουκαμίσα ποὺ τὴ φοροῦσε κανεὶς καὶ ξαπλωνόταν στὸ στρῶμα ὅπου εἶχαν ἁπλωθῆ ἄλλοι μαχραμάδες. Αὐτὴ ἡ πουκαμίσα συνηθιζόταν μόνο ἀπὸ τοὺς εὐπόρους καὶ γι' αὐτὸ ἦταν συνήθως κεντημένη μὲ μετάξι ἢ χρυσοκλωστή. Ἔτσι τὰ ἀναγκαῖα τοῦ μπάνιου ρουχικὰ ἦταν ἑφτὰ κομμάτια μαζὶ μὲ τὴν πουκαμίσα. Στοὺς κοινοὺς πελάτες ἔδινε ὁ λουτράρης μαχραμάδες (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 58-59).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 291.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 294.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 295.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 299.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 301. «Ἑλληνικὸν Πάνθεον ἢ συλλογὴ τῆς μυθικῆς ἱστορίας τῶν παρὰ

Τζεσερμπὰ (ἀνάμεσα στὸν ᾿Αλιάκμονα καὶ τὴν Κοζάνη) ἦταν γνωστὴ γιὰ τὴν παραγωγὴ ζαφορᾶς ποὺ ἐξαγόταν στὴ Γερμανία ἀπὸ ἐμπόρους τῆς Κοζάνης καὶ τῆς Τσαρίτσανης. ῞Υστερα ἀπὸ τὴ διακοπὴ τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἐμπορίου ζαφορᾶς ἐξ αἰτίας τῆς γαλλικῆς εἰσβολῆς ἡ τιμὴ ἀνέβηκε στὰ 80 πιάστρα τὴν ὀκά, «ἀλλὰ τώρα ἔπεσε στὰ 50 καὶ τὰ 40»[1].

Στὶς 6 Δεκεμβρίου περνάει ἀπὸ τὰ Σέρβια (500 τούρκικα σπίτια καὶ λίγα ἑλληνικὰ) καὶ ἐπισκέπτεται τὸ δεσπότη. ῾Ο μητροπολιτικὸς ναὸς ἦταν γκρεμισμένος καὶ ἡ ἐπισκοπὴ ἑτοιμόρροπη[2]. Τὴν ἴδια μέρα φτάνει στὸ Λιβάδι ἢ Βλαχολίβαδο (800 σπίτια). Στὸ Βλαχολίβαδο, ὅπως καὶ στὰ γειτονικὰ χωριὰ Κοκκινοπλὸ (200 σπίτια), Φτενὰ (100) καὶ Νεοχώρι (20-30) εἶχε ἀναπτυχθῆ ἡ παραγωγὴ σκληρῶν μάλλινων ὑφασμάτων, τῶν σκουτιῶν, γιὰ τὶς τσοπάνικες κάπες. ῾Υφαίνονταν σὲ δύο χρώματα (μαῦρο καὶ ἄσπρο) κι' εἶχαν τραχειὰ τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη. Τὰ σκουτιὰ ἐξάγονταν στὴ Βενετία καὶ τὸ Τριέστι σὲ δέματα ποὺ τὰ ἀποκαλοῦσαν «ξύλα» (δύο πῆχες μάκρος καὶ τέσσερα ἢ τεσσεράμιση φάρδος). Οἱ Καλαρυτιῶτες ἐμπορεύονταν καὶ τὰ σκουτιὰ τοῦ Λιβαδιοῦ. ῞Ενας Βενετὸς ἔμπορος τῆς Θεσσαλονίκης ἀναλάμβανε τὴ μεταφορὰ στὴ Βενετία καὶ τὴν παράδοσή τους στὸν Καλαρυτιώτη ἔμπορο τῆς ᾿Αδριατικῆς μὲ δυόμιση πιάστρα τὸ φόρτωμα (140. ξύλα). ῾Η ἐτήσια παραγωγὴ τοῦ Λιβαδιοῦ ἦταν 150-200 φορτώματα[3].

Στὶς 8 Δεκεμβρίου 1806 ὁ περιηγητής μας βρίσκεται στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας πάνω ἀπὸ τὴν ᾿Ελασσόνα. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ βρῆκε ἐκδόσεις τῶν κλασσικῶν. Τὶς ἔφερε ὁ ἡγούμενος ἀπὸ τὴ Γερμανία ὅπου εἶχε ζήσει 17 χρόνια. Στὸ μοναστήρι ἀγόρασε ἕνα «κολοσσιαῖο χάλκινο ἀναθηματικὸ χέρι» ποὺ βρέθηκε σὲ μιὰ ρεματιά. ῾Η ᾿Ελασσόνα (πληθυσμὸς 400 οἰκογένειες, τὰ τρία τέταρτα ἑλληνικὲς) ἦταν ἡ πρωτεύουσα μιᾶς περιοχῆς 30 χωριῶν[4].

᾿Απὸ τὴν ᾿Ελασσόνα στὴν Τσαρίτσανη, «ἑλληνικὴ πόλη μὲ 700 ἢ 800 σπίτια, περίφημη γιὰ τὰ μπαμπακερὰ καὶ κυρίως τὰ μεταξομπάμπακα ὑφάσματα (ἀλατζάδες) ποὺ συνηθίζονται γιὰ ἀντρικὲς ἐνδυμασίες καὶ γυναικεῖα φορέματα καὶ ἀπὸ τοὺς ῞Ελληνες καὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους». Στὴν Τσαρίτσανη βάφονταν ἐπίσης μπαμπακονήματα σὲ διάφορους χρωματισμούς[5]. ῾Η πόλη

τοῖς ἀρχαίοις ῞Ελλησι μυθολογουμένων θεῶν... παρὰ *Χαρισίου Δημητρίου Μεγδάνου* τοῦ ἐκ Κοζάνης, Βούδα 1812». ῾Ο παπα-Χαρίσης ἦταν ἀπόγονος τοῦ ἁρματολοῦ Μεγδάνη, ποὺ ἔδρασε μεταξὺ 1670 καὶ 1715 (*Νικ. Κασομούλη*, ᾿Ενθυμήματα στρατιωτικά..., ᾿Αθῆναι 1940 τ. Α', σ. 10).

1. ῎Ενθ' ἀν., σ. 302.
2. ῎Ενθ' ἀν., σ. 330.
3. ῎Ενθ' ἀν., σ. 335-336.
4. ῎Ενθ' ἀν., σ. 347.
5. «῾Η Τσιαριτσιάνη ἦτο ὁ πρωινὸς ἀστὴρ τῆς Θεσσαλίας δι' οὗ ὡδηγοῦντο τὰ κερβάνια πλήρη βαμβακίων καὶ κοκκίνων νημάτων, πρὸς τὴν Γερμανίαν, εἶχε δὲ τὴν ἀθάνατον δόξαν τῆς φιλοπονίας· ἄνδρες καὶ γυναῖκες, οἱ μὲν τὰ χρήματα, αἱ δὲ τὸ ἐργαλειό, μέλποντες τὰ

βρισκόταν σὲ παρακμή. Αἰτία, ὅπως καὶ ἀλλοῦ, ἡ διακυβέρνηση τοῦ Ἀλῆ[1].

Τὴν ἄλλη μέρα ἔφτασε στὸν Τύρναβο. Ἀπὸ τὶς 1.500 οἰκογένειες μόνο 70 ἦταν μουσουλμανικές. Ἡ πολιτεία εἶχε παλαιότερα 4.000 σπίτια ἀλλὰ τὰ περισσότερα φαίνονταν ἐρειπωμένα καὶ ἀκατοίκητα. Αὐτὴ ἡ ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ ὀφειλόταν «στὶς διαδοχικὲς ἐπιδημίες ποὺ ἀποδεκάτισαν τοὺς κατοίκους κατὰ τὸν πρῶτο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο, στὴν εἰσβολὴ μεγάλου ἀριθμοῦ Ἀλβανῶν στὴ Θεσσαλία καὶ τελευταῖα στὴν ὑποταγὴ τῆς πολιτείας στὸν Ἀλή, ποὺ κατόρθωσε νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς Τούρκους»[2].

Ὁ Τύρναβος φημιζόταν γιὰ τὰ ὑφαντουργεῖα καὶ τὰ βαφεῖα του. Ὕφαιναν ἀλατζάδες[3] καὶ μπουχασιὰ καὶ ἔβαφαν μπαμπακονήματα ποὺ ἀγοράζονταν κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἀμπελακιῶτες. Ἐπίσης μακριὲς πετσέτες, ἑλληνικοῦ καὶ τουρκικοῦ συρμοῦ, μὲ χρυσονήματα, καὶ μαντήλια γιὰ τὸ κεφάλι καὶ τὴ μέση. Λειτουργοῦσαν τρία ἐργοστάσια βαφικῆς. Οἱ ἀνυφάντρες δούλευαν σὲ δικό τους ἀργαλειό, στὸ σπίτι τους. Ἡ ἡμερήσια παραγωγὴ ὑπολογιζόταν σὲ 1.200 κομμάτια, δηλαδὴ 8.400 πῆχες. Οἱ ἐργάσιμες μέρες τοῦ χρόνου ἦταν μόνο 200 ἐξ αἰτίας τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἑορτῶν. Ἡ ἡμερήσια παραγωγὴ μπαμπακονημάτων στὴν πόλη ἔφτανε τὶς 90 ὀκάδες. Τὰ γύρω χωριὰ πρόσφεραν ἄλλες 30 ὀκάδες τὴν ἡμέρα. Τὰ νήματα τροφοδοτοῦσαν τοὺς ἀργαλειοὺς τοῦ Τυρνάβου ἢ

ᾄσματα τῶν πατέρων ἐνεθάρρυνον τὰ τέκνα των εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν ἵδρυσιν τῶν λαμπρῶν σχολείων καὶ τῆς βιβλιοθήκης» (*Ἀδὰμ Ἀνακατωμένου,* Τὰ νέα ὅρια τῆς Ἑλλάδος..., Ἀθῆναι 1897, σ. 20).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 347-348. «Καὶ πρὶν μὲν ἤνθει καὶ ἤκμαζε τὸ χωρίον, ἐνεργουμένης καὶ ἐνταῦθα τῆς βαφικῆς τῶν κοκκίνων νημάτων, ἡ δὲ εὐημερία τῶν κατοίκων, ἀριθμουμένων εἰς 7.000, ἦτο μεγάλη. Ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος ἤρχισεν ἡ κωμόπολις νὰ ἐκπίπτῃ διά τε τὴν διηνεκῆ ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου ληστείαν καὶ διὰ τὰς λεηλασίας τῶν ἀλβανικῶν ὀρδῶν τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ὅστις πᾶν μέσον μετῆλθεν ὅπως μεταβάλῃ τὸ χωρίον εἰς τσιφλίκιον. Τέλος ἡ φρικτὴ ἐπιδημία πανώλους τὸ 1813 μετέβαλε τὴν πολυάνθρωπον Τσαριτσάνην εἰς μικρὸν καὶ εὐτελὲς χωρίον...» (*Ν. Γεωργιάδη,* Θεσσαλία, Ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 279).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 353. Ὡστόσο ἡ ὑφαντουργία τοῦ Τυρνάβου σημείωσε νέα ἀκμὴ μετὰ τὸ 1806. Ἡ οἰκονομία θὰ ὑποστῆ τὸ μεγάλο πλῆγμα κατὰ τὴν πολύνεκρη ἐπιδημία τοῦ 1813. Γιὰ τὰ ὑφαντουργεῖα καὶ τὰ νηματουργεῖα τοῦ Τυρνάβου καὶ τὰ αἴτια τῆς παρακμῆς γράφει ὁ *Ἰω. Λεονάρδος*: «Ἡ φιλοτεχνία ἦτον περὶ τὸ 1810 οὕτω λαμπρά, ὥστε εὔγαινον ἐξ αὐτῆς τῆς πόλεως διὰ 2.000.000 γρόσια βαμμένον βαμβακερὸν νῆμα, πανιὰ καὶ μανδήλια, καὶ 30.000 κομμάτια μποχασίων ἀπὸ τὰ χειροτεχνεῖα της. Ἀπὸ δὲ τῆς πτώσεως τῶν χειροτεχνιῶν εἰς τὴν Ἀγυιὰν καὶ Ἀμπελάκια τῶν ποτὲ οὕτω ἐμπορικῶν πόλεων τῆς Μαγνησίας, ἔπεσε καὶ ὁ Τύρναβος, καὶ μάλιστα κατὰ τὸ 1813 ἀφηρπάσθησαν ἀπὸ τὴν πανώλην ὑπὲρ τὰς 15.000 ἄνθρωποι» (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία συνταχθεῖσα κατ' ἰδιαιτέραν τινὰ μέθοδον γεωγραφικῶς καὶ ποιητικῶς, Ἐν Πέστῃ Οὐγγαρίας 1856, σ. 59).

3. Γιὰ τοὺς ἀλατζάδες τοῦ Τυρνάβου γράφει ὁ Κερδῷος Ἑρμῆς τοῦ 1816: «Βαμβακεροὶ εἶναι οἱ τῆς Μαγνησίας καὶ Λαρίσης χρησιμεύοντες διὰ τοὺς πτωχούς. Ἀπὸ τούτους στέλλονται πολλοὶ εἰς τὴν Εὐρώπην εἰς ὅσα μέρη εἶναι ἄδεια νὰ ἐμβαίνουν, ἀλλὰ τὸ ἐσωτερικὸν ἐμπόριον εἰς αὐτοὺς εἶναι μέγα» (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 30).

βάφονταν γιὰ ἐξαγωγή. Ἡ Τσαρίτσανη εἶχε τὴν ἴδια παραγωγὴ ὑφασμάτων μὲ τὸν Τύρναβο ἀλλὰ ὑστεροῦσε στὴ βαφὴ μπαμπακονημάτων.

Ὅπως στὴν Τσαρίτσανη, στὴ Σιάτιστα, στὴν Κοζάνη καὶ στὴν Καστοριά, ἔτσι καὶ στὸν Τύρναβο πολλοὶ Ἕλληνες μιλοῦσαν γερμανικά. Παλαιότερα, σημειώνει ὁ Leake, οἱ γερμανομαθεῖς ἦταν περισσότεροι. «Ἀλλὰ οἱ Τυρναβίτες ποὺ ἀπόχτησαν κάποια περιουσία προτιμοῦν νὰ τὴν ἐξασφαλίσουν στὴν Εὐρώπη παρὰ νὰ διακινδυνέψουν τὴν αὔξησή της στὸν τόπο τους».

Ἀπὸ τὸν μητροπολίτη τῆς Λάρισας — πρώην Γρεβενῶν — ποὺ βρισκόταν ἐκεῖνες τὶς μέρες στὸν Τύρναβο[1] συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔσοδα καὶ τὶς ἐπιβαρύνσεις. Γιὰ νὰ μετατεθῆ ἀπὸ τὰ Γρεβενὰ ὁ μητροπολίτης πλήρωσε στὴν Πύλη 60 πουγγιά. Βρῆκε ὅμως τὴ μητρόπολη χρεωμένη μὲ 300 πουγγιὰ καὶ μὲ βαρὺ τόκο. Ἡ ἐξόφληση ἦταν δύσκολη γιατὶ εἶχε ἀπαγορευθῆ ἡ ἐξαγωγὴ θεσσαλικῶν δημητριακῶν ἀπὸ ἐμπόρους. Ἡ συγκέντρωση καὶ ἡ διακίνηση γινόταν μόνο ἀπὸ ἐκπροσώπους τῆς Πύλης. Ἔτσι τὸ ποίμνιο τοῦ μητροπολίτη ἀδυνατοῦσε νὰ ἐκπληρώση τὶς ὑποχρεώσεις του πρὸς τὴν Ἐκκλησία ἢ ἔβρισκε προφάσεις γιὰ ν' ἀποφύγη τὰ δοσίματα. Ὅλες σχεδὸν οἱ ἑλληνικὲς μητροπόλεις εἶναι τὸ ἴδιο καταχρεωμένες, γράφει ὁ Leake, καὶ συχνὰ ἀντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες στὴ συγκέντρωση τῶν εἰσφορῶν. «Οἱ μητροπολίτες τῆς ἐπικράτειας τοῦ Ἀλῆ ἐφοδιάζονται μὲ μπουγιουρδὶ τῆς Αὐτοῦ Ὑψηλότητος καὶ μερικὲς φορὲς — εἰδικὰ στὴν περίπτωση τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων — ὑποβοηθοῦνται στὴν εἴσπραξη ἀπὸ ἕνα δύο ἐνόπλους[2]. Ὁ μητρο-

1. Ἦταν ὁ Ραφαὴλ (1806-1808) ποὺ διαδέχτηκε τὸν Διονύσιο Καλλιάρχη (1791-1806).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 354-355. Ὄχι μόνο στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλήπασα ἀλλὰ σ' ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ὁ ἀνώτερος κλῆρος εἶχε δικαίωμα νὰ καταφεύγη στὴ βία γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν δοσιμάτων. «...Τὰ εἰσοδήματα καὶ τοῦ πατριάρχου καὶ τῶν ἐπισκόπων εἰσεπράττοντο παρὰ τῶν δυστροπούντων καὶ διὰ τῆς βίας, δὲν ἐλλείπουσι δὲ τὰ παραδείγματα, ὅτι σκεύη οἰκιακὰ καὶ ἄροτρα ἔτι ἀφηρέθησαν παρὰ πτωχῶν οἰκογενειῶν εἰς ἐξίσωσιν τῶν οὕτωσὶ ὀφειλομένων» (*Νικ. Γ. Μοσχοβάκη,* Τὸ ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 61). Σὲ φιρμάνι τοῦ σουλτάνου Μαχμοὺτ (1815) ὁρίζεται «νὰ δίδωνται φύλακες (ἔνοπλοι συνοδοὶ) εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ὁποίους ἀποστέλλει ὁ Μητροπολίτης οὗτος» (ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἱεροδίκη τῆς Κοζάνης) γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν δικαιωμάτων του (*Α. Σιγάλα,* Πατριαρχικαὶ πράξεις, φερμάνια καὶ ἄλλα τινὰ ἔγγραφα, Μακεδονικά, τ. Α' [1940], σ. 289). Ἀκόμα καὶ συλλήψεις καὶ ἐξορίες ἐνεργοῦσαν οἱ δεσποτάδες, ὅπως λ.χ. ὁ Λαρίσης Πολύκαρπος, ποὺ προκάλεσε ὄχι μόνο λαϊκὴ ἐξέγερση ἐξ αἰτίας τῶν καταπιεστικῶν μέτρων γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν δοσιμάτων ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἴδιου τοῦ Βελήπασα πού... καθικέτευε τὸ 1813 τὸν πατριάρχη νὰ ἀντικαταστήση τὸν τυραννικὸ μητροπολίτη γιατὶ «ἀπὸ τὰ διαβάλματα καὶ τὰ σκάνδαλα ὁποῦ ἔκαμνε εἰς τὸν κόσμον, ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὑπέρογκα παρσίματα... ἐπαρακινήθησαν καὶ οἱ ραγιάδες καὶ οἱ ἀλικὰ σαχιπῆδες (φτωχοαγρότες) νὰ φερθοῦν ἐναντίον του». Ὁ δεσπότης «...γράφει τῶν ἀνθρώπων του ἐδῶ νὰ πιάσουν καὶ τὸν Οἰκονόμον τῆς Λάρισας νὰ τὸν στείλουν καὶ αὐτὸν ἐξορίαν... ἐπῆγεν ὁ γιασακτζῆς του (κλητήρας) καὶ οἱ ἄνθρωποί του καὶ ἔπιασαν εἰς τὸ τζιαρσὶ (ἀγορὰ) τὸν ἕναν καὶ τὸν ἄλλον, ὁποῖον ἔφθασαν... Ἔξω ἀπὸ τὸ ἀχρεῖον καὶ ἄπρεπον φέρσιμόν του γράφει καὶ

πολίτης τῆς Λάρισας πέτυχε τὴ νέα ἕδρα ὕστερα ἀπὸ διαβήματα τοῦ 'Αλῆ στὴν Πύλη. Γιὰ νὰ ἐνισχύση ὁ πασὰς τὴν ἐπιρροή του σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλίας φροντίζει νὰ διατηρῆ ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τοὺς παράγοντες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, προωθώντας στὶς μητροπόλεις πρόσωπα τῆς Αὐλῆς του»[1].

Τὸ μεγαλύτερο σπίτι ποὺ εἶδε ὁ Leake στὸν Τύρναβο χτίστηκε ἀπὸ τὸν Μουχτὰρ πασά, γιὸ τοῦ 'Αλῆ, «γιὰ ἕνα νεαρὸ 'Αντίνοο τῆς περιοχῆς. Τελευταῖα ὁ 'Αλής, ὕστερα ἀπὸ παράπονα τῆς νύφης του ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἀποκεφαλίσουν τὸν νεαρό. Τὸν ἔσωσε ὅμως καὶ τὸν ἔκρυψε ὁ Μουχτάρ»[2].

Ἡ γεωργικὴ παραγωγὴ τοῦ Τυρνάβου: στάρι, μπαμπάκι καὶ κρασί. Τὰ μεροκάματα τῶν θεριστάδων στὸν κάμπο τοῦ Τυρνάβου ἦταν 80 - 100 παράδες ἀλλὰ χωρὶς κρασί. Τὸ ὕψος αὐτὸ φαινόταν πρωτοφανὲς στὴν Ἑλλάδα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δουλειὰ στὸ θερισμὸ ἦταν βαρειά. Τὸ φοβερὸ λιοπύρι τοῦ κάμπου προκαλοῦσε ἡλιάσεις, ἀκόμα καὶ τὸ θάνατο ἐργατῶν. Τὰ μεροκάματα στ' ἀμπέλια ἦταν 50 παράδες μὲ κρέας καὶ κρασὶ ἀλλὰ ὄχι ψωμί[3].

Ὁ Leake παρατήρησε ὅτι μερικοὶ Ἕλληνες τῶν «ἀνωτέρων τάξεων» ἦταν ἀμαθέστεροι ἀπὸ τοὺς χωριάτες. «Ὁ σπιτονοικοκύρης μου, ἕνας ἀπὸ τοὺς πλουσιώτερους Τυρναβίτες — εἶχε ζήσει καὶ στὴ Γερμανία — μὲ ρωτοῦσε γιὰ ἕνα βοτάνι ποὺ μεταβάλλει τὸ μολύβι σὲ χρυσάφι. 'Επίσης πρώτη φορὰ μάθαινε

τῶν ἀνθρώπων του ἐδῶ νὰ παίρνουν ὅσα αὐτὸς ἔπαιρνε καὶ ὅσα εἶχε κάμη τζεδίτι (πρόσφατα), βιάζοντας τὸν κόσμον μὲ ἀφορισμούς, βούλωμα ἐκκλησιῶν, καὶ ἄλλα παρόμοια, τὰ ὁποῖα ποτὲ κανένας δὲν ἔκαμεν ἕως τώρα, ὄχι μητροπολίτης, παρὰ καὶ τύραννος. Καὶ εἰς τέτοιον τερετζὲ (βαθμὸ) ἔφερε τὸν ραγιὰν ὁποὺ νὰ σηκώσουν ἐπανάστασιν ἐναντίον του, ἢ νὰ πάρουν τὰ μάτια τους νὰ φύγουν, ὁποὺ ἂν δὲν ἐτυχαίναμεν ἐμεῖς ἐδῶ, ἤθελαν ἀκολουθήσουν πολλά, πλὴν ἡσυχάζοντας καὶ αὐτοὺς καὶ τοὺς ἀλικὰ σαχιπῆδες μὲ ὅλους ἐκείνους τοὺς τρόπους ὁποὺ ἠμπορέσαμεν. Σοῦ γράφω τοῦτο ἀποφασιστικὰ (τὸ γράμμα ἀπευθύνεται στὸν καπού-κεχαγιά του στὴν Πόλη), ὅτι αὐτὸς ὁ μητροπολίτης διὰ νὰ ἔλθη ἐδῶ εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸν δεχθῆ κανένας οὔτε ἀπὸ τοὺς χεσὰπ ἀλικάδες, ἀλλ' οὔτε ἀπὸ τοὺς ραγιάδες καὶ μαξοὺζ (ἐπίτηδες) ἐγὼ ὁποὺ εἶμαι καὶ βαλῆς τοῦ τόπου, καὶ ὁ πρῶτος ἀλικὰ σαχιπὴς ἐπειδὴ διὰ ἕναν κακότροπον καλόγηρον νὰ γεννώμεθα καθημερινῶς τατζίλι (ἐνόχληση) καὶ νὰ χάσωμεν ὁλοῦστερνὰ τοὺς ραγιάδες μας, καὶ τὸ μούλκι (χτήματα) τοῦ βασιλιᾶ μας νὰ γένη περουσιάνι (ἀθλιότητα), τοῦτο δὲν εἶναι δίκαιον. Λοιπὸν νὰ ὁμιλήσης τοῦ παριάρχη...» (*'Ιω. Οἰκονόμου Λαρισσαίου*, 'Επιστολαί, ἐπιμ. Γιάννη 'Αντωνιάδη, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, 'Αθήνα 1964, σ. 184-186). Φαίνεται πὼς οἱ χωριάτες ἀντιδροῦσαν στὴν καταβολὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δοσιμάτων καὶ κατέφευγαν σὲ διάφορα τεχνάσματα. Στὸ παραπάνω λ.χ. φιρμάνι ὁρίζεται ὅτι «κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς εἰσπράξεως τῶν φόρων (ἐκκλησιαστικῶν, φόρων ὑποτελείας), τινές, συγκεντρωμένοι προηγουμένως μετὰ τῶν τέκνων, συγγενῶν καὶ οἰκογενειῶν των εἰς μίαν οἰκίαν, δὲν δύνανται νὰ εἴπωσιν «εἰς τὸ βερατιόν σου ἀναγράφεται καθ' ἑκάστην οἰκογένειαν, ἡμεῖς ὅμως συγκεντρούμεθα εἰς μίαν οἰκίαν» (*Α. Σιγάλα*, ἔνθ' ἀν., σ. 291).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 354-355.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 355-356.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 357.

ὅτι τὸ ποτάμι ποὺ περνάει ἀπὸ τὸν Τύρναβο εἶναι τὸ ἴδιο μὲ κεῖνο ποὺ περνάει ἀπὸ τὴν Ἐλασσόνα κι' ὅτι πηγάζει ἀπὸ τὸν Ὄλυμπο»[1].

Στὸ Χαντζιλάρ, τσιφλίκι τοῦ Χατζῆ Χαλὶλ ἀγᾶ τῆς Λάρισας (σὲ ἀπόσταση 2 ὡρῶν καὶ 27' ἀπὸ τὴν πόλη), ποὺ καλλιεργοῦσαν ἀποκλειστικὰ Ἕλληνες ἀγρότες, φιλοξενήθηκε σ' ἕνα τυπικὸ καμπίσιο σπίτι. Ἦταν ἕνα μακρυνάρι ἀπὸ δύο χώρους σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα (δύο πόδια διαφορὰ ὕψος). Στὸ ψηλότερο βρισκόταν ἡ ἑστία, χωρὶς τζάκι, δύο τρία ράφια μὲ λίγα πιάτα καὶ πήλινα σκεύη, ἕνα τηγάνι καὶ μιὰ κρησάρα κρεμασμένα στὸν τοῖχο. Αὐτὴ ἦταν ἡ κατοικία τῶν ἀνθρώπων ποὺ χωριζόταν ἀπὸ τὸ σταῦλο μὲ ἕνα φράχτη ἀπὸ ψηλὲς καλαθοῦνες γεμάτες στάρι καὶ ξερὰ μπιζέλια[2].

Μισὴ ὥρα ἀπὸ τὸ Χαντζιλὰρ (πρὸς τὰ Φάρσαλα), στὴν Παλαιὰ Λάρισα, ὁ Leake διαπίστωσε τὸν ἀφανισμὸ τῶν ἀρχαίων λειψάνων, καθὼς οἱ Τοῦρκοι χρησιμοποιοῦσαν τὰ μάρμαρα γιὰ ταφόπλακες καὶ ἐπιτύμβιες στῆλες στὰ μουσουλμανικὰ νεκροταφεῖα. «Ἐξαφάνιζαν μὲ τὸ καλέμι τὰ ἀρχαῖα ἀνάγλυφα καὶ τὶς ἐπιγραφὲς καὶ χάραζαν στὴ θέση τους ἕνα σαρίκι ἢ μερικὲς ἀραβικὲς λέξεις». Τὰ ἀρχαῖα μάρμαρα ἀποτελοῦσαν πολύτιμο οἰκοδομικὸ ὑλικὸ γιὰ τοὺς Τούρκους τῆς Θεσσαλίας. Οἱ σαρκοφάγοι κυρίως τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῆς Παλαιᾶς Λάρισας εἶχαν καταλεηλατηθῆ ἀπὸ τοὺς Λαρισινοὺς κι' ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς Χαντζιλάρ. Τὶς μεταχειρίζονταν γιὰ ποτίστρες[3]. Οἱ κάτοικοι αὐτοῦ τοῦ χωριοῦ, γνωρίζοντας πὼς εἶναι θαμμένες τρία τέσσερα πόδια κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, τὶς ἀναζητοῦσαν συστηματικὰ χρησιμοποιώντας σιδερολοστούς. «Ἀλλὰ ὁ Ἀβδὶμπ μπέης, ἀρχιαγιάνης τῆς Λάρισας, μοῦ εἶπε χθὲς ὅτι ἀπαγόρευσε τὶς ἀνασκαφὲς γιατὶ φοβήθηκε μήπως φτάσουν στὴν Πύλη ψευδεῖς πληροφορίες καὶ δημιουργηθῆ ἡ ἐντύπωση πὼς ἀνακαλύφθηκαν θησαυροί»[4].

Ὁ Leake θὰ ἀνηφορίση στὰ χωριὰ ποὺ βρίσκονταν στὶς πλαγιὲς τοῦ Κισσάβου καὶ τοῦ Ὀλύμπου καὶ θὰ ἐπισκεφθῆ τὰ δυὸ ξακουστὰ χωριά: τὰ Ἀμπελάκια καὶ τὴ Ραψάνη. Τὰ Ἀμπελάκια (πληθυσμὸς 600 περίπου οἰκογένειες) ἦταν «ἀπὸ τὰ πιὸ γοητευτικὰ θέρετρα στὴν Ἑλλάδα». Ἡ Ραψάνη εἶχε μεγαλύτερο πληθυσμὸ ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια ἀλλὰ λιγώτερη εὐημερία[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 359.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 362.
3. Βλ. καὶ *Νικ. Γεωργιάδη*, Θεσσαλία, Ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 237.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 363-364.
5. Ὁ *Ι. Λεονάρδος*, (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία, Ἐν Πέστῃ 1836, σ. 99) γράφει ὅτι ἡ Ραψάνη «...ἦταν πρότερον εἰς ἄκρον καλλιεργημένη καὶ ἀνθοῦσα εἰς τὰς τέχνας καὶ ἐμπόριον, τὸ ὁποῖον μάλιστα εἶχε μὲ τὴν πεφωτισμένην Εὐρώπην, ἐκ τοῦ ὅτι ἔπεμπεν εἰς αὐτὴν τὰ βεβαμμένα νήματά της. Αὕτη καὶ πρό τινων χρόνων ἦτον ἡ πλέον λαμπροτάτη καὶ ἡ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐμπορεύουσα καὶ ὑφαντουργοῦσα πόλις τοῦ Ὀλύμπου Ὄρους καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῦ ἀοιδίμου Προεστοῦ της Γέρο-Βαρσάμη ἐσυνίστατο ἀπὸ ἀξιόλογον πληθὺν ὑφαντουργικῶν ἐργοστασίων ἀλατζιάδων καὶ ἄλλων ποικίλων ὑφασμάτων...». Καὶ ὁ *Ν.*

'Η κυριώτερη ἀπασχόληση τῶν κατοίκων τῆς Ραψάνης ἦταν ἡ βιοτεχνία τῶν ἀλατζάδων, τῶν μεταξομπάμπακων.

Οἱ 'Αμπελακιῶτες ἐπιδίδονταν στὶς κοκκινοβαφὲς τῶν μπαμπακονημάτων ποὺ ἐξάγονταν στὴ Γερμανία.

'Ο Ἄγγλος περιηγητὴς δίνει μιὰ εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς προόδου τοῦ θεσσαλικοῦ χωριοῦ καὶ ἀναζητεῖ τὰ αἴτια ποὺ ὁδήγησαν στὴν παρακμὴ τῆς πολυφημισμένης βιοτεχνίας του.

«Οἱ κυριώτεροι 'Αμπελακιῶτες ἔζησαν πολλὰ χρόνια στὴν Εὐρώπη, μιλᾶνε γερμανικὰ καὶ μ' ὅλο ποὺ διέπονται ἀπὸ ἐμποροκρατικὲς ἰδέες, ἔχουν εὐγενικοὺς τρόπους καὶ εἶναι σχετικὰ φωτισμένοι. Λειτουργεῖ ἑλληνικὸ σχολεῖο, ποὺ, ὅπως φαίνεται, σημειώνει μεγάλες προόδους μὲ τὴν ἐπίβλεψη καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ μητροπολίτη. 'Ωστόσο παρὰ τὶς ἐκδηλώσεις αὐτὲς ἑνὸς ἀνώτερου πολιτισμοῦ, πουθενὰ ἀλλοῦ στὴν 'Ελλάδα ἡ «διχόνοια»[1] δὲν κυριαρχεῖ τόσο πολὺ ὅσο στὰ 'Αμπελάκια. Τὸ φατριαστικὸ πνεῦμα, ἡ φιλοδοξία καὶ ὁ φθόνος ἔχουν δημιουργήσει ἐχθρότητες ἀνάμεσα σὲ ἄτομα, οἰκογένειες καὶ συγγενεῖς. Καὶ μ' ὅλο ποὺ οἱ μικρὲς ἔριδες ρυθμίζονται ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες, οἱ 'Αμπελακιῶτες εἶχαν πολλὲς φορὲς τὴν ἀφροσύνη νὰ καταφύγουν στὸν 'Αλήπασα. 'Εκεῖνος φυσικὰ ἔσπευδε μὲ τὴ συνηθισμένη του πανουργία νὰ ἐπωφεληθῇ[2]. 'Εδῶ καὶ κάμποσα χρόνια ὁ 'Αλῆς ἀξιοποίησε τὸ δερβὲν-ἀγαλίκι κι' «ἔβαλε τὸ ποδάρι του»[3], γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ ἑλληνικὴ ἔκφραση, στὰ 'Αμπελάκια. Καὶ τώρα κρατεῖ φυλα-

---

Γεωργιάδης: «Τὸ χωρίον τοῦτο εὐημέρει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος διὰ τὴν βαφικὴν τῶν κοκκίνων νημάτων, ἁμιλλώμενον κατὰ τοῦτο πρὸς τὰ 'Αμπελάκια καὶ τὸν Τύρναβον» (ἔνθ' ἀν., σ. 26).

1. 'Ελληνικὰ στὸ κείμενο.

2. 'Ο Leake εἶναι καλὰ πληροφορημένος. 'Απὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ 'Αρχείου Δογάνη (*'Ηλία Γεωργίου*, Νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς 'Ιστορίας καὶ Συντροφίας τῶν 'Αμπελακίων, 'Αθῆναι 1950) ἀποκαλύπτεται ἡ ἔκταση τοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ ἀνάμεσα στὰ μέλη τοῦ ἀμπελακιώτικου συνεταιρισμοῦ. 'Αλληλοκατηγοροῦνται γιὰ σκευωρίες καὶ δολιότητες, ὁ ἕνας βρίζει τὸν ἄλλο «ἀντίχριστο», «μασκαρά», «γαϊδούρι», «σκύλο». 'Αδερφὸς ἀποκαλεῖ τὸν ἀδερφὸ «ἀχρεῖο». 'Ο ἕνας εἶναι «γομαρογιάννης», ὁ ἄλλος «κατεργάρης». 'Ακόμα καὶ οἱ μεγαλοκεφαλαιοῦχοι κάθονται σ' ἀναμμένα κάρβουνα: «'Εχαθήκαμεν, ἀδερφέ, καὶ δὲν ξέρω τί γλυτωμὸν ἔχομεν νὰ πάρωμεν· εἴθε ὁ Θεὸς νὰ κάμη τὸ ἔλεός του. Καὶ μ' ἄλλην σας ν' ἀκούσω πῶς τὸν ἔφαγαν τὰ ὄρνια τὸν σκύλον τὸν Χρόνιαν» ('Επιστολὴ 'Ιω. Δροσινοῦ, 1804). Γιὰ νὰ λύσουν τὶς διαφορές τους δὲν διστάζουν νὰ ζητοῦν διαιτησία τοῦ 'Αλήπασα καὶ τοῦ γιοῦ του Βελῆ ἢ νὰ καταφεύγουν στὶς τουρκικὲς 'Αρχὲς τῆς Λάρισας καὶ τῶν Τρικάλων. 'Ο ἕνας ἀπειλεῖ τὸν ἄλλον ὅτι θὰ τὸν στείλη στὰ Γιάννενα.«...αὐτὸς τὰ ἴδικά του φοβέρια ὡς τὸν Βεζύρην» (*Ν Βέη*, Τὰ Θεσσαλικὰ 'Αμπελάκια, Πρωΐα, 24 'Απριλίου 1944). 'Ο μεγαλοκεφαλαιοῦχος Γ. Σβάρτς γράφει ἀπὸ τὴ Βιέννη στὴ γυναίκα του «νὰ τραβήξη» κάποιον χρεωφειλέτη, «ἢ μὲ τὸν δεσπότην ἢ μὲ τὸν βεζύρην», δηλαδὴ νὰ τὸν ἐξαναγκάση ἢ μὲ δεσποτικὸ ἀφορισμὸ ἢ μὲ τὴν ἀληπασαλίδικη χάψη.

3. 'Ελληνικὰ στὸ κείμενο.

κισμένο στὰ Γιάννενα ἕναν ἀπὸ τοὺς κυριώτερους ἄρχοντες γιὰ νὰ τοῦ ἀποσπάση χρήματα»[1].

Τὰ νήματα ποὺ βάφονταν στὰ 'Αμπελάκια, γράφει ὁ Leake, προέρχονταν ἀπὸ τὶς γειτονικὲς θεσσαλικὲς περιοχές. Ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτὰ γνέθονταν ἐπὶ τόπου ἀπὸ γυναῖκες καὶ παιδιά.

Κάπου 150 ὣς 200 χιλιάδες ὀκάδες ἐξάγονταν κάθε χρόνο στὴ Γερμανία γιὰ τὸν ἐφοδιασμὸ τῶν ὑφαντουργείων. 'Απὸ τὴν παραγωγὴ τῶν γερμανικῶν ἐργοστασίων ἕνα μεγάλο μέρος προοριζόταν γιὰ τὶς ἱσπανικὲς ἀποικίες στὴν 'Αμερική. Ἕνα μέρος τῶν νημάτων βάφονταν γαλάζια γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ τοὺς ἀργαλειοὺς τῆς Θεσσαλίας[2].

«'Εδῶ καὶ λίγα χρόνια οἱ 'Αμπελακιῶτες βιομήχανοι, δηλαδὴ ὁλόκληρη ἡ κωμόπολη, ἵδρυσαν μιὰ ἑνιαία ἑταιρεία, στὴν ὁποία, ὅπως στὰ αἰγαιοπελαγίτικα καράβια καὶ πολλὲς ἑλληνικὲς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις, κάθε ἐργαζόμενος εἶχε τὸ μερίδιό του. Χάρη στὰ μέλη ποὺ ἔμεναν στὸ ἐξωτερικὸ ἡ ἑταιρία ἀπαλλασσόταν ἀπὸ τὶς δαπάνες τῶν μεσιτικῶν καὶ τῶν πρακτορεύσεων. Αὐτὸς ὁ τρόπος λειτουργίας ἐξασφάλιζε οἰκονομία καὶ ἦταν ἐπικερδής.

»Τώρα ἔχουν χωρισθῆ σὲ πέντε ἢ ἕξη ἑταιρίες[3]. Λειτουργοῦν μὲ τὶς ἴδιες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 384-385. Τὸν Γεώργιο Σβάρτς. Τὸ 1807 φυλακίστηκαν ἀπὸ τὸν 'Αλήπασα στὰ Γιάννενα τρεῖς 'Αμπελακιῶτες: Γ. Σφόρτζος, Κώνστας καὶ Χατζῆς 'Αρσένης «μὲ τὴν ἅλυσον εἰς τὸν λαιμὸν» (*'Ηλ. Γεωργίου*, ἐπιστ. ἀρ. 74-76, σ. 53-55). Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ συλλήψεις αὐτὲς ὀφείλονταν σὲ ἀλληλοκαταγγελίες καὶ ἀντιζηλίες τῶν 'Αμπελακιωτῶν (βλ. *Ν. Μουτσοπούλου*, Τὰ Θεσσαλικὰ 'Αμπελάκια, 'Ηώς, 'Αφιέρωμα «Θεσσαλία», 1966, σ. 172). Καὶ ὁ *Φιλητᾶς* ἐπιβεβαιώνει τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν οἱ διχόνοιες καὶ οἱ ἐπεμβάσειςτοῦ βεζύρη στὴν οἰκονομικὴ παρακμὴ τῶν 'Αμπελακίων. «Εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ 'Αλῆ ἦτο μία συντροφικὴ ἐπωνυμία, ὁπωσοῦν ἐπίσημος, ἡ τῶν 'Αμπελακιωτῶν, ὀνομαζομένη Σφάρτζ καὶ Σα. 'Αλλ' ἐμεταχειρίσθη δι' αὐτὴν ὁ 'Αλῆς ὅλους τοὺς συνηθισμένους του τρόπους τῆς δολιότητος καὶ εἰσέβη τέλος εἰς αὐτὴν ἡ διχόνοια. Οἱ κορυφαῖοι κατὰ λόγον ἑπόμενον ἐσύρθησαν εἰς τὸ τυραννικὸν κριτήριόν του, διὰ νὰ δώσωσι δῆθεν λογαριασμὸν εἰς τοὺς μικροτέρους· καὶ ἐννοεῖται εὔκολα, ὅτι οἱ μικρότεροι καὶ μεγαλύτεροι ἀφανίσθησαν ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν λογαριασμῶν καὶ κερδητὴς καὶ καταποντητὴς ἀπέμεινε μόνος αὐτός».

2. Αὐτὰ τὰ γαλαζονήματα προορίζονταν γιὰ τὶς θεσσαλικὲς ἀγορές. Τὴν ὕπαρξη στὰ 'Αμπελάκια κιρχανᾶ γιὰ γαλαζοβαφὲς ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ *H. Tozer* (Researches in the highlands of Turkey, London 1869, τ. Β', σ. 62).

3. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς βιομηχανίας τῶν νηματοβαφῶν στοὺς κιρχανάδες τῶν 'Αμπελακίων, στὶς ἐξαγωγὲς καὶ στὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῆς συνεργατικῆς ὣς τὸ 1800 βλ. τ. Β' «Ταξιδιωτῶν», σ. 708-716. Στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα ξέσπασαν διχόνοιες στοὺς κόλπους τῆς Συντροφίας, ἔγιναν διασπάσεις καὶ ἀνασυστάσεις. 'Η εὐημερία ὡστόσο ἐξακολουθοῦσε καὶ παρ' ὅλες τὶς ἀντιθέσεις ἡ Κοινὴ Συντροφία ὑπῆρχε ὣς τὸ 1805. Οἱ μικρότερες ἑταιρεῖες ποὺ εἶχαν δημιουργηθῆ στὸ μεταξὺ δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν ἀνταγωνισμὸ καὶ ἀναγκάστηκαν τὸ 1804 νὰ συγχωνευθοῦν μὲ τὴν Κοινὴ (*'Ηλ. Γεωργίου*, Νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Συντροφίας τῶν 'Αμπελακίων ἐξ ἀνεκδότου ἀρχείου, 'Αθῆναι 1950, ἐπιστ. 64 καὶ 71. Βλ. καὶ *Ν. Βέη*, Τὰ Θεσσαλικὰ 'Αμπελάκια καὶ τὰ 'Ελληνικὰ γράμματα, «Πρωΐα», 2 'Απριλίου 1944). Τὸ 1812 ἡ Κοινὴ Συντροφία διαλύθηκε ὁριστικά. 'Οπωσδήποτε

ἀρχὲς ἀλλὰ δὲν ἀποδίδουν πιὰ τὰ ἴδια κέρδη. Πέρσι ἀντιμετώπισαν μεγάλο κίνδυνο ὕστερα ἀπὸ τὶς πολυάριθμες χρεωκοπίες τραπεζῶν ποὺ σημειώθηκαν στὴ Βιέννη. Σταμάτησαν τὰ ἐμβάσματα ἐξ αἰτίας τῆς χαμηλῆς τιμῆς τοῦ φιορινιοῦ καὶ φοβοῦνται καταστροφὴ ἂν κλονισθῆ ἡ ἐμπιστοσύνη στὸ αὐστριακὸ νόμισμα. Ὁ Ἴβος, ὁ μεγαλύτερος Ἀμπελακιώτης ἔμπορος, ἔχει ἀποχτήσει, ὅπως λένε, περιουσία ἑνὸς ἑκατομμυρίου πιάστρων (γύρω στὶς 60.000 στερλίνες), ποὺ θεωρεῖται ποσὸ τεράστιο σ' αὐτὴ τὴν ξεπεσμένη αὐτοκρατορία»[1].

Οἱ Ἀμπελακιῶτες ἀντιμετώπιζαν καὶ κίνδυνο ἀφανισμοῦ ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἐπιδρομές. Πρὶν ἀπὸ ὀχτὼ ἢ ἐννιὰ χρόνια, γράφει ὁ Leake, τὰ τούρκικα χωριὰ τῆς κοιλάδας τοῦ Δερελῆ ἑνώθηκαν μὲ ἄλλα σώματα σὲ μιὰ ληστρικὴ ἐπιχείρηση ἐναντίον τῶν Ἀμπελακίων. Ἡ ἐπίθεση ἔγινε μὲ 3.000 ἄντρες. «Οἱ Ἕλληνες κινήθηκαν στὰ ὑψώματα πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς πόλης, ὅπου σήμερα βρίσκεται ἕνας ἐρειπωμένος ἀνεμόμυλος, ἀλλὰ ὑποχρεώθηκαν νὰ ὑποχωρήσουν μπροστὰ στὶς ὑπέρτερες δυνάμεις. Οἱ εἰσβολεῖς ἔκαψαν μερικὰ ἀκραῖα σπίτια ἀλλὰ δὲν κατόρθωσαν νὰ εἰσδύσουν στὰ Ἀμπελάκια. Ὁ πόλεμος κράτησε κάμποσες μέρες, ὥσπου, ὕστερα ἀπὸ παρέμβαση τῶν μπέηδων τῆς Λάρισας, οἱ εἰσβολεῖς ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποσυρθοῦν»[2].

τὰ Ἀμπελάκια εὐημεροῦσαν κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Leake. Ἡ ἐμποροβιομηχανικὴ ἀκμὴ διατηρήθηκε, παρ' ὅλους τοὺς κλυδωνισμούς, μεγάλη ὣς τὸ 1810. «Ὁ συνεταιρισμὸς βρέθηκε μὲ καταθέσεις κεφαλαίων ἑνὸς ἑκατομμυρίου χρυσῶν φράγκων καὶ τὸ 1810 μὲ 20.000.000, ποσὸ μυθικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, κάτι ποὺ πολὺ λίγες ἑταιρεῖες εἶχαν νὰ παρουσιάσουν σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Τὰ κέρδη ἔφταναν ἀπὸ 60% σὲ 80% καὶ τελευταῖα σὲ 110%. Ἔτσι ἐξηγοῦνται τὰ τεράστια ποσὰ τῶν καταθέσεων στὴν Τράπεζα τῆς Βιέννης. Ἡ κατεργασία ἔφτασε ἀπὸ 4.000 ὀκάδες νημάτων σὲ 250.000 τὸ 1806... Τόση ἦταν ἡ οἰκονομικὴ δύναμη καὶ τὸ κύρος τῆς Συντροφίας ὥστε τὰ δελτία τῶν ἡμερομισθίων τῶν τεχνητῶν ἰσοδυναμοῦσαν μὲ τὸ ὑγιέστερο νόμισμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης» (*Φάνη Μιχαλόπουλου*, ἐφ. Καθημερινή, 4 Ἀπριλίου 1938). Γιὰ τὴν παρακμὴ καὶ τὰ αἴτια βλ. κεφ. «Pouqueville, ὁ πρόξενος περιηγητής».

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 386-388. Πρόκειται γιὰ τὸν Δροσινὸ Χατζῆ Ἴβου, ποὺ εἶχε ἱδρύσει δική του «συντροφία» ἀπὸ τὸ 1795 (*Ἠλ. Γεωργίου*, Νεώτερα στοιχεῖα, σ. 5).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 389-390. Αὐτὴ ἡ ἐπιδρομή, ποὺ κατὰ τὸν Leake ἔπρεπε νὰ ἔγινε τὸ 1797 ἢ 1798, δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ ἄλλη σύγχρονη πηγή. Φαίνεται μάλιστα ἀπίθανη ἐκστρατεία τῶν Τούρκων ἀφοῦ στὰ Ἀμπελάκια εἶχε ἐγκατασταθῆ ὁμάδα ἁρματολῶν γιὰ τὴν ἀπόκρουση ληστρικῶν ἐπιδρομῶν. Εἰδικὰ γιὰ τὰ Ἀμπελάκια γράφει ὁ *Γρ. Κωνσταντᾶς* ὅτι «καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Λαρισαῖοι Τοῦρκοι καὶ μάλιστα οἱ περίοικοί της τὴν σέβονται (τὴν κωμόπολη) διὰ τὸ κέρδος ὁποὺ ἔχουν ἀπὸ αὐτήν, ὡσὰν ὁποὺ διαμέσου αὐτῆς πουλοῦν τὰ νήματά τους καὶ ζοῦν» (Γεωγραφία νεωτερική..., Ἐν Βιέννῃ 1821, σ. 241). Ἀποκλείεται λοιπὸν ἐπίθεση Τούρκων καὶ μάλιστα μὲ στράτευμα 3.000 ἀνδρῶν. Ἔπειτα, σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἡ περιοχὴ βρισκόταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ Ἀλήπασα καὶ μόνο μὲ δική του ὑποκίνηση ἢ ἀνοχὴ θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθῆ τέτοια ἐπιχείρηση. Καὶ ἦταν συχνὲς οἱ προσχεδιασμένες ληστρικὲς ἐπιδρομὲς στὴν περίμετρο τῆς ἐπικράτειας τοῦ βεζύρη, στὴν Ἀνατολικὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία (βλ. χρονικὸ *Bartholdy*). Παράδειγμα ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ 1799 στὴ Θεσσαλία μιᾶς συμμορίας 300 Ἀλβανῶν καὶ 100 περίπου Ἑλλήνων ὑπὸ τὸν Μπράχο Κερόζη ποὺ διαλύθηκε

Στὶς 19 Δεκεμβρίου 1806 ἔφτασε στὰ Ἀμπελάκια μήνυμα ἀπὸ τὴ Βιέννη γιὰ τὴ μάχη τῆς Ἰένας. Οἱ Ἀμπελακιῶτες εἶχαν ὀργανώσει κανονικὴ ταχυδρομικὴ ἀνταπόκριση μὲ τὴ Βιέννη κάθε 15 μέρες. Ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τῶν ταραχῶν τῆς Σερβίας ὁ πεζοδρόμος δὲν ἐρχόταν πιὰ τὴν τακτικὴ μέρα[1].

Ὁ Leake συνέχισε τὸ ταξίδι του διαμέσου τῶν Τεμπῶν καὶ στὶς 21 Δεκεμβρίου μπῆκε στὴν Κατερίνη: ἑκατὸ ἑλληνικὰ φτωχόσπιτα κι᾽ ἄλλα τόσα τούρκικα. Ὁ κάμπος γύρω ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ Σαλήμπεη. Ὁ Βελήπασας παντρεύτηκε τὴν ἀδερφὴ τοῦ μπέη κι᾽ ἀπὸ τότε ἡ περιοχὴ Κατερίνης ἡσύχασε ἀπὸ τὶς ληστοσυμμορίες[2].

Δυὸ μέρες ἀργότερα ἔφτασε στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἀλλὰ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1807, ἀμέσως μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ ἀγγλοτουρκικοῦ πολέμου, ὁ Leake συλλαμβάνεται στὴ Θεσσαλονίκη καὶ κρατεῖται αἰχμάλωτος πολλοὺς μῆνες. Θὰ ἀφεθῆ ἐλεύθερος ἢ θὰ δραπετεύση τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1807 καὶ θὰ φύγη ἀμέσως μὲ προορισμὸ τὴν Ἤπειρο. Ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση τοῦ ἀναθέτει εἰδικὴ ἀποστολὴ στὸν Ἀλή: τὴ μεσολάβηση τοῦ βεζύρη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση φιλικῶν σχέσεων μεταξὺ Ἀγγλίας καὶ Τουρκίας (οἱ διαπραγματεύσεις τοῦ σὲρ Arthur Paget μὲ τὴν Πύλη εἶχαν ναυαγήσει).

Μετὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς του καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀγγλοτουρκικῶν σχέσεων[3] ὁ Leake ἐπιστρέφει στὸ Λονδίνο. Δὲν πρόλαβε ὅμως νὰ ἀναπαυθῆ καὶ ὁ Κάννιγκ ἔδωσε ἐντολὴ στὸ λοχαγὸ νὰ συνοδέψη ἕνα φορτίο μὲ πολεμικὸ ὑλικὸ ποὺ ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἔστελνε στὸν Ἀλή. Ὁ πασὰς εἶχε ζητήσει ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους στρατιωτικὴ βοήθεια γιὰ νὰ δράση ἐναντίον τῶν Γάλλων.

Ὁ Leake φτάνει στὴν Πρέβεζα τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1809 ὡς ἐπίσημος ἀπεσταλμένος τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἤπειρο.

κοντὰ στὸν Ἁλμυρὸ ἀπὸ ἰσχυρὴ δύναμη τοῦ Ἀλῆ (Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Ζ΄, σ. 252). Ἡ σύγκρουση ποὺ ἀναφέρει ὁ Leake ἔγινε τὸ 1796 ἀνάμεσα στοὺς Ἀμπελακιῶτες καὶ τοὺς Κονιάρους γειτονικῶν χωριῶν γιὰ κάποια διεκδίκηση γεωργικοῦ κλήρου. Ἔχουμε πάνω σ᾽ αὐτὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Λεονάρδου: «Εἰς τὸν δρόμον... βλέπει τις... ἕνα παλαιὸν στρόγγυλον πύργον, ὅστις κατὰ τὸ φαινόμενον ἦτο ἀνέκαθεν ὡς ἀνεμόμυλος χτισμένος καὶ ἐφ᾽ ἑνὸς πολέμου μεταξὺ τῶν περικειμένων Κονιάρων καὶ ἐντοπίων Ἑλλήνων διὰ μερικὸν γεωργικὸν τόπον, ὀνομαζόμενον Γκιὸλ (Βάλτον) τῷ 1796, ὁμοῦ μέ τινα ὀσπήτια ἐκάη...» (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία, Ἐν Πέστῃ 1836, σ. 143-144).

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 390. Ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Θεσσαλονίκη *Clairambaut* γράφει στὶς 24 Μαΐου 1806: «Οἱ ληστὲς ἐρημώνουν, σταματοῦν καὶ δολοφονοῦν στοὺς μεγάλους δρόμους. Δὲν μπορεῖ κανεὶς ν᾽ ἀπομακρυνθῆ τρεῖς λεῦγες μακριὰ ἀπ᾽ τὴν πόλη χωρὶς φόβο καὶ χωρὶς ἄλλες προφυλάξεις» (βλ. *Ἀπ. Βακαλόπουλου,* Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, τ.Δ΄, σ. 709).

2. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 415.

3. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἀγγλία ἀνακοινώθηκε ἀμέσως σ᾽ ὅλες τὶς τοπικὲς Ἀρχὲς καὶ δόθηκαν ἐντολὲς νὰ προστατεύωνται οἱ Βρεταννοὶ περιηγητές. Σὲ ἔγγραφο πρὸς τὸν ἱεροδίκη τῆς Θεσσαλονίκης τῆς 19 Ἰανουαρίου 1809 ἀναφέρεται: «...ἐπιβάλλεται

Στὶς 15 Μαρτίου θὰ ἀρχίση τὸ τέταρτο ταξίδι του στὴ Β. Ἑλλάδα. Ἡ νέα περιήγηση θὰ καλύψη μεγάλα τμήματα τῆς Ἠπείρου, τῆς Ρούμελης καὶ τῆς Θεσσαλίας. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἐπιχειρεῖ μιὰ ἀναδρομὴ στὶς δραματικὲς περιπέτειες τῆς Πρέβεζας καὶ τῶν γύρω περιοχῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ σταυροδρόμι τῶν ἀνταγωνισμῶν τῶν Δυνάμεων (Βενετῶν, Ἄγγλων, Γάλλων, Τούρκων καὶ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ) στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα.

«Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου ταξιδιοῦ μου, τὸ 1805, ἡ Πύλη, βλέποντας πὼς ἐλάχιστα ὠφελήθηκε ἀπὸ τὴν Πρέβεζα καὶ τὶς ἄλλες βενετικὲς κτήσεις ἐξ αἰτίας τῶν διαφόρων διοικητικῶν καὶ στρατιωτικῶν δαπανῶν, παραχώρησε τὴν περιοχὴ στὸν Ἀλὴ ὡς μαλικιανὲ (τὸν νοίκιασε δηλαδὴ διὰ βίου) γιὰ 8.000 πουγγιά, παραβιάζοντας ἔτσι τὴ συνθήκη τοῦ 1800 ποὺ ὑποχρέωνε τὸν σουλτάνο νὰ σέβεται τοὺς νόμους καὶ τὰ προνόμια τῶν κατοίκων ἐπὶ βενετικῆς κατοχῆς καὶ νὰ περιορίζεται στὴν εἴσπραξη τῶν τελωνειακῶν δασμῶν καὶ τῶν ἐγγείων φόρων ἀπὸ ἕνα μπέη διοικητή. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ παραδώση τὴν περιοχὴ στὰ χέρια ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό της καὶ ποὺ εἶχε ὡς τότε προκαλέσει κάθε λογῆς συμφορὲς στὸν πληθυσμό. Τὸ μεγάλο θύμα αὐτῆς τῆς πρωτοβουλίας ὑπῆρξε ἡ Πρέβεζα. Ἡ συμμαχία της μὲ τοὺς Γάλλους τὸ 1798 ἔδωσε στὸ βεζύρη τὴ δικαιολογία γιὰ ἐκβιαστικὴ ἀργυρολογία καὶ ἀγριότητες μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐκπατρισθῆ ὁ μισὸς πληθυσμός. Τὸ 1807, ὅταν ξέσπασε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, οἱ Πρεβεζάνοι ὑποχρεώθηκαν νὰ κατασκευάσουν ὀχυρωματικὴ γραμμὴ δύο μιλίων στὴ χερσόνησο. Γιὰ τὰ καταναγκαστικὰ αὐτὰ ἔργα ὁ Ἀλὴς ἔστειλε Ἕλληνες ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς ἐπικράτειάς του, ἀκόμα κι' ἀπὸ τὴν Κατερίνη. Κι' ὅσο γιὰ τροφὴ ἔδινε μονάχα μιὰ μερίδα κουραμάνα. Τώρα οἱ ὀχυρώσεις καὶ οἱ περιχαρακωματικοὶ φράχτες ἔχουν ἐρειπωθῆ. Μὲ τὴν ἴδια μέθοδο, μὲ ἀγγαρεῖες δηλαδή, ἔχτισε κι' ἕνα σεράι».

Ὕστερα ἀπὸ τὴ συμφωνία του μὲ τὴν Πύλη, ἔνοιωσε ἐλεύθερα τὰ χέρια του γιὰ κάθε λογῆς σκληρὰ μέτρα ἐναντίον τῶν Πρεβεζάνων. Παραχώρησε τὴ γῆ τους στοὺς Ἀλβανούς του, ἔστειλε ὁλόκληρες οἰκογένειες στὰ νέα τσιφλίκια του ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀνθυγιεινὲς περιοχὲς καὶ ἐγκατέστησε τοὺς στρατιῶτες του στὰ σπίτια τῶν κατοίκων ποὺ πῆραν τὴν ἄδεια νὰ μείνουν στὴν Πρέβεζα. Ὡστόσο, μ' ὅλο ποὺ ἡ καταναγκαστικὴ ἐργασία ἐξασφάλισε ὑλικὰ καὶ κατασκευὲς σὲ χαμηλὸ κόστος, ἡ Πρέβεζα στοίχιζε πολὺ στὸ Βεζύρη. Οἱ Ἀλβανοὶ στρατιῶτες ἔπρεπε νὰ πληρωθοῦν, τὸ φρούριο νὰ ἐξοπλισθῆ, τὸ παλάτι νὰ

ὅπως ἀνακοινώσητε δεόντως εἰς τοὺς ἁρμοδίους, ἵνα κατὰ τὴν ἄφιξιν εἰς τὸ ἑξῆς ἐμπόρων, περιηγητῶν καὶ ἀνθρώπων τῶν Ἄγγλων εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ Καβάλαν ἐπιδεικνύηται φιλικὴ συμπεριφορά, ὡς καὶ πρότερον, καὶ παρέχηται αὐτοῖς ἀπὸ πάσης ἀπόψεως προστασία καὶ ἀσφάλεια, προσπαθοῦντες ὅπως μὴ ἐπιτρέψητε νὰ λάβη χώραν πρᾶξις ἀντικειμένη εἰς τοὺς τύπους τῆς εἰλικρινοῦς φιλίας» (*Ἰω. Βασδραβέλλη*, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α' Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 409).

ἐπιπλωθῆ μὲ δικά του ἔξοδα. Καὶ γιὰ τὴν προστασία τῆς θαλάσσιας περιοχῆς χρειάζονταν μερικὰ μικρὰ πλοῖα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀγορασθοῦν»[1].

Στὶς 17 Μαρτίου ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἔφτασε στὴν Κατούνα. Ἀπὸ τὰ 110 σπίτια τὰ 70 εἶχαν ἐγκαταλειφθῆ γιατὶ οἱ νοικοκυραῖοι δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ τρέφουν τοὺς Ἀλβανοὺς ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὰ δερβένια. Μόλις ὁ Ἀλῆς κατόρθωσε νὰ ἀποχτήση τὸν μουκατὰ τοῦ Κάρλελι, ἔστειλε ἀμέσως τοὺς Ἀλβανούς του στὴν περιοχή. «Ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπός του εἶναι νὰ ἀντικαταστήση μὲ Ἀλβανοὺς ὅλους τοὺς Ἕλληνες ἀρματολοὺς ποὺ ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῶν καπεταναίων τους ὑπηρετοῦσαν τὰ γύρω χωριά. Μόλις κατάλαβαν οἱ ἀρματολοὶ τὶς προθέσεις του πέρασαν στὰ νησιὰ καὶ ξαναγύρισαν ἀπὸ κεῖ σὰν Κλέφτες».

Ὁ κυριώτερος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀρματολοὺς ἦταν ὁ Δρακο-Γρίβας[2], πρωτοξάδερφος τοῦ Κατζικογιάννη. Καὶ οἱ δυό, ὀνομαστοὶ γιὰ τὴ δράση τους στὸ Κάρλελι, ἐξοντώθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀλή[3].

«Ὁ Γρίβας ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του ἀπὸ μικρὴ ἡλικία, ὅπως ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἥρωες. Μπῆκε σὲ συμμορία καὶ διακρίθηκε μὲ τὴ δραστηριότητα, τὸ πεῖσμα καὶ τὴ σκληρότητά του. Ὁ Μουσουλμάνος ποὺ ἔπεφτε στὰ χέρια του ἢ ὁ ἄτυχος Χριστιανὸς ποὺ τολμοῦσε νὰ τὸν προσβάλη, προσδενόταν σὲ ἕνα δέντρο καὶ γινόταν σημάδι γιὰ τὰ τουφέκια τῶν παλληκαριῶν του. Καταφρονοῦσε τὸ βεζύρη - δερβέναγα καὶ κατάντησε ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος τῶν χωριῶν τοῦ Κάρλελι. Τελικά, μὲ εἰσήγηση τοῦ Ἀλῆ, ἔγινε καπετάνιος τῶν ἀρματολῶν κι' ἀνέλαβε τὴ διατήρηση τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀσφάλειας τῆς περιοχῆς. Ἔπεσε ὅμως στὴ δυσμένεια τοῦ Ἀλῆ καὶ παραμερίστηκε ἀπὸ τὸν Κατζικογιάννη ἐπειδὴ δὲν μπόρεσε ἢ δὲν ἤθελε νὰ δολοφονήση τὸν Μήτσο Μαυρομάτη τῆς Κατούνας, ἐκτελώντας προσταγὴ τῆς Α. Ὑψηλότητος. Κυνηγημένος ὁ Γρίβας ἀναγκάστηκε νὰ προσφέρη τὶς ὑπηρεσίες του στοὺς Ρώσους, στὰ Ἑπτάνησα, κι' ὕστερα στοὺς Γάλλους. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἀναστάτωσε τὸ βεζύρη μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομὲς στὰ ἐδάφη του».

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1809 ὁ Γρίβας αἰχμαλωτίσθηκε στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους μαζὶ μὲ τοὺς συντρόφους του ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸ γαλλικὸ στρατό. Οἱ περισσότεροι ἔσπευσαν νὰ καταταγοῦν στὰ ἑλληνικὰ σώματα ποὺ συγκροτήθηκαν κατὰ τὴν ἀγγλοκρατία στὰ Ἑπτάνησα.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 488-490.

2. Γιὸς τοῦ Χρήστου Γρίβα, ἀρματολοῦ Βόνιτσας καὶ Ξηρόμερου ὥς τὰ Ὀρλωφικά. Ὁ Χρῆστος Γρίβας πῆρε μέρος στὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1769 καὶ ἔπεσε ἕνα χρόνο ἀργότερα ἔξω ἀπὸ τὸ Ἀγγελόκαστρο πολεμώντας ἐναντίον τῶν ἀλβανικῶν στρατευμάτων ποὺ εἰσόρμησαν στὴν Ἀκαρνανία (*Κων. Σάθα*, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 497-498). Τὸν διαδέχτηκε στὸ ἀρματολίκι ὁ γιός του Δράκος Γρίβας. Ὁ Leake μᾶς δίνει γιὰ τὴ δράση του λεπτομέρειες ἄγνωστες ἀπὸ ἄλλες πηγές.

3. Ὁ Δράκος Γρίβας δὲν ἐξοντώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλή. Πέθανε εἰρηνικὰ στὰ Γιάννενα ἀφοσιωμένος στὸν πασά. Ἦταν ἀρματολὸς τῆς Βόνιτσας. Ὁ τελευταῖος διορισμός του ἔγινε τὸ 1813 (*Ν. Κασομούλη*, ἔνθ' ἀν., σ. 37 καὶ σημ. 10).

῾Ο Γρίβας δὲν συμφωνοῦσε μὲ τοὺς ὅρους τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας ποὺ τὸν ὑποχρέωναν νὰ πάρη μέρος σὲ ἐκστρατεία σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς Μεσογείου καὶ προτίμησε νὰ δεχτῆ τὴν προσφορὰ τοῦ ᾿Αλῆ καὶ νὰ ξαναπεράση στὴ δούλεψή του. ῾Ο βεζύρης, ἀφοῦ κράτησε ὁμήρους μερικὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του γιὰ ἐγγύηση, τὸν διόρισε κολεντζῆ τῆς Βόνιτσας καὶ τῆς Πλαγιᾶς[1].

῾Η Βάρνακα, γράφει ὁ Leake, ἕνα χωριὸ ποὺ ἄλλοτε εἶχε πληθυσμὸ 400 οἰκογένειες, «εἶναι τώρα ἔρημο καὶ ἀποτελεῖ καταφύγιο τῶν Κλεφτῶν. Στὶς καταστροφὲς ποὺ προκαλοῦν οἱ Κλέφτες ἔρχονται νὰ προστεθοῦν οἱ ζημιὲς ἀπὸ τοὺς ᾿Αλβανοὺς διῶκτες τους». Ἔτσι ἐρημώθηκε ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ ποὺ ἐκτείνεται ἀνάμεσα στὸν ᾿Αμβρακικὸ κόλπο καὶ τὴ θάλασσα τῆς Λευκάδας[2].

᾿Εκεῖνες τὶς μέρες πραγματοποιοῦσε περιοδεία ὁ ᾿Αλῆς στὴν περιοχὴ μὲ τὸ ἀσκέρι του. Στὴν Κατούνα διάλεξε γιὰ κατάλυμα τὸ σπίτι τοῦ γιοῦ τοῦ Μαυρομάτη ποὺ εἶχε δολοφονηθῆ μὲ δική του ἐντολή. ῾Ο Μῆτσος Μαυρομάτης ἦταν πλούσιος καὶ κοσμαγάπητος στὴν ᾿Ακαρνανία ὅπου εἶχε διατελέσει γιὰ πολὺ καιρὸ ἀντιπρόσωπος τοῦ Κούρτ-πασᾶ στὴ διοίκηση τῶν ἁρματολῶν καὶ τῆς ἀστυνομίας αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας. ῾Η φιλία μὲ τὸν Κούρτ πασὰ ἦταν στὰ μάτια τοῦ ᾿Αλῆ ἔγκλημα ἀσυγχώρητο, πολὺ περισσότερο ὅταν ἔβλεπε τὰ πλούτη τοῦ Μήτσου Μαυρομάτη[3].

Γνωρίζοντας ὁ πασὰς τὸ μίσος τῆς οἰκογένειας ἔδωσε ἐντολὴ νὰ γίνη ἔρευνα στὸ σπίτι πρὶν περάση τὸ κατώφλι. ῾Υποκρίθηκε μάλιστα πὼς δὲν ἤξερε τίποτα γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Μήτσου. Ὕστερα ἀπὸ ἕνα γεῦμα στὴν Κατούνα ὁ ᾿Αλῆς προχώρησε πρὸς τὸ Μαχαλὰ μὲ συνοδεία 1.500 ᾿Αλβανῶν. «Μ' ὅλο ποὺ ἔχει νὰ τοὺς πληρώση τέσσερες μῆνες «τοὺς κυβερνάει»[4]. Τὰ χωριὰ ἀναλαμβάνουν τὴ στέγαση καὶ τὴ διατροφή τους. Ζοῦν λοιπὸν χωρὶς νὰ πληρώνουν καὶ προσδοκοῦν τὴν ἐξόφληση ἀπὸ τὸ βεζύρη»[5].

Στὸ χωριὸ Πρόδρομος, σπαηλίκι, ὅπως ὅλα τὰ μικρὰ χωριὰ τοῦ Κάρλελι, ὁ Leake καταγράφει τὶς καλλιέργειες καὶ σημειώνει στοιχεῖα γιὰ τὰ ἀγροτικὰ ἔθιμα, τὶς οἰκονομικὲς ἐπιβαρύνσεις, τὶς τιμὲς κ.λπ. Τὰ κυριώτερα προϊόντα ἦταν σταροκρίθαρα, βελανίδια, κηκίδι καὶ ἕνας βαφικὸς σπόρος ποὺ λεγόταν μερζόσπορος. Ἔσπερναν δύο ποιότητες σταριοῦ: γκρηνιὰ (ἀπὸ Νοέμβριο ὣς ᾿Ιανουάριο) καὶ διμηνιὸ (ἀπὸ 10 Φεβρουαρίου ὣς 25 Μαρτίου). Τὸ διμηνιὸ ἔδινε συχνὰ 10 στὸ ἕνα ἐνῶ ὁ γκρηνιὰς δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 6 - 7 στὸ ἕνα.

---

1. Τὰ παιδιά του, ὅπως ὅλα τὰ καπετανόπουλα, ὑπηρετοῦσαν ὡς σωματοφύλακες τοῦ ᾿Αλῆ. ᾿Ανάμεσά τους καὶ ὁ περίφημος Θεοδωράκης Γρίβας, γνωστὸς γιὰ τὴ δράση του κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴ καὶ μετεπαναστατικὴ περίοδο.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 499-501 καὶ σημ. 2.
3. Γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Μαυρομάτη βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ Smart Hughes.
4. ῾Ελληνικὰ στὸ κείμενο.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 501-502.

Ὁ Leake καταγράφει καὶ μιὰ παραλλαγὴ γνωστῆς λαϊκῆς παροιμίας γιὰ τὶς καιρικὲς συνθῆκες ποὺ δίνουν πλούσια σοδειά.

Χαρὰ Χριστούγεννα στεγνά,
τὰ φῶτα χιονισμένα.
Μὲ τὴ Λαμπρὴ βρεχούμενη
τ' ἀμπάρια γιομισμένα.

Οἱ ἀγρότες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παραδώσουν στὸν σπαχὴ τὰ δύο δέκατα πέμπτα τῆς παραγωγῆς. Δὲν μποροῦσαν ὅμως νὰ διαθέσουν ἐλεύθερα στὴν ἀγορὰ τὰ προϊόντα τους. Οἱ κοτζαμπάσηδες τῆς παραλιακῆς περιοχῆς ἀπαγόρευαν στοὺς καλλιεργητὲς νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ τοὺς Ἑπτανησιῶτες καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν καλύτερες τιμές. Ἔτσι, παίζοντας τὸ ρόλο τοῦ ἐνδιάμεσου, τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ παραδίνουν σ' αὐτοὺς τὰ στάρια σὲ χαμηλὲς τιμές. Ἡ τρέχουσα τιμὴ τοῦ σταριοῦ ἦταν 3 ½ πιάστρα τὸ κοιλὸ τῶν 22 ὀκάδων, ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ 3 σελλίνια καὶ 6 πέννες τὸ μποῦσελ. Τὰ βελανίδια πάλι ποὺ θὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ σημαντικὴ πηγὴ εἰσοδήματος γιὰ τοὺς χωριάτες, ἀνῆκαν κι' αὐτὰ στὴ μονοπωλιακὴ ἐκμετάλλευση τῶν προεστῶν.

Ἄλλη μορφὴ τυραννίας ἦταν ἡ ἀπαγόρευση στοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν τῆς Ἀκαρνανίας νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν κτηνοτροφία, μ' ὅλο ποὺ ὑπῆρχαν στὴν περιοχὴ πλούσιες βοσκές. Ὅλα τὰ κοπάδια ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ Ἀλῆ καὶ τῶν γιῶν του, τῶν πλούσιων Τούρκων ἢ ἄλλων προσώπων ποὺ πλήρωναν τὸν πασὰ κι' ἔπαιρναν ἄδεια νὰ δημιουργήσουν στάνη. Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι ἦταν Βλάχοι ἢ Ἀλβανοὶ τῆς Πίνδου.

«Κι' αὐτή, ὡστόσο, ἡ καταπίεση ποὺ ἐμποδίζει τοὺς φιλόπονους κατοίκους νὰ ἀξιοποιήσουν μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὰ μέσα ποὺ διαθέτουν ἢ νὰ μεταφέρουν τὰ προϊόντα τοῦ μόχθου τους στὴν καλύτερη ἀγορά, εἶναι λιγώτερο ἐξοντωτικὴ ἀπὸ τοὺς ἄμεσους φόρους καὶ τὶς ἐκβιαστικὲς ἁρπαγὲς ποὺ συχνὰ τοὺς ἀποστεροῦν μὲ μιᾶς τὰ φτωχά τους εἰσοδήματα. Τὸ κεφαλιάτικο εἶναι 7 πιάστρα γιὰ τοὺς ἄρρενες ἀπὸ 10 χρόνων καὶ πάνω. Σ' αὐτὸ τὸ ποσὸ περιλαμβάνεται καὶ μισὸ πιάστρο ὑπὲρ τοῦ κοτζάμπαση ἢ τῶν προσώπων ποὺ ἀναλαμβάνουν τὴ συγκέντρωση τοῦ χαρατσιοῦ. Ἡ «βοστίνα» ποὺ πληρώνεται στὸ σπαχὴ εἶναι κεφαλικὸς φόρος 60 παράδων γιὰ κάθε παντρεμένο καὶ 30 γιὰ κάθε ἀνύπαντρο ἄντρα. Τὰ «χρέη», ὅπως ὀνόμαζαν γενικὰ τὰ κάθε λογῆς δοσίματα τοῦ χωριοῦ Πρόδρομος, ἦταν 500 πιάστρα κατὰ οἰκογένεια. Ἕνα μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτὸ τὸ ποσό, ἀποτελοῦσε αὐθαίρετη εἰσφορὰ ποὺ ἐπέβαλλε στὸ χωριὸ ὁ προεστὸς τοῦ Δραγαμεστιοῦ γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ βεζύρη στὸ Κάρλελι: δαπάνες γιὰ τὸ στρατό, γιὰ ὁδοιπορικά, γιὰ πολέμους, γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ὑποχρεώσεων πρὸς τὴν Πύλη, ποὺ δὲν καταβάλλονται, ἐννοεῖται, ποτὲ καὶ δαπάνες μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη πρόφαση. Ὁ κοτζάμπασης φροντίζει γιὰ τὴν κατανομὴ τοῦ ποσοῦ στὶς διάφορες περιοχὲς ἀνάλογα μὲ τὸν πληθυσμό. Ἔπειτα προσθέτει τὰ δικά του ἔξοδα, πραγματικὰ ἢ φανταστικὰ (ταξίδια γιὰ παρουσίαση στὸ βεζύρη, γιὰ

τὰ καταλύματα καὶ τὴν ψυχαγωγία Τούρκων καὶ στρατιωτῶν ἢ γιὰ τὰ ἄλογα ποὺ χρησιμοποιοῦνται σὲ δημόσια ὑπηρεσία κ.λπ., κ.λπ.). Καθὼς τὰ δοσίματα ποὺ ἐπιβάλλονται σὲ κάθε χωριὸ εἶναι αὐθαίρετα, ὅπως οἱ ὑποχρεώσεις ποὺ ἐπιβάλλει ὁ βεζύρης σὲ κάθε περιοχή, ὁ προεστὸς πλουτίζει γρήγορα, ἐκτὸς ἂν τύχη νὰ εἶναι ἄνθρωπος ἐξαιρετικὰ ἔντιμος, κάτι πολὺ σπάνιο σὲ μιὰ χώρα ὅπου ἡ τιμὴ καὶ ἡ ἀνθρωπιὰ ἐλάχιστα ἐνθαρρύνονται. Στὴν περιοχὴ ἰδιαίτερα τοῦ βεζύρη σπανίζουν ἀκόμα περισσότερο. Γιατὶ ἡ πολιτική του εἶναι νὰ ἀνεβάζη τοὺς πιὸ ἀχρείους στὸ ἀξίωμα τοῦ προεστοῦ. Ἔπειτα καραδοκεῖ πότε θὰ συγκεντρώσουν ἀρκετὰ πλούτη ἀπὸ τὴ λαφυραγωγία, τὰ ἁρπάζει κι' ὕστερα τοὺς ἀφήνει πάλι ἐλεύθερους νὰ ξαναρχίσουν τὴν καταλήστευση.

»'Αλλὰ τὸ πιὸ τρομερὸ ἀπὸ τὰ δεινὰ τῶν χωριῶν τῆς 'Ακαρνανίας εἶναι τὰ λεγόμενα κονάκια, τὰ καταλύματα ποὺ ὑποχρεώνονται νὰ προσφέρουν οἱ κάτοικοι στοὺς 'Αλβανοὺς στρατιῶτες. 'Ο Μουστάμπεης τῆς Κόνιτσας ποὺ «κατέλυσε» στὸ χωριὸ Μαχαλά, ἀφοῦ φορτώθηκε ἐφόδια καὶ ζωοτροφὲς γιὰ 250 ἄντρες, ἀξίωσε νὰ τοῦ προσφέρουν κι' ἕνα πεσκέσι 100 πιάστρων. Τελικὰ καταδέχτηκε νὰ πάρη μόνο 45. Αὐτοὶ οἱ ἐκβιασμοὶ ξεπερνοῦν ἀκόμα καὶ τὸν κώδικα τοῦ 'Αλῆ ποὺ μόνο στὸν ἀρχηγὸ τῶν ἀρματολῶν ἐπιτρέπει τέτοια δῶρα. Κι' ἂν γινόταν γνωστὴ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Μουστάμπεη σίγουρα θὰ προκαλοῦσε τὴν ὀργὴ τοῦ βεζύρη. 'Αλλὰ πῶς νὰ τολμήσουν οἱ δύστυχοι Μαχαλιῶτες νὰ παραπονεθοῦν; Θὰ γίνονταν στόχος τῶν 'Αλβανῶν»[1].

'Οδοιπορώντας ἀπὸ τὸν Πρόδρομο στὴν Ποδοβολίτσα ὁ Leake καὶ ἡ σωματοφυλακή του διασταυρώθηκαν μέσα στὸ λόγγο μὲ κάμποσες οἰκογένειες Καραγκούνηδων. «Ἦταν κυρίως γυναῖκες καὶ παιδιὰ ποὺ βάδιζαν πλάϊ σὲ ἄλογα φορτωμένα μὲ τσαντήρια, καλαμπόκι, κριθάρι κι' ὅλα τὰ σκεύη τοῦ νοικοκυριοῦ. Τὰ μωρὰ εἶχαν τοποθετηθῆ σὲ καλάθια δεμένα στοὺς ὤμους τῶν γυναικῶν Ἔβλεπες τὶς Καραγκούνισσες νὰ προχωροῦν σκυφτὲς μὲ γοργὸ βῆμα τραβώντας ἕνα ἄλογο ἀπὸ τὸ καπίστρι καὶ γνέθοντας τὴ ρόκα τους»[2].

Στὶς 21 Μαρτίου πέρασε μὲ μονόξυλο τὴ λιμνοθάλασσα τοῦ 'Ανατολικοῦ[3] κι' ἔφτασε στὸ νησάκι. 'Η πόλη — κάπου 400 σπίτια — περνοῦσε οἰκονομικὴ κρίση. 'Η ἐπιβίωσή της βασιζόταν στὰ καράβια καὶ τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο. 'Αλλὰ τώρα, ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου, ἀνεργία μάστιζε τοὺς ναυτικούς [4].

Παντοῦ ὁ Leake διαπιστώνει ὅτι ἡ τύχη τοῦ 'Ελληνισμοῦ χειροτέρεψε στὰ χρόνια τῆς ἐξουσίας τοῦ 'Αλῆ. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Κάρλελι, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, ζοῦσαν ὡς τότε κάτω ἀπὸ συνθῆκες ἀσφάλειας καὶ εὐημερίας. Εἶχαν ἀναπτύξει ἐπικερδὲς ἐμπόριο κτηνοτροφικῶν καὶ ἄλλων προϊόντων μὲ τὰ 'Επτά-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 514-519.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 520.
3. Τοῦ Αἰτωλικοῦ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 530.

νησα. Βέβαια οἱ ληστοσυμμορίες καὶ οἱ πειρατὲς πραγματοποιοῦσαν συχνὰ ἐπιδρομὲς στὴν περιοχὴ καὶ κατέφευγαν ὕστερα σὲ μερικὰ μικρὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου, ἀλλὰ οἱ ἁρματολοὶ κατόρθωναν πάντοτε νὰ τοὺς ἀναχαιτίζουν. Παρατήρησε ὅτι στὴν Ἀκαρνανία ἐπικρατοῦσε ἕνα πνεῦμα ξενηλασίας. Ὑποτιμοῦσαν ὅλους σχεδὸν τοὺς γείτονές τους. Ἔλεγαν ὅτι οἱ Κερκυραῖοι καὶ οἱ Ζακυνθινοὶ ἦταν ἀχρεῖοι[1] καὶ ἀγράμματοι. Θαύμαζαν στοὺς Κεφαλονίτες τὸ «πνεῦμα καὶ τὴ φιλοξενία»[2], ἀλλὰ μιλοῦσαν μὲ τὰ χειρότερα λόγια σχετικὰ μὲ τὴν τιμιότητα καὶ τὴν εἰλικρίνειά τους. Οἱ κάτοικοι τοῦ Μεσολογγιοῦ καὶ τοῦ Αἰτωλικοῦ ἦταν «ψαρόμυαλοι»[3]. Χρησιμοποιοῦσαν τὸ ὄνομα Θιακὸς γιὰ νὰ ἐκφράσουν καταφρόνηση. Μόνο γιὰ τοὺς Λευκαδίτες, ποὺ ἦταν «συγγενεῖς» τους, ἐκφράζονταν μὲ ἐνθουσιασμό[4].

Οἱ χτηματίες τοῦ κάμπου ποὺ ἐκτείνεται ἀνάμεσα στὸ Μεσολόγγι καὶ στὸ Μποχώρι[5] χρησιμοποιοῦσαν στὶς καλλιέργειες ἐργάτες ἀπὸ τὴν Κεφαλονιὰ καὶ τὴ Ζάκυνθο. Οἱ Κεφαλονίτες δούλευαν κυρίως στοὺς ἀμπελῶνες μὲ μεροκάματο 40-45 παράδες καὶ τὸ κρασί τους. Οἱ Ζακυνθινοὶ εἶχαν τὴ φήμη τῶν καλύτερων θεριστάδων. Τὰ χτήματα στὴν περιοχὴ τοῦ Μποχωριοῦ ἦταν τούρκικα. Οἱ Ἕλληνες καλλιεργητὲς ἔπαιρναν τὸ σπόρο ἀπὸ τὸ ἀφεντικὸ καὶ ἔδιναν τὴ μισὴ σοδειὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς δεκατιᾶς[6].

Στὶς 28 Μαρτίου ἔφτασε στὰ Σταμνὰ καὶ φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ κοτζάμπαση Δημήτρη Τσιμπουράκη. Ὁ νοικοκύρης, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους προεστοὺς τοῦ Κάρλελι, βρίσκονταν στὸ Βραχώρι γιὰ νὰ ὑποδεχτοῦν τὸν βεζύρη. Ὁ Ἀλῆς ταξίδευε μὲ «κότζι», μιὰ γερμανικὴ χονδροειδέστατη τετράτροχη ἅμαξα.

Στὰ Σταμνὰ — ποὺ ἄλλοτε ἦταν σημαντικὴ κωμόπολη — κατοικοῦσαν μονάχα 80 χριστιανικὲς οἰκογένειες. Ὅλα τὰ χτήματα ἀνῆκαν στοὺς Ἕλληνες ἀλλὰ μόνο τὸ ἕνα πέμπτο τῆς γῆς καλλιεργόταν. Ἡ παρακμὴ ἄρχισε ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1770. Τότε ὁ Ὀρλὼφ ἔστειλε στὴν περιοχὴ ἕνα Κεφαλονίτη γιὰ νὰ ὑποκινήσῃ τὸν ξεσηκωμὸ τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. «Ἔρραψαν σημαῖες καὶ ἔσπευσαν νὰ καταταγοῦν ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιά, ἀποφασισμένοι νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία. Ἔφτασαν ὅμως μερικοὶ Ἀλβανοὶ ἀπὸ τὸ Βραχώρι, ἔσφαξαν τοὺς ἄντρες, αἰχμαλώτισαν τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ καὶ λαφυραγώγησαν τὰ σπίτια. Ἔτσι τέλειωσε ἡ ἐπανάσταση στὰ Σταμνά»[7].

Ὁ Leake συγκέντρωσε σ' αὐτὸ τὸ χωριὸ πληροφορίες γιὰ τὶς σχέσεις τῶν

---

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
2. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
3. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 540-541.
5. Τὸ σημερινὸ Εὐηνοχώριον.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 541-542.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 544-545.

Τούρκων τσιφλικάδων καὶ τῶν Ἑλλήνων κολλήγων τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν γαιῶν καὶ γιὰ τὶς καλλιεργητικὲς συνθῆκες τῆς περιοχῆς. Στὰ σχετικὰ εὔφορα χωράφια ὁ σέμπρος ἔπαιρνε ἀπὸ τὸν τσιφλικὰ τὸ σπόρο καὶ μοιραζόταν τὴ σοδειὰ ἀφοῦ ἀφαιροῦσε ὅλες τὶς δαπάνες καὶ τὴ δεκατιά. Στὰ ποτιστικὰ ἔπαιρνε τὸ ἕνα πέμπτο τῆς σοδειᾶς ἀφαιρώντας τὰ ἔξοδα καὶ τὴ δεκατιά. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ καλλιεργητὴς πρόσφερε μόνο τὴν ἐργασία του. Στὶς καλλιέργειες τοῦ καλαμποκιοῦ ὅμως συνηθιζόταν νὰ παίρνη ὁ σέμπρος τὸ ἕνα τέταρτο κι' ὄχι τὸ ἕνα πέμπτο, ἐπειδὴ τὸ καλαμπόκι χρειαζόταν ἰδιαίτερες φροντίδες κι' ἐπειδὴ ὁ σπόρος ἦταν λίγος σὲ σύγκριση μὲ τὴν παραγωγὴ (πέντε στὸ ἕνα). Μὲ 15 ὀκάδες σπόρο σταριοῦ ἔσπερναν ἕνα στρέμμα. Μὲ τὸν ἴδιο σπόρο ἔσπερναν πέντε στρέμματα ρόκκας, ὅπως ἔλεγαν τὸ καλαμπόκι. Τὸ ἀφεντικὸ φόρτωνε στὸ σέμπρο τὴ μισὴ δαπάνη τῶν ἁλωνιστικῶν τῶν σταροκρίθαρων καὶ τῶν στουμπιστικῶν τῆς ρόκκας. Τὰ στάρια ἁλωνίζονταν μὲ ἄλογα, τὰ ἀραποσίτια μὲ ραβδιά.

Μετροῦσαν τὰ δημητριακὰ μὲ τὸν κάδο καὶ τὴν καδάρα. Ὁ κάδος ἦταν κατὰ ἕνα πέμπτο βαρύτερος τοῦ κοιλοῦ τῆς Πόλης, δηλαδὴ ζύγιζε 26 ὀκάδες. Ἡ καδάρα ἀντιστοιχοῦσε σὲ 15 ὀκάδες[1].

Ὁ κοτζάμπασης τῶν Σταμνῶν εἶχε δυὸ ὑπηρέτες καὶ δύο ὑπηρέτριες. Τὰ παράθυρα τοῦ σπιτιοῦ του δὲν εἶχαν τζάμια καὶ μόνο μιὰ κάμαρα ἦταν ἀνεκτὰ ἐπιπλωμένη.

Ὁ Leake ἔμαθε στὰ Σταμνὰ πῶς ἐξόντωσε ὁ Ἀλῆς δυὸ ἀδέρφια τοῦ Κατζικογιάννη ποὺ ζοῦσαν στὴν Πλαγιά, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Λευκάδα. Τοῦ διηγήθηκε τὴν ἱστορία ὁ Μπεκὴρ ἀγάς, ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἐνόπλων Ἀλβανῶν ποὺ τὸν συνόδευαν στὶς περιοδεῖες του[2]. Διατηροῦσε μαζί τους φιλικὲς σχέσεις ἀλλὰ οἱ Κατζικογιάννηδες δὲν τοῦ εἶχαν ἐμπιστοσύνη. Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀδερφοὺς ἐπισκεφτόταν ταχτικὰ τὸν Ἀλῆ ὅταν κατέβαινε στὸ Μύτικα. Ἀλλὰ ὁ βεζύρης καταλάβαινε πὼς δὲν εἶχε καμμιὰ ἀξία νὰ ἐξοντώση τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς δυό. Οἱ Κατζικογιάννηδες πάλι ἀπόφευγαν νὰ ἐκτεθοῦν καὶ οἱ δυὸ σὲ κίνδυνο. Τελικὰ μὲ δωροδοκίες καὶ ὑποσχέσεις ἔπεισε τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀδέρφια νὰ μεταφέρη μὲ δόλο ἀπὸ τὴ Λευκάδα καὶ νὰ τοῦ παραδώση τὴν οἰκογένεια ἑνὸς καπετάνιου τῶν ἁρματολῶν ποὺ εἶχε καταφύγει στοὺς Ρώσους. Μὲ τὴν πράξη του αὐτὴ ὅμως ἔχασε τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Ρώσων. Ὁ Ἀλῆς κάλεσε τότε τὸν Μπεκὴρ ἀγὰ καὶ τοῦ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἐξοντώση τὸν Κατζικογιάννη, ἀλλιῶς καλὰ θὰ κάνη νὰ πνιγῆ σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς λίμνες[3]. Ὁ Μπεκὴρ ἔστειλε μήνυμα στὴν Πλαγιὰ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 545-547. Μᾶλλον καλδάρα (ἀπὸ τὸ λατ. caldarium = λεβέτι) ἢ καρδάρα (πρβλ. καὶ τὸ βυζ. καλδαροπόλιον ἢ καρδαροπόλιον).

2. Ὁ ἐπιλεγόμενος Τζογαδόρος, στρατηγὸς τοῦ Ἀλῆ.

3. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Μπεκὴρ ἦταν ἀδερφοποιτὸς (βλάμης) τῶν Κατζικογιάννηδων καὶ ἔπρεπε νὰ παραβιάση ἱερὸν ὅρκο, πραγματοποιώντας ἐπονείδιστη παρασπονδία.

πληροφορώντας τὸν Κατζικογιάννη πὼς ὁ βεζύρης θέλει νὰ βγάλη ἀπὸ τὴ μέση κάποιον καπετὰν Γιωργάκη ἐχθρὸ τῶν Κατζικογιάννηδων καὶ τὸν καλοῦσε νὰ συναντηθοῦν γιὰ νὰ συνεργαστοῦν. Ὁ Κίτσος, ὁ μεγαλύτερος, ἔπεσε στὴν παγίδα. Εἰδοποίησε ὅμως τὸν ἀδερφό του νὰ κρατηθῆ σὲ ἀπόσταση, ὥστε νὰ μὴ συναντήσουν καὶ οἱ δυὸ μαζὶ τὸν Μπεκὴρ ἀγά. Ἀλλὰ ὁ Μπεκὴρ ποὺ εἶχε προβλέψει αὐτὴ τὴν ἐνέργεια ἔστησε καρτέρι κι' ἅρπαξε τὸ γράμμα πρὶν φτάση στὸν προορισμό του. Ὁ Κίτσος, βλέποντας τὸν ἀδερφό του, παραξενεύτηκε. «Γιατί δὲν ἔκανες αὐτὸ ποὺ σοῦ εἶπα; Τώρα εἴμαστε καὶ οἱ δυὸ χαμένοι». Κι' ἔτσι ἔγινε. Ὁ Ἀλῆς ἔγραψε ἀμέσως στοὺς Ρώσους πὼς τιμώρησε τοὺς δυὸ Ἕλληνες γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ τῆς οἰκογένειας ἑνὸς προσώπου ποὺ βρισκόταν ὑπὸ τὴν προστασία τους καὶ ποὺ βαρύνονταν γιὰ ληστεῖες ταξιδιωτῶν στὸ στενὸ τῆς Λευκάδας. Καὶ πραγματικά, γράφει ὁ Leake, εἶχαν διαπράξει τέτοιες ληστεῖες[1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀναφέρεται καὶ στὸ θάνατο τοῦ Κατσαντώνη: «Πρὶν ἀπὸ δυὸ χρόνια[2] ὁ βεζύρης κατόρθωσε νὰ συλλάβη τὸν περίφημο Βλαχιώτη καπετάνιο τῶν ληστῶν, τὸν Κατσαντώνη, ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους καὶ πολυτραγουδημένους ἥρωες τῶν Κλεφτῶν. Τοῦ ζήτησε νὰ κατονομάση τὰ πρόσωπα ποὺ τὸν ἐνθάρρυναν καὶ τοῦ ἔδωσαν ὑλικὴ βοήθεια. Ψύχραιμος ὁ Κατσαντώνης ἀνέφερε τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν ἐχθρῶν τοῦ βεζύρη, ἀκόμα καὶ τοὺς Ρώσους ποὺ βρίσκονταν τότε σὲ πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους. Ὁ Ἀλῆς ἤξερε πὼς ὁ Κλέφτης ἦταν πλούσιος καὶ τοῦ ὑποσχέθηκε νὰ τοῦ χαρίση τὴ ζωὴ μὲ ἀντάλλαγμα ἕνα μερίδιο ἀπὸ τὰ πλούτη του. Χωρὶς ἀποτέλεσμα ὅμως, γιατὶ ὁ Κατσαντώνης ἤξερε πῶς κρατοῦσε ὁ βεζύρης τὶς ὑποσχέσεις του. Πρόσταξε τότε νὰ τοῦ συντρίψουν τὰ κόκκαλα τῶν ποδιῶν του. Κι' αὐτὸ ἔγινε μὲ τὸν πιὸ φριχτὸ τρόπο ἀνάμεσα σὲ πλῆθος Τούρκων[3]. Ὁ Κατσαντώνης στὸ μεταξὺ ἔβριζε τοὺς Τούρκους λέγοντας πὼς δὲν θὰ τολμοῦσαν νὰ τὸν ζυγώσουν ἂν τὰ πόδια του ἦταν γερὰ καὶ χωράτευε μὲ κάποιο συγγενή του ποὺ ὑπόμενε πλάϊ του τὸ ἴδιο μαρτύριο»[4].

Ὁδοιπορώντας στὴν κοιλάδα γύρω στὸ Κουρτσουλάρι, τὴ Μαγούλα καὶ τὴν Κατοχή, συγκέντρωσε στοιχεῖα γιὰ τὰ βοοειδῆ. Ἕνα βόδι κατάλληλο γιὰ ζυγὸ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 549-551.

2. Πρὶν ἀπὸ ἕνα χρόνο, τὸ 1808.

3. «Συνέτριψαν τοὺς πόδας καὶ τὰ σκέλη τοῦ Κατζαντώνη» (*Ἐπαμ. Φραγκίστα,* Βίος τοῦ Κατζαντώνη, Ἐν Ἀθήναις 1862, σ. 56). «...κατεθλάσθησαν τὰ κόκκαλά των» (*Ν. Κασομούλη*, Ἐνθυμήματα στρατιωτικά, τ. Α', σ. 77). Γιὰ τὶς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ Κατσαντώνη βλ. *Δημήτρη Σταμέλου,* Κατσαντώνης, Ἱστορικὴ διάσταση τοῦ θρύλου του, Ἀθήνα 1972, σ. 89 κ. ἑ.).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 551. Ἦταν ὁ ἀδερφὸς τοῦ Κατσαντώνη Γιῶργος Χασιώτης. Ὁ *Τριαντάφυλλος Μπάρτας* (Ἀναμνήσεις φιλοπάτριδος..., Ἐν Παρισίοις 1861, σ. 117) ἀφηγεῖται σχετικά: «...ἐν ᾧ δὲ ὁ δήμιος συνέτριβε τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας, ὁ μὲν Γιῶργος ἐστέναζεν ὑπὸ τῶν δριμυτάτων πόνων, ὁ δὲ Κατζαντώνης, μένων ἀτάραχος, ἔλεγε πρὸς τὸν ἀδελφόν του: «Σῶπα, μωρέ, μὴ μ' ἐντροπιάζεις σὰν γυναίκα!».

πουλιόταν 100 πιάστρα. Γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν δίχρονων δαμαλιῶν (τὰ πρόσδεναν ἀπὸ τὸ κέρατο πλάϊ στὸ μαθημένο βόδι τοῦ ζυγοῦ) χρειαζόταν δαπάνη 20 πιάστρων. Τὰ μακελλάρικα βόδια τὰ ἀγόραζαν οἱ Ἑπτανησιῶτες 35 πιάστρα. Μιὰ γελάδα ἔδινε ἑφτὰ ὀκάδες βούτυρο τὸ χρόνο, τὸ θηλυκὸ βουβάλι 30. Τὸ βουβάλι τοῦ ἀλετριοῦ πουλιόταν 150 πιάστρα, τὸ βουβαλοτόμαρο 40 - 50, τὸ βούτυρο 100 παράδες ἡ ὀκά[1].

Οἱ ἑπόμενοι σταθμοί: Τρικάδο, Πεταλιάς, Δραγομέστι, Βασιλόπουλο, Μαχαιράς, Πόρτα, Κατούνα, Ἁη-Βασίλης, ὅπου ὁ καπετάνιος τῶν ἀρματολῶν τοῦ εὐχήθηκε «ἄσπρο πρόσωπο», καὶ Βόνιτσα. Γύρισε στὴν Πρέβεζα κι' ὕστερα ἀπὸ 20 μέρες ξεκίνησε γιὰ τὰ Γιάννενα. Στὸ χωριὸ Καστροσκιὰ εἶχε ἀναπτυχθῆ βιοτεχνία μάλλινων ὑφασμάτων, σκεπασμάτων καὶ ταπήτων, καθὼς καὶ ταγαριῶν ἀπὸ τραγόμαλλο[2]. Στὴν Παραμυθιὰ ζοῦσαν 400 μουσουλμάνοι καὶ 40 μόνο Ἕλληνες[3].

Στὶς 10 Μαΐου 1809 ἔφτασε στὰ Γιάννενα ὅπου παρακολούθησε τὸ «προσκύνημα» τοῦ βεζύρη ἀπὸ τοὺς Καραγκούνηδες. Μιὰ φορὰ τὸ χρόνο οἱ πρωτοβοσκοὶ τῶν κοπαδιῶν τοῦ Ἀλῆ ἔρχονταν στὴν πρωτεύουσα γιὰ νὰ παραδώσουν τὰ δοσίματα καὶ νὰ ἀσπαστοῦν τὸ καφτάνι τοῦ ἀφέντη τους. Ὁ Ἀλῆς ἦταν ὁ μεγαλύτερος κτηνοτρόφος στὴ βόρεια καὶ κεντρικὴ Ἑλλάδα. Οἱ Καραγκούνηδες παρουσιάστηκαν πρῶτα στὸ γραμματικό. Ἐκεῖνος πρόσταξε νὰ παραμείνη μονάχα ὁ ἀρχηγός τους καὶ νὰ ἀποσυρθοῦν οἱ ἄλλοι.

— Ὅλοι ἴσοι εἴμαστε! ἀπάντησαν μὲ μιὰ φωνὴ οἱ Καραγκούνηδες.

Ὁ φόρος τῶν ἰδιοκτητῶν κοπαδιῶν ἦταν τὸ «κεφαλιάτικο» καὶ τὸ «νόμιστρο», σύνολο 4 ½ πιάστρα γιὰ κάθε ζῶο ἡλικίας ἀπὸ ἑνάμιση καὶ πάνω. Οἱ τσοπαναραῖοι τοῦ βεζύρη ἐπιβαρύνονταν μὲ ὅλα τὰ ἔξοδα. Τὰ ἐτήσια κέρδη τους ὑπολογίζονταν σὲ ἕνα πιάστρο τὸ κεφάλι[4].

Στὶς 4 Ἰουνίου ξεκίνησε γιὰ τὴν Κόνιτσα. Στὴ Ζίτσα δὲν ὑπῆρχε σχολεῖο. Τοὺς ρώτησε γιατί δὲν δίνουν ἕνα παρὰ ὁ καθένας γιὰ νὰ ἀποχτήσουν δάσκαλο. «Ἔτσι βρέθηκε», ἀπάντησαν οἱ Ζιτσαῖοι. Καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἰσχυρισθοῦν, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής, ὅτι τοὺς ἐμποδίζει κανείς. «Ὁ βεζύρης ἀφήνει τοὺς Ἕλληνες ἀπόλυτα ἐλεύθερους σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν παιδεία καὶ συχνὰ παρακινεῖ τοὺς προεστοὺς νὰ τὴν ἐνισχύσουν»[5].

Τὸ Δελβινάκι (κατέλυσε στὸ σεράϊ τοῦ Ἀλῆ) μὲ 200 σπίτια, εἶχε πέντε ἐκκλησίες καὶ 15 παπάδες. Δάσκαλο ὅμως καὶ γιατρὸ δὲν εἶχε. Οἱ προεστοὶ τοῦ ἐξήγησαν ὅτι οἱ κάτοικοι δὲν ἐγκρίνουν τέτοιες δαπάνες. Τοὺς εἶχαν γονατί-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 554-555.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 48.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 60.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 85-86.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 93.

σει τὰ δοσίματα στὸν Ἀλή. «Ἀλλά, ὅπως μοῦ εἶπαν ἄλλοι, ἡ ἀντίδραση προερχόταν ἀπὸ τοὺς προεστοὺς κι' ὄχι ἀπὸ τοὺς κατοίκους»[1].

Οἱ Δελβινακιῶτες, καθὼς καὶ μερικοὶ Ἠπειρῶτες ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς Πωγωνιανῆς, φημίζονταν γιὰ τὴν ἐμπορική τους δραστηριότητα στὸ ἐξωτερικό, κυρίως ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μαύρη Θάλασσα. Πραγματοποιοῦσαν ἀνταλλαγὲς λαδιῶν ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα, τὸ Μωριὰ καὶ τὴν Κρήτη, ξηρῶν καρπῶν ἀπὸ τὴ Σμύρνη, κρασιῶν ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ νησιά, καφὲ καὶ ζάχαρης ποὺ ἀγόραζαν στὴν Πόλη καὶ τὴ Σμύρνη, μὲ σίδηρο, πίσσα, βούτυρα, χαβιάρια καὶ ἄλλα προϊόντα τῶν χωρῶν τοῦ Εὐξείνου. Ἀνάμεσα στὶς εἰσαγωγὲς περιλαμβάνονταν ἐπίσης γουναρικὰ ἀπὸ τὴ Ρωσία καὶ χρυσονήματα ἀπὸ τὴ Γερμανία γιὰ τὰ ἠπειρώτικα κεντήματα καὶ τὶς δαντέλλες[2].

Ὁ Leake παρατήρησε ὅτι τὸ ρουσφέτι, τὰ «μέσα», ἀποτελοῦσαν ἕνα σύστημα καθιερωμένο ἀπὸ αἰῶνες. Ἦταν ἡ παροχὴ προστασίας ποὺ εἶχε ἐπιβιώσει ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχή[3]. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀποδίδει αὐτὴ τὴν παράδοση στὴν προσπάθεια μετριασμοῦ τῶν δεινῶν τοῦ δεσποτισμοῦ.

Συνέπεια αὐτοῦ τοῦ συστήματος, γράφει ὁ Leake, εἶναι νὰ μὴ μπορῇ κανεὶς εὔκολα νὰ ἀρνηθῇ τὴν παράκληση γιὰ τὴ μεσολάβηση ἑνὸς προσώπου σὲ ἕνα ἄλλο γιὰ λογαριασμὸ ἑνὸς τρίτου, ὅταν ὑπάρχῃ ἀνάμεσα στὰ δύο πρῶτα σχέση συγγένειας ἢ στενῆς φιλίας. Ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ δεσποτικοὶ κυβερνῆτες δεσμεύονταν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔθιμο. «Καὶ συχνὰ θεωρεῖται βέβαιη ἡ σωτηρία ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἔπεσε σὲ δυσμένεια τοῦ Ἀλῆ ἂν μεσολαβήσῃ ἕνα πρόσωπο ποὺ τὸν ἐπηρεάζει». Γιὰ τὸν ταξιδιώτη, αὐτὸ δημιουργοῦσε πολλὰ προβλήματα, γιατὶ τοῦ ὑποβάλλονταν αἰτήματα κάθε λογῆς, ἄλλοτε σοβαρὰ καὶ ἄλλοτε μηδαμινὰ καὶ γελοῖα γιὰ τὴν ἐπιτυχία κάποιου σκοποῦ. «Σήμερα μιὰ γυναίκα ἀπὸ τὴ Βήσσανη μὲ παρακάλεσε νὰ μεσολαβήσω στὸ βεζύρη γιὰ ν' ἀφήσῃ ἐλεύθερο τὸ γιό της, φυλακισμένο στὰ Γιάννενα. Ἐπίσης ἕνας ἄντρας παντρεμένος τρία τέσσερα χρόνια μὲ μιὰ γυναίκα ποὺ δὲν τοῦ ἔδωσε ἀπογόνους ζήτησε τὴ μεσολάβησή μου στὸ βεζύρη γιὰ νὰ ἀξιώσῃ ἀπὸ τὸ δεσπότη τὴ χορήγηση διαζυγίου. Κατὰ τοὺς ἰσχυρισμούς του ἡ γυναίκα του ἦταν «κακὴ κι' ἀνάποδη»[4] καὶ δὲν δεχόταν μὲ κανένα τρόπο τὸ χωρισμό. Ἕνας ἄλλος μοῦ ζήτησε φάρμακο γιὰ νὰ λύσῃ τὰ μάγια ἑνὸς ἐχθροῦ, ποὺ «ἀμπόδεσαν» κάποιο σύζυγο. Ἀπευθύνθηκε σὲ μένα γιατὶ ἐδῶ ἐπικρατεῖ ἡ ἰδέα ὅτι κάθε Φράγκος ἔχει καὶ ἰατρικὲς γνώσεις»[5].

Στὶς 10 Ἰουνίου ἐπιστρέφει στὰ Γιάννενα. Ὑπολογίζει τὰ ἑλληνικὰ σπίτια σὲ 2.000, τὰ μουσουλμανικὰ σὲ 1.000 καὶ τὰ ἑβραϊκὰ σὲ 200. Οἱ ἑλληνικὲς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 102.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 103.
3. Clientela.
4. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 104-105.

οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦσαν στὴν πόλη ἦταν περισσότερες ἀπὸ τὰ σπίτια, κάπου 3.000[1]. Ὑπῆρχαν ἔξη ἢ ἐφτὰ ἐκκλησίες μὲ 50 παπάδες, 16 τζαμιὰ καὶ δύο συναγωγές[2].

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὰ Γιάννενα ἔγιναν πρωτεύουσα τοῦ Ἀλῆ ὁ μόνιμος πληθυσμὸς ἀντικαταστάθηκε σιγὰ-σιγὰ ἀπὸ κατοίκους προσωρινοὺς καὶ μετακινούμενους. «Ἡ πόλη εἶναι σήμερα γεμάτη ἀπὸ ξένους, ποὺ καταφθάνουν ἀπὸ διάφορες ἑλληνικὲς καὶ ἀλβανικὲς περιοχὲς δελεασμένοι ἀπὸ τὶς δυνατότητες κερδοσκοπίας καὶ τὶς καταναλωτικὲς δαπάνες ποὺ αὐξάνονται, ὅπως εἶναι φυσικό, στὴν πρωτεύουσα τῆς ἐπικράτειας τοῦ βεζύρη. Πολλὲς οἰκογένειες ἀπὸ μακρινὲς περιφέρειες ἔχουν ἀναγκαστικὰ ἐγκατασταθῆ στὰ Γιάννενα ὡς ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀφοσίωση τῶν συγγενῶν τους ποὺ βρίσκονται στὴν ὑπηρεσία τοῦ βεζύρη, ἐδῶ ἢ κάπου στὴν ἐπικράτειά του. Οἱ φρουρὲς καὶ τὰ στρατεύματα, καθὼς καὶ τὰ ἀλβανικὰ ἀσκέρια ποὺ ἀδιάκοπα περνοῦν ἀπὸ τὴν πόλη, μεγαλώνουν τὸν κινητὸ πληθυσμό. Φαίνεται, ὡστόσο, πὼς ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων δὲν ἄλλαξε ἐδῶ καὶ 50 χρόνια, γιατὶ πολλὲς παλιὲς οἰκογένειες, ἑλληνικὲς καὶ ὀθωμανικές, μετακινήθηκαν σὲ ἄλλες περιοχὲς γιὰ νὰ ἀποφύγουν τοὺς κινδύνους καὶ τὶς ἁρπαγὲς καὶ κυρίως τὴν προσφορὰ καταλυμάτων στοὺς Ἀλβανοὺς στρατιῶτες, ὑποχρέωση ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἐξαιροῦνται οὔτε οἱ Τοῦρκοι»[3].

Ὅπως καὶ στὴν ὑπόλοιπη τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα οἱ πλούσιοι Ἕλληνες ἀπόφευγαν κάθε ἐπίδειξη εὐμάρειας. Τὰ σπίτια τους εἶχαν ἐξωτερικὰ φτωχικὴ

---

1. Σὲ ἄλλο σημεῖο (σ. 168) ὁ Leake ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς πρωτεύουσας τοῦ Ἀλῆ, μόνιμο καὶ κινητό, σὲ 30.000. Κατὰ τὸν *Ἀραβαντινὸ* (Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις, 1856, τ. Β', σ. 248-249) ὁ γιαννιώτικος πληθυσμὸς τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ Ἀλῆ ὑπολογιζόταν σὲ 3.673 οἰκογένειες (2.280 χριστιανικές, 850 ὀθωμανικές, 343 ἑβραϊκὲς καὶ 200 ἄλλων ἐθνῶν) ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν σὲ 22.000 ψυχές. Σ' αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ προσθέτει 4.000 παρεπίδημους καὶ στρατιῶτες, σύνολο 26.000. Παρατηρεῖ ὅμως ὅτι ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς ἐπαυξανόταν «καταφευγόντων εἰς τὴν πόλιν ταύτην πολλῶν τυχοδιωκτῶν καὶ ἐνδεεστέρων τινῶν οἰκογενειῶν ἐκ τῶν πέριξ περιοχῶν καὶ ἐπαρχιῶν». Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Hobhouse* ποὺ ἔφτασε στὰ Γιάννενα λίγους μῆνες ἀργότερα μὲ τὸν Byron (Ὀκτώβριος 1809) ἀναφέρει στὸ χρονικό του 8.000 σπίτια καὶ 35.000 ψυχὲς τὸ λιγώτερο. Μόνο τὸ ἕνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν μουσουλμάνοι (Journey through Albania and other provinces of Turkey..., London 1813, σ. 60).

2. Ἄλλες σύγχρονες πληροφορίες ἀναφέρουν παραπλήσιους ἀριθμούς. «Ἔχει σπίτια 3.000 σχεδόν, 1.700 ρωμαίικα, 1.000 τούρκικα καὶ ὡς 300 ἑβραϊκά. Ἔχει δὲ παλάτια ὑπέρλαμπρα αὐθεντικὰ 5, ἐκκλησίας 7 καὶ τζαμιὰ 17, ἕνα μικρὸ μπεζεστένι εἰς τὴν ἀγορὰν θολογυριστόν, σχολεῖα δὲ εἰς τὰ ὁποῖα σπουδάζουν ὑπὲρ τοὺς 400 μαθηταὶ τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν γλῶσσαν, τὴν ποιητικήν, τὴν ρητορικήν, τὴν Γεωγραφίαν, τὴν Μαθηματικήν, τὴν Φιλοσοφίαν καὶ Θεολογίαν» (*Κοσμᾶ τοῦ Θεσπρωτοῦ* καὶ *Ἀθανασίου Ψαλίδα,* Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου, Προλεγόμενα καὶ Σημειώσεις Ἀθαν. Χ. Παπαχαρίση, Ἰωάννινα 1964, σ. 52-53).

3. «Πολλὰ ὑπέφεραν ἐπὶ ἔτη ἀπὸ τοὺς Γκέκηδες τοῦ Ἀλῆ οἱ Γιαννιῶτες ποὺ κατοικοῦσαν στὰ σπίτια τους», γράφει ὁ *Ἀθ. Λιδωρίκης,* ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ βεζύρη (ἔνθ' ἀν., σ. 882).

ἐμφάνιση. Ἐλάχιστα παράθυρα ἔβλεπε κανεὶς πρὸς τὸ δρόμο κι᾽ ἐκεῖνα ἦταν κλεισμένα μὲ σιδεροκάγκελλα χονδροειδέστατης κατασκευῆς[1].

Τὰ καλύτερα ἑλληνικὰ σπίτια, γράφει ὁ Leake, δὲν διαφέρουν διόλου ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψη ἀπὸ τὰ μουσουλμανικά. «Ἔχουν ὅμως περισσότερες ἀνέσεις, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἐπειδὴ οἱ πολυταξιδεμένοι ἔμποροι ἀπόχτησαν τὶς συνήθειες τῶν πολιτισμένων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο γιατὶ εἶναι διαφορετικὲς οἱ συνθῆκες τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Οἱ Ἑλληνίδες δὲν εἶναι ἔγκλειστες ὅπως οἱ Τουρκάλες. Τὰ γιαννιώτικα σπίτια ἔχουν συνήθως μιὰ μεγάλη ἐσωτερικὴ αὐλὴ καὶ μιὰ μικρὴ στὸ πίσω μέρος τοῦ σπιτιοῦ. Ἀπὸ τὴν εὐρύχωρη ἐσωτερικὴ αὐλὴ ἀνεβαίνεις ἀπὸ μιὰ πλατειὰ μεγαλόπρεπη σκάλα στὸ ξύλινο χαγιάτι ὅπου βλέπουν ὅλα τὰ διαμερίσματα τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ χαγιάτι στηρίζεται σὲ μιὰ πέτρινη ἁψίδα ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἐξωτερικὴ πύλη. Ἕνα μέρος τῆς αὐλῆς εἶναι κῆπος καὶ στὴν ἄκρη τοῦ ἁπλόχωρου χαγιατιοῦ ὑπάρχει πάντοτε ἕνα κιόσκι. Τὸ χαγιάτι καὶ τὸ κιόσκι ἀποτελοῦν τὴ θερινὴ κατοικία τῆς οἰκογένειας».

Ὁ σοφὰς ἦταν τὸ μόνο θεατὸ ἔπιπλο τοῦ σπιτιοῦ. Τὰ κρεβατοστρώσια ποὺ ἁπλώνονταν στὸ σοφὰ κάθε βράδυ κρύβονταν σὲ ντουλάπια ποὺ βρίσκονταν στοὺς τοίχους τῶν δωματίων. Ἀλλὰ καὶ τὸ «τραπεζάκι» μὲ τὸν στρογγυλὸ μεταλλικὸ δίσκο ἐμφανιζόταν στὴν κάμαρα μονάχα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν γευμάτων.

Σὲ μερικὰ ὡστόσο σπίτια ὑπῆρχε τραπέζι μὲ καρέκλες εὐρωπαϊκοῦ τύπου καὶ στοὺς τοίχους κρέμονταν βενετσάνικοι ἢ γερμανικοὶ καθρέφτες. «Σὲ μιὰ ἢ περισσότερες κάμαρες βλέπεις τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας καὶ ἕνα καντῆλι πάντοτε ἀναμμένο μπροστά της. Γενικὰ κρεμοῦν τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου ποὺ ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ νοικοκύρη. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς εἰκόνες εἶναι σκεπασμένες — ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρόσωπο — μὲ ἀσήμι, ὅπως στὶς ἐκκλησίες. Τὸ κατώτερο μέρος ὅλων τῶν γιαννιώτικων σπιτιῶν χτιζόταν ἀπὸ μικρὲς κακοπελεκημένες πέτρες καὶ τὰ ἐπάνω διαμερίσματα ἀπὸ ξύλο. Κάθε μεγάλο σπίτι εἶχε τὸ πηγάδι του. Ἀλλὰ τὰ Γιάννενα «προσφέρουν καὶ τὴν πολυτέλεια τῶν δροσερῶν ποτῶν γιατὶ τὸ Μιτσικέλι καὶ ὁ Ὀλύτσικας ἐφοδιάζουν μὲ χιόνι τὴν πόλη στὶς ἀρχὲς τοῦ καλοκαιριοῦ καὶ τὸ Συρράκο στὸ τέλος».

Μ᾽ ὅλο ποὺ πολλοὶ Γιαννιῶτες ἔμποροι ταξίδεψαν καὶ ἔμειναν πολὺν καιρὸ στὸ ἐξωτερικὸ οἱ συνήθειες τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς δὲν φαίνεται, γράφει ὁ Leake, νὰ ἄλλαξαν πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου. Τὰ κορίτσια προικίζονται καὶ τώρα ἀλλὰ τὸν σύζυγο διαλέγουν πάντοτε οἱ γονεῖς. Κι᾽ ὄχι μόνο δὲν ζητοῦν τὴ γνώμη τῆς θυγατέρας ἀλλὰ οὔτε τῆς ἐπιτρέπουν νὰ δῆ πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο τὸν μελλοντικὸ ἀφέντη της. Τὰ ἀδέρφια φροντίζουν γιὰ τὴν προίκα τῆς ἀδερφῆς καί, ὅπως συμβαίνει γενικὰ στὴν Ἑλλάδα, δὲν παντρεύονται πρὶν τὴν ἀποκαταστήσουν. Τὰ κορίτσια σπάνια βγαίνουν ἀπὸ τὸ σπίτι. Ἐξαίρεση γίνεται γιὰ τὸν ἐκκλησιασμὸ (μόνο τὴ νύχτα).

---

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 139-140.

«Τὸ βάδισμα τῶν γυναικῶν εἶναι ἀλλόκοτο, ὄχι τόσο ἐξ αἰτίας τοῦ περιορισμοῦ καὶ τῆς ἐνδυμασίας, ὅσο ἀπὸ τὴν πεποίθηση πού ἐπικρατεῖ ὅτι τὸ κλυδωνιζόμενο, λικνιστικὸ περπάτημα εἶναι ἀπόδειξη εὐγένειας καὶ γοητείας. Γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ σπουδαία φιλοφροσύνη νὰ πῆς σὲ μιὰ γυναίκα πὼς περπατάει σὰν χήνα»[1].

Τὰ Γιάννενα φημίζονταν, γράφει ὁ Leake, γιὰ τὰ δυὸ σχολεῖα καὶ τὶς δυὸ βιβλιοθῆκες τους. Ὑπῆρχε καὶ μία ἀκόμα βιβλιοθήκη στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ ἀλλὰ περιλάμβανε μόνο κείμενα τῶν πατέρων καὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. «Ἐπικεφαλῆς τοῦ παλαιοῦ σχολείου, ποὺ ἡ ἵδρυσή του χάνεται μέσα στὴν παράδοση, εἶναι ὁ Κοσμᾶς Μπαλᾶνος[2], ἕνας ἀξιοσέβαστος ἄνθρωπος. Ὁ πατέρας του ἦταν κι' ἐκεῖνος δάσκαλος[3]. Σ' αὐτὸ τὸ ἵδρυμα, ποὺ τώρα τελευταῖα ἐξασφάλισε οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τοὺς Ζωσιμάδες, διδάσκονται, ὅπως σ' ὅλα τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, γραμματικὴ καὶ Ἕλληνες συγγραφεῖς. Στὸ ἄλλο σχολεῖο, ἑκατὸ μαθητὲς διδάσκονται ἑλληνικά, ἱστορία, γεωγραφία καὶ φιλοσοφία. Αὐτὸ τὸ δεύτερο σχολεῖο ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸν Πικροζώη[4], ἕνα Γιαννιώτη ἔμπορο, ποὺ

1. «Χήνα, πάπια μου» ἦταν συνηθισμένη ἐπωδὸς δημοτικῶν ἐρωτικῶν τραγουδιῶν.

2. Ὁ Κοσμᾶς Μπαλάνος, γνωστὸς ὡς Κοσμᾶς ὁ Οἰκονόμος (1731-1808). Ἔγραψε ἐγχειρίδιο «Ἀριθμητικῆς, Ἀλγέβρης καὶ Χρονολογίας» ποὺ τυπώθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1797.

3. Ὁ μαθηματικὸς Μπαλάνος Βασιλόπουλος, πατέρας τοῦ Κοσμᾶ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου (πέθανε τὸ 1768). Ἐχθρὸς κάθε νεωτερισμοῦ εἶχε προσηλωθῆ στὴ στείρα ἀρχαιογνωσία καὶ δίδασκε στοὺς μαθητές του τὴ γλώσσα τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν θλιβερό. Ἕνας μαθητής του, ὁ Γεώργιος Κρεμμύδας, ὅταν ἔμαθε τὸ θάνατο τοῦ Κοσμᾶ, ἔγραψε ἕνα ἐπιτύμβιο στὴ γλώσσα ποὺ διδάχτηκε:

Κλεινὸν ἕδος, πάτρης, αἶ! ἔμελλε πανύστατον εὖχος
σὸν ἄρα ἐκλείψειν, Κοσμᾶ ἀποιχομένου,
Κλεινὸς κλεινοῦ πατρός, ὃς ἔσκε γόνος, σὸν τ' ἕρμα

κ.λπ., κ.λπ. (*Κων. Σάθα,* Βιογραφίαι, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 593-594). Συνέγραψε δύο ὀγκώδη μαθηματικὰ συγγράμματα καὶ σχόλια στὰ ἔργα τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τοῦ Γαληνοῦ. Γράφει γιὰ τὸν Μπαλάνο Βασιλόπουλο ὁ *Μοισιόδαξ*: «Αὐτὸς διείληφεν ἐν δυσὶ τόμοις ὅλοις περὶ τῶν στοιχείων τοῦ Εὐκλείδους, περὶ τῶν προβλημάτων τοῦ Ἀρχιμήδους, περὶ τῆς τριγωνομετρίας, εἴτε τῆς ἐπιπέδου εἴτε τῆς σφαιρικῆς, περὶ τῶν τμήσεων τῶν κωνικῶν» (*Κων. Σάθα,* ἔνθ' ἀν., σ. 519). Ἀλλὰ ὁ Μπαλάνος ἐπειδὴ δὲν γνώριζε καμμιὰ εὐρωπαϊκὴ γλώσσα εἶχε ἄγνοια τῶν ἐπιστημονικῶν προόδων τῆς ἐποχῆς του καὶ ἀντλοῦσε τὸ ὑλικό του ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Καὶ τὸ χειρότερο, τὰ ἔργα του ἦταν γραμμένα σὲ στρυφνὴ ἀττικὴ διάλεκτο. Σ' αὐτὴ τὴν ἀκατάληπτη γλώσσα γίνονταν οἱ παραδόσεις στὸ σχολεῖο (βλ. *Φάνη Μιχαλόπουλου,* Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση, 1648-1820, Ἀθήνα 1930, σ. 65 κ.ἑ.).

4. Δὲν ἦταν καινούργιο σχολεῖο ἀλλὰ συνέχεια τῆς περίφημης «νεωτεριστικῆς σχολῆς» ποὺ ἵδρυσε τὸ 1648 ὁ Ἠπειρώτης μεγαλέμπορος Ἐπιφάνιος. Ἕνα περίπου αἰώνα ἀργότερα (1742) ἦρθαν ἀρωγοὶ στὴ σχολὴ ποὺ ἀντιμετώπιζε οἰκονομικὰ προβλήματα οἱ πλούσιοι ἔμποροι τῆς Βενετίας Μαροῦτσες (ἀπὸ τότε ὀνομάσθηκε καὶ Μαρουτσικὴ ἢ Μαρουτσαία). Ἀλλὰ νέα κρίση πιὸ δεινὴ σημειώθηκε τὸ 1797 ὅταν τὰ κεφάλαια τῶν ἐπιχορηγήσεων ποὺ εἶχαν κατατεθῆ σὲ τράπεζα τῆς Βενετίας δημεύτηκαν ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα. Τὴν ἔσωσε ὅμως ὁ Ζώης Καπλάνης, ὁ ἐπιλεγόμενος Πικροζώης, μὲ τὸ γενναῖο κληροδότημά του (ὀνομάστηκε

προικοδότησε τὸ ἵδρυμα μὲ 800 πουγγιά. Οἱ τόκοι τοῦ κεφαλαίου, μαζὶ μὲ ἄλλες δωρεὲς ἐξασφαλίζουν μισθὸ 2.000 πιάστρων στὸν ἀρχιδιδάσκαλο Ἀθανάσιο Ψαλίδα (ἔχει καὶ δύο βοηθούς) καὶ μιὰ μικρὴ ἐτήσια ἐπιχορήγηση σὲ κάθε μαθητή. Ὁ ἴδιος ὁ Πικροζώης ἔχτισε ἐκκλησία καὶ νοσοκομεῖο στὰ Γιάννενα. Τὸ συνολικὸ ἐτήσιο «διάφορο» τῶν κεφαλαίων τῶν δύο σχολείων εἶναι τώρα 60 πουγγιά. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχολεῖα ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἄλλα μικρὰ σχολεῖα ποὺ διευθύνονται κυρίως ἀπὸ κληρικούς[1]. Σ' αὐτὰ ἡ διδασκαλία περιορίζεται στὰ ἑλληνικὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Δὲν εἶναι διόλου ἀσυνήθιστο νὰ δῆς στὴν καρδιὰ τοῦ καλοκαιριοῦ ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δασκάλους, καθισμένο κάτω ἀπὸ ἕνα δέντρο στὰ περίχωρα τῆς πολιτείας, μὲ τριάντα ἢ σαράντα παιδιὰ γύρω του. Ἀπὸ τοὺς φτωχότερους μαθητὲς εἰσπράττουν συνήθως ἕνα πιάστρο τὴ βδομάδα[2].

«Λένε πὼς ἕνα ἀπὸ τὰ δραστικὰ κίνητρα ποὺ ἔπεισαν τοὺς Ἕλληνες ὅτι ἡ ἵδρυση σχολείων ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη μέθοδο γιὰ νὰ βελτιωθῆ ἡ κατάστασή τους ἦταν ἕνας καλόγερος ἀπὸ τὸ Ἀπόκουρο, ὁ Κοσμᾶς, ποὺ ἐπὶ ὀχτὼ χρόνια, περιοδεύοντας σ' ὁλόκληρη τὴ χώρα, εἶχε γιὰ κύριο θέμα τῶν κηρυγμάτων του τὴν παιδεία. Ἦταν ἀκόμα καὶ κοινωνικὸς μεταρρυθμιστής. Αὐτὸς ἔπεισε τὶς γυναῖκες τοῦ Ζαγοριοῦ νὰ πετάξουν τὸ πελώριο καὶ ἀσουλούπωτο κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, ποὺ ἔμοιαζε μ' ἐκεῖνο ποὺ συνήθιζαν οἱ νησιώτισσες τοῦ Αἰγαίου, καὶ νὰ υἱοθετήσουν ἕνα ἁπλὸ μαντήλι[3]. Ὁ ζῆλος του τὸν ὁδήγησε στὸ μαρτύριο. Δολοφονήθηκε τὸ 1780 ἀπὸ τὸν Κοὺρτ πασά»[4].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς γιατρὸς Henry Holland, ποὺ ταξίδεψε στὰ Γιάννενα δυὸ φορὲς τὸ 1812, γράφει στὸ χρονικό του ὅτι στὶς δύο Ἀκαδημίες φοιτοῦ-

---

Καπλαναία). Ἀπαράλλαχτα ὅπως οἱ Ζωσιμάδες ἔσωσαν τὸν ἴδιο χρόνο τὴ σχολὴ Γκιούμα (*Παν. Ἀραβαντινοῦ*, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1856, τ. Β', σ. 280). Ὡς τὸ 1797 δίδαξε στὴ δεύτερη σχολὴ τοῦ Ἐπιφάνιου— στὸ καταστατικὸ ὅριζε ὅτι «ἐκτὸς τῆς Γραμματικῆς καὶ τῶν Σχολαστικῶν μαθημάτων παραδίδεται καὶ ἡ Φιλοσοφία, καθὼς καὶ αἱ Ἐπιστῆμαι» (*Ι. Βελούδου*, Ἡ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικὴ Κοινότης τῶν Ὀρθοδόξων, σ. 126), ὁ Μιχ. Μήτρου, ὁ κατοπινὸς περίφημος μητροπολίτης Μελέτιος καὶ λαμπρὸς συγγραφέας (ὡς τὸ 1692), ὁ Παρθένιος Κατσούλης (ὡς τὸ 1696), ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (ἀπὸ τὸ 1742), ὁ ἱερομόναχος Τρύφων Μετσοβίτης (μετὰ τὸ 1753) κ. ἄ.

1. Αὐτὰ τὰ σχολεῖα λειτουργοῦσαν στοὺς προνάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν καὶ στὶς αὐλὲς τῶν μοναστηριῶν Ὁ Ψαλίδας πρὶν ἀναλάβη τὴ διεύθυνση τῆς Καπλαναίας σχολῆς δίδασκε στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Μαρίνας (*Ἀραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 281).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 148.

3. Ἦταν μιὰ φλοκωτὴ σκέπη πολυτελέστατη. Στὴ Ζίτσα τὸ ἴδιο:«...τοὺς δὲ Ζιτσαίους παρήνεσεν ἵνα προβῶσιν εἰς ἐκποίησιν παντὸς ἀργυροῦ καὶ μεταξωτοῦ κοσμήματος καὶ ἰδίως τῶν εἰς τὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς ἐρραμμένων χρυσῶν νομισμάτων πρὸς σχηματισμὸν κεφαλαίου ὑπὲρ διατηρήσεως τῆς Ἀνωτέρας Σχολῆς» (Ν. *Γεωργιάδη*, Ἡ κωμόπολις Ζίτσα, Ἀθῆναι 1889, σ. 31).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 149. Ἡ δολοφονία ἔγινε στὶς 24 Αὐγούστου 1779 (*Τρ. Εὐαγγελίδη*, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, Ἐν Βόλῳ 1912, σ. 13).

σαν τὰ περισσότερα Ἑλληνόπουλα τῆς πόλης. «Τὸ Γυμνάσιο τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα εἶχε τὴν πρώτη θέση. Κι' ἀπόχτησε φήμη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ διευθυντής του θεωρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους τῶν ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχουν Ἕλληνες ποὺ ἔγραψαν περισσότερα ἔργα. Ἀλλὰ ὁ Ψαλίδας ἔχει ταξιδέψει πολύ, μιλάει πολλὲς γλῶσσες, εἶναι λαμπρὸς κλασσικὸς φιλόλογος, ὀξυνούστατος κριτικός, ποιητὴς καὶ ἐνημερωμένος σὲ πολλοὺς τομεῖς τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ ἐπιστήμης».

Τὰ κεφάλαια τῶν κληροδοτημάτων τῆς Ἀκαδημίας εἶχαν κατατεθῆ στὴν Τράπεζα τῆς Μόσχας.

Ὁ Ψαλίδας δίδασκε ὄχι μόνο ξένες γλῶσσες ἀλλὰ καὶ ἱστορία, γεωγραφία καὶ διάφορους κλάδους τῆς φιλοσοφίας. Ἡ προσωπική του φήμη ἐπέβαλε γενικὰ τὸ σχολεῖο.

Ἡ δεύτερη ἀκαδημία ἦταν κατώτερου ἐπιπέδου. Διευθυντής της ἕνας γηραλέος διδάσκαλος, ὁ Μπαλᾶνος, «ἀξιοσέβαστος καὶ φιλόπονος ἀλλὰ μὲ λιγώτερη παιδεία ἀπὸ τὸν Ψαλίδα». Τὰ κεφάλαια γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ σχολείου εἶχαν ἐξασφαλίσει οἱ ἀδελφοὶ Ζωσιμᾶ. Δύο ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴν Ἰταλία, ὁ τρίτος στὴ Ρωσία. Ὁ Holland πληροφορήθηκε ὅτι οἱ Ζωσιμάδες δαπανοῦσαν 20.000 πιάστρα τὸ χρόνο γιὰ τὴν ἀγορὰ βιβλίων καὶ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ σχολείου[1].

Γιὰ τὶς δύο σχολὲς ἔχουμε πληροφορίες καὶ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Thomas Smart Hughes ποὺ βρισκόταν στὰ Γιάννενα τὸ χειμώνα τοῦ 1813 - 1814.

Λειτουργοῦσαν, γράφει στὸ χρονικό[2] του, δύο σχολεῖα ὅπου διδάσκονταν ἀρχαῖα Ἑλληνικά. Τὸ ἕνα ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸν Γκιώνη[3], Γιαννιώτη ἔμπορο ποὺ δημιούργησε μεγάλη περιουσία στὴ Βλαχία, πρὶν 130 χρόνια[4]. Τὰ κεφάλαια ὅμως ποὺ εἶχε τοποθετήσει ὁ ἱδρυτὴς στὴν Τράπεζα τῆς Βενετίας γιὰ τὸ σχολεῖο δημεύτηκαν κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Γάλλων. Ἀπὸ τότε τὸ ἵδρυμα λειτουργεῖ μὲ

---

1. Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813, London 1815, σ. 151-152.

2. Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820, τ. Β', σ. 23-24.

3. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἐμμανουὴλ Γκιούμα.

4. Ἡ λειτουργία τῆς σχολῆς Γκιούμα ἄρχισε τὸ 1674. Ἦταν γνωστὴ ὡς ἡ «Πρώτη σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων» κι' ἀπόχτησε μεγάλη φήμη, χάρη στοὺς νεωτεριστικοὺς προσανατολισμούς της. Στὴ σχολὴ Γκιούμα οἱ μαθητὲς «ἐτρέφοντο, ἐνεδύοντο, ἐλάμβανον βιβλία καὶ γραφικὴν ὕλην διὰ δαπάνης τῆς σχολῆς» (*Ἀνωνύμου*, «Χρυσαλλίς», τ. Δ' [1866], σ. 580). Δίδαξαν μὲ τὴ σειρά: ὁ ἱερομόναχος Βησσαρίων Μακρῆς (νεωτεριστὴς καὶ γνώστης τῶν σύγχρονων φιλοσοφικῶν συστημάτων), ὁ ἱερέας Γεώργιος Σουγδουρῆς, ἰταλοσπουδασμένος, νεωτεριστὴς κι' αὐτός, πολύγλωσσος (καταδιώχτηκε ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο), ὁ ἱερομόναχος Μεθόδιος ὁ Ἀνθρακίτης, μεγάλος ἀναγεννητής, ἰταλοσπουδασμένος, μαθηματικὴ ἰδιοφυία (ἀφορίστηκε ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο), ὁ πρωτόπαπας Μπαλᾶνος Βασιλόπουλος; ὁ γιός του ὁ Κοσμᾶς Οἰκονόμος (ὡς τὸ 1807) καὶ ὁ ἀδερφός του Κωνσταντῖνος Μπαλανίδης (ὡς τὸ 1820).

δαπάνες τῆς οἰκογένειας Ζωσιμᾶ πού εἶναι ἐγκατεστημένη ἀπό πολλά χρόνια στή Ρωσία, Πολωνία καί Αὐστρία. Κάπου 300 παιδιά ἐκπαιδεύτηκαν σ' αὐτό τό σχολεῖο πού διευθυνόταν ἀπό τόν Μπαλάνο, «ἀξιοσέβαστο ἄνθρωπο μέ μεγάλη μόρφωση»[1].

Στό δεύτερο σχολεῖο φοιτοῦσαν 100 μαθητές μέ διευθυντή τόν Ψαλίδα. Αὐτό τό σχολεῖο ἱδρύθηκε πρίν 30 χρόνια ἀπό τόν πλούσιο ἔμπορο Πικροζώη[2] ἀπό τό Γραμμένο, χωριό κοντά στά Γιάννενα.

Καί στίς δυό σχολές ὑπῆρχαν «καλές βιβλιοθῆκες»[3]. Ἡ Σχολή τοῦ Ψαλίδα ἦταν ἐφοδιασμένη καί μέ δυό σφαῖρες τῆς γῆς καθώς καί μέ κάμποσες καλές συσκευές ἀστρονομίας.

Καί ὁ Γάλλος πρόξενος στά Γιάννενα καί περιηγητής Pouqueville: «Μέσα στή βαρβαρότητα πού κατατρύχει τήν Ἑλλάδα ἡ γιαννιώτικη Σχολή φημίζεται ὡς ἑστία τῶν Γραμμάτων. Ὑπάρχει μιά αἴθουσα φυσικῆς μέ σφαῖρες, χάρτες, μερικές συσκευές γιά τό μάθημα τῆς χημείας καί μιά βιβλιοθήκη μέ 1.500 τόμους στίς τρεῖς γλῶσσες πού διδάσκονται στό σχολεῖο, ἀρχαῖα ἑλληνικά, λατινικά καί γαλλικά. Αὐτή ἡ βιβλιοθήκη ἐξασφαλίζει τή μύηση τῶν μαθητῶν στίς ἐπιστημονικές γνώσεις».

Ὁ Pouqueville ἀναφέρει καί τούς συγγραφεῖς πού ἔδωσαν τά Γιάννενα στά χρόνια τῆς δουλείας. Τόν Μελέτιο, τόν Μπαλᾶνο[4], τόν Σουγδουρῆ[5], τόν Κο-

---

1. Τόν Κωνσταντίνο Μπαλανίδη, γιό τοῦ πρωτόπαπα καί σχολάρχη Μπαλάνου Βασιλόπουλου. Ἔμεινε διευθυντής τῆς σχολῆς ἀπό τό 1799 ὡς τό 1818. Ἀξιοσέβαστος καί σοφός ἦταν, ὅπως γράφει ὁ περιηγητής, ἀλλά ἀκολούθησε τό καταστροφικό ἐκπαιδευτικό σύστημα τοῦ ἀδερφοῦ του Κοσμᾶ. Ἀναχρονιστικό πρόγραμμα, σκοταδιστικό, διαβρωτικό. Ὁ Μπαλανίδης ἀποδείχτηκε ἀνάξιος τῶν προκατόχων του. Στό ἑλληνικό περιοδικό τῆς Βιέννης «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» (1817, σ. 85-87) δημοσιεύτηκε ἀνταπόκριση τοῦ Δ. Ἀθανασίου γιά τό σύστημα διδασκαλίας στή Μπαλαναία Σχολή. «Οὗτος ὁ ἄλλως σεβάσμιος ἀνήρ ἔπρεπε νά ἔχη μαθητάς τούς πάππους καί προπάππους μας καί ὄχι ἡμᾶς καί τά τέκνα μας... ἐμποδίζει μεγάλως νά μαθαίνουν οἱ μαθηταί εὐρωπαϊκάς γλώσσας λέγων ὅτι αὗται γέμουσιν ἀπό ἀθεϊστικά βιβλία καί κάμνουσι νά ἀθεΐσουν ὅσους τάς μανθάνουν... Ὅσοι ἐπρόκοψαν ἦσαν ἐκεῖνοι τούς ὁποίους αὐτός ὠνόμαζεν ἀθέους καί ἀχρείους... ἐρωτοῦσα ἕνα μαθητήν τῆς Β' κλάσεως: πόσαι αἱ προθέσεις; μ' ἀπεκρίθη δυωκαίδεκα· τόν μεταρώτησα τί σημαίνει δυωκαίδεκα καί ἔλαβον τήν ἀπάντησιν: δέν ἠξεύρω... Πολλοί ἀπό αὐτούς (τούς μαθητές) γίνονται μισάνθρωποι, κακοήθεις, καί ὅσον αἱ ἰδέαι των μικρότεραι, τόσον περισσότερον ὑπεροπτικοί καί κενόδοξοι».

2. Τό σχολεῖο ἀναγνωρίστηκε τό 1805 μέ πατριαρχικό σιγίλλιο. Ὁ Ψαλίδας ἦταν ὁ πρῶτος διευθυντής τῆς σχολῆς — ἀπό τό 1797 — στήν τρίτη φάση τῆς λειτουργίας της. Ἡ Καπλαναία θά καταστραφῆ τό 1820 ὅπως καί ἡ Ζωσιμαία.

3. «Τά δύο ταῦτα σχολεῖα ἐν τῇ ἀκμῇ αὐτῶν ἐκέκτηντο καί βιβλιοθήκην λαμπράν ἔχουσαν ἐπί τοῖς ἄλλοις (καί ἐξαιρέτως ἡ τοῦ Γκιούμα) καί χειρόγραφα ἀνεκδότων πραγματειῶν καί δοκιμίων συγγεγραμμένων παρά τῶν κατά καιρούς χρηματισάντων διδασκάλων τῶν Ἰωαννίνων (*Ἀραβαντινοῦ* ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 281, σημ. 1).

4. Τόν Μπαλᾶνο Βασιλόπουλο.

5. Γ. Σουγδουρῆς (1683-1709). Ἦταν ὁ πρῶτος πού δίδαξε Φυσική. Ἔγραψε τήν

σμᾶ Μπαλᾶνο, τὸν Τρύφωνα[1], τὸν Λάμπρο Φωτιάδη[2], τὸν Γεωργίου[3] καὶ τὸν Ψαλίδα[4].

Ὁ Leake διαπίστωσε ὅτι ὁ Ἀλῆς εὐνοοῦσε καὶ ἐνθάρρυνε τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας. Τὴν πολιτικὴ αὐτὴ ἀποδίδει στὴν ἄγνοια τοῦ σατράπη γιὰ τὶς ἀπώτερες συνέπειες τῆς παιδευτικῆς προόδου καὶ κυρίως στὰ ἄμεσα πλεονεκτήματα αὐτῶν τῶν παραχωρήσεων. «Συχνὰ ἐφιστοῦσε τὴν προσοχὴ τῶν μητροπολιτῶν στὸ θέμα τῆς παιδείας γιατὶ οἱ περισσότεροι ἀποβλέπουν μονάχα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματοῦχοι, στὴ συσσώρευση πλούτου καὶ πολὺ θὰ ἤθελαν νὰ μὴν ἀσχοληθοῦν διόλου μὲ τὰ σχολεῖα. Τὰ ἴδια ἔλεγε ὁ Ἀλῆς καὶ στὸν γέροντα ἀρχιδιδάσκαλο Μπαλᾶνο. Τὸν παρακινοῦσε νὰ μορφώνη μὲ ἐπιμέλεια τὰ παιδιὰ ποὺ τοῦ ἐμπιστεύτηκαν, δίνοντάς τους τὸ καλὸ παράδειγμα καὶ νὰ εἶναι βέβαιος πὼς θὰ ἔχη πάντοτε τὴν ὑποστήριξη καὶ τὴν προστασία του[5]. Ἡ καταπίεση τοῦ βεζύρη στὰ μοναστήρια εἶναι ἀνεπαίσθητη ἂν συγκριθῆ μὲ τὴν τυραννική του πολιτικὴ στὰ χωριὰ καὶ στὰ ἄτομα. Τελευταῖα ἐξασφάλισε τὴν εὔνοιά του τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ναούμ, μεταξὺ Κορυτσᾶς καὶ Ἀχρίδας. Ὄχι πὼς εἶχε ποτὲ διάθεση νὰ ξοδέψη ἕνα παρὰ ἀπὸ τὴν τσέπη του γι' αὐτοὺς τοὺς σκοπούς. Πρὶν λίγο καιρὸ λ.χ. ἔπεσε ἕνας βράχος πάνω στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στὸ νησὶ τῆς Λίμνης. Ὁ Ἀλῆς πρόσταξε νὰ γίνουν ἀμέσως ἐπισκευὲς καὶ φόρτωσε τὶς δαπάνες σὲ μερικοὺς πλούσιους Γιαννιῶτες[6].

ἀνέκδοτη ἐπιστημονικὴ Λογικὴ («Εἰσαγωγὴ τῆς Λογικῆς Μεθόδου») καὶ «Ἐπιτομὴ Γραμματικῆς».

1. Τρύφων ὁ Μετσοβίτης, ἱερομόναχος (ΙΗ' αἰώνας), ἰταλοσπουδασμένος καὶ νεωτεριστής. Ἔγραψε «Περὶ ψυχῆς τῶν ζώων» καὶ μετέφρασε τὴ «Λογικὴ» τοῦ Γενουηνσίου.

2. 1750-1805. Τὸ πλούσιο συγγραφικό του ἔργο ἔμεινε ἀνέκδοτο.

3. Γεώργιος, ὁ ἐξ Ἀργυροκάστρου. Τὸ 1780 κυκλοφόρησε τὸ ἔργο του «Γραμματικὴ ἑλληνολατινική».

4. Voyage dans la Grèce..., Paris 1820, τ. Α', σ. 120-121.

5. Ὁ Ἀλῆς εὐνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς παιδείας γιατὶ οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες χρειάζονταν στὸ πασαλίκι γιὰ τὴ διοίκηση καὶ τὴ διπλωματία. Λέγεται ὅτι παρ' ὅλη τὴ φιλοχρηματία καὶ τὴν ἁρπακτικότητά του ἔδωσε κάποτε ἐπιχορήγηση γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου τῆς Ἄρτας (*Ἰω. Λαμπρίδη*, Τὰ Φιλανθρωπικὰ Ἱδρύματα τῆς Ἠπείρου, τ.Α', σ. 201). Ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι μὲ ἔξοδα τοῦ Ἀλῆ σπούδασε στὸ ἐξωτερικὸ ὁ Κωλέττης (*M. Emerson et Pechio*, Tableau de la Grèce, Paris 1825, σ. 364). Φυσικὰ γινόταν ἀρεστὸς στοὺς Ἕλληνες μὲ τὸ ἀζημίωτο. Συχνὰ ἔσπευδε νὰ γίνη διαιτητὴς καὶ συμφιλιωτὴς ἀνάμεσα στοὺς λόγιους καὶ τοὺς κληρικοὺς (*Ἀν. Γούδα,* Βίοι Παράλληλοι, τ. Β', σ. 292).

6. Ὁ περιηγητὴς *Holland* (Travels..., London 1815, σ. 191) πληροφορήθηκε ὅτι ὁ Ἀλῆς φρόντισε νὰ χτιστοῦν ἐκκλησίες σὲ χωριὰ τοῦ κάμπου τῆς Ἄρτας. Προστάτευε τὶς ἰδιοκτησίες τῶν μοναστηριῶν καὶ τῶν ναῶν γιατὶ ἔτσι ἐξασφαλιζόταν ἡ εὐμάρεια τοῦ κλήρου καὶ ἡ ἀφοσίωσή του. Φρόντιζε ὁ ἴδιος γιὰ κάθε περίπτωση. Παράδειγμα τὸ μπουγιουρδὶ πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους του στὸ χωριὸ Ρουψιά: «Εἰς Σᾶς ἀγαπημένοι μου Σιουμπασιάδες τοῦ χωρίου Ρουψιᾶ. Ἄλλο δὲν σᾶς γράφω. Τὸ χωράφι εἰς τὸν Ἅγ. Ἀθανάσιον στὸ Παλιοκκλήσι καὶ τὸ χωράφι στὸ Σιάδι στὰ Σελιὰ νὰ μὴν τὸ ἡμοργιάσετε (νὰ μὴν εἰσπράξετε γεώμορο), ὅτι

Κι' ὁ κὺρ Δ. Α.[1], ὁ σημαντικώτερος ἔμπορος τῆς πολιτείας, ποὺ εἶχε ἐκεῖνες τὶς μέρες δυσαρεστήσει γιὰ κάποιο σοβαρὸ ζήτημα τὸν πασά, ὑπῆρξε τὸ κυριώτερο θύμα τοῦ βράχου ποὺ κύλισε πάνω στὸ μοναστήρι[2]».

Κατὰ τὸν Leake τὰ ἑλληνικὰ ποὺ μιλοῦσαν στὰ Γιάννενα ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ ἐξευγενισμένα στὴν Ἑλλάδα, πιὸ σωστὰ ἀπὸ γραμματικὴ ἄποψη. Αὐτὸ φυσικὰ ὀφειλόταν στὴ μακροχρόνια λειτουργία τῶν σχολείων καὶ στὴν ἐγκατάσταση στὰ Γιάννενα πολλῶν ἐμπόρων ποὺ εἶχαν ταξιδέψει καὶ ζήσει σὲ χῶρες τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης[3].

Παρατήρησε ὅτι στὴ λαϊκὴ γλώσσα εἶχαν διατηρηθῆ πολλὲς ἀρχαιοελληνικὲς λέξεις ποὺ ὡστόσο δὲν ἐντάχθηκαν στὴν ἐξευγενισμένη ὁμιλία τῶν πόλεων. Συνηθίζονταν λ.χ. στὰ χωριὰ τῆς Ἠπείρου οἱ λέξεις «σκιάδιον», «ἀντλία», «τροπωτήρι», «θύρα». Ἔλεγαν ἀκόμα «προσθηλάζω», γιὰ τὰ ἀρνιὰ καὶ τὰ κατσίκια καὶ «καταθροήθηκαν τὰ ὀρνίθια»[4].

Στὰ τέσσερα χρόνια ποὺ εἶχαν μεσολαβήσει ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπίσκεψη τοῦ Leake στὰ Γιάννενα (1805) εἶχε σημειωθῆ μεγάλη πρόοδος στὴν ἐμφάνιση τῆς πολιτείας. Ὁ βεζύρης ἔχτισε ἕνα μεγάλο σεράϊ στὸ ὕψωμα τῆς Λιθαρίτσας. «Μὲ τὴν ἀνάλαφρη κινέζικη ἀρχιτεκτονική του ἐρχόταν σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴ στέρεη, τὴ ρωμαλέα ἁπλότητα τοῦ τοπίου». Ἄλλο κτίριο ποὺ στόλιζε τὰ Γιάννενα, μ' ὅλο ποὺ δὲν φαινόταν ἐπειδὴ τὸ ἔκρυβαν τὰ δέντρα, ἦταν τὸ κιόσκι, ἕνα μικρὸ παλάτι, ποὺ ὑψωνόταν στὸ λόφο τοῦ Ἁη-Γιώργη. Ἐκεῖ ὁ Ἀλῆς εἶχε δημιουργήσει κι' ἕνα ζωολογικὸ κῆπο μὲ λάφια, μιὰ λεοπάρδαλη καὶ ἄλλα θηρία. Τὸ κιόσκι ἦταν κυκλικό, μὲ διάμετρο 250 πόδια, μαρμαροστρωμένο. Στὴ μέση ὑπῆρχε μιὰ δεξαμενή. Στὸ κέντρο τῆς δεξαμενῆς εἶχε στηθῆ ἕνα ὁμοίωμα κάστρου μὲ κανόνι. Ἀπὸ τὴ μπούκα τοῦ κανονιοῦ τιναζόταν νερό[5]. Κι' ἀμέσως ἀπαντοῦσε μιὰ παρόμοια ἐκτίναξη νεροῦ ἀπὸ ἕνα ἄλλο κανόνι ποὺ βρισκόταν στὴν ἄκρη τῆς δεξαμενῆς. Αὐτὸ ὑποτίθεται ἦταν τὸ κανόνι τῶν ἐχθρῶν ποὺ

τὸ ἄφηκα νὰ ξυπηριτεύεται ἡ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ, ὅθεν κατὰ τὴν προσταγήν μου νὰ μὴ μπερδεύεσθε εἰς αὐτὰ τὰ χωράφια, οὔτε στὸ σπειρί, οὔτε στὸ ἄχυρο καὶ ὄχι ἄλλο» (*Ἰω. Λαμπρίδη,* Ἠπ. Μελετήματα, Β', Ὁ Τεπελενλῆ Ἀλῆ πασᾶς, Ἐν Ἀθήναις 1887, σ. 52 σημ. 1).

1. Ἴσως ὁ Δημήτριος Ἀθανασίου, γαμπρὸς τοῦ Χατζηπολυζώη.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 149.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 150. «Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Ἠπείρου», γράφει ὁ *Φάνης Μιχαλόπουλος,* «ἐξ αἰτίας τῆς τεράστιας ἀναπτύξεως τῆς βιοτεχνίας, τῆς γεωργικῆς καὶ τῆς κτηνοτροφίας καὶ κάθε ἄλλου βιωτικοῦ ἐπαγγέλματος, καταπληκτικῶς ἐξελίχθηκε καὶ κατα-στάθηκε ἕνα ἀπὸ τὰ πλουσιώτερα τοπικὰ ἰδιώματα τῆς Ἑλλάδος» (Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση [1648-1820], Ἀθήνα 1930, σ. 21).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 151.

5. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Hughes* ποὺ εἶδε τὸ κιόσκι τὸ 1814 γράφει πὼς ἦταν θαῦμα τουρκικῆς ἀρχιτεκτονικῆς (Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820, σ. 458). Μὲ τὴ δύναμη τοῦ νεροῦ ποὺ ἐκτινασσόταν στὸ συντριβάνι, γράφει ὁ *Hughes*, ἔπαιζε ἕνα μουσικὸ ὄργανο.

πολιορκοῦσαν τὸ κάστρο». Κι' ὁ Leake παρατηρεῖ: «Ἂν ἀντὶ γι' αὐτὰ τὰ γελοῖα καὶ εὐτελέστατα τουρκικοῦ γούστου κατασκευάσματα ἔχτιζε ἕνα ἁπλὸ καὶ κομψὸ συντριβάνι, τὸ κιόσκι θὰ ἦταν τέλειο στὸ εἶδος του. Νομίζω πὼς οὔτε ὁ σουλτάνος δὲν ἔχει τόσο ὄμορφο καὶ τόσο εὐχάριστο κιόσκι γιὰ τὶς καλοκαιρινὲς ζέστες».

Ὁ χῶρος γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ μαρμαρόστρωτο χωριζόταν σὲ ἑφτὰ τμήματα. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ ἦταν προθάλαμος. Ἀντίκρυ μιὰ στενὴ σκάλα ποὺ ὁδηγοῦσε στὸν κῆπο. Τὰ σκαλοπάτια ἀνέβαζαν σὲ μιὰ κάμαρα ποὺ εἶχε παράθυρο πρὸς τὸ ἐσωτερικό. Τὸ παράθυρο εἶχε καφάσι ζωγραφισμένο μὲ ἕνα τοπίο ἀλλὰ μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ δὲν φαινόταν πὼς ἦταν παράθυρο. Κι' ὅσοι βρίσκονταν μέσα στὸ κιόσκι θαροῦσαν πὼς ἦταν γύρω-γύρω μονάχα τοῖχοι. Σ' ἐκείνη τὴν κάμαρα ἐγκαθιστοῦσε τὶς εὐνοούμενες τοῦ χαρεμιοῦ του ποὺ ἔπαιρνε μαζί του στὸ κιόσκι. Ἀπὸ τὸ μυστικὸ παράθυρο οἱ γυναῖκες μποροῦσαν νὰ βλέπουν καὶ νὰ ἀκοῦνε χωρὶς νὰ φαίνωνται. Ἀπὸ τὶς ἄλλες ἔξη κάμαρες οἱ δυὸ ἦταν ἀδειανοὶ μαρμαρόστρωτοι χῶροι. Οἱ ὑπόλοιπες ἦταν διαμερίσματα μεγαλόπρεπα ἐπιπλωμένα. Στὶς τρεῖς πλευρὲς ὑπῆρχαν σοφάδες ἐνῶ ἡ τέταρτη ἔβλεπε στὴν κρήνη[1].

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Λιθαρίτσας βρισκόταν τὸ σεράϊ τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ καὶ νοτιώτερα τοῦ Βελῆ. Καὶ τὰ δύο παλάτια ἦταν χτισμένα κοντὰ στὴ λίμνη. Στὸ σεράϊ τοῦ Βελῆ ἡ ἐπίπλωση καὶ ἡ διακόσμηση εἶχαν κάπως εὐρωπαϊκὸ στύλ. Τοῦ Μουχτάρ, ἀντίθετα, ἀποτελοῦσε τὸ κλασσικὸ παλάτι τῶν Τούρκων μεγιστάνων. Τοὺς τοίχους στόλιζαν, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικά, διάφορες ἀποτρόπαιες εἰκονογραφήσεις ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ πασᾶ: τοῦ Μουχτὰρ κυβερνήτη, τοῦ Μουχτὰρ τσιφλικᾶ, κυνηγοῦ, πολέμαρχου. Ὑπῆρχε καὶ μιὰ εἰκόνα ποὺ ἔδειχνε τὴν ἐκτέλεση κάποιου Ἕλληνα[2].

Κοντὰ στὴ βορεινὴ ἀπόληξη τῆς λίμνης, στὸ Πέραμα, σ' ἕνα βραχῶδες ὕψωμα κάτω ἀπὸ τὸ Μιτσικέλι, ὁ Ἀλῆς εἶχε χτίσει ἕνα μέγαρο μὲ πανοραματικὴ θέα πρὸς τὴν πόλη καὶ τὰ ἀρτινὰ βουνὰ στὸ βάθος[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 151-153.

2. Γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν παλατιῶν τοῦ Ἀλῆ καὶ τῶν γιῶν του γράφει ὁ *Pouqueville*: «Αὐτὰ τὰ σεράγια, χτισμένα ὅπως ὅλα τὰ τουρκικὰ οἰκοδομήματα, ἔχουν τοῦτο τὸ ἰδιαίτερο: εἶναι διακοσμημένα μὲ τοιχογραφίες ποὺ ἔχουν φιλοτεχνήσει Ἀρμένηδες «μπογιατζῆδες». Τὰ θέματα τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι τερατώδη ὅσο καὶ οἱ μεγιστάνες ποὺ τὰ θαυμάζουν. Στὸ ἀέτωμα τῆς πύλης τοῦ σεραγιοῦ τοῦ Μουχτάρ, εἰκονίζεται ὁ ἴδιος ὁ πασὰς τριγυρισμένος ἀπὸ τὴ φρουρά του ποὺ παρακολουθεῖ τὸ μαρτύριο ἑνὸς ἀνθρώπου στὴ φούρκα. Στὸ σεράϊ τοῦ Βελῆ οἱ τοιχογραφίες παρουσιάζουν στρατόπεδα, σωροὺς κεφάλια, σημαῖες καὶ πολιορκίες, ὅπου οἱ μπόμπες εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ τὰ σπίτια. Στὸ ταβάνι τοῦ σαλονιοῦ βλέπει κανεὶς τὸν ἥλιο, τὸ φεγγάρι, τὰ ἀστέρια, ἕνα κομήτη μὲ φλεγόμενη οὐρὰ καὶ μιὰ ἀστραπὴ νὰ σχίζη τὸ στερέωμα, ὅλα μαζί» (Voyage dans la Grèce..., Paris 1820, τ. Α', σ. 118-119).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 154-155. Γιὰ τὰ σεράγια τοῦ Ἀλῆ μᾶς πληροφορεῖ καὶ ὁ Γάλλος συνταγματάρχης *Guillaume de Vaudoncourt* ποὺ εἶχε ἀναλάβει πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἀποστολὲς στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὰ Γιάννενα κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Εἶχε

Στὸ νησὶ τῆς λίμνης ὑπῆρχε μιὰ κατοικία τοῦ βεζύρη, πέντε μικρὰ μοναστήρια καὶ ἕνα ψαροχώρι μὲ 100 σπίτια. Οἱ ψαράδες τοῦ νησιοῦ εἶχαν ἐξασφαλίσει τὸ μονοπώλιο τῆς ἁλιείας καταβάλλοντας στὸν Ἀλὴ 15.000 πιάστρα τὸ χρόνο. Ἦταν ἐπίσης ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν τὸ καθιερωμένο χαράτσι καὶ νὰ ἐφοδιάζουν τὸ σεράϊ μὲ καυσόξυλα.

«Τὸ χωριὸ βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ κήπους καὶ πλατάνια. Καὶ τὴν πάστρα τῶν σπιτιῶν του δὲν τὴ βρίσκεις πουθενὰ ἀνάμεσα στὴν κατώτερη τάξη τῆς πολιτείας καὶ στὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Οἱ γυναῖκες γνέθουν μπαμπάκι καὶ λευκαίνουν τὰ πανιὰ ποὺ ὑφαίνονται στὰ Γιάννενα. Τὰ μοναστήρια χρησιμοποιοῦνται τώρα γιὰ φυλακές. Ἐκεῖ καταλήγουν οἱ κρατούμενοι ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς ἐπικράτειας τοῦ βεζύρη. Ἐπειδὴ ὁ περιορισμὸς στὸ νησί, σὲ σύγκριση μὲ τὶς φυλακὲς τοῦ κάστρου, εἶναι πιὸ ὑγιεινὸς καὶ πιὸ χαλαρός, προορίζεται γιὰ τὰ μικρότερα ἀδικήματα καὶ γιὰ κείνους ποὺ κρατοῦνται ὡς ὅμηροι — ἐγγύηση γιὰ τοὺς συγγενεῖς τους ποὺ ἀπουσιάζουν. Στὸ μεγαλύτερο μοναστήρι ἔχουν ἐγκατασταθῆ οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ τῶν Σουλιωτῶν ποὺ κατέφυγαν στὰ Ἑπτάνησα ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ Σουλίου. Ἀνάμεσά τους καὶ ἡ κόρη τοῦ Μπότσαρη, ἕνα ἀξιοπρόσεχτο κορίτσι 10 χρόνων. Σ' αὐτὰ τὰ φτωχὰ πλάσματα παρέχεται μονάχα μιὰ μερίδα κουραμάνα. Οἱ ὑπόλοιπες ἀνάγκες τους καλύπτονται ἀπὸ ἐλεημοσύνες. Στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁη-Λιᾶ, ποὺ βρίσκεται στὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ νησιοῦ, κρατοῦνται, ἐδῶ καὶ τέσσερα χρόνια, ἡ γυναίκα καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ Ζαφειράκη ἀπὸ τὴ Νάουσα»[1].

Τὰ κυριώτερα ψάρια τῆς λίμνης ἦταν τὰ σαζάνια καὶ τὰ χέλια. Ἀφθονοῦσαν οἱ «τζίμες», μικρὰ ψάρια ποὺ πιάνονταν μὲ εἰδικὰ μεταξωτὰ δίχτυα[2].

πολλὰ παλάτια ὁ πασάς, γράφει ὁ *Vaudoncourt*. Μερικὰ ἦταν κληρονομιὰ τῆς δεύτερης γυναίκας του, πλούσιας χήρας ἑνὸς πασᾶ (ἀφοῦ τὴν παντρεύτηκε τὴν ἔκλεισε στὸ χαρέμι ὅπου πέθανε στὴν ἀφάνεια). Τὰ ἄλλα προέρχονταν ἀπὸ ἁρπαγές: ἀνάγκαζε πλούσιους ὑπηκόους του νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ ἀρχοντικά τους καὶ νὰ ἐξαφανισθοῦν ἢ νὰ τὰ παραδώσουν μὲ τὸ καλό. Ἔχτισε ὅμως καὶ μερικὰ μόνος του. «Εἶναι ὁ ἴδιος ἀρχιτέκτονας καὶ διακοσμητής. Αὐτὰ ἀκριβῶς εἶναι τὰ πιὸ μεγαλόπρεπα καὶ τὰ πιὸ κακόγουστα. Περνᾶς σκοτεινὲς τρῶγλες γιὰ νὰ φτάσῃς σὲ πολυτελεῖς αἴθουσες ὅπου βλέπεις τὴν ἀφθονία τοῦ χρυσαφιοῦ, τοῦ βελούδου καὶ τῶν κεντημάτων, ἀκόμα καὶ στὸ πάτωμα. Τάπητες γκομπλὲν κρεμασμένοι σὲ μιὰ βέργα ἀντικαθιστοῦν συχνὰ τὶς πόρτες. Καὶ χρυσοκεντήματα, φάρδος μιὰ ὀργιά, μὲ πλούσια χρυσὰ κρόσσια δουλεμένα σὲ ὑφάσματα ἀξίας ἔξη φράγκων ἡ γυάρδα. Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ παλάτια, πλάϊ στὴν πλούσια διακοσμημένη αἴθουσα ὅπου γίνονται οἱ ἀκροάσεις, ὑπάρχουν ἕνα σωρὸ κάμαρες ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ ἀπίθανους σκοπούς. Μερικὲς εἶναι ἀποθῆκες γεμάτες ἔπιπλα καὶ μαγειρικὰ σκεύη, προϊόντα δημεύσεων, λεηλασιῶν καὶ ἐκβιασμῶν. Τὸ 1807 ποὺ παρουσιάσθηκε ἡ ἀνάγκη νὰ κατασκευασθοῦν κανόνια ἔβγαλαν ἀπ' αὐτὲς τὶς κάμαρες 6.000 χαλκώματα καὶ τὰ ἔστειλαν στὰ χυτήρια (Memoirs on the Ionian Islands, London 1816, σ. 204).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 154-155.

2. Γιὰ τὸν ἰχθυολογικὸ πλοῦτο τῆς λίμνης ἔχουμε καὶ ἄλλες σύγχρονες πληροφορίες. «Ἡ

Όλα τὰ ρηχὰ σημεῖα τῆς λίμνης ἦταν γεμάτα καλαμιὲς καὶ βοῦρλα κάθε λογῆς. Ἀνάμεσά τους ἄνθιζαν νούφαρα καὶ ζαμπάκια. Ἀπὸ τὰ βοῦρλα, τὰ πιὸ συνηθισμένα ἦταν τὰ «παπύρια». Ἀπὸ αὐτὰ τὰ παπύρια κατασκεύαζαν ψαθιὰ ποὺ ἀποτελοῦσαν τοὺς καθιερωμένους τάπητες τῶν γιαννιώτικων σπιτιῶν. Μὲ τὰ καλάμια τῆς λίμνης γίνονταν τὰ ταβάνια τῶν λαϊκῶν σπιτιῶν[1].

Ἡ λίμνη ἦταν καὶ σπουδαῖος κυνηγότοπος. Τὸ βορεινὸ τμῆμα ὅπου ἀφθονοῦσαν οἱ ἀγριόπαπιες ἦταν ἀπαγορευμένο γιὰ τοὺς κοινοὺς θνητούς. Ἐκεῖ κυνηγοῦσε ἀποκλειστικὰ ὁ Μουχτὰρ πασάς. Μερικὲς φορὲς ἔβγαινε καὶ ὁ Ἀλῆς γιὰ κυνήγι καὶ τότε ἡ λίμνη ζωντάνευε. Όλα τὰ πλεούμενα καὶ τὰ μονόξυλα ἐπιστρατεύονταν. Κύκλωναν τὰ παπύρια καὶ ξεσήκωναν τὶς πάπιες. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ὅλα τὰ γιαννιώτικα τουφέκια βρίσκονταν σὲ δράση[2].

Ὁ καζὰς τῶν Ἰωαννίνων (Γένα ἀποκαλοῦσαν οἱ Τοῦρκοι τὴν πρωτεύουσα) ἦταν χωρισμένος σὲ τέσσερες ναχαγιέδες[3]: Μαλακάσι (49 χωριά, 2.350 σπίτια), Κούρεντα (71 χωριὰ μὲ 1.850 σπίτια), Τσιρκοβίστα (22 χωριά, 460 σπίτια) καὶ Ζαγόρι (42 χωριά, 3.500 σπίτια). Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῶν τεσσάρων διαμερισμάτων τοῦ καζᾶ ὑπολογιζόταν σὲ 50.000. Μὲ ἐξαίρεση τοὺς Καλαρύτες, τὸ Συρράκο, τὸ Ματσούκι καὶ τὰ βλαχοχώρια τῆς Πίνδου, ὅλα τὰ ἄλλα χωριὰ τοῦ καζᾶ κατοικοῦνταν ἀπὸ Ἕλληνες[4].

Ἀπὸ τὰ Γιάννενα ὁ Leake πραγματοποίησε ἐκδρομὲς καὶ συστηματικὲς ἐξερευνήσεις σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἠπείρου.

Ταξιδεύοντας πρὸς τοὺς Καλαρύτες ἔφτασε στὶς 29 Ἰουλίου στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁη-Γιώργη ὅπου ἔσπευσαν νὰ τὸν προϋπαντήσουν οἱ Ἀρχὲς καὶ οἱ πρόκριτοι τῆς κωμόπολης μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν κὺρ Κ. Τουρτούρη, ποὺ ἐκπροσωποῦσε ὡς κοτζάμπασης τὸν ἀδερφό του. Τοὺς συνόδευε ὁ Ἀλβανὸς σούμπασης. Προπορευόταν μιὰ ὀρχήστρα γύφτων μουζικάντηδων. Οἱ Καλαρυτιῶτες κουβαλοῦσαν ἕνα ψητὸ ἀρνί, κρασί, ψωμὶ καὶ σαλάτα.

Τὸ τραπέζι στρώθηκε ἀμέσως. Οἱ ὑπηρέτες ἅπλωσαν ἕνα πανὶ καταγῆς στὴ γαλαρία τοῦ μοναστηριοῦ, ἔκοψαν τὸ κρέας καὶ τὸ σκόρπισαν ἐδῶ κι' ἐκεῖ. Μερικοὶ κάθισαν πάνω σὲ χαλιά, ἄλλοι στὸ λιθόστρωτο. Οἱ γύφτοι ἄρχισαν νὰ παίζουν τὰ ὄργανά τους. Ἦταν τέσσερα νταούλια, δυὸ μεγάλα καὶ δυὸ μικρά,

---

λίμνη τῶν Ἰωαννίνων εἶναι φτωχὴ ἀπὸ ψάρια, ἀξιόλογη ὅμως δι' ἕνα εἶδος μικροψαριῶν ὁποὺ λέγεται τζίμαις, ὁποὺ πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν γίνονται καὶ εἶναι τόσον μικραῖς ὁποὺ ἠμποροῦν νὰ ἔμβουν 400 στὴ λίτρα καὶ διὰ τὰ ἀξιόλογα χέλια ὁποὺ τόσο μεγάλα πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν γίνονται ἐπειδὴ ζυγιάζουν πολλὰ ὡς τέσσαραις ὀκάδαις τὸ ἕνα» (*Κοσμᾶ τοῦ Θεσπρωτοῦ* καὶ *Ἀθαν. Ψαλίδα*, Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου, Προλεγ. Σημ. Ἀθ. Χ. Παπαχαρίση, Ἰωάννινα 1964, σ. 60).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 155-156.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 156-157.
3. Κύκλους.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 165-168.

δυὸ βιολιά, ἕνα εἶδος ὄμποε, ἕνα ἄλλο πνευστὸ καὶ μιὰ φλογέρα. Τὰ τραγούδια ποὺ συνόδευαν τοὺς μουσικοὺς συναγωνίζονταν τὰ ὄργανα σὲ δυσάρεστους διαπεραστικοὺς ἤχους, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής.

Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα ἄρχισαν τὰ κλέφτικα τραγούδια. Ἀναφέρονταν στὰ ἡρωικὰ κατορθώματα τῶν Σουλιωτῶν καὶ τοῦ Κατσαντώνη ποὺ σκότωσε «τὸν περίφημο μπουλούκμπαση Βεληγκέκα». Τὰ ἡρωικὰ τραγούδια ἀκολούθησαν τὰ τραγούδια τῆς ἀγάπης ποὺ συνοδεύονταν μὲ ἐπιφωνήματα «πώ, πώ, πώ». Ὕστερα σηκώθηκε ὁ Ἀλβανὸς σούμπασης κι ἔσυρε γυμνοπόδαρος τὸ χορό[1].

Οἱ Καλαρύτες εἶχαν σημειώσει μεγάλη ἀνάπτυξη μετὰ τὸ 1805. Καὶ στὰ πλούτη καὶ στὴν καλοζωία. Κάθε χρόνο χτίζονταν καινούρια σπίτια ἀπὸ τοὺς ξενητεμένους ἐμπόρους ποὺ γύριζαν στὴ γενέτειρά τους. Οἱ οἰκογένειες ποὺ εἶχαν ἐγγραφῆ στὰ φορολογικὰ κατάστιχα ἦταν 620 καὶ χωρίζονταν σὲ τρεῖς κατηγορίες. Τῆς πρώτης πλήρωναν 800 πιάστρα τὸ χρόνο, τῆς δεύτερης 400 καὶ τῆς τρίτης 200. Οἱ πάμπτωχες οἰκογένειες ἀπαλλάσσονταν. Κάπου 70.000 πιάστρα (4.000 στερλίνες) συγκέντρωνε ὁ βεζύρης ἀπὸ τοὺς Καλαρύτες. Ἡ κωμόπολη εἶχε δημόσιο χρέος 250 πουγγιὰ κι' ἔπρεπε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κανονικὸ φόρο, νὰ πληρώνη καὶ τὸ διάφορο. Ὅταν ὁ Ἀλῆς ἤθελε νὰ ἐνισχύση κάποιον εὐνοούμενο τὸν ἔστελνε μ' ἕνα μπουγιουρδὶ στοὺς Καλαρύτες προστάζοντας τοὺς προεστοὺς νὰ δεχτοῦν, θέλοντας καὶ μή, τὸ δάνειο ποὺ τοὺς πρόσφερε ὁ ἀπεσταλμένος, μὲ ὑποχρεωτικὸ τόκο 12%[2].

Τὸ χτίσιμο σπιτιοῦ στοὺς Καλαρύτες ἦταν μιὰ πολὺ δαπανηρὴ ὑπόθεση. Οἱ πέτρες μεταφέρονταν ἀπὸ τὸ λατομεῖο, ἕνα μίλι μακριά, ἀπὸ γυναῖκες-ὑποζύγια. Γιὰ μιὰ μεγάλη πέτρα ποὺ κουβαλοῦσαν στὴν πλάτη ἔπαιρναν ἔξη παράδες. Μποροῦσαν νὰ πραγματοποιήσουν δέκα δρομολόγια τὴν ἡμέρα. Ἀλλὰ τὸ κόστος αὐτῆς τῆς πέτρας ὣς τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἔμπαινε στὸν τοῖχο ἔφτανε τοὺς 10 παράδες. Οἱ πλάκες γιὰ τὴ σκεπὴ ἀγοράζονταν δέκα πιάστρα οἱ 100, μικρὲς καὶ μεγάλες. Ἡ ξυλεία μεταφερόταν στὸν ὦμο ἀπὸ τρεῖς ὧρες μακριά. Ὅσο γιὰ τὰ ταβανοσάνιδα, ἀγοράζονταν 35-40 παράδες τὸ ἕνα.

Ὁ σούμπασης, ὁ διοικητὴς τῆς ἀστυνομίας, εἶχε μόνο δύο βοηθοὺς στὴν ἐνάσκηση τῶν καθηκόντων του. Ἔλυνε τὶς μικροδιαφορὲς εἰσπράττοντας ἀμοιβὴ καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη καὶ ἐκδίκαζε μικροϋποθέσεις γιὰ χρέη μὲ δικαίωμα 10% πάνω στὸ διεκδικούμενο ποσό. Οἱ μεγάλες ὑποθέσεις ρυθμίζονταν μὲ διαιτησία ἀπὸ τοὺς προεστούς. Ὁ σούμπασης εἶχε ἐπίσης δικαίωμα 2% ἀπὸ τὶς εἰσπράξεις τῶν ἐτήσιων φόρων ποὺ πραγματοποιοῦσε μὲ βάση τὸν κατάλογο τοῦ κοτζάμπαση.

Ὁ σούμπασης εἶχε δικαίωμα νὰ ἐπιβάλη τριῶν εἰδῶν ποινές: 1) φυλάκιση, 2) ἐγκατάσταση τῶν παλληκαριῶν του γιὰ τροφοδοσία κ.λπ. στὸ σπίτι τοῦ παρα-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 205-206.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 207.

βάτη, 3) ἐκδίωξη τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ σφράγισμα τῆς πόρτας. Ὅλες αὐτὲς οἱ ποινὲς μποροῦσαν νὰ μετατραποῦν σὲ χρῆμα. Ἂν δὲν συνέβαιναν φιλονεικίες στὸ χωριὸ ὁ σούμπασης θὰ λιμοκτονοῦσε γιατὶ ἦταν ἄμισθος. Ὡστόσο ἡ θέση του ἦταν τόσο περιζήτητη ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς Ἀλβανοὺς στρατιωτικοὺς ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ ἀποφεύγουν τὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὶς ὑπερβολὲς ἢ νὰ δίνουν ἀφορμὴ στοὺς προεστοὺς γιὰ παράπονα [1].

Τὸ χωριὸ Ματσούκι εἶχε γίνει τσιφλίκι τοῦ Ἀλῆ. Ἀδυνατώντας οἱ πάμπτωχοι χωριάτες νὰ πληρώσουν τὰ βαρειὰ δοσίματα ἀναγκάζονταν νὰ δανειστοῦν χρήματα ἀπὸ τὰ Γιάννενα μὲ τόκο 20 % (μερικὲς φορὲς καὶ 2 % τὸ μήνα). Ἀλλὰ μὲ τὸ χρέος οἱ δυσκολίες μεγάλωσαν. Μπροστὰ στὸ ἀδιέξοδο μερικοὶ κάτοικοι ἔφυγαν γιὰ τὰ Ἄγραφα. Ὅσοι ἀπόμειναν παρουσιάστηκαν στὸ βεζύρη καὶ τοῦ πρότειναν ν' ἀγοράση τὸ χωριό τους. Συμφώνησαν 12 πουγγιὰ καὶ τὴν ἀνάληψη ἀπὸ τὸν Ἀλὴ τοῦ κοινοτικοῦ χρέους. Ἀλλὰ ὁ βεζύρης ἀντὶ 12 πουγγιὰ ἔδωσε μόνο δύο. Ὅσο γιὰ τὸ χρέος περιορίσθηκε νὰ παραπέμψη τοὺς δανειστὲς στοὺς Ματσουκιῶτες ποὺ κατέφυγαν στὰ Ἄγραφα.

Τὸ χωριὸ Χαλίκι, στὶς ὄχθες τοῦ Ἀχελώου, εἶχε ἐρημωθῆ ἀπὸ τὰ ἀβάστακτα δοσίματα καὶ τὰ χρέη. Οἱ κάτοικοι ἦταν ἀγωγιάτες καὶ ἡ μοναδικὴ περιουσία τους τὰ ἀλογομούλαρα[2].

Στὶς 20 Αὐγούστου, ἀκολουθώντας τὸ δρόμο πρὸς τὴν Ἄρτα, ἔφτασε στὸ μοναστήρι τῆς Κιεπίνας, ποὺ τοῦ θύμισε τὸ Μέγα Σπήλαιο τοῦ Μωριᾶ. Ὁ Leake καταγράφει ἕνα δραματικὸ ἐπεισόδιο ποὺ σημειώθηκε πρὶν λίγα χρόνια στὴν Κιεπίνα. Ἕνας Καλαρυτιώτης παντρευόταν μιὰ πολὺ ὄμορφη Συρρακιώτισσα. Ἔμαθε ὁ Ἀλῆς γιὰ τὰ κάλλη τῆς νύφης κι' ἔστειλε ἀνθρώπους του νὰ τὴν ἁρπάξουν τὴ νύχτα τῆς παραμονῆς τοῦ γάμου. Ἔτσι κι' ἔγινε. Ἀλλὰ τότε ξεσηκώθηκε ὅλο τὸ Συρράκο, ἅρπαξαν οἱ ἄντρες τὰ ἄρματα καὶ ἀπέκλεισαν τὸ δρόμο πρὸς τὰ Γιάννενα. Οἱ ἀπαγωγεῖς κατέφυγαν στὸ μοναστήρι τῆς Κιεπίνας ὅπου πολιορκήθηκαν στενά. Ἀναμέτρησε τὴν κατάσταση ὁ Ἀλῆς, κατάλαβε πὼς ἔπρεπε ν' ἀνοίξη πόλεμο κι' ἔδωσε ἐντολὴ νὰ παραδώσουν τὴ νύφη στοὺς Συρρακιῶτες [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 209-210.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 210.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 214-215. Ἡ ὄμορφη Συρρακιώτισσα, συγγενὴς τοῦ πρόκριτου καὶ αὐλικοῦ τοῦ Ἀλῆ Γ. Τουρτούρη, ἦταν ἀρραβωνιασμένη μὲ τὸν Καλαρυτιώτη Πρινάρη. Οἱ ἀρραβῶνες ἔγιναν βιαστικά, μ' ὅλο ποὺ οἱ δυὸ νέοι εἶχαν δεσμὸ συγγένειας, γιατὶ ἔμαθαν οἱ γονεῖς τοῦ κοριτσιοῦ τὰ σχέδια τοῦ βεζύρη γιὰ τὴν ἀπαγωγή. Ὁ καταδότης τοῦ Ἀλῆ ἦταν ὁ Καλαρυτιώτης Ν. Γιάγκος. Οἱ Ἀρβανίτες ἀπαγωγεῖς εἰσόρμησαν ἀπὸ τὸ παράθυρο στὸ σπίτι, ὅπου βρισκόταν μονάχα ἡ κόρη μὲ τὴ μητέρα της. «Αἱ ταλαίπωροι γυναῖκες», γράφει ὁ *Ἀραβαντινός*, «δεινῶς κραυγάζουσαι ἐνηγκαλίσθησαν ἀλλήλας, ἐδέησε δὲ ν' ἀποσπασθῇ ἡ κόρη τῆς μητρός, συναποσπῶσα καὶ τὴν κόμην ἐκείνης» (Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 447 σημ. 1). Ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ζίτσας Γρηγόριος — αὐτὸς περιποιήθηκε τὸν Byron τὸ 1809 — ὅταν ἔμαθε πὼς ὁ Μουχτὰρ πασάς θὰ ἔστελνε

Ὁ Leake γράφει καὶ γιὰ ἕνα «παράλογο ἔθιμο» τῶν κτηνοτρόφων τῆς περιοχῆς Κιεπίνας. Μεταμόσχευαν ἕνα κομμάτι κόκκαλο ἀπὸ τὸ πόδι σκύλου, μακρὺ δύο ἴντσες στὸ μερὶ τοῦ μεγαλωμένου πιὰ ἀρνιοῦ. Ἄνοιγαν τὴ σάρκα, τοποθετοῦσαν τὸ κόκκαλο καὶ ἔρραβαν τὴν πληγή. Αὐτὴ ἡ χειρουργικὴ ἐπέμβαση ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἀντοχὴ καὶ τὴν ὑγεία τῶν προβάτων στὶς δύσκολες καιρικὲς συνθῆκες τοῦ βουνοῦ κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη καθιστοῦσε σκληρὴ τὴ σάρκα τους καὶ τῆς ἔδινε μιὰ τόσο ἄσχημη μυρουδιὰ ποὺ οἱ λύκοι δὲν τὴν ὀρέγονταν διόλου. Οἱ τσοπάνηδες τῆς Κιεπίνας ἦταν τόσο σίγουροι γιὰ τὴ δραστικότητα τῆς μεθόδου ὥστε βεβαίωναν τὸν περιηγητὴ ὅτι ὅσα ἀρνιὰ γεννήθηκαν ἀπὸ προβατίνες καὶ κριάρια ποὺ εἶχαν ὑποστῆ αὐτὴ τὴ μεταμόσχευση εἶχαν στὸ σῶμα τους τέτοιο κόκκαλο. Αὐτὲς οἱ ἐπεμβάσεις γίνονταν μόνο στὰ πρόβατα ποὺ προορίζονταν ἀποκλειστικὰ γιὰ ἀναπαραγωγὴ καὶ γιὰ ἐκμετάλλευση τῶν γαλακτοκομικῶν προϊόντων τους. Φαίνεται, παρατηρεῖ ὁ Leake, ὅτι τὸ κόκκαλο τοῦ σκύλου ἀποβαλλόταν μὲ τὴ διαπύηση καὶ τὴν ἐπούλωση. «Οἱ ἀνώτερες τάξεις στὴν Ἑλλάδα θεωροῦν ἠλίθιο αὐτὸ τὸ ἔθιμο καὶ ὅσο προωθεῖται ἡ παιδεία ἐγκαταλείπεται βαθμιαῖα, ὅπως καὶ τὰ μάγια καὶ οἱ ἄλλες δεισιδαιμονίες»[1].

Καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία ἀναφέρεται στὴ δεισιδαιμονία τῶν βρυκολάκων ἱστορώντας ἕνα πραγματικὸ περιστατικὸ ποὺ ἄκουσε ἀπὸ τὸ μητροπολίτη τῆς Νάουσας. «Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ὑπηρετοῦσε στὴν ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν ἔμαθε πὼς ἕνας παπὰς ξέθαψε δυὸ πεθαμένους καὶ τοὺς πέταξε στὸν Ἀλιάκμονα, ἐπειδὴ — λέει — εἶχαν βρυκολακιάσει. Τὸν κάλεσε σὲ ἀπολογία κι' ἐκεῖνος ἰσχυρίστηκε πὼς οἱ χωριανοὶ εἶδαν νὰ βγαίνη ἀπὸ τοὺς τάφους ἕνα πελώριο ζῶο τυλιγμένο σὲ φλόγες. Ὁ δεσπότης ἐπέβαλε στὸν παπὰ πρόστιμο 250 πιάστρα (ἡ Ἁγιότητά του δὲν μοῦ εἶπε ὅτι τὰ ἔδωσε στοὺς φτωχοὺς) καὶ συγχρόνως ἔστειλε νὰ φέρουν ψαλίδια γιὰ νὰ τοῦ κόψη τὰ γένεια. Τελικὰ ὅμως περιορίστηκε στὴν ἀπειλή. Προειδοποίησε ἐπίσης τοὺς ἐφημέριους τῆς ἐπισκοπῆς του ὅτι ἂν ἐπαναληφθῆ ἐξορκισμὸς βρυκολάκων θὰ πληρώσουν διπλάσιο πρόστιμο καὶ θὰ χάσουν καὶ τὴ θέση τους. Ἔτσι ὁ δεσπότης κατόρθωσε νὰ δαμάση ὅλους τοὺς βρυκόλακες τῆς περιοχῆς του[2].

στὴ Ζίτσα ἀνθρώπους του νὰ πάρουν γιὰ τὸ χαρέμι τὸ ὀμορφότερο κορίτσι τοῦ χωριοῦ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Ἐξαρχαίων, τὸ πάντρεψε νύχτα μ' ἕνα κοπέλι τοῦ μοναστηριοῦ καὶ τὸ ἔσωσε (*Σωτ. Παππᾶ*, Τὸ μοναστήρι τῆς Ζίτσας καὶ ἡ Μπαλαναία Σχολή, Ἠπ. Ἑστία, τ. Γ' [1955], σ. 326).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 215-216.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 216-217. Στὴν αὐτοβιογραφία τοῦ Καστοριανοῦ Παναγ. Ναούμ βρίσκουμε πληροφορίες γιὰ τὶς δεισιδαιμονίες περὶ βρυκολάκων στὴ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. «Ἂν, ἐν ᾧ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἔτι εὑρίσκεται ὁ τεθνεώς, διαβῇ ἐπ' αὐτοῦ κύων, γαλῆ ἢ καὶ ποντικός, τότε ὁ ἐνταφιαζόμενος μεταβάλλεται ἀμέσως εἰς αἱματορρόφον καὶ ἅπαντες οἱ ἀμέσως κατόπιν αὐτοῦ τὸ ζῆν ἐκμετρήσαντες, τὸ δὲ κακὸν ἀποβαίνει μέγα καὶ φρικαλέον, ὅταν ὁ βρυκόλακας ἀρχίσῃ νὰ ἀπορροφᾷ τῶν ζώντων τὸ αἷμα. Καθ' ἅπασαν τὴν ἑβδομάδα ἐκτὸς τοῦ Σαββάτου, ἐν ᾧ διαμένει ἐν τῷ τάφῳ του εἰς σχῆμα ἀσκοῦ,

Στὸ χωριὸ Χουλιαράδες, τσιφλίκι τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ, οἱ κάτοικοι εἶχαν ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐφοδιάζουν τὰ σεράγια τοῦ ἀφέντη τους στὰ Γιάννενα μὲ καυσόξυλα. Καὶ ἐπειδὴ ἡ περιοχή τους δὲν εἶχε δάση ἀντιμετώπιζαν καὶ ταλαιπωρίες καὶ δαπάνες. Τὴν ἴδια πάντως ὑποχρέωση εἶχαν ὅλα τὰ χωριὰ γύρω ἀπὸ τὰ Γιάννενα.

Τὸν Σεπτέμβριο καὶ 'Οκτώβριο 1809 ὁ Leake ἔμεινε στὰ Γιάννενα. Κι' εἶχε τὸν καιρὸ νὰ μελετήση τὴν πολιτικὴ τοῦ 'Αλῆ, τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς Ἕλληνες, καὶ γενικὰ τὴν κατάσταση τῶν ὑπόδουλων στὴν ἐπικράτειά του.

Ἡ παροιμία «Τοῦρκον εἶδες ἄσπρα θέλει»[1] γράφει ὁ περιηγητής, ἐκφράζει τὸν χαρακτήρα ὅλων γενικὰ τῶν 'Οθωμανῶν καὶ ἰδιαίτερα ἐκείνων ποὺ κατέχουν κάποιο ἀξίωμα, ἀπὸ τὸ ἀνώτατο ὡς τὸ κατώτατο. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ μερικὰ παραδείγματα μετριοπάθειας στὴν Μ. 'Ασία, ἀλλὰ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ὁπλαρχηγῶν ποὺ ἔχουν ἐγκαταστήσει ἀνεξάρτητη ἐξουσία, ἔτσι ποὺ νὰ μποροῦν νὰ ἐφαρμόζουν τὶς προσωπικές τους ἰδέες στὴ διοίκηση, ἀκολουθοῦν τὴν πολιτικὴ τῆς βίας καὶ τῆς ἁρπαγῆς. Αὐτὰ ἀφοροῦν καὶ τὸν Μεχμὲτ 'Αλὴ τῆς Αἰγύπτου καὶ τὸν 'Αλὴ τῆς 'Ηπείρου.

«Ὁ 'Αλήπασας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀπόχτησε πολιτικὴ σημασία γιὰ τὴν Εὐρώπη, ἐπιθυμεῖ νὰ ἐξασφαλίση τὴν εὔνοια τῶν ξένων. Ὡστόσο δὲν διστάζει διόλου νὰ καταφεύγῃ σὲ πράξεις ποὺ ἀποκλείεται νὰ τοῦ προσφέρουν αὐτὴ τὴν εὔνοια, μ' ὅλο ποὺ γενικὰ προσπαθεῖ νὰ τὶς παρουσιάση λιγώτερο ἐγκληματικές».

Μερικὲς φορές, παρατηρεῖ ὁ Leake, ὁ βεζύρης ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐγκαταστήση κληρονομικὴ ἐξουσία. Δὲν φαίνεται ὅμως πὼς ὑπάρχουν ἐλπίδες ἐπιτυχίας γιατὶ ὄχι μόνο δὲν ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴν ἱκανότητα τῶν γιῶν του[2]

περιπλανᾶται εἰς τὰ ὄρη καὶ τὰς πεδιάδας καὶ ἐπανερχόμενος εἰς τὴν πόλιν μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, ἄρχεται νὰ ἐπισκέπτηται κατὰ πρῶτον τὴν πατρικὴν οἰκίαν καὶ τὰς τῶν συγγενῶν καὶ ἀκολούθως τὰς ξένας. Εἰς τὰς πρώτας ἐπισκέψεις του καταβιβρώσκει τὰ ἄλευρα, τὸν τυρόν, τὸ βούτυρον, τὸ ἔλαιον κ.λπ. καὶ ἂν κατὰ περίστασιν ἤθελε ξυθῆ καὶ ἐξέλθη ἐξ αὐτοῦ αἷμα, τότε ἄρχεται τῆς αἱματορροφήσεως τῶν ἀνθρώπων, κορυφοῦται τῶν πολιτῶν ὁ φόβος καὶ τὸ κακὸν ἀποβαίνει τρομερὸν καὶ πολυθρήνητον. Ἡ ἀπαλλαγή των ἐκ τούτου, μόνον κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου, ὡς ἄνω ἐμνημονεύθη, ἐν ᾗ τὸ τέρας οἰκουρεῖ, δύναται νὰ λάβῃ χώραν. Συμβαίνει δὲ κατὰ τὸν ἐφεξῆς τρόπον: 'Απὸ πρωίας Σαββάτου ἀνάπτουσι πυρὰν παρὰ τὸν τάφον τοῦ βρυκόλακα καὶ ἐπ' αὐτῆς θέτουσι μέγαν λέβητα (καζάνι) ἔμπλεων ὕδατος, ὅπερ ἀφοῦ ἐπαρκῶς βράση καὶ ἀνοιχθῆ ὑπὸ ταφοσκαπτῶν ὁ τάφος τοῦ ὑπολαμβανομένου τέρατος, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν παράδοσιν, παρὰ τοὺς πόδας τοῦ τεθνεότος εἰς σχῆμα ἀσκοῦ εὑρίσκεται, χύνουσιν ἐπ' αὐτοῦ τὸ βραστὸν ὕδωρ, διαλύεται ὁ ἐξ αἵματος συγκείμενος ἀσκὸς καὶ ὁ βρυκόλακας ἐξαφανίζεται» (*Παν. Μουλλᾶ*, Ἕνας Μακεδόνας ἀπόδημος στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, 'Αθήνα 1965, σ. 134-135). Βλ. καὶ Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 537-548, τ. Β', σ. 648.

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

2. «Ὁ 'Αλής», γράφει ὁ *'Αθ. Λιδωρίκης*, ὁ σφραγιδοφύλακάς του, «δὲν ηὐνόει τοὺς υἱούς του οὓς ἔβλεπεν ὅτι δὲν τῷ ὁμοιάζουν. Ὁ Μουχτὰρ ἦτο μετρίου πνεύματος καὶ ὁ Βελῆς δειλὸς» ('Απομνημονεύματα, σ. 882).

ἀλλὰ φοβᾶται καὶ γιὰ τὴ ζωή του, ἀφοῦ πολλὲς φορὲς ρωτάει ἂν σὲ περίπτωση ποὺ θὰ ἔχανε τὴν ἐξουσία θὰ μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίση καταφύγιο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τὴν περιουσία του στὶς ἀγγλικὲς κτήσεις. «Μερικὲς φορὲς ἀκούει τὶς συμβουλὲς καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐπανορθώση τὶς ἀθλιότητες στὴ διακυβέρνησή του». Τὸν Αὔγουστο, μὲ εἰσήγηση τοῦ μητροπολίτη τῆς Λάρισας, κάλεσε ἀντιπροσώπους ἀπὸ ὅλα τὰ χωριὰ τῶν Τρικάλων, καθαίρεσε τοὺς κοτζαμπάσηδες ποὺ ἐνεργοῦσαν καταπιεστικὰ καὶ τοὺς ἀντικατέστησε μὲ ἄλλους. Αὐτὴ ἦταν ὅλη κι' ὅλη ἡ μεταρρυθμιστική του προσπάθεια.

Ἤξερε καλὰ ὅτι τὸν μισοῦσαν οἱ ὑπήκοοί του. Τελευταῖα, σὲ μιὰ συζήτηση μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς ὑπουργούς του, παρατήρησε ὅτι θὰ προτιμοῦσε ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ νὰ ἐκδηλώνεται καὶ γιὰ τὸ ταμεῖο του. Οἱ ἀπαρχαιωμένες ἰδέες του δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἀνανεωθῆ. Τὸ προσφιλέστερο ἀξίωμά του ἦταν «νὰ εἶμαι καλὰ ἐγώ»[1]. Ἴσως, παρατηρεῖ ὁ Leake, ἡ κοντόφθαλμη αὐτὴ πολιτικὴ νὰ δικαιολογῆται ἀπὸ τὴν ἰδιομορφία τῶν σχέσεών του μὲ τὴν Πύλη καὶ τοὺς γείτονές του. Ὁ σουλτάνος τὸν θεωρεῖ ἐχθρό του, οἱ Ὀσμανλῆδες τὸν μισοῦν γιατὶ εἶναι Ἀλβανός, οἱ κυρίαρχοι τῶν Ἑπτανήσων τὸν ὑποβλέπουν.

Ὁ Ἀλῆς προσπαθοῦσε νὰ ἐξασφαλίση τὴν εὔνοια τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπικράτειάς του ἀποβλέποντας σὲ ἄμεσα ὠφελήματα. Ὁ ἴδιος παρομοίαζε τὸν ἑαυτό του μὲ τὸν Πύρρο. Αὐτὸ ἄλλωστε τὸ ὄνομα ἦταν τὸ μόνο μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἄνδρες ποὺ εἶχε ἀκούσει. Γιὰ τὸν Φίλιππο δὲν ἤξερε τίποτα.

«Δείχνει τὴν ἴδια τέχνη καὶ δραστηριότητα καὶ στὴ βία καὶ στὴν ἀπάτη ὅταν πρόκειται νὰ πετύχη διάφορα πλεονεκτήματα καὶ δείχνει ὑπομονὴ καὶ αὐτοκυριαρχία, ἰδίως ὅταν ἀγωνίζεται νὰ προσελκύση ἀνθρώπους μὲ τὸ μέρος του, κάτι ἀξιοσημείωτο γιὰ τὸν ὁρμητικό του χαρακτήρα. Σαστίζεις βλέποντας πόσο ὑποκριτικὰ καλόβολα ἀκούει τὶς ἀτέρμονες ἀγορεύσεις τοῦ τελευταίου Ἀλβανοῦ ἀξιωματούχου ποὺ ξαφνικὰ ἀποκτᾶ τὸ ἐπίζηλο προνόμιο νὰ κουβεντιάζη μὲ τὸν μεγάλο ἀρχηγό»[2].

Ὁ Leake συγκέντρωσε στὰ Γιάννενα πληροφορίες καὶ γιὰ τὸ χαρέμι τοῦ Ἀλῆ. Μ' ὅλο ποὺ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἐξακριβώση κανεὶς τί συμβαίνει στὸ χαρέμι τοῦ βεζύρη, ὅλοι γνωρίζουν ὅτι εἶχε κάποτε σύζυγο τὴν ἀδερφὴ τῶν μπέηδων τοῦ Ἀργυροκάστρου. Παντρεύτηκε γιὰ μιὰ μόνο μέρα τὴ χήρα ἑνὸς πλούσιου Τούρκου στὰ Γιάννενα γιὰ νὰ οἰκειοποιηθῆ τὴν περιουσία του. Λένε ὅτι αὐτὸ συνέβη καὶ σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση. Ὁ ἴδιος ἰσχυρίζεται ὅτι ἔχει 200 γυναῖκες στὸ χαρέμι του[3]. Σὲ τέτοια ζητήματα δὲν ἔχει ἐπιφυλάξεις καὶ κουβεντιάζει ἀνοιχτά. Ὅπως ὅλοι οἱ Τοῦρκοι συνηθίζει νὰ συμβουλεύεται

---

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 219-220.
3. Εἶχε τρία χαρέμια: στὰ Γιάννενα, στὸ Τεπελένι καὶ στὸ Κερκαλόπουλο.

τοὺς γιατροὺς γιὰ τὴν προμήθεια φίλτρων καὶ δηλητηρίων. Οἱ γυναῖκες του εἶναι σκλάβες ἀγορασμένες ἀπὸ τὴν Πόλη, δῶρα τῶν Τούρκων, ἢ Ἑλληνίδες ποὺ ἡ ὀμορφιά τους ἔχει ἐπισημανθῆ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἢ τοὺς ἀνθρώπους του[1] καὶ μὲ διαταγή του ὁδηγήθηκαν στὸ σεράϊ[2]. Ἡ σημερινή του εὐνοουμένη εἶναι μιὰ χριστιανὴ Ἀρβανίτισσα ἀπὸ τὸ Τεπελένι. Πρὶν δέκα χρόνια εἶχε δώσει ἐντολὴ νὰ μεταφερθῆ γιὰ κάποια αἰτία ὁ πατέρας της μὲ τὴν οἰκογένειά του στὰ Γιάννενα. Τὴν εἶδε ὁ Ἀλής, κοριτσάκι τότε, καὶ πρόσταξε νὰ τὴν ἐκπαιδεύσουν στὸ χαρέμι. Παραμένει ἀκόμα χριστιανή, ἔχει τὸ παρεκκλήσι της, ὅπου γίνεται λειτουργία ἀπὸ τὸν ἱερέα τοῦ παλατιοῦ. Πραγματικὰ ὁ Ἀλὴς δὲν ἐνδιαφέρεται διόλου γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν γυναικῶν του. Ἀλλὰ καὶ τὰ παιδιὰ ποὺ ἀγοράζονται γιὰ τὸ σεράϊ ἔχουν δασκάλους γιὰ γραφὴ καὶ ἀνάγνωση, παπάδες καὶ ὄχι χοτζάδες. Ὁ Ἀλὴς ἀπόφευγε νὰ ἁρπάζη κορίτσια ἀπὸ τὴν ἀνώτερη τάξη τῶν Ἑλλήνων.

Μὲ ἐξαίρεση τὴν εὐνοουμένη του καὶ δυὸ τρεῖς ἀπὸ τὶς ἀκόλουθές της, ποὺ συχνὰ μετακινεῖ τὴ νύχτα μέσα σ' ἕνα κλειστὸ ἁμάξι ἀπὸ τὸ ἕνα παλάτι στὸ ἄλλο, ἐκεῖ δηλαδὴ ποὺ θὰ περάση τὴν ἑπόμενη μέρα του, καμμιὰ ἀπὸ τὶς ἄτυχες σκλαβοποῦλες τοῦ χαρεμιοῦ δὲν βγαίνει ἀπὸ τὴ φυλακή της στὸ κάστρο ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ σπάνια περίπτωση εὔνοιας, ὅταν δηλαδὴ πρόκειται νὰ τὴν παντρέψη μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους του. Ἐκεῖ μέσα ζοῦν κλεισμένες σὲ κάμαρες μὲ καφασωτὰ παράθυρα, χωρὶς ψυχαγωγία καὶ ἄσκηση σ' ἕνα χῶρο ἀνθυγιεινό, κυρίως τὸ καλοκαίρι καὶ τὸ φθινόπωρο. Ἔτσι σύντομα χάνουν καὶ τὴν ὑγεία τους καὶ τὰ θέλγητρά τους. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ γίνουν μόνιμοι κάτοικοι τοῦ κάστρου παραμελοῦνται ὅπως τὸ ἴδιο τὸ κάστρο.

---

1. Ὁ Ἀλὴς καὶ οἱ γιοί του διατηροῦσαν παντοῦ πράκτορες γι' αὐτὸ τὸ σκοπό. «Μεταξὺ τῶν προδοτῶν τῆς καλλονῆς διαφόρων εὐειδῶν νεανίδων καὶ νεανιῶν ἐντίμων οἰκογενειῶν, ἁρπαζομένων ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ βιαίως, συγκατελέγετο, κατὰ παράδοσιν, καὶ ὁ ὁπλαρχηγὸς τοῦ Μετσόβου Ι. Δεληγιάννης, ὁ καὶ προδότης καὶ δολοφόνος τοῦ ἥρωος Βλαχάβα ἐν Ἰωαννίνοις» (*Κώστα Κρυστάλλη,* Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου, Μαλακάσι, Ἑβδομάς, τ. Η' [1891], σ. 8). Ἀλλὰ δὲν ἦταν πάντοτε εὔκολη ἡ ἁρπαγή. Ὁ Μίνιος Χρήστου Κατσικογιάννης, μαθαίνοντας τὸ 1803 ὅτι ὁ Ἀλὴς εἶχε ἀποφασίσει τὸν ἐγκλεισμὸ τῆς ἀδερφῆς του Μπίλιως στὸ χαρέμι, τὴν ἔσφαξε. Οἱ γονεῖς τῆς πεντάμορφης Ρίνας Βαρζέλη, 13 χρόνων, μόλις ἔμαθαν ὅτι ὁ βεζύρης σκόπευε νὰ τὴν ἁρπάξη, τῆς παραμόρφωσαν τὸ πρόσωπο μὲ ξυραφιές. Ἕνα κορίτσι ποὺ εἶχε τὴν κακὴ τύχη νὰ ὁδηγηθῆ στὸ σεράϊ ὑποκρίθηκε, δασκαλεμένο ἀπὸ τὴ μάνα του, πὼς πάσχει ἀπὸ ἐπιληψία. Βλέποντας ὁ πασὰς τοὺς σφαδασμούς της πρόσταξε νὰ διώξουν ἀμέσως τὴ σεληνιασμένη (*Ἀθανασίου Λιδωρίκη,* Ἀπομνημονεύματα, Ἠπειρ. Ἑστία, τ. Γ' [1955], σ. 591).

2. Συνήθως οἱ Τοῦρκοι πασάδες καὶ βοϊβοδάδες χρησιμοποιοῦσαν τὶς λουτράρισσες τῶν δημοσίων χαμὰμ γιὰ νὰ ἐπισημαίνουν τὶς πιὸ καλλίγραμμες Ἑλληνίδες καὶ νὰ ἐνημερώνουν τὸν αὐθέντη τους. Ἀκολουθοῦσε ἡ ἁρπαγὴ τῆς κόρης ἢ τῆς συζύγου. Ἕνα δραματικὸ περιστατικὸ ἀπόπειρας ἁρπαγῆς μιᾶς πανέμορφης παντρεμένης γυναίκας ἔγινε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ τύραννου Χατζῆ Ἀλῆ Χασεκῆ (*Δημ. Καμπούρογλου,* Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἀθῆναι 1892, τ. Γ', σ. 246-247).

Καθὼς ἐλάχιστες γυναῖκες τῶν ἀνώτερων τάξεων στὰ Γιάννενα εἶναι κομψὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβη πῶς καταντοῦν αὐτὰ τὰ ἀγρίμια ὅταν ἀρχίση νὰ σβήνη ἡ πρώτη λάμψη τῆς ὑγείας καὶ τῆς εὐρωστίας μέσα στὴ νοσηρὴ φυλακή τους. Πρὶν λίγες βδομάδες ὁ Καλαρυτιώτης γραμματικὸς ἔδωσε στὸν 'Αλῆ πληροφορίες γιὰ ἕνα ὄμορφο χωριατοκόριτσο. Ὁ βεζύρης πρόσταξε ἀμέσως νὰ τὸ φέρουν στὸ σεράϊ. Σὲ λίγες μέρες ἀποφάσισε νὰ τὴν παντρέψη καὶ ὅρισε γιὰ σύζυγο τὸν Π.[1], ἕνα νέο Καλαρυτιώτη. Ὁ ὑποψήφιος σύζυγος πληροφορήθηκε τὴν τιμὴ ποὺ τοῦ εἶχε ἐπιφυλάξει ὁ βεζύρης καὶ προσπάθησε νὰ διαφύγη στὴν Κέρκυρα. Τὸν πρόλαβαν ὅμως πρὶν φτάση στὴν ἀκτὴ οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ταχὴρ ἀγᾶ, καὶ μὴ γνωρίζοντας ὅτι προοριζόταν γιὰ γαμπρὸς τὸν ὁδήγησαν στὰ Γιάννενα. Στὸ μεταξὺ μεσολάβησε ὁ προεστὸς τῶν Καλαρυτῶν καὶ ματαιώθηκε ὁ γάμος. Ὅσο γιὰ τὸ κορίτσι ξαναγύρισε στοὺς γονεῖς του.

Κανένας δὲν γνωρίζει ἀκριβῶς τὸν ἀριθμὸ τῶν θηλυκῶν παιδιῶν τοῦ 'Αλῆ. 'Επικρατεῖ γενικὰ ἡ γνώμη ὅτι πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ κορίτσια θανατώνονται. Εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγήση κανεὶς τὰ αἴτια αὐτοῦ τοῦ σκληροῦ μέτρου, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ ἐπιγαμίες ἀποτελοῦν μέσο πολιτικῶν συναλλαγῶν ποὺ συνηθίζεται ἀπὸ τοὺς Τούρκους μεγιστάνες, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ σουλτάνο. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιγαμία ἀποκτᾶ μεγαλύτερη ἀξία ὅταν δὲν ὑπάρχουν περισσότερα κορίτσια ἀπὸ ὅσα χρειάζονται. «Ἡ ζωὴ ἑνὸς ἄντρα στὴν 'Ανατολὴ δὲν ἔχει καὶ μεγάλη ἀξία σὲ σύγκριση μὲ τὴν πολιτισμένη Εὐρώπη. Φαντάζεται κανεὶς πόση ἀξία μπορεῖ νὰ ἔχη ἡ ζωὴ τῶν θηλυκῶν»[2].

Τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1809 ὁ Leake ταξίδεψε στὴν Ἄρτα. Ὁ πληθυσμὸς τῶν 170 χωριῶν τοῦ καζᾶ ὑπολογιζόταν σὲ 30.000 ψυχές. Σ' αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Ἄρτας (5.000 Ἕλληνες, 500 Τοῦρκοι καὶ ἄλλοι τόσοι Ἑβραῖοι). Ὅλος ὁ κάμπος τῆς Ἄρτας, μὲ ἐξαίρεση δυὸ τούρκικα τσιφλίκια, ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ 'Αλῆ καὶ τῶν γιῶν του. Τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν γαιῶν καὶ ἀπὸ τὰ κοπάδια ξεπερνοῦσε τὰ 1.400 πουγγιά. Οἱ καλλιεργητὲς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλουν τὰ τέσσερα δέκατα τῆς παραγωγῆς σὲ εἶδος. Σ' αὐτὸ περιλαμβανόταν τὸ ἕνα ὄγδοο τοῦ σταριοῦ, τοῦ κριθαριοῦ καὶ τῆς βρώμης καὶ τὸ ἕνα δέκατο τοῦ ἀραποσιτιοῦ. Στάρι καὶ καλαμπόκι ἀποτελοῦσαν τὰ κυριώτερα προϊόντα τῆς Ἄρτας. 'Ακολουθοῦσαν: κρασὶ (20.000 ἀλογοφορτώματα), μπαμπάκι, λινάρι, καπνά, ρύζι, ὄσπρια. Οἱ ἐξαγωγὲς ἐσπεριδοειδῶν καὶ φουντουκιῶν ἀπέδιδαν 1.000 πουγγιά. Ὁ βεζύρης πλήρωνε στὴν Πύλη γιὰ τὸ μουκατὰ 300 πουγγιὰ καὶ συγκέντρωνε περισσότερα ἀπὸ τοὺς ὑπενοικιαστὲς τῶν φόρων.

'Απὸ τὴ δεκατιὰ τῶν γαιῶν ποὺ δὲν περιλαμβάνονταν στὸ μουκατὰ κέρδιζε

1. Τὸν Καλαρυτιώτη προύχοντα Παχούμη (*Σπ. 'Αραβαντινοῦ*, 'Ιστορία 'Αλῆ πασᾶ Τεπελενλῆ, 'Εν 'Αθήναις 1895, σ. 441).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 224-227.

290 πουγγιὰ τὸ χρόνο, ἀπὸ τὸ φόρο τοῦ κρασιοῦ τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν 18.000 πιάστρα, ἀπὸ τὸ κουμέρκι (δασμὸς γιὰ τὰ εἰσαγόμενα στὴν πόλη ἐμπορεύματα) καὶ τὸ «στατήρι» (ζυγιστικὰ τέλη) 10.000 πιάστρα, ἀπὸ τὸ μονοπώλιο τῶν καπνῶν 16.000. Κάπου 15.000 πιάστρα ἦταν τὸ κουμέρκι ἀπὸ τὰ γιδοπρόβατα ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὴν Ἄρτα, κατεβαίνοντας ἀπὸ τὰ ἠπειρωτικὰ βουνά, στὰ χειμαδιὰ τῆς Ἀκαρνανίας καὶ 13.000 τὸ σουμπασιλίκι καὶ ἡ βοστίνα, ὁ φόρος γιὰ τὰ ζιαμέτια καὶ τὰ τιμάρια. Σ' αὐτοὺς τοὺς φόρους πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ διάφορες ἄλλες ἐπιβαρύνσεις ποὺ ἀπέφεραν 75.000 πιάστρα τὸ χρόνο. Ἔτσι τὸ εἰσόδημα τοῦ βεζύρη ἀπὸ τὸν καζὰ τῆς Ἄρτας ἔφτανε τὰ 2.000 πουγγιά, δηλαδὴ 60.000 στερλίνες. Ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ βεζύρη πληροφορήθηκε ὅτι τὰ συνολικὰ καθαρὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά του ἦταν κάπου 5.000.000 πιάστρα ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ 300.000 στερλίνες. Μὲ τὸ ποσὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ καλύψη ὅλες τὶς διοικητικὲς καὶ ἀμυντικὲς δαπάνες[1].

Οἱ Ἀρτινοὶ παραγωγοὶ ἑσπεριδοειδῶν συνήθιζαν, γράφει ὁ Leake, μιὰ πρωτότυπη μέθοδο καταβολάδας στὰ πορτοκαλόδεντρα. Φύτευαν ὁλόκληρα κλωνάρια. Ἀφοῦ ξεφλούδιζαν τὸ σημεῖο ὅπου θὰ ἔκοβαν τὸ κλαδὶ τῆς πορτοκαλιᾶς, τὸ τύλιγαν μ' ἕνα κομμάτι προβατοτόμαρο καὶ στερέωναν γύρω του μιὰ ποσότητα χώματος τοποθετημένο σὲ δυὸ μισὰ δοχεῖα, προσέχοντας μόνο νὰ στηρίζωνται αὐτὰ τὰ δοχεῖα στὸν κύριο κορμὸ τοῦ δέντρου, ὥστε νὰ μὴν ὑποφέρη τὸ κλαδὶ ἀπὸ τὸ βάρος. Πολὺ σύντομα ἔβγαιναν στὸ χῶμα ρίζες ἀπὸ τὸ ξεφλουδισμένο δαχτυλίδι. Πριόνιζαν τότε τὸ κλαδὶ καὶ τὸ φύτευαν, ἀκόμα καὶ φορτωμένο πορτοκάλια. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐξασφάλιζαν καλὸ εἰσόδημα σὲ ἕνα, δυὸ ἢ τρία χρόνια ἀντὶ δέκα ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ μέθοδος τοῦ φυτώριου[2]. Γιὰ νὰ βελτιώσουν τὴν ποιότητα οἱ Ἀρτινοὶ συνήθιζαν νὰ μπολιάζουν τὶς πορτοκαλιές τους κάθε τρία ἢ τέσσερα χρόνια. Χρησιμοποιοῦσαν μπόλια ἀπὸ ἐκλεκτὸ δέντρο καὶ μερικὲς φορὲς ἀπὸ τὸ ἴδιο δέντρο ποὺ προοριζόταν γιὰ μπόλιασμα[3].

ΣΤΙΣ 19 Νοεμβρίου ξεκίνησε γιὰ τὸ δεύτερο, ὕστερα ἀπὸ τέσσερα χρόνια, ταξίδι του στὴ Θεσσαλία διαμέσου Πίνδου. Στὸ Μέτσοβο τὸ πιὸ ἐπιβλητικὸ κτίριο ἦταν τὸ παλάτι ποὺ ἔχτισε τελευταῖα ὁ Μουχτὰρ πασὰς γιὰ νὰ ἐγκαταστήση ἕνα νεαρὸ εὐνοούμενό του.

Ἡ ζωὴ καὶ ἡ περιουσία τῶν εὔπορων κατοίκων βρισκόταν, ὅπως καὶ στὶς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 228-232.

2. Ὁ πολλαπλασιασμὸς μὲ καταβολάδα ποὺ περιγράφει ὁ Leake συνηθιζόταν καὶ ἀργότερα, ὄχι μόνο στὴν Ἄρτα μὰ καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, κυρίως γιὰ τὴν κιτριά, λεμονιὰ καὶ φράπα. Σήμερα δὲν ἐφαρμόζεται πιὰ γιατὶ τὰ ξυνόδεντρα ποὺ προέρχονται ἀπὸ καταβολάδα εἶναι εὐπρόσβλητα ἀπὸ κομμίωση. Στὴν ἐποχή μας συνηθίζεται ὁ πολλαπλασιασμὸς μὲ σπόρο νερατζιᾶς. Πάνω στὸ ἐκφυόμενο δενδρύλλιο τῆς νερατζιᾶς, ποὺ ἔχει ἀποδειχθῆ ἰδιαίτερα ἀνθεκτικό, μπολιάζεται τὸ ἐπιθυμητὸ εἶδος πορτοκαλιᾶς.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 233-234.

ἄλλες περιοχές, στὸ ἔλεος τοῦ Ἀλῆ. Ὁ σπιτονοικοκύρης τοῦ Leake ἔμεινε τρεῖς μῆνες τὸ 1809 στὰ γιαννιώτικα μπουντρούμια μὲ τὴν κατηγορία ὅτι τάχα εἶχε μυστικὴ ἀνταπόκριση μὲ τοὺς Ρώσους. Γιὰ νὰ ἐλευθερωθῆ ἀναγκάστηκε νὰ προσφέρη στὸ βεζύρη 1.000 τσεκίνια [1].

Οἱ Μετσοβίτες διατηροῦσαν σὲ μόνιμη ἐπιφυλακὴ κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες σημαντικὸ ἀριθμὸ χαμάληδων γιὰ τὶς μεταφορὲς στὸ δύσκολο πέρασμα τῆς Πίνδου. Ὁ Leake χρησιμοποίησε δώδεκα γιὰ τὶς ἀποσκευές του[2].

Στὶς 24 Νοεμβρίου ἔφτασε στὴν Καλαμπάκα. Οἱ κάτοικοι ὑπέφεραν ἀπὸ τὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὶς ἁρπαγὲς τοῦ κοτζάμπαση Γιαννάκη καὶ τῶν Ἀλβανῶν. Ὁ κοτζάμπασης εἶχε χτίσει ἕνα μεγαλόπρεπο σπίτι ἀπὸ τὰ προϊόντα τῶν λεηλασιῶν του. Τελικὰ πέθανε στὰ μπουντρούμια τοῦ Ἀλῆ. Ἡ μεγάλη δοκιμασία τῶν κατοίκων ἦταν ἡ ὑποχρέωσή τους νὰ προσφέρουν καταλύματα στὰ ἔνοπλα τμήματα ποὺ πήγαιναν κι' ἔρχονταν ἀνάμεσα Ἤπειρο καὶ Θεσσαλία.

Ὁ σπιτ ονοικοκύρης τοῦ Leake ἦταν μιὰ ζωντανὴ μαρτυρία γιὰ τὰ βάσανα τῶν κατοίκων. Ἔχασε τὸ ἕνα μάτι του ἀπὸ κάποια ἐπιδρομὴ ληστῶν. Λίγες μέρες πρὶν κατέλυσε στὸ σπίτι του ἐπὶ δυὸ βδομάδες ἕνας μπέης μὲ μιὰ ὁμάδα Ἀλβανῶν. Τοῦ ἔκαψαν τὰ ἔπιπλα καὶ τοὺς ἀργαλειοὺς καὶ τοῦ πῆραν τὸ καλύτερο μουλάρι του[3].

Ὁ καζὰς τῶν Τρικάλων μὲ τὰ 180 χωριὰ βρισκόταν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ Ἀλῆ. Ἡ ληστοκρατία ποὺ ἀφάνιζε τὴν περιοχὴ ἦταν τὸ πρόσχημα γιὰ τὴν προώθηση καὶ τὶς ἐπεμβάσεις. Τὰ στρατεύματα ποὺ καταδίωκαν τὶς ἑλληνικὲς καὶ ἀλβανικὲς συμμορίες πέρασαν στὴν περιφέρεια τῶν Ἀγράφων καὶ ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα ὡς φρουρὰ στὴ θέση τῶν ἁρματολῶν. Ὁ Ἀλῆς καλλιέργησε τὶς ἀντιζηλίες ἀνάμεσα στοὺς Ἀγραφιῶτες καὶ ἐπέβαλε φορολογία. Ἔρριξε στὴ φυλακὴ τὸν προεστὸ Τσολάκογλου τῆς Ρεντίνας κι' ἀφοῦ τοῦ ἀπέσπασε 80 πουγγιὰ τὸν ἄφησε ἐλεύθερο. Στὸ μεταξὺ οἱ ἁρματολοὶ ποὺ ἐκδιώχτηκαν ἀπὸ τὰ πόστα τους ἔγιναν ληστές. Ὁ Τσολάκογλου ἐγκατέλειψε τὴ Ρεντίνα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὰ Γιάννενα προτιμώντας, ὅπως ἔλεγε, «νὰ τοῦ πάρη τὸ κεφάλι τὸ σπαθὶ τοῦ βεζύρη παρὰ νὰ σκοτωθῆ ἀπὸ τὸ «κλέφτικο παλιοτουφέκι»[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 260.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 261. «Τίς ἀγνοεῖ», γράφει ὁ *Ι. Λαμπρίδης,* «ὅτι ἄνευ τῆς πείρας τῶν ἀκαταπονήτων τούτων καὶ σφριγόντων Βλάχων, ἡ ἐπικοινωνία τῆς Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας ἐν ὥρᾳ χειμῶνος θὰ ἦν ἀδύνατος; Ἀλλὰ τὰ τέκνα τῶν ρωμαλέων τούτων, οἵτινες 150 ὀκάδας ἀγογγύστως μεταφέρουσιν, ἤρξαντο νὰ ἐκφυλίζωνται» (Ἠπειρ. Μελετήματα, τεῦχος Πέμπτον, Μαλακασιακά, Μέρος Δεύτερον, σ. 19 σημ. 1).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 262.

4. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο. Ὁ Τσολάκογλου ἦταν ὄργανο τοῦ Ἀλῆ ἀλλὰ τὸ συμφέρον συμφέρον. Δὲν ἄφηνε εὐκαιρία ὁ βεζύρης γιὰ τὴ λαφυραγώγηση τῶν πλούσιων προεστῶν. Ὁ *Κασομούλης* γράφει ὅτι «ὁ Ἀλήπασιας ὑψωνόμενος, διὰ τῶν ραδιουργιῶν τοῦ Τζιολάκογλου ἀρχιπροεστοῦ, ἐχθροῦ ἀδιαλλάκτου ὅλων τῶν Καπιταναίων καὶ τῶν ὁμοφρόνων του μικροτέρων προκρίτων, προσπαθοῦσεν νὰ τοὺς καθυποτάξη, ἢ νὰ τοὺς ἐξολοθρεύση (διὰ) νὰ

Ἡ περιοχὴ τῶν Ἀγράφων εἶχε 85 χωριὰ (7.685 σπίτια, 50.000 ψυχὲς) μὲ ἕδρα τοῦ ἄρχοντα τὴ Ρεντίνα (450 σπίτια). Τὰ μοναστήρια, μεγάλα καὶ μικρά, ξεπερνοῦσαν τὰ δεκαπέντε.

Οἱ ἀγραφιώτικες ἐξαγωγές: 15.000 φορτώματα (τῶν 100 ὀκάδων) κρασί, 100.000 ὀκάδες βούτυρο, 200.000 ὀκάδες τυρί, 4.000 ὀκάδες μετάξι, 2.000 ὀκάδες μέλι, 40.000 γιδοπρόβατα καὶ 2.000 βοοειδῆ. Οἱ τιμές: βούτυρο ἕνα πιάστρο ἡ ὀκά, τυρὶ 15 παράδες, μέλι 20 παράδες, κρασὶ 8 πιάστρα τὸ φόρτωμα, ἕνα πρόβατο 8 πιάστρα, ἕνα τραγὶ 5 πιάστρα, μιὰ γελάδα 30 πιάστρα, ἕνα καματερὸ 30 πιάστρα, στάρι 6 παράδες ἡ ὀκά, μιὰ κόττα 15 παράδες.

Στὰ ἄγονα χωριὰ εἶχε ἀναπτυχθῆ βιοτεχνία μάλλινων καὶ μπαμπακερῶν εἰδῶν: χοντρὰ ὑφάσματα, κεφαλομάντηλα, ζουνάρια, πετσέτες. Τὸ ἕνα τρίτο τῶν κατοίκων τῶν Ἀγράφων ἀποζοῦσε ἀπὸ τοὺς ἀργαλειούς. Εἶχε ἐπίσης ἀναπτυχθῆ ἡ χρυσοχοΐα καὶ ἡ ἀργυροχοΐα. Σὲ μιὰ φάμπρικα ποὺ λειτουργοῦσε στὴ Σκλατίνα κατασκευάζονταν λεπίδες σπαθιῶν, κάννες ὅπλων, φωτιὲς[1] γιὰ πιστόλια (τὶς πουλοῦσαν 15 παράδες τὴ μία). Πολλοὶ Ἀγραφιῶτες, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ἄλλοι βουνίσιοι σὲ διάφορες ἑλληνικὲς περιοχές, ἦταν ἔμποροι καὶ τεχνίτες στὸ ἐξωτερικὸ ἢ δούλευαν ἀγωγιάτες σὲ γειτονικὲς περιφέρειες[2].

Στὰ Τρίκαλα ὑπῆρχε μεγάλη κρίση στέγης. Πολλὰ τούρκικα σπίτια ἦταν ἐρειπωμένα ἢ ἔρημα. Μερικὰ νοικιάζονταν ὁλόκληρα σὲ Ἕλληνες καὶ ἀπὸ ἄλλα οἱ Τοῦρκοι κρατοῦσαν τὶς κάμαρες τοῦ χαρεμιοῦ καὶ νοίκιαζαν τὶς ἄλλες στοὺς Ἕλληνες ποὺ κατέβαιναν τὸ χειμώνα ἀπὸ τὰ βουνίσια χωριά. Ἀπ' αὐτοὺς μερικοὶ ἔρχονταν μὲ τὰ κοπάδια τους, ἄλλοι γιὰ νὰ περάσουν τοὺς δύσκολους μῆνες τοῦ χειμώνα καὶ ἄλλοι γιὰ νὰ δουλέψουν ἐργάτες ἢ τεχνίτες. Οἱ κατοικίες ὀνομάζονταν «αὐλὲς» (στὰ Γιάννενα μάντρες). Τόσο μεγάλος ἦταν ὁ ἐποχιακὸς πληθυσμὸς τῆς πολιτείας, ποὺ ἐνῶ τὰ ἑλληνικὰ σπίτια ἦταν μόλις 200 καὶ τὰ

παρεισάξῃ ἀνεμποδίστως τὴν ἐξουσίαν του εἰς τὰ Ἄγραφα» (Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά, τ. Α', σ. 95). Ἡ ἐξόντωση τοῦ Κατσαντώνη ἀποδίδεται στὸν Τσολάκογλου (*Βλαχογιάννη,* ἔνθ' ἀν., σ. 116 σημ. 2). Ὁ *Κασομούλης* τὸν χαρακτηρίζει προδότη (ἔνθ' ἀν., σ. 125). Μόλις ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση ὁ Καραϊσκάκης ἔκαψε τὰ σπίτια τοῦ Τσολάκογλου στὴ Ρεντίνα. Γράφει ὁ *Βλαχογιάννης*: «Ὁ Τσολάκογλους, σὰν προύχοντας ποὺ ἤτανε, συντηρητικὸς κι' αὐτὸς πάντα καὶ φιλότουρκος, ἅμα ξέσπασε τὸ ἐθνικὸ κίνημα (συλλογιζόμενος ὅτι στάθηκε αἴτιος τῆς καταστροφῆς τοῦ Κατσαντώνη) ἔφυγε γιὰ νὰ γλυτώσῃ ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες, κατὰ τὴ Λάρισα, κι' ἐκεῖ θανατώθηκε ἀπὸ τὸν Χουρσὶτ πασά» (ἔνθ' ἀν., σ. 125 σημ. 2). Ὁ Τσολάκογλου ἦταν ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἰσχυρότερους κοτζαμπάσηδες στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ. Οἱ ἄλλοι δύο: ὁ Ἀλέξης Νοῦτσος ἀπὸ τὸ Ζαγόρι, τὸ δεξὶ χέρι τοῦ βεζύρη, καὶ ὁ πάμπλουτος Γιαννάκης Στάμου Λογοθέτης τῆς Λειβαδιᾶς. Αὐτοὺς τοὺς τρεῖς μεγαλοκοτζαμπάσηδες κάλεσε ὁ Ἀλῆς σὲ μυστικοσυμβούλιο ὅταν κινήθηκαν ἐναντίον του τὰ σουλτανικὰ στρατεύματα τὸ 1820 (*Γ. Π. Κρέμου,* Ἱστορικὰ Ἐπανορθώματα, Α', Ἀλῆ πασᾶς, Παρνασσός, τ. Ζ' [1883], σ. 974).

1. Ἐμπυρεῖς.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 273.

τούρκικα 10.000, οἱ Ἕλληνες κάτοικοι ξεπερνοῦσαν τοὺς Ὀθωμανούς. Ὑπῆρχαν καὶ 50 ἑβραϊκὲς οἰκογένειες.

Στὸν Τρικαλινὸ κάμπο ὅλοι οἱ κάτοικοι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς σπαχῆδες, ἦταν Ἕλληνες. Ἀλλὰ τελευταῖα εἶχε σημειωθῆ μεγάλη μετανάστευση σὲ περιοχὲς μὲ καλύτερη διοίκηση (Σέρρες, Σμύρνη καὶ Πέργαμο).

Τὰ σταροχώραφα ἀπέδιδαν δέκα στὸ ἕνα. Τὸ μπαμπάκι ἦταν πιὸ λεπτὸ ἀπὸ τὸ σεραϊκό. Ἡ ὑφαντουργία τῶν Τρικάλων περιοριζόταν στὴν παραγωγὴ ὑφασμάτων γιὰ κεφαλομάντηλα καὶ ζουνάρια. Τὸ νερὸ τοῦ Τυρνάβου ἦταν τὸ καλύτερο γιὰ τὶς βαφὲς τῶν μπαμπακιῶν, τὸ νερὸ τῶν Τρικάλων γιὰ τὰ μάλλινα καὶ τὰ μετάξια. Ἀλλὰ τὰ Τρίκαλα φημίζονταν κυρίως γιὰ τὰ κόκκινα δέρματα (ἀπὸ γιδοτόμαρα) περιζήτητα σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα (τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ παντοῦφλες καὶ παπούτσια). Ἡ μέθοδος τῆς βαφῆς, γράφει ὁ Leake, ἦταν μυστική. Ἔμαθε ὅμως ὅτι τὰ κυριώτερα συστατικὰ ἦταν ἡ κοχενίλη καὶ τὸ αἷμα ἀπὸ τὰ σφαγεῖα.

Ἀπὸ τὸν κοτζάμπαση τῶν Τρικάλων πληροφορήθηκε τὶς τιμὲς τῶν προϊόντων ἐκείνων τῶν ἡμερῶν[1] καὶ πρὶν 40 χρόνια.

Τὸ 1809	Τὸ 1770
βοδινὸ 15 παράδες ἡ ὀκὰ	2 παράδες
ἀρνὶ 20 παράδες ἡ ὀκὰ	4 »
στάρι τὸ ταγάρι 25 ὀκάδων 7 πιάστρα	20 »
ἀραποσίτι 5 πιάστρα	10 »
κριθάρι 3 ½ »	10[2] »

---

1. Τέλη Νοεμβρίου 1809.

2. Κατάλογο τῶν τιμῶν διαφόρων προϊόντων εἶχε καταρτίσει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson* ποὺ ταξίδεψε στὴ Σμύρνη τὸ 1813 (σημειώνει ὅτι μιὰ λίρα στερλίνα ἰσοδυναμοῦσε τὸ 1813 μὲ 20 πιάστρα): Βοδινὸ 1 πιάστρο ἡ ὀκά, πρόβατο 1 καὶ 20 παράδες, μοσχάρι 1,20, χοιρινὸ 1,20, ἀρνὶ 2,10, πουλερικὰ 2,20 τὸ ἕνα, πάπια 5,20, γαλοπούλα 15,20, χήνα 6, ἀγριόπαπια 1,20, πέρδικες 4, τσίχλες 0,12, μπεκάτσες 1,10, περιστέρια 2,20, κρασὶ 0,18 ἡ ὀκά, λάδι 0,50, ρύζι 1,30, σταφύλια 0,6, πορτοκάλια 0,2 τὸ ἕνα, ἀχλάδια 0,10 ἡ ὀκά, καρύδια 1,22, μύγδαλα 2,20, καρπούζια 0,12 τὸ ἕνα, πεπόνια 0,9, ρόδια 0,2 τὸ ἕνα, σύκα 16 πιάστρα τὸ καντάρι, ψάρι 2,20 ἡ ὀκά, ἀλεύρι 0,25, τυρὶ 0,25, βούτυρο 3,20, μέλι 1,20, σταφίδα μαύρη 12,20, ξανθὴ 24, κριθάρι 8,20 τὸ κοιλό, στάρι 18, σαπούνι 1,10 ἡ ὀκά, κάρβουνα 6 τὸ καντάρι (Recollections of Smyrna, 1813, ἔκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Μικρ. Χρονικά, τ. ΙΓ' [1967], σ. 462 σημ. 1). Ἰδοὺ καὶ οἱ τιμὲς στὴ Θεσσαλονίκη τρία χρόνια ἀργότερα, τὸ 1817 (ἀπὸ ἔγγραφο τῆς ἐποχῆς): «Οἱ κρεοπῶλαι ἀνέλαβον νὰ πωλοῦν τὸ κρέας ἀπὸ Ἁγίου Γεωργίου - Ἁγίου Δημητρίου, τοῦ ἀμνοῦ 38 παράδες ἡ ὀκά, προβάτου 35, αἰγὸς 32 καὶ ἀπὸ Ἁγίου Δημητρίου - Ἁγίου Γεωργίου προβάτου 38, αἰγὸς 34, βοὸς 28 παράδες. Γαλακτερὰ ἀπὸ Ἁγίου Γεωργίου: γάλα 7, γιαούρτι 8, τυρὸς τσαντήλας 18, βαρελίου 12 παράδες» (*Δημ. Παπαζήση*, Τιμαὶ ἀγαθῶν καὶ ἀμοιβαὶ ἐργασίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἠπειρ. Ἑστία, τ. ΚΒ' [1973], σ. 213). Διατίμηση τοῦ 1820 στὴ Θεσσαλονίκη: Μέλι 34 παράδες ἡ ὀκά, φασόλια μεγάλα 17, μικρὰ 15, βούτυρο 90, λειωμένο 110, κανταΐφι 24, χαλβὰς μὲ ταχίνι 76, καϊμάκι 84, γάλα 10, γιαούρτι 14, κεριὰ 72, φακὴ 16, ρεβύθια 20, κρομμύδια 8, τυρὸς ἁλατισμένος 35, σταφίδα

Τὸ βοδινὸ κρέας συνηθιζόταν εὐρύτατα στὰ Τρίκαλα, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Χασάπηδες ἦταν ἀποκλειστικὰ Ἕλληνες ἢ Ἑβραῖοι καὶ προτιμοῦσαν γενικὰ τὰ ἀκατάλληλα γιὰ ἐργασία βόδια. Στὰ Γιάννενα καὶ στὴ Θεσσαλονίκη οἱ Ἕλληνες εἶχαν προκατάληψη γιὰ τὸ βοδινό. Μόνο οἱ Ἑβραῖοι ἔσφαζαν βόδια σ' αὐτὲς τὶς πολιτεῖες.

Τὰ μεγάλα ἑλληνικὰ σπίτια τῶν Τρικάλων πλήρωναν κάθε χρόνο γιὰ διάφορα «δοσίματα» 600 πιάστρα καὶ τὰ μεσαῖα 200. Τὰ δικαιώματα τοῦ μητροπολίτη ἦταν ἕνα πιάστρο ἀπὸ κάθε σπίτι. Ἀπὸ τὶς πιὸ εὔπορες τάξεις τῆς πολιτείας ἔπαιρνε τέσσερα ἢ πέντε πιάστρα γιὰ ἁγιασμὸ καὶ λειτουργίες στὰ σπίτια. «Ὁ σημερινὸς μητροπολίτης προσπάθησε νὰ ἐφαρμόση τὸ καταπιεστικὸ σύστημα τοῦ ἀδερφοῦ του στὰ Γιάννενα. Ἀλλὰ παραπονέθηκαν οἱ κάτοικοι καὶ ὁ Ἀλῆς τὸν ξανάφερε στὴν τάξη. Ἀνάμεσα στὶς λαϊκὲς τάξεις ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ μητροπολίτες ἔχουν μεγάλη εὐθύνη γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση. Οἱ Ἕλληνες δὲν τρέφουν γενικὰ καμμιὰ ἐκτίμηση στὸν ἀνώτερο κλῆρο καὶ τοὺς καλογέρους ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται οἱ ἐπίσκοποι».

Ὁ Leake ὡστόσο παρατηρεῖ ὅτι «μ' ὅλο ποὺ ὁ κλῆρος ἀποτελεῖ συχνὰ ὄργανο τυραννίας καὶ μ' ὅλο ποὺ οἱ δεσποτάδες ἐνεργοῦσαν σὰν Τοῦρκοι, ὁ κανονικὸς κλῆρος κράτησε ζωντανὴ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἐξασφάλισε ἴσως τὴν ἐθνικὴ ἑνότητα»[1].

Στὴ Λάρισα οἱ Τοῦρκοι τῆς ἀνώτερης τάξης ἦταν φανατικοί, ἀμαθεῖς καὶ νωθροί. Καὶ οἱ γενίτσαροι θρασεῖς καὶ ταραχοποιοί, μ' ὅλο ποὺ ἔτρεμαν στὴν ἐμφάνιση καὶ τοῦ τελευταίου Ἀρβανίτη.

Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Λάρισας δὲν φημίζονταν διόλου γιὰ τὸν καλὸ χαρακτῆρα τους. Κάθε ἑλληνικὴ οἰκογένεια ἐξαγόραζε τὴν προστασία κάποιου ἰσχυροῦ Ὀθωμανοῦ. Τὸ ἴδιο γινόταν καὶ στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ περιορίσθηκαν οἱ προστασίες ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Φράγκων. Ἡ μέθοδος τῆς προστασίας ἔχει γενικευθῆ στὶς μεγαλύτερες πόλεις τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. «Λένε πὼς στὴ Λάρισα ἡ ὀθωμανικὴ προστασία ἐξασφαλίζεται ἀποτελεσματικὰ τὶς περισσότερες φορὲς μὲ τὴν ἐπιρροὴ μερικῶν ὡραίων βλαστῶν τῶν προστατευομένων ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν. Οἱ Ἕλληνες, οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἀρμένιοι ἀντιμετωπίζουν ἐδῶ μεγαλύτερες καταπιέσεις ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ζοῦν σὲ πολι-

---

μαύρη τσισμιὲ 32, μαύρη ντόπια 28, σταφίδα ροζακιὰ 40, τοῦ κουτιοῦ 60, σταφίδα χωρὶς σπόρους 85, χαρούπια 12, μπιμπίλια (στραγάλια) καλὰ 44, μέτρια 32, σῦκα Ζαγορᾶς 20, κουτιοῦ 28, κάρβουνα λόγγου 3, ἀσβέστι 1 ¼ παράδες. Ἡμερομίσθιο χτιστάδων 65 παράδες, βοηθῶν 50 (Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Ζ', σ. 258). Ἔχουμε κι' ἕνα κατάλογο τιμῶν τοῦ 1788 στὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ ἔπαρχου Σπυρίδωνος ποὺ καταρτίσθηκε τὸ 1822 γιὰ νὰ καταδείξη τὴν πορεία τους κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ 35ετία. Τιμὲς 1788: στάρι τὸ κοιλὸ 1 πιάστρο 20 παράδες, κερὶ 2,7. Τὸ 1803 ἡ τιμὴ τοῦ μεταξιοῦ ἦταν 28 πιάστρα (*Ἐπ. Γεωργαντόπουλου*, Τηνιακά, ἤτοι ἀρχαία καὶ νεωτέρα γεωγραφία καὶ ἱστορία τῆς νήσου Τήνου, Ἐν Ἀθήναις 1889).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 279-282.

τεῖες ἐλεγχόμενες ἀπὸ τὸν 'Αλήπασα, ἀλλὰ οἱ ἀναγκαστικὲς ἐπιβαρύνσεις γιὰ τὰ καταλύματα στρατιωτῶν εἶναι περιορισμένες»[1].

'Η Λάρισα ἦταν ἡ μοναδικὴ ἑλληνικὴ περιοχὴ ὅπου ὁ Leake εἶδε καμῆλες. Τὶς χρησιμοποιοῦσαν κυρίως γιὰ τὰ καραβάνια ποὺ κάλυπταν τὶς μεταφορὲς ἀνάμεσα Θεσσαλία, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, 'Αδριανούπολη καὶ Κωνσταντινούπολη [2].

Στὴν Τουρκία συνεχιζόταν ἡ οἰκονομικὴ παρακμή. «'Ο πόλεμος στένεψε τὰ περιθώρια τῆς ἀγορᾶς τῶν προϊόντων στὰ παζάρια τῆς Ρούμελης καὶ παράλληλα ἀνέβασε τὶς τιμὲς τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ τὰ διάφορα τέλη. Οἱ κάτοικοι παραπονοῦνται ὅτι οἱ προεστοὶ ἐπιβάλλουν αὐθαίρετα δοσίματα χωρὶς νὰ δίνουν λογαριασμὸ στὸ Κοινό. Φαίνεται πὼς αὐτὰ τὰ παράπονα ἔφτασαν στ' ἀφτιὰ τοῦ βεζύρη ποὺ ἔστειλε μπουγιουρδὶ ζητώντας ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες νὰ παραδώσουν οἱ ἴδιοι τὰ φετεινὰ δοσίματα στὸ Τεπελένι. Καὶ τώρα τρέμουν μήπως ἀπὸ τὸ Τεπελένι ὁδηγηθοῦν στὰ Γιάννενα γιὰ νὰ κλειστοῦν στὴ φυλακή»[3].

'Ο μισθὸς τοῦ ὑφαντῆ στὸν Τύρναβο ἦταν 10 πιάστρα τὴ βδομάδα. 'Αγόραζες τὶς καλύτερες πετσέτες, χωρὶς χρυσονήματα, 40 περίπου πιάστρα. 'Απὸ αὐτὸ τὸ ποσό, τὸ κόστος τῆς ἐργασίας, τὸ «δουλευτικό», ἦταν μόλις ἑφτὰ πιάστρα [4].

Τρικαλινοὶ καὶ Λαρισινοὶ ἔπιναν νερὸ ἀπὸ τὸν Πηνειό. Τὸ θεωροῦσαν ὑγιεινό. 'Ωστόσο ἦταν ζεστὸ καὶ θολὸ καὶ χρειαζόταν φιλτράρισμα.

'Η Τσαρίτσανη ἦταν ἡ πιὸ ἀκμάζουσα πολιτεία τῆς Θεσσαλίας μετὰ τὰ 'Αμπελάκια. Οἱ ἄρχοντες, καταβάλλοντας ἕνα ποσὸ στὸ βεζύρη, πέτυχαν μιὰ διαταγὴ ποὺ ἀπαγόρευε στὰ ἀγόρια-χορευτὲς νὰ ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμά τους στὴν πόλη. Αὐτὸ ἐνόχλησε τὸ λαὸ τοῦ Τυρνάβου γιατὶ τώρα καταφεύγουν ἐκεῖ ὅλα τὰ θηλυπρεπῆ παιδιὰ καὶ προσελκύουν διάφορα κοινωνικὰ περιτρίμματα, Τούρκους καὶ μουσουλμάνους 'Αλβανούς. Καὶ οἱ Ἕλληνες εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς φιλοξενοῦν καὶ νὰ τοὺς διασκεδάζουν. Οἱ ἀγιάνηδες τῆς Λάρισας δὲν ἐπιτρέπουν σ' αὐτὰ τὰ χορευταρούδια νὰ ἐμφανίζωνται συχνὰ στὴν πολιτεία γιατὶ γίνονται ἐπεισόδια ἀνάμεσα σὲ μεθυσμένους γενίτσαρους. Στοὺς καυγάδες κινδυνεύουν καὶ τὰ ἴδια τὰ παιδιὰ νὰ σφαχτοῦν[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 284-295.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 295.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 296-297.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 297.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 297-298. Ἦταν σκλαβωμένα χριστιανόπουλα ποὺ παρασύρονταν ἀπὸ μικρὴ ἡλικία στὴ διαφθορά. Γυμνάζονταν νὰ χορεύουν χτυπώντας τὰ ζίλια καὶ νὰ διασκεδάζουν τοὺς Τούρκους στὰ διάφορα κέντρα μὲ μετακινούμενο πληθυσμὸ ἀλλὰ καὶ στὶς ἠπειρωτικὲς ἀκμάζουσες ἐμπορικὲς πόλεις. Σὲ τέτοιες διασκεδάσεις φαίνεται πὼς εἶχαν ἐξοικειωθῆ καὶ πολλοὶ Ἕλληνες. Τὰ θηλυπρεπῆ αὐτὰ παιδιὰ τῆς δουλείας ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς ἄρχιζαν

Στὸ χωριὸ Δεμένικο, ἀπὸ 200 οἰκογένειες ἀπόμειναν μόνο 80. Πρὶν ἀπὸ 15 χρόνια χάθηκε ὁ μισὸς πληθυσμὸς ἀπὸ ἐπιδημία. Ὕστερα ρίχτηκαν στοὺς κατοίκους οἱ ληστοσυμμορίες, ἐνῶ οἱ Ἀλβανοὶ τῶν δερβενιῶν τοὺς καταγύμνωναν. Τελικὰ ἀναγκάστηκαν ὅσοι ἀπόμειναν νὰ γίνουν δουλοπάροικοι τοῦ Ἀλῆ. Οἱ Δεμενικιῶτες καλλιεργοῦσαν μπαμπάκι καὶ καπνὰ στὸν κάμπο. Ἔγνεθαν οἱ ἴδιοι τὸ μπαμπάκι, ὕφαιναν ἕνα πρόστυχο εἶδος μπουχασί, καὶ τὸ πουλοῦσαν στὰ βαφεῖα τῆς Τσαρίτσανης[1].

Στὸ χωριὸ Βλαχογιάννη εἶχαν ἀπομείνει 20 οἰκογένειες. Σὲ πολλὰ σπίτια κατοικοῦσαν Σαμαρινιῶτες.

Ὅλοι οἱ οἰκισμοὶ τῆς περιοχῆς ἦταν ἄλλοτε κεφαλοχώρια καὶ τὰ χτήματα βρίσκονταν σὲ ἑλληνικὰ χέρια. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἀφανίστηκαν οἰκονομικὰ ἐξ αἰτίας τῶν ἁρπακτικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Ἀλῆ καὶ τῶν ἀλβανικῶν ἀσκεριῶν του. Γιὰ νὰ καλύψουν τὰ χρέη τους καὶ νὰ πληρώσουν τοὺς βαρύτατους τόκους ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποστερηθοῦν τὴν περιουσία τους καὶ νὰ γίνουν σέμπροι τοῦ βεζύρη μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἀπαλλαγή τους ἀπὸ τὶς διάφορες ὀφειλές[2].

Σ' ὁλόκληρη τὴ Θεσσαλία, γράφει ὁ Leake, ἄκουγες νὰ λένε: «Μᾶς ἐχάλασεν ἡ Ἀρβανιτιά»[3]. «Ὁ Ἀλῆς ἔχει ἐξαπολύσει στὸν κάμπο τέτοιον ἀριθμὸ πειναλέων πλιατσικολόγων ποὺ δὲν γλυτώνουν οὔτε τὰ πιὸ ἀπομονωμένα χωριά. Καταβροχθίζουν τὶς προμήθειες τῆς ἐξαθλιωμένης ἀγροτιᾶς ὅταν δὲν κάνουν ἄλλα χειρότερα»[4].

Τὸ κυριώτερο προϊὸν πολλῶν θεσσαλικῶν χωριῶν ἦταν τὸ μέλι. Οἱ κυψέλες κατασκευάζονταν ἀπὸ πλιθιὰ ξεραμένα στὸν ἥλιο. Τὸ χειμώνα, γιὰ νὰ προστατέψουν τὰ μελίσσια ἀπὸ τὸ ξεροβόρι, κρεμοῦσαν μπροστὰ στὶς κυψέλες ἕνα μικρὸ μάλλινο ὕφασμα[5].

Ὁ Leake θὰ συνεχίση τὴν περιοδεία του στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁλμυροῦ (Ἐρμὲρ τὸν ἀποκαλοῦσαν οἱ Τοῦρκοι), ποὺ ἀποτελοῦσε μουκατὰ τοῦ Βελήπασα. Τὰ 15-20 χωριὰ πλήρωναν 150 πουγγιὰ τὸ χρόνο στὸ Βελὴ καὶ 50 στὸν Ἀλή, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χαράτσι καὶ τὶς ἄλλες τοπικὲς ἐπιβαρύνσεις. Ἀπὸ τὰ 300 σπίτια τοῦ Ἁλμυροῦ μόνο 50 ἀνῆκαν σὲ Ἕλληνες. Ἦταν ἐργάτες γῆς, ξεριζωμένοι ἀπὸ

τὸν ἐπαίσχυντο βίο τους στὰ χαρέμια ἀγάδων, μπέηδων καὶ πασάδων, τὰ ἔλεγαν γιαμάκια καὶ κιουτσέκια. Φαίνεται πὼς στὴν Τσαρίτσανη εἶχαν γίνει κοινωνικὴ μάστιγα. Ἕνα χρόνο πρίν, τὸ 1808, κατὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ Βλαχάβα, βρισκόταν στὴν πόλη ὁ Μουχτὰρ πασάς. Κι' ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κασομούλης, ὁ γιὸς τοῦ Ἀλῆ «διαμένων εἰς Τζιαρίτζανην μὲ τὸ περισσότερον στράτευμα ἐντρυφῶν μὲ τὰ κιουτζέκια καὶ βιολιὰ νύκτα ἡμέρα...» (Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά, τ. Α', σ. 72, 73 σημ.).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 300-302.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 313-314.
3. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 324-325.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 325.

ἄλλους τόπους, ποὺ νοίκιαζαν τὰ καπνοχώραφα καὶ τὰ δούλευαν γιὰ λογαριασμό τους.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς σημείωσε καὶ τὶς τιμὲς τῶν διαφόρων εἰδῶν στὴν περιοχή. Κρέας 24 παράδες ἡ ὀκά. Ψάρι 15-30 παράδες. Ξύλα 15 παράδες τὸ γαϊδουροφόρτωμα. Στάρι 45 πιάστρα τὸ θεσσαλικὸ κοιλὸ τῶν 150 ὀκάδων (τὸ καρὰ-κοιλὸ ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι). Οἱ ὑποδιαιρέσεις τοῦ θεσσαλικοῦ κοιλοῦ: μιὰ βεδούρα = 9 ὀκάδες, ἕνα λουτσέκι = 2 βεδοῦρες, ἕνα μόδι = τέσσερα λουτσέκια, ἕνα καρὰ-κοιλὸ = δύο μόδια[1].

Ἡ ἀγορὰ δημητριακῶν τῆς Θεσσαλίας ἀποτελοῦσε μονοπώλιο τῆς Πύλης. Καμμιὰ φόρτωση σταριοῦ δὲν ἐπιτρεπόταν χωρὶς εἰδικὴ ἄδεια. Ὡστόσο τὸ λαθρεμπόριο ὀργίαζε[2]. Ὁ Ἀλῆς ἀσκοῦσε τὸ λαθρεμπόριο νομιμότατα ἐγκαθιστώντας δικές του Ἀρχὲς καὶ ὑπαλλήλους γιὰ τὴ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς στὸν Ἁλμυρό, στὸ Ζητούνι, στὸ Ταλάντι, στὰ Σάλωνα καὶ σὲ ἄλλα κέντρα, ὅπου ὄχι μόνο ἔδιναν ἄδειες ἐξαγωγῆς ἀλλὰ ἐπέβαλλαν καὶ δασμούς: 30 παράδες τὸ κοιλὸ γιὰ τὸ στάρι καὶ δυὸ παράδες τὴν ὀκὰ γιὰ κάθε ἄλλο ἐξαγώγιμο προϊὸν (καπνά, ὄσπρια κ.λπ.)[3].

Ἀπὸ τὰ βαρειὰ δοσίματα καὶ τὰ χρέη οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ ἐξαθλιώνονταν μέσα σὲ λίγα χρόνια. Ἕνα παράδειγμα, γράφει ὁ Leake, τῆς διαδικασίας ποὺ ὁδηγοῦσε τὰ ἀκμάζοντα ἑλληνικὰ χωριὰ στὸ μαρασμὸ καὶ συχνὰ στὴν ἐρήμωση καὶ τὴ μετατροπή τους ἀπὸ ἐλευθεροχώρια σὲ τσιφλίκια, ἦταν ἡ Σούρπη. Πλήρωνε τὰ ἴδια μὲ τὸ χωριὸ Πλάτανος, μ' ὅλο ποὺ ὁ πληθυσμός της ἦταν πέντε ἢ ἕξη φορὲς μικρότερος. Τὴν ἡμέρα ποὺ ἔφτασε ὁ περιηγητὴς ἔληγε ἡ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 333-335.

2. Ἡ ἐξαγωγὴ σταριῶν ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία ἀπαγορευόταν αὐστηρά. Ἀλλὰ παρὰ τὶς ἐπαναλαμβανόμενες διαταγὲς τῆς Πύλης τὸ λαθρεμπόριο συνεχιζόταν μὲ τὴν ἀνοχὴ τῶν Τούρκων ἀξιωματούχων. Σὲ διαταγὴ τοῦ 1812 πρὸς τοὺς ἱεροδίκες, ναΐπες, ἀγιάνηδες, λιμενάρχες καὶ ἐμπόρους τῶν περιοχῶν Τρικάλων, Βόλου, Ἁλμυροῦ καὶ Κατερίνης, ἀναφέρεται: «Καθίσταται γνωστὸν ὅτι, ἐπειδὴ τυγχάνει τελείως ἀπηγορευμένη ἡ ἐξαγωγὴ τῶν ἐν τῇ Ὀθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ παραγομένων δημητριακῶν καὶ λοιπῶν εἰδῶν εἰς ἄλλας χώρας πλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει αὐτοκρατορικὴ ἄδεια, ὅπως παραδοθῇ ἔστω καὶ εἷς κόκκος δημητριακῶν εἰς ξένα πλοῖα... δέον νὰ ἐπιβλέπητε καὶ νὰ προσέχητε ἵνα μὴ ἐξαχθῇ ἐκ τῶν λιμένων τῆς δικαιοδοσίας σας οὐδὲ κόκκος δημητριακῶν, τοὺς δὲ τολμῶντας νὰ ἐπιτρέψουν τὴν τοιαύτην ἐξαγωγὴν νὰ προσαγάγητε ἐνώπιόν μας πρὸς ἄμεσον τιμωρίαν, μὴ ἐπιτρεπομένης βραδύτητος ἐν προκειμένῳ οὔτε μιᾶς ὥρας...» (*Ἰω. Κ. Βασδραβέλλη,* Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα τῆς Μακεδονίας, Β', Ἀρχεῖον Βεροίας-Ναούσης 1598-1886, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 250). Ὅλοι οἱ τοπικοὶ Τοῦρκοι ἀξιωματοῦχοι πλούτιζαν μὲ τὴν παράνομη ἐξαγωγὴ δημητριακῶν ἀπὸ τὶς σιτοπαραγωγικὲς ἑλληνικὲς περιοχὲς παρὰ τὶς αὐστηρὲς διαταγὲς καὶ τὶς ἀπειλὲς τῆς Πύλης. Μὲ μακροσκελὲς φιρμάνι τοῦ 1810 ἀπαγορευόταν «νὰ διαφύγῃ καὶ εἷς κόκκος σίτου μόνος ὄχι μόνον διὰ τῶν ξένων πλοίων καὶ διὰ τῶν νήσων, ἀλλὰ διὰ δικώπου τινὸς ἔτι λέμβου» (*Δ. Καμπούρογλου,* Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 260).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 335.

προθεσμία γιὰ τὴν εἴσπραξη 6.000 πιάστρων γιὰ χρέη. Ἀλλὰ ὁ ζαμπίτης τῆς Σούρπης, ἐκπρόσωπος τοῦ Ταχήραγα, μόνο 2.000 μπόρεσε νὰ συγκεντρώση. Ἡ Σούρπη εἶχε χρεωθῆ 300 πουγγιὰ μὲ τόκο 12%. Δανειστὲς ἦταν Ἀλβανοὶ ἢ Τοῦρκοι τῆς Λάρισας. Ὅταν πήγαιναν νὰ εἰσπράξουν τοὺς ἐτήσιους τόκους θρονιάζονταν στὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ ὥσπου νὰ πάρουν τὸ διάφορό τους. Καὶ καθὼς οἱ χωριάτες σπάνια ἦταν σὲ θέση νὰ πληρώσουν, οἱ δανειστὲς καταβρόχθιζαν ὅ,τι ἀπόμενε ἀπὸ τὸ μόχθο τῶν καλλιεργητῶν καὶ μεγάλωναν τὴ δυστυχία τους χωρὶς ὡστόσο νὰ περιορίζωνται τὰ χρέη. Πολλὲς οἰκογένειες ἀναγκάζονταν νὰ μεταναστέψουν. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ φυγὴ εἶχε δραματικὲς ἐπιπτώσεις στὸ χωριὸ γιατὶ τὰ χρέη φορτώνονταν σ' ἐκείνους ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ μετακινηθοῦν. Κι' ὅταν οἱ χωριάτες ἔφταναν σὲ ἀδιέξοδο ἔμπαιναν στὴ μέση ὁ Ἀλῆς ἢ ἕνας ἀπὸ τοὺς γιούς του, ἀναλάμβαναν τὰ χρέη τοῦ χωριοῦ μὲ τὸν ὅρο νὰ γίνη τσιφλίκι τους καὶ συμβιβάζονταν ὕστερα μὲ τοὺς δανειστές. Οἱ περισσότεροι Ἕλληνες καλλιεργητὲς ποὺ ἐγκατέλειπαν τὰ χωριὰ κατέφευγαν στὴ Μ. Ἀσία, στὰ τσιφλίκια τῶν Καραοσμάνογλου[1].

Στὸ Φτελιὸ (μιάμιση ὥρα δρόμο ἀπὸ τὴ Σούρπη), ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι χρωστοῦσαν 160 πουγγιὰ καὶ βρίσκονταν σὲ ἀδυναμία καταβολῆς τῶν φόρων, ἀναγκάστηκαν τὸ 1809 νὰ περάσουν στὴν κατάσταση τῶν ἁπλῶν ἐργατῶν γῆς στὴν ὑπηρεσία τῶν δανειστῶν τους[2].

Τὰ ἴδια γίνονταν καὶ στὴν Εὔβοια. Μερικοὶ Ἀλβανοὶ ποὺ κατόρθωσαν νὰ συγκεντρώσουν ἕνα μικρὸ ποσὸ ὑπηρετώντας κάποιον Τοῦρκο ἀξιωματοῦχο στὴ Μπαρμπαριά, στὴν Αἴγυπτο, στὴ Συρία, ἢ τὸν ἴδιο τὸν Ἀλή, νοίκιαζαν τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων. Ὕστερα φρόντιζαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὰ χωριὰ ὅπου ἀσκοῦσαν παράλληλα τὸ ἐπάγγελμα τοῦ τοκογλύφου. Δάνειζαν τοὺς χωριάτες μὲ μεγάλο τόκο. Κι' ὅταν οἱ καλλιεργητὲς δὲν μποροῦσαν νὰ ἐξοφλήσουν τοὺς τόκους, κι' αὐτὸ γινόταν τὶς περισσότερες φορές, ὁ Σκιπιτάρης, ἐκάλυπτε τὸ ποσὸ παίρνοντας ἕνα μέρος τῆς παραγωγῆς σὲ χαμηλὲς τιμές. Ἔτσι, σιγὰ-σιγά, οἱ χωριάτες μεταμορφώνταν σὲ δουλοπάροικους.

Μερικοὶ Ἀλβανοὶ ξεκινοῦν αὐτὴ τὴν κερδοσκοπικὴ ἐπιχείρηση χωρὶς νὰ διαθέτουν οὔτε γρόσι. Δανείζονται ἀπὸ τοὺς σαράφηδες τῆς Λάρισας, τῆς Λειβαδιᾶς καὶ τοῦ Εὐρίπου.

Οἱ Ἕλληνες ἀγρότες, γράφει ὁ Leake, ἔχουν συνείδηση τῶν ὀλέθριων συνεπειῶν αὐτῶν τῶν δανεισμῶν. Ἀλλὰ τί νὰ κάνουμε; λένε. «Μᾶς ρίχνουσιν χρέη»[3]. Μοναδικὴ λύτρωσή τους ἦταν ἡ φυγὴ σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχὲς ἢ στὴ Μ. Ἀσία. Καὶ τότε οἱ δανειστὲς ρίχνονταν στοὺς καλλιεργητὲς ποὺ ἀπέμεναν γιὰ νὰ εἰσπράξουν ὅ,τι μποροῦσαν. Αὐτὸ ἦταν τὸ μοναδικὸ χαλινάρι κατὰ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 340-341.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 341.
3. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

τῆς κερδοσκοπικῆς μανίας τῶν Ἀλβανῶν. Μερικὲς φορὲς ἄδειαζε τὸ χωριὸ κι' ἔμεναν χωρὶς καλλιεργητές[1].

Ἡ Θεσσαλία μαστιζόταν ἀπὸ τὴ ληστοκρατία. Ὅταν οἱ συμμορίες ἀποφάσιζαν τὴν εἰσβολὴ σ' ἕνα χωριὸ ἔστελναν ἕνα γράμμα στὸν κοτζάμπαση ποὺ ἄρχιζε συνήθως μὲ τὴν προσαγόρευση «ἀγαπημένε μου Προεστὲ» καὶ τὸν καλοῦσαν νὰ συναντηθοῦν γιὰ νὰ ταχτοποιήσουν μερικοὺς λογαριασμούς. Ὁ προεστὸς ἀπαντοῦσε συνήθως μὲ τὴ φυγή. Καὶ φυσικὰ τὸν ἀκολουθοῦσαν οἱ σημαντικώτεροι κάτοικοι. Τότε οἱ ληστές, σίγουροι πιὰ ὅτι δὲν θὰ συναντήσουν ἀντίσταση, εἰσορμοῦσαν στὸ χωριό, ἔκαιγαν μερικὰ σπίτια, ἔσφαζαν τὰ ζῶα καὶ ἅρπαζαν μερικὲς γυναῖκες καὶ παιδιὰ ποὺ δὲν μπόρεσαν νὰ διαφύγουν, διαλέγοντας πάντοτε πρόσωπα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τοὺς ἀποδώσουν γενναῖα λύτρα. Γι' αὐτὸ ὅλα τὰ χωριὰ τῶν περιοχῶν ὅπου δροῦσαν οἱ ληστοσυμμορίες φρόντιζαν νὰ διατηροῦν καλὲς σχέσεις μαζί τους. Ἀλλὰ ὁ συμβιβασμὸς μὲ τοὺς ληστὲς προκαλοῦσε τὰ ἐκδικητικὰ ἀντίποινα τοῦ δερβέναγα ποὺ φυλάκιζε τοὺς προεστοὺς στὰ Γιάννενα καὶ ἔστελνε Ἀλβανοὺς νὰ ἐγκατασταθοῦν στὰ χωριά. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἁρματολῶν τῶν ληστοκρατούμενων περιοχῶν ἀκολουθοῦσαν τὴν ἴδια τακτική. Καθὼς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἁρματολοὺς εἶχαν ἀδέρφια ἢ συγγενεῖς ἀνάμεσα στοὺς Κλέφτες, διατηροῦσαν μυστικὴ ἐπικοινωνία. Κι' ὁ καλύτερος τρόπος εἰσβολῆς σ' ἕνα χωριὸ ἦταν ἡ ἀποστολὴ ἑνὸς ἁρματολοῦ γιὰ τὴν παρακολούθηση τάχα τῶν κινήσεων τῶν Κλεφτῶν. Ὁ ἁρματολὸς φρόντιζε νὰ ἐγκατασταθῆ στὸ σπίτι ποὺ ἀποτελοῦσε ἀντικειμενικὸ στόχο τῶν Κλεφτῶν ὥστε νὰ συγκεντρώση πληροφορίες γιὰ τὸ βιὸς τοῦ οἰκοδεσπότη καὶ τοῦ καλύτερου τρόπου ἁρπαγῆς. Ὕστερα κατατόπιζε τοὺς συντρόφους του ποῦ καὶ πῶς θὰ αἰχμαλωτίσουν τὸ θύμα τους. Κι' ὅλοι οἱ ὅρκοι τοῦ αἰχμαλώτου πὼς δὲν ἔχει νὰ πληρώση λύτρα ἦταν μάταιοι γιατὶ οἱ Κλέφτες γνώριζαν τὰ πάντα γιὰ τὴν περιουσία καὶ ὅλα τὰ ἀγαθά του. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἐπικράτειας τοῦ Ἀλῆ στὶς περισσότερες ἑλληνικὲς περιοχὲς περιόρισε τὴν ἀποτελεσματικότητα αὐτῶν τῶν κλέφτικων πανουργιῶν. Ὡστόσο ἦταν ἀδύνατη ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἐκκαθάριση τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν. Ἄλλωστε ὁ Ἀλῆς ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν τάξη ὅσο ἱκανοποιόνταν τὰ συμφέροντά του καὶ ὅσο ἐξασφάλιζε εὔσημα ἀπὸ τὴν Πύλη[2].

Στὶς 15 Δεκεμβρίου 1809 ὁ Leake ἔφτασε στὸ Βόλο καὶ πραγματοποίησε περιοδεία στὰ πηλιορείτικα χωριά. «Γιὰ ὅποιον πρωτομπαίνει στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν κόλπο τοῦ Βόλου ἡ θέα τοῦ Πηλίου καὶ τῶν Παγασῶν μὲ τὸ σκηνικὸ τῶν καλλιεργειῶν, τοῦ ὄγκου τοῦ πληθυσμοῦ καὶ μὲ τὴν καταφανὴ εὐημερία δημιουργεῖ ἐντύπωση συγκλονιστικὴ μέσα στὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν σ' αὐτὴ τὴ χώρα». Οἱ πλαγιὲς γεμάτες σπίτια σὲ μαχαλάδες μὲ κήπους καὶ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 345-346.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 353-354.

φρουτόδεντρα. Τὰ σπίτια (3.000-4.000) ἀποτελοῦν ἀπόδειξη τῶν δυνατοτήτων τῆς ἑλληνικῆς φιλοπονίας καὶ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος, ὅταν, ἔστω καὶ γιὰ λίγο, ἀνακουφιστῆ ὁ τόπος ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ τυραννία καὶ τὴν κακοδιοίκηση. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ Ἄγραφα καὶ τὴν Ἀν. Θεσσαλία ἀποτελεῖ ἕνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας. Οἱ Ἕλληνες καταφεύγουν στὰ βουνὰ καὶ τὰ ζωντανεύουν μὲ τὶς καλλιέργειες ἐνῶ οἱ εὔφοροι κάμποι παραμένουν ἔρημοι καὶ χέρσοι. Ἀλλὰ ἡ δυσαναλογία αὐτὴ ἀνάμεσα στὸν βουνίσιο καὶ τὸν καμπίσιο πληθυσμὸ εἶναι ἀσήμαντη ἂν συγκριθῆ μὲ αὐτὰ ποὺ συμβαίνουν στὴ Μαγνησία καὶ στὴν Κάτω Θεσσαλία.

«Ὁ τούρκικος Βόλος ἀποτελεῖ μιὰ πολὺ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὶς ἑλληνικὲς κωμοπόλεις τοῦ Πηλίου. Τὸ τελωνεῖο, τὰ στενά, σχεδὸν ἀδιάβατα σοκάκια ἀπὸ τὰ στεκούμενα νερὰ καὶ τὶς ἀκαθαρσίες, τὰ ἐρειπωμένα καὶ πανάθλια σπίτια καὶ ἕνα περιτείχισμα ποὺ τὸ ἀποκαλοῦν κάστρο (περιέχει ἕνα τζαμὶ καὶ μερικὲς τούρκικες κατοικίες) σοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιληφθῆς σὲ ποιὰ κατάσταση ζῆ ὁ λαὸς αὐτῆς τῆς πολιτείας»[1].

Τὰ σπίτια στὸ κέντρο τοῦ Βόλου, γύρω ἀπὸ τὸ κάστρο, ἦταν χτισμένα σὰν φρούρια ἐξ αἰτίας τῶν κινδύνων ἐπιδρομῆς ληστῶν, πειρατῶν, Ἀλβανῶν ἢ Τούρκων στρατιωτῶν, ἀκόμα καὶ ἐμφυλίων πολέμων. Τζαμιὰ πουθενά[2].

Ἡ εὐημερία τῶν πηλιορείτικων χωριῶν, γράφει ὁ περιηγητής, ὀφειλόταν κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ περισσότερα ἦταν βακούφια τῶν μεγάλων τζαμιῶν τῆς Πόλης. Εἶχαν ἔτσι ἐξασφαλίσει τὴν προστασία τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καὶ οἱ κάτοικοι μποροῦσαν νὰ ὁπλοφοροῦν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζουν τὶς ληστρικὲς ἐπιδρομές[3].

Κατὰ τὸν Leake ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη στὴν τόσο εὐνοημένη χερσόνησο τῆς Μαγνησίας δὲν ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν εὐημερία ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν περιοχή.

«Οἱ ἱερεῖς Γρηγόριος καὶ Δανιὴλ[4] ἀπὸ τὶς Μηλιές, συγγραφεῖς τῆς «Νεωτερικῆς Γεωγραφίας», καὶ ἕνας τρίτος Μηλιώτης, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ἀφοῦ μάταια προσπάθησαν νὰ πείσουν τοὺς συμπατριῶτες τους γιὰ τὴ σημασία τῆς παιδείας, ὑποχρεώθηκαν νὰ ἀναζητήσουν στὴν πολιτισμένη Εὐρώπη ὅ,τι δὲν μποροῦσαν νὰ πετύχουν στὴ γενέτειρά τους. Ἕνα ἀπὸ τὰ σχέδιά τους ἦταν νὰ ἱδρύσουν μιὰ ἀκαδημία στὸ βουνό τους, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ προσελκύση νέους ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἐφοδιάστηκαν λοιπὸν μὲ φιρμάνι τοῦ σουλτάνου Σελίμ, ἐξασφάλισαν τὸ ἀναγκαῖο κεφάλαιο, κάπου 8.000 πουγγιά, κυρίως ἀπὸ πλούσιους Ἕλληνες ἐμπόρους ἐγκατεστημένους στὴν Εὐρώπη, καὶ συγκέντρωσαν βιβλία

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 372-373.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 374.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 374-375.
4. Γρηγόριος Κωνσταντᾶς ἱεροδιάκονος, Δανιὴλ Φιλιππίδης ἱερομόναχος.

καὶ ὄργανα. Σ' ὅλα αὐτὰ βοήθησαν σημαντικὰ οἱ πρίγκιπες Ὑψηλάντης καὶ Δημήτριος Μουρούζης, οἱ φωτισμένοι προστάτες τῆς παιδείας στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀλλὰ ξέσπασε διχόνοια στὴ Μαγνησία γιὰ τὴν ἕδρα τῆς ἀκαδημίας —ἡ Μακρινίτσα ἀξίωνε τὰ πρωτάτα[1], πράγμα ποὺ οἱ ἄλλοι ἀμφισβητοῦσαν—, ἡ προσπάθεια δὲν ἐνθαρρύνθηκε ἀπὸ τοὺς προεστοὺς τοῦ Πηλίου καὶ οἱ δύο προστάτες τῆς παιδείας ἔπεσαν στὴ δυσμένεια τῆς Πύλης. Ἔτσι τὸ σχέδιο ναυάγησε καὶ οἱ ἐμπνευστές του ἔφυγαν στὴν Εὐρώπη[2]. Τώρα λειτουργοῦν στὸ Πήλιο

---

1. Τὰ πηλιορείτικα χωριὰ ἦταν ἄλλα βακούφικα (ἀποτελοῦσαν ἑνότητα χωριῶν ἐξαρτημένη ἄμεσα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γι' αὐτὸ προνομιοῦχων) καὶ ἄλλα χάσια (καθένα εἶχε δικό του προστάτη καὶ γι' αὐτὸ λιγώτερη προστασία). Ἡ Μακρινίτσα ἀξίωνε νὰ γίνη ἕδρα τῆς σχολῆς ἐπειδὴ τὸ ἀρχοντολόϊ της εἶχε δύναμη. Ἐκεῖ βρισκόταν ἄλλωστε ἡ ἕδρα τοῦ μποστατζῆ, τοῦ ἐκπρόσωπου τῆς Πύλης. Εἶχε δηλαδὴ μεταβληθῆ καὶ σὲ διοικητικὸ κέντρο. Ὁ Leake εἶναι καλὰ πληροφορημένος γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις ποὺ ἐμπόδισαν τὴν ἐθνοπαιδευτικὴ ἀνάπτυξη τῶν αὐτοδιοικούμενων χωριῶν τοῦ Πηλίου. Ἔγραφαν οἱ *Δημητριεῖς* στὴ «Νεωτερικὴ Γεωγραφία» τους: «...οἱ βακουφιῶται ἠμποροῦσαν νὰ εἶναι εὐτυχέστεροι καὶ ἀπὸ ἐκείνους ὁποὺ εἶναι ὑποκείμενοι εἰς Εὐρωπέϊκαις διοίκησες, ἀλλὰ φεῦ! ἡ ἀμάθεια καὶ τὰ ἀκόλουθά της, αἱ κακίαις καὶ ἀναξιότητες τῶν προεστῶν τοὺς κάμνουν καὶ αὐτοὺς μὲ τὰ τόσα τους προνόμια νὰ εἶναι δυστυχεῖς ὡσὰν τοὺς λοιποὺς ὑπηκόους τῆς Τουρκίας· διατὶ τὰ ἄλλα χωριὰ φωνάζοντας καθημερινὰ πῶς κατατρώγονται ἀπὸ τοὺς Μακρινιτζιῶτες βάνοντας τὰ δυνατά τους πάντοτε νὰ τὰ ταπεινώνουν καὶ κατατρέχοντας ξεχωριστὰ ὁ ἕνας τὸν ἄλλον μοναχοί τους διὰ τὰ πρωτεῖα, γίνονται δυστυχεῖς ὅλοι, αὐτοὶ εὑρισκόμενοι πάντοτε εἰς ἀλληλομαχίαις ὁποὺ καὶ καμμιὰ φορὰ καὶ σκοτώνονται, ἐκεῖνα τυραννούμενα τρόπον τινὰ ἀπ' αὐτούς» (ἐκδ. Ἑρμῆς, ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα 1970, σ. 104).

2. Δὲν ἔφυγαν ἀμέσως καὶ οἱ τρεῖς. Ὁ Κωνσταντᾶς δίδαξε ἀπὸ τὸ 1796 ὡς τὸ 1801. Ξανάφυγε στὸ ἐξωτερικό. Γύρισε στὸ Πήλιο τὸ 1802 καὶ ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς τῶν Μηλεῶν. Ὁ Γαζῆς, ποὺ βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1789 στὴ Βιέννη, ἦρθε τὸ 1801 στὶς Μηλιὲς καὶ ἔμεινε κάμποσα χρόνια. Ὕστερα ξαναπῆγε στὴν Εὐρώπη. Ὁ Leake ἀναφέρεται στὶς προσπάθειες ποὺ ἔγιναν στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα γιὰ νὰ ἱδρυθῆ σχολὴ στὶς Μηλιὲς καὶ στὸ ναυάγιο ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιδράσεων ποὺ προκάλεσε τὸ πνεῦμα τοπικισμοῦ τῆς Μακρινίτσας, τῆς Ἀργαλαστῆς καὶ τῆς Πορταριᾶς. Οἱ προσπάθειες ξανάρχισαν τὸ 1814 ὅταν ἱδρύθηκε στὴ Βιέννη ἡ Φιλόμουσος Ἑταιρία (ἐπέκταση ἢ παράρτημα τῆς ἀθηναϊκῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων). Ἡ φιλοδοξία τῶν Πηλιορειτῶν λογίων τοῦ ἐξωτερικοῦ γιὰ τὴν ἵδρυση σχολῆς ἐντάχθηκε στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος τῆς Ἑταιρίας. Σὲ ἐγκύκλιο τοῦ Καποδίστρια (πρωτοστατοῦσε στὴν ἐθνοπαιδευτικὴ αὐτὴ κίνηση) ἀναφέρεται ὅτι «ἡ τοῦ Πηλίου ὁμήγυρις συγκροτεῖ ἓν σχολεῖον τακτικὸν κατὰ μίμησιν τῶν Ἀκαδημιῶν τῆς Εὐρώπης». Ὁ Γαζῆς καὶ ὁ Κωνσταντᾶς ἀποφάσισαν νὰ χτίσουν τὴν Ἀκαδημία στὶς Μηλιές. Στὸ σχετικὸ συμφωνητικὸ ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1814 «Γρηγόριος ἱεροδιάκονος ὁ Κωνσταντᾶς καὶ Ἄνθιμος Γαζῆς ἀρχιμανδρίτης, φιλογενείᾳ κινηθέντες, ἀπεφάσισαν νὰ θεμελιώσωσι σχολεῖον τακτικὸν ἐν τῇ πατρίδι αὐτῶν Μηλιαῖς... καὶ δὴ εἰς βεβαίωσιν τούτου ἀφιέρωσαν ἑαυτοὺς εἰς αὐτό... ἑπομένως δὲ διά τε τὴν οἰκοδομὴν καὶ τὰ λοιπὰ τούτου ἀναγκαῖα, ὁ μὲν Γρηγόριος Κωνσταντᾶς κατέβαλεν εἰς μετρητὰ χρυσοῦς καισαρικοὺς πεντακοσίους, ὁ δὲ Ἄνθιμος Γαζῆς, χρυσοῦς πεντακοσίους καὶ ἅπασαν τὴν βιβλιοθήκην αὐτοῦ...» (*Ρήγα Καμηλάρη,* Γρηγορίου Κωνσταντᾶ [Βιογραφία - Λόγοι - Ἐπιστολαί], Ἀθῆναι 1887, σ. 20-21). Ἀγόρασαν ἕναν ἐλαιοπερίβολο γιὰ τὸ κτίριο κι' ἄρχισε ἡ ἀποστολὴ στὸ Πήλιο βιβλίων, χαρτῶν, ὀργάνων φυσικῆς, συγκεντρώθηκαν χρηματικὰ ποσὰ ἀπὸ ἐράνους, ὁλοκληρώθηκε ἡ τεχνικὴ προεργασία. Ὅλα ἦταν

πέντε ἑλληνικὰ σχολεῖα: στὴ Μακρινίτσα, Δράκια, Πορταριά, Ζαγορὰ καὶ στὶς Μηλιές. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς 30 μαθητὲς τῆς Μακρινίτσας ἔχουν προχωρήσει ὣς τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Ὅμηρο. Οἱ ὑπόλοιποι ἔφτασαν ὣς τὸν Αἴσωπο. Ὅσοι ἐπιθυμοῦν εὐρύτερες σπουδὲς πηγαίνουν στὴν Κωνσταντινούπολη. Εἶναι θλιβερὸ ποὺ δὲν ἐνθαρρύνεται περισσότερο ἡ παιδεία σ' αὐτὴ τὴν προνομιούχα καὶ αὐτοδιοικούμενη περιοχὴ στὸ κέντρο τῆς Ἑλλάδας. Θὰ μποροῦσε νὰ προσελκύση ἡ χερσόνησος πολλοὺς πεπαιδευμένους ἄντρες, διδασκάλους ἢ καὶ μόνιμους κατοίκους. Αὐτὸ θὰ ἀνέβαζε τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ καὶ θὰ καθιστοῦσε τὴ Μαγνησία πολιτιστικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ κέντρο γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς ἄλλους χριστιανοὺς τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση δὲν προβάλλει ἐμπόδια σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία γιατὶ εἶναι τόσο τυφλωμένη ἢ τόσο ἀνέμελη ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβη τὶς ἀπώτερες συνέπειες τῆς παιδείας στοὺς ὑπηκόους της. Ἀντίθετα οἱ Ὀθωμανοὶ φαίνονται ἱκανοποιημένοι ποὺ βλέπουν τοὺς Ἕλληνες νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τέτοια εἰρηνικὰ ἔργα, μ' ὅλο ποὺ στὸ τέλος θὰ γίνουν τρομερὸς κίνδυνος γιὰ τὴν τουρκικὴ ἐξουσία»[1].

Χάρη στὰ προνόμιά τους, παρατηρεῖ ὁ Leake, τὰ πηλιορείτικα χωριὰ προστατεύονταν ἀπὸ τὰ αὐθαίρετα δοσίματα ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ τοπικοὶ Ὀθωμανοὶ κυβερνῆτες καὶ τὸ κυριώτερο ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὴν προσφορὰ καταλυμάτων στοὺς Ἀλβανοὺς στρατιῶτες ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ μεγάλη μάστιγα τοῦ τόπου. «Ἀλλὰ χρησιμοποιοῦν ἀσύνετα ὅλα αὐτὰ τὰ πλεονεκτήματα. Ἡ ἐσωτερικὴ διχόνοια ἔχει διαιρέσει κάθε χωριὸ σὲ δυὸ μερίδες. Ὁ φθόνος κυριαρχεῖ στὶς σχέσεις τῶν κυριώτερων κωμοπόλεων καὶ κάθε μιὰ πασχίζει μὲ τὴ δωροδοκία, τὶς μηχανορραφίες καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πατρώνων της στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ ζημιώση τὴν ἀνταγωνίστριά της. Μ' αὐτὲς τὶς διαμάχες οἱ Τοῦρκοι πλουτίζουν καὶ οἱ Ἕλληνες ἐξαθλιώνονται»[2].

ἕτοιμα γιὰ ν' ἀρχίσουν τὸ 1816 οἱ οἰκοδομικὲς ἐργασίες. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως δὲν ἔδωσαν ἄδεια γιὰ τὴν ἀνέγερση τῆς σχολῆς. Κι' αὐτὸ ὕστερα ἀπὸ παρέμβαση τῶν προεστῶν τῆς Μακρινίτσας ποὺ ἀξίωσαν νὰ γίνη στὸ δικό τους χωριὸ ἡ Ἀκαδημία. «Ἢ στὴ Μακρινίτσα ἢ πουθενά». Ἡ ἴδια ἀντίδραση σημειώθηκε καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἀργαλαστῆς καὶ τῆς Ζαγορᾶς, ὅπως πρὶν 15 περίπου χρόνια. Ἔτσι ματαιώθηκε ἡ ἵδρυση ἀνώτερης σχολῆς στὸ Πήλιο.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 387-388.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 390. Παράδειγμα οἱ Μηλιές. Οἱ κάτοικοί της, γράφουν οἱ *Δημητριεῖς*, «εἶναι καταχρεωμένοι καὶ κοινῶς ὅλος ὁ δῆμος, καὶ ξεχωριστὰ καθ' ἕνας, ἐκεῖνο ἀπὸ τὴν κακὴ διοίκηση καὶ διχόνοια καὶ ἀναξιότητα τῶν προεστῶν, τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴ δική του ξεχωριστὰ ὁ καθ'ἕνας· φθόνος, καταδρομαῖς, ἀπείθειαις, ψεῦδος, ἐμπαίγματα εἶναι τὰ ἐπικρατοῦντα προτερήματά τους» (ἔνθ' ἀν., σ. 113-114). Αὐτὰ συνέβαιναν 20 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ ταξίδι τοῦ Leake στὸ Πήλιο. Καὶ σίγουρα ἡ κατάσταση θὰ εἶχε χειροτερέψει ἐξ αἰτίας τῶν τοπικῶν καὶ γενικώτερων ἐξελίξεων ποὺ μεσολάβησαν. Ὁ *Γιάννης Κορδάτος* (Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἁγιᾶς, Ἀθήνα 1960, σ. 226) παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἀντιθέσεις αὐτές, ὁ φθόνος, ἡ ἀντιζηλία, ἡ φιλαρχία κ.λπ. εἶχαν ταξικὰ αἴτια. Τὰ κόμματα ἀποτελοῦσαν ἔκφραση τῶν οἰκονομικῶν ἀντιθέσεων καὶ τάσεων σὲ κάθε χωριό. «Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἦταν οἱ μεγαλονοικοκυραῖοι (μεγα-

Στὸ Πήλιο λειτουργοῦσαν 600 - 800 ἀργαλειοί. Ὑφαίνονταν πετσέτες κι᾿ ἕνα ὕφασμα στενὸ μεταξωτὸ ἢ μεταξομπάμπακο. Οἱ περισσότερες φάμπρικες βρίσκονταν στὰ χέρια ξένων ἀπὸ τὴν Ἁγιά, τὰ Ἀμπελάκια καὶ τὸν Τύρναβο. Οἱ γυναῖκες τοῦ Βόλου, τῆς Μακρινίτσας[1] καὶ τῆς Πορταριᾶς[2] κατασκεύαζαν γαϊτάνια, ζῶνες καὶ πουγγιά. Οἱ ἄντρες εἶχαν εἰδικευθῆ στὰ δερμάτινα εἴδη (ὑποδήματα, σάκκους, βαλίτσες).

Τὸ μεροκάματο τοῦ ὑφαντῆ ἦταν τὸ 1809 50 ἢ 60 παράδες. Τοῦ ἐργάτη γῆς (ἀμπέλια, ἐλιές, μουριὲς) 30 παράδες μὲ ψωμί, κρασὶ καὶ κρέας. Οἱ θεριστάδες τοῦ κάμπου ἔπαιρναν 50 παράδες καὶ φαΐ[3].

Τὸ γιδίσιο κρέας — αὐτὸ τὸ κρέας συνηθιζόταν γενικὰ — πουλιόταν 20 παράδες ἡ ὀκά, τὸ βοδινὸ 8 παράδες, τὸ βουβαλίσιο 6, τὸ κρασὶ 5-7 παράδες.

Ὁ Leake παραθέτει στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν κωμοπόλεων καὶ χωριῶν τοῦ Πηλίου. Μακρινίτσα 1.200 σπίτια, Βόλος 700, Δράκεια 600, Ζαγορὰ 500, Ἅγιος Γεώργιος 400, Ἅγιος Λαυρέντιος 400, Λεχώνια 400, Βυζίτσα 100, Πινακάτες 100.

Οἱ Ζαγοριανοὶ ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὴ μεταξοβιοτεχνία καὶ τὴν ὑφαντουργική. Ὅλα τὰ σπίτια ἐπιδίδονταν στὴ σηροτροφία καὶ ὕφαιναν «σκουτιὰ» γιὰ κάπες[4].

λοχτηματίες, πραματευτάδες, βιοτέχνες), ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ μεσαῖοι ἀγρότες καὶ οἱ μαστόροι (καλφάδες κ.λπ.)... Τὴν τρίτη τάξη ἀποτελοῦσαν οἱ κερατζῆδες (ἀγωγιάτες), ἐργάτες (σκαφτιάδες) καὶ ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν κανένα μικρὸ χωράφι ἢ ἀμπέλι. Ὡστόσο πολλὲς φορὲς μέσα στὰ χωριὰ οἱ καραβοκυραῖοι ἔρχονταν σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς μεγαλοχωραφάδες. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ βιοτέχνες (τσοχατζῆδες, κεπετζῆδες κ.λπ.). Ἔτσι, ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἀντιθέσεις στὶς οἰκονομικὲς ἐπιδιώξεις τους, γι᾿ αὐτὸ δὲν ὁμογνωμοῦσαν στὸν τρόπο τῆς διοίκησης τῆς κοινότητας καὶ χωρίζονταν σὲ κόμματα. Οἱ ἴδιες ἀντιθέσεις, ἀλλὰ σὲ μικρότερο βαθμὸ παρουσιάζονταν στὴ μεσαία τάξη».

1. Ὁ *Ἀργ. Φιλιππίδης*, μεγαλέμπορος ἀπὸ τὶς Μηλιές, ποὺ εἶδε τὴ Μακρινίτσα στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα καὶ τὴν περιγράφει σὲ ἀνέκδοτο χρονικὸ (βλ. *Γιάννη Κορδάτου*, Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἁγιᾶς, σ. 236-239) γράφει ὅτι «οἱ ἐγκάτοικοι τῆς πρώτης τάξεως εἶναι προκομένοι, μαθηματικοὶ (προβλεπτικοὶ), διακονοῦν τὰ ἕνδεκα χωριὰ (τὰ βακούφικα δηλαδή)..., εἶναι πολιτισμένοι μὲ προκοπὰς πολιτικάς..., τῆς δὲ δευτέρας φαμπρικάνοι (βιοτέχνες) καὶ πραγματευταῖς προκομένοι εἰς τὸ ἀλισιβερί των καὶ τέχνας των. Τῆς δὲ τρίτης εἶναι ἀμαθεῖς καὶ (ἀσχολοῦνται) μὲ τὴν γεωργικὴν καὶ ἀπεριτρέχοντας ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διὰ νὰ βγάλουν τὸν ἐπιούσιον, καθὼς προστάξῃ ὁ Κύριος ἡμῶν» (ἔνθ' ἀν., σ. 239). Γιὰ τὴν ὑφαντουργικὴ δραστηριότητα τῆς Μακρινίτσας μᾶς πληροφορεῖ καὶ ὁ *Ν. Γεωργιάδης* (Θεσσαλία, Βόλος 1880, σ. 196-197): «...ἡ δὲ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἀκμάζουσα βιομηχανία τῶν ἀλατζάδων παρεῖχε τὰ μέσα τοῦ ζῆν εἰς τοὺς πλείστους τῶν κατοίκων τῆς κωμοπόλεως».

2. «Ἐδῶ εἰς τὴν Πορταριά», ἔγραφε ὁ *Ἀργ. Φιλιππίδης* γύρω στὰ 1815, «ἄρχισαν νὰ δουλεύουν μετάξια, γαϊτάνια, μπρισίμι, μαντήλια καὶ ἄλλα» (ἔνθ' ἀν., σ. 251).

3. Βλ. καὶ *Δανιὴλ Φιλιππίδη - Γρ. Κωνσταντᾶ (Δημητριέων)*, ἔνθ' ἀν., σ. 109 κ. ἑ.

4. «Εἰς τὴν Ζαγορὰν κατασκευάζουν μεταξωτά τινα, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν εἰργάζοντο τὰ μαλλιὰ καὶ ὕφαιναν τὰ πλήθη τῶν μαλλίνων ἐπενδυτῶν (καποτῶν) καὶ ἐφαπλωμάτων, δι' ὧν ἐφωδίαζον ἅπαντας σχεδὸν τοὺς παραλίους τόπους τῆς Ἀνατολῆς καὶ τινας παραλίους πόλεις τῆς Ἰταλίας» (*Γ. Ναύτη*, Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ἐμπορίου, Ἀθῆναι 1859, σ. ικ').

Ἡ ἐτήσια παραγωγὴ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ ἦταν 2.000 ὀκάδες. Ὑφαίνονταν ἐπίσης 50.000 πῆχες σκουτὶ (πέντε πιάστρα ὁ πήχης). Ὕστερα ἀπὸ τὴν γνάφευση (πλύσιμο) τετραπλασιαζόταν ἡ ἀξία τοῦ ἀκατέργαστου ὑλικοῦ. Ἡ γνάφευση γινόταν ὅπως καὶ στὴν Πίνδο: τοποθετοῦσαν τὰ σκουτιὰ κάτω ἀπὸ τὸν καταρράκτη ἑνὸς χειμάρρου. Ἐκεῖ τὸ ὕφασμα συρρικνωνόταν καὶ γινόταν παχὺ καὶ σκληρό.

Σχεδὸν ὅλοι οἱ ἄρρενες κάτοικοι τῆς Ζαγορᾶς, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, περνοῦν ἕνα μέρος τῆς ζωῆς τους στὸ ἐξωτερικὸ ὅπου ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο. Κι' εἶναι πολὺ ἀποδοτικὴ ἡ τοπικὴ βιοτεχνία. Ἔτσι ἡ Ζαγορά, μ' ὅλο ποὺ δὲν διαθέτει κανένα φυσικὸ πόρο, εἶναι τὸ πλουσιώτερο χωριὸ τοῦ Πηλίου, ὅπως δείχνουν οἱ ἀνώτερες ἀνέσεις τῶν σπιτιῶν. Στὸ μαχαλὰ τοῦ Σωτῆρος[1] ὑπῆρχε σχολεῖο, τὸ ἀρχαιότερο τῆς χερσονήσου καὶ βιβλιοθήκη, δωρεὰ τοῦ Ζαγοριανοῦ Ἰωάννη Πρίγκου[2] ποὺ πλούτισε μὲ τὸ ἐμπόριο στὴν Ὁλλανδία.

Ὁ Leake ὑπολογίζει ὅτι στὰ 24 χωριὰ τοῦ Πηλίου ὑπῆρχαν 7.000 περίπου σπίτια μὲ 45.000 ψυχές[3].

Οἱ κάτοικοι τοῦ Τρίκερι (300-400 σπίτια) ἀποζοῦσαν ὅλοι ἀπὸ τὴ θάλασσα. Οἱ φτωχότεροι—ὅπως καὶ στὰ νότια χωριὰ τῆς Μαγνησίας — ἦταν σφουγγαράδες. Οἱ ἄλλοι δούλευαν ναῦτες, ναυπηγοί, ἢ πρόκοβαν στὸ ἐμπόριο. Ἡ ἀνώτερη τάξη ἦταν καραβοκύρηδες καὶ καπεταναῖοι. Οἱ πιὸ πλούσιοι δάνειζαν κεφάλαια στὶς ναυτικὲς μεταφορὲς ἢ προεξοφλοῦσαν γραμμάτια τῆς Πόλης ὅπου συνήθως καταλήγουν τὰ φορτία, κυρίως δημητριακά. Οἱ Τρικεριῶτες ἀκολουθοῦσαν στὸ ἐμπορικὸ ναυτικό τους τὴν τακτικὴ τῶν ἄλλων ναυτικῶν νησιῶν, Ὕδρας, Σπετσῶν, Πόρου κ.ἄ. Πλοιοκτήτης, καπετάνιος, ναῦτες εἶχαν ὅλοι μερίδιο ἀπὸ τὸ καράβι καὶ τὸ φορτίο.

Ἐξ αἰτίας τῆς σιτοδείας ποὺ μάστιζε τὴ Γαλλία κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τὸ μερίδιο τῶν ναυτῶν σὲ ἕνα μόνο ταξίδι ἔφτανε συχνὰ τὰ τρία πουγγιά, δηλαδὴ 150 στερλίνες[4].

Ἡ μοναδικὴ παραγωγὴ τῆς χερσονήσου τοῦ Τρίκερι ἦταν τὰ καυσόξυλα.

1. Τῆς Ἁγίας Σωτήρας ὅπως τὴν ἔλεγαν οἱ Ζαγοριανοί.

2. Βλ. *Βαγγέλη Σκουβαρᾶ*, Ἰωάννης Πρίγκος (1725-1789), Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Ἄμστερνταμ, Ἡ σχολὴ καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ζαγορᾶς, Ἀθήνα 1964.

3. Πολλὰ στοιχεῖα τοῦ χρονικοῦ τοῦ Leake προέρχονται ἀπὸ τὴ «Νεωτερικὴ Γεωγραφία» τῶν Φιλιππίδη - Κωνσταντᾶ.

4. Τὸ ναυτικὸ τῶν Τρικεριωτῶν ἀνθοῦσε σ' ὁλόκληρη τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Ὁ *Ν. Μάγνης* (Περιήγησις ἢ τοπογραφία τῆς Θεσσαλίας καὶ Θεσσαλικῆς Μαγνησίας, Ἀθῆναι 1860, σ. 77) γράφει ὅτι «οἱ Τρικεριῶται εἶχον πρότερον πλοῖα μικρὰ καὶ ἦσαν ὅλοι σφουγγαράδες καὶ ὀκταποδάδες ὡς οἱ Λαυκιῶται, ἔπειτα δέ, ὄχι πολὺ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἐναυπήγησαν πλοῖα μεγάλα καὶ παραιτήσαντες τὴν σφουγγαρικὴν ἐμπορεύοντο μὲ τὰ πλοῖα των, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μετεκόμιζον ἀπὸ κάστρον Γόλον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τοὺς βασιλικοὺς ἰστράδες (τὰ στάρια δηλαδὴ τῆς Θεσσαλίας) ὄχι χωρὶς ὠφέλειαν».

«Τὰ μεταφέρουν στὴν πόλη οἱ γυναῖκες ποὺ φημίζονται γιὰ τὰ τεράστια φορτία ποὺ κουβαλοῦν στὴ ράχη, ἐνῶ συγχρόνως γνέθουν τὴ ρόκα τους»[1].

Στὶς 24 Δεκεμβρίου 1809 ὁ Leake ἔφτασε στὴν Ἁγιά. Ὁ πληθυσμός της (500 οἰκογένειες) ἦταν μεγαλύτερος πρὶν πέση στὰ χέρια τοῦ Ἀλήπασα. Τὴν κωμόπολη διοικοῦσε βοεβόδας διορισμένος ἀπὸ τὴ βαλιδὲ σουλτάνα ποὺ ἀπολάμβανε τὰ εἰσοδήματα. Οἱ ἀνώτερες τάξεις ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὴν καλλιέργεια δημητριακῶν καὶ τοὺς ἀμπελῶνες, τὴ σηροτροφία καὶ τὴν ὑφαντουργία (μεταξωτά, ἀλατζάδες, φυτίλια καὶ μπαμπακερὲς πετσέτες). Λειτουργοῦσαν κάπου 100 βιοτεχνίες (μερικὲς μὲ δυὸ ἀργαλειούς)[2]. Ἄλλες εἴκοσι ἔβγαζαν ἀποκλειστικὰ πετσέτες. Τὰ «φυτίλια», εἶδος μεταξωτῶν ὑφασμάτων, εἶχαν μάκρος 25 πόδια. Τὰ καφτανλὶκ (γιὰ καφτάνια) ἦταν μακρύτερα. Γενικὰ τὸ πλάτος τῶν ὑφασμάτων στοὺς θεσσαλικοὺς ἀργαλειοὺς ἦταν δύο πόδια.

Τὰ μέτρα ποὺ συνηθίζονταν στὴν Ἁγιὰ γιὰ τὰ ὑφάσματα ἦταν τὸ ρούπι. Ὀχτὼ ρούπια μιὰ ἐντιτσιά (πήχης).

Τὸ μεροκάματο τῶν ὑφαντήδων 40 παράδες, τῶν ἐργατῶν γῆς (σταροχώραφα καὶ καλαμπόκια) 25 παράδες καὶ τὸ καλοκαίρι 40 μὲ φαγητό. Στὸν κάμπο τῆς Λάρισας ὅμως τὸ μεροκάματο ἔφτανε τοὺς 60 παράδες.

Ἡ Ἁγιὰ εἶχε ἀρχίσει νὰ δραστηριοποιῆται στὸ ἐμπόριο τῶν κόκκινων νημάτων μὲ τὴ Γερμανία στὸ ὁποῖο ὄφειλαν τὴν οἰκονομικὴ ἀκμὴ τὰ Ἀμπελάκια καὶ ἡ Ραψάνη. Ἦρθε ὅμως ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ποὺ ζήμιωσε πολὺ τὶς δυὸ κωμοπόλεις καὶ ἀφάνισε ὁλότελα τὸ ἐμπόριο τῆς Ἁγιᾶς μὲ τὴ Γερμανία. Ἡ Ἁγιὰ θὰ ξεπερνοῦσε τὰ Ἀμπελάκια καὶ τὴ Ραψάνη χάρη στὴν προνομιακὴ θέση της ἂν δὲν ἀντιμετώπιζε τὴ μάστιγα τῶν ἀλβανικῶν ἁρπαγῶν καὶ αὐθαιρεσιῶν[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 395-396.

2. Ὁ *Άργ.Φιλιππίδης* ποὺ περιηγήθηκε τὴν περιοχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1815 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «εἰς τὴν Ἁγιὰν γίνονται μετάξια καλύτερα ἀπὸ τῆς Μπρούσας. Εἰς τὴν Ἁγιὰν οἱ τῆς πρώτης τάξεως ἄνθρωποι ζοῦσαν μὲ τὴν πραγματείαν, τώρα ὅμως ζοῦν μὲ τὰ ὑποστατικά των, οἱ τῆς δευτέρας τάξεως μὲ τὰ ἔργα τῶν χεριῶν τους· ἐδῶ κάμνουν φυτιλιὰ καλύτερα ἀπὸ κάθε μέρος τῆς Ἑλλάδος» (ἔνθ' ἀν., σ. 470-471). Ὁ *Ἰωάννης Οἰκονόμου-Παπαδημητρίου*, ὁ Λογιώτατος, μαθητὴς τοῦ Κούμα, μᾶς δίνει μιὰ εἰκόνα τῆς Ἁγιᾶς τοῦ 1817: «Οἱ Ἀγυιῶτες δουλεύουν τὴν γῆν ὁποὺ εἶναι καλὴ καὶ καρποφοροτάτη. Δουλεύουν καὶ εἰς ἐργόχειρα μπουχασιά, ἀλατζάδες, πεσχήρια καὶ τὰ περίφημα φυτιλιά, ὁποὺ ἐξοδεύουν εἰς πολλὰ μέρη τῆς Τουρκίας καὶ ἀπολαβαίνουν καλὸν κέρδος. Δουλεύουν καὶ μετάξι, ὁποὺ εἶναι ἡ καλύτερη σοδειὰ καὶ σαπούνι καὶ πετζιὰ» (Ἱστορικὴ τοπογραφία ἑνὸς μέρους τῆς Θεσσαλίας, 1817, χειρ. στὴ Δημ. Βιβλιοθήκη Λάρισας).

3. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς νηματοβαφῆς στὴν Ἁγιὰ ἔγραφε ὁ *Άργ. Φιλιππίδης* τὸ 1815: «Πρὸ δέκα χρόνων εἶχε καὶ ἐδῶ κιρχανάδες καὶ δούλευαν τὰ νήματα ὡσὰν τοὺς Ἀμπελακιώταις· τώρα καὶ αὐτοί, ὡς εἴπομεν, ἀπὸ τὴν ἀκαταστασίαν τῆς Εὐρώπης ἐσφαλίσθησαν...» (ἔνθ' ἀν., σ. 470). Καὶ ὁ *Ἰωάννης Οἰκονόμου Παπαδημητρίου*: «Ἡ πραγματεία της (ἐμπόριον) προτύτερα ἀνθοῦσεν ἐπειδὴ οἱ κάτοικοί της εἶχαν μερικὰ πραγματευτάδικα σπίτια εἰς

Ὁ Ἀλῆς εἶχε ἀναλάβει τὴ φύλαξη τῶν δερβενιῶν πρὶν ἀπὸ 22 χρόνια. Ὡστόσο, μόλις πρὶν λίγα χρόνια ἀγόρασε τὸν μαλικιανὲ τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν Πύλη. Στὰ ἁρπακτικά του σχέδια τὸν βοήθησαν οἱ διχόνοιες τῶν κατοίκων. Ἐνθαρρύνοντας τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο κόμματα καὶ ἀξιοποιώντας τὶς ἀλληλοκατηγορίες κατόρθωσε νὰ ἐπωφεληθῆ καὶ νὰ στερεώση τὴ δύναμή του. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Leake στὴν Ἁγιὰ ἡ πόλη χωριζόταν σὲ δυὸ φατρίες μὲ ἐπικεφαλῆς δυὸ ἀδέρφια, τὸν Ἀλέξη καὶ τὸν Γιώργη. Ὁ τελευταῖος, ποὺ εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ κοτζάμπαση, κατόρθωσε μὲ τὶς συχνὲς ἐπισκέψεις του στὰ Γιάννενα (γιὰ τὴν παράδοση τοῦ φόρου) καὶ τὰ προσωπικὰ δῶρα στὸν Ἀλή, νὰ ἐξασφαλίση καὶ τὴν περιουσία του ἀλώβητη καὶ τὴν ἐξουσία του ἀδιατάραχτη. Ἀλλὰ τὸ 1807 ὁ ἀδερφός του Ἀλέξης μὴ μπορώντας μὲ ἄλλον τρόπο νὰ ἐκτοπίση τὸν κοτζάμπαση ἀδερφό του τὸν κατηγόρησε στὸν Μουχτὰρ πασὰ ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴ Θεσσαλία καταδιώκοντας τὸν ἀντάρτη παπα-Εὐθύμιο, πὼς εἶχε συνεννοηθῆ μ' ἕναν Ἀλβανὸ μπουλούκμπαση, ἄνθρωπο τοῦ δερβέναγα τῆς Ἁγιᾶς, γιὰ τὴ φυγάδευση τῆς ἀνηψιᾶς τοῦ δεσπότη (ἔφυγε μ' ἕνα διάκο) καὶ μάλιστα ὅτι δωροδοκήθηκε γιὰ νὰ εὐνοήση τὴν ἀπαγωγή. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κατηγορίας ἦταν νὰ σταλοῦν τὰ ἀδέρφια στὰ Γιάννενα καὶ νὰ ἀπαγορευθῆ ἡ ἐπιστροφή τους στὴν Ἁγιὰ παρὰ τὶς μεγάλες οἰκονομικὲς θυσίες καὶ μ' ὅλο ποὺ ὁ Ἀλῆς παραδέχτηκε ὅτι ὁ Γιώργης δὲν εἶχε καμμιὰ σχέση μὲ τὴν ἀπαγωγή[1]. Ὁ γιὸς τοῦ Γιώργη σπούδαζε στὴ Βιέννη. Δώδεκα μέρες μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἁγιά, τὸ ἀντίπαλο κόμμα τὸν κατηγόρησε πὼς ἐνεργοῦσε σὰν προεστὸς κι' ὅτι σήκωσε αὐθαίρετα χρήματα. Τὸν ἔστειλαν κι' αὐτὸν στὰ Γιάννενα. Οἱ κεφαλὲς τῶν δύο ἀντιμαχόμενων οἰκογενειῶν, γράφει ὁ Leake, βρίσκονταν στὴ Βιέννη καὶ τώρα ἡ γυναίκα τοῦ κὺρ-Γιώργη ἀποτελεῖ τὴν κυριώτερη προσωπικότητα τῆς Ἁγιᾶς[2].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς θὰ ταξιδέψη καὶ στὴν πεδιάδα τοῦ Βελεστίνου. Τὸ πλουσιώτερο χωριὸ τῆς περιοχῆς ἦταν τὰ Κανάλια στὶς ὄχθες τῆς λίμνης Κάρλας. Καὶ θὰ εὐημεροῦσε πιὸ πολὺ ἂν δὲν ὑπῆρχαν οἱ ἐσωτερικὲς διχόνοιες. Ὁ πλοῦτος τῶν Καναλιῶν ἦταν κυρίως τὸ ἰχθυοτροφεῖο. Τὰ ψάρια (σαζάνια, πλατίτσες καὶ χέλια) ἁλιεύονταν μὲ γρίπους καὶ ἀπόχες στὰ «μαντράκια», χώρους τῆς λίμνης περιφραγμένους μὲ καλάμια ὅπου τὰ ψάρια ἔμπαιναν ἀκολουθώντας ἕναν ἀρχηγὸ σὰν κοπάδι πρόβατα. Ὅταν γινόταν τὸ ψάρεμα περί-

---

τὴν Γερμανίαν ὁποὺ ἐπραγματεύονταν κόκκινα βαμμένα νήματα, τώρα ὅμως ἐξέπεσε καὶ ἐκατάντησαν εἰς κακὴν κατάστασιν, ἀπόδωσε θέλεις εἰς τὰ περιστατικὰ τοῦ καιροῦ, θέλεις εἰς τὴν ἐδικήν των ἀσυμφωνίαν».

1. Ἐπιβεβαιώνει ὁ *Ἰωάννης Οἰκονόμου Παπαδημητρίου* (ἔνθ' ἀν.): «Ἡ ἀμάθεια καὶ τὸ φιλοτάραχόν των εὑρίσκεται εἰς ἄκρον βαθμόν. Ἡ συνερισιά των στέκεται μόνον, ποῖος καὶ ποῖος θὰ κρημνίση τὸν ἄλλον, διὰ νὰ γενῆ προεστὼς τῆς πατρίδος των. Καὶ ἀπὸ τοῦτο προδοσιαῖς, καταδρομαῖς, οἱ ὁποῖες ἐπροχώρησαν κάποτε εἰς τὸν ἀδελφὸν πρὸς ἀδελφόν».

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 409-411.

μεναν στὴν ὄχθη οἱ «κερατζῆδες» μὲ τὰ «πράματά» τους (ἄλογα ἢ γαϊδούρια), ἀγόραζαν τὸ ἁλίευμα καὶ τὸ μετέφεραν στὶς γειτονικὲς ἀγορές. Τὸ καλοκαίρι ψάρευαν τὸ βράδυ, καὶ τὰ χαράματα τὰ φορτία βρίσκονταν στὴ Λάρισα, Ἁγιά, Ἁλμυρὸ καὶ Φάρσαλα. Τὸ χειμώνα ἔφταναν ὣς τὴν Κατερίνη, ἀκόμα καὶ στὸ Μέτσοβο[1]. Σὲ καλὲς ἐποχὲς τὸ ψάρι πουλιόταν 6¾-8 παράδες ἡ ὀκά, στὶς κανονικὲς 10-20.

Στὸ Βελεστίνο κυριαρχοῦσε ὁ τουρκικὸς πληθυσμὸς (250 οἰκογένειες). Στὸ Βαρούσι, τὸν ἑλληνικὸ μαχαλά, ποὺ ἄλλοτε εἶχε πληθυσμὸ 250 οἰκογένειες, τὰ σπίτια εἶχαν ἐρειπωθῆ ἢ ἔμεναν ἀκατοίκητα. Ἡ παρακμὴ τῶν Ἑλλήνων ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ καὶ τῶν καταπιέσεων. Οἱ φατρίες πάσχιζαν νὰ ξοντώσουν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, συνωμοτοῦσαν μὲ τοὺς μπέηδες καὶ κατέφευγαν γιὰ τὶς διαφορές τους στὴν τουρκικὴ ἐξουσία. Οἱ Τοῦρκοι φρόντιζαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴ διχόνοια καὶ ὑποδαύλιζαν τὶς ἀντιθέσεις. Κι' ὅπως συνέβαινε στὴ Λάρισα, κάθε μπέης εἶχε ὑπὸ τὴν προστασία του τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη οἰκογένεια προεστῶν.

Τὸ Βελεστίνο φημιζόταν γιὰ τὴν ἀγριότητα τῶν Ὀθωμανῶν κατοίκων του[2]. Ἀλλὰ ὁ Ἀλῆς κατόρθωσε νὰ τοὺς δαμάση. Ὅταν πῆγαν νὰ σηκώσουν κεφάλι ἔστειλε εἴκοσι ντερβενλῆδες ἱππεῖς ἀπὸ τὴν Ἁγιὰ καὶ τοὺς ἐγκατέστησε στὸ Βελεστίνο. Καὶ τοὺς ἀπέσυρε μόνο ὅταν οἱ δαπάνες τοῦ σώματος αὐτοῦ

---

1. Γιὰ τὸ ψάρεμα στὴν Κάρλα κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο βρίσκουμε πληροφορίες στὴν ἀνέκδοτη ἱστορικὴ μονογραφία τοῦ *Ἀργ. Φιλιππίδη* (ἔνθ' ἀν., σ. 529): «Ἡ λίμνη αὐτὴ γυρίζει ἕνα γύρω ὥραις ἐννιά. Εἶναι ὡσὰν ἕνα μικρὸ πέλαγος· ἔχει μέσα καλάμια πολλά, ἂν δὲν ἦταν αὐτὰ δὲν ἠμποροῦσαν νὰ τὴν δουλέψουν εἰς καιρὸν χειμῶνος, ἐπειδὴ καὶ σηκώνονται κύματα μεγάλα καὶ τὰ καΐκια ὁποὺ τὴν δουλεύουν εἶναι ὅλα μονόξυλα ἢ νὰ εἰπῶ, κορίταις καὶ αὐτὰ τὰ καλάμια κάμουν λιμάνια πολλά. Ἔχει δὲ ψάρια πλῆθος τεσσάρων πέντε εἰδῶν. Ἔχει ἕνα (ποὺ τὰ λένε) ἀσπροπλατίτσα ἄλλο δὲ καραπλατίτζα γλυκὰ καὶ νόστιμα. Ἔχει γλίνους. Τὸ πλῆθος ὁποὺ εὐγαίνει ἀκατάπαυστα εἶναι μποτζακάρια. Αὐτὰ ἀπὸ πενήντα δράμια γίνονται τέσσερες πέντε ὀκάδες, αὐτὰ κάμνουν τὴν εὐτυχία τῆς λίμνης. Εὐγαίνει μερικαῖς φοραῖς καὶ χέλια πολλὰ ὀλίγα νοστιμότατα καὶ γλυκά... Αὐτὴ ἡ λίμνη ἔχει σκάλες τρεῖς ὁποὺ κάθονται ἄνθρωποι τοῦ βοϊβόντα αὐτοῦ καὶ παίρνουν τὸ ἀνάλογο. Δὲν ἔχουν ἄδεια νὰ πᾶνε εἰς ἄλλον τόπον οἱ ψαράδες ψάρια νὰ πωλήσουν... Ἔχουν καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ ἕνα χάνι ὁποὺ κονέβουν οἱ ψουνισταὶ τῶν ψαριῶν καὶ ἀπὸ δύο ἄνθρωποι ἡ κάθε μιὰ τοῦ βοϊβόντα».

2. Γιὰ τὴν ἀγριότητα τῶν Τούρκων τοῦ Βελεστίνου ἔγραφε ὁ *Ρήγας* (Νέος Ἀνάχαρσις, τ. Α', σ. 133 σημ.): «Οἱ συχνοὶ φόνοι κατὰ τῶν Χριστιανῶν ὁποὺ γίνονται τὴν σήμερον ἐδῶ, ἤθελον ἐρημώσει ἐξ ὁλοκλήρου αὐτὴν τὴν πόλιν, ἂν αἱ φυσικαὶ χάριτές της δὲν ἤθελον τοὺς ἀναγκάζει νὰ ὑπομένουν ὅλα, διὰ νὰ ἀφήσωσι κἂν τὰ κόκκαλά των ἐκεῖ ὅπου ἐτάφησαν καὶ οἱ προπάτορές των». Καὶ ὁ *Χριστ. Περραιβὸς* (Πολεμικὰ Ἀπομνημονεύματα καὶ Βιογραφία τοῦ Ρήγα Φεραίου, ἐπιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1956, σ. 314 σημ. β): «Ὁσάκις συνέπιπτε λόγος περὶ τυραννίας τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ Ὀθωμανῶν, ὁ Ρήγας ἀπέδιδε τὰ πρωτεῖα τῆς βαρβαρότητος εἰς τοὺς κατοίκους τῆς πατρίδος του Βελεστίνου, προσέλεγε δὲ ἀστεϊζόμενος: «τὰ γουρούνια τοῦ Βελεστίνου ἔχουν σουρλὰν (προβοσκίδα) χοντρότερον καὶ δόντια σουβλερώτερα».

μαζί μὲ ἕνα δῶρο ἔφτασαν τὰ ὀγδόντα πουγγιά. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ταπείνωση τῶν ἀλαζονικῶν Ὀσμανλήδων ἔλεγαν οἱ Ἕλληνες τοῦ Βελεστίνου:

— Ἕνα βρωμερὸ μπουγιουρδί, μισὴ παλάμη, ἀπὸ τὰ Γιάννενα ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ ἕνα φιρμάνι ἀπὸ τὴν Πόλη μιὰ πήχη μάκρος[1]!

Στὰ Φάρσαλα γνώρισε τὸν ἐπίσκοπο. Κατοικοῦσε σὲ μιὰ κάμαρα τῆς ἐρειπωμένης ἐπισκοπῆς. Στὰ παράθυρα ὑπῆρχαν κόλλες χαρτιοῦ ἀντὶ γιὰ τζάμια. Κάτι κουρέλια στὸ σοφὰ καὶ στὸ πάτωμα ἀποτελοῦσαν τὴ μοναδικὴ ἐπίπλωση. Ὁ ἐπίσκοπος τὸν βεβαίωσε ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ἀλῆ πρὸς τὴν ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἦταν πολὺ εὐνοϊκή. Τοῦ εἶπε κάποτε ὁ βεζύρης στὰ Γιάννενα:

— Ποτὲ δὲν ἔκανα κουζούρι στὴν ἐκκλησία σας οὔτε θέλω κάμνει[2]!

Ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἀντιμετώπιζε σοβαρὲς οἰκονομικὲς ἐπιβαρύνσεις κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Leake ἐξ αἰτίας τοῦ ἔκτακτου πολεμικοῦ φόρου (ἰμντὰτ-σεφέρ), ποὺ εἶχε ἐπιβάλει ἡ Πύλη στὸν Κλῆρο, ἐξουσιοδοτώντας τον φυσικὰ νὰ τὰ εἰσπράξη ἀπὸ τὸ ποίμνιο[3].

Στὰ Φάρσαλα λειτουργοῦσε σχολεῖο γιὰ ἀγόρια. Ἡ διδασκαλία περιοριζόταν στὴν ἀνάγνωση καὶ τὴ γραφὴ καὶ γινόταν, ὅπως στὰ περισσότερα φτωχὰ χωριά, στὸ νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας. Ὁ δάσκαλος, ποὺ συνήθως εἶναι παπάς, ἔπαιρνε ἀπὸ κάθε μαθητὴ 20-30 παράδες τὸ μήνα[4].

Στὶς 11 Ἰανουαρίου 1810 ὁ Leake ἔφτασε στὴν Καλαμπάκα κι' ἀνέβηκε μὲ τὸ δίχτυ στὸ μοναστήρι τοῦ Μετεώρου[5]. «Βρήκαμε τὸ δίχτυ στὴ ρίζα τοῦ βράχου. Ὑπῆρχε ἕνα χαλάκι στὸ κάτω μέρος γιὰ νὰ καθίση ὁ ἐπιβάτης. Κρεμόταν ἀπὸ ἕνα γάντζο καὶ μόλις ἀνασηκωνόταν ἄρχιζε νὰ στριφογυρίζη. Αὐτὴ ἡ περιστροφὴ ἦταν ἡ μοναδικὴ δυσαρέσκεια κατὰ τὴν ἄνοδο. Βέβαια ἡ ἀνωμαλία μπορεῖ νὰ τακτοποιηθῆ ὥστε τὸ δίχτυ νὰ ἀνεβαίνη σταθερὰ μὲ ἕνα ἄλλο σκοινὶ ποὺ πρέπει νὰ κρατάη κάποιος στὴ βάση τοῦ βράχου. Ἀλλὰ αὐτὰ ἀποτελοῦν πολυτέλειες. Ἡ μόνη μέριμνα τῶν ἁγίων πατέρων εἶναι νὰ ἀνεβάζουν γρήγορα τὸ δίχτυ καὶ νὰ τὸ κατεβάζουν ἁπαλά. Γιὰ κείνους ποὺ ζαλίζονται ἡ καλύτερη συμβουλὴ εἶναι νὰ κλείνουν τὰ μάτια»[6].

Τὰ κελλιὰ τῶν καλογέρων καὶ οἱ ξενῶνες ἦταν εὐρύχωροι καὶ ἄνετοι ἀλλὰ ἡ ἐπίπλωση ἔδειχνε τὴν παρακμὴ τοῦ μοναστηριοῦ. Πλήρωνε 750 πιάστρα τὸ χρόνο στὸ βεζύρη, βούτυρο, τυρὶ καὶ ἄλλα προϊόντα ἀπὸ τὰ χτήματα. Ἄλλα τόσα καταβάλλονταν στὸ Βελὴ πασὰ ποὺ εἶχε ἐπιφορτισθῆ μὲ τὴν προστασία ὅλων τῶν μοναστηριῶν τῶν Μετεώρων. Τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Βελῆς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 437-438.
2. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 487.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 489.
5. Ἡ μονὴ Μεταμορφώσεως.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 538.

έμενε στὰ Γιάννενα αὐτὴ ἡ προστασία ἦταν πολύτιμη γιατὶ ἀπαγορευόταν στοὺς 'Αλβανοὺς στρατιῶτες νὰ ἐγκατασταθοῦν στὰ μοναστήρια. «Τώρα ὅμως ποὺ ὁ Βελὴς βρίσκεται στὸ Μωριά[1] οἱ 'Αλβανοὶ βρῆκαν εὐκαιρία κι' ἄρχισαν ἐπισκέψεις στὰ μοναστήρια. Θρονιάζονται μέρες ὁλόκληρες καὶ τρωγοπίνουν εἰς βάρος τῶν καλογέρων».

Τὸ μοναστήρι τοῦ Μετεώρου εἶχε χρέος 50 πουγγιά. Ἄλλα ὅμως χρωστοῦσαν 70. Κι' ἐπειδὴ ὁ τόκος ἦταν ἕνα τὰ ἑκατὸ τὸ μήνα ὑπέφεραν πολύ.

'Αλλὰ τὸ μεγαλύτερο παράπονο τῶν καλογέρων ἦταν ἡ ἀπροθυμία τῶν 'Ελλήνων νὰ συνεισφέρουν στοὺς ἐράνους κατὰ τὶς εἰδικὲς καλογερίστικες περιοδεῖες. Τὰ προϊόντα αὐτῶν τῶν προσφορῶν ἀποτελοῦσαν ἄλλοτε τὸ κυριώτερο εἰσόδημα τῶν μοναστηριῶν. Στὸ μοναστήρι τοῦ Μετεώρου ζοῦσαν 20 καλόγεροι καὶ ἄλλοι τόσοι κοσμικοί.

Στὸν Ἅγιο Νικόλαο βρῆκε πέντε ἢ ἕξη καλογέρους. Τὸ ἴδιο καὶ στοῦ Βαρλαάμ. Στὴν 'Αγία Μονὴ δὲν ὑπῆρχε ψυχή. Στὴ μονὴ Ρουσσάνη τρεῖς, στὴν 'Αγία Τριάδα ἕξη.

'Ο ἡγούμενος τῆς μονῆς Μετεώρου καὶ δυὸ καλόγεροι βρίσκονταν φυλακισμένοι στὰ Γιάννενα «μὲ τὴν κατηγορία ὅτι πρόσφεραν ἐφόδια στὸν Εὐθύμιο»[2].

'Ο Leake συγκέντρωσε μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία πληροφορίες γιὰ τὴ δράση τοῦ περίφημου Κλεφταρματολοῦ Βλαχάβα. «'Ο παπα-Εὐθύμιος, γεννημένος στὰ Χάσια, ἦταν γιὸς ἑνὸς ξακουστοῦ καπετάνιου, τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἀρματολῶν στὰ Χάσια καὶ τὴ γύρω περιοχή. Ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του ὁ 'Αλὴς ἐξακολούθησε νὰ προστατεύη τὴν οἰκογένεια τοῦ ἀρματολοῦ κι' ὁ Εὐθύμιος μὲ τὸν ἀδερφό του[3] καὶ τοὺς συντρόφους του, κάπου 60, ἔπαιρνε μισθὸ ἀπὸ τὸ βιλαέτι τῶν Τρικάλων γιὰ τὴν προσφορὰ ἔνοπλης προστασίας τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Κλέφτες. Ὅταν ξέσπασε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ὁ Εὐθύμιος ἐκτελοῦσε ἀκόμα τὰ καθήκοντά του στὸ χασιώτικο ἀρματολίκι[4]. Τὸ πρῶτο σύμπτωμα τῆς ἀνταρσίας του ἦταν ἕνα ταξίδι στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου τὸ καλοκαίρι τοῦ 1807[5]. Γυρίζοντας στὰ Χάσια τὸν ἐρχόμενο χειμώνα ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς

---

1. Εἶχε ἀναλάβει τὸ πασαλίκι τὸ 1807.

2. Στὸν παπα-Θύμιο Βλαχάβα. 'Ο Leake βρισκόταν στὴν Καλαμπάκα λίγον καιρὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν περίφημη ἐξέγερση τῶν Βλαχαβαίων (ἢ Μπλαχαβαίων), τοῦ Θεοδωράκη καὶ τοῦ παπα-Θύμιου, καὶ ἡ μαρτυρία του ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα.

3. Τὸν Θεοδωράκη. Καὶ τρίτος ἀδερφός, ὁ Δημήτρης, πῆρε μέρος στὴν ἐξέγερση.

4. Κυβερνοῦσε τὸ ἀρματολίκι «διὰ τῆς σπάθης καὶ τοῦ σταυροῦ», γράφει ὁ *Κασομούλης* ('Ενθυμήματα Στρατιωτικά, τ. Α', σ. 82). Ἦταν ἔμπιστος τοῦ 'Αλῆ ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1808.

5. Τὸ 1806 κηρύχτηκε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1807 ἡ ἀγγλικὴ μοίρα ὑπὸ τὸν ναύαρχο Duckworth παραβίασε τὰ Στενὰ καὶ ἐμφανίστηκε μπροστὰ στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸν 'Ιούνιο ὁ ρωσικὸς στόλος τοῦ Αἰγαίου ὑπὸ τὸν Σινιάβιν καταναυμάχησε τὸν τουρκικὸ στ' ἀνοιχτὰ τοῦ Ἄθω. Λίγους μῆνες πρὶν οἱ Ρῶσοι εἶχαν παραδώσει τὰ 'Επτάνησα στοὺς Γάλλους (συνθήκη τοῦ Τίλσιτ). Τὸν 'Ιούνιο ὁ Νικοτσάρας ἐπιχειρεῖ ὕστερα

Κλέφτες, φυγόδικους καὶ κάθε λογῆς καταδιωκομένους. Σὲ λίγο ἄρχισαν οἱ φόνοι Τούρκων στὶς γειτονικὲς περιοχές[1]. Ὁ Ἀλῆς ἔστειλε ἐναντίον τους τὸν γιό του Μουχτὰρ πασά, ποὺ φτάνοντας στὴν Καλαμπάκα βρῆκε τοὺς Κλέφτες ὀχυρωμένους στοὺς βράχους τῶν μοναστηριῶν. Ἐκεῖ ὑποχρέωσαν τοὺς καλογέρους νὰ τοὺς ἐφοδιάζουν μὲ ψωμί. Τὸν περασμένο Ἀπρίλιο ἢ Μάϊο πολέμησαν

ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὸν Σενιάβιν, τὸ παράτολμο σχέδιο νὰ διασχίση τὶς βαλκανικὲς χῶρες καὶ νὰ ἑνωθῆ μὲ τὰ ρωσικὰ στρατεύματα τῆς Βλαχίας. Εἴκοσι μέρες ἀργότερα ὁ πολυφημισμένος κλεφταρματολὸς εἶναι νεκρός. Ὁ παπα-Θύμιος Βλαχάβας ταξίδεψε στὸ Αἰγαῖο τὸ καλοκαίρι καὶ ὅπως φαίνεται συνάντησε τὸν Σινιάβιν καὶ τοὺς κλεφταρματολοὺς τῶν νησιῶν. Ἐπιστρέφοντας στὴ Θεσσαλία κινητοποίησε κλέφτες καὶ κάθε λογῆς ἐπικηρυγμένους γιὰ τὴν ἐξέγερση. Εἶχε προσυνεννόηση μὲ τοὺς Ρώσους; Ἀληθεύει ὅτι κατέβηκαν στὸν Ὄλυμπο ἀπεσταλμένοι τοῦ Καραγεώργη καὶ τῶν Ρώσων ποὺ παρακίνησαν τοὺς Ἕλληνες νὰ ξεσηκωθοῦν ὅπως οἱ Σέρβοι; (*Κων. Σάθα,* Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 587-588). Δὲν ἔχει ἀκόμα τίποτα ἐξακριβωθῆ. Ὁπωσδήποτε ἡ ἐπανάσταση ὁρίστηκε γιὰ τὶς 29 Μαΐου 1808. Προδόθηκε ὅμως τὸ κίνημα στὸν Ἀλὴ ἀπὸ τὸν ἀρματολὸ τοῦ Μετσόβου Δεληγιάννη. Ἔτσι ἡ ἐξέγερση ἄρχισε νωρίτερα, βιαστικά, στὶς 6 Μαΐου. Τὸ ὅτι ἡ ἀποτυχία τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τῶν Βλαχαβαίων ἦταν ἀποτέλεσμα προδοσίας προκύπτει ἀπὸ ἕνα τόσκικο ἀληπασαλίδικο τραγούδι τῆς ἐποχῆς. Σύμφωνα μάλιστα μ' αὐτὸ τὸ τραγούδι τὸν Θοδωράκη Βλαχάβα σκότωσε ὁ Καραϊσκάκης ποὺ πολεμοῦσε μὲ τὰ στρατεύματα τοῦ Μουχτάρ:

— Ὦ Θύμιο παπα-δαίμονα
μολόγα μας, πῶς τὸ λέει ὁ νόμος σου;
Στὴ γέφυρα τοῦ Καστρακιοῦ
ἔσπασε ἡ κόρδα τοῦ Θοδωράκη.
Σὲ σκότωσε ὁ Καραϊσκάκης
σοῦ τὴν ἔσκασε ὁ καπετάνιος
ὁ καπετὰν Δεληγιάννης.
ὁ Μετσοβίτης Δεληγιάννης.
Σὲ παράδωσε ὁ Γύφτος μὲ τὸ χέρι του.

(*Ἀλ. Μαμόπουλου,* Ἤπειρος, Ἀθῆναι 1961). Ὁ παπα-Θύμιος, γράφει ὁ *Φιλήμων,* βλέποντας ἀπὸ μακριὰ τὸ στράτευμα τοῦ Μουχτάρ, νόμισε πὼς ἦταν τὸ σῶμα τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἁγίας Μαύρας, ποὺ ὅπως εἶχε συμφωνηθῆ μὲ τοὺς Γάλλους, θὰ ἔβγαινε στὴ Στερεὰ γιὰ νὰ ἑνωθῆ μὲ τοὺς ἐπαναστάτες. «Εἰς τὴν πλησίασίν του ὅμως ἐγνώρισεν ἀμέσως τὴν προδοσίαν, βιάζεται πολεμῶν, ἂν καὶ ἀπροπαρασκεύαστος καὶ μόλις διασώζεται» (Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, Ἐν Ναυπλίᾳ 1834, σ. 109 σημ.).

1. Δὲν χτύπησαν Τούρκους οἱ ἐπαναστάτες. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ πάντοτε προσεχτικὸς καὶ ἀκριβολόγος Leake δὲν φαίνεται καλὰ πληροφορημένος. Ἡ ἐξέγερση στρεφόταν ἐναντίον τῶν Ἀλβανῶν δερβεναγάδων τοῦ Ἀλῆ καὶ τῶν σουμπασήδων τῶν τουρκικῶν τσιφλικιῶν ποὺ καταπίεζαν τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Ὁ παπα-Θύμιος κάλεσε καὶ τοὺς μπέηδες τῶν Τρικάλων νὰ συμπράξουν, ὅπως ἱστορεῖ στὸ στιχούργημά του ὁ ραψωδὸς τοῦ Ἀλῆ Χατζῆ Σεχρέτης.

Κι' ἂν θέλετε τὸ ἔρτζι σας ἐσεῖς καὶ τὸν ραγιά σας
νὰ κάμωμε τὸ ἕνα μας κι' ἐμεῖς κι' ἡ ἀφεντιά σας
τὸν τόπο νὰ παστρέψουμε ἀπ' τοὺς Ἀρβανιτάδες.

Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἐνθύμηση τῆς ἐποχῆς ποὺ μνημονεύει πὼς οἱ Βλαχαβαῖοι ξεσηκώθηκαν ἐναντίον τῶν Ἀρβανιτῶν στὶς 5 Μαΐου 1808 ἡμέρα Τρίτη καὶ ξεπάστρεψαν

μὲ τ' ἀσκέρια τοῦ Μουχτάρ, νικήθηκαν καὶ διασκορπίστηκαν[1]. Ὁ Εὐθύμιος κατέφυγε στὰ νησιά. Ἐκεῖ ἔδωσε πίστη σὲ μιὰ ὑπόσχεση τοῦ καπουδὰν πασᾶ γιὰ παροχὴ ἀμνηστίας, παρασύρθηκε, αἰχμαλωτίσθηκε καὶ ὁδηγήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη. Μεγάλο ἐνδιαφέρον ἐκδηλώθηκε γιὰ τὴ σωτηρία του. Ἀλλὰ ὁ Ἀλῆς κατόρθωσε μὲ τὴν ἐπιρροή του νὰ τὸν ἀποσπάση. Ὁ Εὐθύμιος παραδόθηκε στὸν καπουδὰν πασὰ κι' ἐκεῖνος τὸν ἔστειλε στὰ Γιάννενα. Τὸ μεγάλο ἔγκλημα τοῦ ἀντάρτη παπᾶ ἦταν ἡ ἀλληλογραφία του μὲ τοὺς Ρώσους τῆς Κέρκυρας ποὺ μποροῦσαν νὰ ὁδηγήσουν σὲ ἐξέγερση, γιατὶ οἱ Ἕλληνες, σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, λησμονώντας τὰ παλαιά τους παθήματα, στήριξαν καὶ πάλι τὶς ἐλπίδες τους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν ζυγὸ στοὺς Ρώσους καὶ στὴν παρουσία τους στὰ Ἑπτάνησα[2]. Δὲν ὑπῆρχε λοιπὸν ἔλεος γιὰ τὸν Εὐθύμιο. Στοὺς τρεῖς μῆνες ποὺ ἔμεινε ἐγκάθειρκτος βασανίστηκε γιὰ νὰ ἀποκαλύψη ποιὸς τὸν ὑποκίνησε καὶ ποιοὶ ἦταν οἱ συνεργάτες του, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. Τέλος, τὸν περασμένο Ὀκτώβριο, θανατώθηκε καὶ τὰ τέσσερα κομμάτια τοῦ κορμιοῦ του κρεμάστηκαν στὰ πλατάνια ποὺ βρίσκονται μπροστὰ στὰ Γιάννενα»[3].

Στὶς 16 Ἰανουαρίου 1810 ὁ Leake ἐπιστρέφει στὰ Γιάννενα. Ἕνα μῆνα ἀργότερα βρίσκεται στὴν Πρέβεζα[4]. Ἐκεῖ τέλειωσε τὸ τέταρο ταξίδι του στὴ Β. Ἑλλάδα. Τὸν Ἀπρίλιο ξαναγύρισε στὴν Ἀγγλία.

«ἄλλους εἰς τὰ τερβένια, ἄλλους εἰς τὰ χάνια» (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Δ', σ. 723). Τὰ ἴδια γράφει καὶ ὁ *Κασομούλης*: «...ὁ παπα-Θύμιος, ἄρας τὸν σταυρὸν καὶ ζώσας τὴν(τουρκικήν;) σημαίαν διὰ νὰ ἀποκοιμίσουν τοὺς Ὀσμανλῆδες ἐντοπίους, οἵτινες ἐπίσης δὲν ἤθελον νὰ βλέπουν τοὺς Ἀλβανοὺς εἰς τὴν Θεσσαλίαν..., ἄρχισαν νὰ σφάζουν καὶ νὰ διώκουν σουμπασάδες, δερβεναγάδες, ὁποὺ ἀπαντοῦσαν εἰς τὰ χωρία...» (ἔνθ' ἀν., σ. 83-84). Ὁ Βλαχάβας προσπάθησε νὰ παρασύρη στὴν ἐπανάσταση καὶ τοὺς Τούρκους μπέηδες τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἁρματολίκια καὶ γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Θύμιου Μπλαχάβα στὴ Θεσσαλία στὰ 1808, ΕΕΦΣΠΘ, τ. Θ' [1905], σ. 247). Γενικὰ οἱ Τοῦρκοι περιφρονοῦσαν τοὺς Ἀλβανούς. Στὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τοὺς ἀποκαλοῦσαν «χαμπὶς οὐζ τινὲτ ρεντῆ οὐλ χιλκᾶ φιρκάϊ ρεζιλέ», δηλαδὴ ταπεινῆς καταγωγῆς, εὐτελοῦς δημιουργίας, ἀχρείους (*Ι. Κ. Βασδραβέλλη*, Πολεμικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον (Ἁρματολοί, Κλέφτες καὶ Πειραταί), Μακεδονία, τ. Ζ' [1966-1967], σ. 42 σημ. 4).

1. Στὴ σύγκρουση ποὺ ἔγινε στὸ Καστράκι τῶν Μετεώρων καὶ κράτησε 24 ὧρες ἔπεσε ὁ ἀδερφὸς τοῦ παπα-Θύμιου Θεοδωράκης.

2. Οἱ Ρῶσοι εἶχαν ἀποχωρήσει ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα ἕνα χρόνο σχεδὸν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τοῦ Βλαχάβα. Φαίνεται πὼς ἡ ἐνοχοποιητικὴ ἀλληλογραφία ἦταν προγενέστερη καὶ ἀφοροῦσε τὸ ἑλληνικὸ σῶμα (3.000 ἄντρες) ποὺ εἶχαν συγκροτήσει οἱ Ρῶσοι στὰ Ἑπτάνησα.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 538-544. «Ἀφοῦ τὸν ὑπέβαλε εἰς ὅλα τὰ βασανιστήρια», γράφει ὁ *Κασομούλης*, «ἐπὶ τέλους προστάξας νὰ τὸν σχίσουν εἰς τέσσερα μερίδια, κρεμάσας τὰ σκέλη του καὶ τὰς χεῖρας του εἰς τέσσαρας θέσεις τῆς πόλεως διὰ νὰ φοβίση τοὺς ἄλλους, ἔδωσε πέρας εἰς τὴν ζωήν του» (ἔνθ' ἀν., σ. 86). Τὰ εἶδαν ὁ Byron καὶ ὁ συνοδοιπόρος του Hobhouse κατὰ τὴν εἴσοδό τους στὰ Γιάννενα, ἀρχὲς Ὀκτωβρίου 1809 (βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ Hobhouse).

4. Τὸν ἀντικατέστησε ὁ Γ. Φορέστης, γιὸς τοῦ πρόξενου τῆς Ἀγγλίας στὰ Ἑπτάνησα (*A. Fairfax* ἔνθ' ἀν., σ. 59).

ΓΙΑΤΡΟΙ ΚΑΙ ΓΙΑΤΡΙΚΑ

Ο ΦΡΑΓΚΟΛΕΒΑΝΤΙΝΟΣ γιατρὸς Marc Philippe Zallony ἔγραψε ἕνα ἀπὸ τὰ αὐθεντικώτερα χρονικὰ τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Περιγράφει τὴν πατρίδα του, τὴν Τῆνο, ὅπως ἦταν στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Τὸ βιβλίο, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1809 στὸ Παρίσι μὲ τὸν τίτλο «Ταξίδι στὴν Τῆνο»[1], δίνει μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τοῦ νησιοῦ μὲ πληροφορίες γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο, γιὰ τὴ διοίκηση, τὴν οἰκονομία, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα κ.λπ.

Ὁ Zallony γεννήθηκε ἀπὸ καθολικοὺς γονεῖς, σπούδασε ἰατρικὴ στὸ Παρίσι—καὶ ὁ πατέρας του ἦταν γιατρὸς—καὶ ἄσκησε τὸ ἐπάγγελμα στὴν Αὐλὴ Τούρκων καὶ Φαναριωτῶν μεγιστάνων[2].

Στὸ χρονικὸ ἐκφράζει θλίψη ἀλλὰ καὶ ὀργὴ ποὺ οἱ ξένοι περιηγητὲς ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικὰ καὶ «σὰν μανιακοὶ» μὲ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἀδιαφορώντας γιὰ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα.

«Ἀλλὰ εἶναι σωστὸ νὰ παραμελοῦν τοὺς νεώτερους Ἕλληνες καὶ νὰ καταγίνωνται μονάχα μὲ τὰ ἔργα τῶν προγόνων τους; Νομίζουν ὅτι τὰ λείψανα τῆς

---

1. Voyage à Tine, l'une des îles de l'Archipel de la Grèce, suivi d'un traité de l'asthme; par *Markaky Zallony* docteur en médecine, Médecin de S. A. le prince Alexandre Suzzo, élève de l'École Pratique, et membre de la Société d'Instruction Médicale de Paris, Paris 1809. Ὁ μεταφραστὴς τοῦ «Ταξιδιοῦ» διδάσκαλος Μαυρομάρας γράφει (1888) ὅτι τὸ χρονικὸ τοῦ Zallony εἶναι «ἀφήγησις περιληπτικὴ τῆς ἱστορίας καὶ ἔργον φιλολογικόν, τὰ μάλιστα δὲ ἐπιστημονικὸν καὶ μεστὸν γνώσεων ἐμβριθῶν καὶ φιλοσοφίας, ὅσον ἀφορᾷ τὴν νῆσον Τῆνον» (σ. 4). Ὁ Τηνιακὸς γιατρὸς ἐγκαταστάθηκε ἀπὸ τὸ 1819 μόνιμα στὴν περιοχὴ Μασσαλίας. Ἀλλὰ στὸ τέλος τοῦ βίου του ξαναγύρισε στὴ γενέτειρά του (*Alex. Buchon*, Voyage dans l'Eubée, les îles Ioniennes et les Cyclades, Paris 1911, σ. 8, 208).

2. Οἱ ἐπαγγελματικές του ἐπιτυχίες φαίνονται ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ περίφημου ἔργου του ἐναντίον τῶν Φαναριωτῶν, ὅπως μεταγλωττίσθηκε στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1831 ἀπὸ τὸν Βαφειάδη: «Σύγγραμμα περὶ τῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν Πριγκήπων τῆς Βλαχομολδαβίας, τῶν λεγομένων Φαναριωτῶν, ἢ ἔκθεσις τῆς ἐπιρροῆς αὐτῶν εἰς τὸ Ὀθωμανικὸν βασίλειον κατὰ τῶν Γραικῶν, καὶ τοῦ κινδύνου ἂν εἰσαχθῶσιν εἰς τὴν Κυβέρνησιν τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος, παρὰ τοῦ Μάρκου Φιλίππου Ζαλλώνη, μέλους τῆς Λεγεῶνος τῆς Τιμῆς, ἰατροφιλοσόφου, ποτὲ ἰατροῦ τοῦ Μεγάλου Βεζύρη Ἰουσοὺφ (τοῦ καὶ μονοφθάλμου), τοῦ εἰς Σχούμλαν στρατεύματός του, πολλῶν πασάδων, Μουφτήδων, οὐλεμάδων τοῦ Σουλτάνου καὶ διαφόρων Πριγκήπων ὁσποδάρων Φαναριωτῶν κ.λπ. μέλους δὲ κατ' ἀλληλογραφίαν τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς Ἑταιρίας τῆς Πρακτικῆς Ἰατρικῆς τῶν Παρισίων καὶ μέλους τοῦ Συμβουλίου τῆς Ὑγιειονομίας καὶ τῆς φιλελληνικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μασσαλίας». Ὁ γαλλικὸς τίτλος του: Essai sur les Fanariotes où l'on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie, leur mode d'administration, et les causes principales de leur chute, Marseille 1824 (μεταφράστηκε καὶ τὸ 1856 ἀπὸ τὸν Βαλτινὸ μὲ τίτλο «Πραγματεία περὶ τῶν Φαναριωτῶν»).

περίλαμπρης ἐκείνης ἐποχῆς βρίσκονται μονάχα στὰ ἀκρωτηριασμένα μνημεῖα, στὰ θαμμένα μάρμαρα, στὰ νομίσματα καὶ τοὺς τάφους»[1];

Πιστεύει ὅτι οἱ νέοι Ἕλληνες «θὰ ἦταν ἄξιοι μεγάλων κατορθωμάτων ἂν δὲν ἐξαντλοῦσαν τὸ δυναμισμό τους στὴν πάλη ἐναντίον τῶν δεινῶν τῆς δουλείας» κι' ὅτι σ' αὐτοὺς τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες καὶ ὄχι στὶς ἄψυχες πέτρες πρέπει ὁ φιλόσοφος νὰ ἀνακαλύψη τὰ ἴχνη τῶν μεγάλων ἀνδρῶν ποὺ δὲν ὑπάρχουν πιά»[2].

Ἡ Τῆνος, μὲ πληθυσμὸ 23-25.000 ψυχές, γράφει ὁ Zallony, εἶχε ἐξασφαλίσει σχετικὴ αὐτονομία[3]. Δύο προεστοὶ ἐκλέγονταν ἀπὸ τοὺς κατοίκους καὶ ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ διοίκηση τοῦ νησιοῦ γιὰ μιὰ διετία. Τοὺς ὑποβοηθοῦσαν στὸ ἔργο τους ἐπίτροποι καὶ δημογέροντες.

Οἱ προεστοὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ συγκεντρώνουν τὸν ἐτήσιο φόρο ποὺ ἔφτανε τὰ 60-70.000 γρόσια[4]. Οἱ πρωτόγεροι τῶν χωριῶν, ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τῶν προεστῶν, φρόντιζαν σὲ κοινὴ συγκέντρωση τῶν κατοίκων, γιὰ τὴν κατανομὴ τοῦ προκαθορισμένου φόρου. Ἐπιβαρυνόταν κάθε μορφὴ ἰδιοκτησίας: σπίτι, περιστεριώνας, κυψέλη, ἄλογο, γίδα. Τὰ παιδιὰ πλήρωναν φόρο μετὰ τὰ 15 τους χρόνια.

Σὲ περίπτωση δυστροπίας ἑνὸς φορολογουμένου οἱ προεστοὶ σφράγιζαν τὸ σπίτι του ὥσπου νὰ καταβάλη τὸ χρέος[5]. Μερικὲς φορὲς ὡστόσο κατέφευγαν στὴ βία γιὰ νὰ εἰσπράξουν τὰ δοσίματα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ξεσηκώνωνται οἱ κάτοικοι.

«Οἱ προύχοντες, γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴν ὀργὴ τοῦ λαοῦ, φεύγουν ἀπὸ τὸ νησὶ ἢ καταχωνιάζονται ὥσπου νὰ καταλαγιάση ἡ ἀνταρσία. Παρακολούθησα

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. VIII.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. X.
3. Ὡς τὸ 1805 διοικοῦσε τὴν Τῆνο ὁ οὐλεμὰς Βελῆς ἐφέντης Ζαντέ, διευθυντὴς τοῦ Ταρπχανᾶ (νομισματοκοπείου). Ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του, τὸ νησὶ— ποὺ ὡς τότε ἀποτελοῦσε τιμάριο — πέρασε στὸ τουρκικὸ Δημόσιο. Ἀπὸ τὸ 1806 ὡς τὸ 1821 διοικοῦσε τὴν Τῆνο ὁ τεφτερντὰρ (λογιστὴς) τῶν αὐτοκρατορικῶν εἰσοδημάτων Σεϊντ Φεϊζουλὰχ ἐφέντης (*Νικ. Γ. Ἀρμακόλλα*, Οἰκονομικὰ τῆς Τήνου, 1715-1822, Πειραιεὺς 1926, σ. 11-12 καὶ σημ. 1).
4. Ὁ κανονικὸς φόρος ἦταν 23.000 γρόσια. Τὰ ὑπόλοιπα ἀποτελοῦσαν διοικητικὲς δαπάνες.
5. Τὸ σκληρὸ αὐτὸ μέτρο ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ συστήματος τῆς διανεμητῆς φορολογίας ποὺ ἐφαρμοζόταν στὴν Τῆνο. Ἔπρεπε δηλαδὴ τὸ συνολικὸ ποσὸ τοῦ φόρου νὰ μοιραστῆ ἀνάμεσα στοὺς κατοίκους ἀνάλογα μὲ τὴν περιουσία τους. Ἡ δυστροπία στὴν καταβολὴ τῆς ἀναλογίας ἢ ἡ ἀπόκρυψη τῆς περιουσίας ἔπεφτε στοὺς ὤμους τῶν ἄλλων φορολογουμένων. Μὲ αὐτὴ τὴ μέθοδο οἱ ἴδιοι οἱ ραγιάδες φρόντιζαν νὰ μὴν ἀδικηθῆ τὸ τουρκικὸ Δημόσιο. Οἱ Τηνιακοὶ εἶχαν ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν ἐνοικίαση τῶν φόρων, σύστημα ἁρπαχτικὸ καὶ γι' αὐτὸ ἀπεχθέστατο. Ἀναφέρεται μάλιστα περίπτωση καπουκεχαγιάδων (πληρεξουσίων τοῦ νησιοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη) ποὺ θανατώθηκαν μὲ λιθοβολισμὸ ὕστερα ἀπὸ γενικὴ συνέλευση ἐπειδὴ δέχτηκαν τὴν ἐνοικίαση τῶν φόρων (ἔνθ' ἀν., σ. 21).

πολλὲς φορὲς τέτοιες ἐξεγέρσεις. Ὁ ξεσηκωμὸς ἀναγγέλλεται μὲ κωδωνοκρουσία ποὺ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ καὶ μεταδίδεται σ' ὅλο τὸ νησί».

Ἡ ἀνταρσία ὅμως δημιουργοῦσε χειρότερη καταπίεση. Γιατὶ οἱ Τοῦρκοι ἐγκαθιστοῦσαν στὸ νησὶ βοεβόδα ἢ ἐνοικιαστὴ ποὺ ἀφοῦ προπλήρωνε τὸ μισὸ φόρο εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ καταληστεύῃ τοὺς κατοίκους. Ὅταν πιὰ ἡ διαρπαγὴ ἔφτανε στὸ ἀπροχώρητο οἱ κάτοικοι, ἀπελπισμένοι πιά, ξεσηκώνονταν πάλι ἑνωμένοι καὶ κατόρθωναν νὰ ἐκδιώξουν τὸν μισητὸ τύραννο. «Κι' ἐκεῖνος ἔφευγε, πάμπλουτος, ἀφήνοντας πίσω του ἕνα ἐξαθλιωμένο νησί».

Ἔτσι ξαναγύριζαν οἱ κοτζαμπάσηδες στὴν ἐξουσία. Γιατὶ οἱ νησιῶτες «ἀνάμεσα στὰ δύο δεινὰ προτιμοῦσαν τὸ μὴ χεῖρον»[1].

Ὁ Zallony καταγράφει πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ γέννηση, τὴ διατροφὴ καὶ τὴν ἀνατροφὴ τῶν παιδιῶν. Γιὰ νὰ κοιμοῦνται τὰ πότιζαν μὲ θεριακὴ Βενετίας. «Τὸ ναρκωτικὸ αὐτὸ τὰ ἀποκοιμίζει βαθιά. Τὴ συνηθίζουν, ὅμως, καὶ δὲν κοιμοῦνται χωρὶς τὴ δόση τους. Εἶδε παιδιὰ στὴν κούνια τους σὲ κατάσταση ἀποπληξίας ἐξ αἰτίας τῆς θεριακῆς, μὲ πρόσωπο κάτωχρο καὶ βραδυκαρδία. Τὸ ξύπνημά τους, ὅταν πεινοῦσαν, γινόταν ὄχι μὲ φωνὲς ἀλλὰ μὲ «σαρδόνιον γέλωτα». Τὸ πρόσωπό τους εἶχε μιὰ ληθαργικὴ ἔκφραση»[2].

Γιὰ νὰ συνηθίζουν τὰ βρέφη νὰ τρῶνε τοὺς ἔδιναν πανάδα, παξιμάδι δηλαδὴ διαλυμένο σὲ νερὸ ἢ γάλα, μὲ λίγο μέλι ἢ πετιμέζι γιὰ νὰ γλυκάνῃ. Συχνὰ πρόσθεταν καὶ λίγο λίπος. Οἱ μητέρες μασοῦσαν τὴν τροφὴ γιὰ νὰ τὴν καταπίνῃ εὐκολώτερα τὸ βρέφος[3].

Ἡ συνηθισμένη τροφὴ τῶν παιδιῶν τὸ πρωὶ ἦταν κριθαρόψωμο μὲ ἁρμυρὸ τυρί. Ἄλειφαν τὸ ψωμὶ μὲ χοιρινὸ λίπος καὶ μέλι. Τὸ μεσημέρι χοιρινὸ ἢ ὄσπρια καὶ τὸ βράδυ τυρί, παστὸ ψάρι ἢ τὰ μεσημεριανά[4].

Γιὰ νὰ πείσουν τὸ παιδὶ νὰ μὴν κλαίῃ καὶ νὰ μὴν ἀτακτῇ τὸ ἀπειλοῦσαν ὅτι «θἄρθῃ Τοῦρκος νὰ τὸ πάρῃ». Κι' ἐπειδὴ ἔβλεπε τοὺς γονεῖς του νὰ τρέμουν μπροστὰ στὸν Τοῦρκο, καταλάβαινε πῶς θὰ ἦταν κάτι φοβερό. «Κι' εἶναι

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 11-15.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 85. Ἡ παρασκευὴ τῆς θεριακῆς, σύμφωνα μὲ δημοσίευμα τῆς ἐποχῆς: «Ὀπιῶδες ἔκλεγμα, ὑγρὸν καὶ σύνθετον ἀπὸ διαφόρους βοτάνας διαλεγμένας, ἑτοιμασμένας καὶ κοπανισμένας εἰς κόνιν, καὶ συνδεδεμένας μὲ καθαρὸν μέλι. Ὠνομάσθη δὲ οὕτω, διότι ἡ κυριωτέρα χρῆσις της ἐπενοήθη ὡς ἀντιφάρμακον εἰς τὸ φαρμάκι τῶν θηρίων. Χρησιμεύει δέ... καὶ ὡς ὑπνωτικὸν διὰ τὰ βρέφη... Ἡ καλυτέρα κατασκευάζεται εἰς τὴν Βενετίαν καὶ διαδίδεται εἰς τὴν οἰκουμένην εἰς μικρὰς θήκας ἀπὸ πέταλο κασσιτερωμένου δοχείου. Καὶ διὰ νὰ εἶναι γνησία πρέπει νὰ μετακομισθῇ κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὴν Βενετίαν διότι καὶ ἀλλοῦ κάμνουν κατωτέραν καὶ μεταχειρίζονται ἀπαραλλάκτους θήκας καὶ σύμβολα». Στὸ Montpellier χρησιμοποιοῦσαν κατὰ τὸν μεσαίωνα δηλητήριο ἔχιδνας γιὰ τὴν παρασκευὴ θεριακῆς (*Κων. Ἀλεβιζάτου,* Ὁ Ambroise Paré καὶ ἡ ἐποχή του, Παρνασσός, τ. ΙΕ' [1973], σ. 378).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 86.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 87.

τόσο μεγάλος ὁ φόβος ποὺ προκαλοῦν τέτοιες ἀπειλὲς ποὺ ἂν δοῦν Τοῦρκο νὰ ξεμπαρκάρη στὸ νησὶ ὅλα τὰ παιδιὰ τρέχουν πανικόβλητα νὰ κρυφτοῦν»[1].

Στὰ μεγάλα χωριὰ τοῦ νησιοῦ λειτουργοῦσαν σχολεῖα ποὺ διευθύνονταν ἀπὸ παπάδες, Ἕλληνες ἢ Λατίνους, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐνορία. Σ' αὐτὰ τὰ σχολεῖα φοιτοῦσαν καὶ τὰ παιδιὰ τῶν γειτονικῶν χωριῶν. Πήγαιναν τὸ πρωί, κουβαλώντας τὴν τροφὴ τῆς ἡμέρας, καὶ γύριζαν τὸ βράδυ. Στὸ χωριὸ Ξινάρα λειτουργοῦσε γυμνάσιο.

Ἡ διδασκαλία στὰ σχολεῖα περιοριζόταν στὴν ἀνάγνωση διαφόρων θρησκευτικῶν βιβλίων. Ψαλμοὶ τοῦ Δαυίδ, ἀκολουθία τῆς Θεοτόκου, συναξάρια κ.λπ. «Ὅλο τὸ χρόνο δὲν κάνουν τίποτα ἀπὸ τὸ νὰ διαβάζουν καὶ νὰ ξαναδιαβάζουν αὐτὰ τὰ βιβλία χωρὶς νὰ καταλαβαίνουν τίποτα. Ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐπαναλήψεις ἀποστηθίζουν τὰ κείμενα».

Στὴν τάξη τὰ παιδιὰ διάβαζαν τὰ μαθήματά τους ὅλα μαζί, μεγαλόφωνα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκαλῆται σύγχυση καὶ ἀνυπόφορος θόρυβος. Ἔτσι γινόταν σ' ὅλα τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα.

Μπαίνοντας ὁ δάσκαλος ἄρχιζε τὴν ἐξέταση τῶν μαθητῶν. Συμφορὰ περίμενε τὸν ἀμελέτητο. «Οἱ δάσκαλοι τιμωροῦσαν τὰ παιδιὰ χτυπώντας τα μὲ βούρδουλα ἢ μὲ βέργα στὶς παλάμες. Ἂν ὁ μαθητὴς ἀντιστεκόταν, ὁ δάσκαλος, σὲ κατάσταση παραφορᾶς, τὸν χτυποῦσε ὅπου τύχαινε, στὰ χέρια, στὸ πρόσωπο, στὰ μάτια. Πολλὲς φορὲς τὸν ἀνάγκαζε νὰ γονατίση πάνω σὲ ρεβύθια ἢ πάνω στὰ δάχτυλά του»[2].

Ὁ Zallony περιγράφει καὶ τὴν ἐνδυμασία τῶν Τηνιακῶν: Οἱ ἄντρες φοροῦσαν μάλλινο κόκκινο φέσι μὲ γαλάζια φούντα καὶ λαιμοδέτη κοκκινοκεντημένο ποὺ δενόταν χαλαρὰ σὰν σκοινί. Οἱ δύο ἄκρες τοῦ λαιμοδέτη κατέληγαν σὲ χρυσὰ κρόσσια καὶ ἔπεφταν στὸ στῆθος. Φοροῦσαν ἐπίσης βελούδινο γελέκι καὶ ἀπὸ πάνω μακρυμάνικο τσόχινο ντολαμά, ποὺ σφιγγόταν στὴ μέση μὲ μαντήλι κόκκινο ἢ κίτρινο καὶ πλατειὰ βράκα, τὸ σαλβάρι, ραμμένο ἀπὸ δύο πῆχες μάλλινο πανί, ποὺ ἔφτανε ὣς τὰ γόνατα. Οἱ κάλτσες ἦταν ἄσπρες μπαμπακερὲς ἢ ἀπὸ πολύχρωμο μετάξι. Παπούτσια μαῦρα μὲ μπορντούρα ἀπὸ κόκκινο μαροκίνι καὶ ἀσημένιες πόρπες.

Κάτω ἀπὸ τὰ ροῦχα τους φοροῦσαν πουκάμισο ἀπὸ ἄσπρο τούλι ἢ μεταξωτὸ εὐρωπαϊκοῦ συρμοῦ. Ξούριζαν τὰ γένεια καὶ ἄφηναν μουστάκι.

Οἱ ἔμποροι ποὺ ταξίδευαν στὴν Ἰταλία φοροῦσαν καπέλλο, πανταλόνι καὶ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 89-90.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 92-93. Μόνο στὰ μεγάλα, πολυπρόσωπα, ὀργανωμένα καὶ νεωτεριστικὰ σχολεῖα εἶχαν καταργηθῆ οἱ σωματικὲς τιμωρίες τῶν μαθητῶν. Στὸν κανονισμὸ τοῦ Λυκείου Βουκουρεστίου καὶ στὸ κεφ. «Περὶ Διδασκάλων ἐν γένει» γίνεται εἰδικὴ μνεία: «Αἱ ποιναὶ τῶν μαθητῶν πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογοι μὲ τὰ ἁμαρτήματα, ἀποβλέπουσαι πρὸς σωφρονισμόν, καὶ ὄχι πρὸς ἐκδίκησιν. Αἱ στρεβλώσεις καὶ τὰ τοιαῦτα τῶν κολαστηρίων ἀφήνονται εἰς τὰ βάρβαρα καὶ ἀπαίδευτα ἔθνη» (Λόγιος Ἑρμῆς, τεῦχος Μαρτίου, 1811, σ. 72).

γραβάτα ὅπως οἱ Εὐρωπαῖοι. Μερικοὶ συνδύαζαν τὴν εὐρωπαϊκὴ φορεσιὰ μὲ τὸ τούρκικο ἀντερὶ καὶ τὸ τζουμπὲ καὶ παρουσίαζαν ἕνα σύνολο ἀλλόκοτο καὶ γελοῖο ποὺ δὲν συνηθιζόταν σὲ κανένα λαὸ καὶ σὲ καμμιὰ χώρα»[1].

Ἡ γυναικεία ἐνδυμασία ἦταν δύο εἰδῶν: τῶν κοριτσιῶν καὶ τῶν παντρεμένων γυναικῶν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς οἱ δύο κατηγορίες παρουσίαζαν διάφορες παραλλαγές, ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη.

Στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα τὰ κορίτσια τῆς τηνιακῆς ἀριστοκρατίας ντύνονταν ὅπως οἱ Κωνσταντινουπολίτισσες. Ρόμπα, τὸ λεγόμενο βλάχικο, ἐπειδὴ συνηθιζόταν στὴ Βλαχία, μὲ μακριὰ μανίκια, ποὺ κουμπωνόταν στὸ στῆθος καὶ σφιγγόταν πίσω μὲ γαϊτάνια. Μπροστὰ εἶχε μπαλαῖνες ὅπως οἱ παριζιάνικοι στηθόδεσμοι.

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ γυναῖκες φοροῦσαν καὶ τομπουρνούς, ἕνα κεφαλοδέσι, λευκὸ φεσάκι ποὺ γύρω του τύλιγαν μαντήλι. Σιγὰ-σιγὰ ἄρχισαν νὰ προσθέτουν περισσότερα μαντήλια καὶ τὸ κεφαλοδέσι ἔγινε σωστὴ πυραμίδα ποὺ θύμιζε τὸ σκοῦφο τῶν δερβισάδων. Ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὸς ὁ συρμὸς ἦταν πολυδάπανος οἱ περισσότερες γυναῖκες τύλιγαν τὸ κεφάλι μὲ πανὶ καὶ τὸ σκέπαζαν ὕστερα μὲ ἕνα μαντήλι.

Οἱ ἐπιδείξεις ὑπερβολικῆς πολυτέλειας πῆραν τέτοιες διαστάσεις ποὺ δημιούργησαν κοινωνικὸ πρόβλημα. Ὁ ἐπίσκοπος κάλεσε τὶς γυναῖκες μὲ τὴν ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ νὰ περιορίσουν τὸ κεφαλοδέσι τους καὶ ἀπαγόρεψε νὰ μπαίνουν στὴν ἐκκλησία ὅσες δὲν σκέπαζαν μὲ σάλι τὸ κεφάλι καὶ τὸ λαιμό: «Πολλὲς ὑπάκουσαν. Μερικὲς ὅμως ποὺ ἀντιστάθηκαν ἔγιναν τραγούδι καὶ γελοιοποιήθηκαν»[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 104-107.

2. Στὴν Ὕδρα ὅμως ἡ ἀντιμετώπιση τῆς πολυτέλειας γινόταν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κοινότητα μὲ σκληρὲς κυρώσεις. Σὲ πρακτικὸ τῆς 1ης Αὐγούστου 1812, ποὺ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία, ἀναφέρεται ὅτι «ὅστις τολμήση καὶ παραβῆ τὴν ὑπόσχεσιν τοῦ θεαρέστου τούτου ἔργου (τὴν κατάργηση δηλαδὴ τῶν πολυτελῶν ἀμφιέσεων) ...ἐὰν ἦ τινας ἐκ τῶν ἀρχόντων, εἰς ποινὴν αὐτοῦ ἄνευ παραμικρᾶς προφάσεως νὰ δίδη εἰς τὸ μουτουπάκι τοῦ ...καπουδὰν πασᾶ... γρόσια 25.000... ἀκολούθως ὁ παραβάτης τοῦτος φαμιλιακῶς νὰ ἐξώνεται ἀπὸ τῆς πατρίδος μας ἐπὶ ζωῆς. Ἐὰν δὲ ἦ τινας ἐξ ἄλλης ὁποίας οὔσης τάξεως, παρομοίως φαμελιακῶς νὰ ἐξορίζεται ἀπροφασίστως» (Ἀρχεῖον Κοινότητος Ὕδρας, τ. Δ', σ. 282-283). Οἱ πολιτοφύλακες τῆς Ὕδρας ἔσχιζαν στὸ δρόμο τὰ πολυτελῆ φορέματα τῶν νέων. Ὑπολογιζόταν ὅτι γιὰ τὰ «χρυσὰ σειρήτια καὶ γαλόνια» οἱ Ὑδραῖοι δαπανοῦσαν κάθε χρόνο 200.000 δίστηλα (*Γ. Κριεζῆ*, Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας, σ. 148). Πραγματικά, ἡ ἐπίδειξη πλούτου, κραυγαλέα καὶ προκλητική, ἔφτανε στὰ ὅρια τοῦ γελοίου. «Ἀφοῦ ἐπλουτίσθησαν, περὶ τὸ 1805», γράφει ὁ *Γ. Κριεζῆς*, «ἐπρόσφεραν (οἱ πεθεροὶ στὶς μελλόνυμφες) δακτύλια ἀπὸ ἀδάμαντας καὶ χρυσᾶ νομίσματα συνιστάμενα εἰς τεσσαράκοντα ἕως ἑξήκοντα δούπιας τῆς Ἱσπανίας καὶ εἰς ἄλλα τόσα διαφόρων εἰδῶν φλωρία, μὲ τὰ ὁποῖα ἐπεφόρτιζον τὰς νεάνιδας εἰς τοιοῦτον τρόπον ὥστε πολλάκις ἐπληγώνετο ὁ τράχηλός των ἀπὸ τὸ πολὺ βάρος τῶν φλωρίων καὶ ὅταν διέβαινον καθ' ὁδὸν ἠκούετο μακρόθεν ἡ σύγκρουσίς των καὶ ἀπετέλει ἦχον ἐναρμόνιον, ὥστε ἐνόμιζέ τις ὅτι διέβαινε κανὲν κερβάνι» (Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας πρὸ τῆς (Ἑλληνικῆς) ἐπαναστάσεως

Οἱ ἀστὲς καὶ οἱ ἀριστοκράτισσες τύλιγαν τὸ κεφάλι μὲ κόκκινο ἢ ἰῶδες βελοῦδο (ἕνα πήχη μάκρος καὶ φάρδος ἕνα πόδι) τὸν λεγόμενο μαχραμά. Εἶχε σχῆμα κυλινδρικὸ χωρὶς καμμιὰ εὐστάθεια καὶ στερεωνόταν στὸ μέτωπο μ' ἕνα πολύχρωμο μαντήλι. Πάνω ἀπὸ τὸ μαχραμὰ ἅπλωναν, ὅταν ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ σπίτι, μεταξωτὴ μπόλια. Ἡ μιὰ ἄκρη τῆς μπόλιας ἔπεφτε στὸ στῆθος καὶ ἡ ἄλλη στὸν ὦμο.

τοῦ 1821, Ἐν Πάτραις 1860, σ. 149). Αὐτὸς ὁ συναγωνισμὸς στὴν ἐπίδειξη πολυτέλειας, ποὺ ἐκδηλωνόταν συνήθως στὶς γυναικεῖες καὶ ἀντρικὲς ἐνδυμασίες καὶ κυρίως στὴν προικοδοσία, ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ παράδοξα φαινόμενα κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Τὰ κίνητρα, κοινωνικά, οἰκονομικά, ψυχολογικὰ ἦταν ἰσχυρότερα ἀπὸ τὸν κίνδυνο ἐρεθισμοῦ τῆς βουλιμίας τῶν Ὀθωμανῶν ἀξιωματούχων καὶ ληστρικῶν ἐπεμβάσεων. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι γιὰ πολλὲς αὐθαίρετες ἐπιβαρύνσεις, ἀβανιὲς καὶ γιὰ διάφορα ἔκτακτα χαρατσώματα ὑπεύθυνοι ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ ὑπόδουλοι ποὺ προκαλοῦσαν τὸν τύραννο. Γι' αὐτό, ἄλλοτε οἱ ἐκκλησιαστικὲς καὶ ἄλλοτε οἱ κοινοτικὲς Ἀρχὲς ἔπαιρναν μέτρα περιστολῆς τῶν ἐπιδείξεων πλούτου στὶς ἀμφιέσεις καὶ περιορισμοῦ τῶν προικοδοσιῶν. Ἰδοὺ ἕνα λαρισινὸ συνυποσχετικὸ ποὺ ἀπαγορεύει τὸν πολυτελὴ στολισμὸ τῶν γυναικῶν: «...οἱ ἐντιμότατοι κληρικοί, οἱ πρόκριτοι τῶν μαγιστόρων ἐκ τῶν ρουφετίων καὶ λοιποὶ χριστιανοὶ» ἀποφάσισαν: αον) νὰ μὴ φορῶσιν αἱ γυναῖκες ἔξω τοῦ ὀσπητίου αὐτῶν φλωρία, βον) νὰ μὴ βάζωσιν μαργαριτάρια, γον) στεφάνια μαλαματένια ἢ ἄλλου εἴδους, δον) τεπελίκια μαργαριταρένια καὶ ἄλλα μαλαγματικά, εον) νὰ μὴ φοροῦσι χρυσᾶ ἐνδύματα, δηλαδὴ ἀντεριά, σαλβάρια, τζουμπέδες καὶ γοῦνες, μπινίσια τζόχινα, ζιγκιαργιὰ καὶ νὰ μὴ ρίπτωσι εἰς τὰ στεφανώματα χρυσᾶ ἢ ἄλλο εἶδος, ἀλλ' ἕνα μανδήλιον καὶ μόνον κατὰ τὴν παλαιὰν συνήθειαν...» (*Ἐπ. Ρ. Φαρμακίδη*, Ἡ Λάρισα... Βόλος 1925, σ. 271). Τὸ 1795, οἱ μητροπολίτες Λάρισας Διονύσιος, Τρικάλων Ἀμβρόσιος καὶ Σταγῶν Παΐσιος ἐπέβαλαν στὶς κοινότητες εἰδικὸ κανονισμὸ προικῶν: «... ἡ πρώτη τάξις νὰ δίδη προῖκα 500 γρόσια νάχτι, ὀκτὼ βρακοϋποκάμισα, ὀκτὼ μανδήλια μεταξωτά, ἕνα στρῶμα, ἕνα γιοργάνι, δύο προσκέφαλα, ἓν τζιαρτζάφι, ἓν καζανόπουλον, δύο στρέμματα ἀμπέλι, δύο τζαπιά, ἓν σεντοῦκι, ἓν σεπέτι, ἓν λεγένι καὶ ἰμπρίκι, τρεῖς φορεσιαῖς σκέταις, δύο ζωνάρια ἀργυρᾶ, τριάκοντα μισόφλωρα ζάρια, μίαν ζυγὴν σκουλαρίκια χρυσᾶ, δύο μπασουμάδες, δύο φέσια, μίαν λεκάνην καὶ ἓν σιαμπτάνι. Ἡ δὲ β' τάξις 300 γρόσια νάχτι, ἓξ βρακοϋποκάμισα, ἓξ μανδήλια μεταξωτά, ἓν στρῶμα, ἓν γιοργάνι, δύο προσκέφαλα, ἓν τζιαρτζάφι, ἓν καζανόπουλον, ἓν στρέμμα ἀμπέλι, ἓν σεντοῦκι, ἓν λεγένι καὶ ἰμπρίκι, δύο φορεσιαῖς σκέταις, ἓν ζωνάρι ἀργυροῦν, εἴκοσι μισόφλωρα ζάρια, μίαν ζυγὴν σκουλαρίκια, δύο μπασουμάδες, δύο φέσια, μίαν λεκάνην καὶ ἓν σιαμπτάνι. Ἡ δὲ δ' τάξις 80 γρόσια νάχτι, τρία ὑποκάμισα, πέντε μανδήλια μπέτζικα, ἓν στρῶμα, ἓν γιοργάνι, δύο προσκέφαλα, ἓν τζαρτζάφι, ἓν σεντοῦκι, μίαν φορεσιάν, ἓν ζωνάρι ἀργυροῦν, μίαν ζυγὴν σκουλαρίκια ἀργυρά, ἕνα μπουσαμάν, ἓν φέσι καὶ ἓν σαμπτάνι... Ἔτι δὲ νὰ παύσωσιν τὰ βρακοϋποκάμισα καὶ γλυκὰ ὁποὺ στέλλονται ἐκ μέρους τῆς νύμφης πρὸς τὸν νυμφίον γενομένου τοῦ συνοικεσίου... Ἔτι δὲ αἴσχιστον καὶ ἀπαίσιον εἶναι χωρὶς τινος ἐπανωφορίου σεμνοῦ νὰ περιπατῶσιν αἱ γυναῖκες ἐπὶ τῆς λεωφόρου, αἵτινες χρεωστοῦσιν ὁλωσδιόλου ὅσαι δὲν εἶναι ἐνδεεῖς φρενῶν, νὰ ἔχωσιν πᾶσαν σεμνότητα καὶ κοσμιότητα εἰς εαυτάς. Εἰς καιρὸν ὅπου εἶναι ἄτιμον καὶ ἀποτρόπαιον καὶ τίμιοι ἄνδρες νὰ περιπατῶσιν ἐπ' αὐτοφώρῳ χωρὶς μπινίσι, πόσῳ μᾶλλον εἶναι αἴσχιστον καὶ ἄτιμον νὰ περιπατῶσιν οὕτω αἱ γυναῖκες;... καὶ αἱ γυναῖκες αἱ περιπατοῦσαι γυμναὶ (δηλαδὴ μὲ ἀκάλυπτο πρόσωπο) εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ εἰς τὰς ἀγυιὰς νὰ φορέσωσιν ὅλαι φερετζέδες καθὼς φοροῦσιν αἱ γυναῖκες ἁπανταχοῦ...» (*Ἐπ. Φαρμακίδη*, ἔνθ' ἀν., σ. 274-277). Μερικὲς φορὲς γινόταν ἀναγκαία ἡ ἐπέμβαση τοῦ πατριαρχείου γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ

Οἱ γυναῖκες τῶν λαϊκῶν τάξεων φοροῦσαν κίτρινο βελοῦδο μπαμπακερὸ καὶ τσεμπέρι ἀπὸ ἄσπρο μετάξι.

Τὰ κορίτσια ποὺ φοροῦσαν τομπουρνοὺς (τυλιγάδι δηλαδὴ τοῦ φεσιοῦ) ἔπλεκαν τὰ μαλλιά τους σὲ πολλὲς πλεξίδες. Ἀπ' αὐτές, ἄλλες τὶς γυρόδεναν στὸ κεφαλοδέσι κι' ἄλλες τὶς ἄφηναν νὰ πέφτουν πίσω. Δὲν ἔπλεκαν ὅμως τὰ μαλλιὰ τῶν κροτάφων ποὺ κόβονταν πολὺ κοντὰ καὶ ἀφήνονταν νὰ πέσουν ὡς τοὺς ὤμους.

Οἱ ἀγρότισσες ντύνονταν λιτὰ μὲ πολλὴ χάρη. Φουστάνι ἀπὸ γερὸ πανί, χωρὶς μπορντοῦρες καὶ ποδογύρια.

Οἱ κυρίες συνήθιζαν μεσοφόρι, ποὺ κατέβαινε ὣς τὶς φτέρνες, καὶ καμιζόλα, ποὺ κατέληγε σὲ ζουνάρι καὶ ἔδενε μὲ ἀσημένια κουμπιά. Ὅλες οἱ γυναῖκες ποὺ φοροῦσαν καμιζόλα πρόσθεταν στὸ στῆθος ἕνα εἶδος ἀσπίδας ἀλύγιστης ποὺ τὴν ἔλεγαν πεττορίνα. Ἦταν τριγωνικὴ (μῆκος ὀχτὼ δάχτυλα, πλάτος ἔξη καὶ πάχος μισὸ δάχτυλο) καὶ στερεωνόταν μὲ γαϊτάνια στὰ κουμπιὰ τῆς καμιζόλας. Αὐτὴ ἡ πεττορίνα ἦταν ἀνθυγιεινή, γράφει ὁ Zallony. Γιατὶ ἔσφιγγε τὸ στῆθος, δημιουργοῦσε μιὰ κοιλότητα στὸ στέρνο καὶ συχνὰ προκαλοῦσε ἄσθμα.

Γενικὰ οἱ γυναῖκες τῆς Τήνου σκέπαζαν τὸ στῆθος τους μὲ μαντήλι καὶ ἔσφιγγαν τὴ μέση μὲ πολύχρωμο ζουνάρι ἐφοδιασμένο μὲ ἀγκράφα. Μερικές, ἀντὶ γιὰ ζουνάρι, προτιμοῦσαν σάλι διπλωμένο τριγωνικὰ ποὺ δενόταν στὴ μέση, ἔτσι ποὺ ἡ γωνιὰ νὰ πέφτη πάνω στὸν ἀριστερὸ γοφό.

Ὅλες φοροῦσαν φαρδειὲς βράκες. Τὰ πουκάμισά τους ἦταν μεταξωτά, μὲ μανίκια, οἱ κάλτσες μεταξωτὲς ἢ μπαμπακερές, τὰ παπούτσια πολύχρωμα καὶ μὲ ψηλὸ τακούνι. Μερικές, ἀκολουθώντας παλιὰ συνήθεια, κάρφωναν πρόκες στὰ τακούνια. Ἔτσι, ὅταν χόρευαν, ὁ κρότος ποὺ προκαλοῦσε ἡ προκαδούρα, σκέπαζε τὴ μουσική[1].

Ὁ Zallony περιγράφει μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες τὴ λαϊκὴ κατοικία τῆς Τήνου κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Ἦταν λιθόχτιστη μὲ ἀνώγι καὶ κατώγι.

συναγωνισμοῦ στὶς προικοδοσίες ποὺ εἶχε ἐξελιχθῆ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ ΙΗ' αἰώνα σὲ κοινωνικὴ μάστιγα. Τὸ 1739, ὁ πατριάρχης Νεόφυτος ἔστειλε στὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν γράμμα ὅπου παραστατικὰ ἐξεικονίζονταν τὰ δεινὰ ἀπὸ τὶς ὑπέρογκες καὶ ἐξουθενωτικὲς γιὰ τοὺς οἰκογενειάρχες προῖκες. «Ἐπειδὴ τοιγαροῦν καὶ οἱ τῆς πολιτείας καὶ ἐπαρχίας ταύτης χριστιανοὶ ἔφθασαν ἤδη, περιπεσεῖν τοιαύτῃ τινὶ κοινῇ δυστυχίᾳ τε καὶ δυσπραγίᾳ ἐξ ὑπερβολῆς καὶ ἀμετρίας... ἐν ταῖς διδομέναις προικοδοσίαις ταῖς θυγατράσιν αὐτῶν... φιλοτιμίαις σφαλεραῖς... εἰς ἐπιδείξεις ματαίας... οἱ τέως ἐμπολιτευόμενοι χριστιανοὶ βιαζόμενοι ἑκόντες ἀέκοντες ἀκολουθεῖν τῇ τοιαύτῃ ἀταξίᾳ τῆς ὑπερβολῆς... ὑποπίπτουσιν ἐσχάτῃ δυστυχίᾳ ἀναγκαζόμενοι ἐκκενῶσαι πᾶσαν αὐτῶν τὴν περιουσίαν εἰς τὴν προικοδοσίαν τῶν θυγατέρων αὐτῶν καὶ τὸ λοιπὸν τῆς ζωῆς αὐτῶν ἐν ἐνδείᾳ ἐσχάτῃ ἀτίμως διαβιῶσαι...» (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 140).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 107-113.

Στὸ κατώγι ὑπῆρχε ἡ λεγόμενη κέλλα[1] ποὺ ἔβλεπε στὸ δρόμο. Ἐκεῖ ἔτρεφαν τοὺς χοίρους, ἐκεῖ βρισκόταν καὶ τὸ κοτέτσι. Στὸ κυρίως κατώγι ὑπῆρχαν μεγάλα πιθάρια ὅπου ἐναποθήκευαν τὰ προϊόντα, κρασιά, στάρι, σύκα κ.ἄ. Τὰ πιθάρια γιὰ τὸ κρασὶ εἶχαν χωρητικότητα 800 λιτρῶν.

Στὸ ἀνώγειο, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἀποθήκη, ὑπῆρχε μιὰ κάμαρα, τὸ σαλόνι[2], ἐπιπλωμένο συνήθως μὲ ἕνα σοφά, καρυδένιο τραπέζι γιὰ δώδεκα ἄτομα καὶ πολλὲς καρέκλες στὶς γωνιές. Σ' αὐτὴ τὴν αἴθουσα ὑπῆρχαν ἀκόμα κασσέλλες (8 πόδια μάκρος, 3-4 φάρδος) ὅπου φυλάσσονταν τὰ φορέματα. Οἱ τοῖχοι στολίζονταν κυρίως μὲ εἰκόνες ἁγίων.

Τὰ κρεβάτια ἦταν ὅπως στὴν Εὐρώπη. Ἀντίθετα, στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχὲς συνήθιζαν νὰ ἑτοιμάζουν τὴν κλίνη τους τὸ βράδυ λίγο πρὶν κοιμηθοῦν ἁπλώνοντας τὰ στρώματα στὴ μέση τῆς κάμαρας. Τὴν ἄλλη μέρα μάζευαν τὰ πάντα καὶ τὰ ἔκλειναν σὲ μεγάλο ντουλάπι.

Στὴν κάμαρα αὐτὴ ὑπῆρχε πάντοτε καταπακτὴ γιὰ νὰ κατεβαίνουν στὸ κατώγι. Ἦταν σωστὴ παγίδα. Κάθε τόσο γκρεμίζονταν τὰ παιδιὰ καὶ πάθαιναν κατάγματα. Μερικὲς φορὲς οἱ πτώσεις ἦταν θανατηφόρες.

Ὅλα τὰ σπίτια εἶχαν δώματα ὅπου φύτευαν ζαφορά[3].

Τὰ κουκούλια ἦταν ἡ κυριώτερη πηγὴ πλούτου στὴν Τῆνο καὶ ἀποτελοῦσαν ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν. Καὶ καθὼς οἱ γυναῖκες ἀνέβαιναν στὶς μουριὲς γιὰ νὰ συγκεντρώσουν φύλλα ἔπεφταν κάθε τόσο καὶ σκοτώνονταν.

Οἱ Τηνιακὲς ἔτρεφαν τὰ μεταξοσκούληκα μέσα στὴν κρεβατοκάμαρα[4] γιὰ νὰ προφυλάγωνται ἀπὸ τὸ κρύο. Παράθυρα δὲν ἄνοιγαν ποτὲ καὶ οἱ πόρτες ἦταν σκεπασμένες μὲ παραπετάσματα γιὰ νὰ μὴ μπαίνη ἀέρας. Συχνὰ τοποθετοῦσαν διπλὲς πόρτες γιὰ νὰ διατηροῦν σταθερὴ τὴ θερμοκρασία τῆς κάμαρας. Καὶ

---

1. Τὸ ἐξωκάτωγο. Λεγόταν καὶ καταστέγι ἢ καταστέϊ (*Ἀλ. Φλωράκη*, Τῆνος, λαϊκὸς πολιτισμός, Ἀθῆναι 1971, σ. 43).

2. Ἡ μεγαλύτερη κάμαρα τοῦ σπιτιοῦ, ἡ σάλα. Ἦταν πάντοτε εὐρύχωρη, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καὶ παλιότερα ἀκόμα, γιατὶ ἐκεῖ τρέφονταν τὰ μεταξοσκούληκα. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀσχολία τῶν κατοίκων καθόρισε καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν τηνιακῶν σπιτιῶν. Μεγάλη σάλα καὶ πολὺ μικρὰ ὑπνοδωμάτια. «Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἑνετῶν ὡς καὶ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα, τὸ νησὶ ἦταν γεμάτο μουριὲς καὶ ἄνθουσε ἡ μεταξοσκωληκοτροφία. Ἡ σάλα λοιπὸν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡλιόλουστη καὶ εὐρύχωρη γιατὶ ἐκεῖ τρέφανε τὰ μεταξοσκούληκα πάνω στὶς καλαμωτές. Γι' αὐτὸ ἔγινε μεγάλη καὶ μὲ πλατειὰ παράθυρα. Ἀντίθετα στὰ ὑπνοδωμάτια τὰ παράθυρα εἶναι μικρὰ ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργῆται σκοτάδι, ἀφοῦ ἐκεῖ ἄφηναν τὰ μεταξοσκούληκα πάνω σὲ σπάρτα, νὰ σχηματίσουν τὰ κουκούλια τους» (βλ. *Ἀλ. Φλωράκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 38).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 114-117. Ζαφορά, τὸν πανάρχαιο κρόκο (εἰκονίζεται καὶ σὲ τοιχογραφία τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσσοῦ) καλλιεργοῦσαν καὶ σὲ ἄλλα νησιὰ καὶ κυρίως στὴν Κρήτη ὅπου τὰ χωράφια μὲ τοὺς κρόκους ὀνομάζονταν ζαφοροκήπια (*Στ. Ξανθουδίδη*, Κρητικὰ συμβόλαια ἐκ τῆς Ἑνετοκρατίας ἐν Χριστιανικῇ Κρήτῃ, Ἡράκλειον 1912, σ. 285, 327).

4. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *William Turner* ποὺ ἔφτασε στὴν Τῆνο τὸ 1813 γράφει πὼς

καθὼς ἔρριχναν κάθε μέρα καινούργια μουρόφυλλα χωρὶς νὰ ἀφαιροῦν τὰ παλιὰ οἱ ἀναθυμιάσεις δημιουργοῦσαν νοσηρὴ ἀτμόσφαιρα[1].

Ὁ Zallony περιγράφει καὶ τὸ ἔθιμο τῆς φωτιᾶς τὴν παραμονὴ τ' Ἁη-Γιαννιοῦ. «Κάθε νοικοκύρης ἀνάβει στὴν αὐλὴ μιὰ μεγάλη ἑορταστικὴ πυρὰ μὲ κληματόβεργες. Κι' ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας πηδοῦν πάνω ἀπὸ τὶς φλόγες φωνάζοντας:

— Ἐδῶ ἀφήνω τὶς ἁμαρτίες μου καὶ τοὺς ψύλλους μου!

»Ἀκόμα καὶ οἱ μικρομάνες πηδοῦσαν πάνω στὴ φωτιὰ μὲ τὰ βρέφη τους στὴν ἀγκαλιά. Ὕστερα ἔψηναν στὴ θράκα πολλὰ κεφάλια σκόρδο, τὰ καθάριζαν καὶ τὰ ἔτρωγαν μὲ ψωμί. Σ' αὐτὸ μόνο περιοριζόταν τὸ δεῖπνο τῆς ἡμέρας»[2].

Ἕνα κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ τοῦ Zallony ἀναφέρεται στὴ λαϊκὴ ἰατρική, στὶς ἐμπειρικὲς θεραπεῖες καὶ τὰ γιατροσόφια.

Οἱ Τηνιακοὶ εἶχαν κάθε λογῆς φυλαχτὰ γιὰ διάφορες ἀρρώστιες, τὸ ἀνεμοπύρωμα, τὸν ἄνθρακα, τὰ χελώνια καὶ συχνὰ κατέφευγαν σὲ μαγικὲς ἐπωδούς. «Καὶ οἱ γιατροί, ἀντὶ νὰ ἀποδοκιμάζουν αὐτὲς τὶς δεισιδαιμονίες, τὶς ἐπιτρέπουν γιὰ νὰ κερδοσκοποῦν καὶ νὰ ἐκμεταλλεύωνται τὴ λαϊκὴ εὐπιστία».

Ἡ πρώτη δουλειὰ τοῦ γιατροῦ ὅταν ἔφτανε στὸ σπίτι τοῦ ἀρρώστου ἦταν νὰ υἱοθετήση ὅλα τὰ γιατροσόφια ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ὡς τότε οἱ οἰκεῖοι του γιὰ νὰ τοὺς εὐχαριστήση. Ὕστερα, γιὰ νὰ τοὺς τρομοκρατήση, παρουσίαζε τὴν κατάστασή του κρίσιμη καὶ τὸν συμβούλευε νὰ ἐξομολογηθῆ, νὰ κοινωνήση καὶ νὰ συντάξη τὴ διαθήκη του. «Γι' αὐτὸ βλέπει κανεὶς νέους νησιῶτες νὰ ἔχουν πολλὲς φορὲς μεταλάβει καὶ νὰ ἔχουν συντάξει διαθήκη».

Σὲ περίπτωση ποὺ χειροτέρευε ἡ κατάσταση τοῦ ἀρρώστου οἱ γιατροὶ κατέφευγαν στὰ λεγόμενα πολύτιμα γιατρικά, ποὺ ἦταν τάχα ἱκανὰ νὰ τὸν ἐπαναφέρουν στὴ ζωή: σταγόνες θανάτου, ἀντιφαρμακίτη λίθο, χρυσόσκονη.

Μεγάλη κατάχρηση γινόταν στὶς ἀφαιμάξεις. Ὅλοι οἱ κάτοικοι, καὶ κυρίως οἱ ὑπέργηροι, ἔπρεπε νὰ φλεβοτομηθοῦν κάθε Μάη. «Τὸ ἔθιμο αὐτὸ βασιζόταν στὴ δοξασία ὅτι ὅλες οἱ ἀρρώστιες προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἀκάθαρτο αἷμα».

Ὁ Zallony, γιατρὸς ὁ ἴδιος, περιγράφει τὶς θεραπευτικὲς μεθόδους

τὸ νησὶ φημιζόταν γιὰ τὴ βιοτεχνία μεταξωτῶν γαντιῶν καὶ καλτσῶν. Εἶχαν ἀντοχὴ καὶ χάρη. Τιμὴ τῶν γαντιῶν 5-10 πιάστρα τὸ ζευγάρι (Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 405).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 132-133.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 125-126. Εἶναι οἱ «φωτάρες» ὅπως τὶς λένε οἱ Τηνιακοί. Γι' αὐτὸ κι' ὁ Ἁη-Γιάννης ὁ Πρόδρομος πῆρε στὴν Τῆνο τὴν προσωνυμία «Φωταρᾶς» καὶ «Κλήδονας». Τὰ κορίτσια πηδοῦσαν τὶς φωτιὲς τρεῖς φορὲς ἔχοντας στὸ στόμα τὸ ἀμίλητο νερό. Τὸ ὄνομα ποὺ ἄκουγαν ἦταν τοῦ μελλοντικοῦ συζύγου. Ἀπὸ τὴ «φωτάρα» ἔπαιρναν ἕνα δαυλὶ ν' ἀνάψουν τὸ τζάκι τους λέγοντας: «Ν' ἀνάβω ὅλο τὸ χρόνο τὸ τζάκ' μ'». Ἔλεγαν ἀκόμα: «Ὅταν ἡ φωτάρα σβήσ', πατεῖς μὲς στὴ στάχτ' καὶ φεύγουν κάλ', ρευματισμοί, ὅτ' ὑπόφερ'ς στὰ πόδια φεύγ'. Εἶναι καλὸ καὶ γιὰ τὸν ἱδρῶτα καὶ γιὰ τὰ χέρια» (*Ἀλ. Φλωράκη,* ἔνθ' ἀν., σ. 218-219).

τῶν συναδέλφων του στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Κάθε πρωὶ ἀνέβαιναν στὰ ἄλογά τους κι' ἄρχιζαν τὴν περιοδεία στὰ χωριά. Ἔπαιρναν μαζί τους τὴ θήκη μὲ τὰ ἐργαλεῖα γιὰ ἐνδεχόμενες χειρουργικὲς ἐπεμβάσεις καὶ γέμιζαν τὶς τσέπες τους μὲ φάρμακα, κυρίως χάπια καὶ σκόνες καθαρτικές, ποὺ βάση εἶχαν τὸ ὑπερικὸ κόμμι[1], τὴν ἀλόη[2], τὴ σκαμωνία[3], τὴ ζαλάπη[4] ρίζα, τὴν πικραγγουριά, τὸν μαῦρο ἐλλέβορο[5], τὴ σκόνη τοῦ ἀλγκαρότ[6], τὸν ἀντιμονιακὸ τρυγίτη[7] ἀπὸ ποτάσσα, τὸ θειοῦχο στίμμι[8] κ.ἄ.

Τοὺς ὀξεῖς πυρετοὺς ἀντιμετώπιζαν μὲ σκληρὴ δίαιτα. Ἀπαγόρευαν αὐστηρὰ τὰ κρέατα, τὸ κρασί, τὸ κρύο νερό, τὰ φροῦτα. Ὁ ἄρρωστος ἔπρεπε νὰ διατηρῆται σὲ θερμὸ περιβάλλον. Πόρτες καὶ παράθυρα ἔπρεπε νὰ ἀμπαρωθοῦν γιὰ νὰ μὴν εἰσχωρήση κρύος ἀέρας. Ἡ μόνη τροφὴ ποὺ ἐπέτρεπαν ἦταν βραστὸ ρύζι καὶ χλιαρὸ κριθαρόνερο. Στὴ Ρόδο ἀντίθετα οἱ κάτοικοι θεωροῦσαν ἐπικίνδυνο τὸ ρύζι γιὰ τοὺς ἀρρώστους. Προτιμοῦσαν τὸ φιδὲ καὶ τὴν πανάδα. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς δίαιτας ἦταν νὰ χειροτερεύη ἡ κατάσταση τῶν ἀρρώστων. Μερικοί, μάλιστα, ἐξαντλημένοι ἀπὸ τὴν πείνα, ἀφοῦ κατόρθωναν νὰ ἀπομακρύνουν μὲ κάποια πρόφαση τοὺς οἰκείους τους, «πηδοῦσαν ἀπὸ τὸ κρεβάτι καὶ καταβρόχθιζαν ὅ,τι ἔβρισκαν μπροστά τους, χοιρινό, σαρδέλλες, καρπούζια, λεμόνια μὲ τὴ φλούδα τους»[9].

Περιγράφει καὶ τὴν τακτικὴ τοῦ ἐμπειρικοῦ γιατροῦ κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ ἄρρωστου: Πρῶτα-πρῶτα παίρνει ὕφος σοβαρό, λέει στὸν ἄρρωστο νὰ δείξη τὴ γλῶσσα του, ψηλαφεῖ τὸ σφυγμό του στρέφοντας τὸ πρόσωπο πρὸς τοὺς οἰκείους καὶ ἔχοντας στυλωμένο τὸ βλέμμα στὸ ταβάνι. Προφέρει μερικὲς ἀκατανόητες λέξεις καὶ ἀπαγγέλλει τὴ διάγνωσή του ποὺ εἶναι πάντοτε δυσάρεστη γιατὶ ἔτσι διατηρεῖ τὸ κύρος του καὶ ἀποκτᾶ ὑπόληψη. Ἀμέσως φλεβο-

1. Gomme-gutte. Τὸ «ὑπερικόν, τὸ διάτρητον» ἢ «διαμπερὲς» (γνωστὸ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, χρησιμοποιόταν εὐρύτατα ἀπὸ τὸ λαὸ γιὰ τὴν ἐπούλωση τῶν πληγῶν καὶ γιὰ τὴ θεραπεία τραυμάτων καὶ δερματικῶν νόσων. Ἡ λαϊκὴ ὀνομασία του εἶναι «μυρουδιὰ» ἐπειδὴ ἔχει ρητινώδη ὀσμὴ (*Μιχ. Στεφανίδη*, Δημώδη φυσιογνωστικά, Λαογρ., τ. Ι' [1929], σ. 197).

2. Πανάρχαιο βοτάνι (τὸ ἀναφέρει ὁ Διοσκορίδης, ὁ Πλίνιος κ. ἄ.) μὲ ποικίλες θεραπευτικὲς ἰδιότητες, κυρίως καθαρτικές.

3. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἡσύχιο, τὸν Θεόφραστο καὶ τὸν Διοσκορίδη (*Α. Ἀποστολάκη*, Βαφική, Λαογρ., τ. ΙΔ' [1952], σ. 123).

4. Jalap (;)

5. Βλ. *Παν. Γ. Κρητικοῦ - Στέλλας Ν. Παπαδάκη*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐλλεβόρων, Ἀθῆναι 1962, ὅπου πληροφορίες ἀναλυτικὲς γιὰ τὶς θεραπευτικὲς ἰδιότητες τῶν ἐλλεβόρων, κυρίως κατὰ τῶν διανοητικῶν ἀσθενειῶν.

6. Pulvis Algarot, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ παρασκευαστῆ της (διάλυμα τριχλωριούχου ἀντιμονίου σὲ 15πλάσια ποσότητα νεροῦ).

7. Tartrite.

8. Kermes mineral.

9. Ἔνθ' ἀν., σ. 168-170.

τομεῖ. Οἱ βδέλλες καὶ τὰ λουτρὰ εἶναι ἄγνωστα. Ἀπορρίπτει μὲ περιφρόνηση ὅλα τὰ γιατρικὰ ποὺ ὅρισε ἄλλος συνάδελφός του. Ὅσα ὅμως χρησιμοποιήθηκαν μὲ πρωτοβουλία τῶν συγγενῶν αὐτὰ τὰ ἐγκρίνει εὐχαρίστως. Καὶ γιὰ νὰ κερδίση τὴ συμπάθειά τους λέει: Μπράβο, σωστὰ καὶ φρόνιμα κάνατε. Ἂν ἡ γλῶσσα τοῦ ἄρρωστου εἶναι κιτρινωπὴ δίνει ἐμετικό. Ἂν ἡ γαστέρα εἶναι μετεωρισμένη προστάζει καθάρσιο. Ἔπειτα ἁπλώνει τὰ γιατρικά του πάνω στὸ τραπέζι, ζυγιάζει τὶς δόσεις στὸ ζυγὸ μὲ τὰ ἀσημένια σταθμὰ ποὺ κουβαλάει μαζί του καὶ δίνει ὁδηγίες στὶς γυναῖκες πότε καὶ πῶς θὰ παίρνη ὁ ἄρρωστος τὰ γιατρικά του. Ἐπιστρέφει σὲ λίγες μέρες, φέρνει σκόνες καὶ βάμματα ποὺ χρωματίζουν καὶ ἀρωματίζουν τὸ νεράκι.

Ζυγώνοντας στὸ χωριὸ ὅπου ἔχει ἀρρώστους ρωτάει κανένα περαστικὸ πῶς πᾶνε. Ἂν τοῦ ποῦν πὼς κάποιος πέθανε τραβάει τὸ καπίστρι τοῦ ἀλόγου του καὶ πάει ἀλλοῦ κι᾽ ἂς τὸν περιμένουν οἱ ἄρρωστοι.

«Ὅταν γιατρευτῇ ὁ ἀσθενὴς παρουσιάζει τὸ λογαριασμό. Πληρώνεται σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη διατίμηση. Γιὰ τὴν κανονικὴ ἀφαίμαξη 20 λεπτά, γιὰ τὴ φλεβοτόμηση τοῦ ποδιοῦ 40 λεπτά, γιὰ κάθε καθάρσιο ἢ ἐμετικὸ ἕνα φράγκο. Καὶ δυὸ φράγκα γιὰ κάθε ἐπίσκεψη. Ἀλλὰ ὅταν εἶναι ἄπληστος προσθέτει καὶ ἄλλα ποσὰ μὲ διάφορες ὀνομασίες καὶ μὲ αὐθαίρετες τιμές: ἀντισπασμωδικὰ 6 φράγκα καὶ 40 λεπτά, ἀντιφλογιστικὰ 9 φράγκα 55λ., ἀλεξιφάρμακα 23 φρ. 25 λ., ἀντιπυρετικά, διουρητικά, ἱδρωτικά, ἀνθελμιντικὰ κ.λπ. Πληρώνεται 6 φράγκα γιὰ τὴν ἐπίθεση δύο ἐκδορίων. Φροντίζει ὅμως νὰ τὰ ἀφαιρῇ ὕστερα καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιῇ σὲ ἄλλον ἄρρωστο. Συχνὰ μάλιστα βγάζει τὰ ἐκδόρια ἀπὸ τοὺς πεθαμένους καὶ τὰ μεταχειρίζεται στοὺς ζωντανοὺς ἀρρώστους του.

»Ἂν ὁ λογαριασμὸς δὲν ἐξοφληθῇ μέσα σὲ δυὸ χρόνια ὁ γιατρὸς ἔχει δικαίωμα νὰ ἐκποιήση τὰ χτήματα τοῦ ὀφειλέτη»[1].

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 171-174.

ΤΟ ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ ΤΩΝ ΑΓΓΛΩΝ

ΤΟ 1799 ΠΕΘΑΝΕ στὴν Ἀθήνα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς John Tweddell 30 χρόνων. Ἦταν ὑφηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ, προικισμένος κλασσικὸς φιλόλογος καὶ ἀρχαιολόγος. Ἔφτασε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη διαμέσου Τήνου, μαζὶ μὲ τὸν Γάλλο ζωγράφο Préaux, τέλη Δεκεμβρίου 1798 καὶ ρίχτηκε ἀμέσως μὲ πάθος στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Εἶχε μεγάλες φιλοδοξίες. «Ὑπόσχομαι», ἔγραφε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1798 ἀπὸ τὴν Τῆνο, «πὼς ἐκεῖνοι ποὺ θὰ φτάσουν ὕστερα ἀπὸ μένα στὴν Ἀθήνα δὲν θὰ ἔχουν τίποτα νὰ δοῦν. Ὄχι μονάχα κάθε ναὸ ἀλλὰ καὶ κάθε πέτρα καὶ κάθε ἐπιγραφὴ θὰ καταγράφω μὲ τὴ μεγαλύτερη εὐσυνειδησία καὶ σχολαστικότητα».

Πραγματικά, κατὰ τὴν πολύμηνη παραμονή του στὴν Ἀθήνα, ἐρεύνησε συστηματικὰ τὰ μνημεῖα καὶ συγκέντρωσε πλούσιο καὶ πολυποίκιλο ὑλικό. Ἔγραφε στὶς 18 Μαρτίου 1799: «Ἔχω μιὰ ὑπέροχη συλλογὴ ἀπὸ πίνακες μὲ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες σκηνὲς τῆς ἀθηναϊκῆς ζωῆς. Πάνω ἀπὸ σαράντα ἔργα ποὺ ἀπεικονίζουν Τούρκους, Ἕλληνες, Ἀλβανοὺς στὶς διάφορες ἀσχολίες τους. Αὐτὲς οἱ εἰκόνες ἀποδίδουν μὲ ἀκρίβεια τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν διαφόρων τάξεων. Παραμέρισα ἐντελῶς τὴ φαντασία καὶ περιορίσθηκα σὲ ὅ,τι εἶδα χωρὶς νὰ ἀλλάξω τίποτα καὶ χωρὶς νὰ ὡραιοποιήσω τίποτα»[1]. Εἶχε ἐπίσης δημιουργήσει μιὰ δίτομη συλλογὴ ἀρχαίων ἐπιγραφῶν.

Τὸν Μάϊο τοῦ 1799, ἐνῶ ταξίδευε στὴ Β. Ἑλλάδα, δέχτηκε ἐπίθεση ληστῶν μεταξὺ Τεμπῶν—Θεσσαλονίκης καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ξαναγυρίση στὸν Πειραιὰ (14 Ἰουλίου). Ἐξαντλημένος ἀπὸ τὴν κακοπάθεια ἀρρώστησε ἀπὸ ἑλονοσία καὶ πέθανε 11 μέρες ἀργότερα.

Οἱ Ἀθηναῖοι τίμησαν τὸν ξένο μὲ ἐπιβλητικὴ κηδεία στὸ Θησεῖο ποὺ εἶχε μετατραπῆ σὲ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὑπάρχει σχετικὴ μαρτυρία, τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἄνθιμου: «Ὁ Λογοθέτης (ὁ Σπυρίδων Λογοθέτης, παλιὸς κοτζάμπασης τῆς Ἀθήνας, πατέρας τοῦ κατοπινοῦ ὑποπρόξενου τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα) ἔκαμε τὰ περὶ τὴν ἐκφορὰν αὐτοῦ λαμπρῶς διότι ἐπροσκάλεσε δύο ἀρχιερεῖς, τὸν Κορωνείας καὶ τὸν Αἰγίνης μετὰ παντὸς τοῦ ἱερατείου, καὶ ὅλους τοὺς ἐγκρίτους παζαρίτας, καὶ τὴν κουστωδίαν τοῦ βοϊβόδα προπορευομένου ἔμπροσθεν. Ἦν δὲ πλῆθος πολὺ γυναικῶν καὶ παίδων εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον, ὅπου ἐπρόσμενον· μετὰ τὴν ταφὴν ἔρριψαν ἅπαξ καὶ δὶς τουφέκια οἱ ἀλβανῖται. Ὅλοι σχεδὸν τὸν ἔκλαυσαν διὰ τὴν νεότητά του καὶ διὰ τὴν προκοπήν του»[2].

---

1. Remains of *John Tweddell* late fellow of Trinity-College Cabridge, London 1816, ἔκδ. Β', σ. 292.

2. *Δημ. Γρ. Καμπούρογλου,* Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 130.

Οἱ Ἀθηναῖοι ἔκλαψαν τὸν πρόωρο χαμὸ τοῦ Ἄγγλου ἐρευνητῆ. Ἀλλὰ ἐκεῖνος ἔβλεπε μὲ τὴν ἔσχατη περιφρόνηση τοὺς Ἕλληνες. Ὅπως ὅλοι σχεδὸν οἱ ξένοι ζοῦσε μὲ τὸ ὅραμα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἔγραφε σὲ μιὰ ἐπιστολή του (1 Μαΐου 1799): «Εἶμαι ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ἀπὸ τὶς προτομὲς τῶν ἡρώων, ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα μὲ τὶς ἀρχαῖες τέφρες ἀπὸ ὅλα τὰ νεκρὰ καὶ τὰ ἄψυχα. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ ἀχρεῖοι, ποὺ θέλουν νὰ λέγωνται ἄνθρωποι, παραμορφώνουν τὸ κάθε τί στὴ χώρα τῶν Θεῶν»[1].

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του ὁ Tweddell ζήτησε νὰ τὸν θάψουν στὸ Θησεῖο. Ὁ Γάλλος πρόξενος Fauvel, ζωγράφος, ἀρχαιοδίφης καὶ μεγάλος ἀρχαιοκάπηλος, εἶδε τὸ θάνατο τοῦ περιηγητῆ καὶ τὴν τελευταία βούλησή του, σὰν οὐρανοκατέβατη εὐκαιρία γιὰ ἀνασκαφὲς μέσα στὸ Θησεῖο. Ἀφοῦ ἐξασφάλισε τὴν ἔγκριση τοῦ βοεβόδα πρόσταξε νὰ ἀνοίξουν τὸ μνῆμα ἀκριβῶς στὸ κέντρο τοῦ ναοῦ, ἐλπίζοντας πὼς θὰ ἀνακαλύψη ἀρχαιότητες.

Ἀπὸ τότε ὅλοι οἱ Βρεταννοὶ ποὺ πέθαιναν στὴν Ἀθήνα ἐνταφιάζονταν στὸ Θησεῖο. Ἦταν τὸ «μαυσωλεῖο τῶν Ἄγγλων ταξιδιωτῶν», θὰ γράψη ὁ περιηγητὴς Smart Hughes ὕστερα ἀπὸ δεκατέσσερα χρόνια[2].

Ὁ συμπατριώτης του Edward Daniel Clarke ποὺ ἔφτασε στὴν Ἀθήνα τὸ 1801 βρῆκε τὸν τάφο παραμελημένο. Ἦταν «ἕνας μακρουλὸς σωρὸς χῶμα». Οὔτε πλάκα οὔτε ἐπιγραφή. Ἀποφάσισε νὰ τὸν ἐξωραΐση. Πῆρε ἄδεια ἀπὸ τὸν δισδάρη νὰ χρησιμοποιήση γιὰ ταφόπλακα ἕνα μεγάλο πεντελίσιο μάρμαρο, τμῆμα μιᾶς μετόπης ποὺ ἀπόμεινε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόσπαση καὶ τὸ πριόνισμα τῶν ἀναγλύφων ἀπὸ τὰ συνεργεῖα τοῦ Ἔλγιν. Ὁ Ἰταλὸς καλλιτέχνης Lusieri,

---

1. Remains, σ. 39.

2. Θὰ ταφοῦν ἀργότερα καὶ ἄλλοι πέντε τουλάχιστον Ἄγγλοι. Ὁ George Watson, ὁ Benjamin Gott, ὁ Walker, ὁ Phillips καὶ ὁ Jowet. Ὁ Watson πέθανε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1810 μόλις ἔφτασε ἀπὸ τὰ Γιάννενα (ἤπιε νερὸ ἱδρωμένος καὶ ὕστερα κρασὶ καὶ κονιάκ). Τὸ ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα ἔγραψε ὁ Byron (*Δημ. Καμπούρογλου*, Ἑστία, 6 Ἰουνίου 1925). Ὁ λόρδος Sligo, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀθήνα, φρόντισε νὰ τοποθετήση στὸν τάφο του μιὰ μαρμαρένια πλάκα. Ἀλλὰ σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀθήνα δὲν βρέθηκε μαρμαρογλύπτης γιὰ νὰ χαράξη τὸ ἐπιτύμβιο (*Dr. C. L. Meryon*, The travels of the Lady Stanhope, London 1846, σ. 42). Ἰδοὺ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Byron γιὰ τὸν Watson: Hic ossa quiscunt Georgi Watson arm: Britanni quem nec animi virtutes corporis vires juventutis ver nec heac saluberrima regio conservarent obiit XVIII Kal. sep. MDCCCX. Si miserandus in morte saltem in sepulchro felix (*William Turner*, Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 358 καὶ σημ.). Ὁ Benjamin Gott πέθανε τὸ 1817 στὸν Πειραιὰ σὲ ἡλικία 24 χρόνων ὕστερα ἀπὸ ἕνα ἐξαντλητικὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὴν Πόλη, διαμέσου Ἠπείρου, Μακεδονίας. Πρόλαβε ὅμως κι' ἔστειλε στὴν Ἀγγλία τὴ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων ποὺ εἶχε πραγματοποιήσει κατὰ τὶς περιηγήσεις του (*William Miller*, The English in Athens before 1821, London 1929, σ. 16-18). Τὸν Walker καὶ τὸν Phillips μνημονεύει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Peter Edmund Laurent* (Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy in the years 1818 and 1819, London 1821, σ. 91).

ὁ ὀργανωτὴς τῆς λεηλασίας τῶν μνημείων, ἀνέλαβε τὴν ἐπιστασία τοῦ ἔργου. Τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα θὰ γραφόταν ἀπὸ τὸν Clarke. Διαφωνίες ὡστόσο καὶ ἀντιζηλίες ἐμπόδισαν τὴ μεταφορὰ καὶ τὴ χάραξη τοῦ μαρμάρου. Κι' ὅταν ἔφτασε στὴν 'Αθήνα ὁ "Αγγλος περιηγητὴς Hobhouse, ὁ συνοδοιπόρος τοῦ Byron (τὸ 1809), δέκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Tweddell, ὁ τάφος βρισκόταν στὴν ἴδια κατάσταση. Οἱ ἔριδες γιὰ τὸ ἐπιτύμβιο συνεχίζονταν. 'Ο "Ελγιν εἶχε γράψει ἕνα ἐπίγραμμα στὰ λατινικά. 'Αλλὰ ὁ Lusieri, ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἐμπιστοσύνη στὴ λατινομάθεια τοῦ αὐθέντη του, ἔστειλε τὸ κείμενο στὴ Νεάπολη γιὰ ἔλεγχο. Στὸ μεταξὺ ὁ "Αγγλος περιηγητὴς Robert Walpole ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴν 'Αθήνα ἔγραψε ἕνα ἐπιτύμβιο στὰ ἑλληνικά. Ποιὸ θὰ προτιμηθῆ; 'Ο Byron, ποὺ βρισκόταν τότε στὴν 'Αθήνα, τάχθηκε ἀμέσως ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ περιηγητὲς Cockerell, Foster, καὶ Fiott Lee. 'Ο Lusieri ὅμως ἐπέμενε γιὰ τὸ λατινικὸ τοῦ ἐργοδότη του. Κι' ἦταν ὁ μόνος ποὺ εἶχε τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπεξεργασία, τὸ χάραγμα τοῦ μαρμάρου καὶ τὴ μεταφορά του στὸ Θησεῖο. Τελικὰ θὰ θριαμβέψουν οἱ ἀντιελγινικοί. Βρῆκαν στὸ σπίτι ἑνὸς 'Αρβανίτη μιὰ μαρμαρένια πλάκα καὶ τὴ μετέφεραν στὸ ναό. 'Εκεῖ ἀνέλαβε ὁ Γάλλος πρόξενος Fauvel νὰ χαράξη τὰ γράμματα[1]. 'Η πλάκα τοποθετήθηκε στὶς 15 Φεβρουαρίου 1811[2]. 'Εκεῖ βρισκόταν ὣς τὸ 1833[3]. 'Από τότε ἐξαφανίστηκε.

Πρὶν ἀναχωρήση ὁ Tweddell ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὸ μοιραῖο ταξίδι στὴν 'Αθήνα εἶχε ἐμπιστευθῆ ὅλο τὸ ὑλικὸ ποὺ εἶχε συγκεντρώσει ὡς τότε κατὰ τὶς περιηγήσεις του, χειρόγραφα, σχέδια, πίνακες, διάφορα ὑπομνήματα καὶ μιὰ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων στὴν ἀγγλικὴ πρεσβεία. "Ολα ὅμως ἐξαφανίστηκαν μετὰ τὸ θάνατό του.

'Ο πρεσβευτὴς λόρδος "Ελγιν ἰσχυρίστηκε ὅτι ἔστειλε τοὺς φακέλλους στὸν ἀδερφὸ τοῦ Tweddell στὴν 'Αγγλία. 'Εκεῖνος ὅμως δὲν ἔλαβε τίποτα καὶ κατηγόρησε τὸν "Ελγιν ὅτι κατακράτησε ἢ κατέστρεψε τὶς συλλογὲς ἀπὸ

---

1. *William Miller*, ἔνθ' ἀν., σ. 14 κ. ἑ. Τὸ κείμενο τοῦ ἐπιτυμβίου:

ΤΥΕΔΔΕΛΛ
ΕΥΔΕΙΣ ΕΝ ΦΘΙΜΕΝΟΙΣΙ ΜΑΤΗΝ ΣΟΦΙΗΣ ΠΟΤ ΕΘΡΕΨΑΣ
ΑΝΘΕΑ ΚΑΙ ΣΕ ΝΕΟΝ ΜΟΥΣ ΕΦΙΛΗΣΕ ΜΑΤΗΝ
ΑΛΛΑ ΜΟΝΟΝ ΤΟΙ ΣΩΜΑ ΤΟ ΓΗΙΝΟΝ ΑΜΦΙΚΑΛΥΠΤΕΙ
ΤΥΜΒΟΣ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ ΟΥΡΑΝΟΣ ΑΙΠΥΣ ΕΧΕΙ
ΗΜΙΝ Δ ΟΙ ΣΕ ΦΙΛΟΝ ΩΣ ΚΑΤΑ ΔΑΚΡΥ ΧΕΟΝΤΕΣ
ΜΝΗΜΑ ΦΙΛΟΦΡΟΣΥΝΗΣ ΧΛΩΡΟΝ ΟΔΥΡΟΜΕΘΑ
ΗΔΥ Γ ΟΜΩΣ ΚΑΙ ΤΕΡΠΝΟΝ ΕΧΕΙΝ ΤΟΥΤ ΕΣΤΙΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΩΣ ΣΥ ΒΡΕΤΑΝΝΟΣ ΕΩΝ ΚΕΙΣΕΑΙ ΕΝ ΣΠΟΔΙΗ

2. *William Turner,* Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 358, καὶ *C. C. Frankland,* Travels to and from Constantinople in 1827 and 1828, London, 1850, τ. Α', σ. 303.

3. *J. Auldjo,* Journal of a visit to Constantinople, in 1833, London 1835, σ. 25.

ἀντιζηλία ἢ ἀπὸ φόβο μήπως ἀνακοινωθοῦν στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὶς βάρβαρες βεβηλώσεις τῶν ἑλληνικῶν μνημείων στὴν 'Ακρόπολη. Οἱ καταγγελίες αὐτὲς προκάλεσαν σάλο στὴν 'Αγγλία καὶ θυελλώδεις συζητήσεις καὶ ἔριδες ὣς τὸ 1816[1].

1. Βλ. τὴν κριτικὴ τῆς ἔκδοσης τῶν καταλοίπων τοῦ Tweddell στὸ *The Edinburgh Review*, 'Οκτ. 1815, σ. 285-315 καὶ *'Ιω. Γενναδίου*, 'Ο λόρδος "Ελγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν 'Ελλάδα καὶ τὰς 'Αθήνας ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς, 1440-1837, 'Εν 'Αθήναις 1930, σ. 60-61 καὶ σημ. 58α.

ΑΠΟ ΤΟ ΤΣΙΡΙΓΟ ΣΤΗ ΣΟΦΙΑ

ΕΝΑΣ ΣΚΩΤΣΕΖΟΣ μυθιστοριογράφος[1], ὁ John Galt, πού ταξίδεψε δυό φορὲς στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ μεταξύ 1809 καὶ 1811, περιηγήθηκε ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ἠπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλάδα καὶ συγκέντρωσε κάθε λογῆς πληροφοριακὸ ὑλικό. Ἐπιστρέφοντας στὴν πατρίδα τύπωσε χωρὶς ἀργοπορία δύο ταξιδιωτικὰ χρονικά. Στὸ πρῶτο, πού κυκλοφόρησε τὸ 1812 μὲ διάφορες παρατηρήσεις καὶ στατιστικὰ στοιχεῖα, οἱ 137 πρῶτες σελίδες καλύπτουν τὶς περιηγήσεις του στὴ δυτικὴ καὶ κεντρικὴ Μεσόγειο καὶ οἱ ὑπόλοιπες τὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι στὸν ἑλληνικὸ χῶρο[2]. Τὸ δεύτερο χρονικὸ κυκλοφόρησε ἕνα χρόνο ἀργότερα, σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν καὶ ἀναφέρεται στὴν κοινωνικὴ κατάσταση, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα καὶ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ στὴν ἠπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλάδα[3].

Εἶναι ἀπὸ τούς λίγους Εὐρωπαίους περιηγητὲς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου πού δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς ἀρχαιότητες παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει φιλολογικὴ κατάρτιση. Φιλοδοξεῖ νὰ ἐπισκεφθῆ ἄγνωστους ὡς τότε τόπους καὶ νὰ ἀποκαλύψη πρωτοφανέρωτους τρόπους ζωῆς. Ἀποφεύγει τὴν ἐπίδειξη γνώσεων, καταγράφει ἡμερολογιακὰ τὶς ἐντυπώσεις του—πρόκειται μᾶλλον γιὰ σημειώσεις—ἁπλά, πρόχειρα, χωρὶς ἀξιώσεις ὕφους καὶ πρωτοτυπίας. Προσέχει τὴ λεπτομέρεια, ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ περίεργα, καταγράφει συνομιλίες, ὀνόματα, ἀνέκδοτα.

Δὲν συμπαθεῖ τούς Ἕλληνες. Τὰ αἰσθήματά του εἶναι καταφρόνηση ἀνάμικτη μὲ οἶκτο. Οὔτε πιστεύει στὴν ἀναγέννηση καὶ στὸν ἐθνικὸ ξεσηκωμό. Διαπιστώνει παντοῦ ἐκφυλισμὸ καὶ παρακμή. Βλέπει τούς Ἕλληνες «σὰν σκουλήκια στὸ πτῶμα ἑνὸς ἥρωα». Κι' ὅλα αὐτὰ δέκα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση.

Στὴν Ἀθήνα γνώρισε τὸν λόρδο Byron καὶ ἔγραψε μιὰ βιογραφία του[4]. Βοήθησε ἐπίσης τούς πράκτορες τοῦ Ἔλγιν στὴ λεηλασία τῶν μνημείων[5].

Θὰ παρακολουθήσουμε τὶς ἀφηγήσεις τοῦ Galt καὶ στὰ δύο χρονικά του.

---

1. Ὁ βιογράφος ὅμως τῆς λαίδης Stanhope πού βρισκόταν τὸ 1810 στὴν Ἀθήνα γράφει ὅτι ὁ Galt ἦταν ἔμπορος (The Travels of the *Lady Stanhope,* London 1846, σ. 41). Βιογραφικὰ στοιχεῖα βλ. The Ladie's Monthly Museum, τ. 20, Ὀκτώβριος 1824, «John Galt Esqu.», σ. 181-185.

2. Voyages and travels in the years 1809, 1810 and 1811; containing statistical, commercial and miscellaneous observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey, London 1812.

3. Letters from Levant containing views of the state of society, manners, opinions, in Greece and several of the principal islands of Archipelago, London 1813.

4. The life of Lord Byron, London 1830.

5. *C. M. Woodhouse*, The Philhellenes, London 1969, σ. 16.

Μ' ὅλο πού συχνά ἀναφέρονται στόν ἴδιο τόπο καί στά ἴδια πρόσωπα, τά στοιχεῖα εἶναι διαφορετικά. 'Αποφεύγονται συνήθως οἱ ἐπαναλήψεις.

'Η περιήγηση στόν ἑλληνικό χῶρο ἄρχισε ἀπό τό Τσιρίγο. 'Υπῆρχε στό νησί δημόσιο ἑλληνικό σχολεῖο. Οἱ μισθοί τῶν διδασκάλων ἦταν ὑψηλοί: 90 λίρες τό χρόνο. Τά παιδιά διδάσκονταν ἀρχαῖα καί νέα ἑλληνικά καθώς καί λατινικά, γαλλικά καί ἰταλικά, ἀριθμητική καί μαθηματικά. Τό σχολεῖο λειτουργοῦσε σ' ἕνα παλιό καθολικό μοναστήρι[1].

Γιά τίς μεταφορές καί τό ἐμπόριο ὑπῆρχαν στό νησί 24 μικρά καράβια κι' ἕνα τρικάταρτο μέ τετραγωνικό πανί. Τό σπουδαιότερο ἀξιοπερίεργο τοῦ Τσιρίγου ἦταν μερικοί ἀπολιθωμένοι σκελετοί ζώων[2].

'Από τό Τσιρίγο πέρασε στό Μαραθονήσι ὅπου ὁ τοπικός διοικητής τόν βεβαίωσε πώς οἱ Μανιάτες ἐπιθυμοῦσαν τήν παρουσία Ἄγγλων ἤ Γάλλων στόν τόπο τους.

Τήν ἴδια μέρα θά ἐπισκεφθῆ στό γειτονικό Βαθύ τόν πύργο τοῦ 'Αντώνμπεη[3]. 'Η ἐσωτερική αὐλή ἦταν γεμάτη σκουπίδια, ἐντόσθια ζώων καί περιττώματα. Οἱ χοῖροι εἶχαν περιορισθῆ σέ μιά γωνιά ἀλλά οἱ κόττες καί οἱ πάπιες τριγύριζαν παντοῦ πανελεύθερες. 'Ανέβηκε τή στριφογυριστή σκάλα, πέρασε τήν κινητή γέφυρα καί μπῆκε ἀπό τήν πορτούλα σέ μιά κάμαρα ὅπου κάθονταν μερικοί μακρυμάλληδες στρατιῶτες. Σηκώθηκαν ἀφήνοντάς του τόπο νά περάση καί νά κατεβῆ στίς σκάλες πού ὁδηγοῦσαν στό διαμέρισμα τοῦ μπέη.

«Στούς τοίχους κρέμονταν ἀρμαθιές ὅπλα, καφτάνια, ντολαμάδες. Ἕνα κρεβάτι ἔπιανε μιά γωνιά. Εἶδα μιά μεγάλη, παλιά, σκαλισμένη κασσέλλα ἀλλά κανένα ἀπολύτως οἰκιακό σκεῦος. Σ' ὅλες τίς πλευρές ὑπῆρχαν μιντέρια μέ μαξιλάρια καί σ' ἕνα ράφι πολλά φλυτζάνια τοῦ καφέ, δυό τρία μπουκάλια καί μερικά ἄλλα ἀντικείμενα. 'Ο 'Αντώνμπεης, ἕνας γεροδεμένος ἄντρας, καθόταν στό κρεβάτι ἔχοντας πλάϊ του ἕνα γερόπαπα. Φαινόταν γύρω στά ἑξήντα[4]. 'Αντίκρυ καθόταν ἡ γυναίκα του. Εἶχε πλατειά δαχτυλίδια στά δάχτυλα, κατά τά ἄλλα ὅμως ἦταν ντυμένη ἄκομψα. Ἔδειχνε νεώτερη ἀπό τόν πρίγκιπα καί διατηροῦσε ἀκόμα τά κατάλοιπα τῆς παλιᾶς ὀμορφιᾶς της. Σηκώθηκαν ὅλοι μόλις μπήκαμε. Κι' ὁ γέρο καπετάνιος μᾶς ὑποδέχτηκε μ' ἕνα εἶδος ἀξιόπρεπης χαρᾶς, μ' αὐτή τή στρατιωτική εἰλικρίνεια πού κερδίζει ἀμέσως τήν ἐκτίμηση

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 141. Δημόσιο σχολεῖο ἱδρύθηκε στά Κύθηρα τό 1814. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Λόγιος 'Ερμῆς (1814, σ. 137-138) τό ἐκπαιδευτήριο ὀνομάστηκε Βιτσαμάνειος σχολή ἀπό τό κληροδότημα 20.000 δουκάτων πού ἄφησε ὁ Τσιριγώτης 'Αμβρόσιος, ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγίου Γεωργίου Βενετίας (*Τρ. Εὐαγγελίδη*, 'Η παιδεία ἐπί Τουρκοκρατίας..., 'Εν 'Αθήναις 1936, τ. Β', σ. 232).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 153.

3. 'Ο 'Αντώνιος Γρηγοράκης, καπετάνιος τοῦ 'Αγερανοῦ, εἶχε διατελέσει μπέης τῆς Μάνης κατά τήν πενταετία 1803-1808.

4. Τό 1809 ἦταν 52 χρόνων.

τῶν ξένων. Ἦταν, εἶπε, ἡ δεύτερη φορὰ ποὺ εἶχε τὴν τιμὴ νὰ δεχτῆ τὴν ἐπίσκεψη Ἄγγλων ὑπηκόων».

Κι' ὁ Ἀντώνμπεης ἔσπευσε νὰ διαβεβαιώση τὸν Galt ὅτι οἱ Μανιάτες ἐπιθυμοῦσαν τὴν παρουσία μιᾶς εὐρωπαϊκῆς Δύναμης στὴν πατρίδα τους[1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς πρόσεξε ὅτι ἡ ἐνδυμασία τῶν Μανιατῶν ἦταν ὅμοια μὲ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἀλλὰ πιὸ ἐφαρμοστὴ καὶ πιὸ προσαρμοσμένη στὴν κίνηση καὶ στὴ δράση. Ὅλοι ἔχουν μακριὰ κυματιστὰ μαλλιά, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Σπαρτιάτες.

Ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν ἦταν ἕνα μπαμπακερὸ φουστάνι μὲ γαλάζια ἢ κόκκινη μπορντούρα στὸ ποδογύρι. Στὸ κεφάλι φοροῦσαν φεσάκι κόκκινο, τυλιγμένο μὲ μαντήλι[2].

Ἔνοπλοι Μανιάτες συνόδεψαν τὸν Galt ὡς τὸ Μυστρά. Λίγα χιλιόμετρα ὡστόσο πρὶν ἀπὸ τὴν πολιτεία ἄφησαν τὰ μουσκέτα τους καὶ τὶς πιστόλες στὸ καλύβι ἑνὸς Ἀρβανίτη, γιατὶ οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ μπαίνουν ἔνοπλοι στὶς τουρκικὲς περιοχές[3]. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ Μυστρᾶ δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 2.000 ψυχές[4].

Στὴν Τριπολιτσὰ θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν Βελὴ πασά. «Εἶναι θαυμαστὴς τῶν εὐρωπαϊκῶν συνηθειῶν καὶ φίλος τῶν Ἄγγλων. Μιλάει πολλὲς γλῶσσες. Ἔδωσε ἐντολὴ νὰ μεταφρασθῆ ὁ Παυσανίας στὰ νέα ἑλληνικά. Σὲ μιὰ πολεμικὴ ἐκστρατεία του πέρασε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ δῆ, ὅπως εἶπε, τὰ λείψανα καὶ τὰ μνημεῖα ποὺ προσελκύουν τόσους Εὐρωπαίους. Εἶναι φιλελεύθερος καὶ μετριοπαθής. Κατὰ τὴν παραμονή του στὸ Μωριὰ ἔδειξε σθένος καὶ ἀμεροληψία στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Εἶναι ὅμως ἔκδοτος στὶς ἡδονές. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὸ Μωριὰ οἱ ἐκβιαστικὲς ἁρπαγὲς καὶ ἡ καταλήστευση τοῦ πληθυσμοῦ εἶχαν προσλάβει ἀπίστευτες διαστάσεις. «Λένε πὼς ὅταν οἱ Ἕλληνες τὸν διαβεβαίωσαν ὅτι δὲν μποροῦν νὰ πληρώσουν τίποτα παραπάνω, ἀπάντησε πὼς ἔχουν τὰ τρύπια τσεκίνια, ἐννοώντας τὰ χρυσὰ νομίσματα ποὺ φοροῦσαν ὡς περιδέραια οἱ γυναῖκες τους ἢ στόλιζαν τὰ μαλλιά τους»[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 154-155.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 156-157.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 160-161.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 162.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 168-169. Ὁ Βελὴς παραμέρισε τοὺς Τούρκους μπέηδες καὶ ἀγάδες καὶ προσεταιρίσθηκε τοὺς κοτζαμπάσηδες τοῦ Μωριᾶ προσφέροντάς τους νέες πηγὲς πλουτισμοῦ καὶ ἐπαυξάνοντας τὴν τοπικὴ πολιτική τους δύναμη. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Βελήπασα καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς προεστοὺς ὁ κοτζάμπασης *Ἀθ. Γρηγοριάδης* γράφει ὅτι ἦταν 30 ἐτῶν (τὸ 1807), «ὡραιότατος, ὑψηλὸς τὸ ἀνάστημα, εἶχε ὀφθαλμοὺς γλαυκοὺς καὶ γλυκεῖς, κόμην καὶ μύστακα καὶ γενειάδα ξανθόχρουν βάδισμα δὲ ἡγεμονικόν. Πάντοτε ἐφόρει ἐνδυμασίαν ἐρυθροειδῆ, βελούδινον, μεταξοειδῆ καὶ κατάχρυσον. Ὁ Βελῆ πασὰς ἦτο ὀξύνους,

'Εφοδιασμένος μὲ μπουγιουρδιὰ τῶν Τούρκων διοικητῶν, ὅπως ὅλοι οἱ συμπατριῶτες του περιηγητές, ἔσπευδε, μόλις ἔφτανε σὲ χωριὸ ἢ πόλη, στὸ σπίτι τοῦ προεστοῦ καὶ ἀξίωνε κατάλυμα. Αὐτὸ ἔγινε καὶ στὸ Ἄργος. Ὁ προεστὸς τὸν ὑποδέχτηκε «μὲ ὅλες τὶς συνηθισμένες ἀπατηλὲς καὶ χαμερπεῖς κολακεῖες αὐτοῦ τοῦ ἔθνους» καὶ τὸν ἔστειλε σ' ἕνα σπίτι πού, ὅπως τὸν βεβαίωσε, ἦταν ἕτοιμο γιὰ τὴ διανυκτέρευσή του. Πῆγε, χτύπησε τὴν ἐξώπορτα, ἀλλὰ οἱ νοικοκυραῖοι ἀρνήθηκαν νὰ τὸν δεχτοῦν.

«Ξαναγυρίσαμε στὸν προεστὸ καὶ τὸν παρακαλέσαμε νὰ μᾶς τακτοποιήση. Ἐκεῖνος μᾶς εἶπε μὲ βάναυσο τρόπο νὰ πᾶμε στὴ φρουρά, νὰ πάρουμε στρατιῶτες καὶ νὰ παραβιάσουμε τὴν πόρτα. Ἀπελπισμένοι ἀπὸ τὴν ἀπροσδόκητη αὐτὴ ἀπάντηση τὸν μεταχειριστήκαμε ὅπως τοῦ ἄξιζε».

Τρέχει ὁ Galt πάλι στὸν Τοῦρκο διοικητὴ ποὺ ἔδωσε ἀμέσως ἐντολὴ σ' ἕναν ἀξιωματικὸ νὰ ἐξασφαλίση καταλύματα. Ἀλλὰ ὁ περιηγητὴς ἤθελε νὰ ἐκδικηθῆ τὸν Ἕλληνα ἄρχοντα. «Τὸν παρακαλέσαμε νὰ ἐπιμείνη γιὰ νὰ μᾶς φιλοξενήση ὁ προεστός. Ἀλλὰ ὅπως μᾶς βεβαίωσε, χωρὶς εἰδικὴ ἐντολὴ ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ δὲν μποροῦσε νὰ κάνη τίποτα. Μᾶς ἔστειλε σ' ἕνα ἄλλο σπίτι ὅπου κατοικοῦσαν μόνο γυναῖκες. Ἀρνήθηκαν ν' ἀνοίξουν τὴν πόρτα[1]. Ἀρχίσα-

---

χαρίεις, φιλόφρων, φιλόδοξος, ἠγάπα ὑπερβολικῶς τὰς γυναῖκας, τὴν θήραν καὶ τὰς διασκεδάσεις. Τολμηρὸς δὲ καὶ γενναῖος εἰς ἄκρον, μάχιμος, εὐκίνητος καὶ πολὺ δραστήριος. Ἠρέσκετο πάντοτε νὰ περιποιῆται, συνδιαλέγεται, περιπατῇ καὶ πολλάκις νὰ συντρώγῃ μετὰ πολλῶν ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων εὐπατριδῶν Πελοποννησίων, οὓς ἠγάπα καὶ ἐξετίμα ὑπερβολικῶς, ὅθεν καὶ ὁ Βελῆ πασὰς ἐξετιμᾶτο πάρα πολὺ ἀπὸ ὅλους ἐν γένει τοὺς Πελοποννησίους εὐπατρίδας ὡς καὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Πελοποννήσου... Τοὺς προσερχομένους μωραγιάνηδες καὶ προεστοὺς πάντοτε ἐδέχετο ὄρθιος καὶ ἐδεξιοῦτο πολὺ φιλοφρόνως καὶ τοὺς προσεφώνει μὲ τὸ καλῶς ὡρίσατε μπίροι μου (ἤτοι ἀγαπημένοι μου) καὶ συνάμα τοὺς ἠσπάζετο ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν χειλέων εἰς ἔνδειξιν εἰλικρινοῦς ἀγάπης καὶ εὐνοίας. Ὁ Βελῆ πασὰς οὐδέποτε κατεδέχθη νὰ τὸν χαιρετῶσι δι' ἐδαφιαίων ὑποκλίσεων, ὅπως ἄλλοτε τοῦτο ἔπραττον (οἱ μωραγιάνηδες καὶ οἱ προεστοὶ) ἐπὶ τῶν Τούρκων πασάδων. Εἰς πάντας τοὺς προσερχομένους Πελοποννησίους εὐπατρίδας διέτασσε καὶ τοὺς ἐδίδετο καφές, γλυκίσματα, ποτὰ καὶ μακραὶ καπνοσύριγγες, ἤτοι τσιμπούκια. Εἰς τὰς μετὰ τῶν εὐπατριδῶν τούτων συνδιαλέξεις του, οὐδεὶς παρίστατο ἐπίσημος Τοῦρκος ἢ Ἀλβανός. Πάντες οἱ Πελοποννήσιοι εὐπατρίδαι ἐκάθηντο ἐπὶ βελουδίνων ἐρυθρῶν χρυσοειδῶν προσκεφαλαίων ἐπὶ κομψῶν καθισμάτων, κυκλοειδῶς δὲ περὶ τὸν Βελῆν καθήμενον νωχελῶς καὶ καπνίζοντα τὴν πολυτελῆ καπνοσύριγγά του ἐπὶ ὡραίου καὶ κομψοτάτου κεχρυσωμένου ἀνακλίντρου» (Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι, Ἀθῆναι 1934, σ. 44-45). Βλ. καὶ κεφ. «Ὁ Βελήπασας καὶ οἱ Μανιάτες».

1. Τὸ χτύπημα στὴν πόρτα ἑνὸς ἑλληνικοῦ σπιτιοῦ καὶ ἡ ἐμφάνιση Τούρκου ἢ ὁποιουδήποτε ξένου ἀποτελοῦσε πάντοτε φοβερὴ κακοσημαδιά. Ὅλα μποροῦσε κανεὶς νὰ τὰ περιμένη. Καὶ σύλληψη καὶ φονικὰ καὶ βασανιστήρια καὶ ἁρπαγές. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Macdonald* Kinneir, ποὺ ταξίδεψε τὸ 1813 στὴν ἀσιατικὴ Τουρκία, περιγράφει τὸν τρόμο τῶν Ἑλλήνων ὅταν ἐμφανιζόταν μὲ τὸν τάταρη γιὰ νὰ ζητήση κατάλυμα. Στὸ χωριὸ Σαρσουμπά, ἀνάμεσα Σαμψοῦντα καὶ Τραπεζοῦντα, ὁ Τοῦρκος διοικητὴς ἔστειλε τὸν ξένο σὲ ἕνα ἑλληνικὸ σπίτι. Χτυποῦσαμε μιὰ ὥρα τὴν πόρτα, ἀφηγεῖται ὁ περιηγητής, μὰ κανεὶς δὲν ἀπαντοῦσε. «Στὸ τέλος φανερώθηκε μιὰ γριὰ ποὺ δὲν μποροῦσε ν' ἀρθρώση λέξη ἀπὸ τὴν τρομάρα της. Νό-

με νὰ παραμερίζουμε τὶς εὐγένειες. Ἀλλὰ πρὶν ἀσκήσουμε βία προσπαθήσαμε νὰ τὶς πείσουμε νὰ μᾶς ἀνοίξουν. Κι' ἐνῶ συζητοῦσε μαζί τους ὁ δραγουμάνος, τρέχει ὁ ἀξιωματικὸς στὸ φρουραρχεῖο καὶ φέρνει μιὰ ντουζίνα στρατιῶτες. Σὲ μιὰ στιγμὴ σκαρφάλωσαν στοὺς τοίχους, ἔσπασαν τὶς πόρτες καὶ εἴχαμε τὴν ἔνδοξη ἱκανοποίηση νὰ μποῦμε, σὰν ἥρωες θριαμβευτές, ἀνάμεσα στὶς κραυγὲς καὶ τοὺς θρήνους τῶν πανικόβλητων καὶ ἀνυπεράσπιστων γυναικῶν».

Τὴν ἄλλη μέρα καινούργια παράπονα στὸ διοικητὴ γιὰ τὸν προεστό. Δὲν εἶναι στὸ χέρι μου, εἶπε, νὰ τὸν τιμωρήσω. Πρόσταξε ὅμως νὰ φέρουν μπροστά του τὸ νοικοκύρη τοῦ πρώτου σπιτιοῦ ποὺ ἀρνήθηκε νὰ δεχτῆ τοὺς ξένους καὶ ρώτησε τὸν Galt τί ἐπιθυμεῖ: νὰ τὸν τιμωρήση μὲ φάλαγγα, μὲ φυλακὴ ἢ μὲ πρόστιμο. Ἀλλὰ ὁ Ἄγγλος ἀποφάσισε νὰ δείξη γενναιοψυχία καὶ τὸν συχώρεσε[1].

Στὶς Μυκῆνες, τὰ ἴδια καὶ χειρότερα. Δὲν τοὺς δεχόταν κανείς. Κι' ὁ καλὸς περιηγητὴς μπῆκε, μὲ τὴ βοήθεια τῶν Τούρκων, μαζὶ μὲ τοὺς συνοδοιπόρους του σ' ἕνα σπίτι τοῦ χωριοῦ κι' ἀνάγκασε τοὺς νοικοκυραίους νὰ ἀναζητήσουν ἀλλοῦ στέγη[2].

Στὴν Ἀθήνα ἐγκαταστάθηκε στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων ποὺ φιλοξενοῦσε τοὺς περισσότερους Εὐρωπαίους περιηγητές.

Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης σὲ 10.000 ψυχές. Λειτουργοῦσαν δύο δημόσια σχολεῖα, ὅπου διδάσκονταν κλασσικὰ ἑλληνικά, καθὼς καὶ πολλὰ ἰδιωτικά. Ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι γνώριζαν ἀνάγνωση καὶ γραφή[3].

Ὑπῆρχε ὀργανωμένη προστασία γιὰ τοὺς ἀπόμαχους τῆς ζωῆς. Ὁ μητροπολίτης ἐξασφάλιζε γιὰ τὶς ἀβοήθητες γερόντισσες κατοικία σὲ μικρὰ σπίτια

μιζε πὼς εἴμαστε Τοῦρκοι κι' ἤρθαμε νὰ λεηλατήσουμε τὸ σπίτι. Ὕστερα ἄρχισε νὰ ξεφωνίζη. Ξεσηκώθηκε ὅλη ἡ γειτονιά. Γυναικεῖες σπαραχτικὲς κραυγὲς ἀκούγονταν ἀπὸ παντοῦ. Ἡσύχασαν ὅμως μόλις ἔμαθαν πὼς ἦταν Ἄγγλοι καὶ ζητοῦσαν φιλοξενία. Ξανάστρωσαν τὰ χαλιὰ καὶ τὰ μαξιλάρια ποὺ εἶχαν κρύψει, ἑτοίμασαν τὴν καλύτερη κάμαρα, πρόσφεραν στοὺς ξένους χίλια δυὸ δῶρα, «λουλούδια, φροῦτα, ψάρια». «Τὰ σημειώνω αὐτά», γράφει ὁ ταξιδιώτης, «γιατὶ δείχνουν τὰ ἤθη καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ λαοῦ κι' ἀκόμα τὴν τυραννία ποὺ τοὺς καταδυναστεύει» (Journey through Asia Minor, Armenia and Kourdistan, in the years 1813 καὶ 1814, London 1818, σ. 311-312).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 172-173. Τὰ φιρμάνια καὶ τὰ μπουγιουρδιὰ ἀποτελοῦσαν σωστὴ μάστιγα. Ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλισθοῦν καταλύματα, ἐκλεκτὰ τραπεζώματα καὶ περιποιήσεις γιὰ τὸν κάτοχο καὶ τὴ συνοδεία του, τροφὴ καὶ στέγη γιὰ τὰ ὑποζύγιά τους. Τὶς περισσότερες φορὲς ὑπῆρχαν στὴ συνοδεία καὶ Τοῦρκοι τατάρηδες, σωματοφύλακες, γενίτσαροι κ.λπ. Σωστὴ ἀκρίδα γιὰ τὰ νοικοκυριά. Ἔπειτα, ἡ παρουσία τῶν Τούρκων προκαλοῦσε πανικὸ στὴν οἰκογένεια. Οἱ περισσότεροι ταξιδιῶτες ποὺ ἐφοδιάζονταν μὲ μπουγιουρδιὰ δὲν ἄνοιγαν τὸ πουγγί τους καὶ καταδυνάστευαν τοὺς κατοίκους. Ἔτσι ἐξηγοῦνται οἱ ἀντιδράσεις τῶν νοικοκυραίων τοῦ Ἄργους. Ὅλα φυσικὰ ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ διεφθαρμένου καθεστῶτος ποὺ φόρτωνε τὶς δικές του ὑποχρεώσεις στὸ ραγιά.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 175.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 184.

πού βρίσκονταν πλάϊ στίς 39 ἐκκλησίες τῶν ἀθηναϊκῶν ἐνοριῶν. Οἱ γέροντες ἀποσύρονταν σὲ διάφορα μοναστήρια τῆς περιοχῆς.

Ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ἐξάγονταν κάθε χρόνο ἀπὸ Γάλλους ἐμπόρους 35.000 βαρέλες λάδι. Στὴν Ἀθήνα παρασκευαζόταν καὶ μιὰ μικρὴ ποσότητα νίτρου[1].

Ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς εἶχαν ἀπομείνει ἐλάχιστοι κίονες. Οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Ἕλληνες τῶν κατωτέρων τάξεων συνήθιζαν νὰ γκρεμίζουν τοὺς σπονδύλους, νὰ τοὺς θρυμματίζουν καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ μάρμαρα στὰ ἀσβεστοκάμινα[2].

Ὁ Galt θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸν Μαραθῶνα. Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἀκολούθησε μὲ τὴ συνοδεία του τὴν κοίτη τοῦ Ἀσωποῦ. Φτάνοντας στὸ χωριὸ Δράμεσι διαπίστωσε μὲ ἔκπληξη πὼς ἦταν ὁλότελα ἔρημο. «Τὰ σπίτια, σκεπασμένα μὲ λαμπερὰ κεραμίδια, ἦταν φρεσκοασβεστωμένα. Οἱ κῆποι, τὰ χωράφια, τὰ ἀμπέλια, ὅλα σὲ καλὴ κατάσταση. Ἀλλὰ δὲν φαίνονταν πουθενὰ ἄνθρωποι. Οἱ κάτοικοι εἶχαν ἐγκαταλείψει τὸ χωριὸ πρὶν μιὰ βδομάδα. Μιὰ γερόντισσα εἶχε ἀπομείνει γιατὶ ἦταν πιασμένη καὶ δὲν μποροῦσε ν' ἀκολουθήση τοὺς συχωριανούς. Οἱ κάτοικοι ἔφυγαν μαζὶ μὲ τὰ ζωντανά τους κι' ὅλα τους τὰ ὑπάρχοντα γιὰ νὰ ἀποφύγουν ἕνα βαρὺ δόσιμο ποὺ εἶχε ἐπιβάλει ὁ Ἀλὴ πασάς»[3].

Φτάνοντας στὴ Θήβα εἶδαν στὸ Διοικητήριο μεγάλη κίνηση. Οἱ κάτοικοι εἶχαν καταγγείλει στὴν Πύλη τὸν βοεβόδα γιὰ καταπιέσεις, αὐθαιρεσίες καὶ ἁρπαγές. Ὁ σουλτάνος ἔδωσε ἐντολὴ στὸν βοεβόδα τῆς Ἀθήνας νὰ ἐνεργήση ἐπιτόπια ἔρευνα κι' ἐκείνη τὴν ἡμέρα πλήθη ἀπὸ χωριάτες συνωστίζονταν γιὰ νὰ διατυπώσουν τὰ παράπονά τους στὸν ἀνακριτή[4].

Στὴν πόλη ὑπῆρχε καὶ ἕνα δημόσιο ρολόϊ τοποθετημένο σὲ πύργο. Τὸ εἶχαν φέρει στὴ Χαλκίδα πρὶν 50 χρόνια ἀπὸ τὴ Βενετία κι' ἐκεῖ ἕνας Θηβαῖος πλούσιος Τοῦρκος, ποὺ ἄκουσε νὰ χτυπάη τὶς ὧρες, ἐνθουσιάστηκε καὶ τὸ ἀγόρασε.

Λειτουργοῦσαν ἐπίσης στὴ Θήβα βιοτεχνίες στρατιωτικῶν εἰδῶν[5].

Ἡ Λειβαδιὰ ὑπέφερε ἀπὸ τὴν καταπίεση καὶ τὶς ἁρπακτικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ Ἀλῆ. Αὐτὸ ἦταν ὁλοφάνερο, γράφει ὁ Galt, ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα τῶν σπιτιῶν τῆς πολιτείας. Εἶδε μεγάλες ποσότητες ὑφαντῶν ἀπὸ τὰ γύρω χωριὰ στὶς νεροτριβὲς τῶν λειβαδίτικων μύλων[6].

Στὸ Τουρκοχώρι κατέλυσαν στὸ σπίτι ἑνὸς Ἕλληνα. Ὁ νοικοκύρης «ἦταν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 185.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 186.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 196-197.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 203.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 204.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 205.

ἕνα γελοῖο δεῖγμα ἑλληνικῆς ἀλαζονείας καὶ ἀμάθειας. Κορδωνόταν καὶ μᾶς ἔβλεπε σὰν κατώτερα ὄντα, σωστοὺς βαρβάρους»[1].

Πέρασε τὸ παμπάλαιο γεφύρι τῆς Ἀλαμάνας καὶ πρόσεξε ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ ὑποστυλώματα ἦταν χτισμένο μὲ λευκὸ μάρμαρο. Ὁ ὁδηγὸς διηγήθηκε στοὺς ξένους ὅτι ὑπῆρχαν ἄλλα δυὸ τέτοια γεφύρια στὴν Ἑλλάδα χτισμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀρχιτέκτονα. Κι' ὅτι γιὰ νὰ τὰ στεριώση, ἔτσι ποὺ νὰ συγκρατήσουν τὴν ὁρμὴ τῶν νερῶν ὑποχρεώθηκε νὰ θυσιάση στὰ θεμέλια ἀπὸ ἕναν εὐνοῦχο καὶ ἀπὸ μιὰ ἀδερφή του. Ἔδειξε μάλιστα καὶ μιὰ μεγάλη πέτρα, ποὺ κατὰ τοὺς ἰσχυρισμούς του, ἦταν ἡ ταφόπλακα τῶν θυμάτων[2].

Στὸ Ζητούνι, μὲ πληθυσμὸ 6.000 ψυχές, τὰ σπίτια ἦταν σκορπισμένα ἀνάμεσα σὲ κήπους καὶ κυπαρίσσια. Ἡ γειτονικὴ περιοχὴ φαίνεται εὔπορη, γράφει ὁ Galt. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν καταπίεση ὁλόκληρη ἡ χώρα ἔχει ἀπομείνει ἔρημο χερσοτόπι[3].

Στὴ Λάρισα, τὸ Διοικητήριο, ποὺ βρισκόταν ἀντίκρυ στὴ γραφικὴ πέτρινη πολυκάμαρη γέφυρα τοῦ Πηνειοῦ, ἦταν τὸ πιὸ ἐπιβλητικὸ δημόσιο κτίριο ποὺ εἶδε ὁ Galt κατὰ τὶς περιηγήσεις του στὴν Ἑλλάδα.

Δὲν ὑπῆρχαν πολλὲς κρῆνες καὶ τὸ νερὸ μεταφερόταν ἀπὸ τὸ ποτάμι μὲ ἀσκιά. Ἕνας δρόμος κατεχόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, ἀπόγονους τῶν προσφύγων τῆς Ἱσπανίας. Φτωχὰ τὰ σπίτια τους, δὲν ἔδειχναν εὐημερία. Πολλοὶ Τοῦρκοι ζοῦσαν σὲ μεγάλες καὶ ἐπιδεικτικὰ χρωματισμένες ἐπαύλεις. Γενικὰ τὰ σπίτια τῆς Λάρισας ἔμοιαζαν χελιδονοφωλιές, χτίζονταν δηλαδὴ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 209. Ὁ περιηγητὴς ἐνοχλήθηκε ἀπὸ τὴν περήφανη συμπεριφορὰ τοῦ σπιτονοικοκύρη του.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 210-211. Πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ παράδοση τῆς ἀνθρωποθυσίας γιὰ τὸ στέριωμα γεφυριοῦ ποὺ ἐπισημαίνεται σὲ πολλὰ δημοτικὰ τραγούδια στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Στὸ στοιχειωμένο γεφύρι τῆς Ἀλαμάνας, πάνω στὸ Σπερχειό, ποὺ κατὰ τὴν τουρκοκρατία ὀνομαζόταν Ἑλλάδα, ἀναφέρεται τὸ παρακάτω δημοτικό:

Χίλιοι τρακόσιοι μάστοροι κι' ἑξήντα μαθητούδια
καμάραν ἐστεριώνανε γεφύρι στὴν Ἑλλάδα.
....
Τρεῖς ἀδερφοῦλες εἴμασταν, τὶς τρεῖς στοιχειὰ μᾶς βάλαν
τὴ μιὰ 'βαλαν στὸν Τύρναβο, τὴν ἄλλη στοῦ Μανώλη
κι' ἐμένα τὴ βαρυόμοιρη στὴ γυριστὴ καμάρα.

(*Α. Ἰατρίδη*, Συλλογὴ δημοτικῶν ᾀσμάτων, Ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 28-30, Ἡ στοιχειωμένη γυνὴ μετὰ τῶν δύο ἀδελφῶν της). Ἡ ἐντοίχιση εὐνούχου (μαύρου) καὶ γυναίκας ἀναφέρεται καὶ σὲ παράδοση τῆς Γορτυνίας γιὰ τὸ γεφύρι τῆς Τσυρᾶς (τοῦ Λάδωνα). Αὐτὸ τὸ κακὸ ποτάμι γκρέμιζε ὅλα τὰ γεφύρια. «Ἀλλὰ ἡ Τσυρὰ— ποὺ φαίνεται νὰ ἦταν Τούρκα— ἐφοβέριζε τοὺς μαστόρους κι' αὐτοὶ ἐπιάσανε καὶ καρφώσανε ἕναν ἀράπη καὶ μιὰ γυναίκα. Καὶ τότενες καὶ στερνὰ ἐστέριωσε τὸ γεφύρι» (*Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Α', σ. 268). Σχετικὰ μὲ τὶς παραδόσεις γιὰ διπλὲς ἀνθρωποθυσίες βλ. Λαογρ., τ. Δ' (1913), σ. 312-314 καὶ *Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Β', σ. 1112-1113.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 211.

μὲ λάσπη καὶ ἄχερο. Κι' ὅταν δὲν ἦταν ἀσβεστωμένα ἢ χρωματισμένα φαίνονταν πρόχειρες καὶ εὔθραυστες κατασκευές. Εἶδε καὶ μιὰ εὐπρεπὴ ἅμαξα. Ὅπως πληροφορήθηκε μποροῦσε κανεὶς νὰ νοικιάση μὲ τὴν ἡμέρα παρόμοια ὀχήματα γιὰ ταξίδι στὴ Θεσσαλονίκη[1].

Ἡ Λάρισα, γράφει ὁ Galt, ὑπέφερε ἀπὸ τὸ ληστρικὸ καθεστὼς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Πολλὲς ἑλληνικὲς οἰκογένειες εἶχαν μεταναστεύσει. Οἱ βιομηχανίες τῶν μεταξωτῶν καὶ μπαμπακερῶν, τῶν τσιτιῶν καὶ τῶν χοντρῶν ὑφασμάτων βρίσκονταν γι' αὐτὸ τὸ λόγο σὲ παρακμή.

Ἐκεῖνες τὶς μέρες βρισκόταν στὴ Λάρισα καὶ ὁ Βελὴ πασὰς τῆς Τριπολιτσᾶς μὲ στρατιωτικὸ σῶμα 8.000 ἀντρῶν. Ὅπως πληροφορήθηκε ὁ περιηγητής, ὁ πασὰς εἶχε ἐπιβάλει αὐστηρὴ πειθαρχία στὸ στράτευμα. Μιὰ μέρα ποὺ βγῆκε στὰ περίχωρα γιὰ ἐπιθεώρηση εἶδε δυὸ στρατιῶτες του νὰ κλέβουν σταφύλια σὲ ἕνα ἀμπέλι. Ὁ Βελὴς ζύγωσε καὶ τοὺς ἐκτέλεσε ἐπὶ τόπου[2].

Τὸ λαρισινὸ ψωμὶ ἦταν τὸ καλύτερο τῆς Τουρκίας. Ἄλλοτε ἡ ἀγορὰ ἦταν κατάμεστη καὶ τὰ τρόφιμα πάμφθηνα. Ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τῆς παρουσίας τῶν στρατευμάτων εἶχαν σημειωθῆ μεγάλες ἀνατιμήσεις[3].

Λίγες μέρες ἀργότερα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη. Δρόμοι ρυπαροί, κακοστρωμένοι, σκοτεινοί. Ἀσήμαντα καὶ τὰ παζάρια. Εἶδε ὅμως ἕνα ἢ δυὸ θολωτὰ χάνια, ἀρχιτεκτονικὰ κομψοτεχνήματα.

Ὁ πληθυσμὸς ὑπολογιζόταν σὲ 70.000 ψυχὲς (30.000 Ἑβραῖοι, 20.000 Τοῦρκοι, 15.000 Ἕλληνες, οἱ ὑπόλοιποι κάτοικοι Φράγκοι καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔθνη). Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης εἶχαν ἐξασφαλίσει τὰ μεγαλύτερα προνόμια σ' ὁλόκληρη τὴ χριστιανοσύνη, μὲ ἐξαίρεση τὴν Ἀγγλία ἤ, τελευταῖα, τὴ Γαλλία. «Αὐτὰ τὰ προνόμια εἶχαν καθιερωθῆ μὲ συμφωνία πρὶν μεταναστεύσουν ἀπὸ τὴν Ἱσπανία καὶ ἀπὸ τότε διατηροῦνται ἀναλλοίωτα. Πλήρωναν χαράτσι καὶ ὡς ἀντάλλαγμα παραχωροῦσαν μιὰ ποσότητα ὑφασμάτων γιὰ τὶς στολὲς τῶν γενιτσάρων. Ἐπίσης εἶχαν τὸ προνόμιο τῆς ἀποκλειστικῆς προαγορᾶς ὁρισμένων ποσοτήτων μαλλιοῦ. Οἱ συναγωγές τους εἶχαν προσόψεις στοὺς δρόμους ἐνῶ οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίες βρίσκονταν σὲ σκοτεινὰ σοκάκια κι' ἀπόμερες γωνιές. Οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν δημιουργήσει μιὰ μικρὴ δημοκρατία στὴ Θεσσαλονίκη μὲ δικαστές, ἐκτιμητὲς καὶ συμβούλια. Γιὰ νὰ καλύψουν τὶς δαπάνες ποὺ χρειαζόταν ἡ ὀργανωμένη κοινότητα εἶχαν ἐπιβάλει φόρο στὰ ἀγαθὰ ποὺ κατανάλωνε ὁ ἑβραϊκὸς πληθυσμός. Καὶ ἡ διαδικασία ποὺ ἀκολουθοῦσαν ἦταν τόσο φιλελεύθερη, ὥστε μποροῦσαν νὰ βοηθήσουν τὸ φτωχὸ καὶ νὰ συμπαρασταθοῦν στὸν μουφλουζεμένο. Φημίζονταν γιὰ τὴ νομιμοφροσύνη τους.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 218.

2. Ὁ Βελὴς πέρασε ἀπὸ τὴ Λάρισα τὸ 1811 κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἐπικεφαλῆς ἐκστρατευτικοῦ σώματος μὲ προορισμὸ τὶς παραδουνάβιες περιοχές.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 219.

Σπάνια ἔρχονταν σὲ διένεξη μὲ τοὺς Τούρκους. Παλαιότερα ἦταν πολὺ πλούσιοι χάρη στὴν τοκογλυφία. Δάνειζαν χρήματα στοὺς Τούρκους ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τῶν πολέμων καὶ τῆς παρακμῆς τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν ἀδύνατη ἡ ἐξόφληση τῶν χρεῶν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀκολουθήσῃ κρίση καὶ δυστυχία.

Ὁ Galt θὰ ἐπισκεφθῇ καὶ τὴν ἑβραϊκὴ ἀκαδημία τῆς Θεσσαλονίκης ὅπου φοιτοῦσαν 2.000 ἑβραιόπουλα.

Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Φράγκοι κατοικοῦσαν στὸ κατώτερο τμῆμα τῆς πολιτείας, οἱ Ἑβραῖοι στὸ μεσαῖο, οἱ Τοῦρκοι ψηλὰ στὸ κάστρο. Ἕνας δρόμος κατεχόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ σιδεράδες αἰγυπτιακῆς καταγωγῆς.

Τὴν πόλη διοικοῦσε μπέης καὶ μουλάς. Ὁ μπέης κρατοῦσε τὴν πολιτικὴ καὶ τὴ στρατιωτικὴ ἐξουσία[1]. Ὁ μουλὰς δίκαζε τὶς ποινικὲς καὶ ἀστικὲς ὑποθέσεις, ἐκτὸς ἂν ὁ κυβερνήτης ἦταν πασὰς μὲ τρεῖς οὐρὲς ἢ βεζύρης. Ὑπῆρχε καὶ ἕνας ἀγὰς ἢ «συνταγματάρχης τῶν γενιτσάρων», ἁρμόδιος καὶ γιὰ τὴν προστασία τῶν Ἑβραίων. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι ἄλλαζαν κάθε χρόνο. Τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ καινούργιος ἔμπαινε ἀπὸ τὴ μιὰ πύλη, ὁ παλιὸς ἔβγαινε ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν τοὺς δικούς τους ἄρχοντες ποὺ ἐπικοινωνοῦσαν ἀπ' εὐθείας μὲ τὸν κυβερνήτη[2].

Τὸ στάρι ἦταν τὸ κυριώτερο ἐξαγώγιμο εἶδος. Κάθε χρόνο φορτώνονταν ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης πάνω ἀπὸ 500.000 κοιλὰ (τῶν 22 ὀκάδων).

Εἶχε ἐπίσης ἀναπτυχθῆ ἡ καλλιέργεια τοῦ μπαμπακιοῦ στὶς γειτονικὲς περιοχές. Κάπου 40.000 φορτώματα ἐξάγονταν διὰ ξηρᾶς στὴ Γερμανία. Χρησιμοποιοῦσαν καὶ ἐκκοκκιστικὴ μηχανή[3].

Ἡ παραγωγὴ μεταξιοῦ στὴν περιοχὴ Θεσσαλονίκης ξεπερνοῦσε τὶς 60.000 λίτρες (ἡ καλύτερη ποιότητα 18 σελλίνια ἡ λίτρα).

Παλαιότερα γίνονταν μεγάλες ἐξαγωγὲς ἐκλεκτῶν μαλλιῶν στὴ Γαλλία. Ἀλλὰ τὸ ἐμπόριο αὐτὸ σταμάτησε. Ἀλβανοὶ ἀντιπρόσωποι ἀγόραζαν τὰ μαλλιὰ στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὰ ἔστελναν στὴ Γερμανία γιὰ τὴν ὑφαντουργικὴ βιομηχανία τοῦ Aix-la-Chapelle[4]. Ἡ νέα πολιτικὴ τῆς Γαλλίας εὐνοοῦσε τὶς χερσαῖες μεταφορές.

Ἡ καλλιέργεια τῶν καπνῶν εἶχε ὑποχωρήσει μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς μπαμπακοπαραγωγῆς. Τὸ 1807 ἔγιναν πωλήσεις 80.000 στερλινῶν. Ἀλλὰ τὸ 1812 περιορίστηκαν στὰ δύο τρίτα. Ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν καπνῶν τῆς Θεσσαλονίκης προοριζόταν γιὰ τὴν αἰγυπτιακὴ ἀγορά. Σημαντικὲς ποσότητες ἐξάγονταν στὴν Ἰταλία[5].

1. Τὸ 1812 διοικητὴς τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ὁ Σερὶφ Σεντὶκ Γιουσοὺφ μπέης, «βάναυσος τυραννίσκος καὶ χριστιανομάχος» (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 545).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 226-228.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 233.

4. Τὸ Aachen τοῦ Ρήνου.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 234. Σὲ μιὰ ἔκθεση τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ στὴ Θεσσαλονίκη *Francis*

Οἱ περισσότερες εὐρωπαϊκὲς οἰκογένειες ποὺ ζοῦσαν στὴ Θεσσαλονίκη ἦταν ἀγγλικῆς καταγωγῆς. Ἀλλὰ οἱ ἐχθρότητες ποὺ κυριαρχοῦσαν ἀνάμεσα στοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Βρεταννοὺς εἶχαν δημιουργήσει μιὰ διαβρωτικὴ ἀτμόσφαιρα ραδιουργιῶν στὴν κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης[1].

Ἡ Ραιδεστὸς τῆς Θράκης ἦταν μιὰ πολυάνθρωπη πολιτεία. Πληθυσμὸς γύρω στὶς 20.000 κατοίκους. Τὰ καφενεῖα της εἶχαν τὴν καθαριότητα καὶ τὴν τάξη τῶν καφενείων τοῦ Λονδίνου[2].

Βρῆκε τὴν Κωνσταντινούπολη σὲ παρακμή. Δρόμοι στενοί, ρυπαροί, σκοτεινοί. Ἐλάχιστα σπίτια ἦταν χτισμένα μὲ πέτρα ἢ τοῦβλο. Κυριαρχοῦσαν ὁ σουβὰς καὶ τὸ ξύλο.

Θεωρεῖ ὑπερβολικὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔδιναν οἱ σύγχρονοί του περιηγητὲς γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Πόλης. «Ἂν τὸ Λονδίνο ἔχει ἕνα ἑκατομμύριο κατοίκους, ὁ πληθυσμὸς τῆς ὀθωμανικῆς πρωτεύουσας μαζὶ μὲ τὸ Σκούταρι, τὸν Γαλατὰ καὶ τὸ Πέραν δὲν πρέπει νὰ ξεπερνοῦν τὶς 500.000 ψυχές»[3].

Charnaud μὲ χρονολογία 10 Νοεμβρίου 1802, βρίσκουμε πλήρη στοιχεῖα γιὰ τὴν παραγωγή, τὴ διακίνηση καὶ τὸ ἐμπόριο τῶν μακεδονικῶν καπνῶν. Ἡ ἔκθεση δημοσιεύεται ὡς παράρτημα στὸ Β' τόμο (σ. 219-240) τοῦ χρονικοῦ τοῦ Ἄγγλου ἐμπόρου *Thomas MacGill*, ποὺ περιηγήθηκε τὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ κατὰ τὴν περίοδο 1805-1806, μὲ τὸν τίτλο A prospectus of the commerce of tobacco in Macedonia by *Francis Charnaud*, Esq. consul to the British Levant Company, Salonica. Στὴν ἔκθεση ἀναφέρεται ὅτι ἡ παραγωγὴ καπνῶν στὴ Μακεδονία ὑπολογιζόταν σὲ 38.000 μπάλλες τῶν 120 ὀκάδων. Ὁ πρόξενος παραθέτει καὶ πίνακα μὲ τὴν κατανομὴ τῶν ἐξαγωγῶν: Ἀλεξάνδρεια 15.000 μπάλλες, Ἀττάλεια 3.000, Μιλάνο 8.000, Γένοβα 2.700, Λιβόρνο 2.300, Βενετία 600, Τριέστι 900, Βιέννη 1.500, Τρέντο 1.100, Κωνσταντινούπολη - Θεσσαλονίκη 2.900. Ὁ συνολικὸς ἐτήσιος τζίρος τοῦ καπνεμπορίου ἔφτανε τὰ 1.127.769 πιάστρα (15-17 πιάστρα = 1 στερλίνα) ποὺ κατανεμόταν ὡς ἑξῆς: ἀγορὰ ἀπὸ παραγωγοὺς 621.666, φόρος 371.250, φόρος μπεντὰ 74.853, μεταφορικὰ 60.000.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 235.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 249-250.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 254-255. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἐπιχειρεῖ ἕναν ὑπολογισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πόλης ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Andreossy* μὲ βάση τὴν κατανάλωση νεροῦ καὶ ψωμιοῦ. Ἡ κατανάλωση νεροῦ κατὰ 24ωρο ἔφτανε τὸ 1812 τὶς 2.561.600 ὀκάδες ἢ 23.904.000 λίτρες. Ἂν ὑπολογισθῆ ὅτι οἱ ἡμερήσιες ἀνάγκες κάθε ἀτόμου ἦταν 40 λίτρες ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς ἔπρεπε νὰ ἀνέρχεται σὲ 600.000 ψυχές. Στὰ ἴδια συμπεράσματα καταλήγει καὶ ὁ ὑπολογισμὸς μὲ βάση τὴν κατανάλωση ψωμιοῦ. Χρειάζονταν γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Πόλης 12.000 κοιλὰ στάρι τὴν ἡμέρα ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ 244.000 ὀκάδες ἀλευριοῦ. Ἀπὸ εἰδικὲς ἔρευνες εἶχε ἀποδειχτῆ ὅτι ἡ κατανάλωση ψωμιοῦ κατ' ἄτομο ἔφτανε τὰ 160 δράμια (μέσος ὅρος). Ἔτσι, ὁ πληθυσμὸς ἀνερχόταν σὲ 633.600 ψυχές. Ὅσο γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ Παρισιοῦ ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1817 ἔδωσε 713.166 κατοίκους (Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826, avec un atlas composé de six planches gravées et de quatre paysages lithographiés par M. le comte *Andreossy*, Paris 1828, σ. 420-431). Μὲ τὴν ἴδια μέθοδο ὁ Κερδῷος Ἑρμῆς τοῦ 1816 διπλασιάζει τὸν ἀριθμὸ τοῦ Andreossy. «Ἐπειδὴ πρὸς τροφὴν τῶν κατοίκων τοῦ Βοσπόρου, τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν προαστείων αὐτῆς δαπανῶνται καθ' ἡμέραν περὶ τὰς ἕνδεκα χιλιάδας

Στὴ Φιλιππούπολη κουβέντιασε στὸ σπίτι τοῦ δεσπότη μὲ ἕναν Ἕλληνα γιατρὸ πολὺ μορφωμένο ποὺ γνώριζε ὅλους τοὺς διαπρεπεῖς συγγραφεῖς τῆς Εὐρώπης. Ἦταν καὶ ποιητὴς κι' ἔδωσε στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ πληροφορίες γιὰ τὰ νεοελληνικὰ Γράμματα. «Μοῦ εἶπε ὅτι ὁ Δημήτριος Ἀλεξανδρίδης, γιατρὸς ἀπὸ τὸν Τύρναβο, ποὺ εἶχε μεταφράσει τὴν ἱστορία τοῦ Goldsmith, ζοῦσε ἀκόμα[1], ὅτι ὁ Γοβδελᾶς τέλειωσε τὴ μετάφραση τοῦ «Τηλέμαχου»[2]

κοιλὰ Βασιλικοῦ σιταρίου καὶ φυσικῶς ἠμποροῦν νὰ δοθοῦν ἀναλογικῶς ἀνὰ ἡμίσειαν ὀκὰν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἕπεται νὰ κατοικῶνται ταῦτα τὰ μέρη ἀπὸ 1.210.000 ἀνθρώπους» (Ἑρμῆς ὁ Κερδῶος, ἤτοι ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία συγγραφεῖσα παρὰ Νικολάου Παπαδοπούλου διὰ προτροπῆς καὶ δαπάνης τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει τιμίου καὶ φιλογενοῦς ἐμπορικοῦ συστήματος τῶν Ἑλλήνων μεγαλεμπόρων πρὸς χρῆσιν καὶ ὠφέλειαν αὐτῶν καὶ τῶν ἁπανταχοῦ ὁμογενῶν, Ἐν Βενετίᾳ, 1816, τ. Δ', σ. 402-403).

1. Ὁ Δημ. Ἀλεξανδρίδης «ἐσπούδασεν ἐν Γερμανίᾳ τὴν ἰατρικὴν καὶ ἐτιμήθη ἀπὸ μὲν τὸ πανεπιστήμιον τῆς Ἰένης μὲ τὸ δίπλωμα τῆς ἰατρικῆς, ἀπὸ δὲ τὰς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ εταιρίας, τήν τε Ὀρυκτολογικὴν καὶ τὴν Φυσικήν, ἐκλέχθη δὲ ὡς μέλος ἀντεπιστέλλον αὐτῶν. Ἔζη ἐν Βιέννῃ, ὅπου πρῶτος αὐτὸς ἐξέδωκεν ἑλληνικὴν ἐφημερίδα πολιτικήν τε καὶ φιλολογικὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα Τηλέγραφος» (*Ἀνδρ. Παπαδοπούλου Βρετοῦ*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία..., Ἐν Ἀθήναις 1854, Μέρος Β', 239-240). Ἑπομένως ζοῦσε τουλάχιστον ὣς τὸ 1819.

2. Ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Fénelon πρωτοτυπώθηκε τὸ 1801 στὴ Βουδαπέστη σὲ δύο τόμους μὲ τὸν τίτλο «Τύχαι Τηλεμάχου υἱοῦ τοῦ Ὀδυσσέως..., Ἐν Βούδᾳ 1801». Ὁ Παναγιώτης Τοβδελᾶς γεννήθηκε τὸ 1780 στὴ Ραψάνη. Κατὰ τὸν *Ζαβίρα* «ἀνῆλθεν εἰς Οὐγγαρίαν ὅπου ἠκροάσατο τοὺς ἐν Πέστῃ Ἀκαδημίᾳ σοφοὺς εἰς τὴν ὁποίαν τοσαύτην φιλοπονίαν ἔδειξε καὶ ἀγχίνοιαν ὅπου μετὰ κρότων καὶ ἐπαίνων (πρῶτος τοῦ γένους ἡμῶν) ἐκηρύχθη τῷ τετάρτῳ ἔτει δι' ἀκαδημαϊκοῦ προνομίου διδάσκαλος τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων. Μετ' ὀλίγον ἀνῆλθεν εἰς τὴν Βιέννην τῆς Ἀουστρίας καὶ ἐκεῖθεν ἀπῆλθεν εἰς τὸ Παρίσιον τῆς Γαλλίας ἐπὶ ἐλπίδι πλείονος ἐπιδόσεως..» (Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, Ἀθῆναι 1972, ἐπιμ. Τάσου Γριτσόπουλου, σ. 280). Καὶ κατὰ τὸν *Βρετό*: «...ἀπεδείχθη δόκτωρ τῆς Φιλοσοφίας καὶ καθηγητὴς τῶν ἐλευθερίων τεχνῶν» (Νεοελληνικὴ Φιλολογία..., Ἐν Ἀθήναις 1854, Μέρος Β', σ. 257). Ἐχρημάτισε διευθυντὴς τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου Ἰασίου. Ἄξιος διδάσκαλος ὁ Γοβδελᾶς ἀλλὰ καὶ χαμερπὴς ἐγκωμιαστὴς τῶν ὁσποδάρων. Πολλοὶ διαπρεπεῖς λόγιοι εἶχαν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ὀλισθήσει σὲ ἀηδεῖς αὐλοκολακεῖες, ἴσως ἀπὸ ἔλλειψη ἤθους καὶ ἐλευθεροφροσύνης, ἴσως γιὰ χρηματισμό. Ὁ ὕμνος ποὺ ἀφιέρωσε ὁ Παν. Γοβδελᾶς στὸν ὁσποδάρο τῆς Μολδαβίας δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ τῆς Βιέννης «Καλλιόπη», τ. ΚΓ' (1819) καὶ δέχτηκε σφοδρὴ καὶ δίκαιη ἐπίκριση ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ ἑλληνόφωνου παρισινοῦ περιοδικοῦ «Μέλισσα» (ὑπογράφει ὁ *Μ. Σ. Βυζάντιος*): «Εἶναι δίκαιον ἕνας διδάσκαλος τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας νὰ ἐξευτελίζηται μόνος, καὶ νὰ κατεβαίνῃ χωρὶς ἀνάγκην ἕως εἰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ αὐλικοῦ; Ἡ φιλοσοφία, ἐπειδὴ εἶναι ζήτησις τῆς ἀληθείας, ὅταν παρρησιάζεται διὰ νὰ ἐπαινέσῃ, ἐκεῖ μόνον δίδει τὸν ἔπαινον, ὅταν ὁ ἔπαινος ἔχει τὸν τόπον του. Δὲν προδίδει τὴν θεὰν ἀλήθειαν, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν βίαν, καὶ μὲ τὰς βασάνους. Πῶς λοιπὸν ὁ ἡγεμών, μόλις βαδίζων πρὸς τὴν καθέδραν του, ἔγινεν εὐθὺς καὶ «ἥλιος λαμπρός», «φαεινὸς τιτὰν» καὶ «ὅρμος» καὶ «κλέος ἡγεμόνων» καὶ τὰ λοιπά; (ἔνθ' ἀν., 1820, τετρ. Β', σ. 213-218). Ἰδοὺ μιὰ στροφὴ ἀπὸ τὴν ᾠδὴ ποὺ ἀφιέρωσε ὁ Γοβδελᾶς στὸν ὁσποδάρο τῆς Μολδοβλαχίας Μιχ. Γρ. Σοῦτσο (19 Ὀκτωβρίου 1819):

Κλέος χαῖρε Ἡγεμόνων
καὶ λαῶν τῶν εὐγνωμόνων

κι' ὅτι ὁ 'Αναστάσιος Γεωργιάδης ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη, εἶχε μεταφράσει μὲ μεγάλη ἐπιτυχία πολλὰ ἰατρικὰ βιβλία[1]. 'Η ἀναγέννηση τῶν Γραμμάτων στὴν 'Ιταλία προωθεῖται μὲ τὶς μεταφράσεις ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. 'Η πνευματικὴ ἀναγέννηση στὴν 'Ελλάδα πραγματοποιεῖται μὲ τὶς μεταφράσεις ἀπὸ τὶς δυτικοευρωπαϊκὲς γλῶσσες».

'Απὸ τὴ Φιλιππούπολη στὴν 'Αδριανούπολη καὶ στὴ Σόφια ὅπου γνώρισε τὸν ἐπίσκοπο Θεοφάνη, μορφωμένο καὶ διαπρεπὴ ἱεράρχη. 'Εξ αἰτίας τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐλευθεροφροσύνης του θεωρεῖται ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπικρατέστερα μέλη τοῦ ἑλληνικοῦ ἱερατείου, σημειώνει ὁ Galt. Καὶ καταγράφει λεπτομερῆ

χαῖρ' 'Ολύμπιε Σωτήρ
χαῖρε δόξα Μολδαβίας
χαῖρε καύχημα Σοφίας
ὁ κοινὸς χαῖρε Πατήρ.

(Καλλιόπη, ΚΓ', 1 Δεκεμβρίου 1819, σ. 232).

Δὲν ἦταν ὁ πρῶτος. Στὸν Λόγιο 'Ερμῆ τοῦ 1819 (15 'Απριλίου, τεῦχος 8) δημοσιεύεται «Ὕμνος εἰς τὸν ὑψηλότατον 'Ηγεμόνα 'Αλέξανδρον Σοῦτζον» τοῦ Γ. Σερουΐου «β' λογοθέτου». 'Ο ποιητὴς καλεῖ τὸν Ρωμαῖο αὐτοκράτορα Τραϊανὸ νὰ προσέξῃ ποιὸς κυβερνάει τώρα τὴ Δακία:

Βλέπε τὸ ἀντίτυπόν σου,
τἄλλα πάντα ὅμοιόν σου
πλὴν στὸ φιλοπόλεμόν σου
ὦ σὺ Ἄρεως υἱός.
Μὲ τὴν Θέμιδος ρομφαίαν
μὲ Παλλάδος τὴν ἐλαίαν
μὲ τοῦ Φοίβου τὴν σημαίαν
μὲ τὸ σκῆπτρον τοῦ Διός.

Ναὶ ὦ τοῦ αἰῶνος Ἥρως!
'Ο τοῦ ψηφισμοῦ Σου κλῆρος
ὅτι ἐκ Διὸς σωτῆρος
ὅτι εἶν' ἐξ Οὐρανοῦ
ὅτι στὴν μεγαλουργίαν,
εἴς τε τὴν εὐθυδικίαν
καὶ τὴν ἄλλην χαριτείαν
εἶσ' εἰκὼν Τραϊανοῦ!

1. 'Ο 'Αναστάσιος Γεωργιάδης ἢ Λευκίας (1773-1853) σπούδασε στὴ Βιέννη (1810) καὶ στὴν 'Ιένα (1805) ὅπου «ἀνηγορεύθη δόκτωρ τῆς ἰατρικῆς καὶ τῆς χειρουργικῆς» (*Βρετοῦ*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, 'Εν 'Αθήναις 1854, Μέρος Β', σ. 299). Τὸ 1801 κυκλοφόρησε ἡ μελέτη του «'Αντιπανάκεια, ἤτοι περὶ τῶν αἰτίων, ἃ τὰς νόσους δυσιάτους ἢ ἀνιάτους, μὴ τοιαύτας καθ' ἑαυτὰς οὔσας, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπεργάζονται, 'Εν Βιέννῃ 1801» καὶ ἡ μετάφραση «'Ιωάννου Δανιήλου Μεσγέρου, 'Ιατροφιλοσοφικὴ 'Ανθολογία μετὰ προσθήκης τινῶν ὑποσημειώσεων, ὑπὸ 'Αναστασίου Γεωργιάδου Φιλιππουπολίτου, ἰατροῦ καὶ χειρουργοῦ καὶ τῆς ἐν 'Ιένῃ ἑταιρείας τῶν 'Ορυκτολόγων, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν Ἄλῃ ἑταιρείας τῶν τῆς φύσεως περιέργων μέλους ἀντεπιστέλλοντος, 'Εν Βιέννῃ 1801». Τὸ 1837 διορίστηκε καθηγητὴς τῆς Παθολογίας καὶ τῆς ἰατρικῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο 'Αθηνῶν.

στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του. Γεννήθηκε στὴ Σμύρνη καὶ τὸ 1776 ταξίδεψε γιὰ σπουδὲς σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Ἔμεινε στὴ Βιέννη, στὴ Δρέσδη, στὸ Παρίσι, στὴ Λυών, στὸ Μιλάνο, στὴ Φλωρεντία κ. ἄ. Ἐπίσης στὴ Βλαχία καὶ Μολδαβία. Ἦταν λαμπρὸς γνώστης τῆς λατινικῆς καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Ἔγραφε γαλλικὰ σὲ πολὺ κομψὸ ὕφος. Διάβαζε ἰταλικὰ καὶ γερμανικά. Ἦταν ἐπίσης κάτοχος τῆς ἀγγλικῆς καὶ εἶχε ἐξοικειωθῆ μὲ τὶς διάφορες γλῶσσες καὶ διαλέκτους τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἦταν καλὸς ποιητὴς καὶ θαυμάζονταν οἱ στίχοι του, ἰδίως οἱ γραμμένοι σὲ γαλλικὴ γλώσσα. Εἶχαν δημοσιευθῆ πολλὰ βιβλία του: ἀνάμεσά τους ἕνα μὲ τὸν τίτλο «A refutation of the impious system of Occellos»[1]. Γράφτηκε ἀρχικὰ στὴ γαλλικὴ ἀλλὰ τυπώθηκε καὶ στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴν ἀγγλική. Κατὰ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ ἑτοίμαζε τὴ δημοσίευση μιᾶς φιλοσοφικῆς μελέτης στὰ λατινικὰ σχετικὰ μὲ τὰ διάφορα πολιτειακὰ συστήματα τῆς Εὐρώπης.

Ἡ κατοικία του βρισκόταν σὲ φοβερὴ ἀκαταστασία. Στὴ σκάλα εἶχε συσσωρευθῆ ὁ ρύπος ἑνὸς ὁλόκληρου αἰώνα. Κάτω ἀπὸ τὰ μαξιλάρια τοῦ σοφᾶ ὅπου καθόταν καὶ κοιμόταν ἦταν στοιβαγμένα ἀναρίθμητα φύλλα χαρτιοῦ, σημειώσεις καὶ ἐργασίες μιᾶς ὁλόκληρης εἰκοσαετίας.

Ὁ Galt παρακάλεσε τὸ δεσπότη νὰ τοῦ δείξῃ μερικὰ ποιήματά του. Ἐκεῖνος ἅπλωσε τὸ χέρι του κάτω ἀπὸ τὸ μαξιλάρι, πίσω του, καὶ τράβηξε ἕνα παλιὸ χειρόγραφο μὲ ἕνα σονέττο ποὺ εἶχε γράψει στὴν Ἀδριανούπολη, ἐνῶ ταξίδευε πρὸς τὴ Σόφια. Ἀπευθυνόταν σὲ μιὰ Ἑλληνίδα πριγκίπισσα, τὴ Ζεφυρία. Τὴν ἀπεικόνιζε σὰν μιὰ νεαρὴ κόρη σπάνιας ὀμορφιᾶς καὶ εὐφυίας.

Στὴν κάμαρά του εἶδε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἕνα τόμο τῆς Νέας Ἐλοΐζας καὶ μιὰ γαλλικὴ μετάφραση τῆς Clarisse Harlow, ἔργα ὄχι καὶ τόσο κατάλληλα γιὰ δεσπότη.

Στὴ Σόφια βρισκόταν καὶ ὁ Βελήπασας ἐπὶ κεφαλῆς 15.000 στρατιωτῶν. Ὁ Galt χαρακτηρίζει τὸ γιὸ τοῦ Ἀλῆ διασκεδαστικό, πανοῦργο, ἀνήσυχο καὶ φοβισμένο. Εἶχε μεγάλες ἱκανότητες. Ἀλλὰ οἱ ἱκανότητές του ἦταν περισσότερο πολιτικὲς παρὰ στρατιωτικές. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς φιλάρχαιους Ἄγγλους περιηγητὲς ὁ Βελὴς ἔγινε κι' αὐτὸς «ἀρχαιολόγος». Εἶχε συγκροτήσει συνεργεῖα καὶ ἐνεργοῦσε συστηματικὰ ἀνασκαφές. Εἶπε στὸν Galt ὅτι ἀνάμεσα στὰ εὑρήματά του περιλαμβανόταν καὶ ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Τὴν εἶχε μάλιστα ἐκτιμήσει στὸ ποσὸ τῶν 5.000 στερλινῶν. Καὶ προσθέτει ὁ περιηγητής: «Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Βελῆ γιὰ τὶς ἀρχαιότητες δὲν ὀφείλεται στὴν ἀγάπη του

---

1. Ἀνασκευὴ τοῦ ἀσεβοῦς συστήματος τοῦ Ὄκελλου. Πρόκειται γιὰ τὸν Πυθαγόρειο φιλόσοφο Ὄκελλο τὸν Λευκανὸ συγγραφέα τῶν ἔργων «Περὶ νόμου» καὶ «Περὶ βασιλείας καὶ ὁσιότητος» (Α' αἰ. π.Χ.).

γιὰ τὰ λείψανα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἢ στὴν περιέργειά του γιὰ ἀρχαῖα ἔργα τέχνης ἀλλὰ σὲ καθαρὰ ἐμπορικοὺς ὑπολογισμούς»[1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς θὰ ταξιδέψη καὶ στὸ Αἰγαῖο. Στὴ Χίο παρατήρησε μιὰ παμπάλαιη συνήθεια ἰδιοκτησίας θαλασσίων περιοχῶν. Ὅταν οἱ ψαράδες ἀνακάλυπταν καλοὺς ψαρότοπους τοποθετοῦσαν ἕνα μικρὸ κλαδεμένο δέντρο σὲ μιὰ σχισμὴ τοῦ βράχου, μπροστὰ σὲ μάρτυρες. Κι' ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ εἶχαν τὴν ἀποκλειστικὴ ἐκμετάλλευση τῆς περιοχῆς, ὅσο τὸ σημάδι βρισκόταν στὴ θέση του. Σὲ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ «δέντρα» ἔχτιζαν τὶς φωλιές τους τὰ θαλασσοπούλια[2].

Ὁ Galt ταξίδεψε δυὸ φορὲς στὴν Ὕδρα καὶ συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐμποροναυτικὴ δραστηριότητα τῶν κατοίκων.

Ὁ ἐμπορικὸς στόλος τῶν Ὑδραίων ἦταν 80 καράβια τῶν 250 τόννων καὶ ἑκατοντάδες μικρότερα πλεούμενα. Δύο ἢ τρία εἶχαν τὴ χωρητικότητα καὶ τὴν ἰσχὺ φρεγάτας[3].

Γιὰ τὴ μισθοδοσία τῶν πληρωμάτων οἱ Ὑδραῖοι ἐφάρμοζαν ἕνα ἰδιόρρυθμο σύστημα. Τὸ συνολικὸ ναῦλο ἀποτελοῦσε κοινὸ κεφάλαιο. Ἀπ' αὐτὸ ἀφαιροῦσαν τὶς δαπάνες γιὰ τὴν τροφοδοσία. Τὸ ποσὸ ποὺ ἀπόμενε χωριζόταν σὲ δύο ἴσα μερίδια. Τὸ ἕνα ἦταν τοῦ πληρώματος καὶ μοιραζόταν ἀνάμεσα στοὺς ναῦτες ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἡλικία καὶ τάξη. Τὸ ἄλλο ἦταν τοῦ καραβιοῦ καὶ τοῦ καπετάνιου.

Γιὰ ὅλα τὰ ταξίδια στὴν Ἀνατολὴ οἱ κεφαλαιοῦχοι κέρδιζαν 20%. Ἀλλὰ γιὰ τὰ ταξίδια στὴν Ἱσπανία καὶ τὴ Γαλλία ἀνέβαινε στὸ 30 %. Ὅλα τὰ κέρδη, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποπληρωμὴ τῶν κεφαλαίων, μοιράζονταν μὲ τὸν ἴδιο

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 336-338. Ὁ Βελῆς ἦταν μεγάλος ἀρχαιοκάπηλος. Ἔμαθε τὴν τέχνη ἀπὸ τοὺς ξένους ἀρχαιοθῆρες καὶ ἐνεργοῦσε ἀνασκαφὲς ἢ ἔδινε ἄδειες γιὰ ἔρευνες μὲ ἀνάλογο μερίδιο (βλ. κεφ. «Μιὰ διεθνὴς ἑταιρία ἀρχαιοκαπήλων»). Τὸ 1808 ἀποκαλύφθηκε τυχαίως στὶς Μυκῆνες ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως ὕστερα ἀπὸ κατολίσθηση τῆς ὀροφῆς. Τὄμαθε ὁ Βελῆς κι' ἔσπευσε ἐπὶ τόπου. Κανεὶς δὲν ἔμαθε γιὰ τὰ εὑρήματα (*Μιχ. Λαμπρυνίδη*, Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἐν Ἀθήναις 1898, σ. 347-348).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 376.

3. Ἀπὸ τοὺς καταλόγους, ὡστόσο, τῶν Ἀρχείων τῆς Ὕδρας προκύπτει ὅτι τὸ 1806, δηλαδὴ πολλὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὰ ταξίδια τοῦ Galt στὸ νησί, ὁ ὑδραίικος ἐμπορικὸς στόλος περιλάμβανε 73 μεγάλα καράβια (οἱ κατάλογοι εἶναι πάντως ἐλλιπεῖς) καὶ ὅτι πολλὰ σκάφη εἶχαν χωρητικότητα πάνω ἀπὸ 250 τόννους (*Ἀντ. Λιγνοῦ* Ἱστορία τῆς Νήσου Ὕδρας, Ἀθῆναι 1946, τ. Α', σ. 103-104). Ἕντεκα καράβια τοῦ 1806 εἶχαν χωρητικότητα 253,8 - 451,2 τόννων (ἔνθ' ἀν., σ. 104). Τὸ 1812 ὑπῆρχαν καράβια 544,2 τόννων (ἔνθ' ἀν., σ. 109). Τὸ 1813 ἡ μέση χωρητικότητα τῶν πλοίων τῆς Ὕδρας ὑπολογιζόταν ἀπὸ τὸν περιηγητὴ *Pouqueville* σὲ 375 τόννους (Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Ε', σ. 68-71). Τὸ 1816 εἶχαν ναυπηγηθῆ καράβια 588 τόννων (*Κων. Σβολόπουλου*, Ὁ ἑλληνικὸς ἐμπορικὸς στόλος κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ ἀγῶνος τῆς ἀνεξαρτησίας, Ἐρανιστής, τεῦχ. 69 [1973], ὅπου ἀνέκδοτος πίνακας τοῦ Pouqueville τοῦ 1816).

τρόπο. Οἱ ζημίες ἀπὸ ἀτυχήματα βάραιναν τοὺς κεφαλαιούχους. Ἀλλὰ γιὰ τὶς ζημίες ἀπὸ κακὲς πωλήσεις ὑπεύθυνος ἦταν ὁ καπετάνιος καὶ τὸ πλήρωμα. Καὶ ἀναφέρει μιὰ συγκεκριμένη περίπτωση. «Κατὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψή μου στὴν Ὕδρα ὑπῆρχε στὸ λιμάνι ἕνα καράβι ποὺ ὕστερα ἀπὸ ἕνα ἄτυχο ταξίδι ζήμιωσε 5.000 λίρες. Τὸ πλήρωμα κι' ὁ καπετάνιος ὑποχρεώθηκαν νὰ καταβάλουν στοὺς κεφαλαιούχους αὐτὸ τὸ ποσό».

Οἱ Ὑδραῖοι δὲν ἀσφάλιζαν ποτὲ οὔτε καράβια οὔτε φορτία. Γενικὰ τὰ καράβια ἀποτελοῦσαν ἰδιοκτησίες πολλῶν προσώπων καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κεφαλαιούχους εἶχαν στὸ ἀμπάρι μερίδια μόνο πέντε ἢ δέκα στερλινῶν. Ἡ ἀξία τῶν μετοχῶν δὲν ἦταν μεγάλη ὥστε νὰ παρακινήση τοὺς χρηματοδότες νὰ ἀσφαλίσουν τὰ πλοῖα καὶ τὸ ἐμπόρευμα[1].

Ὅλες αὐτὲς οἱ συνήθειες εἶχαν ἐπηρεάσει τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ ζωὴ τῶν Ὑδραίων ναυτικῶν. Τὸ ἐπίπεδό τους ἦταν ἀνώτερο ἀπὸ τὸ συνηθισμένο ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους θαλασσινούς. «Εἶναι ψύχραιμοι, καλοντυμένοι, καλοθρεμένοι, ἔξυπνοι, ἐνημερωμένοι καὶ ἐπιχειρηματικοί. Ἀποτελοῦν μιὰ κατηγορία ἀνθρώπων ἄγνωστη ἀνάμεσά μας. Μὲ τὰ ταξίδια τους ἀπόχτησαν μιὰ ἐλευθεριότητα γνώμης ποὺ χαρακτηρίζει μόνο τοὺς τζέντλεμεν».

Δημόσιο σχολεῖο δὲν ὑπῆρχε στὴν Ὕδρα κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Galt. Λειτουργοῦσαν ὅμως σχολεῖα τῶν παπάδων σ' ὅλες τὶς ἐνορίες. Ἑφτὰ ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς Ὑδραίους εἶχαν προσλάβει ἕναν Ἰταλὸ δάσκαλο γιὰ τὰ παιδιά τους μὲ ἐτήσιο μισθὸ 75 στερλίνες[2].

---

1. Τὸ ἀντίθετο συνέβαινε. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ναυτασφάλεια υἱοθέτησαν τὸ σύστημα τῆς συνεταιριστικῆς συμμετοχῆς ὥστε νὰ εἶναι λιγώτερο αἰσθητὲς οἱ συνέπειες ἐνδεχόμενης καταστροφῆς καραβιοῦ καὶ φορτίου. «Οὐδεὶς ἐφοπλιστής, ὅσον πλούσιος καὶ ἂν ἦτο, ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχῃ εἰς ἰδιοκτησίαν του τέσσερα καὶ πέντε πλοῖα καὶ τὰ διὰ τὸ φορτίον αὐτὸ ἀπαιτούμενα κεφάλαια, οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ ἔχῃ εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν αὐτοῦ κυριότητα ἓν ὁλόκληρον πλοῖον καὶ τὸ φορτίον του. Ἓν πλοῖον ἀνῆκε συνεταιρικῶς εἰς πολλοὺς καὶ μέχρις ὀκτὼ ἐφοπλιστῶν, οἱ ὁποῖοι ἐλέγοντο παρτσινέβελοι καὶ τὰ διὰ τὸ φορτίον του ἀπαιτούμενα κεφάλαια κατεβάλλοντο ἐξ ἀναλογίας ὑπὸ πάντων. Πλούσιος ἐφοπλιστὴς ἦτο συμμέτοχος εἰς πέντε καὶ δέκα καὶ εἴκοσιν ἀκόμη πλοῖα, ὡς ἦτο ὁ Λάζαρος Κουντουριώτης, ἀλλ' ἐφοπλιστὴς ἑνὸς ὁλοκλήρου πλοίου, οὐδεὶς ὑπῆρχε» (*Ἀντ. Λιγνοῦ*, Ἱστορία τῆς Νήσου Ὕδρας, Ἀθῆναι 1946, σ. 84-85, Ἀρχεῖον Ὕδρας, τ. ΙΗ', σ. 187-209. Τοῦ ἴδιου, Ἡ ναυτασφάλεια ἐν Ὕδρᾳ, «Τὸ μέλλον τῆς Ὕδρας», Φεβρουάριος 1939). Ἕνας στεριανὸς μεγαλοεφοπλιστής, ὁ Χατζηπαναγιώτης-Πολίτης ἀπὸ τὴν Τσακωνιὰ ἦταν συνιδιοκτήτης σὲ 26 σπετσιώτικα καράβια χωρὶς νὰ εἶναι σὲ κανένα ἀπ' αὐτὰ μοναδικὸς ἰδιοκτήτης (*Βασίλη Κρεμμυδᾶ*, Ἀρχεῖο Χατζηπαναγιώτη, Ἀθήνα 1973, τ. Α', σ. 156). Μεταξὺ 1784 καὶ 1820 εἶχε χρηματοδοτήσει 286 καράβια (ἔνθ' ἀν., σ. 160). Στὸ δευτέρι τοῦ Χατζηπαναγιώτη ὑπάρχει κατάλογος 20 συνεταίρων μὲ τὰ ἀντίστοιχα ποσὰ ἀπὸ 100-580 γρόσια (Χρονικὰ τῶν Τσακώνων, Ἀθῆναι 1956, σ. 54).

2. Τὸ Κοινὸ τῆς Ὕδρας εἶχε ἐκδηλώσει στὰ χρόνια τῆς μεγάλης ἀκμῆς ἐπιθυμία γιὰ τὴν πρόσληψη ἱκανοῦ διδασκάλου καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση δημόσιου σχολείου. Τὸ 1805 ἔγιναν διαβήματα γιὰ νὰ ἀναλάβη τὸ σχολεῖο ὁ φημισμένος διδάσκαλος τῆς ἐποχῆς Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, ναυάγησαν ὅμως οἱ προσπάθειες ἐξ αἰτίας τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. Κατὰ τὴν

Μ' ὅλο ποὺ οἱ φτωχοὶ ἦταν πολυάριθμοι ἀπουσίαζε κάθε μορφὴ δημόσιας πρόνοιας. Ἡ φιλανθρωπία ἀποτελοῦσε ἀτομικὴ πρωτοβουλία. Καὶ πολλοὶ παραχωροῦσαν τὰ κέρδη μιᾶς μετοχῆς τῶν καραβιῶν τους γιὰ τοὺς ἐνδεεῖς.

Γιὰ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ εἴδη καταβαλλόταν δασμὸς $2\frac{1}{2}\%$. Ἔτσι δημιουργόταν ἕνα κεφάλαιο γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἀνάγκες καὶ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν συχνῶν καὶ ἐπαχθῶν ἀξιώσεων τῆς Πύλης. Ὑδραῖος ἱκανὸς νὰ φέρη ὅπλο πλήρωνε ἐτήσιο φόρο τρία περίπου σελλίνια. Οἱ ἀξιώσεις τῆς Πύλης περιορίζονταν σ' αὐτὸ τὸ ἀσήμαντο ποσὸ γιατὶ ἡ Ὕδρα πρόσφερε κάθε χρόνο 150 ἄντρες στὸ τουρκικὸ ναυτικὸ καὶ πλήρωνε γιὰ τὸ σιτηρέσιό τους περίπου 50 σελλίνια τὸ μήνα. Μερικὲς φορὲς ὁριζόταν ἔκτακτη κοινοτικὴ εἰσφορὰ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν δαπανῶν[1].

Οἱ κτηματικὲς συναλλαγὲς κατοχυρώνονταν μὲ συμβόλαια. Ἀντίγραφα αὐτῶν τῶν συμβολαίων κατέθεταν οἱ ἐνδιαφερόμενοι στὴν καγκελλαρία. Γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν πλοιοκτησιῶν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες κρατοῦσε κατάστιχο ὅπου καταγραφόταν κάθε τὶ ποὺ ἀφοροῦσε τὸ καράβι[2].

Ἀπὸ τὴν Ὕδρα ὁ Galt πέρασε στὸ Πόρτο Χέλι. Ἡ περιοχὴ ἦταν ἕνας ἀπέραντος μελισσότοπος. Ἑκατοντάδες κυψέλες σκεπασμένες μὲ πηλό, «σχημάτιζαν πολιτεῖες, κωμοπόλεις καὶ χωριά», μεγάλες δηλαδὴ καὶ μικρὲς ἰδιοκτησίες τῶν μελισσοκόμων. Οἱ κάτοικοι τῶν γύρω χωριῶν μετέφεραν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τὶς κυψέλες τους ἐπειδὴ στοὺς γειτονικοὺς λόφους ὑπῆρχε κατάλληλη τροφὴ γιὰ τὶς μέλισσες[3].

Ὁ Galt θὰ διασχίση καὶ πάλι τὴ Β. Πελοπόννησο. Ἀπὸ τὴν Πάτρα θὰ

περίοδο 1800-1812 ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος Ζαφείρης δίδασκε στοὺς Ὑδραίους ναυτικοὺς καὶ ἰταλικὰ (Ἱστ. Ἀρχ. Ὕδρας, τ. Δ', σ. 277). Δίδαξε ἐπίσης ὡς τὸ 1813 ὁ Κουτσοσωτήρης Ζερβόπουλος καὶ ἀπὸ τὸ 1813 ὁ Παν. Βαφιόπουλος (*Τρ. Εὐαγγελίδη*, Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1936, τ. Β', σ. 19). «Εἶχον συστήσει εἰς τὴν νῆσον των», γράφει ὁ *Ἀντ. Μιαούλης*, «ἕνα κοινὸν σχολεῖον διὰ τὴν Ἑλληνικήν, Γαλλικὴν καὶ Ἰταλικὴν γλῶσσαν καὶ τὰ μαθηματικὰ καὶ ἄλλα σχολεῖα μερικά, ὅπου ἐμάνθανον οἱ παῖδες νὰ γράφουν καὶ νὰ ἀναγιγνώσκουν. Διδάσκαλοι τοῦ σχολείου τούτου (τοῦ Κοινοῦ) ἐχρημάτισαν Παρθένιος Ζαφείρης Πελοποννήσιος καὶ δύο ἀδελφοὶ Δημήτριος καὶ Κωνσταντῖνος Νούλλα Θετταλομάγνητες» (Ὑπόμνημα περὶ τῆς νήσου Ὕδρας ἀφ' ἧς ἐποχῆς κατῳκήθη μέχρι τοῦ ἔτους 1821, Ἐν Ἀθήναις 1864, σ. 43 ὑποσημ.).

1. Οἱ νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸν τουρκικὸ πολεμικὸ στόλο, οἱ λεγόμενοι μελλάχηδες, ἔφταναν τοὺς 800 κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Ὁ καπουδὰν πασὰς ἀξίωνε ἱκανοὺς ναυτικοὺς κι' αὐτὸ προκαλοῦσε μεγάλα προβλήματα στὴν ἐπάνδρωση τῶν ἐμπορικῶν καραβιῶν. Διαμαρτυρόταν ὁ πλοίαρχος τῆς ναυαρχίδας τοῦ στόλου Μουσταφᾶ στὸν μπὰς-κοτζάμπαση τῆς Ὕδρας Γ. Βούλγαρη τὸ 1812. «Ἐξόχως σᾶς γράφω, καπετὰν Γιώργη, οἱ ὑποδέλοιποι ἐὰν δὲν ἠξεύρουν, τοῦ λόγου σου δὲν ἠξεύρεις; Ὄντας ἤσουν στὸ οὔτζ-άμπαρλὶ (ναυαρχίδα) τέτοιους ἀνθρώπους ἔπαιρνες;» (Ἀρχ. Κοιν. Ὕδρας, τ. Δ', σ. 33).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 376-380.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 381-382.

διαπεραιωθῆ στὸ Μεσολόγγι. Τὸ διβάρι τῆς λιμνοθάλασσας εἶχε νοικιαστῆ ἀπὸ 40 ἄτομα ποὺ πλήρωναν τὸ 1811 στὸν Ἀλῆ ποσὸ 3.500 λιρῶν στερλινῶν καὶ τὸ ὑπενοικίαζαν στοὺς ψαράδες. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς εἶπε στὸν περιηγητὴ ὅτι πλήρωσε ἐκεῖνο τὸ χρόνο 200 πιάστρα δηλαδὴ δέκα λίρες στερλίνες. Ἄλλοι πλήρωσαν 500 πιάστρα γιὰ μιὰ ἄδεια.

Στὸ Μεσολόγγι ἕνας παπὰς δίδασκε ἀρχαῖα ἑλληνικά[1].

Στὸ δεύτερο ταξίδι του μπαρκάρησε στὴ Μάλτα σὲ μιὰ σπετσιώτικη ἐξοπλισμένη πολάκκα μὲ 36 ναῦτες πλήρωμα. Ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας μέρα ἄρχισε συζήτηση μὲ τὸ λοστρόμο γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα. Οἱ Ἕλληνες, τοῦ εἶπε ὁ λοστρόμος, προσανατολίζονται περισσότερο στοὺς Ἄγγλους παρὰ στοὺς Ρώσους καὶ στοὺς Γάλλους. Σ' αὐτοὺς ἐναποθέτουν τὶς ἐλπίδες γιὰ τὴν περιπόθητη ἀλλαγή. Καὶ ἐξήγησε:

«Οἱ ξύπνιοι Ἕλληνες δὲν πιστεύουν πὼς εἶναι δυνατὸ νὰ βελτιωθῆ ἡ κατάστασή τους μὲ ρωσικὴ συμπαράσταση. Γιατί, ἀπὸ ὅσα ξέρουμε καὶ ἀπὸ ὅσα ἔχουμε ὑποστῆ, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα πὼς εἶναι τὸ ἴδιο βάρβαροι μὲ τοὺς Τούρκους. Καυχιοῦνται πὼς ἔχουν τὴν ἴδια θρησκεία μὲ τοὺς Ἕλληνες, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει γιατὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν παρεμποδίζουν διόλου τὴν ἄσκηση τῆς λατρείας. Τὸ πολιτικὸ σύστημα μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ διακυβέρνηση, γιατὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ μᾶς ἔφερε σὲ τέτοια παρακμή. Ἡ ἀνόρθωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν θὰ γίνη μὲ τὴν ἐπανενθρόνιση χριστιανοῦ βασιλιᾶ στὴν Πόλη. Δὲν θέλουμε βασιλιάδες».

Ἀλλὰ οὔτε στοὺς Γάλλους εἶχαν ἐμπιστοσύνη οἱ Ἕλληνες. «Θἄρθουν νὰ πολεμήσουν τοὺς Τούρκους καί, σύμφωνα μὲ τὶς πολεμικές τους συνήθειες, δὲν θὰ φέρουν οὔτε χρήματα οὔτε ἐφόδια γιὰ τὸ στρατό τους. Τὸ μόνο ποὺ θὰ γινόταν σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση θὰ ἦταν νὰ μεγαλώσῃ ἡ ἐξαθλίωση τοῦ λαοῦ. «Ἐκεῖνος ποὺ θέλει πραγματικὰ νὰ μᾶς βοηθήσῃ πρέπει νὰ μᾶς ἀφήσῃ ἐλεύθερους νὰ ἀκολουθήσουμε τὸ δικό μας δρόμο. Κι' ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη μόνο οἱ Βρεταννοὶ εἶναι περισσότερο πιθανὸ νὰ τὸ δεχτοῦν».

Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Σπετσιώτη θαλασσόλυκου, γράφει ὁ περιηγητής, βασιζόταν στὴν πεῖρα του ἀπὸ τὴ βρεταννικὴ πολιτικὴ στὴ Μεσόγειο κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἀγγλογαλλικῶν ναυτικῶν πολέμων. «Ὁ σὲρ Alexander Ball εἶχε ἐπιτρέψει στοὺς Ἕλληνες νὰ ἐμπορεύωνται μὲ τὴ Μάλτα. Ἂν δὲν υἱοθετοῦσε αὐτὸ τὸ μέτρο θὰ ὑποχρεωνόμαστε νὰ μεταβάλουμε τὰ καράβια μας σὲ πειρατικά. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν θὰ ἔμενε οὔτε ἕνας Ἄγγλος ἔμπορος στὴ Μεσόγειο. Γιατὶ μόνο τὰ νησιὰ μποροῦν νὰ ἁρματώσουν 500 καράβια τῶν 100 καὶ πλέον τόννων τὸ καθένα. Καὶ τὰ γαλλικὰ λιμάνια ἦταν ὅλα ἀνοιχτὰ γιὰ νὰ πουλήσουμε τὶς λεῖες[2].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 384-385.
2. Letters from the Levant, London 1813, σ. 27-30.

Οἱ ναῦτες, στὴν ὥρα τῆς σχόλης, διασκέδαζαν παίζοντας χαρτιὰ — σκαμπίλι — καὶ ἀκούγοντας λύρα[1].

Μιὰ ξαφνικὴ μπουνάτσα ἀκινητοποίησε τὸ καράβι στὰ βορεινὰ τῆς Ζακύνθου. Τὰ ἐφόδια εἶχαν ἐξαντληθῆ καὶ τὸ πλήρωμα ἀνησυχοῦσε. Ἀποφασίστηκε τότε νὰ γίνη τάμα γιὰ τὴν τέλεση λειτουργίας μόλις θὰ ἔφταναν στὸ λιμάνι. Ἔκοψαν 38 χαρτάκια, ὅσοι οἱ ἄντρες τοῦ πληρώματος, κι' ἔγραψαν στὸ καθένα τὸ ὄνομα ἑνὸς ἁγίου. Ὕστερα τὰ ἔρριξαν σὲ μιὰ σκούφια. Κάθε ναυτικὸς πλησίαζε τότε, τραβοῦσε ἕνα χαρτάκι καὶ ἔδινε ἕνα νόμισμα γιὰ τὸν ἅγιο. Καθένας ποὺ ἔπαιρνε τὸ χαρτάκι του πήγαινε στὴν πρύμη τοῦ καραβιοῦ, ἔκανε τὸ σταυρό του, ἀσπαζόταν τὸ χαρτάκι, τὸ πετοῦσε στὴ θάλασσα καὶ προσευχόταν στὸν ἅγιο ποὺ ἦταν σημειωμένος νὰ στείλη οὔριο ἄνεμο[2].

Ὁ Galt ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Ζακύνθου σὲ 40.000 ψυχὲς (τῆς πόλης 17.000). Κάθε καλοκαίρι, κάπου 5.000 Ζακυνθινοὶ περνοῦσαν στὸ Μωριὰ καὶ δούλευαν στὸ θερισμὸ κουβαλώντας ἔτσι στὸ νησὶ κάπου 50.000 κοιλὰ στάρι[3].

Εἶδε ἀρκετὰ ναυπηγεῖα στὴν ἀκτή. Ἡ ξυλεία μεταφερόταν ἀπὸ τὸ Μωριὰ καὶ τὴ Δαλματία.

Οἱ Ἑβραῖοι ζοῦσαν σ' ἕνα δρόμο μὲ πύλη ποὺ ἔκλεινε τὴ νύχτα.

Στὴ Ζάκυνθο εἶδε ὁ Galt τὸ σύνταγμα τῶν Ἑλλήνων ποὺ εἶχαν στρατολογηθῆ ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ κατοχή. Ἦταν τὸ «ἐλαφρὸ ἑλληνικὸ πεζικό», ὅπως τὸ ἀποκαλοῦσαν, κάπου 800 ἄντρες. Ὅλοι φοροῦσαν φουστανέλλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λόχο τῶν Μανιατῶν ποὺ διατηροῦσαν τὴ δική τους φορεσιά, τὴν «σπαρτιάτικη στολή», ὅπως ἔλεγαν[4].

Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο πέρασε στὴν ἀντικρινὴ Γλαρέντζα καὶ διαμέσου τοῦ Κορινθιακοῦ ἔφτασε στὸν Ἰσθμό. Ὁ Galt συνταξίδευε στὸ καράβι μὲ δυὸ Ἕλληνες ἐμπόρους, ἕνα Κορσικανὸ ποὺ πήγαινε στὴν Τριπολιτσά, ἕνα νεαρὸ Μωραΐτη καὶ ἕνα γενίτσαρο, τὸ Μουσταφὰ ἀπὸ τὴν Κύπρο. Ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες συνεπιβάτες καὶ ὁ Κορσικανὸς λοιδωροῦσαν ἀνελέητα καὶ ἄφοβα τὸν πάνοπλο Τοῦρκο. «Τοῦ ἔλεγαν ὅτι τὸ κιβούρι τοῦ Μωάμεθ, ποὺ ἔπρεπε νὰ στέκη μετέωρο ὅσο θὰ κρατοῦσε ἡ τουρκικὴ κυριαρχία, βρίσκεται τώρα καταγῆς, σημάδι πὼς ζύγωνε τὸ τέλος της».

Ὁ Ἕλληνας καὶ ὁ Κορσικανὸς ἄρχισαν νὰ τραγουδοῦν ἕνα τραγούδι

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 34.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 37.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 41.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 47. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Fred. Sylv. North Douglas* γράφει στὸ χρονικό του πὼς αὐτὸ τὸ σύνταγμα, ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ Ἕλληνες Κλέφτες, «δὲν εἶχε τίποτα νὰ ζηλέψη σὲ πειθαρχία καὶ ἐκπαίδευση ἀπὸ τὶς βρεταννικὲς μονάδες» (An essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and the Modern Greeks, London 1813, σ.197 σημ.).

πού ἔλεγε πώς ἡ ὀθωμανική ἐξουσία ψυχορραγοῦσε καὶ πὼς ζυγώνει ἡ ὥρα νὰ πάρουν οἱ Ἕλληνες τὴν Πόλη. Κι' ὅσο ὁ Τοῦρκος γινόταν ἔξαλλος τόσο μεγάλωναν οἱ χλευασμοί. «Παρακολούθησα τὴ σκηνὴ μὲ μεγάλη ἀπορία», γράφει ὁ Galt, «καὶ δὲν μπόρεσα νὰ καταλάβω γιατί ὁ Τοῦρκος ξεχνοῦσε τὶς πιστόλες του»[1].

Στὴν Κόρινθο ὁ δραγουμάνος τοῦ Galt μίσθωσε τέσσερα ἄλογα γιὰ τὸ Ἄργος κι' ἕναν ἀγωγιάτη γιὰ ὀχτὼ σελλίνια, χωρὶς νὰ ἀποκαλύψη ὅτι προορίζονταν γιὰ Ἄγγλο ταξιδιώτη. Ὅταν ὅμως παρουσιάστηκε ὁ περιηγητὴς ἀρνήθηκε ὁ Ἕλληνας νὰ ἐκτελέση τὴ συμφωνία.

— Ἔπρεπε νὰ μοῦ πῇς ὅτι τὰ ἄλογα εἶναι γιὰ μυλόρδο!

Τελικὰ ἔκλεισαν συμφωνία διπλασιάζοντας τὸ ποσό[2].

Ταξιδεύοντας ὁ Galt πρὸς τὸ Ἄργος, μέσα στὴν ἐρημιά, τὴν ἐγκατάλειψη καὶ τὴ φτώχεια, ἀναλογίζεται τὴν τραγικὴ μοίρα τοῦ τόπου. «Ἕνας περήφανος λαὸς εἶναι σκλαβωμένος σὲ μιὰ φυλὴ πού τὸν βλέπει μὲ τὴν ἔσχατη καταφρόνηση. Ἡ γῆ καλλιεργεῖται ἄθλια καὶ ἡ παραγωγὴ εἶναι ἀσήμαντη. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ Μωριᾶ μόλις φτάνει τώρα τὶς 400.000 ψυχές. Αὐτὰ εἶναι τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς δουλείας. Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ κατηγοροῦμε τοὺς καταπιεστὲς γιὰ τὴν παρακμὴ αὐτοῦ τοῦ ἔθνους. Ἡ εὐθύνη ἀνήκει στοὺς καταπιεζομένους. Αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς τυραννίας — εἴτε προέρχεται ἀπὸ νόμους εἴτε ἐπιβάλλεται ἀπὸ ἄτομα — πού ὁδηγεῖ στὴν κατάλυση τῶν ἐλευθεριῶν μιᾶς πολιτισμένης κοινότητας, ὀφείλεται στὰ ἐλαττώματα τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ»[3].

Ὁ Galt εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴ θεωρία πού μονότονα ἐπαναλαμβάνουν ὅλοι σχεδὸν οἱ περιηγητὲς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου: οἱ Ἕλληνες εἶναι ἄξιοι τῆς μοίρας τους.

Περνώντας τὸν κακοτράχαλο δρόμο στὴν ἐρημιὰ τοῦ Ἀχλαδόκαμπου συναντοῦσε κάθε τόσο τσοπάνηδες. «Κάθονται στὴν ἄκρη τοῦ μονοπατιοῦ καὶ προσφέρουν στοὺς διαβάτες μιὰ στάμνα νερὸ προσμένοντας γιὰ ἀμοιβὴ ἕνα παρά. Τὸ βλέμμα τους εἶχε κάτι σοβαρὸ καὶ μελαγχολικό. Κι' ἦταν ἁρματωμένοι μὲ μουσκέτα γιὰ νὰ προστατεύουν τὰ κοπάδια τους ἀπὸ τοὺς λύκους καὶ τὰ ὄρνια».

Ξαφνικὰ ὁ περιηγητὴς διατυπώνει μιὰ προφητικὴ σκέψη: «Μπορεῖ ναρθῇ καιρὸς πού αὐτοὶ οἱ βοσκοὶ θὰ παρακινηθοῦν νὰ στρέψουν τὰ ὅπλα τους ἐναντίον τῶν τυράννων τους. Τί εἶναι γιὰ τοὺς Τούρκους αὐτοὶ οἱ βοσκοί; Πρόβατα. Καὶ τί εἶναι γι' αὐτοὺς οἱ Τοῦρκοι; Λύκοι καὶ ὄρνια»[4].

Ἀλλὰ ἀμέσως ξαναγυρίζει στὸ γνωστὸ τροπάρι. «Εἶναι ἀδύνατο νὰ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 59-60.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 69.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 71-72.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 77.

ἀντικρύσης τὴ σημερινὴ παρακμὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ θυμηθῆς τὴν ἀρχαία δόξα χωρὶς νὰ νοιώσης ἀγανάκτηση... Δὲν ἀξίζει ὅμως νὰ θλίβεται κανεὶς γιὰ τὸ κατάντημά τους. Ἡ μοίρα τῶν ἐθνῶν ὅπως καὶ τῶν ἀτόμων εἶναι ὁ θάνατος. Τὸ δημιουργικὸ πνεῦμα ἐγκαταλείπει τὰ ἔθνη καὶ τὰ ἄτομα κι' ἀπομένουν τὰ σκωληκόβρωτα πτώματα. Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες, ἔτσι ὅπως σαλεύουν ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων ναῶν, μοιάζουν μὲ τὰ σκουλήκια ποὺ ἀναδεύονται στὸ σκέλεθρο ἑνὸς πεθαμένου ἥρωα»[1].

Στὴν Τριπολιτσὰ θὰ καταλύση σ' ἕνα μεγάλο χάνι. Στὰ χαγιάτια ποὺ τριγύριζαν τὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ εἶδε νὰ δουλεύουν πολλοὶ ραφτάδες καὶ παπουτσῆδες[2]. Στὴν αὐλὴ πλῆθος ταξιδιῶτες πηγαινοέρχονταν καὶ διαπληκτίζονταν ἀνάμεσα σὲ ἄλογα καὶ ἀποσκευές[3].

Ὁ Galt εἶχε συστατικὸ γράμμα γιὰ τὸν Βελήπασα. Θὰ τὸ στείλη στὸ σεράϊ μὲ τὸ γιατρὸ τοῦ βεζύρη, τὸν Θερειανό. Προηγήθηκε ἐπίσκεψη στὸ σπίτι τοῦ γιατροῦ. «Τὸν βρῆκα βυθισμένο στὴ μελέτη. Εἶδα πάνω στὸ τραπέζι ἁπλωμένα πολλὰ βιβλία μὲ σημειώσεις στὶς σελίδες τους. Ἦταν ντυμένος στὰ ἄσπρα καὶ ἡ ἐμφάνισή του εἶχε κάτι φιλοσοφικό. Εἶναι ἄνθρωπος εὐαίσθητος καὶ μορφωμένος». Εἶχε γράψει καὶ μιὰ μικρὴ ἐπιστημονικὴ ἐργασία ποὺ τυπώθηκε στὴ Μάλτα[4].

Ὁ Βελὴς ρώτησε ἂν ὁ Ἄγγλος ἐπιθυμεῖ ἐπίσημη ἢ ἀνεπίσημη ἀκρόαση. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἐπίσκεψη θὰ γινόταν μὲ εἰδικὴ τελετή, ἀξιωματικούς, στρατό, ἱππικὸ κ.λπ. Ὁ Galt προτίμησε τὴν ἰδιωτικὴ ἀκρόαση.

Ἀνέβηκε μιὰ ἑτοιμόρροπη σκάλα καὶ ὁδηγήθηκε στὸν προθάλαμο τοῦ πασᾶ ὅπου εἶδε ἀξιωματικοὺς νὰ καπνίζουν τὰ τσιμπούκια τους. Καταμεσὶς στὴν κάμαρα δυὸ γηραιοὶ Τοῦρκοι ἔπαιζαν σκάκι.

Ὁ βεζύρης τὸν δέχτηκε καθισμένος στὸν ὑπερυψωμένο σοφά, πάνω σὲ πορφυρὸ βελουδένιο μαξιλάρι, σὲ μιὰ γωνιὰ τῆς αἴθουσας. Φοροῦσε μεγαλόπρεπη γούνα καὶ στὸ κεφάλι πελώριο σαρίκι. Στὸ ζουνάρι εἶχε χαντζάρι στολισμένο μὲ διαμάντια. Στὸ μικρὸ δάχτυλο τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ εἶδε ἕνα πελώριο

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 78.

2. Ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένοι στὰ χάνια καὶ δούλευαν γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες. Κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες ἡ παραμονὴ στὸ χάνι ἦταν πολυήμερη κι' ὅλοι φρόντιζαν νὰ ἐπιδιορθώσουν τὰ ροῦχα καὶ τὰ τσαρούχια τους. Μόνιμοι ἔνοικοι στὰ καραβὰν σεράγια ἦταν ἐπίσης οἱ ναλμπάντηδες (πεταλωτὲς) καὶ οἱ παϊτάρηδες (κτηνίατροι) ποὺ γιάτρευαν τὰ ἄρρωστα ὑποζύγια, κι' ἀκόμα ἐργάτες καὶ μαστόροι. Στὰ πολυσύχναστα χάνια τῆς Σμύρνης ζοῦσαν ἕνα σωρὸ δουλευτάδες κάτω ἀπὸ ἄθλιες συνθῆκες, «ὄχι στοὺς ὀντάδες τοῦ ὀρόφου ἀλλὰ στὸ ἰσόγειο ἢ σὲ πατάρια, μέσα στὰ ντάμια ἢ κατάχαμα σὲ μιὰ γωνιὰ ἢ πάνω σὲ στοῖβες ἀπὸ τσουβάλια, κάποτε μαζὶ μὲ τὰ ζῶα» (*Φιλ. Κ. Φάλμπου*, Μπεζεστένια καὶ χάνια στὴ Σμύρνη, Μικρ. Χρονικά, τ. Θ' [1961], σ. 175). Στὰ νοικοκυρεμένα καραβανσεράγια νοίκιαζαν κάμαρες οἱ Ἕλληνες ἔμποροι. Χρησιμοποιοῦσαν τὰ χάνια γιὰ γραφεῖα καὶ κατοικίες τους.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 80.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 81.

διαμάντι. Μὲ τὸ ἀριστερό του ἔπαιζε ἕνα κομπολόϊ μὲ χάντρες ἀπὸ κοράλια. Στὸ σοφά, ἀκριβῶς πλάϊ του, βρίσκονταν δύο ἐγγλέζικα πιστόλια. Στὸν ἴδιο σοφά, ἀλλὰ σὲ κάποια ἀπόσταση καθόταν, ἀλλὰ ὄχι πάνω σὲ μαξιλάρι, ὁ Μεχμὲτ πασὰς τ' Ἀναπλιοῦ (ὁ γιός του εἶχε παντρευτῆ τὴν ἀδερφὴ τοῦ Βελῆ)[1]. Στὸ πάτωμα, στὰ πόδια τοῦ Μεχμὲτ καὶ ἀπέναντι στὸν πασά, ἕνας γραμματικὸς ἔγραφε διαταγές.

Ὁ Βελῆς κάλεσε τὸν Galt νὰ καθίσῃ πλάϊ του. Τὸν βρῆκα συμπαθητικό, γράφει ὁ περιηγητής, καὶ μὲ χιοῦμορ. Τὸν ρώτησε ὁ πασὰς ἂν εἶναι παντρεμένος. Ὄχι, εἶπε ὁ Galt. Εἶσαι τυχερός, ἀπάντησε στὰ ἰταλικὰ ὁ Βελῆς, ἐγὼ ποὺ εἶμαι παντρεμένος ἔχω πολλὰ βάσανα. Δὲν ἀποκλείεται, παρατηρεῖ ὁ Galt, «ἂν σκεφθῇ κανεὶς πόσες γυναῖκες ἔχει στὸ χαρέμι του».

Ἦρθαν τὰ τσιμπούκια καὶ ὁ καφές. Τὸ τσιμπούκι τοῦ πασᾶ εἶχε μάκρος τὸ λιγώτερο δώδεκα πόδια. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἄρχισε νὰ παίζῃ ἕνα μουσικὸ ρολόϊ καὶ ἡ μουσικὴ κράτησε σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς συνομιλίας. Ὁ καφὲς προσφερόταν σὲ φλυτζανάκια ἀπὸ πορσελάνη τοποθετημένα σὲ χρυσὴ ὑποδοχή.

Ὁ Galt διαπίστωσε πὼς ὁ Βελῆς εἶχε κάποια γνώση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας[2].

Ἡ Τριπολιτσὰ παρουσίαζε θέαμα ἐρειπίων καὶ ρύπου. Ὁ πληθυσμὸς ὅμως ἦταν καλοντυμένος. Δὲν ἔλειπαν ὡστόσο σκηνὲς ἀθλιότητας καὶ ζητιανιᾶς.

Τὸ κάστρο δὲν εἶχε φρουρά. Μοναδικὸς φύλακας ἕνα πελώριο σκουριασμένο σιδερένιο λουκέττο ποὺ ἀσφάλιζε τὴν πύλη.

Στὸ δρόμο ἕνα τσοῦρμο παιδόπουλα «χαιρετοῦσαν» τὸν ξένο μ' αὐτὸ τὸ δίστιχο:

Frango marango
pitchi cacarrango.

Ρώτησε ὁ Calt τί σημαίνει αὐτὸ τὸ δίστιχο καὶ τοῦ ἐξήγησαν: «Φράγκοι ποὺ καθόσαστε στὸ τραπέζι, ποὺ χτυπᾶτε τὸ κουδούνι, ποὺ φορᾶτε τὸ καπέλλο καὶ τρῶτε μακαρόνια μὲ χρυσὰ πηρούνια». Βέβαια τίποτα τέτοιο δὲν σημαίνει τὸ τραγουδάκι τῶν παιδιῶν. Σκωπτικὸ ἦταν, χωρὶς συγκεκριμένο νόημα. Οἱ Εὐρωπαῖοι, μὲ τὴν ἰδιόρρυθμη φορεσιά τους προκαλοῦσαν ἐντύπωση στὰ ἑλληνόπουλα ποὺ αὐτοσχεδίαζαν κοροϊδευτικὲς προσαγορεύσεις[3].

---

1. Περίεργη ἡ πληροφορία γιατὶ δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ ἀλλοῦ πὼς ὁ Ἀλῆς εἶχε κόρη. Κατὰ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ *Leake* (Travels in Northern Greece, London 1835, τ. Δ', σ. 227) ὁ ἴδιος ὁ Ἀλήπασας πρόσταζε νὰ πνίγουν τὰ θηλυκὰ γιὰ νὰ μὴ συγγενέψῃ μὲ ἄντρες ἀπὸ κατώτερη τάξη. Ἂν πραγματικὰ θανατώνονταν τὰ θηλυκά, αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ μᾶλλον στὴ φιλαργυρία τοῦ Ἀλῆ. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο γλύτωνε τὶς προῖκες.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 84-88.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 91. Ἡ παράξενη φορεσιὰ ἦταν τὰ στενοβράκια καὶ ἡ καπελλαδούρα. «Ὁ κόνσολας Γάσπαρης», σημειώνει ὁ ἀνώνυμος χρονογράφος τῆς Ἀθήνας, «μὲ καπέλλο καὶ στενὸ βρακί...». Ὁ *Καμπούρογλου* ἔχει διασώσει καὶ ἕνα ἄλλο σκωπτικὸ δίστιχο ποὺ ἄκουγαν

'Από την Τριπολιτσά θα συνεχίση το ταξίδι του προς την 'Αθήνα μέ έξοδα του Βελή[1] και μέ συστατικά γράμματα. Μόλις έφτασε στην 'Αθήνα, ό βοεβόδας του έστειλε πεσκέσι ένα άρνί και μιά ντουζίνα κόττες[2].

Στην 'Αθήνα συνάντησε τον Byron και τον Hobhouse και τους ακολούθησε σέ μερικές εκδρομές τους στην 'Αττική.

Τα λουτρά και τα καφενεία ήταν οί μοναδικές δημόσιες διασκεδάσεις των 'Αθηναίων. Τελευταία ήρθε ένας Γάλλος ταχυδακτυλουργός μέ το μαγικό φανό. "Εβγαζε φωτιές από το στόμα κι' έκανε χρυσές δουλειές.

Τις νύχτες δεν επιτρεπόταν να κυκλοφορήση "Ελληνας στους δρόμους

οί Φράγκοι στην 'Αθήνα από τα παιδιά (το καπέλλο και το σουρτούκο των Εύρωπαίων προκαλούσε εντύπωση):

Φράγκο μου ψαλιδοκέρι
Το καπέλλο σου στο χέρι...

(Αί Παλαιαί 'Αθήναι, 'Αθήναι 1922, σ. 451). Στα Σάλωνα το παιδομάνι γιουχάϊζε τους ξένους περιηγητές κραυγάζοντας:

— Καπέλλο Φράγκο!..

(*Smart Hughes*, Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820, σ. 393). Στο "Αργος ό "Αγγλος περιηγητής *Peter Edmund Laurent* άκουσε να φωνάζουν τα παιδιά, αλλά και μεγάλοι, πού τον κύκλωσαν μόλις έφτασε το 1818 στην πόλη:

— Franco di dio! Franco tedesco!

«Δεν μπόρεσα να καταλάβω τί εννοούσαν», γράφει ό περιηγητής (Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy made in the years 1818 and 1819, London 1821, σ. 140-141). 'Ο "Αγγλος περιηγητής *Gell* πού ταξίδεψε στην 'Ελλάδα στα πρώτα χρόνια του ΙΘ' αιώνα αφηγείται ότι στην 'Αθήνα τα παιδιά είδαν μιά μέρα τον "Ελληνα υποπρόξενο της 'Αγγλίας καβάλλα σ' ένα άλογο χωρίς ουρά. Τους φάνηκε τόσο παράξενο πού άρχισαν να τρέχουν ξωπίσω του χλευάζοντας και τραγουδώντας ένα αυτοσχέδιο δίστιχο:

Καλύτερα γαϊδούρι
παρά άλογο κοψονούρι.

'Ο πρόξενος όμως ένοιωσε προσβολή και αξίωσε από τον ζαμπίτη να συλληφθούν τα παιδιά και να μαστιγωθούν (Narrative of a journey in the Morea, London 1821, σ. 87). 'Ο υποπρόξενος πρέπει να ήταν ό Νικ. Χωματιανός Λογοθέτης πού διορίσθηκε από τον "Ελγιν το 1802. Το μεγάλο ωστόσο βάσανο των περιηγητών ήταν τα τουρκόπουλα πού, παρακινούμενα από τους μεγάλους, τους πετροβολούσαν άγρια. Αυτό έπαθαν το 1811 οί "Αγγλοι περιηγητές αδελφοί *Cazenove* στους δρόμους της Θεσσαλονίκης (A narrative of two parts, London 1813, σ. 193). Για τον τρόπο πού υποδέχονταν τα ελληνόπουλα τους Εύρωπαίους ταξιδιώτες και τις προσαγορεύσεις, λοιδωρίες και άλλες παρατηρήσεις τους, βλ. το βιβλίο του *Lyman*, συνοδοιπόρου του 'Αμερικανού περιηγητή Everet, The political state of Italy, Boston 1820 (*St. Larrabee*, Hellas Observed, The American Experience of Greece, 1775-1865, New York 1957, σ. 41). 'Ο "Αγγλος περιηγητής *John Oliver Hanson* πού ταξίδεψε στην 'Ελλάδα το 1813-1814 γράφει ότι τα τουρκόπουλα του φώναζαν στο δρόμο Γκιαούρ! Γκιαούρ!» (Recollections of Smyrna, 1813, έκδ. "Αλκη 'Αγγέλου, 'Αθήνα 1968, σ. 474).

1. Δηλαδή των ραγιάδων στους ενδιάμεσους σταθμούς.
2. "Ενθ' άν., σ. 104-105.

χωρὶς φανάρι. Οἱ παραβάτες συλλαμβάνονταν καὶ τιμωροῦνταν μὲ φάλαγγα[1].

Μελαγχολία καὶ θλίψη προκαλοῦσε στὸν Galt ἡ Ἀθήνα τῶν ἐρειπίων καὶ τῆς παρακμῆς: «Πόσο ἄθλια, πόσο μοναχική, πόσο ἄδεια εἶναι γιὰ τὸν ταξιδιώτη ἡ Ἀθήνα»[2].

Στὸν Πειραιὰ τοῦ 1810 ὑπῆρχε μονάχα τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁη-Σπυρίδωνα μὲ τρεῖς ἢ τέσσερες καλογέρους[3], ἕνα ἐξοχικὸ σπίτι καὶ ἡ ἀποθήκη ἑνὸς Γάλλου ποὺ κατοικοῦσε στὴν Ἀθήνα καὶ ἦταν συγχρόνως γιατρὸς καὶ ἔμπορος, καθὼς καὶ τὸ τελωνεῖο.

Στὸ λιμάνι ἦταν ἀραγμένα δυὸ καράβια. Στὸ πρῶτο φορτώνονταν μάρμαρα ἀπὸ τὸν Παρθενώνα. Τὸ δεύτερο, ποὺ μόλις εἶχε φτάσει, εἶχε μεταφέρει σκλάβους ἀπὸ τὴν Ἀφρική. Στὴν Ἀθήνα ὑπῆρχαν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ κάπου 300 σκλάβοι, κυρίως γυναῖκες, ποὺ χρησιμοποιόνταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὡς ὑπηρέτριες.

«Πρὶν μιὰ βδομάδα ἦρθε στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων μιὰ μαύρη γιὰ νὰ πουλήση μιὰ χήνα. Τὴ ρώτησε ὁ μοναχὸς πῶς σκλαβώθηκε. Τὴν ἔπιασαν, εἶπε, στὸ πηγάδι ποὺ ἔβγαζε νερὸ στὰ περίχωρα τῆς Ἀλεξάνδρειας»[4].

Ὁ Galt ὑπολογίζει τοὺς Τούρκους τῆς Ἀθήνας σὲ 1.000 καὶ τοὺς Ἕλληνες σὲ 7.000. «Στὴν ὑπόλοιπη Ἀττικὴ σπάνια βλέπεις μουσουλμάνο».

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 120.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 121.
3. Ἦταν ἀπομονωμένο καὶ ἀπροστάτευτο, ὅπως βρισκόταν στὴν παραλία, καὶ γι' αὐτὸ μὲ λίγους πάντοτε καλογέρους παρ' ὅλη τὴ σημαντικὴ περιουσία του. Τὸ 1819 ἡγούμενος τοῦ Ἁη-Σπυρίδωνα ἦταν ὁ Συμεών. Σὲ ἔγγραφο ἐκλογῆς δημογερόντων τῆς Ἀθήνας ὑπογράφει «ἡγούμενος Σπυριδωνίτης Συμεών». Αὐτὸν ἴσως ἀφορᾶ ἕνα σατιρικὸ τραγούδι τῆς ἐποχῆς:

   Γούμενε σὰ μ' ἀγαπᾶς
   τὰ ψαράκια ποῦ τὰ πᾶς;
   Πάνω στὴν εὐλογημένη
   ποὖναι ἄρρωστη ἢ καημένη.
   Γούμενε Σπυριδωνίτη
   ὅ,τι ἁρπάξεις μὲ τὴ μύτη.

   Γιὰ τὴν ὄμορφη ἀνηψιὰ τοῦ Συμεών, τὴν Αἰκατερίνη Μαρμαροτούρη, τραγουδιόταν τοῦτο τὸ δίστιχο:

   Κατίγκω τοῦ γιαλοῦ
   μὴν ἀγαπᾶς ἄλλου.

   (*Ἰω. Ἀλ. Μελετόπουλου*, Πειραϊκά, Ἀθῆναι 1945, σ. 18-19). Ὁ Ἁη-Σπυρίδωνας ἦταν ὁ προστάτης, μαζὶ μὲ τὸν Ἁη-Νικόλα, τῶν θαλασσινῶν τοῦ Σαρωνικοῦ. Φαίνεται ὡστόσο πὼς οἱ ψαράδες ἦταν δυσαρεστημένοι καὶ ἀπὸ τοὺς δυὸ γιατί, ὅπως γράφει ὁ *Pouqueville*, τοὺς ἄκουσε νὰ ἀπειλοῦν τὸν Ἁη-Σπυρίδωνα πὼς δὲν θὰ τοῦ ξανανάψουν πιὰ κεριὰ γιατὶ δὲν εἶχαν καλὴ καλάδα. Ἕνας μάλιστα, πολὺ ὀργισμένος, ἀποκάλεσε τὸν Ἁη-Νικόλα «παξιμαδοκλέφτη», γιατὶ τὸ τσοῦρμο ξόδεψε ὅλες τὶς προμήθειες, ποὺ ἦταν κυρίως παξιμάδια, χωρὶς νὰ πιάση οὔτε ψαράκι (Voyage dans la Grèce, τ. Ε', σ. 29).
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 128.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς παρατήρησε τὴ νωθρότητα τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου καὶ τὸν δυναμισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ.

«Οἱ νεαροὶ μουσουλμάνοι μιμοῦνται τὶς συνήθειες τῶν μεγάλων. Βλέπεις παιδιὰ ποὺ μόλις πέρασαν τὴν ἐφηβεία νὰ καμαρώνουν μὲ τὰ τσιμπούκια, τὶς καπνοσακκοῦλες καὶ τὶς πιστόλες, ὅπως οἱ πατεράδες τους. Ξημεροβραδιάζονται στὰ καφενεῖα καὶ στὰ χαμάμια μὲ τὴν ἴδια ὑπεροψία. Κι' εἶναι βυθισμένα στὴν ἴδια χαύνωση. Οἱ Ἕλληνες ἀντίθετα εἶναι δραστήριοι καὶ φιλόπονοι. Ἡ καταπίεση ἀκονίζει τὸ μυαλό τους καὶ καλλιεργεῖ τὴν ἐπιδεξιότητά τους»[1].

Ὁ Galt ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὸν χαρακτῆρα τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων μὲ βάση τὶς προσωπικές του παρατηρήσεις. Ἀναγνωρίζει τὶς ἱκανότητές τους, τὴν πνευματική τους ὀξύτητα καὶ τὸ τάλαντό τους. «Δὲν ἐννοῶ γνώσεις καὶ σοφία, ἀλλὰ τὴν ἐκπληκτικὴ λεπτολογία ποὺ χαρακτηρίζει κάθε πράξη τους, τὴν κρίση ποὺ ἀποτελεῖ τὸν κυριώτερο ὁδηγό τους. Δὲν παίρνουν καμμιὰ πρωτοβουλία χωρὶς προηγουμένως νὰ σκεφτοῦν ὅλες τὶς συνέπειες. Μπροστὰ στὰ μάτια τους ὀρθώνεται πάντοτε ὁ τρόμος τοῦ Τούρκου. Κι' ὅλη τους ἡ σκέψη ἕνα στόχο ἔχει: Πῶς νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὴν τυραννία καὶ τὴν ἁρπακτικότητά του. Σ' αὐτὴ τὴν ἀδιάκοπη ἐπενέργεια τοῦ φόβου πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ἡ δολιότητα καὶ ἡ πανουργία ποὺ τοὺς ἀποδίδονται. Γενικά, παρὰ τὴν εὐφυία καὶ τὶς ἱκανότητές τους, οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχουν τίποτα εὐγενικὸ στὸν χαρακτῆρα. Εἶναι ἀπεχθεῖς»[2].

Στὴν Κούλουρη γνώρισε τὸν Ζακυνθινὸ γιατρὸ τοῦ νησιοῦ. Ἦταν ξυπόλυτος καὶ φοροῦσε ἕνα πλουμιστὸ μπινίσι σφιγμένο στὴ μέση μὲ κόκκινο μαντήλι. Πάνω σ' αὐτὸ φοροῦσε μιὰ φαρδειὰ γούνα, ποὺ κάποτε ἦταν ὁλοπόρφυρη, καὶ τὸ κεφάλι του στόλιζε μιὰ γαλάζια σκούφια γαρνιρισμένη μὲ σκοῦρο γουναρικό. «Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ μοῦ ἔδωσε τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ξεθωριασμένου Ρωμαίου αὐτοκράτορα. Ἀλλὰ ἂν τὸν παρατηροῦσες καλύτερα ἔβλεπες ἕνα βασιλιὰ τοῦ φρενοκομείου»[3].

Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Σαλαμίνας σὲ 5.000 ψυχές. Οἱ κάτοικοι ἦταν στὴν πλειοψηφία τους Ἀρβανίτες. Οἱ νέοι μετανάστευαν στὴν περιοχὴ τῆς Λειβαδιᾶς καὶ κάπου-κάπου στὰ περίχωρα τῆς Σμύρνης. «Μερικοί, ἀφοῦ ξενητευτοῦν κάμποσα χρόνια, γυρίζουν στὸ νησὶ μ' ἕνα μακρὺ τσιμπούκι καὶ λίγους παράδες. Κι' ἐκεῖ φουμάρουν καὶ στήνουν κουβεντολόϊ ὥσπου νὰ ξοδέψουν τὸ κομπόδεμά τους. Ὕστερα ξενητεύονται ξανὰ γιὰ νὰ μὴ ξαναφανοῦν ποτὲ πιά»[4].

Ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα στὰ Μέγαρα. Οἱ κάτοικοι, χίλιοι περίπου, ὑπέφεραν ἀπὸ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 140-141.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 143.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 153-154.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 157.

τοὺς Τούρκους περαστικούς, πεζοὺς καὶ καβαλλαραίους. Γιὰ νὰ μὴ χρησιμοποιοῦν οἱ Ὀθωμανοὶ τὰ σπίτια γιὰ σταύλους, οἱ Μεγαρίτες ἔχτιζαν τὶς πόρτες χαμηλὲς ὥστε νὰ μὴ μποροῦν νὰ περάσουν τὰ ἄλογα[1].

Ὁ Galt παρακολούθησε στὰ Μέγαρα μιὰ λιτανεία γιὰ τὴν ἀνομβρία ποὺ ἀφάνιζε τὴν περιοχή. «Ἀπὸ τὰ ξημερώματα ἡ πόλη βρισκόταν στὸ πόδι, ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιά, μαζὶ μὲ τοὺς κατοίκους τῶν γειτονικῶν χωριῶν, πάνω ἀπὸ χίλια ἄτομα. Ἡ σύναξη χωρίστηκε σὲ τρεῖς ὁμάδες. Κάθε μιὰ μὲ τοὺς παπάδες ἐπικεφαλῆς καὶ τὶς εἰκόνες. Ἡ πρώτη ἦταν τοῦ Πατρός, ἡ δεύτερη τοῦ Υἱοῦ καὶ ἡ τρίτη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ πομπὴ ἔφτασε στὴ θάλασσα ὅπου ἐμβαπτίσθηκαν οἱ εἰκόνες ἐνῶ ψάλλονταν διάφορες δεήσεις»[2].

Στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων, στὴν Ἀθήνα, ἔγινε μιὰ μέρα μπροστὰ στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ ἐπίδειξη μιᾶς ἡμερωμένης ὀχιᾶς ἀπὸ μερικὰ ἀρβανιτόπουλα. Τὸ φίδι, τρία πόδια μακρύ, ἦταν τυλιγμένο στὸ χέρι ἑνὸς παιδιοῦ. Τὸ κρατοῦσε ἀπὸ τὸ λαιμὸ ἀνάμεσα στὸν ἀντίχειρα καὶ τὸ δείχτη. Ὕστερα τὸ ἄφησε στὸ πάτωμα καὶ τὰ ἄλλα παιδιὰ ἄρχισαν νὰ παίζουν μὲ τὴν ὀχιὰ χρησιμοποιώντας τὰ ραβδιά τους. Ὅπως ἐξακρίβωσε ὁ Galt, τὰ παιδιὰ καθιστοῦσαν ἀκίνδυνο τὸ φαρμακερὸ ἑρπετὸ μὲ τὴν ἑξῆς μέθοδο. Ἔβρισκαν τὴν ὀχιὰ σὲ χειμερινὴ νάρκη, τὴν ἀκινητοποιοῦσαν στηρίζοντας ἕνα διχαλωτὸ ξύλο στὸ λαιμό της καὶ τῆς ἔδιναν νὰ δαγκώση ἕνα κουρέλι ὥσπου νὰ ἐξαντληθῆ τὸ δηλητήριο. Ὕστερα ξερίζωναν τὰ δόντια της μ' ἕνα μαχαίρι. Ἔτσι ἀχρηστεύονταν, καὶ ἡ ὀχιὰ ἔχανε ἐντελῶς τὴν ἐπιθετικότητά της.

Ὁ Galt καταγράφει στὸ χρονικό του καὶ μερικὲς δεισιδαιμονίες τοῦ λαοῦ τῆς Ἀττικῆς. Οἱ Ἀθηναῖες φρόντιζαν νὰ μὴ δῆ τὰ πλυμένα ροῦχα τὸ φεγγάρι γιατὶ κάτι τέτοιο θὰ προκαλοῦσε ἀρρώστια καὶ μελαγχολία. Ἂν ὅμως τύχαινε νὰ μείνουν τὰ ροῦχα στὸ φεγγάρι ἡ νοικοκυρὰ ἔφτυνε πάνω τους τρεῖς φορὲς ἀποδιώχνοντας ἔτσι τὸ κακό[3].

Οἱ Ἀρβανίτισσες δὲν δάνειζαν ποτὲ φῶς καὶ φωτιὰ μετὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα ἂν ἔλειπε ἀπὸ τὸ σπίτι ὁ νοικοκύρης. Ἦταν ἕνα πρόσχημα γιὰ νὰ ἐμποδίζεται ἡ εἴσοδος στὰ σπίτια ξένου τὴ νύχτα ὅταν οἱ γυναῖκες εἶναι ἀνυπεράσπιστες ἐξ αἰτίας τῆς ἀπουσίας τῶν ἀντρῶν[4].

Κατέγραψε καὶ ἄλλα ἀρβανίτικα ἔθιμα. Τέσσερες πέντε μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴ βάφτιση τοῦ παιδιοῦ ἡ μαμὴ ἐρχόταν στὸ σπίτι καὶ ἑτοίμαζε μὲ τὰ χέρια της μερικὰ νόστιμα φαγιά, τὰ τοποθετοῦσε στὸ τραπέζι κι' ἔφευγε ἀφήνοντας τὴν πόρτα ἀνοιχτή. Αὐτὰ τὰ φαγιὰ προορίζονταν γιὰ τὴ Μοίρα τοῦ παιδιοῦ, ποὺ θαρχόταν ἀθέατη μέσα στὴν ἡσυχία τῆς νύχτας γιὰ νὰ τὰ γευτῆ.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 163.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 166-167.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 172-173.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 173.

Συνήθως ἡ Μοίρα τρύπωνε στὴ σκοτεινὴ κάμαρα μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς γάτας καὶ ἔτρωγε τὰ φαγιά. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ παιδὶ ἦταν τυχερό. Ἂν δὲν ἐρχόταν ἡ Μοίρα ἢ ἂν δὲν ἄγγιζε τὰ φαγιά, τὸ παιδὶ ἦταν καταδικασμένο στὴ δυστυχία. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, σημειώνει ὁ περιηγητής, ὅτι ἡ μεταχείριση ποὺ τὸ περιμένει στὴ ζωὴ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ θλιβερὴ αὐτὴ πρόβλεψη[1].

Οἱ Ἀρβανίτες πίστευαν καὶ στοὺς βρυκόλακες. Ἐμφανίζονταν συνήθως τὰ μεσάνυχτα γιὰ νὰ ἀποκαλύψουν κρυμμένους θησαυρούς, νὰ καταγγείλουν φονιάδες καὶ νὰ νουθετήσουν τοὺς φαυλόβιους[2].

Ὅπως ὅλοι οἱ περιηγητὲς τῆς ἐποχῆς ὁ Galt ἀσχολήθηκε μὲ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες γιὰ νὰ δημιουργήση ἀρχαιολογικὴ συλλογή. Εἶναι ἀδύνατο, ἔγραφε στὶς 16 Μαρτίου, νὰ μείνη κανεὶς στὴν Ἀθήνα ὀχτὼ μέρες καὶ νὰ μὴν καταληφθῆ ἀπὸ τὴ μανία τοῦ ἀρχαιολογεῖν. Πραγματοποίησε λοιπὸν τρεῖς ἀνασκαφὲς σὲ τάφους μὲ κτερίσματα[3].

Ἐπειδὴ συνεχιζόταν ἡ ἀνομβρία ἀποφασίστηκε νὰ γίνωνται ἐπὶ ὀχτὼ μέρες λιτανεῖες. Στὶς πρῶτες τρεῖς μέρες ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς, στὴν τέταρτη ἀπὸ τοὺς Ἀράπηδες[4] καὶ τοὺς σκλάβους καὶ στὶς ἄλλες τρεῖς ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς.

Ὁ Galt περιγράφει τὴν πρώτη μουσουλμανικὴ λιτανεία. Ἄρχισε δυὸ ὧρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολή. Οἱ τρεῖς κυριώτεροι ἐμίρηδες, καθένας μ' ἕνα παιδὶ μπροστά του, ποὺ κρατοῦσε τὸ κοράνι πάνω στὸ κεφάλι του, κι' ὅλοι οἱ Τοῦρκοι τῆς πόλης μαζὶ μὲ τὰ ἀρσενικὰ παιδιά τους συγκεντρώθηκαν στὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Οἱ ἐμίρηδες διάβαζαν τὶς δεήσεις καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀπαντοῦσαν κάθε τόσο: Ἀμήν! Ἀκολούθησε τὸ κήρυγμα τοῦ μουφτῆ ποὺ κράτησε μιάμιση ὥρα. Ὡστόσο λίγοι Τοῦρκοι παρακολουθοῦσαν μὲ εὐλάβεια. Οἱ νέοι ἔδειχναν ἀνία καὶ τὰ τουρκόπουλα ἄρχισαν τὸν πετροπόλεμο.

Μόλις τέλειωσε τὸ κήρυγμα, ἔφεραν ἕνα κοπάδι προβατίνες καὶ ἀρνιὰ στὸ χῶρο τῆς τελετῆς. Ἀφοῦ χώρισαν τὶς προβατίνες ἀπὸ τὰ ἀρνιὰ οἱ Τοῦρκοι ἄρχισαν μεγαλόφωνα καὶ σπαρακτικὰ δεήσεις στὸν Ἀλλάχ. Τὴν ἴδια στιγμὴ ἄρχισαν νὰ βελάζουν οἱ προβατίνες καὶ τὰ ἀρνιά. «Ἡ σκηνὴ ἦταν ἐντυπωσιακή. Βλέποντας τὴν κατάξερη κοίτη τοῦ Ἰλισσοῦ, τὸ φρυγμένο χορτάρι καὶ τὸν ἥλιο νὰ προβάλλη πάνω ἀπὸ τὸν Ὑμηττὸ κατακόκκινος καὶ στεγνὸς σὰν ἀσπίδα ἀπὸ ἀστραφτερὸ χάλκωμα, μοῦ φάνηκε πὼς ὅλη ἡ φύση, νοιώθοντας καταστρο-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 173-174.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 176.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 186 κ. ἑ.
4. Οἱ Ἀραπάδες ὑπολογίζονταν σὲ 180 κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Ἔπλεκαν ψαθιὰ καὶ κατασκεύαζαν σκοῦπες (*Ι. Τραυλοῦ*, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1960, σ. 223). Ἡ συνοικία τους βρισκόταν στὰ σημερινὰ Ἀναφιώτικα. Ἦταν ἀπελεύθεροι τῶν Τούρκων τῆς Ἀττικῆς. Εἶχαν δικό τους τζαμὶ στὸ ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 312).

φική δίψα, συμμεριζόταν τούς φόβους καί τίς άγωνίες τῶν ἀνθρώπων»[1].

Ὕστερα ἀπό παραμονή 40 ἡμερῶν στήν Ἀθήνα ὁ Galt θά ἐπιχειρήση περιήγηση στίς Κυκλάδες. Ἐπιβιβάστηκε στό καράβι πού μετέφερε ἕνα φορτίο ἀπό τά ἐλγίνεια μάρμαρα, καί στίς 30 Μαρτίου ἔφτασε στήν Ὕδρα.

Βαθύτατη ἐντύπωση προκάλεσε στόν περιηγητή τό τοπίο, ἡ πόλη καί ἡ εὐημερία τῶν κατοίκων. «Οὔτε ἕνα δέντρο δέν φυτρώνει στό νησί, οὔτε ἀλέτρια ὀργώνουν τή γῆ. Ὡστόσο οἱ 30.000 κάτοικοι, χωρίς μιά χούφτα χῶμα, χωρίς ἕνα πηγάδι, πλούτισαν στρέφοντας τήν προσοχή τους στό ἐμπόριο κι' ἀπόχτησαν σ' αὐτές τίς θάλασσες τή φήμη τῶν ἀρχαίων Φοινίκων»[2].

Τό πιό ἐπιβλητικό κτίριο ἦταν ἡ κατοικία τοῦ καπετάν Γιώργη[3] πού

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 227-229. Τήν πάνδημη αὐτή λιτανεία ἀναφέρει καί ὁ *C. L. Meryon*, γιατρός καί βιογράφος τῆς Ἀγγλίδας περιηγήτριας λαίδης Stanhope, πού ἔφτασε στήν Ἀθήνα τό 1810. Ἕνα κοπάδι πρόβατα, γράφει, ὁδηγήθηκαν στό νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας, «ὥστε τά βελάσματά τους νά συγκινήσουν τούς Οὐρανούς» (The travels of the Lady Stanhope, London 1846, σ. 39). Ἀξίζει ὅμως νά σημειωθῆ καί τό ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν διαδοχικῶν καί διαφυλετικῶν λιτανειῶν τῆς Ἀθήνας. Δεήθηκαν οἱ Ἕλληνες «παρακολουθούντων καί τῶν Τούρκων ἀλλ' ὁ Θεός δέν ἀπεφάσιζε νά βρέξῃ· ἐπανελήφθη ἡ δέησις ὑπό τῶν Τούρκων μόνων, ἀλλ' ἡ αὐτή ξηρασία ἐξηκολούθει νά εἶναι· τρίτοι ἔκαμον τήν λιτανείαν οἱ ἀράπηδες καί κατά τήν διάρκειαν αὐτῆς ὁ οὐρανός ἤνοιξε τούς καταρράκτας του· ἔλεγον δέ οἱ Ἀθηναῖοι, Ἕλληνες καί Τοῦρκοι: — Βρέ, οἱ ἀραπάδες ἔχουν πιό πίστη ἀπό μᾶς» (*Δημ. Καμπούρογλου,* Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 312). Κι' ἐνῶ στήν Ἀθήνα Ἕλληνες, Τοῦρκοι, ἀραπάδες δέονταν ἀδερφωμένοι μπροστά στήν ἀπειλή τῶν φυσικῶν στοιχείων, στήν Τῆνο, ὅπου ὀρθόδοξοι καί καθολικοί βρίσκονταν σέ μόνιμη διαμάχη, καθένας προσευχόταν γιά τό δικό του συμφέρον. Στή Στενή λ.χ. ὅπου ὁ μισός πληθυσμός ἦταν καθολικός καί ὁ μισός ὀρθόδοξος, οἱ καθολικοί ἱκέτευαν τόν Ὕψιστο νά βρέξῃ, ἀλλά μόνο στά δικά τους χωράφια!

Βρέξε, Θέ μου,
βρέξε στά φραγκοχώραφα
βρέξε καί στή μισή Στενή
γιατί οἱ ἄλλοι εἶναι Ρωμιοί.

(*Ἀλ. Φλωράκη,* Προσδιοριστικοί παράγοντες τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Τήνου, Παρνασσός, τ. ΙΕ' [1973], σ. 318). Στή Δυτική Μακεδονία, Χαλκιδική, Αἰτωλοακαρνανία κ.ἄ. συνήθιζαν τίς μαγικές ἐπωδούς τῆς περπερούνας ἤ μπαρμπαρούσας γιά τήν πρόκληση βροχῆς. Γιά τήν Καστοριά λ.χ. ἔχουμε τή μαρτυρία τοῦ *Παπαναοὺμ* ἀπό τήν προεπαναστατική κιόλας ἐποχή. Τήν τελετή-λιτανεία ὀνόμαζαν ντουντούλκα. «Νέοι κάτω τῶν 20 ἐτῶν συνέρχονται καί περιβάλλουσιν ἕνα ἐξ αὐτῶν μέ χλωρούς κλάδους χαμοδένδρων ἤ μέ τά λεγόμενα βούζια καί τόν περιάγουσιν ἀπό οἰκίας εἰς οἰκίαν τῆς πόλεως τραγουδοῦντες τά κάτωθι: βάϊ-βάϊ ντουντουλέ, πεπερούνα (εἶναι χλωροένδυτος νέος) περπατεῖ, τόν Θεόν παρακαλεῖ, Κύριε βρέξε μιά βροχή, μιά βροχή καλή-καλή, στάρια στάρια τά χορτάρια, νά χαροῦν τά παλληκάρια, κάθε ἀστάχι καί κοιλό, κάθε κούτζουρο φορτιό. Εἶτα χύνουσι ἐπί τῆς πεπερούνας ἕνα σταμνίον νεροῦ καί δίδουσιν εἰς τούς παρακολουθοῦντας αὐτήν ὀλίγα τινά νομίσματα» (*Παν. Μουλᾶ,* Ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Παναγιώτη Π. Ναούμ, Ἐποχές, 15, 1964, σ. 92). Βλ. καί παραλλαγές, Λαογρ.. τ Β' (1910), σ. 446-448, Δ' (1914), σ. 736-737, ΣΤ'(1917), σ. 179-180.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 233.

3. Τοῦ Γ. Βούλγαρη.

εἶχε ὑπηρετήσει ἄλλοτε στὸ τουρκικὸ πολεμικὸ ναυτικὸ κι' ἀπόχτησε δόξες καὶ τιμές. Στὸν τελευταῖο πόλεμο διακρίθηκε στὴν προσωπικὴ φρουρὰ τοῦ καπουδὰν πασᾶ[1]. Κι' ἐκεῖνος τὸν διόρισε κυβερνήτη τῆς Ὕδρας, τῆς γενέτειράς του. Ὁ πασάς, σὲ μιὰ ἐπίσκεψή του στὴν Ὕδρα, εἶδε τὸ σπίτι τοῦ καπετὰν Γιώργη ποὺ χτιζόταν καὶ βοήθησε οἰκονομικὰ νὰ γίνη στολίδι τοῦ νησιοῦ. Ὁ Γιώργης παραιτήθηκε τελευταῖα καὶ ὁ λαὸς ἀνέδειξε τέσσερες ἄρχοντες[2].

Κανένας Ὀθωμανὸς δὲν κατοικοῦσε στὸ νησί. Πρὶν κάμποσο καιρὸ ἕνας Τοῦρκος ἀξιωματικός, φίλος τοῦ καπετὰν Γιώργη, ἀποφάσισε νὰ ζήση στὴν Ὕδρα. Ἔχτισε μιὰ ὄμορφη ἔπαυλη καὶ ἐγκαταστάθηκε. Ἀλλὰ ὑπέφερε ἀπὸ μοναξιὰ καὶ ἀναγκάστηκε ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες νὰ μπαρκάρη σ' ἕνα καράβι γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ μὴ ξαναγυρίση στὸ νησί[3].

Ἡ φορεσιὰ τῶν Ὑδραίων εἶναι ἡ πιὸ ἀκαλαίσθητη τοῦ κόσμου, γράφει ὁ Galt. Βράκες πολὺ φαρδειές, γελέκια πορφυρά, γαλάζια ἢ πράσινα, κεντημένα μὲ μετάξι καὶ πούλιες, κοντὴ τζάκα χωρὶς γιακὰ καὶ χωρὶς τσέπες. Ὅταν κάνει κρύο πιάνουν τὶς γωνίες τῆς τζάκας τὴν ἀνασηκώνουν καὶ σκεπάζουν τὸ κεφάλι τους.

Ὅπως ὅλοι οἱ Ἕλληνες οἱ Ὑδραῖοι ἔτρεφαν μουστάκια καὶ ξούριζαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλιοῦ πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο ἀφήνοντας τὰ μαλλιὰ τους νὰ πέφτουν πίσω[4]. Στὸ κεφάλι φοροῦσαν ἕνα σκουφὶ ποὺ δὲν ἦταν μεγαλύτερο ἀπὸ ἕνα πιατελάκι τοῦ τσαγιοῦ[5].

Ἀπὸ τὴν Ὕδρα τὸ καράβι ἔφτασε στὴ Τζιὰ πλέοντας πλάϊ στὸ Μακρονήσι ὅπου ὑπῆρχε μιὰ πηγή. Ἄκουσε ἀπὸ τοὺς συνεπιβάτες του πῶς πρὶν ἑξήντα χρόνια ἕνας πελώριος δράκος ἀφάνιζε τὰ κοπάδια καὶ τοὺς βοσκοὺς στὸ Μακρονήσι. Ἀλλὰ ἕνας Ἕλληνας ναυτικὸς κατόρθωσε νὰ ἐξοντώση τὸ θαλάσσιο τέρας. Κι' ὁ καπουδὰν πασὰς χάρισε σ' αὐτὸν τὸν νεώτερο Ἡρακλῆ ἕνα καράβι[6].

---

1. Ὁ Βούλγαρης ὑπηρετοῦσε ἐπὶ 25 περίπου χρόνια στὸν τουρκικὸ στόλο. Ἀπὸ ἁπλὸς μελλάχης ἔγινε ἀρχηγὸς τῶν Ὑδραίων ναυτῶν, πλοίαρχος πολεμικοῦ πλοίου καὶ πρῶτος πλοίαρχος στὴ ναυαρχίδα τοῦ καπουδὰν πασᾶ (μπὰς ρεΐσης τοῦ οὔτς ἀμπαρλί). Βλ. *Ἀρχεῖον Ὕδρας*, τ. Α', σ. 357 καὶ *Ἀναστ. Γούδα*, Βίοι Παράλληλοι (τ. ΣΤ'), σ. 87-116. Ἦταν φανατικὸς τουρκολάτρης κι' ἂν ζοῦσε τὸ 1821 θὰ ἐμπόδιζε ἴσως τὴ συμμετοχὴ τῆς Ὕδρας στὸν Ἀγώνα.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 234.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 234-235.

4. Ὁ Ἄγγλος *C.L. Meryon*, γιατρὸς τῆς περιηγήτριας λαίδης Stanhope (1810), γράφει στὸ χρονικό του πῶς οἱ Ἕλληνες ξούριζαν τὸ μπροστινὸ καὶ τὴν κορφὴ τοῦ κεφαλιοῦ τους κι' ἄφηναν τὰ μαλλιὰ νὰ πέφτουν πίσω στὸ φυσικό τους μάκρος (The travels of the Lady Stanhope, London 1846, τ. Α', σ. 35).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 243-244.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 244-250. Παραλλαγὴ τῶν παραδόσεων καὶ μύθων περὶ δρακοντοκτόνων ἁγίων ἢ ἡρώων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στὴν παράδοση τῆς δρακοντοκτονίας ποὺ κατέ-

Ὑπολογίζει σὲ 5.000 τὸν πληθυσμὸ τῆς Τζιᾶς καὶ τὰ σπίτια τῆς πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ σὲ χίλια. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἦταν ἐπιβλητικὰ ἀρχοντικά.

Ρώτησε καὶ γιὰ τὶς τιμές. Ἕνα βόδι μιὰ λίρα καὶ 15 σελλίνια, ἕνα καλὸ πρόβατο πέντε σελλίνια[1].

Στὴ Χίο παρατήρησε ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχαν τὴ σκληρότητα καὶ τὸν στρατιωτικὸ χαρακτήρα τῶν Ὀθωμανῶν τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τῆς Ἀθήνας. Ἦταν κοσμοπολίτες. «Στὸ βλέμμα τους, στὶς χειρονομίες τους, στὸν τρόπο ποὺ μεταχειρίζονται τοὺς ξένους, ἀκόμα καὶ τοὺς Ἕλληνες, φαίνονται ἀξιαγάπητοι καὶ εὐγενικοί». Ἐνθουσιασμένος ὁ Galt ἀπὸ τὶς φιλοφροσύνες τῶν Ὀθωμανῶν τῆς Χίου τοὺς παρομοιάζει μὲ τοὺς Ἄγγλους[2].

Τὰ μαγαζιὰ ἦταν κατάμεστα ἀπὸ πολύχρωμα ὑφάσματα, χρυσοῦφαντα καὶ ἀσημοῦφαντα ποὺ σπάνια συναντοῦσε κανεὶς ἀκόμα καὶ στὸ Λονδίνο. Τὰ χιώτικα μεταξωτὰ ποὺ ἀνταγωνίζονταν τὰ καλύτερα τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας παράγονταν στοὺς ἀργαλειούς. Εἶδε σὲ ἕνα ἐργαστήριο νὰ ὑφαίνωνται μπροκὰρ ἀντάξια τῶν λυωνέζικων. Ἀλλὰ ἐνῶ ἡ τιμή τους στὴ Λυὼν ἦταν 3 ½ γκινέες ἡ γυάρδα, στὴ Χίο δὲν ξεπερνοῦσε τὶς τρεῖς. Αὐτὰ τὰ πολύτιμα προϊόντα προορίζονταν γιὰ τὶς ἀγορὲς τῆς Πόλης, τοῦ Καΐρου, τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἀσίας, ἀκόμα καὶ τῆς Ἀφρικῆς ὣς τὸ Μαρόκο.

Οἱ τοπικὲς βιοτεχνίες κατανάλωναν κάθε χρόνο 70.000 λίτρες μεταξιοῦ. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ποσότητα 20.000 λίτρες εἰσάγονταν ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μεταξωτά, ἐξάγονταν μεγάλες ποσότητες μπαμπακερῶν, γιὰ ἀντρικὲς ἐνδυμασίες. Ἦταν ριγωτὰ καὶ τὰ χρώματά τους ὄμορφα καὶ λεπτά. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ ὑφάσματα, παρατηρεῖ ὁ Galt, ἦταν ἀντάξια τῶν ἀγγλικῶν.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς πρωτεύουσας ὑπολογιζόταν σὲ 20.000 ψυχὲς καὶ ὁλόκληρου τοῦ νησιοῦ σὲ 135.000[3].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς πρόσεξε, ὅπως ὅλοι οἱ ταξιδιῶτες τοῦ ΙΗ' αἰώνα, τὴ γοητεία καὶ τὴν ἐλευθεριότητα τῶν γυναικῶν τῆς Χίου. «Οἱ κυρίες δὲν διστάζουν νὰ ρωτήσουν τὰ πιὸ ἀνόητα πράγματα γιὰ νὰ πιάσουν κουβέντα. Αὐτὴ ἡ οἰκειότητα ἐπιτρέπει μιὰ θαρρετὴ προσέγγιση μὲ τοὺς ξένους. Πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐρωτήσεις τους γίνονται σὲ ἰταλικὴ γλώσσα. Γενικὰ ὅμως ἡ γνώση τῆς ἰταλικῆς περιορίζεται σὲ μερικὰ χαριτολογήματα. Ἂν τὶς συγκρίνης·μὲ τὶς γυναῖκες τοῦ Μωριᾶ διαπιστώνεις ὅτι ἀπολαμβάνουν μιὰ ἐκπληκτικὴ ἐλευθερία. Ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω γιατί πρέπει νὰ ἀποροῦν γι' αὐτὴ τὴν ἐλευθερία

γραψε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ὑπάρχει ἡ ἀπαραίτητη πηγὴ (βλ. *Ν. Πολίτη,* Τὰ δημώδη ἑλληνικὰ ᾄσματα περὶ τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Λαογρ., τ. Δ' [1913], σ. 207 κ. ἑ.). Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι στὸ Μακρονήσι ὑπῆρχε — ὑπάρχει ἀκόμα — ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 252.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 256.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 256-258.

οἱ ξένοι, πολὺ περισσότερο οἱ Γάλλοι. Κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ Χιώτισσες δὲν διαφέρουν σ' αὐτὸ ἀπὸ τὶς Ἀγγλίδες. Οὔτε νομίζω πὼς εἶναι ταπεινωτικὸ ποὺ ἀνοίγουν τὰ παράθυρά τους γιὰ νὰ δοῦν τὸν ξενοφορεμένο διαβάτη.

»Μ' ὅλο ποὺ βρίσκονται μόνες στὸ σπίτι, χωρὶς ἀντρικὴ προστασία, δὲν διστάζουν νὰ ρωτήσουν τὸν ξένο:

— Ἀπὸ ποῦ ἔρχεσαι; Πῶς σοῦ φαίνεται τὸ νησί μας;»[1].

Ὁ Galt ἔχει μελετήσει τὰ περιηγητικὰ χρονικὰ τῶν περασμένων αἰώνων καὶ γνωρίζει ὅτι οἱ Χιώτισσες «συκοφαντήθηκαν ἀβάσιμα καὶ χαρακτηρίστηκαν ἀκόλαστες στὴ συμπεριφορά τους πρὸς τοὺς ξένους». Σπεύδει λοιπὸν νὰ διευκρινίση:

«Ἂν κρίνω ἀπὸ τὶς προσωπικές μου ἐμπειρίες, ἡ ἐλεύθερη συμπεριφορὰ τῶν γυναικῶν τῆς Χίου τιμᾶ τὴν οἰκογενειακὴ ἀρετή. Ὅλες σχεδὸν οἱ γυναῖκες τῆς κατώτερης τάξης εἶναι ἀνυφάντρες καὶ κεντήστρες. Ἡ προθυμία νὰ μιλήσουν στοὺς ξένους, ἡ ἀνυπομονησία νὰ τοὺς καλέσουν στὸ σπίτι τους—μερικὲς φορὲς τοὺς τραβοῦν ἀπὸ τὸ χέρι—ξεκινάει ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον νὰ πουλήσουν τὰ χειροτεχνήματά τους. Μπῆκα σὲ πολλὰ σπίτια, στὴν ἀρχὴ χωρὶς διόλου σεβασμὸ καὶ ἐκτίμηση στοὺς τρόπους μου. Ἀλλὰ πολὺ σύντομα μὲ ἔβαλαν στὴ θέση μου, δίνοντάς μου νὰ καταλάβω ὅτι τὸ χαμόγελο ποὺ συνόδευε τὴν πρόσκλησή τους ἀποτελοῦσε ἁπλούστατα μιὰ ἐκδήλωση ἐμπορικῆς σκοπιμότητας.

»Ὅπως εἶναι φυσικὸ οἱ πιὸ ὄμορφες γυναῖκες προσελκύουν τοὺς περισσότερους ἀγοραστές. Ἀλλὰ γενικά, ἡ ἐλευθερία τους δὲν ἀποτελεῖ φαινόμενο διαφθορᾶς»[2].

Ἀπὸ τὴ Χίο στὴ Σμύρνη. Δρόμοι στενοὶ καὶ ρυπαροί, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σημεῖα ποὺ ἦταν σκεπασμένοι, ὅπως στὰ μπεζεστένια. Κατάμεστα τὰ μαγαζιά.

Ὁ Galt διαπίστωσε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ὅτι στὴ Σμύρνη, ὅπως καὶ στὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἡ ἐλπίδα τοῦ λυτρωμοῦ ἀπὸ τὴν τυραννία κυριαρχοῦσε ἀνά-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 258-260.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 260-261. Στὴν κοινωνικότητα καὶ τὶς ἐλευθερίες τῶν γυναικῶν τῆς Χίου ἀναφέρεται κι' ἕνα ἀνώνυμο περιηγητικὸ χρονικὸ τοῦ 1810 (βλ. «Ἡ Χίος κατὰ τὸ 1810», μετ. Κ. Λ. Σγουροῦ, στὰ Χιακὰ Ἀνάλεκτα, Ἐν Ἀθήναις 1890, τοῦ *Κων. Ν. Κανελλάκη*, σ. 489-515): «...αἱ δὲ γυναῖκες, μηδ'αὐτῶν τῶν νεανίδων ἐξαιρουμένων, περιφέρονται ἀσκεπεῖς τὸ πρόσωπον καὶ βαδίζουσιν εὐπρεπῶς καὶ θαρραλέως ἐν μέσῃ τῇ πόλει, ἔνθα οὐκ ὀλίγοι Τοῦρκοι καὶ ξένοι διατρίβουσιν. Διέρχονται ἀνὰ μέσον αὐτῶν μὲ βλέμμα καὶ βάδισμα ὑπερήφανον ἅμα καὶ σεμνόν. Καθήμεναι ἐπὶ λιθίνων ἑδρῶν αἵτινες εἶναι ᾠκοδομημέναι ἔξωθεν καὶ κατὰ μῆκος τῶν οἰκιῶν, συνδιασκεδάζουσι μετὰ τῶν νέων αὐτῶν συμπολιτῶν διαλεγόμεναι ἢ καὶ μετ' ἀλλοδαπῶν Εὐρωπαίων, οὓς προσελκύουσιν αἱ χάριτες καὶ ἡ οἰκειότης τῶν Χίων γυναικῶν. Τοιαύτη συμπεριφορὰ δυνατὸν νὰ προέρχηται καὶ ἐκ κακῶς νοουμένης ἀνατροφῆς. Αἱ Χῖαι παρουσιάζονται καὶ πρὸ αὐτοῦ τοῦ Διοικητοῦ καὶ πρὸ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ βεζύρου βαίνουσαι μετὰ μετριοφροσύνης ἀλλ' ἄνευ δειλίας. Ἐν τῇ περιβολῇ προτιμῶσι τὰ ζωηρὰ χρώματα, ἰδίᾳ δὲ τὸ πράσινον, καὶ ὅμως εἶναι χαρίεσσαι, ἂν καὶ φέρουσιν ἀφειδῶς τὸ ψιμύθιον ἐπὶ τοῦ προσώπου» (ἔνθ' ἀν., σ. 506).

μεσα στοὺς Ἕλληνες. Διαπίστωσε ἐπίσης ὅτι οἱ Σμυρνιοὶ εἶχαν καλύτερο χαρακτήρα ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους. Ἦταν, γράφει, πιὸ εὔποροι καὶ λιγώτερο ὑπερόπτες καὶ ματαιόδοξοι. Λίγους μῆνες πρὶν εἶχαν θεμελιώσει ἕνα σχολεῖο γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Οἱ καθηγητὲς εἶχαν ἐκπαιδευθῆ στὴ Βιέννη καὶ ἦταν προικισμένοι μὲ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια γιὰ τὴν προώθηση τῶν σκοπῶν τοῦ ἱδρύματος. Ὁ Galt γνώρισε ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς καθηγητὲς καὶ σχημάτισε τὴν ἐντύπωση πὼς ἦταν ἕνας εὐαίσθητος ἄνθρωπος. Οἱ δαπάνες γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ διδακτηρίου καλύφθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ ἑνὸς εἰδικοῦ φόρου πάνω σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες.

Οἱ μισθοὶ τῶν καθηγητῶν εἶχαν ὁρισθῆ σὲ 100 λίρες στερλίνες τὸ χρόνο. Παρεχόταν ἐπίσης κατοικία στὰ κτίρια τοῦ ἱδρύματος ποὺ ἦταν μεγάλα καὶ κατάλληλα γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ σκοποῦ τους.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν σπουδαστῶν ὁρίσθηκε σὲ 100 καὶ ὅλες οἱ θέσεις ἦταν συμπληρωμένες. Ὁ Galt βρῆκε «περίεργα ἀρχαιότροπη» τὴ μέθοδο διδασκαλίας τῶν μαθηματικῶν. Ἕνας μεγάλος πίνακας εἶχε τοποθετηθῆ διαγώνια στὴν αἴθουσα κι' ἐκεῖ οἱ σπουδαστὲς ἔλυναν διαδοχικὰ τὰ προβλήματα χρησιμοποιώντας κιμωλία[1].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 259. Τὸ 1809 ξέσπασαν δεινὲς ἔριδες γύρω ἀπὸ τὰ σχολικὰ ζητήματα τῆς Σμύρνης ποὺ ὁδήγησαν σὲ διάσπαση καὶ στὴ δημιουργία δύο ἐκπαιδευτηρίων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παλαιὰ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ ἱδρύθηκε ἡ νέα Δημοσία Σχολὴ ποὺ μετονομάστηκε σὲ Φιλολογικὸ Φροντιστήριο καὶ ἀργότερα σὲ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο. Τὸ νέο σχολεῖο ἐπανδρώθηκε μὲ λαμπροὺς διδασκάλους σπουδασμένους σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια: τὸν Κων. Κούμα, τὸν Κ. Τσελεμπῆ, τοὺς Κων. καὶ Σοφ. Οἰκονόμου, τὸν Διον. Πύρρο. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἔφτασε στὴ Σμύρνη στὸ δεύτερο χρόνο τῆς λειτουργίας τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου καὶ δὲν γνωρίζει τὶς διχοστασίες ποὺ εἶχαν μεσολαβήσει καὶ συνεχίζονταν ἄγριες στὴν παροικία. Ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ ἄρχισε νὰ παρακμάζη ἐξ αἰτίας τῆς διαρροῆς ποὺ σημειώθηκε στὶς τάξεις της. Γι' αὐτὸ ὀνομάστηκε «Παλαιὰ Σχολή». Ἡ διδασκαλία (στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο) «οὕτως ἐπιτυχῶς καὶ καταφώρως ἐτελεῖτο, ὥστε ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ ἠπειλήθη, ὡς ἐκ τῆς ἐξ αὐτῆς ἀποχωρήσεως πολλῶν μαθητῶν, τὸν ἔσχατον κίνδυνον, ὃν νὰ προλάβῃ ζητοῦσα προσέλαβεν ὡς καθηγητὴν τὸν ἐκ Πλωμαρίου τῆς Λέσβου Βενιαμὶν τὸν Λέσβιον τὸν πρώην μὲν καθηγητὴν ἐν Κυδωνίαις, εἶτα δὲ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Βουκουρεστίου καὶ ἐκεῖθεν ἐξόριστον γενόμενον, ὡς προκαλέσαντα ταραχάς, καθ' ἃς ἐδάρησαν διδάσκαλοι, ἠπειλήθη δὲ ἡ ζωὴ τοῦ Νεοφύτου Δούκα μεσοῦντος τοῦ 1819» (*Τρ. Εὐαγγελίδη*, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθῆναι 1936, τ. Β', σ. 204). Θὰ ἀναβιώση ὕστερα ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου ποὺ σημειώθηκε τὸ 1819 (*Ματθαίου Παρανίκα*, Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν Γραμμάτων ἀπὸ ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως [1453] μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης [ΙΘ'] ἑκατονταετηρίδος, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 114-116). Στὶς ἔριδες μεταξὺ Εὐαγγελικῆς Σχολῆς καὶ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου ἀναμίχθηκε καὶ ἡ ἀγγλικὴ πρεσβεία τῆς Πόλης μὲ ὑποκίνηση τοῦ προξένου στὴ Σμύρνη Werry ποὺ εἶχε ταχθῆ ὑπὲρ τῆς Εὐαγγελικῆς. Τότε καταδιώχθηκε ὁ Κων. Κούμας. Ἀνέλαβε ὅμως τὴν προστασία του ἡ αὐστριακὴ πρεσβεία (*Ν. Κωστῆ*, Ἀνέκδοτοι Ἐπιστολαί, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑτ., τ. Ε' [1900], σ. 273-274). «Προσέδραμον», γράφει ὁ Κούμας στὸν Κοραῆ, «εἰς τὸν ἐνταῦθα Ἀγγλικὸν Ὕπατον (ἄνθρωπον ὠμόν, ἀμαθῆ, παράφρονα, τῆς ἀγγλικῆς ἀπανθρωπότητος τὸ

Βρέθηκε στὸ λιμάνι τῆς Σάμου τὴν ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς (29 'Απριλίου 1811). Μόλις βγῆκε ὁ ἥλιος ἄρχισαν ἀπὸ παντοῦ πυροβολισμοί. Οἱ ναῦτες ἀγκαλιάζονταν, ἔσφιγγαν τὰ χέρια καὶ κραύγαζαν «Χριστὸς 'Ανέστη!» [1]

'Ο πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ὑπολογιζόταν σὲ 50.000 ψυχές. Μονάχα ἕνας Τοῦρκος ἀξιωματοῦχος ὑπῆρχε στὴ Σάμο, ὁ διοικητής, ποὺ ἀπόφευγε ὡστόσο κάθε ἀνάμιξη στὴ διοίκηση, ἀφήνοντας τοὺς ἀριστοκράτες καὶ τοὺς δημοκράτες τοῦ νησιοῦ νὰ κυβερνοῦν μὲ τὸ δικό τους τρόπο [2].

Τὸ κυριώτερο προϊὸν τῆς Σάμου, τὸ μοσχάτο κρασί, ἔμενε ἀπούλητο ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου. Τὸ σαμιώτικο λάδι φημιζόταν ὡς τὸ καλύτερο τῆς 'Ανατολῆς. Παρασκευαζόταν μὲ τὸ γαλλικὸ σύστημα. Σαμιώτικα λάδια ἐξάγονταν στὴν 'Αγγλία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔκλεισαν τὰ ἰταλικὰ λιμάνια [3]. Μεγάλες ποσότητες

ἀρχέτυπον)... ὁ δὲ γράφει πρὸς τὸν Ἄγγλον πρέσβυν εἰς Κων/λιν κατ' ἐμοῦ τὰ ὀλεθριώτατα κακά». Οἱ Ἄγγλοι ζήτησαν διαμέσου τῆς Πύλης ἀπὸ τὸν πατριάρχη νὰ ἀφορίση τὴν κίνηση γιὰ τὴ δημιουργία νέας συγχρονισμένης σχολῆς. «Διὰ ταύτην τὴν βίαν ἐξέδωκεν ἡ 'Εκκλησία τὸ δεύτερον σιγίλλιον, γεμάτον ἀρῶν καὶ ἀναθεματισμῶν κατὰ τῆς φιλοσοφίας... ἐὰν ἔλειπεν ἀπὸ ἐμὲ ἡ προστασία τῆς Αὐστριακῆς Πρεσβείας ἤθελον κινδυνεύσει εἰς θάνατον» (*Κοραῆ*, Ἅπαντα, 'Επιστολαί, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Α', σ. 695-696). Τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς Σμύρνης κατὰ τὴν περίοδο 1810-1812, οἱ διαμάχες καὶ οἱ ἀντιδράσεις τῆς συντηρητικῆς μερίδας ἐναντίον τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κινήματος ἔγιναν ἀντικείμενο καὶ σατιρικῶν δημοσιευμάτων (*Φαιδ. Μπουμπουλίδη*, 'Ανέκδοτον στιχούργημα περὶ τῶν σχολικῶν πραγμάτων τῆς Σμύρνης ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, Μικρ. Χρονικά, τ. Η' [1959], σ. 402-443). Βλ. ἐπίσης *'Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1812, τεῦχος 'Ιανουαρίου, σ. 30-32 καὶ *Τρυφ. Εὐαγγελίδη*, ἔνθ' ἀν. Τὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο θὰ διαλυθῆ τὸ 1819. «'Ο μισόκαλος διάβολος», ἀναφέρεται σὲ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴ Σμύρνη πρὸς τὴν παρισινὴ *«Μέλισσα»* (1η 'Ιουλίου 1820), «ἐσκότισε τὴν κεφαλὴν τοῦ ἐνταῦθα Μητροπολίτου 'Ανθίμου καὶ τοῦ ἐπισκόπου του Καλλινίκου, ποτὲ καφοποιοῦ τῆς πανιερότητός του. Αὐτοὶ οἱ δύο τύραννοι καὶ Ταρτοῦφοι, ἐγείραντες διὰ μέσου τοῦ ἱερατείου (καὶ ἐξαιρέτως διὰ τῶν πνευματικῶν!) τὸν ἰσχυρὸν καὶ ἀνόητον ὄχλον, κατηδάφισαν τὴν ἐνταῦθα φιλολογικὴν σχολήν, καὶ ἔδιωξαν τοὺς διδασκάλους καὶ τοὺς μαθητάς. Ἔκτοτε ἡ παιδεία κατατρέχεται, καὶ πάντες οἱ ὑπερασπιζόμενοι αὐτήν, φιλόμουσοι καὶ φιλοπάτριδες, ἐκρύβησαν, δειλιῶντες νὰ παρρησιασθῶσι διότι οἱ ἐχθροὶ τῶν φώτων, οἵτινες ὡς αἱ γλαῦκες ἀγαπῶσι τὸ σκότος (διὰ πολλὰς αἰτίας!), ἐπρόσαψαν μῶμον, λέγοντες καὶ κηρύττοντες, ὡς μαινόμενοι καὶ θεομισεῖς 'Ιουδαῖοι, ὅτι ἡ σχολὴ Οἰκονόμου ἔκαμνε γύμνασιν πολεμικῆς, διὰ νὰ ἀποστατήση τὸ γένος ἡμῶν κατὰ τῶν κρατούντων. Εἰς τοιαύτην δεινὴν περίστασιν ἐχάθησαν οἱ πεπαιδευμένοι καὶ οἱ ὑπερασπισταὶ τῆς παιδείας ἤ, νὰ εἴπω καλλιότερον, ἐξωρίσθη ἡ παιδεία ἀπὸ τῆς μεγάλης καὶ πλουσίας πόλεως Σμύρνης... ἐλέγξατε κατ' ἐξοχὴν τοὺς δύο λυκανθρώπους ποιμένας τῆς δυστυχοῦς Σμύρνης, αὐτοὺς τοὺς δύο μιαροὺς καὶ ὀλεθριωτάτους ὑποκριτάς, κόλακας καὶ τυράννους, οἵτινες εἰς διαφόρους περιστάσεις μᾶς κατήσχυναν ἐνώπιον τῶν ἐνταῦθα Εὐρωπαίων...» (*Μέλισσα*, ἡ ἐφημερὶς 'Ελληνική..., 'Εν Παρισίοις 1820, τετρ. Β', σ. 299-300). Γιὰ τὴν κινητοποίηση τοῦ ἀνίδεου λαοῦ ἀπὸ τοὺς σκοταδιστὲς (κληρικοὺς καὶ κοσμικοὺς) ἐναντίον τῆς σχολῆς βλ. *Κων. Οἰκονόμου*, Τὰ Σωζόμενα Φιλολογικά, τ. Α', σ. 434. Δέκα χρόνια κράτησε ὁ ἀγώνας. Τελικὰ τὸ πατριαρχεῖο ἀπαγόρεψε τὴ διδασκαλία τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν (*Παρανίκα*, ἔνθ' ἀν., σ. 58).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 299.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 306.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 307.

χαρουπιῶν ἐξάγονταν στὴ Ρωσία γιὰ τὴν παρασκευὴ λαϊκῶν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν[1].

Στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας ζοῦσαν 70 περίπου ἄτομα, μοναχοί, θεολόγοι, κοσμικοὶ καὶ γέροντες ἔρημοι στὴ ζωή. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἀπόμαχους ὁ Galt συνάντησε καὶ ἕναν ἀγγλομαθῆ. Βρισκόταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Βρεταννοῦ γιατροῦ σὲρ Οὐΐλλιαμ Ντάνκαν. Ὁ γιατρὸς Ντάνκαν εἶχε ἀσχοληθῆ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ἔτρεφε φιλελληνικὰ αἰσθήματα καὶ προσπάθησε νὰ δημιουργήση ἀποικία Ἑλλήνων στὴν Ἀμερική. Διάλεξε μιὰ περιοχὴ στὰ ἀνατολικὰ τῆς Φλωρίδας καὶ ἐγκατέστησε ἐκεῖ μερικὲς ἑκατοντάδες Ἕλληνες. Ἡ ἀποικία διαλύθηκε ἀπὸ ἔλλειψη ἐφοδίων. Ὁ γιατρὸς ὡστόσο, γράφει ὁ Galt, πέθανε μὲ τὴν ἱκανοποίηση πὼς εἶχε ἐγκαταστήση Ἕλληνες στὴν Ἀμερική[2].

Τὸ κυριώτερο προϊὸν τῆς Μυκόνου ἦταν τὸ κόκκινο κρασὶ (ἐτήσια παραγωγὴ 500 βαρέλες)[3]. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς παρατήρησε ὅτι τὰ ἤθη τῶν κατοίκων τῆς Μυκόνου ἦταν πιὸ ἐξευγενισμένα καὶ πιὸ ἐλευθέρια σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές. Καὶ ἀποδίδει αὐτὴ τὴν πρόοδο στὴν ἐπιρροὴ καὶ τὸ παράδειγμα ἑνὸς Ρώσου ἀριστοκράτη ποὺ εἶχε ἐγκατασταθῆ στὸ νησὶ πρὶν 35 χρόνια ὡς γενικὸς πρόξενος. Ἡ γυναίκα του, μιὰ Βενετσάνα ἀπὸ οἰκογένεια εὐγενῶν, ὀργάνωνε χοροὺς καὶ θεατρικὲς παραστάσεις ὅπου γίνονταν ἐλεύθερα δεκτοὶ ὅλοι οἱ νησιῶτες, ἀκόμα καὶ τῶν κατώτερων τάξεων[4].

Οἱ Μυκονιάτισσες ἀποτελοῦσαν τὸ ἰσχυρὸ φύλο. Ξεχώριζαν μὲ τὴν εὐφυΐα, τοὺς θαρρετοὺς τρόπους, τὸν αὐθορμητισμὸ καὶ τοὺς αὐτοσχεδιασμούς τους. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς παραβρέθηκε στὴν κηδεία μιᾶς νέας Μυκονιάτισσας ποὺ πέθανε στὸν τοκετὸ καὶ παρακολούθησε τὶς ἐκδηλώσεις πένθους τῶν γυναικῶν τοῦ νησιοῦ. Ἑκατοντάδες νησιώτισσες ντύθηκαν τὶς γιορτινὲς φορεσιές τους καὶ παρακολούθησαν τὴ νεκρικὴ πομπή. Στὴν ἐκκλησία ἔγινε ὁμαδικὸς θρῆνος. Μιὰ γυναίκα ἄρχιζε μὲ τὸν πρῶτο στίχο τοῦ μοιρολογιοῦ ποὺ ἐξυμνοῦσε τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὴν ἀρετὴ τῆς νεκρῆς. Μιὰ ἄλλη κρατοῦσε τὸ σκοπὸ στὶς διακοπὲς καὶ στὸ τέλος ὅλες μαζὶ οἱ γυναῖκες ἐπαναλάμβαναν τὸ στίχο. Ὁ περιη-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 308.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 318-319.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 321.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 323. Γενικὸς πρόξενος τῆς Ρωσίας δὲν εἶχε διορισθῆ στὴ Μύκονο κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἀναφέρει ὁ Galt. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸν κόμη Βοΐνοβιτς, ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὸ νησὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωσοκρατίας (1771-1774), δημιούργησε κοινωνικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Μυκονιάτες κι' ἔχτισε δύο μέγαρα, τὸ ἕνα στὴν πόλη καὶ τὸ ἄλλο στὸ Καμινάκι «ἡμιτελὲς μετὰ κήπου ἐν ᾧ φοινικοειδῆ δένδρα καὶ δεξαμεναὶ καὶ πλούσιος διὰ τὴν ἐποχὴν διάκοσμος» (*Τρ. Εὐαγγελίδη*, Ἡ Μύκονος, ἤτοι ἱστορία τῆς Νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἐν Ἀθήναις 1912, σ. 154 καὶ 158).

γητὴς κατέγραψε ἕνα στίχο τοῦ μοιρολογιοῦ: «Φίλησε τὸ μωρό της καὶ πέθανε ἀπὸ τὴ χαρὰ πού ἔγινε μάνα»[1].

Οἱ Μυκονιάτες ντύνονταν ὅπως οἱ Ὑδραῖοι ἀλλὰ δὲν ξούριζαν ὅλοι τὸ μπροστινὸ τμῆμα τοῦ κεφαλιοῦ. Συνήθιζαν νὰ φοροῦν καπέλλο. Οἱ γυναῖκες φοροῦσαν στὸ κεφάλι ἕνα εἶδος παπικῆς τιάρας ἀπὸ κρεμεζὶ βελοῦδο. Τὰ μανίκια τοῦ μπούστου τους πλατειὰ καὶ κυματιστά. Τὸ φουστάνι ἔφτανε ὥς τὰ γόνατα. Οἱ κάλτσες, κόκκινες καὶ μαῦρες, ὅπως ἐπιβάλλει ἡ μόδα. Γαλάζιες κάλτσες δὲν εἶδε πουθενὰ ὁ περιηγητής. Φοροῦσαν τέλος ψηλοτάκουνα παπούτσια[2] ἀπὸ χρωματιστὸ δέρμα. Καθὼς δὲν στερεώνονταν στὶς φτέρνες κροτοῦσαν δυνατὰ κι' ἀχολογοῦσαν στὰ καλντερίμια.

Δημόσιο σχολεῖο δὲν ὑπῆρχε στὴ Μύκονο. Ὁ Μαυρογένης εἶχε ἀρχίσει τὴν ἀνέγερση ἑνὸς κτιρίου γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ἀκαδημίας. Ἀλλὰ ἔμεινε ἀτέλειωτο ἐπειδὴ στὸ μεταξὺ ἀποκεφαλίσθηκε[3].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς διαπίστωσε ὅτι δὲν ἀνταποκρίνονταν στὴν ἀλήθεια τὰ περὶ πενυματικοῦ ἐκφυλισμοῦ καὶ παρακμῆς τῶν Ἑλλήνων. Βρῆκε στὴ Μύκονο πολλὰ βιβλία. Ἀνάμεσά τους μιὰ μετάφραση τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τοῦ Goldsmith, ἕνα Σύστημα Φιλοσοφίας μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ γαλλικὰ καὶ πολλὰ ποιητικὰ ἔργα. Ἀπ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα ἕνα κρητικὸ ποιμενικὸ βρισκόταν στὰ χέρια καὶ τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων. Οἱ πρωτότυπες ἑλληνικὲς ἐργασίες τυπώνονταν στὴ Βιέννη καὶ τὴν Ἰταλία. Γιὰ τὸν Κωνσταντίνο Μάνο πού ζοῦσε στὴ Βλαχία οἱ Ἕλληνες ἔλεγαν, «μὲ τὴ χαρακτηριστική τους ὑπερβολή», πὼς συναγωνιζόταν τὸν Ὅμηρο στὴ μεγαλοφυία. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, σημειώνει ὁ Galt, ὅτι ὁ Μάνος ἔγραψε «ἑξάμετρα πάνω σὲ ἡρωικὰ θέματα, μὲ πλούσια φαντασία καὶ ἐκφραστικὴ δύναμη»[4].

Συνάντησε ἐπίσης στὴ Μύκονο ἕνα φτωχὸ γεροδάσκαλο, λαμπρὸ ποιητή. Καὶ μὲ θλίψη προβλέπει ὁ περιηγητὴς ὅτι αὐτὸς ὁ νησιώτης μὲ τὸ πλούσιο τάλαντο καὶ τοὺς γοητευτικοὺς στίχους θὰ μείνη ὁλότελα ἄγνωστος, τὰ ποιήματά του δὲν θὰ τυπωθοῦν ποτέ. «Ἂν ἔμενα στὴ Μύκονο θὰ φρόντιζα νὰ καταρτισθῆ ἕνας κατάλογος συνδρομητῶν γιὰ νὰ τυπωθοῦν οἱ ᾠδές του»[5].

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς εἶχαν ἀντίκτυπο ἀκόμα καὶ στὴ μικρὴ κοινωνία τοῦ νησιοῦ. Ἕνας Μυκονιάτης πού ἔζησε κάμποσον καιρὸ στὸ Παρίσι γύρισε στὴν πατρίδα του ἐμποτισμένος μὲ τὶς νέες ἰδέες. Συζητώντας μὲ τοὺς νεαροὺς συμπατριῶτες του δὲν δυσκο-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 323-324. Σὲ μετάφραση.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 325-326.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 326.

4. Στὸν *Κων. Μάνο,* γιὸ τοῦ Φαναριώτη Δημ. Μάνου ἀποδίδεται τὸ στιχούργημα «Τὰ κατὰ Κλεάνθην καὶ Ἀβρακόμην» (Τριέστι 1802 καὶ 1811). Μετέφρασε ἐπίσης μὲ τὴ βοήθεια τοῦ πατέρα του τὸν «Νέο Ἀνάχαρση» τοῦ Barthélemy (*Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1819, σ. 596).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 337-338.

λεύτηκε νὰ κλονίση τὴν πίστη τους στὴ θρησκεία. Δὲν πέρασε ὅμως πολὺς καιρὸς κι' ἕνας ἀφορισμὸς ἔφτασε ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο γιὰ τὸν ἐπαναστάτη καὶ τοὺς ὀπαδούς του. Ὁ ἀπόστολος τῶν νέων ἰδεῶν ἔσπευσε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ καθὼς ἦταν προστατευόμενος τῶν Γάλλων ἀξίωσε ἀπὸ τὸν πατριάρχη τὴν ἄμεση ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ ἀπειλώντας πὼς θὰ ἀποκαλύψη στὸ λαὸ τὶς ἀθλιότητες τοῦ κλήρου. Τὸ πατριαρχεῖο φοβήθηκε—ἦταν γνωστὴ ἡ δήμευση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας τοῦ κλήρου στὴ Γαλλία—καὶ φρόντισε νὰ ἀρθῆ ὁ ἀφορισμός[1].

Ὁ Galt ἐπιχειρεῖ καὶ μιὰ ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τῆς δουλείας τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν τουρκικῶν καταπιέσεων. Πιστεύει ὅτι ἡ τυραννία δὲν ἦταν συστηματικὴ ἀλλὰ ἀτομική. Βλέπει τὸν δεσποτισμὸ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἀπουσίας ἐθνικῆς νομοθεσίας στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Καὶ ἐπισημαίνει ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν περισσότερα προνόμια ἀπὸ τοὺς Καθολικοὺς τῆς Ἀγγλίας. Ἀποχτοῦσαν ἀξιώματα στὸ στρατό, στὴ διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν, ἀκόμα καὶ στὸ Συμβούλιο τοῦ σουλτάνου. Εἶχαν ἐξασφαλίσει θρησκευτικὴ ἐλευθερία. Πολλοὶ ἔγιναν πρίγκιπες. «Τὸ μεγάλο μειονέκτημα στὴν τουρκικὴ Διοίκηση εἶναι ἡ ἔλλειψη προστασίας ἀπὸ τὴν ἀτομική, τὴν ἰδιωτικὴ κακοήθεια καὶ ἀδικία». Τὰ ἄτομα περιβάλλονταν μὲ μεγάλες ἐξουσίες καὶ μποροῦσαν νὰ ἱκανοποιήσουν τὰ πάθη τους ἀποφεύγοντας τὸν κολασμό. Ἀντίθετα μὲ ὅσα ὑποστηρίζονταν ἐκείνη τὴν ἐποχή, γράφει ὁ Galt, οἱ καταδίκες στὴν Τουρκία ἦταν λιγώτερες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἐπιβάλλονταν στὸ Λονδίνο. Ὁ νόμος δὲν προστάτευε στὴν Τουρκία τὸ ἄτομο καὶ ἡ ἀνεξέλεγκτη δικαιοδοσία τῶν ἀξιωματούχων σ' ὅλη τὴν ἱεραρχία ὁδηγοῦσε σὲ αὐθαιρεσίες [2].

Στὸ παράρτημα τοῦ χρονικοῦ του ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἔχει συγκεντρώσει πληροφορίες γιὰ τὶς Κυκλάδες: πληθυσμό, παραγωγή, ἐμπόριο κ.λπ. Τὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ μιὰ ἀναφορὰ στὸν καπουδὰν πασά:

Ν ά ξ ο ς: Πληθυσμὸς 20.000 ψυχές. Μεγάλες ποσότητες χυμοῦ λεμονιοῦ καὶ ἀποσταγμάτων ἐξάγονταν στὴ Ρωσία. Ἡ παραγωγὴ τοῦ λαδιοῦ ἔφτανε τὶς 400.000 ὀκάδες.

Π ά ρ ο ς: Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πόλεις Νάουσα καὶ Παροικιὰ πέντε ἀκόμα χωριά. Πληθυσμὸς 8.000 ψυχές. Παραγωγὴ 60.000 κοιλὰ κριθάρι.

Τ ῆ ν ο ς: Τὸ πλουσιώτερο νησὶ τῶν Κυκλάδων. Πληθυσμὸς 30.000 ψυχὲς ποὺ κατανέμονταν στὴν πρωτεύουσα, τὸν Ἅγιο Νικόλαο καὶ σὲ 66 χωριά. Τὸ κυριώτερο ἐξαγώγιμο προϊὸν ἦταν τὰ σύκα. Ἄνθιζε ἡ καλτσοβιοτεχνία. Τὰ προϊόντα ἐξάγονταν κυρίως στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἄ ν δ ρ ο ς: Χωριὰ 66 καὶ ἡ πρωτεύουσα, ἡ πόλη τοῦ Κάστρου. Πληθυ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 343-344.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 345-347.

σμὸς 18.000 ψυχές. Βασικὸ προϊὸν τὸ μετάξι. Ἐξάγονταν 1.000 ὀκάδες τὸ χρόνο (τιμὴ 12 πιάστρα).

Μ ύ κ ο ν ο ς: Πληθυσμὸς 6.000 ψυχές. Οἱ κάτοικοι, ναυτικοὶ καὶ ἔμποροι. Παραγωγή: 4-5.000 βαρέλες κρασὶ καὶ 35.000 κοιλὰ κριθάρι.

Κ έ α: Πληθυσμὸς 5.500 ψυχές. Ἐξάγονταν 14.000 καντάρια βελανίδια. Τιμὴ τοῦ κρασιοῦ, 8 πιάστρα ἡ βαρέλα (μέσος ὅρος μιᾶς 15ετίας).

Θ ε ρ μ ι ά: Πληθυσμὸς 3.500 ψυχὲς (στὴν πρωτεύουσα καὶ σ' ἕνα χωριό). Τὸ κυριώτερο προϊὸν κριθάρι (30.000 κοιλά).

Ἀ σ τ υ π ά λ α ι α: Κάτοικοι 1.500. Παραγωγὴ 20.000 κοιλὰ κριθάρι.

Ἀ ν ά φ η: Ἕνα χωριὸ μὲ 700 ψυχές.

Ἀ μ ο ρ γ ὸ ς: Κάτοικοι 2.500 (στὴν πρωτεύουσα καὶ σὲ δύο χωριά).

Ἀ ν τ ί π α ρ ο ς: Ἕνα χωριὸ μὲ 300 ψυχές[1].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 371-374.

Ο ΕΛΓΙΝ ΚΑΙ Η ΛΕΗΛΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ο ΑΓΓΛΟΓΑΛΛΙΚΟΣ ἀνταγωνισμὸς ἀρχαιοθηρίας ποὺ ἐγκαινιάσθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰῶνα[1] ἀποκορυφώθηκε στὶς τελευταῖες δεκαετίες μὲ τὶς λαφυραγωγικὲς ἐπιδρομὲς στὴν Ἑλλάδα τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Πόλη Choiseul-Gouffier. Θὰ περάση σὲ νέα ὀξύτητα κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' μὲ τὴ λεηλασία τῶν ἑλληνικῶν μνημείων ἀπὸ τὸν Ἔλγιν, πρεσβευτὴ τῆς Μεγάλης Βρεταννίας στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα.

Ὣς τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ Γαλλία, ποὺ ἀκολουθοῦσε πάγια φιλοτουρκικὴ πολιτική, εἶχε ἐξασφαλίσει, χάρη στὰ εἰδικὰ προνόμια καὶ τὴν ἐπιρροή της, τὸ μεγαλύτερο μερίδιο τῆς λείας. Ἐπὶ Choiseul-Gouffier ἔγινε στόχος τῆς ἀρχαιοσυλλεκτικῆς βουλιμίας καὶ ἡ Ἀκρόπολη[2]. Ὁ Γάλλος πρεσβευτής, ἐφοδιασμένος μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι, κατόρθωσε νὰ ἀποσπάση τὸ 1784 ἕνα τμῆμα τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς[3].

Ἀλλὰ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ΙΘ' αἰώνα ἡ κατάσταση στὸ χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἔχει μεταστραφῆ ὑπὲρ τῶν Ἄγγλων. Ἡ ἀποτυχία τῆς ναπολεόντειας στρατιᾶς στὴν Αἴγυπτο καὶ οἱ νίκες τοῦ Νέλσωνα μεγάλωσαν τὴν ἀγγλικὴ ἐπιρροή. Ἡ Πύλη ἀποζητοῦσε πιὰ τὴν εὔνοια τῆς χώρας ποὺ κυριαρχοῦσε μὲ τὸ στόλο της στὴ Μεσόγειο[4].

Τότε ἀκριβῶς κινήθηκε ὁ μηχανισμὸς γιὰ τὸ περιπόθητο φιρμάνι ποὺ θὰ ἐπέτρεπε στοὺς Ἄγγλους νὰ στήσουν σκαλωσιὲς γύρω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο «ναὸ τῶν εἰδώλων», ὅπως ἀποκαλοῦσαν οἱ Τοῦρκοι τὸν Παρθενώνα. Πρωταγωνιστὴς σ' αὐτὴ τὴν καινούργια φάση τῶν ἐξορμήσεων γιὰ τὴν καταλήστευση τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων ἦταν ὁ πρεσβευτὴς τῆς Βρεταννίας στὴν Κωνσταντινούπολη λόρδος Ἔλγιν.

Ἡ λεηλασία τῶν γλυπτῶν θεωρήθηκε προσωπικὴ ὑπόθεση τοῦ λόρδου Ἔλγιν καὶ ἐναντίον του ἀποκλειστικὰ στράφηκε κατὰ καιροὺς ἡ παγκόσμια κατακραυγὴ γιὰ τὶς καταστροφὲς τῶν ἀρχαιοτήτων. Ἀλλὰ ὁ Ἔλγιν ὑπῆρξε πιστὸς ἑρμηνευτὴς τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, ἐκτελεστὴς τῶν ὁδηγιῶν τῶν προϊσταμένων του. Ἡ πρωτοβουλία τῆς ἁρπαγῆς ἀνήκει ὄχι στὸν Ἔλγιν ἀλλὰ στὴν κυβέρνηση Πὶτ ποὺ κατεχόταν ἀπὸ τὸ φόβο μήπως οἱ Γάλλοι ἀνταγωνιστὲς ἐπαναλάβουν, κάτω ἀπὸ εὐνοϊκώτερες συνθῆκες, τὴν ἀρχαιοθηρικὴ

---

1. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 27 κ. ἑ., σ. 128 κ. ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 458 κ. ἑ.
3. Τὰ μάρμαρα ὅμως αὐτὰ δὲν ἔφτασαν στὴ Γαλλία γιατὶ ἔπεσαν στὰ χέρια τῶν Ἄγγλων, ἔγιναν λεία πολέμου καὶ πουλήθηκαν στὸ Λονδίνο σὲ δημοπρασία. Βλ. καὶ Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 363 σημ.
4. Τὸ ἀγγλικὸ γόητρο σημείωσε νέα ἄνοδο ὕστερα ἀπὸ τὴ ναυμαχία τῆς Κοπεγχάγης, τὸ 1801.

ἐπιχείρηση πού εἶχε ἐγκαινιασθῆ ἀπὸ τὸν Ghoiseul-Gouffier καὶ τοὺς συνεργάτες του. Κι' ἀνέθεσε στὸν πρεσβευτή της στὴν Πόλη τὴν ἐκτέλεση τοῦ σχεδίου στὰ πλαίσια τῶν νέων πολιτικῶν ἐξελίξεων στὴν 'Ανατολή. 'Ο "Ελγιν, φιλάρχαιος καὶ φιλόδοξος, προχώρησε ταχύτατα καὶ μὲ ὠμότητα[1]. "Επρεπε νὰ προλάβη τοὺς Γάλλους. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπολογητικὴ ἐπιχειρηματολογία του κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάλου θορύβου ποὺ ξέσπασε ὕστερα ἀπὸ τὴν βάναυση ἀπόσπαση τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα.

«'Ο λόρδος "Ελγιν εἶχε καὶ ἄλλο κίνητρο, καθὼς καὶ ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα μπροστά του: τὴ στάση τῆς τελευταίας γαλλικῆς πρεσβείας[2] στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὴ (Γαλλικὴ) 'Επανάσταση. Γάλλοι τεχνίτες προσπάθησαν τότε νὰ ἀποσπάσουν πολλὰ γλυπτὰ ἀπὸ διάφορα κτίσματα τῆς 'Ακρόπολης καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν Παρθενώνα. Κι' ἐνῶ κατέβαζαν μιὰ μετόπη, ἡ συσκευὴ ἀστόχησε καὶ τὸ γλυπτὸ κατέπεσε καὶ θρυμματίστηκε[3]. "Ενα ἄλλο ἀντικείμενο ἀπὸ τὸν ἴδιο ναὸ μεταφέρθηκε στὴ Γαλλία καὶ κατέχει ἐπιφανὴ θέση στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου»[4].

'Ο "Ελγιν φοβᾶται νέα γαλλικὴ ἐξόρμηση στὴν 'Ακρόπολη. Κινητοποιεῖ λοιπὸν ὅλες τὶς δυνάμεις του, ἐπιταχύνει τὶς προετοιμασίες, προσπαθεῖ νὰ δημιουργήση τετελεσμένα γεγονότα. Γράφει στοὺς ἀνθρώπους του στὴν 'Αθήνα:

«'Απὸ διάφορες πληροφορίες πού συγκέντρωσα ἐδῶ φαίνεται καθαρὰ ὅτι οἱ Γάλλοι σκέπτονται νὰ ἀσχοληθοῦν ἀμέσως μὲ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν τέχνη καὶ τὴν πολιτική. Δὲν ξέρω ἂν ἔγιναν ἐπίσημα διαβήματα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. 'Αλλὰ ἔχω λόγους νὰ πιστεύω ὅτι μόλις φτάσουν οἱ πρέσβεις καὶ οἱ πρόξενοι στὶς ἕδρες τους σ' αὐτὲς τὶς χῶρες, θὰ σταλοῦν στὴν 'Ελλάδα καλλιτέχνες γιὰ νὰ παρεμβάλουν προσκόμματα στὸ ἔργο μου καὶ τὶς συλλογές μου καὶ νὰ παρουσιάσουν στὸ κοινὸ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ πρὶν γίνουν γνωστὰ τὰ δικά μου»[5].

'Αλλὰ γιὰ τὶς προθέσεις τῶν Γάλλων ὑπῆρχαν ἐνδείξεις καὶ ἀπὸ ἐντελῶς πρόσφατα γεγονότα. Οἱ ἐπιβλητικὲς ἐπιστημονικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς ἀποστολὲς στὴν Αἴγυπτο ἀποκάλυπταν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Γαλλίας γιὰ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς θησαυρούς. Στὸ Παρίσι εἶχε κιόλας κυκλοφορήσει ἡ πολύτομη καὶ μνημειακὴ ἔκδοση γιὰ τὴν Αἴγυπτο.

---

1. 'Η ἀγγλικὴ πολιτικὴ ἐνισχύθηκε βέβαια καὶ ἀπὸ προσωπικὰ καθαρὰ κίνητρα. 'Ο συλητὴς τοῦ Παρθενώνα ἔχτιζε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ τὸ παλάτι του στὴ Σκωτία καὶ φιλοδοξοῦσε νὰ τὸ διακοσμήση μὲ ἀρχαιοελληνικὰ καλλιτεχνήματα, πρωτότυπα ἢ ἀντίγραφα.

2. Τοῦ Choiseul-Gouffier.

3. 'Ο Choiseul-Gouffier ἰσχυρίστηκε ὅτι ἡ μετόπη κατέπεσε ὕστερα ἀπὸ σφοδρὴ θύελλα (Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 462).

4. Memorandum on the subject of the Earl of Elgins pursuits in Greece, London 1811, ἔκδ. Β', σ. 9.

5. "Ενθ' ἀν., σ. 12.

῾Ο λόρδος ῎Ελγιν[1] τοποθετήθηκε στὴν πρεσβεία τῆς Πόλης ἀρχὲς 1799 καὶ οἱ προετοιμασίες γιὰ τὴν ἁρπαγὴ ἄρχισαν λίγους μῆνες ἀργότερα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ χρονικὸ τοῦ ᾿Ιωάννη Μπενιζέλου. «Περὶ τὰ τέλη τοῦ ᾿Ιουλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους τῶν 1799 ὁ μιλὸρ ῎Ελγκιν, πληρεξούσιος πρέσβυς τῆς Βρεταννίας παρὰ τῇ ὀθωμανικῇ Πόρτᾳ, ἔστειλε εἰς ᾿Αθήνας τεχνίτας Ρωμαίους καὶ ᾿Αναπολιτάνους διὰ νὰ κατασκάψουν καὶ νὰ ἐρευνήσουν εἰς τὰ ἐνδόμυχα τῆς γῆς διὰ μάρμαρα καὶ κτίρια παλαιὰ καὶ νὰ κατεβάσουν ἀπὸ τὸν περίφημον ναὸν τῆς ᾿Αθηνᾶς ἐκεῖνα τὰ ἀξιολογώτατα μάρμαρα καὶ ἀνδριάντας τὰ ὁποῖα ἔδιδαν θάμβος καὶ ἔκπληξιν εἰς ὅλους τοὺς περιηγητάς»[2].

῾Ολοφάνερο πὼς ἡ ἐπιχείρηση εἶναι προγραμματισμένη καὶ συμπίπτει μὲ τὸν διορισμὸ τοῦ ῎Ελγιν στὴν πρεσβεία τῆς Πόλης. Οἱ ἔρευνες, ἡ ἀπασχόληση μεγάλου ἀριθμοῦ εἰδικῶν (ἀρχαιολόγων, καλλιτεχνῶν, τεχνικῶν), οἱ δωροδοκίες, ἀπαιτοῦσαν τεράστιες δαπάνες ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμὸ καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ θυλάκια τοῦ πρεσβευτῆ. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸν διορισμὸ τοῦ ῎Ελγιν πραγματοποιήθηκε δοκιμαστικὴ ἔρευνα στοὺς ἑλληνικοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους[3].

Τὸ ὅτι ἡ ἐπιχείρηση ἁρπαγῆς τῶν ἀρχαιοτήτων σχεδιάστηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση καὶ ὅτι ὁ ῎Ελγιν ἀνέλαβε τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τῶν προϊσταμένων του προκύπτει καὶ ἀπὸ τὶς παράλληλες ἀποστολὲς ποὺ εἶχαν ἐπίσημα ἀνατεθῆ στοὺς ἀκολούθους τοῦ πρεσβευτῆ, στὸν Carlyle καὶ στὸν Hunt, ἀρχαιογνῶστες ἱερωμένους[4].

Οἱ «Ρωμαῖοι καὶ ᾿Αναπολιτάνοι» τεχνίτες ποὺ ἀναφέρει τὸ χρονικὸ τοῦ Μπενιζέλου στρατολογήθηκαν ἀπὸ τὸν ᾿Ιταλὸ ζωγράφο Giovani Battista Lusieri ποὺ ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τῶν ἀρχαιοσυλλεκτικῶν ἐπιχειρήσεων στὴν ῾Ελλάδα. ῏Ηταν ἄνθρωπος τῶν ῎Αγγλων καὶ ὁ διορισμὸς ἔγινε μὲ συστάσεις τοῦ φιλάρχαιου πρεσβευτῆ τῆς Βρεταννίας στὴ Νεάπολη William Hamilton[5].

---

1. *Thomas Bruce, Earl of Elgin* (1766-1841), πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὴν τετραετία 1799-1803. Προηγουμένως εἶχε διατελέσει πρεσβευτὴς στὴ Βιέννη, στὶς Βρυξέλλες καὶ στὸ Βερολῖνο.

2. «᾿Εφημερίδες».

3. Διαβάζουμε στὸ ἡμερολόγιο τοῦ ᾿Αθηναίου *Καλλιφρονᾶ* (20 ᾿Οκτωβρίου 1799): «...ἔφεραν (νεκρὸ) τὸν κόνσολα τὸν ᾿Εγγλέζο, τὸν Προκόπιο Μηνᾶ, ὁποὺ ἦτον εἰς τὸν Μωρέα πηγαιμένος μὲ τοὺς ᾿Εγγλέζους».

4. Βλ. κεφ. «Κυνηγοὶ χειρογράφων στὸ ῞Αγιον ῎Ορος».

5. ῾Ο Lusieri, πιὸ γνωστὸς ὡς Δὸν Τίτα, ζωγράφιζε τὶς ἀρχαιότητες τῆς Σικελίας γιὰ λογαριασμὸ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νεάπολης. ᾿Επιτήδειος, τυχοδιώκτης καὶ στυγνὸς ἀρχαιοκάπηλος, ἀνέλαβε τὸ ἔργο τοῦ κατεδαφιστῆ μὲ μισθὸ 200 λίρες τὸ χρόνο ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δαπάνες γιὰ τὴ συντήρησή του. ῏Ηταν, γράφει ὁ *Byron*, «τὸ κατάλληλο ὄργανο τῆς λαφυραγωγίας» (The Poetical Works of Lord Byron, London 1935, σημ. σ. 859). ῾Ο ῎Ελγιν τὸν χαρακτήριζε «ἄνθρωπο ἀξίας, μὲ μεγάλη καλαισθησία, γνώσεις, ἱκανότητες καὶ ζῆλο γιὰ τὶς τέχνες» (ἀναφορὰ στὸ Ναυαρχεῖο, 16 Φεβρουαρίου 1806). ῾Ωστόσο, γιὰ τὸν καλλιτεχνικὸ ζῆλο καὶ τὴν

῾Η ὁμάδα τῶν τεχνιτῶν, ἐφοδιασμένη μὲ ὑλικὰ καὶ ἐργαλεῖα, ἔφτασε στὴν ᾿Αθήνα τὸν ᾿Ιούλιο τοῦ 1800[1]. ᾿Εδῶ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ συγκρότηση τοῦ πολυδάπανου αὐτοῦ συνεργείου ἔγινε πρὶν ἀκόμα ἐκδοθῇ τὸ φιρμάνι ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἀπόσπαση τῶν καλλιτεχνημάτων ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Κι᾿ αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἔθετε σὲ ἐφαρμογὴ μακροπρόθεσμο σχέδιο. Καθορίζοντας τοὺς στόχους, τὴν ἁρπαγὴ τῶν ἀρχαιοτήτων σὲ εὐρύτατη κλίμακα, δημιουργοῦσε τὶς τεχνικὲς προϋποθέσεις καὶ βρισκόταν σὲ ἑτοιμότητα ὥστε σὲ περίπτωση ποὺ θὰ ἐξασφαλιζόταν ἡ ἄδεια ἀπὸ τὴν Πύλη νὰ ἀρχίση ἀμέσως ἡ λεηλασία καὶ νὰ ὑπερφαλαγγισθοῦν οἱ ἐνδεχόμενες ἀντενέργειες τῶν ἀνταγωνιστῶν. Σ᾿ ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου τῶν κατεδαφιστῶν Lusieri εἶχε ἐφοδιασθῇ ἀπὸ τὸ 1799 μὲ ἔγγραφο κανονισμὸ (ἀπὸ 22 ἄρθρα) γιὰ τὰ καθήκοντά του.

Τὸ συνεργεῖο ἐγκαταστάθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ᾿Ακρόπολη περιμένοντας τὴν ἐπίσημη ἄδεια τῆς Πύλης γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν. ῾Η εὐκαιρία δὲν ἄργησε. ῾Η στρατιωτικὴ βοήθεια τῶν ῎Αγγλων στὰ τουρκικὰ στρατεύματα ποὺ ἀντιμετώπισαν τὴ στρατιὰ τοῦ Βοναπάρτη στὴν Αἴγυπτο ἀπαιτοῦσε γενναῖες καὶ ὄχι μόνο πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς παραχωρήσεις. Στὸ φιρμάνι, ποὺ ὑπόγραψε ὁ σουλτάνος κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις τοῦ 1801, ἀναφερόταν ὅτι «ἡ Πύλη ἐπιθυμεῖ μ᾿ αὐτὸ νὰ ἐκδηλώση τὸ σεβασμό της πρὸς τὸν πρεσβευτὴ τῆς Μεγάλης Βρεταννίας, τῆς σεπτῆς καὶ ἀρχαίας συμμάχου της»[2].

«καλαισθησία» τοῦ Lusieri σημείωνε χλευαστικὰ ὁ *Byron*: «῾Ο λόρδος ῎Ελγιν εἶχε μεγάλη ἐπιτυχία διαλέγοντας τὸν σινιὸρ Lusieri. Πέντε χρόνια βρισκόταν στὴν ᾿Αθήνα καὶ δὲν εἶχε τὴν περιέργεια νὰ πάη ὣς τὸ Σούνιο, ὥσπου μᾶς ἀκολούθησε στὴ δεύτερη ἐκδρομή μας» (Poetical Works, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 859). Τὸ συνεργεῖο εἶχε ἐπανδρωθῇ μὲ εἰδικοὺς συμβούλους: τὸν γραμματέα τοῦ ῎Ελγιν William Richard Hamilton (1777-1859) — ἄσχετο μὲ τὸν πρεσβευτὴ στὴ Νεάπολη — τὸν κατοπινὸ ὑφυπουργὸ ᾿Εξωτερικῶν, τὸν Ρῶσο ζωγράφο ᾿Ιβάνοβιτς καὶ τοὺς ᾿Ιταλοὺς ἀρχιτέκτονες Sebastian Ittar καὶ Vincenzo Balestra.

1. «῾Ημέραν τινά», ἱστορεῖ ὁ *᾿Αντ. Μηλιαράκης*, «οἱ κάτοικοι τῶν ᾿Αθηνῶν εἶδον διερχομένους τὰς ἀγυιὰς τῆς πόλεως ξένους, τὸν ἀριθμὸν ἕξ, ὁδηγουμένους ὑπὸ τοῦ ὑποπροξένου ἐν ᾿Αθήναις τῆς Μεγάλης Βρεταννίας Σπυρίδωνος Λογοθέτου Χωματιανοῦ, καὶ περιεργαζομένους μετὰ μεγίστου ἐνδιαφέροντος τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα» (Περὶ τῶν ᾿Ελγινείων Μαρμάρων, ῾Εστία, τ. ΚΕ΄ [1888], σ. 682). ῏Ηταν ὁ Lusieri καὶ οἱ ἐπιτελεῖς του.

2. Στὸ φιρμάνι ὁρίζονταν λεπτομερῶς τὰ δικαιώματα τοῦ συνεργείου, τὰ πλαίσια τῶν ἐργασιῶν του καὶ οἱ ὑποχρεώσεις τῶν ὀθωμανικῶν ᾿Αρχῶν: «...μετὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων τῆς φιλοξενίας καὶ τὴν ἐμπρέπουσα ὑποδοχὴ τῶν παραπάνω καλλιτεχνῶν, σύμφωνα μὲ ἐπείγουσα αἴτηση τοῦ πρεσβευτῆ, καὶ ἐπειδὴ ἀναλάβαμε τὴν ὑποχρέωση νὰ μὴν ἀντιμετωπίσουν ἐμπόδια ὅταν ἐπισκέπτονται καὶ μελετοῦν τὰ ἀνάγλυφα καὶ τὸ οἰκοδόμημα ἀπὸ ὅπου ἐπιθυμοῦν νὰ πάρουν ἀποτυπώματα ἢ σκιαγραφήματα ἢ ὅταν στήσουν σκαλωσιὲς καὶ μεταχειρίζονται διάφορα ἐργαλεῖα, παραγγέλλουμε: μόλις λάβετε αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ νὰ συμμορφωθῆτε ἀμέσως μὲ τὰ αἰτήματα τοῦ πρεσβευτῆ σ᾿ ὅλο τὸ διάστημα ποὺ οἱ παραπάνω καλλιτέχνες θὰ ἀσχολοῦνται μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ᾿Ακρόπολη τῶν ᾿Αθηνῶν, ποὺ εἶναι ὁ τόπος τῆς ἐργασίας τους, ἢ θὰ στήνουν σκαλωσιὲς γύρω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ναὸ τῶν εἰδώλων ἢ θὰ

Ἔτσι ἄνοιξε ὁ δρόμος γιὰ τὴ λεηλασία τῶν μνημείων. Ὁ Lusieri ἔστησε τὶς σκαλωσιὲς καὶ οἱ τεχνίτες ἄρχισαν νὰ ξηλώνουν καὶ νὰ λιανίζουν μετόπες καὶ ἀνάγλυφα ἐκτελώντας τὶς ἐντολὲς τοῦ πρεσβευτῆ. Ἔγραφε ἀπὸ τὴν Πόλη ὁ Ἔλγιν στὸν πράκτορά του. «Πρέπει νὰ προτιμηθοῦν οἱ μετόπες, τὰ ἀνάγλυφα καὶ τὰ λείψανα τῶν ἀγαλμάτων. Καὶ τὸ ἐλάχιστο ἀντικείμενο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα εἶναι ἀνεκτίμητο!»

Ἡ ἱστορία τῆς λεηλασίας τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν καὶ τῆς καταστροφῆς τῶν μνημείων ἀπὸ τὰ συνεργεῖα τοῦ Ἔλγιν, τὸ ναυάγιο τοῦ ἔμφορτου καραβιοῦ στὰ Κύθηρα, ἡ ἀνέλκυση τῶν γλυπτῶν, ἡ μεταφορά τους στὴν Ἀγγλία ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια καὶ ἡ ἀγορά τους ἀπὸ τὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο εἶναι γνωστά. Τὰ περιστατικὰ ὡστόσο τῆς ἁρπαγῆς καὶ ἡ ἔκταση τῶν βανδαλισμῶν φωτίζονται ἀπὸ τὰ χρονικὰ τῶν περιηγητῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν κατεδαφίσεων. Εἶναι οἱ αὐθεντικώτερες πηγὲς πληροφοριῶν γιὰ τὴ λαφυραγώγηση τοῦ Παρθενώνα, γιὰ τὴν ἔκταση τῶν καταστροφῶν, γιὰ τὶς μεθόδους ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ ὀργανωτὲς τῆς ἀρχαιοσυλίας, γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν Ἑλλήνων καὶ τοὺς ἀντίκτυπους τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τῶν γλυπτῶν στὴν εὐρωπαϊκὴ Κοινὴ Γνώμη. Γιατὶ οἱ μαρτυρίες τῶν ταξιδιωτῶν εἶναι ἄμεσες, σύγχρονες ἢ πολὺ κοντινὲς στὰ γεγονότα, οἱ κρίσεις αὐθόρμητες καὶ εἰλικρινεῖς, τὰ στοιχεῖα ἡμερολογιακὰ καὶ γι' αὐτὸ ἔγκυρα.

Στὶς 29 Ὀκτωβρίου ἔφτασε στὴν Ἀθήνα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Edward Daniel Clarke[1] καὶ συνάντησε τὸ γνώριμό του ἀπὸ τὴν περιοδεία στὴν Τρωάδα Lusieri. Ὁ Clarke βρέθηκε στὴν Ἀκρόπολη τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ τὰ συνεργεῖα δούλευαν πάνω στὶς σκαλωσιὲς καὶ εἶδε μὲ τὰ μάτια του τοὺς βανδαλισμούς.

Ἀνεβαίνοντας στὴν Ἀκρόπολη πρόσεξε σ' ἕνα μαντροτοίχι κοντὰ στὰ Προπύλαια ἕνα κομμάτι μάρμαρο μὲ ἀνάγλυφη ἀνδρικὴ μορφή. Κατάλαβε πὼς ἦταν ἕνα τμῆμα ἀπὸ μετόπη τοῦ Παρθενώνα καὶ ἔργο τοῦ Φειδία. Πῶς νὰ ἀποχτήση τὸ γλυπτό; Μπορεῖ νὰ ἦταν παρατημένο καὶ περιφρονημένο. Ἀλλὰ ὁ Ἔλγιν εἶχε ἐξασφαλίσει διαταγὴ τῶν τουρκικῶν Ἀρχῶν ποὺ ἀπαγόρευε τὴ μετακίνηση ὁποιουδήποτε ἀρχαιολογικοῦ ἀντικειμένου[2]. Μόνο στὶς ἀποθῆκες του ἐπιτρεπόταν ἡ μεταφορὰ μαρμάρων. Ὡστόσο ἔπεισε τὸν δισδάρη (τὸν

ἐφοδιάζωνται μὲ γύψινα ἀποτυπώματα ἀπὸ τὶς διακοσμήσεις καὶ τὰ ἀνάγλυφα ἢ θὰ ἐνεργοῦν ἀνασκαφές, ὅπου νομίζουν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἀνεύρεση ἐπιγραφῶν στὰ χώματα, καὶ νὰ μὴν ἐνοχληθοῦν διόλου ἀπὸ τὸν δισδάρη (τὸν διοικητὴ τοῦ κάστρου), οὔτε ἀπὸ ἄλλον κανένα, οὔτε ἀπὸ σᾶς νὰ προξενήση κανεὶς ζημιὲς στὶς σκαλωσιὲς καὶ τὰ ἐργαλεῖα, οὔτε νὰ τοὺς ἐμποδίση κανεὶς νὰ παραλάβουν ὁποιαδήποτε πέτρα μὲ ἐπιγραφὴ ἢ ἀνάγλυφο. Νὰ συμμορφωθῆτε καὶ νὰ ἐνεργήσετε σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω» (*Adolph Michaelis*, Der Parthenon, Leipzig 1870-1871, σ. 355).

1. Βλ. τὸ χρονικό του στὸ κεφ. «Τὸ θαυματουργὸ ἄγαλμα τῆς Ἐλευσίνας».
2. Embargo.

διοικητὴ τοῦ κάστρου) νὰ τὸ παραλάβη. «Καὶ τώρα βρίσκεται στὴν εἴσοδο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ», σημειώνει μὲ περηφάνεια ὁ περιηγητής [1].

Βρῆκε τὸν Lusieri ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τοῦ Ἐρεχθείου νὰ σχεδιάζη. Ὁ Ἰταλὸς τὸν κράτησε ὅλη τὴν ἡμέρα στὴν Ἀκρόπολη καὶ φρόντισε νὰ τὸν στεγάση στὸ ἄνετο σπίτι μιᾶς χήρας, ἀδερφῆς τοῦ ἄλλοτε πρόξενου τῆς Ἀγγλίας [2]. Γευμάτισαν μαζὶ μὲ τὸν δισδάρη καὶ ἄρχισε ἀμέσως ἡ ξενάγηση στὰ μνημεῖα.

«Μερικοὶ ἐργάτες ποὺ δούλευαν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Lusieri γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ, κατέβαζαν ἀπὸ τὸν Παρθενώνα, χρησιμοποιώντας σκοινιὰ καὶ μακαράδες, τὶς μετόπες μὲ τὰ ἐντελῶς ἄθικτα γλυπτά. Ὁ Lusieri μᾶς εἶπε πὼς ἀντιμετώπιζε μεγάλες δυσκολίες σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιδράσεων τῶν Τούρκων ποὺ διατηροῦσαν δεσμοὺς θρησκευτικῆς λατρείας μὲ τὸν μεταμορφωμένο σὲ ὀθωμανικὸ τέμενος ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς[3]. Τοῦ ἐξομολογηθήκαμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τρέφαμε τὰ ἴδια αἰσθήματα μὲ τοὺς Μουσουλμάνους κι' ὅτι θὰ νοιώθαμε μεγάλη χαρὰ ἂν ἐρχόταν μιὰ διαταγὴ ποὺ θὰ ἐπέβαλλε τὴν προστασία καὶ ὄχι τὴν καταστροφὴ τοῦ ἔνδοξου αὐτοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Κι' ἐνῶ παρατηρούσαμε τὰ διάφορα μέρη τοῦ ναοῦ ἔρχεται ἕνας ἐργάτης καὶ λέει στὸν Don Batista Lusieri ὅτι θὰ κατέβαζαν μιὰ ἀπὸ τὶς μετόπες. Εἴδαμε αὐτὸ τὸ ἐξαίσιο γλυπτὸ νὰ ἀνασηκώνεται ἀπὸ τὴ θέση του ἀνάμεσα στὰ τρίγλυφα. Ἀλλὰ ἐνῶ προσπαθοῦσαν οἱ ἐργάτες νὰ τοῦ δώσουν τὴν κατάλληλη προεξέχουσα θέση γιὰ νὰ ἀρχίση ἡ κάθοδος ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴν παρακείμενη τοιχοδομὴ χαλάρωσε ἐξ αἰτίας τῶν μηχανημάτων. Καὶ τότε γκρεμίστηκαν τὰ ὀγκώδη πεντελίσια μάρμαρα μὲ φοβερὸ βρόντο καὶ τὰ θρυμ-

1. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa by *Edward Daniel Clarke*, L.L.D. Part second, Greece, Egypte and the Holy Land. Section the first, London 1812, σ. 475.

2. Στὸ σπίτι τῆς Θεοδωρούλας Μακρῆ, θείας τῆς Κόρης τῶν Ἀθηνῶν.

3. Πραγματικὰ οἱ Ὀθωμανοὶ σέβονταν τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους. Τουρκικὸς νόμος ἀπαγόρευε τὴν κυριότητα σὲ μὴ ἀρόσιμες ἐκτάσεις (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τ. Γ', σ. 119). Εἰδικὰ προστάτευαν μὲ σχολαστικότητα καὶ εὐλάβεια τὴν Ἀκρόπολη, ὅπου ἄλλωστε κατοικοῦσαν ὁ δισδάρης καὶ ἄλλοι Ὀθωμανοί. Μόνο σὲ περίπτωση ἔκτακτης ἀνάγκης γκρέμιζαν ἀρχαῖα κτίσματα (*Ed. Dodwell*, A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819, τ. Α', σ. 352). Καταστροφὴ ἢ φθορὰ ἀρχαιοτήτων ἀπὸ Τούρκους γινόταν μόνο ἀπὸ δεισιδαιμονία ἢ ὕστερα ἀπὸ δωροδοκία. Οἱ Τοῦρκοι ἀντιδροῦσαν στὴν ἁρπαγὴ καὶ γιὰ ἄλλους λόγους. Ὑποψιάζονταν ἀπὸ ἀμάθεια ὅτι στὰ μνημεῖα ὑπῆρχαν μυστικὲς κρύπτες μὲ χρυσάφι καὶ πολύτιμες πέτρες. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Hobhouse*, ὁ συνοδοιπόρος τοῦ Byron, γράφει στὸ χρονικό του, ὅτι ἕνας Τοῦρκος βρῆκε στὸ περιβόλι του ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ ἄγαλμα μιᾶς Ἀφροδίτης σὲ φυσικὸ μέγεθος καὶ σχεδὸν ἀκέραιο. Κάποιος Εὐρωπαῖος ποὺ εἶδε τὸ γλυπτὸ πρόσφερε στὸν Τοῦρκο 50 τσεκίνια γιὰ νὰ τὸ ἀγοράση. Ἐκεῖνος ἀρνήθηκε, πῆρε ἕνα σφυρὶ καὶ θρυμμάτισε τὸ ἄγαλμα σίγουρος πὼς μέσα στὸ μάρμαρο ὑπῆρχε θησαυρὸς (Travels in Albania and others provinces of Turkey in 1809 and 1810, London 1855, τ. Α', σ. 336-337).

ματισμένα κομμάτια τους διασκορπίστηκαν ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια. Ὁ δισδάρης, βλέποντας τὴν καταστροφή, δὲν μπόρεσε νὰ συγκρατήση τὴ συγκίνησή του. Παραμέρισε τὸ τσιμπούκι του καὶ δακρύζοντας φώναξε:

— Τέλος! [1]

»Καὶ δήλωσε μὲ ἀποφασιστικότητα πὼς δὲν θὰ ἐπέτρεπε μὲ κανέναν τρόπο νὰ συνεχιστῆ ἡ κατεδάφιση τοῦ ναοῦ»[2].

Ἡ ὀργὴ καὶ οἱ ἀντιδράσεις τοῦ Τούρκου διοικητῆ ἀπέβλεπαν στὴν ἐκβιαστικὴ ἀπόσπαση ρεγάλων. Ἦταν ἡ καθιερωμένη τακτικὴ ὅλων τῶν Ὀθωμανῶν ἀξιωματούχων. Ὁ Ἔλγιν, μ' ὅλο ποὺ εἶχε φιρμάνι στὰ χέρια του, ἔστελνε συνεχῶς πεσκέσια: ρολόγια, κανοκιάλια, κρύσταλλα. Ἀλλὰ τὰ γενναιόδωρα μπαξίσια ἦταν ἀδύνατο νὰ κορέσουν τὶς ἀπύλωτες ἀξιώσεις τους. Ἡ ἐπέμβαση λοιπὸν τοῦ δισδάρη ἦταν εὐκαιρία γιὰ καινούργιο δῶρο. «Τί νὰ κάνη», παρατηρεῖ ὁ Clarke, «ἦταν ἕνας φτωχὸς οἰκογενειάρχης! Δὲν μποροῦσε νὰ ἀντισταθῆ στὸν πειρασμὸ ἑνὸς ρεγάλου καὶ στὰ γενναῖα ταξίματα ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ περιστάσεις. Ἔτσι, ἀντὶ νὰ ἐπιμένη στὴν ἀπόφασή του, ἄφησε σιγὰ-σιγὰ νὰ ἀποσπασθοῦν τὰ ὡραιότερα γλυπτὰ τοῦ ναοῦ».

Καὶ συνεχίζει: «Κυττάζοντας ψηλὰ εἴδαμε μὲ θλίψη τὸ χάσμα ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν πτώση. Αὐτὸ τὸ κενὸ δὲν θὰ μπορέσουν νὰ τὸ καλύψουν ποτὲ πιὰ ὅλοι οἱ πρεσβευτὲς τῆς γῆς μὲ ὅλους τοὺς μονάρχες ποὺ ἐκπροσωποῦν καὶ μὲ ὅλα τὰ πλούτη καὶ τοὺς σοφοὺς ποὺ ἔχουν στὴ διάθεσή τους.

»Ὅσο γιὰ τὸ φίλο μας Lusieri δὲν χρειάζεται νὰ τὸν ὑπερασπισθοῦμε. Αὐτὸς δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ὑπακούση στὶς ἐντολὲς καὶ τὶς ἐκτελοῦσε μὲ καταφανῆ ἀπροθυμία [3]. Ἀλλὰ οὔτε ἕνας ἀπὸ τοὺς τεχνίτες ποὺ ἦρθαν ἀπὸ τὴ Ρώμη

---

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

2. Τὸν βανδαλισμὸ ἀνομολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ Lusieri σὲ ἐπιστολή του (16 Σεπτεμβρίου 1802) πρὸς τὸν Ἔλγιν: «Ἔχω τὴν εὐχαρίστηση νὰ σᾶς ἀναγγείλω τὴν ἀπόσπαση τῆς ὄγδοης μετόπης. Εἶναι ἐκείνη ποὺ παριστάνει Κένταυρο ἐνῶ ἁρπάζει γυναίκα. Αὐτὸ τὸ μάρμαρο μᾶς προκάλεσε πολλὲς φροντίδες καὶ ἀναγκάστηκα νὰ γίνω λίγο βάρβαρος» (Memorandum, ἔνθ' ἀν., σ. 28). Τὸ περιστατικὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ *Byron*. Σὲ μιὰ ὑποσημείωση τοῦ Childe Harold (The Poetical Works, London 1935, σ. 859-860) γράφει ὅτι ὁ δισδάρης τῆς Ἀκρόπολης τὸ 1810 ἦταν γιὸς τοῦ Τούρκου δισδάρη ποὺ ἀναφέρει ὁ Clarke στὸ χρονικό του.

3. Ἀπεναντίας ὁ Lusieri ἔδειξε μεγάλο ζῆλο. Ὑπερθεμάτιζε καὶ προλάβαινε τὶς ἐπιθυμίες τοῦ αὐθέντη του. Ἀποδείχτηκε βασιλικώτερος τοῦ βασιλέως ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀναφορές του. «Ἂν δὲν μπορέσω νὰ ἀποσπάσω ὁλόκληρο τὸ Πανδρόσειο ἐλπίζω νὰ ἀποκτήσω μιὰ ἀπὸ τὶς Καρυάτιδες». Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Clarke ὅτι ὁ φίλος του Lusieri ἐκτελοῦσε ἐντολὲς τοῦ Ἔλγιν καὶ μάλιστα ἀπρόθυμα εἶναι ὁλότελα ἀβάσιμος γιατὶ ὁ Ἰταλὸς ἐργοδηγὸς τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ συνέχισε τοὺς βανδαλισμοὺς καὶ μετὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ πάτρωνά του στὴν πρεσβεία τῆς Πόλης. Τότε ἀκριβῶς ἀπέσπασε τὸν γωνιαῖο κίονα τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ Ἐρεχθείου καὶ ἕνα μεγάλο τμῆμα τῆς ζωφόρου καὶ τὰ φόρτωσε στὸ ἀγγλικὸ πλοῖο «Μέδουσα» ποὺ εἶχε μεταφέρει τὴν ἄνοιξη τοῦ 1803 στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν νέο πρεσβευτὴ *Sir William Drummond* (*Ι. Γεννάδιου*, Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837, Ἐν Ἀθήναις 1930,

γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ δὲν παρέλειψε νὰ ἐκφράση τὴν ἀγανάκτησή του γιὰ τὴν καταστροφὴ ποὺ γινόταν. Ὅλοι βεβαίωναν ὅτι δὲν ἦταν διόλου ἀπαραίτητη ἀφοῦ εἶχαν γίνει ἐκμαγεῖα τῶν γλυπτῶν ποὺ ἔπρεπε τώρα νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὸ ναό. Θὰ μποροῦσα νὰ ἀποφύγω τὴν ἀναφορὰ σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑπῆρξα αὐτόπτης μάρτυρας εἶχα ὑποχρέωση νὰ ἐκτελέσω τὸ χρέος μου μέσα στὴν ἀφήγηση τῶν ταξιδιῶν μου. Ἡ σιωπή μου σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ λαφυραγώγηση τῶν ἀθηναϊκῶν ἱερῶν θὰ σήμαινε ἐπιδοκιμασία τῶν ἐνεργειῶν ποὺ ὁδήγησαν στὴν καταστροφή τους»[1].

Γιὰ νὰ ὑπογραμμίση ὁ Clarke τὴν ἔκταση τῆς καταστροφῆς καὶ κυρίως τὴν αἰσθητικὴ ἐκμηδένιση τῶν γλυπτῶν μετὰ τὴν ἀπόσπασή τους ἀπὸ τὸ ναὸ διατυπώνει μιὰ παρατήρηση πραγματικὰ συντριπτική:

«Σὲ μιὰ ἄκρη τοῦ ἀετώματος, πάνω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε ἡ κεφαλὴ ἑνὸς ἀλόγου, ἴσως τοῦ ἀλόγου ποὺ ἀναπήδησε ἀπὸ τὴ γῆ ὅταν ὁ Ποσειδώνας τὴν ἔκρουσε μὲ τὴν τρίαινα κατὰ τὴν ἔριδα μὲ τὴν Ἀθηνᾶ γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς πόλης. Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ εἶχε τοποθετηθῆ ἀπὸ τὸν Φειδία τόσο μελετημένα ποὺ ὁ θεατὴς ἀπὸ κάτω εἶχε τὴν αἴσθηση πὼς τὸ ἄλογο τιναζόταν ἀπὸ τὴν ἄβυσσο, ἀφρίζοντας καὶ παλεύοντας νὰ λυτρωθῆ ἀπὸ τὰ δεσμά του[2]. Ὅλη ἡ προοπτικὴ τοῦ γλυπτοῦ, ὅλη ἡ ἁρμονία καὶ ἡ τελειότητα τῶν ἀναλογιῶν, ὅλος ὁ δυναμισμὸς ποὺ ἀπέπνεε ἡ σύνθεση ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴ θέση τοῦ καλλιτεχνήματος. Ἔπρεπε νὰ τὸ βλέπη κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀπόσταση ἀκριβῶς ποὺ ὅρισε ὁ Φειδίας. Μὲ τὴ μετακίνησή του ὅμως ματαιωνόταν ὁ σκοπὸς τοῦ καλλιτέχνη, ἐξαφανιζόταν αὐτόματα ἡ δημιουργία του.

»Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πιστέψη ὅτι ὅλα αὐτὰ θὰ γίνονταν ἐν ὀνόματι ἑνὸς ἔθνους περήφανου γιὰ τὶς ἐπιτεύξεις του στὸν τομέα τῶν Καλῶν Τεχνῶν; Οἱ καταστροφὲς ποὺ σημειώθηκαν στὸ ναὸ ἦταν μεγαλύτερες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ εἶχε ὑποστῆ ἀπὸ τὸ πυροβολικὸ τῶν Βενετῶν[3]. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀλόγου μετακινήθηκε. Κι' ἐκεῖ ποὺ θὰ τοποθετηθῆ τώρα εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ ἀναπλάση στὸ θεατὴ τὴν ἀρχικὴ ἐντύπωση. Ἡ ἱστορία αὐτὴ μοῦ θυμίζει ἕναν ἄλλον εὐγενὴ ποὺ παρακολούθησε κάποτε κουκλοθέατρο. Καταγοητεύτηκε ἀπὸ τὴν

σ. 31). Ἀργότερα ἐγκατεστημένος μόνιμα στὴν Ἀθήνα, πλούσιος καὶ τιμημένος, ἀσχολήθηκε ὣς τὸ θάνατό του (1821) μὲ ἀρχαιοκαπηλικὲς ἐπιχειρήσεις κι' ἀνταγωνιζόταν τὸν ἐπίσης ἀρχαιοκάπηλο πρόξενο τῆς Γαλλίας Fauvel.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 481-486. Ὁ Clarke στιγματίζει τὸν συμπατριώτη του γιὰ τὴ λεηλασία τῶν μνημείων. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὑπῆρξε μέγας λαφυραγωγός. Μὲ δωροδοκίες κατόρθωσε νὰ ἁρπάξη ἀπὸ τὸν κάμπο τῆς Ἐλευσίνας τὸ περίφημο ἄγαλμα τῆς Δήμητρας (τῆς Κιστοφόρου) χρησιμοποιώντας ὁλόκληρη στρατιὰ ἐργατῶν γιὰ τὴ μεταφορὰ στὸ καράβι.

2. Γιὰ τὴν ἀριστοτεχνικὴ κεφαλὴ τοῦ ἀλόγου ἔγραφε ὁ *B. West:* «Νομίζει κανεὶς ὅτι κάποια μαγικὴ δύναμη καὶ ὄχι ἀνθρώπινο χέρι τὴ μεταμόρφωσε σὲ πέτρα τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ τὸ ἄλογο βρισκόταν στὴν κορύφωση τῆς δύναμής του» (Memorandum, σ. 54).

3. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 698 κ. ἑ.

παράσταση καὶ ἀγόρασε τὶς φιγοῦρες. Ἀλλὰ ὅταν τὶς πῆγε σπίτι του ἀποροῦσε γιατὶ οἱ κοῦκλες ἔχασαν τὸ χιοῦμορ τους. Καὶ ἔπειτα μᾶς λένε σοβαρὰ πὼς ἡ ἐπιχείρηση εἶχε σκοπὸ «νὰ σώση αὐτὰ τὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὴν ἐπικείμενη καταστροφή[1].

»Ἀλλὰ γιατί δὲν ἀσκοῦσαν ὅλη τὴν ἐπιρροὴ ποὺ χρειάστηκε γιὰ τὴν ἀπόσπαση τῶν γλυπτῶν, στὴν τουρκικὴ κυβέρνηση γιὰ νὰ λάβη ἀποτελεσματικὰ μέτρα προστασίας τῶν καλλιτεχνημάτων;[2] Ἄ, ὄχι! Εἶχαν σοφότατα σχέδια στὸ νοῦ τους! Ἔγινε καὶ ἀπόπειρα νὰ ἐπισκευασθοῦν τὰ γλυπτὰ ἀπὸ κάποιον καλλιτέχνη. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ συμφορὰ αὐτὴ μᾶς ἔσωσε ἡ καλαισθησία τοῦ Κανόβα»[3].

Τοὺς βανδαλισμοὺς τῶν συνεργείων τοῦ Ἔλγιν παρακολούθησε καὶ ἕνας ἄλλος Ἄγγλος περιηγητής, ὁ Edward Dodwell, κατὰ τὸ πρῶτο του ταξίδι στὴν Ἀθήνα, τὸ 1801. Ὁ Ἰταλὸς ζωγράφος Pomardi ποὺ συνόδευε τὸν Dodwell εἶχε σχεδιάσει τὰ γλυπτὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Ἔλγιν καὶ μετὰ τὴν ἀπόσπασή τους. Τὰ σχέδια αὐτὰ εἶναι σπουδαῖα ντοκουμέντα γιατὶ ἀποκαλύπτουν τὴν ἔκταση τῆς καταστροφῆς τῶν μνημείων.

Τὸ χρονικὸ τοῦ Dodwell [4] ἀποτελεῖ δεινὸ κατηγορητήριο ἐναντίον τῶν

---

1. Memorandum, ἔνθ' ἀν., σ. 8.

2. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν χρειαζόταν καμμιὰ πίεση στοὺς Τούρκους γιὰ τὴν προστασία τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα. Οἱ ἀρχαιότητες δὲν κινδύνευαν. Πρῶτα-πρῶτα γιατὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς ἀποτελοῦσε ὀθωμανικὸ τέμενος καὶ δεύτερο γιατὶ οἱ μετόπες ἦταν ἀπρόσιτες ἐξ αἰτίας τοῦ μεγάλου ὕψους. Θλιβερὸ εἶναι ποὺ καὶ σήμερα οἱ Ἄγγλοι ἐπικαλοῦνται ἐπίσημα τὸ ἐπιχείρημα τοῦ κινδύνου τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους μ' ὅλο ποὺ εἶναι ὁλότελα σαθρὸ καὶ ἀντιιστορικό. Στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο, πλάϊ στὴ μεγάλη αἴθουσα μὲ τὰ ἐλγίνεια μάρμαρα, ὑπάρχει μιὰ μικρότερη ὅπου ἐκτίθεται ὁμοίωμα τοῦ Παρθενώνα. Ἐκεῖ ὁ φιλάρχαιος ἐπισκέπτης διαβάζει σὲ μιὰ πληροφοριακὴ πινακίδα ὅτι ὁ λόρδος Ἔλγιν δὲν εἶχε ἀρχικὰ σκοπὸ νὰ ἀποσπάση τὰ μάρμαρα ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ναό. «Ἀλλὰ ὅταν εἶδε πὼς καταστρέφονταν ἀποφάσισε νὰ σώση ὅ,τι μποροῦσε». Ἰσχυρίζονται ἐπίσης οἱ ἀπολογητὲς τῆς λεηλασίας ὅτι ὁ λόρδος Ἔλγιν ἀπὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀρχαιότητες συγκρότησε τὰ συνεργεῖα του. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ εὐαίσθητος ἀρχαιολάτρης Ἔλγιν μοσχοπούλησε τὴ λεία του στὸ ἀγγλικὸ δημόσιο καὶ ἡ συλλογὴ τῶν γλυπτῶν ἔγινε πολύτιμο ἐθνικὸ λάφυρο. Στὴν αἴθουσα μὲ τὶς μακέττες τῶν ἀθηναϊκῶν μνημείων ὑπάρχει καὶ μιὰ γελοιογραφία τοῦ *George Gukshan* στὸν «John Bull» τοῦ 1816 μὲ τούτη τὴ λεζάντα γιὰ τὶς λαϊκὲς ἀντιδράσεις ποὺ συνάντησε ἡ ἀγορὰ τῶν μαρμάρων:

— Εἶναι εὐκαιρία!

— Ὄχι, δὲν θέλουμε πέτρες! Θέλουμε ψωμί!..

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 484 σημ. 1. Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Ἔλγιν, ποὺ ἔγραψε ὁ γραμματέας του Hamilton, φαίνεται ὅτι ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς εἶχε ἀποφασίσει νὰ ἀποκαταστήση τὰ φθαρμένα γλυπτά. Κατέφυγε λοιπὸν στὸν μεγάλο Ἰταλὸ γλύπτη Κανόβα. Ὁ καλλιτέχνης, γράφει ὁ Hamilton, ἀπάντησε στὸν Ἔλγιν ὅτι «θὰ ἦταν ἱεροσυλία νὰ ἀποτολμήση ὁποιοσδήποτε νὰ τὰ ἀγγίξη μὲ σμίλη» (Memorandum, σ. 39).

4. A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819. Βλ. κεφ. «Εἰκόνες ἑλληνικῆς ζωῆς».

πρωτεργατῶν τῆς λεηλασίας. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἐκφράζει τὸν ἀποτροπιασμό του γιὰ τὴν ἀπογύμνωση τοῦ Παρθενώνα. Καὶ φαίνεται εἰλικρινὴς γιατὶ ὁ ἴδιος, μ' ὅλο ποὺ ἦταν φανατικὸς ἀρχαιοσυλλέκτης, ἀπέφυγε ἁρπαγὴ ἢ ἀκρωτηριασμὸ ἑλληνικῶν μνημείων.

Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν οἱ πληροφορίες του σχετικὰ μὲ τὶς ἀντιδράσεις τῶν Ἑλλήνων, τὴν ἐξέγερση καὶ τὴ θλίψη τους γιὰ τὸ βάρβαρο ἀφανισμὸ τῶν γλυπτῶν.

«Κατὰ τὸ πρῶτο μου ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, δοκίμασα τὴν ταπείνωση νὰ παρευρεθῶ στὴν ἀπογύμνωση τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα γλυπτά του καὶ νὰ παρακολουθήσω τὸ γκρέμισμα μερικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ. Εἶδα νὰ κατεβάζουν πολλὲς μετόπες τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς. Ἦταν σφηνωμένες ἀνάμεσα στὰ τρίγλυφα καὶ γιὰ νὰ ἀποσπασθοῦν ἔπρεπε νὰ γκρεμιστῆ τὸ ἐξαίσιο γείσωμα ποὺ τὶς ἐκάλυπτε. Τὸ νοτιοανατολικὸ ἀέτωμα εἶχε τὴν ἴδια τύχη. Εἶχα θαυμάσει τὸ γραφικὸ κάλλος ὅταν τὸ πρωτοεῖδα διατηρημένο σὲ λαμπρὴ κατάσταση. Τώρα εἶναι κατερειπωμένο, ὅλο συντρίμματα. Τὰ σχέδια ποὺ ἔγιναν πρὶν καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα ἀποκαλύπτουν τί ἀκριβῶς ἔχει ἀποσπασθῆ καὶ καταστραφῆ καθὼς καὶ τὴν ἀξιοθρήνητη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ σημερινὴ καὶ τὴν προηγούμενη ὄψη τῶν σεπτῶν καὶ ἔνδοξων μνημείων. Μὲ θλίψη ἀναλογίζεται κανεὶς ὅτι αὐτὰ τὰ τρόπαια τῆς μεγαλοφυίας ποὺ ἀντιστάθηκαν στὴν ἀδιόρατη φθορὰ τοῦ χρόνου ἐπὶ εἰκοσιδύο καὶ πλέον αἰῶνες, ποὺ σώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ μανία τῶν εἰκονοκλαστῶν, τὴν ἁρπακτικότητα τῶν Βενετῶν ποὺ δὲν σεβάστηκαν τίποτα, καὶ τὴ βαρβαρότητα τῶν Μωαμεθανῶν, εἶχαν τὴν τύχη νὰ ὑποστοῦν τὴν ἐξολοθρευτικὴ κακουργία ποὺ θὰ θρηνοῦμε πάντοτε. Δὲν πρόκειται μονάχα γιὰ τὸ ἠθικὸ στίγμα ποὺ παρακολουθεῖ αὐτὴ τὴν πράξη. Τὸ κακὸ εἶναι ποὺ στὸ μέλλον καθένας θὰ μπορῆ νὰ ἐπικαλῆται τὸ προηγούμενο τοῦ Ἔλγιν γιὰ νὰ δικαιολογῆ παρόμοιες ἁρπαγές. Ἔτσι οἱ ναοὶ τῆς Ἀθήνας ἀντιμετωπίζουν τὸν κίνδυνο καταστροφῆς ἐξ αἰτίας τῶν γλυπτικῶν τους διακοσμήσεων, ποὺ ἀντὶ νὰ παραμείνουν στὴν ἀρχική τους θέση, κτῆμα τῆς οἰκουμένης, θὰ λαφυραγωγοῦνται ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς κάθε ἐποχῆς. Ἂν θελήσουμε νὰ ἐρευνήσουμε τὰ βαθύτερα αἴτια τοῦ κακοῦ θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ εὐθύνη βαραίνει ἐκείνους ποὺ πρῶτοι παραβίασαν ἀνόσια ὅσα σέβεται καὶ καθιερώνει ἡ ἀγάπη τοῦ ὡραίου».

Ἡ ἁρπαγὴ τῶν μνημείων συγκλόνισε τοὺς Ἀθηναίους ποὺ μὲ κάθε τρόπο ἐκδήλωναν τὴν ἀγανάκτησή τους. Ἀκόμα καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν δυσαρεστηθῆ: «Δὲν ὑπῆρξε περιηγητὴς ποὺ εἶδε τοὺς ναοὺς πρὶν καὶ μετὰ τὴν κατερείπωσή τους καὶ δὲν ἔσπευσε νὰ ἐκφράση τὴ θλίψη του. Καὶ δὲν διστάζω νὰ βεβαιώσω ὅτι ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι ἀναστατώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφή. Ἀκόμα καὶ οἱ Τοῦρκοι κατέκριναν ἀνοιχτὰ τὸ σουλτάνο γιὰ τὴ χορήγηση τῆς ἄδειας. Βρισκόμουν τότε ἐπὶ τόπου καὶ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήσω καὶ νὰ συμμεριστῶ τὴν ἀγανάκτηση ποὺ προκάλεσε ἡ λεηλασία τῶν μνημείων.

Ἦταν τόσο μεγάλη ἡ κατακραυγή, ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβληθοῦν ὑπέρογκα μεροκάματα γιὰ νὰ βρεθοῦν ἐργάτες πρόθυμοι νὰ συμπράξουν στὴν ἱεροσυλία»[1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητής, προσπαθώντας νὰ ἐλαφρύνη τὴ θέση τοῦ συμπατριώτη του, γράφει ὅτι οἱ καταστροφὲς θὰ περιορίζονταν ἂν ὁ Ἔλγιν βρισκόταν στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν ἀπόσπαση τῶν γλυπτῶν. «Ἀλλὰ ἡ ὅλη ἐπιχείρηση εἶχε ἐπὶ κεφαλῆς μισθωτοὺς μὲ προσωπικὰ συμφέροντα καὶ ἡ ἐκτέλεση ἔγινε μὲ τὴ βαναυσότητα ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς μισθοφόρους. Οἱ ναοὶ βρέθηκαν ἐκτεθειμένοι στὸ ἔλεός τους. Μὲ μανιακὴ βαρβαρότητα θρυμμάτιζαν, ἀκρωτηρίαζαν, ἅρπαζαν καὶ γκρέμιζαν τὰ εὐγενικὰ ἐκεῖνα ἔργα ποὺ ἡ ὑψηλὴ διάνοια τοῦ Περικλῆ ἀνέθεσε στὸ Φειδία καὶ τὸν Ἰκτῖνο νὰ τὰ φιλοτεχνήσουν[2]. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ καταστροφὲς ποὺ ἔγιναν στὰ μνημεῖα μέσα σὲ ἕνα χρόνο ἦταν μεγαλύτερες ἀπὸ ὅσες εἶχαν ὑποστῆ σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Οἱ Βενετοὶ κατέφεραν τὸ πρῶτο ὀλέθριο πλῆγμα ἐναντίον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ὅταν

---

1. Αὐτὴ ἡ ἄρνηση τῶν ἐργατῶν νὰ συνεργήσουν στὴ λεηλασία τῆς προγονικῆς κληρονομιᾶς ἀποκαλύπτει πῶς οἱ Ἀθηναῖοι παρακολουθοῦσαν μὲ ἀγωνία καὶ ὀργὴ τὸ ξεθεμέλιωμα τῶν μνημείων. Ἀλλὰ ἔχουμε καὶ ἄλλες μαρτυρίες. Στὴν 1 Ἰανουαρίου 1802 ἔγραφε ὁ Lusieri στὸν Ἔλγιν ὅτι ἀντιμετωπίζει δυσκολίες ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιδράσεων τῶν κατοίκων. «Χωρὶς εἰδικὸ φιρμάνι εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποσπάσουμε τὸ Πανδρόσειο. Οἱ Ἕλληνες τὸ ὑπεραγαποῦν καὶ ἀκούστηκαν μουρμουρίσματα ὅταν τὸ ζήτησε ὁ Hunt». Πρόκειται γιὰ τὸν ἐφημέριο τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας τῆς Πόλης, τὸ δεξὶ χέρι τοῦ Ἔλγιν στὴν ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ἀδίσταχτο ἀρχαιοκάπηλο (βλ. κεφ. «Κυνηγοὶ χειρογράφων στὸ Ἅγιον Ὄρος»). Ἀντίθετα ὁ γραμματέας τοῦ Ἔλγιν Hamilton, σὲ ὑπόμνημα τοῦ 1811 γράφει πῶς δὲν ἐκδηλώθηκε καμμιὰ ἀντενέργεια ἢ δυσαρέσκεια οὔτε ἀπὸ τὴν Πύλη οὔτε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Τούρκους τῆς Ἀθήνας. Ὁ λαὸς ἦταν ἐνθουσιασμένος γιατὶ βρῆκε ἀποδοτικὴ ἐργασία. Οἱ Τοῦρκοι ἔβλεπαν τὰ ἔργα μὲ ἀπάθεια καὶ ἀδιαφορία. Οἱ ξένοι περιηγητὲς πάλι χαίρονταν γιὰ τὶς κατεδαφίσεις γιατὶ ἔτσι προμηθεύονταν εὐκολώτερα ἀρχαιότητες ἀπὸ τοὺς Τούρκους τοῦ κάστρου. Δὲν ἔλειψαν βέβαια καὶ οἱ ἀφοσιωμένοι πράκτορες καὶ πρόθυμοι συνεργάτες τοῦ Ἔλγιν. Ὁ κυριώτερος ἦταν ὁ ὑποπρόξενος τῆς Ἀγγλίας Σπ. Λογοθέτης Χωματιανὸς καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Γρηγόριος. Φαίνεται πῶς ὁ Γρηγόριος εἶχε ἐνστερνισθῆ τὶς ἀπόψεις ἑνὸς παλιοῦ προκατόχου του, τοῦ ΙΓ' αἰώνα, τοῦ Μιχ. Ἀκομινάτου (Χωνιάτη) ποὺ ἔγραφε ὅτι ἡ Ἀθήνα, μὲ τὴ μετατροπὴ τοῦ Παρθενώνα σὲ χριστιανικὸ ναό, «τῆς τυραννίδος τῆς Ψευδοπαρθένου ἀπήλλακτο» (*Σπ. Λάμπρου*, Τὰ Σωζόμενα, σ. 102).

2. Ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσία τοῦ Ἔλγιν δὲν θὰ περιόριζε τὶς καταστροφές. Τοὺς ἴδιους μισθοφόρους θὰ χρησιμοποιοῦσε ὁ Ἄγγλος πρεσβευτής. Καὶ ἴσως νὰ σημειώνονταν μεγαλύτερες καταστροφὲς ἂν ἐπιστατοῦσε προσωπικὰ γιατὶ θὰ ἀξίωνε τὴν ἀπόσπαση ὅλων τῶν γλυπτῶν. Ὁ Ἔλγιν βιαζόταν νὰ ὁλοκληρώση τὴ λεηλασία γιατὶ φοβόταν πολιτικὲς περιπλοκές, διεθνεῖς ἀντιδράσεις καὶ παρέμβαση τῶν Τούρκων. Πίεζε τὸν Lusieri καὶ ἀξίωνε τὴν κατεδάφιση ὅλων σχεδὸν τῶν μνημείων γιὰ νὰ ὁλοκληρώση τὴ συλλογή του: «Θέλω νὰ ἔχω πραγματικὰ δείγματα ἀπὸ κάθε ἀντικείμενο ἢ ἀρχιτεκτονικὸ κόσμημα, ἀπὸ κάθε γεῖσο, ἀπὸ κάθε ζωφόρο, ἀπὸ κάθε κιονόκρανο, ἀπὸ τὶς διακοσμήσεις τῶν ὀροφῶν, ἀπὸ τοὺς ραβδωτοὺς κίονες, δείγματα ἀπὸ τοὺς διάφορους ἀρχιτεκτονικοὺς ρυθμούς, ἀπὸ τὶς μετόπες κι' ὅσο γίνεται περισσότερα» (Memorandum, σ. 34). Καὶ σὲ ἄλλη ἐπιστολή: «Συνεχίστε τὴ συγκομιδή... θέλω καὶ τὸ Φανάρι τοῦ Δημοσθένη», ἐννοώντας τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους, γνωστὸ καὶ ὡς Φανάρι τοῦ Διογένη (ἔνθ' ἀν., σ. 37).

πολιορκοῦσαν τὴν Ἀκρόπολη τὸ 1687. Τὸ πυροβολικό τους γκρέμισε ἕνα μέρος τοῦ ἀνεκτίμητου αὐτοῦ κτιρίου. Μέσα στὴ δίνη τοῦ πολέμου, λησμονήθηκαν τὰ ἔργα τοῦ Ἰκτίνου, τοῦ Φειδία, τοῦ Καλλικράτη κι' ἀπόμειναν σωροὶ ἀπὸ ἐρείπια ἔκθετα στὴν καταστροφικὴ ἀμάθεια τῶν Τούρκων. Πελώρια πεντελικὰ μάρμαρα κατατεμαχίζονταν γιὰ νὰ χτιστοῦν οἱ ἄθλιες καλύβες τῆς φρουρᾶς, ἐνῶ ἄλλα μάρμαρα, κυρίως τὰ ἀνάγλυφα, κατέληγαν στὰ ἀσβεστοκάμινα (οἱ Τοῦρκοι προτιμοῦσαν τὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὰ ἄμορφα μάρμαρα μ' ὅλο ποὺ τὸ ὑλικὸ ἦταν τὸ ἴδιο). Μὲ τέτοια ἀπόλαυση καταστρέφει ξαφνικὰ ἡ ἀπολίτιστη ἀμάθεια ἢ ἡ θρησκευτικὴ δεισιδαιμονία ἔργα ποὺ συγκεντρώνουν τὸν αἰώνιο θαυμασμό. Οἱ Βενετοὶ ποὺ κατὰ τὴν πολιορκία γκρέμισαν τὸν Παρθενώνα προσπάθησαν νὰ ἀποσπάσουν μερικὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὰ μηχανήματά τους ἦταν ἀτελῆ τὰ πολύτιμα ἐκεῖνα λείψανα κατέπεσαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποστοῦν ἀνεπανόρθωτες ζημίες. Ἤμουν μπροστὰ ὅταν ἔγινε ἡ ἀνασκαφὴ τῶν συντριμμάτων καὶ ἦρθε στὸ φῶς ὁ κορμὸς τῆς Ἀπτέρου Νίκης ποὺ βρίσκεται τώρα στὸ Μουσεῖο τῆς Βενετίας»[1].

Ὁ Dodwell ἀνατρέπει τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ ἐπιχείρηση τοῦ Ἔλγιν ἔσωσε τὰ γλυπτὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὁ κίνδυνος ἀφοροῦσε ἀποκλειστικὰ τὰ κατακείμενα μάρμαρα. «Ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι ἦταν ἀδύνατο νὰ φτάσουν ὣς τὶς μετόπες τοῦ Παρθενώνα. Ἔπειτα, δὲν ὑπάρχει περίπτωση πυροβολισμῶν ἐναντίον τῶν μετοπῶν. Ἀπεναντίας τὸν Παρθενώνα θεωροῦσαν σεβαστὸ μνημεῖο ὄχι μόνο οἱ Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι».

Οἱ Καρυάτιδες, παρατηρεῖ ὁ Ἄγγλος περιηγητής, μ' ὅλο ποὺ ἦταν ἐκτεθειμένες, ἀκόμα καὶ στὸν πετροπόλεμο τῶν παιδιῶν, ὄχι μόνο δὲν εἶχαν ὑποστῆ καμμιὰ φθορὰ ἀλλὰ ἀντίθετα προκαλοῦσαν τὸ γενικὸ θαυμασμὸ γιὰ τὸ κάλλος τους. Καὶ εἶναι γεγονὸς ὅτι ὅπου οἱ Τοῦρκοι κατέστρεφαν ἀρχαιότητες, κίνητρό τους ἦταν ἡ ἀνάγκη ἢ ἡ χρησιμότητα καὶ ὄχι κακόβουλη προγραμματισμένη ἐπιχείρηση [2]. Οἱ Εὐρωπαῖοι, γράφει ὁ Dodwell, ἔδωσαν τὸ παράδειγμα τοῦ βανδαλισμοῦ καὶ τῆς κερδοσκοπίας στοὺς Ὀθωμανούς. Ἔτσι ἄρχισαν καὶ κεῖνοι νὰ συναγωνίζωνται τοὺς ξένους στὶς κάθε λογῆς κατεδαφίσεις.

«Κατὰ τὴν παραμονή μου στὴν Ἀθήνα, γκρεμίστηκε μὲ διαταγὴ τοῦ δισδάρη ὁ μεγάλος ὄγκος τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ Ἐρεχθείου πρὸς τὴν πανδρόσειο νοτιοδυτικὴ πλευρὰ καὶ τοποθετήθηκε πάνω ἀπὸ μιὰ πύλη τοῦ φρουρίου.

---

1. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 698 κ. ἑ.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 322-327. Τὰ συνεργεῖα τοῦ Lusieri γκρέμισαν τουρκόσπιτα καὶ στὰ δυτικὰ τοῦ ναοῦ ἀναζητώντας μάρμαρα. «Ἔν τινι τῶν οἰκιῶν τῶν κρημνισθεισῶν ἐν ᾧ συνέβη νὰ μὴ εὕρωσί τι ὁ ἰδιοκτήτης αὐτῆς Τοῦρκος, δεικνύων τὴν δυσαρέσκειάν του, μετὰ σαρκαστικοῦ γέλωτος ἔδειξεν εἰς τοὺς τεχνίτας τὴν ἄσβεστον ἥτις ἐχρησιμοποιήθη πρὸς οἰκοδόμησιν τῶν τειχῶν τοῦ φρουρίου κατασκευασθεῖσαν ἐκ τῶν ζητουμένων τεμαχίων τῶν μαρμάρων» (*Ἀντ. Μηλιαράκη*, Περὶ τῶν Ἐλγινείων Μαρμάρων, Ἑστία, τ. ΚΕ' [1888], σ. 681).

Ἐπειδὴ νόμισα πὼς ὁ δισδάρης σκόπευε νὰ ἀπογκρεμίση τὸ ὡραῖο κτίριο, πῆρα τὸ θάρρος νὰ διαμαρτυρηθῶ. Καὶ κεῖνος, δείχνοντας μὲ τὸ δάχτυλο τὸν Παρθενώνα, τὶς Καρυάτιδες καὶ τὸ Ἐρεχθεῖο μοῦ ἀπάντησε μὲ ὀργή:

—Μὲ ποιὸ δικαίωμα παραπονιέσαι; Ποῦ εἶναι τὰ μάρμαρα ποὺ πῆραν οἱ συμπατριῶτες σου ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ναούς [1];

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς William Martin Leake ποὺ ἔφτασε στὴν Ἀθήνα τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1806 ἐπισημαίνει κυρίως τὶς ἐπιπτώσεις τῆς λεηλασίας τῶν μνημείων στὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα.

«Μιὰ ἀπὸ τὶς σοβαρότερες ἀντιρρήσεις γιὰ τὴ μετακίνηση τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴν Ἀγγλία ἢ ἄλλες χῶρες εἶναι ἡ ἀμέλεια ἢ ἀδιαφορία ἐκείνων ποὺ συλλέγουν ἢ ἀποσποῦν τὶς ἀρχαιότητες. Πολλὲς φορὲς δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ποῦ προέρχονται αὐτὲς οἱ ἀρχαιότητες. Κι' ἐπειδὴ τὰ μνημεῖα ἀπεικονίζουν τὴν ἱστορία ἑνὸς συγκεκριμένου τόπου, οἱ ἀταύτιστες ἀρχαιότητες καταντοῦν ἄχρηστες. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση δὲν ἀφορᾶ μονάχα τὶς ἐπιγραφές, μ' ὅλο ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κύριο ἀντικείμενο τῶν ἐπικρίσεων, ἀλλὰ κάθε ἑλληνικὸ ἔργο τέχνης γιατὶ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν τοπικὴ ἱστορία καὶ μυθολογία. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, μὲ τὴν ἀπόσπαση ἑνὸς μνημείου ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ χῶρο, χάνουν τὴν ἀξία τους, καὶ τὸ ἔργο τέχνης, ἔτσι ὅπως εἶναι ξεκομμένο ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, καὶ ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος ποὺ ἀπογυμνώθηκε ἀπὸ τὶς μαρτυρίες του. Σὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς συλλογὲς ὑπάρχουν σήμερα ἀρχαιότητες ποὺ παραμένουν ἀνεξήγητες ἐπειδὴ εἶναι ἄγνωστη ἡ προέλευσή τους»[2].

Ὁ ἀριστοκράτης Chateaubriand, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀθήνα τὸν Αὔγουστο τοῦ 1806, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἐπικρίνει τὴ βαναυσότητα τοῦ Ἔλγιν (ἐπειδὴ δὲν ἦταν Γάλλος) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δικαιολογεῖ τὶς λεηλασίες τῶν μνημείων ποὺ πραγματοποιοῦνται μὲ τὴ δύναμη τῶν ὅπλων.

«Ὁ λόρδος Ἔλγιν ἔχασε τὴν τιμὴ νὰ ἀναγνωριστοῦν τὰ ἀξιέπαινα ἐπιτεύγματά του καταστρέφοντας τὸν Παρθενώνα. Θέλησε νὰ ἀποσπάση τὶς μετόπες. Γιὰ νὰ τὸ κατορθώσουν οἱ Τοῦρκοι ἐργάτες[3] κατέστρεψαν τὸ ἐπιστύλιο καὶ γκρέμισαν κιονόκρανα. Ὕστερα, γιὰ νὰ ἀποσπάσουν τὶς μετόπες βρῆκαν σὰν εὔκολη λύση τὸ γκρέμισμα τοῦ γείσου. Ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἐρεχθείου πῆραν ἕνα γωνιακὸ κίονα. Καὶ σήμερα, γιὰ νὰ μὴ γκρεμιστῆ τὸ κτίσμα, ὑποστηρίζεται ἀπὸ ἕνα μαντρότοιχο. Οἱ Ἄγγλοι ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἀθήνα ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἔλγιν ἐλεεινολογοῦν αὐτὰ τὰ θλιβερὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπερίσκεπτης ἀρχαιολατρείας. Ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ λόρδος Ἔλγιν προβάλλει σὰν δικαιολογία ὅτι ἁπλῶς μιμήθηκε ἐμᾶς τοὺς Γάλλους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ Γάλλοι ἀφαίρεσαν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 352.
2. Travels in Northern Greece, London 1835, τ. Β', σ. 386.
3. Οἱ ἐργάτες δὲν ἦταν Τοῦρκοι ἀλλὰ Ἰταλοί.

ἀπὸ τὴν Ἰταλία ἀγάλματα καὶ πίνακες. Ἀλλὰ δὲν κατέστρεψαν ναοὺς γιὰ νὰ ἀποσπάσουν ἀνάγλυφα [1]. Ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμα τῶν Ρωμαίων ποὺ ἅρπαξαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὰ ἀριστουργήματα τῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς ζωγραφικῆς. Τὰ ἀθηναϊκὰ μνημεῖα, ἂν ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τοὺς χώρους ὅπου εἶχαν ἀνεγερθῆ θὰ χάσουν ἕνα μέρος τῆς ὀμορφιᾶς τους. Γιατὶ ἡ χάρη μερικῶν γραμμῶν καὶ μερικῶν χρωμάτων ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὸ φῶς. Ἀλλὰ ἂν αὐτὰ τὰ μνημεῖα τοποθετηθοῦν κάτω ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ οὐρανὸ οἱ γραμμὲς καὶ τὰ χρώματα θὰ ἐξαφανιστοῦν. Κατὰ τὰ ἄλλα, θὰ παραδεχτῶ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Γαλλίας, ἡ δόξα τῆς πατρίδας μας καὶ χίλιοι δυὸ ἄλλοι λόγοι μποροῦσαν νὰ ἐπιβάλουν τὴ μεταφύτευση τῶν μνημείων ποὺ κατακτήθηκαν ἀπὸ τὰ ὅπλα μας. Ἀλλὰ οἱ Καλὲς Τέχνες, καθὼς βρίσκονται στὴ θέση τῶν νικημένων, τῶν αἰχμαλώτων, ἔχουν ἴσως τὸ δικαίωμα νὰ θλίβωνται»[2].

Τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1809 ἔφτασαν στὴν Ἀθήνα ὁ λόρδος Byron καὶ ὁ φίλος του Hobhouse, ὁ κατοπινὸς λόρδος Broughton. Ὁ Hobhouse εἶδε πάνω στὸν ἀσβεστωμένο τοῖχο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς τοῦ Παρθενώνα χαραγμένη βαθιὰ μιὰ φράση λατινική, στηλιτευτικὴ τῶν ἄθλων τοῦ Ἔλγιν:

Quod non fecerunt Goti
hoc fecerunt Scoti [3]

---

1. Οἱ Γάλλοι ἀκρωτηρίασαν μὲ τὴν ἴδια βαρβαρότητα ἀρχαιοελληνικὰ μνημεῖα. Ὁ Choiseul-Gouffier, πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ποὺ ἀπέσπασε γλυπτὰ ἀπὸ τὸν Παρθενώνα. Ὁ Ἔλγιν εἶχε δίκιο ὑποστηρίζοντας ὅτι μιμήθηκε τοὺς Γάλλους στὴ λεηλασία. Τὰ συνεργεῖα του χρησιμοποίησαν τοὺς μακαράδες καὶ τὶς σκαλωσιὲς ποὺ εἶχαν μεταφέρει στὴν Ἀκρόπολη γιὰ τὴν ἁρπαγὴ οἱ ἄνθρωποι τοῦ Choiseul-Gouffier. Στὴ Δῆλο Ἄγγλοι καὶ Γάλλοι μοιράστηκαν τὸ κολοσσιαῖο ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα πριονίζοντάς το.

2. Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce et revenant par l'Égypte, la Barbarie et l'Espagne, Paris, 1811, τ. Α', σ. 202-204. Κατὰ τὸν *Chateaubriand* τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἀπογύμνωσαν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυρούς της ἀποτελεῖ ἕνα λαμπρὸ προηγούμενο, ἀξιομίμητη πράξη καὶ ἠθικώτατο ἐπιχείρημα ποὺ δικαιολογεῖ τὶς ἁρπαγὲς τῶν Γάλλων στὴν Ἰταλία. Καὶ τὸ χειρότερο: εὐλογεῖ μὲ τὴν κυνικὴ θεωρία του, τὴν καταλαφυραγώγηση τῶν ἀρχαιοτήτων ποὺ γίνεται μὲ τὴ δύναμη τῶν ὅπλων. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θύματα εἶναι ὄχι τὰ ἔθνη ποὺ δέχτηκαν τὴν ἐπίθεση, οἱ Ἕλληνες στὴν περίπτωση τῆς Ρώμης καὶ τῶν μεταγενέστερων ἐπιδρομέων, ἀλλὰ οἱ Καλὲς Τέχνες. Ὁ *Chateaubriand* δικαιώνει τὴ λεηλασία τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν ἐν ὀνόματι τῆς βίας. Κατακρίνει τὶς ἁρπαγὲς τοῦ Ἔλγιν ἀλλὰ ὄχι τὶς γαλλικὲς λαφυραγωγίες. Καὶ οἱ ἐπιφυλάξεις του ἀναφέρονται σὲ λόγους καθαρὰ αἰσθητικούς: τὸ φῶς τοῦ βορρᾶ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνάδειξη τῶν γραμμῶν καὶ τῶν χρωμάτων! Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες, ποὺ ἔβλεπαν μὲ ματωμένη ψυχὴ τὴν ἀπογύμνωση τῶν ἀρχαίων μνημείων, εἶναι ἀνύπαρκτοι (βλ. καὶ κεφ. «Τὸ Ὁδοιπορικὸ τοῦ *Chateaubriand*»).

3. Πρόκειται γιὰ παράφραση τοῦ περίφημου ἐπιγράμματος ποὺ εἶχε χαραχθῆ γιὰ τὸν πάπα Οὐρβανὸ Ε', τοῦ οἴκου Barberini, γιὰ νὰ στιγματισθῆ ἡ σύληση τοῦ Πάνθεου (ἀφαίρεσε τὸν ὀρείχαλκο γιὰ νὰ κατασκευάση κανόνια): Quod non facerunt barbari facerunt Barberini. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Forbin* ποὺ ἔφτασε στὴν Ἀθήνα τὸ 1817 γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἁρπαγὴ τῆς Καρυάτιδας ἀπὸ τὸ Πανδρόσειο κάποιος χάραξε πάνω

«Ὁ ἀσβεστοχτισμένος αὐτὸς τοῖχος», γράφει ὁ περιηγητής, «ὑγρὸς ἀκόμα ὅταν τὸν εἴδαμε, ἔχει ἀντικαταστήσει τὸ ἄγαλμα ποὺ βρίσκεται τώρα στὴ συλλογὴ τοῦ λόρδου Ἔλγιν».

Καὶ ἐξηγεῖ ὁ Hobhouse ὅτι ὁ ἔπαινος τῶν Γότθων ἀναφέρεται σὲ ἕνα ἀβάσιμο ἀνέκδοτο τοῦ ἱστορικοῦ Ζώσιμου. Κατὰ τὸν Ζώσιμο ὁ Ἀλάριχος δὲν ἔθιξε τοὺς θησαυροὺς τῆς Ἀθήνας γιατὶ τρομοκρατήθηκε, σύμφωνα μὲ μιὰ ἐκδοχή, ἀπὸ δύο φαντάσματα ποὺ παρουσιάστηκαν μπροστά του—τὸ ἕνα ἦταν ἡ ἴδια ἡ Ἀθηνᾶ καὶ τὸ ἄλλο ὁ Ἀχιλλέας, φοβερός, ὅπως ὅταν διασκέλιζε τὰ τείχη τῆς Τροίας—, ἢ γιατὶ σεβάστηκε, σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκδοχή, τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα[1].

Ὁ Hobhouse δικαιολογεῖ τὶς λεηλασίες τῶν ἀρχαίων μνημείων, ἀπολογεῖται γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἔλγιν καὶ ἐκθέτει τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν κατηγόρων καὶ τῶν ὑπερασπιστῶν του:

«Ἐδῶ θεωρῶ σκοπιμώτερο νὰ ἀναφερθῶ στὶς πράξεις τοῦ λόρδου Ἔλγιν ποὺ χαρακτηρίζονται βάρβαρες. Ὑποθέτω ὅτι ὅλοι γνωρίζουν τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατά. Καὶ ἐπειδὴ βρισκόμαστε στὸν τόπο ὅπου διεξαγόταν σκληρὸς ἀγώνας τῶν Γάλλων καὶ τῶν Ἄγγλων γιὰ νὰ πετύχουν τὸ σκοπό τους, ἴσως γι' αὐτὸ μποροῦμε ἐδῶ ἀκριβῶς νὰ ἐκφέρουμε καλύτερη κρίση ἀπὸ κείνους ποὺ βρίσκονται μακριά. Οἱ πράκτορες τοῦ λόρδου Ἔλγιν δὲν κατηγοροῦνται γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς ἢ γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ τῶν ἀντικειμένων ποὺ βρῆκαν. Ἡ ἔρευνα σὲ ἀρχαίους τάφους καὶ ἡ κατεδάφιση νεώτερων κτισμάτων γιὰ τὴν ἀνεύρεση θαμμένων ἐρειπίων θεωρεῖται πράξη δίκαιη καὶ ἐπαινετή, ὅπως ἡ ἀποτύπωση ἐκμαγείων τῶν ἀναγλύφων καὶ ἄλλων γλυπτῶν. Τοὺς κατηγοροῦν ὅτι δὲν περιορίστηκαν στὰ ἐκμαγεῖα (αὐτὰ ἄλλωστε εἶχαν ἐπιδιώξει οἱ Γάλλοι ὅταν βρίσκονταν στὰ

στὴν πλαϊνὴ κόρη: Opus Phidiae, δηλαδὴ «ἔργο τοῦ Φειδία» καὶ στὸν πέτρινο τοῖχο ποὺ ἀντικαθιστοῦσε τὴν Καρυάτιδα: Opus Elgin, δηλαδὴ «ἔργο τοῦ Ἔλγιν» (Voyage dans le Levant, Paris 1819, σ. 31). Ἀνακρίβειες. Ἡ φράση στὸν πέτρινο στύλο ἦταν χαραγμένη ἑλληνικὰ καὶ ὄχι λατινικά: «Ἔλγιν ἐποίησε». Καὶ στὴ διπλανὴ Καρυάτιδα τὸ ἐπίγραμμα στὰ λατινικὰ ποὺ ἀναφέρει ὁ *Hobhouse*. Ἀλλὰ τὸ δηκτικώτερο ἐπίγραμμα ἐναντίον τοῦ Ἔλγιν εἶναι ἔργο κάποιου ἄγνωστου συμπατριώτη του:

> Noseless himself, he brings home noseles blocks
> to show at once the ravages of time and pox.
> Χωρὶς μύτη ὁ ἴδιος κουβάλησε στὴν πατρίδα ἀγάλματα χωρὶς μύτη
> γιὰ νὰ δείξῃ τὶς καταστροφὲς ποὺ προκαλεῖ ὁ χρόνος καὶ ἡ σύφιλη.

(Ὁ Ἔλγιν εἶχε προσβληθῆ ἀπὸ σύφιλη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς αἰχμαλωσίας του στὴ Γαλλία). Ἔξοχη μετάφραση στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ φιλοτέχνησε ὁ Γάλλος ἑλληνιστὴς *Boissonade*:

> Ἄρρινος αὐτὸς οἴκαδ' ἀρρίνους φέρει
> λίθους, ἐναργῶς τοῖς θεωμένοις φωνῶν
> χρόνου τὶς ἔστ' ἰσχύς, τῆς τε συφιλίδος.

1. A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810, London 1813, σ. 298-299.

πράγματα) ἀλλὰ ἐνδιαφέρονταν νὰ ἀποχτήσουν τὰ πρωτότυπα, ἐπιταχύνοντας ἔτσι τὴ φθορὰ καὶ τὴν παραμόρφωση τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ περιορίζοντας σημαντικὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση τῶν μελλοντικῶν περιηγητῶν καὶ καλλιτεχνῶν. Οἱ βλάβες ποὺ τοὺς ἀποδίδουν εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἡ ἀπόσπαση τῶν μετοπῶν, τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου καὶ τῶν ἀγαλμάτων τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενώνα, ἡ ἁρπαγὴ μιᾶς ἀπὸ τὶς Καρυάτιδες καὶ τοῦ καλύτερου κίονα τοῦ Ἐρεχθείου. Ἄλλα μάρμαρα δὲν ἀφαιρέθηκαν. Πῶς μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῆ αὐτὴ ἡ λαφυραγωγία; Ἰδοὺ ἡ ἀπάντηση: Ὁ Γάλλος Choiseul-Gouffier ἀπόσπασε πρῶτος τμῆμα τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πράκτορές του βρίσκονται ἀκόμα στὴν Ἀθήνα μὲ τὴν ἴδια ἀποστολή. Δὲν μπόρεσαν νὰ πραγματοποιήσουν τοὺς σκοπούς τους μόνο ἐξ αἰτίας τῶν ἀδυναμιῶν τους. Εἶχαν μάλιστα ἕτοιμο σχέδιο γιὰ τὴ μεταφορὰ ὁλόκληρου τοῦ Θησείου. Οἱ κατηγορίες ὀφείλονται στὸ φθόνο τους γιὰ τὶς ἐπιτυχίες μας. Θὰ ἦταν πολὺ εὐχαριστημένοι νὰ εἶχαν ἀποχτήσει αὐτοὺς τοὺς θησαυρούς.

Σ' ὅλα αὐτὰ ἡ γαλλικὴ πλευρὰ ἀπαντᾶ: Ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν Choiseul-Gouffier κανείς μας δὲν ἔβλαψε τοὺς ἀρχαίους ναούς, μ' ὅλο ποὺ βρίσκονταν στὴ διάθεσή μας. Ἐπιβαρυνθήκαμε μὲ μεγάλες δαπάνες γιὰ ἐκμαγεῖα καὶ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια. Ὅλα αὐτὰ θὰ ἦταν ἄσκοπα ἂν εἴχαμε σκοπὸ νὰ ἀποσπάσουμε τὰ πρωτότυπα. Σεῖς ὅμως καταληστέψατε ὕπουλα τὰ μνημεῖα». Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὰ εἶναι ἡ ἑξῆς: «Ἐμεῖς δὲν εἴμαστε ληστές. Ἀγοράσαμε καὶ ἀγοράζουμε ἀκριβὰ κάθε ἀντικείμενο. Κι' ἂν δεχτοῦμε ὅτι αὐτὲς οἱ κατηγορίες ἀποτελοῦν πραγματικὰ γεγονότα, πάλι ἀπαντοῦμε ὅτι ἐμεῖς πήραμε ἐκεῖνα ποὺ θὰ καταστρέφονταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Μερικὰ μάλιστα ἦταν κιόλας κατερειπωμένα. Εἶναι προτιμότερο τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενώνα νὰ διατηροῦνται σ' ἕνα μουσεῖο τῆς Ἀγγλίας παρὰ νὰ καταθρυμματίζωνται ἐδῶ. Τίποτα δὲν ἀφαιρέσαμε ἀπὸ τὸ Θησεῖο γιατὶ δὲν κινδύνευε διόλου». Καὶ ἡ ἀπάντηση τῶν Γάλλων: «Δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ διαφορὰ ἀπὸ ἄποψη κινδύνου ἀνάμεσα στὸν Παρθενώνα καὶ στὸ Θησεῖο. Ἀλλὰ ἀφοῦ σᾶς ἐμπόδισαν νὰ καταστρέψετε τὸ Θησεῖο παρασταίνετε τοὺς μετριοπαθεῖς. Ἡ μετριοπάθεια ὅμως αὐτὴ δὲν ἦταν διόλου αὐθόρμητη. Ὅταν ὑποστηρίζετε ὅτι ἀγοράσατε τὸ δικαίωμα νὰ κατερειπώσετε τὰ καλύτερα λείψανα τοῦ ἀρχαίου κόσμου δὲν ἀναλογίζεσθε τὴν εὐπρέπεια ποὺ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις πρέπει νὰ χαρακτηρίζῃ τὸν καλλιτέχνη, τὸ λόγιο, τὸν καλὸ κἀγαθὸ ἄνδρα;

»Αὐτὴ ἦταν ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν δύο ἀντιμαχομένων, ποὺ μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν σὲ δύο ἐρωτήματα: Οἱ Γάλλοι θὰ ἀποσποῦσαν τὰ γλυπτά; Θὰ προσπαθοῦσαν νὰ τὰ ἀφαιρέσουν; Καὶ ἂν ὄχι, κινδύνευαν τὰ γλυπτὰ νὰ καταστραφοῦν ἀπὸ τοὺς βάρβαρους κυρίους τους; Εἶναι βέβαιο ὅτι ἂν παραμείνουν οἱ Τοῦρκοι στὴν Ἀθήνα μερικὰ ἀκόμα χρόνια ὅλες οἱ ἀρχαιότητες θὰ καταστραφοῦν ὁλότελα. Ἀλλὰ οἱ Γάλλοι σκέπτονται τὸ ἐνδεχόμενο νὰ προσαρτήσουν

τὴν Ἑλλάδα στὶς κτήσεις τοῦ Ναπολέοντα. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ ἐθνικό μας αἴσθημα δὲν θὰ προτιμοῦσε νὰ κατέχουμε ἐμεῖς μερικὰ θρύψαλλα ἀντὶ νὰ βρεθοῦν τὰ μνημεῖα στὰ χέρια φωτισμένου ἐχθροῦ; Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ καθορίζη τὴν πολιτεία κάθε ἀρχαιοσυλλέκτη δὲν εἶναι ἡ ἱκανοποίηση ὅτι ἀπόχτησε τέτοιους θησαυροὺς ὅσο ἡ ἐπιθυμία τῆς προόδου διαμέσου αὐτῶν τῶν θησαυρῶν, τῶν καλῶν τεχνῶν στὴν πολιτισμένη Εὐρώπη. Χωρὶς ὅμως νὰ ἐξετάζουμε ποιὰ εἶναι τὰ κίνητρα κάθε ἀρχαιοσυλλέκτη εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς νέους ἀρχιτέκτονες καὶ γλύπτες θὰ ὠφεληθοῦν ἂν σπουδάσουν τὰ γλυπτὰ αὐτὰ σὲ κάποιο μουσεῖο τοῦ Λονδίνου ἢ τοῦ Παρισιοῦ παρὰ ἀναζητώντας τα στὶς ὀθωμανικὲς χῶρες. Καὶ φυσικὰ δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε δυσαρεστημένοι γιατὶ βρίσκονται τὰ γλυπτὰ στὴ δική μας πρωτεύουσα. Οἱ σημερινοὶ περιηγητὲς μπορεῖ νὰ δυσφορήσουν. Κι' ὅσοι δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκτιμήσουν τὴν ἀξία αὐτῶν τῶν λειψάνων θὰ ἀκολουθήσουν τὴ μόδα, σὲ ὁποιαδήποτε χώρα καὶ ἂν μεταφερθοῦν.

»Δὲν εἶπα τίποτα γιὰ τὴ δυνατότητα—σὲ περίπτωση ἑνὸς νικηφόρου ἑλληνικοῦ ξεσηκωμοῦ—νὰ ἀναστηλωθοῦν τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια τῆς Ἀθήνας, ὥστε νὰ ἀντισταθοῦν στὴ φθορὰ τοῦ χρόνου. Δὲν εἶπα τίποτα, γιατὶ τέτοια ἐπανάσταση εἶναι ἀδύνατο καὶ νὰ φαντασθῆ ὅποιος γνώρισε τὴ σημερινὴ Ἀθήνα καὶ τοὺς κατοίκους της[1].

»Ὡστόσο δὲν μπορῶ νὰ παρασιωπήσω τὰ λόγια ἑνὸς Γιαννιώτη λογίου. Μοῦ εἶπε: Σεῖς οἱ Ἄγγλοι παίρνετε τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων, τῶν προγόνων μας. Νὰ τὰ φυλάξετε καλὰ γιατὶ οἱ Ἕλληνες θἄρθουν νὰ τὰ ζητήσουν» [2].

Ἀλλὰ ὁ ἀδυσώπητος κατήγορος τοῦ Ἔλγιν ὑπῆρξε ὁ λόρδος Byron. Μὲ τοὺς στίχους τοῦ «Childe Harold» καὶ τῆς «Κατάρας τῆς Ἀθηνᾶς» δημιούργησε ἕνα πελώριο ἠθικὸ θέμα καὶ στιγμάτισε αἰώνια τὸν συλητὴ τοῦ Παρθενώνα. Φυσικὰ καὶ ὁ Byron φορτώνει προσωπικὰ στὸν Ἔλγιν τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἀπογύμνωση τῶν μνημείων καὶ τοὺς βανδαλισμοὺς καὶ ἀπαλλάσσει τοὺς ἐμπνευστὲς καὶ πάτρωνές του: τὶς ἀγγλικὲς κυβερνήσεις [3]. Καὶ βρίσκει διέ-

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 299. Ὁ *Hobhouse* ἐκθέτει μὲ εὐσυνειδησία τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν δύο ἀνταγωνιστῶν καὶ καταλήγει στὰ συμπεράσματα ποὺ ἐπιβάλλει τὸ χρέος ἑνὸς καλοῦ Ἄγγλου πατριώτη. Σκέπτεται πὼς οἱ ἀρχαιολογικοὶ θησαυροὶ ἀνῆκαν στὴν Ἑλλάδα. Ἀποκλείει ὅμως ἐντελῶς τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων. Καὶ νοιώθει γαληνεμένη τὴ συνείδησή του.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 299 σημ. 7. Ὁ Γιαννιώτης λόγιος ἦταν ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας ποὺ μὲ σκληρὴ γλώσσα στηλίτευε τοὺς ξένους ἀρχαιοκάπηλους.

3. Ὁ θόρυβος γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα ἀποκορυφώθηκε ὅταν ὁ Ἔλγιν ζήτησε νὰ πουλήση τὴ συλλογή του στὸ ἀγγλικὸ Δημόσιο. Ἄρχισε τότε ἄγρια διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν μαρμάρων καὶ τὶς δαπάνες. Οἱ περισσότεροι τάχθηκαν ὑπὲρ τῆς ἀγορᾶς. Ὁ Byron στάθηκε ἀντίμαχος στὸ ρεῦμα. «Ἡ ἀλήθεια εἶναι», ἔγραφε, «πὼς δὲν εἶμαι εἰδικὸς σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς ἀρχαιότητες. Τὸ μόνο ποὺ θέλω εἶναι νὰ θυσιάσω τὸν Ἔλγιν στὴν Ἀθηνᾶ καὶ στὴ Νέμεση».

ξοδο στὴν ἀμηχανία του λιθοβολώντας τὴ Σκωτία, τὴν πατρίδα τοῦ ἀρχιλαφυραγωγοῦ:

Σὲ τούτη τὴ βαρειὰ τὴν πέτρα ἂς γείρω[1].
Δὲν εἶναι πιὰ κολώνας βάθρο ἀσάλευτο.
Ὦ γιὲ τοῦ Κρόνου, κραταιὲ βασιλιὰ τοῦ Ὀλύμπου,
ἐδῶ ἦταν κάποτε ὁ ἀκριβός σου θρόνος.
Γιὰ τὰ θαμμένα τοῦ οἴκου σου σημάδια ψάχνω.
Τίποτα. Μήτε τῆς φαντασίας τὰ μάτια
δὲ μποροῦν νὰ ζωντανέψουν ὅ,τι ἀφανίστη ἀπὸ τὸ χρόνο.
Αἰώνια ὑψώνουν τὶς κορφές τους τοῦτες οἱ περήφανες
(κολῶνες.
Πάνω τους ἀκουμπάει ἀδιάφορος ὁ βαρὺς Ὀθωμανὸς
κι' ὁ Ἕλληνας ἀνέμελος διαβαίνει τραγουδώντας.

Μὰ ἀπ' τοὺς ἱερόσυλους ποὺ τὸ ναὸ διαγούμισαν τοῦ κάστρου
διώχνοντας τὴν Παλλάδα ἀπ' τὸ στερνό της τὸ βασίλειο
ὁ μυσαρότερος ποιὸς εἶναι;
Κοκκίνησε, Καληδονία[2], ἀπὸ ντροπή! Εἶναι παιδὶ δικό σου!
Ἀγγλία, ἀναγαλλιάζω ποὺ ἀπ' τὰ σπλάχνα σου δὲν βγῆκε ὁ
(βάρβαρος.
Οἱ πολίτες σου, οἱ γεννημένοι ἐλεύθεροι
θὰ σέβονταν τὴ χώρα, ποὺ κάποτε ἦταν τῆς ἐλευθερίας τὸ λίκνο.
Πῶς μπόρεσαν τὰ χέρια του νὰ βεβηλώσουν τῶν θεῶν τὴν
(κατοικία
τοὺς βωμοὺς ἁρπάζοντας;
Μὰ καὶ τὰ κύματα δὲν στέρξανε συνένοχα νὰ γίνουν[3].

Κι' ὅμως, χωρὶς αἰσχύνη, τῶν Πικτῶν [4] ὁ ἀπόγονος
θραψάλλιασε ὅσα κι' οἱ βάρβαροι καὶ τοῦ Μωάμεθ οἱ πιστοί,
ὡς καὶ τοῦ χρόνου τὸ δρεπάνι σεβαστῆκαν.
Ἐκεῖνος ποὺ διαγούμισε τ' ἀπομεινάρια τῆς Ἀθήνας τὰ φτωχὰ
καρδιὰ σκληρὴ εἶχε, παγερὴ ψυχὴ καὶ στέρφο πνεῦμα
σὰν τῆς πατρίδας του τοὺς βράχους.

1. Στὰ λείψανα τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός.

2. Ἡ ρωμαϊκὴ ὀνομασία τῆς Σκωτίας.

3. Τὸ πλοῖο «Μέντωρ», ἔμφορτο μὲ τὶς ἀρχαιότητες ποὺ λεηλάτησαν τὰ συνεργεῖα τοῦ Ἔλγιν, ναυάγησε ἔξω ἀπὸ τὰ Κύθηρα.

4. Κατὰ τοὺς Ρωμαίους ἱστορικούς, τὴ Βρεταννία, τὴ βαρβαρικὴ Βρεταννία (Britannia Barbara) κατοικοῦσαν Πίκτοι (ἐπειδὴ συνήθιζαν νὰ χρωματίζουν τὰ σώματά τους) καὶ Σκῶτοι.

Όμως τὰ τέκνα της, ἀδύναμα νὰ διαφεντέψουν τὸ σεπτό της
(λείψανο,
ἔνοιωσαν τῆς πατρίδας τὸν καημὸ
καὶ πιὸ βαρειὲς τὶς ἁλυσίδες τῆς σκλαβιᾶς τους.

Μὰ πῶς; Θὰ ξεστομίσουνε ποτὲ χείλη βρεταννικὰ
πὼς ἡ 'Αλβιόνα χάρηκε ἀπ' τῆς 'Αθηνᾶς τὸ κλάμα;
Πατρίδα μου! Μ' ὅλο ποὺ στ' ὄνομά σου σπάραξαν τὰ
(στήθια της οἱ βέβηλοι
κρύψε τὸ ἀνόσιο ἔργο τους ποὺ κάνει τὴν Εὐρώπη ἀπὸ
(ντροπὴ νὰ κοκκινίζη.
Ἡ λεύτερη 'Αλβιόνα, τοῦ ὠκεανοῦ ἡ βασίλισσα,
κλέβει τῆς ματωμένης χώρας τὰ στερνά της λείψανα!
Ἡ Βρεταννία, ναί, ποὺ τ' ὄνομά της προστασία σημαίνει,
μ' Ἅρπυιας χέρια καταγκρέμισε τὰ λείψανα
ποὺ σεβαστήκανε δυνάστες βάρβαροι καὶ χρόνοι φθονεροί.

Ποῦ ἦταν ἡ αἰγίδα σου Παλλάδα; 'Εκείνη ποὺ τὸν ἄγριο
('Αλάριχο
τρόμαξε κι' ἔσωσε τὴν πόλη ἀπ' τὸ χαμό;
Ποῦ ἦταν τοῦ Πηλέα ὁ γιός, ποὺ ὁ ἴσκιος του,
ἀπὸ τὸν Ἅδη ξεπηδώντας, πρόβαλε κείνη τὴ μαύρη μέρα
ἁρματωμένος μὲ τὸ δόρυ του τὸ φοβερό;
Νὰ ἐλευθερώση δὲ δυνόταν πάλι
ὁ Πλούτωνας ὁ ἀνήλεος τὸν ἥρωα, γιὰ ν' ἀποδιώξη
τὸ δεύτερο ἁρπαχτή;
'Οκνὰ στῆς Στύγας τριγυρνοῦσε τὶς ὀχτιὲς
κι' ὄχι, δὲν χύμηξε, τ' ἀγαπημένα του τειχιὰ νὰ
διαφεντέψη[1].

---

1. Ἡ ἔμμετρη ἀπόδοση τῆς στροφῆς ἀπὸ τὸν *Στ. Μύρτα*:
   Ἡ αἰγίδα σου ἡ θαυματουργὴ ποὺ ξάφνιασε στὴ στράτα
   τὸν θεριωμένο 'Αλάριχο, Παλλάδα, τί εἶχε γίνει;
   Τί τοῦ Πηλέα γίνηκαν ὁ γιός, ποὺ τὸν ἐκράτα
   τοῦ κάκου ὁ Ἅδης σκλάβο του, καὶ ποὺ τὴ μέρα ἐκείνη
   πετάχτη ἡ σκιά του πάνοπλη στὸ φῶς, μὴ δὲ μποροῦσε
   ξανὰ ν' ἀφήση ὁ Πλούτωνας τὸν ἥρωα νὰ βγῆ
   νὰ σκιάξη κι' ἄλλον ἅρπαγα μπροστὰ στὴν ἁρπαγή!
   Ὤ, μπρὸς στῆς Στύγας τὶς ὀχθιὲς ἀνέμελος γυρνοῦσε
   κι' ἄφηκεν ἀπροστάτευτες, τὴ μαύρη ἐκείνην ὥρα,
   μετόπες ποὺ διαφέντευεν εἴκοσι αἰῶνες τώρα.
(Λόρδου Μπάϋρον, Τὰ τραγούδια του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, 'Αθῆναι, 1924, σ, 82).

῾Ωραία ῾Ελλάδα! Παγερὴ καρδιὰ ἔχει
ὅποιος δὲ νοιώθει βλέποντάς σε ὅ,τι ἐραστὴς
πάνω στὸ μνῆμα ἐκείνης ποὺ ἀγαποῦσε.
Κι᾿ ἄμυαλος ὅποιος ν᾿ ἀντικρύση ἀδάκρυτος μπορεῖ
τοὺς ναούς σου γκρέμια,
τοὺς βωμοὺς βεβηλωμένους ἀπὸ χέρια
βρεταννικά, ποὺ πιότερο
νὰ διαφεντέψουνε τὰ ἱερὰ εἶχαν χρέος.
Καταραμένη ἡ ὥρα ποὺ ἀπ᾿ τὸ νησί τους κίνησαν
κι᾿ ἤρθανε νὰ σπαράξουνε τὸ ματωμένο στῆθος σου
σέρνοντας στοῦ βορρᾶ τὰ κλίματα
τοὺς ἔμφοβους Θεούς σου[1].

Καὶ ὁ βαριὰ στηλιτευτικὸς λόγος τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὴν «Κατάρα τῆς ᾿Αθηνᾶς»:

Μίλησε τότε ἡ γαλανομάτα ἡ κόρη:
Θνητέ, τὸ μήνυμά μου φέρε στ᾿ ἀκρογιάλια τῆς
(πατρίδας σου,
῎Αν εἶμαι ἀφανισμένη, μοῦ μένει ἡ ἐκδίκηση.
῎Ακου τώρα τῆς Παλλάδας τὶς προφητεῖες τὶς μαῦρες,
ἄκου καὶ πίστεψε πῶς θ᾿ ἀληθέψουνε μιὰ μέρα.
῾Η κατάρα μου νὰ πέση πάνω στὸ κεφάλι
τοῦ κακούργου καὶ τῆς φύτρας του.
Τὰ παιδιά του δίχως μυαλοῦ μιὰ σπίθα,
τιποτένια νὰ γενοῦν, σὰν τὸ γονιό τους.
Κι᾿ ἂν κάποιο μυαλωμένο δείξει
νόθο νὰ τὸ λογιάζουνε βλαστάρι.
....

Τ᾿ ὄνομά του πλάϊ στοῦ ἐμπρηστῆ θὰ μείνη τῆς ᾿Εφέσου
κι᾿ ἡ ἐκδίκηση θὰ τὸν ἀκολουθῆ πέρα ἀπ᾿ τὸν τάφο,
῎Ελγιν μαζὶ κι᾿ ῾Ηρόστρατος,
κι᾿ οἱ δυὸ καταραμένοι στοὺς αἰῶνες.
῾Ο πρῶτος πιότερο ἀπ᾿ τὸ δεύτερο
παντοτεινὰ ἂς σταθῆ μαρμαρωμένος
πάνω στὸ βάθρο τῆς Ντροπῆς[2].

῾Η στάση τοῦ Byron στὸ ζήτημα τῆς λεηλασίας τῶν γλυπτῶν εἶναι μονα-

1. The Poetical Works of Lord Byron, London 1935, Childe Harold's Pilgrimage, ἆσμα Β', στροφὲς 10, 11, 12, 13, 14, 15, σ. 191.
2. Γράφτηκε στὶς 17 Μαρτίου 1811, The Poetical Works, ἔνθ' ἀν., σ. 140).

δική. Ἐνῶ οἱ ἄλλοι περιηγητὲς θεμελιώνουν τὶς ἐπικρίσεις τους ἐναντίον τοῦ Ἔλγιν σὲ αἰσθητικοὺς ἀποκλειστικὰ λόγους, στὴ ζημιογόνα δηλαδὴ ἐπίδραση ποὺ εἶχε ἡ μετακίνηση τῶν μαρμάρων γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ πληρότητα τῶν μνημείων, ὁ ποιητὴς προχωρεῖ πιὸ μακριά, φτάνει στὴν οὐσία τοῦ προβλήματος: ἡ ἀπογύμνωση τῶν μνημείων ἀποτελεῖ πράξη ποὺ ἀποστερεῖ τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν προγονική τους κληρονομιά. Κανεὶς δὲν εἶχε ὡς τότε διανοηθῆ πὼς οἱ Ἕλληνες μποροῦσαν νὰ διατυπώσουν τέτοια ἄποψη ἢ νὰ προβάλουν δικαιώματα πάνω στὶς ἀρχαιότητες ποὺ λαφυραγωγοῦσαν ἀνενόχλητοι οἱ ξένοι.

Τὶς ἀπόψεις του διατυπώνει μὲ παρρησία καὶ διαύγεια σὲ μιὰ σημείωσή του στὶς 3 Ἰανουαρίου 1810: «Αὐτὴ τὴ στιγμή, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἔχουν μεταφερθῆ στὸ Λονδίνο, ἕνα ὑδραίικο πλοῖο εἶναι ἀραγμένο στὸν Πειραιὰ γιὰ νὰ φορτωθοῦν ὅλα τὰ φορητὰ λείψανα. Ἕνας νεαρὸς Ἕλληνας ἔλεγε στοὺς συμπατριῶτες του: «Τώρα μπορεῖ ὁ λόρδος Ἔλγιν νὰ καμαρώνη ποὺ κατερείπωσε τὴν Ἀθήνα». Ἕνας Ἰταλὸς ζωγράφος ὀνόματι Lusieri εἶναι ὁ πράκτορας τοῦ ὀλέθρου. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸν τὸν καλλιτέχνη καὶ τὸν Γάλλο πρόξενο Fauvel, ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ περισώση τὰ λείψανα γιὰ νὰ τὰ παραδώση στὴν κυβέρνησή του, ἔχει ξεσπάσει βίαιη φιλονεικία γύρω ἀπὸ ἕνα ἁμάξι ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὶς μεταφορὲς τῶν μαρμάρων[1]. Τὸν ἕνα τροχὸ τοῦ ἁμαξιοῦ—μακάρι νὰ γίνουν καὶ οἱ δύο κομμάτια—τὸν κρατάει κλειδωμένο ὁ Fauvel, κι' ὁ Lusieri διαμαρτυρήθηκε στὸν βοεβόδα. Ὅσο ὁ Lusieri καὶ οἱ πάτρωνές του περιορίζονται στὴ συλλογὴ νομισμάτων καὶ στὴν ἐκτίμηση δακτυλιολίθων, στὸ σχεδιασμὸ τῶν κιόνων καὶ στὸ παζάρεμα τῶν πετραδιῶν, οἱ μικροί τους παραλογισμοὶ εἶναι ἀβλαβεῖς, ὅπως τὸ νὰ κυνηγᾶς μύγες ἢ ἀλεποῦδες, νὰ φλυαρῆς μὲ τὰ κορίτσια ἢ κάτι τέτοιο γιὰ νὰ περνάη ὁ καιρός. Ἀλλὰ ὅταν φορτώνουν τρία ἢ τέσσερα καράβια μὲ τὰ πιὸ πολύτιμα λείψανα, ποὺ ὁ χρόνος καὶ ἡ βαρβαρότητα ἄφησαν στὶς πιὸ ἀφανισμένες καὶ στὶς πιὸ ἔνδοξες πολιτεῖες, ὅταν τὰ καταστρέφουν, στὴ μάταιη προσπάθειά τους νὰ ἀποσπάσουν αὐτὰ τὰ ἔργα ποὺ ὑπῆρξαν θαύματα τῶν αἰώνων, ξέρω πὼς δὲν ὑπάρχει καμμιὰ δικαιολογία, ὁποιοιδήποτε καὶ ἂν εἶναι οἱ δράστες τῆς ἄνανδρης καταστροφῆς... Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση μιλάω μὲ ἀμεροληψία. Δὲν εἶμαι συλλέκτης ἀρχαιοτήτων, δὲν εἶμαι θαυμαστὴς τῶν συλλογῶν, ἑπομένως δὲν εἶμαι ἀνταγωνιστής. Ἀλλὰ ἐγὼ εἶμαι μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ δὲν πιστεύω πὼς ἡ τιμὴ τῆς Ἀγγλίας ἐξασφαλίζεται μὲ τὴ λεηλασία, στὴν Ἰνδία ἢ στὴν Ἀττική...».

Καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ἄγρια σύγκρουση ἀνάμεσα «στὸν λωποδύτη Ἔλγιν», τὸν Lusieri καὶ τὸν Gropius, τὸν κατοπινὸ πρόξενο τῆς Αὐστρίας στὴν Ἀθήνα.

1. Ὁ Byron ἀποκαλοῦσε τὸν Fauvel καὶ τὸν Lusieri δημαγωγοὺς ποὺ ὅλο ἐρίζουν καὶ ποὺ συμφωνοῦν μονάχα στὸ ὅτι ἔχει ἐκλείψει κάθε ἀρετὴ ἀπὸ τὸ λαὸ τῆς Ἀθήνας. «Τί ἐξευτελισμός, δυὸ ζωγράφοι νὰ φιλονεικοῦν γιὰ τὸ προνόμιο ποιὸς θὰ ἀπογυμνώσῃ τὸν Παρθενώνα».

«Φόρτωσε κι' αὐτὸς ἕνα καράβι μὲ ἀρχαιότητες ἀλλὰ νομίζω πὼς δημεύθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη»[1].

Καὶ ἕνας ἄλλος Ἄγγλος περιηγητής, ὁ Frederic North Douglas, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀθήνα τὴν ἴδια περίοδο μὲ τὸν Byron, χαρακτηρίζει ἔγκλημα ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας τὴν ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴν τολμηρὴ θέση τοῦ Byron.

«Οἱ δυὸ κυριώτερες δικαιολογίες (τοῦ λόρδου Ἔλγιν) βασίζονται στὴ ραθυμία καὶ τὴν ἀπάθεια τῶν Ἑλλήνων σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς θησαυροὺς τους [2] καὶ στὴν πιθανότητα νὰ καταστραφοῦν οἱ ἀρχαιότητες ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς μας ἢ νὰ καταλήξουν στὰ χέρια τους. Ἀλλὰ τὸ πρῶτο ἐπιχείρημα, ὅσο κι' ἂν ἀληθεύει γιὰ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές, δὲν ταιριάζει γιὰ τὴν Ἀθήνα, ὅπου τὸ πλῆθος τῶν περιηγητῶν ποὺ συνεχῶς ἀποθαυμάζουν τὰ μνημεῖα, ἔχουν δημιουργήσει στοὺς Ἕλληνες πραγματικὴ συνείδηση τῆς σημασίας τους. Ἀκόμα καὶ οἱ Τοῦρκοι, ὄχι μονάχα δὲν βλάπτουν μὲ δική τους πρωτοβουλία τὶς ἀρχαιότητες, ἀλλὰ ἄρχισαν νὰ ἐπηρεάζωνται ἀπὸ τὴν εὐλάβεια καὶ τὸ σεβασμὸ ποὺ ἐμπνέουν ἔργα τόσων αἰώνων. Βέβαια ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος προέρχεται ἀπὸ τοὺς Γάλλους. Ἀλλὰ ἕνα τέτοιο ἐπιχείρημα δὲν εὐσταθεῖ ὅταν ἡ πράξη εἶναι ἄδικη. Ἔπειτα δὲν φαίνεται ὅτι οἱ Γάλλοι, ὅσο ἁρπαχτικὲς διαθέσεις καὶ ἂν εἶχαν, μποροῦσαν κιόλας νὰ τὶς πραγματοποιήσουν. Ἀντίθετα ὁ λόρδος Ἔλγιν ἦταν πρεσβευτὴς τῆς Ἀγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ νίκες μας στὴν Αἴγυπτο εἶχαν ἀνυψώσει τὸ βρεταννικὸ γόητρο στὴν Πύλη. Ἀποτέλεσμα ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς ἐπιρροῆς ἦταν ἡ ἄδεια ποὺ ἐξασφάλισε—καὶ μάλιστα μὲ μεγάλη δυσκολία—γιὰ τὴν ἀποκομιδὴ τῶν ἀθηναϊκῶν μαρμάρων. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι θὰ μποροῦσε ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν ὀθωμανικὴ Αὐλὴ νὰ ἀσκήσῃ τὴν ἴδια ἐπιρροὴ ἢ ὅτι ἀσκώντας αὐτὴ τὴν ἐπιρροὴ θὰ προτιμοῦσε νὰ καταδαπανήσῃ ἕνα τόσο μεγάλο μέρος της γιὰ τὰ ἐρείπια τῆς Ἀκρόπολης. Καὶ ὁπωσδήποτε αὐτοὶ οἱ συλλογισμοὶ ἀφοροῦν τὴν ἀπαγωγὴ μερικῶν αὐτοτελῶν γλυπτῶν ἀνεξάρτητων ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα. Ἑπομένως ἕνας τέτοιος φόβος (γιὰ τὴν παρέμβαση τῶν Γάλλων) δὲν δικαιολογεῖ τὸν ἀκρωτηριασμὸ κτισμάτων ποὺ εἶχαν διατηρηθῆ ἀνέπαφα, ὅπως ἡ ἀπόσπαση μιᾶς ἀπὸ τὶς Καρυάτιδες ἢ ἡ καταστροφὴ ἑνὸς μέρους τοῦ Ἐρεχθείου γιὰ νὰ ἀφαιρεθῆ ὁ κίονας, ποὺ ἔτσι μόνος χάνει κάθε ἀξία σὰν ἀντικείμενο συλλογῆς ἢ σὰν ἀρχιτεκτονικὸ ὑπόδειγμα μακριὰ ἀπὸ ἕναν ἀρχαῖο ναὸ ἀκέραιο ἀκόμα. Μεμονωμένα ἀγάλματα, ὅπως ὁ περίφημος Θησεύς, μ' ὅλο ποὺ χάνουν ἕνα μεγάλο μέρος

---

1. The Poetical Works of Lord Byron, ἔνθ' ἀν., σ. 859.

2. Ἔτσι σκεφτόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ κι' ὁ *Κοραῆς*. Ἔγραφε στὸν Ἰω. Ὀρλάνδο (Σπέτσες) τὸ 1807: «Βλέπεις τί κάμνει ἡ ἀπαιδευσία· γυμνώνουσιν οἱ Ἄγγλοι (ὡς λέγεις) τὰς Ἀθήνας ἀπὸ τὰ λείψανα καὶ μαρτύρια τῆς ἀληθινῆς δόξης. Τί πταίουσιν εἰς τοῦτο οἱ Ἄγγλοι; Τὸ ἁμάρτημα εἶναι τῶν ἀπαιδεύτων Ἀθηναίων οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ φυλάξωσι τὰ προγονικά των κτήματα» (Ἅπαντα, Ἐπιστολές, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, τ. Β', σ. 578).

τῆς ἀξίας τους, ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν ἀνίδεο θεατή, ὅταν μετατοπισθοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχική τους θέση, μποροῦν νὰ προσφέρουν μεγάλα ὠφελήματα στὸν Ἄγγλο γλύπτη γιατὶ θὰ ἔχῃ μπροστά του τὰ αὐθεντικὰ καλλιτεχνήματα. Ὡστόσο, θεωρῶ χρήσιμο νὰ διαμαρτυρηθῶ ποὺ τὸ ζήτημα ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἑνὸς μόνο συμφέροντος. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν περιηγητῶν, τουλάχιστον τὰ ἐννέα δέκατα τῶν ξένων ποὺ ἐπισκέπτονται τὴν Ἑλλάδα, δὲν εἶναι διόλου ἁρμόδιοι γιὰ νὰ κρίνουν τὰ ἀγάλματα αὐτὰ σύμφωνα μὲ τοὺς αἰσθητικοὺς κανόνες. Γι' αὐτοὺς ἡ μεγαλύτερη ἀπόλαυση εἶναι ἡ Ἀκρόπολη, ὅπου διατηροῦνται ἀκόμα τὰ μνημεῖα ποὺ τὴν κοσμοῦσαν στὶς μέρες τῆς δόξας της. Ἐκεῖ κάθε γλυπτὸ φαίνεται ὁλοζώντανο μπροστὰ στὰ μάτια μας, θυμίζει τὴ σμίλη ποὺ τὰ φιλοτέχνησε καὶ τοὺς δημιουργούς του. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ ἐντυπώσεις ἐξαφανίζονται ἂν τὰ γλυπτὰ μεταφερθοῦν σὲ ξένη χώρα. Τὰ μάρμαρα θὰ παρακινοῦσαν τοὺς ξένους νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν πόλη ὅπου βρίσκονται, ὅλους ἐκείνους ποὺ θὰ ἀγνοοῦσαν ἐντελῶς τὴν ὕπαρξή τους ἂν ἔμεναν στὴν Ἀγγλία.

»Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς καταστροφὲς ποὺ ἔγιναν στὰ μνημεῖα ἀπὸ σφαλερὸ ζῆλο, μοῦ φαίνεται ὅτι ἔχουμε διαπράξει μέγα ἔγκλημα ἐναντίον ἑνὸς ἀπροστάτευτου καὶ φιλικοῦ ἔθνους ἀποστερώντας το ἀπὸ ἕνα δικό του ἀγαθὸ ποὺ ἔχει ἀξία ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν προσέλκυση ξένων περιηγητῶν καὶ τὴν ἐξασφάλιση προσόδων. Ὅταν ἀκοῦμε ὅτι αὐτοὶ οἱ ξένοι ἄναψαν στοὺς Ἕλληνες τὴ φλόγα τῆς μεγαλοφυΐας προσελκύοντας τὴν προσοχή τους στὰ ἔργα τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ἱστορικῶν, ὅταν μαθαίνουμε ὅτι παρουσιάζεται ἀνάμεσά τους ἅμιλλα γιὰ τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὰ ἔργα τους, μποροῦμε σωστὰ νὰ ὑπολογίσουμε τὴ ζημιὰ ποὺ προκαλέσαμε στὴν Ἑλλάδα ἀφαιρώντας τὰ μνημεῖα τῶν χρόνων τῆς ἐλευθερίας της. Μένω κατάπληκτος ὅταν ἀναλογίζομαι τὰ θρασύτατα χέρια ποὺ ἀποτόλμησαν νὰ μετατοπίσουν τὰ μνημεῖα ποὺ εἶχε εἰσηγηθῆ ὁ Περικλῆς καὶ ἐκτελοῦσε ὁ Φειδίας».

Ἀλλὰ σὰν καλὸς Ἄγγλος δείχνει μετριοπάθεια γιὰ τὸν Ἔλγιν καὶ δὲν υἱοθετεῖ τὴ δεινὴ πολιτικὴ τοῦ Byron, τὸ στηλιτευτικό του λόγο. «Λυπᾶμαι ποὺ ἡ Μούσα τοῦ Byron στιγμάτισε ἕνα φιλελεύθερο ἄνδρα, χαρακτηρίζοντας τὴν πράξη του ἔγκλημα ἄξιο βαρβάρων. Λυπᾶμαι ποὺ ὁ φιλόπατρις αὐτὸς δὲν μποροῦσε νὰ δείξῃ ἐπιείκεια γιὰ ἕνα λάθος, ποὺ κίνητρό του ὑπῆρξε ὁ ὑπερβολικὸς ζῆλος νὰ ἀποχτήσῃ ἡ Ἀγγλία αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα»[1].

Ὁ Douglas καταγράφει στὸ χρονικό του καὶ τὴ συγκινητικὴ παράδοση γιὰ τὸ θρῆνο τῶν Καρυάτιδων ὕστερα ἀπὸ τὴν ἁρπαγὴ τῆς ἀδερφῆς τους ἀπὸ τὰ συνεργεῖα τοῦ Ἔλγιν. Αὐτὴ ἡ παράδοση ἀποκαλύπτει πόσο συγκλόνισε τοὺς Ἕλληνες ἡ λεηλασία τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ὁ περιηγητὴς τὴν ἄκουσε ἀπὸ ἕναν ἀγράμματο ὑπηρέτη τοῦ δισδάρη, τοῦ διοικητῆ τῆς Ἀκρόπολης:

---

1. An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and Modern Greeks, London 1813, σ. 86-88 σημ.

«Ὅταν τὰ τέσσερα κορίτσια ἔχασαν τὴν ἀδερφή τους ἔδειξαν τὴ θλίψη τους γεμίζοντας τὸν ἀέρα κάθε νύχτα μὲ σπαραχτικοὺς ἀναστεναγμοὺς καὶ κλάματα». Τὸν βεβαίωσε πὼς ὁ ἴδιος ἄκουγε τὰ μοιρολόγια τους καὶ πὼς ἐπειδὴ δὲν ἄντεχε ἔφευγε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη καὶ ξαναγύριζε ὅταν τέλειωνε ὁ θρῆνος. Τοῦ εἶπε ἀκόμα πὼς ἡ κλεμμένη ἀδερφή, ποὺ βρισκόταν ἀκόμα κάτω στὴν πόλη, ἄκουγε τὸ κλάμα κι' ἀπαντοῦσε θρηνολογώντας κι' ἐκείνη σπαραχτικά. Αὐτὸ ὅλοι τὸ ξέρουν κάτω στὴν πόλη, εἶπε ὁ ἀγράμματος ὑπηρέτης στὸν Ἄγγλο περιηγητή[1].

Γιὰ τὴν ἀπόσπαση τῶν γλυπτῶν γράφει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς H.W. Williams ποὺ ἀνέβηκε στὴν Ἀκρόπολη τὸ 1817. «Ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ μειώσουμε ἀπὸ ἰδιοτελῆ κίνητρα τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἀθήνας καὶ νὰ ἐμποδίσουμε τὶς μέλλουσες γενεὲς τῶν ἄλλων ἐθνῶν νὰ θαυμάσουν τὰ ἐξαίσια αὐτὰ γλυπτά; Τί θὰ ποῦμε στὸν ταξιδιώτη ποὺ θὰ ἀποστερηθῆ τὴν ἀνταμοιβὴ τῶν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 85-86. Τὴν παράδοση καταγράφει στὸ χρονικό του καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Thomas Smart Hughes*, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀθήνα τὸ 1813. «Ἀκόμα πιστεύουν οἱ Ἀθηναῖοι στὸ μύθο ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς Καρυάτιδες καλοῦσε τὶς νύχτες θρηνητικὰ ἀπὸ τὴν κάτω πόλη, ὅπου τὴν εἶχαν μεταφέρει, τὶς ἀδερφάδες της στὴν Ἀκρόπολη καὶ κεῖνες τῆς ἀπαντοῦσαν μὲ κλάματα» (Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820, τ. Α', σ. 258). Καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς ζωγράφος *Dupré*: «Οἱ Ἕλληνες, γνωστοὶ γιὰ τὴ ζωηρὴ φαντασία τους, ἔλεγαν πὼς ἄκουγαν τότε θρήνους τὴ νύχτα κι' ὅτι οἱ ἀδερφάδες ποὺ αἰῶνες ἦταν ἑνωμένες ἔκλαιγαν γιὰ τὸ χωρισμὸ» (Voyage à Athènes et à Constantinople..., Paris 1825, σ. 36). Ἀκόμα καὶ οἱ Τουρκάλες τῆς Ἀθήνας εἶχαν ἐπαναστατήσει. «Μετὰ τὴν ἁρπαγὴ τοῦ κόμητος Ἔλγιν», γράφει ὁ ἀρχαιολόγος *Κυρ. Πιττάκης* (Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, φυλ. 42, 1856), «Κάμπελ τις ἦλθεν ἵνα ἀγοράσῃ τὴν πρὸς νότον παρ' αὐτὴν ἱσταμένην (Καρυάτιδα). Οἱ Τοῦρκοι καὶ αἱ Τούρκισσαι κάτοικοι τότε τῆς Ἀκροπόλεως ἐπανεστάτησαν λέγοντες: μὴ δώσωμεν αὐτήν, διότι ὅτε τὴν πρώτην ὁ Ἔλγιν ἀπέσπασε, δι' ἀρκετὰς νύκτας ἠκούσαμεν αὐτὰς ὀδυρομένας καὶ θρηνωδῶς κραυγαζούσας: τὴν ἀδελφήν μας, τὴν ἀδελφήν μας θέλομεν». Καὶ μιὰ Ἀθηναία ποὺ γεννήθηκε τὸ 1801, ἡ Μαριάννα Μιχ. Βουζίκη, ἄκουσε ἀπὸ τὴ μητέρα της Εὐφροσύνη Τυρναβίτη, κόρη Καπετανάκη, τὴν ἱστορία τοῦ θρήνου: «Ἔκλαιγε ἡ ἁρπαγμένη βασιλοπούλα καὶ ζητοῦσε βοήθεια ἀπὸ τὶς ἀδερφάδες της ποὺ ἤτανε στὸ Κάστρο. Κλαίγανε καὶ φωνάζανε καὶ κεῖνες, καὶ τί μπορούσανε νὰ κάμουν σὰν ἤτανε μαρμαρωμένες. Πρῶτα ἀκούστηκε μιὰ βουὴ καὶ ὕστερα ἕνα κλάψιμο ψιλὸ καὶ κάτι λόγια ποὺ ἔπιανε τὸν ἄνθρωπο ρίγος. Τὰ λόγια ἀκουγόντουσαν σὰν νὰ εἶχαν σκοπὸ τραγουδιοῦ, μὰ τραγουδιοῦ ἐξαποδῶ· οἱ φωνὲς τοῦ τραγουδιοῦ ἀργὲς καὶ τραβηχτὲς» (*Δημ. Γρ. Καμπούρογλου*, Δίπυλον, 1 Δεκεμβρίου 1910, σ. 4). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Edward Dodwell* καταγράφει μιὰ παλιότερη σχετικὴ παράδοση γιὰ τὴν ἀνατίναξη ἀπὸ τὸν βοεβόδα μιᾶς μαρμαροκολώνας τὸ 1799. Τὰ κομμάτια τῆς κολώνας χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἀνέγερση ἑνὸς τζαμιοῦ. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν παράδοση ὑπῆρχαν τέσσερες κολῶνες μαζί, κι' ὁ βοεβόδας πρόσταξε νὰ γκρεμίσουν τὴ μιά. Τρεῖς φορὲς ἄναψαν φουρνέλλο καὶ μόνο στὸ τέταρτο ἔπεσε. Ἀπὸ τότε οἱ ἄλλες τρεῖς κολῶνες ἔκλαιγαν κάθε νύχτα τὴν ἀδερφή τους κι' οἱ Ἀθηναῖοι δὲν μποροῦσαν νὰ κλείσουν μάτι. Ὁ βοεβόδας, ποὺ ἔγινε ὕστερα πασὰς στὸ Ζητούνι, φαρμακώθηκε καὶ πέθανε. Ἀπὸ τότε σταμάτησε ὁ νυχτερινὸς θρῆνος (A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819, τ. Α', σ. 359).

κόπων του; Θὰ παρηγορηθῆ ἀκούγοντας πὼς τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενώνα βρίσκονται στὴν 'Αγγλία;»[1]

'Ενῶ στεκόταν μπροστὰ στὶς Καρυάτιδες ζύγωσε ἕνας Τοῦρκος, τοῦ ἔδειξε τὴν πέτρινη κολώνα ποὺ ἀντικαθιστοῦσε τὸ ἁρπαγμένο ἄγαλμα καὶ τοῦ εἶπε:

—Μι-λὸρ Ἔλγιν!...

«Αὐτὲς οἱ λέξεις ἀπὸ τὸ στόμα ἑνὸς Τούρκου εἶναι πιὸ βαρειὲς ἀπ' ὅλες τὶς ἐπικρίσεις ποὺ ἀκούστηκαν στὴν 'Αγγλία ἢ στὴν 'Αθήνα ἐναντίον του».

'Η ἄλλη Καρυάτιδα ποὺ λείπει, γράφει ὁ Williams, βρίσκεται στὴ Ρώμη, ἰδιοκτησία τοῦ ἱστορικοῦ ζωγράφου Camuccini. «Εἶναι ἡ καλύτερα διατηρημένη» [2].

'Υπῆρχαν βέβαια καὶ οἱ θαυμαστὲς τοῦ Ἔλγιν. 'Ο Πρῶσσος λ.χ. περιηγητὴς Bramsen ποὺ ἔφτασε στὴν 'Αθήνα τὸ 1814. Τὰ γλυπτά, γράφει, «μεταφέρθηκαν στὴν 'Αγγλία χάρη στὰ πατριωτικὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἀκούραστες προσπάθειες τοῦ λόρδου Ἔλγιν»[3].

'Ο Bramsen θαυμάζει τὸν «ἔνδοξο λάτρη τῶν τεχνῶν», ἐπιδίδεται σὲ εὐτελεῖς κολακεῖες καὶ ἀναλαμβάνει τὴν ὑπεράσπισή του παραθέτοντας παιδαριώδη ἐπιχειρήματα καὶ ἀνακρίβειες[4].

Καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς William: «Βρισκόμουν στὴν 'Αθήνα ὅταν ἀποσπάσθηκαν τὰ μάρμαρα ποὺ βρίσκονται τώρα στὴν 'Αγγλία καὶ δὲν διστάζω νὰ βεβαιώσω πὼς κανεὶς δὲν θὰ νοιώση τὴν ἀπουσία τους ἀπὸ τὸν Παρθενώνα. Τὰ πλεονεκτήματα τῆς κατοχῆς αὐτῆς τῆς ὑπέροχης συλλογῆς εἶναι τόσο μεγάλα ποὺ δὲν ἀξίζει νὰ πολυλυπᾶται κανεὶς γιατὶ ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὰ πρωτότυπα[5].

Δὲν ἔλειψαν ὅμως καὶ οἱ Ἕλληνες, ποὺ ἀπὸ θρησκευτικὸ φανατισμὸ καταδίκαζαν τὴν εὐλάβεια στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα υἱοθετώντας μάλιστα μουσουλμανικὴ ἐπιχειρηματολογία. Ἔγραφε γιὰ τὸ Θησεῖο, ποὺ ἔγινε μουσεῖο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, ὁ ἰατροφιλόσοφος καὶ περιηγητὴς Διονύσιος Πύρρος ὁ Θετταλός: «'Ο περίφημος ναὸς τοῦ Θησέως, ὅστις ἐτιμήθη εἰς τὸ ὄνομα τοῦ

1. Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands, in a series of letters descriptive of manners, scenery and the life of arts, Edinburgh 1820, σ. 323.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 307.

3. Promenade d'un voyageur Prussien en diverses parties de l'Europe, de l'Asie et de l'Afrique, en 1813, 1814 et 1815, Paris 1818, τ. Β', σ. 83.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 84-87.

5. On the sculptures of the Parthenon στὸ Walpole's Memoirs of European and Asiatic Turkey, London 1818-1820, τ. Β', σ. 412. Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ *John Oliver Hanson* ποὺ ταξίδεψε στὴν 'Αθήνα τὸν Μάρτιο 1814 (Private Journal of a voyage from Smyrna to Venice, ἔκδ. Ἄλκη 'Αγγέλου, The Annual School of Archaeology at Athens, vol. 66, 1971, σ. 17).

ἁγίου Γεωργίου, τώρα δὲ τῶν εἰδώλων, ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖ εἰσὶ συνηγμένα ὅλα τὰ κωφὰ καὶ ἀναίσθητα εἴδωλα τῶν ἐθνῶν, ἅτινα χεῖρας ἔχουσι καὶ οὐ ψηλαφοῦσι, πόδας ἔχουσι καὶ οὐ περιπατοῦσιν, οὐ φωνήσωσιν ἐν τῷ λάρυγγι αὐτῶν, ὅμοιοι αὐτοῖς γίνονται οἱ ποιοῦντες καὶ τιμῶντες αὐτά»[1].

Ἀκόμα καὶ ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» δὲν μπόρεσε νὰ συλλάβη τὴ σημασία τῆς λεηλασίας καὶ φιλοξένησε στὶς στῆλες του[2] ἄρθρο τοῦ Γερμανοῦ Βερτοὺχ ποὺ ἐγκωμιάζει τὸν Ἔλγιν, χωρὶς κανένα σχόλιο. Κι' αὐτὸ σημαίνει ὅτι υἱοθετεῖ τὶς ἀπόψεις του. «Ὅταν», ἔγραφε ὁ Γερμανός, «καθαρισθῶσι καλῶς τὰ ἀρχαῖα καὶ κατὰ τάξιν τεθῶσι καὶ ἐξηγηθῶσι, τότε θέλει φανῆ πλέον ὁποίαν ἐκδούλευσιν ἔκαμεν ὁ Λόρδος Ἔλγιν εἰς τοὺς ὁμογενεῖς του, καὶ κοινῶς εἰς ὅλην τὴν πεφωτισμένην Εὐρώπην, καὶ πόσον ἀνόητος εἶναι ἡ κατακραυγή, τὴν ὁποίαν ὀλιγόφρονες ἄνθρωποι ἔκαμνον κατ' αὐτοῦ διὰ τὴν νομιζομένην κλοπήν»[3].

Ἡ ἐπιχείρηση τοῦ Ἔλγιν νομιμοποίησε τὴ λαφυραγωγία τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων. Ἡ ἀρχαιοθηρία ἔγινε προσφιλέστατη ἀπασχόληση τῶν ἀριστοκρατῶν. Ἀκολούθησαν νέες ἐξ ἴσου ἄγριες ἐπιδρομές. Σαρώθηκαν τὰ πάντα. Πολὺ σύντομα ἡ ἀρχαιολατρεία κατάντησε στυγνὴ ἀρχαιοθηρία καὶ κερδοσκοπία. Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ρίχτηκαν στὸ ἐμπόριο τῶν μαρμάρων. Ὅλοι ἐρευνοῦσαν, ἀνέσκαβαν ἀρχαίους τάφους, καταχώνιαζαν, ἀγόραζαν καὶ πουλοῦσαν.

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Γ1
(Εὑρετήριο καὶ βιβλιογραφία στὸ
τέλος τοῦ τόμου Γ2)

---

1. Περιήγησις ἱστορικὴ καὶ βιογραφία, Ἐν Ἀθήναις 1848, σ. 150. Καὶ ἕνας καθηγητής, ὁ *Ἀθαν. Ρουσσόπουλος*, θεωροῦσε τὸ 1895 ἐθνικὸ εὐεργέτη τὸν Ἄγγλο ἀρχαιοσυλλέκτη: «Θὰ ἔλθη καιρός», ἔγραφε, «καθ' ὃν θὰ εὐλογῆται τὸ ὄνομα τοῦ Ἐλγίνου ὡς σωτῆρος καλλιτεχνημάτων ἐκ τοῦ ἐνδοξοτάτου ναοῦ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» (Ὁ Παρθενών, ἤτοι διαμαρτυρία κατὰ πάσης διορθώσεως τοῦ Παρθενῶνος καὶ μέθοδος πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ, Ἀθήνησιν 1895, σ. 25).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 69.

3. Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ οἱ ἐκδότες τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ τῆς Βιέννης ἔδειχναν ἀκρισία ἢ ἐπιπολαιότητα στὴ δημοσίευση ἐπιστολῶν σχετικῶν μὲ πολυσήμαντα ἑλληνικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς. Ἴσως ἡ ἀπόσταση εἶχε ἀμβλύνει τὴ διορατικότητα καὶ τὴν ἐπαγρύπνηση.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ
ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟΜΟΣ Γ1

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1800 - 1810

★ ★ ★

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΣΤΑΧΥ